

COMITETUL DE STAT PENTRU CULTURĂ ȘI ARTĂ

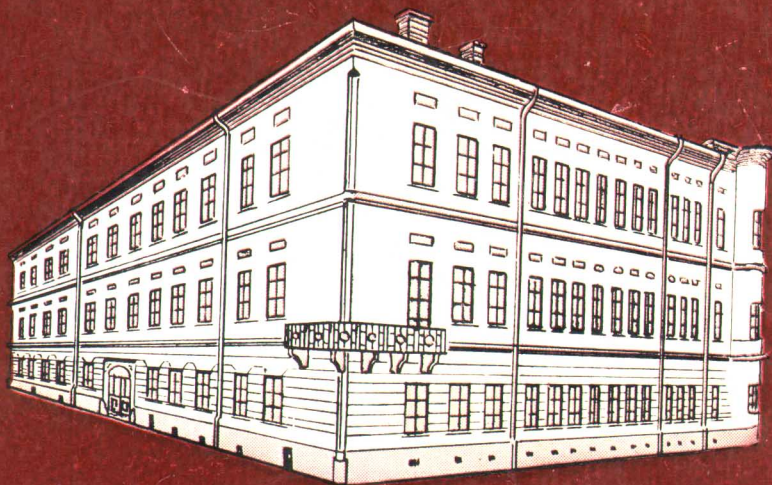
D.M.A.S.I.

MUZEUL DE ISTORIE
CLUJ

3411 3411

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

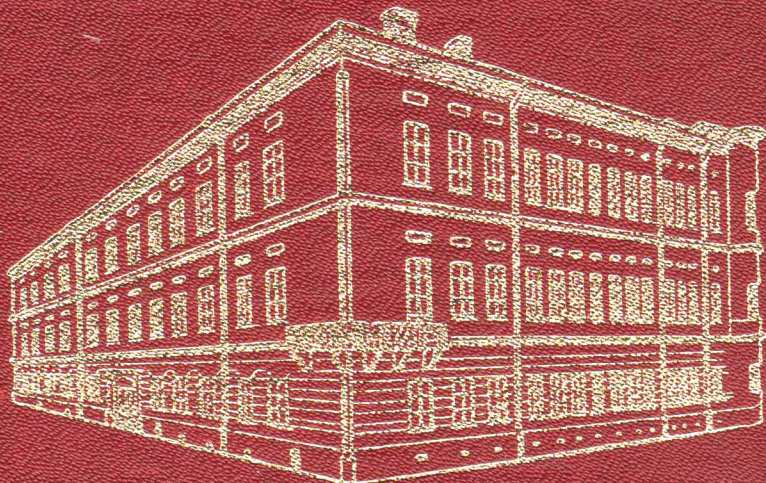
V

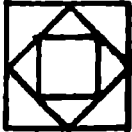
1968

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

V

1888

D.M.A.S.I.

DIRECȚIA MONUMENTELOR,
ANSAMBLURILOR ȘI
SITURILOR ISTORICE
BIBLIOTECA

Cota cărții: III. 4.
Inventar: 3411.

3411

**ACTA
MVSEI NAPOCENSIS
V**

III 4
(5)

COMITETUL DE STAT PENTRU CULTURA ȘI ARTA
MUZEUL DE ISTORIE
CLUJ

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

V

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Acad. prof. C. DAICOVICIU

(directorul colegiului de redacție);

P. BUNTA,

doctor în istorie (redactor șef);

H. DAICOVICIU

ȘT. FERENCZI

doctor în istorie;

conf. I. KOVÁCS

prof. ȘT. PASCU,

doctor-docent în științe istorice, membru corespondent al Acad. Republicii
Socialiste România;

G. A. PROTOPOPESCU

I. I. RUSSU,

doctor-docent în științe istorice (secretar științific);

L. VAJDA

doctor în istorie;

N. VLASSA

„ACTA MVSEI NAPOCENSIS“,
Anuarul Muzeului de Istorie Cluj.

Orice corespondență se va adresa:

Muzeul de Istorie Cluj

Str. Emil Isac nr. 2

Tel. 2.26.77.

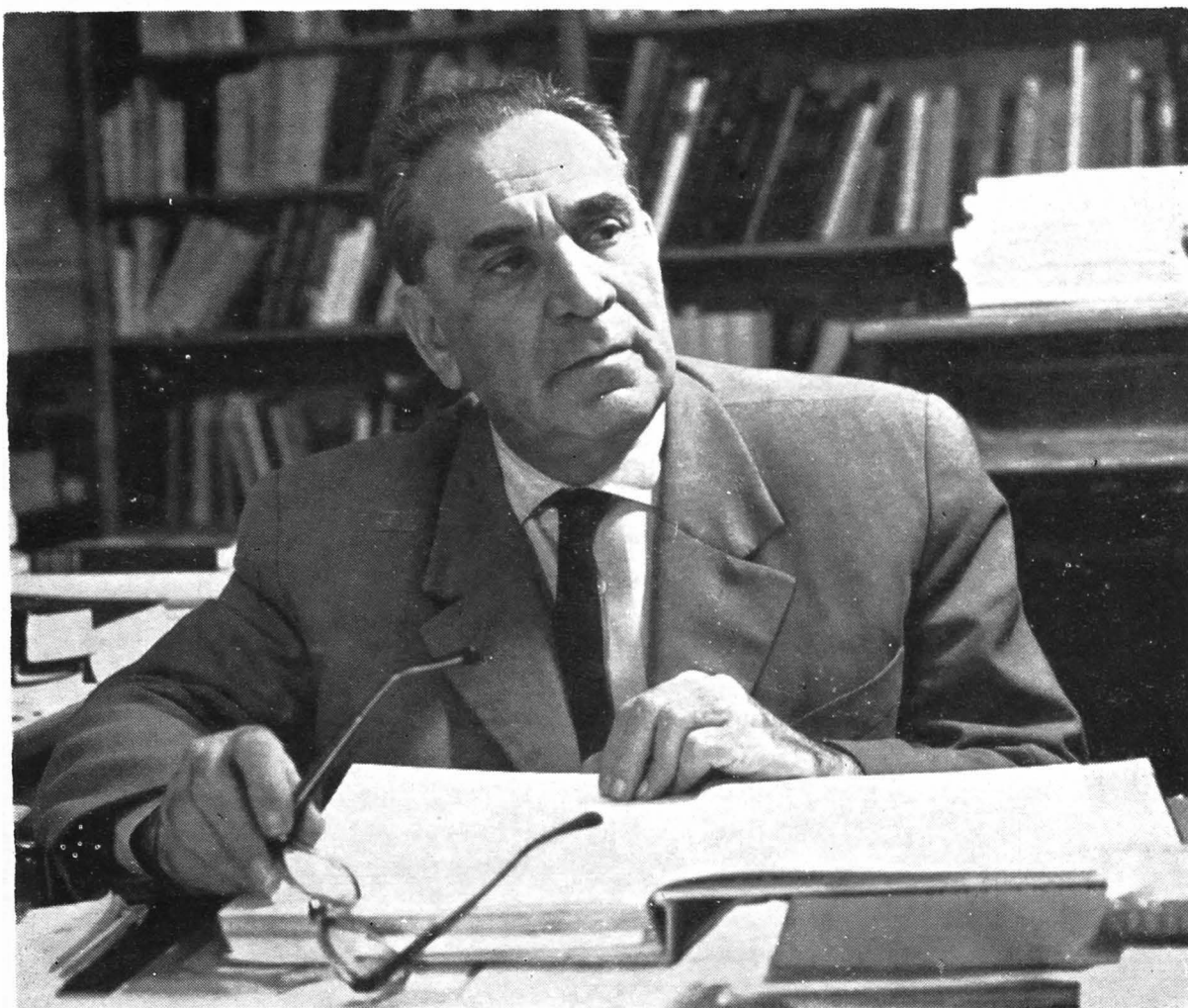
„ACTA MVSEI NAPOCENSIS“,
Annuaire du Musée d'Histoire de Cluj.

Toute correspondance sera envoyée à
l'adresse:

Muzeul de Istorie Cluj

Str. Emil Isac nr. 2. ROUMANIE

Coperta și desenele de S. BALASKÓ și GH. CORCODEL
Fotografiile de I. HORVÁTH

ILLVSTRISSIMO ET DOCTISSIMO VIRO
CONSTANTINO DAICOVICI
RERV GESTARVM DACORVM ET ROMANORVM
INVESTIGATORI MIRAQVE DOCTRINA INTERPRETI
MVSEI NAPOCENSIS CONDITORI MODERATORI MAGISTRO
SEPTVAGENARIO
DISCIPVLI SODALES

Tovarăşului

Acad. CONSTANTIN DAICOVICIU
MEMBRU AL CONSILIULUI DE STAT AL R. S. ROMANIA
RECTORUL UNIVERSITĂȚII „BABEȘ—BOLYAI” CLUJ

Cea de-a 70-a aniversare a domniei voastre este pentru toți oamenii de cultură din țara noastră, și pentru mine personal, un moment emoționant.

Aceasta pentru că sărbătorim o mare personalitate intelectuală a țării, cu merite unanim recunoscute în țară și peste hotare, pentru că ne bucurăm de aniversarea unuia dintre deschițătorii de drumuri ai culturii și științei românești, pentru că mai mult decît oricînd vă simțim ca pe un magistru cu spiritul mereu tînăr, în plină efervescență creatoare.

Vă rog să-mi permiteți să vă adresez cu prilejul aniversării Dumneavoastră, cu acest fericit prilej, cele mai calde urări de viață lungă și de rodnică activitate, și să asociez la urările mele pe toți tovarășii de muncă.

La mulți ani!

1 martie 1968

POMPILIU MACOVEI
Președintele Comitetului de Stat pentru
Cultură și Artă.

CUPRINS

SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ — INHALT — CONTENTS

Marea Adunare Națională de la Alba Iulia — 1 Decembrie 1918 . . . 1

STUDII ȘI MATERIALE

I. H. CRIȘAN, Contribuții la problema unității culturii materiale daco-getice	21
<i>Beiträge zur Frage der Einheit der dako-getischen Fachkultur . . .</i>	31
I. WINKLER, Tipurile monetare ale daco-getilor și aria lor de răspîndire (partea I)	33
<i>Die dakisch-getischen Münztypen und ihr Verbreitungsgebiet (I) . .</i>	48
H. DAICOVICIU, Dacii și civilizația lor în secolele I î.e.n.—I e.n. . . .	51
<i>Les Daces et leur civilisation au I-er siècle av. n.è. — I-er siècle de n.è.</i>	57
C. VÁCZY, Nomenclatura dacică a plantelor la Dioscorides și Pseudo-Apuleius (partea I)	59
<i>Die dakischen Pflanzennamen in den Werken von Dioskorides und Pseudo-Apuleius (I)</i>	73
ȘT. FERENCZI, Observații cu privire la sistemul și caracterul așa-zisului „Limes Dacicus“	75
<i>Observations sur le système et le caractère du soi-disant „Limes Dacicus“</i>	98
I. MITROFAN — GH. MOLDOVAN, Castrul roman de la Sighișoara	99
<i>Das römische Militärlager von Sighișoara</i>	108
OCT. FLOCA, Monumente epigrafice și sculpturale de la Micia	111
<i>Römische Inschriften und Steindenkmäler aus Micia</i>	123
L. DAVID — L. MĂRGHITAN, Monumente sculpturale de la Micia (partea I)	125
<i>Römische Grabdenkmäler aus Micia (I)</i>	134
N. LASCU, Știri din arhivele clujene referitoare la inscripțiile romane din Transilvania	137
<i>Notizie dagli archivi di Cluj concernenti le iscrizioni romane della Transilvania</i>	142

V. VATAȘIANU, Un relief medieval enigmatic	143
<i>Ein rätselhaftes mittelalterliches Relief</i>	151
ȘT. PASCU, M. RUSU, P. IAMBOR, N. EDROIU, P. GYULAI, V. WOLLMANN, ȘT. MATEI, Cetatea Dăbica	153
<i>Die Burg bei Dăbica</i>	199
B. DAICOVICIU, Mărturii apusene despre latinitatea și continuitatea românilor (sec. XV—XVIII)	203
<i>Abendländische Zeugnisse über die Latinität und Kontinuität der Rumänen (15.—18. Jh.)</i>	213
ȘT. IMREH — C. MUREȘAN, Un nou izvor pentru cunoașterea vieții satului din Transilvania la sfârșitul sec. XVIII	215
<i>Eine neue Quelle für das Studium des siebenbürgischen Dorflebens im 18. Jh.</i>	226
L. VAJDA, Formarea muncitorimii salariate în industria minieră și metalurgică din Transilvania între 1848—1867	227
<i>Zur Entstehung der Lohnarbeiterschaft im Bergbau und in der Metallindustrie Siebenbürgens zwischen 1848—1867</i>	237
E. GLODARIU, Din activitatea societății „Iulia“ a studenților români la Cluj	239
<i>Über die Tätigkeit der rumänischen Studentenvereinigung „Iulia“ in Cluj</i>	249
A. EGYED, Unele caracteristici ale dezvoltării industriei în Transil- vania la sfârșitul secolului al XIX-lea	251
<i>Die Entwicklung der Grossindustrie in Siebenbürgen am Ende des 19. Jh.</i>	264
M. ROȘCA, Ecoul mișcării memorandiste în dezbaterile parlamen- tului maghiar	265
<i>Der Widerhall der Memorandistenbewegung in den Debatten des ungarischen Parlaments</i>	273
C. ENEA, Aspecte ale descompunerii armatei austro-ungare (dezer- tări și răscoale ale soldaților din Transilvania 1914—1918)	275
<i>Einige Daten zum Zerfall der österreichisch-ungarischen Armee (Desertionen und Aufstände der Soldaten aus Siebenbürgen in den Jahren 1914—1918)</i>	290
I. GALL, Lupta muncitorimii din Transilvania — factor de seamă în pregătirea înfăptuirii unirii de la 1 decembrie 1918	293
<i>Борьба пролетариата Трансильвании — важный фактор в подготовке осуществления объединения 1 декабря 1918</i>	309
M. DAN — V. ȘCHIOPU, Opinia publică din România față de acor- dul de la München și consecințele lui	311
<i>Die öffentliche Meinung in Rumänien über das Abkommen von München und dessen Folgen</i>	328
P. BUNTA, Formele și caracterul luptei maselor pentru instaurarea regimului democrat-popular	329
<i>Формы и характер борьбы масс за создание народно — демократического строя</i>	353

GH. ȚUȚUI, Congresul de unificare a Partidului Comunist Român cu Partidul Social-Democrat (februarie 1948)	355
<i>Le congrès d'unification du Parti Communiste Roumain avec le Parti Social-Démocrate (février 1948)</i>	366

NOTE ȘI DISCUȚII

N. VLASSA, Sondajul de salvare de la „Gura Baciului“ (...și cite ceva despre cultura vaselor caliciforme în România) . . .	371
<i>Die Rettungsgrabung von „Gura Baciului“ (...und Einiges über die Glockenbecherkultur in Rumänien)</i>	379
T. BÄDER, Despre figurinele antropomorfe în cadrul culturii Criș . .	381
<i>Beiträge zur Kenntnis anthropomorpher Figurinen aus der Criș- Kultur</i>	388
VL. DUMITRESCU, Cu privire la platformele de lut ars ale locuin- țelor unor culturi eneolitice	389
<i>À propos des plate-formes en terre cuite des habitations des certaines cultures énéolithiques</i>	395
I. ORDENTLICH, Depozitul de bronzuri de la Otomani	397
<i>Der Bronzedepotfund aus Otomani</i>	404
E. CRIȘAN, Un biberon hallstattian	405
<i>Ein hallstattzeitliches Saugfläschchen</i>	408
I. GLODARIU, Tezaurul dacic de la Șarmășag	409
<i>Der dakische Silberfund von Șarmășag</i>	417
K. HOREDȚ, Interpretări arheologice	419
<i>Archäologische Deutungen</i>	426
E. CHIRILĂ — I. A. ALDEA, Tezaurul monetar de la Dobirca, sec. II î.e.n.—I e.n.	429
<i>Der Münzhort von Dobirca, 2.Jh.v.u.Z.—1.Jh.u.Z.</i>	432
S. JAKÓ, Date privitoare la cercetările arheologice de la Grădiștea Muncelului în anul 1803 (I)	433
N. LUPU, Așezarea daco-romană de la Roșia (jud. Sibiu)	445
<i>Die dakisch-römische Siedlung von Roșia (Sibiu)</i>	450
I. I. RUSSU, Note epigrafice. Inscriptii din Dacia Porolissensis . .	451
<i>Notes épigraphiques (XIe série). Inscriptions de la Dacia Porolissensis</i>	469
N. GOSTAR, Unitățile militare din castrul roman de la Tibiscum . .	471
<i>Die Militäreinheiten im römischen Lager von Tibiscum</i>	477
C. POP, Monumente sculpturale romane din Napoca	479
<i>Monuments sculpturaux romains de Napoca</i>	489

M. DAVIDESCU — R. FLORESCU, Două plăci de la Drobeta reprezentând cavalerii danubieni	491
<i>Deux tablettes de Drobeta des chevaliers danubiens</i>	493
A. BODOR, Note asupra artei romane provinciale. Pe marginea cărții prof. J.M.C. Toynbee	495
<i>Remarks on the Roman provincial Art. About Prof. J.M.C. Toynbee's Book</i>	504
D. PROTASE, Observații în legătură cu așezările rurale din Dacia romană	505
<i>Bemerkungen zu den dörflichen Siedlungen im römischen Dazien</i>	511
V. VASILIEV, Vestigii daco-romane din secolul IV e.n. la Suatu	513
<i>Dakisch-römische Spuren aus dem 4. Jh. u.Z. in Suatu</i>	516
N. CHIDIOȘAN — Z. NÁNÁSSY, Un mormint din perioada prefeudală descoperit la Săcuieni	517
<i>Ein Grabfund des 7. Jh. u.Z. aus Săcuieni</i>	520
I. KORÓDI, Aspecte ale colaborării dintre muzeografi și restauratori	521
<i>The Need and Some Aspects of Collaboration between Museum-graphers and Restorers</i>	532
M. BUNTA, Tiparul sigiliului mare al domnului Țării Românești Pătrașcu cel Bun	533
<i>Das grosse Petschaft des Fürsten der Walachei Pătrașcu cel Bun</i>	538
FR. PAP, Psaltirea lui Dimitrie Pandovici. Contribuție la Bibliografia românească veche	539
<i>Le Psautier de Dimitrie Pandovici. Contribution à l'étude de l'ancien livre roumain</i>	548
M. ȚOCA, Despre fațada bisericii ortodoxe de pe strada Dr. Petru Groza din Cluj	551
<i>Über die Fassade der orthodoxen Kirche in der Dr. Petru Groza-Strasse in Cluj</i>	557
G. A. PROTOPODESCU, Vestigii ale tradițiilor militare românești în Muzeul de Istorie Cluj	559
<i>Zeugnisse der rumänischen Kriegskunst im Historischen Museum von Cluj</i>	570
V. POP, Din legăturile spirituale ale românilor în secolul XVIII	571
<i>Quelques aspects des liaisons spirituelles entre les Roumains au XVIII-ème siècle</i>	575
P. TEODOR, Contribuția lui Aaron Florian la dezvoltarea istoriografiei naționale	577
<i>Aaron Florian's Contribution to the Development of national Historiography</i>	586
I. KOVÁCS, Problema desființării raporturilor cu caracter feudal în satele de „horticultori” din Transilvania	587
<i>Über die Frage der Beseitigung feudaler Beziehungen in Gartenbaudörfern Siebenbürgens</i>	592

Ș. POLVEREJAN, Din activitatea Secției din Anvers a Ligii culturale	593
<i>Aspects de l'activité de la Section d'Anvers de la Ligue culturelle</i>	599
V. VESA, Conferința extraordinară a Partidului Național Român din Transilvania (23—24 iulie 1893)	601
<i>Die ausserordentliche Konferenz der National-Rumänischen Partei Siebenbürgens (23.—24. Juli 1893)</i>	608
T. HĂGAN, Contribuția socialiștilor români la înfăptuirea unirii Transilvaniei cu România	609
<i>Contribution des socialistes roumains à l'accomplissement de l'union de la Transylvanie avec la Roumanie</i>	617
V. AVRAM, Un act revoluționar: naționalizarea principalelor mijloace de producție	619
<i>Un acte révolutionnaire: la nationalisation des principaux moyens de production</i>	623
LISTA PRESCURTĂRILOR — ABRÉVIATIONS	625

MAREA ADUNARE NAȚIONALĂ DE LA ALBA IULIA

— 1 Decembrie 1918 —

Revoluția burghezo-democratică din Transilvania era în plină desfășurare în luna noiembrie 1918. Forțele sociale își unesc puterile împotriva administrației vechi nedrepte. O altă administrație se înstăpânește asupra puterii, reprezentată de consiliile naționale și gărzile naționale. Se apropia de împlinire marele proces de desăvîrșire a unității de stat. Aceasta trebuia să fie hotărîtă de mulțimi într-o adunare impunătoare, cu caracter plebiscitar. Chiar a doua zi după eșuarea tratativelor de la Arad, la 15 noiembrie, Consiliul Național Român aduce la cunoștința consiliilor naționale județene cercuale și comunale „regulamentul pentru alegerea deputaților adunării naționale”. Se dispunea ca în termen de 12 zile să se facă în toate județele locuite de români alegeri de delegați (deputați) „pentru Marea Adunare Națională Română”, ce urma să fie convocată în scurt timp. Pentru fiecare circumscripție se alegeau 5 delegați, prevăzuți cu „credențional” (mandat) semnat de președintele, notarul și bărbații de încredere aleși de adunări. Alegerile se făceau prin sufragiu universal. Conducerea și efectuarea alegerilor o aveau consiliile naționale județene. Îndrumări practice conține regulamentul cu privire la modalitatea alegerilor, comunicarea rezultatelor pe adresa lui Ștefan Cicio Pop, data și locul convocării Marii Adunări Naționale. Aceasta trebuia „să întruchieze în mod cât se poate de demn și norocos toate straturile națiunii noastre democratice”, să fie emanația tuturor acestor straturi: intelectuali, țărani, muncitori, comercianți și industriași, care într-o „frățească înțelegere” își vor desemna reprezentanții. În afară de delegații aleși, biserica va fi reprezentată de drept prin episcopii, vicarii, aleșii consistoarelor și capitlurilor și prin protopopii ambelor confesiuni.

Măsurile Consiliului Național Român se sprijină pe temeliile puternice pe care le conferă solidaritatea tuturor forțelor sociale ardelenе și a celor din România. Pe lângă adevărată însoțitoare a mulțimilor, manifestată cu prilejul constituirii consiliilor și gărzilor naționale locale, ardelenii aflători în străinătate, ostași și oameni politici, sprijină ultimele eforturi ale celor de acasă. Sfințirea steagului și depunerea jurământului ostașilor români din imperiul habsburgic aflători la Viena, în ziua de 17 noiembrie, a constituit un asemenea prilej. În fața realității, ministrul de război austriac, baronul Stöger-Steiner a fost nevoit, după consultări cu mai mulți generali, să accepte cererile „sfatului militar român” din

Viena, de a-i pune la dispoziție mai multe camere în clădirea Ministerului de război de la Viena și câteva cazărmi pentru cele 4 regimente de infanterie aflătoare la Viena și pentru soldații întorși de pe front, precum și banii necesari întreținerii acestei armate. A fost recunoscut și „cabinetul” sfatului militar: Maniu președinte, gen. Ion Boieriu secretar general, căp. Ilcuș șef de secție și Viorel Tilea adjutant.

Tot atunci regimentul format din români lângă Roma își manifesta dorința de a se întoarce în Transilvania „pentru a sprijini mișcarea fraților noștri de acasă în scopul unirii cu România”. Aceeași dorință era manifestată de soldații legiunii române din Italia, care se acoperiseră de glorie în luptele de la Piave, lăsând pe cimpul de luptă mai mulți morți și răniți.

Față de aceste manifestări și acțiuni hotărîtoare în vederea unirii Transilvaniei cu România, „Marele sfat al națiunii române din Ungaria și Transilvania”, cum se mai numea Consiliul Național Român, adresează în 18 noiembrie un manifest către „popoarele lumii”. După dezvăluirea opresiunii exercitate de „clasa stăpînitoare a poporului maghiar” — Marele sfat făcea în mod conștient deosebire între clasa stăpînitoare și poporul maghiar —, a refuzului recunoașterii, de către guvernul maghiar, a dreptului de autodeterminare a poporului român, națiunea română nu-și ia dreptul cu forța, se abține de la reglementarea raporturilor dintre popoare prin mijloace de forță, ci aduce la cunoștința lumii asemenea fărădelegi. Națiunea română, „întruparea democrației celei mai desăvîrșite”, se leagă să nu asuprească alte neamuri, să asigure tuturor deplină libertate națională, să-și organizeze statul liber și independent pe temeiurile democrației, asigurînd fiecăruia egalitatea condițiilor de viață. Pe aceste temeiuri, națiunea română aduce la cunoștința popoarelor lumii hotărîrea sa de a-și înființa „pe teritoriul locuit de dînsa statul său liber și independent”, de a „peri mai bine decît a suferi mai departe sclăvia și atîrnarea”.

Poporul român era pregătit, popoarele lumii înștiințate, guvernul maghiar lămurit. Nimic nu se mai împotriva chemării mulțimilor pentru a-și spune răspicat cuvîntul, dorința, vrerea lor nestrămutată. Ziua de 20 noiembrie se înscrie în istoria luptei pentru desăvîrșirea unității cu litere strălucitoare. Este una din cele mai frumoase și mai pline de sensuri mari și multilaterale.

Lucrurile fiind pregătite din punct de vedere material — din punct de vedere spiritual pregătirea era realizată de multă vreme —, Marele Sfat al națiunii române din Ungaria și Transilvania lansează, în ziua de 20 noiembrie convocarea Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia. Cuprinsul convocării este o pagină de antologie de remarcabilă etică politică, de superioară concepție de stat. „Istoria ne cheamă la fapte”, anunța chemarea. Poporul român vrea să trăiască, alături de celelalte națiuni ale lumii, liber și independent. „În numele dreptății eterne și a principiului liberei dispozițiuni a națiunilor, națiunea română din Ungaria și Transilvania vrea să-și hotărască însăși soarta sa de acum înainte”. Erau enunțate aici principiile generale și universale ale vremii și cele

particulare ale națiunii române din Transilvania. „Națiunea română din Ungaria și Transilvania are să-și spună cuvîntul său hotărîtor asupra soartei sale și acest cuvînt va fi respectat de lumea întreagă“. Se dezvăluia în această precizare scopul primordial al „Adunării naționale a națiunii române din Ungaria și Transilvania la Alba Iulia, cetatea istorică a neamului nostru, pe ziua de Duminică în 18 v. (1 Decembrie) a.c. la orele 10 a.m.“ Se preciza apoi cine vor lua parte la adunare: 1. episcopii români din Ungaria și Transilvania; 2. protopopii în funcțiune ai celor două confesiuni românești; 3. cîte un reprezentant al fiecărui consistor și capitlu; 4. cîte 2 reprezentanți ai societăților culturale; 5. cîte 2 reprezentanți ai fiecărei reuniuni feminine; 6. cîte un reprezentant al colegiului profesoral de la fiecare școală medie, institut teologic, pedagogic și școală civilă; 7. cîte 2 reprezentanți ai fiecărei reuniuni învățătoresci; 8. cîte 2 reprezentanți (1 ofițer și un soldat) ai fiecărei gărzi naționale județene; 9. cîte 2 delegați ai fiecărei reuniuni de meseriași; 10. delegații partidului social-democrat român, ca reprezentanți ai muncitorimii; 11. 2 delegați ai tinerimii universitare; 12. cîte 5 reprezentanți ai fiecărui cerc electoral în care locuiesc români. Erau reprezentate toate clasele și păturile sociale, toate instituțiile culturale și bisericești. Era o reprezentanță națională adevărată, cu caracter democratic. Caracterul democratic al acestei „istorice adunări“, cum pe drept cuvînt o caracterizau organizatorii ei, sporea și mai mult prin participarea „în-suși a poporului românesc în număr vrednic de cauza mare și sfîntă“, adecă mulțimile de la orașe și sate, țărani, muncitori, meseriași, intelectuali. „Fii tare neam românesc în credința ta, căci iată se apropie ceasul mîntuirii tale“, încheia profetic chemarea.

Locul de întrunire a Adunării Naționale la Alba Iulia era justificat pe deplin. Alba Iulia a fost unul din cele mai importante centre ale Daciei romane; Alba Iulia a fost centrul celei dintîi uniri politice a țărilor române prin mintea și sabia lui Mihai Viteazul; Alba Iulia a fost locul martiriului lui Horea, Cloșca și Crișan și al întemnițării lui Avram Iancu. Era orașul cu cele mai numeroase și mai adînci semnificații în istoria poporului român din Transilvania.

Pentru a sprijini marele sfat național în reușita deplină a adunării naționale, comandamentul gărzilor naționale, prin ordinul de zi nr. 5, tot din ziua de 20 noiembrie, dădea unele indicații cu privire la reprezentarea organizațiilor militare și dispoziții privitoare la misiunea acestora. Din partea comandei supreme la adunarea națională participa comandantul (Al. Vlad), adjutantul (R. Rimbaș), referentul de organizație, al contactului cu Consiliul Național Român și referentul spiritual. Din fiecare județ participa comandantul gărzii județene și un gardist echipat. Locul de întîlnire era comanda gărzii naționale din Alba Iulia, la 1 decembrie, orele 8 dimineața. Comanda trupelor pentru menținerea ordinei este încredințată căpitanului Florian Medrea și căp. A. Bogdan. Gărzile din cercurile Alba Iulia, Blaj, Aiud, Abrud, precum și cele din vecinătatea acestora trebuiau să se prezinte la Alba Iulia în seara zilei de 30 noiembrie. Pentru ca adunarea să fie cît mai impozantă, se po-

runcea propaganda intensă, pentru ca îndeosebi din jurul Albei Iulii să participe cât mai mult popor.

Participarea mulțimilor la Alba Iulia era propagată și de social-democrații români, care peste unele deosebiri de vederi cu privire la caracterul statului cu care aveau să se unească ardelenii, voiau unirea fără rezerve, dorind-o „cu aceeași căldură, cu aceeași sete ca și domnii naționaliști (din partidul național)”. Socialiștii declarau, prin ziarul *Adevărul*, că „de se poate însuflețirea noastră este și mai mare”.

Propagarea convocării adunării naționale de la Alba Iulia au făcut-o și episcopii ortodocși prin circulara din 23 noiembrie adresată clerului. Aceasta însemna pe de o parte adeziunea episcopatului și prin acesta a clerului, iar pe de altă parte îndemnul credincioșilor de a-și da adeziunea lor prin participarea la Adunarea Națională sau „marele sfat al națiunii române” de la Alba Iulia.

Cele zece zile ce despart convocarea de întrunirea Marii adunări naționale au fost cele mai entuziaste, mai înfrigurate și mai emoționante din istoria românilor din Transilvania și chiar a întregului popor român. Nimeni și nimic nu mai putea înăbuși acest entuziasm, această voință hotărâtă de înfrângere a oricăror obstacole, cu prețul vieții chiar, pentru proclamarea unirii. Și au fost asemenea încercări din partea acelor ce s-au pus de-a curmezișul drumului spre libertate a poporului român. Li se zugrăvea oamenilor în culorile cele mai negre situația lor sub stăpînirea boierească din România, li se spunea că pămîntul moșierilor maghiari este al lor, că pot intra în posesiunea acestuia cînd vor, pe cîtă vreme dacă se vor supune regelui Ferdinand și boierilor din România, vor fi împiedecați de a se înstăpîni asupra pămînturilor domnilor.

Diversionismul însă n-a putut prinde în mrejele sale aproape pe nimeni dintre români, țărani, muncitori, meseriași, intelectuali. Vocile care cereau, în perioada pregătirii Adunării Naționale de la Alba Iulia, republică nu însemnau o împotrivire la actul unirii, ci exprimau dorința sinceră ca muncitorimii să i se asigure condițiile cele mai bune de viață și de muncă, ca noul stat să pornească pe drumul progresului și democrației.

Dezmințirea tendențioaselor diversiuni a venit chiar din partea socialiștilor români. Aceștia își precizează încă odată pozițiile. Reprezentantul comitetului central român al P.S.D., Ioan Flueraș a expus, în fața Marelui Sfat Național din Arad, în chip limpede poziția clasei muncitoare, cerînd garanții în noul stat român. Tot atît de limpede, reprezentanții Partidului Național din Marele Sfat au recunoscut drepturile legitime ale socialiștilor, care au o menire importantă în noul stat, în ale cărui organe de conducere vor fi reprezentate toate clasele și vor fi respectate drepturile tuturor naționalităților. Mulțumiți cu asemenea clarificări, socialiștii români își precizau încă odată pozițiile. În ciuda încercărilor unor răuvoitori de a semăna zavistia între Marele Consiliu Național Român și Partidul social-democrat român, „acordul era perfect”. Era consecința logică „a structurii social-economice a poporului român”, declarau socialiștii, încrezători că muncitorimea își va

afla „maximul de garanție a realizării idealului ei particular în cadrul largii democrații ce va trebui s-o realizeze în interesul marilor mase românești“. Socialiștii nu se lasă amăgiți de manevre răuvoitoare, ca acelea ale unui ziar maghiar care a omis din interviul lui Vasile Goldiș tocmai punctele privitoare la muncitorime: asigurarea drepturilor și avantajelor legiferate în cele mai avansate state democratice ale Apusului; socializarea, în mod evolutiv, a mijloacelor de producție; asigurarea celei mai largi libertăți presei, întrunirilor, de asociere și deplină libertate de propagare a tuturor gândurilor. Punctele 1 și 3 au intrat în hotărârile de la Alba Iulia, dar al doilea a fost omis de elementele de dreapta ale burgheziei române.

Eliminate neînțelegerile, statornicit acordul între reprezentanții poporului român, zădărnicate acțiunile diversioniste și dușmănoase chiar de cei asupra cărora se încercaseră asemenea acțiuni, muncitorimea și țărănimea, chemarea Consiliului Național Român sau Marele sfat al națiunii române a avut un puternic răsunet pînă în cele mai depărtate sate din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș. Toți erau cuprinși de un entuziasm nestăvilit pentru marea operă istorică, spre înfăptuirea căreia era chemat poporul român. Delegați ai Consiliului Național Român Central și ai consiliilor județene cutreierau satele, orașele și centrele muncitorești, îndemnînd poporul să se organizeze în vederea Adunării de la Alba Iulia.

Adunările, la care participă intelectuali, muncitori și meseriași în orașe, țărani și intelectuali la sate, muncitori și intelectuali în centrele muncitorești, bărbați și femei, vîrstnici și tineri, au fost prilejuri de minunată afirmare a patriotismului curat, a solidarității sincere a tuturor claselor și păturilor sociale în jurul celei mai mari probleme din istoria poporului român. „Cea mai înflăcărată lume românească pretutindeni și poporul e conștient de demnitatea sa și de idealul național, a cărui înfăptuire o pretind sus și tare, ca un covîrșitor glas de tulnic“. Își încheie corespondentul ziarului *Unirea* descrierea celor văzute în Munții Apuseni.

Entuziasmul era același și în alte părți. Peste tot aceeași strădanie ca adunările de alegere a delegaților să fie impozante, să participe la ele cele mai largi pături ale poporului. Nu era sat, nu era inimă care să „nu ceară să se dovedească lumii voința nestrămutată de unire“. „Veniți la Alba Iulia“, suna chemarea foilor de la Arad și Lugoj, de la Sibiu, Blaj și Brașov. „Veniți cu miile, cu zecile de mii! Lăsați pe o zi grijile voastre acasă, căci în această zi vom pune temelile unui viitor mai bun și fericit pentru întreg neamul românesc“, chemau cei încredințați și răspunzători de reușita marei adunări.

Adunările își aleg delegații, în orașe, sate și centre muncitorești, din Maramureș pînă în Țara Bîrsei, din Banat pînă în Țara Năsăudului. Social-democrații, delegîndu-și reprezentanții la Marea adunare, îi împuterniceau cu dreptul de „vot decisiv“ pentru „a contribui cu votul lor la deciderea asupra sorții viitoare a neamului românesc din Transilvania, Ungaria și Banatul Timișan“. Delegații din centrele mixte erau împuter-

niciți să-i reprezinte și pe țărani și cluburile socialiste și „să voteze cu vot legal“. În comunele mixte, la adunările de alegerea delegaților participă și reprezentanții naționalităților: maghiari, sași, sirbi. „Cu unanimitate și cu însuflețire“ se aleg pretutindeni delegați care „dimpreună cu fiii comunei“ aveau să-i reprezinte „la marea adunare națională pe ziua de 1 decembrie 1918 la Alba Iulia“. Declarația unor comune subliniază adeziunea fără rezerve, cu unanimitate, la hotărârile Marii Adunări: „cu toți aderează și se vor supune întru toate tuturor hotărârilor aduse de adunarea națională română din Alba Iulia“, regretând, totodată, că lipsa de comunicație, depărtarea mare și lipsa de îmbrăcăminte potrivită pentru iarnă nu le permite „să ia parte cu toții; cei rămași acasă vor striga și ei, la 1 Decembrie, „să trăiască Unirea tuturor românilor“. Sînt impresionante hotărârile românilor din secuime, care, învingînd vitregiile veacurilor, și-au păstrat conștiința națională. Aceștia declară că „din îndemn propriu și fără nici o silă sau ademenire din vreo parte“, își exprimă „dorința fierbinte ce însuflețește inima fiecărui român“, declarîndu-și voința lor nestrămutată de a se uni „împreună cu teritoriile românești din Ardeal, Banat, Ungaria și Maramureș la Regatul României“. Era exprimat, în această hotărîre, „tot ce au dorit strămoșii“ lor, tot ce-i încălzește pe ei „și tot ce va înălța pururea pe fiii și pe nepoții“ lor. Mii de asemenea hotărîri se iau pretutindeni în orașe și în sate, din partea adunărilor comunale, muncitorești, orășenești, studențești, toate însuflețitoare, toate unanime, toate exprimînd voința hotărîită de unire necondiționată. Se asociază biserica, prin hotărârile consistoarelor episcopoești.

În organizarea adunării de la Alba Iulia, meritul principal l-a avut Ioan Suci de la Arad, care a știut să ia măsurile necesare ca județele, cercurile, comunele să-și organizeze adunările, să-și aleagă delegații, să-i trimită, însoțiți de mulțimi, la Alba Iulia.

Pe porțile cetății pe unde cu 319 de ani în urmă intrase triumfător Mihai Viteazul, se revărsa, nestăvilit, poporul.

Cei dintii sosiți sînt Moșii lui Horea și Avram Iancu înarmați; vin mulțimile din toate unghiurile Transilvaniei.

Sosesc cei 1228 delegați (deputați) de drept sau aleși: 5 episcopi, 4 vicari episcopali, 129 protopopi, 10 delegați ai consistoarelor episcopoești, 8 delegați ai Astrei, 3 ai Fondului de teatru, 2 ai Asociației arădene, 10 ai diferitelor fonduri și fundațiuni, 12 reprezentanți ai presei, 3 delegați ai Consiliului tehnic central din Budapesta, 27 delegați ai reuniunilor de lectură, 41 ai reuniunilor de cîntări și muzică, 13 ai societăților universitarilor români din Viena, Budapesta, Blaj, Lugoj, Oradea Mare, Alba Iulia, 21 ai societăților financiare, 2 ai societăților sportive, 61 delegate și delegați ai reuniunilor de femei, 27 reprezentanți ai colegiilor școlilor medii, institutelor teologice și pedagogice și ai școlilor civile, 60 delegați ai reuniunilor învățătoresci, 64 reprezentanți ai gărzilor naționale, ofițeri, subofițeri și soldați, 60 delegați ai reuniunilor de meseriași, 17 delegați ai Partidului Social-Democrat Român, 16 delegați ai tinerimii

universitare, 852 delegați aleși de cercurile electorale: jud. Alba, 7 cercuri — 44, jud. Arad, 8 cercuri — 42, jud. Bichiș, 2 cercuri — 10, jud. Bihor, 12 cercuri — 66, jud. Brașov, 5 cercuri — 25, jud. Caraș-Severin, 6 cercuri — 45, jud. Cenad, 2 cercuri — 12, jud. Bistrița-Năsăud, 2 cercuri — 12, jud. Ciuc, 3 cercuri — 15, jud. Cojocna (Cluj), 5 cercuri — 39, jud. Făgăraș, 4 cercuri — 21, jud. Hunedoara, 7 cercuri — 90, jud. Maramureș, 4 cercuri — 20, jud. Mureș-Turda, 6 cercuri — 39, jud. Odorhei, 2 cercuri — 6, jud. Sătmăr, 7 cercuri — 41, jud. Solnoc-Dobîca (Somes), 5 cercuri — 40, jud. Sibiu, 6 cercuri — 68, jud. Tîrnava Mare, 4 cercuri — 35, jud. Tîrnava Mică, 3 cercuri — 48, jud. Timiș, 11 cercuri — 94, jud. Torontal, 7 cercuri — 46, jud. Turda-Arieș, 4 cercuri — 32, jud. Trei Scaune, 3 cercuri — 15, jud. Sălaj, 5 cercuri — 30, jud. Ugocea, 1 cerc — 5. Erau între cei 852 delegați, titulari și supleanți, intelectuali, muncitori, meseriași, țărani, toate păturile sociale.

La gară aștepta, într-o ținută mîndră, compania de onoare a lt. Ovid Gritta, care dădea onor trenurilor. Glasul biruitor al goarnei se amesteca cu puternicele acorduri ale imnului național, cîntat de tineretul studios, sosit de mai înainte. Ordinea e asigurată de cei vreo 17.000 ostași ai căp. Medrea: 3 companii din garda centrală, o companie din Zlatna în port național, 2 companii din Abrud, de asemenea în port național, o companie din Blaj, una din Săsciori și una din Ighiu.

Cetatea răsună de un puternic strigăt, care străbate văzduhul, repetat de zeci de ori de poporul adunat, care ovaționa România.

Programul Adunării fusese statornicit cu cîteva zile mai înainte: la orele 7 dim. slujba religioasă; la orele 10 deschiderea adunării în sala Cazinei Militare din Cetate, de atunci numită a Unirii; citirea rezoluției propusă și votată de conferința prealabilă a Marelui sfat național.

După unele indicații cu caracter administrativ, *Programul* se încheie cu un emoționant apel adresat „Fraților români... Locul cel mai istoric al neamului vă așteaptă cu brațele deschise. Veniți, deci, să-l atingeți cu pasul vostru, ca să simțiți fiorul ce l-a mișcat odată pe marele voievod cu nume de arhanghel, pe martirii Horea, Cloșca și Crișan, pe craiul Munților Avram Iancu și pe toți care au început și lucrat la realizarea visului de veacuri, pe care noi cei de astăzi îl vedem și-l salutăm ca pe răsăritul cel mai strălucit al celei mai senine zile ale neamului românesc“.

Ziarul festiv al adunării, cu titlul *Alba Iulia*, pentru apariția căruia au ostenit vrednici cărturari, ca Zaharia Munteanu, Al. Borza, Al. Ciura, Al. Lupeanu-Melin și alții, adresa participanților la adunare un vibrant „Bine ați venit în sfînta cetate de durere și de slavă a neamului românesc“.

Fruntașii politici, membri ai partidului național și ai partidului social-democrat, în preziua adunării (30 noiembrie) au avut, sub președenția lui Ștefan Cicio Pop mai multe consfătuiri, de dimineata pînă noaptea tîrziu, în care s-a discutat proiectul de hotărîre a Unirii ce urma să se citească în adunarea solemnă de a doua zi. Proiectul fusese întocmit de grupul arădan: V. Goldiș, Șt. Cicio Pop și Ioan Suciș și în 8 puncte con-

ținea hotărîrea de unire cu România și o seamă de principii fundamentale pentru viața social-politică a noului stat. Conținutul precis al proiectului nu era cunoscut, dar circulau zvonuri că adunarea nu avea să se limiteze la decretarea unirii, ci va formula și o seamă de deziderate. Față de această situație, comitetul din Sibiu, al cărui președinte era Andrei Bârseanu, la insistențele tineretului, a lansat o declarație întărită cu peste 30.000 de semnături, în care se protesta împotriva „condițiilor”. Mișcarea de protest s-a generalizat și în alte centre.

Discuții vii a stîrnit problema agrară. Unii voiau ca reforma agrară să fie formulată în termeni vagi, în sensul nivelării sociale și al potențării producției; alții cereau o reformă radicală. Și mai vii și contradictorii au fost discuțiile cu privire la hotărîrea de unire a Transilvaniei cu România. Unii voiau o autonomie provizorie (Aurel Vlad) pentru a evita zguduiri sociale, alții o autonomie pînă la adunarea constituantă (Al. Vaida). Șt. Cicio Pop combate autonomia; cere o cîrmuire administrativă pe un timp trecător. Vorbește Ioan Broșu în numele tineretului, cerind ca „manifestarea adunării noastre să fie ca un torent”, să proclame unirea fără nici o condiție; propunerea e însușită și de Gh. Crișan. Mihuț în numele social-democraților combate unirea fără condiții, cerind garanții pentru reforma agrară, libertatea și bună starea maselor populare. S. Dragomir combate și el autonomia, care poate fi foarte primejdioasă pentru viitorul țării, după cum combate și unirea cu condiții. Pentru unirea cu condiții și pentru autonomie în interesul clasei muncitoare vorbește și Flueraș. Aurel Lazăr combătînd autonomia cere să se proclame suveranitatea poporului. După alte discuții contradictorii se ajunge la hotărîrea că adunarea e chemată să proclame unirea tuturor românilor și nu pentru a face parte separată în corpul statului; deci nu o unire cu condiții, ci numai o stare de tranziție. Ședința se suspendă pentru ca o comisie să formuleze mai precis punctul privitor la unire.

În timp ce fruntașii politici dezbăteau proiectul de hotărîre, adunarea unor numeroși delegați, noaptea tîrziu, cerea zgomotos unirea fără condiții. Mai ales grupul ardelenilor refugiați: E. Goga, Gh. Pop, V. Deleu, V. Osvadă etc. au combătut pe un ton belicos unirea cu condiții.

Proiectul de hotărîre așa cum fusese redactat de arădani nu ascundea interese înguste, ci cuprindea doar măsuri de prevedere, pentru statornicirea rînduielilor corespunzătoare dezvoltării sociale, economice și politice ale noului stat. Social-democrații, cînd pledau pentru condiții, aveau în minte prezentă dorința de a asigura maselor populare o viață mai bună în noul stat și o dezvoltare democratică a acestuia. Tineretul nu socotea îndreptățite rezervele lui Goldiș, considerînd unirea un act de o asemenea măreție, încît nu trebuia umbrît de nici o îndoială. Atitudinea tineretului a creat o opinie potrivnică ideii de provizorat și a contribuit la eliminarea punctului controversial din Hotărîrea citită a doua zi.

A doua zi, duminică 1 Decembrie, s-a desfășurat marea adunare națională de la Alba Iulia, potrivit Programului statornicit dinainte.

Înainte de ora 8 lumea se grăbește spre cele două biserici românești unde urmau să se officieze Te Deum-uri solemne. Înălții clerici se îndreaptă spre biserica episcopală. Slujbele religioase oficiate aveau o semnificație particulară în acele momente. Când episcopul Aradului Ioan Papp a rostit cuvintele „Cel ce a înviat din morți a înviat azi și neamul românesc“, lumea a intonat puternic „Deșteaptă-te române“, acompaniați de vestitul cor al lui T. Popovici. La cuvintele „Murim mai bine-n luptă“ toți ridicară mîna în semn de jurămint. Emoția era la culme, plîngeau clericii, plîngeau cei ce asistau la slujbă.

După Te Deum, lumea se îndreaptă spre sala care de acum se va numi a Unirii, împodobită cu brad și cu drapelele naționale și ale puterilor aliate. Pătrund în sală cei 1228 delegați oficiali și cîțiva alții, care reușiră să-și facă loc, în total vreo 1500 de oameni.

În acest timp, mulțimile se îndreaptă spre cîmpia din marginea orașului, spre Cîmpul lui Horea. Preoți, învățători, zeci de mii de țărani înaintează în coloane fără sfîrșit spre marea poartă a lui Mihai Viteazul, bogat împodobită cu drapele. Pancarde indicau comunele. Ordinea și disciplina domnește peste tot. Soldați și țărani înarmați veghează asupra liniștii și ordinei. Nici un om beat nu tulbură serbarea. Pe tot parcursul drumului atmosfera vibrează de strigăte entuziaste și pline de bucurie: „Să trăiască“, de cîntecul național „Deșteaptă-te române“. Un grup de socialiști trece și Eugen Goga exclamă mîndru: „Iată socialiștii noștri“. Este descrierea corespondentului gazetei maghiare *Az Ujság*, anume aleasă din numeroasele descrieri pentru că nu poate fi învinuit de exagerări.

La ora 10¹/₂ urcă pe scena improvizată din sala Unirii, în aclamații și urale furtunoase, membrii Consiliului Național Român și arhieriei. Cel dintîi care rostește cuvîntul a fost Ștefan Cicio Pop, președintele Consiliului Național Român Central. În cuvinte emoționante, subliniind importanța momentului istoric, trece în revistă evenimentele dureroase din cei patru ani de război și mai ales pe cele din toamna anului 1918, cînd s-a oferit și poporului român putința de a-și hotărî singur soarta. Cu aceasta Consiliul Național își depune mandatul în mîinile națiunii române, chemată să-și spună răsplat cuvîntul.

Se numesc notari ai adunării: Laurențiu Oanea, Sever Miclea, iar raportor al comisiei de validare Ioan Suciu.

Raportorul prezintă situația alegerilor de deputați, cerînd validarea mandatelor, anunță sosirea a mii de adrese de aderență. Cei adunați erau, deci, „capace a aduce hotărîri decisive în Marea Adunare Națională“.

Se propune biroul adunării: Gheorghe Pop de Băsești, președinte, episcopii Ioan Papp de la Arad și Demetriu Radu de la Oradea, copreședinți, Teodor Mihali, Ștefan Cicio Pop și Ioan Flueraș, vicepreședinți, Alexandru Fodor, Sever Miclea, Laurențiu Oanea, Caius Brediceanu, Silviu Dragomir, Victor Deleu, Iosif Ciser, Ionel Pop și Gheorghe Crișan, notari.

La orele 11, Gheorghe Pop de Băsești deschide adunarea, salutînd pe toți cei prezenți, chemați să pună „piatra fundamentală a fericirii neamului nostru românesc“.

Cuvîntarea festivă și solemnă a fost rostită de Vasile Goldiș. Adresîndu-se „Măritei Adunări Naționale“, omul de vastă cultură și de înaintate concepții social-politice schițează mai întîi, în cuvinte alese, istoria dramatică, dar eroică a poporului român de-a lungul veacurilor. Îi subliniază obîrșia și trecutul și-i admiră trăinicia. În această frămîntată istorie, apare clipa strălucitoare a faptei lui Mihai, care a dat tărie rezistenței națiunii române. Se oprește asupra războiului mondial cu alte sacrificii umane și materiale, dar și cu învingerea ideii de unitate. Pe baza acestei idei, națiunea română „aleargă în brațele dulcii sale mame“. Unirea românilor într-un singur stat pretinde să fie asigurate pe seama tuturor neamurilor și tuturor persoanelor aceleași drepturi și aceleași datorii. Pentru statornicirea unei societăți bazate pe muncă și pe răsplata ei integrală, e necesar să se jure credință națiunii române, dar, totodată, și civilizației umane. Sfirșindu-și frumoasa cuvîntare, Goldiș supune spre aprobare „Măritei Adunări Naționale“ hotărîrile de unire: Adunarea națională decretează unirea românilor din Transilvania, Banat și Țara Ungurească și teritoriile locuite de ei cu România; teritoriile respective li se rezervă autonomie provizorie pînă la întrunirea Constituantei aleasă pe baza votului universal; se recunoaște deplină libertate națională și drepturi egale tuturor naționalităților conlocuitoare, de a se instrui, administra și judeca în limba proprie, de a face parte din corpurile legiuitoare și de a participa la guvernarea țării în proporția numărului lor; egală îndreptățire și deplină libertate confesională pentru toate confesiunile; înfăptuirea desăvîrșită a unui regim curat democratic în toate domeniile vieții publice; vot universal, direct, egal și secret pentru ambele sexe în vîrstă de 21 de ani; desăvîrșită libertate de presă, asociere și întrunire; libera propagare a gîndurilor; reforma agrară radicală, dîndu-se posibilitate țăranului să-și creeze o proprietate atît cît să o poată munci cu familia; asigurarea pentru muncitorimea industrială a acelorași drepturi și avantaje care sînt legiferate în cele mai avansate state industriale din Apus; Adunarea națională își exprimă dorința ca congresul de pace să înfăptuiască în așa chip comuniunea națiunilor libere, încît dreptatea și libertatea să fie asigurate pentru toate națiunile mari și mici deopotrivă, iar în viitor să se elimine războiul ca mijloc de reglementare a raporturilor internaționale; adunarea națională salută eliberarea națiunilor subjugate pînă acum de monarhia austro-ungară (cehoslovacă, jugoslavă, austriacă, polonă și ruteană); adunarea națională se închină cu smerenie înaintea memoriei acelor bravi români care și-au vărsat în război singele pentru înfăptuirea idealului național; Adunarea națională mulțumește tuturor puterilor aliate care s-au luptat pentru salvarea civilizației. Pentru conducerea afacerilor națiunii române din Transilvania, Banat și Țara Ungurească, adunarea națională hotărăște instituirea unui Mare Sfat Național Român, îndreptățit să reprezinte națiunea ro-

mână oricînd și oriunde față de toate națiunile lumii și să ia toate dispozițiile în interesul său.

Hotărîrea, ca și cuvîntarea rostită, au fost aprobate cu aplauze însufletitoare.

Urmînd la cuvînt, Iuliu Maniu a supus unui examen amănunțit hotărîrea propusă, oprindu-se la analiza ideii naționale și a dreptului la unitate națională.

Cel din urmă vorbitor oficial a fost Iosif Jumanca din partea muncitorimii române. Cuvîntul său vestea lumii întregi și Internaționalei socialiste voința muncitorilor români de unire a românilor, dar și voința de a întemeia o societate unde fiecare om să fie liber și stăpîn pe sine însuși, în care să se poată dezvolta și progresa și poporul muncitor.

Epuizîndu-se cuvîntările oficiale, Gh. Pop de Băsești supune Adunării, spre aprobare, Hotărîrea citită de Goldiș, care a fost primită cu unanimitate și cu mare însuflețire. Putea, deci, anunța președintele hotărîrea solemnă: „Adunarea națională a poporului român din Transilvania, Banat și părțile ungurene a primit rezoluțiunea prezentată prin Vasile Goldiș în întregimea ei și astfel unirea acestor provincii românești cu țara mamă... este pentru toate veacurile decisă”.

Se săvîrșea, astfel, într-o atmosferă înălțătoare și o emoție pînă la extaz, după caracterizarea corespondentului ziarului *Az Újság*, prin chibzuința matură a unui popor chemat să-și hotărască soarta, cel mai însemnat act din istoria milenară, dramatică și eroică, a poporului român. Lepădînd resentimentele și necazurile acumulate zi de zi veacuri întregi, poporul român se înfățișa înaintea lumii mîndru, hotărît, dar și senin și chibzuit, dînd uitării, în clipele mărețe, suferințele îndurate, nedreptățile suferite, chemînd la marele praznic pe toți cei cu care era sortit să trăiască și să muncească. Se dovedea un popor vrednic de marile înfăptuiri.

Pentru ca treburile publice să fie cîrmuite în chip constituțional, Al. Vaida propune spre aprobare Adunării lista „Marelui sfat Național”, adunarea legislativă provizorie. Au fost aprobați, prin aclamații, cei 212 membri ai Marelui Sfat, completați apoi cu alți 38. Prin componența sa socială, era o adunare reprezentativă a poporului român; avocați și clerici, profesori și învățători, țărani și muncitori, proprietari funciari și oameni de finanțe, comercianți și negustori, publiciști și ofițeri, medici și ingineri. O singură femeie, profesoara Elena Leményi-Rozvan, din partea partidului social-democrat. Predominau avocații și clericii, deoarece în condițiile opresiunii sociale și naționale, aceste două profesii le erau deschise românilor.

Sedința se încheie cu cuvîntul episcopului Ioan Papp de la Arad.

Cei din sală se îndreaptă spre Cîmpul lui Horea pentru a vesti mulțimilor adunate actul cel mare. Așteptau sus pe platou peste 100.000 de oameni, răbdători, conștienți de însemnătatea momentului. Un martor ocular și participant activ la acest mare praznic, prof. Silviu Dragomir, înfățișează Cîmpul lui Horea ca un furnicar de oameni. Pe deasupra zidului de la miazănoapte se înșiră poporul în jurul tribunelor improvizate,

în rinduri dese, sub steagurile tricolore, care filii în aer. E o pădure de steaguri, ce pare că au crescut din pământ. Și lumea adunată așteaptă în liniște clipa cea mare. Cîteodată se pornește un zvon de glasuri, care trece peste mulțime, ca un ecou prelung. Platoul întreg se înalță, pare că, și se lărgește, sub apăsarea omului ce răsare fără contenire și sub apăsarea celei mai glorioase fapte, care își așteaptă aci reîntroparea.

De pe numeroasele tribune, semănate peste tot pe întinsul platoului, în timp ce în sala Unirii se desfășurau lucrările oficiale, oratori improvizați și inspirați explicau poporului însemnătatea momentului. Printre ei erau și reprezentanți ai muncitorimii, care propovăduiau poporului marile reforme pe care noua societate, noul stat român trebuia să le înfăptuiască pentru ca masele muncitoare să cunoască într-adevăr binefacerile Unirii. Unirea se cuvenea să fie o mare sărbătoare menită să aducă dreptate și bucurie pentru toți, pentru cei săraci mai ales, care nu vor mai suporta să fie jefuiți de magnați și de capitaliști; reformă agrară, constituție democratică, republică, în care să fie legiferată libertatea muncii, propagau emisarii muncitorimii.

După încheierea ședinței din sala Unirii, alți oratori, oficiali și neoficiali, de pe aceleași tribune, vestesc celor peste 100.000 de oameni noua înfăptuire: Miron Cristea, episcopul Caransebeșului, Iuliu Hossu, episcopul Gherlei, Aurel Vlad, Aurel Lazăr, Silviu Dragomir, Petru Groza și mulți alții. Mulțimile ascultau cu sfîntenie și-și exprimau adeziunea cu cel mai curat și înflăcărat entuziasm.

Adunarea de la Alba Iulia a fost cea mai măreață dintre toate manifestările suveranității naționale, nu numai prin covîrșitoarea mulțime care a luat parte la ea, dar și prin însuflețirea și demnitatea cetățenească, afirmă martorul ocular, prof. I. Lupaș. Privită în perspectiva semicentenarului, adunarea națională de la 1 Decembrie apare măreață prin ideea pe care a înfăptuit-o și prin cadrul de o maiestasă solemnită, pe care i l-a conferit solidaritatea conducătorilor și unanima însuflețire a maselor populare. Hotărîrile de la Alba Iulia cuprind tot ce a frămîntat o națiune în veacurile de restriște, povara adîncă a trecutului în aceeași măsură ca și credința neclintită în adevărurile luminoase ale umanității.

În timp ce la Alba Iulia se săvîrșea mărețul act al Unirii, în toată Transilvania, cei ce nu putură fi de față în cetatea lui Mihai Viteazul sărbătoreau cu același entuziasm marea hotărîre. Slujbe religioase se oficiau peste tot, însuflețite de intonarea Marseillaise-ii lui Andrei Mureșanu, cîntată de întreaga asistență. Serbări au avut loc în toate satele. Cuvîntări emoționante în simplitatea lor, rostite de modestii, dar vrednicii intelectuali ai satelor, vesteau poporului ziua izbăvirii. Manifestațiile din orașe, la proporții mai modeste, se asemănau cu cea de la Alba Iulia: Oradea, Beiuș, Arad, Timișoara, Lugoj, Deva, Turda, Cluj, Bistrița, Năsăud, Sibiu, Brașov etc. Cuvîntările festive, rostite de intelectuali fruntași, vesteau marile hotărîri de la Alba Iulia, îndemnînd la rivnă și muncă pentru a face din țara unită, țara împlinirii năzuințelor de veacuri ale poporului.

A doua zi, 2 decembrie, s-a întrunit în sala tribunalului din Alba Iulia Marele sfat național, ales de Marea Adunare Națională în ziua precedentă. Este aclamat de toți cei prezenți, ca președinte ad-hoc, Gheorghe Pop de Băsești. Se numesc notari ai ședinței Silviu Dragomir și Gheorghe Crișan. Se propune o comisie de candidare a prezidiului și secretariatului adunării, precum și a membrilor guvernului provizoriu, comitetul executiv al Marelui Sfat. Comisia de candidare propune ca președinte al Marelui Sfat Național pe Gh. Pop de Băsești, ca vicepreședinți pe episcopii Miron Cristea și Iuliu Hossu și pe Teodor Mihali și Andrei Bârseanu, președintele Astrei, ca notari pe Silviu Dragomir, Caius Brediceanu, Mihail Popovici, Gheorghe Crișan, Ghiță Pop și socialistul Traian Novac.

Comisia propune guvernul provizoriu, care se va numi Consiliu Dirigent, alcătuit din 15 membri numiți șefi de resort: Iuliu Maniu, președinte și ministru de interne, Vasile Lucaciu fără portofoliu, cu misiuni în străinătate, Vasile Goldiș, culte și instrucțiune publică, Alexandru Vaida-Voievod, externe și presă, Ștefan Cicio Pop, război și siguranță publică, Ioan Suci, organizare și pregătirea Constituantei, Aurel Vlad, finanțe, Octavian Goga, fără portofoliu, Aurel Lazăr, justiție, Emil Hațieganu, codificare, Valeriu Braniște, fără portofoliu, Victor Bontescu, agricultură și comerț, Romul Boilă, comunicații, Ioan Flueraș, sănătate și ocrotiri sociale, Iosif Jumanca, industrie. Erau 10 membri ai Partidului Național Român, 2 ai P.S.D. și 3 independenți.

Bucuria și fericirea pentru unirea Transilvaniei cu România s-a manifestat cu același entuziasm și în diferite orașe din România. Cuvântări patriotice se rostesc pentru preamărirea înfăptuirii „visului secular al neamului nostru: unirea tuturor românilor“. Socialiștii aderă fără rezerve la hotărârile adunării de la Alba Iulia, încredințați că ardelenii vor juca un rol în regenerarea vieții politice a țării. Sașii așezați în București în număr de 500 se întrunesc, sub președinția lui Adolf Frank, votând cu unanimitate o moțiune în care-și exprimă „marea bucurie și satisfacție“ pentru hotărârile de la Alba Iulia, salutând „cu entuziasm unirea Ardealului cu România“. Sărbătoresc evenimentul românii din străinătate, peste tot unde se găsea vreun grup ceva mai numeros: Franța, Italia, Anglia, Statele Unite etc.

Marele Sfat Național și Consiliul Dirigent își stabilesc locul de activitate la Sibiu. De aici adresează națiunii române din Transilvania și Banat o proclamație, la 11 decembrie, aducându-i la cunoștință înfăptuirea, de către adunarea din Alba Iulia „într-un gând și cu nespusă însufletire“. a „visului de veacuri al națiunii române“, proclamând unirea Transilvaniei cu România. Se face cunoscută alegerea Marelui Sfat și a Consiliului Dirigent, care vor guverna aceste ținuturi pînă la înfăptuirea definitivă a unirii cu România. Aducînd prinos de recunoștință înaintașilor care au pregătit învierea neamului la viață liberă, eroilor care și-au vărsat sîngele în război pentru libertatea și unitatea națiunii române, armatei române, puterilor aliate, se vestește „viitorul de aur“ pe acest pămînt unde va domni dreptatea și libertatea, atît pentru români cît și

pentru naționalitățile conlocuitoare, nu numai pentru cei tari și puternici, ci în egală măsură pentru cei slabi și umili: țărani, muncitori, meșeriași. Preveniți cu privire la amăgirile ce li se îmbiau, oamenii sînt sfătuiți să dea ascultare Consiliului Dirigent, să trăiască în pace cu celelalte neamuri, să stea liniștiți, să-și apere la nevoie moșia și neamul.

Armata română, care în timpul adunării de la Alba Iulia de abia pătrunsese în Transilvania, s-a ținut la mare distanță, la cererea Consiliului Național, pentru a nu se spune că unirea s-a făcut sub presiunea și amenințarea baionetelor. Era însă la numai cîțiva pași, la Oarda, armata în retragere a mareșalului Mackensen care nu sprijinea în nici un chip hotărîrea de unire, dar de teamă nu s-a amestecat. După zece zile de la proclamarea unirii, armata română înaintează în Transilvania, „cu sabia în teacă”. Armata a fost primită peste tot cu manifestații entuziaste, cu explozii de bucurie, cu gânduri de înfrățire.

În ziua de 12 decembrie, delegația marelui sfat național, formată din episcopii Miron Cristea și Iuliu Hossu, din Al. Vaida și Vasile Goldiș, Caius Brediceanu și Mihail Popovici, pornea spre București, pentru a prezenta regelui și guvernului actul Unirii. Primirea în Gara de Nord de întreg guvernul, de corpul generalilor, de reprezentanții Legiunii transilvănene, de Liga României și de o imensă mulțime de popor, cu vîntările rostite la sosirea trenului în 13 decembrie orele 5,30 de primarul Capitalei C. Hălăuceanu, de Miron Cristea și de I. I. C. Brătianu, subliniau importanța unității de stat. Aceleași sentimente au fost exprimate a doua zi, în 14 decembrie, cu prilejul primirii delegației în sala tronului, de Vasile Goldiș, de regele Ferdinand, apoi la banchetul de la prînz, la dineul oficial. În toate se subliniau luptele grele pentru unitate și însemnătatea desăvîrșirii acesteia.

În ziua de 11/24 decembrie se emite decretul de unire a Transilvaniei cu România, decretul de organizare provizorie a Transilvaniei, potrivit căruia „serviciile publice” rămîn sub conducerea Consiliului Dirigent, în administrația guvernului României trecînd afacerile străine, armata, căile ferate, poștele, telegraful, telefoanele, circulația financiară, vămile, împrumuturile publice și siguranța generală a statului; în guvernul central român, Transilvania va fi reprezentată prin miniștri fără portofoliu.

Anul 1919 este anul limpezirilor, al clarificărilor, atît în interior cît și în afară, și, deci, al înfăptuirii altor pași însemnați spre desăvîrșirea Unirii. În primele zile ale lunii ianuarie, se întrunește la Mediaș, în ziua de 8, comitetul central săsesc sporit, împreună cu comitetul german-săsesc din Transilvania. Cei întruniți, în urma dezbaterilor problemelor vremii, cu unanimitate hotărăsc recunoașterea Unirii Transilvaniei. Printr-un manifest se aduce la cunoștința populației săsești hotărîrea de „alipire a sa la Regatul României”, trimițînd „poporului român salutul său frătesc împreună cu urările cordiale la îndeplinirea idealurilor sale naționale”. Asemenea hotărîre se întemeia pe mai multe principii și fapte. Mai întîi pe dreptul de autodeterminare a popoarelor, apoi pe dreptul natural al poporului român la formarea statului său național

unitar, în al treilea rînd pe hotărîrile adunării de la Alba Iulia cu privire la unirea cu România a Transilvaniei.

Pentru a spulbera orice dubiu și a dezminți aserțiunile tendențioase și răuvoitoare, puse în circulație de anumite cercuri și o anumită presă, cu privire la rezervele lor, socialiștii români, întruniți în Congresul Partidului Social-Democrat în 19—20 ianuarie, la Sibiu, își precizează cu toată claritatea pozițiile. Ei declară că sînt „în deplin acord cu ținuta delegaților social-democrați, care la Adunarea Națională de la Alba Iulia, în concordanță cu voința întregului neam românesc, au votat pentru unirea tuturor românilor“. Social-democrații își motivează atitudinea pe principiul fundamental istoric și de drept natural, anume că „unirea poporului românesc într-un singur stat independent este o necesitate istorică, bazată pe dreptul de liberă dispoziție a tuturor popoarelor“. La învinuirile de a fi abdicat de la principiile internaționalismului, social-democrații români răspund că „democrația română cînd a aderat la înfăptuirea acestui ideal al românilor de pretutindeni, n-a depășit întru nimic de la principiile stabilite de congresele socialiste internaționale, care totdeauna au recunoscut dreptul fiecărei națiuni asuprite și divizate sub mai multe stăpîniri străine de a lupta în primul rînd pentru independența sa“. Erau de altfel și tezele lui Lenin, proclamate de mai multe ori, înainte de izbucnirea războiului mondial și în timpul desfășurării acestuia. Pe aceleași principii se situează social-democrații români și atunci cînd demonstrează că un popor, o națiune numai unită își poate dezvolta toate însușirile, materiale și spirituale. De aceea „cu conștiința perfect împăcată“, socialiștii români afirmau, împreună cu C. Dobrogeanu-Gherea, că în plenitudinea dreptului lor și-au formulat revendicările și anume „dreptul imprescriptibil a unui popor de a trăi neapăsător și de sine stătător în marginile sale etnice“.

Înstăpînit asupra puterii, susținut de toate forțele sociale ale națiunii, răspunzător față de acestea și de viitorul țării, Consiliul Dirigent procedază la organizarea administrativă a teritoriilor locuite de români, unite cu România. La 15 ianuarie, au fost numiți prefecți în toate cele 23 de județe și alți trei prefecți, pe lîngă primari, în orașele mai importante din punct de vedere politic: Arad, Cluj și Sibiu. Fr. Wolbaum, prefectul Sibiului, îndeplinea, în același timp, și funcția de prefect al sașilor.

În acest timp, la Paris, reprezentanții celor patru puteri se ocupau de reglementarea situației din Europa. Interesele României trebuiau susținute pe baza tratatului de alianță din august 1916.

Nemulțumit de atitudinea aliaților, Brătianu părăsește la 2 iulie Parisul. În acest timp sașii își reînnoiesc adeziunea cu ocazia conferinței lor de la Sibiu din 12 iunie, cînd declară că-și pun forțele „în serviciul patriei“, rezemîndu-se „pe memorabila decizie de la Alba Iulia“. Șvabii din Banat, la rîndul lor, întruniți într-un congres la Timișoara, își formulează hotărîrea în declarația din 10 august 1919. Apreciind hotărîrea de la Alba Iulia ca o chează a dezvoltării lor etnice și culturale

în noul stat, șvabii își exprimă dorința ca Banatul să fie alipit României.

Cu toate interesele divergente, reprezentanții puterilor aliate au trebuit să țină seama de aceste realități și să le statueze prin tratate internaționale. Prin tratatul de la Trianon din 4 iunie 1920 se recunoaște Unirea Transilvaniei, Banatului, Crișanei și Maramureșului cu România.

Mai poate fi oare vreun dubiu cu privire la procesul de desăvîrșire a unității de stat a poporului român? Se mai poate îndoi cineva de temeiurile etice și juridice ale unirii? Mai are vreun temei afirmația că unirea Transilvaniei a fost un dar al tratatelor de pace? Asemenea păreri sînt dezmințite fără nici o putință de tăgadă mai întii prin simpla cronologie a desfășurării evenimentelor. Unitatea statală s-a împlinit în toamna și iarna anului 1918, pe cînd tratatul de pace a fost încheiat de abia în 1920. Tratatul de pace nu făcea așadar decît să consemneze o realitate derivată din voința hotărîtă a întregului popor român. Unirea înfăptuită prin această voință a fost legalizată prin decrete ale puterii legiuitoare și executive din România. Ea a fost legalizată prin capacitatea de organizare a întregii administrații, a instituțiilor politice, economice și culturale, prin capacitatea de guvernare a noilor provincii, dovedită de poporul român. Unirea a fost întărită prin aderarea naționalităților conlocuitoare la hotărîrile poporului român.

Ultimul act a fost săvîrșit la începutul lunii ianuarie 1920, cînd puterile legiuitoare ale României, camera și senatul, într-o atmosferă de mare și sincer entuziasm, ratificau Unirea Transilvaniei, în ședințele solemne din 29 decembrie 1919/10 ianuarie 1920.

A fost un proces lung, cu suișuri și coborișuri, cu jertfe și sacrificii, cu bucurii și mîhniri. La capătul lui, însă, a învins dreptatea popoarelor.

Unirea Transilvaniei cu România a fost opera întregului popor, constituind o piatră de temelie în istoria patriei noastre. Unirea a avut o înfriurare pozitivă asupra întregii evoluții economice, politice și sociale a țării.

Burghezia și moșierimea au folosit însă unirea pentru intensificarea exploatării și asupririi celor ce muncesc, România continuînd să rămînă dependentă de marile puteri imperialiste. Toate acestea au făcut ca masele largi populare să nu-și poată realiza pe deplin aspirațiile de dreptate socială și națională, și să poarte necontenite lupte de clasă pentru eliberarea de sub jugul exploatării.

Burghezia a trecut la măsuri represive împotriva muncitorilor și țăranilor, chiar la scurtă vreme după Unire, ea a înăbușit în sînge demonstrația muncitorilor de la 13 decembrie 1918, din București.

Cercurile conducătoare burghezo-moșierești din România au participat la intervenția militară, organizată și condusă de Antantă împotriva tinerei republici sovietice ungare, cu toate că aceasta a recunoscut drepturile poporului român la unitatea sa politică, de stat. Masele muncitoare și-au exprimat deschis dezaprobarea față de această intervenție.

Desăvîrșirea unității statului național român a fost un act just și progresist de mare însemnătate în dezvoltarea istorică a poporului român și a României contemporane. S-a realizat, astfel, cadrul național pentru dezvoltarea mai rapidă a societății, prin înmănunchierea, în același stat, a tuturor energiilor și capacităților creatoare ale poporului, a tuturor forțelor înaintate. Potențialul economic al României a sporit considerabil prin valorificarea pe scară națională a bogățiilor țării.

ȘT. P.

STUDII ȘI MATERIALE

CONTRIBUȚII LA PROBLEMA UNITĂȚII CULTURII MATERIALE DACO-GETICE

Într-un articol recent, privitor la unitatea limbii și a poporului daco-get, acad. C. Daicoviciu¹ critica teoriile „originale” ale acelor cercetători care caută să dezbine poporul geto-dac. În lucrarea de față ne-am propus să analizăm amănunțit o asemenea teorie și anume teza prof. D. Berciu (București), după care în dezvoltarea culturii materiale a geților de la Dunărea de Jos și între cea a dacilor din zona carpatică ar exista diferențe esențiale de ritm, care duc la deosebiri în dezvoltarea social-economică.

D. Berciu își enunță teza în 1957 într-o lucrare consacrată genezei civilizației Latène la geto-daci² în care spune textual „nous pouvons faire aujourd'hui la constatation, *documentée*³, que le processus de la genèse du Latène des Géo-Daces a pris naissance, s'est développé et s'est accompli sous le sceau d'une inégalité dans le temps, dans l'espace, en rythme et en profondeur, d'une région à l'autre du territoire habité par les Géo-Daces”⁴. Tot atunci vorbește de o zonă istro-pontică ce ar începe la est de Porțile de Fier și ar ține pînă la gurile Dunării. În această zonă, datorită condițiilor geografice și istorice mai favorabile și în special datorită puternicelor influențe grecești, civilizația geto-dacă de tip Latène ar începe pe la 450 î.e.n. Autorul spune că această separare se poate face grație noilor descoperiri și cercetări care depășesc cu mult documentarea avută de V. Pârvan și de alți cercetători care concepeau geneza civilizației Latène daco-getice unitar, manifestată grație influenței celtice ori sud-tracice⁵.

Documentarea tezei sale D. Berciu o publica în 1960⁶. În introducerea lucrării, de care ne vom ocupa îndeaproape, autorul face un istoric al

¹ C. Daicoviciu, *Insemnări despre Dacia (IV)*, în *Steaua*, 9 (212), 1967, p. 97—100.

² D. Berciu, *À propos de la genèse de la civilisation Latène chez les Géo-Daces*, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 133—142.

³ Sublinierea ne aparține.

⁴ D. Berciu, *op. cit.*, p. 135.

⁵ V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 111 și urm.; idem, *La Dacie à l'époque celtique*, în *CRAI*, Paris, 1926, p. 86 și urm.; idem, *Dacia. Civilizații antice din țările carpato-danubiene*; traducere R. Vulpe, București, 1967; I. Nestor, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 159—182; C. Daicoviciu, *TransAnt* (1945), p. 41—45.

⁶ D. Berciu, *Sînt geții traci nord-dunăreni?*, în *SCIV*, XI, 1960, p. 261—283; același studiu în l. germană în *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 163—184.

părerilor exprimate în legătură cu patria geto-dacilor, începînd cu cea a lui K. Zeuss, pînă la cele mai recente⁷. În ce privește problema care ne interesează, pentru intervalul cuprins între 550 și 300 î.e.n., D. Berciu precizează limitele a două mari zone și anume: o zonă nord-tracică sau traco-dacică în care include pe tracii din Carpați, apoi o a doua zonă, balcano-danubiană, concepută ca o arie cuprinsă între Balcani, Marea Neagră și o linie convențională care o separă de prima zonă. În cadrul acesteia se vorbește de un sector nordic al zonei balcano-danubiene și de un sector istro-pontic⁸.

În ce privește separarea celor două mari zone, D. Berciu crează o linie convențională plasată la limita dintre cîmpie și dealurile de la sud de Carpații Meridionali. Însăși formularea unei granițe despărțitoare dintre cîmpia și dealurile de la sud de Carpații Meridionali ni se pare ceva cu totul forțat și arbitrar. Este bine cunoscut faptul că în întreaga noastră istorie nici Carpații n-au constituit cîndva o piedică în comunicarea permanentă și neîntreruptă a românilor din interiorul sau din afara arcului carpatic. Cum s-ar putea oare imagina o linie trasată la limita cîmpiei peste care să nu treacă anumite produse ale culturii materiale în sec. V—IV î.e.n.? D. Berciu a creat astfel o graniță care separă pe geți de daci, bazat, în primul rînd, pe „argumente” de ordin arheologic. Iată care sînt acestea:

Trecem peste considerațiile generale făcute de autor fără a aduce argumente concrete și anume că între 550—300 î.e.n. în desfășurarea procesului istorico-cultural ar exista diferențe de ritm și adîncime pe teritoriul țării noastre și că începînd din a doua jumătate a secolului VI î.e.n. triburile getice⁹ din Dobrogea, sudul Moldovei, Cîmpia Munteniei și a Olteniei au intrat într-un ritm mai accelerat în ceea ce privește dezvoltarea lor social-economică, diferențiindu-se de daci și integrîndu-se în unitatea tracilor de sud. Procesul de diferențiere ar fi mers așa de rapid încît pe la 450 î.e.n. geții au trecut la a doua epocă a fierului și au pășit pe pragul civilizației. La baza acestui proces de diferențiere ar sta condițiile istorice și de mediu mai favorabile ale geților: agricultura, creșterea vitelor, pescuitul și negoțul cu grecii de pe țărmul Pontului Euxin.

Argumentarea prof. D. Berciu se bazează în primul rînd pe descoperirile de ceramică, fără să fi întreprins sau să fi avut la îndemînă un studiu de ansamblu asupra ceramicii daco-getice. Autorul n-a luat în considerare atunci cînd și-a formulat teza descoperirile din Transilvania și s-a bazat doar pe așezarea de la Alexandria¹⁰. Aici, în cele trei bordeie săpate pînă acum, s-a descoperit ceramică lucrată cu mîna și ceramică fină, lucrată cu roata, de culoare cenușie, cu nuanțe mai închise care ajung pînă la negru și de culoare cărămiziu-gălbuie.

⁷ D. Berciu, în *SCIV*, XI, 1960, p. 261—263.

⁸ Trebuie să spunem că delimitarea acestor sectoare este confuză și că pentru sectorul istro-pontic autorul folosește și termenul de zonă, cf. p. 268.

⁹ D. Berciu folosește termenul de traco-geți și traco-daci, *op. cit.*, p. 263.

¹⁰ Asupra săpăturilor de la Alexandria: C. Preda, în *Materiale*, VI, 1959, p. 251; *Dacia*, N.S., III, 1959, p. 179 și urm.

Ceramică lucrată cu roata de felul celei de la Alexandria s-a descoperit la Chir-nogi, jud. Ilfov și în alte câteva localități din Muntenia ori în valea Dunării oltene¹¹. Prof. D. Berciu afirmă categoric că ceramica lucrată cu roata de la Alexandria sau din celelalte localități citate a fost lucrată de autohtonii geți. Argumentul pe care se bazează îl constituie cantitatea mare de asemenea ceramică descoperită la Alexandria și apoi că tehnica acestei grupe cu nuanțe cenușii-negricioase sau portocaliu-cenușie nu este grecească.

Se pune acum problema, dacă ceramica lucrată cu roata din așezarea de la Alexandria și implicit cea descoperită în alte localități este un produs getic? Lucrau oare geții pe la 450 î.e.n. ceramică la roată? Înainte chiar de a produce dovezile afirmăm categoric că nu.

Occupându-ne îndeaproape cu ceramica daco-getică, atît din interiorul cît și dinafara arcului carpatic și bine înțeles și cu descoperirile de la Alexandria¹² am ajuns la concluzia că nici la Alexandria și nici în celelalte localități citate de către D. Berciu nu se întîlnește nici măcar o singură formă autohtonă specifică și caracteristică pentru geto-daci care să fie transpusă la roată. Toate formele ceramice descoperite sînt grecești și nu vor intra nici mai tîrziu în repertoriul ceramicii geto-dacice. Se poate oare imagina ca autohtonii de la Alexandria sau din altă parte să lucreze la roată numai forme străine, iar pe ale lor să le producă în continuare cu mîna în tehnica străveche? Aici este locul să arătăm că la Alexandria s-a descoperit, alături de ceramica lucrată cu roata și ceramică autohtonă lucrată cu mîna care se integrează perfect prin toate elementele sale: tehnică, forme, ornamentare, în procesul general de dezvoltare al ceramicii daco-getice. Notă discordantă face doar ceramica lucrată cu roata. Cînd am spus notă discordantă nu ne-am gîndit numai la așezarea de la Alexandria, ci la întreaga lume daco-getică. Pe la mijlocul sec. V î.e.n. nicăieri daco-geții nu lucrau ceramică la roată, deși foloseau asemenea produse procurate pe calea schimburilor.

În marea așezare de la Poiana se întîlnește ceramică grecească de lux, făcută cu roata, în nivelurile aparținînd sec. IV—III î.e.n., dar s-a putut stabili clar că ceramica lucrată cu roata de către autohtoni apare abia la începutul sec. II î.e.n. aparținînd nivelului Poiana II₂. Prof. R. Vulpe, conducătorul săpăturilor de la Poiana, admite ipotetic ca daco-geții să fi început a confecționa ceramică cu roata de pe la sfîrșitul secolului III î.e.n.¹³.

În așezarea de la Zimnicea s-a constatat că în nivelurile vechi aparținînd sec. IV—III î.e.n. ceramica lucrată cu roata redă numai forme grecești, iar începînd cu sec. II î.e.n. apar formele autohtone transpuse în noua tehnică¹⁴.

Mai trebuie spus că în toate necropolele cunoscute pînă acum din Dobrogea, aparținînd sec. V—III î.e.n. cum sînt cele de la Satu Nou, Murighiol ori Telița s-a descoperit ceramică grecească lucrată cu roata aparținînd categoriei de lux sau celei comune. Alături de aceasta s-a găsit și ceramică autohtonă lucrată cu mîna în tehnica tradițională. Și în acest caz trebuie subliniat faptul că ceramica lucrată cu roata redă numai forme de vase grecești; pe de altă parte, ceramica lucrată cu mîna se integrează perfect în schema evolutivă generală a ceramicii daco-getice. Ceramică cenușie ori cenușiu-portocalie cu totul asemănătoare atît ca forme cît și ca tehnică de lucru celei de la Alexandria sau din celelalte localități citate de prof. D. Berciu s-a găsit în cantitate mare în toate cetățile grecești din Pont sau în așezările din apropierea lor. În acest sens ne vom mîrgini a cita doar descoperirile de la Histria¹⁵.

Ceramica grecească cenușie din specia comună nu lipsește nici din Transilvania. Ea a fost adusă aici de către sciți încă la începutul sec. VI î.e.n. și depusă în mormintele acestora. Așa este de ex. cana cu o toartă descoperită în mormîn-

¹¹ D. Berciu, *op. cit.*, p. 264—265.

¹² I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică. Cu specială privire la Transilvania*, București, 1966 (sub tipar).

¹³ R. Vulpe, în *Dacia*, N.S., 1957, p. 156 și urm.

¹⁴ Informații primite de la A.D. Alexandrescu.

¹⁵ M. Coja, în *SCIV*, XIII, 1962, p. 26—29.

tul nr. 8 al necropolei de la Tg. Mureș ori cea de la Blaj¹⁶. Ni se pare în afara oricărei îndoieli că asemenea ceramică n-a fost produsă de autohtoni și că cele două câni au fost lucrate într-una dintre cetățile grecești din Pont, foarte probabil la Olbia de unde se cunosc și alte produse ce au ajuns odată cu sciții pînă în Transilvania.

În așezările sau necropolele daco-getice intracarpatiche anterioare sec. III—II î.e.n. nu întîlnim ceramică autohtonă lucrată cu roata, dar există ceramică grecească de lux ori din specia cenușie comună. În ce privește ceramica grecească de lux, amintim vasele de la Aiud, Ceparî și Cetea¹⁷.

Cele arătate pînă acum dovedesc cu prisosință că la daco-geti nu poate fi vorba de lucrarea ceramicii cu roata pe la 450 î.e.n. Introducerea roții olarului se va face mai tirziu și aproximativ concomitent pe întregul teritoriu daco-getic.

Așadar, ceramica lucrată cu roata de la Alexandria nu este un produs autohton. De aceeași părere este și acad. Em. Condurachi, care conchide că avem de-a face „cu o marfă venită pe calea schimbului intertribal de la sudul sau sud-vestul Dunării”¹⁸.

În ce privește cantitatea mare a ceramicii lucrate cu roata descoperită în cele trei bordeie de la Alexandria putem cita ca analogie așezările și necropolele aparținînd sec. III—II î.e.n. din Transilvania în care s-a descoperit o mare cantitate de ceramică cenușie lucrată cu roata¹⁹. Dat fiind însă faptul că toate formele sint celtice, nimeni nu s-a gîndit să atribuie această ceramică autohtonilor daco-geti. Și în acest caz, ca și la Alexandria, alături de ceramica lucrată cu roata s-a descoperit ceramică autohtonă lucrată în manieră tradițională cu mîna. Abia atunci cînd se vor transpune formele proprii în noua tehnică se poate vorbi de însușirea roții olarului²⁰.

Cel de al doilea argument invocat de prof. D. Berciu în atribuirea ceramicii lucrate cu roata, de la Alexandria, pe seama autohtonilor este că ceramica cenușiu-negricioasă ori cenușiu-portocalie n-ar fi grecească. Dar se știe că în marile centre de ceramică grecești, de ex. Lesbos, se fabrică ceramică cenușie de diferite nuanțe, de la cenușiu-argintiu, pînă aproape de negru ori roșiatică de diferite nuanțe, încă din sec. VII î.e.n. pînă la sfîrșitul acestui centru. Tot la Lesbos se întîlnește ceramică cenușie lustruită, mată ori dură²¹. La acestea trebuie adăugat faptul că una dintre caracteristicile esențiale ale ceramicii daco-getice lucrate cu roata este tocmai culoarea cenușiu-deschisă. Nuanțele închise ori portocalii sint rare și constituie excepții pe toată durata ceramicii daco-getice.

În sfîrșit, un alt argument invocat de către D. Berciu este că ceramica cenușie lucrată cu roata s-a descoperit pretutindeni, din valea Dunării pînă în valea riului Marița, începînd din a doua jumătate a sec. VI, dar mai ales în sec. V î.e.n. Afirmația este pe deplin justă, numai că nu sprijină cu nimic separarea celor două zone ale autorului, de vreme ce asemenea produse s-au descoperit și în interiorul Transilvaniei. O asemenea

¹⁶ I. H. Crișan, *Ceramica*..., p. 49, pl. VIII, 21; IX, 3.

¹⁷ *Ibidem*, p. 89—90, fig. 34.

¹⁸ Em. Condurachi, în *SCIV*, XVI, 1965, p. 47—48.

¹⁹ I. H. Crișan, *Materiale dacice din necropola și așezarea de la Ciumești și problema raporturilor dintre daci și celți în Transilvania*, Baia Mare, 1966, p. 44 și urm.

²⁰ Documentarea detaliată în lucrarea noastră *Ceramica*..., p. 100 și urm.

²¹ Cf. W. Lamb, *Grey Wares from Lesbos*, în *Journal of Hellenic Studies*, LII, 1932, p. 3.

separare se poate face între teritoriile geto-dacice și cele ale tracilor meridionali și o atare grupare s-a făcut încă de multă vreme²².

Iată deci că cel mai puternic dintre argumentele lui D. Berciu în separarea celor două zone se dovedește neîntemeiat²³. Ceramica lucrată la roată din sec. VI—V î.e.n. „nu este și nu poate fi autohtonă — respectiv geto-dacică“, folosind formularea acad. Em. Condurachi²⁴.

Dar, să urmărim în continuare argumentarea prof. D. Berciu. Pentru cultura materială din a doua jumătate a sec. VI pînă la începutul sec. III î.e.n. stabilește existența a patru componente principale și anume: a) o componentă locală ce se sprijină pe fondul tradițional hallstattian, b) imitații după modele grecești ori — în cazuri rare — după cele scitice, c) obiectele grecești procurate pe calea schimburilor, d) componenta scitică.

În ce privește prima componentă, cea locală, autorul recunoaște că este foarte puternică. Analizînd îndeaproape fiecare formă ceramică pe tot spațiul de locuire daco-getic am ajuns la concluzia că întreaga ceramică lucrată cu mîna de factură ori de tradiție hallstattiană din sec. VI pînă la începutul sec. III î.e.n. este unitară, înscriindu-se pe linia generală a evoluției spre formele bine cunoscute din faza a III-a, cea clasică. Această constatare este valabilă chiar și pentru Histria, unde ceramica de tradiție hallstattiană a fost pusă pe seama autohtonilor²⁵.

Cana bitronconică cu o toartă ori ceașca dacică de care vorbește D. Berciu, ambele în curs de formare în perioada la care ne referim, nu sînt specifice unei anumite zone, ci comune lumii daco-getice. Deci, componenta locală nu sprijină cu nimic separarea unor zone pe teritoriul țării noastre, ci dimpotrivă dovedește că în sec. VI—III î.e.n. ne găsim în fața unei unități ce n-a putut fi știrbită de influențe străine, grecești, ilire ori scitice.

A doua componentă ar constitui-o imitațiile după forme grecești și rareori scitice. În ce privește imitațiile după modele grecești de tip *lebes*, *crater* ori *oinochoe*, D. Berciu le consideră proprii numai zonei getice, constituind astfel un alt argument pentru existența celor două zone. Imitațiile ar fi apărut datorită puternicelor influențe grecești care ar fi dus la fructificarea repertoriului ceramicii indigene, lucrate fiind cu mîna în manieră tradițională ori transpuse la roată.

Imitațiile făcute cu mîna de către autohtoni după vase de tip *lebes*, *crater*, *oinochoe* sau amfore au apărut fără îndoială datorită influenței grecești; numai că ele nu se opresc la granița fixată de D. Berciu. Imitații după vase-*lebes* făcute cu mîna în tehnica tradițională se întîlnesc și în interiorul arcului carpatic. Astfel de ex. în așezarea de la Slimnic care este cu siguranță anterioară venirii celților și se datează în sec. IV î.e.n. s-au descoperit fragmente de vase cu torți torsionate aplicate vertical, imitînd fără nici o îndoială vasul grecesc de tip *lebes*. Asemenea imitații au mai fost descoperite apoi în așezarea de la Morești sau în cea de la Ciumești.

Imitațiile după vase grecești din interiorul arcului carpatic, deci din lumea dacică, nu se rezumă numai la vasul de tip *lebes*. Au fost descoperite imitații

²² R. Vulpe, *L'âge du fer dans les régions thraces de la Péninsule Balcanique*, în *Mélanges de l'école Roumaine en France*, 1929.

²³ Em. Condurachi, *op. cit.*, p. 47.

²⁴ *Ibidem*, l.c.

²⁵ Argumentarea detaliată în *Ceramica daco-getică* ..., p. 29 și urm.

lucrate cu mîna după vase *oinochoe* la Cetea și Căpîlna, iar după amfore la Poian și Pecica²⁶.

Iată deci că nici imitațiile după vase grecești nu sprijină scindarea lumii daco-getice, ci dimpotrivă dovedesc unitatea ei.

În ce privește imitațiile după formele de cultură scitică, D. Berciu recunoaște că este vorba despre „o problemă încă nerezolvată”²⁷. Asupra sciților și implicit a imitațiilor după modele scitice vom reveni cînd vom analiza ultima dintre componentele culturii materiale. Deocamdată este de reținut doar faptul că nici asemenea imitații nu justifică separarea unor zone în lumea geto-dacică.

Să trecem acum la cea de a treia componentă a culturii materiale pe baza căreia s-a făcut scindarea și anume obiectele grecești de import. În legătură cu acestea trebuie să subliniem o constatare a lui D. Berciu, anume că pe măsură ce pătrunzi spre interiorul zonei istro-pontice, importurile devin din ce în ce mai rare. Constatarea este cît se poate de judicioasă; numai că ea nu trebuie limitată la zona traco-getică, ci extinsă la întreg teritoriul locuit de daco-geți. Mărfurile grecești trec mult de granița stabilită de către D. Berciu, pătrunzînd pînă departe în interiorul arcului carpatic. Nu vom invoca aici piesele grecești publicate de multă vreme și bine cunoscute, cum sînt coifurile de la Ocna-Mureș și Jidovin ori hidria de la Bene ce dovedesc legături cu lumea grecească încă de timpuriu. Ne vom referi doar la ceramica grecească fină descoperită la Aiud, Cepari, Ilișua, Cetea etc.²⁸ La acestea trebuie adăugată cea mai importantă marfă de import, marfa mărfurilor, care este moneda.

În directă legătură cu importurile grecești va trebui să discutăm, fie și numai în treacăt, o problemă deosebit de importantă pe care D. Berciu a scăpat-o din vedere și anume cea a monedelor grecești.

Se știe că cele mai vechi monede grecești care au circulat pe teritoriul României sînt cele din *Cyzikos* care se limitează doar la teritoriul Dobrogei²⁹. Începînd cu sec. IV î.e.n. încep să circule pe întreg teritoriul patriei noastre monedele lui Filip al II-lea și ale lui Alexandru Macedon. Descoperiri de asemenea monede s-au făcut în amîndouă zonele lui D. Berciu și ni se pare deosebit de semnificativ faptul că cele mai multe dintre ele s-au găsit în interiorul arcului carpatic³⁰ în lumea traco-dacică, după formularea autorului. Răspîndirea mai intensă a monedei în spațiul intracarpatic este un argument peste care nu se poate trece, dovedind că nu poate fi vorba de o rămînere în urmă în dezvoltarea social-economică a acestui spațiu. Nu vom insista aici asupra semnificației istorice a răspîndirii monedei în lumea daco-getică, lucru bine știut³¹.

Monedele grecești găsite în Transilvania și celelalte descoperiri, printre care ceramică de lux, dovedesc existența legăturilor comerciale cu lumea grecească, chiar dacă importurile sînt mai puține decît în zona balcano-dunăreană, fapt bine explicat de către prof. D. Berciu prin distanța mai mare față de centrele grecești.

²⁶ Pentru imitațiile după vase grecești descoperite în Transilvania a se vedea lucrarea noastră *Ceramica daco-getică...*, p. 82 și urm.

²⁷ *Op. cit.*, p. 267.

²⁸ Pentru acestea a se vedea *Ceramica daco-getică...*, p. 89—90.

²⁹ B. Mitrea, în *EDR*, X, 1945, p. 18 și urm.

³⁰ Pentru răspîndirea monedelor grecești a se vedea I. Winkler, *Contribuții numismatice la istoria Daciei*, în *SCȘCluj*, VI, 1—2, 1955, p. 25—27, Tab. I—II și hărțile I—II.

³¹ A se vedea de ex. C. Preda, *Triburile geto-dace și circulația monedelor lui Filip II la nord de Dunăre*, în *SCIV*, VII, 1956, p. 267—285.

Iată deci că nici cea de a treia componentă a culturii materiale nu sprijină cu nimic separarea celor două zone, ci dimpotrivă pledează pentru unitatea culturii materiale daco-getice.

D. Berciu mai are un argument de ordin arheologic și anume răspîndirea fibulelor „tracice”. *Azi se știe sigur* — scrie autorul — *că numai în aria sud-tracică — inclusiv sectorul traco-getic — a circulat... seria fibulelor „tracice”*³². Acestei afirmații categorice i se opune însuși autorul ei care a publicat o fibulă „tracică” descoperită la Pecica, deci înafara sectorului traco-getic³³. Mai trebuie amintită apoi fibula de la Vorumloc, din centrul Transilvaniei, publicată de multă vreme³⁴.

Așadar și fibulele „tracice” trec peste granița stabilită de către D. Berciu, ele se întîlnesc în ambele zone și nu pledează cu nimic pentru scindarea lumii daco-getice.

Urmărind în continuare structura intimă a culturii materiale traco-getice găsim afirmația că acesteia îi este proprie forma de vas cu torți aplicate vertical. Am arătat însă că atare vase s-au descoperit și în Transilvania. Autorul are impresia că și sabia curbă dacică are o origine traco-meridională și că ea s-ar fi difuzat mai întîi în zona traco-getică. Deoarece este vorba numai de impresii, fără a se aduce argumente, nu le comentăm. La fel este cazul brățărilor cu protome în formă de șarpe. Prof. D. Berciu vorbește apoi de manifestarea unor puternice influențe elenistice concretizate în manifestări multiple ale vieții oppidane, cvasi orășenești, din unele centre de tip *oppidum* ale zonei traco-getice³⁵. Din păcate autorul nu face nici un fel de precizare în afară de simpla enunțare. Noi cu cunoaștem nici o așezare getică în sec. V—IV î.e.n. despre care să se poată afirma că în această epocă prezintă o multitudine de caracteristici oppidane, cvasi orășenești. Așezările de la Zimnicea, Alexandria sau chiar Poiana sînt încă departe de a prezenta asemenea caracteristici, care vor apărea mai tirziu în faza de înflorire, de apogeu, a culturii materiale daco-getice³⁶.

În sfîrșit, ultima dintre componentele culturii materiale din sec. V—III î.e.n. este cea scitică, căreia D. Berciu îi consacră un spațiu mai larg și care — după expresia autorului — subliniază iarăși integrarea zonei traco-getice în aria culturală sud-tracică și detașarea acesteia de zona dacică.

Autorul vorbește de o nouă orientare a cercetării istorico-arheologice românești în problema sciților, care n-ar fi pătruns pe teritoriile tracice. Trebuie precizat însă că nu este vorba de o orientare nouă a cercetătorilor români care nu sînt nici pe departe în unanimitate de acord cu faptul inexistenței unei pătrunderi scitice pe teritoriul țării noastre. Ba am putea spune că numai puțini cercetători români au îmbrățișat noul punct de vedere exprimat de prof. D. Berciu în *Istoria României*, vol. I³⁷. În ce ne privește am fost de la început împotriva acestei teorii con-

³² *Op. cit.*, p. 268.

³³ D. Berciu, în *Balcania*, VI, 1943, p. 296—297, fig. 4—5.

³⁴ K. Horedt, în *MittBuk*, XII, 1947, p. 3, fig. 2.

³⁵ *Op. cit.*, p. 269.

³⁶ C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, 1960, p. 272—273.

³⁷ P. 155—160.

trazisă de documentarea arheologică mai veche ori recentă³⁸. Existența sciților-agatirși în Transilvania este susținută de acad. C. Daicoviciu³⁹, Șt. Ferenczi⁴⁰, Al. Vulpe⁴¹ și de alții.

Nu este cazul aici să intrăm în detalii cu privire la problema sciților. Vom reține doar faptul că numărul mare al descoperirilor scitice sau cum spune D. Berciu — de caracter scitic, din Transilvania nu se datorează faptului că zona intracarpatică ar fi fost rămasă în urmă în dezvoltarea social-economică și deci ar fi fost mai receptivă la influențele scitice, ci împrejurării că aici a pătruns o populație străină iraniană, scitică în accepțiunea largă a cuvintului. Pe seama acestui fapt trebuie puse deosebiri pe care le constată D. Berciu.

Așadar, nici cea de a patra componentă nu sprijină separarea celor două mari zone și scindarea lumii daco-getice.

Iată-ne ajunși la capătul analizei argumentelor de ordin arheologic ale prof. D. Berciu. Din cele arătate se desprinde concluzia că nici unul dintre acestea nu sprijină fragmentarea lumii daco-getice, ci dimpotrivă dovedesc unitatea ei. Înainte de a trece la discutarea argumentelor de altă natură decât cele arheologice va trebui să spunem că singurul argument mai serios pe care își fundamentase autorul teza este cel al lucrării ceramicii la roată de către geți pe la 450 î.e.n., cu 150 de ani mai devreme decât dacii din interiorul arcului carpatic. De aici s-a tras concluzia că geții ar fi trecut la epoca Latène încă de pe la mijlocul sec. V î.e.n., iar dacii ar fi rămas cu mult în urmă în dezvoltarea lor social-economică. Am arătat că pe la 450 î.e.n. nu poate fi vorba de ceramică lucrată cu roata de către autohtoni și că aceasta nu va apare decât după anul 300 î.e.n. Această constatare ne duce la o întrebare firească și anume: cum de daco-geților le-a trebuit un timp așa de îndelungat pentru a învăța și a-și însuși noua tehnică a lucrării ceramicii, devreme ce ei întrebuințau asemenea produse și că mulți au putut vedea felul cum ea se lucrează la grecii stabiliți pe teritoriile lor? Ne găsim la câteva secole de contact direct și nemijlocit cu civilizația grecească. Să fie oare vorba de o opoziție a meșterilor daco-geți? Nu, pentru că pe daco-geți îi vedem receptivi la orice inovație pozitivă pe tot parcursul dezvoltării lor istorice.

Răspunsul la această întrebare trebuie căutat în nivelul de dezvoltare al forțelor de producție interne. Avea oare nevoie societatea daco-getică de aceste produse superioare în cantitate mare sau erau suficiente cele

³⁸ În acest sens a se vedea luarea noastră de poziție cu ocazia discuțiilor purtate în legătură cu primul volum din *Istoria României*, în *Studii*, XIII, 1960, 3, p. 28, apoi în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 133—145 și în *ActaMN*, IV, 1967, p. 439—445.

³⁹ *Insemnări despre daci (X). Unele aspecte ale problemei sciților de la noi*, în *Steaua*, an. VII, 5 mai 1956.

⁴⁰ *Cimitirul „scitic” de la Ciumbrud*, în *ActaMN*, II, 1965, p. 76—104; III, 1966, p. 49—73; IV, 1967, p. 19—45.

⁴¹ *Necropola hallstattiană de la Ferigile. Monografie arheologică*, București, 1967, p. 103.

ce se puteau procura ușor pe calea schimburilor? Avusese oare loc înaintea sec. III acea dezvoltare a forțelor de producție care să reclame sporirea cantității de ceramică lucrată cu roata? La ambele întrebări răspunsul este că nu.

În metalurgia fierului înainte de sec. III î.e.n. nu se făcuseră progrese prea importante. Uneltele de fier sînt încă destul de rare în toate așezările daco-getice. Brăzdarul de fier încă nu s-a introdus în agricultură⁴². Tot relativ tîrzie este și întrebuintarea monedei ca mijloc de schimb. Abia începînd cu sec. III î.e.n. se constată un aflux puternic de monede străine în Dacia⁴³ dovedind existența unui comerț intens cu teritoriile străine. De dată relativ tîrzie este și apariția monedei proprii la geto-daci⁴⁴. Circulația monetară ne oferă o bună analogie pentru problema pe care o discutăm. Cu toate că în sec. IV î.e.n. societatea daco-getică făcuse reale progrese, dovedite printre altele de adoptarea sistemului monetar, totuși moneda care circulă este străină. Abia cînd dezvoltarea ascendentă a societății daco-getice face să devină insuficientă moneda străină se va trece la bătărea monedei proprii. Despre aceasta Vasile Pârvan spunea că o monetărie dacică înainte de anul 300 î.e.n. este o imposibilitate istorică, deoarece dacilor pe lîngă altele le *lipsea nevoia de monedă proprie*⁴⁵. Același lucru se poate spune și despre ceramica lucrată cu roata. Atîta vreme cît dezvoltarea forțelor de producție daco-getice n-a intrat pe un făgaș rapid de dezvoltare, cantitatea de ceramică străină lucrată cu roata era suficientă. Nu se simțea nevoia intensificării producției de ceramică, intensificare ce se putea face numai prin adoptarea noului procedeu tehnic. Atunci cînd forțele de producție internă depășesc stadiul lent de dezvoltare, societatea daco-getică reclamă o cantitate sporită de produse ceramice, sporire pe care olarii daco-geți o realizează prin introducerea roții⁴⁶.

În legătură cu producerea ceramicii la roată de către autohtonii daco-geți am atins și problema epocii Latène la noi. Aceasta se caracterizează, după cum bine arătase prof. R. Vulpe⁴⁷, prin accelerarea ritmului de destrămare a orînduirii comunei primitive realizată datorită intensificării întrebuintării uneltelor de fier, adoptarea plugului cu brăzdar de fier, adoptarea monedei ca mijloc de schimb, întetirea relațiilor de schimb, dezvoltarea meșteșugurilor, adoptarea lucrului la roată a ceramicii, creșterea considerabilă a numărului atelierelor metalurgice, separarea meșteșugurilor de agricultură. Toate acestea n-au avut loc nicăieri în lumea daco-getică înainte de anul 300 î.e.n., dată propusă pentru începutul epocii Latène încă de Vasile Pârvan⁴⁸.

Așadar, despre trecerea unei părți a geto-dacilor la epoca Latène pe la mijlocul sec. V î.e.n. nu poate fi vorba și implicit cade de la sine și

⁴² Cele mai vechi brăzdare de plug dacice din fier pe care le cunoaștem sînt cele de la Cetățeni care se pot data în sec. II î.e.n. Înainte de 300 î.e.n. nu poate fi vorba la daco-geți de brăzdare de plug din fier. Pentru plugul la daco-geți a se vedea lucrarea noastră în SCIV, XI, 1960, p. 285 și urm.

⁴³ Cf. I. Winkler, în SCȘCluj, VI, 1—2, 1955, p. 28.

⁴⁴ Cf. C. Preda, în SCN, III, 1960, p. 43—79 cu bibliografia mai veche.

⁴⁵ V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 601.

⁴⁶ În legătură cu data tîrzie a apariției ceramicii daco-getice lucrate cu roata, la aceleași concluzii ajunge și acad. Em. Condurachi, în SCIV, 16, 1965, p. 44—45.

⁴⁷ *IstRom*, I, p. 216—217.

⁴⁸ Pentru începutul epocii Latène pe la 300 î.e.n. se pronunță acad. Em. Condurachi, *Influences grecques et romaines dans les Balkans, en Hongrie et en Pologne*, în VIII-e Congrès International d'Archéologie Classique, Rapports et Communications, Paris, 1963, p. 11—126; idem, în SCIV, 16, 1965, p. 48—49 și H. Dai-covicu, *Dacii*, București, 1965, p. 50 și urm. și p. 257.

separarea lumii geto-dacice într-o zonă getică avansată și o zonă dacică rămasă în urmă în dezvoltarea social-economică. Dezvoltarea societății daco-getice s-a făcut unitar pe întreg spațiul locuit de ei, la fel cum unitar a fost poporul daco-get. Această dezvoltare unitară a culturii materiale daco-getice n-o concepem ca ceva rigid și absolut. Este în afara oricărei îndoieli că au existat oarecare deosebiri între anumite zone locuite de daco-geți, au existat anumite regiuni mai avansate și altele rămase în urmă pe parcursul evoluției ascendente a culturii materiale daco-getice. Aceste deosebiri se datorau influențelor străine manifestate diferit ca intensitate de la o regiune la alta și în special contactului mai apropiat ori mai depărtat cu anumite civilizații superioare. Asemenea deosebiri sînt firești, dar ele n-au putut nicicînd afecta unitatea generală de dezvoltare, nivelul general social-economic. N-au putut desprinde zone mari din unitatea daco-getică, n-au putut dezbină poporul daco-get.

Despre unitatea poporului daco-get ne vorbesc izvoarele literare care au fost sistematizate și comentate destul de recent de acad. C. Daicoviciu⁴⁹ și de aceea nu mai stăruim asupra lor. Unitară a fost și limba daco-geților, fapt dovedit atît de izvoarele literare cît și de cercetarea lingvistică modernă⁵⁰. În legătură cu limba geto-dacilor D. Berciu vorbește de „tente” deosebitoare care ar fi existat între aria traco-getică și cea sud-tracică și-l citează în acest sens pe I. I. Russu⁵¹. La aceasta trebuie făcută precizarea că I. I. Russu pe baza analizei izvoarelor literare și a materialului lingvistic vorbește de unitatea de limbă a geto-dacilor — în care sînt incluse cele două mari zone ale prof. D. Berciu — și cea tracică și eventual numai de diferențieri dialectale între limba geto-dacilor și cea a tracilor de la sud de Haemus⁵². În legătură cu opinia lui Vl. Georgiev pe care o citează D. Berciu, I. I. Russu spune textual: „Aserțiunea lui Vl. Georgiev (de ex. *StCl*, III, 1961, p. 24) că «daco-misiana și tracica sînt două limbi indo-europene diferite» nu este verosimilă, cu toată argumentarea strînsă și insistență; ea rămîne deocamdată una din numeroasele ficțiuni care circulă în ultimul deceniu”⁵³.

Ni se pare inutil să mai stăruim asupra concluziilor finale ale lui D. Berciu devreme ce argumentele pe care ele se bazează se dovedesc a fi neîntemeiate. Documentarea arheologică de care dispunem azi nu infirmă cu nimic, ci dimpotrivă întărește ceea ce spunea Vasile Pârvan că „din Carpații Nordici și pînă în Haemus, geții — geto-dacii am adăuga noi — formau un mare popor unitar”⁵⁴. În ce privește teoria prof. D. Berciu care a încercat să scindeze, pe baza unor așa zise argumente de ordin arheologic, lumea daco-getică într-o lume getică avansată legată de cea a tracilor de sud și una dacică rămasă în urmă în dezvoltarea social-eco-

⁴⁹ În *IstRom*, I, 1960, p. 257 și urm.; idem, în *Steaua*, 9 (212), 1967, p. 97—100.

⁵⁰ I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, ed. a II-a, București, 1967, p. 33—36.

⁵¹ D. Berciu, *op. cit.*, p. 274, n. 1.

⁵² I. I. Russu, *op. cit.*, p. 34.

⁵³ *Ibidem*, p. 34, n. 2.

⁵⁴ *Getica*, p. 130.

nomică, ni se pare potrivită formularea prof. I. I. Russu în legătură cu părerea lui Vl. Georgiev și anume că, cu toată argumentarea insistentă, ea rămîne una din numeroasele ficțiuni care circulă în ultimul deceniu.

Înainte de a încheia mai amintim doar o curiozitate și anume că în primele două-trei decade ale sec. III î.e.n. — spune D. Berciu⁵⁵ — sectorul getic nord-dunărean se atașează din ce în ce mai mult de zona carpatică, traco-dacică. Deci, geții se rup pentru aproximativ trei secole din unitatea lor firească, pentru ca apoi să revină la normal.

I. H. CRIȘAN

BEITRÄGE ZUR FRAGE DER EINHEIT DER DAKO-GETISCHEN FACHKULTUR

(Zusammenfassung)

In vorliegender Arbeit analysiert der Verfasser die Ansicht Professors D. Berciu, dass es in der Entwicklung der getischen Fachkultur an der unteren Donau und der der Daker aus der Karpatenzone wesentliche Differenzen gibt, welche zu Unterschieden in der sozial-ökonomischen Entwicklung führen.

Auf diese Art teilt Prof. D. Berciu die geto-dakische Welt in eine mehr entwickelte getische Zone, welche an die südlichen Thraker gebunden ist und eine zurückgebliebenere dakische Zone.

Die Trennung in diese beide Zonen wurde auf Grund einiger archäologischer Beweise gemacht, indem behauptet wurde, dass die Geten schon 450 v.u.Z. die Töpferscheibe benützten und dass sie ungefähr eineinhalb Jahrhunderte vor den Dakern in die Latène-Zeit eintraten.

Weiter wurde behauptet, dass die getische Zone durch häufiges Antreffen der griechischen Importware und Nachahmung einiger griechischer Erzeugnisse gekennzeichnet ist. Als einen andern Beweis versucht derselbe Verfasser, das Vorkommen der thrakischen Fibeln in der getischen Zone aufzuzählen, welche in der dakischen Zone vollkommen fehlen und schliesslich und endlich wurde behauptet, dass bei den Dakern der skythische Einfluss viel grösser war, nachdem diese zurückgebliebene Zone der skythischen Kultur gegenüber aufnahmefähiger war.

Von der Benützung der Töpferscheibe um 450 v.u.Z., kann nach der Meinung des Verfassers keine Rede sein. Die in Alexandria und andern Ortschaften entdeckte graue Keramik ist eine ausgesprochene Importware, welche durch Handelsbeziehungen hergelangt ist.

Alle bisher bekannten Gefässformen sind ausgesprochen griechisch und werden auch später in dem Formenverzeichnis der dako-getischen Gefässe keinen Platz finden. In allen geto-dakischen Siedlungen, die durch systematische Grabungen erforscht wurden, fand man keine von der einheimischen Bevölkerung an der Drehscheibe vor dem 3. Jh.v.u.Z. hergestellte Tonware.

Deshalb kann von einem Beginn der Latène-Zeit vor 450 v.u.Z. bei den Geten keine Rede sein, da die Umwälzungen, welche sie kennzeichnen noch nicht stattgefunden hatten. Die Metallurgie des Eisens war noch schwach entwickelt und der

⁵⁵ *Op. cit.*, p. 274.

Pflug mit dem Eisenmesser war in der Bodenbearbeitung noch unbekannt. Erst mit dem Beginn des 3. Jhs. findet ein zahlenmässiger Anwuchs der Münzfunde statt, die Existenz eines regen Warenaustausches beweisend. Der Verfasser zeigt weiter, dass die griechischen Waren und die Nachahmungen nach solchen Erzeugnissen, sowie auch die thrakischen Fibeln sich nicht nur auf die getische Zone beschränken, sondern auch innerhalb des Karpatenbogens anzutreffen sind.

Der grössere skythische Einfluss auf Siebenbürgen als auf den restlichen Teil unseres Landes muss durch die Anwesenheit einer fremden Bevölkerung und zwar einer iranischen, erklärt werden und nicht durch das Zurückbleiben dieses Raumes.

Als Schlussfolgerung beweist der Verfasser auf Grund der letzten archäologischen Ergebnisse die Einheit der dako-getischen Fachkultur. Diese Einheit darf nicht stark betrachtet werden, nachdem es in verschiedenen Gegenden der dako-getischen Welt gewisse Unterschiede gibt. Diese sind den fremden Einflüssen, welche sich mit verschiedener Intensität geäussert haben oder dem näheren oder weiteren Kontakt mit höheren Zivilisationen, zu verdanken. Solche Unterschiede sind selbstverständlich, ohne dass sie dabei die allgemeine Einheit und die sozial-ökonomische Entwicklung beeinflussen. Über diese Einheit sprechen literarische Quellen als auch ihre Sprache.

TIPURILE MONETARE ALE DACO-GETILOR ȘI ARIA LOR DE RĂSPÎNDIRE

Numeroasele depozite monetare și descoperiri izolate de pe teritoriul Daciei, datînd din Latène-ul mijlociu, vădesc existența unei activități economice deosebit de intense și o foarte mare diversitate atît din punct de vedere stilistico-iconografic, cît și sub raport metrologic.

De aceea, în studiul ariei de răspîndire, trebuie avute în vedere nu numai asemănările stilistice, ci și factura fiecărui grup de monede, căci o împărțire rigidă după un criteriu unic — fie prototipul, fie greutatea, fie mărimea rondelului sau gradul de stilizare — duce la o fărîmîtare excesivă a materialului, dîndu-ne o imagine deformată a realităților economice din antichitate de pe teritoriul din nordul Dunării de Jos.

Diversitatea mare a tipurilor monetare pe o arie relativ limitată de circulație este o urmare a gradului de dezvoltare a societății daco-getice, împărțită în triburi sau uniuni de triburi, despre a căror istorie izvoarele antice ne-au păstrat prea puține informații, ceea ce sporește importanța informațiilor de altă natură a descoperirilor monetare, care alături de materialul arheologic¹ aruncă o oarecare lumină asupra situației lor economice și a gradului de dezvoltare tehnico-artistică.

PARTEA I

Primele emisiuni legate de tetradrahmele lui Filip al II-lea și Alexandru Macedon.

Se știe că daco-geții, ca și celelalte popoare din Europa continentală, au fost tributarii grecilor în arta monetară; din seria emisiunilor grecești ei și-au ales ca prototip monedele cele mai răspîndite în sec. III—II î.e.n. în nordul Peninsulei Balcanice și au pus în circulație imitații „fidele” ale tetradrahmei lui Filip al II-lea cu legenda redată integral — imitații care prezintă diferite faze stilistice succesive —, creînd și serii de emisiuni zise „hibride”, mergînd pînă la forme originale prin încrucișarea și transformarea efigiilor inițiale, fie potrivit cu posibilitățile lor tehnice, fie realizînd, fără îndoială, tendințele lor vădite de individualizare și originalitate (vezi fig. 10, 13—14, 20, 22, 40, 41, 44, 50—56, 59, 65 etc.). În toate aceste transformări se reflectă în mod clar și înclinările esteticostilistice ale gravorilor și emițătorilor, inspirate din mediul în care au trăit. Din punctul de vedere al felului de execuție, emisiunile se scindează în variante regionale, care în anumite detalii se deosebesc atît prin gravarea aversului, cît și a reversului.

¹ Bibliografia vezi în Bibliografia Arheologică a României publicată sub conducerea lui C. Daicoviciu. (În curs de apariție.)

Monedele cu legenda redată în întregime ΦΙΑΠΠΙΟΥ sînt semnalate aproape pe întregul teritoriu al Daciei, atît în tezaure (*Dragoslavele*², *Epureni*³, *Nireș*⁴, *Petroșeni*⁵, *Teiuș*⁶, *Țintea*⁷ etc.; fig. 1—2), cît și în descoperiri izolate (*Găiești*⁸, *Reghinul Săsesc*⁹ etc.). Pentru studiul lor dispunem doar de reproducțiile cîtorva piese, apărute în diferite publicații. Se constată că fiecare dintre piesele reproduse a fost emisă cu tipar aparte; stilul e foarte apropiat de acela al prototipului, vîdînd o experiență îndelungată a meșterilor, așa încît putem afirma că tiparele sau stanțele primelor monede din nordul Dunării de Jos au fost lucrate de gravori talentați, care cunoșteau bine arta monetară¹⁰.

Monedele pe care Φ este redat sub forma unei cruci (+) mențin stilul îngrijit al primelor emisiuni, ele sînt reprezentate prin puține piese semnalate în tezaurele de la: *Teiuș*¹¹, *Rasa*¹², *Tulgheș*¹³ etc.¹⁴

Tipul următor, pe care legenda e scrisă de la dreapta la stînga: YOΠ ΠΙΑΙΦ reprezentat prin două piese, una din tezaurul de la *Dolhești*¹⁵ și alta din cel de la *Murgeni*¹⁶, arată că cei care au gravat această imagine nu dispuneau de experiența necesară. Denaturarea legendei nu constituia, de fapt, nici o piedică în utilizarea monedelor, căci ceea ce se urmărea era punerea în circulație a unui mijloc de schimb care să înlocuiască moneda macedoneană, creînd o monedă proprie pentru circulația locală¹⁷. Așa se explică de ce emisiunile daco-getice se îndepărtează din ce în ce mai mult de prototipurile lor. Astfel pe piesa de la *Richiș*¹⁸, nu numai că legenda e scrisă de la dreapta la stînga, dar este omisă litera Φ, iar Π este redat prin cîte două linii.

Faptul că pentru triburile din nordul Dunării de Jos legenda de pe monede se încadra în efigia monetară și nu avea rolul de a indica autoritatea emitentă a făcut ca legenda să fie din ce în ce mai stîlcită pînă la omiterea ei totală. Găsim, de fapt, o gamă variată în transpunerea legendei ΦΙΑΠΠΙΟΥ pe monedele daco-getice.

Transformările în redarea legendei, chiar și cînd ea e scrisă de la stînga la dreapta, sînt foarte numeroase, deosebindu-se de la o monedă la alta:

ΦΙΑΠΠ—ΟΥ (în fostul județ Bihor¹⁹);

ΦΙΑΠΠ (Stănilești²⁰);

ΦΙΑ—ΟΥ (Bunești²¹);

² C. Moisil, în *CNA*, VIII, 1928, p. 44—45.

³ G. Severeanu, în *Bucureștii*, 1, 1935, p. 34, pl. III (nr. 10—11 numerotat de mine).

⁴ A. Kerényi, în *NumK*, XLIII, 1944, pl. V, 7, 11—15, VI, 2—4.

⁵ E. A. Bielz, în *AVSL*, XI, 1874, p. 800; ap. C. Gooss, în *AVSL*, XIII, 1876, p. 244—245.

⁶ Ö. Gohl, *NumK*, VII, 1908, p. 4 (se păstrează la Cab. num. MNM = Magyar Nemzeti Múzeum).

⁷ B. Mitrea, în *SCIV*, XVI/3, 1965, p. 610/24.

⁸ B. Mitrea, în *SCIV*, XVI/3, 1965, p. 610/20.

⁹ C. Gooss, în *AVSL*, XIII, 1876, p. 247—248.

¹⁰ Cf. K. Pink, *Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn*, în *DissPann*, Ser. II, Fasc. 15, 1939, p. 18 și urm.

¹¹ Vezi nota 6.

¹² C. Moisil, în *ARPRBȘt*, II, 2—4, 1950, p. 61/19.

¹³ D. Popescu, în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 202/2.

¹⁴ Vezi K. Pink, *op. cit.*, pl. I.

¹⁵ V. Bude, în *CNA*, VI, 1925, p. 40/2.

¹⁶ I. E. Dimian, în *SCIV*, V, 1—2, 1955, p. 303/1.

¹⁷ K. Pink, *op. cit.*, p. 33 și urm.

¹⁸ F. Kenner, în *AÖG*, XXIX, 1863, p. 321.

¹⁹ *ArchÉrt*, IV, 1871, p. 163.

²⁰ I. E. Dimian, în *SCIV*, V, 1—2, 1955, p. 303/1.

²¹ B. Mitrea, în *SCIV*, XVI/3, 1965, p. 609/17.

ΦΙΑΓ—ΥΥ—Β—Υ—Λ ⋈ (Craiova²²);
 +ΙΑΠ—Γ—Π (Turda²³);
 +Ι—ΑΠ—Ο—Π—Δ (Tulgheș, fig. 3²⁴);
 +ΙΑΙΓ—Π (Rasa, fig. 4²⁵);
 +ΑΑ..Υ—[—Τ (Curtea de Argeș „împrejurimi“²⁶);
 +ΙΑΙΑ—□ ΓΟΥ (Murgeni²⁷);
 +ΙΥΛΓΑΠΔΠ (din regiunea Craiova²⁸);
 ΑΙΓΠ—C—E, ΥΛΠ—C—Υ, ΑΙΑ—Υ, ΦΙΑ (Murgeni²⁹);
 ΗΑΙΠ (Criciova, fig. 5³⁰);
 ΑΑΙ..<Ο (Stănilești³¹);
 ΙΑΠΠΠ (din fostul județ Caraș, fig. 6³²);
 ΑΙΑ—Υ—VO (Teiuș, fig. 7³³);
 +ΑΙΓ („Banat“, fig. 8³⁴);
 ΙΓΑΠ—Ο³⁵ (Teiuș, fig. 9³⁵);
 ΛΗΑΑΑΑ (Oravița, fig. 10³⁶);
 ΙΙΙ·Γ—Υ—[(Doștat, fig. 11³⁷);
 ΙΥΠ („Banat“ fig. 12³⁸ și Rasa³⁹);
 ΙΑΓ—Ο (Nireș (2 buc.⁴⁰, Tulgheș 2 buc., fig. 13⁴¹);
 ΙΥΥ—Ο („Banat“ fig. 14⁴²);
 ΙΑΓ; ΑΙΙ (Tulgheș, etc., fig. 15—17⁴³);

Cu cifre romane

VII—V (Nireș, fig. 18⁴⁴);
 ΙΙ V (Bucovăț, fig. 19⁴⁵);
 ΙΙΙ (Tulgheș, fig. 20⁴⁶);

²² În colecția lui I. E. Dimian.

²³ În colecție particulară, desenată de I. I. Russu.

²⁴ D. Popescu, *op. cit.*, p. 202, nr. 1—2.

²⁵ Vezi nota 12.

²⁶ B. Mitrea, în *SCIV*, XVI, 3, 1965, p. 609/18.

²⁷ I. E. Dimian, în *SCIV*, V, 1—2, 1955, p. 303/1 (monetele fac parte din colecția lui I. E. Dimian).

²⁸ În colecția I. E. Dimian.

²⁹ Vezi nota 27.

³⁰ Ö. Gohl, în *NumK*, XIII, 1914, p. 131—132.

³¹ I. E. Dimian, *op. cit.*, p. 303/3 (monetele fac parte din colecția lui I. E. Dimian).

³² M. Dessewffy *Barbár pénzei* (anexa la *NumK*, 1910), nr. 299.

³³ Vezi nota 6.

³⁴ K. Pink, *op. cit.*, p. 42, fig. 39.

³⁵ Vezi nota 6.

³⁶ Ö. Gohl, în *NumK*, XIII, 1914, p. 133 (moneda a fost cumpărată de la un colecționar, face parte probabil din tezaurul semnalat de Ö. Gohl).

³⁷ Idem, în *NumK*, XVII, 1918, p. 110; K. Pink, *op. cit.*, p. 137, nr. 112, fig. 14.

³⁸ K. Pink, *op. cit.*, p. 42, fig. 38.

³⁹ C. Moisil, în *ARPRBȘt*, II, 2—4, 1950, p. 61/20.

⁴⁰ A. Kerényi, în *NumK*, XLIII, 1944, p. 13, nr. 63—64, pl. VI, 3—4.

⁴¹ D. Popescu, în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 203—204, nr. 3—4.

⁴² K. Pink, *op. cit.*, p. 43, fig. 73.

⁴³ D. Popescu, *op. cit.*, p. 204, nr. 5, 6, 8, 9.

⁴⁴ A. Kerényi, *op. cit.*, p. 12, nr. 56, pl. V/11.

⁴⁵ M. Dessewffy, *op. cit.*, nr. 304.

⁴⁶ D. Popescu, *op. cit.*, p. 206/11.

||||(Nireș⁴⁷, Chișinău Criș, fig. 21⁴⁸, Lugoj⁴⁹, Caraș, fostul județ⁵⁰, Buteni⁵¹ și „Banat”⁵²);

Cu trei K („Banat”⁵³ și Jiblea-Călimănești, fig. 22⁵⁴);

Cu doi K (Bilciurești⁵⁵ și Jiblea-Călimănești, fig. 23);

Cu un K („Banat”⁵⁶, Jiblea-Călimănești, fig. 24⁵⁷ (în ținutul Năsăudului⁵⁸).

Monedele care mențin integral legenda sînt semnalate întotdeauna împreună cu cele care au legenda stilcîtă, transformată în elemente ornamentale, semne neînțelese sau „anepigrafe”, de unde rezultă că, din punctul de vedere al atribuirii etnice și al ariei de circulație ele constituie o grupă comună cu acestea, deși marchează trepte diferite în evoluția în timp a artei monetare din Dacia.

În regiunile istorice ale Republicii Socialiste România găsăm în general grupuri mai compacte de monede avînd un stil unitar, răspindite pe un teritoriu nu prea extins. Numărul pieselor din alte regiuni care apar uneori alături de ele sau în cadrul acelei regiuni e mic. De aceea în cele ce urmează vom prezenta tipurile monetare grupate pe regiuni:

Tipurile din Moldova. Grupul cel mai unitar îl reprezintă tezaurele dintre Prut și Siret, care se deosebesc de piesele găsite în alte părți ale Daciei prin stilul în general greoi și prin varietatea foarte mare a aversului și a reversului: în tezaurele de la Epurenii și Vovriești nu se găsesc, de pildă, două monede absolut identice, iar diversele variante de la Vovriești și Epurenii⁵⁹ nu se regăsesc în alte descoperiri. Stilul greoi e caracteristic regiunii dintre Prut și Siret (fig. 2, 25—28), teritoriu la care se reduce aria de răspindire a acestor emisiuni cu un număr așa de mare de variante. Numărul mare de stanțe indică punerea lor în circulație în cantități considerabile. Cu toate acestea aci nu se constată vreo tendință spre crearea unor tipuri originale.

În seria acestor monede avem adesea redată imaginea călărețului spre stînga: în tezaurul de la Epurenii, din 63 de piese, această efie apare pe 12 exemplare⁶⁰, iar în cel de la Vovriești din 125 de monede, pe 33⁶¹. Inversarea sensului mișcării calului vădește, ca și scrierea inversă a legendei, că gravorii începători nu știau că, pentru a obține imaginea prototipului, ei trebuiau să graveze un negativ (numai pe o singură monedă din tezaurul de la Epurenii⁶² și pe două din cel de la Vovriești, atît aversul, cît și reversul e orientat spre stînga⁶³). Din punct de vedere stilistic, monedele care au pe revers călărețul spre stînga sau pe avers capul lui Zeus spre stînga nu se deosebesc esențial de cele cu călărețul spre dreapta, gravate într-un stil „barbarizat”, dar pe acestea din urmă nu găsim niciodată legenda corect redată. Urmele din legendă sînt și ele rare: pe monedele de la Vovriești, din 33 de exemplare, legenda apare numai pe cinci⁶⁴, iar la Epurenii,

⁴⁷ A. Kerényi, *op. cit.*, p. 13, nr. 71—78, pl. VI/11—15, VII/1—3.

⁴⁸ Collection Windisch—Grätz, p. 203/2853, pl. III.

⁴⁹ M. Dessewffy, *op. cit.*, nr. 1240.

⁵⁰ *Ibidem*, nr. 991.

⁵¹ În Cab. num. MNM, inv. 99/1873/5.

⁵² K. Pink, *op. cit.*, p. 43, fig. 68.

⁵³ *Ibidem*, p. 43, fig. 75.

⁵⁴ În Cab. num. BARS, cf. C. Preda, în SCN, II, 1958, p. 465.

⁵⁵ În colecția I. E. Dimian.

⁵⁶ K. Pink, *op. cit.*, p. 43, fig. 82.

⁵⁷ Vezi nota 54.

⁵⁸ În Cab. num. BARS, inv. nr. 1394.

⁵⁹ Vezi planșele din *ArhMold*, IV, 1966, p. 144—152 în comparație cu cele din *Bucureștii*, 1, 1935, p. 34—36.

⁶⁰ G. Severeanu, în *Bucureștii*, 1, 1935, p. 34 (nr. 2, 4, 8, 20), 35 (nr. 1, 13, 14, 20), 36 (1, 10, 16, 18 numerotat de mine).

⁶¹ C. Preda, în *ArhMold*, IV, 1966, p. 142—143, nr. 90—119, 121—123.

⁶² G. Severeanu, *op. cit.*, p. 36 (nr. 18).

⁶³ C. Preda, *op. cit.*, p. 143, nr. 123, 125.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 142—143, nr. 93, 95, 106, 110, 123.

din 12, doar pe șapte⁶⁵. Pe aversul monedelor găsite în Moldova capul lui Zeus este executat cu oarecare stângăcie, dar calul în galop e mai reușit, călărețul are uneori o ținută elegantă. Aproape toate piesele prezintă tăieturi adânci, de obicei pe revers, iar dintre cele de la Vovriești, pe 71 (din 125) mai găsim pe lângă tăieturi și contramărci⁶⁶. Redarea legendei e un factor cu totul secundar, lăsat la discreția gravorului și de aceea nu este schițată decît prin cîteva semne (urme din legendă).

Monedele de acest gen, care ar putea fi denumite de „tip moldovan“, sînt atestate prin zece tezaure: *Murgeni*⁶⁷, *Bicaz*⁶⁸, *Corbeasca*⁶⁹, *Dolhești*⁷⁰, *Epureni*⁷¹, *Focșani* (?)⁷², *Huși*⁷³, *Pincești*⁷⁴, *Stănilești*⁷⁵ și *Vovriești*. Descoperirile izolate de la *Dănești* (patru monede⁷⁶), *Piatra Neamț* (trei monede⁷⁷), *Calu*⁷⁸, *Bîrlad* (împrejurimi⁷⁹), *Hîrtoape*⁸⁰ (cite două piese), *Băra*⁸¹, *Bogonos*⁸², *Cîndești*⁸³, *Iași*⁸⁴, *Poiana*⁸⁵, *Rîsești*⁸⁶, *Stănilești*⁸⁷, *Șipote*⁸⁸, „*Valea Lupului*“⁸⁹ (Iași) (cite o monedă) indică intensitatea răspîndirii. Pe lângă acestea, și în colecțiile Dr. G. Severeanu⁹⁰, Saint George⁹¹ și I. E. Dimian se păstrează asemenea monede cu indicația că provin din Moldova. Toate au tăieturi adânci și se încadrează în primele serii de imitații daco-getice.

Numărul total al monedelor cunoscute din tezaurele descoperite în Moldova este de 259, iar al celor din descoperiri izolate este de 23. Ele ocupă zonele de șes de-a lungul riurilor, fiind mai dense în centrul podișului moldovean. Între piesele tezaurelor de la Vovriești și Epureni (păstrate și publicate cu ilustrații), după cum am arătat, nu se pot constata piese emise cu aceeași stanță, ceea ce vădește o activitate foarte intensă a acestei monetării; chiar dacă admitem că gradul de uzare a unora dintre monede nu permite identificarea riguroasă a tuturor detaliilor, numărul stanțelor folosite trebuie să fi fost foarte mare.

⁶⁵ G. Severeanu, *op. cit.*, p. 34 (nr. 4, 20), 35 (nr. 1, 20), 36 (nr. 10, 16, 18).

⁶⁶ C. Preda, *op. cit.*, p. 154.

⁶⁷ Vezi nota 27.

⁶⁸ I. Winkler, în *SCȘ Cluj*, VI, 1955, p. 76, nr. 19.

⁶⁹ C. Moisil, în *BSNR*, X, 1913, p. 22, nr. 12.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 63—64, nr. 24, XI, 1914, p. 56, nr. 44, V. Bude, în *CNA*, VI, 1925, p. 40, nr. 2—3.

⁷¹ G. Severeanu, *op. cit.*, p. 17 și urm.

⁷² *Ibidem*, p. 17.

⁷³ C. Moisil, în *BSNR*, X, 1913, p. 62, nr. 17, XI, 1914, p. 57, nr. 50.

⁷⁴ C. Preda, *op. cit.*, p. 163, nr. 15.

⁷⁵ I. E. Dimian, *op. cit.*, p. 303, nr. 3.

⁷⁶ N. Zaharia, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 295 = O. Iliescu, în *SCN*, II, 1958, p. 457, nr. 27.

⁷⁷ Anuarul Școlii normale de învățători Piatra Neamț, 1941, p. 193.

⁷⁸ C. Mătasă și B. Mitrea, în *SCN*, I, 1956, p. 475, nr. 3.

⁷⁹ C. Preda, *op. cit.*, p. 162, nr. 3.

⁸⁰ I. Winkler, *op. cit.*, p. 82, nr. 79.

⁸¹ C. Preda, *op. cit.*, p. 162, nr. 2.

⁸² *Ibidem*, p. 162, nr. 4.

⁸³ C. Mătasă și B. Mitrea, *op. cit.*, p. 475, nr. 2.

⁸⁴ K. Pink, *op. cit.*, p. 138, nr. 115.

⁸⁵ R. Vulpe, în *SCIV*, I, 1950, p. 48, C. Preda, *op. cit.*, p. 163, nr. 17.

⁸⁶ I. Winkler, *op. cit.*, p. 90, nr. 133.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 92, nr. 155; cf. D. Tudor, în *SCȘ Iași*, II, 1951, p. 584 (condițiile descoperirii fiind necunoscute, această monedă poate să provină din tezaurul găsit în aceeași localitate, din care 10 monede au fost achiziționate de I. E. Dimian); vezi nota 75.

⁸⁸ V. Bude, *op. cit.*, p. 40, nr. 1.

⁸⁹ I. Winkler, *op. cit.*, p. 94, nr. 180.

⁹⁰ Se păstrează la Muzeul orașului București.

⁹¹ Se păstrează la Institutul Arheologic, București.

Tipurile din Muntenia. La sud-vest de Siret, sînt semnalate puține monede care imită direct tetradrahmele lui Filip al II-lea: ele provin din două tezaure: *Cîmpulung*⁹² și *Rasa*⁹³ și descoperirea izolată de la *Novaci*⁹⁴, la care se adaugă și cele de la *Țintea* și *Găiești*, amintite mai sus. Din punct de vedere stilistic ele se apropie mai mult de prototipurile lor decît cele din Moldova. Tezaurul de la *Rasa* face parte din seria depozitelor mixte, majoritatea monedelor păstrate fiind emisiuni originale grecești (17 de la Alexandru cel Mare și două de la Seleucos⁹⁵). Dintre monedele dacice, două păstrează urme de legendă (vezi fig. 4 și 12), iar două sînt anepigrafe (fig. 29—30). Cele patru piese reprezintă patru serii diferite⁹⁶. Piese de la *Cîmpulung* și *Novaci* se deosebesc de cele de la *Rasa* prin execuția lor⁹⁷. După cum reiese din cele de mai sus, fiecare dintre cele șapte piese reprezintă cîte un stadiu aparte dintr-o serie de emisiuni monetare. Pe nici una dintre piese nu se constată vreo influență stilistică sau elemente comune cu monedele din Moldova ori cu cele din arcu intracarpatic, emiterea lor trebuie fixată deci la sud de Carpați. Numărul mic al monedelor nu ne dă, desigur, posibilitatea să urmărim evoluția acestei serii monetare sub raportul caracterelor stilistice și al extensiunii teritoriale.

Tipurile din Banat. Dincolo de lanțul Carpaților, pe teritoriul dintre Mureș, Tisa și Dunăre, sînt semnalate circa 700 de piese provenite din șapte tezaure: *Criciova*⁹⁸, *Potoc* (trei descoperiri⁹⁹), *Ramna*¹⁰⁰, *Șistarovăț*¹⁰¹ și un loc neprecizat, dar cu siguranță în Banat („în ea parte Daciae quae nunc Banat dicitur”¹⁰²), și din 17 descoperiri izolate: *Beșenova Nouă* (1)¹⁰³, *Bucovăț* (2)¹⁰⁴, *Caransebeș* (1)¹⁰⁵, *Carășova* (2)¹⁰⁶, *Doclin* (1)¹⁰⁷, *Iladia* (1)¹⁰⁸, *Lugoj* din împrejurimi (1)¹⁰⁹, *Moldova Veche* (2)¹¹⁰, *Oravița* (?)¹¹¹, *Recaș* (2)¹¹², *Reșița* (1)¹¹³, *Tapia* (1)¹¹⁴, *Timișoara* (2)¹¹⁵, *Valea Mare* (1)¹¹⁶, *Valeapai* (1)¹¹⁷, *Văliug* (1)¹¹⁸ și *Vărădia*¹¹⁹. Avînd în vedere

⁹² C. Moisil, în *CNA*, VIII, 1928, p. 44.

⁹³ C. Moisil, în *ARPRBSt*, II, 2—4, 1950, p. 4 și urm.

⁹⁴ C. Preda, în *SCN*, III, 1960, p. 468, nr. 6.

⁹⁵ C. Moisil, *op. cit.*, p. 59—61.

⁹⁶ *Ibidem*, fig. 1—4.

⁹⁷ Vezi nota 92 și 94.

⁹⁸ Ö. Gohl, în *NumK*, XIII, 1914, p. 131—134.

⁹⁹ *ArchKözl*, VII, 1868, p. 195—196, L. Böhm, în *MCC*, 1867, p. LXI—LXII, 240, *Idem*, *Gesch. d. Tem. Banats*, II, pl. XIII, nr. 6; B. Milleker, *Délm*, III, p. 120—121; *ArchÉrt.*, XIX, 1898, p. 90.

¹⁰⁰ Ö. Gohl, în *NumK*, VI, 1907, p. 1—4.

¹⁰¹ *Az orsz. rég. és embertani társ. évkönyve*, 1886—1888, p. 94—96; Gy. Forster, *Müemlékek védelme*, 1906, p. 23—25.

¹⁰² K. Pink, *op. cit.*, p. 41—44.

¹⁰³ I. Berkeszi, *Délm*, p. 2, 10.

¹⁰⁴ M. Dessewffy, *op. cit.*, nr. 304, 442.

¹⁰⁵ Ö. Gohl, în *NumK*, XIII, 1914, p. 133.

¹⁰⁶ M. Dessewffy, *op. cit.*, nr. 989, 1239.

¹⁰⁷ *Ibidem*, nr. 1251.

¹⁰⁸ Ö. Gohl, în *NumK*, XIII, 1914, p. 133.

¹⁰⁹ M. Dessewffy, *op. cit.*, nr. 1240.

¹¹⁰ B. Milleker, *Délm*, I, 1897, p. 78, II, 1898, p. 48.

¹¹¹ Ö. Gohl, în *NumK*, XIII, 1914, p. 133.

¹¹² M. Dessewffy, *op. cit.*, nr. 980, 983.

¹¹³ *Ibidem*, nr. 1200.

¹¹⁴ M. Roska, *ErdRep*, p. 280, nr. 18.

¹¹⁵ M. Dessewffy, *op. cit.*, nr. 307; Cab. num. MNM, inv. nr. 188 A, 1913.

¹¹⁶ I. Berkeszi, *Délm*, p. 45.

¹¹⁷ B. Milleker, *Délm*, III, 2, 1908, p. 152.

¹¹⁸ M. Dessewffy, *op. cit.*, nr. 2, 990.

¹¹⁹ J. Hampel, în *ArchÉrt*, II, 1882, p. 154.

că monedele descoperite în **bazinul Crișurilor**, la *Agrișul Mare*¹²⁰, *Buteni*¹²¹, și *Chișineu Criș*¹²², nu constituie un grup unitar aparte, le tratăm împreună cu cele „bănățene” de care unele piese din aceste depozite se apropie cel mai mult.

Despre depozitele monetare complet risipite în secolul trecut, nu dispunem de informații eficiente, cu excepția tezaurului de la *Potoc*, relativ la care se dau unele relații mai precise, din care rezultă că piesele nu aparțin primelor serii de emisiuni, deoarece pe revers nu se mai păstrează urme din legendă, ci doar trei linii drepte. Ele trebuie încadrate prin urmare printre emisiunile cu cifre romane. Pe avers e redat un cap imberb, iar pe piesele primului tezaur cununa de lauri e înlocuită cu două rînduri de perle¹²³ (care se semnalează în regiuni diferite: Banatul sirbesc¹²⁴, sud-estul Transilvaniei¹²⁵ și Oltenia¹²⁶). Pentru studiul ariei de răspindire cea mai mare importanță o prezintă tezaurul găsit într-un punct necunoscut în „Banat”¹²⁷, cel de la *Criciova*¹²⁸ și cel de la *Ramna*¹²⁹. În aceste depozite monetare și în descoperirile izolate găsim o serie foarte interesantă a tipurilor emise de daco-geți, care pot fi clasificate în 38 de variante, iar majoritatea trebuie considerate ca reprezentind diverse stadii ale emisiunilor monetare din sud-vestul Daciei.

Tezaurul din „Banat” se remarcă prin unitatea rondelului, calitatea bună a argintului, greutatea mare (între 14—13 g) și îndeosebi prin gravarea proeminentă, clară atît a aversului cît și a reversului. Cele 38 de piese din acest tezaur, păstrate în Cabinetul numismatic din Viena, nu constituie decît circa o treime din totalul său¹³⁰. Dar fie din întîmplare, fie pentru că au fost reținute numai cîteva din fiecare tip, monedele însumează 17 tipuri locale, un tip cunoscut și în Carpații nord-estici, și trei tipuri răspindite la vest de Dunărea Pannonică¹³¹. Unele dintre cele 17 *tipuri locale* sînt reprezentate doar prin cîte o piesă și nici în descoperirile ulterioare n-au fost semnalate exemplare absolut identice. Cu toate acestea, avînd în vedere descoperirea de la *Jiblea-Călimănești*, prin care s-a documentat emiteria în serie a monedei „cu umflătură pe revers” cunoscută multă vreme numai printr-un singur exemplar¹³², trebuie să admitem că și piesele unice din tezaurul descoperit în „Banat” pot face parte din serii de emisiuni a căror arie de răspindire va fi precizată prin descoperiri ulterioare.

Din tezaurul de la *Criciova* se cunoaște aproximativ jumătate — 49 de piese¹³³ —, iar din cel de la *Ramna*, *Gohl* a descris 11 monede¹³⁴. Între tipurile tezaurului monetar din „Banat” și cele de la *Ramna-Criciova* nu se constată analogii directe. Seria tipologică din aceste trei tezaure se amplifică însă cu alte descoperiri izolate din aceeași regiune.

¹²⁰ Zs. Ormos, în *TörtRégÉrt*, XI, 1883, p. 45—46; K. Pink, *op. cit.*, p. 134, nr. 4.

¹²¹ De pe teritoriul acestui sat sînt înregistrate cinci monede descoperite la o dată neprecizată, Cab. num. MNM, inv. 99/1873, 2—6.

¹²² C. Gooss, în *AVSL*, XIV, 1877, p. 69, 77; K. Pink, *op. cit.*, p. 138, nr. 135.

¹²³ L. Böhm, în *MCC*, XII, 1867, p. 240, LXI; *ArchKözl*, VII, 1868, p. 195—196.

¹²⁴ Cf. piesa de la *Kladovo* K. Pink, *op. cit.*, p. 71 și fig. 239—240.

¹²⁵ La *Baraolt*, în *NumK*, VII, 1908, p. 122 și împrejurimile *Brașovului*; K. Pink, *op. cit.*, fig. 241—243.

¹²⁶ Cf. tezaurele de la *Dobrești*, *Sadova* și *Slatina*, *Ibidem*, fig. 244—246.

¹²⁷ Vezi nota 103.

¹²⁸ Vezi nota 98.

¹²⁹ Vezi nota 101.

¹³⁰ Tezaurul fiind descoperit în 1807, conform legilor numai o treime dintr-o descoperire aparținea curții imperiale.

¹³¹ Vezi nota 103.

¹³² Cf. K. Pink, *op. cit.*, pl. IV, fig. 77; I. Winkler, în *SCN*, IV, sub tipar.

¹³³ Vezi nota 98; K. Pink, *op. cit.*, p. 139, nr. 153 dă o cifră deosebită de cea dată de Ö. Gohl.

¹³⁴ Vezi nota 101; ulterior au mai fost achiziționate la MNM cîteva monede, în prezent există 21 piese; K. Pink, *op. cit.*, p. 143/264, semnalează numai 6 piese la *Budapesta*.

Repartizînd din punct de vedere tipologic și stilistic monedele găsite în Banat și urmărind evoluția celor două grupuri principale: capul cu barbă și capul fără barbă, care corespund cu capul lui Zeus și Apollo, constatăm pentru aversul cu capul lui Zeus 26 variante, reprezentate prin următoarele tipuri:

A. Monede cu capul lui Zeus pe avers

I. Aversul și reversul redau fidel toate trăsăturile prototipului, lipsește doar părul de pe frunte. În executarea cununii de lauri, a cîrlionților de pe grumaz și îndeosebi în executarea calului și a călărețului, se observă o oarecare stingăcie (fig. 31; piesa provine din fostul județ Caraș-Severin¹³⁵).

II. Capul de pe avers e încă bine executat, dar frunzele cununii de laur sînt mult alungite, nervura e indicată printr-o linie adîncită, iar în locul părului de pe frunte e gravat încă un rînd de frunze. Din legenda de pe revers se păstrează numai trei litere (fig. 8; din „Banat”¹³⁶).

III. Redarea cununii de lauri prin două rînduri de linii paralele, acoperirea frunții cu trei frunze oblice alungite (așezate deasupra urechii, peste o a patra frunză) și răsucirea șuvițelor de păr de pe grumaz spre creștetul capului vădesc un stadiu avansat în tendința de îndepărtare de prototip a emisiunilor daco-getice. La fel se observă și pe revers o stilizare pronunțată și introducerea unui element nou: un arc între picioarele anterioare ale calului (vezi fig. 14; din „Banat”¹³⁷).

IV. Aversul și reversul continuă stilul tipurilor precedente, prezentînd pe revers tendințe spre simplificare (Chișinău-Criș¹³⁸, Criciova¹³⁹, Ramna¹⁴⁰; fig. 32).

V. Stil greoi, care denotă însă în executarea tuturor detaliilor o interpretare personală. Se remarcă îndeosebi răsucirea spre față a șuvițelor de pe grumaz, formînd un fel de cîrlig. Pe revers totul e redat static, trupul călărețului, care se sprijină cu mîna pe crupa calului, e privit din față, iar capul din profil. Litera Φ din legendă e transformată într-un cerc ornamental, iar restul este omis; sub cal o ramură („Banat” — fig. 33 —¹⁴¹, Carașova¹⁴² și fostul județ Caraș¹⁴³).

VI. Capul lui Zeus e bine trasat, dar lucrat în linii mai proeminente. Cununa de lauri, împreună cu buclele de păr formează patru rînduri de linii paralele; buclele de pe ceafă sînt răsucite spre obraz. Linia buzei de sus se contopește cu barba. Pe revers calul e bine trasat, dar călărețul cu mîna pe crupa calului e foarte mult schematizat (fig. 34, „Banat”¹⁴⁴); lîngă el un motiv ornamental.

VII. Se deosebește de tipul precedent prin cununa de lauri formată din două rînduri de frunze paralele și prin șuvițele de păr de pe frunte; din brațul călărețului de pe revers n-a rămas decît un ciot („Banat”; fig. 35¹⁴⁵).

VIII. Cununa de lauri e redată prin două rînduri de frunze expuse oblic; rîndul de jos reprezintă, de fapt, buclele de pe frunte și de aceea prima frunză e ușor răsucită. Părul e executat prin cîteva linii, avînd în centru un cerc. Călărețul e redat tot cu un ciot de braț; din dreptul pieptului său pornește o ramură; în cîmp, în jurul calului, trei K. Atît aversul, cît și reversul acestui tip prezintă o serie de variante care se deosebesc prin maniera de executare a cununii de

¹³⁵ M. Dessewffy, *op. cit.*, nr. 299, vezi și 303.

¹³⁶ K. Pink, *op. cit.*, fig. 38—39.

¹³⁷ *Ibidem*, fig. 73.

¹³⁸ *Ibidem*, fig. 22.

¹³⁹ M. Dessewffy, *op. cit.*, nr. 516, 811.

¹⁴⁰ K. Pink, *op. cit.*, fig. 53.

¹⁴¹ *Ibidem*, fig. 42—44.

¹⁴² M. Dessewffy, *op. cit.*, 989.

¹⁴³ *Ibidem*, 812.

¹⁴⁴ K. Pink, *op. cit.*, fig. 40.

¹⁴⁵ K. Pink, fig. 41.

lauri și omiterea treptată a literelor K¹⁴⁶ („Banat“ — fig. 22—24, 36 — și fostul județ Caraș-Severin¹⁴⁷).

IX. Capul lui Zeus e bine executat, părul de pe grumaz e redat printr-o singură șuviță răsucită la capăt ca un dublu cîrlig. Atît calul, cît și călărețul fără mîini sînt gravați foarte sumar prin linii simple („Banat“ fig. 37¹⁴⁸).

X. Cununa de lauri este formată din două rînduri de frunze romboidale, scobite la mijloc și despărțite de păr printr-un rînd de perle; prima frunză de pe frunte, în formă de semicerc, indică desigur părul răsucit. Buclele de pe grumaz sînt foarte scurte și răsucite spre creștetul capului. Capul este destul de bine executat, dar călărețul, cu brațul pe sold și piciorul deformat, este lucrat cu totul rudimentar. În cîmp ca motiv ornamental, o cunună („Banat“; fig. 38¹⁴⁹).

XI. Cununa de lauri e formată din două rînduri de frunze care se îmbracă la capătul de jos; părul de pe frunte e redat tot prin forme de frunze, dar prima șuviță e ușor ondulată, părul de pe grumaz atîrnă în două șuvițe, una răsucită spre obraz, cealaltă spre creștetul capului ca două cîrlige opuse. Mustăța lungă se termină, de asemenea, în cîrlig. Calul și călărețul sînt lucrați cu multă grijă, scoțîndu-se în evidență și aspectele anatomice. Călărețul întinde mîna dreaptă pentru salut, iar cu stînga ține frîiele calului (prototipul acestei monede este deci călărețul regal). În cîmp, deasupra liniei ondulate a solului un cerc cu o globulă în centru („Banat“; fig. 39¹⁵⁰).

XII. Cele două rînduri de frunze ale cununii de lauri merg paralel, iar al treilea rînd — părul — cade oblic pe acestea; prima frunză e ușor încovoiată, iar din ultima se desprind buclele de pe grumaz. Reversul nu mai redă călărețul olimpic sau regal, ci un luptător cu coif pe cap, care ține frîiele calului înșeuat și cu zale pe cap; în cîmpul de jos, un cap omenesc cu părul ca niște spini („Banat“ — fig. 40 — și Jiblea-Călimănești¹⁵¹).

XIII. Cununa de lauri formată din trei rînduri de frunze romboidale acoperă aproape în întregime țeasta. Părul de pe frunte este schițat printr-un melc și o frunză romboidală. Urechea se pierde în părul bogat de pe grumaz. Mustăța trasă mult în jos se termină într-un cîrlig. Fața și fruntea ies ușor în relief. Picioarele calului sînt puțin deformate. În cîmp, lingă călărețul cu o ramură în mînă (executat primitiv), o pasăre fără picioare („Banat“ — fig. 41 — și Jiblea-Călimănești¹⁵²).

XIV. Cununa de lauri redată prin frunze romboidale de diferite mărimi, părul de pe frunte schițat prin trei cercuri concentrice, iar cel de pe grumaz printr-o singură șuviță lată, care e îndoită în unghi ascuțit spre obraz. Călărețul cu mîna în sold, în pas spre stînga; sus în cîmp, o *semilună* (?), iar jos un *cerc* („Banat“¹⁵³).

XV. Cununa de lauri este redată prin două rînduri de frunze alungite, paralele; părul de pe frunte e schițat prin patru forme romboidale, iar cel de pe grumaz cade în șuvițe subțiri. Deasupra capului se află o linie ondulată, cu cîte un mic cîrlig la cele două capete. Călărețul sumar executat, cu o mînă ușor ridicată pentru salut, ține în cealaltă frîiele calului. În cîmp sus, trei unghiuri, în fața calului două cercuri și un semicerc, iar deasupra liniei de sol, un motiv floral („Banat“ fig. 42¹⁵⁴). Pe reversul a două dintre aceste monede (una cu indicația că a fost găsită probabil în fostul județ Caraș¹⁵⁵, iar cealaltă provenind de la

¹⁴⁶ Vezi nota 53—54.

¹⁴⁷ Vezi nota 55—57, K. Pink, *op. cit.*, fig. 9—11, 75/74 și 82 similar cu M. Dessewffy, *op. cit.*, fig. 1237.

¹⁴⁸ K. Pink, *op. cit.*, fig. 85.

¹⁴⁹ *Ibidem*, fig. 237.

¹⁵⁰ K. Pink, *op. cit.*, fig. 83.

¹⁵¹ *Ibidem*, fig. 89.

¹⁵² *Ibidem*, fig. 336.

¹⁵³ *Ibidem*, fig. 442 similar cu R. Forrer, *Keltische Numismatik der Rhein- und Donaulande*, Strassburg, 1908, p. 148, fig. 274, pentru revers cf. și fig. 275. Ambele din comitatul Tolna (Ungaria).

¹⁵⁴ K. Pink, *op. cit.*, fig. 454.

¹⁵⁵ MNM, Cab. num. inv. 1894/38.

Oravița¹⁵⁶: fig. 43, 10) se observă năzuința de a umple cîmpul cu motive ornamentale. Ele se deosebesc și în execuția aversului de cea găsită în „Banat” (fig. 42).

XVI. Prin fruntea și fața proeminentă se apropie de tipul XIII; în celelalte detalii este însă mai aproape de prototip. Specific pentru revers este părul redat ca niște țepi („Stachelhaar”) al călărețului; și litera E din fața calului. Linia de sol executată printr-un rînd de globule („Banat” și Buteni; fig. 44¹⁵⁷).

XVII. Aversul e executat fidel, dar greoi. Pe revers nu apare nici legenda, nici vreun semn ornamental (Ramna¹⁵⁸).

XVIII. Cununa de lauri este formată din frunze alungite paralele sau ușor oblice, fața mică și alungită, cu barbă scurtă, redată prin cîțiva zuluți. Părul de pe frunte lipsește, iar cel de pe grumaz cade în mai multe șuvițe drepte, ondulate sau răsucite. Nasul foarte mare și ascuțit. Reversul e mai bine executat: pe una din piese apare și legenda ΦΙΛ—ΙΠΠΟ—Ο—Ο (fig. 45), iar pe alta, jos în cîmp: ΔVoH; celelalte sînt fără legendă (Ramna¹⁵⁹ — fig. 46 —, Criciova¹⁶⁰).

XIX. Aversul e lucrat puțin mai schematizat decît la grupa XVII, șuvițele de păr de pe grumaz fiind complet omise (Ramna, Criciova, Agriș¹⁶¹).

XX. Capul lui Zeus într-un stil greoi umple întregul rondel. Pe revers calul e mai scund, picioarele sînt executate cu mai multă grijă decît la grupa precedentă (Criciova, Agriș¹⁶²).

XXI. Capul lui Zeus foarte mult alungit, cununa de lauri constă din trei rînduri de linii; pe frunte, două bucle răsucite și o frunză scobită, de unde pornesc două șuvițe de păr răsucite spre obraz; urechea în forma unui semn de întrebare, barba lungă. Reversul acestui tip denotă unele tendințe de individualizare prin gravarea unei ramuri în cîmpul de jos și a unui lambda (Λ) alături de călărețul cu ciot de braț (Lugoj, fig. 47¹⁶³).

XXII. Capul mult alungit executat primitiv; pe la mijloc, două adîncituri diforme în sens longitudinal. Calul e bine redat. Călărețul foarte rudimentar, fără mîini, cu coif pe cap. Linia de sol formată din globule (Agriș, fig. 48¹⁶⁴).

XXIII. Trăsăturile capului sînt încă bine executate, dar cununa de lauri e înlocuită prin frunze ovaloide, care acoperă tot capul; buclele de pe grumaz strînsse într-o singură șuviță răsucită spre obraz. Reversul e mult mai rudimentar executat: un triunghi și o globulă schițează călărețul; lingă el, trei globule formează un unghi, iar în fața calului, litera pi (Π) transformată în ornament (Timișoara din împrejurimi¹⁶⁵).

XXIV. Panglica lată și groasă de deasupra frunții, cununa de lauri transformată în două rînduri de frunze aproape pătrate și părul redat prin grupuri de linii verticale și orizontale dau o notă specifică acestor monede. Pe cal un trunchiu de călăreț, iar între el și coama calului, o ramură; în cîmp sus: III, jos o ramură, iar în fața calului, semne ornamentale în formă de E sau două linii orizontale (Chișineu-Criș¹⁶⁶, cf. fig. 21).

¹⁵⁶ *Ibidem*, inv. nr. 51/1883; Ö. Gohl, în *NumK*, XIII, 1914, p. 133, scrie despre o monedă găsită împreună cu altele.

¹⁵⁷ K. Pink, *op. cit.*, fig. 446 și piesa de la Butin, MNM, Cab. num. inv. 1873—99/4.

¹⁵⁸ Ö. Gohl, în *NumK*, VI, 1907, p. 3, fig. 6. Alte două piese la MNM Cab. num. inv. 1954—52/7 și K. Pink, *op. cit.*, fig. 49.

¹⁵⁹ Ö. Gohl, *op. cit.*, fig. 9 și 6.

¹⁶⁰ K. Pink, *op. cit.*, fig. 51; Ö. Gohl, *op. cit.*, p. 2—3, fig. 3, 7, 8; M. Dessewffy, *op. cit.*, 518 (Criciova).

¹⁶¹ Ö. Gohl, în *NumK*, XIII, 1914, p. 132, nr. 6, VI, 1907, p. 4, fig. 10—11; K. Pink, *op. cit.*, p. 134, nr. 4.

¹⁶² Ö. Gohl, *NumK*, XIII, 1914, p. 132, nr. 5.

¹⁶³ Ö. Gohl, *op. cit.*, p. 1, fig. 1 (Ramna) și p. 4 (Agriș).

¹⁶⁴ K. Pink, *op. cit.*, p. 134, nr. 4.

¹⁶⁵ M. Dessewffy, *op. cit.*, 306 (Timișoara împrejurimi).

¹⁶⁶ Collection Windisch-Grätz, 2853; cf. și M. Dessewffy, *op. cit.*, 308.

XXV. Monedele de la Doclin și Glogon (R. P. Ungară) reprezintă un stadiu avansat în crearea tipurilor originale prin înlocuirea cununii de lauri cu trei rinduri de perle și redarea părului prin două frunze ovaloide și o a treia răsucită. Buclele de pe grumaz strinse într-o singură șuviță sînt răsucite spre ceafă. Calul în galop duce un călăreț fără mîini. Între piciorul stîng anterior și cel drept din spate, se află o bară împărțită în două printr-o globulă¹⁶⁷ (fig. 49).

XXVI. În ultima fază a acestei serii, frunzele de pe frunte sînt omise, părul e redat prin linii paralele despărțite de al patrulea rînd de globule, care înlocuiesc cununa de lauri. Barba e sugerată printr-o masă compactă, mai reliefată decît obrazul. Reversul este o creație cu totul originală, redînd un călăreț cu părul fluturînd, care ține friiele calului. Ca semn ornamental, un cerc în fața calului (Lugoj împrejurimi)¹⁶⁸ — fig. 50 — „Banat”¹⁶⁹). Acest tip, după cum indică tezaurele de la Agriș¹⁷⁰, Buteni¹⁷¹, Tulgheș¹⁷², este răspîndit și la nord de Mureș.

XXVII. Se deosebește de prototip prin toate trăsăturile portretului: fruntea e îngustă; deasupra ei se află două volute mari și o a treia verticală lingă ureche, redată printr-un cerc cu trei puncte în centru; în jurul acestora, frunze scobite. Părul și barba redată prin linii paralele, în locul gîtului un melc. Pe revers sînt doi călăreți: primul, mai mic, ține o ramură (?), al doilea cu coif. Linia de sol se redă prin două linii ondulate („Banat”, fig. 51¹⁷³).

XXVIII. Se deosebește de tipul precedent prin alungirea feței; nasul devine ascuțit, volutele lipsesc, țeasta e acoperită de două rinduri de linii scurte, iar direcția frunzelor din cununa de lauri e inversată și așezată numai pe porțiunea de la ureche pînă la marginea rondelului. Pe frunte, o șuviță de păr răsucită și alte două șuvițe oblice; o a treia, răsucită la un capăt, se leagă în dosul urechii (redată tot printr-un cerc cu trei puncte) de cununa cu lauri. Barba foarte scurtă acoperă numai gîtul, bărbia și fața sînt rase; între cununa de lauri răsturnată și barbă, două arcuri cu un rînd de perle și o linie verticală în formă de cîrlig. Reversul redă negativul tipului precedent; primul călăreț ridică un obiect indistinctibil („Banat”, fig. 52¹⁷⁴).

B. Monede care au ca prototip al aversului capul lui Apollo, iar prin revers se încadrează în seria celor cu cifre romane

I. Cap masiv, frumos executat. Se deosebește de prototip prin cununa de lauri redată prin patru rinduri de linii paralele și prin cîrlionții de pe grumaz. Calul de pe revers e bine executat, dar călărețul e mult schematizat. Sus în cîmp: II („Banat”¹⁷⁵).

II. Tot bine executat, dar cununa de lauri constă din două rinduri de frunze alungite, iar un al treilea rînd cade oblic pe frunte. Călărețul cu mîna în șold e schițat sumar. De la linia de sol, redată printr-un rînd de puncte, pornește o ramură care umple spațiul pînă la cal (Criciova fig. 53, Caraș-Severin, fostul județ¹⁷⁶).

III. Aversul e mai puțin bine executat decît la grupele I—II; cununa de lauri e redată prin frunze în formă de inimă. Pe revers calul e mai masiv; lipsește orice urmă de legendă, jos în cîmp o pasăre (?) („Banat” — fig. 54¹⁷⁷).

¹⁶⁷ M. Dessewffy, *op. cit.*, 1251; K. Pink, *op. cit.*, p. 137, nr. 91.

¹⁶⁸ K. Pink, *op. cit.*, p. 140, nr. 172.

¹⁶⁹ *Ibidem*, fig. 64; M. Dessewffy, *op. cit.*, nr. 1241.

¹⁷⁰ Cf. M. Dessewffy, *op. cit.*, 108—109, 311; K. Pink, *op. cit.*, p. 134, nr. 4.

¹⁷¹ MNM, Cab. num. inv. 1873—99/3.

¹⁷² D. Popescu, în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 216, nr. 52—53.

¹⁷³ K. Pink, *op. cit.*, fig. 115.

¹⁷⁴ *Ibidem*, fig. 114.

¹⁷⁵ *Ibidem*, fig. 68; cf. și piesa găsită în fostul județ Caraș-Severin, M. Dessewffy, *op. cit.*, 812.

¹⁷⁶ *Ibidem*, 520; Ö. Gohl, în *NumK*, XIII, 1914, p. 132, nr. 8.

¹⁷⁷ K. Pink, *op. cit.*, fig. 61.

IV. Cununa de lauri e redată prin patru rînduri de linii paralele; deasupra frunții, trei-patru frunze oblice (pe unele exemplare scobite); pe ceafă mai multe şuvițe de păr frumos răsucite spre obraz. S-ul sau spirala de pe obraz deosebește net acest tip de celelalte.

Calul masiv, cu picioare foarte subțiri, în pas spre dreapta. Călărețul executat sumar, văzut din față, cu brațul stîng întins pentru salut, iar cu mîna dreaptă în șold; în fața calului, o roată cu patru spițe; jos linia de sol (Criciova¹⁷⁸, Lugoj¹⁷⁹ și Timișoara¹⁸⁰, fig. 55—56).

V. Fața rotundă cu nas cîrn și bărbie proeminentă; pe revers un trunchiu de călăreț pe un cal zvelt, mergînd în pas spre stînga. Pe una dintre piese calul merge spre dreapta, iar călărețul ține mîna dreaptă în șold (Ramna¹⁸¹, fig. 57).

VI. Aversul și reversul reprezintă un stadiu „barbarizat” al celor de mai sus (Ramna¹⁸², fig. 58).

VII. Atît aversul, cît și reversul reproduc bine prototipul în sens invers (deci spre stînga), dar legenda de pe revers e omisă (Medgyes Dobzás¹⁸³, R. P. Ungară).

VIII. Cununa de lauri e redată printr-un rînd de frunze scobite, iar părul de pe frunte, printr-o linie ovală și un semicerc; lîngă aceasta se află un cîrlig, care sugerează și urechea; pe gît, trei şuvițe de păr cu noduri. Calul de pe revers executat mai schematic duce un trunchiu de călăreț foarte slab (Văliug¹⁸⁴).

C. Aversul cu capul lui Alexandru Macedon bine realizat

Reversul continuă să redea un călăreț, lăsat pe spate, care ține în mîna dreaptă o sulită (?), iar în stînga un arc (?); merge în pas spre dreapta; în fața calului și sub el, motive vegetale (fig. 59). Pe o altă piesă se reproduce în manieră „barbarizată” aversul și reversul tipului precedent; arcul și săgeata sînt omise („Banat”¹⁸⁵).

Din analiza comparativă a tipurilor monetare din tezaurele de la Ramna, Criciova și „Banat” rezultă că piesele primelor două depozite nu pot fi considerate ca derivate directe și nici ca avînd analogii imediate între monedele tezaurului din „Banat”. În ceea ce privește gravarea stanțelor, observăm de asemenea deosebiri ce nu se pot explica prin evoluția decadentă a stilului. Piesele cele mai îndepărtate de prototip păstrează cercul de perle care marchează limitele efigiei, pe cînd în tezaurele de la Ramna și îndeosebi în cel de la Criciova locul cercului de perle e luat de o simplă linie circulară (fig. 57—58), nemaivorbind de faptul că din punctul de vedere al stilului ele rămîn în urma emisiunilor din „Banat”. De aceea trebuie să presupunem că pe teritoriul Banatului au funcționat două monetării care, după cum arată tehnica deosebită a monedelor, trebuie să-și fi desfășurat activitatea în locuri diferite. Monetăria în care au fost emise piesele din tezaurul din „Banat” ar putea fi plasată undeva la nord de Timiș, avînd în vedere pătrunderea unora dintre tipuri pînă în nordul Daciei¹⁸⁶, și spre vest de Mureș¹⁸⁷ și că spre sud de Timiș ele sînt cunoscute numai la Lugoj¹⁸⁸.

¹⁷⁸ Ö. Gohl, *op. cit.*, p. 132, nr. 2 (6 piese).

¹⁷⁹ *Ibidem*, p. 132—133.

¹⁸⁰ MNM, Cab. num. inv. A. 1913—188.

¹⁸¹ MNM, Cab. num. inv. 1954—52/6, Ö. Gohl, în *NumK*, VI, 1907, fig. 7, 10.

¹⁸² MNM, Cab. num. inv. 1954—52/1, 3.

¹⁸³ K. Pink, *op. cit.*, p. 140, nr. 184.

¹⁸⁴ M. Dessewffy, *op. cit.*, 990.

¹⁸⁵ K. Pink, *op. cit.*, fig. 113—114.

¹⁸⁶ Vezi notele 170—172.

¹⁸⁷ M. Dessewffy, *op. cit.*, 108.

¹⁸⁸ Vezi nota 168.

Sediul celui alt atelier va fi fost între Ramna și Criciova sau într-un punct din sud-estul Banatului, căci și piesele izolate care au analogii în tezaurul de la Ramna și Criciova se mențin în partea sud-estică a Banatului¹⁸⁹.

Analogiile monedelor din tezaurul de la Chișineu-Criș, situat la nord de Mureș, merg în sensuri opuse: unele spre Banat¹⁹⁰, iar altele¹⁹¹ spre cîmpia Transilvaniei. Nu poate fi vorba de tipuri locale, ci de piese ajunse aci pe diferite căi și acumulate într-o perioadă neprecizabilă la sfîrșitul secolului III ori în prima jumătate a secolului II i.e.n., cînd monedele lui Alexandru cel Mare, Lysimach și Seleucos, care constituie grosul tezaurului, circulau intens.

Tot de tipurile bănățene se leagă și cele cinci monede păstrate din tezaurul de la Agrișul Mare¹⁹², situat la est de Chișineu-Criș.

Din tipurile „bănățene“ numai 13 dintre cele care au ca efigie capul lui Zeus sînt semnalate în mai multe localități¹⁹³, iar dintre cele cu capul lui Apollo¹⁹⁴ trei. Monedele cu indicația vagă că provin din fostele județe Caraș sau Severin trebuiesc tratate cu oarecare rezervă, deoarece ar putea să reprezinte piesele risipite din tezaurule cu locul de descoperire precizat: astfel, de exemplu, tipul V A, VIII A, XV A și II B. Faptul că 13 dintre cele 28 de tipuri monetare care redau pe avers capul lui Zeus și trei din cele opt cu capul lui Apollo se găsesc în mai multe localități din Banat sau la nord de Mureș, precum și constatarea că toate tipurile sînt legate din punct de vedere stilistic, avînd și rîndelul, și greutatea similară, ne îndreptățește să admitem că și celelalte tipuri au avut o circulație intensă, dar în stadiul actual aria lor de răspîndire nu poate fi precizată.

Tipurile din Transilvania. În cîmpia Transilvaniei, găsim pe Mureș, la Teiuș, un singur tezaur monetar, din care unele piese pot fi considerate ca făcînd parte din primele emisiuni daco-getice, imitații directe ale tetradrahmelor lui Filip al II-lea. Pe baza celor 19 monede achiziționate și păstrate din acest tezaur¹⁹⁵ se poate deduce că el cuprindea o varietate mare de tipuri, reprezentînd diferite stadii stilistice. Monedele cunoscute pot fi împărțite în XI grupe:

I. Avers. Capul lui Zeus gravat în stil „clasic“ (pe o piesă, mustața trasă în jos se termină în cîrlig).

Revers. Legenda scrisă în întregime. Călărețul cu ramura de palmier e puțin schematizat, dar cu o ținută elegantă. Linie de sol. Sub cal facla și fulgerul sau un semn ornamental (fig. 1).

II. Aversul se îndepărtează de grupa I prin executarea mai rudimentară și adăugirea șuvițelor de păr ce cad pe gît.

Revers. Cu toate că legenda e menținută parțial, călărețul e mult schematizat; calul e gravat mai bine (fig. 9).

III. Avers. Se menține în stil bun, dar lîngă ureche este introdus între barbă și cununa de lauri un smoc de păr strîns, formînd probabil o împletitură.

Revers. Legenda e omisă. În spatele călărețului (fără brațe), un romb cu globule la margine (trei piese cu stanțe deosebite). În cîmp un cerc cu punct la mijloc (fig. 60—61).

IV. Avers. Mai rudimentar, menținînd toate elementele grupului III.

Revers. Lipsește rombul și cercul (fig. 62).

V. Avers. Similar cu grupa II, lucrat cu stîngăcie.

¹⁸⁹ Vezi nota 179.

¹⁹⁰ Vezi grupa XXIV, nota 166, iar alte două piese, K. Pink, *op. cit.*, fig. 23—24, de la Chișineu-Criș, se apropie de cea din Banat, B III = K. Pink, *op. cit.*, fig. 61.

¹⁹¹ R. Forrer, *Keltische Numismatik der Rhein- und Donaulande*, Strassburg, 1908, p. 168, fig. 325 și Collection Windisch-Grätz, nr. 2853 (cf. Tulgheș-Nireș).

¹⁹² K. Pink, *op. cit.*, p. 134, nr. 4 și la MNM, Cab. num.

¹⁹³ Grupa IV—V, VIII, XII—XIII, XV, XVI, XVIII, XX, XXV, XXVI.

¹⁹⁴ Grupa I—II, IV, VII.

¹⁹⁵ K. Pink, *op. cit.*, p. 147, nr. 368, scrie că din acest tezaur se păstrează numai 17 monede la MNM, Cab. num. inv. 1900—104/1—16; 1901—2/3 există 19 piese.

Revers. Lipsește orice urmă de legendă. Calul și călărețul mult stilizați merg în pas spre dreapta sau spre stînga; pe una dintre monede, călărețul duce o lance și un scut (fig. 63—65). (5 exemplare).

VI. Avers. Capul lui Zeus executat rudimentar; în locul urechii, un motiv în formă de cîrlig, iar barba schițată printr-o linie proeminentă.

Revers. Călărețul fără mîini, mergînd spre dreapta, urme de legendă (fig. 66).

VII. Avers. Cap fără barbă.

Revers. Călăreț: în cîmp urme de legendă.

VIII. Avers. Similar cu VII.

Revers. Tot similar cu VII, dar fără urme de legendă.

IX. Avers. Spațiul dintre bărbie, ureche și ceafă e ocupat de un motiv semi-circular ale cărui capete converg spre un unghi.

Revers. Călăreț cu mîna în șold (fig. 67).

X. Avers. Ochiul executat aproape vertical; bărbia proeminentă formează o globulă; gura e redată printr-un punct.

Revers. Cal cu trunchi de călăreț mergînd spre stînga (fig. 68).

XI. Avers. Capul mult „barbarizat“ al lui „Alexandru Macedon“.

Revers. Cal alungit, purtînd un trunchiu de călăreț (fig. 69; rondelul e mai mic decît al celorlalte piese din acest tezaur).

Numai pentru cîteva dintre monedele de la Teiuș se pot găsi unele analogii foarte îndepărtate în Banat¹⁹⁶, așa încît influența directă a emisiunilor din Banat nu este asigurată, căci Teiuș (fig. 1) se încadrează între imitațiile directe în stil bun. Asemănările trebuiesc atribuite, așadar, mai degrabă prototipului comun; cele 19 monede păstrate reprezintă probabil numai o parte din tipurile care au fost prezente în tezaur. Piese similare găsite în diverse localități din Transilvania care nu au analogii în alte tezaure ar putea fi încadrate în chip ipotetic în seria acestor emisiuni, rămînînd ca descoperiri viitoare să lămurească definitiv problema. Descoperirile izolate pot fi încadrate în următoarele grupe:

I. a) *Turda*¹⁹⁷, b) *Cugir*¹⁹⁸;

II. a) *Aiud* (împrejurimi)¹⁹⁹, b) *Doștat*²⁰⁰;

III. *Buciumi*²⁰¹;

IV. a) *Moigrad*²⁰², b) *Moigrad*²⁰³.

Monedele de la Teiuș sînt toate din argint bun cu greutatea de 13 și 14 grame, iar diametrul variază între 24 și 26,5 mm²⁰⁴, așa încît din punctul de vedere al greutății, ca și al stilului stau mai aproape de originalele pe care le reproduc decît tipurile de la Tulgheș, Nireș²⁰⁵ și Sighetul Marmăției²⁰⁶. Tezaurul se mai caracterizează și prin tăieturile adînci de pe majoritatea pieselor, aplicate cu instrumente de diferite dimensiuni. Pe patru monede tăietura străbate atît aversul cît și reversul monedei, pe celelalte ea se menține pe revers. Prin aceste tăieturi tezaurul de la Teiuș se apropie de cele găsite în Moldova.

¹⁹⁶ Vezi fig. 60 în comparație cu fig. 31 și fig. 66 în comparație cu fig. 6, 19.

¹⁹⁷ În colecție particulară, desenată de I. I. Russu pentru monografia orașului Potaissa.

¹⁹⁸ O. Floca, în *SCN*, II, 1957, p. 97, 101, nr. 9.

¹⁹⁹ K. Pink, *op. cit.*, p. 141, nr. 201.

²⁰⁰ Ö. Gohl, *NumK*, XVII, 1918, p. 110.

²⁰¹ În colecția S. Pop-Papiriu la Muzeul Zălau.

²⁰² MNM, Cab. num., inv. 1896—96/1.

²⁰³ *Ibidem*.

²⁰⁴ Date luate din inv. vezi nota 195.

²⁰⁵ D. Popescu, în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 202 și urm.; A. Kerényi, în *NumK*, XVIII, 1944, p. 9—14.

²⁰⁶ K. Pink, *op. cit.*, p. 138, nr. 123.

Material numismatic similar cu cel prezentat mai sus este atestat și în *Ucraina Subcarpatică*²⁰⁷, *Cehoslovacia*²⁰⁸, *Ungaria*²⁰⁹, *Iugoslavia*²¹⁰ și *Bulgaria*²¹¹, trecînd uneori de limitele extensiunii populației daco-getice, dar el nu ne este cunoscut decît parțial. Deși emise în același stil și cu aceeași tehnică, avînd și rondelul asemănător (fig. 70—72) cu al celor găsite pe teritoriul României cu care constituie un grup comun, ele diferă prin felul de executare a aversului și a reversului, fiecare exemplar fiind executat cu stanțe deosebite. Dar avînd în vedere și materialele arheologice din regiunile respective²¹², aceste emisiuni pot fi atribuite totuși aceleiași populații și considerate ca variante ale monedelor daco-getice*.

(Partea II urmează în *ActaMN*, VI.)

I. WINKLER

DIE DAKISCH-GETISCHEN MÜNZTYPEN UND IHR VERBREITUNGSGEBIET

(Zusammenfassung)

Der erste Teil beginnt mit einer Erläuterung derjenigen Münztypen, die unmittelbar an ihre Vorbilder, die Prägungen Philipps II. und Alexanders d. Gr. anschliessen. Doch ist diese Einteilung nicht in allen Fällen gültig, da manche dakisch-getische Münzhorte neben dem Typ, der sich direkt vom mazedonischen

²⁰⁷ P. Sova-Gmitrov, *Studijnè zvesti. AUSA*, 4, 1961, p. 127—138; K. Pink, *op. cit.*, p. 140, nr. 167, p. 141, nr. 194—195.

²⁰⁸ K. Pink, *op. cit.*, p. 139, nr. 163, p. 143, nr. 254, 261; V. Ondrouch, *Nálezu keltských, antických a byzantských mincí na Slovensku*, Bratislava, 1964, p. 29, nr. 2—3, p. 30, nr. 5—7, p. 34, nr. 23.

²⁰⁹ K. Pink, *op. cit.*, p. 136, nr. 64, 76, 80, p. 137, nr. 93, 96, 105, 111, p. 140, nr. 184; 141/209, 143/269, 144/286, 293, 145/301.

²¹⁰ *Ibidem*, p. 134, nr. 3, p. 141, nr. 205, p. 143, nr. 246, p. 144, nr. 246.

²¹¹ *Ibidem*, p. 137, nr. 96, p. 144, nr. 286.

²¹² Vezi nota 1.

* Monedele reproduse pe Pl. I—VI se păstrează:

Pl. I. 1, 3, 5—7, 9—11, MNM = Magyar Nemzeti Múzeum, Cabinetul numismatic; 2. Muzeul orașului București; 4, 12, BARSR = Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România Cabinetul numismatic; 8, Viena = Münzkabinett des Kunsthistorischen Museums, Wien.

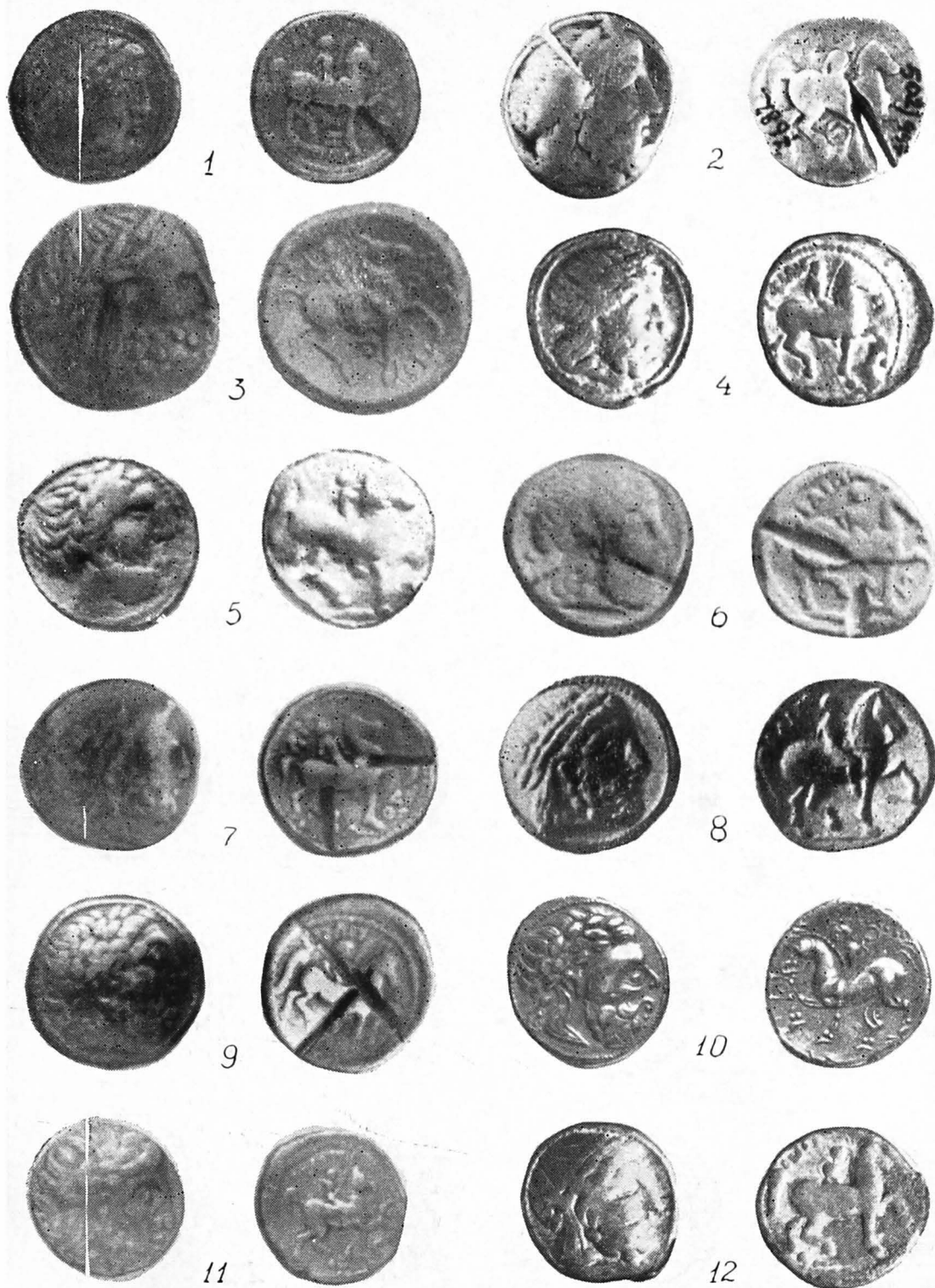
Pl. II. 13, 18—22, MNM; 14, Viena; 15—17, Institutul arheologic, București; 23, 24, BARSR; 18, 21, 22, MNM.

Pl. III. 25—28, Muzeul orașului București; 29—30, BARSR; 31—32, MNM; 33—36, Viena.

Pl. IV. 37—40, 42, Viena; 41, BARSR; 43—48, MNM.

Pl. V. 51, 52, 59, Viena; 49, 50, 53—58, 60, MNM.

Pl. VI. 61—72, MNM.

Pl. I. — Tetradrahme găsite în Dacia: 1, 7, 9, *Teiuș*; 2, *Epureni*; 3, *Nireș*; 4, 12, *Rasa*; 6, *Caraș* fostul județ; 8, *Banat*; 10, *Oravița*; 11, *Doștat*; 5, loc necunoscut.

Pl. II. — Tetradrahme găsite în Dacia: 13, 20, *Nireș*; 14, *Banat*; 15—17, *Tul-ghe*; 19, *Bucovăț*; 23, *Jiblea-Călimănești*; 24, *Drăgănești*; 18, 21, 22, loc necunoscut.

Pl. III. — Tetradrahme găsite în Dacia: 25—28, *Epureni*; 29—30, *Rasa*; 31, *Caras-Severin* fostul județ; 32, *Ramna*; 33—36, *Banat*.

Pl. IV. — Tetradrahme găsite în Dacia: 37—40, 42, *Banat*; 41, *Jiblea-Călimănești*; 43, *Caraș* fostul județ; 44, *Buteni*; 45—46, *Ramna*; 47, *Lugoj*; 48, *Agrîș*.

Pl. V. — Tetradrahme găsite în Dacia: 51, 52, 59, *Banat*; 53, 55, *Criciova*; 56, *Timișoara*; 57, 58, *Ramna*; 60, *Teiuș*; 49, 50, 54, loc necunoscut.

61

62

63

64

65

66

67

68

69

70

71

72

Pl. VI. — Tetradrahme găsite în Dacia și Pannonia: 61—69, *Teiuș*; 70, *Comitatul Pest*; 71, *Comitatul Győr*; 72, *Galgocz*.

Vorbild ableiten lässt, auch eine Serie von Prägungen umfassen, die Nachahmungen lokaler Emissionen sein könnten; um aber das Material nicht allzu sehr zu zersplittern und um die Entwicklungsphasen in den einzelnen Gebieten verfolgen zu können, wurden sie aufeinanderfolgend behandelt.

Unter den in Dazien gefundenen Münztypen lassen sich mehrere Serien erkennen (Abb. 10, 13, 14, 20, 22, 40, 41, 44, 50—56, 59, 65 usw.), wo die Münzmeister — um sie von den vorhergehenden Typen zu unterscheiden — entweder neuartige Motive einführen, das Vorbild vollkommen abändern, oder auch die Münztypen miteinander vermischen. So schufen sie neue, für bestimmte Gebiete charakteristische Typen. Neben den genannten Änderungen lassen sich auch technisch-stilistische Unterschiede feststellen, die eine gebietsmässige Trennung ermöglichen. Damit ist aber nicht gesagt, dass manche dieser Lokalprägungen nicht auch vereinzelt in anderen Gebieten auftauchen. In unserer Einteilung der in Dazien gefundenen Münztypen befolgten wir die Regel, einen Münztyp demjenigen Gebiet zuzuweisen, wo er am häufigsten auftritt.

Die Münztypen aus der Moldau durchlaufen zwar verschiedene stilistische Phasen — von Münzen mit vollständig wiedergegebener Inschrift bis zu den inschriftlosen — doch zeigen sie keinerlei Neigung zur Individualisierung (Abb. 25—28).

Die Typen aus Muntenien. mit oder ohne Inschrift sind durch einem eigenen Stil gekennzeichnet (Abb. 4, 12).

Die Typen aus dem Banat weisen zahlreiche Abarten auf (Abb. 8, 11, 13—14, 31—59). Bei vielen lassen sich neuartige Motive feststellen.

Die Typen aus Transilvanien umfassen neben genauen Nachahmungen auch eine bedeutende Anzahl von Neuschöpfungen (Abb. 1, 9, 60—68).

Das Verbreitungsgebiet der einzelnen Münztypen ist aus der Karte (S. 36) ersichtlich.

DACII ȘI CIVILIZAȚIA LOR ÎN SECOLELE I I.E.N. — I E.N.

Prezentarea sintetică a cunoștințelor noastre despre daci implică, în mod necesar, o alegere. Cercetările arheologice, istorice și filologice întreprinse în ultimii douăzeci de ani pe țărmul antichităților dacice sînt atît de ample și de multilaterale, iar rezultatele lor atît de bogate și variate, încît o trecere completă în revistă devine imposibilă sau măcar grevată de periculoase aproximații și simplificări. Ar trebui să se discute, într-un asemenea caz, și punctele de vedere diverse privind procesul de indo-europenizare și de tracizare a meleagurilor noastre¹, și pozițiile contradictorii în chestiunea situării limbii daco-geților în raport cu cea a tracilor de sud². Ar trebui menționate numeroasele probleme rezolvate sau a căror rezolvare se poate cel puțin întrevădea: în rîndul lor se cuvin așezate problema relațiilor geto-dacilor cu coloniile grecești din Pontul Stîng și cu sudul tracic³, aceea a culturii Latene geto-dacice⁴, aceea a relațiilor daco-romane⁵, aceea a sorții și a dezvoltării

¹ V. *IstRom*, I, p. 128—129; P. Bosch-Gimpera, *Les Indo-Européens*, Paris, 1961, p. 212 și 236.

² Lăsînd la o parte diverse poziții mai mult sau mai puțin nuanțate, opiniile fundamentale sînt două. Cea dintîi (I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, ed. a II-a, Ed. Științifică, București, 1967, *passim*) afirmă că există o limbă traco-dacică, idiomul vorbit de daco-geți fiind un dialect al acesteia; a doua opinie (Vl. Georgiev, *Raporturile dintre limbile dacă, tracă și frigiană*, în *StCl*, II, 1960, p. 39—58) susține că daca și traca sînt limbi diferite.

³ Bibliografia acestei probleme e prea vastă pentru a o putea cita aici. Mă mărginesc, deci, să trimit la lucrarea recentă de sinteză a lui D. M. Pippidi și D. Berciu, *Din istoria Dobrogei*, vol. I, Ed. Acad., București, 1965.

⁴ Specialiștii români sînt unanimi în aprecierea culturii Latene geto-dacice ca o cultură originală, distinctă de aceea a celților, formată în primul rînd pe baza dezvoltării triburilor locale și abia în al doilea rînd ca rezultat al unor influențe externe (cf. *IstRom*, I, p. 216—223). Persistă divergențe în ceea ce privește plasarea în timp a începuturilor ei; unii arheologi români socotesc că în anumite zone extracarpatiche cea de a doua vîrstă a fierului începe pe la 450 î.e.n. (D. Berciu, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 135—137; R. Vulpe, în *IstRom*, I, p. 223—225), iar alții, afirmînd că procesul de formare a culturii Latene geto-dacice are loc cam în aceeași vreme pe întreg teritoriul Daciei, păstrează data tradițională de 300 î.e.n. pentru a marca începuturile vîrstei a doua a fierului (Em. Condurachi, în *SCIV*, XVI, 1, 1965, p. 43—49; H. Daicoviciu, *Dacii*, Ed. Științifică, București, 1965, p. 50—57). I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică* (sub tipar), afirmă chiar că de epoca Latene la geto-daci nu se poate vorbi înainte de a doua jumătate a sec. III î.e.n. sau chiar de începutul veacului următor.

⁵ V. Em. Condurachi, în *SCIV*, IV, 3—4, 1935, p. 515—522; M. Macrea, în *SCIV*, VII, 1—2, 1956, p. 119—133 și, mai recent, C. Daicoviciu, în *Revista română de studii internaționale*, I, 1966, p. 97—111.

tării daco-geților din regiunile neocupate de romani⁶ și multe altele. Existența unor opinii diferite — de ansamblu sau de detaliu — în cea mai mare parte a acestor probleme nu îngăduie prezentarea lor în cele câteva pagini ale unui articol omagial.

Mi se pare, de aceea, mai potrivit să mă refer la o epocă relativ scurtă — de două secole — a istoriei daco-geților: epoca statului dac. Nu e vorba însă aici de o limitare pur subiectivă, ci și de o judecată obiectivă asupra importanței problemelor și asupra transformărilor în concepția și în cunoștințele noastre. În adevăr, perioada care începe cu primele decenii ale secolului I î.e.n. și se încheie în anul 106 al erei noastre prin cucerirea Daciei de către romani este perioada celor mai înalte manifestări, pe un întreg tărâm, a puterilor creatoare ale poporului daco-get. Pe plan economic-material, ea este vremea făuririi unei civilizații de tip oppidan⁷; pe plan spiritual, ea e marcată de însușirea scrisului și de manifestarea unor cunoștințe cu caracter științific la daci⁸; în sfârșit, pe plan politic, această perioadă de 200 de ani este vremea organizării celei mai înalte la care a ajuns societatea dacică: statul lui Burebista și al lui Decebal⁹.

Pentru aceeași perioadă, modificarea concepțiilor și a viziunii oamenilor de știință a fost deosebit de puternică. Civilizația oppidană a fierului se contrapune „civilizației lemnului“ despre care, pe temeiul cunoștințelor de atunci, se putea vorbi, la geto-daci, acum 40 de ani¹⁰. Cultura spirituală a dacilor ni se înfățișează, în lumina rezultatelor cercetărilor arheologice, mult mai complexă decât în izvoarele literare antice, iar concepția materialistă a istoriei a permis o definire mai științifică a statului dac și o integrare mai organică a lui în istoria lumii antice. Dacă există în istoria daco-geților o epocă pentru care viziunea noastră actuală e infinit mai profundă, mai cuprinzătoare și mai nuanțată decât în trecut, aceasta este tocmai epoca statului dac.

S-a spus, pe baza săpăturilor din Munții Orăștiei, că în cele două secole care au precedat cucerirea romană, dacii au creat o civilizație oppidană, cvasiorășenească. Caracterizarea e justă, căci cercetările au pus în lumină laturile diverse ale unei puternice civilizații a fierului ce depășise stadiul rural. Această civilizație e definită deopotrivă de impunătoarele cetăți din Munții Orăștiei, cu zidurile lor din blocuri de piatră crescute parcă din flancul înălțimilor dominante, cu turnurile lor de apărare și de locuire, și de inventarul arheologic al așezărilor civile. Toate acestea sînt bine cunoscute, dar există anumite aspecte asupra cărora merită să insistăm.

⁶ *IstRom*, I, p. 517—530; N. Gostar, în *Buletinul Universităților „V. Babeș“ și „Bolyai“ Cluj*, seria Științe Sociale, I, 1—2, 1956, p. 183—198; I. I. Russu, în *Dacia*, N.S., III, 1959, p. 341—352; infra, p. 419—421.

⁷ C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, p. 279—280 și 317.

⁸ Iordanes, *Getica*, 69—70; I. H. Crișan, în *Istoria medicinei. Studii și cercetări*, București, 1957, p. 45—56; H. Daicoviciu, în *Dacia*, N.S. IV, 1960, p. 231—254.

⁹ C. Daicoviciu, în *SCȘCluj*, I, 2, 1950, p. 111—124 și *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 47—59.

¹⁰ V. Pârvan, *Getica*, București, 1926, p. 138.

Se cuvine subliniată, înainte de toate, *unitatea profundă a civilizației dacice*¹¹. Până acum cîțiva ani, complexul din Munții Orăștiei era considerat ca un fenomen aparte și, într-o oarecare măsură, această concepție rămîne valabilă. Complexul din Munții Orăștiei reprezintă, în adevăr, o concentrare formidabilă, pe un spațiu geografic relativ restrîns, a manifestărilor superioare ale civilizației dacice: cetățile cu ziduri inspirate din arhitectura militară elenistică, așezările cu sute de obiecte de fier, cu ceramică de calitate superioară și chiar cu ceramică pictată într-un stil original, sanctuarele patrulaterale sau circulare cu coloane sau stilpi de calcar și andezit. În acest sens, complexul din Munții Orăștiei rămîne un fenomen singular; dar cercetările recente au dovedit că elementele care-l compun se regăsesc, fie și pe scară mai redusă, în alte zone. A fost descoperită și dezvelită cetatea de la Bănița¹², construită în tehnica utilizată la Costești sau la Blidaru; o fortificație cu ziduri de piatră aproape identice a fost descoperită și în Munții Apuseni, la Piatra Craivii¹³, iar la Căpîlna turnul izolat cunoscut din săpăturile mai vechi s-a dovedit a fi unul din elementele adevăratei cetăți cu zid în *opus quadratum* care înconjoară întregul platou al înălțimii ce domină valea Sebeșului¹⁴. O cetate, în care vechiul sistem de fortificație — valul de pămînt — se îmbină cu turnuri-locuință analoge cu cele cunoscute din Munții Orăștiei, a fost săpată la Tilișca¹⁵, lângă Sibiu, iar ziduri din blocuri de piatră au fost descoperite pe Bitca Doamnei¹⁶, în apropiere de Piatra Neamț. În sfîrșit, recent au început cercetările la fortificațiile dacice din Oltenia¹⁷.

Aceste descoperiri din vremea din urmă ne permit să întrevădem existența unui sistem de apărare mai vast și mai complex decît credeam pînă nu demult. Se conturează, eventual, existența a două centuri defensive relativ concentrice în jurul Sarmizegetusei. Cetățile de la Piatra Craivii, Căpîlna, Tilișca, Bănița, construite într-o tehnică analogă adesea pînă la amănunte cu cea de la Costești, Blidaru, Piatra Roșie, ne determină să vorbim, pentru perioada următoare morții lui Burebista, nu despre dănuirea nucleului statal din Munții Orăștiei, ci despre dăi-

¹¹ Cf. și I. H. Crișan, în *ActaMN*, V, 1968, p. 23—33.

¹² Oct. Floca, *Cetatea dacică de la Bănița*, în M. Macrea, Oct. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, Ed. Meridiane, București, 1966, p. 23—33.

¹³ I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu, în *Celticum*, XII, Supplément a *Ogam-Tradition celtique*, N° 98, 1965, p. 115—146.

¹⁴ Săpăturile vechi de aici au fost publicate de M. Macrea și I. Berciu, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 201—231. Rezultatele campaniilor din 1965—1967, care au îmbogățit considerabil cunoștințele noastre, vor fi publicate în cadrul unei monografii cuprinzătoare.

¹⁵ N. Lupu, *Cetatea dacică de la Tilișca*, în M. Macrea, Oct. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *op. cit.*, p. 34—45.

¹⁶ N. Gostar, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, Ed. Acad., București, 1965, p. 81—86.

¹⁷ Val. Bușilă și Al. Vulpe, *Cetatea dacică de la Polovragi*. Comunicare prezentată la a II-a Sesiune științifică a muzeelor, decembrie 1965; D. Berciu, *Buridava dacică la Ocnîța?*, în *Magazin Istoric*, an. I, 1967, nr. 6, p. 5—9.

nuirea unui stat dac transilvănean, care avea să strângă iarăși în jurul său, pe vremea lui Decebal, majoritatea triburilor dacice din celelalte regiuni ale țării. În același timp, cetățile din estul Transilvaniei și fortificațiile din Moldova vorbesc despre unitatea politică vastă realizată în anumite perioade ale istoriei statului dac.

Despre aceeași unitate profundă de cultură vorbesc și construcțiile civile sau sacre, precum și inventarul așezărilor dacice. Este extrem de semnificativ faptul că la Bitca Doamnei și la Barboși s-au găsit urmele unor sanctuare patrulate cu stâlpi de lemn (în primul caz așezați pe baze de piatră)¹⁸ și că la Pecica s-a dezvelit o construcție circulară cu stâlpi de lemn, care trebuie considerată tot un lăcaș de cult¹⁹. Nu e întâmplător nici faptul că fragmentele din chiupuri roșii, de bună calitate, se regăsesc din Munții Orăștiei până la Popești²⁰, pe Argeș, și până la Sărățel²¹, lângă Bistrița; această împrejurare constituie una din dovezile că *întreaga lume dacică participa la avântul din ultimele două secole de existență a Daciei independente*.

Unitatea fundamentală a culturii materiale dacice nu înseamnă identitate absolută și faptul acesta este iarăși semnificativ. Într-adevăr, există anumite fenomene proprii complexului din Munții Orăștiei: bogăția extraordinară a uneltelor și a obiectelor de fier, ceramica pictată cu motive vegetale și zoomorfe etc. Fără să sfărîme unitatea generală a culturii dacice, asemenea descoperiri sau situații singulare demonstrează, alături de alte argumente bine cunoscute, că *societatea dacică se constituise într-o formă centralizată de organizare politică, în cadrul căreia centrul se dezvolta cu prioritate*.

Nu cred că e necesar să mai insist asupra originalității culturii materiale dacice. Anumite elemente ale ei — cum sînt ceașca dacică și alte forme ale ceramicii lucrate cu mîna sau la roată — reprezintă jaloane sigure de atribuire etnică a unor complexe arheologice²². Trebuie doar să subliniem că această originalitate nu exclude, ci, dimpotrivă, implică acceptarea unor influențe din afară. Dar dacii nu s-au mulțumit cu preluarea unor elemente de cultură materială de la alte popoare; ei le-au adaptat, le-au transformat și adesea le-au îmbogățit, topindu-le în creațiile lor tradiționale și făurind o civilizație profund originală.

Mi se pare însă că unele descoperiri din Munții Orăștiei vădesc, în acest proces de acceptare și de adaptare a influențelor străine, un element nou, specific epocii statului dac. Cisterna de la Blidaru²³ sau unele

¹⁸ N. Gostar, *op. cit.*, p. 84 și fig. 4.

¹⁹ I. H. Crișan, în *ActaMN*, III, 1966, p. 91—100.

²⁰ R. Vulpe, *Așezări getice din Muntenia*, Ed. Meridiane, București, 1966, p. 34.

²¹ N. Vlăsa și Șt. Dănilă, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 344 și fig. 3, 10, 13.

²² I. H. Crișan, în *SCȘCluj*, seria III: Științe sociale, VI, 3—4, 1955, p. 137.

D. Protase folosește consecvent prezența în așezările și necropolele din provincia Dacia a ceramicii dacice lucrate cu mîna pentru demonstrarea dăinuirii autohtonilor sub stăpînirea romanilor (*Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticei*, Ed. Acad., București, 1966, p. 65—70).

²³ *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 140—143 și fig. 17—19.

piese arhitectonice de la Grădiștea Muncelului presupun participarea efectivă a unor meșteri constructori greci sau romani (fapt confirmat, de altfel, și de izvoarele literare), iar cuțitoaia pentru prelucrarea lemnului purtând stampila lui *Herennius* din Aquileia, descoperită la Sarmizegetusa²⁴, reprezintă un exemplu rar de import de unelte de producție. Aceste împrejurări mă îndeamnă să presupun, pentru epoca statului dac, o *orientare conștientă și sistematică* înspre aducerea și adoptarea a ceea ce lumea clasică putea oferi mai bun nu numai în domeniul ceramicii sau al obiectelor de podoabă, deci al consumului, ci și în acela, mult mai important, al *producției*.

Meșterii daci de la Sarmizegetusa au imitat cuțitoaia produsă de *Herennius* (să nu uităm că aici s-au descoperit un atelier de topitorie și unul de fierărie)²⁵; acest fapt ar face necesară efectuarea unei serii complete de analize metalografice cu speranța că s-ar putea afla noi dovezi cu privire la importul unor unelte de producție.

Cercetările arheologice din Munții Orăștiei au contribuit într-o măsură esențială și la cunoașterea culturii spirituale a dacilor. Descoperirea sanctuarelor a demonstrat și arheologic politeismul daco-get, iar aflarea, la Sarmizegetusa, a blocurilor cu litere grecești și a vasului de cult cu stampila *DECEBALVS PER SCORILO*²⁶ a îngăduit nu numai dobândirea certitudinii utilizării scrisului de către daci, ci și schițarea unei anumite evoluții, de la alfabetul grecesc la cel latin, în această utilizare. Să mai amintim apoi că marele sanctuar circular de la Sarmizegetusa a dovedit existența unui calendar original dacic²⁷, confirmându-l astfel pe Iordanes care vorbea despre preocupările astronomice ale dacilor²⁸, și că descoperirea ceramicii pictate cu motive vegetale și zoomorfe sugerează trecerea de la o artă schematică și stilizată (manifestată, de exemplu, în iconografia monedelor dacice) la o artă cu un caracter mai realist. Lipsește deocamdată, pentru întregirea tabloului vieții spirituale dacice în sec. I î.e.n. — I e.n., descoperirea necropolelor din Munții Orăștiei, care vor trebui căutate cu mijloace moderne de prospecțiune arheologică.

Pe tărîmul istoriei politice, cîștigul cel mai de seamă constă în precizarea existenței și a caracterului statului dac, în definirea lui ca stat

²⁴ *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 182.

²⁵ Pentru atelierul de topitorie, v. *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 207—211; pentru cel de fierărie, v. *SCIV*, III, 1952, p. 297—302.

²⁶ Blocuri cu litere grecești au fost descoperite la Sarmizegetusa încă în prima campanie arheologică postbelică (v. *SCIV*, II, 1, 1951, p. 118—121 și fig. 18—19); cercetările din anii următori au continuat să scoată la iveală asemenea pietre scrise. Pentru vasul de cult și interpretarea stampilei, v. C. Daicoviciu, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 201—204; însemnătatea pentru istoria Daciei preromane a acestei descoperiri e subliniată de C. Daicoviciu, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 57.

²⁷ H. Daicoviciu, *Il tempio-calendario dacico di Sarmizegetusa*, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 231—254; G. Charrière, în *Bulletin de la Société Préhistorique Française*, LX, 1963, N° 7—8, p. 410; H. Daicoviciu, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 383—385.

²⁸ Iordanes, *Getica*, 69—70.

sclavagist începător²⁹. Cred însă că această importantă realizare trebuie privită doar ca un început. Caracterizarea statului dac ca sclavagist incipient reprezintă un pas înainte, dar ea rămîne prea vagă și prea puțin nuanțată. Contînd mai puțin pe aportul arheologiei, limitată în această privință, și mai mult pe analogiile cu alte formațiuni politice antice, se va putea defini, cred, mai precis caracterul statului întemeiat de Burebista, în sensul unei *delimitări atît față de statele sclavagiste clasice, cit și față de formațiunile statale ale vechiului Orient*. Cuvîntul îl au nu numai istoricii, ci și filozofii istoriei sau specialiștii în economie politică; sarcina de a descoperi și exprima trăsăturile distinctive ale unui stat în care *munca oamenilor liberi și nu a sclavilor reprezenta principalul izvor al bunurilor materiale* mi se pare pe deplin realizabilă.

Însăși problema apariției statului dac oferă suficient material de cercetare și discuție. Nu mă refer la situarea geografică a fenomenului închegării statale la daci, căci, în ciuda unor păreri contrare³⁰, originea transilvăneană a statului lui Burebista e neîndoiebnică³¹, ci la mecanismul acestui proces istoric de primordială însemnătate. Vor trebui probabil abandonate orice scheme simpliste, liniare, ale dezvoltării de la democrația militară la stat; se poate presupune că ele vor fi înlocuite cu acceptarea ideii unei *epoci de frămîntări, de progrese și de reculuri*, provocate de ciocnirea unor factori ca: poporul și adunarea poporului, aristocrația, căpeteniile de triburi și de uniuni tribale. Natural, și în acest caz fundamentarea teoretică a problemelor este esențială.

Pînă la rezolvarea acestor chestiuni de principiu, e îmbucurătoare sporirea și adîncirea cunoștințelor noastre despre istoria politică a statului dac. S-a putut defini, în liniile ei generale, politica externă a regilor daci în fața pericolului celtic³² și a celui roman³³, subliniindu-se apariția inițiativelor diplomatice dacice (amestecul în războaiele civile de la Roma)³⁴, iar prin schițarea unei cronologii ipotetice, dar verosimile, a regilor din Munții Orăștiei, istoria Daciei este mai explicit și mai strîns racordată la istoria universală³⁵. Dinastii daci din Munții Orăștiei ne apar ca ducînd o politică activă de preîntîmpinare a primejdiei romane și de controlare a zonei istro-pontice, fapt care denotă o concepție politică superioară și consecventă.

Manifestările din sec. I î.e.n. — I e.n. ale daco-geților pe cele trei tărîmuri discutate aici îndreptătesc două concluzii de importanță principală. Cea dintîi este că civilizația oppidană dacică constituie *faza*

²⁹ Vezi nota 9.

³⁰ R. Vulpe, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 310—315; D. Berciu, în *SCIV*, XI, 2, 1960, p. 278—280.

³¹ C. Daicoviciu, în *SCȘCluj*, I, 2, 1950, p. 111—124 și *SCIV*, VI, 1—2, 1959, p. 47—59; H. Daicoviciu, în *Dacii*, Ed. Științifică, București, 1965, p. 86—105.

³² M. Macrea, în *SCIV*, VII, 1—2, 1956, p. 119—133.

³³ Em. Condurachi, în *SCIV*, IV, 3—4, 1953, p. 515—522.

³⁴ C. Daicoviciu, în *Revista română de studii internaționale*, I, 1966, p. 104—110.

³⁵ H. Daicoviciu, *Cronologia regilor daci* (sub tipar); cf. idem, *Dacii*, Ed. Științifică, București, 1965, p. 112—117.

*clasică*³⁶ (în raport cu cele anterioare și ulterioare) a culturii materiale și spirituale a poporului daco-get. Cu alte cuvinte, secolele de viață statală pe care le-au trăit daco-geții reprezintă, *mutatis mutandis*, în istoria lor, ceea ce epoca lui Pericles fusese pentru antica Atenă sau principatul lui Augustus pentru Roma.

A doua concluzie, de egală (dacă nu mai mare) însemnătate se referă la poziția culturii daco-getice în ansamblul civilizației antice europene. Creatorii sistemului de fortificații din Munții Orăștiei și ai elementelor sale complementare, creatorii unei civilizații oppidane originale, dar deschise înfrunzirilor înaintate, oamenii care foloseau alfabetul grecesc și pe cel latin, care ajunseseră la elaborarea unui calendar bazat pe observații astronomice proprii, conducătorii care urmăreau cu permanentă vigilență expansiunea romană și care nu pregetau să se amestece în afacerile interne ale Imperiului, într-un cuvânt *poporul dac, civilizația și statul dacilor aparțin lumii clasice*. Fără îndoială, ei se află la periferia acestei lumi, dar întreaga lor dezvoltare urmează calea bătătorită de statele antichității clasice. Evident, civilizația oppidană dacică nu se poate măsura ca nivel, ca grad de dezvoltare, cu civilizația greacă din sec. V î.e.n., cu cea elenistică sau cu cea romană imperială, dar ea le este asemănătoare *prin natura ei*. Și dacă civilizația dacilor, mai puțin evoluată, a fost înfrântă și distrusă în ciocnirea militară cu civilizația Romei, caracterul ei *clasic* a trebuit să joace un rol de seamă în înlesnirea romanizării populației autohtone.

HADRIAN DAICOVICIU

LES DACES ET LEUR CIVILISATION AU Ier SIÈCLE AV. N. È. — Ier SIÈCLE DE N. È.

(Résumé)

L'étude est une présentation synthétique des principaux résultats dans le domaine des antiquités daces des deux derniers siècles avant la conquête romaine. On souligne que cette période représente l'apogée de la civilisation dace sur le plan économique (création d'une civilisation oppidane), spirituel (utilisation de l'écriture et manifestations des connaissances scientifiques) et politique (organisation statale).

On passe ensuite en revue les principales conclusions auxquelles ont abouti les recherches dans ces trois domaines: profonde unité de la civilisation dace; continuité de l'état dace de Transylvanie depuis la mort de Burebista jusqu'à

³⁶ Expresia îi aparține lui C. Daicoviciu.

l'avènement de Décébale; participation de tout le monde dace à l'essor économique et spirituel caractérisant les deux derniers siècles de la Dacie indépendante; développement prioritaire du centre statal des Montagnes d'Orăștie; orientation consciente et systématique de l'état dace vers l'adoption des réalisations du monde gréco-romain dans le domaine de la production; existence d'un calendrier dace original; existence d'un état dace qu'il faut maintenant définir d'une manière plus précise, en le distinguant tant des états orientaux que des états basés sur l'esclavage classique.

Tous ces résultats permettent de définir cette période de l'histoire des Daces comme étant *l'étape classique* (par rapport aux périodes antérieures et postérieures) de la civilisation du peuple dace et d'affirmer que cette civilisation *appartient, par sa nature, au monde classique*. Moins développée que la civilisation romaine, la civilisation dace a été vaincue et anéantie par celle-ci, mais son caractère classique a dû faciliter la romanisation des autochtones après la victoire de Trajan.

NOMENCLATURA DACICĂ A PLANTELOR LA DIOSCORIDES ȘI PSEUDO-APULEIUS

(Partea I)

Cercetarea tezaurului științific al antichității a fost și va rămâne și pe viitor o preocupare centrală a unui mare număr de oameni de știință. Toată cultura noastră de astăzi este clădită pe temeliile civilizației antice, deci o mai bună cunoaștere a începuturilor științei și civilizației contribuie la o mai bună înțelegere a realizărilor noastre de astăzi, studiile întreprinse oferind în același timp noi posibilități pentru a lămurii o serie de probleme importante ale trecutului, încă insuficient cunoscute.

De o importanță deosebită sînt pentru noi cercetările întreprinse pentru cunoașterea istoriei, limbii și a nivelului cultural al poporului dac. Săpăturile arheologice din ultimele decenii, făcute pe întreg întinsul țării, dar îndeosebi în Transilvania, Banat și Dobrogea, se găsesc astăzi în plină desfășurare, iar rezultatele de pînă acum au adus cînte științei românești și aprecieri deosebit de elogioase din partea specialiștilor de peste hotare.

Trebuie să constatăm totuși, că asupra limbii și culturii materiale a dacilor dispunem încă și astăzi de relativ puține date, adeseori chiar și acestea sînt controversate sau nesigure. Din atare cauză studiul și aprofundarea operelor floristico-medicale ale lui Dioscorides și Pseudo-Apuleius — care ambele cuprind un important număr de denumiri de plante în limba dacilor, dar în jurul autenticității cărora s-au purtat numeroase discuții — chiar pentru motivele invocate, prezintă nu numai o deosebită importanță, dar sînt și de o mare actualitate.

Eminentul cunoscător al trecutului dacilor, deschizător de drumuri noi în aceste investigații, academicianul C. Daicoviciu nu odată a subliniat necesitatea și importanța cercetărilor care au drept scop lămurirea problemelor istorice, lingvistice și floristice legate de cuvintele dacice din cele două lucrări amintite, apreciind totdeauna pozitiv și binevenite contribuțiile noi ce se pot aduce în această privință. Sub îndemnul acestui apel am întreprins studiul celor două lucrări menționate, mai mult sub aspectele lor floristico-nomenclaturale. Pentru sprijinul substanțial de care m-am bucurat din partea D-Sale sub formă de sfaturi și îndrumări bibliografice, nu mai puțin pentru ajutorul dat la publicarea acestei lucrări, să-mi fie permis a-i exprima și pe această cale sincera mea recunoștință.

Lucrarea de față urmărește următoarele scopuri: a) să cuprindă într-un inventar cât mai amplu numirile dacice de plante medicinale, împreună cu variantele lor grafice, care au putut fi culese din manuscrisele și edițiile vechi ale lui Dioscorides și Pseudo-Apuleius; b) să analizeze critic literatura ce s-a scris asupra originii și autenticității acestor cuvinte; c) să reexamineze identificările plantelor prevăzute cu numiri dacice, avându-se în vedere nomenclatura științifică în vigoare astăzi. Deoarece ambele lucrări tratează materiile medicale din antichitate, dar scrise în epoci diferite și la nivel deosebit, le vom trata și noi separat, în interesul clarității expunerii.

I. Dioscorides și lucrarea sa: *Despre materia medicală*.

Noțiuni introductive

Despre Pedakios (Pedanios) Dioscorides din Anazarba dispunem de prea puține date biografice. Se știe doar că s-a născut la Anazarba, în provincia Cilicia din Asia Mică, pe la începutul secolului I e.n. și a murit în ultimele decenii ale aceluiași secol (fig. 1). Și-a început studiile probabil la Tarsos (Asia Mică), după

care ar fi urmat studii medicale la Alexandria, vestit centru științific în acele timpuri. Din prefața lucrării sale aflăm că încă din tinerețe a avut predilecție pentru studiul plantelor medicinale și că îmbrățișând cariera militară în armata romană a avut ocazie să cutureiere multe țări și în acest fel să-și lărgască mereu cunoștințele floristice. El deținea probabil funcția de medic militar. Lucrarea o dedică prietenului și colegului său „asclepiadele” Areios, care a fost protejatul lui Lecanius Bassus (consul în anul 64 e.n., decedat la 67 e.n.), de unde deducem că Dioscorides și-a început scrierea lucrării sale în acest timp. Dioscorides mai era contemporan și cu marele enciclopedist roman C. Plinius Secundus, care și-a terminat lucrarea *Naturalis historia* pe la anul 78 e.n., probabil în același timp cu terminarea lucrării lui Dioscorides. Faptul că Dioscorides în lucrarea sa nu-l citează pe Plinius, iar la rîndul său nici Plinius nu-l citează pe Dioscorides — deși aproape la fiecare capitol obișnuia să citeze numeroase izvoare de care s-a folosit — dovedește scrierea în același timp a ambelor lucrări, ceea ce exclude totodată posibilitatea oricărei influențe reciproce și cu atât

Fig. 1. Pedakios Dioscorides din Anazarba (sec. I e.n.). Stampă din ediția dioscorideană a lui Saracenus, 1598.

mai mult posibilitatea plagierii¹. Asemănarea unora dintre diagnozele de plante ale lui Plinius cu cele ale lui Dioscorides se datorește fără îndoială izvoarelor comune de care s-au folosit amândoi acești autori la scrierea lucrărilor lor. Din împrejurarea că în lucrarea sa Dioscorides amintește că a făcut unele cercetări floristice în munții Justini din Italia se poate deduce că ar fi profesat cîțva timp medicina și la Roma.

Opera principală a lui Dioscorides ne este cunoscută sub titlul περι ὤλης ἱατρικῆς (*De materia medica* — Despre materia medicinală). Scrisă în limba greacă în 5 cărți, pe timpul împăraților romani Claudiu, Nero și Vespasian și terminată în jurul anilor 77—78 e.n., ea cuprinde sinteza cunoștințelor medico-farmaceutice și floristice din primul veac al erei noastre și apare în perioada cînd din medicina populară empirică — ἐθνοιατρικὴ — se conturează tot mai clar știința medico-farmaceutică ἱατροσοφία —. Botanica în acest timp se găsește într-o fază mai evoluată a așa numitei ριζοτομία², după numele celor care practicau colectarea (ρίζοτόμοι = tăietorii de rădăcini) și comercializarea (φαρμακοπώλαι = vînzătorii de droguri) plantelor medicinale. Ea constituie doar o ramură auxiliară a medicinei și farmacologiei, cu care continuă să se dezvolte paralel, strîns legată de acestea; trebuie să mai treacă însă aproape 15 veacuri pînă cînd ajunge să se despartă complet, devenind o știință independentă, βοτανосоφία, adică știința botanicii, numită de către Linné „*scientia amabilis*“.

În acest fel opera lui Dioscorides este considerată astăzi ca o lucrare de bază pentru cele trei științe: medicina, farmacologia și botanica. Influența ei covârșitoare asupra lor se menține încă timp de mai bine de un mileniu și jumătate, rămînînd un principal izvor aproape pentru toate lucrările de mai târziu care s-au scris în aceste domenii, pînă pe la sfîrșitul veacului al XVIII-lea. În cîteva țări orientale (Turcia, Persia etc.) utilizarea ei ca lucrare medico-farmaceutică a dăinuit chiar pînă pe la sfîrșitul secolului al XIX-lea, iar în Grecia, pe muntele Athos, un călugăr bătrîn încă și în anul 1937 se folosea cu multă abilitate, ca determinant de plante și carte medicinală, de un manuscris al acestei lucrări, copiat de el însuși.

Viața și elaborarea operei lui Dioscorides coincid cu unul din veacurile cele mai frămîntate ale imperiului roman. Hotarele sale ajung la aproape maxima expansiune teritorială, cuprinzînd în această vreme întreaga Spanie, Gallia, Britania, Pannonia și întreaga regiune de la sud de Dunăre, inclusiv Grecia, apoi Asia Mică, Siria, Iudeea, Egiptul, precum și întreg litoralul nordic al Africii. Imperiul roman devine un conglomerat de popoare care vorbesc limbi diferite și au aspirații diferite. Numeroasele toponomii și sinonimele de plante date în diferite limbi străine în opera lui Dioscorides reflectă bine cadrul geografic amintit.

Organizarea administrativă, politică, militară și economică centralizată a acestui mare imperiu necesită un uriaș aparat administrativ și ținerea unei armate cu efectivul cel mai ridicat din toată istoria romană.

Statul sclavagist este frămîntat de multele greutăți interne de ordin politic, social și economic.

Istoria, după cum se știe, înregistrează numai în acest secol o serie de expediții militare de mare amploare, la care se adaugă și pericolul permanent pe care-l însemnau dacii la granițele răsăritene ale imperiului roman.

Se știe că pe timpul lui Caesar serviciul medical în armata romană nu era încă oficial organizat. Doar ofițerii superiori dispuneau de medici particulari mai bine pregătiți, care — deși în număr insuficient — în măsura posibilităților mai dădeau îngrijiri medicale și soldaților răniți, adesea în număr foarte mare³. În

¹ A se vedea studiul lui P. Cigalini din ediția pliniană a lui Hackios (1669, p. 2, 53—56, 62—64 și 72) despre acuzațiile nejustificate aduse lui Pliniu, de a fi plagiat pe Dioscorides.

² *Rhizotomos non stricte vertendum est radicum sector, sed generaliter et latissime herbarius, hoc est medicus herbarum cognitioni et usui praecipue deditus* (Lambecius, *Comment.* I, 1665, p. 15).

³ Iulius Caesar, *De bello Gallico*, I 26, III 4, V 40, VI 36, VIII 48.

această situație, desigur, mureau din cauza rănilor un număr considerabil de soldați. Către sfârșitul vieții sale Caesar caută să atragă în serviciile armatei romane medici străini, îndeosebi greci, promițându-le cetățenia romană⁴.

Numeroasele războaie din timpul imperiului, duse cu efective atât de mari, au impus și organizarea oficială a serviciilor medico-sanitare în rândurile armatei, ceea ce corespunde în timp cu perioada în care Dioscorides a activat ca medic. El fiind cel mai reputat medic al acelor timpuri, este de presupus că în cadrul armatei romane deținea o funcție de conducere, fapt ce atrăgea după sine nu numai organizarea unităților medicale militare, dar și organizarea aprovizionării armatei cu medicamentele necesare. Cum însă pe atunci majoritatea materiilor medicale constau din droguri brute, din medicamente neconcentrate, este foarte verosimil că convoaiele de care cu bagaje (*impedimenta*) ce însoțeau legiunile, transportau și mari cantități de materii medicale. Asigurarea procurării permanente și în mari cantități a acestor materii medicale presupunea și o bună organizare prealabilă a achiziționării drogurilor, de asemenea cunoașterea nu numai a localităților de proveniență, dar și a denumirilor precise ale plantelor medicinale în limba popoarelor de unde erau procurate. Astfel, scopul urmărit de Dioscorides la scrierea lucrării sale era nu numai acela de a elabora o lucrare medicală critică cât mai amplă, destinată uzului general, dar și acela de a servi ca lucrare de specialitate pentru cei care erau în serviciile sanitare ale armatei romane și care să indice și stațiunile de unde puteau fi procurate materiile medicale.

Istoricul lucrării lui Dioscorides

Manuscrisul original al lucrării lui Dioscorides s-a pierdut în cursul îndelungatelor secole și, spre regretul nostru, nu ni s-au păstrat nici măcar fragmente din el care să fi putut contribui astăzi la o reconstituire sigură a textului autentic, pentru a putea lămuri o serie de probleme majore care au fost și sînt mereu discutate de specialiștii consacrați ai acestei opere din ultimele patru secole. Nici săpăturile întreprinse cu mari speranțe pe la sfârșitul secolului al XIX-lea în Egipt (la Medinet El-Fayjum), dar nici cercetările mai recente n-au putut descoperi fragmente din manuscrisul autentic sau cel puțin din copiiile de manuscrise datînd din sec. II sau III e.n.

Lucrarea a fost salvată posterității numai sub forma unor copii de manuscrise relativ tîrzii (sec. VI—XV), mai mult sau mai puțin alterate prin interpolări. Din cauza importanței lucrării, multiplicarea prin copiere a acestor manuscrise a continuat aproape fără întrerupere pînă la descoperirea tiparului.

Urmînd tabelul genealogic al copiilor de manuscrise dioscorideene vechi, întocmit de M. Wellmann (vol. II, pag. XXIV), se știe că unul din arhetipurile lucrării a fost cel executat de un oarecare medic cu numele *Joannis*, care a trăit pe la sfârșitul sec. II e.n. De aici începînd genealogia copiilor de manuscrise ia două direcții:

— o linie de descendență păstrează la tratare gruparea originală a lui Dioscorides, stabilită după natura materiilor medicale (deci nu în ordinea lor alfabetică). Din această categorie au făcut parte codicele din sec. IV și cel din sec. VIII — ambele pierdute —, apoi codicele parisian din sec. IX (cu interpolări de numiri de plante în limba latină și arabă), codicele lui Marcianus Venetus din sec. XI, codicele Laurentianus din sec. XIV, codicele Palatinus din sec. XIV (folosit în ediția lui Saracenus), codicele Vindobonensis din sec. XV (folosit în edițiile lui Marcellus Vergilius, Saracenus și Sprengel). Tot din această ramură s-au mai desprins versiunile latine, și anume un codice din sec. VI — pierdut însă —, apoi codicele Vindobonensis din sec. VIII și codicele Monacensis din sec. IX;

— cealaltă linie, inaugurată într-un manuscris din sec. III e.n. — pierdut însă —, redactat în perioada dintre medicul Galenos (care în sec. II încă nu-l

⁴ C. Suetonius Tranquillus, *Viețile celor doisprezece cezari. Viața lui Caesar*, p. 42, în românește de D. Popescu și C. V. Georoc, București, 1958.

cunoștea) și medicul Oribasios (care probabil s-a folosit de acesta în sec. IV), tratează materiile medicale în ordine alfabetică și cuprinde o mare parte dintre sinonimele de plante scrise în limba latină, egipteană, libiană, dacică etc. Din această categorie de manuscrise mai importante dintre cele ce ni s-au păstrat sînt următoarele:

a) *Codex Constantinopolitanus* (prescurtat: C), *nunc Vindobonensis*, numit și *Codex Julianae Aniciae*, scris în limba greacă, cu litere unciale, pe pergament, avînd dimensiunile 38 × 33 cm. Conține inițial 546 pagini în folio, din care ne-au rămas 491 pagini, unele refăcute în secolele de mai tîrziu. Codicele este prevăzut cu ornamentație frumoasă și cu iconografie de plante și animale executată în culori naturale. Despre acest codice se știe că a fost copiat cu multă grijă în anul 512 e.n. din ordinul și pe cheltuiala prințesei Juliana Anicia, fiica împăratului roman Flavius Anicius Olybrios din Constantinopol. În secolele IX—XII codicele a fost folosit de renumiții medici și botaniști arabi și persani (Avicenna, Al-Biruni etc.), apoi de unii conducători ai armatelor cruciate (Balduin de Flandra, 1204), aflați la Constantinopol. După ocuparea acestui oraș de către turci (1453) lucrarea a fost în folosința medicului evreu Hamon al sultanului Soliman al II-lea. În cele din urmă Augerius Busbeck, ambasador la Poarta Otomană al împăratului german Ferdinand I în a doua jumătate a sec. XVI, aflînd că acest valoros codice se găsește în proprietatea unui grec din Constantinopol, a început cu el tratativele de cumpărare. Prețul cerut, de 100 ducați de aur, fiind prea mare, a cerut aprobarea specială a împăratului pentru perfectarea cumpărării⁵, după care în anul 1569 codicele a ajuns la biblioteca imperială de la Viena, unde se găsește și astăzi. Acest vechi manuscris, numit codice, este considerat ca cea mai veche versiune dioscorideană de care dispunem astăzi. În anul 1906 codicele a fost editat prin fototipie în 2 volume mari, de către J. Karabacek, directorul bibliotecii imperiale din Viena, prevăzut cu un foarte documentat studiu în limba latină asupra istoricului și formei codicelui (pag. 2—134) scris de A. Premenstein, urmat apoi de un alt studiu tot în limba latină, cuprinzînd observațiile paleografice (pag. 138—208) ale lui C. Wessely și, în fine, un studiu în limba germană asupra miniaturilor codicelui (pag. 210—282), scris de J. Mantuani. Un exemplar al acestei sumptuoase lucrări se găsește și la Biblioteca Centrală a Universității din Cluj, izvorul principal al prezentei noastre lucrări.

b) *Codex Neapolitanus* (prescurtat: N), din sec. VII, scris în limba greacă, conține 172 file, cu iconografie în culori, cu textul mai amplu decît la codicele C, cu mai multe sinonime de plante, dar cu iconografia mai puțin îngrijită. Seamănă mult cu codicele C, ambele probabil copiate după același arhetip. Codicele se găsește astăzi tot la biblioteca imperială de la Viena.

Cele două codice amintite sînt deosebit de importante și pentru faptul că ele conțin nomenclatura plantelor în limba mai multor popoare din antichitate, între care și cea mai mare parte din nomenclatura plantelor în limba dacică. Mai există încă numeroase manuscrise dioscorideene copiate după veacul al XI-lea, unele conținînd sinonimele, altele nu, cele mai multe însă sînt fragmentare sau chiar foarte lacunare.

După inventarea tiparului, multiplicarea lucrării lui Dioscorides ia un avînt și mai mare. Apar numeroase ediții grecești, apoi ediții mixte greco-latine — cum sînt cele ale lui Marcellus Vergilius (Colonia, 1529), J. A. Saracenus (Lugdunus, 1598), C. Sprengel (Lipsia, 1829—30) —, apoi ediții latine: J. Ruellius (Francofurti, 1549), A. Matthiolus (Lugdunus, 1583) etc., precum și traduceri în diferite alte limbi, cum este ediția engleză a lui J. Goodyer (1655), franceză a lui M. Mathée (Lyon, 1559), spaniolă a lui A. Laguna⁶ (Salamanca, 1570), germană a lui J. Berendes

⁵ „...me deterruit pretium. Nam centum ducatis indicabatur summa caesarei, non mei marsupii” — își motivează Busbeck scrisoarea din 12 dec. 1562 trimisă împăratului.

⁶ Ediția spaniolă a lui A. Laguna a fost recent reeditată și prevăzută cu un studiu documentat, în 6 volume mari (Tetuan—Barcelona, 1953—1959) de către prof. Cezar Dubler († 1966), care a avut amabilitatea de a-mi trimite un exemplar al acestei valoroase lucrări.

(Stuttgart, 1902) etc., care cuprind studii și comentarii deosebit de valoroase, de care ne-am servit și noi la elaborarea prezentei lucrări.

Ca o lucrare de bază pentru orice studii dioscorideene servește ediția critică a textului grec, de Max Wellmann (Berolini, vol. I 1907; vol. II 1906, vol. III 1914), în care a încercat să reconstituie textul original prin confruntarea celor mai multe manuscrise vechi. Lucrarea mai este prevăzută și cu un temeinic studiu introductiv scris în limba latină, precum și cu tabelul genealogic al acestor manuscrise vechi.

Conținutul lucrării

Dioscorides tratează în lucrarea sa materiile medicale cunoscute pe timpul său: plante și uleiuri vegetale, precum și vinurile — ele constituind cea mai mare parte a lucrării —, apoi organele de animale, precum și diferitele minerale folosite în terapeutică, acestea din urmă fiind mai puține la număr. În acest studiu ne vom ocupa numai cu materiile medicale de origină vegetală, bazându-ne îndeosebi pe codicele C și N, deoarece ele cuprind și numirile dacice ale unor plante cu care dorim să ne ocupăm mai amănunțit. Ambele aceste codice tratează mai întâi materiile medicale vegetale, orînduite în ordine alfabetică și apoi pe cele de origină animală și minerală. Ele nu sînt împărțite în cărți, constituind o singură lucrare, respectiv o singură carte, neavînd nici o prefață.

În versiunile dioscorideene nealfabetice, materiile medicale sînt tratate după gruparea — verosimil — originală a lui Dioscorides; capitolele sînt împărțite în 5 cărți și au la începutul cărții I o lungă prefață. Prefața lucrării — prea puțin analizată și comentată în literatură — se pare că este partea cea mai originală, mai puțin alterată prin schimbările și interpolările de care a suferit întreaga lucrare în cursul celor aproape două milenii de cînd a fost scrisă. Ea indică scopul, metoda de lucru și spiritul critic în care Dioscorides a conceput și a scris această lucrare, din care cauză socotim că nu este lipsit de interes să ne ocupăm mai amănunțit cu ea.

Încă de la început arată Dioscorides că nu în zadar și nu fără temei s-a apucat să scrie lucrarea, deoarece dintre antecesorii săi mulți au mai scris asemenea lucrări, dar mai mult pe bază de povestiri (τοὺς δὲ ἐξ ἱστορίας τὰ πλεῖστα ἀναγράφαν ... negliind total să trateze botanica (τὴν βοτανικὴν παντελῶς ἐάσαντες παράδοσιν) ... unii au stabilit efectele medicamentelor nu pe cale de experiențe, ci numai pe vorbe goale (κενοφωνία) ... au redat lucruri vădit false nu ca dovezi ale observațiilor lor, ci pe bază de povestiri greșit înțelese (ἅπερ ἐστὶ τεκμήρια οὐκ αὐτοψίας, ἀλλὰ τῆς ἐκ παρακουςμάτων ἱστορίας). Unii au greșit în orînduire, deoarece au cuprins la un loc puteri neînru-dite, față de care alții înșirîndu-le în ordine alfabetică au separat cele asemănătoare ca fel și efecte pentru a fi mai ușor ținute în minte. „Noi însă începînd de la așa zisa prima tinerețe mai matură a noastră, conduși de dorința de a cunoaște materia, după ce am cutreierat multe țări — căci (dragă Areios) cunoști viața noastră de militar (οἷσα γὰρ ἡμῖν στρατιωτικὸν τὸν βίον) — am prelucrat materiile în cinci cărți... noi în bună parte prin observații personale conștiincioase le-am cunoscut (μετὰ γὰρ πλείστης ἀκριβείας τὰ μὲν πλεῖστα γνόντες), iar unele pe baza spuselor univene și pe bază de cercetări (πᾶσι συμφώνου καὶ ἀνακρίσεως) ... și vom încerca să le dăm o orînduire deosebită...”

Nu mai puțin interesante sînt și sfaturile pe care le dă colecătorilor de plante medicinale — perfect valabile încă și astăzi — recomandîndu-le să adune plante pe timp cu cerul senin, uscat, iar nu ploios, din regiunile muntoase, de mare altitudine, bătute de vînturi, acestea avînd eficacitate medicinală mai mare decît cele colectate pe timp nepotrivit sau ofilite din neglijența colecătorului. Le mai recomandă să cunoască plantele la fața locului în diferitele lor stadii de dezvoltare și anume, atunci cînd lăstarii răsar din pămînt, apoi cînd sînt în plină înflorire și cînd sînt după înflorire... deoarece „în acest fel nu vor cădea în eroarea acelor care au afirmat că unele plante nu aduc nici flori, n-au nici tulpini și nici fructe” (aluzie la plantele bisanuale!). „Cel care s-a întîlnit cu ele de mai

multe ori și în mai multe locuri, mai bine le va cunoaște". Indică apoi modurile de pregătire pentru păstrarea drogurilor pentru a-și menține cât mai bine eficacitatea lor terapeutică.

După prefață — în versiunile nealfabetice — urmează tratarea propriu-zisă a materiilor medicale în 5 cărți și pe capitole.

Cartea I tratează câteva plante ierboase, apoi rășini, balsamuri, arbori și arbuști; se indică modul de preparare a diferitelor uleiuri și unguente.

Cartea II cuprinde materiile medicale de origine animală, apoi câteva plante cerealiere, leguminoase, crucifere, composite, liliacee etc., dintre care unele sînt aromatice.

Cartea III tratează majoritatea compositelor, umbeliferelor, labiatelor etc., grupate în oarecare măsură, precum și plante din alte familii cu mai puține specii, ale căror rădăcini, semințe sau sucuri erau folosite în terapeutică.

Cartea IV cuprinde restul plantelor din celelalte familii cu mai puține specii, dar și unele composite, labiate, ferigi, ciuperci etc.

Cartea V tratează vinurile și materiile anorganice.

După cum vedem, împărțirea materiei în cele 5 cărți nu are la bază un sistem de grupare făcut pe criterii bine conturate. Dar la timpul său nici nu se putea face aceasta, deoarece noțiunile de familie, gen și specie încă nu erau cunoscute și trebuie să mai treacă încă aproape 1500 de ani pînă cînd noțiunea de specie, ca unitate sistematică de bază la clasificarea plantelor, începe să se contureze în accepțiunea ei de astăzi, iar noțiunile de gen și familie se cristalizează și mai tirziu. Dioscorides folosește cuvintele γέννη sau γένος (origină comună), alteori εἶδος (asemănare, formă, aspect) pentru a indica plantele ce au origină comună și aspect asemănător, ceea ce constituie rudimentul viitoarei noțiuni a speciei. În această accepțiune primitivă Dioscorides tratează un număr de cca. 706 „specii” de plante, în majoritatea cazurilor dîndu-le și descrierea, spre deosebire de materiile provenite din regnul animal, unde tratează numai organele folosite în terapeutică, fără să mai dea descrierea animalelor respective. Dintre plante sînt tratate numai cele utilizate în medicină, neglijîndu-le pe celelalte, iar plantele cu portul scund îi scapă atenției.

Cele 706 „specii” de plante descrise de Dioscorides, după sistemul actual de clasificare corespund cu cca 684 specii de spermatofite aparținînd la 176 familii și 542 de genuri, apoi 13 specii de pterodofite și alte 9 specii de criptogame inferioare (mușchi, ciuperci, licheni și alge).

Opera dioscorideană în ansamblul ei impresionează prin temeinicile cunoștințe floristice și medico-farmaceutice ale autorului, precum și prin minuțiozitatea cu care indică modul de preparare și de dozare a diferitelor medicamente: ea înseamnă o sinteză a cunoștințelor floristico-medice din primul veac al erei noastre. Renumitul medic Galenos (sec. II e.n.) pe drept cuvînt constată despre Dioscorides: „Mi se pare că el a tratat mai temeinic decît toți ceilalți știința mijloacelor de lecuire” (ed. Kühn, XI, p. 794).

Modul de tratare

Plantele sînt tratate aproape schematic, pe capitole, mai adesea fiecare plantă ocupînd o pagină întreagă (fig. 2), iar pe dosul paginii sau pe pagina următoare se reproduce iconografia plantei.

Nomenclatura plantei este primul element ce se indică la tratare, fiecare plantă avînd cel puțin un nume deosebit de numele tuturor celorlalte. Acest nume concentrează în jurul său toate cunoștințele botanice și medico-farmaceutice care se leagă de el, asigurînd totodată și stabilitatea noțiunilor. Importanța nomenclaturii într-o asemenea lucrare este deci deosebit de mare. Renumitul naturalist suedez C. Linné, în lucrarea sa *Philosophia botanica* (1751, p. 158) scriind despre importanța nomenclaturii plantelor, cu mult temeii a caracterizat-o prin clasicele cuvinte: „*Nomina si nescis, perit etiam cognitio rerum*”.

În lucrarea lui Dioscorides pot fi deosebite două categorii de nume de plante:

— *numele principal* este primul nume grecesc al fiecărei „specii”, așezat în fruntea capitolelor. Acesta este numele cel mai comun, cu utilizare mai veche

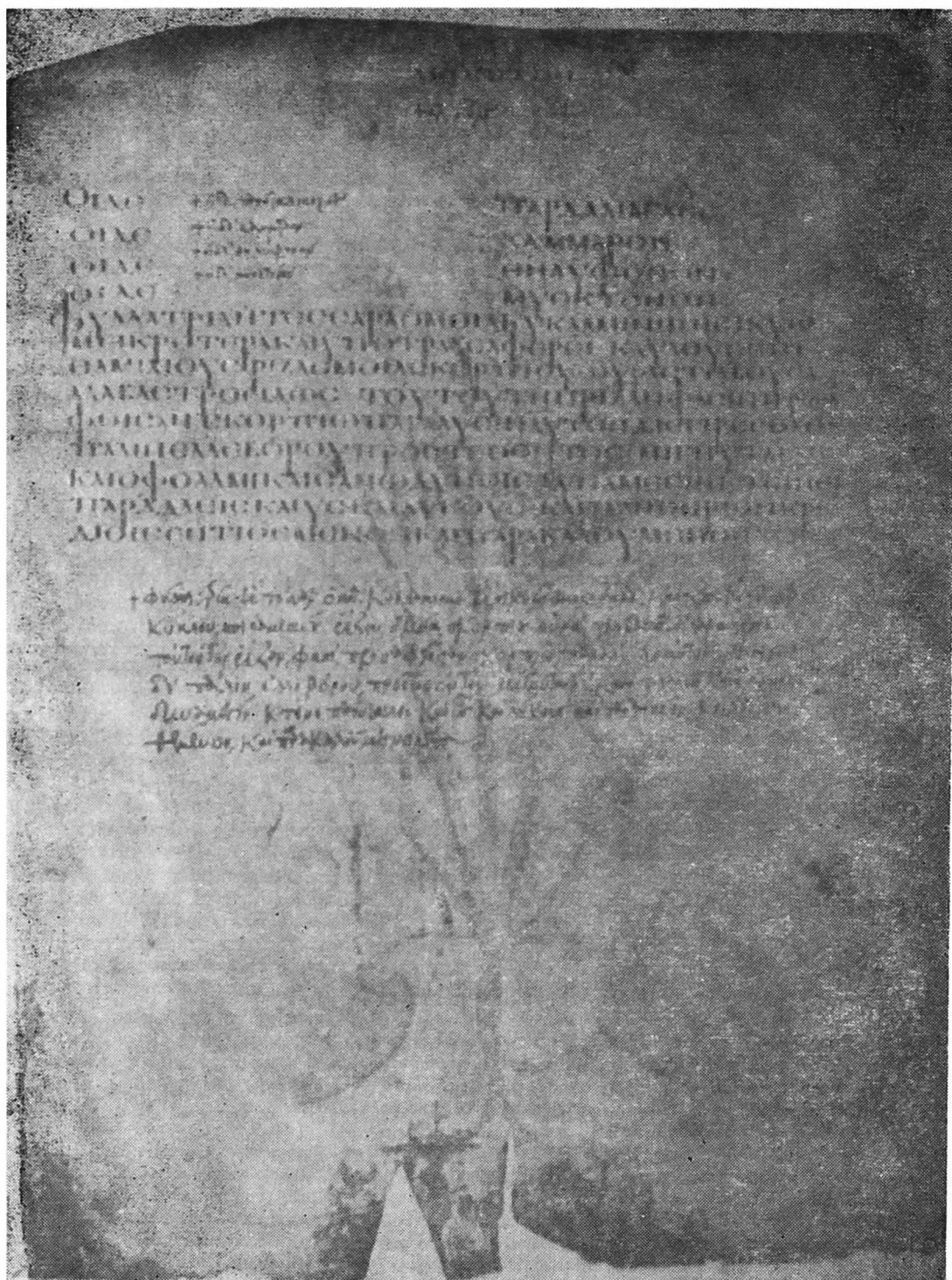

Fig. 2. Pagină din Codex Constantinopolitanus (512 e.n.), tratînd planta Akoni'on.

în lucrările floristice sau medicale⁷, nume care se menține ca atare și în edițiile viitoare și este preluat în lucrările altor autori de mai târziu, devenind mai adesea numele științific valabil și astăzi al plantei. La desenele plantelor se indică peste tot numai acest nume principal.

— *numirile secundare* ale plantei, așa numitele sinonime, sînt de obicei mai multe la aceeași plantă sau chiar foarte numeroase (16—20) și urmează imediat după numele principal. Ele sînt regionalismele, respectiv numirile locale ale plantelor, care au fost folosite în fostele provincii sau orașe-state grecești din Peninsula Balcanică, respectiv din Asia Mică și care pe acele timpuri făceau parte din imperiul roman (atheni, boeoti, cappadoci, cilici, cretici, cypri, euboei, galatae, mysii, phrygi, pontici). Cîteva nume de plante sînt atribuite medicului Andreas (sec. III î.e.n.), rizotomului Krateuas (sec. I î.e.n.) și filosofului Democritos (sec. V î.e.n.). Sînt destul de frecvente și numirile de plante folosite de profeți (magi), care se ocupau nu numai cu prezicerea viitorului, dar profeției lor îi mai adăugară religia și medicina, astfel bucurîndu-se de aprecieri deosebite pe acele timpuri⁸. Aceste nume mai adesea au semnificații mitice: Aima Athenas (sîngele Atenei), Aima Apollonos (sîngele lui Apolo), Aima Herakleous (sîngele lui Heracle), Pilion Aphrodites (boneta de pîslă a Afroditei) etc. Tot aici aparțin și numirile de plante atribuite adepților lui Pythagoras, Zoroaster și Osthanes. Denumirile principale și sinonimele grecești ale plantelor din codicele C se ridică în totalitatea lor la cca 2000.

Lucrarea lui Dioscorides cuprinde și un important număr de numiri de plante date în limba latină, respectiv în limba unor popoare antice străine. Ca frecvență (cca. 566) urmează numirile de plante date în limba latină, împreună cu regionalismele acestora (campani, lucani, marsi, siculi, thusci), cîte 1—3 la o plantă, limba latină fiind a doua limbă cultă de mare circulație din antichitate. Uneori numele principal grecesc este menținut, dar cu desinență latină. Numeroase sînt numirile de plante date în limba egipteană (cca 147), a treia limbă cultă a civilizației antice (însuși Dioscorides probabil și-a făcut studiile la școala medicală din Alexandria). Urmează apoi cca 78 nume de plante africane ale întinselor provincii de pe litoralul nordic al Africei, bogate surse de droguri sub-tropicale, apoi cele cîteva numiri de plante în limba „barbarilor” (populație de lingă Marea Roșie), cele etiopiene, libiene, punice și siriene, cele armene din Asia, iar din vestul Europei cele gallice (27) și hispanice (6). Deosebit de importante pentru noi sînt cele 44 numiri de plante atribuite dacilor, popor independent în acele timpuri, cu țara situată în imediata vecinătate a imperiului roman, dispunînd de o floră bogată și variată. Mai sînt 3 nume de plante date în limba dardanilor și a bessilor, popoare învecinate și înrudite cu dacii. Cu nomenclatura acestora ne vom ocupa mai amănunțit în partea finală a lucrării noastre. Pentru a învedera mai bine repartitia geografică a acestor popoare anexăm o hartă (fig. 3).

Codex Parisinus gr. (sec. IX) și Codex Escorialensis gr. (sec. XI) mai cuprind și numiri arabe, la fel și codicele C, dar numai sub forma unor note marginale scrise cursiv.

Stațiuni și localități de colectare (toponimii)

Încă în lucrarea lui Theophrastos sînt indicate sporadic numeroase stațiuni de plante, de ex. locuri umede, nisipoase, mlăștinoase, coaste înșorite, regiuni montane sau de cîmpie. În lucrarea lui Dioscorides stațiunile sînt indicate mult

⁷ *Constituisset animo sub Dioscoridis nomine singulis capitibus graecam semper medicae materiae vocem praeponere, eamque praesertim quae communior receptaque iam pridem in medicina fuerit* (Marcellus Vergilius, ed. Diosc., Colonia, 1529, p. AA3).

⁸ *...quoniam longe aliam in religione nostra prophetae nomen aestimationem modo habet... qui non simpliciter futura vaticinarentur, sed qui religionem et medicinam vaticinis addidissent, quae tota quondam magicae artis summa fuit* (Marcellus Vergilius, op. cit., p. AA3).

mai frecvent, fie după sinonime, fie după diagnoza plantelor, iar uneori chiar după utilizarea lor medicinală. Ele erau indicate probabil pentru a ușura găsirea și identificarea plantelor pe teren.

La tratarea diferitelor plante mai sînt precizate adesea și localitățile unde cresc acele plante, adică datele toponimice, de ex. la rădăcina muntelui, aproape de fluviul Ganges; în Tebaida din Egipt; pe Mt. Pontus; pe Mt. Taurus din Capadocia; pe Mt. Amanos din Cilicia; pe insulele Galliei din regiunea Marsiliei etc., scoțîndu-se în relief uneori eficacitatea terapeutică mai mare sau mai redusă a plantelor medicinale ce cresc pe aceste locuri. Destul de grăitoare este harta alăturată (fig. 4) a datelor toponimice din lucrarea lui Dioscorides (cifrele indică frecvența acestora), date pe care le reproducem mai detaliat în enumerația de mai jos:

101 din Europa și anume:

- 9 din Hispania; Carbonia și Carthago (orașe);
- 6 Gallia (prov.), de la Massilia (Marseille, oraș);
- 9 Italia, țara metropolă; Liguria în NV, Campania în S, Tyrrhenia (Etruria) în N, Mt. Justina; Ravenna, Terentus (orașe);
- 8 Sicilia (Siculia), insulă spre S de Italia; Messana și Agrigentum (orașe), Mt. Aethna, Lipara (insulă în N);
- 2 Sardinia, insulă în SV Italiei; apoi
- 49 din Grecia (prov.), cu regiunile, repartizate astfel:
 - 3 Achaia în S, Elis (oraș), riul Anygro;
 - 2 Aetholia în V;
 - 7 Arcadia în Peloponezul central; Messena, Corinthus (orașe), Mt. Pholoe;
 - 5 Attica (Athena) în S, Megara (oraș);
 - 5 Boeotia în partea centrală, Mt. Helicon;
 - 5 Corycae, insule lângă Peloponez;
 - 6 Creta, insulă în S;
 - 3 Cyclades, grup de insule în Marea Egee;
 - 2 Epir în SV;
 - 1 Lacedemonia (Sparta) în S;
 - 1 Melos, insulă în Marea Egee;
 - 3 Phocis în N, Anticyra (oraș-port), Mt. Parnassus;
 - 1 Samos, insulă pe litoralul Ioniei;
 - 4 Thessalia, în N; Eretria (oraș), Mt. Pelion, riul Peneus;
 - 1 Zakynthos, insulă pe litoralul Ioniei; apoi, în afara Greciei,
- 10 Macedonia, prov. în N Greciei; riul Olcymon; Sintica (oraș);
 - 1 Istria, prov. în NV;
 - 2 Illyria, prov. în NV;
 - 4 Thracia, prov. la N de Macedonia; Thassos și Samothrace, insule în Marea Egee;
 - 1 Sarmatia, țară independentă în NV Mării Negre; Agaria (oraș, v. liber III, cap. 1).

158 din Asia și anume:

98 din Asia Mică:

- 2 Bosphorus, strîmtoare între M. Marmara și M. Neagră;
- 9 Cappadocia, prov. la N de Cilicia; Mt. Taurus;
- 3 Caria, prov. la SV, în fața insulei Rhodos;
- 4 Chios, insulă în Marea Egee;
- 16 Cilicia, prov. în S pe litoralul M. Mediterane; Mt. Amano;
- 4 Colchis, prov. la NV;
- 1 Commagene, prov. la E de Cappadocia;
- 1 Bithynia, prov. lângă M. Marmara; Chalcedonia (oraș);
- 1 Cos, insulă în Marea Egee, lângă Caria;
- 9 Cyprus, insulă în Marea Mediterană;
- 2 Cyzicum, oraș lângă Marea Marmara;

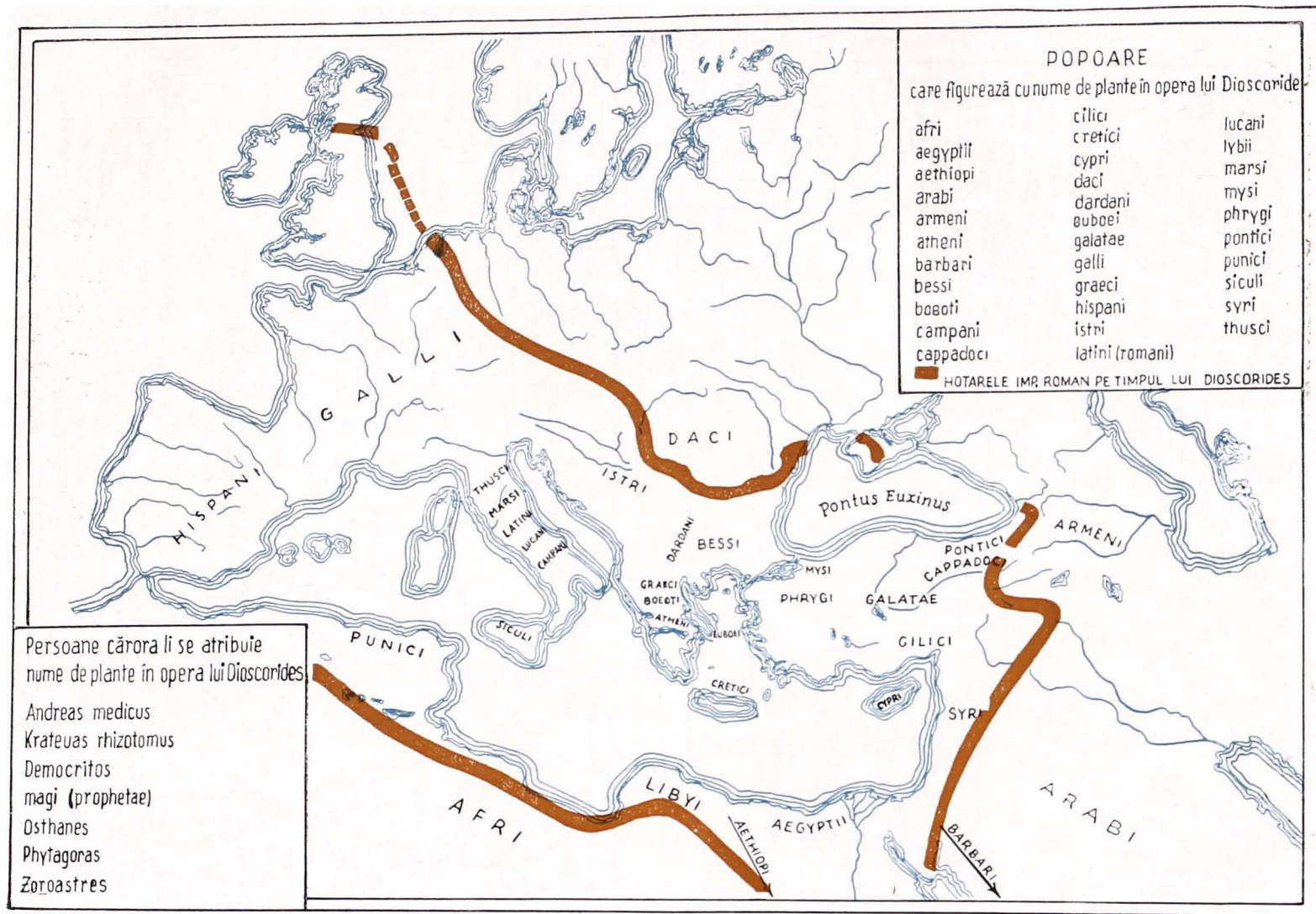

Fig. 3. Harta imperiului roman de pe timpul lui Dioscorides, indicînd popoarele care figurează cu nume de plante în opera acestuia.

- 9 Galatia, prov. în partea centrală;
- 3 Heraclea, oraș pe litoralul de S al Mării Negre;
- 7 Lycia, prov. la S de Mysia; Smyrna, Magnesia (orașe); Mt. Olymp;
- 2 Lydia, prov. la S de Mysia; Colophon (oraș);
- 3 Mysia, prov. lângă M. Egee; Troas (Troia) prov.; Mt. Ida;
- 2 Pamphylia, prov. la S de Pisidia pe litoralul M. Mediterane;
- 4 Phrygia, prov. la V, lângă Lydia;
- 2 Pisidia, prov. la SV, lângă Lycia;
- 9 Pontus, prov. la NE pe litoralul Mării Negre;
- 1 Propontis (Marea Marmara);
- 4 Rhodos, insulă în Marea Mediterană; apoi, *în afara Asiei Mici*,
- 5 Armenia, stat dependent, lângă Marea Caspică;
- 1 Iberia, stat la N de Armenia;
- 4 Media, stat, aproximativ pe teritoriul Iranului de azi;
- 7 India, țară îndepărtată în Asia de S; fluviul Ganges;
- 15 Syria, prov. pe lit. de E al M. Mediterane; Hierapolis (oraș);
- 5 Phoenicia, prov. pe lit. M. Mediterane; Sidon (oraș);
- 7 Iudeea, prov. lângă M. Roșie;
- 14 Arabia, stat liber lângă Golful Persic;
- 2 Babylonia, stat lângă fluviile Tigru și Eufrat.

40 din Africa de N:

- 15 Aegyptus, prov. pe lit. de SE al M. Mediterane; fluviul Nilus;
- 5 Aethiopia, prov. la S de Egipt; Trogloditae (popor);
- 12 Libya, prov. la V de Egipt;
- 2 Cyrenaica, prov. lângă Libya;
- 5 Africa-Proconsularis, prov. la V de Cyrenaica; Carthago (oraș);
- 1 Mauretania, prov. în fața Hispaniei.

Din frecvența citatelor toponimice se pot constata următoarele:

— 98 citate toponimice numai din Asia Mică, patria propriu-zisă a lui Dioscorides, dintre care cele mai multe (16) din Cilicia, pe teritoriul căreia s-a născut și și-a petrecut o parte din anii tinereții. Frecvența deosebită a acestor date toponimice dovedește totodată că el cunoștea mai bine această regiune și probabil a culeșerat-o în lung și în lat. Este foarte verosimil că din aceste regiuni a colectat o mare parte din plantele sale medicinale, probabil a adunat personal și multe numiri de plante grecești;

— 49 citări toponimice din Grecia propriu-zisă, a doua patrie a lui Dioscorides, teritoriu relativ redus, pe care însă probabil îl cunoștea tot atât de bine;

— 15 citate toponimice din Egipt, țară în care se crede că și-a făcut studiile medicale.

Este de menționat aici că unele dintre aceste toponime au mai fost citate și în lucrările floristico-medicale ale antecesorilor săi, dar în mod cu totul sporadic, într-un număr mult mai redus. Numărul citatelor toponimice de pe celelalte teritorii scade treptat la cifre neînsemnate, dovadă că acele regiuni îi erau mai puțin cunoscute. Surprinzător este faptul că — contrar așteptărilor — teritoriile din apusul Europei sînt foarte slab reprezentate în citatele toponimice dioscorideene ca locuri de proveniență a materiilor medicale: Italia citată numai de 9 ori, Hispania de 9 ori, Gallia de 6 ori (peste tot numai părțile sudice ale Europei de V), iar Britannia, ocupată pe la mijlocul sec. I e.n., nici nu este amintită.

Din Dacia — țară încă liberă pe atunci — nu se indică nici o localitate de proveniență a materiilor medicale. Dioscorides nu cunoștea date concrete de stațiuni de pe acest teritoriu, deci cu atât mai mult trebuie respinsă ca eronată părerea unor cercetători că Dioscorides ar fi colectat nemijlocit plante medicinale din această regiune sau că ar fi profesat aici cîva timp medicina făcînd parte din expediția militară a lui Traian, epocă la care Dioscorides nici nu mai era în viață de cîteva decenii. Față de aceasta, numeroasele numiri de plante date în limba dacilor ne îndreptățesc să presupunem — chiar dacă nu dispunem încă de

dovezi arheologice concrete — că încă în epoca Daciei preromane, în cadrul schimbului comercial dintre daci și romani, respectiv greci, se practica și comerțul cu plante medicinale, probabil prin orașele comerciale Tomis și Kallatis de pe litoralul vestic al Mării Negre. Ipoteza aceasta este cu atât mai verosimilă cu cât se știe din istorie că medicina și cunoștințele despre plante la daci erau într-un stadiu avansat, ele fiind împreunate cu cultul lor religios. De altă parte, în Dacia, aflată în vecinătatea imperiului roman de atunci, din cauza reliefului ei foarte variat, creșteau din abundență numeroase plante medicinale mult căutate (de ex. Artemisia, Arum, Chelidonium, Hedera, Helleborus, Cynoglossum, Hyoscyamus, Iris, Matricaria, Portulaca, Plantago, Ranunculus, Rubus, Thymus, Verbascum etc.).

Dar nu se indică nici o toponimie nici din regiunile aflate la V de Dacia, deși Pannonia se găsea sub ocupație romană încă din primul deceniu al sec. I e.n., iar din regiunile la E de Dacia se citează o singură toponimie (lib. III, cap. I: „Agaricus crește în Agaria din Sarmatia”), iar de pe teritoriul Traciei sînt indicate numai 4 toponimii.

Mai este de menționat că în unele ediții dioscorideene (Marc. Verg. p. 692, Goodyer p. 653) la tratarea materiei Thrakias lithos (piatra de Tracia) se scrie: „... se găsește în Sciția la rîul numit Pontus”. Indicarea „Sciției” este însă numai o eroare de copiere, întrucît în alte ediții mai vechi în loc de „Sciția” se scrie: „Sintica” din Macedonia (lib. V, cap. 129, cf. M. Wellmann).

Din numărul sinonimelor și frecvența toponimiilor rezultă importanța mai mare sau mai mică a drogurilor respective, precum și regiunile care erau mai bine cunoscute sub aspect botanic, ele constituind în același timp și un indiciu asupra autenticității nomenclaturii.

Se mai naște întrebarea: de ce aceste materii medicale sînt indicate în majoritatea lor din părțile de răsărit ale imperiului, iar nu din țara metropolă? Cauzele mai verosimile par a fi următoarele:

— tradiția științifică seculară a botanicii grecești a avut ca urmare firească o mai bună cunoaștere a plantelor medicinale de pe teritoriile răsăritene ale imperiului, decît de pe teritoriile vestice din apropierea țării metropole, unde de altfel cunoștințele floristice se găseau în acest timp pe o treaptă mult inferioară;

— mare parte dintre plantele medicinale — chiar cele mai eficace — nici nu creșteau în țara metropolă, cu un teritoriu mai redus și insuficient explorat sub aspect botanic, teritoriu care nici nu putea asigura, de altfel, cantitățile necesare de droguri;

— majoritatea expedițiilor militare pe timpul lui Dioscorides au avut loc în părțile răsăritene ale imperiului, astfel achiziționarea drogurilor necesare din regiunile apropiate teatrului de luptă era mai avantajoasă;

— lipsa brațelor de muncă disponibile în Italia pentru colectarea plantelor medicinale, față de ușurința și probabil ieftinătatea posibilităților de procurare ale acestora din părțile răsăritene.

Diagnoza plantelor. Dioscorides era înainte de toate medic, care a urmărit scopul de a scrie un tratat de medicină și farmacologie. Botanica îi era numai o preocupare secundară, deși absolut necesară pentru scrierea tratatului său. Astfel el a abordat problemele botanice numai în măsura necesității. Lucrarea sa nefiind un tratat de botanică, nici nu reflectă fidel ansamblul cunoștințelor sale botanice (floristice și morfologice) și astfel nu ne surprinde faptul că în lucrarea floristică a lui Theophrastos (Despre istoria plantelor) — scrisă cu peste 350 de ani mai înainte — plantele par a fi mai temeinic tratate, el preocupîndu-se chiar și de unele probleme de fiziologie. Totuși, ținînd seamă de prelimnările pe care le face în prefața lucrării sale, că din tinerețe a îndrăgit botanica, apoi că a cercetat plantele în diferitele lor stadii de dezvoltare și dat fiind că el a descris peste 700 de specii de plante medicinale — mai multe decît Theophrastos (cca 500) — trebuie să constatăm că el era un foarte bun florist și pasionat cercetător al plantelor, care cunoștea toate plantele medicinale folosite pe timpul său. Conciziunea diagnozelor sale, limitate la necesitățile lucrării, do-

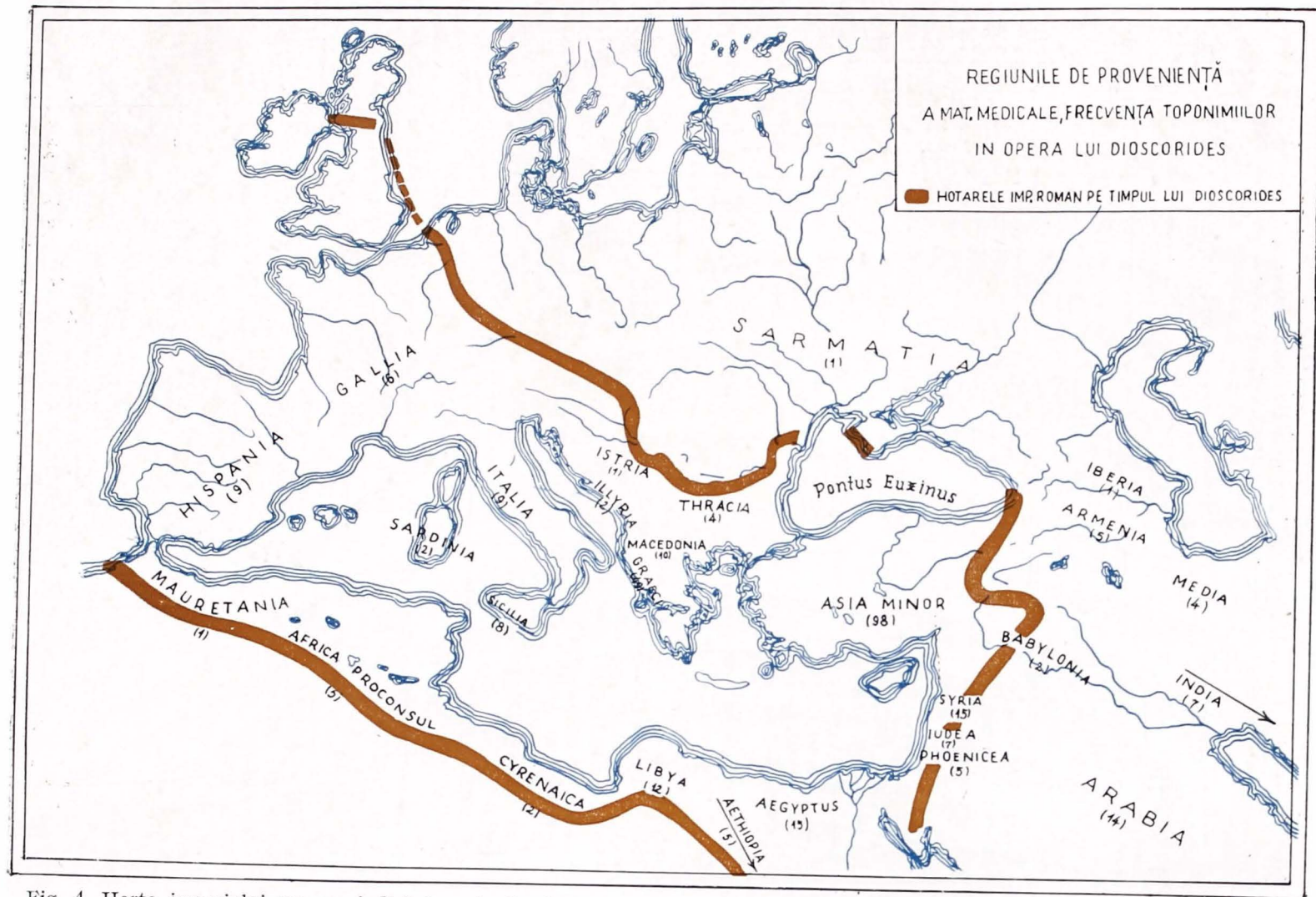

Fig. 4. Harta imperiului roman, indicînd regiunile de proveniență a materiilor medicale și frecvența toponimiilor din opera lui Dioscorides.

vedesc temeinicia cunoștințelor sale floristice. În scurtele sale diagnoze indică cele mai evidente, mai frapante caractere ale plantelor tratate, precizând forma, dimensiunile, culoarea, gustul și mirosul specific al rădăcinii, tulpinii, frunzelor, fructelor și inflorescenței. Din cauza vocabularului morfologic prea redus încă pe acele timpuri, Dioscorides trebuie să recurgă adesea la asemănarea unora din plante cu altele mai cunoscute sau cu organele similare ale acestora, uneori folosindu-se și de zoomorfie. Denumirile diferitelor organe ale plantei le folosește cu consecvență în toată lucrarea, contribuind în acest fel la stabilizarea terminologiei morfologice. Despre floare — azi organul principal la diagnoze — scrie prea puțin, indicându-i doar culoarea, uneori forma și dispoziția petalelor, nerezultând strinsa legătură dintre floare și fruct. Totuși ar fi greșit să deducem din aceasta că el n-ar fi cunoscut legătura dintre ele. La indicarea culorii diferitelor organe ale plantei se folosește însă de nuanțele cele mai amănunțite și variate, detalii și precizări incomparabil mai numeroase decât găsim în descrierile botanice de astăzi. Îndeosebi la diagnoza drogurilor importate are o deosebită grijă să dea caracterele cele mai evidente de formă, culoare, miros și gust pentru a putea fi ușor deosebite cele falsificate de cele veritabile, știut fiind că din cauza prețului ridicat al acestora falsificarea lor se practica în mare măsură.

O încercare destul de naivă — caracteristică însă concepției timpului — folosită la descrierea plantelor era și aceea de a deosebi „sexe” pe baza înfățișării externe a plantelor și anume, exemplarele „femele” cu statura mai scundă, mai zveltă, plante mai odorante, cu frunzele lobate sau sectate, de culoare mai închisă, față de care exemplarele „mascul” mai robuste, de culoare mai deschisă, cu frunze mari, compuse, late și fructe mai mari (de ex. la *Paeonia*, *Man-dragora* etc.).

La tratarea plantei, în cadrul aceluiași capitol uneori se descriu mai multe „specii”, numite γένη sau εἶδος (pe latinește „genus”), acești termeni grecești fiind folosiți mai întâi de Aristotel. Li se dau numai caracterele distinctive față de planta principală tratată în capitolul respectiv (de ex. flori de altă culoare, plantă cu statură mai mică etc.), ele fiind uneori viitoarele specii ale aceluiași gen. În câteva cazuri diagnoza plantei lipsește complet (de ex. *Batos* = murele, *Bliton* = știrul) probabil pentru că plantele amintite erau prea bine cunoscute. Ca un fel de completare a acestor scurte diagnoze, mai contribuiau la recunoașterea plantelor numeroasele sinonime grecești, nomenclatura dată în limba altor popoare, precum și indicarea datelor de stațiune și de răspândire.

Partea medico-farmaceutică este mai vastă și mai amănunțită tratată în lucrare. Aici sînt precizate părțile plantei care erau utilizate în scopuri terapeutice, apoi se arată bolile împotriva cărora pot fi folosite; se insistă asupra efectelor lor, dîndu-se modul de preparare a medicamentelor, cu indicarea precisă a dozării.

Iconografia codicelui C cuprinde 383 de planșe desenate pe 376 pagini, mai adesea cite o singură plantă pe o pagină. După opinia lui M. Wellmann și Premerstein, desenele n-au fost executate după natură, ci au fost copiate din lucrarea floristică ilustrată a lui Kratueas, iar altele adăugate mai târziu. Numai aproximativ jumătate dintre plantele descrise au fost prevăzute cu iconografie. Figura plantelor urmează în cele mai multe cazuri imediat după pagina cuprinzînd textul descrierii lor. Deasupra iconografiei se găsește numele grecesc al plantei, scris cu litere unciale obișnuite, identice cu cele ale textului. În numeroase cazuri însă acest nume a fost completat evident mai târziu, prin scriere cursivă, de către persoane care par să nu fi avut întotdeauna competența necesară, indicarea numelui bazîndu-se adesea pe identificări eronate. Din această cauză iconografia nu corespunde uneori cu textul diagnozei plantei. Atare erori au putut avea loc în cursul secolelor și din cauză că foile volante ale codicelui cuprinzînd astfel de iconografii nenumerate, din eroare au fost așezate la locuri greșite. Neconcordanțe de acest fel au fost observate și de către unii cercetători ai codicelui de la sfîrșitul evului mediu, care au semnalat aceste erori scriind pe planșă cu litere cursive „falsum”. Pe marginea iconografiilor au mai fost notate ulterior de alte mîini și nume de plante în limba latină, arabă, persană etc.

În general desenele plantelor sînt destul de bune, pe baza lor putînd fi recunoscute speciile de plante de astăzi; altele însă sînt destul de denaturate din cauza multelor copieri și răscoieri care s-au succedat pînă la data copierii codicelui C, executate de copiiști mai mult sau mai puțin îndemînatici și conștiincioși, încît unele desene sînt adevărate „caricaturi de plante”. Din motivele arătate iconografiile trebuiesc luate în considerare cu rezervele cuvenite, mai ales cele la care numele plantei a fost scris ulterior, cu litere cursive, nu cu litere unciale obișnuite. Cazuri de acest fel vom semnală și noi, mai multe, la capitoul identificărilor.

Caracterul și scopul sinonimelor

Regnul vegetal a constituit izvorul primelor și principalelor materii medicale ale omului. Poporul, pe baza spiritului său de observație dezvoltat, a căutat să numească plantele folosite de el. Aceste numiri reflectă de obicei caracterelor morfologice cele mai frapante ale plantelor, asemănarea lor — adesea fantezistă — cu alte lucruri, animale sau organe de animale; uneori ele redau condițiile staționale caracteristice, însușirile lor terapeutice sau chiar credințele mitice legate de ele. Din această cauză numirile de plante, în marea lor majoritate, sînt de origină populară. Dăm cîteva exemple din codicele C: *Agrostis* = planta cîmpului; *Artemisia* = planta zeiței *Artemis*; *Bouglosson* = limba bouului (cu aluzie la forma frunzelor); *Dipsakon* = care potolește setea (în frunzele concrescute ale plantei se adună apa de ploaie, de unde beau păsările); *Drakontia* = plantă în formă de balaur; *Eryngion* = planta folosită împotriva balonării; *Kynoglosson* = limba ciinelui (din cauza forme frunzelor); *Lithospermon* = planta cu semințele tari ca piatra; *Onobrychis* = mîncat cu poftă de mîgari; *Pentaphyllon* = planta cu 5 frunze; *Potamogeiton* = planta ce crește lângă riuri etc.

După cum s-a arătat, cu adunarea și comercializarea plantelor medicinale pe teritoriul Greciei din antichitate, din cele mai vechi timpuri, s-au ocupat așa-numiții „rizotomi” (tăietorii de rădăcini) și „pharmakopoli” (comercianții de plante medicinale), profesioniști bine cunoscute și larg practicate pe acele timpuri⁹. Acești profesioniști erau desigur primii popularizatori ai denumirilor de plante medicinale. Aceleași plante însă purtau adesea alte numiri în alte localități sau regiuni și din această cauză trebuiau cunoscute și acestea, pentru a putea fi procurate mai ușor. Atare numiri regionale le numim sinonime, al căror număr crește mereu în măsura în care creștea numărul plantelor medicinale cunoscute de pe teritorii din ce în ce mai mari. S-a format chiar o profesiune specializată în adunarea acestor sinonime de plante medicinale. Renumitul medic *Galenos* (sec. II e.n.) în lucrarea sa (ed. Kühn, vol. XIX, p. 105) amintește de acești profesioniști, care se numeau ἀντιφράζοντες și care se ocupau cu scrierea numirilor de plante medicinale (γράφοντες τὰς ὀνομασίας τῶν φαρμάκων). Astfel de autori erau *Xenokrates* din *Aphrodisias* (mijlocul sec. I. e.n.), *Pamphilos* gramaticul din *Alexandria* (sec. I e.n.), *Andreas* (din timpul imperiului), *Dioscorides Alexandrinus* zis *Phaka* (medicul *Cleopatrei*), *Menestheus* din *Stratoniceea*, dar probabil tot de categoria acestora ținea și așa-numitul *Pseudo-Apuleius*. Datele nomenclaturale ale acestor „antiphrazonți” erau importante, de oarece erau folosite de autorii lucrărilor floristico-medicale (*Diodotos*, *Dioscorides*, *Plinius* etc.). Sinonimele grecești, latinești și cele date în limba altor popoare contribuiau nu numai la identificarea plantelor medicinale, dar mai ușurau și utilizarea lucrărilor medicale pe întreg cuprinsul imperiului roman de atunci, în același timp făcînd posibilă și o mai ușoară achiziționare a drogurilor din regiunile și provinciile mai îndepărtate. La baza indicării sinonimelor stă deci criteriul utilității și a necesității practice.

Astfel, este foarte natural că, după ce hotarele imperiului roman s-au extins considerabil în toate direcțiile, înglobînd pe lângă provinciile grecești și regiunile mediteraneene, în aceeași măsură a crescut și necesitatea de ordin practic de a se

⁹ *Sophocles*, cunoscutul poet tragic grec al antichității (495—405 î.e.n.) a scris despre ei chiar o piesă intitulată *Ῥιζοτομοί*.

indica în lucrarea lui Dioscorides un număr cât mai mare de sinonime de plante atît în limba greacă, cît și în limba noilor popoare încorporate, căci noile provincii au însemnat tot atîtea surse noi și valoroase de procurare a materiilor medicale.

După cîteva secole începe declinul imperiului roman, dezmembrarea lui în cel de apus și de răsărit, iar în cele din urmă căderea imperiului de apus. Cu aceasta încetează expedițiile militare de mare amploare, reducîndu-se mereu și hotarele imperiului. Posibilitățile de procurare a materiilor medicale din fostele provincii se reduc treptat și ele. În acest fel încetează și cauzele care au impus folosirea multelor sinonime grecești și străine. În unele ediții dioscorideene de mai tîrziu, ca rezultat al unor copieri mecanice, ele se mai mențin în parte cîtva timp, în cele din urmă însă dispar, ca un balast inutil. În versiunile dioscorideene care circulau în răsărit, în veacurile VIII—XIII apar sinonimele arabe, deoarece în aceste timpuri cultura arabă ajunge la plină înflorire.

În primele ediții ale traducerilor dioscorideene se mai mențin o parte din denumirile grecești și latinești de plante, dar se introduc altele noi, în limba traducerii, regionalismele acestora, adesea chiar și numirile de plante în limba popoarelor învecinate; se înlătură însă complet balastul de sinonime grecești și cele date în limba altor popoare din antichitate. Acest lucru se observă în cazul primelor „Kräuterbuch“-uri germane. În ediția spaniolă a lui A. Laguna (1570), în afară de numele principal grecesc și latinesc al plantelor se introduc nume de plante în limba spaniolă, cu regionalismele castilane, catalane etc., apoi nomenclatura botanică a popoarelor învecinate, în portugheză, franceză și italiană, completări motivate prin aceleași considerații de necesitate practică. Împrejurarea că în unele ediții dioscorideene care au circulat în apus (Codex Parisinus graecus, Codex Monacensis latinus, Codex Parisinus latinus etc.) lipsesc sinonimele străine, dovedește doar că la data copierii lor ele nu mai aveau nici o importanță reală, practică.

(Partea II urmează în *ActaMN*, VI.)

C. VACZY

DIE DAKISCHEN PFLANZENNAMEN IN DEN WERKEN VON DIOSKORIDES UND PSEUDO—APULEIUS

(I. Teil)

(Zusammenfassung)

Der Zweck der vom Verfasser unternommenen Untersuchungen war die Zusammenstellung eines möglichst vollständigen Inventars der dakischen Benennungen von Pflanzen und deren verschiedene Schreibarten, die sich in den botanisch-medizinischen Werken von Dioskorides (*De materia medica*) und von Pseudo-Apuleius (*De herbarum medicaminibus*) erhalten haben; ihre Analyse im Hinblick auf Botanik und Benennung; das vergleichende statistische Studium dieser Namen in den beiden erwähnten Werken, sowie Folgerungen, die sich aus diesem Vergleich ergeben, wobei der Zeitunterschied berücksichtigt wurde, der zwischen ihrer Aufzeichnung verstrich; Feststellung der Herkunft, der Zeit und des wahrscheinlichen Ortes, wo die Pflanzennamen gesammelt wurden, sowie Überprüfung des dakischen Charakters der Wörter; Identifizierung des Autors Pseudo-Apuleius; und schliesslich Überprüfung der Identifizierung dieser Pflanzen mit der heute gültigen wissenschaftlichen Nomenklatur.

Der erste Teil der Arbeit befasst sich mit dem Werk von Pedanios Dioskorides (I. Jh. u.Z.): *Peri hyles iatrikes* (Über die Arzneimittel) wobei kurz die biographischen Daten über den Autor, sowie die politischen, sozialen und ökonomischen Verhältnisse des damaligen Römischen Reiches behandelt werden. Danach wird der Inhalt des Werkes besprochen: das Vorwort, die Art, wie die 706 behandelten Arzneipflanzen beschrieben werden, die Pflanzendiagnosen, die Sammlungsorte, die Zubereitung und Verwendung der pflanzlichen Arzneimittel und die Abbildungen der Pflanzen. Es folgt die ausführliche Behandlung der Pflanzennamen im Griechischen, Lateinischen, Ägyptischen, Afrikanischen usw. und ihrer Synonyme, wobei auf die 44 in dakischer Sprache angegebenen Pflanzennamen hingewiesen wird. Auf einer Kartenskizze des damaligen Römischen Reiches werden die Völker bezeichnet, in deren Sprache die behandelten Pflanzen benannt worden sind; eine andere Karte gibt die Herkunftsgebiete der Arzneimittel, sowie die Häufigkeit der Erwähnung von Ortsbezeichnungen.

OBSERVAȚII CU PRIVIRE LA SISTEMUL ȘI CARACTERUL AȘA-ZISULUI „LIMES DACICUS“

În primăvara anului 1965 am executat cercetări de topografie arheologică pe coama Munților Meseșului, munți care despart *Dacia Porolissensis* de teritoriul „*extra provinciam*“. Investigațiile au fost efectuate între valea Crișului Repede și cea a Someșului, pe o lungime totală de 60—65 km¹.

Primele cercetări pe această porțiune a *limesului* dacic au fost începute încă de acum 100 ani. Ele au fost continuate apoi de alte explorări, fiind folosite în acest scop și fotografiile aeriene. Pe baza observațiilor, diferiți specialiști s-au situat pe poziții simțitor opuse, atât din punct de vedere principal, cât și din punct de vedere practic².

Privit în ansamblu, sistemul defensiv al *Daciei* intracarpatică se înfățișează pe hartă ca o „ciupercă“ imensă ieșind cu mult spre nord față de vechea frontieră moesică a Imperiului, ca un uriaș „*propugnaculum*“, bastion înaintat, „apărat de natură și de dibăcia conducătorilor militari romani“³. În mijlocul „pălăriei ciupercii“ se află castrul de legiune de la *Apulum* și, începînd cu anii 166—167 sau

¹ Un studiu preliminar al acestor cercetări (*Die Erforschung des römischen Limes auf den Höhen des Meseşgebirges*), în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 143—162.

² În legătură cu înșirarea bibliografiei mai vechi, referitoare la această problemă, vezi în *Dacia*, N.S., XI, 1967, 143—145, notele 1—5.

³ Vezi O. Hirschfeld, *Dacia*, în *SitzBer*, 77, 1874, p. 364, republicat în *Kleine Schriften*, Berlin, 1913, p. 744; Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, ed. VI, vol. V, Berlin, 1909, p. 205; N. Feliciani, *Dacia*, în E. De Ruggiero, *Dizionario epigrafico di Antichità Romane*, vol. II/2, Spoleto, 1910, p. 1442; L. Homo, *L'Empire Romain*, Paris, 1925, p. 188—189, 210; B. W. Henderson, *Five Roman Emperors*, Cambridge, 1927, p. 290—291; U. Kahrstedt, *Drei Limites Domitians*, în *BJ*, 142, 1937, p. 34; W. Zwickler, *Studien zur Marcussäule*, Amsterdam, 1941, p. 28; A. Alföldi, *Budapest története*. I. *Budapest az ókorban*, Budapest, 1942, p. 188; C. Daicoviciu, *TransAnt*, Bucurest, 1945, p. 79, 92, 125; idem, *Einige Probleme der Provinz Dazien während des 3. Jahrhunderts*, în *StCl*, VII, 1965, p. 235, 236; I. Kruglikova, К вопросу о романизации Дакии, în *VDI*, 1947/3, p. 219; Iu. K. Kolosovskaia, К истории падения римского господства в Дакии, în *VDI*, 1955/3, p. 64; I. Ferenczi, *A római Dacia kiterjedésének, védelmének és felosztásának kérdéséhez*. Le problème de l'étendue, de la défense et de la division de la Dacie romaine, în *A Kolozsvári „V. Babeş“ és „Bolyai“ Egyetemek Közleményeiből*, Társadalomtudományi sorozat, I/1—2, 1956, p. 156 și nota 13; D. Tudor, *Răscoale și atacuri „barbare“ în Dacia romană (secolele II—III e.n.)*, București, 1957, p. 32, 66; *Dacia în timpul stăpînirii romane*, în *IstRom*, vol. I (cap. red. de M. Macrea), p. 370, 451; E. T. Salmon, *A History of the Roman World from 30 B.C. to A.D. 138*, ed. IV, London, 1963, p. 276; L. Balla, *Dacia II. századi hadtörténetének kérdéseihöz (106—167)*, în

167—168⁴, cel de la *Potaissa*. Acest dispozitiv de apărare — ca și în cazul altor provincii ale Imperiului roman — nu a fost însă aplicat rigid și fără abateri, ci a fost adaptat la formele de teren, folosind obstacolele naturale existente: masivele muntoase, mai ales culmile prelungi, cursurile de apă, vastele regiuni mlăștinoase, de-a lungul cărora s-au construit castele și alte fortificații⁵.

Bazinul Transilvaniei, care a fost înglobat în Imperiu aproape în totalitatea lui, formînd aproximativ jumătatea de nord a provinciei Dacia, este încadrat de o adevărată cunună de munți (*corona montium* — cum o numește autorul antic tîrziu *Iordanes*) — spre care, din vest, est și sud, trecerea se face prin variații bruște de altitudine de 500—2000 m, atenuate local de prezența unor fișii piemontane sau de glaciș⁶.

Spre nord-vest Bazinul Transilvaniei este despărțit de marea Cîmpie a Tisei, după cum s-a spus, doar prin Culmea Meseșului, munți pitici, împăduriți, care formează o coamă specifică ondulată, alungită. În această coamă a Munților

ArchErt 92/2, 1965, p. 143; idem, *To the Questions of the military History of Dacia in the Second Century*, în *ActaClassDebr*, I, 1965, p. 41; G. Barta, *Bemerkungen zur Kriegsgeschichte Daziens im II. Jahrhundert (167—171)*, în *ActaClassDebr*, II, 1966, p. 81; K. Christ, *Das Imperium Romanum und die Einigung der Mittelmeerwelt-Spätantike*, în *Saeculum Weltgeschichte*, vol. II, Freiburg—Basel—Wien, 1966, p. 500—501; V. Părvan, *Dacia. Civilizațiile antice din țările carpato-dunărene*, ed. IV, București, 1967, p. 151.

⁴ Menționăm aici că după E. Ritterling (*Legio*, în *RE*, vol. XII/2, Stuttgart, 1924, col. 1579, 1301) și W. Zwikker (*op. cit.*, p. 92) a treia reorganizare a *Daciei* și întărirea apărării provinciei prin transferarea *Leg. V Macedonica* de la *Troesmis* la *Potaissa* a fost o măsură cu caracter preventiv, luată de Marcus Aurelius în anii 166—167. Alții, ca M. Macrea (*Exercitus Daciae Porolissensis et quelques considérations sur l'organisation de la Dacie romaine*, în *Dacia*, N.S., VIII, 1964, p. 156—160) consideră că schimbările de ordin militar și administrativ avuseseră loc în cursul anilor 167—168, pe cînd acad. C. Daicoviciu (*TransAnt.*, p. 99) și A. Stein (*Die Reichsbeamten von Dazien*, în *DissPann*, ser. I, 12, Budapest, 1944, p. 38 și urm.) pledează pentru o dată și mai tîrzie, și anume pentru anii 168—169. Mai nou și M. Macrea se atașează la părerile referitoare la această dată ultimă: *L'organisation de la province Dacie*, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 139. Deosebirea între punctele de vedere amintite și între părerea lui E. Ritterling, respectiv W. Zwikker ne servește nu numai la o eventuală precizare a cronologiei unor evenimente de o importanță covârșitoare pentru completarea, perfecționarea sistemului de apărare a *Daciei Porolissensis*, ci, și mai ales pentru o mai bună cunoaștere a fundalului istoric al acesteia. Problema care se pune cu această ocazie este, dacă reforma conducerii militare a provinciei poate fi privită ca o măsură preventivă sau este o urmare a unei situații militare grele din anii 167—169?—În legătură cu această chestiune, vezi și trecerea în revistă, judicioasă, a tuturor posibilităților la G. Barta, în *ActaClassDebr*, II, 1966, p. 83.

⁵ Cf. de ex.: R. Cagnat, *L'Armée romaine d'Afrique et l'occupation militaire d'Afrique sous les Empereurs*, ed. I, Paris, 1892, p. 550, 672 (n-am avut la îndemînă ed. a II-a a acestei lucrări); A. Poidebard, *Il „limes” romano in Siria*, în *Quaderni-Limes*, nr. VI, Roma, 1938, p. 6; J. Baradez, *FOSSATVM AFRICAE. Recherches aériennes sur l'organisation des confins sahariens à l'époque romaine*, Paris, 1949, p. 357; M. Gichon, *The military Significance of certain Aspects of the Limes Palestinae*, în *The Resumées of Papers read at the 7th International Congress for Roman Frontier Studies*, Tel Aviv University, 1967, p. 2—8 (ms.).

⁶ P. Coteș, C. Martiniuc, *Geomorfologia*, în *Monografia geografică a Republicii Populare Române*, I. *Geografia fizică*, București, 1960, p. 228—232; Iu. A. Demidovici, M. Iancu, T. Morariu, I. N. Oleinikov, Al. Savu, I. Sîrcu, *Raionarea fizico-geografică*, în *Monografia geografică a R.P.R.*, p. 645—652. Cf. și E. T. Salmon, *op. cit.*, schița-hartă schematică, dar expresivă de pe p. 243.

Meseșului se adîncesc numai cîteva văi, care taie în întregime⁷, sau numai în parte coama înălțimilor, formînd locuri de trecere pentru orice atac inamic venit dinspre Cîmpia Tisei, unde locuiau în epoca stăpînirii romane triburi libere dacice, iazygo-sarmatice, germanice și de alt etnic⁸.

După cucerirea Bazinului Transilvaniei, împăratul Traian, ajutat de valoroșii săi generali (*D. Terentius Scaurianus*, *C. Avidius Nigrinus* și *C. Iulius Quadratus Bassus*⁹) a procedat la organizarea multilaterală a noii provincii. Una dintre cele mai importante măsuri a fost trasarea liniei de graniță¹⁰, avîndu-se în vedere, înainte de toate, interesele militare, strategice, dar, în legătură cu această activitate a jucat un rol mare, fără îndoială, și strădania de a economisi cît mai multe brațe de muncă și materiale de construcție¹¹. În nord-vestul Daciei, pentru

⁷ P. Coteș, C. Martiniuc, *op. cit.*, p. 223—225.

⁸ L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Ostgermanen*, ed. II, München, 1934, p. 198—209; D. Tudor, *Răscoale...*, p. 73, 74—75 (cu toată bibliografia mai veche, citată acolo); N. Gostar, *Ramura nordică a dacilor: costobocii*, în *Buletinul Universităților „V. Babeș” și „Bolyai”*, Cluj, seria științelor sociale, I/1—2, 1956, p. 183—198; I. I. Russu, *Les Costoboces*, în *Dacia*, N.S., III, 1959 (1960), p. 343—344; idem, *Limba traco-dacilor*, ed. II, București, 1967, p. 99, 178; L. Barkóczi, *Dák tolmács Brigetioiban*, în *ArchÉrt.*, ser. III, V—VI, 1944—1945, p. 180; idem, *Die Grundzüge der Geschichte von Intercisa [Intercisa II. (Dunapentele). Geschichte der Stadt in der Römerzeit]*, în *ArchHung*, S.N., XXXVI, Budapest, 1957, p. 506—530; L. Balla, în *ArchÉrt.*, 92/2, 1965, p. 143; idem, în *ActaClassDebr.*, I, 1965, p. 41; H. Daicoviciu, *Dacii*, București, 1965, p. 247—248; G. Barta, în *ActaClassDebr.*, II, 1966, p. 81; S. Dumitrașcu, T. Băder, *Așezarea dacică de la Medieșul Aurit*, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 124—125; idem, *Așezarea dacilor liberi de la Medieșul Aurit* (I), Muzeul de istorie Satu Mare, 1967, p. 51—52; *infra*, p. 419—421.

⁹ În legătură cu primul cf.: J. Jung, *Fasten der Provinz Dacien mit Beiträgen zur römischen Verwaltungsgeschichte*, Innsbruck, 1894, p. 2; E. Groag, în *RE*, vol. V/A₁, Stuttgart, 1934, col. 669—672; C. Daicoviciu, *La première division de la Dacie*, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 77; idem, *TransAnt.*, p. 92; idem, *O nouă diplomă militară din Dacia*, în *SCIV*, IV/3—4, p. 546—547; M. Macrea, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 123—125; despre al doilea: J. Jung, *op. cit.*, p. 15—16; P. von Rohden, în *RE*, vol. II/2, 1896, col. 2384; E. Ritterling, *Legio*, în *RE*, vol. XII, col. 1544; C. Daicoviciu, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 77; idem, *TransAnt.*, p. 92; idem, în *SCIV*, IV/3—4, 1953, p. 547; V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 175 și nota 1; A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, în *DissPann.*, ser. I, nr. 11, Budapest, 1940, p. 41; D. Protase, *Legiunea IIII Flavia la nordul Dunării și apartenența Banatului și Olteniei de vest la Provincia Dacia*, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 59 și nota 42; M. Macrea, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 126; despre al treilea: J. Jung, *op. cit.*, p. 7—8; R. Herzog, *C. Iulius Quadratus Bassus*, în *Sitzungsberichte d. Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Phil.-Hist. Klasse, X, 1933 (extras), p. 2—10; A. von Premerstein, *C. Julius Quadratus Bassus, Klient des jüngerer Plinius und General Trajans*, în *Sitzungsberichte d. Bayerischen Akademie*, Heft 3, München, 1934, p. 44 și urm.; E. Groag, în *RE*, suppl. Bd., VII, 1940, col. 311—312; C. Daicoviciu, *TransAnt.*, p. 92—93; idem, în *SCIV*, IV/3—4, 1953, p. 547; M. Macrea, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 126.

¹⁰ În privința acestei probleme cf. și R. Paribeni, *Optimus Princeps. Saggio sulla storia e sui tempi dell'imperatore Traiano*, vol. I, Messina, 1926, p. 313, 317; V. Christescu, *op. cit.*, p. 35—36; R. Syme, *The first Garrison of Trajan's Dacia. V. The Defence of Dacia*, în *DissPann.*, ser. II, nr. 10, Budapest, 1938, p. 285—286; M. Macrea, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 123—124.

¹¹ Cf. și I. A. Richmond, *The Antonine Frontier in Scotland*, în *JRS*, XXVI, 1936, p. 191; L. Leschi, *Rome et les Nomades du Sahara Central*, în *Travaux de l'Institut de Recherches Sahariennes*, I, 1942, p. 61; republicat în *Études d'épigraphie, d'archéologie et d'histoire africaines*, Paris, 1957, p. 73.

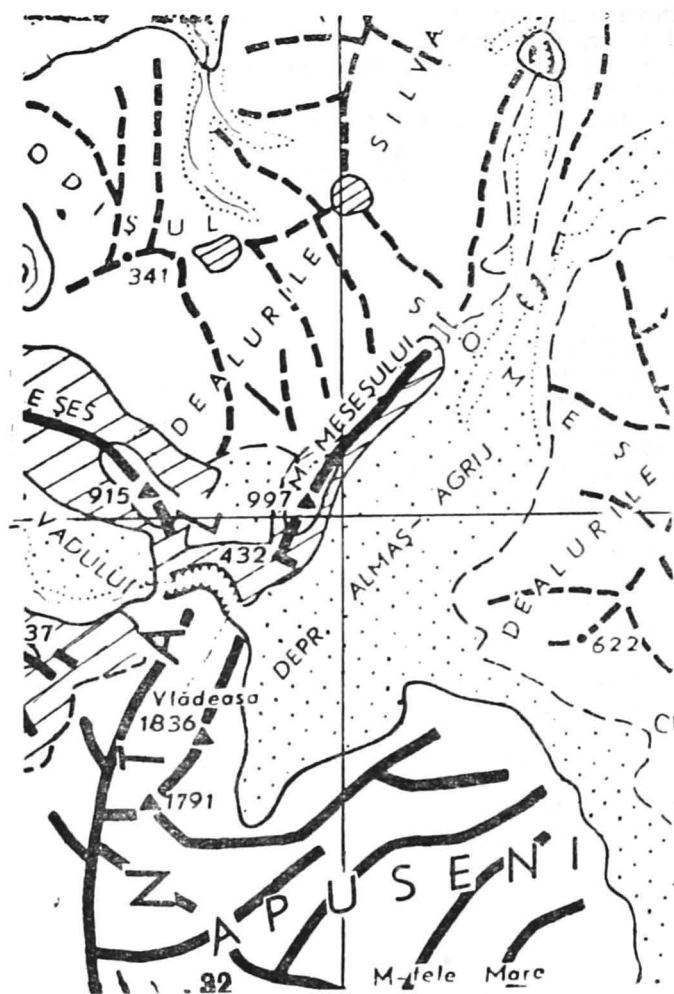

Fig. 1. Harta hipsografică schematică a Meseșului și împrejurimilor sale. (Segment din „Harta hipsografică schematică a României” întocmită de T. Morariu, în *Monografia geografică a Republicii Populare Române*, vol. I, *Geografia fizică*, București, 1960, anexa nr. IV.)

fixarea liniei de graniță sau, cu alte cuvinte, a liniei de apărare s-a „oferit” posibilitatea excelentă de a folosi coama Munților Meseșului, lungă de 55–60 km, cu direcția nord-est — sud-vest. Deoarece coama Meseșului formează un obstacol natural real, alcătuind o barieră în special dinspre depresiunea Silvaniei, cu diferențe de nivel, în general de 300–350 m, ea a fost aleasă drept linie de graniță.

În spatele coamei Munților Meseș pe care au fost plasate elementele liniei celei mai înaintate de apărare (notăm aici că înspre nord de coama Meseșului, cel puțin în starea actuală a cercetărilor, nu se cunosc urme sigure de construcții romane)¹², între valea Crișului Repede și cea a Someșului, se întinde, ca bază de apărare, o depresiune înglobând două bazine hidrografice îngemănate: cursul celor două râuri principale din această depresiune care curg paralel cu direcția generală a Munților Meseșului¹³ (fig. 1). În această depresiune, în locuri foarte bine alese din punct de vedere strategic (și anume pe înălțimile dominante „Pomăt” și „Citera” de la *Porolissum*, pe terasele mijlocii sau inferioare ale Agrijului și Almașului din împrejurimile localităților actuale Romita, Românași, Buciumi și Sutoru) au fost construite, ca bază de apărare,

castrele unităților care aveau menirea de a păzi diferitele sectoare ale liniei de apă-

¹² K. Torma, *A limes Dacicus felső része*, în *ÉTTK*, X/4, Budapest, 1880, p. 106–113; G. Finály, *A limes Dacicus és a pogujori földvár*, în *ArchÉrt*, XXIV, 1904, p. 9–15; cf. și B. W. Henderson, *op. cit.*, p. 286. Vezi însă și G. Téglás, *Limes-tanulmányok*, în *ÉTTK*, XXI/2, Budapest, 1906, p. 64–66; E. Kornemann, *Die unsichtbaren Grenzen des römischen Kaiserreichs*, în *Forschungen und Fortschritte*, IX, 1933, p. 460–461 (după o prelegere ținută cu ocazia celui de al VII-lea Congres Internațional al Istoricilor la Varșovia, 21–23 august 1933); Fr. Křížek, *Neue Ergebnisse der römischen Forschung in der Tschechoslowakei*, în *Limes-Studien Rheinfelden/Basel*, 1957, p. 77–83; idem, *Das Problem der römischen Grenzen am nordpannonischen Limes*, în *Limes Romanus Konferenz, Nitra, Bra-*

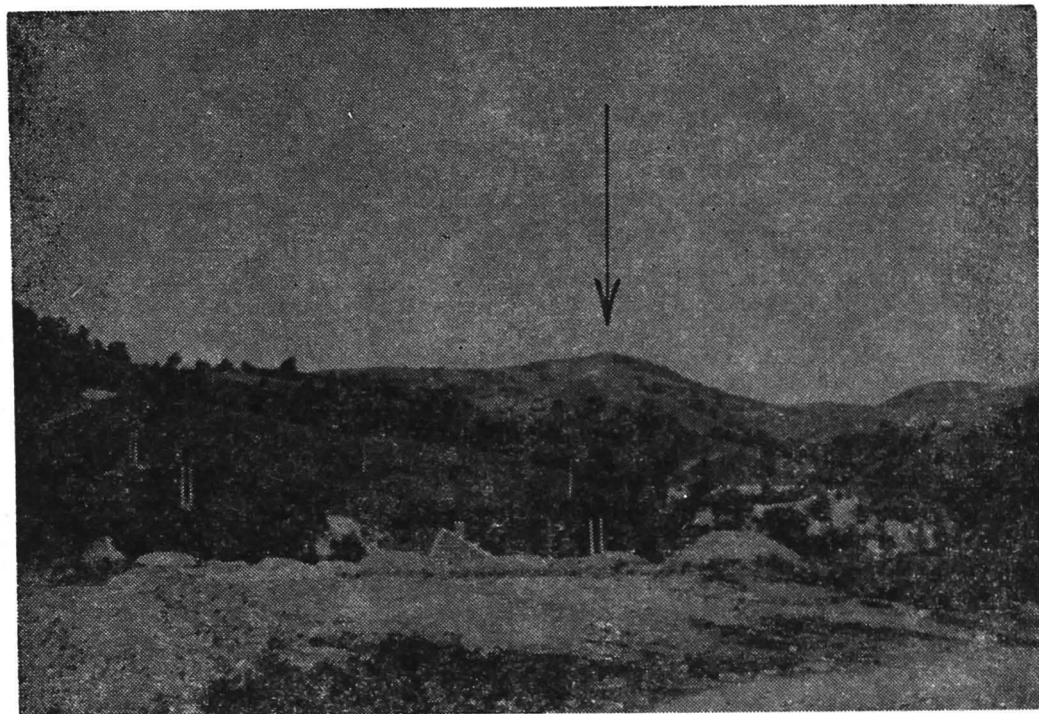

Fig. 2. Turnul de veghe de pe „Măgura Sebeșului” („Țigla” de la Poieni, 761 m) situat într-o poziție caracteristică.

rare. Distanța între aceste caestre este în medie de numai 10 km (!)¹⁴, iar cea dintre prima și a doua linie de apărare de 7 km. Șirul fortificațiilor mai importante ale acestei porțiuni de graniță se încheie, la capătul nord-estic, prin castrul de la Tihău, iar la capătul sud-vestic prin castrul de la Bologa (vezi schița — hartă anexată).

Cu ocazia cercetărilor executate din încredințarea acad. prof. C. Dai-coviciu, am putut constata trei tipuri de elemente de fortificație: a) tur-

tislava, 1959, p. 54—55; H. v. Petrikovits, *Die Niedergermanische Limes*, în *Limes-Studien. Vorträge des 3. Internationalen Limes-Kongresses in Rheinfelden/Basel* 1957, Basel, 1959, p. 92; cf. și ceea ce spune J. Baradez (op. cit., p. 358) asupra lărgirii, întinderii treptate a limesului Numidiei.

¹³ În privința problemei „Porta Mesesina” cf. K. Hofmann, *Bericht über die im östlichen Theile des Szilágyer Comitates während der Sommercampagne 1878 vollführten geologischen Specialaufnahmen*, în *Földtani Közlöny*, XI, 1879, p. 232—254; Șt. I. Mateescu, *Observațiuni geologice și morfologice asupra depresiunii Huedinului din nord-vestul Transilvaniei*, în *AIGR*, XI, 1925—1926, p. 375; Al. Savu, *Podișul Someșan. Studiu geomorfologic*. Teză de dizertație păstrată în Biblioteca facultății de geografie a Universității „Babeș—Bolyai” din Cluj, p. 39, 42. Pentru situații oarecum similare de pe limesul Numidiei, vezi, de exemplu P. Baradez, op. cit., p. 358.

¹⁴ Situații asemănătoare au fost sesizate și pe alte porțiuni ale limesului imperiului, ca de ex. pe limesul *Mauretaniei Caesariensis* și al *Numidiei* (construite în mai multe etape, ultima fază a lor fiind databilă în epoca constantiniană, între 324—330 e.n.), în apropierea localităților Bordj-Saâda și Sidi-Okba. Vezi: J. Carcopino, *Sur l'extension de la domination romaine dans le Sahara de Numidie*, în *RA*, 5 sér., XX, 1924, p. 316—325; L. Leschi, în *Études d'épigraphie, d'archéologie et d'histoire africaines*, p. 69.

nuri, b) burguri mai mari (probabil de pământ) și c) porțiuni de *vallum* de pământ.

1) Turnurile (dintre care în momentul de față sînt marcate pe schița-hartă anexată 61 sigure, dar fără îndoială mai sînt și altele, necunoscute mie momentan), la rîndul lor, prezintă astăzi diferite aspecte: de calotă sferică, trunchi de con ori de formă inelară¹⁵, cu un diametru de: a) circa 8—11 și b) circa 14—15 m. S-a putut constata în general, că cele mai mari — foarte puține la număr — se găsesc la locurile mai importante din punct de vedere strategic. Distanța între ele variază între 800—3350 m, dar în unele cazuri, la locurile mai periclitate (de exemplu în jurul pasului scund din fața castrului de la *Porolissum*, și anume spre nord de acestea — vezi schița-hartă anexată) ele se găsesc la numai aproximativ 320—480 m unul de altul. Turnurile, în general, sînt plasate pe punctul sau punctele culminante ale înălțimilor, cu o largă vizibilitate. În puține cazuri ele sînt așezate chiar în spatele coamei principale, spre interiorul provinciei, îndeplinind, evident, numai un rol de legătură în sistemul de semnalizare între două turnuri vecine care nu posedau vizibilitate nemijlocită între ele din cauza configurației terenului¹⁶.

¹⁵ Este probabil că aceste forme diferite stau în legătură directă, genetică, cu turnurile de deosebite construcții, ipoteză a cărei verificare ar necesita însă săpături de control. În privința felurilor tipuri de turnuri de veghe, cunoscute din alte provincii ale imperiului cf.: F. Koepp, *Germania Romana*. I. *Die Bauten des römischen Heeres*, ed. II, Bamberg, 1924, p. 30—33, 35, pl. X, nr. 2—3, pl. XI, nr. 1—4; Fr. Winkelmann, K. Stadel, *Der Raetische Limes von der württembergisch-bayerischen Grenze bis Gunzenhausen und das kleine Kastell Unter-Schwaningen*, în *ORL*, Bd. VI, Lfg. XLVII, Berlin—Leipzig, 1930, p. 20—54, pl. 2—3, 5—7; E. Fabricius, *Der Obergermanische Limes von Miltenberg am Main bis zum Haghof bei Welzheim*, în *ORL*, Bd. IV, Lfg. XLVIII, Berlin—Leipzig, 1931, p. 57—197, pl. 3—5, 7—9, 11—19, 20, nr. 1, 3—4; idem, *Die Limesanlagen im Taunus von der Aar bis zum Köpperner Tal bei der Saalburg*, în *ORL*, Bd. II, Lfg. Berlin—Leipzig, 1935, p. 21—30, pl. 3—10, 12, nr. 1—2; K. Stadel, *Die Mainlinie von Seligenstadt bis Miltenberg*, în *ORL*, Bd. III, Lfg. XLIX, Berlin—Leipzig, 1933, p. 8—9, 14—26 (pentru *Germania*); F. Gerald Simpson, I. A. Richmond, *The Turf Wall of Hadrian, 1895—1935*, în *JRS*, XXV, 1935, p. 2—8, fig. 1—4 (în *Britannia*); J. Baradez, *op. cit.*, p. 68/B, 69/B, 103 (Teniet el Ousta — Africa de nord) toate acestea fiind turnuri cu planul patrat; E. Fabricius, în *ORL*, Bd. IV, Lfg. XLVIII, p. 156—157, pl. 15, 20, nr. 2 (turn cu plan hexagonal); E. Swoboda, *Forschungen am obermoesischen Limes*, în *Schriften der Balkankommission-Antiquarische Abteilung*, vol. X, Wien—Leipzig, 1939, p. 20—61, pl. III, nr. 4, 6; pl. IV, nr. 2—3 precum și schița-hartă anexată; H. v. Petrikovits, în *Limes-Studien, Rheinfelden/Basel*, 1957, p. 89; J. Szilágyi, *Erforschung der Limes-Strecke im Bereich von Aquincum*, în *Limes-Studien, Rheinfelden/Basel*, 1957, p. 168—169, 171, fig. 23. Vezi și A. Buday, *A római limes Németszágbán. Le limes romain en Allemagne*, în *DoljCluj*, I, 1910, p. 50—62, 107—108.

¹⁶ În legătură cu sistemul de semnalizare și rolul turnurilor în cadrul acestuia, vezi: Fl. Vegetius Renatus, *Epitoma rei militaris*, III, 5; R. Cagnat, V. Chapot, *Manuel d'archéologie romaine*, vol. I, Paris, 1916, p. 251; A. von Cohausen, *Der römische Grenzwall in Deutschland*, Wiesbaden, 1883, p. 345) transmite rezultatele cercetărilor unui inginer francez, unui oarecare Reuleux — publicate într-un cotidian —, care afirmă că au existat anumite modalități de comunicare prin care era posibil ca într-un răstimp de numai 10—12 minute să se poată da alarmă pe o lungime de 550 km a *limesului Germaniae Superioris și Raetiae*. Cf. și A. Buday, în *DoljCluj*, I, 1910, p. 99; J. Baradez, *op. cit.*, p. 31 (cam la mijlocul fotografiei — „observatoire du fossatum“), p. 33 (îngă „Bourg des Sources de Lion“) p. 40 (observator pe drumul Tobna-Mesarfelta), p. 47 (îngă Sellaouine, în fața drumului Sources de la Lion-Mesarfelta), p. 49 (în spatele *fossatumului*, în fața castrului de la Mesarfelta), p. 75 A etc.; R. G. Goodchild, *The Roman and Byzantine Limes in Cyrenaica*, în *JRS*, XLIII, 1953, p. 75.

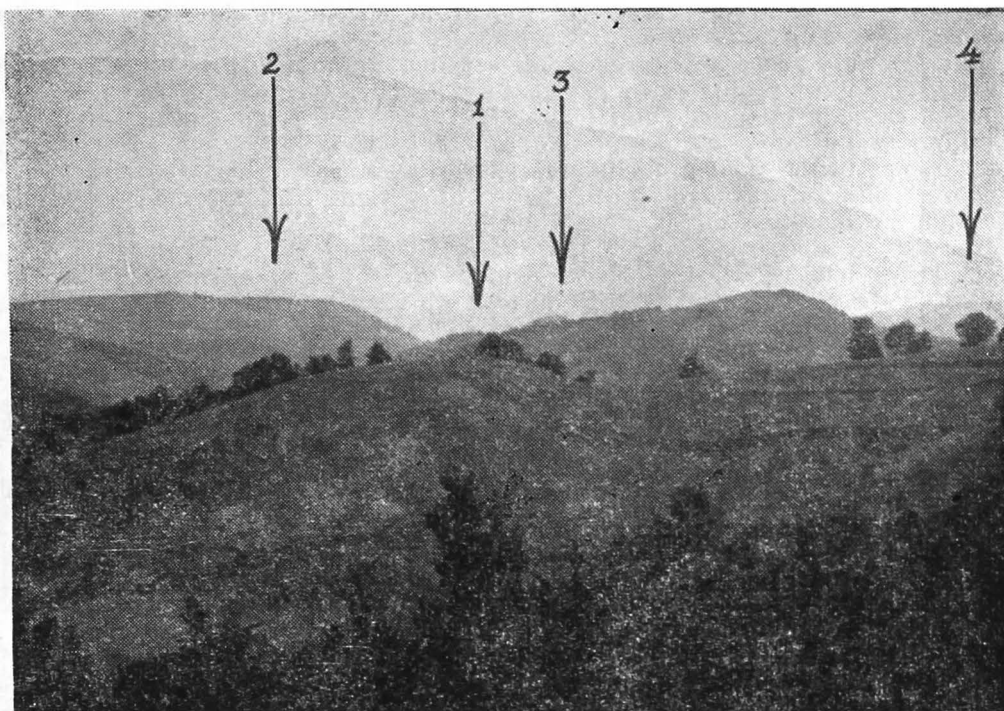

Fig. 3. Turnul de pază de pe „Cetățeaua” (nr. 1) de la Poieni. În fundal, spre stînga, „Dealul Cociunului” (979 m) cu burgul la mijloc (nr. 2). În ultimul plan „Magașul” (997 m) cu alt turn de veghe (nr. 3); spre dreapta, în fund, partea centrală a Meseșului (nr. 4).

Numai pe porțiunea *limesului* din apropierea castrului de la *Porolissum* sînt cunoscute, prin săpături, cîteva turnuri¹⁷. Din rezultatele acestor explorări, precum și din cîteva observații datorită unor împrejurări¹⁸, se poate deduce, cu mari șanse de probabilitate, că — în ciuda aspectului lor actual de o formă inelară sau de calotă sferică — marea majoritate a lor, chiar dacă nu toate, au avut totuși un plan patrat. Judecînd după înălțimea ruinelor, turnurile avuseseră un parter construit din piatră cu mortar, care la rîndul lui s-a continuat într-un etaj sau două, construite din bîrne groase de lemn, avînd acoperiș din țigle (sau, eventual, din scînduri). În cazul unor turnuri, ce-i drept foarte puține la număr, formele conice (trunchiate) sau inelare sînt așa de înalte (4—5 m), încît trebuie să ne gîndim că și etajul I al lor fusese construit din piatră. Alte amănunte deocamdată nu se pot stabili.

Datarea acestor turnuri în epoca romană este asigurată prin faptul că în ruinele multora dintre ele au fost găsite fragmente de ceramică net romană, monede imperiale, obiecte de metal (fibule, *contus* etc.), fragmente de țigle romane, precum și bulgări mai mari sau mai mici de mortar roman. (În paranteză fie zis, au fost și cercetători, mai mult sau mai puțin însemnați, între ei și A. von Doma-

¹⁷ Cf. M. Moga și colaboratorii, *Traiul populației daco-romane și „barbare” la granița de vest a Daciei. Activitatea șantierului arheologic Porolissum*, în SCIV, I/1, 1950, p. 134; M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, *Șantierul arheologic Porolissum*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 492.

¹⁸ Cf. A. Buday, *Vannak-e limes-maradványok a Meszesen? Existe-t-il des restes de limes dans les monts Meszes?* în *DolgCluj*, III, 1912, p. 106, 107; idem, *Limes-maradványok Porolissum környékén. Restes de limes aux environs de Porolissum*, în *DolgCluj*, V, 1914, p. 98—99, fig. 3 și p. 107.

szewski, care au contestat caracterul roman al sistemului de întărituri existent pe culmea Meseșului¹⁹.

2) Burgurile, care se deosebesc de turnuri nu numai prin dimensiunile lor mai mari, ci și prin faptul că în ele au fost, de obicei, construite și barăci pentru cantonarea periodică a unor unități militare mai mici²⁰, îmi sînt cunoscute mult mai puține la număr (6), fiind plasate numai la locurile cele mai periclitare, în majoritatea cazurilor pentru închiderea, bararea unor văi transversale. Cunoștințele noastre în legătură cu aceste întărituri de pămînt sînt, cel puțin deocamdată, foarte sumare. Săpături cu caracter informativ au fost executate numai în două burguri din imediata apropiere a așezării antice *Porolissum*, de către acad. prof. C. Daicoviciu²¹ și de un colectiv condus de M. Macrea²², cu care ocazie s-a constatat că ele au un șanț în formă de ic, bermă și un val de apărare de pămînt. Suprafața burgurilor diferă de la caz la caz, dar nu trece peste 5000 m²²³.

Ca o concluzie finală în privința fortificațiilor de acest fel, se poate spune că ele se încadrează perfect în linia turnurilor, fiind plasate în locurile mai vulnerabile din punct de vedere strategic²⁴.

3) Față de afirmația unor cercetători mai vechi, că s-ar putea vorbi de un *limes*-val continuu pe coama Meseșului²⁵, noi trebuie să mărturisim că n-am putut constata decît trei porțiuni de val de pămînt, cu o lungime totală destul de redusă: a) în raza castrelor de la *Porolissum*, pe o lungime de circa 4,5 km²⁶; b) pe o porțiune dintre Crișul Repede și Someș, avînd o lungime totală de 1,2 km; c) pe o porțiune și mai redusă, de numai cîteva sute de m, imediat la nord de defileul Crișului Repede.

¹⁹ T. Ortway, *Dácia és Mösia területén*, în *ArchÉrt*, IX, 1875, p. 260—267; F. F. Römer, *Les fossées du diable en Hongrie*, în *Résultats généraux du mouvement archéologique avant la VIIIe session du Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistoriques à Budapest*, 1876, vol. II, Budapest, 1878, p. 75—76; M. Petri, *Szilágy vármegye monographiája*, vol. I (Zălau), 1901, p. 38—44; A. v. Domaszewski, *CIL*, III, suppl. 7633—827... 9 V·L·M·p lapis habet, non quod Torma legit ValluM, quam ob rem de vallo, cuius vestigia Torma in summo monte (!) intra Kissebes et Mojgrád deprehendisse sibi visus est, ut Romano recte dubites (sublinierea noastră); G. Finály, în *ArchÉrt*, XXIV, 1904, p. 9—15; V. Balás, *Die Erdwälle der ungarischen Tiefebene*, în *ActaArchBp*, XV/1—4, 1963, p. 322 și nota 39.

²⁰ Burgurile de pe prima linie de apărare a Meseșului, ca dimensiuni și ca destinație ar corespunde cumva acelor „milecastles” care sînt cunoscute de pe valul de pămînt al lui Hadrian din *Britannia* (vezi: F. Gerald Simpson, I. A. Richmond, în *JRS*, XXV, 1935, p. 8—10, fig. 5—6; I. A. Richmond, *Hadrian's Wall*, 1939—1949, în *JRS*, XL, 1950, p. 45—46, 53—54, fig. 9, 11) cu toate că burgurile noastre nu au acele „sally-ports” (porțile de asalt) care sînt generale la burgurile din *Britannia*; pe de altă parte sînt și mult mai puține la număr. Pentru cele din Africa de nord, cf. de ex. J. Baradez, *op. cit.*, p. 213—299 etc.

²¹ *Dacica. În jurul unor probleme din Dacia romană*, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 255.

²² M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 494.

²³ Vezi: K. Torma, *Limes Dacicus*, p. 53—54, precum și I. Ferenczi, *Contribuții la problema limesului de vest al Daciei*, (part. I), în *SCIV*, X/2, 1959, p. 344—345 și nota 3.

²⁴ W. Hornsby, J. D. Lawerick, *The Roman Signal-station at Goldsborough, near Whitby, Yorks*, în *Archaeological Journal*, LXXXIX, 1933, p. 203—219.

²⁵ Ne referim la unele afirmații făcute în repetate rînduri, fără de nici un temei. Cf. Á. Buday, în *DolgCluj*, III, 1912, p. 107, 112—113, 114, 116, 117—118; A. Radnóti, *A dáciai limes a Meszesen. Il limes di Dacia sulla montagna Meszes*, în *ArchÉrt*, ser. III, V—VI, 1944—1945, p. 158, 159. Vezi atitudinea originală, mai justă, a lui K. Torma, *Limes Dacicus*, p. 57, 60, 73, 79, precum și contraargumentarea în *SCIV*, X/2, 1959, p. 342, 345—346.

²⁶ Cf. și M. Moga, în *SCIV*, I/1, 1950, p. 134; M. Macrea, D. Protase, M. Rusu, *Șantierul arheologic Porolissum*, în *Materiale*, VII, (1961), p. 376—377.

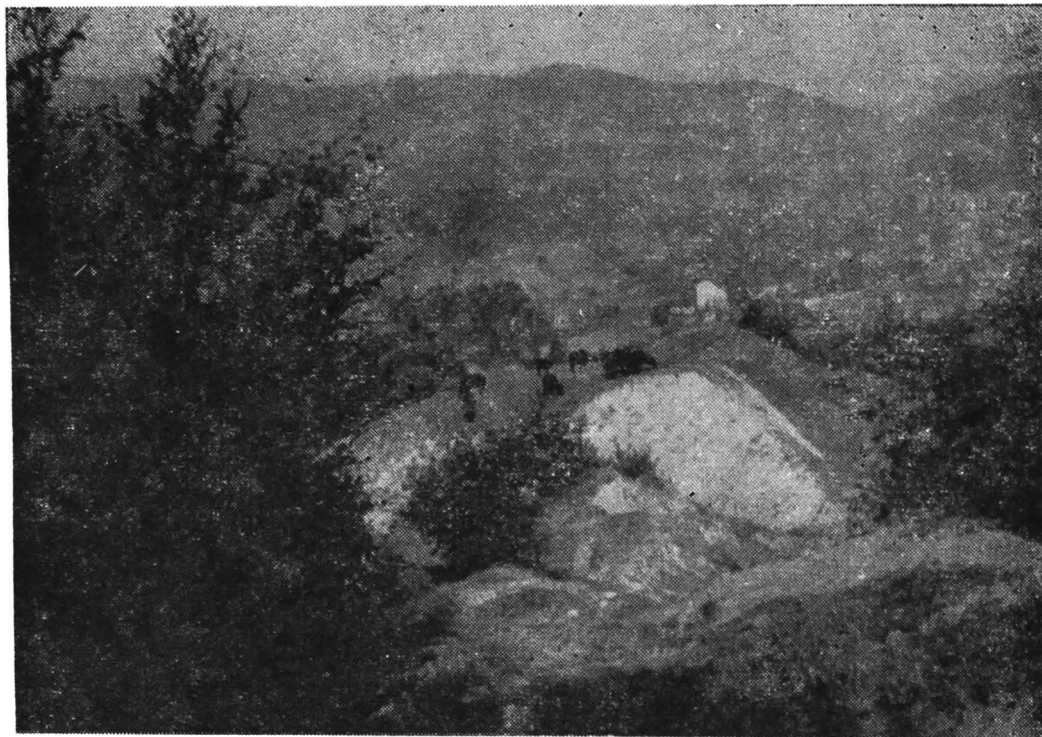

Fig. 4. Porțiune scurtă de *agger* cu un profil natural tăiat de drumul de care actual, deasupra culoarului Crișului de la Poieni.

În ceea ce privește construcția acestui element al sistemului de apărare, el se compune dintr-o *fossa*, lată în general de 4—5 m, adâncă de 1,40—2 m, precum și dintr-un *agger*, lat la bază, în general, de 6—7 m, înalt, azi, de 1,2—2,4 m, acesta din urmă fiind ridicat din pământ²⁷ în spatele șanțului de apărare, deci spre interiorul provinciei. Numai în zona din apropierea *Porolissum*ului s-a constatat cu ocazia săpăturilor și un zid de piatră, construit cu mortar²⁸. Pe porțiunea cea mai joasă dintre castrul cel mare de la *Porolissum* și între extremitatea de nord-est a Munților Meseșului s-a constatat în două sectoare o dublare a valului printr-un zid așezat în față (spre dușman) pe o lungime de 220, respectiv 1300 m²⁹. În privința plasării acestor două sectoare se poate concluda foarte ușor că ele se aflau în cea mai periclitată zonă a întregii linii de apărare³⁰.

²⁷ C. Daicoviciu, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 255, 303; cf. încă rezultatele secțiunilor executate de K. Torma, la punctul de sub „Carpen” de la Poieni și „Șuvar” (*Limes Dacicus*, p. 55—56, 65—66; vezi și A. Buday, în *DolgCluj*, III, 1912, p. 116; V, 1914, p. 96, 99, 102, 104; M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 493—495).

²⁸ M. Moga, în *SCIV*, I/1, 1950, p. 134; M. Macrea, D. Protase, M. Rusu, în *Materiale*, VII (1961), p. 376—377.

²⁹ Cf. A. Buday, în *DolgCluj*, V, 1914, p. 96; I. Ferenczi, în *ErdMúz*, XLVI, 1941, p. 207; M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 494—495.

³⁰ Notăm aici că dubluri similare ale apărării romane au fost sesizate și pe porțiuni mai lungi sau mai scurte de pe *limites* ale altor provincii. Vezi de ex.: Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, vol. V, p. 140; A. Buday, în *DolgCluj*, I, 1910, p. 29—30, 106; E. Fabricius, în *ORL*, Bd. II, Lfg. LII, p. 108—111, pl. 8, nr. 1.

Cine parcurge culmea lungă, dar totodată îngustă a Munților Meseșului incluzând Dealul Mare, Dumbrava, precum și dealurile în formă de cuestă situate imediat la sud de valea Someșului³¹, poate să-și dea seama de ce romanii nu au construit un val continuu. Nu încapă îndoială că tocmai condițiile naturale au făcut superfluă legarea turnurilor cu un *limes*-val și șanț continuu. Nimic mai natural decât că turnurile, așezate la relativ mici distanțe, despărțite în mai multe cazuri de niște văi adânci și alcătuind în sine o linie puternică de rezistență, au putut face față cerințelor strategice³². Problema dacă între porțiunile de val amintite a existat o palisadă — element de apărare care a putut fi construit mult mai ușor decât un val continuu — așa cum presupun unii cercetători mai vechi³³, cere încă o riguroasă verificare prin sondaje repetate pe întreaga linie. Foarte verosimil că tot versantul de nord-vest al coamei Munților Meseșului (deci versantul dinspre inamic) a fost defrișat, transformînd șirul turnurilor într-o linie de rezistență puternică atît din punct de vedere moral, cît și din punct de vedere tactic.

³¹ Pentru prezentarea mai detaliată a terenului, din punct de vedere geomorfologic, vezi în *Dacia*, N.S. XI, 1967, p. 145—146.

³² Dacă privim în ansamblu frontierele Imperiului roman, peste tot se manifestă o tendință evidentă, o năzuință firească a conducerii militare supreme, dar și a comandamentelor provinciilor, de a căuta o soluție cît mai bine chibzuită, cît mai judicioasă, economicoasă (ca să spunem așa) pentru plasarea bazelor de operații militare în perspectivă sau a liniilor de apărare, în perioada de expansiune a imperiului, pînă la Traian. Acest lucru pare a fi o regulă, poate nescrisă, dar generală, aplicată și *grosso modo* și în detalii la toate sectoarele mai mult sau mai puțin importante ale frontierelor. Se pare că s-a recurs la folosirea unor frontiere convenționale, artificiale numai în cazuri cu totul excepționale, înainte de toate din motive politice, cum ar fi cazul în *Germania* (cf. Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, vol. V, p. 143—145) sau în cazul că în dreptul sectorului respectiv locuia o populație relativ densă și neînfrînată (cum a fost în *Britannia*: *Brigantes*, *Novantae*, *Selgovae*, *Damvoni* și alte triburi din nordul Scoției sau în *Numidia*, unde, în fața *Mauretaniei Caesariensis*, *Mauretaniei Tingitane* și *Africii proconsularis*, vecine, a existat o linie neîntreruptă de apărare (cf. St. Gsell, *Monuments antiques de l'Algérie*, vol. I, Paris, 1901, p. 90; această informație o cunosc prin intermediul lui J. Baradez, care dă un lung citat; P. Romanelli, *Il „limes“ romano in Africa*, în *Quaderni-Limes*, nr. X, Roma, 1939, p. 19; L. Leschi, în *Études d'épigraphie, d'archéologie et d'histoire africaines*, p. 71; J. Baradez, *op. cit.*, p. 361), dar și atunci se caută ca liniile de apărare să fie cît mai scurte (în *Britannia*, valul lui Hadrian, într-o zonă îngustă a insulei între Solway Firth și estuarul riului Tyne, respectiv între „Wallsend“ situat spre răsărit de orașul Newcastle-upon-Tyne, valul lui Antoninus Pius la al doilea istm, și mai îngust al insulei, prin mijlocul Scoției, între Firth of Clyde și Firth of Forth, acest ultim golf-estuar intrînd în uscat pe o adîncime de 90 km, ceea ce a însemnat, indiscutabil, o economie foarte apreciabilă de fonduri bănești și de brațe de muncă (cf., între altele, E. Ambrosius, *Andrees allgemeiner Handatlas*, ed. VIII, f.a., Bielefeld—Leipzig, p. 105—106, 107—108; I. A. Richmond, *I limites romani nella Britannia*, în *Quaderni-Limes*, nr. IX, Roma, 1938, p. 3; idem, *Roman Britain*, ed. II, London, retipărirea din 1966, p. 51, 53. Pentru toată problematica vezi, de altfel, L. Homo, *op. cit.*, p. 180—217. Cf. și A. Poidebard, în *Quaderni-Limes*, nr. VI, p. 10. „Il problema militare che si offriva all'organizzazione romana nel deserto di Siria, era soprattutto determinato dalla natura dei nemici di fronte: Arabi nomadi e regni, prima Partico e poi Sassanidico.“ (Sublinierea noastră.)

³³ Cf. de ex.: K. Torma, *Limes Dacicus*, p. 59.

Toți cercetătorii mai vechi, dinaintea primului război mondial, vorbesc despre un drum pietruit³⁴ care ar fi legat toate turnurile între ele. Presupunerea, bazată uneori și pe constatări făcute pe teren, pare a fi plauzibilă, mai ales dacă avem în vedere că, la origine, cuvântul *limes*, cu referire la frontierele Imperiului, însemna, înainte de toate, drum de graniță³⁵. Cu ocazia cercetărilor pe teren execu-

³⁴ K. Torma, *ibidem*, p. 69, 74, 79 etc.; A. Buday, în *DolgCluj*, III, 1912, p. 107, 108, 113 etc. Drum pietruit nu s-a putut observa, de altfel, nici în *Numidia*. Vezi: L. Leschi, *Recherches aériennes sur le „limes” romain de Numidie*, în *CRAI*, 1937, p. 256—262; republicat în *Études d'épigraphie, d'archéologie et d'histoire africaines*, p. 32—33.

³⁵ În legătură cu noțiunea *limesului* vezi: R. Cagnat, *L'Armée romaine d'Afrique...*, p. 550, 671—673, 677, 678, 682—683 (cu toată bibliografia); idem, *Limes Imperii*, în *DA*, vol. III/2, Paris, 1901—1904, p. 1255—1258; B. Kuzsinszky, *Limes*, în V. Pecz, *Okori lexikon*, vol. I, Budapesta, 1902, p. 1108; Fr. Koepf, *Die Römer in Deutschland*, în *Monographien zur Weltgeschichte*, Bd. XXII, Bielefeld—Leipzig, 1905, p. 56—60, 71—72, 73—74, 86 și urm., 98, 108, 112, 114; Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, vol. V, p. 140—146, 169—171, 180, 205—209; idem, *Der Oberrheinische Limes*, în *WestdZ*, IV, 1885, p. 43—51, republicat în *Gesammelte Schriften*, vol. V, *Historische Schriften*, vol. II, Berlin, 1908, p. 444—452; idem, *Die Limesgelehrten des Herrn Lieber*, în *Die Nation*, 30 ian. 1892; republ. în vol. susmenționat, p. 452—455; idem, *Der Begriff des Limes*, în *WestdZ*, XIII, 1894, p. 134—143; republ. în vol. susmenționat, p. 456—464; J. Ph. Krebs, J. H. Schmalz, *Anti-barbarus der lateinischen Sprache*, ed. VI, vol. II, Basel, 1907, p. 26; E. Kornemann, *Die neueste Limesforschung (1900—1906) im Lichte der römisch-kaiserlichen Grenzpolitik*, în *Klio*, VII, 1907, p. 76—77, 81, 88—89; idem, *Römische Geschichte*, II, *Die Kaiserzeit*, Stuttgart, 1942, p. 154, 243, 292, 315, 365, 513—514; H. Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*. II. Teil, *Die Germanen*, Berlin, 1909, p. 128; G. Téglás, *Limes-tanulmányok*, p. 49—50; W. Gebert, *Limes. Untersuchungen zur Erklärung des Wortes und zu seiner Anwendung*, în *BJ*, CXIX, 1910, p. 158 și urm.; M. Besnier, *Lexique de géographie ancienne*, Paris, 1914, p. 434; Fr. Lübker, J. Geffcken, E. Ziebarth, *Reallexikon des klassischen Altertums*, ed. VIII, Leipzig—Berlin, 1914, p. 608; Aug. Zimmermann, *Etymologisches Wörterbuch der lateinischen Sprache*, Hannover, 1915, p. 147; E. H. Alton, *The Roman Army. A Companion to latin Studies*, red. de J. E. Sandys, ed. III, Cambridge, 1921, p. 479; Eug. Benoist, H. Goelzer, *Nouveau dictionnaire latin—français*, ed. IX, Paris, f.a., p. 843; Mermeix, *Histoire romaine*, Paris, 1930, p. 661; L. Homo, *op. cit.*, p. 608, 621; H. Lamer, E. Bux, W. Schöne, *Wörterbuch der Antike mit Berücksichtigung ihres Fortwirkens*, Leipzig, (1933), p. 379; E. Fabricius, *Limes*, în *RE*, XIII/1, col. 573—582; G. Macdonald, *The Roman Wall in Scotland*, ed. II, Oxford, 1934, p. 58—63; W. Hüttl, *Antoninus Pius*, vol. I, Prag, 1936, p. 230, 261—262, 278—286; Eug. Albertini, *L'Afrique Romaine*, (Alger), 1937, p. 10—12; K. Stadel, *Il „limes” romano in Germania*, în *Quaderni-Limes*, nr. III, Roma, 1937, p. 8—10, 11, 17; G. Dobiáš, *Il limes romano nelle terre della Rep. Cecoslovacca ed i tentativi di portare le frontiere dell'Impero sui monti Sudeti e Carpati*, în *Quaderni-Limes*, nr. VIII, Roma, 1938, p. 4; A. Poidebard, *La trace de Rome dans le désert de la Syrie. Le „limes” de Trajan à la conquête arabe. Recherches aériennes (1925—1932)*, în *Bibliothèque archéologique et historique*, tom. XVIII, Paris, 1934, p. 3 și urm.; idem, în *Quaderni-Limes*, nr. VI, p. 4—5, 14; I. A. Richmond, în *Quaderni-Limes*, nr. IX, p. 3; P. Romanelli, în *Quaderni-Limes*, nr. X, p. 3, 11, 15; W. Ensslin, *The Senate and the Army*, în *The Cambridge Ancient History*, vol. XII, Cambridge, 1939, p. 86; A. Walde, J. B. Hofmann, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, ed. 3, Heidelberg, 1939, p. 803—804; A. Ernout, A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, ed. 2, Paris, 1939, p. 522; E. Forcellini, I. Furlanetto, Fr. Corradini, I. Perin, *Lexicon totius latinitatis*, tom III, Padova, 1940, p. 88; N. A. Mașkin, *Istoria Romei antice*, București, 1951, p. 324, 332; R. G. Goodchild, J. B. Ward Perkins, *The Limes Tripolitanus in the Light of recent Discoveries*, în *JRS*, XXXIX, 1949, p. 83—84; G. Forni, *Limes*, în E. De Ruggiero, *Dizionario Epigrafico d'Antichità Romane*,

tate de noi, în afara unor porțiuni reduse (unde el se poate observa clar în niște profile naturale³⁶) nu dispunem de date absolut concludente pe baza cărora am putea afirma cu toată tăria că porțiunile de drum care șerpuiesc pe culme (parțial practicate și astăzi) într-adevăr sînt identice cu porțiunile de drum antic. Observațiile mai vechi referitoare la „pietruirea” acestui drum nu sînt totuși pe deplin convingătoare, căci pietriș natural se găsește peste tot unde nu este acoperit de un strat prea gros de frunze uscate, el provenind din procesul de dezagregare a masivului cristalin.

În privința plasării castrelor, făcînd abstracție de elementele primei linii de apărare, se poate constata același principiu ca și în cazul celorlalte caste de graniță ale Daciei: ele aveau, în general, menirea primordială de a bara, prin efectivele lor, văile, trecătorile sau pasurile mai importante. Lucrul — pare se — a fost observat prima dată de Alfred von Domaszewski³⁷, confirmat de unii³⁸ și negat de alți cercetători³⁹.

Garnizoanele castrelor de pe linia de apărare a Meseșului fiind toate cohorte (majoritatea dintre ele chiar *milliaria*⁴⁰), au fost capabile de a face față atît cerințelor strategice, cît și celor tactice.

vol. IV, Roma, 1958, (extr.) p. 4—12. — Tot în această ordine de idei socotim necesar să menționăm că, deși — după aparență — pe frontierele provinciei *Tripolitania*, nici după ultimele cercetări arheologice, executate din avion, nu s-ar putea vorbi de un *limes* „adevărât”, deoarece acest sector de frontieră a Imperiului nu are un val cu șanț de apărare sau un zid continuu (vezi: R. G. Goodchild, J. B. Ward Perkins, în *JRS*, XXXIX, 1949, p. 83), totuși în *Itinerariul Antoninian*, deci în prima evidență documentară, relativ tîrzie a noului sistem de apărare, în general atribuită lui Caracalla (între altele cf.: *Izvoare privind istoria României*, I, București, 1964, p. 747), în legătură cu descrierea rutei interioare între *Tacapae* (Gabes) și *Lepcis* (sau *Leptis*) *Magna* se poate citi următoarea afirmație: „...*Iter quod limitem per Turrem Tamalleni a Tacapas Leptimagna ducit*”... (Citatul este preluat de la R. Cagnat, *L'Armée romaine d'Afrique*..., p. 550; cf. și P. Romanelli, în *Quaderni-Limes*, nr. X, p. 9.) Acest lucru înseamnă că noțiunea de *limes* chiar în antichitate avusese un sens mai larg! La fel se prezintă problema și în cazul *limesului Mauretaniei Caesariensis*. Vezi: Eug. Albertini, *La route-frontière de la Maurétanie Césarienne entre Boghar et Lalla Maghnia*, în *Bulletin de Cinquantenaire de la Société de Géographie et d'Archéologie de la province d'Oran*, 1928, p. 33 (extr.).

³⁶ Cf. I. Ferenczi, în *SCIV*, X/2, 1959, p. 343.

³⁷ *Zur Geschichte der römischen Provinzialverwaltung*. IV. *Dacia*, în *Rheinisches Museum für Philologie*, N.F., XLVIII, 1893, p. 240—242; idem, în *WestdZ*, XXI, 1902, p. 191.

³⁸ E. Fabricius, în *RE*, vol. XIII/1, col. 642—643; Em. Panaitescu, *Le limes dacique. Nouvelles fouilles et nouveaux résultats*, în *BSH*, XV, 1929, p. 10 (extr.); M. Macrea, *Castrul roman de la Bologa. Săpăturile din vara anului 1936*, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 198 și nota 4; C. Daicoviciu, *TransAnt*, p. 104; *IstRom*, vol. I, p. 375—376 (cap. red. de M. Macrea).

³⁹ Cf. C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Traian* (*Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, V/2), Wien, 1937, p. 144; A. Radnóti, în *ArchÉrt*, ser. III, V—VI, 1944—1945, p. 138—141, 152; idem, *Dacia meghódítása és szervezete. La conquête et l'organisation de la Dacie*, în *AntHung*, I, 1947, p. 42.

⁴⁰ Vezi: C. Daicoviciu, D. Protase, *Un nouveau diplôme militaire de Dacia Porolissensis*, în *JRS*, LI, 1961, p. 64—66; idem, *O diplomă militară din Dacia Porolissensis. Știri noi despre organizarea Daciei*, în *ActaMN*, I, 1964, p. 166—170; M. Macrea, în *Dacia*, N.S., VIII, 1964, p. 153—155. Cf. și J. Szilágyi, *A dáciai erődrendszerek helyőrségei és a katonai téglabélyegek. Die Besatzungen des Verteidigungssysteme von Dazien und ihre Ziegelstempel*, în *DissPann*, ser. II, nr. 21, Budapest, 1946, p. 10—14; I. I. Russu, *Castrul și garnizoana romană de la Buciumi (r. Zălau). Contribuție la istoria militară a Daciei*, în *SCIV*, X/2, 1959, p. 313 și urm.

Ideea construirii liniei de apărare pe coama Munților Meseșului se poate lega, după părerea noastră, fără îndoială de numele împăratului Traian care, cunoscând îndeaproape topografia locală, și cu multă experiență, a folosit cât mai rațional posibilitățile geografice în vederea organizării militare a provinciei Dacia. Bazele sistemului de apărare în nord-vestul Daciei, ca de altfel al întregii provincii intracarpatică, au fost puse însă sigur de Traian⁴¹. Foarte probabil tot el a fost acela care, dându-și seama de avantajele excepționale oferite de coama Munților Meseșului, a plasat și castrele de la *Porolissum* în apropierea „porții Meseșului”.

Folosind în *Dacia* experiența sa personală, din *Germania*⁴², tot Traian a dispus ca, în afara cazului cu totul excepțional de la capătul nord-estic al acestei porțiuni, de la *Porolissum*, castrele să fie construite nu pe prima linie sau imediat în spatele acesteia, amintind de situația creată de către Hadrian pe *limites Germa-*

⁴¹ Este cunoscută teoria absurdă a lui Á. Buday, cu privire la ocuparea treptată a Daciei, începând cu Traian, terminându-se complet abia cu Marcus Aurelius, pe la anul 168 e.n. (Cf. în *DolgCluj*, III, 1912, p. 74 și urm.; VII, 1916, p. 9 și urm.; *Cultura*, I, 1924, p. 149 și urm.; *DolgSzeged*, III, 1927, p. 127 și urm. etc.). Această teorie predilectă a fost discutată prima dată în mod critic de E. Fabricius (*Limes*, în *RE*, vol. XIII, col. 642—643), combătută apoi pe bună dreptate, integral cu argumente de prof. C. Daicoviciu, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 240—253; idem, *Problema continuității în Dacia*, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 218—219, împreună cu nota 3; idem, *TransAnt*, p. 89—90; idem, *Dacia capta*, în *Klio*, 38, 1960, p. 179—180. (Amintim aici că ideea aceasta, de altfel, apare prima dată la K. Torma, *Limes Dacicus*, p. 113.) Cf. și V. Christescu, *op. cit.*, p. 35—52. Mai nou și alții sînt de părere că întregul sistem de apărare a Daciei a fost conceput încă de Traian. (I. Paulovics, *Dacia keleti határvonala és az úgynevezett „dák”-ezüst-kincsek kérdése*, (Cluj), 1944, p. 101—103; I. Ferenczi, în *A Kolozsvári „V. Babeș” és „Bolyai” Tudományegyetem Közleményei*, I/1—2, 1956, p. 155, 156, 160—164; *IstRom*, vol. I, p. 348—352, 375—382 (cap. red. de M. Macrea). R. Syme, în schimb, mai nou crede că: „... Perhaps at the same time there was a small extension of the Roman province and of the military frontier northward from Napoca by the incorporation of the region of Porolissum...”, în *DissPann*, ser. II, nr. 10, p. 286; cf. și A. Stein, în *DissPann*, ser. I, nr. 12, p. 19 și nota 2. Față de această afirmație: C. Daicoviciu, D. Protase, în *JRS*, LI, 1961, p. 69; *ActaMN*, I, 1964, p. 176. Cf. încă: V. Pârvan, *Cîteva cuvinte cu privire la organizația provinciei Dacia Traiana, cu prilejul unei cărți noi asupra acestei cestiuni* [!], în *Convorbiri Literare*, XL, 1906, (extr.) p. 29—30. L. Homo (*op. cit.*, p. 210, 212) este de părere că sistemul defensiv al Daciei romane a fost construit în ansamblu de Hadrian și perfecționat de către Septimius Severus. D. Tudor afirmă același lucru în legătură cu *limes Alutanus*. Cf. *Oltenia romană*, ed. II, București, 1958, p. 208; idem, *Răscoale...*, p. 23. Vezi C. Daicoviciu, D. Protase, în *ActaMN*, I, 1964, p. 174, 176 și M. Macrea, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 134.

⁴² În legătură cu activitatea viitorului împărat, desfășurată de către dînsul în calitate de guvernator *Germaniae Superioris* cf. următoarele lucrări mai importante: J. Dirauer, *Beiträge zur einer kritischen Geschichte Trajans*, în *Büdingers Untersuchungen zur römischen Kaisergeschichte*, I, Leipzig, 1868; De la Berge, *Essai sur le règne de Trajan*, Paris, 1877; H. Schiller, *Geschichte der römischen Kaiserzeit*, în *Handbücher der alten Geschichte*, ser. III, *Römische Geschichte*, vol. I/2, Gotha, 1883, p. 544, 548, 571; G. F. Hertzberg, *Geschichte des römischen Kaiserreiches*, în *Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen*, Berlin, 1880, p. 331—332; V. Duruy, *Histoire des Romains depuis les temps les plus reculés jusqu'à l'invasion des barbares*, ed. II, vol. IV, Paris, 1882, p. 738—740; idem, *Geschichte des römischen Kaiserreichs von der Schlacht bei Actium und der Eroberung Aegyptens*, vol. II, Leipzig, 1886, p. 222—224; Aschbach, *Die Kaiser Domitian und Traian am Rhein*, în *WestdZ*, III, 1884; H. Francke, *Istoria împăratului Traian și a contemporanilor săi* (trad. de P. Broșteanu), Timișoara, 1897, p. 39—52; G. Téglás, *Limes-tanulmányok*, p. 65—68; A. v. Domaszewski, *Geschichte der römischen Kaiser*, vol. II, Leipzig, 1909, p. 172—173; R. Paribeni, *op. cit.*, vol. I, p. 98—108; Eug. Al-

niae Superioris, Raetiae și Britanniae, numite de U. Kahrstedt și de E. Kornemann foarte frapant „linie de cordon”, ci mai înapoi, după cum am mai amintit, cu circa 7 km mai spre interiorul provinciei, pe terasele fluviale, ele asigurând deci mișcarea ușoară a trupelor atît înspre prima linie, cît și, mai ales, între cele șapte castre ale liniei a doua. În consecință, în prima linie n-au fost plasate periodic decît mici unități militare. Nici faptul că în interiorul castrului mare (adică cel de pe înălțimea „Pomăt”) de la *Porolissum* au fost găsite două diplome militare din vremea domniei lui Traian⁴³ nu trebuie scăpat din vedere dacă discutăm perioada posibilă de geneză a sistemului de apărare romană din sectorul de nord-vest al Daciei.

Felul acesta, mai sus schițat, de organizare a apărării romane caracterizează în primul rînd perioada premergătoare domniei lui Hadrian. După cum se știe, Hadrian în *Germania*, de exemplu, evacuează aproape toate castrele aflate în „hinterlandul” primei linii, detașînd toate unitățile în obiectivele construite sau mărite pe această primă linie⁴⁴, conform schimbării radicale a concepției de apărare față de cea a înaintașului său⁴⁵. La fel, corespunzător acestei schimbări de principiu, a fost conceput *vallum Hadriani*⁴⁶ din *Britannia*, și același lucru pare să se repete și pe *limesul* Numidiei⁴⁷.

bertini, *L'Empire Romain*, în ser. *Peuples et civilisations. Histoire générale*, Paris, 1929, p. 178—179; Tenney Frank, *Storia di Roma*, vol. II, Firenze, 1932, p. 207; J. Wolf, *Römische Geschichte*, 2. Hälfte, în *Geschichte der führenden Völker*, vol. 7, Freiburg im Breisgau, 1932, p. 99—100; L. Homo, *op. cit.*, p. 499; U. Kahrstedt, în *BJ*, 142, 1937, p. 28.

⁴³ C. Daicoviciu, *Neue Mitteilungen aus Dazien*, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 330—336 (= CIL, XVI, 160 și 163).

⁴⁴ E. Kornemann, în *Klio*, VII, 1907, p. 88—90; idem, *Römische Geschichte*, vol. II, p. 267, 293; U. Kahrstedt, în *BJ*, 142, 1937, p. 32; E. T. Salmon, *op. cit.*, p. 297—301, 302—304. Cf. și G. Téglás, *Limes-tanulmányok*, p. 71—72.

⁴⁵ Pentru o mai bună înțelegere a cadrului istoric de cotitură radicală, care a luat naștere încă la începutul domniei lui Hadrian, cf. G. Peters, *Geschichte Roms*, vol. III, 1867, p. 168—183; V. Duruy, *Histoire des Romains*, ed. II, vol. V, p. 1—46, în special p. 13—17; H. Schiller, *op. cit.*, vol. II/2, p. 605; W. Weber, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrianus*, Leipzig, 1907, p. 24; A. v. Domaszewski, *Geschichte der römischen Kaiser*, vol. II, p. 186—212; J. Wolf, *op. cit.*, p. 120—122; Eug. Albertini, *L'Empire Romain*, p. 186—187; G. Macdonald, *op. cit.*, p. 468; M. Attilio Levi, *La politica imperiale di Roma*, ed. II, Torino, 1936, p. 296 (cf. însă și unele observații critice făcute de V. Chapot, în *Revue des études anciennes*, XXXIX, 1937, p. 67—68); E. Kornemann, *Römische Geschichte*, vol. II, p. 282—303.

⁴⁶ E. Kornemann, în *Klio*, VII, 1907, p. 89—92; G. Macdonald, *op. cit.*, p. 83—95; 343—358, 466—482, dar în special p. 468; I. A. Richmond, în *JRS*, XL, 1950, p. 48, 54—55; idem, *Roman Britain*, p. 52; cf. încă T. Davies Pryce, E. Birley, *The first Roman Occupation of Scotland*, în *JRS*, XXV, 1935, p. 59.

⁴⁷ J. Carcopino, *Le Limes de Numidie et sa garde syrienne*, în *Syria*, VI, 1925, p. 30—57, 118—149; J. Guey, *Note sur le Limes romain de Numidie et le Sahara du IVe siècle, în Mémoires de l'École française d'histoire et d'archéologie de Rome*, 1939, p. 178—278 (ambele lucrări le cunosc numai din citatele lungi ale lui L. Leschi); L. Leschi, în *Travaux de l'Institut de Recherches Sahariennes*, I, 1942, p. 47—68; idem, *Nouvelles recherches aériennes sur le „limes” d'Afrique*, în *Revue Africaine*, XCI, nr. 412—413, 1947, p. 209—211; republicat în *Études d'épigraphie, d'archéologie et d'histoire africaines*, p. 34, 37—38. Notăm că în apropierea ued-ului Séguia Bent-el-Krass din *Numidia* au fost recunoscute mai multe fortificații, dar nici un indiciu nu permitea, deocamdată, cercetătorilor francezi de a rezolva problema dacă această Séguia, o albie uscată, lungă de aproape 60 km, este un canal de irigație sau este o fossa militară și totodată și o linie de vamă sau ambele aceste categorii deodată. Vezi: L. Leschi, în *Études d'épigraphie, d'archéologie et d'histoire africaines*, p. 32—33, 41. Situația pare să fie identică și în cazul unei „conduce lungi de apă” care pornește de la Bou Taleb (la nord-est

Conceput de Traian, sistemul defensiv din nord-vestul *Daciei Porolissensis* prezintă însă, fără îndoială, și anumite elemente ulterioare. Pe baza acestora trebuie să presupunem că unele părți ale sistemului de apărare au suferit cu timpul schimbări mai mult sau mai puțin importante⁴⁸ în urma evoluției condițiilor generale sau particulare, și că întreg acest dispozitiv a fost completat treptat cu elemente noi sau refăcute, defensive, în vederea suprimării lacunelor existente, descoperite după desfășurarea unor atacuri executate în cele mai diferite sectoare ale apărării. Așa este cazul, foarte probabil, cu porțiunile de val dublate⁴⁹, cu legarea curioasă a burgului nr. I (de la sud-est de *Porolissum*⁵⁰), construcții pe care noi inclinăm să le considerăm ca fiind adăugate, devenite necesare în urma unor experiențe mai puțin fericite ale romanilor în linia valului, cu transformarea unor lucrări de pământ în construcții de piatră, cu transformarea *limesului*-val

de Hodna) și parcurge o distanță de circa 100 km spre sud, pînă la șesul El Outaya. În acest caz însă, ca și în cazul de la Ségua Bent-el-Krass nu se poate vorbi, foarte probabil, de un „canal” sau de o „conductă de apă”, ci de două porțiuni ale *fossatumului* roman al Africii romane. (Cf. St. Gsell, *Le fossé des frontières Romaines dans l'Afrique du Nord*, în *Mélanges Boissier*, Paris, 1903, p. 227—234; L. Leschi, în *Études d'épigraphie, d'archéologie et d'histoire africaines*, p. 37—38).

⁴⁸ Cf. și V. Christescu, *op. cit.*, p. 60—64; W. Wagner, *Dislokation*, p. 230, 232, 234, 235; C. Daicoviciu, *TransAnt*, p. 109—110; M. Macrea, în *SCIV*, VIII/1—4, 1957, p. 221; idem, în *IstRom*, vol. I, p. 379, 381; D. Tudor, *Răskoale...*, p. 28, 37. O străduință continuă de a îmbunătăți, de a perfecționa diferitele sisteme de apărare ale provinciilor de graniță a fost constatată și pe frontierele altor regiuni. Cf. Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, vol. V, p. 141—142; R. Paribeni, *op. cit.*, vol. I, p. 317—318 (în legătură cu *Dacia*); Eug. Albertini, *L'Empire Romain*, vol. IV, p. 116, 187—188, 197, 303; Mermeix, *Histoire romaine*, p. 661; L. Homo, *op. cit.*, p. 402, 499, 500, 503, 504, 597 și nota 168; G. Macdonald, *op. cit.*, p. 471—482; W. Hüttl, *op. cit.*, p. 230; U. Kahrstedt, în *BJ*, 142, 1937, p. 27—33; I. A. Richmond, în *JRS*, XXVI, 1936, p. 190—194; Eug. Albertini, *L'Afrique Romaine*, p. 10—12; P. Sticotti, *Il „limes” delle Alpi Giulie*, în *Quaderni-Limes*, nr. II, Roma, 1938, p. 19; A. Poidebard, în *Quaderni-Limes*, nr. VI, p. 11; P. Romanelli, în *Quaderni-Limes*, nr. X, p. 9—11, 13—14; E. Kornemann, *Römische Geschichte*, vol. II, p. 243, 292, 365; L. Leschi, *Cuvîntul introductiv*, în J. Baradez, *op. cit.*, p. X; idem, *Inscriptions du Limes du IIe siècle*, în *BCHT*, 1936—1937, p. 300; republ. în *Études d'épigraphie, d'archéologie et d'histoire africaines*, p. 43; idem, *ibidem*, p. 71—73; R. G. Goodchild, J. B. Ward Perkins, în *JRS*, XXXIX, 1949, p. 81—94; R. G. Goodchild, *The Limes Tripolitanus*, II, în *JRS*, XL, 1950, p. 37—38; I. A. Richmond, în *JRS*, XL, 1950, p. 45—46, 54; idem, *Roman Britain*, p. 39—65; Fr. Křížek, în *Limes Romanus Konferenz, Nitra*, p. 50, 56—57; Kellner, *The Organisation of the Upper German-Raetian Limes under Antoninus Pius. L'organisation du Limes supérieur germano-rhétien sous Antonin le Pieux*, în *The Resumées of Papers read at the 7th International Congress for Roman Frontier Studies*, Tel Aviv University, 1967; M. Gichon, *op. cit.*, p. 9—11.

⁴⁹ Notăm că dubluri similare ale apărării romane au fost sesizate și pe porțiuni mai lungi sau mai scurte de pe *limites* altor provincii. Vezi de ex.: Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, vol. V, p. 140, pe *limesul Germaniae Superioris* (între localitățile actuale Wörth și Miltenberg); A. Buday, în *DolgCluj*, I, 1910, p. 28—30 (în aceeași provincie, între Grünigen — Butzbach, lângă castrul Murrhardt); E. Fabricius, în *ORL*, ser. A, Bd. II, Lfg. LII, p. 108—111 (în aceeași provincie, lângă castrul de la Feldberg); J. Baradez, *op. cit.*, p. 32 (pe porțiunea de *fossatum* între „Sources du Lion”, respectiv *Mesarfelta* și „Fort Parallélogramme”, în fața deschizăturii defileului Oued el Kantara), p. 50 (în fața așezării Seba Mgata, pe porțiunea *Mesarfelta*—„Fort Parallélogramme”, Tobna), p. 55 A, B, p. 56, B toate aceste dubluri fiind în *Numidia*.

⁵⁰ I. Ferenczi, în *ErdMúz*, XLVI, 1941, p. 194—195, fig. 4; M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 492, 493.

în limes-zid de piatră (în imediata apropiere a castrelor de la *Porolissum*⁵¹), construcții pe care le socotim adăugiri ulterioare față de situația inițială și devenite necesare în urma unor experiențe mai puțin fericite ale romanilor⁵².

Bazindu-ne, pe de o parte, pe unele rezultate prețioase ale arheologiei românești referitoare la castelele din *Dacia* intracarpatică și, de altă parte, pe cunoscuta activitate a unor împărați în materie de apărare, credem că nu greșim dacă atribuim aceste lucrări ulterioare lui Hadrian și lui Antoninus Pius, eventual și lui Commodus și, în mod sigur, lui Caracalla⁵³. După cum se știe, atât Hadrian, cât și Caracalla au vizitat personal *Dacia*. Prezența acestuia din urmă la *Porolissum* este dovedită (în anul 213⁵⁴) unde, după toate probabilitățile, a procedat la o masivă reconstruire a castrului mare de piatră de aici, urmărindu-se, vădit, o și mai puternică apărare a acestei zone atât de periclitată.

Oricât de mare ar fi fost însă solicitudinea pentru trupele de la *Porolissum* și oricât de importante ar fi fost măsurile luate pentru întărirea graniței provinciei în această porțiune, ele nu s-au limitat la zona *Porolissum*, ci s-au extins și asupra anumitor porțiuni ale frontierei de nord-vest și de nord a *Daciei*, după cum rezultă din mai multe mărturii epigrafice cunoscute mai demult sau din inscripții ieșite la iveală în anii și deceniile din urmă. O asemenea ipoteză pare acum foarte plauzibilă pentru castrul de la Bologa, unde, cu ocazia săpăturilor din a. 1936, s-a constatat că poarta de est (de altfel singura dezvelită atunci) avusese turnuri cu ieșind semicircular în afara zidului de incintă⁵⁵, element arhitectonic găsit în *Dacia Porolissensis* numai la Buciumi și la Cășei (tot în nordul acestei provincii), la castelele de piatră și datînd, se pare, tot din timpul domniei lui Caracalla⁵⁶. Caracalla deci și-a îndreptat atenția mai ales spre granița de nord-vest, nord și nord-est a *Daciei Porolissensis*, ceea ce concordă întru totul cu știrile scriitorilor antici privitoare la reglementarea raporturilor cu dacii liberi, cu vandalii și cu alte

⁵¹ Cf. A. Buday, în *DolgCluj*, V, 1914, p. 105; M. Moga, în *SCIV*, I/1, 1950, p. 134; M. Macrea, D. Protase, M. Rusu, în *Materiale*, VII, (1961), p. 376—377; M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 494.

⁵² În privința acestor lupte, cf. J. Jung, *Roemer und Romanen in den Donauländern*, ed. II, Innsbruck, 1887, p. 175 și notele; C. Daicoviciu, *TransAnt*, p. 97, 102—104, 166—168, 170, 173, 175—176, 185; D. Berciu, *Lupta băștinașilor din Dacia împotriva cötropitorilor romani*, în *SCIV*, II/2, 1951, p. 74, 76—77, 80—81, 82, 83, 84—85, 87—89; D. Tudor, *Răscouale...*, p. 13—16, 18—21, 28—29, 31—39, 41—46, 50, 54; L. Barkóczi, în *ArchHung*, S.N., XXXVI, 1957, p. 506, 508—509, 511—512, 515—518, 522—523, 524, 526, 528, 530; L. Balla, în *ArchErt*, 92/2, 1965, p. 143—146; idem, în *ActaClassDebr*, I, 1965, p. 41—48; G. Barta, în *ActaClassDebr*, II, 1966, p. 82—86. Asupra chestiunii așezării diferitelor populații „barbare” în apropierea graniței de nord a *Daciei* cf. mai sus nota 8.

⁵³ C. Daicoviciu, *Micia. I. Cercetări asupra castrului*, în *ACMIT*, III, 1930—1931, p. 24 (cu bibliografia citată); idem, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 326; idem, *TransAnt*, p. 97, 168, 175—176; M. Macrea, în *SCIV*, VIII/1—4, 1957, p. 217, 221—223, 234, 236—245; L. Barkóczi, în *ArchHung*, S.N., XXXVI, 1957, p. 518—519 și nota 187.

⁵⁴ C. Daicoviciu, în *StCl*, VII, 1965, p. 238—241 cu bibliografie completă. Fr. Altheim (*Die Soldatenkaiser*, Frankfurt am Main, 1939, p. 80) era întru totul de această părere, bazat pe informația lui C. Daicoviciu. Data de 214 o mai susținuse M. Macrea (în *SCIV*, VIII/1—4, 1957, p. 241—242) și alții.

⁵⁵ M. Macrea, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 215—216, 231—233; idem, în *SCIV*, VIII/1—4, 1957, p. 238.

⁵⁶ Em. Panaitescu, *Castrul roman de la Cășei. Din cercetările nouă, 1929*, în *ACMIT*, II, 1929, p. 321—327; idem, în *BSH*, XV, 1929, (extr.), p. 12; C. Daicoviciu, *Notițe arheologice și epigrafice*, în *AISC*, I/2, 1928—1932, p. 60; idem, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 326, nr. 7; idem, *TransAnt*, p. 168; cf. și M. Macrea, în *SCIV*, VIII/1—4, 1967, p. 238. Pentru castrul de la Buciumi, vezi: D. Popescu, *Les fouilles archéologiques dans la République Socialiste de Roumanie*, în *Dacia*, N.S., X, 1966, p. 392, nr. 63.

popoare „barbare”, care locuiau ceva mai departe. Putem afirma că sistemul defensiv al graniței de pe coama Munților Meseșului, ca de altfel al frontierelor întregii provincii *Dacia*, a atins culmea dezvoltării sale în timpul împăratului Caracalla⁵⁷.

*

Rezumînd observațiile făcute cu ocazia perieghazelor noastre repetate din 1941, 1947, 1949 și 1965, confruntîndu-le cu rezultatele principale obținute pe cele mai variate sectoare din *limites Imperii*, ținem să precizăm, deocamdată, următoarele:

1. Teza lui A. von Domaszewski (cunoscută sub denumirea de „Talsperre”) se potrivește numai în parte cu ceea ce avem pe linia de frontieră din nord-vestul Daciei. Aici, în realitate, pare să fie un sistem mult mai complex: linia castrelor, deși acestea sînt așezate cu totul excepțional la foarte mici distanțe unele de altele (în medie de 10 km), avea nevoie și de alte fortificații mai mici. „... Turnuri de observație, mici burguri și tabere la punctele necesare, formînd o linie de frontieră controlată și păzită, cu castele de garnizoană a trupelor de graniță în spatele lor, acesta... a fost limesul dacic de pe Meseș...” împrejurare precizată încă în 1935 de prof. C. Daicoviciu⁵⁸. Este deci imposibil de admis că numai castelele dispersate au constituit singura apărare a provinciei cum credea cîndva Domaszewski⁵⁹. În afara castrelor de pe graniță, construite, natural, în apropierea pasurilor și trecătorilor celor mai importante ale munților⁶⁰ care înconjoară Bazinul Transilvaniei, trebuie să presupunem pe toată lungimea hotarelor provinciei Daciei o apărare mai eficace, eșalonată în adîncime⁶¹, bazată pe sistemul turnurilor, burgurilor etc. care toate, formînd o zonă, o fișie de apărare, au umplut golurile dintre castele de graniță⁶². Numai astfel se poate explica felul cum romanii au reușit să apere linia de frontieră a Daciei care, față de cei circa 80.000 km² suprafață a provinciei, avusese o lungime de peste 1400 km⁶³.

2. Apărarea liniei de la *Porolissum* este mult mai complexă decît s-a crezut pînă acum⁶⁴. Ea s-a bazat în mare măsură pe linia turnurilor, care prin desimea lor au jucat un rol efectiv nu numai în transmiterea la timp a diferitelor semnale la cele două caste de la *Porolissum*, ci aveau efectul lor moral și tactic, rezultat tocmai din densitatea lor pe teren.

⁵⁷ C. Daicoviciu, *TransAnt*, p. 168; M. Macrea, în *SCIV*, VIII/1—4, 1957, p. 244.

⁵⁸ În *AISC*, II, 1933—1935, p. 256, 303—304.

⁵⁹ Cf. și A. Radnóti, în *ArchÉrt*, ser. III, V—VI, 1944—1945, p. 139—141, 153—156.

⁶⁰ Asupra importanței istorice a acestora, cf. J. Jung, *Zur Geschichte der Pässe Siebenbürgens*, în *Mittheilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, IV. Ergänzungsband, Innsbruck, 1893; vezi însă și critica judicioasă a lui V. Pârvan, în *Convorbiri Literare*, XL, 1906, (extr.), p. 27 nota 1.

⁶¹ Această concepție strategică a fost aplicată și pe alte porțiuni ale frontierei Imperiului. Cf. de ex.: J. Collingwood Bruce, *The Handbook to the Roman Wall*, ed. 5 (revizuită și corectată de R. Blair), London — Newcastle-upon-Tyne, 1907. Cartea aceasta o cunosc numai din recenzie la G. Finály, în *ArchÉrt*, XXIX, 1909, p. 175—177. Vezi și Eug. Albertini, *L'Afrique Romaine*, p. 12; A. Poidebard, în *Quaderni-Limes*, nr. VI, p. 14; P. Romanelli, în *Quaderni-Limes*, nr. X, p. 15—18; W. Ensslin, în *Cambridge Ancient History*, vol. XII, p. 86; E. Kornemann, *Römische Geschichte*, vol. II, p. 315; J. Baradez, *op. cit.*, p. 358; L. Leschi, în *Études d'épigraphie, d'archéologie et d'histoire africaines*, p. 32; R. G. Goodchild, J. B. Ward Perkins, în *JRS*, XXXIX, 1949, p. 84; I. A. Richmond, în *JRS*, XL, 1950, p. 47, fig. 8; idem, *Roman Britain*, p. 51; Fr. Křížek, în *Limes Romanus Konferenz*, Nitra, p. 57.

⁶² Cf. și E. Kornemann, *Römische Geschichte*, vol. II, p. 315.

⁶³ Eutropius, VIII, 2, 2; Rufius Festus, VIII, 2; *IstRom*, vol. I, p. 350—351.

⁶⁴ Observația noastră coincide întru totul cu constatarea altor cercetători care au urmărit recent problema altor porțiuni de *limes*. Cf. de pildă: J. Baradez, *op. cit.*, p. 357; R. G. Goodchild, J. B. Ward Perkins, în *JRS*, XXXIX, 1949, p. 83 etc.

3. Din faptul că turnurile de pază ale liniei de apărare romane sînt așezate aproape unele de altele pe înălțimile cele mai proeminente, cu o vizibilitate largă, putem deduce nu numai că ele au avut important rol defensiv, ci (mai ales în împrejurimile orașului *Porolissum* și în împrejurimile castrului de la Bologa) prin excelența lor amplasare, ele serveau comandamentului militar roman și informații sigure cît mai detaliate asupra mișcării trupelor inamice din zona de dinaintea primei linii de apărare, care nu putea fi cuprinsă cu vederea. În cazul plasării numai a unor turnuri dispersate, pe înălțimile cele mai ridicate, în spatele unor serii întregi de dealuri de ordin secundar din punct de vedere geomorfologic, dar extrem de importante din punct de vedere tactic, inamicul ar fi fost în posesia unor excelente locuri de adunare sau de o eventuală regrupare.

4. Obiectivele militare din zona *Porolissum* au asigurat o poziție-cheie întregii linii de apărare de pe Meseș⁶⁵, nu numai prin faptul că ele apărau — înainte de toate — (într-un sens mai îngust) „Poarta Meseșului” și (într-unul mai larg) „Poarta Sălajului”, cea dintîi punctul cel mai vulnerabil, cea de a doua zona mai periclitată a graniței de nord a întregii *Dacia Porolissensis*, ci și prin aceea că din vîrfurile cel mai înalt al dealului „Pomăt”, adică de pe pîscul „Bisericuța”, care cade exact în colțul de nord-est al castrului mai mare, în caz de vizibilitate bună se putea cuprinde cu o singură privire și controla aproape întreaga linie de la „Măgura Bologii” (942 m) pînă la turnul cel mare la sud de castrul de la Tihău, cuprinzînd o distanță de circa 65 km socotită în linie aeriană.

5. Pe baza situației geografice și a plasării castrelor și a turnurilor se vor stabili, cu oarecare aproximație, sectoarele de apărare ale castrelor de pe linia Meseșului⁶⁶.

6. După cele constatate cu ocazia investigațiilor noastre, chiar dacă nu a existat un șanț și un val continuu pe coama Meseșului, în genul celor din *Germania Superior* sau din *Britannia*, este de netăgăduit că aici se afla totuși o linie bine organizată, constînd din turnuri de veghe și de semnalizare și din burguri, sprijinite pe deseale castre din depresiunea Almaș—Agrij, adică un complex defensiv unitar. Cercetarea și studiarea izolată a diferitelor părți constitutive ale acestui ansamblu, atît de coerent, nu ne poate duce decît la erori, dacă nu le-am privi în mod constant în cadrul lor general, dacă articulațiile lor cu „organele” vecine și integrarea în întregul construit de romani pentru apărarea cît mai eficientă a teritoriului Imperiului n-ar fi precizate fără încetare.

7. Porțiunea în discuție a liniei de apărare a *Daciei Porolissensis* este un dispozitiv simplu în ansamblul lui, în aceeași vreme totuși relativ complicat în ceea ce privește detaliile. În privința amplasării diferitelor elemente constitutive, se poate observa, în chip evident, o minuțiozitate uimitoare: nimic, aproape nici o formațiune de teren nu este lăsată hazardului. Rigiditatea de principiu, aplicată pe o lungime de zeci de kilometri, într-o zonă geografică de aspect relativ variat, corespunde unei flexibilități uluitoare de executare și unui spirit remarcabil de adaptare la condițiile naturale.

Acest complex defensiv, conceput foarte ingenios, adaptat într-un mod amănunțit la condițiile geografice⁶⁷, perfect coerent, chibzuit și sistematic, adică o linie de graniță întărită în adîncime, constituie o parte a frontierei fortificate a Imperiului roman, de pe Meseș, o parte integrantă a aceluia *Limes Dacicus* care, pe nedrept, a fost contestat de unii cercetători.

8. Sîntem de părere că și asupra *limesului* de pe Meseș putem spune ceea ce a precizat eminentul cercetător francez, colonelul J. Baradez asupra caracteru-

⁶⁵ C. Daicoviciu, *Porolissum*, în RE, vol. XXII/1, 1953, col. 265—270.

⁶⁶ Vezi o încercare, în *Dacia*, N.S. XI, 1967, p. 151—158.

⁶⁷ În privința folosirii unor obstacole naturale în cadrul sistemului roman de apărare, cf. de ex.: R. Cagnat, *L'Armée romaine d'Afrique*, p. 672—673, 683 etc.; A. Poidebard, în *Quaderni-Limes*, nr. VI, p. 6—8; J. Baradez, *op. cit.*, p. 358—360; R. J. Goodchild, în JRS, XLIII, 1953, p. 75—76; L. Leschi, în *Études d'épigraphie, d'archéologie et d'histoire africaines*, p. 71, 73; M. Gichon, în *The Resumés of Papers at the 7th International Congress for Roman Frontier Studies*, Tel Aviv University, 1967, p. 2—12.

lui de mai târziu al *limesului* Numidiei: „Petit à petit, le *limes*... est devenu ce que devient toute organisation militaire basée sur la défensive à outrance et sur la fortification: il s'est ossifié et se sclérosera de plus en plus, comme se sclérosent les artères d'un pays dont les forces morales dégénérées ont sans cesse besoin de plus nombreuses défenses statiques pour suppléer à la déficience de son cœur”⁶⁸.

9. Din punct de vedere tehnic și militar, *limesul* de pe Meseș nicidecum nu se poate considera ca un obstacol de o valoare mediocră. Dimpotrivă, el constituia un stăvilă natural și artificial solid și un obstacol static atît de eficace, cît putea să fie un obstacol static. *Limesul* de pe Meseș nu este deci un simplu și slab val de graniță, nici măcar un val continuu material, ci este, înainte de toate, un dispozitiv foarte coerent, neîntrerupt, foarte bine studiat cu ocazia planificării și a întocmirii, a cărui rețea de pază și alarmă era fără nici o lacună, deoarece traseul său se sprijinea pe un schelet remarcabil de castele și de întărituri mai mici, suplimentare.

Linia de apărare, a castrelor, precedată de o rețea cu ochiuri de rezistențe pasive și active, a fost obstacolul de bază al unei zone de defensivă elastică, de 40—45 km adîncime în medie. Să nu uităm că în castelele așezate mai mult sau mai puțin departe în spatele liniei de bază de apărare de la Sutoru, Gilău (și Gherla), a existat o rezervă strategică, mobilă, compusă din două *alae* (decî din unități de viteză, de călăreți, și anume: *ala Siliana civium Romanorum* și, eventual, consecutiv *ala Thracum* (??) care au staționat în castrul de la Gilău⁶⁹, la 46 km depărtare în linie aeriană, socotit de la coama Meseșului, precum și *ala II Gallorum et Pannoniorum*, care a format timp îndelungat garnizoana castrului de la Gherla⁷⁰ și care, în linie dreaptă a staționat la o distanță de numai 62 km de *Porolissum*), o *ala milliaria* (!) și un *numerus* (unitate de pedestrași?): *Numerus Maurorum Optatianensium*, care au staționat consecutiv în castrul de la Sutoru⁷¹, situat numai la 20 km depărtare de prima linie, în spatele

⁶⁸ Op. cit., p. 358.

⁶⁹ Cf. W. Wagner, *Dislokation*, p. 69, 239, 240, 241; C. Daicoviciu, D. Protase, în *ActaMN*, I, 1964, p. 167 cu întreaga bibliografie.

⁷⁰ C. Daicoviciu, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 335; W. Wagner, *Dislokation*, p. 39, 232, 240, 241; C. Daicoviciu, D. Protase, în *ActaMN*, I, 1964, p. 170 și nota 80.

⁷¹ În privința *alei milliaria*, cf. K. Torma, în *AEM*, III, 1879, p. 92 și nota 12; *CIL*, III, 1193, 7644; W. Wagner, *Dislokation*, p. 54—55, (cu rezerve în ceea ce privește localizarea acestei unități aici), 238. Asupra prezenței unei *ala* la Sutoru care nu este cuprinsă în tabelul publicat de M. Macrea (în *Dacia*, N.S., VIII, 1964, p. 154), v. infra, p. 464; Em. Panaitescu, *Monumente inedite din Largiana*, în *ACMIT*, III, 1930—1931, p. 88; J. Szilágyi, în *DissPann*, ser. II, nr. 21, p. 37. În legătură cu problema prezenței următoarelor unități militare considerate (după o lectură perimată) ca fiind staționate la Sutoru, și anume: *numerus Militum Osroënorum* (?), *ala (I) Maurorum* (?), *numerus Maurorum Optatianensium* sau *numerus Maurorum Optatorum*, *numerus Palmyrenorum Optatianensium*, cf. Em. Panaitescu, în *ACMIT*, III, 1930—1931, p. 87; C. Daicoviciu, *Un nou „miliarium” în Dacia*, în *AISC*, I/2, 1928—1932, p. 52, în special nota 4; W. Wagner, *Dislokation*, 209, 211, 236, 270 (ținem să menționăm aici că W. Wagner, avînd în vedere numai inscripția *CIL*, VIII, 9368=20944, din *Caesarea Mauretaniei*, a schimbat numele acestor *numeri* într-un mod arbitrar în *numeri Mauretanorum*. Pe baza unei inscripții aflate la Micia prof. C. Daicoviciu a dovedit însă absolut cert că majoritatea acestor trupe recrutate în *Mauretanii* nu sînt „*Mauretanorum*”, ci *numeri Maurorum*. Vezi, C. Daicoviciu, *Templul maurilor din Dacia*, în *Sargetia*, II, 1941, p. 120; cf. și H. T. Rowell, *Numerus*, în *RE*, vol. XVII/2, Stuttgart, 1937, col. 1333; J. Szilágyi, în *DissPann*, ser. II, nr. 21, p. 37 și notele 230—231, p. 57. — Oricare ar fi fost *numerusul* sau, mai puțin probabil *numeri*, ce și-a avut garnizoana în castrul de la Sutoru, faptul constatat de Szilágyi (în *DissPann*, ser. II, nr. 21, p. 37 și nota 230) pe baza observațiilor lui Em. Panaitescu (în *ACMIT*, III, 1930—1931, p. 91—93, pl. II, fig. 4, p. 96—98, fig. 5) că monumentele funerare aflate pe teri-

ei, aflându-se la 15—18 km distanță față de castrul de la Buciumi, respectiv de cel de la Românași!).

Limesul de pe Meseș nu a fost destinat de la bun început ca să se opună numai unor atacuri slabe, neînsemnate, ci, dimpotrivă, avea menirea de a face față și unor oști inamice mai puternice care, tocmai prin adâncimea, mobilitatea, cu un cuvânt elasticitatea apărării, erau uzate, disociate, nimicite din timp. Prin aceste calități, prin multilateralitatea, ingeniozitatea, măreția concepției, *limesul* de pe Meseș, atît din punct de vedere strategic cît și, mai ales, tactic, deci calitativ, a fost mult superior *limesului Germaniae Superioris, Raetiae, Britanniae*, unde, începînd cu primii ani de domnie ai lui Hadrian, toate forțele disponibile au fost înșirate concentrat pe linia de frontieră rigidă, după expresia lui U. Kahrstedt și a lui E. Kornemann pe „linia de cordon“, iar în cazul cînd inamicul a reușit să străpungă această linie, acest sistem de apărare, a putut face ce vroia, fără să mai aibă de furcă cu unități romane așezate în „hinterlandul“ liniei de apărare. După cum se știe, situația aceasta în cursul secolului al III-lea sau puțin mai tîrziu a dus la prăbușirea sistemului defensiv roman în unele din provinciile amintite mai sus⁷², pe cînd în alte provincii, mai ales în cele răsăritene, faptul că comandamentul roman suprem n-a acordat o importanță cuvenită dezvoltării cavaleriei, în general, neavînd la îndemînă trupe suficiente din această armă, bine instruite, a avut drept efect același rezultat dezastruos⁷³.

Rețeaua completă de comunicații, compusă din artere principale, drumuri cît se poate de drepte (care însă, desigur, nici pe departe nu sînt așa de minuțios cercetate cît s-ar cuveni), rocade, adică drumuri paralele cu „frontul“, a permis comandamentului roman să întărească într-un timp relativ foarte scurt anumite puncte amenințate sau, în cazuri mai grave, de a astupa eventualele breșe, făcute de inamic în rețeaua defensivă.

10. După cît se poate observa, sistemului de apărare romană din nord-vestul provinciei *Dacia*, în perioada culminantă a dezvoltării ei, adică în al doilea deceniu al secolului al III-lea e. n., îi aparțin elemente variate: a) turnuri, burguri, porțiuni de val cu fossa și *agger* (cîteva dintre ele fiind înaintate cu cîteva km în fața primei linii, cum este cazul burgului avantpost de la Negreni⁷⁴), eventual și

toriul acestei localități reprezintă, în majoritate călăreți sau cai, sugerează ideea că unitatea, sau unitățile respective, au fost trupe de călăreți, deci cu mobilitate mare! Această posibilitate întărește ipoteza noastră în privința existenței unor rezerve mobile în spatele liniei defensive de pe culmea Meseșului.

⁷² E. Kornemann, *Römische Geschichte*, vol. II, p. 365. „... In diesen schweren Kriegs- und Notzeiten (este vorba de decadele 6 și 7 ale secolului III e.n.) ist das auf ewigen Frieden berechnete, militärisch ganz unbrauchbare hadrianische Limes-System endgültig zusammengebrochen. Gallienus hat nach dem Verlust vieler äusserer Grenzsicherungen endlich den Übergang zur beweglichen, tief gegliederten Abwehr durchführen“. Cf. și G. Téglás, *Limes-tanulmányok*, p. 70—72, 81; H. v. Petrikovits, în *Limes-Studien, Rheinfelden/Basel*, 1957, p. 93.

⁷³ J. W. Eadie, *The Development of Roman mailed Cavalry*, în *JRS*, LVII, 1967, p. 161—173. Asupra acestui studiu atît de interesant și important ne-a atras atenția prof. univ. A. Bodor.

⁷⁴ Pentru o situație similară în alte provincii, vezi: A. Merlin, *Le fortin de Bezereos sur le limes tripolitain*, în *CRAI*, 1921, p. 242—246; A. Gnirs, *Ein Limes und Kastelle der Römer vor der norisch-pannonischen Donaugrenze. Ein vorläufiger Bericht. Das römische Kastell im Stampfen (Stupava). Das Kastell am Burgstall von Muschau*, în *Sudeta*, IV, 1928, p. 120—153; R. Paribeni, *op. cit.*, vol. I, p. 105; E. von Nischer, *Das Vorland des norisch-pannonischen Limes*, în *Unsere Heimat*, N.F., 1932, p. 227—252; Fr. Krížek, *Limes Romanus na Žitnem ostrově*, Bratislava, 10, 1936, p. 410—432; idem, în *Limes Romanus Konferenz, Nitra*, p. 49—61; V. Ondrouch, *Limes Romanus na Slovensku. Il limes romano in Slovacchia*, în *Práce Učené společnosti šafaříkovy v Bratislavě*, sv. 28, Bratislava, 1938; P. Sticotti, *Il „limes“ delle Alpi Giulie*, în *Quaderni-Limes*, nr. II, (Roma), 1938, (cu bibliografie neaccesibilă mie); Eug. Al-

cu palisadă, iar în zona *Porolisum* chiar și un *limes*-zid, construit în stilul *opus incertum* pe prima linie; b) o rețea de drumuri în spatele primei linii, care leagă caștele între ele și de prima linie.

Pe lângă aceste elemente de apărare, în unele cazuri, anumite obstacole naturale și, concomitent, densitatea foarte scăzută ori chiar lipsa populației pe teritoriile dinaintea liniilor de frontieră (din pricina unor regiuni muntoase, mlăștinoase ori deșerturi) face superfluă construirea liniilor defensive continue, așa cum pare să fie situația de pe frontiera de est a Siriei, a Arabiei⁷⁵, a Palestinei⁷⁶, în provinciile africane⁷⁷, unde, în multe locuri, ca și în cazul apărării de pe Meseș, numai zonele mai periclitate erau apărate într-un mod mai eficace⁷⁸.

Privit prin această prismă dublă, sistemul de apărare constatat în nord-vestul provinciei *Dacia* pare să aibă mai multe analogii cu realitățile existente în epoca preconstantiniană în Siria, Arabia, Palestina și în provinciile africane.

Desigur însă, nu este permis să se facă o clasificare netă, categorică, deoarece sistemul de apărare din nord-vestul provinciei este mai mult sau mai puțin complex decât cele amintite mai sus. Mai mult chiar, pe frontierele întregii provincii *Dacia* cunoaștem și o porțiune de *limes*, plasată pe linia râului Olt (așa zisul *limes Alutanus*⁷⁹) și chiar un sector de apărare aproape perfect identic, atât din punct de vedere principal, cât și din punct de vedere practic cu unele porțiuni ale *limesului* transrenan, adică cu *limes Germaniae Superioris*, acesta fiind așa-zisul „*Limes Transalutanus*” sau *Limes Valachicus*⁸⁰. Pe de altă parte, chiar și în cazul provinciei *Germania Superior*, în legătură cu care, în general, se vorbește de un „*limes adevărat*”, cu toate elementele componente, obișnuite, se cunosc porțiuni relativ scurte (de exemplu între mănăstirea Lorch și Götzemühle, respectiv Haghof⁸¹), unde lipsesc cu desăvârșire atât *fossa* cât și *aggerul*. Atât din acest fapt, cât și din alte asemenea cazuri rezultă că problema apărării

bertini, P. Massiera, *Le poste romain de Messad (Algérie)*, în *Revue des études anciennes*, XLI, 1939, 223—224; W. Ensslin, în *The Cambridge Ancient History*, vol. XII, p. 86; S. N. Miller, *The Army and the imperial House*, în *The Cambridge Ancient History*, vol. XII, p. 20; P. Romanelli, în *Quaderni-Limes*, nr. X, p. 13, 16, 17; R. G. Goodchild, J. B. Ward Perkins, în *JRS*, XXXIX, 1949, p. 83—85, fig. nr. 15; L. Leschi, în *Études d'épigraphie, d'archéologie et d'histoire africaines*, p. 32; T. Kolník, *Ausgrabungen auf der römischen Station in Milanovce in den Jahren 1956—1957*, în *Limes Romanus Konferenz*, Nitra, p. 27—48; H. v. Petrikovits, în *Limes-Studien Rheinfelden/Basel*, 1957, p. 89, 92 etc.

⁷⁵ A. Poidebard, în *Quaderni-Limes*, nr. VI.

⁷⁶ M. Gichon, în *The Resumées of Papers read at the 7th International Congress for Roman Frontier Studies*, p. 2—4; pentru antecedentele *limesului* *Palestinae* cf. idem, *The Origin of the Limes Palestinae and the Major Phases in its Developments*, în *BJ*, Beihefte, 19, 1967, p. 176—178; idem, *The Jewish and other precursors of the Roman Fortifications*, în *BJ*, 19, 1967, p. 182 și urm.; idem, *Idumea and the Herodian Limes*, în *Israel Exploration Journal*, 17/1, 1967, p. 35—42.

⁷⁷ A. Schulten, *Das römische Afrika*, Leipzig, 1899, p. 83—84; R. Cagnat, *L'Armée romaine de l'Afrique*, p. 672; Eug. Albertini, *L'Afrique Romaine*, p. 10—12; R. G. Goodchild, J. B. Ward Perkins, în *JRS*, XXXIX, 1949, p. 83; L. Leschi, în *Études d'épigraphie, d'archéologie et d'histoire africaines*, p. 71 etc.

⁷⁸ În privința altor provincii cf. N. Vulić, *Il limes romano in Yugoslavia*, în *Quaderni-Limes*, nr. I, Roma, 1937, p. 5—6, 14; P. Sticotti, în *Quaderni-Limes*, nr. II; A. Poidebard, în *Quaderni-Limes*, nr. VI. pl. IV, fig. 2; G. Dobiáš, în *Quaderni-Limes*, nr. VIII; P. Romanelli, în *Quaderni-Limes*, nr. X, p. 15—20; G. Brusin, *Il vallo romano in alpe Iulia*, în *Limes-Studien, Rheinfelden/Basel*, 1957, p. 39—43; Šašel, *Alpes Juliana*, în *The Resumées of Papers read at the 7th International Congress for Roman Frontier Studies*.

⁷⁹ D. Tudor, *OltR*, p. 207—208.

⁸⁰ Idem, *ibidem*, p. 209—211.

⁸¹ A. Buday, în *DolgCluj*, I, 1910, p. 22—23; vezi și G. Téglás, *Limes-tanulmányok*, p. 39.

frontierelor romane nu este permis să fie privită rigid, ci în mod dialectic, așa cum a procedat comandamentul roman când a încercat să aplice soluțiile cele mai adecvate condițiilor momentane sau de perspectivă⁸². Nu este deci nicidecum de mirare că structura și caracterul sistemului de apărare romană diferă de la provincie la provincie⁸³, ba mai mult, chiar în cadrul aceleiași provincii de la o porțiune la alta⁸⁴, corespunzător condițiilor naturale, militare, politice etc.

Sistemul defensiv din nord-vestul provinciei *Dacia Porolissensis*, cel puțin în principiu, arată deci câteva afinități cu anumite porțiuni ale *limesului* provinciilor de est și de sud-vest ale Imperiului roman. Prin natura lucrurilor, el pare să fie legat cu fire mai puternice de unele porțiuni ale *limesului Germaniae Superioris*, construite, aproape sigur, în ultimii ani ai domniei lui Domitian⁸⁵ și în primii ani ai domniei lui Traian, ale căror lucrări au fost dirijate de însuși acest ultim împărat⁸⁶. Dispozitivul prezentat diferă totuși de acel *limes Germanicus*, păstrându-și particularitățile sale până la sfârșitul stăpînirii romane în această parte a Imperiului.

Înainte de încheierea trecerii în revistă a anumitor chestiuni legate de existența sistemului de apărare din nord-vestul *Daciei Porolissensis*, trebuie să amințim, măcar în treacăt, și o altă latură a problemei *limesului*.

⁸² În legătură cu această problemă considerăm necesar să cităm cuvintele lui L. Leschi referitoare la *limesul Mauretaniae Caesariensis*. ... „Un coup d'oeil jeté sur la carte que figure dans „*l'Évolution du nomadisme en Algérie*“ d'Aug. Benard et N. Lacroix, fait ressortir nettement que si dans l'ancienne Numidie les Nomades remontent jusque dans la région de Constantine et même plus haut, au contraire, vers l'Ouest, la limite septentrionale de leurs déplacements est exactement celle de la frontière méridionale de la Maurétanie Césarienne. Or, en Numidie, des mesures militaires ont, dès le début du IIe siècle, interdit aux Nomades, par une solide barrière, le libre accès des terres cultivables. Vers l'Ouest, au contraire, la barrière a été établie de façon à n'apporter aucune entrave aux déplacements saisonniers. Elle présente d'ailleurs un tout autre caractère qu'en Numidie. Au lieu d'être une barrière continue — fossé et forts rapprochés — elle est formée essentiellement, comme l'a bien montré E. Albertini, d'une route stratégique reliant entre deux postes distants de 30 à 35 kilomètres et solidement tenus par des unités au nombre desquelles figurent les Syriens... Le *limes*, dans cette partie de l'Afrique, n'est pas à proprement parler une barrière, mais une zone surveillée. S'il diffère du *limes* de Numidie, c'est que son rôle est différent. (Sublinierile noastre.) Ici, les Nomades n'étaient pas exclus de leurs terrains de parcours, mais simplement, au terme de leur déplacement vers le Nord, à la limite d'achaba, un cordon de surveillance interdisait aux pillards éventuels le libre accès aux territoires cultivés“.

⁸³ În legătură cu această chestiune cf.: R. Cagnat, *L'Armée romaine de l'Afrique*, p. 673; Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, vol. V, p. 141—142; idem, în *Gesammelte Schriften*, vol. V, p. 446—452; G. Téglás, *Limes-tanulmányok*, p. 70; R. Cagnat, V. Chapot, *op. cit.*, p. 251—252; E. H. Alton, *op. cit.*, p. 479; L. Homo, *op. cit.*, p. 608; E. Fabricius, în *ORL*, Bd. II, Lfg. LII, p. 37; K. Stade, în *Quaderni-Limes*, nr. III, p. 17; C. W. Vollgraff, *Il limes romano nei Paesi Bassi*, în *Quaderni-Limes*, nr. V (Roma), 1938, p. 4, 6; A. Poidebard, în *Quaderni-Limes*, nr. VI, p. 5; P. Romanelli, în *Quaderni-Limes*, nr. X, p. 6; F. Gerald Simpson, I. A. Richmond, în *JRS*, XXV, 1935, p. 12—15; I. A. Richmond, în *JRS*, XL, 1950, p. 43, 45, 47—48, 50, 54; J. Baradez, *op. cit.*, p. 360; R. G. Goodchild, în *JRS*, XLIII, 1953, p. 75.

⁸⁴ G. Téglás, *Limes-tanulmányok*, p. 52—65; E. Kornemann, în *Klio*, VII, 1907, p. 83—86.

⁸⁵ Cf. de pildă: A. Buday, în *DolgCluj*, I, 1910, p. 27; E. Fabricius, în *ORL*, Bd. II, Lfg. LII, p. 37.

⁸⁶ Cf., între altele, E. Kornemann, în *Klio*, VII, 1907, p. 85—88; A. Buday, în *DolgCluj*, I, 1910, p. 93—94, 114—116.

Relațiile între romani și triburile dacilor liberi și ale altor neamuri erau bazate, înainte de toate, pe forța militară. Imperiul avea tot interesul să-i țină departe de teritoriile ce-i erau necesare datorită fertilității pământurilor, dar mai ales marilor bogății ale subsolului. Nu este cu totul exclus ca Traian, care, desigur, avea informații suficiente cu caracter geografic, economic, politic și de altă natură asupra teritoriului Silvaniei și asupra împrejurimilor orașelor actuale Baia Mare (o regiune bogată în zăcămintele de aur și de alte metale neferoase) și Satu Mare, să fi avut de gând la un moment dat să ocupe din punct de vedere militar și aceste teritorii, ce se întindeau într-o parte până la imensele mlaștini, legate între ele, ale Barcăului, Erului și Someșului de jos, iar în cealaltă până la coama Munților Gutiiului și Oașului, asigurând o apărare eficientă și acestui spațiu ce urma, eventual, să fie cucerit. Totuși, înainte de toate, probabil pentru a face economie de forțe sau pentru alte motive — din păcate — necunoscute nouă, frontiera provinciei a fost fixată până la urmă prin înseși condițiile naturale, orografice acolo unde a rămas până la părăsirea Daciei de către autorități și armată.

Nu este exclus ca sistemul de apărare de pe Meseș să fi avut nu numai un caracter strict militar și vama ci, totodată, să fi fost și un punct de sprijin care să permită controlul triburilor vecine de daci liberi și să fi favorizat dezvoltarea agriculturii și vieții comerciale a populației subjugate⁸⁷, viață ce pare a fi fost foarte intensă până în a doua jumătate a secolului al III-lea.

În perioadele mai lungi sau mai scurte de pace, dispozitivul eșalonat, care face subiectul prezentei lucrări, a înlesnit pătrunderea unor bunuri materiale și culturale romane în „barbaricum”⁸⁸, complexul de la *Porolissum* fiind totodată și un *emporium* important, nu numai un simplu grup de dispozitive cu caracter strict militar⁸⁹. Același, se pare, ar fi fost cazul și la Bologa (*Resculum*)⁹⁰.

ȘT. FERENCZI

⁸⁷ E. Birley, *Research on Hadrian's Wall*, Kendal, 1961. Cartea eminentului arheolog englez o cunosc numai din recenzia lui R. Thouvenot, în *Revue des études anciennes*, LXVI, 1964, p. 266—267.

⁸⁸ Cf. C. Daicoviciu, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 220; J. Dekan, *Stand und Aufgaben der Limesforschung in der Slowakei*, în *Limes Romanus Konferenz, Nitra*, p. 16.

⁸⁹ Vezi: C. Patsch, *op. cit.*, p. 140 și urm., 144; V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, p. 100 și urm.; C. Daicoviciu, *Porolissum*, în *RE*, vol. XXII/1, col. 269.

⁹⁰ Un drum roman venind dinspre vest pe valea Crișului Repede și continuând până la Napoca, însemnează K. Torma pe harta anexată lucrării sale (*Limes Dacicus*). Acest drum însă nici până astăzi nu este recunoscut și explorat arheologic. Numai K. Torma crede (*op. cit.*, p. 51) că i-ar fi recunoscut traseul de la Poieni până la Bologa și de aici spre Cluj. V. Pârvan (*Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 109 și urm.) este de părere că acesta era, pe timpul lui Marc Aureliu, unul dintre drumurile urmate de iazygii din Cîmpia Tisei în raporturile lor cu roxolanii din sudul Basarabiei (din sudul Moldovei și din nord-estul Munteniei). Vezi însă, în această privință, rezervele lui V. Christescu (*Viața economică... p. 98 și urm.*, în special p. 101 și nota 1). Cf. și M. Macrea, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 198—199; H. Kiepert, *Formae orbis antiqui*, Berlin, XVII, Beibl. 4; E. Petersen, A. von Domaszewski, G. Calderini, *Die Marcus Säule auf Piazza Colonna in Rom*, München, 1896, p. 121 și urm.; C. Patsch, în *Beiträge*, V/2, p. 130—142; A. Alföldi, *op. cit.*, p. 322; o recapitulare în legătură cu rețeaua de drumuri din Cîmpia Tisei, vezi la A. Mócsy, *Pannonia*, în *RE*, Supplementband IX, Stuttgart, 1962, col. 667; I. Tóth, *Zur Frage des Ursprungs und des sozialen Hintergrunds des Silvankultes in Dazien*, în *ActaClassDebr*, III, 1967, p. 80.

OBSERVATIONS SUR LE SYSTÈME ET LE CARACTÈRE DU SOI-DISANT „*LIMES DACICUS*“

(Résumé)

En 1965 ont été exécutées de recherches de topographie archéologique sur le sommet si caractéristique des Monts Meseș situés au nord-ouest de l'ancienne province *Dacia Porolissensis*, monts qui séparent le Plateau de Transylvanie du territoire de la province et des régions *extra fines provinciae*. Les investigations ont été effectuées entre la vallée du Crișul Repede et celle du Someș, sur une longueur totale de 60—65 km.

L'ensemble des résultats fournis par les recherches permet de constater que le système préconisé par A. von Domaszewski (il s'agit de la dite „Talsperre“) est appliqué en détail sur la ligne de la frontière, avec la remarque que, sur le terrain, la situation est beaucoup plus complexe que ne l'avait imaginée le savant allemand. Les camps, bien que situés ici, exceptionnellement, à des distances très petites, réclamaient certainement des fortifications complémentaires. Tours d'observation, petits bourgs et camps situés aux points nécessaires, voilà ce que doit avoir été le *limes* dacique de la cime des Monts Meseș. Selon nos observations, même si un *vallum* et fossé ou un mur continu n'ont pas existé sur cette ligne, il ne fait pas de doute que dans le nord-ouest de *Dacia Porolissensis* a été construite une ligne bien organisée de tours et de bourgs, système défensif conçu probablement par Trajan même d'une manière très ingénieuse, ayant comme base de résistance les nombreux camps de la dépression existante sur ses arrières. Ce système a été parfaitement adapté aux conditions naturelles, constituant une frontière fortifiée en profondeur et formant une unité stratégique indissoluble.

Le système défensif primordial de *Dacia Porolissensis* qui, avec le temps (probablement sous les règnes d'Adrien, d'Antonin le Pieux, éventuellement de Commode, mais certainement sous le règne de Caracalla), a été complété par d'autres dispositifs nouveaux de défense, se signale par certaines affinités plus étroites, aussi bien en principe, que par ses détails, d'une part avec le *limes Germaniae Superioris* et d'autre part avec le système de défense de quelques provinces nord-africaines (construit au temps de Domitien et de Trajan) et avec les *limites* de Syrie et de Palestine.

CASTRUL ROMAN DE LA SIGHIȘOARA

La circa 3 km spre vest de Sighișoara, la capătul sud-vestic al platoului Podmoale (Burgstadel) situat pe partea stîngă a luncii Tîrnavei Mari, precum și pe pantele de sud și sud-vest ale platoului, la suprafața terenului arabil, pe o arie de aproximativ 250×200 m, se află resturi de cultură materială din epoca romană, constînd din fragmente de vase, țigle, cărămizi și olane¹. Două valuri mici de pămînt, foarte aplatizate, ce pornesc dinspre malul înalt și abrupt de deasupra luncii Tîrnavei, la distanță de 130 m unul de altul și merg aproape paralel către sud-est, fiind vizibile pe aproape 70 m, sînt singurele elemente care se mai văd astăzi pe teren² și care ne îndemnau să bănuim, aici, existența unui castru³.

Pentru o cunoaștere cît mai temeinică a acestor vestigii romane și pentru elucidarea problemelor ridicate în ultimul timp cu privire la caracterul militar sau civil al acestui obiectiv arheologic⁴, Institutul de istorie și arheologie din Cluj și apoi Muzeul de istorie a Transilvaniei — Cluj, în colaborare cu Muzeul municipal din Sighișoara, au efectuat în acest loc, în anii 1963—1967, săpături arheologice⁵.

Săpăturile întreprinse pînă în prezent aici au reușit să lămurească în bună parte problemele mai sus enunțate, ducînd la descoperirea unui castru⁶ și a unei așezări romane, scoțînd totodată la iveală și material

¹ Astfel de urme materiale, pe arii însă mult mai reduse, se găsesc și spre nord-est de locul amintit, pe platou, precum și la circa 400 m spre est, pe pantele de la începutul văii ce mărginește capătul platoului înspre sud-est.

² Dintre aceste valuri, ceva mai clar se observă cel de nord-vest, situat pe platou, pe cînd celălalt, situat pe marginea sud-vestică a platoului, se distinge puțin mai greu.

³ Presupuneri că în acest punct ar fi existat un castru roman s-au făcut încă cu peste un secol în urmă și sînt cunoscute în literatura de specialitate a vremii; cf. Fr. Müller, în *AVSL*, N.F., II, 1855, p. 388—393; idem, în *MCC*, IV, 1859, p. 70.

⁴ Vezi *SCIV*, II, 1951, p. 307; *IstRom.* I, 1960, p. 377, 621; D. Protase, *Le coorti I Hispanorum milliaria e I Ubiorum in Dacia*, în *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 507, n. 22.

⁵ În 1963 săpăturile au fost conduse de către prof. K. Horedt, iar în 1964—1967 de către I. Mitrofan. De la Muzeul de istorie a municipiului Sighișoara au participat la săpături D. Ignat și Gh. Moldovan. Mai amintim faptul că în 1966 nu s-au făcut cercetări, terenul fiind acoperit cu culturi de toamnă.

⁶ Au fost efectuate 16 secțiuni, dintre care 4 (I—IV) în 1963, iar celelalte 12 (V—XVI) în 1964—1967. Dintre secțiunile trasate în 1963 notăm pe planul castrului numai secțiunea I, de pe latura de nord-est, unde s-a dat pentru prima dată de primul șanț al castrului (șanțul mare sau șanțul interior).

din epoca anterioară. Astfel s-a constatat că aici a existat o așezare dacică⁷, datînd din Latène-ul tîrziu⁸, că peste aceasta în prima jumătate sau către mijlocul sec. II e.n. a fost ridicat un castru de pămînt⁹ și că peste acesta, în cea mai mare parte a lui¹⁰, în a doua jumătate a sec. II e.n., s-a suprapus o așezare civilă romană.

Dintre aceste descoperiri ne vom ocupa, deocamdată, numai de cele referitoare la castru¹¹, care, pe baza cercetărilor din anii 1964—1967, putem spune¹² că era de $180(?) \times 133$ m¹³, avînd forma unui patrulater neregulat¹⁴, cu laturile lungi orientate pe direcția NV—SE și două șanțuri (fig. 1).

Din cele 12 secțiuni trasate în 1964—1967 pe teritoriul castrului, 11 au fost efectuate pe laturile acestuia: 4 (S. XI, XIII, XV, XVI) pe latura de nord-est¹⁵, 2 (S. VII, XII) pe latura de sud-vest, 3 (S. VIII, IX, XIV) pe latura de sud-est și 2 (S. V, VI) pe latura de nord-vest, pentru delimitarea ariei lagărului și cunoașterea sistemului de fortificație și 1 (S. X) în interiorul castrului (fig. 1).

Dintre secțiunile trasate pe latura de nord-est a castrului, latură aflată pe platou, una (S. XI) a fost executată în partea de nord-vest a acesteia, pe locul unde s-a păstrat cel mai bine una din porțiunile de val amintite. Deși aici valul castrului, după cum s-a constatat, a fost clădit pe pămîntul viu, fără să fi fost deranjat de construcții ulterioare, totuși, cu excepția șanțurilor și, într-o oarecare măsură, a valului însuși (fig. 2), celelalte elemente constitutive ale incintei nu se disting¹⁶. Valul este lat la bază de circa 9,50 m, mai păstrîndu-se din înălțime cam 1 m. El este format din pămînt cenușiu-gălbui cu un strat subțire de pietriș în miez. La aproape 1,60 m de val, distanță care marchează probabil lățimea bermei, urmează primul șanț, larg de 7,50 m și adînc de 2,80 m. La 12 m de acesta se află cel de al doilea șanț, mai mic, larg de 4,50 m și adînc de 1,80 m. Peste *via sagularis* și bermă, ambele neamenajate și, deci, foarte greu de delimitat, precum și în șanțuri, după o perioadă de funcționare de scurtă durată, s-a scurs pămînt (în primul în mare parte provenind din val) care cu timpul,

⁷ Pentru descoperirile făcute mai demult aici, referitor la această epocă vezi Fr. Müller, în *AVSL*, N.F., II, 1855, p. 390.

⁸ Vestigii ale acestei așezări au fost descoperite de noi în secțiunea VII executată pe latura de sud-vest a castrului, precum și în secțiunea VI de pe latura de nord-vest, unde, la baza stratului de cultură roman, s-a dat de urmele unei locuințe, respectiv de o groapă de provizii cu ceramică dacică; ceramică dacică s-a mai aflat și în secțiunea V de pe latura de nord-vest. Semnalăm cu acest prilej că în secțiunile XII și XIV de pe laturile de sud-vest și sud-est, sub stratul de cultură roman, s-au aflat urme materiale constînd din ceramică neolitică și Coțofeni.

⁹ Se pare că numai partea de vest a castrului acoperă așezarea dacică.

¹⁰ Cu excepția colțului nordic al castrului.

¹¹ Celelalte descoperiri, cu privire la așezarea din epoca dacică și la așezarea civilă romană, vor fi amintite numai în măsura în care au legătură cu castrul.

¹² Cu toate că latura de nord-vest a castrului, situată pe malul înalt dinspre lunca Tîrnavei Mari, este distrusă; datorită probabil unor alunecări de teren.

¹³ Cifrele date reprezintă media laturilor opuse însumate, măsurătorile fiind făcute, pe laturile existente, de la mijlocul valului.

¹⁴ Pe trei laturi, cele de: sud-vest, sud-est și nord-vest, urmînd formele de relief.

¹⁵ Două din ele (XV și XVI) fiind foarte mici, mai mult niște sondaje pentru verificarea celui de al doilea șanț (șanțul mic sau șanțul exterior).

¹⁶ În cealaltă secțiune, trasată pe partea de sud-est a laturii, atît valul cît și bermă și *via sagularis* au fost distruse total de construcții și gropi ulterioare, aparținînd așezării civile romane. De asemenea, au fost deranjate parțial și șanțurile, primul șanț încălecînd la rîndul lui, în partea lui interioară, niște gropi anterioare, romane.

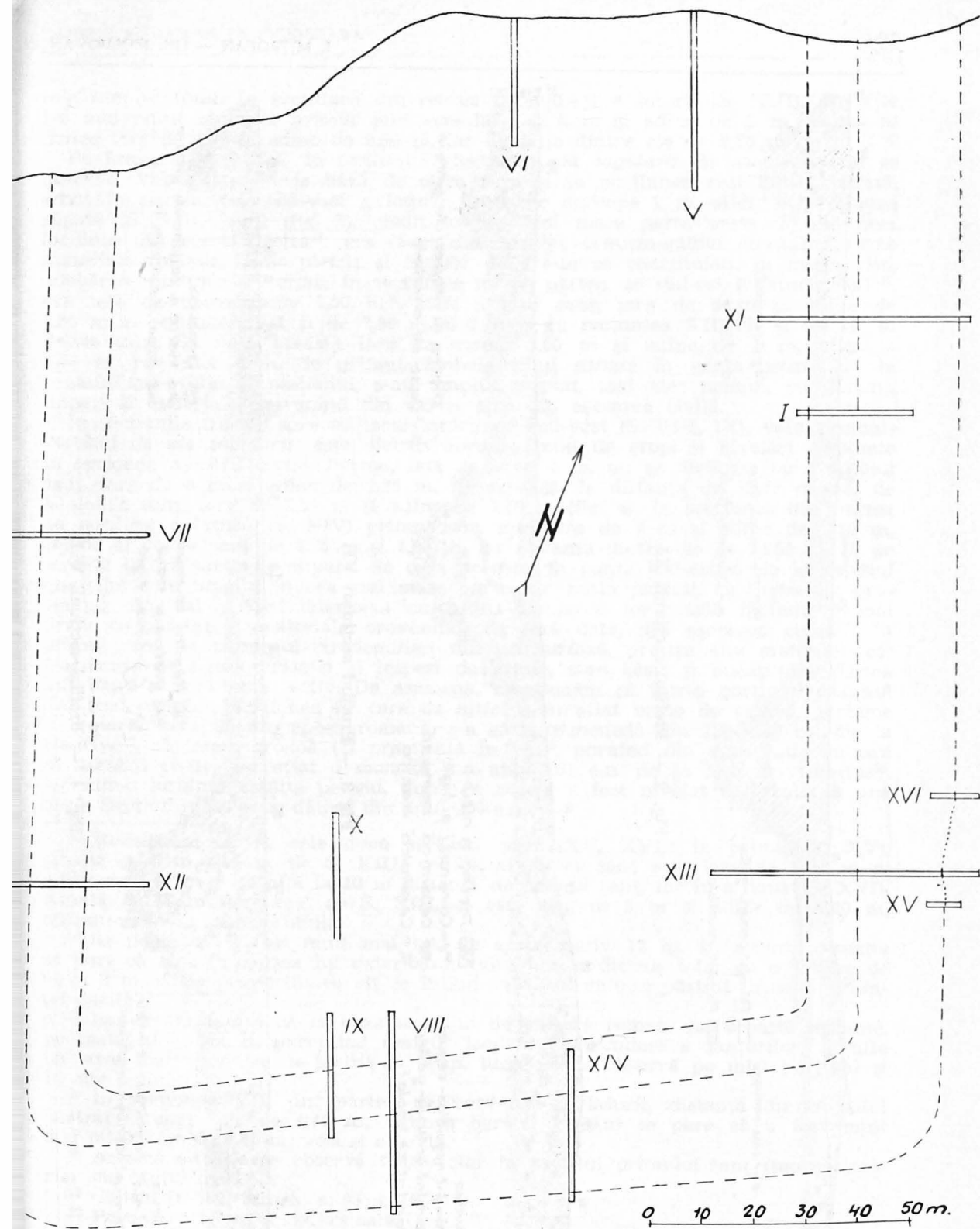

Fig. 1. — Planul castrului roman de la Sighișoara

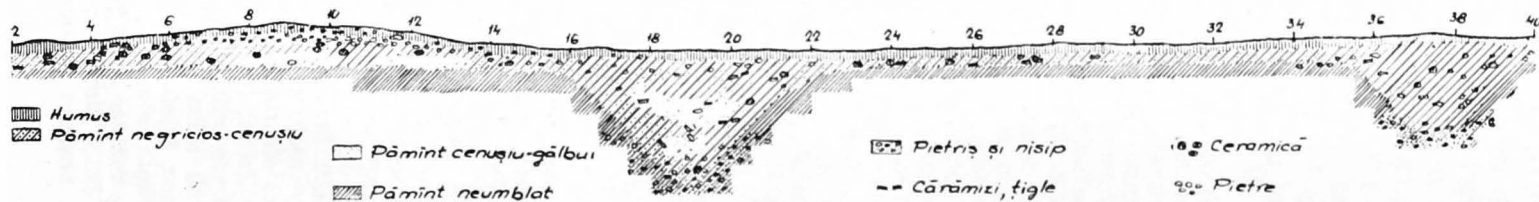

Fig. 2. — Profilul secțiunii XI

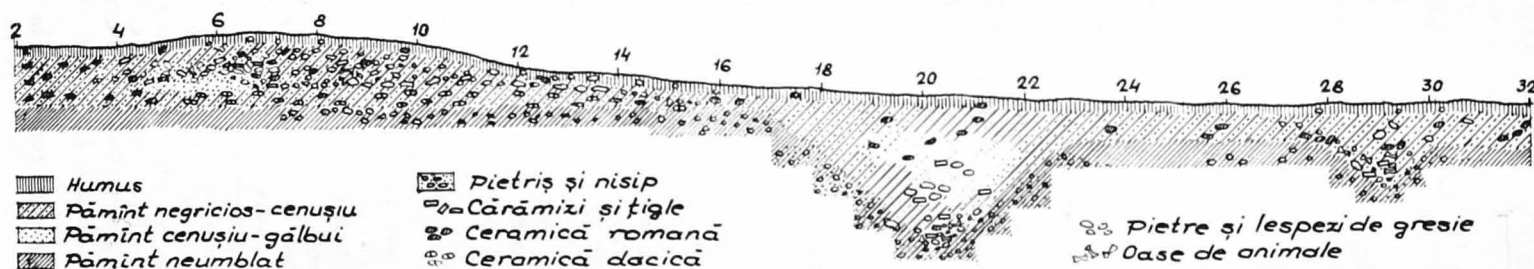

Fig. 3. — Profilul secțiunii VII

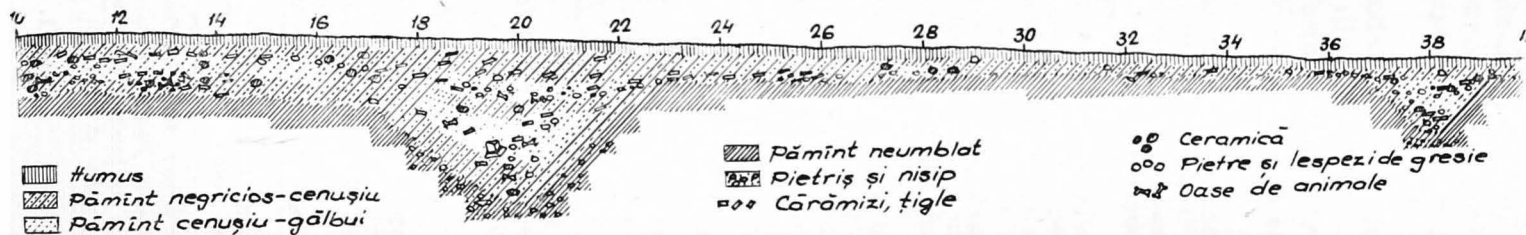

Fig. 4. — Profilul secțiunii VIII

le-a umplut total. În secțiunea din partea de sud-est a laturii (S. XIII), din cite s-a mai putut observa, primul șanț este larg de 8 m și adînc de 3 m, șanțul al doilea larg de 2,75 și adînc de 0,90 m, iar distanța dintre ele de 9,25 m¹⁷.

Pe latura sud-vestică, în secțiunile efectuate, *via sagularis* de asemenea nu se observă. Valul este lat la bază de circa 9 m și în porțiunea mai bine păstrată, adică în partea de nord-vest a laturii, înalt de aproape 1 m. Aici, în secțiunea săpată (S. VII), valul (fig. 3), clădit în cea mai mare parte peste urmele unei locuințe din epoca dacică¹⁸, era făcut din pămînt cenușiu-gălbui conținînd urme materiale romane, mult pietriș și lespezi de gresie ce constituiau, în miezul lui, adevărate platforme. Berma, în secțiunea de pe partea de sud-est a laturii (XII)¹⁹, era lată de aproximativ 1,50 m²⁰. Atît primul șanț, larg de 6 m și adînc de 2,50 m în secțiunea VII și de 7,50 m și 3,50 m în secțiunea XII, cît și cel de al doilea șanț, de data aceasta larg de numai 2,50 m și adînc de 1 m, aflat la 4,70 m, respectiv 4 m, de primul, ambele fiind situate în panta ușoară de la capătul sud-vestic al platoului, s-au umplut treptat, mai ales primul, cu pămînt, lespezi și materiale provenind din val și apoi din așezarea civilă.

În secțiunile trasate spre mijlocul laturii de sud-vest (S. VIII, IX), valul, nemai-vorbind de *via sagularis*, este distrus aproape total de gropi și nivelări efectuate în perioada așezării civile. Berma, lată de vreo 2 m, nu se distinge, iar primului șanț, larg de 6 m și adînc de 2,25 m, îi urmează, la distanța de 13,75 m, cel de al doilea șanț, larg de 2,50 m și adînc de 1,10 m (fig. 4). În secțiunea din partea de nord-est a laturii (S. XIV) primul șanț este larg de 7 m și adînc de 3,10 m, cel de al doilea șanț de 2,75 m și 1,35 m, iar distanța dintre ele de 14,60 m. Și pe această latură șanțurile situate, de data aceasta, în panta sud-estică de la capătul platoului s-au umplut în cea mai mare parte, cel puțin primul, cu materiale provenind din val și din interiorul castrului, umplerea lor totală făcîndu-se mai tîrziu cu pămînt și materiale provenind, de astă dată, din așezarea civilă²¹. În primul șanț, în pămîntul cu depuneri din prima fază, printre alte materiale ca: fragmente de țigle, cărămizi și lespezi de gresie, s-au găsit și bucăți din partea inferioară a unui altar votiv. De asemenea, menționăm că într-o porțiune păstrată din baza valului, porțiunea în care de altfel s-au aflat urme de arsură, cărbune și material ceramic din epoca romană, s-a găsit o monedă din 128—129 e.n. de la Hadrian²², că într-o groapă (?) practică în val²³, pornind din stratul de cultură al așezării civile, s-a aflat o monedă din anul 161 e.n. de la Marcus Aurelius²⁴, iar într-o locuință clădită pe val, după ce acesta a fost nivelat în prealabil, una de la Septimius Severus, datînd din anul 200 e.n.²⁵.

¹⁷ Menționăm că în cele două secțiuni mici (XV, XVI): în prima (S. XV), situată la 5 m sud-est de S. XIII, cel de al doilea șanț este larg de 3,75 m și adînc de 1,40 m și se află la 10 m distanță de primul șanț, iar în a doua (S. XVI), situată la 14 m nord-vest de S. XIII, el este larg de 3 m și adînc de 1,20 m, aflîndu-se la 12 m de primul.

¹⁸ Se poate să fi fost mult mai lat, de aproximativ 12 m. În această situație se pare că aici, în partea lui exterioară, valul a fost distrus total pe o lățime de circa 3 m, adică pe porțiunea cît se întînd în afara valului păstrat urmele locuinței dacice.

¹⁹ Remarcăm faptul că la baza stratului de cultură roman din această secțiune, pe toată lungimea ei, exceptînd desigur locul de pătrundere a șanțurilor, se afla un strat foarte subțire de pietriș și nisip, lucru ce se observă pe mici porțiuni și în alte secțiuni.

²⁰ În secțiunea VII, din partea de nord-vest a laturii, distanța dintre valul păstrat și șanț este de 4,40 m, lățimea bermei însă ni se pare că a fost mult mai mică, cam de 1,40 m; vezi și nota 18.

²¹ Această situație se observă foarte clar în profilul primului șanț (șanțul interior sau șanțul mare).

²² Cohen, II, 369; Strack, p. 93; t. IX/613.

²³ Probabil un cuptor de ars oale.

²⁴ Cohen, III, 776.

²⁵ Cohen, IV, 454.

Pe latura de nord-vest, latură acum distrusă și care fie că a fost fortificată fie că nu, în acest din urmă caz folosindu-se ca obstacol povârnișul înalt de circa 30 m și abrupt dinspre lunca Tîrnavei Mari, cele două secțiuni executate, ne-au pus în fața unei pante neuniforme, lungi de 12 m, care coboară față de nivelul actual pînă la 3,50 m și care apoi continuă cu o fișie plană de circa 7 m²⁶, de asemenea neuniformă, pînă în malul lunzii Tîrnavei.

În secțiunea trasată în interiorul castrului (S. X) neavînd elemente stratigrafice clare sau alte materiale sigure pentru datare, cele două faze de locuire, militară și apoi civilă, aproape că nu se pot distinge, straturile de pămînt, conținînd fragmente de vase, cărămizi, cărbune și pete de arsură, obiecte mărunte de bronz și fier, fragmente din vase de sticlă, pietre de rîu și oase de animale, fiind răscolite și amestecate.

Cunoscînd acum că peste acest castru, fără ziduri de incintă, s-a suprapus o așezare civilă romană, că terenul este arabil, că două laturi, cele de sud-vest și sud-est, situate pe marginile platoului, sînt în cea mai mare parte distruse, că latura de nord-vest, situată pe malul abrupt și înalt dinspre lunca Tîrnavei, este distrusă, și că latura de nord-est, deși se află pe platou, este și ea în foarte mare parte distrusă²⁷, ne putem da seama de ce dintre elementele constitutive ale incintei castrului s-au păstrat foarte puține. Totuși, pe baza săpăturilor efectuate, a observațiilor mai sus arătate, făcute în timpul săpăturilor, a materialului arheologic descoperit și a observațiilor făcute pe teren, putem să facem unele constatări cu privire la sistemul de construcție a castrului, la durata sa în timp și să încercăm să schițăm și unele considerații cu privire la rolul său.

Construit la capătul sud-vestic al platoului Podmoale, castrul roman de la Sighișoara, avînd numai o fază de pămînt, era de forma unui patruleter neregulat. Latura de sud-est are circa 140 m lungime, cele de nord-vest și sud-vest se păstrează pe 182 și, respectiv, 178 m, iar pe latura de nord-vest distanța dintre laturile de nord-est și sud-vest este de 130 m; trei laturi, după cum s-a arătat, urmînd și folosind formele de teren²⁸.

Pe cele trei laturi existente astăzi pe teren, adică laturile de nord-est, sud-vest și sud-est²⁹, valul, format din pămînt luat din șanțuri și probabil și din interiorul castrului, conținînd în unele porțiuni în miez nisip și pietre de rîu și, uneori, și urme materiale din epoca romană, avea o lățime la bază de peste 9 m, din înălțimea lui mai păstrîndu-se, și aceasta numai pe mici porțiuni³⁰, doar cam 1 m. Berma, foarte greu de observat, avînd o lățime variabilă între 1,40 m și 2,50 m, se termină în marginea unui șanț, larg de 6—8 m și adînc de 2,25—3,50 m. Cel

²⁶ Peste care s-a depus un strat de pămînt cam de 2,50 m, cu urme de cultură antică.

²⁷ Vezi nota 16. La acestea adăugîndu-se și răvășirile și sondajele ocazionale, efectuate aici de diferiți diletanți, în epoca modernă.

²⁸ Castre de acest gen, care se abat de la forma clasică a secolului II e.n., descrisă de Hyginus, urmînd și folosind formele de teren, sînt frecvente atît în Dacia cît și în alte provincii ale imperiului.

²⁹ Latura de nord-vest fiind distrusă, vezi descrierea ei și nota 12.

³⁰ Vezi nota 2.

de al doilea șanț, pe laturile de sud-vest și sud-est, este larg de 2,50—2,75 m și adînc de 1—1,35 m, iar pe latura de nord-est de 2,75—4,40 m și 0,90—2,80 m³¹.

Ceea ce apare oarecum neobișnuit în construcția acestui castru, deosebindu-l de cele cunoscute pînă în prezent în Dacia, este faptul că cel de al doilea șanț, de altfel mult mai mic, se află la distanțe destul de mari față de primul șanț, la: 4—4,70 m pe latura de sud-vest, la 9,25—12 m pe latura de nord-est și la 13,75—14,60 m pe latura de sud-est (fig. 1)³². Cum se explică aceste distanțe mari între șanțuri? La această întrebare nu putem răspunde, deocamdată, cu toată certitudinea. Ne-am putea gândi că șanțurile n-au funcționat concomitent sau, cu alte cuvinte, că avem de-a face cu o lărgire ori cu o restrîngere a ariei castrului³³. Nu credem că aceste ipoteze s-ar putea susține, deoarece șanțul al doilea, mai ales pe laturile de sud-vest și sud-est³⁴, e prea mic pentru a constitui un obstacol eficient și, deci, pentru a fi funcționat singur³⁵. Ni se pare mult mai verosimil să credem că cele două șanțuri, cu toate distanțele mari dintre ele, să fi funcționat concomitent³⁶, șanțul mic constituind un element auxiliar în sistemul defensiv al castrului, sporindu-i capacitatea de apărare³⁷. Cît despre panta prelungă și neuniformă de pe latura de nord-vest a castrului, ce se continuă cu o fișie orizontală de asemenea neuniformă, pînă în malul abrupt al luncii Tîrnavei, ea pare să fie mai degrabă rezultatul unei alunecări de teren decît al unei amenajări. Cert este faptul că aici se

³¹ Cele mai mici dimensiuni fiind înregistrate în secțiunea XIII, iar cele maxime în secțiunea XI.

³² Recent am fost informat de prof. N. Gostar că și la castrul roman de la Barboși (jud. Galați), pe latura nord-vestică, cel de al doilea șanț se află la o distanță de peste 4 m față de primul șanț. Situații similare, în care cel de al doilea șanț este la distanță mare de primul, întîlnim și în alte provincii ale imperiului, cum ar fi bunăoară Britannia, cf. *JRS*, LIII, 1963, p. 126; fig. 11 și p. 127, n. 2; p. 158, n. 4 și p. 159, fig. 36.

³³ Pentru ultima supoziție ar părea să pledeze și slabele dire de arsură aflate la baza valului (S. VIII) sau materialul roman găsit în val în unele porțiuni (S. VII, VIII), precum și prezența unor gropi sub panta interioară a primului șanț din secțiunea XIII. Dar această situație ni se pare mai degrabă ca rezultată din „locuirile” din timpul construcției castrului.

³⁴ Chiar dacă sînt situate în pantă, pantă care de altfel este foarte ușoară.

³⁵ De asemenea, în nici un loc nu s-au observat urmele unui val care să fi însoțit acest șanț. Cît despre o contemporaneitate a lui cu așezarea civilă, la fel nu se poate vorbi, deoarece, după cum reiese din descoperirile făcute pe teren, așezarea se întindea foarte mult și în afara acestor limite, fiind practicate în această perioadă chiar și gropi pe locul șanțului.

³⁶ Aceasta nu exclude eventualitatea construirii șanțului mic după cel mare, dar nu ca o lărgire a castrului, ci doar ca o întărire a lui, iar pămîntul excavat din acest al doilea șanț, ca și cel din primul șanț, pare să fi fost folosit la construcția singurului val întîlnit aici; iar pietrișul scos din conul ambelor șanțuri ni se pare că a fost utilizat în mare parte la pietruire în interiorul castrului.

³⁷ În acest sens se pot explica și dimensiunile lui mai mari pe latura existentă pe platou, mai ales în partea de nord-vest a acesteia, de unde un atac prin surprindere putea fi mai lesnicios, cîmpul de observație, imediat, înspre nord—nord-est fiind redus și acoperit prin adîncimea și curbura formelor de relief din această parte a luncii Tîrnavei.

află, în prezent, un strat de pământ avînd grosimea maximă de 2,50 m, cu depuneri și urme materiale din epoca romană, între care s-au aflat și cîteva fragmente de vase din epoca anterioară, dacică.

Fragmentele de țigle și cărămizi romane, de altfel puține, găsite împreună cu ceramică romană și lespezi de gresie înspre vârful șanțurilor, precum și direle de arsură din partea inferioară a stratului de cultură din interiorul castrului, apoi lipsa zidurilor sau a urmelor acestora și a mortarului, toate acestea ne duc la concluzia că aici în timpul folosirii castrului n-au existat construcții cu ziduri de piatră, ci doar construcții de lemn din care unele aveau pereți de cărămidă, unele fiind acoperite cu țiglă³⁸.

Pe baza constatărilor făcute în timpul săpăturilor, din care rezultă anterioritatea castrului față de așezarea civilă³⁹, precum și pe baza monetelor descoperite: una din timpul lui Hadrianus, din 128—129 e.n., destul de uzată⁴⁰, aflată înspre baza valului de pe latura de sud-est a castrului și alta, bine păstrată⁴¹, deși arsă, din 161 e.n., de la Marcus Aurelius, găsită pe aceeași latură a castrului, însă într-un complex arheologic aparținînd așezării civile, reiese că acest castru, cu o fază numai de pământ, a avut o existență de scurtă durată. O dovadă în acest sens o constituie și observațiile făcute în legătură cu ruina lui timpurie⁴². Construit, probabil, către sfîrșitul domniei lui Hadrianus sau poate în timpul lui Antoninus Pius, castrul roman de la Sighișoara a fost părăsit după puțină vreme; în orice caz, pe vremea lui Marcus Aurelius, cînd avem atestată, după cum se pare, prezența așezării civile pe teritoriul castrului, șanțurile acestuia erau aproape pline⁴³.

Ce trupă să fi staționat aici? De unde a venit, cu ce prilej și unde să fi plecat? Deocamdată nu putem da un răspuns cu toată certitudinea, din cauza lipsei aproape totale a materialului epigrafic sigur cu privire la castru. Materialele mai vechi: cărămizi și fragmente de cărămizi cu stampila legiunii XIII Gemina, aflate în colecția Muzeului de istorie a municipiului Sighișoara, precum și cîteva fragmente de țigle și cărămizi cu stampila cohortei I Ubiorum, existente în colecția aceluiași mu-

³⁸ Lespezile de gresie folosite în stare nativă par să fi fost utilizate numai la pavare sau la temelia unor construcții.

³⁹ Vezi nota 16 și cele arătate în legătură cu descrierea laturii de sud-est a castrului; rămîne ca o expunere cu date mai amănunțite privitoare la așezarea civilă romană să facă subiectul unei alte lucrări.

⁴⁰ Un as de bronz ușor șters și cu marginile ușor rotunjite, fapt ce ar pleda pentru o intensă și poate îndelungată circulație.

⁴¹ La fel, un as de bronz cu imaginile și inscripțiile de pe avers și revers foarte bine conturate.

⁴² Lățimea valului, chiar și în porțiunile unde s-a păstrat mai bine, și berma — nemaiamintind de *via sagularis* — se disting cu foarte mare greutate tocmai, credem, datorită acestei ruinări timpurii.

⁴³ Acest fapt apare evident mai ales în secțiunile efectuate pe laturile din partea de sud și est a castrului, unde urmele așezării civile de pe teritoriul acestuia sînt și mai intense.

zeu, dintre care unele citate ca provenind de aici⁴⁴, nu pot fi utilizate, unele fiind aduse din altă parte⁴⁵, sau sînt posterioare castrului⁴⁶. Doar o singură cărămidă cu stampila legiunii XIII Gemina⁴⁷, descoperită de peste 100 de ani și semnalată că provine de pe platoul Podmoale⁴⁸, ne face să presupunem că trupa care a staționat aici a fost un detașament al acestei legiuni⁴⁹.

Situat pe drumul roman ce pleca din Apulum, de-a lungul Tîrnavei Mari spre linia de caestre din estul provinciei⁵⁰, castrul roman de la Sighișoara se află în zona de confluență a mai multor văi, în punctul unde Tîrnava, ieșind din zona deluroasă, pătrunde în valea ce se deschide largă înspre vest, spre inima provinciei. Trupa care a staționat aici, fie ea un detașament al legiunii XIII Gemina, fie ea o unitate auxiliară (?), datorită poziției în teren a castrului, putea să controleze cu ușurință drumul mai sus amintit și să bareze o eventuală invazie

⁴⁴ Cf. *SCIV*, II, 1951, p. 307. Menționăm cu acest prilej că în colecția Muzeului împreună cu acestea (dintre care una citată din *CIL*, III, 8064, 7, adică *CIL*, III, 8065, 31, i = (1629, 22, c) lipsește) și alături de fragmente de cărămizi cu stampila legiunii XIII Gemina, găsite și aduse din alte părți (*CIL*, III, 8065, 14 c, 16 b, 17 a și 35 a), se mai află un fragment de cărămidă cu stampila //GXIIIIGEM/IIREL//CAIVI, loc de descoperire necunoscut, care pare să fie aceeași variantă ca cea din *CIL*, III, 8065, 17 a, precum și o cărămidă cu stampila LEG XIII GEM / AVR GODES, tot de proveniență necunoscută; pentru analogii vezi *CIL*, III, 8065, 20. De asemenea amintim că în această colecție în afară de fragmentul de cărămidă cu stampila Cohors I Ubiorum, citat, mai sînt încă un fragment de cărămidă și patru fragmente de țigle cu această stampilă, cu loc de proveniență necunoscut.

⁴⁵ De fapt, fragmentul de cărămidă cu stampila legiunii XIII Gemina, amintit în *SCIV*, II, 1951, p. 307, pare să fie primul fragment dintre cele două din *CIL*, III, 8065, 16 b și pe care se văd clar literele AVR DI și parțial litera O precum și LEG XII și, în bună parte, ultima bară a cifrei XIII; una dintre stampile din *CIL*, III, 8064, 7, cea din *CIL*, III, 8065, 18 c = (1629, 19) a fost semnalată la Daneș (îngă Sighișoara) și numai presupusă că ar proveni de aici, cf. Fr. Müller, în *AVSL*, N.F., II, 1855, p. 392—393, dat fiind apropierea acestei localități de Podmoale; cit despre locul de proveniență a fragmentelor de țigle și cărămizi cu stampila cohortei I Ubiorum, vezi D. Protase, *ibidem*.

⁴⁶ Pe toate fragmentele de cărămizi și cărămida cu stampila legiunii XIII Gemina, existente în colecția Muzeului de istorie a municipiului Sighișoara, citate că ar proveni de la Podmoale, sau cu loc de proveniență necunoscut, apare gentiliciul *Aurelius*, nume împrumutat de către cetățenii imperiului în a doua jumătate a secolului II e.n., devenind frecvent la începutul sec. III prin Constituția Antoniniana a lui Marcus Aurelius Antoninus (Caracalla), cînd este atestat și pe numeroase monumente epigrafice de pe teritoriul Daciei romane.

⁴⁷ *CIL*, III, 8065, 31, i = (1629, 22 c), acum pierdută, vezi și n. 44.

⁴⁸ Cf. Fr. Müller, în *AVSL*, N.F., II, 1855, p. 392.

⁴⁹ Dacă această cărămidă (cf. nota anterioară), aflată, se pare, în partea superioară a stradalului de cultură, nu aparține cumva așezării civile și deci să fi ajuns aici într-o fază ulterioară castrului.

⁵⁰ S-ar putea ca în fața acestui castru, drumul să se fi bifurcat; unul continuînd să meargă mai departe de-a lungul Tîrnavei Mari, de data aceasta înspre nord-est spre castrul de la Odorhei (?), iar altul, se pare înspre sud-est, spre castrul de la Hoghiz și de acolo către Brețcu. Cf. harta din *CIL*, III, tab. V.

înspre centrul provinciei. Îndeplinindu-și misiunea⁵¹, trupa, după scurt timp, cum reiese din observațiile și descoperirile făcute pînă în prezent, a abandonat castrul, fiind mutată în altă parte⁵². Rolul deținut de trupa și castrul de la Sighișoara se pare că a fost preluat de celelalte caastre, mai cu seamă de cele de pe granița de est și sud-est a provinciei⁵³.

I. MITROFAN—GH. MOLDOVAN

DAS RÖMISCHE MILITÄRLAGER VON SIGHIȘOARA

(Zusammenfassung)

Am Südwestende des Podmoale (Burgstadel) genannten Plateaus — ungefähr drei Kilometer westlich von Sighișoara — wurden 1963—1967 Grabungen unternommen, um die dort vorhandenen Römerspuren zu untersuchen und die damit verbundenen Probleme zu lösen. Bei dieser Gelegenheit wurde festgestellt, dass sich an dieser Stelle eine latènezeitliche dakische Siedlung befunden hatte, über die in der ersten Hälfte oder gegen Mitte des zweiten Jahrhunderts u.Z. ein Erdlager errichtet wurde, das seinerseits in der zweiten Hälfte des zweiten Jahrhunderts u.Z. von einer römischen Zivilniederlassung überlagert wurde.

Vorläufig beschäftigen wir uns nur mit dem Militärlager. Seine Masse waren 180 (?) × 133 m (Abb. 1); drei Seiten folgen dem Rande des Plateaus und passen sich der Bodenbeschaffenheit an (die Seite gegen die Kokelaue wurde vermutlich durch einen Erdbeben vernichtet); nur eine einzige Seite befindet sich auf dem Plateau selbst. Aus den während der Ausgrabungen gemachten Beobachtungen an den drei vorhandenen Seiten des Lagers geht hervor, dass nur sehr wenige Bauelemente zurückgeblieben sind: die beiden Gräben und, teilweise, der Wall.

Was bei der Bauart dieses Lagers als ungewöhnlich auffällt und es von den übrigen in Dazien bekannten Lagern unterscheidet, ist der Umstand, dass der zweite Graben — der übrigens seicht ist und für sich allein kein ernstes Hindernis

⁵¹ Misiune care ar putea să fie pusă în legătură și cu reorganizarea sistemului defensiv al Daciei, inițiat de Hadrianus, încă din primii ani ai domniei sale, sau legată, probabil, și de o încordare ce mocnea încă în sinul populației din această parte a provinciei, unde servitiile se pare că întreceau cu mult binefacerea, și alimentată de mișcările populațiilor de la granițe, mai ales în vremea lui Antoninus Pius; cf. C. Daicoviciu, *TransAnt.*, ed. III, 1945, p. 97; idem, *O nouă diplomă militară din Dacia*, în *SCIV*, IV, 3—4, 1953, p. 549—551, 553; D. Tudor, *Răscoale și atacuri „barbare” în epoca romană*, București, 1957, p. 16—24, 28; *IstRom*, I, 1960, p. 349—355, 432, 449—450; C. Daicoviciu—D. Protase, *O diplomă militară din Dacia Porolissensis*, în *ActaMN*, I, 1964, p. 171—177; M. Macrea, *Organizarea provinciei Dacia*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 137—144; C. Daicoviciu—H. Daicoviciu, *Noi considerații asupra Daciei Malvensis*, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 77—78.

⁵² Probabil, dacă nu ceva mai devreme, în timpul evenimentelor din anii 167—170; cf. C. Daicoviciu, *TransAnt.*, p. 102; D. Tudor, *op. cit.*, p. 31—34; *IstRom*, I, 1960, p. 432, 451—452.

⁵³ Nu este exclus ca acest lucru să se fi petrecut odată cu ultima reorganizare a provinciei Dacia, cînd în cadrul Daciei Apulensis vor intra și teritoriile din sud-estul Transilvaniei, vezi C. Daicoviciu, *TransAnt.*, p. 98; *IstRom*, I, 1960, p. 356; C. Daicoviciu—D. Protase, în *op. cit.*, p. 175; M. Macrea, în *op. cit.*, p. 149; C. Daicoviciu—H. Daicoviciu, în *op. cit.*, p. 78—79, 81.

bildet — vom ersten Graben ziemlich weit entfernt ist: zwischen 4 und 14,60 m.

Aus den während der Grabungen gemachten Beobachtungen und den Münzfunden — eine Münze aus der Zeit Hadrians, die ungefähr am Fusse des Walls an der Südostseite des Lagers entdeckt wurde und eine andere aus der Zeit des Marcus Aurelius, die an der gleichen Seite, aber in einem der Zivilniederlassung angehörenden Fundkomplex gefunden wurde — geht hervor, dass dieses Lager, das bloss in Erde aufgeführt war, nur kurze Zeit benützt wurde. Erbaut vermutlich gegen Ende der Herrschaft Hadrians oder vielleicht zur Zeit des Antoninus Pius, wurde das Militärlager von Sighișoara schon bald danach aufgegeben, jedenfalls waren unter Marcus Aurelius, als anscheinend die Zivilniederlassung bereits bestand, die Lagergräben fast ganz aufgefüllt.

Welcher Truppe hatte das Lager von Sighișoara angehört und welchem Zweck diente es? Da Inschriften beinahe vollständig fehlen, kann vorläufig keine klare Antwort gegeben werden. Ein einziger, schon vor einem Jahrhundert ausgegrabener Ziegel mit dem Stempel der Legio XIII Gemina, der als von hier stammend veröffentlicht worden war, lässt vermuten, die im Lager stationierte Truppe sei eine Abteilung dieser Legion gewesen. Einleuchtend erscheint es jedenfalls, dass dieses Lager — an der Römerstrasse gelegen, die von Apulum längs der Grossen Kokel zu der Reihe von Militärlagern im Osten der Provinz führte — eine beherrschende Stellung einnahm und dass die hier stationierende Truppe den genannten Weg mit Leichtigkeit überwachen und einen gegen das Innere der Provinz gerichteten Einfall aufhalten konnte.

MONUMENTE EPIGRAFICE ȘI SCULPTURALE DE LA MICIA

Așezarea romană Micia, situată în valea Mureșului, la granița de vest a provinciei Dacia, a dat la iveală, în cursul timpului, un bogat și foarte valoros material epigrafic și sculptural, care, în majoritate, intrat în colecțiile Muzeului din Deva, îmbogățește vastul lapidar al acestuia. Cele mai multe din aceste monumente — variate și importante prin semnificația lor (funerare, religioase, publice etc.), conținutul și, adesea, interesante sub raportul arhitecturii și al reprezentărilor sculpturale de pe ele — au ajuns la suprafață, mai ales, cu prilejul unor lucrări agricole sau de construcții; în mai mică măsură ca rezultat al cercetării arheologice directe, din trecut, datorită împrejurării că în afara unor săpături, efectuate în anii 1929—1930 la castru și la așezarea civilă de aici¹ și a altor săpături de salvare², cu caracter mai redus, nu s-au întreprins, pînă în anii 1966—1967, cercetări sistematice; acestea din urmă sînt destul de limitate, dar susceptibile a fi amplificate în anii ce urmează.

Monumentele prezentate mai jos (toate în colecțiile Muzeului din Deva), descoperite în cursul anilor 1966—1967, provin de pe urma lucrărilor de construire (la periferia și, parțial, chiar pe teritoriul așezării vechi) a termocentralei de la Deva — Mintia.

1. **Altar votiv**, din gresie, simplu ca formă, descoperit în interiorul castrului (fig. 1). Dimensiuni: înălțimea 0,63 m; lățimea la mijloc 0,35 m; grosimea la mijloc 0,17 m; cîmpul de inscripție $0,36 \times 0,28$ m. Partea superioară a monumentului poartă urmele unei ornamentații simple. Două semicercuri reliefate în formă de pseudoacrotre dispuse lateral, iar între acestea, la mijloc, un cerc segmentat în formă de rozetă, formează ornamentica micului fronton de deasupra cîmpului inscripției. Ornamentația, cu aspect de frunze stilizate, de pe cele două fețe laterale, este foarte tocită. În partea de sus se află o excavație, de formă dreptunghiulară, cu dimensiunile de 14×11 cm. Inscripția se compune din șase rînduri,

¹ C. Daicoviciu, *Micia I*, în *ACMIT*, 1930 (1931), p. 1—34, cu bibliografia mai veche referitoare la Micia. Pe lîngă rezultatul cercetărilor, împreunate cu săpături arheologice, lucrarea cuprinde și un „Supplementum epigraphicum“ (p. 35—43) cu monumente provenite de la Micia după apariția CIL, III.

² C. Daicoviciu, *Templul Maurilor din Micia*, în *Sargetia* II, Deva, 1941, p. 117—125; Oct. Floca, *Sistemele de înmormîntare din Dacia superioară romană*, în *Sargetia* II, p. 44—47; *O zeitate orientală, Iupiter Erapolitanus la Micia*, în *Materiale*, I, p. 773—784.

Fig. 1. — Altar votiv de la Micia.

cu înălțimea literelor de 3 cm; lectura, deși în general literele sînt executate satisfăcător, este dificilă datorită faptului că anumite porțiuni ale monumentului au suferit o seamă de lovituri.

Textul inscripției:

MINERVAE
AVGETGENI
O COH II FL
COMAGNE
IANVARIVS
ACTAR
V L M

Minervae
aug(ustae) et geni-
o Coh(ortis) II Fl(aviae)
Com(m)agen(or)um
Ianuarius
actarius
v(otum) l(ibens) m(erito) (solvit)

Din primele două rînduri reiese că altarul a fost dedicat zeiței *Minerva Augusta* și *Geniului ocrotitor al Cohortei II Flavia Commagenorum* (Cohortis II Flaviae Commagenorum). Dedicantul este *Ianuarius*, un intendent militar (actarius),

cu nume ce apare în câteva inscripții descoperite în Dacia³ și este purtat de personaje de diferite stări sociale și origină etnică. Aproape tot atât de frecvente sînt și monumentele dedicate Minervei, puse, îndeosebi, de persoane ce se aflau în serviciul militar. Aceasta, desigur, ca urmare a atributelor războinice ale zeiței. Dubla dedicație este de asemenea întîlnită pe mai multe monumente. Unul dintre acestea, închinat Minervei și unui „genius”, s-a descoperit chiar în apropiere de Micia⁴.

Textul inscripției fiind deteriorat parțial, în rîndul 3 și 4 (unde se precizează natura „geniului”), socotim că nu poate produce o discuție în contradictoriu și anume, dacă e vorba de un „Genio Miciae” sau un „Genio Cohortis II Commagenorum”, cum a și fost citită și interpretată de noi inscripția. Prezența clară în rîndul al 3-lea al monumentului a semnelor grafice O [coh] II F L, iar în rîndul al 4-lea CoMAGNE atestă numele unei trupe auxiliare și nu litere, care ar putea fi interpretate în sensul unei localități, cum ar fi în cazul de față Micia, al cărei „geniu” (Genius pagi Miciae) apare pe unele altare provenite din această localitate⁵. Mai mult chiar, era logic ca un militar — care deși îndeplinea o funcție administrativă în cadrul unității unde aparținea — să ridice un monument geniului ocrotitor al acelei formații militare și pe care să-l expună (cum s-a și întîmplat în cazul de față) în interiorul cetății. Un altar închinat geniului așezării Micia, putea să fie pus mai de grabă de o persoană civilă, care l-ar fi așezat în afara zidurilor castrului. Așa, cum unul din monumentele menționate în CIL este dedicat *Minervei și geniului unei unități militare* (Genius cohortis III Brit.), precum și altor divinități ale pantheonului roman⁶, inscripția prezentată aici confirmă același lucru în ce privește cohorta II commagenă din garnizoana de la Micia. De la Micia sînt cunoscute mai multe monumente pe care se află înscrisă formația *Cohors II Fl(avia) Commagenorum* (equitata)⁷, a cărei prezență este atestată aici încă sub Hadrian⁸. Această unitate militară este și constructoarea vastelor thermae⁹ (acum în curs de dezgropare), ocupate și refăcute, apoi, după cum arată recente descoperiri arheologice, de soldații din *Cohors II Hispanorum*¹⁰.

Altarul prezentat este, pînă acum, singurul monument, pe care îl cunoaștem la Micia ca fiind ridicat de un *actarius*, funcție ce apare, la fel, pentru întîia oară în cadrul unei unități militare din garnizoana castrului de aici.

³ CIL, III, 1236, 1503, 1504, 1533, 7727, 7903, 7912, 12542; StCom, 12, 1965, p. 64.

⁴ CIL, III, 1356.

⁵ CIL, III, 1405; ACMIT, 1930, p. 39, nr. 11.

⁶ CIL, III, 5935.

⁷ ACMIT, 1930, p. 24, 36—37; V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 185.

⁸ CIL, III, 1371.

⁹ CIL, III, 1374.

¹⁰ Un număr de câteva zeci de țigle cu ștampila acestei unități (COH II HIS), găsite recent la thermae, demonstrează lucrările mari de reparații și amplificare efectuate la această construcție. Ridicate și restaurate anterior de Cohors II Flavia Commagenorum (CIL, III, 1374), ele sînt folosite și restaurate ulterior de Cohors II Hispanorum, cum demonstrează cele peste 50 de țigle ștampilate ale acestei unități, întrebuițate la restaurarea și amplificarea instalațiilor. Aceste concluzii și cronologia le facem la sugestia acad. prof. C. Daicoviciu, propunînd în același timp o lectură nouă și în ce privește corpul de trupă menționat într-o inscripție mai veche (ACMIT, 1930, p. 35—36), adoptînd următoarea lectură:

IMP CAE[s(ar) M. Aurelius Severus]
ALEXAN[der Pius Felix Augustus]
BALNE[as coh. II Hispanorum]
SEVERIA[nae vetust(ate) dilapsas res-]
TITVIT[us]
DAC[iarum] III C[urante]
DIANO [praef.coh.II Hispanorum Severi-]
ANAE.

Fig. 2. — Altar votiv la de Micia.

2. Altar votiv, din gresie, găsit în interiorul castrului, în apropiere de latura de sud a acestuia (fig. 2). De proporții mici, are forma obișnuită a altarelor votive, fără a prezenta o profilatură mai îngrijită la cele două extremități ale cîmpului epigrafic. În partea de sus, la mijloc, monumentul are o excavație ovală, adîncă de 3 cm și cu un diametru de 14 cm. Dimensiuni: înalt, 0,58 m; lat, la mijloc, 0,21 m; gros, la mijloc, 0,17 m. Înălțimea literelor, $3\frac{1}{2}$ —4 cm.

Textul inscripției:

SILVANO	Silvano
DOMES	Domes-
TICO AE	tico Ae(lius)
VERVS AC	Verus A(rmorum) C(ustos)
V S L M	v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Monumentul, simplu ca execuție, este o nouă piesă ce se adaugă la atît de numeroasele documente arheologice-epigrafice care relatează răspîndirea deosebit de pronunțată a acestei divinități rurale în Dacia și, în general, la Dunărea de jos, datorită etnicului și caracterului agricol, rural, al ținutului, ca și semnificației cuprinzătoare a lui Silvanus. La Micia, divinitatea e menționată în mai multe inscripții¹¹. Dedicantul *Aelius Verus*, al cărui nume este urmat în inscripție de funcția marcată prin literele A.C., ar putea fi un *armorum custos* pe lîngă una din unitățile militare ale lagărului, fapt care explică poate și prezența altarului în interiorul castrului. În cazul acceptării acestei lecturi, s-ar atesta la Micia un *armorum custos*,

în persoana lui *Aelius Verus*; funcția apare pentru prima dată¹². Numele *Verus* („Adevărul”) apare în Dacia ca nume de sclav¹³, în monumentul de la Micia fiind vorba de un libert, purtător al acestui nume (*Aelius Verus*) și a funcției amintite.

3. Stelă funerară descoperită în necropola situată la est de așezarea civilă (fig. 3). S-a păstrat numai partea superioară a monumentului: cîmpul figurat și o parte din textul epigrafic de sub acesta. Dimensiunile fragmentului: înalt, 1,20 m; lat, la mijloc, 0,75; gros, la mijloc, 0,20 m. Executat în conglomerat calcaros, monumentul, deși destul de tocit, este ușor de descifrat, atît în ce privește textul inscripției, cît și partea reliefată. Cîmpul inscripției e încadrat de un chenar simplu, continuat în partea de sus, corespunzător spațiului figurat, cu un chenar mărginit sus de o profilatură. În spațiul reliefat, de formă dreptunghiulară, cu chenar simplu, e săpată o nișă circulară, înconjurată de o cunună de frunze. În interiorul nișei, în formă de medalion, se află bustul unui personaj masculin, foarte tocit, îmbrăcat în *tunica* și *sagum*. Spațiile dintre curba formată de conturul

¹¹ C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 37—41.

¹² Cele două semne grafice A C ar putea fi interpretate și ca o abreviație a noțiunii de *actarius*. Prezența punctului între cele două litere, nu chiar sigură, ar arăta două cuvinte abreviate (*armorum custos*) și nu unul singur (*actarius*).

¹³ *CIL*, III, 7837; vezi și D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, 1957, p. 260.

Fig. 3. — Stelă funerară de la Micia.

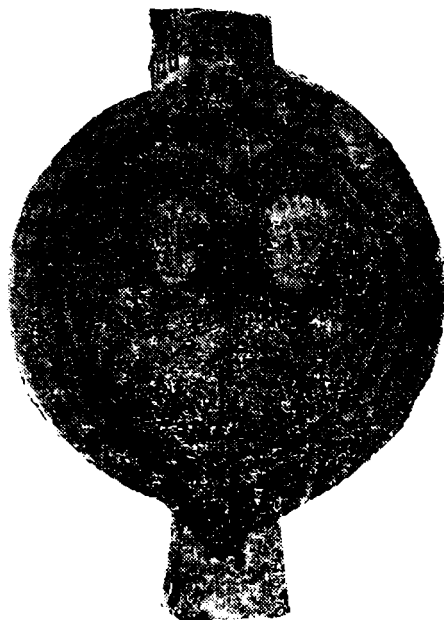

Fig. 4. — Medalion funerar de la Micia.

medalionului și cele două unghiuri ale cîmpului dreptunghiular sînt decorate cu palmete stilizate. Cîmpul principal figurat nu e delimitat arhitectonic de cel inferior, purtător al inscripției. Textul epigrafic, cu partea inferioară lipsă, și cu literele înalte de 8 cm, este următorul:

D M
COR · BV
SINNIO
VIX·AN X...

D(is) M(anibus)
Cor(nelio) Bu-
sinnio
vix(it) an(nis) X [...]

Cornelius Businnius este un locuitor de origine neromană din *pagus Miciensis*, localitate cu o pronunțată fizionomie străină, reflectată prin numeroasele inscripții cu nume de persoane¹⁴ și de divinități¹⁵, temple¹⁶ etc. Numele *Businnius* apare în Dacia pentru prima dată și nu e cunoscut exact în această formă se pare nici în alte părți ale Imperiului roman. Atare cognomen nu pare a fi italic-roman, deși există în unele nume din inscripții puse de localnici din Italia (*Busa*, *Busto*, *Busidius*); ca gentiliciu *Bussenius*, *Bussienus*; *Businnius* pare a fi celtic; cf. *Bussagnata*, *Bussullus*, *Bussumarus*, *Bussurigijs*, *Bussuro* etc. (*Thesaurus Linguae Latinae*, II, 1906, col. 2253—4).

4. Medalion funerar din gresie, aflat în necropola principală de est a localității, la aproximativ 100 m vest de celălalt monument funerar prezentat în această lucrare (fig. 4). Starea de conservare a monumentului este relativ bună. Dimensiuni: diametrul 0,75 m; grosimea maximă 0,25 m; înălțimea proeminențelor 10, resp. 20 de cm. Face parte din categoria medalioanelor funerare, în partea de sus și de

¹⁴ *CIL*, III, 6267, 1346.

¹⁵ *CIL*, III, 1330, 1342, 1353, 7864; Oct. Floca, *Cîteva monumente epigrafice și sculpturale din epoca sclavagistă romană*, în *Materiale*, I, p. 773 și urm.; C. Daicoviciu, *Micia I*, în *ACMIT*, 1930, p. 36 și 37.

¹⁶ C. Daicoviciu, *Sargetia*, II, p. 117—125; Oct. Floca, *Materiale*, I, p. 773—784.

jos cu cîte o proeminență (acrotera), ușor lărgită lateral spre extremități și avînd fiecare la mijloc, în vîrf, cîte un orificiu pentru fixare. Un ancadrament circular (cornișă) formată dintr-o coroană de frunze, înfășurată într-o *taenia*, închide o nișă conchiliformă. Coroana de frunze poartă pe ea, lateral și în partea de sus, cîte o rozetă, iar jos se înfășoară în jurul coroanei de mai multe ori, paralel, *taenia*, așa cum se întîmplă, de obicei, și la alte asemenea piese. Înăuntrul acestui ancadrament, sînt reprezentate în relief busturile a două persoane, un bărbat și o femeie îmbrăcați în veșminte foarte asemănătoare între ele. Expresia figurilor celor două persoane nu poate fi deslușită din cauza condițiilor de păstrare a monumentului, în unele părți destul de tocit. Personajul masculin, cu părul tratat în șuvițe scurte, paralele, trase înainte, poartă barbă. Coafura femeii nu poate fi precizată mai de aproape. Partea din dos a monumentului, lipsită de orice ornament, e, ca de regulă, de formă concavă.

Ca și la celelalte medalioane provenite de la Micia și păstrate în Muzeul din Deva, sînt prezente (cum s-a văzut) cele două proeminențe, nu întotdeauna (alteori de loc) gășibile, ca elemente componente, la alte asemenea monumente funerare din restul provinciilor Imperiului roman. Medalioanele funerare însăși — ca piese aparte, de sine stătătoare — sînt mai frecvente în unele provincii (ex. Dacia, Noricum, Pannonia) și neîntîlnite în altele. Toate cele din Dacia, cunoscute pînă în prezent, sînt lipsite de fronton și au acrotera de sus simplă, și niciodată cu creastă cum sînt, de pildă, unele din Noricum.

Medalionul recent descoperit la Micia îmbogățește cu încă unul numărul acestei categorii de monumente funerare provenite din localitate, ele ridicîndu-se în total la șase exemplare. Noua piesă — prevăzută cu proeminențe (acrotere), cu ancadramentul circular profilat și bogat ornamentat cu acea coroană din frunze, cu nișa adîncită în formă de scoică — se înscrie deplin în specificul medalioanelor funerare, lucrate aparte, din Dacia superioară, contribuind la întărirea particularităților locale ale acestora¹⁷.

5. **Monument funerar** reliefat, în formă de lespede dreptunghiulară, din gresie locală de slabă rezistență (fig. 5). Dimensiuni: înălțimea 1,80 m; grosimea 0,20 m. Față de piatra de nisip moale din care e făcut, monumentul este relativ bine conservat. Suprafața ușor tocită a reliefului nu împiedica citirea conținutului acestuia.

Forma și dimensiunile tablei de piatră în care e lucrat monumentul, ca și împrejurarea că numai una din cele două laturi înguste (canturi) ale acesteia poartă o ornamentație (deoarece numai aceasta se vedea din față, în poziția originală a plăcii și reclama o ornamentație), ne permite să vedem în această piesă peretele lateral stîng al unei *aedicula* funerare.

Pe suprafața reliefată a lespezii, nedivizată în registre, lipsită de chenar, se desfășoară o scenă de vinătoare. Un călăreț, în haină scurtă pînă la genunchi, galopează spre dreapta, cu mîna stîngă ținînd frîul, iar cu dreapta, ridicată în sus, simulează mînuirea unei lînci (absentă în imagine) ținută în poziție de lovire. Sub picioarele calului e reprezentat un animal căzut din fugă la pămînt, avînd capul aplecat în jos ca semn a rănirii și a răpunerii sale în urma goanei și loviturii primite de la călărețul învingător. Scena înscrisă pe monument în altorelief, cu toată stîngăcia redării mișcărilor și cu unele greșeli de anatomie în realizarea celor două figuri (corpul calului prea scurt, nesimetria picioarelor etc.) este deosebit de dinamică; detaliile figurii călărețului au fost redată și ele cu expresivitate, amănunte care, în starea actuală de conservare a reliefului, nu mai pot fi sesizate cu destulă claritate. Reprezentarea sculpturală e întreruptă brusc la marginea din stînga a plăcii în așa fel încît partea de dinapoi a calului nici nu mai e redată.

¹⁷ Privitor la medalioanele funerare din Dacia superioară: Gr. Florescu, *I monumenti funerari della „Dacia Superior“*, în *EDR*, IV, p. 123—128, 136—137; D. Protașe, *Un nou tip de medalion funerar roman în Dacia*, în *SCIV*, XI, 1960, p. 323—331.

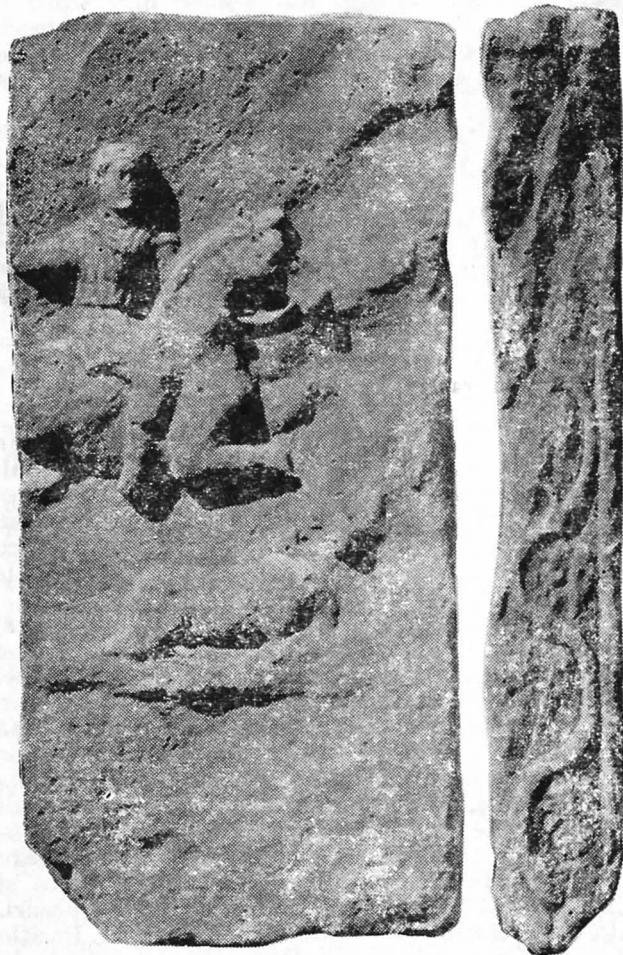

Fig. 5. — Monument funerar de la Micia.

rează însă cu multă afinitate, scena obișnuită și atât de răspândită a divinității autohtone cunoscute sub denumirea de „Eroul trac” zeitate larg adoptată în lumea romană de la Dunărea de jos. Prezența și explicația redării acestei imagini pe monumentele funerare e justificată prin natura și însușirile htoniene ale acestei divinități¹⁸.

6. Monument funerar găsit în necropola de est a localității, cu prilejul unor lucrări de substrucție efectuate sub terasamentul liniei ferate Deva—Ilia, la o distanță de circa 50 m est de cantonul C.F.R. nr. 301 (fig. 6). Lucrat în gresie locală puțin rezistentă, are înălțimea maximă 0,53 m; lățimea, 1,86 m; grosimea 0,25 m.

Monumentul rupt la mijloc în două părți aproape egale, are forma unui fronton triunghiular. În interiorul spațiului încadrat pe margini de un chenar simplu, profilat, sînt reprezentați în relief doi păuni întorși cu capul spre interior, către un vas — cantharos — frumos ornamentat cu caneluri verticale în jumătatea inferioară, cu un motiv vegetal pe umeri și cu un motiv spiral sub buză. Una

Cu multă grijă e sculptat lujerul de viță de vie (fig. 5), care se întinde, șerpuitor, de sus și pînă jos, pe suprafața îngustă, anterioară, a acestui perete de *aedicula* identică desigur cu celălalt perete lateral pierdut, ce intra în compunerea construcției funerare. De la prima privire, scena redată pe acest monument ne sugerează, și ne aduce în față, reprezentarea consacrată cultului *călărețului trac*.

Monumentul de la Micia însă are un înțeles funerar rezultînd din destinația piesei (partea componentă a unei *aedicula*), din complexul celorlalte obiecte împreună cu care a fost descoperit (lei funerari, reliefuri cu conținut funerar), ca și din locul unde s-a găsit (necropola așezării). La acestea se adaugă, desigur, conținutul reprezentării — o scenă de vînătoare — subiect prezent sub diferite forme pe unele monumente funerare romane. Călăreți izolați, sau prinși în diferite atitudini în cadrul unor reprezentări mai complexe (de obicei legate de ocupația și de viața de toate zilele ale defunctului), ca și scenele de vînătoare, au, prin natura reprezentărilor și a compoziției respective, un înțeles specific funerar, fără a obliga la interpretări prea complicate. Relieful de pe monumentul acum în discuție, cu toată semnificația și destinația lui funerară, învede-

¹⁸ *IstRom*, I, p. 547.

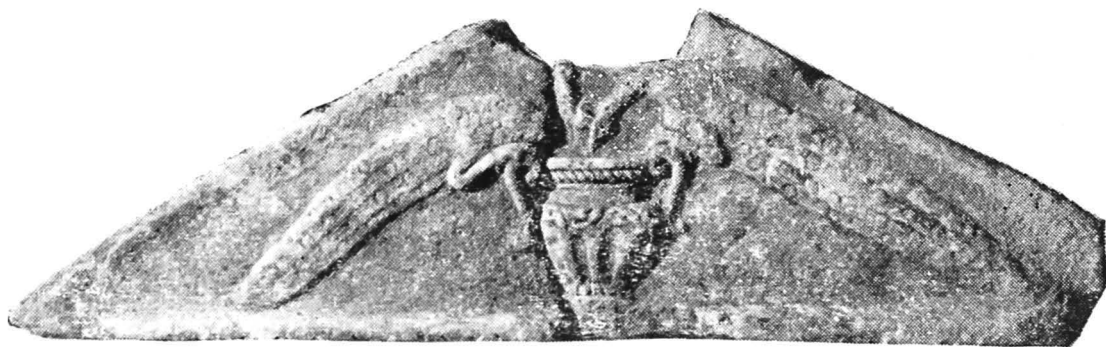

Fig. 6. — Monument funerar de la Micia.

din păsări, cu gîtul încovoiat și capul aplecat spre vasul din fața ei, bea apă din acesta; cealaltă, spre deosebire de prima, stă cu gîtul și capul ridicat pînă la înălțimea frontonului, dominînd în mod grațios scena. Deși capul propriu-zis al păunului lipsește, monumentul fiind spart în partea de sus, gîtul ridicat, bine păstrat, trădează această atitudine. Corpul celor doi păuni, executați într-o manieră cu totul specifică, cu marcarea penajului caracteristic acestor păsări, se prelungește de la centrul frontonului spre extremități, acoperindu-l armonios, decorativ.

Poziția celor doi păuni, modul de exprimare artistică (și nu tocmai naturalistă) a siluetei lor, a felului de redare a acelor „pene ochiuri”, specifice păunilor, printr-o serie de cercelete simetric plasate pe întregul corp al păsărilor, lasă impresia unei relative intenții de stilizare în redarea plastică a unor elemente de cult funerar, cu rost ornamental, dar și cu o anumită semnificație simbolică. Această scenă funerară e prezentă, cu unele diferențe de stil al execuției, mișcare etc., și pe alte monumente din Dacia. Astfel, pe frontonul unei stele de la Ulpia Traiana apar cei doi păuni, în fața aceluiași *cantharos*, unul bînd apă din vas iar celălalt avînd capul ridicat¹⁹, ca și pe monumentul de la Micia (fig. 6). Aceeași reprezentare și pe frontonul unei stele funerare păstrată în Muzeul din Cluj²⁰, în care păunii, culcați, își îndreaptă capul spre marginea vasului (tot un *cantharos*), ca și pe frontonul unui altar funerar din Muzeul Aiud²¹, în care cele două păsări, urcate pe mînușile vasului, își îndreaptă ciocul spre interiorul acestuia. Poziția celor doi păuni (pe monumentul de la Micia culcați pe labe, iar pe cel de la Ulpia Traiana și Aiud în picioare și mai puțin alungați) a fost dictată, fără îndoială, de forma monumentelor, de spațiul ce sta la îndemîna meșterului pietrar (și pe care urma să-l completeze cu reprezentările respective) și nu dintr-o semnificație aparte, exprimată prin poziția celor două păsări. Doi asemenea păuni interesant redați și mult alungați, tocmai pentru a umplea un larg registru disponibil și tratați astfel încît să satisfacă pe deplin cerințele ornamentale ale monumentului, se află redați în partea superioară a unui monument funerar de la Augsburg²², de pildă. Cei doi păuni sînt prezenți și pe impozanta stelă descoperită în săpăturile arheologice de la castrul Cășei²³; în ansamblul acestei reprezentări însă, în locul vasului, prezent pe monumentele citate mai sus, apare strugurele, un alt motiv ornamental, frecvent întîlnit pe monumentele funerare.

¹⁹ Oct. Floca, *Muzeul de arheologie Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Deva, 1967, p. 56.

²⁰ Gr. Florescu, *I monumenti funerari romani della „Dacia superior“*, în *EDR* IV, p. 146, fig. 77.

²¹ *Idem*, p. 115, fig. 55 a. Considerăm că și pe acest monument sînt reprezentați tot păuni și nu porumbei (*op. cit.*, p. 113).

²² S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933, p. 40, fig. 5.

²³ Em. Panaitescu, *Castrul roman de la Cășei*, în *ACMIT*, 1929, 1930, p. 16, fig. 8; V. Christescu, în *RIR*, II, 1932, p. 267 și urm.

După cum rezultă din cele de mai sus, cu toată prezența, de regulă, pe monumente a păunilor (uneori porumbei și mai rar struți) sub formă de perechi, ei pot apărea și unul singur ca, de exemplu, pe unul din pereții unei *aedicula* în Muzeul Brukenthal din Sibiu²⁴ sau pe *attica* unei stele funerare de la Apulum²⁵.

Însumind cele cinci monumente menționate mai sus, în care motivele figurației decorative au ca subiect reprezentările arătate, constatăm că păunul, ca motiv ornamental și atribut simbolic, cuprinde o arie largă de răspindire în Dacia. Acest element, alături de altele, cu totul variate, eterogene, întâlnite pe monumentele funerare din Dacia, sau și din alte provincii — și uneori nu fără un substrat neitalic, adesea oriental, grecizant sau de altă natură — nu formează specificul unei provincii și, aproape în toate cazurile, nici caracteristica unei cronologii mai limitate din punct de vedere istoric. Tocmai datorită acestei împrejurări, cele mai multe din motivele ornamentale de pe monumentele funerare nu pot fi luate în seamă pentru o datare mai precisă în timp a diferitelor monumente; ceea ce este cu atât mai dificil pentru cei 165 de ani de stăpânire romană în Dacia.

7. **Monument funerar**, în formă de fronton triunghiular, descoperit în necropola așezării, în vecinătatea piesei prezentate anterior²⁶ (fig. 7). Dimensiuni: înălțimea maximă, 0,54 m; lățimea, 1,23 m; grosimea 0,25 m.

Executat în marmură de Bucova, monumentul se află într-o excepțională stare de conservare. Spre deosebire de Ulpia Traiana, de pildă, unde monumentele în marmură, ca și piesele arhitectonice din acest material, sînt foarte frecvente, datorită prezenței materialului în vecinătatea așezării, dar și condiției social-economice a locuitorilor, la Micia, marmura este folosită rar și numai la confecționarea unor monumente deosebite, și de loc ca material de construcție²⁷.

În cîmpul frontonului, închis marginal de un chenar simplu, se află, la mijloc, ca figură centrală, bustul unei personaj cu barbă, de o parte și de alta a căruia sînt reprezentați un delfin încolăcit în stînga și un pește (poate tot un delfin, dar mai puțin reușit redat) în dreapta. Aceste figuri umplu unghiurile laterale ale frontonului triunghiular. Capul personajului central, văzut din față, are păr bogat, barbă și mustață, aranjat în șuvițe scurte frumos redate, mai cu seamă cele de pe creștetul capului, despicate în stînga și dreapta. Privirea fixată înainte, nasul drept foarte geometric, buzele împreunate, dau personajului un aer de gravitate. Bustul propriu zis, nud, este simplu redat, din punct de vedere anatomic, fără detalii. Stîngaci sînt concepuți și cei doi delfini. Întreaga operă, de altfel, nu se ridică, sub raportul artistic, deasupra unei lucrări de meșter pietrar și se încadrează perfect în sfera artei provinciale locale romane, ale cărei produse, stîngace, nu permit a face, fără riscuri, legăturile analogice și căutarea unor influențe din arta greco-romană bună, de certă valoare artistică. Totuși, la prima privire chiar, recunoaștem în personajul redat figura unui *Iupiter* cu semnificație de cult funerar. E vorba de acel Iupiter numit *Iupiter Danubianus*²⁸, intrucît el apare sub diverse forme (dar toate de un pronunțat gust provincial, și numai

²⁴ Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 82, fig. 6; S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, p. 319, fig. 417.

²⁵ S. Ferri, *op. cit.*, p. 310, fig. 408.

²⁶ Menționăm că cele mai multe din monumentele funerare descrise cu acest prilej (peretele de *aedicula* cu scena de vînătoare, monumentul funerar cu cei doi păuni, cel luat acum în discuție, precum și alte piese provenite de la construcții funerare, care nu intră în cuprinsul acestei lucrări), au fost descoperite în necropola de est a așezării pe un spațiu foarte restrîns, cu prilejul unor lucrări de drenare, efectuate sub actuala linie ferată Deva—Ilia.

²⁷ Monumentele de la Micia sînt lucrate în augit-andezit scos din cariera antică de la Uroi (Simeria), din calcar provenit de la Cărpiniș (Simeria) și foarte multe din gresie locală. Tocmai folosirea pe scară largă a acestui din urmă material a făcut ca numeroase monumente, mai ales cele epigrafice, să se fi măcinat atât de mult încît să nu mai poată fi valorificate arheologic.

²⁸ S. Ferri, *op. cit.*, p. 252.

rar cu o relativă, vagă, reflectare a tipului de Iupiter din arta greco-romană), mai ales în ținutul Dunării mijlocii, respectiv în Pannonia, Moesia și Dacia²⁹.

Monumentele cunoscute pînă în prezent³⁰, pe care e înfățișat la morminte Iupiter (deci un Iupiter cu o semnificație de cult funerar și, pînă la un punct, ornamen-

Fig. 7. — Monument funerar de la Micia.

tală), îmbrățișează diferite forme fiind însoțit, de regulă, de elementele obișnuite decorative, întâlnite pe monumentele funerare ca: lei afronțați, con de pin, delfini etc. Ca un caz mai puțin obișnuit, e de relevat faptul că pe monumentul nostru cele două reprezentări, din stînga și dreapta figurii lui Iupiter, nu sînt identice, cînd știut este că, de obicei, pe asemenea monumente (ca și pe frontoanele stelelor funerare, a aediculelor etc.) spațiile respective sînt umplute cu elemente decorative cu totul asemănătoare, simetric aranjate și avînd același conținut³¹.

Monumentele funerare în formă de fronton triunghiular, ca piese izolate, de sine stătătoare, sînt mai rar întâlnite în Dacia sau în alte provincii danubiene³², cu toate că ideea de triunghi, de fronton triunghiular, o găsim exprimată pe o serie de stele funerare, acoperișuri de aedicula, frontoane de capace de sarcofag etc. Nu e lipsit de interes a relata, deci, că pe lîngă cele două asemenea piese, recent descoperite la Micia, din această localitate provine și un al treilea monument în formă de fronton triunghiular; o descoperire mai veche, rămasă nepublicată (fig. 8). Arhitectura acestui monument este identică celorlalte două descrise. Deosebirea e de căutat doar în conținutul reprezentării figurative reliefate. E de subliniat că figura centrală, pe această din urmă piesă, nu e de natură ornamentală, sau de cult, ca vasul de pe primul fronton prezentat (fig. 6), sau cu semnificație htoniană ca bustul lui Iupiter de pe fațada celui de al doilea monument descris (fig. 7), ci una legată de o realitate directă: *bustul unui bărbat*. Reprezentarea completă de pe acest monument, bine conservat, poate fi citită cu multă ușurință și precizie. Figura centrală a cîmpului reliefat o formează bustul unui bărbat — conceput sub formă de *herma* — înscris într-un medalion, mărginit de o cunună de frunze într-o *taenia*. Personajul, cu barbă, se pare că poartă

²⁹ În Dacia, mai cităm, ca exemplificare, un asemenea Iupiter la Alba Iulia, provenit de la Apulum.

³⁰ S. Ferri, *op. cit.*, p. 252—256.

³¹ Sînt suficiente pentru explicarea celor trei monumente de la Micia, cuprinse în această lucrare (pe unul doi păuni, pe altul 2 tritoni).

³² Nici Gr. Florescu în lucrarea sa *1 monumenti funerari della „Dacia Superior“* și nici S. Ferri în *Arte romana sul Danubio* sau alte lucrări, nu fac amintirea acestei categorii de monumente.

pe umeri o haină prinsă în față cu o fibulă (?). Părul de pe cap, mustața cu extremitățile aplecate în jos, și barba, sînt pieptănate în şuvițe scurte paralele, pînă la o precizie apropiată de cea geometrică. De o parte și de alta a medalionului, se află cîte un *triton*, cu coada despicată și încolăcită în două inele frumos rediate. Cei doi tritoni, întorși spre centrul reliefului, cu mîinile întinse, țin coroana de frunze. Părul de pe capul celor doi monștri e tratat în aceeași manieră cu a bărbatului din nișa medalionului.

Fig. 8. — Monument funerar de la Micia.

O întrebare importantă în legătură cu aceste monumente funerare interesante este aceea a destinației lor, mai precis a felului de expunere în cadrul celorlalte monumente sculpturale și arhitectonice din necropolă sau de la mormîntul căruia îi aparțineau. La prima vedere s-ar părea că ele au putut servi ca un fel de coronament de stea funerară; supoziția este contrazisă însă de faptul că dimensiunea, în lățime, a acestor piese (de 1,85 m, 1,25 m, 2,00 m), depășește pe cea a stelelor, de regulă, sub un metru. De altfel, nici grosimea celor două categorii de monumente nu indică o suprapunere a lor. La aceasta se adaugă împrejurarea că stelele funerare aflate la Micia și, în general, în Dacia, apar ca piese terminate complet în partea de sus, fără a mai putea presupune o „încoronare” a lor cu un coronament masiv în sensul și de proporțiile monumentelor în formă de fronton triunghiular, foarte asemănătoare cu frontoanele capacelor de sarcofage monumentale în formă de acoperiș de casă.

Partea din spate a fiecăruia din cele trei monumente descrise (fig. 6, 7, 8) este lucrată sumar, semn că dosul lor nu se vedea. Două tăieturi pentru scoabe observate clar în partea superioară, la marginea piesei din fig. 8, arată că monumentul era legat în stînga și dreapta de alte piese sau de pereții unei construcții funerare. Faptul conduce la ideea că ele au putut fi expuse și montate în sau pe pereții vreunei asemenea construcții funerare. Prea probabil că erau așezate pe zidul de incintă, de obicei scund³³, în partea din față, a unui mausoleu, încadrînd monumentul epigrafic cu indicarea proprietarului acestuia, sau în vreo altă formă, contribuind la înfrumusețarea ansamblului. Presupunerea ne apropie cu atît mai mult de o asemenea realitate, cu cît pe locul descoperirii celor două monumente în formă de fronton triunghiular (fig. 6 și 8), s-a aflat temelia puternică, formată din blocuri mari de piatră de augit-andezit fasonate, și de mari proporții (puse pe un singur rînd, în sensul mausoleului de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa³⁴), ale unei construcții care, situată în partea centrală a necropolei, nu putea aparține decît unui mausoleu. Existența acestei construcții, cu mormintele pe care le cuprindea în interiorul incintei sale, explică și descoperirea în jurul temeliei acestuia a unui complex important de monumente cu caracter funerar ca cele de la fig. 6, 8, lei funerari etc. Condițiile vitrege de descoperire a

³³ Vezi C. Daicoviciu și Oct. Floca, *Mausoleul Aureliilor de la Sarmizegetusa*, în *Sargetia*, I, 1937, p. 1—23.

³⁴ C. Daicoviciu—Oct. Floca, *op. cit.*, p. 3, fig. 1.

Fig. 9. — Relief reprezentînd răpirea Europei, descoperit la Micia.

acestor monumente, inclusiv a resturilor mausoleului (aflate parțial sub terasa-mentul liniei ferate), nu au permis elucidarea situației complexului prin săpături arheologice a tot lămuritoare. În ansamblul lui, relieful se înfățișează ca o realizare bună de artă provincială, databilă pe la mijlocul secolului al II-lea e.n. Această piesă, împreună cu celelalte două descise, aruncă lumină asupra unei categorii aparte de monumente, mai puțin sesizabile în alte așezări romane, dar proprii celei de la Micia.

8. **Tablă reliefată** din gresie, păstrată fragmentar, aflată în necropola principală, de est, a localității (fig. 9), nu departe de monumentele funerare prezentate cu acest prilej, ca cele două frontoane triunghiulare, lei funerari și alte vestigii de cult funerar. Dimensiunile fragmentului păstrat: înalt, 0,60 m; lat, 0,85 m; gros, 0,25 m. Monumentul, se pare, de formă trapezoidală (căci cele două laturi îngustează cîmpul tablei de jos în sus), are săpată la mijloc o nișă rotundă, încadrată de o coroană de frunze, purtînd pe ea, lateral și în partea de sus, cîte o rosetă dublă, iar jos, probabil, tot o rosetă, sau, mai de grabă, legătura acelei *taenia* în care sînt înfășurate frunzele coroanei, cum se poate vedea la aproape toate medalioanele funerare. În mijlocul acestui ancadrament, cu multă grijă tratat, se află reprezentată, în relief înalt, scena mitologică consacrată *răpirii Europei*. Iupiter, transformat în taur, poartă pe spate pe fiica regelui Agenor al Tyrului, în drum spre insula Creta. Atitudinea taurului, în fugă spre dreapta, cu capul prezentat din față, cu gîtul gros și ceafa rotundă, avînd coarne de dimensiuni mici, cu coada răsucită și ridicată în sus (unul din semnele unor astfel de animale în fugă), cu marcarea copitelor, a părților genitale etc., este cu tot dinamismul redată și potrivit cu semnificația legendară a scenei. Pe spatele taurului șade, lateral, Europa, pe jumătate goală, cu o draperie (haină) în falduri, fluturînd în vînt deasupra capului, asemenea unei pînze de corabie. Ea prinde cu mîinile întinse cele două capete ale draperiei, cu stînga ținîndu-se și de un corn al taurului, așa cum apare adesea în reprezentările cunoscute de pe monumente, mozaicuri, geme, monede³⁵. Unul din picioarele fetei e conturat de jur împrejur, fără a adera la suprafața monumentului. Expresia feței, sau alte amănunte în atitudinea Europei, nu pot fi sesizate, datorită împrejurării că materialul, puțin rezistent, din care a fost confecționată piesa s-a tocit în cursul timpului. E de presupus că, privind înapoi spre locurile natale de unde a fost răpită, atitudinea fecioarei era aceea a groazei.

³⁵ *LexMyth*, I, 1413—1418.

Monumentul descoperit la Micia, deși nu cuprinde ansamblul mai larg al elementelor însoțitoare a scenei propriu zise, prezente în unele reprezentări similare³⁶, înfățișează, totuși, deosebit de intuitiv, răpirea Europei. Analogia cea mai apropiată a reprezentării de pe acest relief (lipsită de o figurație mai complicată) o aflăm în special pe geme³⁷.

Pe locul descoperirii acestui monument au mai ieșit la suprafață câteva blocuri de piatră sumar cioplite, așezate regulat pe solul antic, sub forma unei temelii, precum și un capitel de *pilastru* compozit cu frunze de acant, lucrat pe trei fețe, pe una fiind reprezentată, la mijloc o *aquila*, pe alta (cea din stînga) un *cap de medusă* foarte tocit, iar pe cea din dreapta o *rosetă*. Prezența acestor materiale arheologice ne fac să credem că pe locul descoperirii reliefului Europei a existat o construcție (mausoleul menționat și la prezentarea monumentului precedent), dar a cărui legătură directă cu relieful în discuție nu poate fi precizată în lipsa unor date sigure, culese pe teren. Aflarea monumentului în necropola așezării, împreună cu alte piese de cult funerar, și avînd în vedere însușirile variate ale Europei, în urma identificării ei cu alte zeități, susceptibile a fi puse în legătură cu viața de dincolo³⁸, considerăm relieful în discuție, cu scena respectivă, ca avînd, în complexul necropolei de la Micia, o semnificație ornamentală și de *cult funerar*; deci legat de moarte și de lumea cealaltă. Această aserțiune este puternic întărită de prezența scenei cu Europa prezentată în asociație cu alte figurații mitologice), pe unele monumente funerare cum este acela al Nasonilor (Grab der Nasonier) de pe Via Flaminia din Roma³⁹. Înțelesul funerar al unor asemenea scene mitologice este, prin urmare, clar. Ele constituie un complex de variate reprezentări cu caracter mitologic — între care și cea a Europei — cum de fapt le întîlnim în mod deosebit de semnificativ pe monumentul amintit al Nasonilor și care reprezintă urmărirea să trezească imaginea și atmosfera *despărțirii, a morții și a vieții de apoi*. Acest lucru îl subliniază și B. Andreae⁴⁰ cînd spune: Diese Menschen versuchen weniger einer klaren Jenseitsvorstellung bildlichen Ausdruck zu geben, als vielmehr durch die Masse der mythologischen Exempla, die ein Weiterleben nach dem Tod verbürgen oder auf die Entrückung an einen besseren Ort anspielen, ihre Hoffnung auf ewiges Leben und Seligkeit zu befriedigen“.

În tot cazul, relieful de la Micia este singura piesă arheologică cunoscută, pînă în prezent, pe teritoriul Daciei romane, cu înfățișarea scenei mitologice a răpirii Europei.

OCT. FLOCA

RÖMISCHE INSCHRIFTEN UND STEINDENKMÄLER AUS MICIA

(Zusammenfassung)

In der römischen Siedlung Micia, im Mureschtal (ant. Marisus), an der westlichen Grenze der Provinz Dazien, sind im Laufe der Zeit wertvolle epigraphische und bildhauerische Materialien zum Vorschein gekommen. Die weiter unten angeführten, bisher unbekannten Denkmäler, wurden in den Jahren 1966—1967 entdeckt.

³⁶ *LexMyth*, I, 1413—1414, DA, II, p. 863, fig. 2847.

³⁷ A. Furtwängler, *Beschreibung der geschnittenen Steine im Antiquarium*, Berlin, 1896, p. 93, nr. 1730.

³⁸ „... wird Europa fast allgemein als Mondgöttin=Diana=Astarte genommen und ihr Name als der Dunklen, Verdunkelten erklärt (*LexMyth*, I, 1417); identifizierung ei putind fi pusă în legătură și cu alte divinități.

³⁹ *LexMyth*, I, 1912, Bernard Andreae, *Studien zur Römischen Grabkunst*, Heidelberg, 1963, p. 12, 26, 88, 130, 124 și urm., Tafel 58, 1.

⁴⁰ B. Andreae, *op. cit.*, p. 127.

Votivaltar (Abb. 1) aus dem Inneren des Castrums, der Göttin *Minerva Augusta* und dem *Schutzgenius der Cohors II Flavia Commagenorum*, von einem *actarius* gewidmet. Diese militärische Einheit, schon unter Hadrian in Micia nachgewiesen, ist auch die Erbauerin der grossen *Thermae* des Castrums.

Votivaltar (Abb. 2), ebenfalls im Inneren des Lagers entdeckt, und von Aelius Verus, *armorum custos*, dem *Silvanus Domesticus* gewidmet.

Grabstein (Abb. 3). *Cornelius Businnius*, erstmalig in dieser Inschrift erwähnt, stammt aus dem Orient.

Grabmedaillon (Abb. 4) aus der Nekropole der Siedlung weist, neben anderen ähnlichen Stücken aus Micia, einige spezifische Merkmale dieser Kategorie von Denkmälern in Dazien auf.

Grabdenkmal (Abb. 5), Seitenwände einer *Aedicula*; eine Jagdszene.

Drei Grabdenkmäler (Abb. 6, 7, 8) in der Form einer dreieckigen Kornsche. Die erste zeigt zwei Pfauen mit einem *Cantharos* in der Mitte; die zweite Jupiter von zwei Delphinen eingefasst, die dritte eine männliche Gestalt in einem Medaillon, das auf beiden Seiten je einen *Triton* aufweist. Diese drei Stücke bilden eine besondere Kategorie von Grabdenkmälern, die man in Dazien und besonders in der Nekropole von Micia antreffen kann.

Eine Relieftafel (Abb. 9), die den Raub der *Europa* darstellt. Das Monument mit dieser Szene (das sich in der Hauptgruft des Grabfeldes befindet) bezieht sich auf den Begräbniskultus.

MONUMENTE SCULPTURALE DE LA MICIA

(Partea I)

În anii 1928—1929 profesorul Constantin Daicoviciu întreprindea primele săpături sistematice în castrul și așezarea romană de la Micia (Vețel)¹. Mai târziu, în a sa „*La Transylvanie dans l'antiquité*“, București, 1945, p. 143—144, același eminent istoric și arheolog sintetiza lapidar problema esențială a artei din Dacia romană — aceea a orientării ei spre provinciile occidentale ale Imperiului. Din aceste motive ne-am gândit ca în volumul din *Acta Musei Napocensis* ce-l omagiază să prezentăm descoperiri din așezarea romană pe care odinioară a săpat-o, descoperiri care, după cum se va vedea, îi confirmă pe deplin părerile emise cu peste două decenii în urmă.

Pagus Miciensis cum apare în inscripții², port la Mureș și stațiune vamală³, cu un castru ce bara pătrunderea dinspre vest în provincie, a furnizat un bogat material arheologic fie din săpături sau sondaje⁴, fie prin descoperiri întâmplătoare. Importanța așezării de pe malul Mureșului pentru istoria Daciei romane a devenit mult mai limpede cu câțiva ani în urmă, când lucrările de construire a unei mari termocentrale în această zonă au scos la iveală mult material arheologic, determinând reluarea unor cercetări arheologice extinse⁵.

Monumentele descrise în rândurile ce urmează sînt toate funerare, descoperite în anii 1966 și 1967 de lucrătorii termocentralei pe locul celor două cimitire romane: unul situat în partea de est a așezării civile și celălalt la sud de castrul roman. Monumentele se află la Muzeul Regional Deva și sînt în număr de 22, ele ilustrînd aproape toate formele de monumente sepulcrale atestate în cuprinsul provinciei Dacia

¹ C. Daicoviciu, *Micia. Cercetări asupra castrului*, în *ACMIT* (III), 1930—1931, p. 3—43.

² De exemplu în CIL, III, 7847.

³ CIL, III, 1351. N. Gostar, *Vămile Daciei*, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 165—181.

⁴ C. Daicoviciu, *Templul Maurilor de la Micia*, în *Sargetia*, II, 1941, p. 117—124; Octavian Floca, *O zeitate orientală Iupiter Erapolitanus la Micia*, în *Materiale*, I, 1954, p. 773—784; *ActaMN*, V, p. 111—123.

⁵ Săpăturile în curs de desfășurare sînt executate de un colectiv de cercetători de la Muzeul Regional Deva și cadre didactice de la Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj sub conducerea dr. doc. Oct. Floca.

Superior: *aedicula* și pereți de *aedicula*, *stele*, medalion, coronamente și postamente de monumente funerare, statui și lei funerari. În studiul de față vom prezenta numai o parte din ele.

I. *Aedicula* și pereți de *aedicula*

1. *Aedicula* păstrată în întregime: trei pereți și acoperișul (pl. I, fig. 1—2). Gresie calcaroasă. Dimensiunile acoperișului: lungimea = 1,00 m; lățimea = 0,80 m; grosimea = 0,20—0,45 m. Dimensiunile preților: înălțimea = 1,25 m; lățimea = 0,55 m; grosimea = 0,17 m.

Acoperișul, lucrat din același bloc, spart la un capăt, este în două ape și ornamentat numai pe fața interioară. Într-un chenar cu profilatură dublă (lungimea = 0,72 m; lățimea = 0,23 m) sînt reprezentate busturile Meduzei dispuse ca figurile de pe cărțile de joc. Unul dintre busturi este bine păstrat, celălalt mai deteriorat. Gorgona are fața lată, gura cărnoasă cu colțurile lăsate în jos, ochii exoftalmici. Poartă părul cu cărare la mijloc, două ondule mari pe frunte și răsucit în cîte o coadă groasă de o parte și de alta a feței. Pe umeri virful cozilor se ridică în sus. Este tot ce a mai rămas din șerpilor care ies din capul Meduzei de tip clasic. Are veșminte ciudate: o cămașă cu falduri unghiulare ca niște linii în brăduț și pe umeri o manta cu falduri oblice. De o parte și de alta a pieptului mantaua are o bandă (un fel de tivitură) care o mărginește. Peretele din spate este lipsit de orice fel de ornament, iar pereții laterali sînt ornamentați pe laturile înguste cu lujere și frunze de iederă și de viță, straniu imbinat pe aceeași tulpină. Datarea: sec. III e.n.

Aedicula descrisă prezintă motive ornamentale des întîlnite. Meduza este un simbol funerar larg răspîndit pe stelele și altarele din Dacia Superior⁶, pe stelele din Dacia Inferior⁷, Moesia⁸, Noricum și Pannonia⁹, Germania¹⁰ și Britannia¹¹; la fel și ornamentele vegetale care ocupă un loc important în arta romană încă din epoca lui Augustus¹². Interesul monumentului constă, deci, nu în motivul ornamental, ci în felul cum acesta este redat. Sub acest raport, *aedicula* noastră reprezintă o piesă aparte, căreia, cel puțin deocamdată, nu-i cunoaștem analogii. Meduza apare „umanizată“, ipostază neobișnuită; originale sînt și dispunerea busturilor ei în forma figurilor de pe cărțile de joc, și veșmintul ei. Chipul Meduzei nu se poate încadra în vreunul din tipurile clasice¹³. Se pare că avem de-a face cu o creație originală a artistului care, fără să renunțe cu totul la aspectul hidos al Gorgonei, nici nu o înfrumusețează peste măsură, creînd astfel un tip intermediar și, într-un anumit sens, personal.

⁶ Gr. Florescu, *I monumenti funerari della „Dacia Superior“*, în *EDR*, IV, 1930, nr. 32, fig. 26; nr. 34, fig. 28; nr. 43, fig. 37; nr. 44, fig. 38; nr. 45, fig. 39; nr. 64, fig. 53 b.

⁷ Gr. Florescu, *I monumenti funerari romani della Dacia Inferiore*, București, 1942, nr. 22, fig. 14.

⁸ E. Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, Wien, 1906, nr. 134, fig. 36; D. P. Dimitrov, *Die Grabstelen römischer Zeit in Nordbulgarien*, Sofia, 1942, pl. II, fig. 6/34; pl. XIV, fig. 50/48; pl. XXVI, fig. 89/54; Iorgu Stoian, *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, București, 1962, pl. LXIII.

⁹ A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien, 1923, nr. 12, fig. 8; nr. 15, fig. 9; nr. 24, fig. 12; nr. 26, fig. 13; nr. 70, fig. 29; nr. 73, fig. 30; nr. 84, fig. 34; nr. 89, fig. 37; nr. 118, fig. 55.

¹⁰ F. Koepp, *Germania-Romana. Ein Bilder-Atlas (III). Die Grabdenkmäler*, Bamberg, 1926, pl. XLIV, fig. 3.

¹¹ J. M. C. Toynbee, *Art in Roman Britain*, London, 1963, nr. 84, fig. 91.

¹² E. Strong, *La scultura romana da Augusto a Costantino*, vol. I, Firenze, 1923, p. 60.

¹³ A. Furtwängler, *Die Gorgonen in der Kunst*, în *LexMyth*, I, 2, c. 1701—1727.

2. **Perete de aedicula, fragmentar** (pl. I, fig. 3). Andezit de Uroi. Dimensiunile: lungimea = 0,40 m; lăţimea = 0,56 m; grosimea = 0,14 m.

Piatra este spartă sus, lateral şi jos, dar se păstrează un fragment din marginea lată, nelucrată în partea ei dreaptă, ceea ce permite să o încadrăm în rîndul pereţilor de *aedicula*. Cîmpul ornamental este împărţit în două registre din care se păstrează numai cel de sus, cu bustul defunctului. Acesta are părul pieptănat pe frunte cu suviţe subţiri paralele, cu totul nenaturale, dînd impresia unei peruci. Poartă barbă şi mustaţă. Ochii, fără iris şi pupilă, sînt puternic marcaţi în orbite. Personajul are o tunică şi deasupra o manta lipsită de falduri, încheiată la mijloc şi care, prin tăietura ei în unghi pe piept, lasă să se vadă o parte a tunicii. Acad. C. Daicoviciu vede o asemănare între această manta din stofă plină şi şuba ţăranilor noştri, considerînd acest costum autohton sau poate noric¹⁴. Atare gen de manta apare în Dacia pe o stelă de la Apulum, una de la Lipova¹⁵ şi una de la Micia¹⁶.

Datarea: sec. III e.n.

3. **Perete de aedicula, fragmentar** (pl. I, fig. 4). Andezit de Uroi. Dimensiunile: înălţimea = 0,42 m; lăţimea = 0,58 m; grosimea = 0,14 m.

Relieful funerar, deteriorat jos şi în partea stîngă, este împărţit în două registre. Din cel inferior se mai distinge doar o rozetă. În registrul superior sînt reprezentate două busturi. În stînga, un tînăr îmbrăcat cu *sagum*, cu trăsăturile feţei redată în manieră absolut identică cu ale defunctului de pe celălalt perete de *aedicula*; deosebirea constă doar în faptul că tînărul nu are barbă şi mustaţă şi că are obrajii buclăţi, poate tocmai pentru a accentua tinereţea lui. Femeia, din dreapta, cu trăsăturile feţei redată în manieră similară cu ale celor doi bărbaţi, are coafură deosebită: coc înalt în creştetul capului; restul părului se desface în două ondule mari pe frunte şi de o parte şi de alta a feţei, acoperindu-i urechile. Femeia este îmbrăcată cu o tunică tăiată rotund la gît şi, deasupra, cu o manta cu un fel de guler rotund încheiat asimetric. Bordura mantalei şi spiralele gulerului sugerează, eventual, că ar fi din blană. Datarea: sec. III e.n.

Identitatea materialului, provenienţa din acelaşi punct al cimitirului roman şi, mai cu seamă, maniera identică de a sculpta feţele defuncţilor duc la concluzia că cei doi pereţi făceau parte din acelaşi monument.

Reprezentarea figurii celor decedaţi pe pereţii aediculelor este frecventă în Dacia Superior¹⁷ şi în provinciile vestice ale imperiului¹⁸. De obicei însă defuncţii sînt redaţi în întregime şi nu sub formă de bust. Aici credem că se poate sesiza interferenţa între ornamentarea diferitelor tipuri de monumente funerare. Chiar dacă un anumit motiv apare mai des pe un anume tip de monument el nu este exclusiv. În cazul de faţă pe pereţii aediculei apare un motiv preluat din repertoriul stelelor funerare. Mai rară este împărţirea cîmpului ornamental al pereţilor de *aedicula* în registre. Analogii pentru acest principiu ornamental avem în Dacia Superior, pe un perete de *aedicula* provenind de la Ulpia Traiana (Muzeul Brukenthal, Sibiu), perete împărţit în trei registre avînd sculptat un cal, un păun şi pe Attis¹⁹; pe alţi doi pereţi de *aedicula* de la Largiana (Muzeul de Istorie al

¹⁴ C. Daicoviciu, *Monumente inedite din Dacia*, în *AISC*, I, 1928—1932, p. 123—125, fig. 13 şi 14.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ O. Floca, *Monumenti romani inediti del distretto di Hunedoara, în Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 342, fig. 3—4.

¹⁷ Münsterberg—Oehler, în *JÖAI*, V, 1902, Bbl. col. 95, fig. 20; Gr. Florescu, în *EDR*, IV, nr. 3, fig. 3; nr. 4, fig. 4 a şi b; nr. 5, fig. 5; nr. 7, fig. 7; D. Protase, *Noi monumente sculpturale romane din nordul Daciei*, în *Apulum*, IV, 1961, p. 135, nr. 4, fig. 4; nr. 5, fig. 5.

¹⁸ *Intercisa*, I, Budapest, 1954, pl. LIX, 1; G. Erdélyi, *Adatok a Pannoniai sir-aedikulákhoz*, în *ArchÉrt*, 88, 1961, p. 184—191.

¹⁹ *EDR*, IV, p. 82, nr. 6, fig. 6.

Transilvaniei din Cluj), unde în registrul superior este reprezentat călărețul, în registrul inferior defuncta²⁰.

Demne de remarcat sînt costumele defuncțiilor și coafura femeii. Despre cel al bărbatului s-a emis ipoteza că ar putea să fie de origine dacică; al tinărului este mult întîlnitul *sagum*. Ne-am afla și în acest caz într-o situație similară celei sugerate de stela lui C. Valerius Silvanus de la Apulum²¹, unde tinărul poartă haina romană, iar tatăl o haină de veche tradiție autohtonă. Probleme ridică însă costumele și coafura defunctei, care au analogii pe o stelă de la Micia²² și pe un altar în formă de pilastru de la Ulpia Traiana²³. Indicații despre originea etnică a defuncțiilor reprezentați pe pereții aediculei descrise poate da, eventual, analogia cu stela de la Micia, în a cărei inscripție sînt pomeniți: *Aur(elius) Maurus veteranus coh(oris) Commagenorum, Aur(elius) Primanus, Aur(elius) Surus mil[ite]s n(umeri) M(aurorum) M[icianstium], Aur(elia) [I]ustina* și *Aur(elia) Surilla*. Pe această stelă am avea de-a face cu o familie de mauri. Prezența unuia dintre ei în *Coh. Commagenorum* s-ar explica prin aceea că, după recrutarea locală introdusă de împăratul Hadrian, efectivul cohorții se completa și cu oameni de altă origine, de exemplu cu mauri care nu lipseau la Micia.

Costumul și coafura femeii de pe peretele de *aedicula* ar fi, în acest caz tot de origine africană, dar este dificil de explicat cum se face că le întîlnim pe un monument unde defunctul poartă, după toate probabilitățile, o haină de tradiție dacică²⁴. Nu avem deocamdată temeiuri să alegem vreuna din numeroasele explicații posibile: să fie vorba de doi soți de origine etnică diferită? de un simplu gust al unei localnice pentru costumele „africane” pe care-l executau meșterii dintr-un anumit atelier? de un conservatorism vestimentar mai pronunțat la femeile maure decît la bărbați?

4. Perete de aedicula fragmentar (pl. I, fig. 5). Andezit de Uroi. Dimensiunile: înălțimea = 0,80 m; lățimea = 0,55 m; grosimea = 0,13 m.

Peretele este spart în două bucăți și deteriorat mult în partea dreaptă și în partea inferioară. În partea stîngă peretele este mărginit de o coloană cu capitel pseudo-corintic, în dreapta fiind bordura neornamentată, caracteristică pereților de aedicule. Este reprezentat defunctul, probabil un om tinăr. Din fața rău păstrată se distinge bine doar părul, redat sub forma unor striuri paralele și dese, și ochii cu iris și pupilă. Defunctul este îmbrăcat cu o tunică scurtă fără mîneci, încinsă mai jos de mijloc. Deasupra cîngătorii tunica face niște falduri rotunde, iar sub cîngătoare faldurile sînt redat sub forma unor pliseuri. În mîna dreaptă lăsată în jos personajul ține probabil un vas, iar mîna stîngă o îndoaie din cot. Datarea: sec. III e.n.

Tunica scurtă nu este o îmbrăcăminte neobișnuită a defuncțiilor. Ea apare pe peretele de *aedicula* de la Napoca²⁵ și pe un monument funerar de la Zam²⁶, dar în toate aceste cazuri este cu mîneci lungi.

5. Fragment dintr-un perete de aedicula (pl. II, fig. 1). Gresie nisipoasă: înălțimea = 0,29 m; lățimea = 0,60 m; grosimea = 0,13 m. Cîmpul ornamental al fragmentului de perete este împărțit în două registre. Din cel superior se păstrează numai cele trei picioare ale mesei; în colțul din dreapta figura foarte schematică

²⁰ Em. Panaitescu, *Monumente inedite din Largiana*, în *ACMIT*, (III), 1930—1931, p. 91—94, pl. II.

²¹ C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 1928—1932, p. 122—125, fig. 13.

²² CIL, III, 6267; Arnold Schober, *Római sírkövek Daciából*, în *DolgCluj*, II, 1911, p. 281, fig. 8; EDR, IV, p. 93—94, nr. 29, fig. 23.

²³ *Ibid.*, nr. 67, fig. 55 a și nu 56 a cum se indică în lucrare.

²⁴ Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 93 afirma că toate personajele poartă veșminte indigene, adică dacice. Ni se pare puțin probabil în cazul femeii; dar chestiunea va putea fi definitiv rezolvată numai după ce vom cunoaște analogii africane sigure.

²⁵ *Id.*, *op. cit.*, nr. 5, fig. 5.

²⁶ L. David—V. Pintea, *Un monument funerar din Dacia Porolissensis*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 460, fig. 1.

1

2

3

4

5

Plăşa I:

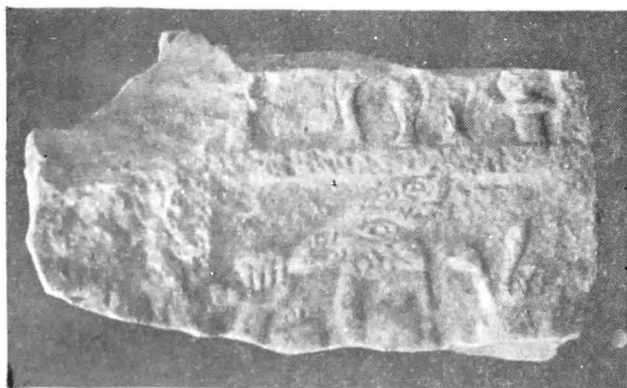
Fig. 1: Acoperiş de *aedicula*

Fig. 2: Ornament de pe latura îngustă a unui perete de *aedicula*

Fig. 3: Perete fragmentar de *aedicula*

Fig. 4: Perete fragmentar de *aedicula*

Fig. 5: Perete de *aedicula*

1

2

3

4

Planșa II:

- Fig. 1: Fragment de perete de aedicula
- Fig. 2: Stelă funerară
- Fig. 3: Stelă funerară fragmentară
- Fig. 4: Medalion funerar

și greu de recunoscut a sclavului. Din registrul inferior se disting figura unui bărbat înfățișat din profil, care ține cu mâna dreaptă o măciucă deasupra capului (Hercule ucigînd hydra din Lerna — sugestie dată de N. Vlăsia), precum și o parte din capul unui copil. Datarea: sec. III e.n.

Pentru scena din registrul inferior nu cunoaștem analogii. În schimb este sigur că sus era reprezentată scena banchetului funerar. O analogie destul de apropiată o constituie scena banchetului funerar cu *mensa tripes*, defuncții în jurul ei și sclavul într-un colț, pe o stelă descoperită la Gilău²⁷. Acest mod de a înfățișa banchetul funerar se deosebește atît de cel obișnuit în Pannonia, unde apare numai masa și alături sclavul și, uneori, într-un alt registru, busturile defuncțiilor²⁸, cît și de cel de Moesia, unde mortul este întotdeauna culcat pe *kliné*; masa constituie doar o piesă accesorie²⁹. În Dacia Superior se cunosc stele funerare care reprezintă pe decedat și familia sa în jurul mesei, *kliné* nemaifiind reprezentată³⁰. Ne aflăm poate în fața unui fenomen interesant: în diferitele provincii, în funcție de credințele locuitorilor, se produc anumite modificări în schema clasică a banchetului funerar³¹.

Cînd publica monumentele funerare din Dacia Superior, Gr. Florescu cunoștea o *aedicula* păstrată complet și 8 pereți de *aedicula*. De atunci numărul lor a crescut considerabil. Nu putem da cifra exactă a aediculelor din Dacia Superior deoarece multe piese sînt încă inedite. La cele 5 descrise în rîndurile de mai sus se pot adăuga 2 pereți de *aedicula* descoperiți la Largiana³², 3 pereți de *aedicula* în Cluj³³, 2 la Ilișua³⁴, unul la Tihău³⁵, două la Turda³⁶ și unul recent descoperit la Micia^{36a}.

Aediculele din Dacia sînt construcții destul de puțin pretențioase, formate din trei pereți și un acoperiș, deschise în partea anterioară. Pereții sînt ornamentați uneori și pe fața exterioară și pe cea interioară³⁷, dar de cele mai multe ori au imagini figurale numai pe fața exterioară. Este cazul pieselor de la Micia. Repertoriul motivelor ornamentale e destul

²⁷ Gr. Florescu, *op. cit.*, nr. 14, fig. 12 și nu fig. 13 cum se indică în lucrare.

²⁸ A. Schober, *op. cit.*, nr. 188, fig. 97; nr. 192, fig. 100; nr. 198, fig. 103; nr. 261, fig. 133; nr. 263, fig. 134; *Intercisa*, nr. 56, pl. XXXIV, fig. 1; nr. 57, pl. XXXIV, fig. 2; nr. 85, pl. XXXVII, fig. 2; nr. 19, pl. XXXVIII, fig. 4; nr. 26, pl. XLI, fig. 3; nr. 86, pl. XLII, fig. 1 și nr. 88, pl. XLII, fig. 5.

²⁹ Gabriella Bordenache, *Temî e motivi della plastica funeraria di età romana nella Moesia Inferior*, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 257—263.

³⁰ Gr. Florescu, *op. cit.*, nr. 15, fig. 13; nr. 18, fig. 15 și un perete de *aedicula* inedit descoperit în 1952 la Luncani (în Muzeul din Turda).

³¹ Čremošnik, *Totenmahldarstellungen auf römischen Denkmälern in Jugoslawien*, în *JÖAI*, XLIV, 1959, Bbl. c. 207—208.

³² ACMIT, 1930—1, p. 91—94, pl. II și fig. 4.

³³ ACMIT, 1930—1, p. 103—107, pl. III; A. Bodor, *Un monument funerar de la Gilău înfățișînd banchetul funebru*, în *Omd*, p. 45, fig. 3 și p. 46, fig. 6.

³⁴ *Apulum*, IV, 1961, p. 135, nr. 4, fig. 4 și nr. 5, fig. 5.

³⁵ *Apulum*, IV, p. 140, nr. 8, fig. 8.

³⁶ *ProblMuz*, 1964, p. 30, fig. 18 a și b; *AISC*, III, 1936—1940, p. 320—322, fig. 1—2.

^{36a} *ActaMN*, V, p. 116—117, fig. 5.

³⁷ Pe o *aedicula* descoperită la Gîrbău este reprezentat un Eros funerar, pe cealaltă față defuncta (Gr. Florescu, *op. cit.*, nr. 4, fig. 4 a și b); pe o *aedicula* de la Gherla un calo ținînd caii de dirlogi, o pîine și niște vase, iar pe fața cealaltă Attis cu costum și bonetă frigiană (Gr. Florescu, *op. cit.*, nr. 8, fig. 8 descrie numai fața exterioară a monumentului cea cu calo); perete de *aedicula* inedit în Muzeul de Istorie a Transilvaniei din Cluj, cu cavalerul pe o față și *Genii Cuculati* pe cealaltă și un perete inedit de *aedicula* în Muzeul Alba Iulia, cu defuncta pe o față și banchetul funerar pe cealaltă.

de sărac, el constând din imaginile defunctului (redate în întregime sau numai bust), scena banchetului funerar. Attis și motive vegetale.

Aedicula lipsește în Dacia Inferior. Ea pătrunde în provincia din interiorul arcului carpatic, ca majoritatea monumentelor funerare de altfel, dinspre vest și mai precis din Pannonia, unde aediculele au aceeași formă, dar o manieră de ornamentare mai unitară. Pereții, mărginiți de pilaștri cu motive vegeale, au pe fața exterioară ornamente simbolice (Attis, genii, scene bacchice etc.) și pe fața interioară familia defunctului, nu în formă de bust ci întotdeauna figura întreagă³⁸. G. Erdélyi³⁹ stabilește o legătură între aediculele din Pannonia și anumite construcții funerare din nordul Italiei. Teza este valabilă și pentru Dacia Superior; numai că aici această formă nu pătrunde direct din nordul Italiei, ci prin intermediul provinciilor învecinate Noricum⁴⁰ și Pannonia.

Deși mai impunătoare decât stelele sau medalioanele, aediculele din Dacia Superior își pierd mult din monumentalitatea originară. Dacă în nordul Italiei statuia defuncților este plasată în centrul construcției⁴¹, în Dacia Superioară figura defuncților ocupă pereții laterali și pe cel din spate și nu este întotdeauna redată integral. Deschiderea de la mijloc, inițial locul pentru statuia funerară, în Dacia poate servi, eventual, pentru depunerea diverselor ofrande. Analizând motivele figurale se poate constata, în cazul Daciei, o legătură între stelele funerare și aedicule mai ales în redarea defuncților sub formă de bust și împărțirea cîmpului ornamental în mai multe registre. În ultimă analiză aediculele din Dacia nu sînt altceva decât trei lespezi reunite, lipsite de inscripție, peste care se pune un acoperiș.

Revenind la piesele descoperite la Micia, neîndoielnic că cea mai interesantă și importantă este *aedicula* cu busturile Meduzei (pl. I, fig. 1—2). Păstrată în întregime⁴², ea oferă indicii despre dimensiunile acestui tip de monument funerar în Dacia, iar prin ornamentația ei aparte și voit simplificată se detașează de restul monumentelor.

Credem că aediculele de la Micia datează din sec. III e.n. datorită unor criterii de ordin stilistic și, în special, felul în care este tratată capilatura: nenatural, buclele fiind reprezentate sub forma unor striuri paralele și cu aspect de perucă. În epoca aceasta Micia trebuie să fi cunoscut o activitate înfloritoare. Acum se refac termele⁴³, se construiește

³⁸ G. Erdélyi, *Adatok Pannóniai sir-aediculákhoz*, în *ArchÉrt*, 88, 2, 1961, p. 184—191.

³⁹ *ArchÉrt*, 88, p. 187—191.

⁴⁰ Erna Diez, *Der provinziiale Charakter der römischen Skulptur in Norikum*, în *Le rayonnement des civilisations grecque et romaine sur les cultures périphériques*, Paris, 1965, p. 207, pl. 28, fig. 1 — aediculă de la Celeia.

⁴¹ G. Brusin, *Gli scavi di Aquileia*, Udine, 1934, fig. 135 (după *ArchÉrt*, 88, p. 189, fig. 3).

⁴² Aceasta este a doua *aedicula* păstrată întreagă din Dacia Superior. Cea dintîi s-a descoperit în secolul trecut tot la Micia și are pe toate trei laturile familia defunctului (v. Franz Cumont, *Neue Funde aus Dacien und Moesien*, în *AEM*, XVII, p. 24—26, fig. 3 și 4).

⁴³ CIL, III, 1374; *ActaMN*, V, p. 115.

templul zeilor mauri⁴⁴; tot acum trebuie să fi sculptat monumente funerare mai mulți meșteri lapidari. Pe unul, *M(arcus) Cocceius Lucius lapidarius* îl cunoaștem dintr-o inscripție⁴⁵, fără să putem preciza perioada când a trăit. Dar examinarea pereților de *aedicula* pe care i-am descris dovedește clar că provin din același atelier. Exoftalmia ochilor Meduzei (pl. I, fig. 1) apare și la defuncții de pe *aedicula* nr. 2 (pl. I, fig. 3, 4). Trăsăturile feței sînt aceleași, obrajii bucălați, gura cărnoasă nearcuită și dură, iar capilatura este identică la defuncții de pe *aedicula* nr. 2 (pl. I, fig. 3, 4) și nr. 3 (pl. I, fig. 5).

II. Stele funerare

1. **Stelă funerară cu inscripție** (pl. II, fig. 2). Gresie nisipoasă. Dimensiunile: înălțimea = 2,27 m; lățimea = 1,04 m; grosimea = 0,24 m.

Textul inscripției: *D(is) M(anibus) /Mattavia Laeda/ vix(it) an(nis) XXV et Bla/ste (fil(ia), L(ucius) Mattavi/us Blastus con(iugi) / et fil(iae) b(ene) m(erentibus) p(osuit)*.

Lectura incipției, cu litere îngrijite și bine păstrate, nu prezintă nici o dificultate. Ligaturile puține și abreviațiile sînt cele obișnuite. Sînt pomenite trei persoane: *Lucius Mattavius Blastus*, bărbatul care ridică monumentul pentru soția și fiica sa, *Mattavia Laeda*, defuncta care a murit în vîrstă de 25 de ani și fiica lor *Blaste*. Este curios că după numele fiicei nu se indică numărul anilor pe care i-a trăit. Din formula *con(iugi) et fil(iae)* și din faptul că pe stelă sînt reprezentate o femeie și o fetiță rezultă clar că ambele au decedat. Pentru faptul că fiicei nu i se indică vîrsta, cea mai plauzibilă explicație ar fi aceea că mama a murit la naștere și fiica tot atunci sau puțin timp după aceea.

Toate aceste nume, noi în Dacia, sînt interesante din punct de vedere antroponomic. Gentiliul *Mattavius*, cognomina *Blastus* și *Laeda* ca și numele *Blaste* sînt pentru prima dată atestate epigrafic în Dacia. *Mattavius* nu este cunoscut în această formă din inscripții ci ca *Μαθαιος*⁴⁶, derivînd probabil din semiticul *Mθθ*⁴⁷. *Blastus*, forma latină a numelui grecesc *Βλάστος* apare destul de frecvent în toate zonele imperiului ca nume de sclavi sau cognomen pentru oameni liberi⁴⁸. *Blaste*, drept cognomen la femei, este cunoscut din inscripții de la Roma și din alte provincii⁴⁹. Familia amintită de inscripție la Micia este la origine o familie de orientali grecizați. Faptul că numele au o formă latină (bărbatul avînd toate cele trei elemente ale unui nume roman) și că inscripția este redactată în limba latină și după canonul roman dovedește influența puternică a romanizării, în Dacia sau în altă parte.

Stela, deși spartă în trei bucăți, e perfect întregibilă. Cîmpul inscripției este încadrat de coloane cu *plinthus* și capitel corintic, ornamentate cu vrejuri de viță de vie și ciorchine de struguri. Coloanele susțin un arc sub care un medalion din frunze de laur legate din loc în loc cu o panglică, avînd sus o rozetă. În interiorul lui, într-o nișă rotundă, sînt reprezentate busturile a două personaje feminine. Cea din dreapta, mai mare poartă pe cap o bonetă tronconică înaltă,

⁴⁴ C. Daicoviciu, în *Sargetia*, II, 1941, p. 119—120 datează inscripția de refacere a templului în a. 204.

⁴⁵ CIL, III, 1365.

⁴⁶ Friedrich Preisigke, *Namenbuch... Papyri*, Heidelberg, 1922, s.v., col. 74.

⁴⁷ Heinz Wuthnow, *Die semitischen Menschnennamen in griechischen Inschriften und Papyri des vorderen Orients*, Leipzig, 1930, s.v., p. 69.

⁴⁸ CIL, VI, 3977; CIL, VI, 31034 un *L(ucius) Cornelius Blastus*; CIL, VIII, 5549, 5550; CIL, XI, 357, 1477, 1643, 6494 a, 6710 a; CIL, XIII, 679. Forcellini, *Onomas-ticon*, s.v. și *Thesaurus Linguae Latinae*, II, 1900—1906, col. 2048.

⁴⁹ CIL, VI, 11682; CIL, III, 14825; CIL, XI, 2297.

iar cea din stînga o bonetă rotundă și cercei în urechi. Au trăsăturile feței inexprsive; de remarcat exoftalmia ochilor, ca și pe alte monumente de la Micia. Ambele au același veșmînt: o tunică rotundă la gît cu falduri verticale și deasupra o *palla* care le ascunde brațele. Ia partea superioară a stelei, fără a fi despărțite de medalion, se află două genii nude ținînd o ghirlandă și un ciorchine de strugure într-o mînă, în cealaltă un *thyrsos*. În rotunjimea ghirlandelor cite o rozetă. La mijloc capul Meduzei. Datarea: a doua jumătate a sec. II—sec. III e.n.

Acest tip de stelă funerară, cunoscut în Dacia Superior, a fost încadrat de Gr. Florescu în categoria „stele con ritratto busto in medaglione”⁵⁰.

Îmbrăcămintea femeii și a fetei este interesantă doar pentru bonetele pe care le poartă. Atît forma de bonetă rotundă cît și cea tronconică sînt elemente caracteristice pentru portul autohton din Noricum și Pannonia⁵¹. Dar bonetele de pe stela de la Micia nu sînt întru totul asemănătoare cu cele din Noricum și Pannonia, nu sînt asociate cu alte elemente (rochii, piese metalice de podoabă) specifice pentru portul feminin norico-pannonic; ca atare nu dau indicații asupra etnicului celor ce le poartă.

2. **Stelă funerară** (pl. II, fig. 3). Travertin. Dimensiunile: înălțimea = 1,58 m; lățimea = 0,90 m; grosimea = 0,23 m.

Stelă funerară căreia îi lipsește partea inferioară. Cimpul inscripției, din care nu se mai păstrează nici o urmă de literă, este încadrat de un chenar ce servește la sprijinirea arcului în care este reprezentat medalionul cu busturile defuncților. Medalionul, ca și cel de pe stela precedentă, este din frunze de laur, prins cu *taenia* și rozetă. Din cauza stării proaste de conservare a monumentului nu se disting trăsăturile personajelor. În stînga trebuie să fie bustul femeii și în dreapta al bărbatului. Attica, cu care se termină monumentul la partea superioară, este ornamentată cu bustul Meduzei și două genii bacchice. Bustul Meduzei este aproape identic cu cel de pe acoperișul aediculei nr. 1 (pl. I, fig. 1), avînd aceeași expresie și același veșmînt, doar părul în spirală lungă imită mai bine șerpii. Geniile nude, care stau de o parte și de cealaltă a bustului Meduzei, sînt reprezentate, potrivit unui procedeu frecvent în arta provincială, cu capul și corpul din față, picioarele din profil⁵². Ambii țin în mînă un *thyrsos*. Datarea: sec. III e.n.

Stela se aseamănă ca motiv ornamental cu cea precedentă, cu diferența că motivul ornamental este net separat de relieful central și cuprins într-o attică. Florescu⁵³ definește această categorie de stele cu termenul „stele con medaglione sotto un'arcata e con sopra l'attica”. Piese analoge celor de la Micia se află la Apulum⁵⁴.

Stela este monumentul funerar cel mai frecvent întîlnit în toate provinciile Imperiului; dar ea are un repertoriu foarte vast de motive figurale și diverse variante în diferite provincii. Stelele funerare din Dacia își au originea tot în nordul Italiei, unde ele sînt considerate de veche tradiție elenistică⁵⁵. Fapt este însă că, deși aproape toate monumentele au prototipul în arta greacă, în momentul în care ele pătrund în Dacia dinspre vest s-au îndepărtat mult de prototip și abia dacă îl mai su-

⁵⁰ EDR, IV, p. 97—100.

⁵¹ Vezi: I. Cremonnik, *Die einheimische Tracht Noricums, Pannoniens und Illyricums und ihre Vorbilder*, în *Latomus*, XXIII, 1964, p. 763—765 și Jochen Garbsch, *Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert*, München, 1965, p. 17—18, pl. 12; p. 21—22, pl. 7 și 23.

⁵² Cf. Gilbert-Charles Picard, *L'art romain*, Paris, 1962, p. 165—172.

⁵³ *Op. cit.*, p. 103—104.

⁵⁴ Gr. Florescu, *op. cit.*, nr. 45, fig. 39 și C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 1928—1932, p. 125, fig. 13.

⁵⁵ Guido A. Mansuelli, *Elementi ellenistici nella tematica monumentale della valle del Po*, în *Arte antica e moderna*, 10, 1960, p. 114—115.

gerează. În Noricum și Pannonia stelele cu busturile defuncților sînt relativ puține și se termină fie rotund, fie cu un fronton și acrotere⁵⁶. Pînă la o cunoaștere mai amplă a monumentelor funerare din provinciile învecinate, se constată că stelele cu busturile defuncților în medalion, avînd deasupra un motiv ornamental într-o attică, sînt specifice Daciei Superior. Ne aflăm în fața unui fenomen sesizat și la alte categorii de monumente: acela al unor transformări specifice pe care formele de largă circulație le suferă în provincia întrecarpatică⁵⁷.

III. Medalion funerar

Andezit de Uroi. Diametrul = 0,87 m; grosimea = 0,12 m (pl. II, fig. 4).

S-a găsit împreună cu o coloană pe care se sprijinea. În medalionul din frunze de laur, legate cu o panglică și rozete din loc în loc, rupt în partea de sus, se află busturile defuncților dispuse pe două rînduri și așezate ca într-o lojă de amfiteatru. Cele din rîndul superior sînt de dimensiuni mai mari. Femeia din stînga, cu o coafură amintind pe aceea a Faustinei iunior, poartă cercei în ureche. Ovalul feței fin, ochii adînci, fără să aibe marcate irisul și pupila. E îmbrăcată cu o tunică și pe umeri are o *palla*. La gît poartă un pandantiv triunghiular. De aceeași mărime este și bustul bărbatului din dreapta. Are barbă și mustață, buclele realizate cu sfredelul apropiindu-se mult de natural. Este îmbrăcat cu o tunică ce are un fel de guler rotund la gît și un *sagum* ale cărei margini cad libere pe piept. Busturile din registrul inferior sînt mai mici și ating mijlocul pieptului celor din rîndul de sus. Îmbrăcămintea femeii este identică cu a celeilalte; pieptănătura asemănătoare, numai buclele sînt mai dese. Se pare că și ea avea cercei și pandantiv. Asemănarea între îmbrăcăminte și capilatură se observă și la busturile bărbatilor. Datarea: sec. II e.n. — epoca Antoninilor.

Medalionul liber (*freistehendes Rundmedallion*) este o formă de monument funerar cunoscută și des întîlnită în Dacia Superior⁵⁸. Originar din Noricum⁵⁹ și răspîndit în cîteva provincii, medalionul reprezintă întotdeauna numai busturile defuncților, dispuse fie într-o nișă rotundă, fie într-o nișă ca o scoică. Diferită este forma în care ele se termină la partea superioară și, de asemenea, diferite și elementele cu care apar uneori asociate. În regiunile norico-pannonice medalionul se termină cu fronton și este asociat cu Genii funerare, pe cînd în Dacia se ter-

⁵⁶ A. Schober, *op. cit.*, nr. 275, fig. 143; nr. 276, fig. 144; *Intercisa*, nr. 91, pl. XLIII, fig. 2.

⁵⁷ H. Daicoviciu, *Un monument funerar din Dacia Superioară*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 101—108 studiind coronamentele cu trunchi de piramidă cu muchiiile arcuite constată că în Dacia aceste monumente sînt îmbogățite prin figura defuncților.

⁵⁸ A. Schober, *Római sírkövek Daciából*, în *DolGCluj*, II, 1911, p. 275—282, fig. 1—7; Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 123—128; O. Floca, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 341—342, fig. 2; D. Protase, *Un nou tip de medalion funerar roman*, în *Dacia*, în *SCIV*, XI, 1960, p. 329 și notele 1—2; I. I. Russu—Z. Milea, în *ProblMuz*, Cluj, 1964, p. 31, fig. 19; Oct. Floca, *supra*, p. 115—116, fig. 4; C. Pop, I. Aldea, V. Lucăcel, I. Chifor, *Cîteva medalioane funerare lucrate aparte din Dacia Superioară*, în *Apulum*, VII (sub tipar).

⁵⁹ A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, p. 209—212.

mină cu con de pin sau o proeminență care presupune existența unui coronament oarecare, de sigur de cele mai multe ori tot un con de pin, și apare asociat cu lei funerari⁶⁰.

O problemă interesantă pe care o pun medalioanele și care este încă nerezolvată este aceea a raportului lor cu stelele avînd busturile de funcțiilor în medalion. Ar fi important dacă s-ar putea stabili o legătură genetică sau cronologică între ele.

Faptul că medalionul de la Micia s-a găsit *in situ* împreună cu coloana pe care se sprijinea oferă o oarecare imagine asupra felului cum erau construite aceste monumente funerare. Desigur că situația de la Micia nu poate fi generală deoarece coloana care susținea medalionul este anepigrafă și pare mult mai probabil ca medalionul să fi încununat un *titulus*.

LUCIA DAVID — LIVIU MĂRGHITAN

RÖMISCHE GRABDENKMÄLER AUS MICIA

(I. Teil)

(Zusammenfassung)

Der Artikel handelt von folgenden Denkmälern: eine zur Gänze erhaltene Ädikula (Taf. I, Abb. 1—2), zwei Ädikulawände von dem gleichen Denkmal (Taf. I, Abb. 3 u. 4), andere zwei Ädikulawände (Taf. I, Abb. 5 u. Taf. II, Abb. 1) zwei Stelen (Taf. II, Abb. 2 u. 3) und ein freistehendes Rundmedaillon (Taf. II, Abb. 4). Alle Stücke stammen aus den zwei Friedhöfen der antiken Ortschaft Micia, heute Veșel, Hunedoara, und wurden vor kurzem aufgefunden.

Die Ädikula von Micia ist das zweite, vollständig erhaltene Denkmal dieser Art, das auf dem Gebiete der Provinz Dacia Superior (Siebenbürgen und das Banat von heute) entdeckt wurde. Sonst fanden sich nur Ädikulawände; ihre Zahl beläuft sich auf etwa 20 Stück. Die Ädikula aus Dazien ist ein anspruchsloses, aus drei Wänden und einem Dach bestehendes Bauwerk. Die Wände sind manchmal beiderseitig, meist aber nur auf der Aussenseite verziert (so die Exemplare von Micia). Die Liste der Ziermotive ist nicht reichhaltig: die Familie des Verstorbenen (in ganzer Figur oder als Brustbilder), die Szene des Leichenschmauses, sowie Attis und Pflanzenornamente. Die Ädikula fehlt in Dacia Inferior. Aus Norditalien stammend kommt sie über Pannonien in die Karpatenprovinz. Was die Auffassung der Ziermotive betrifft, lässt sich für Dazien eine Beziehung zwischen der Grabstele und der Ädikula feststellen; die Büsten der Verstorbenen an den Ädikulawänden und die Aufteilung des Ornamentenfeldes in Register veranschaulichen diese Beziehung.

Die Stele (Taf. II, Abb. 2) ist deshalb von Bedeutung, weil in der gut lesbaren Inschrift folgende Namen zum erstenmal in Dazien nachgewiesen sind: der Geschlechtsname *Mattavius* und die Beinamen *Blastus*, *Blaste* und *Laeda*. Die Verzierungen dieser Stele sind denen einer anderen, ebenfalls in Micia aufgefundenen (Taf. II, Abb. 3), ähnlich, die aber schlechter erhalten ist. Sie zeigt die Büsten der Verstorbenen im Medaillon und darüber eine Attika mit symbolischen Motiven. Scheinbar ist diese Art von Grabstele bezeichnend für Dacia Superior.

⁶⁰ Problema discutată de D. Protase, *op. cit.*, p. 327—331.

Das freistehende Rundmedaillon (Taf. II, Abb. 4) stammt aus der Zeit der Antoninen. Es ist ein in Dazien ziemlich verbreitetes Grabdenkmal und hat seinen Ursprung in Norikum. In Dazien aber ist das Medaillon nicht giebelartig abgeschlossen und nicht von Grabgenien begleitet, wie in seiner Heimatprovinz. Das Medaillon aus Dazien endet oben in einem Vorsprung oder in einem Pinienzapfen. Interessant sind die Fundumstände. Das Medaillon wurde *in situ*, zusammen mit der Säule, auf die es sich stützte, gefunden. Da diese ohne Inschrift ist, nehmen wir an, dass die Medaillons im allgemeinen nicht in Begleitung einer Säule auftraten, sondern eher einen *Titulus* krönten.

Die Stiluntersuchung einiger in Micia aufgefundenen Stücke (Taf. I, Abb. 1, 3, 4 und Taf. II, Abb. 3) beweist eindeutig, dass sie in derselben lokalen Werkstatt gemeißelt wurden. Unserer Meinung nach entfaltete diese Werkstatt eine fruchtbare Tätigkeit im Zeitalter der Severer, als auch Micia in voller Blüte stand.

ȘTIRI DIN ARHIVELE CLUJENE REFERITOARE LA INSCRIPTIILE ROMANE DIN TRANSILVANIA

În Arhiva Filialei din Cluj a Academiei R. S. România, fondul Jósika, se află un document deosebit de important pentru istoria epigrafiei din Transilvania în prima jumătate a sec. al XIX-lea. Este vorba de o scurtă scrisoare autografă pe care Anton von Steinbüchel, directorul Cabinetului imperial de numismatică și antichități din Viena, o adresează la 31 august 1830 baronului Jósika, guvernatorul principatului Transilvaniei.

Obiectul acestei scrisori îl constituie inscripțiile romane. El spune de la început că, pentru geografia și istoria veche nu există monumente de mai mare interes decât pietrele cu inscripții care au rămas pretutindeni unde au existat așezări romane. Plecând tocmai de la acest interes al lor, Steinbüchel își exprimă dorința ca, pentru păstrarea și cunoașterea lor de cât mai mulți, aceste inscripții să fie astfel zidite în pereții exteriori ai bisericilor parohiale din localitățile unde acestea sînt descoperite, încît ele să se poată citi, dar să nu fie deteriorate sau spoite.

Steinbüchel, în scrisoarea sa, nu se mulțumește însă numai cu aceste recomandări privitoare la conservarea și accesibilitatea monumentelor epigrafice romane spre a ușura munca unor eventuali cercetători, dimpotrivă, le consideră ca o simplă introducere pentru ceea ce era în realitate obiectivul principal al scrisorii sale. Acest lucru reiese limpede din ultimul paragraf, în care îl roagă pe guvernator să dea dispoziții subalternilor săi să trimită Cabinetului imperial de numismatică și antichități cîte o copie exactă după toate inscripțiile romane sau medievale din principatul Transilvaniei. Elementul nou ce apare în comparație cu partea de la început a scrisorii îl constituie inscripțiile medievale. Pe lângă aceasta, el mai cere să se dea informații și cu privire la forma, mărimea, eventualele ornamente ale inscripției, precum și numele locului unde a fost descoperită.

În sfîrșit, tot în partea finală a scrisorii sale, Steinbüchel arată și scopul pentru care cerea guvernatorului toate aceste inscripții împreună cu datele celelalte despre ele. El precizează, anume, că ele urmau să fie cuprinse într-un *Corpus Inscriptionum antiquarum Imperii Austriaci*. Era vorba, așadar, de o operă științifică, despre care spune că trebuia „să dea o imagine clară asupra situației unei provincii aflată

odinioară sub stăpînirea romanilor“. Este evidentă aici aluzia la provincia romană de pe teritoriul Transilvaniei.

Guvernatorul Transilvaniei a dat de abia după aproximativ trei luni de zile curs cererii lui Steinbüchel. Într-adevăr, în același fond arhivistic am dat și peste conținutul unei circulare în limbile maghiară și germană, avînd pe margine cîteva adnotații făcute de Jósika însuși, adresată conducătorilor comitatelor, scaunelor, ținuturilor și orașelor din Transilvania și purtînd, scrisă tot de mîna lui Jósika, data de 19 noiembrie, iar în partea de jos, ca însemnare de cancelarie, data expedierii: 3 decembrie 1830.

Textul circulei trimise de Jósika reproduce, în linii mari, pe acela al scrisorii lui Steinbüchel. Există totuși unele amplificări, pe care guvernatorul le-a socotit necesare pentru o mai deplină înțelegere a dispozițiilor circulei. Astfel, la început, după ce se referă la scrisoarea primită din partea Cabinetului imperial, Jósika, atrăgînd atenția subalternilor săi asupra importanței istorice a inscripțiilor, vorbește de mai multe regiuni ale Transilvaniei ca foste sub stăpînirea romană. De asemenea, înainte de a da indicații cu privire la conservarea lor, vorbește de viitoarea lor transformare într-un obiect al științei generale. În sfîrșit, la același scop științific se referă în partea a doua a scrisorii, atunci cînd cere să se ia măsuri ca inscripțiile să fie copiate de către inginerii hotarnici ai districtelor respective sau de alți oameni pricepuți. În încheiere, guvernatorul cere subalternilor săi ca toate aceste date să-i fie trimise cît mai neîntîrziat, urmînd ca el să le înainteze apoi Cabinetului imperial de la Viena.

În fondul Jósika de la Arhiva Filialei n-am mai găsit nici un act referitor la problema culegerii de inscripții de pe teritoriul Transilvaniei. În schimb, Arhivele Statului din localitate posedă un număr de acte răzlețe sau scurte mențiuni în registre, provenind din comitatele Cluj, Turda și Alba superioară, din scaunele Arieș și Odorhei, precum și din orașul Bistrița.

De la comitatul Cluj nu avem decît registrul actelor prezidiale, cu două scurte mențiuni. În prima (nr. 158 din 24 martie 1831) prefectul Comitatului raportează, pe baza relatării primpretorului, fundamentată și ea de ceea ce i-au comunicat cei cinci pretori, că în părțile de jos (sud) ale comitatului nu se găsesc nicăieri antichități romane. În cea de a doua (nr. 159 din 26 martie), primpretorul de la Gilău raportează că în curtea castelului Bánffy din localitate se găsește o coloană veche de piatră, scoasă din pămînt. Tot acolo există pietre cioplite așezate în zid, dar inscripțiile lor n-au putut fi descifrate. În încheierea raportului său, el menționează că la Bologa și Almaș există ruine de cetăți, dar fără inscripții.

De la comitatul din Turda au rămas în arhivă, la fel, numai registrul actelor prezidiale; aici însă datele sînt mai numeroase. A fost înregistrată însăși circulara (la nr. 544 din 19 dec.) dimpreună cu rezoluția prefectului de a se cere rapoarte pretorilor. Rapoartele celor nouă pretori se eșalonează între 5 și 27 aprilie. Cei mai mulți raportează că s-au

conformat dispozițiilor din circulară, căutînd ei personal sau luînd măsuri să se caute, dar n-au găsit nici o inscripție romană, nici la biserici, nici la proprietarii din comune și sate. O singură excepție face pretorul din Cîmpia Turzii, care raportează că în plasa lui nu se găsesc pietre cu inscripții, deoarece în teritoriul respectiv nu exista nici o colonie romană. În schimb, la Luna de Jos, în castelul baronului este zidită o piatră cu inscripție romană, dar și aceasta a fost adusă de la Turda, și anume din ruinele cetății romane de acolo.

De dată mai tîrzie este raportul prefectului comitatului, care de abia la 18 iunie scrie, pe baza rapoartelor primite anterior de la pretori, că a dat ordine să se caute și deseneze astfel de pietre cu inscripții romane, dar nu s-au găsit nicăieri. O singură excepție o constituie, după el, orașul Turda. El adaugă, în legătură cu acest oraș, că desenele comandate sînt în lucru și, în urma urgentării pe care a făcut-o, vor fi trimise cît mai curînd. Nu am găsit în arhivă alte amănunte cu privire la inscripțiile semnalate și desenate de la Turda. Dar asupra acestora vom reveni mai jos.

Din comitatul Alba superioară avem o singură mențiune. În registru (nr. 258 din 13 mai 1831) apare doar o urgitare din partea guvernatorului, iar la rubrica „Rezolvarea actului” se precizează că s-a dat răspuns acestei urgități, fără să se dea vreun amănunt în ce a constatat acesta.

În arhiva scaunului Arieș se găsește și textul integral al circularei din 19 XI trimisă de guvernatorul Jósika. La 6 dec. vicejudele regesc al scaunului ordonă, în termeni similari celor ai circularei, subalternilor săi din circumscripție să cerceteze în raza lor de activitate și să-i semnaleze unde se găsesc pietre cu inscripții, pentru ca el să trimită un inginer hotarnic care să le copieze și descifreze. Le era fixat și un termen relativ scurt pentru această acțiune, 15 zile.

Răspunsurile de la circumscripții sosesc la administrația scaunului după trecerea termenului fixat. Aproape după o lună de zile (la 2 ianuarie 1831) pretorul de la Bădeni raportează că a străbătut personal satele de sub jurisdicția sa, dar n-a găsit în nici o comună astfel de inscripții. La 24 martie 1831 este somat pretorul de la Mihai Viteazul să trimită raportul. Acesta raportează de abia la 21 aprilie că s-a informat în diferite sate, dar n-a găsit nici o piatră cu inscripții; doar la Moldovenești a găsit cîteva în posesia a trei proprietari. El adaugă în continuare că trimite în anexă copiile acestora; această anexă lipsește din arhivă.

Merită să fie semnalată inițiativa conducătorului administrativ al Scaunului Arieș de a se adresa nu numai subalternilor săi, ci și unor persoane particulare. Astfel, în ordinul trimis pretorului din Bădeni el îi cere să-l informeze despre conținutul lui și pe Bonczos Samuel, care este, după el, bine cunoscut pentru atenția deosebită pe care o arată antichităților. Acesta îi și raportează la 29 decembrie, deci înaintea subalternilor lui, că a fost de repetate ori, mai înainte, la ruinele zidurilor cetății de la Moldovenești; cu toate acestea, ca să-i poată da informații mai precise, s-a dus din nou în ziua precedentă și a întrebat pe mai

mulți locuitori din Moldovenești și din Văleni de ce fel de pietre cu inscripții au cunoștință. La această întrebare i s-a răspuns că aproape la fiecare clădire mai bună din Moldovenești și Văleni au fost aduse și folosite pietre cioplite, unele dintre care aveau și inscripții. Bineînțeles, toate acestea au fost luate din cetate; de aceea chiar și aceia dintre localnici care ar putea da mai multe amănunte în această privință, se tem de eventualele urmări neplăcute pentru că au cunoștință despre pietrele luate din cetate.

Dintr-o însemnare ulterioară a vice-judeului regesc reiese însă că Bonczos Sámuel l-a informat despre existența unor pietre cu inscripții la trei proprietari din Moldovenești, promițându-i că le va copia și i le va trimite. Despre acest lucru a fost înștiințat și guvernatorul Transilvaniei, care la 6 aprilie 1831 îi cere ca aceste inscripții să fie copiate de către un inginer hotarnic, pentru ca să se execute copii exacte. Se pare că s-au luat măsuri oficiale pentru trimiterea unui asemenea inginer, de vreme ce la 29 aprilie vice-judele regesc al scaunului raportează că acesta a fost trimis la fața locului pentru executarea copiilor, iar pînă atunci să fie pășuiți și cu întocmirea raportului.

Conducătorul administrației scaunului Odorhei trimite la 17 dec. 1830 instrucțiuni similare subalternilor săi din circumscripții, rezumînd textul circularii guvernatorului și stabilind termenul de 15 zile. Există în arhivă rapoartele trimise de trei dintre aceștia, în termenul stabilit, în care ei arată că au făcut cercetări la clădirile vechi și pe la diferite castele, au întrebat pe locuitori, au pus să se cerceteze inscripțiile din cimitire și de la hotare, dar nu s-a găsit nimic, cu excepția unor inscripții de dată tîrzie.

Unul singur dintre ei, pretorul de la Tărcești a fost mai norocos. La data de 15 ianuarie 1831 el raportează superiorului său de la conducerea scaunului că, pe baza ordinului primit, a făcut cercetări ample, dar n-a găsit decît un singur monument epigrafic de acest gen, a cărui descriere o dă în anexă, dimpreună cu desenul. Monumentul a fost găsit în satul Inlăceni, la locul numit „Cetate“, unde — spune el — după tradiție a fost o cetate, însă urmele ei nu se mai văd. S-au găsit acolo multe pietre cioplite, cu inscripții romane, care au fost transportate în comună și folosite în fața porților și ușilor, iar inscripțiile de pe ele s-au tocit, așa că nu mai pot fi citite. Inscripția descrisă a fost adusă la Tărcești cu 2 ani înainte de la Inlăceni, unde se afla în partea de jos a unei grădini. Din textul inscripției sînt date numai inițialele I O M din rîndul întîii și V S L M din ultimul; în ceea ce privește rîndurile din mijloc, spune că există litere, însă nu le-a putut descifra.

Dintre orașele săsești din Transilvania am dat de urmele circularii în registrul Bistriței (nr. 2043 din 6 dec.), precum și de ale unui raport, din care reiese că au fost date dispoziții din partea conducerii în toate districtele pendinte să se caute și copieze asemenea inscripții. Alte date ulterioare din cursul anului următor n-am mai găsit.

Starea defectuoasă de păstrare a fondurilor de arhive din alte comitate, scaune și orașe ale Transilvaniei — se știe de exemplu că arhivele

comitatelor Alba Inferioară și Hunedoara au fost distruse în timpul revoluției din 1848—49 — nu ne furnizează alte date referitoare la inscripțiile din Dacia romană. Dar, din cele pe care le-am utilizat mai sus, se poate aprecia amploarea inițiativei lui Steinbüchel, datorită sprijinului acordat de către oficialități, așa cum s-a putut vedea, pe toate treptele ierarhiei administrative.

Se pune în mod firesc întrebarea: care au fost rezultatele acestei inițiative a lui Steinbüchel și a activității organelor administrative, ale căror investigații s-au extins pînă în cele mai îndepărtate cătune ale Transilvaniei? Dacă arhivele nu ne-au putut fi de folos în această privință, am căutat o altă cale, care ne-a dus la obiectiv. Anume, am cercetat în CIL izvoarele folosite de Mommsen pentru inscripțiile din Dacia. Printre operele și autorii de care s-a servit figurează și Steinbüchel, pe care Mommsen l-a vizitat la Graz, unde trăia retras după ce ieșise la pensie și ajunsese la o vîrstă înaintată: Mommsen recunoaște (CIL III, 1, p. 159) că Steinbüchel: „*quae in Dacia collegit ipse mihi exhibuit*“, iar în continuare dă și o apreciere favorabilă: „*Exempla sunt accurate facta, pleraque optime delineata continentque titulos minime vulgares*“.

Cele spuse de Mommsen mai sus au darul să arunce lumină asupra problemei noastre. Steinbüchel a întreprins acțiunea de depistare și culegere a inscripțiilor din Transilvania în calitatea lui oficială de director al Cabinetului imperial de arheologie și numismatică, dar rezultatele au fost în cele din urmă destinate unei lucrări personale. Se pare că măsuri similare au fost luate cu cîțiva ani mai înainte și pentru teritoriul Austriei propriu-zise. Cel puțin așa rezultă dintr-o altă mențiune a lui Mommsen în partea introductivă la inscripțiile din Pannonia Superior (CIL, III, 1, p. 481): „*... et salutari consilio effecit, ut per universum regnum austriacum magistratus et si qui praeterea huic operae pares viderentur inscriptiones apud se servatas descriptas ad museum mittere iuberentur*“. Același Mommsen precizează că, din inscripțiile culese în acest mod, Steinbüchel a publicat un număr de 389 în revista „*Anzeigblatt für Wissenschaft und Kunst*“, în mai multe numere din anii 1828—1831. În cursul publicării acestora va fi ajuns Steinbüchel la ideea elaborării unei lucrări de mari proporții (*Corpus Inscriptionum antiquarum imperii Austriaci*); în acest scop s-a adresat el în vara anului 1830 și guvernatorului Transilvaniei.

Nu cunoaștem motivele pentru care proiectatul *Corpus* de inscripții n-a mai apărut; constatăm, în schimb, că informațiile epigrafice primite din Transilvania au rămas în proprietatea particulară a lui Steinbüchel. Ele au fost utilizate de Mommsen în locuința acestuia de la Graz, iar în CIL figurează cu indicația: „*Schedae*“ sau „*Tabulae Steinbücheli*“, deci, ca rezultate ale cercetărilor personale ale acestuia. Cel puțin Mommsen este convins de acest lucru atunci cînd afirmă: „*quae in Dacia collegit ipse*“. Dar Steinbüchel n-a întreprins nici o periegheză epigrafică în Transilvania, așa cum se știe, bunăoară, că a făcut acest lucru în alte părți ale imperiului habsburgic (Dalmația) sau cum se știe, în schimb, despre alții că au fost în Transilvania (Neigebaur). De aceea,

putem afirma cu toată certitudinea că toate inscripțiile care au printre izvoarele de proveniență și mențiunea „Schedae” sau „Tabulae Steinbücheli” i-au fost trimise în cursul anului 1831 de către guvernatorul Transilvaniei, ca urmare a circularei adresate tuturor unităților administrative subalterne. Aprecierile pozitive ale lui Mommsen cu privire la grija cu care au fost transcrise și la desenele ireproșabile constituie o concretizare a indicației date de guvernatorul Transilvaniei ca acestea să fie făcute de către ingineri hotarnici sau de alte persoane competente și, în același timp, o confirmare a rezultatelor muncii acestora.

Luind acest punct ferm de plecare, putem întregi, pe baza indicațiilor din *Corpus*, datele răzlețe culese din arhive, care ne dau astfel o imagine mai clară și mai completă despre amploarea acțiunii inițiate de Steinbüchel pentru culegerea inscripțiilor romane din Transilvania. După datele pe care le-am cules din *Corpus* se poate vedea cât este de vastă zona în care s-au căutat, copiat și desenat inscripții pentru Steinbüchel, iar cifra lor se ridică la 50. Pe localități ele se repartizează astfel: Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa 20 (1435, 1438, 1450, 1457, 1460, 1466, 1467, 1468, 1469, 1484, 1487, 1490, 1494, 1497, 1508, 1512, 1524, 1529, 1539, 1541), Apulum 12 (985, 990, 1029, 1049, 1079, 1109, 1110, 1123, 1157, 1195, 1197, 1203), Micia 3 (1341, 1373, 1380), Optatiana 3 (845, 846, 847 a), Salinae 3 (935, 936, 937), Potaissa 2 (914, 915), Alburnus Maior 2 (1262, 1271), Ungra 2 (951, 954), Germisara 1 (1398), Certia 1 (838), Napoca 2 (860, 37*)¹, Răhău 1 (971); la acestea se mai adaugă una „Daciae incertae” (1624).

În felul acesta, datele răzlețe din arhivele din Cluj contribuie la cunoașterea unui moment luminos din istoria epigrafiei romane din Transilvania.

N. LASCU

NOTIZIE DAGLI ARCHIVI DI CLUJ CONCERNENTI LE ISCRIZIONI ROMANE DELLA TRANSILVANIA

(Riassunto)

In una lettera, conservata nell'Archivio della Filiale di Cluj dell'Accademia della R. S. Romania, Anton von Steinbüchel, direttore del Gabinetto imperiale di numismatica ed antichità di Vienna, chiedeva, il 31 Agosto 1830, al governatore della Transilvania di predisporre che gli fossero inviate delle riproduzioni esatte da tutte le iscrizioni romane esistenti nel territorio del Principato, in vista dell'elaborazione di un *Corpus Inscriptionum Antiquarum Imperii Austriaci*.

In risposta alla lettera circolare inviata dal governatore, sono state ricevute relazioni, alcune delle quali si conservano nell'Archivio di Stato di Cluj, con delle notizie importanti per la storia dell'epigrafia di Transilvania.

Il progettato lavoro dello Steinbüchel non è mai apparso, ma il materiale raccolto in quest'occasione è stato utilizzato da Theodor Mommsen per il *Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol. III, con l'indicazione „Schedae” o „Tabulae Steinbücheli”. Si tratta di 51 iscrizioni che provengono in tal modo da diverse località della Transilvania.

¹ Inscripția pusă de Mommsen între *falsae*, CIL III 37* a fost dovedită ca autentică: *AISC*, V, 1949, p. 297—301; *ActaMN*, I, 1964, p. 478.

UN RELIEF MEDIEVAL ENIGMATIC

În sala I a lapidarului din Muzeul de Istorie clujean este expus fragmentul unui relief din calcar, avînd următoarele dimensiuni maxime: lărgimea 39,60 cm, grosimea 28,50 cm, înălțimea 49 cm. Fragmentul (fig. 1—4) provine probabil de la un chenar de nișe și e decorat pe două fețe cu cîte un vrej de palmete, iar pe latura a treia e profilat cu o cavetă între planuri treptate, prelungite cu o față arcuită spre golul nișei. Vrejul de pe fața frontală e în partea superioară întregit din ghips. Dosul piesei e doar epanelat, iar suprafețele capetelor de sus și de jos, odinioară netede, sînt acum tocite și rupte. Pe capătul superior se citește încă perfect vechea siglă de inventar I. 576, scrisă cu cifre mici, roșii, iar o a doua siglă, VI. 1698, scrisă cu cifre mari, negre, pe suprafața arcuită, a fost adăugată în 1944.

Inventarele actuale au fost integral refăcute în anii 1941—1944 și în acestea piesa figurează de două ori. În vol. I, la pag. 26, sub data de intrare 1901, se citește: „24. Vétel Markas (corectat de altă mină și cu altă cerneală în *Markon*) Sándortól. I. 576. 1 db. faragott kö (virágdiszszel). Lh. Kvár. Fötér [apoi, adăugat afirmativ după indicația lui Roska Márton, pe atunci director al muzeului] a ref. státusház bejártával szemben, a fővezeték lerakása alkalmával, Europa kávéház és Reményik kereskedő közt“. Pe românește: „24. Achiziție de la Markas (Markon) Sándor. I. 576. 1 buc. piatră cioplită (cu decor floral). Proveniență Cluj, Piața principală [adică Pța Libertății] vis-à-vis de intrarea clădirii Statusului reformat, cu ocazia introducerii conductei principale de apă, între cafeneaua Europa și prăvălia Reményik“ [adică în dreptul caselor nr. 23—24]. A doua oară piesa apare în vol. VII, la pag. 84: 103. IX. 21. Eddig be nem leltározott köemlékek. VI. 1698. XIII. századbeli kőajtófél gipszből kiegészítve. Kolozsvár“. Pe românește: „103. IX. 21. Monumente de piatră pînă acum neinventariate. VI. 1698. Fragment de ușior de piatră întregit din ghips, sec. XIII, Cluj“.

Inventarul original din 1901 nu se mai păstrează, dar din felul cum au fost copiate și emendate în 1941—1944 informațiile vechi se poate ușor deduce că acestea fuseseră confuze. Concomitent cu achiziția reliefului de sub nr. I. 576, se cumpărase, sub nr. I. 575, conform aceluiași inventar, de la același Markas (Markon) — numele apare o singură dată pentru ambele poziții — și un capitel roman, decorat cu ovule.

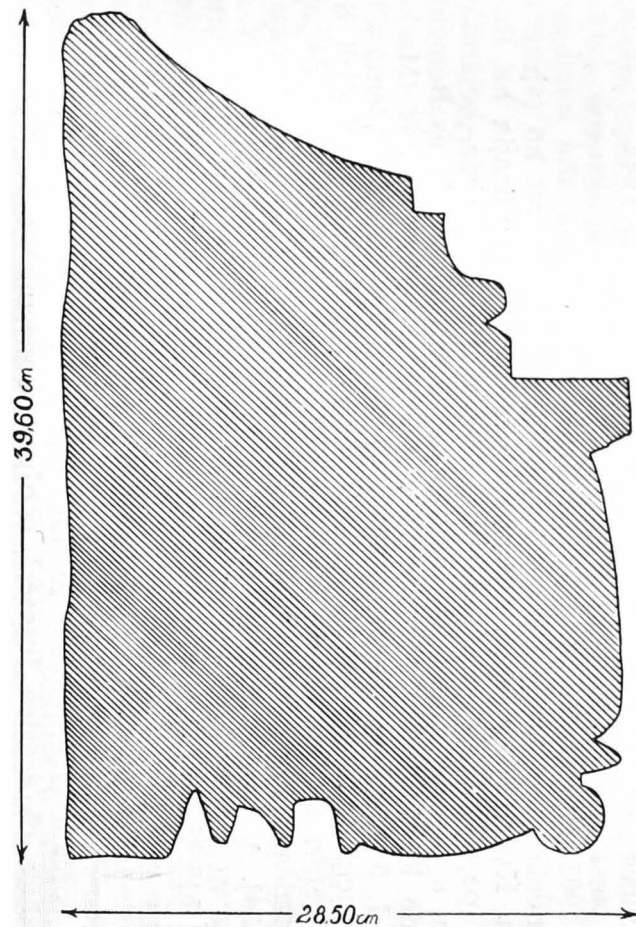

Fig. 1. — Chenar de nișe; lapidarul MuzIstCluj, Inv. nr. I. 576 și VI. 1698, secțiune.

Fig. 2. — Chenar de nișe; lapidarul MuzIstCluj, Inv. nr. I. 576 și VI. 1698, latura stângă.

Fig. 3. — Chenar de nișe; lapidarul MuzIstCluj, Inv. nr. I. 576 și VI. 1698, latura frontală.

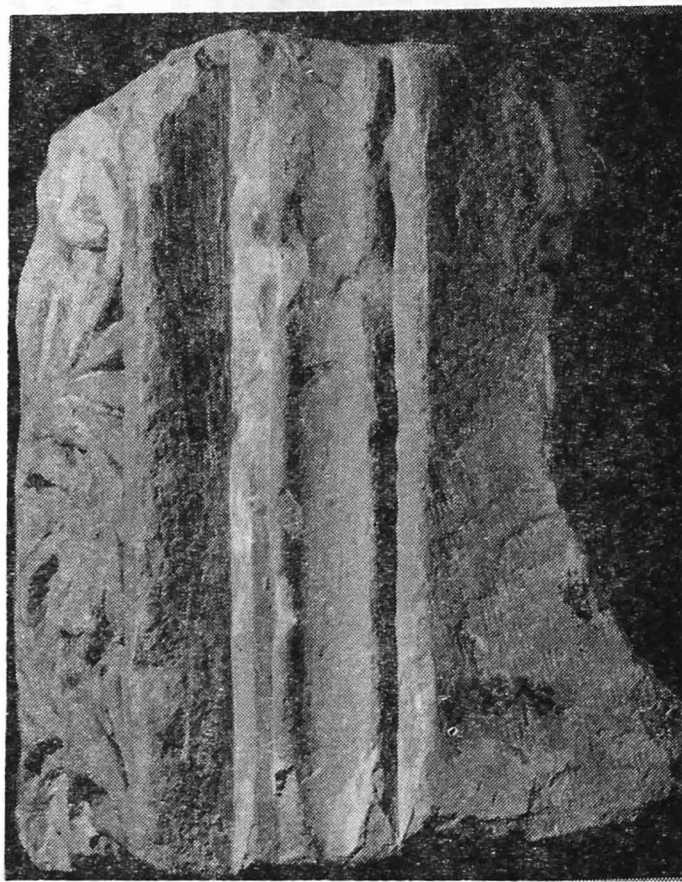

Fig. 4. — Chenar de nișe, lapidarul MuzIstCluj, Inv. nr. I. 576 și VI. 1698, latura dreaptă.

Fig. 5. — Capitel de la ușciorul stîng, portalul de vest al bisericii ref. din Viștea.

Fig. 6. — Capitel de la un pilastru al unei clădiri vechi, în biserica ref. din Turea.

Numele acestui vânzător nu mai apare și de alte ori în inventar și nu poate fi identic cu acela al Dr. Márki Sándor, istoric bine cunoscut și al cărui nume apare adeseori, fiindcă el a dăruit și de la el s-au cum-părat numeroase obiecte pentru muzeu. Semnificativ pentru poziția ne-clară a reliefului discutat e și faptul că a fost din greșeală a doua oară inventariat.

Acestor informații tulburi trebuie să le atribuim faptul că unii cer-cetători au fost induși în eroare și îndemnați să încadreze relieful în seria produselor de artă transilvănene din perioada romanică. Astfel Balogh J.¹ se întreabă dacă fragmentul ar putea proveni de la o ușă sau fereastră a vechii biserici din mănăstirea dominicană (clădirea Școlii medii de muzică din str. Săvinești nr. 2). Presupunând că motivul vre-jului cu particularitățile specifice celui din Cluj s-ar regăsi în ambianța romanicului tîrziu italian și german, autoarea face totuși rezerva „că stilistic el se deosebește în mod esențial”, adăugînd însă că pentru rit-mica relaxată a vrejului s-ar putea cita unele analogii romanice din apropierea Clujului, din zona Călățele², ca și la bisericile reformate din Viștea și Turea³. Că relieful din Cluj nu poate fi încadrat într-o serie cu monumentele citate, cu care de fapt nu are nimic comun, — nici din punct de vedere stilistic, nici al motivului specific al vrejului — o demonstrează confruntarea cu ilustrațiile din fig. 5 și 6. La aceeași concluzie socot că duce și confruntarea piesei clujene cu o altă serie, propusă recent de Entz G.⁴, o serie a cărei etape ar fi marcate de friza de cornișe de la catedrala din Kalocsa (fig. 7), din faza anterioară se-colului al XIII-lea, de fragmentul de la o arcadă din Székesfehérvár (fig. 8), relieful clujan fiind considerat ultima etapă a acestui ipotetic ciclu evolutiv. Adevărul e că piesa din Cluj nu își găsește nici o analogie stilistică în sculptura transilvăneană și aparent nici în arta romanică din celelalte regiuni.

Iată de ce socot că proveniența clujană a sculpturii discutate trebuie pusă sub semnul întrebării. Analiza făcută de prof. dr. E. Stoicovici în laboratorul geologic al universității a dus la constatarea că piatra nu e cioplită din calcarul de proveniență din Baci, folosit în mod obiș-nuit în Cluj și regiune (fig. 9, a-b). Această constatare negativă nu rezolvă, firește, problema. E neapărat necesar să examinăm tematica și stilistica reliefului: ornamentul se compune dintr-un vrej de palmete ce cresc succesiv dintr-o tulpină îngroșată la capăt, formînd un fel de caliciu. Cîte două din frunzele mediane ale palmetei se prelungesc, una dînd naștere unei palmete întoarse înapoi, umplînd cîmpul de mij-loc, alta într-un lujer arcuit, formînd la rîndu-i un nou caliciu cu o

¹ Balogh Jolán, *Kolozsvár műemlékei*, Budapesta, 1935, p. 10, fig. 8.

² Nu cunosc nici un relief cu vrejuri romanice din această zonă, iar autoarea nu dă nici o indicație bibliografică.

³ Ambele menționate și de Kelemen Lajos, *A vístai református templom*, în revista *Páztortúz*, 1927, p. 460 și urm.

⁴ Entz Géza, *Les pierres sculptées de la cathédrale de Kalocsa*, în *Bulletin des Musées hongrois des Beaux-Arts*, fasc. 28, Budapesta, 1966, p. 44.

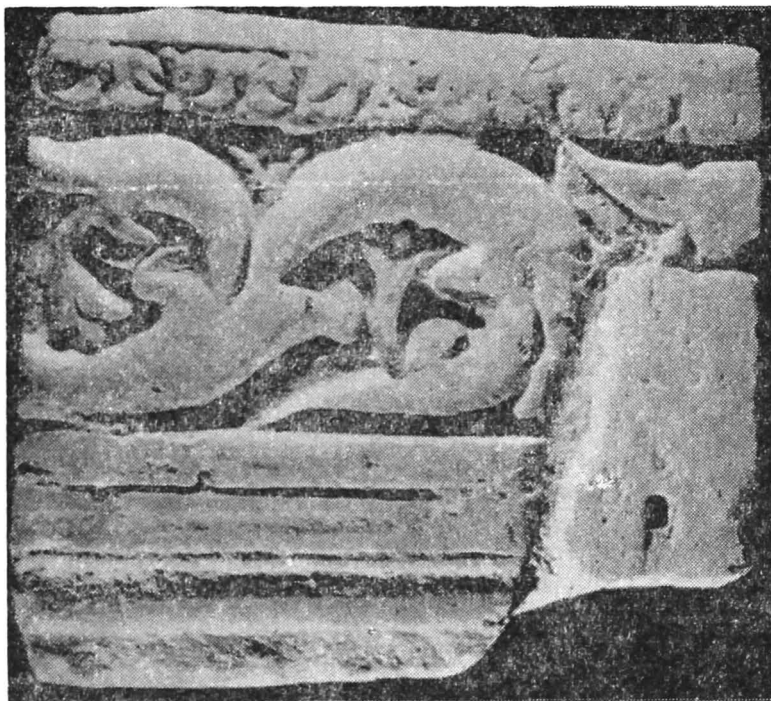

Fig. 7. — Fragment de cornișe din Kalocsa;
Budapesta, Muzeul de artă, Inv. nr. 55.1576.

Fig. 8. — Fragment de la o arcadă; Székesfehérvár,
lapidarul catedralei, Inv. nr. 72.

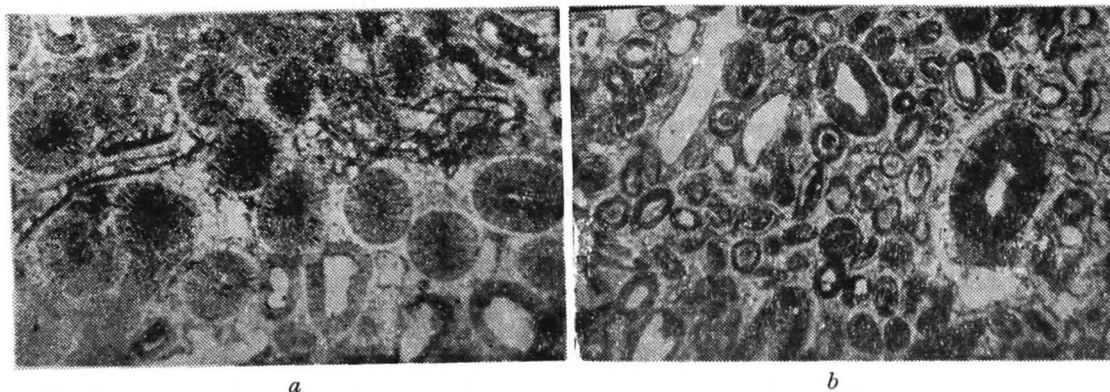

Fig. 9. — Microfotografii: a) calcarul reliefului Inv. nr. I. 576 și VI. 1698 din lapidarul din Cluj; b) calcar din Baci

Fig. 10. — Fragment arhitectonic de proveniență coptă, Köln, Muzeul Schnütgen.

nouă palmetă ș.a.m.d. Motivul a fost analizat de A. Riegl⁵ și găsit caracteristic pentru o etapă intermediară care formează tranziția de la palmeta antică la arabescă. În această evoluție le revine un rol important provinciilor răsăritene ale Imperiului bizantin, Siriei și îndeosebi Egiptului creștin, adică artei copte.

Din punct de vedere stilistic, vrejul de pe fragmentul clujean e tratat în relief plat, pe un fond adânc scobit, formînd umbră densă. Înspre caliciu tulpina e striată prin două inciziuni longitudinale, ușor divergente, iar gura caliciului e marcată printr-o striere triplă, transversală, în formă de brătară. Frunzele sînt lungărețe, unele cu capătul rotunjit, altele cu capătul ascuțit, fiecare frunză fiind striată de o incizie în mijloc, schițînd nervura, iar fețele laterale sînt ușor înclinate. Interpretarea și morfologia vrejului ne îndreaptă spre sculptura decorativă coptă din secolele IV—VI⁶, deși vrejurile copte sînt în mod obișnuit ceva mai simple în structura motivului. În Muzeul Schnütgen din Köln se păstrează însă o lespede de proveniență coptă cu un vrej ale cărui caractere se aseamănă cu relieful clujean (fig. 10), cu deosebirea că de data aceasta combinația de motive vegetale e chiar mai bogată. În principiu se poate deci concluda că relieful din Cluj se încadrează în ambianța artei copte, deosebindu-se totuși prin faptul că frunzele apar ceva mai plate, mai puțin adînc crestate decît în reliefurile citate ca analogie. Am putea însă presupune fie că piesa clujeană nu a fost terminată, fie că muchiile mai proeminente s-au tocit, căci e incontestabil că suprafața reliefului e foarte uzată.

Dacă se acceptă ipoteza că relieful clujean e de proveniență coptă, rămîne de văzut cum a putut ajunge în lapidarul din Cluj. Un răspuns hotărît nu se poate da. Socot însă că putem face abstracție de indicațiile din inventar. Din examinarea acestuia se poate vedea că în ultimele decenii ale veacului trecut s-au importat de către diferiți donatori sculpturi și obiecte diverse, în parte din Italia, în parte din Egipt (donația lui Orbán Balázs din 1859)⁷. S-ar fi putut deci ca o astfel de piesă să fi rătăcit și să fi ajuns în mîinile personajului Markas sau Markon, care a vîndut-o apoi Muzeului Ardelean în 1901, pretinzînd că ar fi găsit-o în piața centrală a Clujului, fără ca să dea alte precizări, căci localizarea exactă a fost adăugată în inventar abia cu peste 40 de ani în urmă. Oricum însă, o mărturie stilistică nu poate fi dezmințită de însemnările contradictorii ale unui inventar.

VIRGIL VĂTAȘIANU

⁵ Alois Riegl, *Stilfragen. Grundlegung zu einer Geschichte der Ornamentik*, Berlin, 1893, p. 276—284, 291—296.

⁶ *Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire. Koptische Kunst*, von Joseph Strzygowski, Viena, 1904, fig. 34—36, 59; Klaus Wessel, *Koptische Kunst. Die Spätantike in Ägypten*, Recklinghausen, 1963, fig. 20, 24; *Koptische Kunst am Nil*, Catalog de expoziție, Essen, 1963, p. 117; *L'art copte* (expoziție), Petit Palais, Paris, 1964, catalog, nr. 68.

⁷ Kós Károly, Orbán Balázs, *a néprajzkutató*, în *EmlKel.*, 1957, p. 445.

EIN RÄTSELHAFTES MITTELALTERLICHES RELIEF

(Zusammenfassung)

Der Autor bespricht das Kalksteinfragment einer Nischenumrahmung (Abb. 1-4) aus dem Lapidarium des Historischen Museums in Cluj, inventarisiert im Jahre 1901 unter der Nr. I. 576 und dann irrtümlicherweise neuerdings im Jahre 1944 unter der Nr. VI. 1698. Die Herkunftsangaben nennen Cluj (Klausenburg). So kann es, dass das Stück in die Entwicklung der Romanik in Siebenbürgen (siehe Anm. 1—3, Abb. 5—6) und in Ungarn (Anm. 4, Abb. 7—8) eingereiht wurde.

Die mineralogische Prüfung (Abb. 9) ergab dagegen, dass der Stein des Nischenrahmens nicht dem in der Gegend von Cluj (aus Baciú) gebrochenen Kalkstein entspricht. Noch weniger scheint der Stil des Rankenornamentes den romanischen Formen in Siebenbürgen und Ungarn, und überhaupt den europäischen jener Periode zu entsprechen. Daher fragt es sich, ob es sich nicht um ein koptisches Erzeugnis handeln könnte. Die Art der Palmettenranke (Anm. 5—6), die plastische Behandlung (Flachrelief mit tief ausgegrabenem Grund), sowie eine gewisse nähere Verwandtschaft mit einem koptischen Relief im Schnütgen Museum zu Köln (Abb. 10) scheinen eine solche Annahme zu rechtfertigen. Der Autor beanstandet folglich die Herkunftsangaben im Inventar und verweist auf die Tatsache, dass das Historische Museum in Cluj im Jahre 1859 eine wichtige Schenkung importierter ägyptischer Kunstobjekte erhalten hat und dass fernerhin in Cluj auch verschiedene Sammler auswärtiges Material angekauft und nachträglich dem Museum übergeben haben. Es fragt sich demnach, ob der Nischenrahmen nicht auf ähnlichem Wege in die Hände des Verkäufers kam, der dem Stück dann eine Klausenburger Herkunft andichtete.

CETATEA DĂBÎCA

Pămîntul generos al țării cuprinde bogății de mare preț și vestigii istorice de valoare inestimabilă. Valorificarea unora și a altora se realizează într-un strîns paralelism, prin hărnicia inginerilor și geologilor cele dintîi, prin pasiunea și dragostea arheologilor și istoricilor celelalte. Pe întreg cuprinsul țării prospecțiunile și sondele trăiesc într-o armonioasă vecinătate cu șantierul arheologic.

Se știa de multă vreme, din unele izvoare scrise, că în apropiere de Someș a fost cetatea de scaun a voievodului Gelu. În altele apoi se amintea o cetate Dăbîca, situată într-adevăr la mică distanță de Someșul Mic. Unele vestigii scoase la lumină de plugurile locuitorilor, altele rezultate dintr-un sondaj efectuat acum un sfert de veac au confirmat știrile din izvoarele scrise. Toate acestea la un loc au constituit îndeajuns de puternice impulsuri pentru ca arheologii și istoricii clujeni de la Muzeul de istorie a Transilvaniei, de la Institutul de istorie și arheologie al Academiei și de la Facultatea de Istorie și Filozofie să pornească la o cercetare sistematică, științifică și pasionată a vechii cetăți de la Dăbîca. Și de data aceasta, ca și totdeauna cînd este vorba de o cercetare de seamă, acad. C. Daicoviciu, directorul instituțiilor de cercetare și muzeale din Cluj, a fost mobilizatorul, sfătuitorul și îndrumătorul atent și priceput de fiecare zi a cercetărilor de la Dăbîca. Sub conducerea și îndrumarea sa nemijlocită, an de an, începînd din 1964, colectivul de istorici și arheologi desfășoară o muncă prețioasă și pretențioasă, rezultatele provizorii ale căreia sînt cuprinse în acest studiu.

Satul Dăbîca este așezat la circa 30 km nord-est de Cluj și la 10 km spre vest de vărsarea văii Lonei în Someșul Mic. Originea slavă a numelui este astăzi acceptată de toți filologii și istoricii, derivînd de la *dlubocu*, care înseamnă înfundătură, adîncitură¹. Și, într-adevăr, așezarea satului între două dealuri care se înfundă spre nord-vest îi justifică numele.

¹ Pentru originea slavă a numelui Dăbîca, cf. J. Kádár, *Szolnok-Doboka vár-megyje Monographiája*, III, Dej, 1900, p. 341. Cf. W. Scheiner, *Die Ortsnamen im Mittleren Teile des südlichen Siebenbürgens*, Leipzig, 1926, p. 41 și 43; E. Móor, în *Ung. Jahrbücher*, VII, p. 440; I. Melich, în *Magyar Nyelv*, XXIII, p. 240 sqq.; N. Drăganu, *Românii în secolele IX—XIV pe baza toponimiei și onomasticeii*, București, 1933, p. 13. C. Suci, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, I, București, 1967, p. 191, 203 și 207. În vatra comunei Dăbîca, la circa 1,6 km de

Relatînd evenimentele de la începutul secolului al X-lea, cînd unele triburi maghiare s-au abătut, în incursiunile lor, asupra voievodatelor româno-slave din Transilvania, Anonymus, notarul sau secretarul regelui Bela III spune că voievodul (ducele) Gelu a fost urmărit pe cînd se retrăgea spre cetatea sa, așezată aproape de riul Someș (*ad castrum suum iuxta fluvium Zomus positum*)². Gîndurile istoricilor s-au îndreptat mai întîi spre satul Gilău, o așezare la cca. 15 km spre vest de Cluj, numele căruia se aseamăna cu al voievodului român. Investigațiile n-au confirmat existența unei cetăți din această vreme, astfel că identificarea cetății de scaun a lui Gelu a rămas incertă.

A trecut mai mult de un veac, cînd alte întîmplări aduc din nou în unghiul de observație al cronicarilor maghiari întîmplările din Transilvania. Erau alte vremuri tulburi, cînd peste aceste meleaguri se exercită o dominație, mai mult nominală, a pecenegilor. Aceștia obișnuiau să facă incursiuni în Pannonia, pricinuind prejudicii maghiarilor. Pentru a le pune capăt regele Solomon, împreună cu ducii Geisa și Ladislau, și-a adunat oștirea, au ieșit înaintea pecenegilor în retragere și i-au așteptat timp de o săptămînă în tîrgul Dăbîca (*in urbem Dobuka*). Lupta dintre oastea maghiară și aceea a pecenegilor conduși de Osul a avut loc nu departe de Dăbîca, la Chiraleș³.

Încetul cu încetul societatea transilvană se feudalizează. Peste instituțiile populației băstinașe românești, cnezate, districte, voievodate, se suprapun instituții transplantate de regii arpadieni care reușesc să cucerească, treptat, din a doua jumătate a sec. al XI-lea, Transilvania, în-

„Cetate”, există toponimicul Țiligrad, care alături de Moigrad, Bălgrad (Alba Iulia), Țeligrad (Blandiana) din apropierea Alba Iuliei se înscrie printre cele mai vechi toponime de origine slavă din Transilvania; cf. K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, București, 1958, p. 121, fig. 35 și p. 131.

² *Gesta Hungarorum*, cap. XIV, în Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, vol. I, București, 1934.

³ *Chronicon Pictum Vindobonense*, cap. LV; *Chronici Hungarici composito saeculi XIV*, cap. 102, în *Script. Rer. Hung.*, I, p. 336 sqq.; *Chronicon Monacense*, cap. 45, în *Script. Rer. Hung.*, II, p. 75. Simon de Kéza, în *Chronicon Hungaricorum*, cap. IV/4, cf. *Izv. ist. rom.*, IV, București, 1935, p. 103 sqq. referindu-se la aceeași luptă din anul 1068, precizează că armata era formată din pecenegi, care erau cei mai mari dușmani ai ungurilor („*Bessi Hungaris infestissimi*”). Existența unei așezări mai însemnate, a unui *oppidum* la Dăbîca în sec. XI, ca și la Cenad (*urbs Morisena*) nu trebuie să ne surprindă, deoarece în U.R.S.S., Polonia, Cehoslovacia, Germania etc. orașele feudale apar mult mai devreme; W. Hensel, *L'étude des villes du Haut Moyen Âge en Pologne au moyen de la méthode archéologique*, în *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 463 sqq.; H. Preidel, *Slawische Altertumskunde des östlichen Mitteleuropas im 9. und 10. Jahrhundert*, I, München, 1961, p. 64 sqq.; idem, *op. cit.*, III, 1966, p. 66 sqq.; R. v. Uslar, *Studien zu frühgeschichtlichen Befestigungen zwischen Nordsee und Alpen*, Köln und Graz, 1964, p. 65 sqq. și p. 219 sqq.; A. Hejna, în *PA*, LVI, 1965, p. 579 sqq. Pentru Ungaria cf. Gy. Székely, *Le sort des agglomérations pannoniennes du début du Moyen Âge et les origines de l'urbanisme en Hongrie*, în *AnnUnivBud*, III, 1961, p. 59 sqq., 73 sqq.; A. Kralovszky, *Siedlungsgeschichtliche Probleme der Stadt Stuhlweissenburg (Székesfehérvár) in den X—XI. Jahrhunderten*, în *Székesfehérvár évszázadai*, I, 1967, p. 35 sqq.

cadrînd-o în regatul feudal ungar. Noile instituții politico-administrative, comitatele, apar în izvoarele documentare, rînd pe rînd, în sec. al XII-lea. Între acestea, comitatul Dăbica este pomenit în documente la 1164⁴. Comitatele, la început, nu aveau o delimitare nici precisă și nici stabilă. Erau, de fapt, hinterlandul centrelor lor, de obicei o așezare întărită, o cetate. Comitatul Dăbica își avea astfel centrul în cetatea omonimă. De la această dată, cetatea Dăbica, centru al comitatului cu același nume, își va spori mereu însemnătatea.

Nici „tîrgul” Dăbica, pomenit la 1068, care va fi fost de fapt cetatea cu așezarea sătească megieșă, și nici cetatea centru de comitat n-au fost apariții noi. Erau, de fapt, o continuare, cu refaceri, reconstruiri, amplificări, mai bune întăriri, a unei așezări fortificate, a unei cetăți mai vechi, așa cum se petrec lucrurile în numeroase cazuri. Și astfel identificarea „tîrgului” Dăbica din 1068 și a cetății Dăbica din vremea comitatului cu „castrul” lui Gelu de la începutul sec. X s-a impus ca firească, iar săpăturile arheologice, după cum rezultă din paginile ce urmează, o confirmă pe de-a-ntregul.

Cele dintîi mențiuni ale cetății ca reședință a comitatului se găsesc în documentele din anii 1214 și 1219, cînd este pomenit pîrcălabul sau comandantul cetății, cu numele Voiovoda, un voievod român care și-a luat numele de la instituție, dar și iobagii cetății („*iobagiones castrî*”) și oamenii cetății („*castrenses*”) ⁵. În același timp e pomenită și existența unei așezări sătești importante la Dăbica, unde e amintit în 1213 arhidiaconul Ioan ⁶. Interesant este documentul din 1243 prin care Bela IV, după invazia tătară „*post conflictum Tartarorum ad partes Transilvanies*”), dăruiește comiților Theotonicus și Hermann, pentru serviciile lor credincioase, satele Fatateleke, Bachunateleke și Chegeteleke, aparținătoare cetății Dăbica („*terras castrî nostri de Doboka*”) ⁷. Din acest do-

⁴ *Documente privind istoria României, C. Transilvania*, vol. I, 1951, p. 3, nr. 7. La 1166 este amintit Wido, fiul lui Dobuca, ce donează pămînturile Sala și Euchimil cavalerilor Ioaniți, cf. E. Jakab, *Oklevéltár Kolozsvár Történetéhez*, Budapesta, 1870, I, p. 5 sqq. și *Documente, C, I*, p. 4, nr. 9. Identificarea cu localitățile Sala sau Zala (azi dispărută, cf. Dl. 27177) și Euch, Euchy, Enciu, din fostul comitat Dăbica este plauzibilă. Identitatea dintre Wido, fiul lui Dobuca și Wido Comite nu este sigură, dar el a fost un personaj marcant, de vreme ce din același document rezultă că stăpînea 5 domenii (predii) în comitatul Dăbica, printre care și mănăstirea Sf. Petru.

⁵ Cf. *Documente, C, I*, p. 60, nr. 78. Pentru iobagii și oamenii cetății Dăbica cf. *Documente, C, I*, p. 99, nr. 224.

⁶ Împreună cu comitele curial de Dăbica apare și arhidiaconul Ioan, care își avea foarte probabil reședința la Dăbica; cf. *Documente, C, I*, p. 43, nr. 6.

⁷ Documentul este publicat de G. Fejér, în *Codex diplomaticus Hungariae*, IV/1, Budapesta, 1829, p. 275 sqq.; F. Zimmermann, *Urkundenbuch*, I, Sibiu, 1892, p. 70 sqq. Documentul original nu s-a păstrat, ci numai diploma (Dl. 29095) de confirmare din 1344. Pentru identificarea acestor sate dispărute cf. *Szoln.-Dob. Mon.* II, p. 135 și 496. I. Karácsonyi, în *A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke*, Budapesta, 1902, p. 14, nr. 84 și, după el, Szentpétery, îl consideră însă fals. Faptul că formula de donație pare neobișnuită, nu trebuie să ne surprindă, căci și momentul emiterii documentului era după un eveniment excepțional, dezastrul suferit în urma invaziei tătarilor. Că cei doi comiți pomeniți și urmașii lor, care vor primi numele de nobili de Fata, au stăpînit aceste moșii timp îndelungat

cument rezultă, pe de o parte, că cetatea era încă regală, iar pe de altă parte, că în acel moment, fiind probabil distrusă de tătari, ea nu mai prezenta o importanță deosebită, deoarece prin scoaterea acestor pămînturi de sub jurisdicția ei, îi scădea din puterea economică și chiar militară. Ultimii iobagi ai cetății sînt pomeniți la 1265, căci peste cîțiva ani (probabil la 1270) Ștefan V dăruiește cetatea împreună cu mai multe sate banului Micud, drept răsplată pentru vitejia și faptele sale de credință, iar la 1279. Ladislau IV confirmă această danie, amintind totodată și satul cetății Dăbîca (*Dobokawarfalua*)⁸. Treptat banul Micud ajunge stăpîn și asupra satelor din jur (Fundătura, Lujerdiu, Piglișa), probabil pentru a putea întreține și apăra cetatea⁹. Relatarea documentului din 1291, din care rezultă că cetatea banului Micud a fost atacată, arsă și distrusă de tătari în anul 1285, se referă foarte probabil la cetatea Dăbîca, deoarece banul Micud nu avea altă cetate¹⁰.

Începînd cu sec. XIV numele satului Dăbîca și a urmașilor banului Micud, care vor primi numele nobiliar de Dobokai, apar tot mai frecvent în documentele vremii, dar abia la 1513 satul va deveni tîrg (*oppidum Doboka*)¹¹. Numele cetății Dăbîca însă, nu mai apare în documentele din

rezultă din numeroasele relatări ale documentelor emise succesiv, în cursul sec. XIV—XVI; cf. N. Drăganu, *op. cit.*, p. 448 sqq. cu bibliografia respectivă. Documentul este utilizat în repetate rînduri de către istoricii români și maghiari, în legătură cu invazia tătaro-mongolă în Transilvania, considerîndu-l autentic.

⁸ Numele iobagilor cetății Dăbîca, ca și al altor persoane pomenite în documentul emis la 1265, par să fie cumane, cf. *Documente*, C, II, p. 77 nr. 66. Deoarece din documentul original emis la 1270 nu s-a păstrat decît partea finală, nu se poate preciza cu certitudine dacă acesta era actul de danie a lui Ștefan V către banul Micud. În schimb, s-a păstrat integral documentul din 1279 (*Documente*, C, II, p. 213 nr. 232), prin care Ladislau IV confirmă donația lui Ștefan V și unde, înafară de satul Dăbîca și Lujerdiu, sînt dăruite banului Micud și alte pămînturi pustii ale cetății Dăbîca. Interesantă este înrudirea familiei banului Micud cu familia arpadiană, prin regina Elisabeta, de origine cumană, căci ea explică privilegiile speciale și numeroasele donații pe care le primește banul Micud de la Ștefan V și Ladislau Cumanul. Cf. E. Jakubovich, *Kún Erzsébet nőtestvére*, în *Turul*, XXXVII, 1922—23, p. 15 sqq.

⁹ *Documente*, C, II, p. 119 nr. 109; M. Wertner, *A Magyar nemzetiségek a XIV-ik század közepéig*, Timișoara, 1892, p. 158 sqq.

¹⁰ *Documente*, C, II, p. 376 sqq. nr. 413 și p. 354 nr. 390. Aceasta a doua năvală a tătarilor din anul 1285 este semnalată și în alte documente și cronici, din care rezultă că tătarii au năvălit la îndemnul, sau chiar conduși de cumani (*comani et tartari* sau *tartari per cumanos inducți*), cf. *Documente*, C, II, p. 279 și 316; *Chronicon Austriacum Anonymi*, A. 1285; Matthias Miechovius, *Chronica Polonorum*, în A. Gombos, *Cat. Font. Hist. Hung.*, I, p. 514, II, p. 1607 și III, p. 132. Ipoteza că cetatea distrusă de tătari, aparținînd banului Micud, ar fi fost la Sînmiclăuș (cartier al orașului Turda) nu este plauzibilă, căci din documentul emis la 1288, prin care banul Micud dăruiește această moșie episcopiei din Alba Iulia, nu rezultă că în acel loc ar fi existat vreo cetate, chiar în ruine, deși sînt menționate amănunțit hotarele moșiei și tot ce-i aparținea; cf. *Documente*, C, II, p. 294 nr. 355.

¹¹ *Szolnok-Dob. Mon.*, III, p. 319 sqq. și 325.

sec. XIV—XVII, astfel că pe baza știrilor documentare concrete nu se poate preciza data și împrejurările în care a fost distrusă cetatea¹².

Ruinele cetății Dăbica sînt semnalate pentru prima dată la 1837 de către K. Hodor, care presupunea că inițial a fost aici o cetate dacică, peste care s-a ridicat apoi cetatea feudală¹³.

Primul sondaj arheologic a fost efectuat de către K. Crettier în 1942, care, bazîndu-se mai mult pe informațiile scrise decît pe observațiile arheologice înregistrate, considera că cetatea a fost construită în perioade diferite: a) cetatea de pămînt preistorică, b) cetatea arpadiană cu val de pămînt, din sec. XI—XIV și c) incinta cu ziduri de piatră, din sec. XV—XVII¹⁴.

Pornind de la datele istorice cunoscute despre Dăbica, în repetate rînduri s-au efectuat recunoașteri arheologice pe teren, cu ocazia cărorora s-a strîns material ceramic databil în sec. IX—XV și s-au făcut unele observații asupra incintelor fortificate ale cetății de aici. În urma acestor observații și a identificării pe teren a așezărilor și a cimitirelor feudale, contemporane cu cetatea, această localitate a fost trecută printre obiectivele ce urmau să fie cercetate sistematic din punct de vedere arheologic.

Așezarea geografică și mărimea incintelor. Cetatea de la Dăbica, alcătuită din patru incinte fortificate (pl. I) se află pe o terasă superioară a văii Lonei, la punctul numit de localnici „Cetate”. Datorită poziției sale geografice și strategice, fiind situată la punctul unde valea este gîuită de botul terasei și de dealul de pe celălalt versant al ei, cetatea avea rolul de a străjui, apăra și controla drumul pe uscat cel mai scurt pe care se transporta sarea de la Sic spre Poarta Meseșului. Cele patru incinte ale ei au, însumate, diametrul longitudinal de aproape 600 m. Terasa are o formă aproximativ triunghiulară, de aceea baza ei sau lățimea incintelor fortificate variază: astfel, la incinta IV ea are circa 500 m, la incinta III circa 250 m, la incinta II circa 150 m și la incinta I mai puțin de 50 m. Pentru a se verifica principalele etape de construcție ale primelor trei incinte s-a trasat o secțiune lungă de 234 m (cf. pl. I—II) și adîncă uneori de peste 6,5 m. Valul de pămînt de la cea de a IV-a incintă a fost verificat printr-o secțiune lungă de 23 m (pl. I, S. IV/3).

¹² Se pare că principalul motiv al tăcerii constante a documentelor vremii asupra existenței cetății a fost cauzat de faptul că ea a intrat în proprietate particulară, iar arhiva familiei Dobokai s-a pierdut. Deși nu avem știri directe, nu ar fi exclus ca cetatea să fi suferit unele avarii în timpul răscoalei de la Bobilna (1437—1438), cînd sînt arse privilegiile nobililor din satul vecin, Luna de Jos, iar dărimarea ei să se fi petrecut pe timpul lui Matei Corvinul, deoarece la 1467 el confiscă averea lui Nicolae de Dăbica pentru că participase la răscoala nobilimii împotriva regelui. Era firesc ca Matei Corvinul să fi luat o astfel de măsură radicală împotriva adversarilor săi, mai ales că se știe că în timpul domniei sale au mai fost demolate și alte cetăți: Bistrița, Brașov, curtea abației din Cluj-Mănăstur etc. Nu am putut verifica sursa care stă la baza afirmației lui L. Kővári în *Erdély régiségei*, Pest, 1852, p. 151 sqq., că ultimul castelan al cetății a fost Bádoki Matei, pe timpul reginei Izabela și că cetatea ar fi fost distrusă pe timpul lui Basta. Afirmația a fost preluată de diferiți autori, fără o indicare concretă a izvorului, cf. K. Crettier, *A dobokai vár*, în *KözlCluj*, III, 1943, p. 203.

¹³ K. Hodor, *Doboka megye természeti és polgári ismertetése*, Cluj, 1837, p. 14 sqq. și 611 sqq.

¹⁴ K. Crettier, *op. cit.*, p. 207.

Urme de viațuire în epocile străvechi și vechi. Prin poziția sa prielnică, terasa netedă, cu pantele ei abrupte, încadrată de bogate izvoare de apă potabilă, a fost locuită cu mult înainte de a se fi ridicat aici primele fortificații. Cele mai vechi urme datează din epoca neolitică, când a existat aici o așezare aparținând culturii Tisa, cu bogate urme de locuire, înregistrându-se două niveluri de locuințe: unul cu bordeie și altul cu locuințe de suprafață¹⁵. Urme mai intense sau mai răzlețe de locuire au fost înregistrate și din alte perioade: epoca bronzului (cultura Coțofeni și Wietenberg), prima epocă a fierului (Hallstatt D), epoca dacică (Latène II) și epoca romană.

Tehnica construcției și fortificațiile cetății medievale. Cele mai intense urme de locuire aparțin însă epocii feudale (sec. IX—XV), când au existat aici puternice fortificații de pământ și incinte cu ziduri de piatră. Pentru ridicarea cetății de la Dăbica s-au folosit de-a lungul veacurilor diferite sisteme și tehnici de construcție, ce pot fi împărțite în patru etape principale. Datorită poziției sale strategice și a evenimentelor istorice care s-au succedat în timpul existenței sale, cetatea Dăbica a suferit numeroase atacuri, asedii, incendii și distrugerii, oglindite în repetatele faze de construcție înregistrate în decursul cercetărilor efectuate până în prezent. Dintre numeroasele faze de construcție, reparații, adăugări etc. constatate până acum, le vom aminti pe cele mai importante, raportându-le, în măsura în care izvoarele scrise și materialul arheologic recoltat permit, la principalele momente istorice la care cetatea a fost martoră.

Fortificațiile din prima etapă. În prima etapă au fost construite valurile de pământ cu șanțurile de apărare corespunzătoare de la incintele I, III și IV (cf. fig. 1). O trăsătură comună a acestor valuri de pământ este că ele, tăind vârful triunghiular al terasei, izolează porțiunile respective ale terenului de restul platoului, fără a alcătui incinte fortificate închise. Marginile abrupte ale terasei, rămase nefortificate, dintre cele trei valuri, se pare că au fost întărite, pe lângă poziția lor naturală, doar printr-un gard simplu de stâlpi masivi, înfipti vertical în pământ unul lângă altul, după cum rezultă din gropile de stâlpi înregistrate în secțiunea III/3 din 1966, pe latura de est a incintei III.

Nu vom stăruie de data aceasta asupra unei descrieri amănunțite a întregului profil al secțiunii I, ci vom prezenta numai principalele observații înregistrate până acum referitor la tehnicile de construcție folosite la cele trei incinte pe care le secționează.

Incinta I. La 50 m de vârful triunghiular al terasei înalte, cu pantele abrupte, s-a construit primul val de pământ, cu șanțul de apărare corespunzător, care separă botul terasei de restul platoului, constituind astfel prima incintă fortificată. După cum rezultă din observațiile stratigrafice, acest val a fost construit în două faze diferite, dar într-o tehnică asemănătoare. Cu pământul rezultat din săparea primului șanț de apărare s-a construit un val de pământ, lat de 5 m (pl. II, m 46—51). Pământul negru și lutul brun sau galben scos din șanțul de apărare au fost aruncate peste humusul antic (înregistrat clar între m 39—52), după ce în prealabil, în dreptul m 46, s-a construit un gard de stâlpi groși de 50 cm, înfipti vertical din loc în loc și legați de birne așezate orizontal și de împletituri din nuiele. Înălțimea maximă ce s-a mai păstrat din val este 1,5 m. În spatele gardului s-a înregistrat o lentilă de pământ, înaltă de 80 cm și lată de 2 m (pl. II, m 43,5—45,5), ce sprijinea o platformă construită din pari și loazbe, pe care circulau apărătorii cetății. Se pare că valul de pământ a fost consolidat cu glij de iarbă, după cum ar indica-o stratul subțire de humus negru ce marchează partea superioară a valului. În fața valului era o bermă lată de 1,25 m, după care urmează șanțul de apărare în formă de albie, cu fundul neted. Adâncimea șanțului, față de nivelul antic, este de numai 1,30 m, iar din lățime s-a mai păstrat la bază doar circa 2 m, deoarece curînd el a fost străpuns de un alt șanț de apărare, mai larg și mai adînc. După stratul subțire de humus negru, înregistrat la fundul șanțului, se pare că el nu a funcționat timp prea îndelungat. Pentru datarea acestei faze de

¹⁵ N. Vlăsa, *Așezarea neolitică de la Dăbica*, comunicare prezentată la al VII-lea Congres internațional de științe pre- și protoistorice, Praga, 1966.

fortificare nu avem nici un indiciu concret, astfel că nu se poate preciza nici momentul cînd a început construirea și nici durata funcționării lui.

Cu pămîntul scos din al doilea șanț de apărare, ce se adîncește pînă la stîncă nativă (—3,25 m de la nivelul antic) s-a reînălțat nucleul inițial al primului val, dublîndu-se aproape și lățimea lui. De data aceasta straturile ce alcătuiesc mantaua valului cuprind și lut brun sau nisip, precum și un lut verzui cu bucăți de stîncă nativă, provenit din straturile *in situ* străpunse de acest șanț de apărare. Spre interior, drumul de rond a fost pietruit cu lespezi de stîncă nativă scoase din șanț și așezate direct peste humusul antic (pl. II, m 40,80—42,20). În caseta A, trasată la nord-est de S. I (cf. pl. I) pe acest drum de rond (sau la nivelul lui de călcare) s-au găsit două vetre de foc pe care (sau în jurul lor), pe lîngă cenușă și cărbune, s-au găsit numeroase fragmente ceramice, din care s-au înregit cîteva vase (pl. III/1—3, 6—8, 10—11) lucrate cu mîna, la roată înceată, sau la roată rapidă. Dintre piesele de metal descoperite pe vetre sau în jurul lor, amintim: patru pandantive din argint aurit de factură bizantină, împodobite cu romburi și cruci formate din granule mărunte (fig. 3), vîrfuri de săgeți (fig. 4/1, 11), fragmente de mînere sau cercuri din fier de la cîldărușe din lemn, mărgel, fusaiole etc. (fig. 4/5, 7, 10, 16). Tot la prima incintă, la nivelul corespunzător acestei faze, s-au mai găsit două vase lucrate cu mîna (pl. III/4—5), un amnar (fig. 4/8), o daltă și vîrfurile unui cuțit de plug (fig. 8/5—6). Aceste obiecte (după cum se va vedea și mai departe) dovedesc că distrugerea fortificației respective s-a petrecut probabil la sfîrșitul sec. IX sau la începutul sec. X. Odată cu distrugerea fortificației, pămîntul din val s-a scurs, fie peste drumul de rond, fie în șanțul de apărare. Menționăm că la această fază, între val și șanț, nu mai exista o bermă, ci valul se leagă direct de șanțul de apărare printr-o pantă abruptă creată artificial, după cum o arată succesiunea straturilor de pămînt. Stratul de humus de la fundul șanțului de apărare (pl. II, m 56—59) este subțire, indicînd astfel, că perioada lui de funcționare a fost relativ scurtă sau că el a fost mereu curățat. Fragmentele ceramice aflate în el sînt identice cu cele găsite pe vetrele amintite, deci erau contemporane. După ce o parte a șanțului a fost acoperită cu pămîntul scurs din val, urmează un strat gros de humus negru (pl. II, m 53—59), care dovedește perioada de timp în care fortificația a rămas părăsită pînă cînd s-a construit o nouă fortificație, și anume o palisadă complexă al cărei șanț de apărare va străpunge, la rîndul lui, pe cel corespunzător fortificației de pămînt din faza a doua.

Incinta III. Tot în această primă etapă a fost construit valul de pămînt cu șanțul de apărare de la incinta a III-a, situată la circa 170 m de prima incintă (pl. II, m 217—223 și fig. 1). În secțiunea I zidul feudal de piatră este situat chiar pe creasta valului de pămînt, dar în secțiunea III/2, zidul se află în spatele valului, astfel că se poate preciza lățimea lui, care era de 8 m. Spre deosebire de valul de pămînt din faza întia de la prima incintă, acest val avea în fața lui un gard de stîlpi înfipti vertical, care, după cum rezultă din profilele celor două secțiuni la care s-au înregistrat gropile lor (S. I și S. III/2), avea o grosime de circa 40 cm (pl. II, m 223). Între val și șanțul de apărare se afla o bermă lată de 2,5 m. Șanțul în formă de albie, are o lățime maximă de peste 5 m, dar la bază are numai 2 m. Adîncimea șanțului variază după nivelul la care s-a atins stîncă nativă; astfel, în S. I este de —1 m față de nivelul antic, iar în S. III/2 este de —1,5 m. Nu se poate preciza dacă spre interior valul de pămînt a fost sprijinit tot de un gard de stîlpi și dacă a avut un drum de rond, deoarece zidul feudal din piatră, gros de 3 m, străpunge tocmai aceste porțiuni ale fortificației mai vechi. Puținele fragmente ceramice aflate pe bermă sau în pămîntul de umplutură al șanțului de apărare sînt identice și deci contemporane cu cele găsite în așezarea situată între incintele III și IV. În secțiunea III/3 s-a constatat că valul de pămînt nu mai continuă de-a lungul pantei abrupte a terasei, ci aici el a fost înlocuit cu un gard de stîlpi groși înfipti vertical unul lîngă altul. În timpul cît a funcționat valul de pămînt de la incinta a III-a, fortificațiile de la incinta a II-a nu existau, după cum o deducește bordeiul cu cuptor de piatră, secționat de S. I între m 119 și 123 (pl. II și fig. 1). În pămîntul de umplutură al acestui bordei, și chiar printre pietrele cuptorului, s-au găsit fragmente ceramice

din sec. IX (pl. IV/28). În secțiunea III/3 și în casele deschise de-o parte și de alta (A și B) s-a găsit un complex de fierărie și chiar un cuptor de redus minereul de fier. Pe lângă numeroase fragmente ceramice (pl. IV) din sec. IX—X s-au aflat și turte masive din fier topit sau zgură de fier. Cele două nivele de locuire înregistrate aici, cu locuințe și cuptoare suprapuse, pe baza inventarului descoperit până acum pot fi datate în sec. IX—X și, respectiv, în sec. XI—XII. Un bordei din sec. XI—XII a fost săpat în stînca nativă, în afara gardului de stilpi amintit mai sus (la circa 1 m distanță de el), dovedind că la aceea dată gardul respectiv nu mai era în funcție. Temelia de piatră a zidului feudal se suprapune în parte peste acest bordei, deci zidul a fost construit ulterior. Interesant este că la incinta a III-a, din perioada cînd funcționa zidul de piatră (probabil sec. XIII—XIV), atît în secțiunea I, cît și în secțiunea III/3, nu s-au găsit decît urme sporadice de locuire, constînd din cîteva fragmente ceramice.

Incinta IV. A treia fortificație, construită tot în prima etapă, este valul de pămînt cu șanțul de apărare de la incinta a IV-a, situată la circa 370 m de incinta a III-a, la punctul numit de localnici „La șanț”. Acest val traversa terasa de la marginea ei abruptă dinspre valea Lonei pînă la pîriul Braniștei. Atît din cauza agriculturii intensive, cît și datorită faptului că terenul este ușor înclinat, valul de pămînt a fost aplatizat și șanțul de apărare astupat, astfel că el se distinge clar pe teren numai pe o lungime de circa 300 m, dispărînd pe anumite porțiuni și reapărînd spre marginea pantei abrupte dinspre pîriul Braniștei. Secțiunea trasată peste acest val (S. IV/3), lungă de 23 m, nu a furnizat date concludente, nici referitor la tehnica de construcție aplicată aici și nici asupra datării valului. S-a constatat doar că șanțul de apărare avea o deschidere de 7 m și o adîncime de 2,5 m de la nivelul actual. Lățimea valului nu poate fi precizată cu certitudine, dar, după alternarea lentilelor de pămînt negru, lut galben sau brun, ce îl alcătuiesc, s-ar putea ca el să fi avut la bază circa 10 m lățime, însă marginea dinspre interior a valului nu a fost înregistrată din punct de vedere stratigrafic suficient de clar. Și la acest val, ca și la valul din faza a II-a de la prima incintă, s-a observat că lipsește berma, iar legătura dintre val și șanț se făcea direct printr-o pantă creată artificial. Fragmentele ceramice aflate în pămîntul ce formează valul sau în umplutura șanțului de apărare, preistorice ori feudale timpurii, sînt atît de corodate și atipice, încît nu pot ajuta la datarea lui. Contemporaneitatea dintre așezarea situată între valul de la incinta a III-a și acesta din urmă este firească și logică, deoarece el a fost construit tocmai pentru a apăra această așezare împotriva unui atac venit dinspre sud sau sud-vest. Un indiciu mai concret de datare l-ar oferi similitudinea tehnicii de construcție folosită la acest val cu cea înregistrată la valul de pămînt din faza a II-a de la prima incintă, dar abia cercetările viitoare vor putea elucida mai concret această problemă. Ținînd seama de tehnica de construcție, precum și de observațiile stratigrafice înregistrate pînă acum, s-ar părea că valul de pămînt din prima fază, construit la incinta I și cel de la incinta III sînt contemporane, constituind prima fază de fortificare de la Dăbîca. Din păcate, în stadiul actual al cercetărilor nu se poate preciza mai concret perioada de funcționare a acestor două fortificații, lipsind (în afară de ceramică) elemente mai sigure de datare, cum ar fi piesele de metal, de pildă¹⁶. În schimb, valul de pămînt din faza a doua de la prima

¹⁶ Prezența la incintele I și IV a unei ceramici care prin factura, forma și ornamentația ei ar putea fi datată, pe bază de analogii, în sec. VIII, nu este un argument probatoriu pentru datarea primelor fortificații de la Dăbîca în acea vreme, mai ales că pînă în prezent pe teritoriul Transilvaniei nu a fost încă cercetată vreo cetate din acel veac. O situație aproape similară era în 1949 și în Cehoslovacia, cînd au început cercetările la horodiștea de la Klučov. Cercetările ulterioare au dovedit însă că au existat și alte cetăți din sec. VIII (Tismice, Doubrovčice etc.), cf. J. Kudrňáč, *Cercetările arheologice din horodiștea slavă de la Klučov (Cehoslovacia)*, în SCIV, XVIII, 2, 1967, p. 269 sqq.; idem, în PA, LVIII, 1967, p. 563 sqq. Și în Polonia identificarea și creșterea numărului fortificațiilor din sec. VII—IX este proporțională cu intensificarea cercetărilor arheologice, cf.

incintă, și eventual valul de pământ de al incinta a IV-a, au fost construite și au funcționat în cursul secolului al IX-lea sau chiar pînă la începutul sec. X. Ținînd seama de modul de viață și de organizarea societății Transilvaniei din această vreme, în obști sătetești, care de multe ori se asociau în uniuni sub forma cnezatelor sau voievodatelor, prima fortificație de la Dăbica foarte probabil că a fost inițial o așezare întărită cnezială, un centru al uniunii de obști din această parte a Someșului, iar în a doua fază ea va deveni una dintre cetățile principale, poate chiar reședința voievodului român Gelu, aceea pomenită de Anonymus, așezată aproape de riul Someș.

Fortificațiile din a doua etapă principală de construcție. După ce valul de pământ din faza a doua de la prima incintă a fost părăsit, s-a ridicat în spatele lui și, parțial, peste el o palisadă complexă, construită într-o tehnică specială, la care materialul principal era lemnul. În urma unui puternic incendiu, care a mistuit palisada, a rămas un strat de pământ ars, cărămiziu, gros de 0,50—1 m și lat de circa 4 m (pl. II, m 39—43). Deși astfel de palisade mai sînt cunoscute pe baza săpăturilor arheologice efectuate și la alte cetăți transilvănene: Morești, Moigrad, Șirioara¹⁷, tehnica în care au fost construite nu este încă pe deplin lămurită.

Bazîndu-ne însă pe unele observații referitoare la sistemul de construcție, înregistrate fie la o cetate, fie la alta, vom încerca să reconstituim în ansamblu, sub forma unei ipoteze de lucru (unele amănunte necesitînd încă o verificare) tehnica aplicată la ridicarea lor. Această reconstituire este însă îngreunată de faptul că majoritatea palisadelor transilvănene sînt ridicate peste sau în spatele unui val de pământ mai vechi. Scheletul din lemn al palisadei avea pereții exteriori din birne așezate longitudinal, fiind sprijiniți din loc în loc de stîlpi înfipti vertical în pământ. Consolidarea lor era asigurată și de alte birne, dispuse transversal, ce formau compartimente rectangulare, umplute apoi cu pământ, și care astfel alternau cu șirurile de birne transversale. Îmbinarea și legarea organică a birnelor se făcea prin tăierea unor cepuri și bucele la amîndouă capetele birnelor transversale (după cum s-a constatat la palisada de la Șirioara, unde aceste birne au rămas carbonizate *in situ*). În urma unui puternic incendiu, straturile de pământ din umplutura compartimentelor ardeau, conform principiului cuptoarelor de ars cărămizi, uneori pînă la vitrifiere, primind o culoare cărămizie ori vișinie și formînd astfel un strat compact de arsură, a cărui grosime variază de la caz la caz. La fiecare palisadă s-au găsit calupuri mari de pământ ars, pe care erau imprimate urmele birnelor sau loazbelor de lemn. Aceasta ni se pare explicația cea mai plauzibilă pentru a înțelege de ce stratul de pământ ars este găsit întotdeauna într-o masă compactă și unitară. Astfel se poate explica și variabilitatea grosimii stratului ars, de la o cetate la alta sau chiar la aceeași palisadă precum și faptul că marginile stratului de arsură (spre deosebire de centrul lui care este constant cărămiziu) au o culoare portocalie, căci incendierea, mai ales la bază, nu a fost unitară. Explicația că acest strat de pământ ars ar constitui „...un val de arsură care, pentru a-i da o consistență mai mare a fost incendiat în

Z. Hilczerowna, *Die Frühmittelalterliche Besiedlung der Ober- und Mittelbargbietes*, în *ArchPol*, IX, 1967, p. 103 sqq.

¹⁷ Pentru cetatea de la Morești, cf. K. Horedt, în *SCIV*, III, 1952, p. 328 sqq.; IV, 1953, p. 275 sqq.; V, 1954, p. 199 sqq.; VI, 1955, p. 643 sqq.; idem, în *Materiale*, IV, 1957, p. 175 sqq.; V, 1959, p. 83 sqq.; idem, *Die befestigte Ansiedlung von Morești und ihre frühgeschichtliche Bedeutung*, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 297 sqq. Cetatea de la Moigrad a fost cercetată în cadrul șantierului Porolissum, cf. M. Rusu, în *Enzyklopädisches Handbuch zur Vor- und Frühgeschichte Europas*, II, Praga, 1968 (s.v. Moigrad). Pentru Șirioara, cf. M. Rusu și Șt. Dănilă, *Cetatea feudală timpurie de la Șirioara în RevMuz* (sub tipar); cf. și M. Rusu, *Quelques remarques d'ordre archéologique et historique sur les places fortes transylvaines des IXe—XIIe siècles*, comunicare prezentată la *VIIe Congrès International des sciences Pré- et Protohistoriques*, Praha, 1966.

timpul construcției, formînd un bloc unitar de cărămidă¹⁸, nu ni se pare satisfăcătoare pentru că nu rezolvă o serie întreagă de amănunte sesizate în cursul cercetărilor efectuate la astfel de palisade. De altfel, acest strat de arsură nu este de loc consistent, ci dimpotrivă, deci el nu putea susține o construcție masivă din lemn, cum aveau palisadele amintite.

Șanțul de apărare corespunzător acestei palisade străpunge șanțul de apărare al fortificației anterioare și pătrunde cu circa un metru în stîncă nativă. El are o deschidere maximă de 9 m (pl. II, m 58—67), dar la bază lățimea este numai de 3 m. Adîncimea maximă față de nivelul antic era de peste 4 m. După incendierea și prăbușirea palisadei pămîntul ars ori bucățile de stîncă înroșite s-au scurs în șanțul de apărare (pl. II, m 55—61), dar mai ales spre interior, căci terenul prezintă o ușoară înclinare spre vîrfurile terasei (pl. II, m 23—43). Spre deosebire de valurile de pămînt anterioare, această palisadă a fost construită și pe celelalte două laturi ale incintei de formă aproximativ triunghiulară, după cum rezultă din secțiunile Ib, Id și prelungirea casetei A (Pl. I și fig. 2b). Pe aceste două laturi însă, deoarece pantele terasei erau abrupte, nu a mai fost necesară săparea unor șanțuri de apărare în fața palisadei (fig. 2b). Stabilirea mai precisă a datei cînd a fost înălțată această palisadă este mai dificilă. Bazîndu-ne însă pe unele piese de metal: o brătară și un colier de bronz, un inel de argint, două virfuri de săgeți și probabil o zăbală¹⁹ (fig. 4/12, 18, 13, 2, 15 și 14), găsite sub stratul de arsură scurs după distrugerea palisadei spre interiorul incintei, se poate susține că palisada respectivă a fost în funcție în cursul sec. X și XI.

În stadiul actual al cercetărilor nu se poate stabili cu certitudine dacă gardul de stîlpi groși, a căror groapă străpunge straturile valului mai vechi de pămînt (pl. II, m 49), a constituit un element suplimentar de fortificare contemporan cu palisada sau reprezintă, dimpreună cu stîlpii așezați în șiruri în exteriorul șanțului de apărare (pl. II, m 69, 76 și 83), o nouă fază de construcție, ulterioară palisadei. Această din urmă ipoteză poate fi susținută prin faptul că stratul de arsură scurs în șanțul de apărare de la palisada incendiată nu a fost înregistrat și la fundul șanțului, ceea ce ar arăta mai de grabă că el a fost curățat și refolosit ulterior. Nu ar fi exclus ca imediat după distrugerea palisadei (probabil în anul 1068, după cum vom vedea mai jos), ungurii, înainte de a construi cetatea de comitat, să fi ridicat aici, provizoriu, o întăritură de lemn în genul acelor pe care le construiau în mod frecvent la marginile regatului arpadian²⁰.

¹⁸ K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII*, București, 1958, p. 55; idem, în *Materiale*, IV, 1957, p. 179. Pentru o prezentare mai complexă a problemei, cu bibliografia principală, cf. Gy. Nováki, *Zur Frage der sogenannten „Brandwälle“ in Ungarn*, în *ActaArchBp*, XVI, 1964, p. 99 sqq. Conservarea unor fortificații similare în condiții optime, și care nu au fost distruse de incendii, dovedește clar că incendierea nu s-a făcut intenționat, deci ea nu era o componentă a tehnicii de construcție. Pentru exemplificare, cf. E. Schuldt, *Slawische Burgen in Mecklenburg*, Schwerin, 1961, fig. 55—59 (Behren-Lübckin); V. Hrubý, *Staré Město*, 1965, p. 229 sqq.; M. Solle, *Stara Kourim*, 1966, p. 175; Z. Hilczorowna, *op. cit.*, p. 113 sqq.; W. Hensel, *Die Slawen im Frühen Mittelalter*, Berlin, 1965, p. 292 sqq.; idem, în *AFSB*, XI/XII, 1963, p. 549 sqq.

¹⁹ Toate piesele enumerate au analogii bine date în cursul sec. X și începutul sec. XI, vezi mai jos p. 177 sqq. Fragmentul de zăbală amintit a apărut în condiții stratigrafice neclare, dar probabil că el este contemporan cu palisada, după cum ar indica numeroasele analogii bine date.

²⁰ Existența liniilor de întărituri (*indagines*) de tipul prisăcilor (*gyepű*) este confirmată în Transilvania, pe lângă relatările cronicilor, și de documentele din sec. XIII, din anii 1222, 1252, 1271; cf. *Documente*, C, I, p. 183 nr. 130; II, p. 6 nr. 5 și p. 145 nr. 145. Larga răspîndire a prisăcilor (Polonia, Boemia, Saxonia, Silezia, Ungaria etc.) în sec. X—XIII ne arată că acest sistem de fortificare era folosit în acea vreme de diferite populații, pe un vast teritoriu. Toponimicele transilvănene: Prisaca, Posada, Poarta, Straja etc., Gyepű, Kapu, Or etc. ne indică uneori traseul acestor linii fortificate, ce constau mai ales din. garduri de stîlpi.

O altă palisadă (fig. 2 b), care din punct de vedere al tehnicii de construcție prezintă unele particularități ce o deosebesc substanțial de prima, a fost înregistrată la incinta a II-a, situată la circa 90 de m de prima incintă. Această palisadă, care în punctul respectiv era cea mai veche fortificație, desparte de asemenea virful terasei de restul platoului, fără să fi continuat pe celelalte laturi ale triunghiului, căci ea nu a fost înregistrată în secțiunile S. II/2 și S. II/3. Fiind situată la 5 m adâncime, sub un val de pământ mai nou, observațiile stratigrafice nu sînt suficient de concludente pentru o reconstituire mai exactă a tehnicii de construcție folosită la ridicarea ei. La acestea se mai adaugă faptul că o bună parte din pământul ars, provenit de la incendierea palisadei, a fost nivelat cu ocazia construirii valului amintit și aruncat în propriul ei șanț de apărare. Din punct de vedere stratigrafic s-a constatat doar că la S. I, între m 128 și 136, peste humusul antic există un strat de pământ ars, cărămiziu, mai gros sau mai subțire, iar între m 130 și 134 acest strat de arsură umple un șanț adînc de aproape 1 m. La marginea dinspre interiorul acestui șanț s-au găsit, între m 129 și 130, resturile carbonizate ale unor birne de lemn. Neavînd suficiente elemente, inițial nu am înțeles tehnica de construcție a acestei palisade, dar, în urma analogiei sugestive cu palisada similară de la Staré Město²¹, această problemă a fost elucidată în parte. Se pare că și la Dăbica, în șanțul respectiv a fost înfipt parapetul de lemn al palisadei, în genul celui de la Staré Město. Spre deosebire de aceasta, la Dăbica, între parapetul format tot din stâlpi groși înfipti vertical unul lîngă altul și șanțul de apărare exista o bermă lată de 5 m (pl. II, m 132—137). Șanțul de apărare, în formă de albie, și nu cu virful ascuțit, ca la prima palisadă, are o deschidere maximă de 9 m și o adâncime de numai 1,5 m față de nivelul antic (cf. pl. II, m 137—146). În fața șanțului au fost înfipte oblic două șiruri de pari, după cum rezultă din gropile lor înregistrate între m 146—148. Din punct de vedere stratigrafic, rezultă clar că bordeiul pomenit mai sus, înregistrat între m 118 și 123, este mai vechi decît palisada. Acest bordei, dimpreună cu două gropi rectangulare (dintre care una cu pereții arși) dezvelite în caseta B, pe baza materialului ceramic pot fi date în sec. IX. În schimb, bordeiul cu cuptor situat deasupra lui, între m 117 și 123 (cuptorul în dreptul m 118,70 și 120) se pare că este contemporan cu palisada, căci stratul de pământ ce îl umple pornește chiar de la palisadă. În pământul lui de umplutură, lîngă cuptor, s-a găsit un pandantiv de bronz semilunar (fig. 4/4) care, pe bază de analogii, se datează în sec. IX—XI²². În caseta B, în humusul corespunzător nivelului de călcare al palisadei, s-a găsit o monedă de la regele ungar Petru I (1038—1041, 1044—1046) care arată că palisada era încă în funcție pe la mijlocul sec. XI. Contemporan cu palisada este și pîntenul (fig. 4/9), găsit la același nivel²³. Deși palisada de la Staré Město a fost datată în sec. IX, iar pe baza analogiei cu aceasta ar trebui să opinăm pentru o datare similară,

groși înfipti în pământ unul lîngă altul și legați cu nuiele. Dintre lucrările ce tratează această problemă amintim: J. Karácsonyi, în *Századok*, 1901, p. 1039 sqq.; K. Tagányi în *UngJb*, I, 1921, p. 105 sqq.; C. Popa—Lisseanu, în *BulMuzMil*, I, 1937, p. 24 sqq.; K. Schünemann, în *UngJb*, XVIII, 1937, p. 41 sqq.; K. Horedt, *Contribuții*, p. 190 sqq.

²¹ V. Hrubý, *Staré Město*, 1965, p. 220 sqq., fig. 70.

²² L. Réthy, în *ArchÉrt*, 1898, p. 128 sqq., pl. III/6; J. Poulik, *Staroslovanska Morava*, Praha, 1948, p. 172 sqq., pl. XLI/8—9 (asemănarea cu cerceii în formă de lunulă este izbitoare, cf. pl. LXXI/3); V. Hrubý, *Staré Město*, 1955, p. 353 sqq., pl. 34/5 și 75/1; B. Mikes, în *FolArch*, 1956, p. 124, fig. 33; A. Kralovszky, în *ArchÉrt*, 1959, p. 76 sqq. (tipologie, datare și arie de răspîndire); K. Benda, în *Grossmähren*, Mainz, 1966, p. 59 sqq., fig. 59. Derivarea și folosirea paralelă a acestor pandantive semilunare cu cercei de același tip este evidentă. Pentru aria de răspîndire a acestora din urmă, cf. B. Dostal, în *Magna Moravia*, 1965, p. 389 sqq., harta 4.

²³ Pentru datarea acestor pîteni, cf. A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem Polskim w X, XI, XII wieku*, Łódź, 1954, p. 80 sqq., pl. XXVII; H. Hilczeroŭna, *Ostrogi Polskie z X—XIII wieku*, Poznań, 1956, p. 34 sqq., pl. III.

observațiile înregistrate la Dăbica și datele pe care le avem pînă acum nu îngăduie o datare mai timpurie de sec. X. Faptul nu constituie însă vreo inadvertență cu privire la datarea celor două așezări întărite, deoarece asemenea obiecte au circulat multă vreme, au fost transmise din generație în generație, și pentru valoarea lor intrinsecă. Data cînd au fost incendiate cele două palisade de la Dăbica nu poate fi încă stabilită cu certitudine, dar probabil poate fi pusă în legătură cu evenimentele petrecute în anul 1068 și cei ulteriori, cînd luptele dintre maghiari, care se străduiau să cucerească Transilvania, pe de o parte, și pecenegi și cumani, pe de altă parte, se țin lanț. În aceste împrejurări au fost incendiate și fortificațiile de la Moigrad și Șirioara²⁴. În sprijinul acestei ipoteze pledează și faptul că șanțul de apărare corespunzător palisadei de la incinta a II-a a fost umplut curînd după distrugerea acesteia cu pămîntul ars, căci straturile succesive de pămînt negru și cărămiziu ce umplu șanțul arată clar că ele provin de la palisada nivelată, în vederea construirii noului val de pămînt.

A treia etapă de fortificare, la care se folosește și o nouă tehnică de construcție, începe cu ridicarea unui val de pămînt puternic, ce va înconjura amîndouă incintele (fig. 2 c). Această nouă fortificație, adaptîndu-se terenului, are o formă aproximativ triunghiulară, cu unghiurile rotunjite. Diametrul longitudinal este de 150 m, iar baza de aproape 70 m. Cu ocazia construirii noului val de pămînt, pe porțiunile unde trecea traseul lui, fortificațiile anterioare au fost nivelate, iar pe laturile dinspre panta terasei terenul a fost alveolat, uneori pînă la stîncă nativă, pentru a se crea o temelie cît mai stabilă construcției. Noul și puternicul val de pămînt, care în unele locuri s-a mai păstrat pe o înălțime de peste 5 m, era îmblănit pe amîndouă fețele cu birne de lemn așezate orizontal, iar acești pereți exteriori au fost legați prin birne transversale, dispuse în șiruri, la intervale de circa 1 m, și care se înalță de la bază pînă în sus. Scheletul de lemn ce susținea valul de pămînt, care în prealabil fusese bătut cu maiul, poate fi reconstituit cu ușurință, întrucît grinzile putrezite pot fi sesizate peste tot în cursul săpăturilor. Menționăm că la incinta I-a, în pămîntul de umplutură al valului, s-a găsit o brătară de sîrmă răsucită și un inel de tîmplă cu capul în formă de S, care tipologic se datează cu precădere în sec. XI, dar ele continuă să fie folosite și la începutul sec. XII²⁵.

Săparea unui șanț de apărare în fața valului a fost necesară numai pe latura de sud, cea mai vulnerabilă, căci la celelalte laturi, din cauza pantelor abrupte,

²⁴ *Chronicon Pictum Vindobonense*, cap. LV.

²⁵ Inelele de tîmplă și brățile răsucite sînt frecvente în cimitirele transilvănene în sec. X—XII. Cf. D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 124 sqq. și 146 sqq.; K. Horedt, *Untersuchungen*, p. 49 sqq. Pentru tipologia, datarea, răspîndirea și atribuirea etnică a acestora, cf. Z. Vana, în *SlovArch*, II, 1954, p. 56 sqq.; Ágnes Cs. Sós, în *SlavAnt*, X, 1963, 302 sqq. (unde se discută și părerile cercetătorilor maghiari: G. Fehér, A. Kralovánszky, B. Szőke și Gy. Török); W. Hensel, *Die Slawen*, 1965, p. 153, fig. 87; A. Milcev, în *SlavAnt*, XIII, 1966, p. 332 sqq.; H. Rempel, *Reihengräberfriedhöfe des 8. bis 11. Jahrhunderts*, Berlin, 1966, p. 44 sqq. și p. 66 sqq., fig. 7—9. Datarea cu precădere a acestor podoabe în sec. VIII—XI, dar mai ales vasta lor arie de răspîndire arată că ele au fost folosite paralel de diferite populații (slavi, avari, germani, români, bulgari, unguri, pecenegi etc.). Din hărțile de răspîndire ale acestor podoabe rezultă însă clar că purtătorii principali ai acestor podoabe au fost slavii, dar prototipul a fost preluat și de ei de la alte populații. Preferința pentru purtarea acestor inele de tîmplă era o consecință firească a modei vremii, care s-a impus la diferite populații contemporane, demonstrînd astfel cît de dificilă este atribuirea etnică mai nuanțată a anumitor produse de largă circulație. Inelele de tîmplă fiind ușor de executat, se pare că au fost lucrate cu precădere de meșteri ambulanți, ceea ce ar explica larga lor răspîndire, precum și preferința în anumite zone pentru anumite tipuri, la o dată oarecare, fapt care a îngăduit, ca și pentru alte produse, stabilirea unor serii tipologice și cronologice mai nuanțate. Exemplarul de la Dăbica se situează în timp spre sfîrșitul seriei evolutive.

ca și la fortificațiile anterioare, un astfel de obstacol nu mai era necesar. Între val și șanțul de apărare, la S. I, pe latura de sud, s-a înregistrat o bermă lată de 7 m ce a fost podită cu loazbe de lemn, după cum rezultă din urmele putrezite păstrate (pl. II, m 139—146). Berma era așezată în bună parte exact peste șanțul de apărare al palisadei mai vechi. Pe laturile fără șanț de apărare berma este mai îngustă, iar lățimea ei variază între 3 și 4 m. După cum reiese din secțiunile II/2 și II/3, pe aceste laturi valul de pământ era mai puțin înalt decât cel de pe latura de sud, deoarece el s-a păstrat pe o înălțime ce variază între 2 și 3 m. Acest fapt, ca și alte observații stratigrafice ori tehnice, ar pleda în favoarea ipotezei că au existat două faze de construcție la această fortificație. Faza inițială, care împrejmua integral cele două incinte (I și II); apoi o reinălțare a laturei de sud, care probabil suferise în urma unui atac ce a distrus în parte fortificația din acest punct și care a prilejuit o refacere integrală a porțiunii respective. Cu această ocazie s-a lărgit mult șanțul de apărare, care atinge astfel 30 m lățime și ajunge în adâncime pînă la stîncă nativă situată la 3 m față de bermă. Probabil așa se explică și diferența de lățime a bermei de pe latura de sud față de berma de pe celelalte două laturi. Cu pământul de diferite culori și nisipul scos din acest șanț de apărare s-a reinălțat, peste valul inițial, un altul mult mai puternic care era și el îmblănit cu grinzi de lemn. În pietrișul din acest val s-a găsit o monedă de la regele ungar Coloman Cărturarul (1095—1114), pierdută foarte probabil cu ocazia acestei renovări a fortificației. Poarta prin care se intra în cetate era situată pe latura de nord, la punctul unde șanțurile de apărare ale primelor fortificații de la incinta I se întâlneau cu panta terasei. Construirea unei porți flancată de turnuri de lemn ce au fost incendiate (după cum rezultă din stratul de arsură), peste șanțurile de apărare mai vechi, care la acea dată nu mai erau în funcțiune, fiind în bună parte astupate, pare bizară la prima vedere și greu de explicat. Intrucît cercetările la această poartă sînt abia la început, ne mulțumim doar să semnalăm prezența ei, fără a putea preciza dacă ea a fost construită în același timp cu întreaga fortificație sau numai la data cînd a fost reinălțat valul de pietriș de pe latura de sud. O analogie apropiată ca tip și contemporană pentru acest fel de poartă poate fi amintită cea de la cetatea Arkona²⁶ (Germania).

Data cînd a fost distrus valul reinălțat pe timpul lui Coloman nu poate fi precizată cu certitudine. S-a constatat doar că, după ce valul nu mai era în funcție și o bună parte din el se scursese în șanțul de apărare, peste acest strat scurs din val s-au construit două cuptoare din piatră, neobișnuit de mari, cu diametrul de peste 2 m (fig. 9). În jurul acestora sau chiar pe vatra lor s-au găsit fragmente ceramice care se datează cu precădere spre sfîrșitul ser. XII. Aceeași datare o prezintă și un pînten (fig. 4/6) găsit în apropierea primului cuptor²⁷. O prelungire a funcționării acestei fortificații pînă la năvălirea tătarilor din 1241 nu pare posibilă, deoarece atît materialul ceramic, cît și pîntenul amintit nu îngăduie o datare care ar depăși cu mult ser. XII, iar pe de altă parte la acea dată funcționa, după cum se va vedea mai jos, cetatea cu ziduri de piatră. Foarte probabil că această fortificație din lemn și pământ a fost reședința inițială a fostului comitat Dăbica, pomenit în documente abia la 1164.

Cea de a patra etapă importantă de construcție de la Dăbica constă din ridicarea unei cortine din piatră, cu un zid impunător, a cărui temelie este înfiptă, aproape pe întreg traseul incintelor I și II, în valul de pământ cu birne putrezite din faza precedentă, astfel că forma și dimensiunile cortinei respective rămîn aproape identice cu cele ale fortificației de pământ anterioare. Verificîndu-se prin trei secțiuni zidul de cortină de la incinta a III-a și dezvelindu-se zidul de la

²⁶ W. Petzsch—G. Martiny, în *PZ*, 21, 1930, p. 237 sqq., fig. 5, 16. Pentru diferite tipuri de porți de cetăți, cf. R. v. Uslar, *Studien*, 1964, p. 207 sqq.

²⁷ J. Szendrei, *Ungarische Kriegsgeschichtliche Denkmäler*, Budapesta, 1896, p. 64 nr. 154, p. 74 nr. 192 și p. 76; A. Nadolski, *op. cit.*, p. 83, pl. XXXVII; W. Kocka, E. Ostrowska, în *Studia Mat. Sprow.*, III, 1955, p. 271 sqq., pl. 77 a; Z. Hilczekrowna, *Ostrogi*, 1956, p. 58 sqq., pl. VII.

incintele I și II, pe o porțiune de aproape 300 m, s-au constatat două faze principale de construcție, precum și diferite reparații, adăugiri sau suprapuneri de ziduri ce se eșalonează cu precădere în sec. XIII—XIV.

Deși în stadiul actual al cercetărilor este încă greu de a preciza cu suficientă claritate data cînd a început construirea primei fortificații cu ziduri de piatră, vom încerca, pe baza materialului arheologic recoltat pînă acum, precum și a observațiilor stratigrafice înregistrate, să reconstituim sub formă de ipoteză de lucru principalele etape de construcție ale incintelor de piatră. Probabil că cea mai veche fază a început cu ridicarea unui turn patrolater, plasat la vîrfurile terasei incintei I. Cercetările efectuate la acest punct sînt abia la început, dar pînă în prezent s-a putut stabili că aici zidul este cel mai bine conservat, păstrîndu-se pe o adîncime ce depășește 2 m. Au fost înregistrate două din laturile acestui turn, iar la cea de a treia zidul a fost scos încă din vechime, păstrîndu-se doar șanțul lui de temelie ce a fost umplut cu moloz. Probabil contemporan cu acest turn a fost construit și primul zid ce leagă laturile de est și vest ale primei incinte, constituind, împreună cu turnul amintit, o mică fortăreață (citadelă) (cf. pl. I și fig. 2 d). Acest zid al citadelei nu se leagă organic de zidurile ce formează laturile de est și vest ale primei incinte, indicînd că el a fost construit foarte probabil ulterior. Materialul ceramic aflat pe nivelul de călcare corespunzător acestui zid poate fi datat cu precădere în sec. XIII. Precizarea mai concretă a timpului construirii zidului de piatră este doar ipotetică în stadiul actual al cunoștințelor. Pare probabil că turnul patrolater de pe vîrfurile terasei să fie din prima jumătate a sec. XIII, servind ca turn de observație. Și poate din aceeași vreme să fie și partea cea mai veche a zidului însuși. Distrugerea acestora cu prilejul marii invazii tătarо-mongole din 1241 și primejdia repetării ei, în a doua jumătate a sec. al XIII-lea, a impus refacerea zidurilor distruse și ridicarea altora. Probabil că la sfîrșitul acestui secol zidul a fost distrus, fie de o nouă invazie tătară (1285), fie în timpul unor lupte dintre feudali, așa cum s-a întîmplat și cu alte cetăți transilvane. Peste molozul provenit de la dărîmarea zidului se află un nou strat de cultură, care corespundea noului zid, construit în parte peste temelia zidului amintit (fig. 10 a). Datarea ceramicii aflate în acest nivel s-a făcut pe baza identității ei cu cea găsită împreună cu un frisac austriac, stanțat pe o singură parte, aflat la turnul de lemn cu baza din piatră, din caseta A. Oricît am prelungi perioada de circulație a acestei monede, nu credem că s-ar putea depăși sfîrșitul sec. XIII, astfel că am avea un punct de reper cronologic suficient de sigur. Zidul acesta este construit în aceeași tehnică ca și a celorlalte ziduri ale incintei. Fețele zidului sînt formate din blocuri fasonate, legate cu var stins pe loc, iar emplectonul este alcătuit din pietre sfărîmate și nisip. Menționăm în mod special că la acest zid, pe lîngă cîteva blocuri cu semnele meșterilor pietrari, s-a găsit un bloc spart dintr-unul mai mare, pe care este săpată o cruce formată din patru triunghiuri unite într-un punct (fig. 10 b). Probabil că acest bloc, dimpreună cu altele similare, cioplite din aceeași piatră, provine de la o biserică mai veche (eventual sec. X sau XI), dărîmată în momentul cînd a început construirea temeliei acestui zid (sec. XIII). Lățimea zidului este de numai 3,20 m, în comparație cu alte porțiuni ale zidului de incintă care ating în unele părți o lățime de 4,5 m. Deși s-a săpat pînă la —2,5 m, încă nu s-a atins baza temeliei zidului, urmînd ca cercetările în acest punct să continue. Zidul mai nou, înălțat în bună parte, așa cum am mai amintit, peste temelia zidului mai vechi este construit probabil la sfîrșitul sec. XIII sau începutul sec. XIV, într-o tehnică diferită. Blocurile sînt legate cu un mortar de proastă calitate, iar emplectonul a rămas același, adică pietre sfărîmate și nisip. Zidul de pe latura de est de la incinta a II-a, începînd de la punctul unde a fost probabil poarta, a fost întărit spre interiorul cetății, pe o porțiune de circa 40 m, cu o nouă față, formată tot din blocuri fasonate, legate cu var stins pe loc, lărgindu-se astfel grosimea inițială a zidului; încît zidul are acum o lățime de 4,30—4,50 m (pl. I și fig. 11). Menționăm că mai ales la noua față a acestui zid, formată din blocuri fasonate, cioplite dintr-un tuf vulcanic s-au găsit cîteva blocuri ce au „șanțuri-babe” în care se

fixau capetele unor birne de lemn ce legau blocurile între ele. Trebuie însă precizat că blocurile cu „șanțuri-babe” nu erau așezate în poziții funcționale, ci au fost refolosite de la o altă construcție mult mai veche, probabil o cetate dacică, aflată undeva în apropiere, care la acea dată fiind în ruine a fost demolată, iar blocurile respective reutilizate în zidul feudal, bine înțeles fără a mai avea rolul lor inițial. Astfel de blocuri cu „șanțuri-babe” au mai fost găsite și în alte părți ale zidului de incintă, precum și la temelia unei biserici din sec. X, dovadă că ruinele cetății dacice fuseseră folosite ca material de construcție gata fasonat, în diferite perioade. Menționăm că tuful vulcanic din care sînt cioplite blocurile respective se află pe valea Lonei numai într-un singur punct, situat la vest de comuna Pigliș, unde și astăzi cariera este folosită pentru cioplirea pietrelor cu care se căptușesc fîntînile sau pentru pietrele de rîșniță.

Zidul, construit în aceeași tehnică, continuă pe latura de est, fără ca la punctul unde cotește brusc spre sud să fi avut un turn de apărare, așa cum era de așteptat. În acest punct zidul descrie un arc perfect, iar lățimea lui crește treptat, astfel că ea variază între 4 și 4,5 m. La latura de sud, pe o porțiune de circa 20 m, temelia zidului a fost scoasă complet, dar mai departe ea continuă fără întrerupere. Deoarece s-a urmărit cu precădere numai ductul zidului de incintă, fără să se fi săpat și porțiunile cu nivelul de călcare contemporan cu perioada lui de folosire, materialul arheologic, în special ceramica aflată în molozul provenit de la dărîmarea zidului, este nesemnificativ pentru datare, căci el constă doar din fragmente ceramice nespecifice, aparținînd diferitelor perioade atestate aici (neolitică, epoca bronzului etc.). Zidul de pe latura de vest a incintei a II-a a fost dezvelit numai parțial. Aici s-a constatat că el traversează și șanțurile fortificațiilor mai vechi de la incinta I-a, dar pînă la dezvelirea lui integrală nu se poate preciza decît că a fost construit în aceeași tehnică ca și zidurile amintite mai sus. Menționăm că în cea mai mare parte, paralel cu dezvelirea zidurilor, s-a făcut consolidarea lor cu mortar și ciment, păstrîndu-se, atît cît a fost posibil, toate pietrele în poziția lor *in situ*, pentru a fi conservate cît mai apropiat de condițiile în care au fost descoperite.

Asupra amănuntelor tehnicii de construcție și a datării zidului de la incinta a III-a nu ne putem încă pronunța, deoarece, deși a fost de trei ori secționat (S. I, S. III/2 și S. III/3), observațiile sînt îngreunate de faptul că zidul și temelia lui fuseseră sistematic scoase. S-a constatat doar că șanțul în care s-a înfipt temelia zidului, umplut acum cu moloz și mortar, are o lățime ce variază între 3 și 3,5 m și că pe o anumită porțiune el străpunge valul de pămînt din prima etapă de construcție, fără a urmări însă exact creasta acestuia, deoarece la acea dată el era deja aplatizat. Nici sporadicele fragmente ceramice din sec. XIII—XIV găsite în secțiunile amintite nu ajută mai concret la datarea lui. Spre deosebire însă de zidurile de la incintele I și II, blocurile de piatră ale acestui zid au fost legate cu un mortar de o calitate relativ bună, lipsind, după cît se pare, embletonul format din pietre sfărîmate și nisip. Faptul că zidul este mai îngust, la care se adaugă observația că foarte probabil întreg zidul a fost legat cu mortar, ar pleda pentru o datare mai recentă, pe care nu o putem delimita încă mai precis.

Fără îndoială că turnul de lemn cu baza pătrată, din pietre uneori fasonate, descoperit în caseta A de la incinta I este contemporan cu una dintre fazele curtinei de piatră. Datarea lui în cursul sec. XIII este asigurată de friscacul austriac amintit mai sus, precum și de ceramica aflată în jurul unei vetre, situată la circa 1,5 m în afara turnului.

În nivelele corespunzătoare fortificației de piatră s-au găsit numeroase fragmente ceramice, lucrate mai ales la roată rapidă, dintre care amintim în mod special cîteva executate dintr-o pastă fină și pictate cu o culoare vișinie; altele cenușii, șampilate cu diferite motive. Această ceramică a aparținut foarte probabil oaspeților (*hospites*) pomeniți în documentele de la mijlocul și sfîrșitul sec. XIII, din împrejurimi. Se pare că această ceramică a fost importată, deoarece imitațiile lo-

cale se disting net din punct de vedere calitativ, de cele de import²⁸. În nivelul aparținător secolelor XIV—XV s-au găsit, atât la incinta I-a, cât și la incinta a II-a, pe lângă o ceramică specifică acestei vremi (fig. 7), și piese de metal: o țesală, o secure, potcoave, pîteni cu roțițe etc.²⁹, care asigură datarea acestui nivel în secolele XIV—XV (fig. 8/1—4/7).

Probabil că funcționarea incintelor de piatră încetează în cursul sec. XV, deoarece pînă în prezent nu s-au găsit urme arheologice în interiorul cetății de piatră care să confirme o prelungire sau o folosire a ei în secolele următoare.

Așezarea, cimitirele și bisericile contemporane cetății. Față de impunătorul complex fortificat de la Dăbica, cercetările arheologice efectuate pînă acum reprezintă doar un început, care încă nu a reușit să acopere nici măcar prin simple sondaje de verificare toate obiectivele corespunzătoare diferitelor etape și faze de fortificare înregistrate aici. Avînd în vedere specificul acestor săpături, acela de orientare și verificare stratigrafică ori cronologică a diferitelor etape pe care le-a parcurs în timp această cetate, este firesc ca o prezentare, chiar preliminară, a cercetărilor efectuate pînă în prezent să fie încă lacunară și provizorie. Săpăturile viitoare vor aduce, după cum nădăjduim, completări substanțiale la înțelegerea mai complexă a evenimentelor istorice desfășurate aici de-a lungul veacurilor. Făcînd abstracție de așezările și urmele de locuire mai intense ori sporadice din epocile precedente, vom prezenta pe scurt cîteva dintre obiectivele contemporane cetății feudale.

Urmele de locuire corespunzătoare primei etape de fortificare de la Dăbica sînt răzlețite pe o suprafață considerabilă, ilustrînd o viață intensă în acea vreme. Am amintit în trecut vetrele de foc de pe drumul de rond corespunzător celei de a doua faze de fortificare de la incinta I-a dimpreună cu nivelul ei de călcare, precum și bordeiul cu cuptor de la incinta a II-a ori complexul de prelucrare a fierului de la incinta a III-a. Urmele cele mai intense de locuire corespunzătoare acestei etape le găsim cu precădere pe întinsa suprafață ce corespunde incintei a IV-a. Aici, în secțiunile IV/1 și IV/2 ori a casetelor corespunzătoare lor s-au dezvelit gropi de provizii și locuințe care, pînă acum, se dovedesc a fi de trei tipuri: semibordeie ușor adîncite în pămînt; locuințe de suprafață cu pereții din grinzi de lemn, ale căror tălpi sînt înfipite în lutul galben; locuințe de suprafață ai căror pereți din lemn se sprijină pe lespezi de piatră așezate din loc în loc. O astfel de locuință, cu două încăperi, cu laturile de 8 × 8 m, deci 64 m², și un pridvor pe latura de est, a fost ridicată, suprapunîndu-se peste un bordei și o locuință cu tălpile înfipite în lutul galben, indicîndu-ne astfel succesiunea lor în timp. Această din urmă locuință, prin dimensiunile ei și bogatul inventar arheologic descoperit, se poate presupune că aparținea unui membru mai înstărit al obștii, poate chiar unui jude sau cneaz. Menționăm că toate locuințele au fost mistuite de foc, după cum rezultă din birnele carbonizate păstrate *in situ* și din pietrele înroșite³⁰. Inventarul arheologic descoperit în aceste locuințe constă

²⁸ A. Brackmann — W. Unverzagt, *Zantoch. Eine Burg im deutschen Osten*, Leipzig, 1936, p. 115 sqq., fig. 28; M. D. Matei, *Die graue Keramik von Suceava und Einige archäologische Probleme des 14. und 15. Jahrhunderts in der Moldau*, în *Dacia*, N.S., 1962, p. 357 sqq.; L. Chițescu, în *SCIV*, XV, 1964, p. 421 sqq.; idem, în *Dacia*, N.S., 1966, p. 301; K. Reichertova, în *Arch. Stud. Mat.*, III, Praha, 1965, p. 4 sqq.; V. Pintea, în *ActaMN*, IV, p. 533 sqq.

²⁹ J. Szendrei, *op. cit.*, p. 186 nr. 535, p. 204 nr. 594, p. 232 nr. 725; A. Brackmann — W. Unverzagt, *op. cit.*, p. 117, fig. 29/17 și p. 121, fig. 34/4; H. Henja, în *PA*, LIII, 2, 1962, p. 455 sqq.; B. Polla, *Stredoveka zaniknutá osada na Spisi (Žaluzány)*, Bratislava, 1962, p. 122 sqq.; V. Pintea, *op. cit.*, p. 536, fig. 9.

³⁰ Folosirea concomitentă a bordeielor și a locuințelor de suprafață în aceeași așezare este întîlnită și în alte locuri, cf. W. Krämer, *Die frühmittelalterliche Siedlung von Bûrgheim in Schwaben*, în *Bayerische Vorgeschichtsblätter*, 18/19, 1952, p. 200 sqq., pl. 25—26 (datată cu monedă de la Carol cel Mare); V. Hrubý, *Staré Město*, 1965, p. 118 sqq.; H. Preidl, *op. cit.*, III, 1966, p. 7 sqq. Pentru diferite

dintr-o ceramică lucrată la roată rapidă într-o tehnică superioară (amintim în mod special fragmente ceramice smălțuite, importate din imperiul bizantin) (fig. 6), căldărușe de lemn cu cercurile și mînerile de fier (fig. 5/6), cuțite (fig. 5/3), pîteni din fier placați cu foițe de aur, de tip carolingian (fig. 5/4—5), garda de la o spadă cu două tășuri (fig. 5/7), o cruce bizantină din bronz (fig. 5/1) etc. Deoarece asupra acestor obiecte vom mai reveni, amintim doar că ele asigură datarea acestei așezări în sec. IX—X, deci contemporană cu prima etapă de construire a cetății, din perioada voievodatelor româno-slave.

Într-un alt punct, situat la circa 200 m spre est, cu ocazia dezvelirii unui cimitir de tip Bjelo-Brdo, datat cu monede în sec. XI—XII (pl. I/C 1, C 2, C 3), s-a constatat că mormintele se suprapun peste vetre ori locuințe mai vechi, din sec. IX—X.

La al treilea punct (grădina lui Al. Tămaș), situat în colțul de sud-est al incintei a IV-a, la circa 300 m de primul punct și 200 m de al doilea punct (S. 1, S. 2 și casetele A—C) s-au descoperit bordeie și un cuptor de lezezi de piatră care, pe baza materialului ceramic (pl. IV/10, 27), pot fi datate în sec. VIII—IX. Peste unele dintre aceste locuințe se suprapun două biserici, dintre care ultima este datată pe bază de opt monede de la Ladislau I la sfîrșitul sec. XI.

Urmele de locuire și bordeiele corespunzătoare palisadelor din sec. X—XI au fost semnalate deja la cele trei incinte (I, II, III), dar încă nu se poate preciza cît se extind aceste urme de locuire și la incinta a IV-a.

Întrucît săpăturile la bisericile descoperite în grădina lui Al. Tămaș sînt abia la început, iar datele obținute pînă în prezent nu sînt încă suficient de concludente, nu ne putem pronunța mai concret asupra lor, mai ales că ele se înscriu printre cele mai vechi biserici din Transilvania. Biserica cea mai veche are atît altarul ($2,80 \times 3$ m), cît și nava ($4,20 \times 4,50$ m) aproape patrate, cu pilaștri corespunzători arcadei altarului³¹. Grosimea zidurilor ($0,80$ — 1 m) și mortarul de bună calitate pledează pentru o construcție în întregime din piatră, deși nu trebuie exclusă ipoteza că atît altarul, cît și nava ar fi putut să fie ridicate de la o anumită înălțime în sus din lemn. Planul patrat al navei și al altarului derivă însă, foarte probabil, din planul bisericilor de lemn mai vechi³². Datarea ei este asigurată de două observații stratigrafice clare: a) suprapunerea zidurilor acestei biserici peste morminte mai vechi, dar fără inventar sau cu inventar nespecific³³ și b) descoperirea a opt monede de la Ladislau I (1077—1095) în stratul de humus situat peste dărîmăturile provenite de la biserică respectivă³⁴. Deci ea trebuie să-și fi încheiat existența pe la mijlocul secolului XI, dar data cînd a fost construită nu poate fi încă precizată. Se poate socoti, așadar, această biserică din timpul primei așezări

tipuri de bordeie, cf. J. Kudřnač, *Die slawischen eingetieften Wohnstätten, in Origine et débuts des Slaves*, VI, 1966, p. 197 sqq.; E. Comșa, în *Dinogetia*, I, București, 1967, p. 30 sqq.; E. Zaharia, *Săpăturile de la Dridu*, București, 1967, p. 19 sqq.

³¹ Pentru planuri similare de biserici, cf. J. Cibulka, *Velkomoravsky kostel v Madré u Velehradu*, Praha, 1968, p. 69 sqq., fig. 47, 52, 55, 57/8, 19, 20, 30 etc.; V. Richter, *Die Anfänge der grossmährischen Architektur*, în *Magna Moravia*, Praha, 1965, p. 121 sqq., pl. IX/1, 3.

³² V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, București, 1959, p. 70 sqq.; idem, *Arhitectura și sculptura romanică în Pannonia medievală*, București, 1956, p. 104 sqq.; idem, *Contribuție la studiul tipologiei bisericilor de lemn din Țările Române*, în *AIIC*, III, 1960, p. 27 sqq.

³³ La mormîntul 47, de pildă, s-au găsit inele de buclă din sîrmă simplă, cu capetele distanțate, ce se datează cu precădere în sec. VIII—XI. Pentru aria lor de răspîndire, cf. W. Hensel, *Die Slawen*, p. 153, fig. 88.

³⁴ Menționăm că monedele nu provin de la eventuale morminte răvășite, căci în zona aceasta mormintele sînt nederanjate, fiind anterioare bisericii și stratului de dărîmături provenit de la demolarea ei. Stratul de humus în care s-au găsit monedele amintite corespunde nivelului de călcare a celei de a doua biserici și ele ar putea indica data eventuală (sfîrșitul sec. XI — începutul sec. XII) cînd a început ridicarea bisericii cu naos și pronaos.

fortificate, o biserică voievodală, ceea ce ar explica și construirea ei din piatră, în întregime sau în mare parte.

Odată cu construirea cetății de comitat (sec. XI), după cum era și firesc, așezarea contemporană cu ea a fost mutată dincolo de pîrîul Branîstei, avînd ca nucleu biserica de la punctul numit „Boldigă”, situat la circa 1,5 km de cetate. Această așezare, care va deveni satul feudal, pomenit pentru prima dată în documente abia la 1279, nu a fost încă cercetată.

La punctul numit „Boldigă” s-au descoperit trei biserici suprapuse. De la cea mai veche (C), s-a dezvelit doar fața unui zid, care ar putea fi eventual zidul nordic al altarului, dar el ar putea fi tot așa și zidul unei cripte a bisericii mai noi (B). Existența aici a unei biserici din sec. X ar fi indicată de un cercel, specific acestui veac, descoperit lîngă un mormînt răvășit de zidul sacristiei bisericii celei mai recente (A). De la biserica B s-au dezvelit doar două ziduri (nordic și estic) ale altarului dreptunghiular (circa 5×4 m). În mortarul (amestecat cu cărămidă pisată) zidului de nord al acestui altar s-a găsit o monedă de bronz bizantină, schifată, din sec. XI, ceea ce arată că spre sfîrșitul acestui veac trebuie să fi început construirea acestei biserici. Menționăm că zidurile altarului sînt formate din blocuri refolosite, provenind probabil de la o biserică mai veche (C)³⁵. Nava acestei biserici nu a fost încă dezvelită, căci ea se află sub pavajul din lespezi de piatră corespunzător bisericii A. Probabil că biserica a dănuit pînă în secolul XIII, fiind contemporană cu arhidiaconul Ioan pomenit în 1213³⁶.

Din aceeași vreme este și a doua biserică (tot B) din grădina lui Al. Tămaș. Ea are naosul de 10×7 m și pronaosul de 5×4 m. Altarul ei nu a fost încă dezvelit. Temeliile zidurilor acestei biserici au fost scoase aproape integral, păs-trîndu-se doar șanțurile acestora, care ne indică numai cu aproximație grosimea zidurilor. Astfel, zidurile naosului aveau circa 0,90 m, iar ale pronaosului circa 70 cm grosime. Construirea ei, după dărîmarea primei biserici, la sfîrșitul sec. XI, eventual la începutul sec. XII, este dovedită de monedele de la Ladislau I amintite mai sus, aflate la nivelul ei de călcare. Se pare că în cursul sec. XIII plafonul ei, ce era pictat cu o frescă în culori variate și de bună calitate, s-a prăbușit, după cum ar indica-o cîteva fragmente ceramice aflate peste dărîmăturile sale³⁷. Curînd ea a fost reparată, deoarece peste dărîmăturile plafonului prăbușit s-a depus pe întreaga suprafață a naosului un strat de lut brun, gros de 10—15 cm, iar pe acest strat s-au găsit cîteva blocuri de la o ogivă adusă probabil de la o altă biserică, specifice sec. XIV—XV. Cimitirul corespunzător acestei biserici a fost înregistrat în partea de est a ei. Pe baza inventarului și a monedelor descoperite pînă acum la morminte (57 pînă în prezent) se poate preciza că el a fost folosit pînă la începutul sec. XIII. Alături de această biserică, și parțial peste cimitirul amintit, s-au aflat blocurile de piatră (tălpigile) probabil ale unei biserici de lemn, ale cărei dimensiuni și durată în timp urmează să fie precizate de cercetările viitoare.

Satul feudal contemporan cu incintele curtinei de piatră, după cum am mai spus, nu a fost încă cercetat. În schimb, biserica a doua (B) și eventual biserica de lemn din grădina lui Al. Tămaș, dar mai ales biserica A de la „Boldigă” au fost contemporane cu această ultimă fază de fortificare de la Dăbîca. Data cînd a început construirea bisericii-sală de la „Boldigă” nu poate fi stabilită cu certitudine. Ea este impunătoare ca dimensiuni, avînd nava de 12×8 m, altarul de $6,5 \times 5,5$ m

³⁵ Atragem atenția asupra unui bloc fasonat, pe care este incizat bustul unui om și draperia hainei. Blocul respectiv ar putea să provină de la o piatră de mormînt.

³⁶ Unele dintre mormintele aflate în afara bisericii A erau contemporane cu această biserică (B), după cum o arată moneda de la Ștefan III (1162—1172) găsită, din păcate, printre mormintele răvășite de înmormîntările mai noi.

³⁷ O studiere mai atentă a acestor fresce ar putea contribui la o datare mai certă a bisericii, deoarece pentru planul ei nu cunoaștem o analogie perfectă, deosebindu-se de bisericile mai vechi din Cehoslovacia (cf. V. Richter, *op. cit.*, pl. I/3; III/13 și IV/16) ori de cele mai noi, de influență bizantină, cf. V. Vătășlanu, *Istoria artei feudale*, p. 134 sqq.

și sacristia de $5,5 \times 3,5$ m. Bazându-ne pe planul specific pe care-l prezintă, precum și pe câteva piese arhitectonice romanice târzii, pare posibil ca ea să fi fost înălțată spre sfârșitul sec. XIII³⁸. Această biserică a fost de mai multe ori reparată, după cum arată unele piese arhitectonice gotice încadrate în zid ori refolosite ca pardoseală la pavaj, dar mai ales astuparea portalului de vest cu un zid construit în grabă. Contemporane cu biserica sînt eventual numai mormintele datate cu monede de la Carol Robert (1310—1342), iar cele datate cu monede din sec. XVI ar indica data căderii ei în ruină, deoarece molozul provenit de la această ultimă demolare se află peste nivelul de săpare al gropilor de morminte.

Încadrarea tipologică și cronologică a materialului arheologic. Din excepțional de bogatul material arheologic recoltat cu ocazia cercetărilor la fortificație, așezări, cimitire și biserici, am selectat doar câteva piese mai caracteristice, ce ilustrează principalele jaloane cronologice ale diferitelor etape istorice pe care le-a parcurs importantul complex de la Dăbica. Dintre acestea vom analiza mai îndeaproape doar câteva piese.

Ceramica este materialul arheologic cel mai abundent descoperit la Dăbica, mai ales în locuințe și în nivelurile corespunzătoare diferitelor etape de locuire constatate aici. Dacă pînă la sfârșitul sec. VII e.n. se poate vorbi în Transilvania de o continuitate neîntreruptă și mereu dominantă a ceramicii de veche tradiție romană, lucrată la roata rapidă, atît în așezări, cît și în cimitire, începînd cu sfârșitul sec. VII, dar mai ales în sec. VIII, datorită folosirii paralele a ceramicii slave lucrate cu mîna, proporția celei dintîi scade treptat³⁹. Într-adevăr, în așezările și cimitirele din sec. VIII—IX se constată că ceramica lucrată cu mîna sau la roata înceată predomină față de cea lucrată la roata rapidă. Abia începînd cu secolul IX (la unele complexe încă de la începutul, la altele numai la sfârșitul acestui secol) se constată o creștere treptată a proporției ceramicii executate la o roată mai bună sau rapidă. Fenomenul este general pe teritorii întinse, fiind frecvent întîlnit pe arii largi ale Europei. Pentru exemplificare, ne oprim la marginile de est ale imperiului carolingian, la teritoriul Pannoniei și Moraviei. Aici trecerea de la ceramica lucrată cu mîna, de tip Praga, din sec. VI—VII, la ceramica lucrată cu roata bună sau rapidă de tip Fenékpuszta—Zalavár, Köttlach, Blučina sau Staré Město, s-a făcut mai accelerat, astfel că încă de la începutul sec. IX ea domină, păstrînd însă puternica amprentă a influenței slave⁴⁰. Și în Transilvania, la unele complexe (Dăbica, Noșlac, Moldovenеști etc.), pe lîngă ceramica lucrată cu mîna sau la roată înceată, se constată o creștere tot mai accentuată a ceramicii de bună

³⁸ Planul bisericii este similar cu al bisericilor-sală din Transilvania, cf. V. Vă-tășianu, *Istoria artei feudale*, p. 72 sqq., ori a altora, cf. G. Entz—L. Gerő, *A Balatonkörnyék műemlékei*, 1958, p. 106 sqq.; K. Kozák, *Borsod megye szentélyzáródásu középkori templomai*, în *Hermann Otto Múz. Évk.*, V, 1965, p. 221 sqq.; K. Bakay — N. Kalicz — K. Sági, *Veszprém megye régészeti topográfiája*, Budapest, 1966, p. 104 sqq. Dintre piesele arhitectonice semnalăm, pe lîngă un fragment de capitel romanic, și un fragment de lunetă pe care este redat un personaj cu barbă și chică, a cărui îmbrăcăminte este sculptată într-un stil arhaizant, care probabil s-ar putea data în sec. XIII.

³⁹ K. Horedt, *Untersuchungen*, p. 87 sqq.; M. Rusu, *The prefeudal cemetery of Noșlac (VIth—VIIth centuries)*, în *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 284 sqq., fig. 5—7; D. Bialekova, în *SlovArch*, XV, 1, 1967, p. 65 sqq., cu sublinierea aportului substanțial al populațiilor tîrce.

⁴⁰ Cs. Sós, în *SlavAnt*, VII, 1960, p. 289 sqq.; idem, *Zalavár*, Budapesta, 1963, p. 10 sqq. și 94 sqq., fig. 66—84. J. Korosec, în *ActaArchBp*, XVII, 1965, p. 61 sqq.; H. Mitscha-Märheim, *ibidem*, p. 83 sqq.; Z. Vinski, *Kötlacher Kultur*, în *Enzyklop. Handb.*, I, 1966, p. 63 sqq.; G. Török, în *Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodenk.*, II/12, 1963, p. 464 sqq. (ceramica de la Sopron-Köhid, Rusovce etc. a rămas în cea mai mare parte inedită); idem, în *ActaArchBp*, 1965, p. 107 sqq.; J. Poulik, *Staroslovanska Morava*, 1948, p. 84 sqq., fig. 26, pl. X—XXXI; V. Hrubý, *Staré Město*, 1955, p. 125 sqq., pl. 26, 40—44; idem, *Staré Město*, 1965, p. 268 sqq., fig. 89/94; M. Zapotocký, în *PA*, 1965, p. 247 sqq.; B. Dostal, *Slovanska pohřebiště ze střední doby hradišne na Morava*, Praha, 1966, p. 108, 143 sqq. etc.

factură sau lucrată la roată rapidă. Se pare că acest proces a fost împropățat și chiar accelerat de contactul direct, dar mai ales de influența culturii bizantine. Într-adevăr, la Noșlac, Moldovenști și Dăbica s-au descoperit fragmente ceramice importate direct din imperiul bizantin. Ne referim, pe de o parte, la ceramica lucrată din caolin sau pastă fină de culoare gălbuie ori portocalie, iar pe de altă parte la ceramica smălțuită (fig. 6)⁴¹. Uneori tehnica sau forma vaselor importate este imitată în atelierele locale (pl. III/2 și IV/31). Analogiile apropiate ce există între ceramica lucrată la roată bună sau rapidă, de la Dăbica, și cea moraviană de pildă, pot fi explicate fie prin relații economico-culturale directe și evident contemporane, dar mai ales prin fondul comun romano-bizantin și slav, care a stat la baza genezei acestei ceramici, căci atelierele de olari din Pannonia de pildă, aparținătoare „populației romanizate” (cum numesc cercetătorii maghiari pe principalii

⁴¹ Pe lângă ceramica cu smalt verde-oliv ori gălbui, similară celeia de la Dinogetia, Păcuilui lui Soare etc., s-au găsit și numeroase fragmente care peste smaltul verde-oliv, de foarte bună calitate, au o glazură aurie. Despre ceramica bizantină, cf. I. Barnea, în *Dinogetia*, I, 1967, p. 230 sqq.; C. Nicolescu, în *SCIA*, VI, 1959, p. 75 sqq.; idem, în *Byzantinoslavica*, XXI, 1960, p. 260 sqq.; idem, în *Faenza*, LI, 1965, p. 99 sqq. Pentru ceramica cu glazură aurie, similară cu „*lustrina araba*”, nu cunoaștem analogii. Atît Corina Nicolescu, cît și alți cunoscători ai ceramicii smălțuite bizantine, nu ne-au putut da referiri mai concrete asupra atelierului unde a putut fi lucrată această ceramică, deosebit de fină ca execuție. Cunoaștem un singur ulcior găsit la Orșova (Muz. Timișoara, inv. nr. 2495) care s-ar asemana ca factură cu această specie ceramică de la Dăbica, dar glazura aurie este în bună parte ștearsă. La unele vase smălțuite romane tîrzii (sec. IV—V), din Pannonia, peste smaltul verde-oliv, cu puncte brune, se observă o ușoară nuanță de glazură aurie, dar ea pare să fie o irizare a smaltului (cf. A. Burger, în *ActaArchBp*, XVIII, 1966, p. 140 sqq., fig. 126, pl. CVII—CX, la care se adaugă alte vase inedite din Muzeul Aquincum și Magyar Nemzeti Múzeum din Budapesta). Prof. Gheorghe Ștefan a avut amabilitatea să ne comunice că la Dinogetia în nivelul bizantin din sec. VI s-ar fi găsit o ceramică similară. Vasele smălțuite din sec. VII—VIII găsite în cimitirele avare nu au o glazură aurie peste smalt (cf. N. Fettich, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót — Basahalma*, Budapest, 1965, p. 72, M. 211, fig. 122/4; Z. Cilinská, în *AR*, XVI, 3, 1964, p. 375 sqq., fig. 107, de la Nove Zámky). Prof. A. Milcev, cu ocazia vizitei făcute la Cluj a avut amabilitatea să ne comunice că în Bulgaria ar exista ceramică smălțuită similară, ce se datează în sec. IX—X. Referitor la ceramica gălbuie ori portocalie, D. Bialekova în *SlovArch*, VI, 1, 1967, p. 5 sqq., pornind de la unele analogii concludente, consideră pe bună dreptate că unele forme de vase de culoare gălbuie sau portocalie descoperite în cimitirele avare tîrzii, în special din sec. VII, își au originea în răsărit și că ele au fost aduse în Cîmpia Tisei ori în Pannonia de către o populație tîrcă (uturguri, cuturguri, avari etc.). Pentru aceeași origine a vaselor piriforme cenușii am opinat și noi (cf. M. Rusu, în *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 286 n. 36), dar problema este mai complexă. Majoritatea analogiilor răsăritene pe care le prezintă autoarea (p. 41 sqq.) sînt lucrate cu mîna, în timp ce vasele din mormintele avare tîrzii sînt executate în bună parte la roată rapidă, dintr-o pastă fină și sînt în general bine arse. Aceste vase nu se deosebesc substanțial ca factură de cele cenușii, din cimitirele avare timpurii sau longobarde ori gepide, care în cea mai mare parte au fost executate în atelierele locale de către populația romanică din Pannonia. Acceptînd teza susținută de Darina Bialekova, că unele forme de vase au fost aduse din răsărit, noi credem însă, alături de alți cercetători (cf. p. 72 n. 309), că ele au fost lucrate în atelierele pannonice de către populația romanică, după gustul și la comanda avarilor stăpînitori. Pentru această teză pledează nu numai factura la roată rapidă a acestor vase, în contrast evident cu vasele făcute cu mîna, aduse de avari, dar și o serie întreagă de produse metalice găsite în cimitirele avare, care au fost făurite de asemenea în atelierele pannonice ori bizantine. Stabilirea concretă a acestor ateliere este unul dintre dezideratele majore ale cercetării arheologice viitoare.

purtători ai culturii Keszthely⁴², și-au continuat activitatea nestingherit, indiferent de dominația sau stăpânirea politică exercitată asupra lor (avară, carolingiană, moraviană).

Influența bizantină sau carolingiană asupra produselor de metal din această zonă este aproape unanim recunoscută de către cercetătorii care au studiat această problemă, căci altfel nu s-ar putea explica, de exemplu, geneza minunatelor bijuterii de argint moraviene sau produsele de bronz emilate din cadrul culturii Kötthlach, chiar dacă se admite că purtătorii acestor produse sînt în principal slavii. Se pare că influența populației romanice asupra celei slave sau avară din Pannonia ori alte teritorii învecinate a fost mult mai puternică decît se admite în genere și ea ar trebui studiată cu mai multă atenție, căci activitatea atelierelor panonice a fost probabil mai eficace și mai directă decît a celor bizantine propriu-zise, situate mai la sud și sud-est. Și în Dacia sau chiar la sudul Dunării⁴³ s-a petrecut un proces similar, deși nu de aceeași amploare. Aici activitatea atelierelor locale era mult mai redusă și de aceea produsele bizantine au pătruns pe scară mai largă.

⁴² A. Cs. Sós, în *SlavAnt*, X, 1963, p. 309 sqq. și nota 2a; *Führer durch Ausstellung des Ungarischen Nationalmuseums*, Budapeșt, 1963, p. 104 sqq.; Gy. Székely, *op. cit.*, p. 76 sqq.; Z. Vinski, *Betrachtungen zur Kontinuitätsfrage des autochthonen romanisierten Ethnikons in 6. und 7. Jahrhundert*, în *Problemi della civiltà e dell'economia longobarda*, Milano, 1964, p. 103 sqq.; A. Kiss, *Pannónia római kori lakosága népvándorlaskori helybenmaradásának kérdésehez*, în *JPME*, 1965, p. 85 sqq., unde sînt analizate păreri mai vechi asupra continuității populației romanice (A. Alföldi, A. Pleidell, A. Dopsch, A. Radnóti, I. Kovrig, K. Sági etc., aducîndu-se totodată noi argumente). N. Fettich, în *StudArch*, III, 1965, p. 117.

⁴³ Problema genezei și atribuirii etnice a culturii Dridu, balcano-dunăreană sau veche-bulgară, cum este denumită, a fost și este viu discutată de către specialiști; cf. I. Nestor, în *Dacia*, N.S., II, p. 171 sqq.; idem, în *RevRHist*, III, 1964, p. 383 sqq.; M. Comșa, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 395 sqq.; idem, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 413 sqq.; K. Horedt, în *Dacia*, N.S., X, 1966, p. 261 sqq.; C. Daicoviciu, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 10, 2, 1967, p. 5 sqq.; E. Zaharia, *op. cit.*, p. 135. Deoarece autoarea include și cetatea de la Dăbica în aria de răspîndire a culturii Dridu (pl. XXX nr. 118), fără a justifica pe ce temeiuri o face (căci o pomeniște doar în treacăt, la p. 152) dorim să precizăm că la Dăbica, în afară de unele motive ornamentale ce împodobesc ceramica, benzi de linii ondulate etc. (comune pe spații întinse), nu există elemente care să justifice încadrarea descoperirilor în aria culturii Dridu. Am mai dori să precizăm că cuptorul de la Noșlac nu se datează în sec. VI—VII, ci în sec. IX—X, cum bine s-a precizat în comunicarea citată de autoare la p. 153 n. 180. Concluzia la care ajunge autoarea, cităm: „Subliniem că pe tot teritoriul țării noastre nu se cunoaște între sec. VIII—XI altă cultură decît Dridu“ (p. 165) pare să ignoreze voit unele complexe arheologice din acest răstimp, care nu au nimic comun cu „cultura“ Dridu. Ne referim la așezările de tip Hlincea I, la așezările din sec. VIII—X de la Noșlac, Țaga, Oțeni, Dăbica, la fortificațiile de la Morești, Moigrad, Șirioara, Dăbica, Moldovenești, la cimitirele avară tirzii de la Teiuș, Cimpia Turzii, Bratei, necropolele tumulare de la Nușfalău, Someșeni, necropola moraviană de la Ciumbrud, descoperirile funerare de tip Kötthlach de la Deta, Sălacea, Galoșpetreu, cimitirele maghiare de la Șiclău, Biharia, Cluj ori cele tumulare, pecenege, de la Tirimia, Pusta Bucova sau necropolele de tip Bjelo-Brdo de la Moldovenești, Hunedoara, Vârșand etc. Interesant este că cea mai semnificativă descoperire transilvăneană, Blandiana, care are cele mai multe afinități cu așezarea de la Dridu, nu este amintită, în schimb sînt pomenite alte descoperiri mai vechi (Soporul de Cimpie, Ocna Sibiului), sau mai noi (Bedehaza etc.) care au alte trăsături, specifice zonei intracarpatică. Pentru descoperirile din R. P. Bulgaria, cf. K. Mijatev, în *IzvArchInst*, XXIII, 1960, p. 1 sqq.; St. Stancev, în *IzvArchInst*, 1960, p. 23 sqq.; idem, în *BPI Tirnovo*, I, 1964; în *ActaArchBp*, XVII, 1965, p. 95 sqq. (nu ar fi exclus ca necropolele birituale din sec. VIII—IX de la Novi Pazar, Histria, Satu Nou etc. să reflecte nu numai deosebiri etnice, ci mai ales trecerea de la ritul păgîn al incinerării la cel creștin al inhumării). A. Milcev, în *Arheologia*, VI, 2, 1964, p. 1

Fără a insista asupra datării analogiilor pe care le prezintă factura, formele și ornamentația ceramicii de la Dăbica din sec. VIII—X, subliniem că datarea ei este asigurată, în special pentru sec. IX—X, de piesele de metal găsite împreună cu ea. O atribuire etnică mai nuanțată a acestei ceramicii este dificilă, chiar dacă proporția dominantă a ceramicii lucrate într-o tehnică bună ar pleda, mai degrabă, pentru o populație romanică, deoarece la acea dată și slavii moravieni ori alții deprinseseră meșteșugul lucrării vaselor într-o tehnică avansată. Este foarte probabil deci, că și slavii din Transilvania și-au însușit această tehnică, mai ales că Anonymus vorbind despre locuitorii acestei regiuni îi pomenește pe slavi, alături de români (blasi), dar voievodul lor, Gelu, era român (quidam Blacus), după cum precizează același „magistru P.”

Ceramica de la Dăbica, datată cu piese din metal, dar mai ales cu monede din sec. XI—XII, este aproape exclusiv lucrată cu roata înceată, deși elementele decorative în special, moștenite din secolele anterioare, rămân aproape neschimbate. Acum apar însă forme noi de vase, în special cazanele cu buza evazată și îngroșată, care în loc de torți au câte două găuri ce perforază buza. Aceste vase au fost, pe rînd, atribuite: ungurilor, pecenegilor sau cumanilor⁴⁴. Procesul de trecere de la ceramica lucrată la roată rapidă la cea lucrată la roată înceată se generalizează pe spații mult mai întinse din Europa, deci trebuie să fi existat anumite cauze istorice care au determinat trecerea de la o tehnică la alta.

sq.; St. Mihailov, în *Arheologia*, VI, 1964, p. 13 sq.; J. Dujcev, *Les Slaves et Byzance*, în *Études Hist.*, Sofia, 1960, p. 31 sq.; S. Georgieva, în *IzvArchInst*, XXIV, 1961, p. 35 sq.; Z. Vazarova, *Slawische und Slawisch-Bulgarische Siedlungen auf dem Territorium Bulgariens vom Ende des 6. bis 11. Jahrhunderts*, Sofia, 1965, p. 203 sq. și recenzie la P. Diaconu în *RevRHist.*, V, 1966, p. 485 sq. Fără a zăbovi asupra problemelor complexe legate de această cultură, noi împărtășim teza acad. C. Daicoviciu și a altor cercetători, că în sec. IX ea a fost răspîndită cu precădere de către bulgari, după cum o dovedește chiar și aria ei de răspîndire. Credem însă că la geneza acestei culturi fondul de bază a fost cel romano-bizantin, pe care s-au altoit apoi puternicele influențe slave și bulgare (nu însă cele de tip Saltovo-Majațk), astfel că în cursul sec. IX ea are trăsături specifice, care se disting cu suficientă claritate. Se pare că spre vest de Tîrnovo influența slavo-bulgară nu a fost atît de puternică sau a luat un alt aspect, de vreme ce cultura materială din această zonă, încă puțin cercetată, are trăsături în bună parte diferite de cele specifice culturii balcano-dunărene sau vechi-bulgare, propriu-zise. Fenomenul este greu de explicat, deoarece se știe că în cursul sec. IX stăpînirea bulgară s-a întins pînă la Tisa. Această deosebire, uneori substanțială, între cele două zone, va rămîne chiar pe timpul celui de al doilea țarat bulgar. Foarte probabil că aici procesul de asimilare a populației romano-bizantine, dar mai ales a culturii ei materiale, s-a petrecut mult mai încet și în alte condiții, de aceea o studiere mai atentă a tuturor factorilor ce au dat naștere diferențierilor amintite se impune, astfel putîndu-se înțelege mai bine procesul istoric complex, desfășurat pe arii mult mai întinse, și nu strict legat de un teritoriu limitat sau de o anumită componentă etnică. Pe teritoriul fostei Dacii romane procesul de asimilare s-a petrecut invers, adică slavii au fost romanizați. Dacă din punct de vedere lingvistic și etnic acest proces s-a prelungit pînă prin sec. X, în ceea ce privește cultura materială el a fost mult mai rapid, astfel că în sec. IX slavii își însușiseră pe deplin felul de trai și obiceiurile populației romanice, trecînd de la ritul păgîn al incinerării la ritul creștin al înmormîntării.

⁴⁴ J. Höllrigl, în *ArchÉrt*, XLVI, 1932—3, p. 85 sq.; B. Szöke, în *ArchÉrt*, 82, 1955, p. 86 sq.; I. Méri, în *RégFüz*, II, 12, 1964, p. 45 sq.; P. Diaconu, în *SCIV*, VII, 1956, p. 421 sq.; idem, în *Dacia*, N.S., VIII, 1964, p. 249 sq. (menționăm că descoperirile transilvănene sînt mult mai numeroase decît cele prezentate); D. G. Teodor, în *SCIV*, XIV, 1963, p. 197 sq. Cazanele de bronz, care au fost imitate în lut, au însă o altă datare (sec. VII—X) și o altă arie de răspîndire, deci problema originii și a atribuirii lor etnice este mai complexă, cf. Fr. Behn, în *Germania*, 20, 1936, p. 120 sq.; W. Filipowiak, în *Mat. Zachadnio-Pamarskie*, I, 1955, p. 81 sq., fig. 2—13.

Începînd cu secolul XIII se constată o revenire la executarea ceramicii la roată rapidă și, treptat, mai ales spre sfîrșitul secolului, ea devine dominantă, pentru ca în veacul următor să fie aproape exclusiv folosită. La Dăbica, ca și în alte localități din nordul Transilvaniei (Bonțida, Sic, Gherla, Cluj, Bistrița etc.) această ceramică poate fi legată în parte de oaspeții germani, nu numai pentru că ei sînt atestați aici în documentele din sec. XIII, dar analogiile pe care le prezintă, în special ceramica cenușie, în bună parte de import, pledează pentru atare atribuire, indicînd probabil direcția de unde au fost aduși acești „hospites”. Imitarea ceramicii în atelierele locale a prilejuit răspîndirea tehnicii respective pe spații întinse într-un timp relativ scurt, înviorînd productivitatea lor⁴⁵.

Obiecte de metal. Dintre uneltele folosite în agricultură amintim în primul rînd cuțitul de plug (fig. 8/6) găsit pe nivelul de călcare corespunzător celei de a II-a faze a valului de pămînt de la incinta I-a. Pe teritoriul Transilvaniei nu știm să se fi descoperit veriga intermediară între cuțitul de plug roman și cel similar de la Dăbica, aparținînd perioadei de început a feudalismului, astfel că acest exemplar se înscrie printre cele mai vechi cuțite de plug de la noi, din acea vreme⁴⁶. Mai semnalăm o seceră de mici dimensiuni (pentru care nu cunoaștem analogii) găsită în S. I, între m 115—116, la nivelul corespunzător bordeiului din sec. IX.

Amnarul pe care-l prezentăm (fig. 4/8) are o perioadă de folosire îndelungată, fiind descoperit cu precădere în complexe datate în sec. VIII—IX, deși prezența lui este dovedită și la începutul sec. al X-lea⁴⁷.

Nasturii în formă de clopot, din argint aurit, împodobiți cu diferite motive formate din granule mărunte (cu un diametru de numai 0,4 mm) ridică unele probleme cronologice, deoarece asupra descoperirii de la Drassburg (Darufalva), cu care prezintă cele mai apropiate analogii, păreri specialiștilor sînt împărțite, atît asupra caracterului descoperirii (mormînt sau tezaur), cît și referitor la atelierul de prelucrare sau la datarea ei. Astfel A. Kugler⁴⁸ se pronunță pentru o datare mai

⁴⁵ Faptul că această ceramică cenușie ștampilată lipsește cu desăvîrșire la sașii din sudul Transilvaniei, colonizați mai devreme (sec. XII) pledează de asemenea în favoarea ipotezei că ea a fost adusă mai tîrziu, probabil de „oaspeții” din nordul Transilvaniei. Generalizarea roții rapide într-un timp scurt, pe teritoriul Transilvaniei, nu li se datorește numai lor, căci în Ungaria această tehnică pătrunsese mai devreme (cf. J. Holl, în *BpR*, XVI, 1955, p. 147 sqq., fig. 60; idem, în *BpR*, XX, 1963, p. 335 sqq.). De fapt, în sec. XIII executarea vaselor la roata rapidă era răspîndită pe spații întinse ale Europei, iar la noi se pare că a venit un impuls și din imperiul bizantin, cum ar dovedi-o unele descoperiri de ceramică importată de acolo, aflată în sudul Transilvaniei și datată tot în acest veac.

⁴⁶ Printre uneltele agricole din sec. V de la Bratei nu figurează cuțitul, ci numai brăzdarul de plug, cf. *IstRom*, I, 1960, fig. 152. În sec. VIII—X folosirea cuțitului de plug era răspîndită pe arii întinse, cf. J. Eisner, în *SlavAnt*, I, 1948, p. 37 sqq.; J. Kudláček, *Über die Entstehung des altslawischen Pfluges*, în *Stud.ZvestiAušav*, 15, Nitra, 1965, p. 107 sqq.; E. Gasparini, *L'aratro degli antichi slavi*, în *SlavAnt*, X, 1963, p. 8 sqq.; V. Hensel, *Die Slawen*, 1965, p. 27 sqq.; S. A. Pletneva, *Ot kocevii k gorodam Saltovo-Maiakkaia kulture*, Moscova, 1967, p. 144 sqq.

⁴⁷ Dintre numeroasele analogii amintim doar cîteva: J. Hampel, *Alterthümer*, I, p. 110 sqq. (sec. VIII—X); J. Eisner, *Devinska Nova Vés*, Bratislava, 1952, p. 298 sqq., p. 401 (sec. VII—VIII); V. Hrubý, *Staré Město*, 1955, p. 118 sqq. (sec. IX).

⁴⁸ A. Kugler, în *ArchErt*, XXIV, 1904, p. 41 sqq., unde precizează că obiectele de argint au fost găsite împrăstiate pe o suprafață de 2 m², la —34 cm, împreună cu fragmente ceramice primitive (probabil vase lucrate cu mîna, sparte ritual). Nesemnălarea oaselor calcinate, care ar fi precizat concret caracterul descoperirii, este firească, deoarece ea a fost făcută întîmplător, de către un nespecialist, ceea ce explică de altfel și lipsa altor mărgel de carneol ori a altor perle de argint de la eventualii cercei de tip Veligrad. Compoziția descoperirii este de asemenea semnificativă: un colier de argint, un colier din mărgel de carneol, o brățară, 28 nasturi în formă de clopoțel, șapte nasturi globulari, patru perle, probabil de

largă, sec. IX—XI. N. Fettich⁴⁹ și alții optează pentru sec. VI, iar mai recent I. Bóna⁵⁰ s-a oprit la sec. XI. Dacă descoperirea de la Drassburg constituie în adevăr inventarul unui mormint de incinerare, cum crede N. Fettich și cum o arată de altfel condițiile și compoziția descoperirii, atunci piesele ce alcătuiesc inventarul acestui mormint deosebit de bogat nu pot fi date mai târziu de sec. IX, deoarece în zona respectivă ritul păgîn al incinerării nu se mai practica după acest secol⁵¹. Nasturii de la Dăbica (mult mai mici decît cei de la Drassburg), prin calitatea argintului și a execuției lor tehnice provin foarte probabil dintr-un atelier bizantin sau panonic, iar din punct de vedere tipologic ei derivă din „clo-

la cercei de tip Veligrad. Cantitatea mare de argint (400 gr.) arată că inventarul a putut aparține unei personalități marcante, probabil o principesă. Deși nu se pronunță mai precis, pentru aceeași dată (sec. IX—X) opinează și J. Hampel, în *Alterthümer*, I, p. 823; și *Ujabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről*, Budapest, 1907, p. 225 sqq.

⁴⁹ N. Fettich, *Archaeologische Studien zur Geschichte der späthunnischen Metallkunst*, în *ArchHung*, XXXI, 1951, p. 182 sqq. este primul care subliniază caracterul funerar al descoperirii, intitulîndu-și capitolul respectiv *Der Grabfund von Darufalva (Drassburg)*. El consideră că bijuteriile de la Drassburg au aparținut unei principese din sec. VI, legîndu-le direct de cultura Martinovka. Deci el se situează alături de E. Beninger, *Der westgotisch-alanische Zug nach Mitteleuropa*, în *Mannus Bibl.*, 51, 1931, p. 5 n. 1, socotind că bijuteriile respective provin dintr-un atelier nord-pontic; E. Csátkai — D. Dercsényi, *Kunstdenkmäler von Sopron und Umgebung*, Budapest, 1956, p. 416; D. Csallány, *Archaeologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*, Budapest, 1956, p. 102 și E. Szegedy, în *ActaArchBp*, XII, 1960, p. 325 sqq. se pronunță pentru aceeași dată, sfîrșitul sec. VI.

⁵⁰ I. Bóna, *Der Silberschatz von Darufalva*, în *ActaArchBp*, XVI, 1964, p. 151 sqq., după ce prezintă istoricul problemei și caracterul descoperirii (tezaur) face o temeinică analiză tipologică și cronologică pe baza a numeroase analogii, pronunțîndu-se pentru datarea „tezaurului” în sec. XI, iar ca loc de proveniență presune un atelier din Volhînia (Halici).

⁵¹ Analogiile prezentate de I. Bóna în favoarea ipotezei sale, că descoperirea de la Drassburg reprezintă un tezaur și nu inventarul funerar al unei prințese, par să fie suficient de convingătoare, de aceea această ipoteză nu poate fi abandonată definitiv. Eventual publicarea fragmentelor ceramice, rămase inedite, ar putea contribui la elucidarea acestei probleme. Dorim însă să subliniem cu mai multă tărie faptul, de altfel bine cunoscut, că prezența bijuteriilor, în special a acelor deteriorate, în tezaurele de argint se explică prin acumularea lor ca obiecte ce aveau o valoare intrinsecă, deci ele nu pot fi folosite concret pentru o dată mai strînsă, căci unele piese de factură mult mai veche puteau rămîne tezaurizate timp îndelungat, pînă în momentul îngropării lor. Datarea brățărilor de argint din tezaurul de la Prerow/Dars (cf. J. Herrmann, în *Kultur und Kunst der Slawen in Deutschland*, Berlin, 1965, p. 22 sqq., fig. 37) în sec. IX este asigurată de asocierea lor cu dirhemi arabi ori alte monede, dar același tip de brățară apare și în alte tezaure ori descoperiri izolate date mai recent cu unul sau două secole (cf. N. Fettich, *op. cit.*, p. 185 sqq.). Pe de altă parte, asocierea în tezaurul de la Maszenice (cf. J. Slaski — S. Tabaczynski, *Wczesnosredniowieczne skarby srebrne Wielkopolski*, Warszawa—Wrocław, 1959, p. 40 sqq., pl. XII/2 și XIII/1) a bijuteriilor de tip sau influență moraviană, printre care și un nasture în formă de clopoțel, cu dirhemi arabi, monede bizantine, italiene etc., arată doar că tezaurizarea s-a făcut cu precădere în sec. X, iar îngroparea la începutul sec. XI, fără a putea fi exclusă posibilitatea făuririi și chiar a folosirii unora dintre aceste bijuterii în sec. IX, contemporan deci cu monedele arabe (sec. IX) strîns în același tezaur. Pentru relațiile și influențele reciproce dintre atelierele moraviene și poloneze, cf. J. Kostrewski, în *SlavAnt*, IX, 1962, p. 209 sqq.; R. Turek, în *SlavAnt*, IX, 1962, p. 213 sqq.; B. Dostal, *Das Vordringen der grossmährischen materiellen Kultur in die Nachbarländer*, în *Magna Moravia*, Praha, 1965, p. 387 sqq., fig. 5.

poței“ ce împodobesc cerceii cu „coșulețe“ (Körbchenringen) de tip Keszthely⁵², din sec. VI—VII, care provin probabil din aceleași ateliere. Folosirea aceleiași tehnici de execuție, dar mai ales a acelorași motive ornamentale formate din grănule (cruci, romburi etc.) la bijuteriile de argint moraviene, ca și la piesele de la Dăbica și Drassburg, ar pleda și în favoarea ipotezei că acestea din urmă ar fi putut fi făurite în atelierele moraviene, care în sec. IX încep să devină foarte active. Prezența la Drassburg a perlelor în formă de zurgălăi, ce împodobesc frecvent un anumit tip de cercei moravieni (trommelartige Ohringe) ca și frecvența nasturilor globulare ori de altă formă, în mediu moravian, executați tot în tehnica granulației, ar pleda de asemenea în favoarea acestei ipoteze⁵³. Indiferent din care atelier (bizantin, panonic sau moravian) provin nasturii granulați de la Dăbica, prin forma, calitatea argintului și tehnica de execuție ei sînt specifici model secolului IX, comuni sferei de influență bizantino-moraviene, deosebindu-se structural (chiar și din punct de vedere al compoziției chimice ori metalografice) de produsele atelierelor nord-pontice de pildă⁵⁴.

Datarea nasturilor de la Dăbica în sec. IX este sprijinită și de celelalte piese de metal descoperite împreună cu ei. De ex., minerele și cercurile de la căldărușele de lemn (fig. 4/10, 16, și fig. 5/6) sînt frecvente cu precădere în cimitirele și așezările din sec. VIII—IX⁵⁵. La vîrfurile de săgeți însă nu se poate stabili o serie tipologică și cronologică mai strînsă, căci ele au o perioadă de folosire mai îndelungată (sec. VII—X), deci trebuie dateate după mediul arheologic în care apar⁵⁶.

Deosebit de importanți sînt doi pînteni de tip carolingian, plăcați cu foițe de aur, ce au fost descoperiți într-una din locuințele de suprafață de la incinta a IV-a. Pentru pîntenul cu spinul în formă de două conuri suprapuse nu cunoaștem decît o singură analogie, pe care P. Paulsen⁵⁷ o datează în sec. IX. În schimb,

⁵² Derivarea tipologică a nasturilor în formă de clopoțel sau globulari din „coșulețele“ ce împodobesc cerceii de tip Keszthely ni se pare evidentă, mai ales că tehnica în care au fost executați este similară; cf. V. Lipp, *A keszthelyi sírmezők*, Budapest, 1884, p. 35 sqq., nr. 277—299 (din același lot provin și alte exemplare inedite, aflate acum în Muzeul județean din Arad); J. Hampel, *Alterthümer*, I, p. 359 sqq.; II, p. 707, fig. 5 și III, pl. 166—167 și pl. 174; N. Fettich, *op. cit.*, p. 160 sqq., pl. XLI—XLII; I. Kovrig, în *ArchÉrt*, 85, 1958, p. 66 sqq., pl. XXIX—XXX; idem, în *ArchÉrt*, 87, 1960, p. 136 sqq.; J. Kastelić, *Slowenska nekropola na Bledu*, Ljubljana, 1960, p. 14 sqq., pl. X—XI; H. Bott, *Studien zu bajuwarischen Körbchenohrringen*, în *Bayer.Vorg.Bl.*, 26, 2, 1961, p. 204 sqq.; H. Dannheimer, în *Aus Bayerns Frühzeit; Friedrich Wagner zum 75. Geburtstag*, München, 1962, p. 275 sqq., fig. 9/1,5.

⁵³ Posibilitatea ca perlele din argint să fi împodobit cercei de tip Veligrad (cf. B. Dostal, *loc. cit.*) ni se pare plauzibilă, deși folosirea lor independentă sau în șirag mai este întîlnită (cf. V. Hrubý, *Staré Město*, 1955, p. 413 sqq., pl. 57/17). Pentru aria de răspîndire a acestor cercei sau a nasturilor globulari, cf. B. Dostal, *op. cit.*, p. 387 sqq.; P. Korosec, *Problem der grossmährischen Elemente auf dem Gräberfeld auf der Burg von Ptuj*, în *Acta MP.*, XX, 1966, p. 179 sqq.

⁵⁴ Analizele chimice au dovedit că argintul din care sînt făcute piesele de la Drassburg este de cea mai bună calitate, în timp ce produsele atelierelor nord-pontice, din care provin majoritatea obiectelor de tip „honfoglalás“, cuprinde multe impurități sau alte elemente în compoziție, cf. C. Szegedy, *op. cit.*, p. 330 și tabelul de la p. 324.

⁵⁵ Pentru datarea diferitelor tipuri de minere de la căldărușele de lemn, cf. J. Hampel, *Alterthümer*, I, p. 127 sqq.; W. Krämer, *op. cit.*, p. 200 sqq.; J. Eisner, *Devinska Nova Vés*, p. 299 sqq.; V. Hrubý, *Staré Město*, 1955, p. 84 sqq., fig. 36; H. Rempel, *op. cit.*, p. 40 sqq.

⁵⁶ J. Hampel, *Alterthümer*, I, p. 166 sqq.; J. Eisner, *SlavAnt*, I, p. 382 sqq., fig. 6; A. Nadolski, *Études sur l'armement Polonais au 10e—12e siècles*, Lodz, 1954, p. 137 sqq., pl. XXIX—XXXII; W. Hensel, *Die Slawen*, p. 437, fig. 374; Z. Klanica, în *Prehl.Vyz*, 1965, p. 60 sqq., pl. 14/3; A. N. Kirpicinikov, *Les armes de la Rusie Médiévale*, Moscova—Leningrad, 1966, p. 145, pl. X.

⁵⁷ P. Paulsen, în *BerRGK*, 22, 1933, p. 228, pl. 30/4.

pentru pintenul cu spinul lung și cilindric analogiile sînt numeroase, iar datarea lor se eșalonează mai ales în sec. VIII—IX, cu o eventuală prelungire în sec. X⁵⁸. Din păcate amîndoi pintenii s-au păstrat fragmentar, astfel că încadrarea lor tipologică și cronologică mai certă este dificilă. Avînd însă în vedere faptul că au fost placați pe întreaga suprafață cu foițe de aur este posibil ca ei să aparțină seriei tipologice mai vechi, chiar dacă folosirea lor, ca piese de lux sau paradă, a fost mai îndelungată. Faptul că și alți pinteni carolingieni din Transilvania (Tărtăria, Breaza)⁵⁹ sînt datați cu precădere în sec. IX ne face să opinăm pentru aceeași datare și a pintenilor de la Dăbica, mai ales că în acest veac pintenii carolingieni au o largă circulație.

Probabil că identică este proveniența și datarea virfurilor de săgeți și a cuțitelor găsite în aceeași locuință (fig. 5/2,3), deoarece au o formă specifică. Garda de spadă, găsită în nivelul superior al aceleiași așezări, este specifică spadelor cu două tășuri, de tip X, după tipologia lui J. Petersen⁶⁰. Pentru fragmentul de

⁵⁸ Asupra pintenilor carolingieni există o vastă literatură. Vom aminti numai cîteva lucrări unde sînt tratați pintenii în formă de U, cu spinul lung sau placat cu foițe de aur: P. Paulsen, *op. cit.*, p. 228, pl. 31; A. Knorr, în *Mannus*, 30, 1938, p. 525, fig. 41; H. Rempel, în *Mannus*, 32, 1940, p. 314 sqq.; idem, *Reichengrüberfriedhöfe*, p. 37 sqq. și 72 sqq.; W. Schultz, în *Mannus*, 32, 1940, p. 266 sqq.; K. Dintlage, în *Mannus*, 33, 1941, p. 496 sqq.; A. Nadolski, *op. cit.*, p. 80 sqq., pl. XXXV—XXXVI; idem, în *ArchPol*, V, 1962, p. 108 sqq., fig. 8; V. Hrubý, *Staré Město*, 1955, p. 182 sqq.; Z. Hölzerowna, *Ostrog*, p. 22 sqq., pl. I; A. Abramowicz, în *ArchPol*, V, 1962, p. 123 sqq., fig. 8; N. Miletić, în *Glasnik Muz. Sarajeva*, XVIII, 1963, p. 158 sqq.; W. Hensel, *Die Slawen*, p. 137, fig. 78; M. Zapotocky în *PA*, LVI, 1965, p. 229; W. Kimmig—E. Gersbach, în *Germania*, 44, 1966, p. 124, fig. 12/5; M. Solle, *Stara Kourim*, p. 147 sqq.; B. Dostal, *Slovenska pohřebiste*, p. 74 sqq.; W. Timpel, în *Ausgr.u.Funde*, 12, 5, 1967, p. 273, pl. 46—7; V. Dymaczewska — A. Dymaczewski, în *SlavAnt*, XIV, 1967, p. 120, fig. 30/7. Pintenul de la Santok, datat de autori în sec. IX, este identic ca formă și dimensiuni cu cel de la Dăbica.

⁵⁹ K. Horedt, în *SCIV*, V, 1954, p. 497; idem, *Untersuchungen*, p. 113 sqq., fig. 33. Pintenul de la Breaza a fost găsit de curînd, cu ocazia cercetărilor efectuate la cetatea feudală. Mulțumim și pe această cale colegului T. Năgler pentru informație, care totodată ne-a comunicat că pintenul a fost datat de H. Rempel în sec. VIII—IX.

⁶⁰ Pentru analogii apropiate și pentru aria de răspîndire și datare, cf. Z. Vinski, în *ArhVest*, II, 1955, p. 43 sqq.; M. Klisky, în *Stud.ZvestiAušav*, XIV, 1964, p. 111 sqq.; Z. Klanica, în *Grossmähren*, 1966, p. 111 sqq., harta 3; K. Bakay, în *ActaArchBp*, XIX, 1967, p. 111, 164 sqq. Referitor la atribuirea etnică și socială pe care o face K. Bakay (*op. cit.*, p. 144 sqq.), menționăm că spada cu două tășuri nu a putut fi folosită cu precădere de luptătorii de rînd maghiari, iar sabia de „aristocrația tîrcă” (pecenegi, cumani ?), deoarece mediul arheologic în care apar arată clar că spada cu două tășuri este folosită cu mult înainte de venirea ungurilor, de către populația locală (carolingiană, moraviană etc.), iar pe de altă parte sabia era o armă specifică populațiilor de călăreți (avari, pecenegi, cumani, unguri), indiferent de pătura socială din care făceau parte (aristocrație sau luptător de rînd). Nici alte arme ce apar în asociere cu spadele (pinteni și virfuri de lănci carolingiene, topoare de luptă etc.) nu sînt specifice ungurilor, ci populației locale din zona respectivă, slavii în primul rînd. De altfel, P. Paulsen, N. Fettich, Gy. László și B. Szöke (cf. *Rég. Tanulm.*, I, 1962, p. 84) arată clar că adoptarea spadei de către unguri s-a petrecut cu precădere în a doua jumătate a secolului al X-lea. Cauza înlocuirii la unguri a armei lor specifice, sabia, cu spada grea s-ar putea explica prin eșecurile suferite cu ocazia repetatelor incursiuni în apus, cînd au constatat eficacitatea acestor arme. Semnificativă în această privință este dispariția totală a săbiilor la unguri în sec. XI—XIV și reapariția lor abia după reintroducerea sabiei în Europa de către turci. Pentru alte observații critice, cf. K. Horedt, *Interpretări arheologice* (vezi mai jos p. 426—430).

cruce din bronz (turnată într-un tipar monovalv) găsit de asemenea în nivelul superior al aceleiași așezări, nu cunoaștem o analogie mai apropiată, căci se deosebește de crucele bizantine obișnuite⁶¹. Asupra pieselor de metal din sec. XI—XV (fig. 4 și 8) nu vom mai insista, deoarece atât cele de la Dăbica, cât și analogiile pe care le prezintă, au fost datate în repetate rânduri cu monede.

Încadrarea tipologică și istorică a fortificațiilor. Sistemul de fortificare folosit în prima etapă la Dăbica, adică separarea vârfului terasei de restul platoului printr-un val de pământ cu șanțul de apărare corespunzător, este general folosit la începutul feudalismului. În schimb, lărgirea fortificației prin triplarea valurilor de pământ și a șanțurilor de apărare este mai rar întâlnită. S-a ținut seama, în primul rând, de configurația terenului, dar principiul a rămas același, adică pe lângă poziția naturală a terasei înalte, cu pantele ei abrupte, care rămân nefortificate, porțiunile mai vulnerabile erau întărite cu valuri de pământ și șanțuri de apărare.

Cele mai apropiate analogii pentru fortificația din această fază de la Dăbica, cu un plan și o configurație a terenului similare, sînt cetățile de la Morești, Stara Kourim și Bina în Cehoslovacia, Werla și Grünwald în Germania⁶². Toate cetățile amintite au cîte trei incinte fortificate prin valuri de pământ ce despart succesiv vârful terasei de restul platoului. Construirea și folosirea acestor cetăți în sec. IX și X este atestată fie de pomenirea lor în izvoarele vremii, fie de descoperirile făcute cu ocazia cercetărilor arheologice. Unele dintre ele continuă să fie locuite și în secolele următoare (XI—XIII). Dacă planul acestor cetăți este foarte asemănător, tehnica în care au fost construite fortificațiile diferă de la caz la caz, în sensul că există diferențieri, uneori substanțiale, între forma și dimensiunile valurilor etc. Acest fapt este explicabil dacă avem în vedere distanțele considerabile ce există între cetățile respective. Am semnalat analogiile dintre fortificațiile transilvănene de la Morești și Dăbica cu celelalte cetăți, nu numai pentru contemporaneitatea lor, ci mai ales pentru că unele dintre ele erau importante centre preurbane (Stara Kourim) sau chiar urbane (Werla). Mărimea deosebită a fortificațiilor de la Morești și Dăbica, completată de varietatea și bogăția materialului arheologic descoperit cu ocazia cercetărilor de pînă acum, la care se adaugă analogiile amintite, justifică ipoteza că aceste două cetăți transilvănene au fost importante centre fortificate, cneziale sau voievodale, care au îndeplinit un rol deosebit în timpul existenței lor. Cetățile de la Moigrad, Șirioara și Moldovenești, de dimensiuni mai mici, dar care au valurile de pământ construite în aceeași tehnică⁶³, sînt contemporane cu cetatea de la Dăbica, făcînd parte foarte probabil din aceeași formațiune politică.

Pentru a reconstitui cadrul istoric și importanța deosebită pe care au avut-o aceste cetăți în timpul existenței lor dispunem din păcate de foarte puține date

⁶¹ K. Fastlinger, în *Die christliche Kunst*, XX, 1923—24, p. 81 sqq. Șt. Stancev, în *IzvArchInst*, XXIII, 1960, p. 28 nr. 63, fig. 3 A₂; G. Megay, în *ArchErt*, 88, 1961, p. 100 sqq.; P. Diaconu, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 320 sqq.; Zd. Klanica—C. Stana, în *Grossmähren*, 1966, fig. 14, 45, 68, 89.

⁶² K. Horedt, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 297 sqq. (Morești); M. Solle, *Stara Kourim*, 1966, p. 27 sqq. și p. 297 sqq., fig. 3—5; A. Habovstiak, în *SlovArch*, XIV/2, 1966, p. 482 sqq., fig. 3 (Bina); R. v. Uslar, *Studien*, 1964, p. 68 sqq., fig. 19 (Werla) și p. 163, fig. 71 (Grünwald).

⁶³ La Fundul Herței (cf. M. Petrescu-Dîmbovița, în *RevRHist*, VI/2, 1967, p. 197) a fost cercetată recent (1967) o fortificație cu trei valuri din sec. VIII—X, ce are două etape principale de construcție: una cu val de pământ și șanț de apărare corespunzător, și alta cu palisadă complexă incendiată și șanț de apărare. Interesant este că și aici, ca și la cetățile transilvănene, se constată că pămîntul ars, provenit de la incendierea palisadei, suprapune valul de pământ mai vechi. Mulțumim și pe această cale prof. M. Petrescu-Dîmbovița și colegilor Dan Teodoru și V. Spinei pentru prețioasele informații referitoare la tehnica de construcție înregistrată la cetatea de la Fundul Herței care, prin materialul ceramic de tip Hlincea I, se înscrie printre cele mai vechi cetăți feudale timpurii de pe teritoriul patriei noastre.

scrise (relatările, de cele mai multe ori nebuloase și indirecte, ale cronicilor târzii, din sec. XII—XIV). Chiar dacă aceste cronici au avut la bază izvoare scrise mai vechi, astăzi pierdute, ele prezintă lucrurile nu întotdeauna cu cea mai mare exactitate în ce privește amănuntele, fiind influențate de gândirea și mentalitatea contemporană cronicarului respectiv. În linii generale întâmplările și faptele corespund realității, fiind confirmate pe măsură ce cercetările arheologice cuprind în unghiul lor de preocupări perioadele, locurile și evenimentele relatate de izvoarele scrise. Așa sînt și relatările lui Anonymus⁶⁴, referitoare la pătrunderea triburilor maghiare în bazinul Tisei, din care rezultă că ungurii au întâmpinat, la începutul sec. al X-lea, împotrivirea formațiunilor politice conduse de voievozi sau „duci” (Salanus, Menumorut, Glad și Gelu), iar pentru a le cuceri ei au fost obligați să asedieze în prealabil diferitele cetăți sau așezări întărite în care locuia populația locală, ce-și apăra cu dirzenie pămîntul și modul de viață. Astfel, Salanus stăpînea cetățile: Hung, Zemlun, Borsoa și Olpar; Menumorut, cetățile Bihor, Belland și Zotmar (Sătmar); Glad, cetățile Ursoa (Orșova), Horom și Keue, iar Gelu își avea cetatea de scaun undeva aproape de Someș (*castrum suum iuxta fluvium Zomus positum*, cap. XXVII). Intrucît pînă în prezent nu s-au efectuat cercetări arheologice la celelalte cetăți, nu știm concret care era situația lor și tehnica în care au fost construite. După descrierea vagă a lui Anonymus, cetățile transilvănene dateate în sec. IX—X erau în voievodatul lui Gelu (*dux Blacorum*) sau a altor formațiuni politice de același tip, indicînd, se pare, chiar marginea acestora. Cetatea de la Dăbica este situată aproximativ la centru, aproape de Someș, deci ea era una dintre cetățile lui Gelu, foarte probabil chiar cetatea lui de scaun, mai ales că, în stadiul actual al cercetărilor, nu cunoaștem o altă cetate, pe valea Someșului, contemporană lui. Inițial, aceste cetăți au fost cetăți cneziale, centre ale cnezatelor, iar Gelu a reușit să unească aceste cnezate într-un singur voievodat cu puțin înainte de venirea triburilor maghiare. Formațiunea politică din Podișul Transilvaniei (*terra Ultrasilvana*, cum este numită de Anonymus în cap. XXV), de curînd încheată, nu va fi fost prea consolidată din punct de vedere administrativ, politic și militar. Se pare că nu numai neajunsurile suferite din partea cumanilor și pecenegilor au fost cauza înfrîngerii lui Gelu de către triburile maghiare, ci și faptul că unii dintre cnezii de curînd supuși autorității lui nu i-au dat sprijinul necesar și la timp. Aceștia, fiind între două pericole (pecenegii dinspre est și ungurii dinspre vest) au fost nevoiți să încheie pace la Așchileu cu Tuhutum, conducătorul tribului maghiar, recunoscîndu-i autoritatea.

Pînă în prezent nu au fost semnalate sau cercetate în Cimpia Tisei sau în Pannonia (locuite de slavii moravieni și unguri) cetăți de tipul celei de la Dăbica, astfel că cele descoperite în Transilvania trebuiesc atribuite populației locale româno-slave, ele îndeplinind rosturi militare ca centre ale formațiunilor cneziale mai întii, voievodale după aceea.

Palisadele complexe din a doua etapă principală de construcție de la Dăbica sînt mai frecvente, întîlnindu-se, după cum am mai amintit, la Șirioara, Moigrad și Morești în situații stratigrafice similare, adică suprapunîndu-se parțial peste valurile de pămînt mai vechi. Sistemul de fortificare și tehnica de construcție a acestor palisade este frecvent întîlnită la cetățile slave din sec. VIII—XI pe o arie vastă. Dintre numeroasele cetăți de acest tip le amintim pe cele de la Staré Město (Cehoslovacia), Bacsa — Szent Vid (Ungaria), Siemowo (Polonia), Behren-Lübckin (Germania)⁶⁵. Chiar dacă există uneori nuanțe sau și deosebiri mai mari în tehnica de construcție între o palisadă sau alta, concepția generală și materialul de bază folosit sînt unitare pe un vast teritoriu, oglîndind o influență reciprocă, dar mai ales o preferință pentru acest tip de fortificații, specific acelei vremi.

Pentru cetățile transilvănene din grupa a doua, documentarea arheologică și istorică este mai bogată. Ele au fost construite tot de populația locală româno-slavă, în timpul stăpînirii pecenegilor în Transilvania, căci tribul Gylas poate fi

⁶⁴ Anonymus, *Gesta Hungarorum*, cap. XIII—XIV, XVI, XXI, XXVII, XLIV, LI.

⁶⁵ V. Hrubý, *Staré Město*, 1965, p. 220 sqq.; Gy. Nováki, *op. cit.*, p. 132; Z. Hilczrowna, *ArchPol*, IX, 1967, p. 113 sqq.; E. Schmidt, *loc. cit.*

localizat aici, după cum rezultă din izvoarele scrise bizantine⁶⁶ și din toponimicele și urmele arheologice.

Independența voievodatului transilvănean al lui Gyla rezultă clar din relatările mai multor izvoare. Astfel, Gyla se încreștinează la Constantinopol în anul 948, primind titlul de „patricius”, aducînd cu el la întoarcere un episcop cu numele de Hierotheus⁶⁷. Din relatarea *Cronicii pictate de la Viena* (cap. XV) rezultă că ducele Géza, pentru a lua de soție pe Șarolta, fiica lui Gyla I, recurge la... „sfatul și sprijinul lui Beliud, care stăpînește teritoriul lui Culan”. Dacă Gyla ar fi fost dependent de Géza, ducele ungarilor, nu ar fi fost nevoie de sfatul și mai ales de sprijinul lui Beliud⁶⁸. Despre un alt voievod transilvănean, Gyla III, cronicarul spune în același loc că „a fost dușman al ungarilor din Pannonia și și-a făcut o situație grea în multe privințe”, iar în alt loc (cap. XXXVII) arată că „n-a încetat de-a ataca pe unguri”. Tot despre același Gyla, pe care Anonymus îl numește Gyla cel Mic, se spune că „ar fi lucrat mereu împotriva sfîntului rege” (Ștefan I)⁶⁹. Așadar, chiar și după alianța matrimonială relațiile se înrăutățesc. Construirea palisadelor complexe amintite, printre care și aceea de la Moigrad, este foarte semnificativă, indicînd independența voievodatului lui Gyla și a urmașilor lui.

Din aceste relatări ale cronicarilor rezultă clar că voievodatele transilvănene s-au bucurat de independență pînă în timpul regelui Ștefan. După moartea lui Ștefan sînt pomeniți alți voievozi independenți: Gyla IV (la 1068), Kutesk (1083), Copulci fiul lui Krul și Akus (la 1091)⁷⁰. Incursiunile repetate ale pecenegilor și cumanilor în Pannonia dovedesc dușmănia dintre aceștia și unguri. Pretențiile pecenegilor și cumanilor la stăpînirea Transilvaniei sînt evidente, căci ei vor fi principala forță armată organizată care, dimpreună cu populația locală româno-slavă, se vor opune sistematic cuceririi acestui teritoriu de către unguri. Data cea mai plauzibilă a incendierii palisadelor de la Moigrad, Dăbica și Șirioara pare să fie anul 1068 cînd pecenegii, după ce jefuiesc Ungaria, sînt urmăriți de regele Solomon, care îi așteaptă o săptămînă în „orașul” Dăbica, iar lupta decisivă se dă la Chiraleș⁷¹. Numai după această dată se poate vorbi de pătrunderea treptată, organizată, a arpadienilor în Transilvania, pătrundere care s-a încheiat în jurul anului 1200⁷².

Tehnica în care a fost construită fortificația din a treia etapă principală de construcție de la Dăbica poate fi ușor reconstituită, datorită birnelor putrezite păstrate *in situ*. Ea este folosită în Europa în sec. X—XII pe un vast teritoriu, dezvoltîndu-se cu precădere în teritoriile locuite de slavi. Dintre numeroasele analogii le amintim pe cele de la Moldovenești (România), Kiev, Bielgorod (U.R.S.S.),

⁶⁶ Pentru localizarea temei Gyla, cf. Const. Porph. *Adm. imp.* 166, 18, 22; 168, 4 și 170, 70.

⁶⁷ Cf. Kedrenos, *Hist. Comp.* II, p. 328 și Zonaras, *Epit. hist.* III, p. 484.

⁶⁸ *Chronicon Pictum Vindobonense*, cap. XV.

⁶⁹ Anonymus, *Gesta Hung.*, cap. XXIV. În alte izvoare, *Anales Hildesheimenses*, a. 1003, este numit „rex Iulus”.

⁷⁰ Despre evenimintele din anii 1068, 1083, 1091, cf. *Chronicon Pictum*, cap. LV, LXII; Simon de Kéza, *Chronicon Hungaricum*, cap. IV/4.

⁷¹ *Chronicon Pictum*, cap. LV. Armata condusă de Osul (care după nume pare să fi fost un conducător local) era alcătuită din cumani sau, mai de grabă, pecenegi, cum precizează Simon de Kéza, dar și din populația locală („... Qui coadunato conducto exercitu Cunorum”). Și urmele arheologice confirmă folosirea palisadei pînă în a doua jumătate a secolului XI, de pildă moneda lui Petru I, găsită pe nivelul de călcare al palisadei de la incinta II.

⁷² K. Horedt, *Contribuții*, p. 109 sqq.; M. Comșa, în *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 611 sqq. (cu indicațiile bibliografice mai vechi).

Leczyca (Polonia), Bilina, Zabrúšan (Cehoslovacia), Sopron, Zalaszentiván (Ungaria), Arkona din Germania⁷³. Construirea fortificației abia pe timpul lui Ladislau I ni se pare cea mai plauzibilă, deoarece Solomon a avut o domnie zbuciumată. Se pare că în urma atacului lui Copulci, din 1091, cetatea a suferit avarii grave, căci cițiva ani mai tirziu Coloman Cărturarul a fost obligat să întărească latura de sud de la incinta a II-a, după cum ar indica moneda aflată în pietrișul valului reinălțat cu această ocazie. Foarte probabil că această fortificație a fost reședința fostului comitat Dăbica, pomenit în documente abia la 1164. Data cînd a fost distrusă fortificația nu poate fi încă precizată, dar cuptoarele din șanțul de apărare (amintite mai sus) și materialul arheologic găsit în jurul lor (ceramică, pinteni etc.) ne-ar indica o dată apropiată de anul 1200. Deși numărul cetăților de comitat din sec. XI—XII cercetate pînă în prezent este redus, fazele de fortificare înregistrate la Dăbica, Sopron și Zalaszentiván arată că cetățile arpadiene din această vreme erau construite într-o tehnică larg răspîdită, folosită de asemenea mai ales în teritoriile locuite de slavi. Intensificarea cercetărilor la aceste cetăți va aduce probabil elemente noi și observații suplimentare, care eventual vor permite înregistrarea unor amănunte tehnice care vor prezenta o diferențiere mai nuanțată față de restul cetăților contemporane din Europa de est și de mijloc (Kiev, Bilina, Arkona etc.). Pînă atunci, noi încadrăm atare fază de fortificare de la Dăbica în marea grupă a acestor cetăți, ce reflectă un stadiu destul de înaintat al feudalismului începător și care, totodată, arată o uniformizare a culturii materiale pe plan mai larg european⁷⁴.

Pentru tehnica în care au fost înălțate zidurile de piatră din ultima etapă de construcție de la Dăbica nu cunoaștem nici o analogie mai apropiată⁷⁵. Grosimea neobișnuită a zidurilor, 3—4,5 m, ca și tehnica de construcție folosită: fețele zidului din blocuri fasonate, legate cu var stins pe loc, iar emplectonul din pietre sfărîmate și nisip, nu sînt cunoscute la cetățile de comitat arpadiene cercetate pînă în prezent. Lipsa analogiilor, ca și lacuna în documentare, s-ar putea datora faptului că pînă în prezent nu au fost cercetate cetățile feudale de la începutul sec. XIII, deci dinaintea năvălirii tătarilor (1241), deoarece cetățile de piatră din a doua jumătate a sec. XIII sînt construite într-o altă tehnică și, prin urmare, nu ne pot fi de ajutor pentru a reconstitui amănuntele tehnice folosite la înălțarea primei incinte de piatră de la Dăbica.

Din relatările lui Rogerius rezultă că în Ungaria la acea dată erau puține cetăți construite în piatră. Printre acestea o amintește pe cea de la Oradea, la asediul căreia fusese martor ocular. Iată ce spune el despre această cetate: „...Căci era întărit acest castru cu șanțuri adînci și deasupra zidurilor cu turnuri de lemn“,

⁷³ P. A. Rappaport, în *MIA*, 52, 1956, p. 73 sqq., fig. 40, 43, 91; Gy. Nováki, *op. cit.*, p. 109 sqq., 120 sqq.; R. v. Uslar, *Studien*, p. 246 sqq.; W. Coblentz, *ActaMP*, XX, 1966, p. 191 sqq.; Z. Vana, în *AR*, XIX, 4, 1967, p. 470 sqq.

⁷⁴ Este interesant că tocmai în perioada de închegare și consolidare a unor state feudale, din a doua jumătate a secolului X și pînă în sec. XII, ceramica este lucrată aproape exclusiv la roată înceată și are multe trăsături comune pe spații foarte întinse: din Balcani pînă la Marea Baltică și de la Volga pînă la Europa centrală.

⁷⁵ Existența unor cetăți de piatră transilvănene din a doua jumătate a sec. XIII și din sec. XIV este atestată în documente și prin cercetările arheologice. Cele mai tipice sînt donjoanele de la Cîlnic, Cheresig, Singeorgiu—Trascău, Tăuți etc., la care ulterior s-a adăugat zid de incintă; cf. V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, 1959, p. 8 sqq.; Radu Heitel, *Cetatea din Cîlnic*, București, 1968, p. 6 sqq. Cetatea de la Tăuți a fost recent cercetată de I. Berciu și C. Anghel, cărora le mulțumim pentru informație. Pentru cetățile din Ungaria, cf. L. Gerő, *Magyarországi várépítészeti*, Budapeșt, 1955, p. 119 sqq.

iar mai departe descriind asediul tătarilor afirmă: „...Și după ce au înconjurat în grabă și din toate părțile cetatea au așezat în fața zidului celui nou 7 mașini de război și n-au încetat de a arunca în zidul cel nou pietre, ziua și noaptea, pînă ce el nu a fost dărîmat. Și după dărîmarea turnurilor și a zidului, făcîndu-se loc de intrare s-au năpustit în cetate“. Iar în alt loc relatează: „Cînd am observat că cetatea este dărîmată într-o parte, ne-am pus să o reparăm cu un zid gros“⁷⁶. Mărturiile lui Rogerius sînt deosebit de prețioase, fiind ale unui martor ocular, care cunoștea bine cetatea. Ceea ce trebuie reținut din această relatare este mai întîi faptul că în Transilvania existau așezări întărite cu ziduri din piatră și înainte de marea invazie tătaro-mongolă, că ridicarea unor astfel de ziduri n-a fost consecința evenimentelor din 1241. Acest fapt îngăduie ipoteza datării și a zidurilor de piatră de la Dăbîca în prima jumătate a sec. al XIII-lea. Al doilea lucru însemnat ce trebuie reținut este că cetatea de la Oradea avea șanțuri adînci, *ziduri noi și groase*, iar deasupra lor turnuri din lemn. Aceste caracteristici corespund de asemenea și pentru cetatea de la Dăbîca, unde zidurile, deși au 4,5 m grosime, datorită presiunilor exercitate de emplecton asupra fețelor din blocuri fasonate, nu puteau fi prea înalte, deci foarte probabil partea superioară era din lemn, așa cum se obișnuia și la alte cetăți din acea vreme.

Nu se poate preciza dacă reparațiile efectuate pe latura de est a incintei a II-a sau la citadelă au fost făcute imediat după 1241 sau abia după a doua năvală a tătarilor, din anul 1285, cînd cetatea banului Micud a fost atacată, arsă și distrusă, după cum rezultă din documentul emis în anul 1291⁷⁷. Cert este că la 1290 banul Micud zălogește posesiunile (satele) Dăbîca și Igrița pentru o importantă sumă de bani, pe care o împrumută de la nepoata sa Catha. Această sumă va fi restituită abia la 1300 de către fiul banului Micud, Nicolae și Petru⁷⁸. Probabil că acești bani au fost necesari reparațiilor curente ale cetății. Privilegiul pe care-l primește Nicolae de Dăbîca, fiul lui Micud, la 1310 de la Carol Robert⁷⁹, prin care i se acordă dreptul de a încasa, așa cum se obișnuia din vechime, vama sării, poate fi legat tot de întreținerea cetății, deoarece veniturile rezultate din încasarea vămii erau apreciabile.

Din cauza nepomenirii cetății Dăbîca în documentele sec. al XIV-lea — XVI-lea nu se poate preciza cu certitudine durata ei în timp. Întrucît urmele arheologice descoperite în interiorul incintei de piatră încetează în cursul sec. XV, se pare că după această dată cetatea nu mai era în funcțiune. Probabil că ea a fost dărîmată pe timpul lui Matei Corvinul, deoarece Nicolae de Dăbîca participase, alături de alți nobili transilvăneni, la răscoala din 1467 împotriva regelui ungar, cu scopul cîștigării independenței Transilvaniei⁸⁰.

Cercetările arheologice efectuate pînă acum la cetatea de la Dăbîca fiind abia la început, nu permit elucidarea tuturor problemelor istorice legate de acest important complex arheologic. Coroborate cu izvoarele scrise, aceste cercetări permit totuși cunoașterea principalelor evenimente istorice petrecute aici și schițarea vieții cetății Dăbîca pe o perioadă de circa o jumătate de mileniu. Avem convingerea că noile cercetări vor aduce alte dovezi, tot atîtea contribuții valoroase la cunoașterea cît mai temeinică a acestei cetăți și a rostului ei multiseclar, atît de important în istoria poporului român.

ȘT. PASCU, M. RUSU, P. IAMBOR, N. EDROIU, P. GYULAI,
V. WOLLMANN și ȘT. MATEI

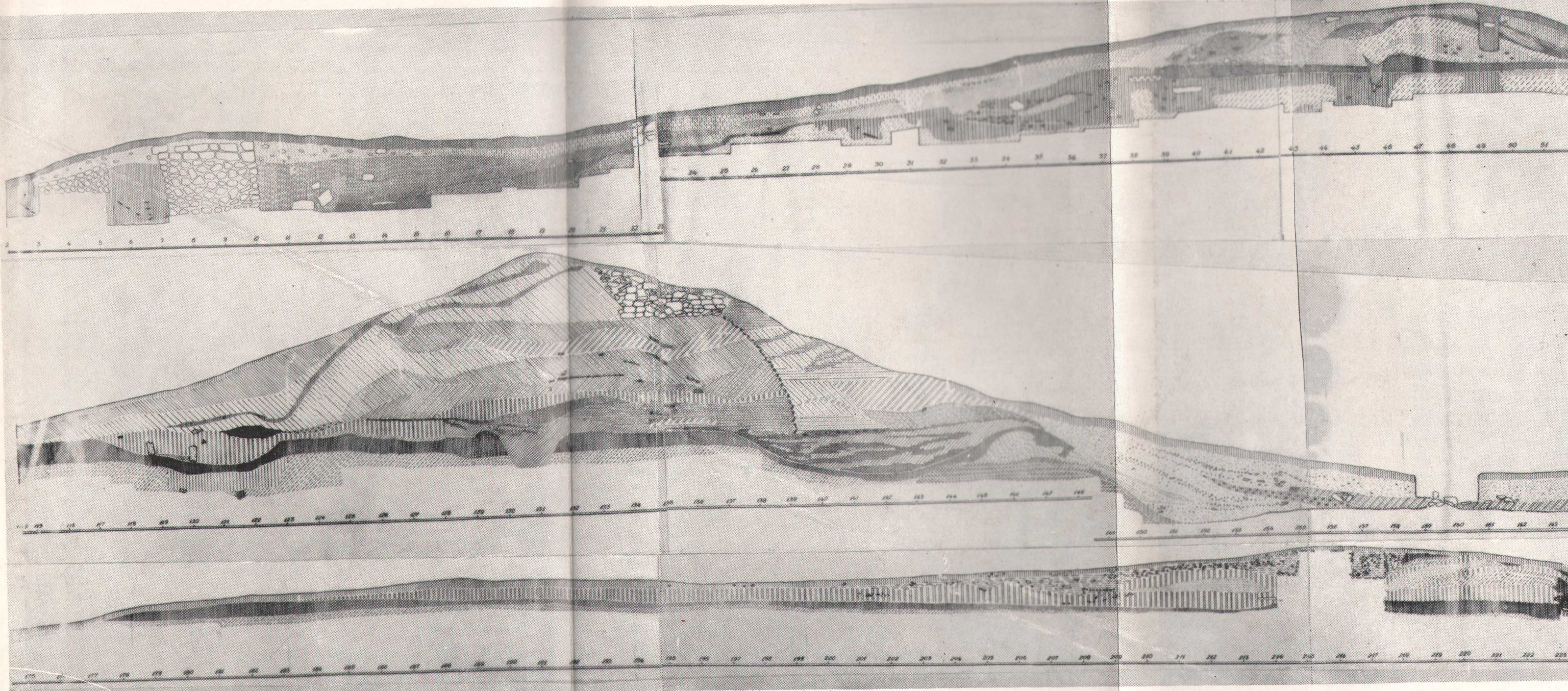
⁷⁶ Rogerius, *Carmen miserabile*, cap. XXXIV.

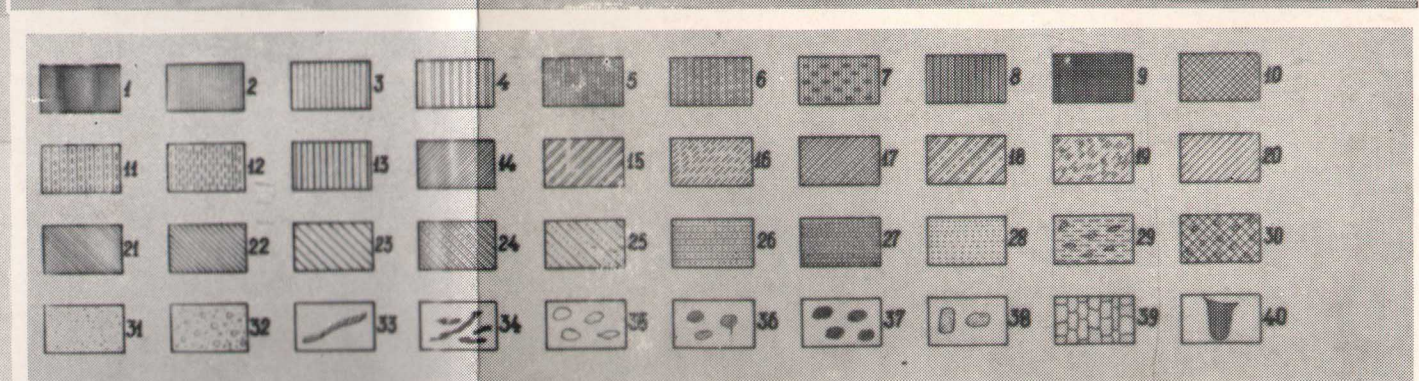
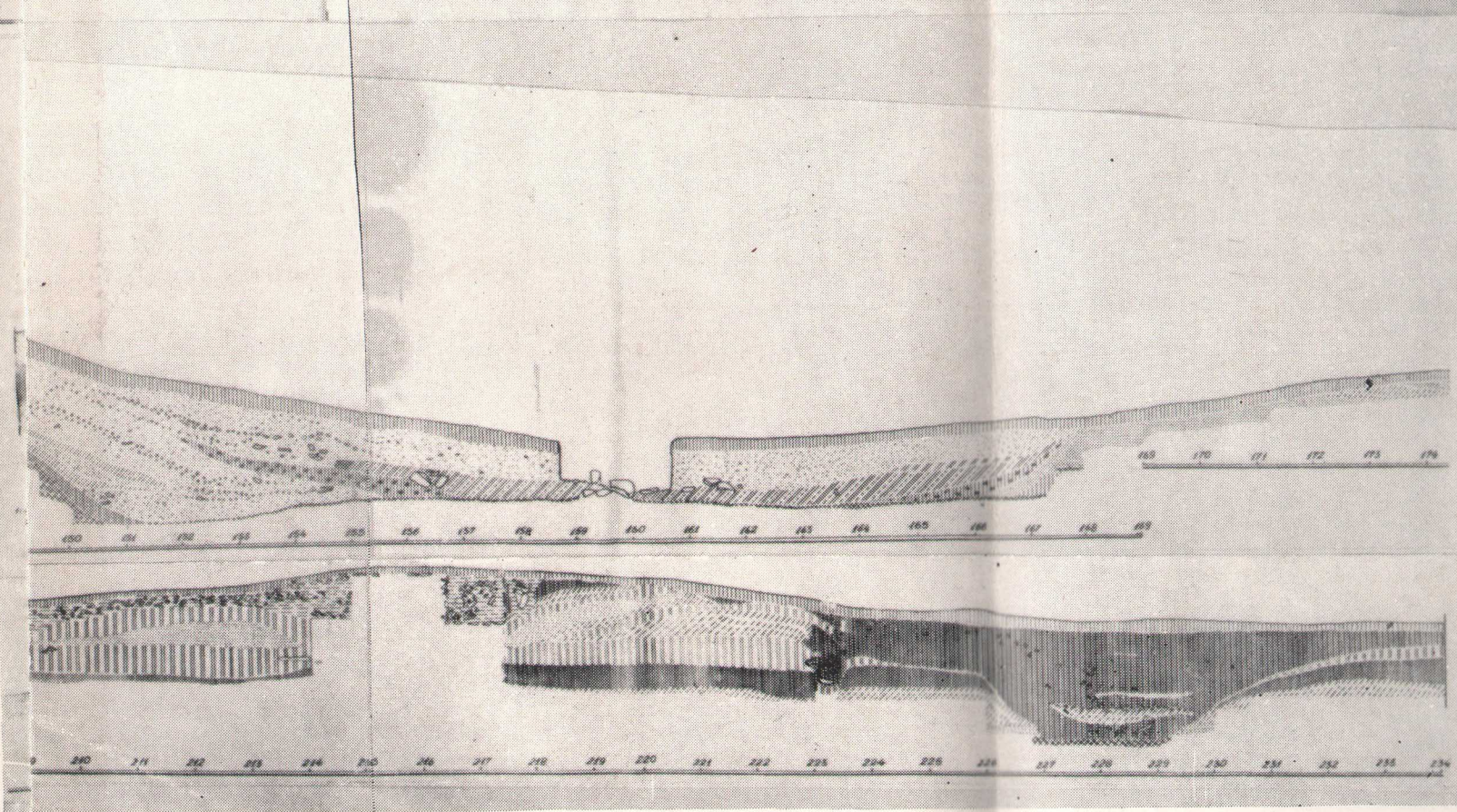
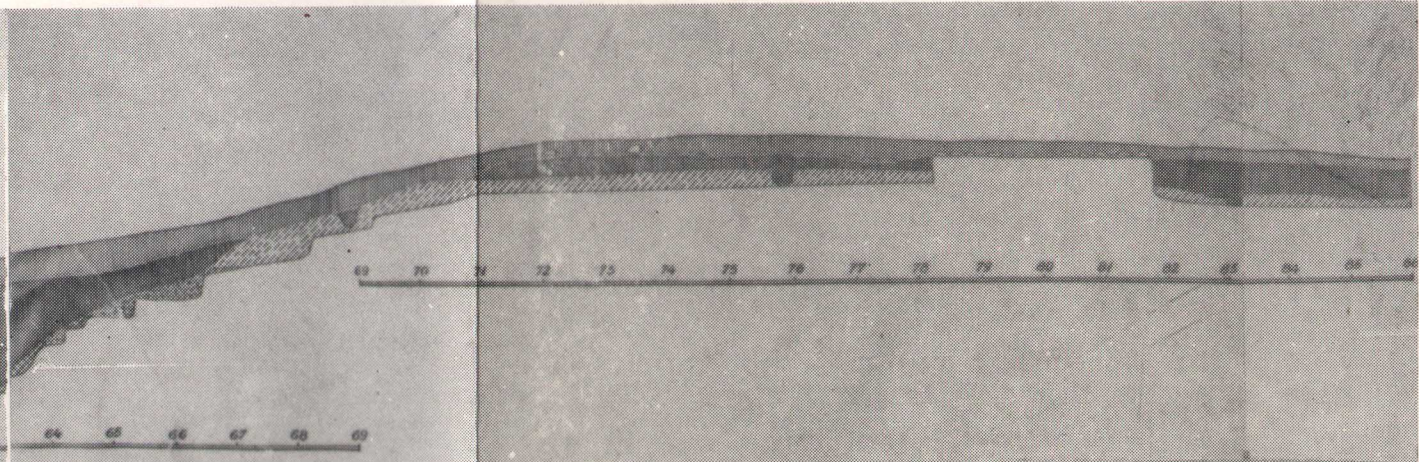
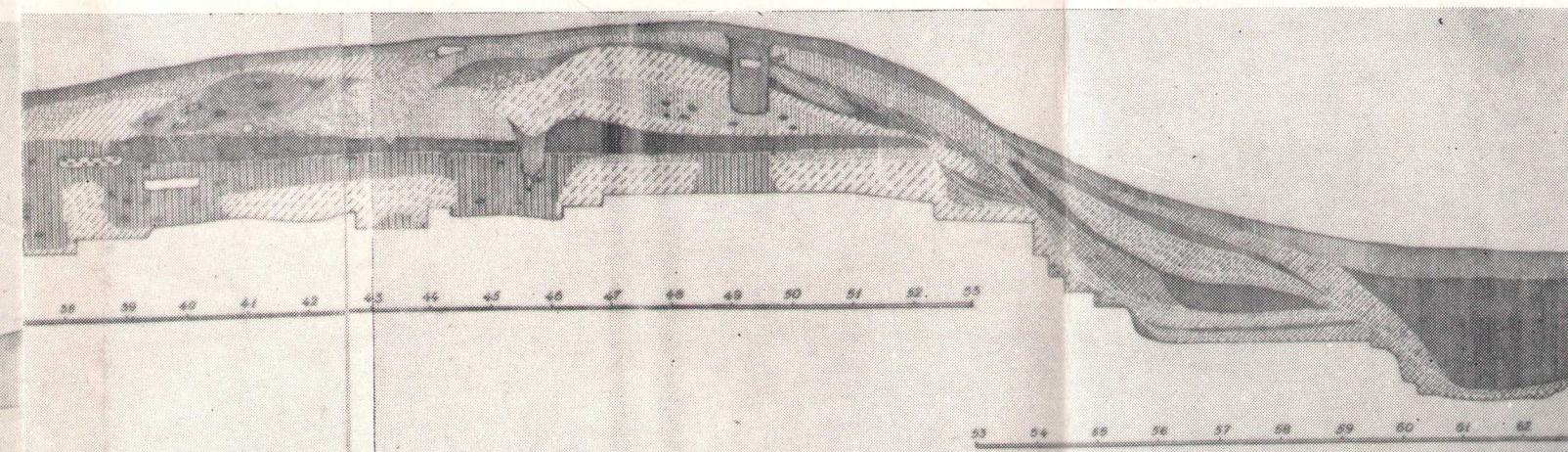
⁷⁷ Cf. n. 10.

⁷⁸ Solyom Fekete F., în *Századok*, 21, 1887, anexă p. 45 sqq.

⁷⁹ *Szoln.Dob.Mon.*, III, p. 320; *Documente*, C, I, p. 180 sqq., nr. 131.

⁸⁰ Vezi mai sus, n. 11 și C. Mureșan, în *IstRom*, II, p. 482 sqq.

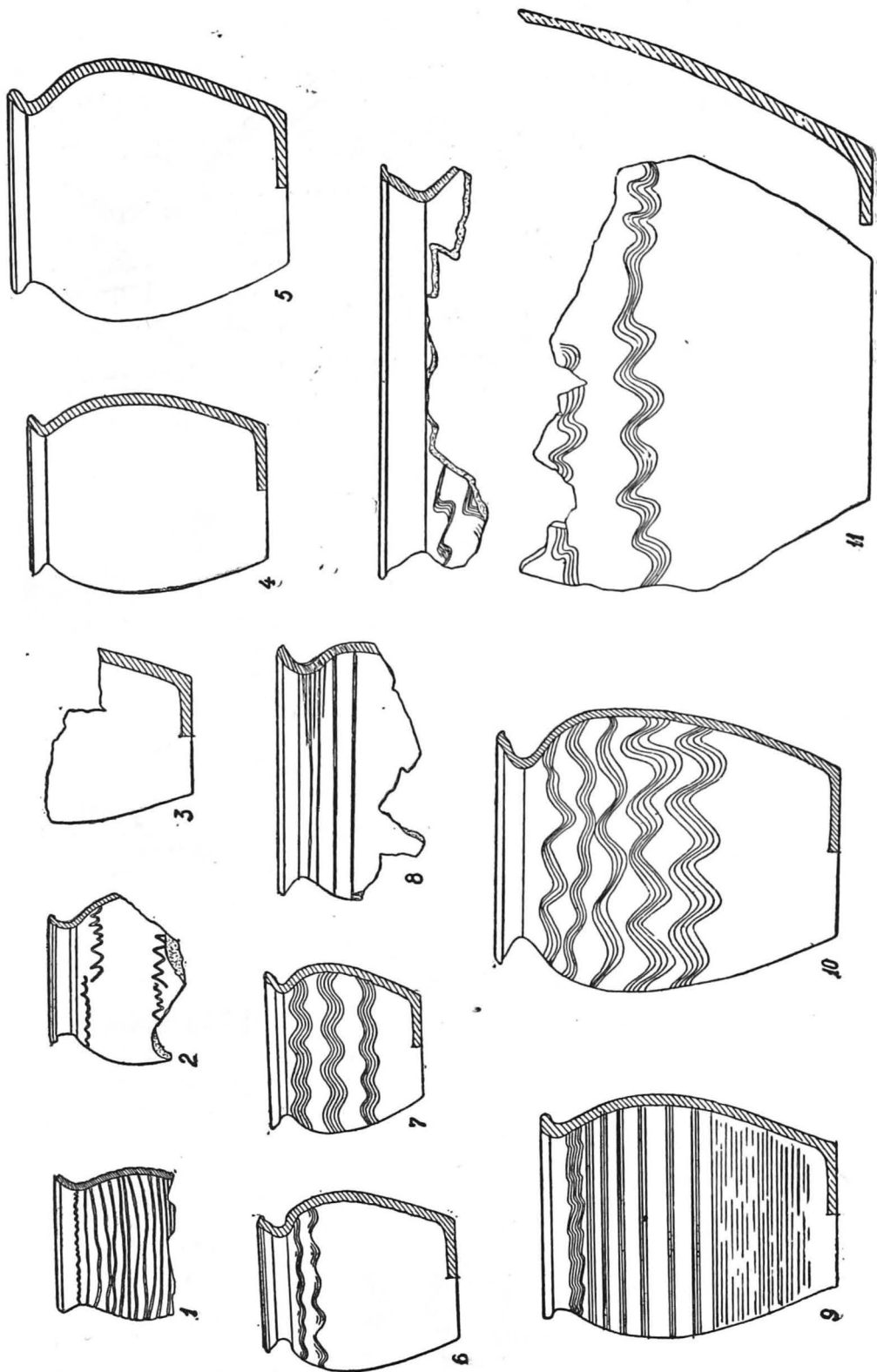
Pl. II. Profilul secțiunii I.

1. Humus antic
2. Pământ negru din valul cu birne putrezite
3. Humus modern
4. Pământ negru închis, pigmentat cu lut galben
5. Pământ negru amestecat cu pietriș
6. Pământ negru amestecat cu lut brun
7. Pământ negru pigmentat cu cărbune și cenușă
8. Humus din umplutura bordeielor neolitice
9. Strat compact de arsură
10. Stîncă nativă
11. Pământ cenușiu închis
12. Pământ cenușiu
13. Humus din umplutura șanțului de apărare
14. Strat compact de pământ puternic ars
15. Lut brun din val
16. Lut galben
17. Lut brun amestecat cu pietriș
18. Pământ negru-cenușiu din umplutura șanțului
19. Strat de pietriș nativ
20. Strat de pământ ars, cărămiziu

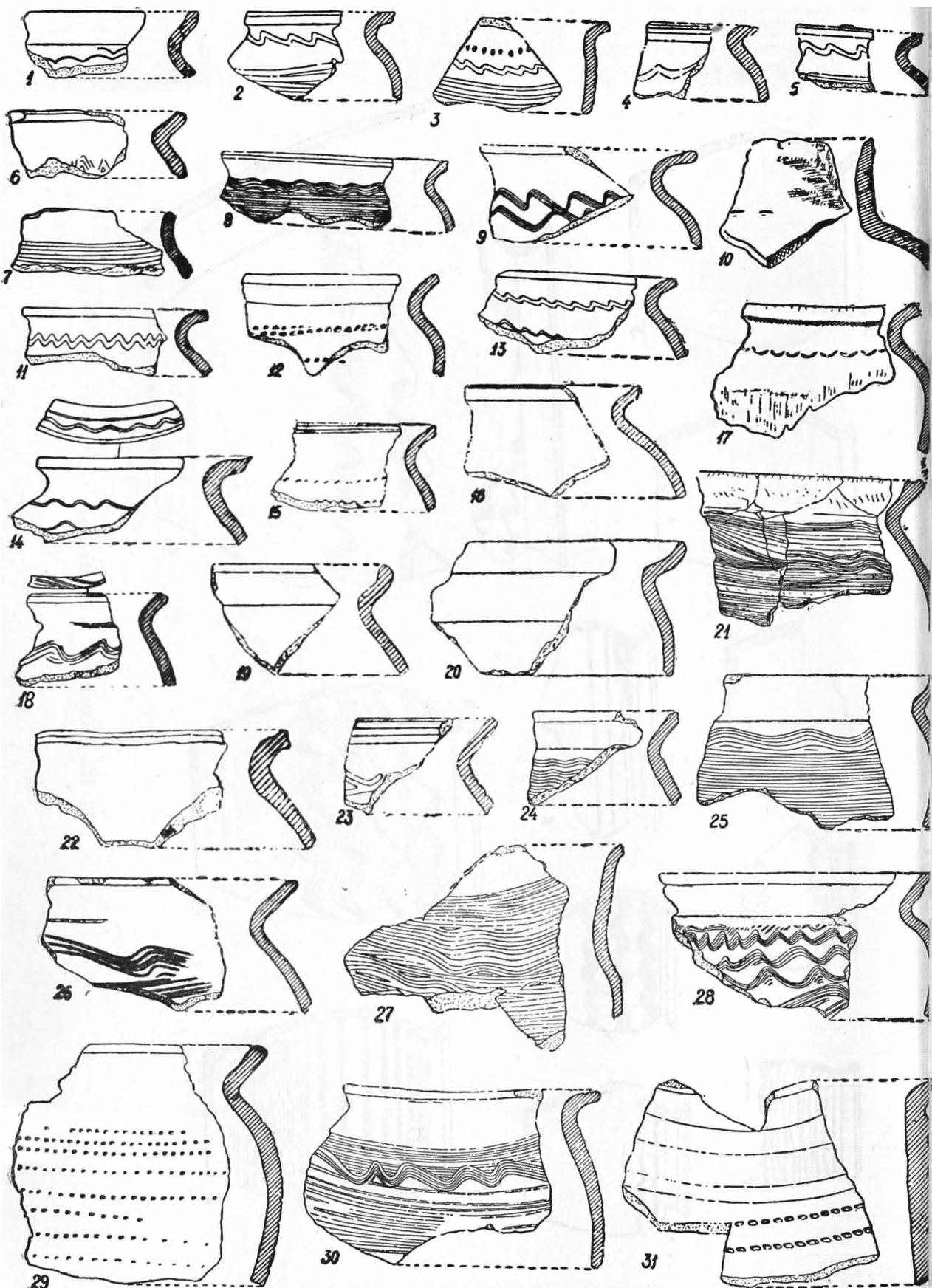
21. Vatră de foc
22. Pământ negru-închis amestecat cu pietriș, scurs din val
23. Pământ cenușiu cu pietriș, scurs din val
24. Strat de pietriș galben închis
25. Strat de pietriș galben
- 26—27. Strat de lut brun amestecat cu pământ negru
28. Strat nativ de pietriș galben
29. Strat de dărîmături din zidul feudal
30. Strat de stîncă descompusă
31. Strat de nisip scurs din val
32. Strat de pietriș scurs din val
33. Birne putrezite
34. Strat compact de cărbune
35. Pietre nefasonate
36. Bucăți de chirpici de la locuințe
37. Calupuri mari de pământ ars
38. Lespezi de gresie arsă, de la cuptor
39. Zid feudal din blocuri fasonate
40. Gropi de stîlpi

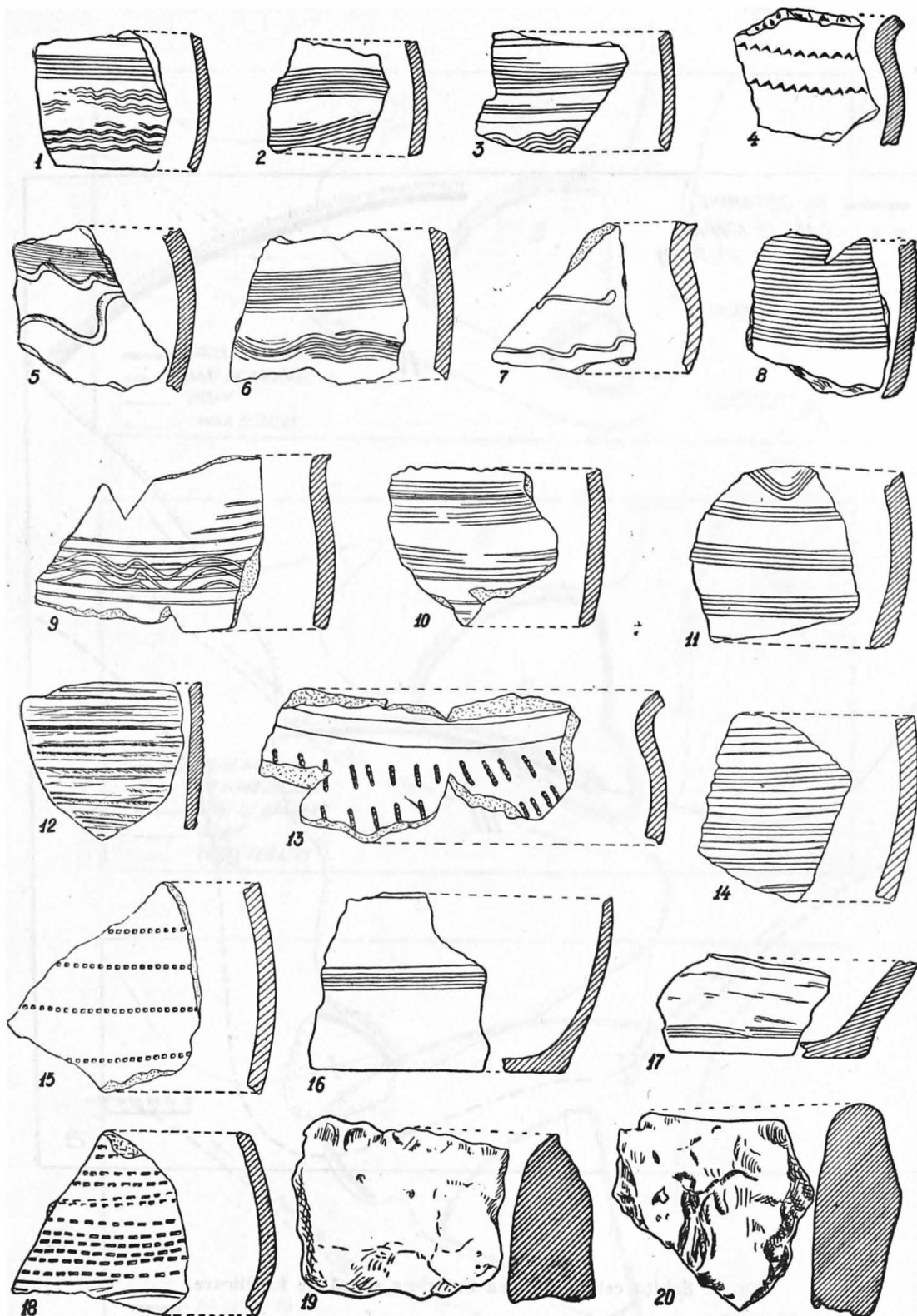
Pl. I. Planul general al cetății Dăbica.

Pl. III. Ceramică de la incinta I-a,

Pl. IV. Ceramică de la incintele II-IV.

Pl. V. Ceramică de la incinta a IV-a.

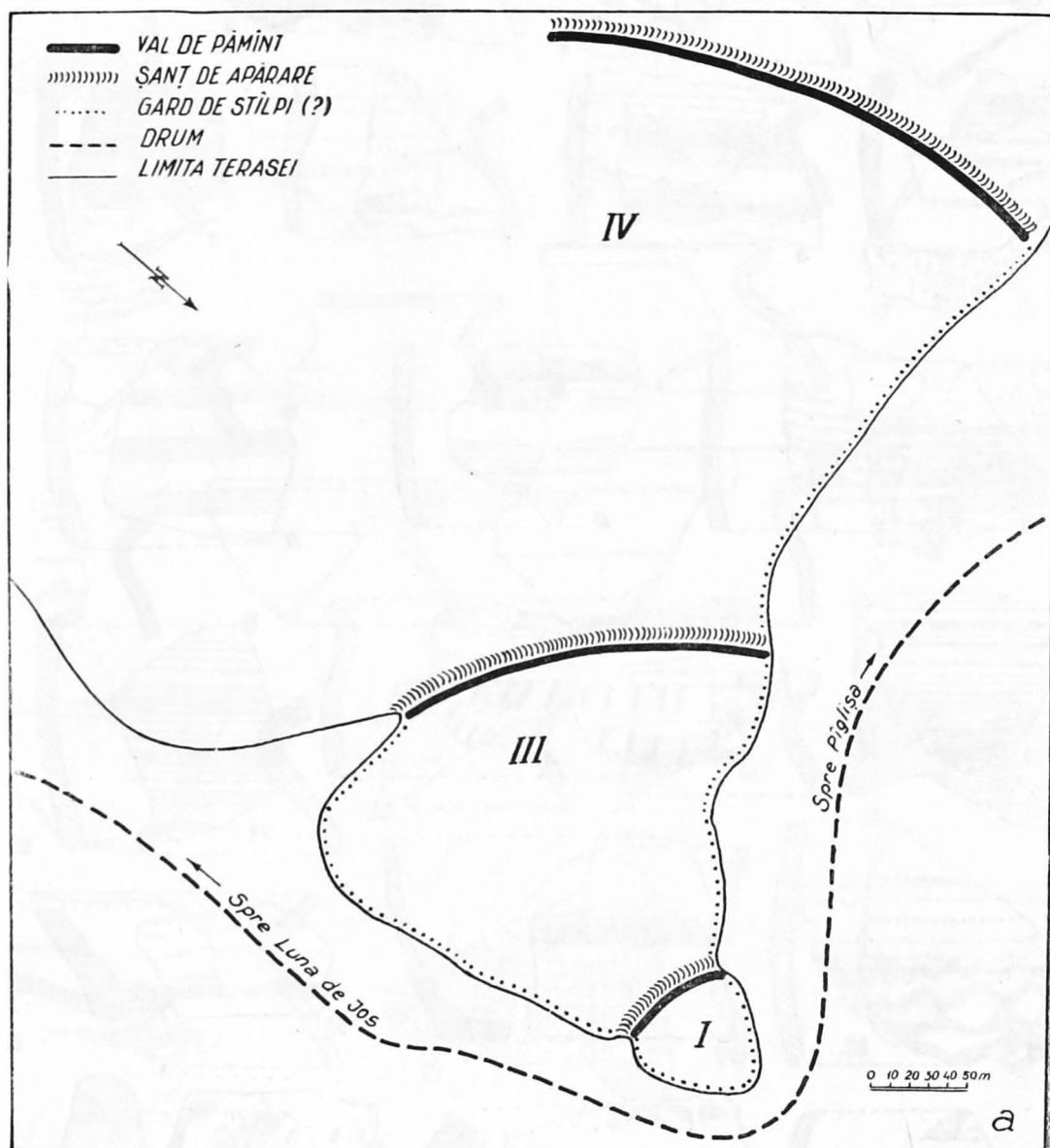

Fig. 1. Schița cetății Dăbica în prima etapă de fortificare.

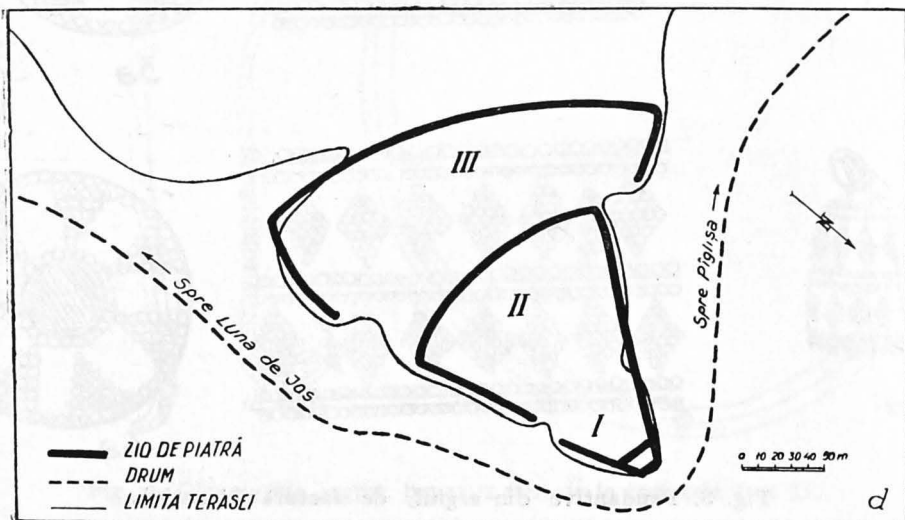
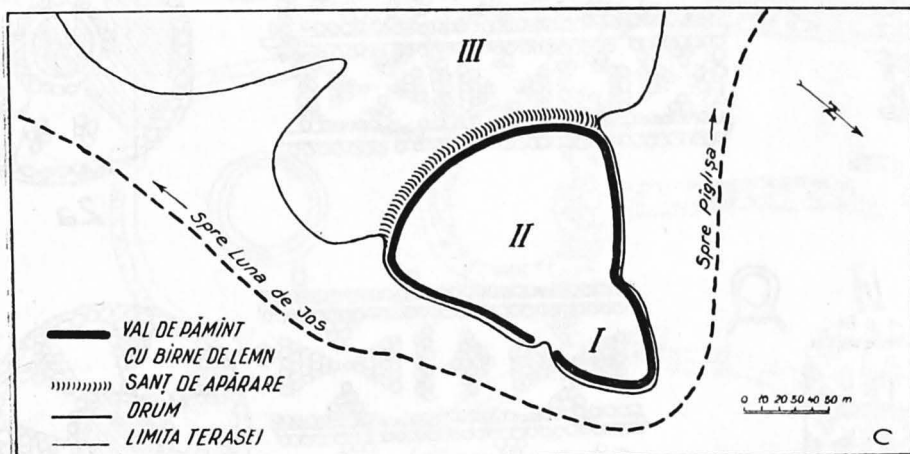
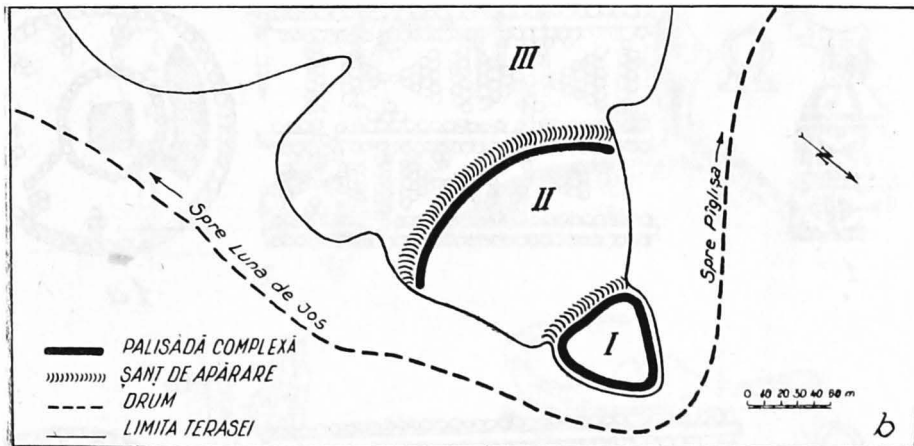
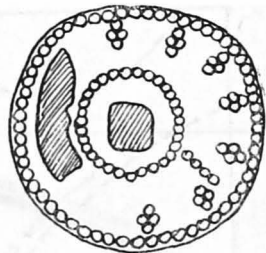
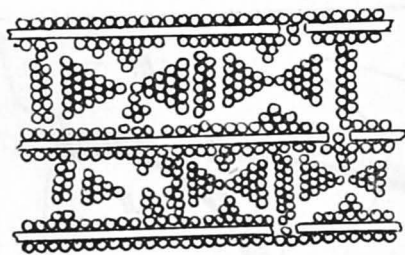

Fig. 2. Schițele cetății Dăbica în etapele 2-4 de fortificare.

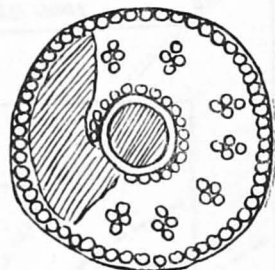
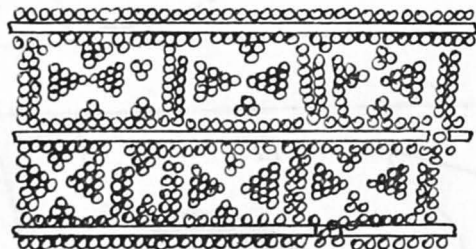
1

1a

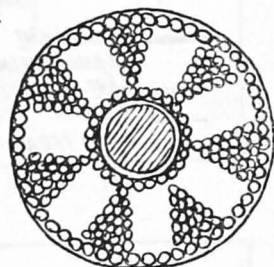
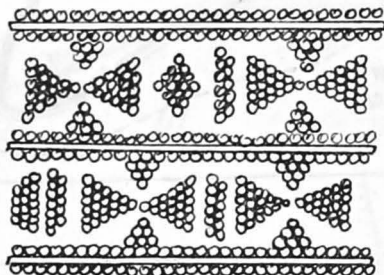
2

2a

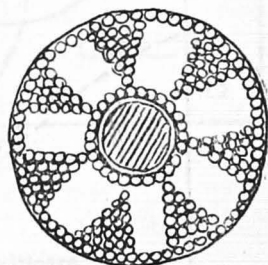
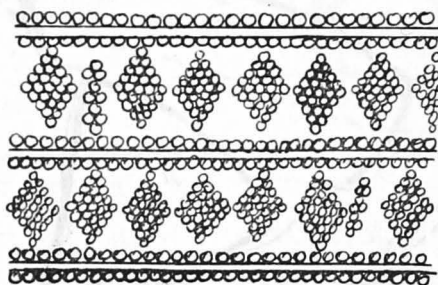
3

3a

4

4a

Fig. 3. Pandantive din argint, de factură bizantină.

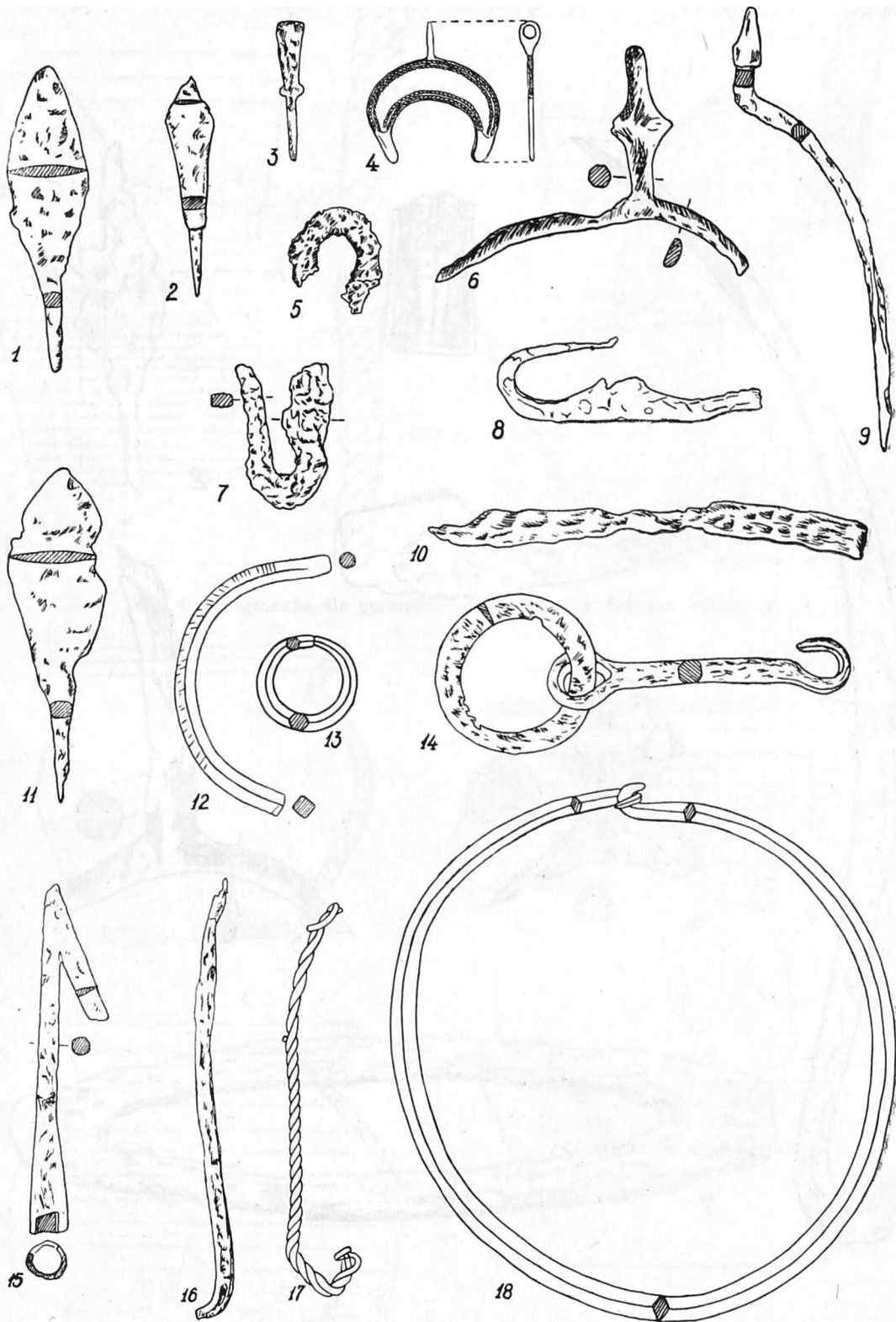

Fig. 4. Obiecte din argint, bronz și fier, de la incintele I și II.

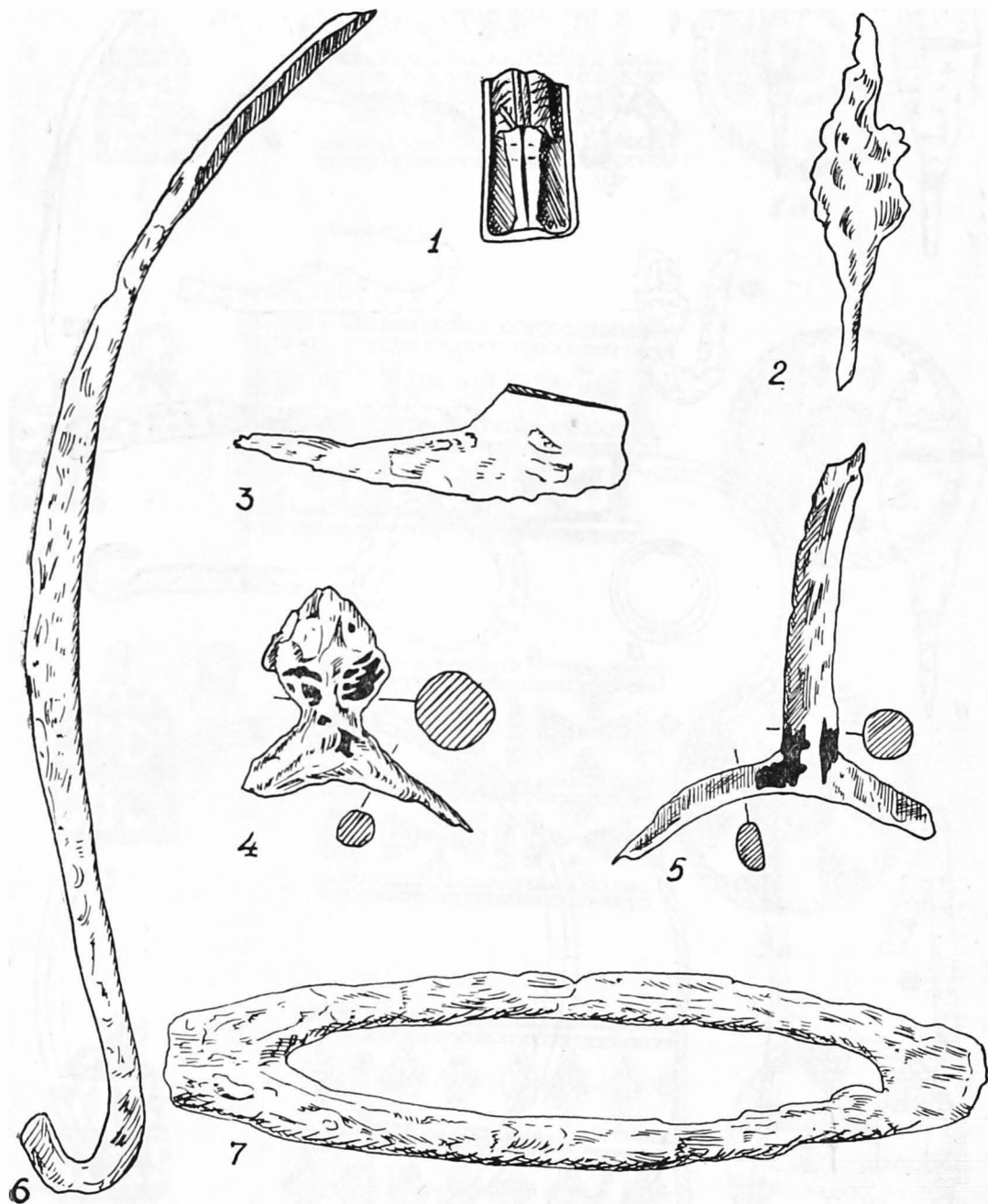

Fig. 5. Obiecte de metal de la incinta IV.

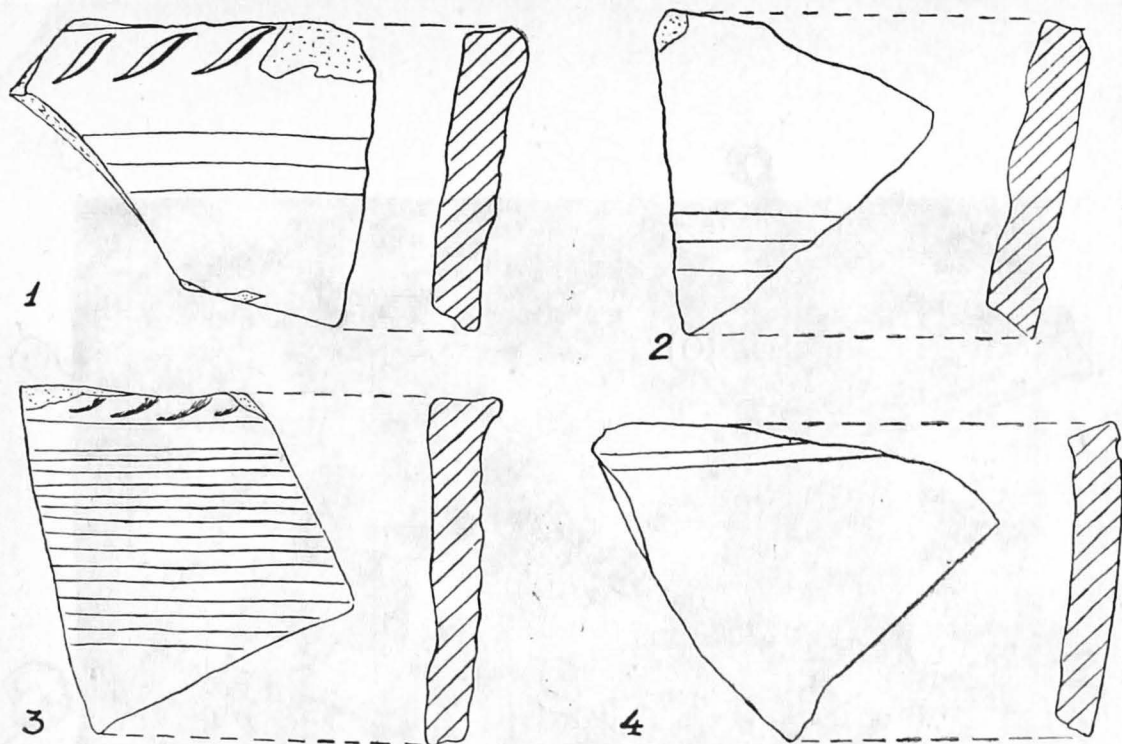

Fig. 6. Fragmente de ceramică smălțuită, de factură bizantină.

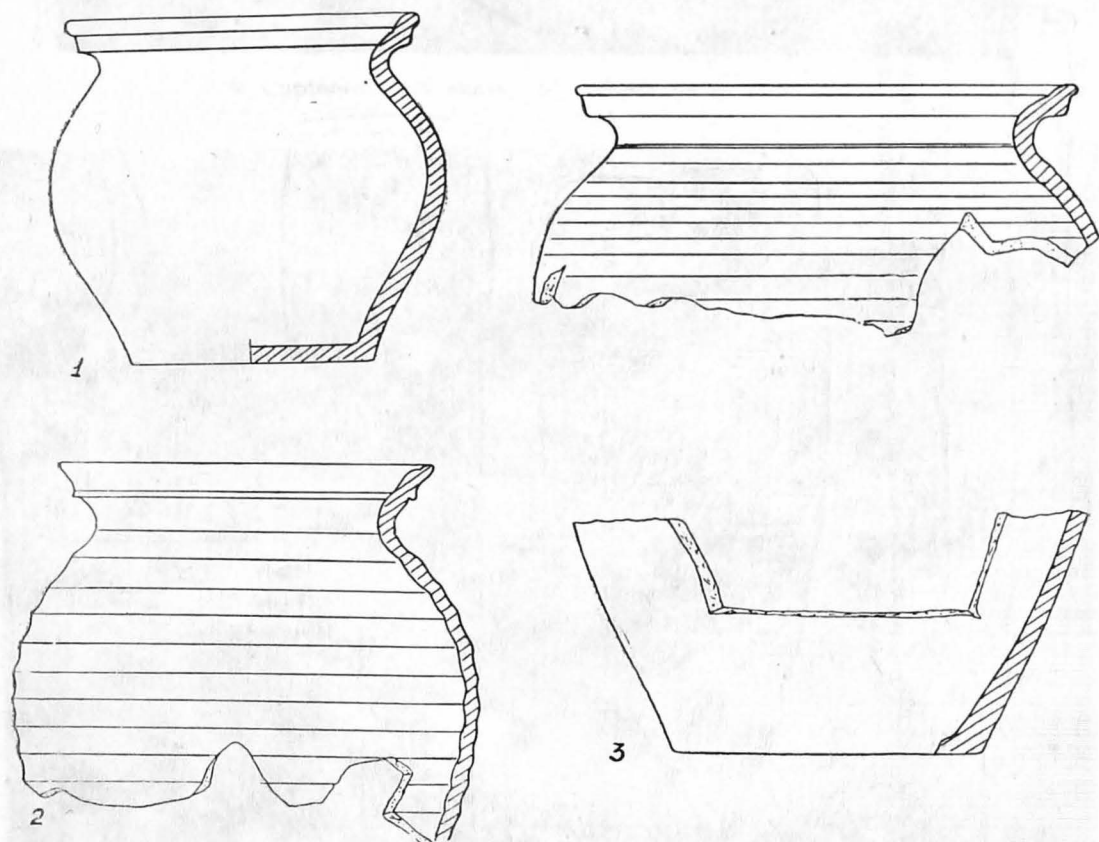

Fig. 7. Ceramică feudală de la incinta I.

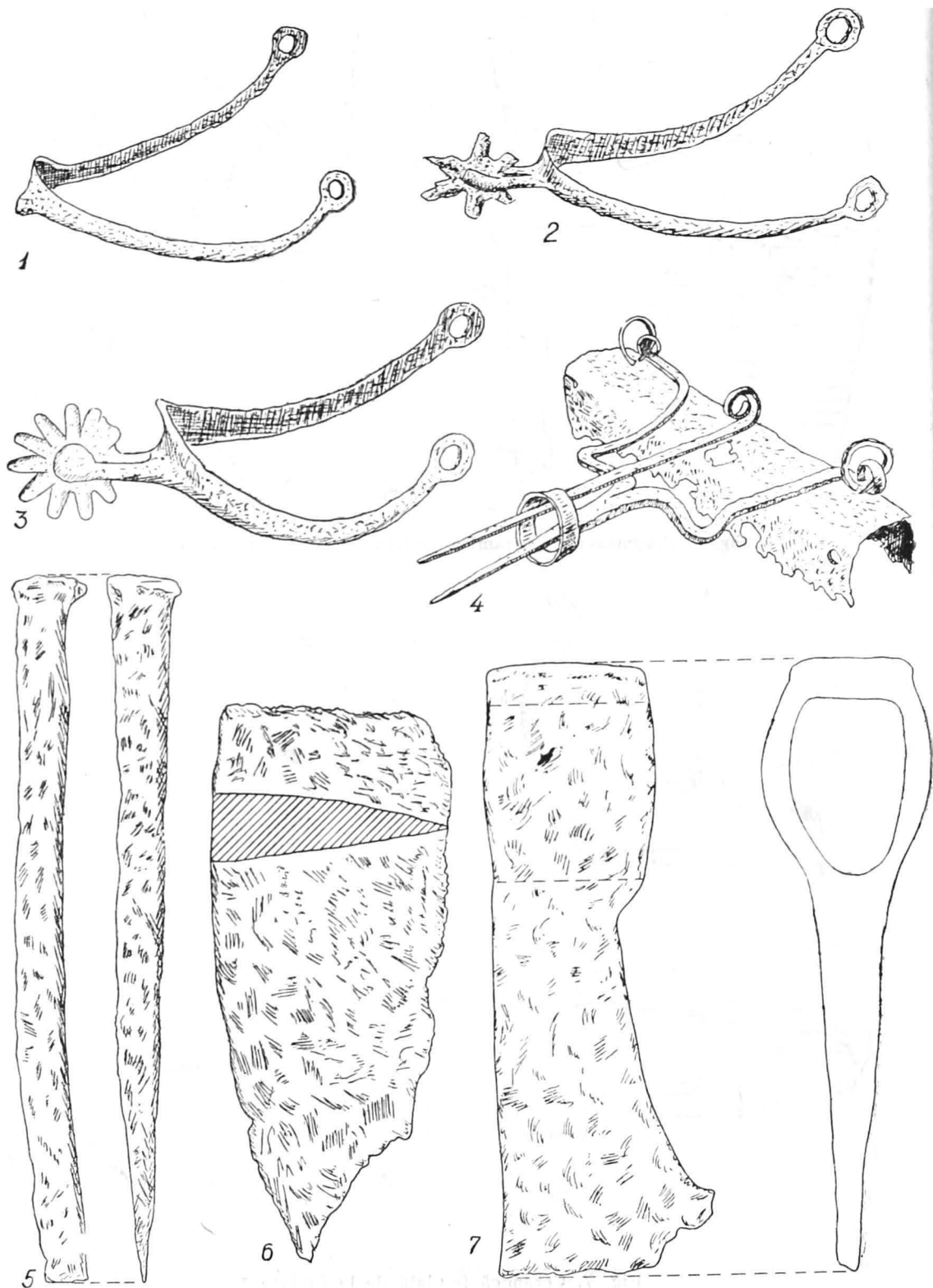

Fig. 8. Daltă și cuțit de plug (5, 6) din sec. IX-X și pinteni, țesală și seure din sec. XIV-XV (incintele I-II).

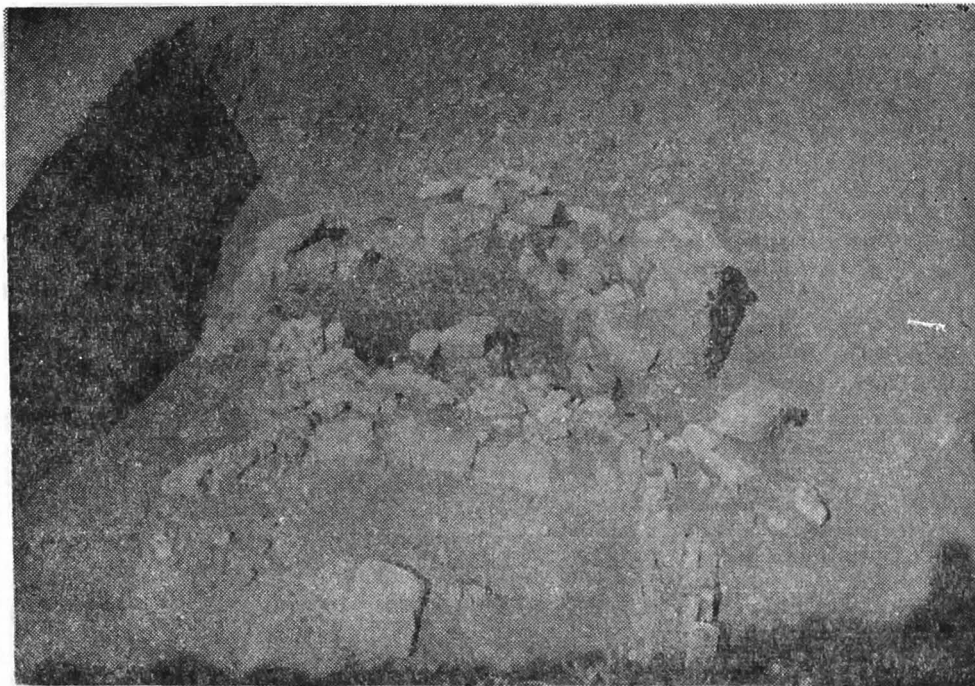

Fig. 9. Cuptoarele din șanțul de apărare de la incinta a II-a.

Fig. 11. Zidul de piatră de la incinta a II-a.

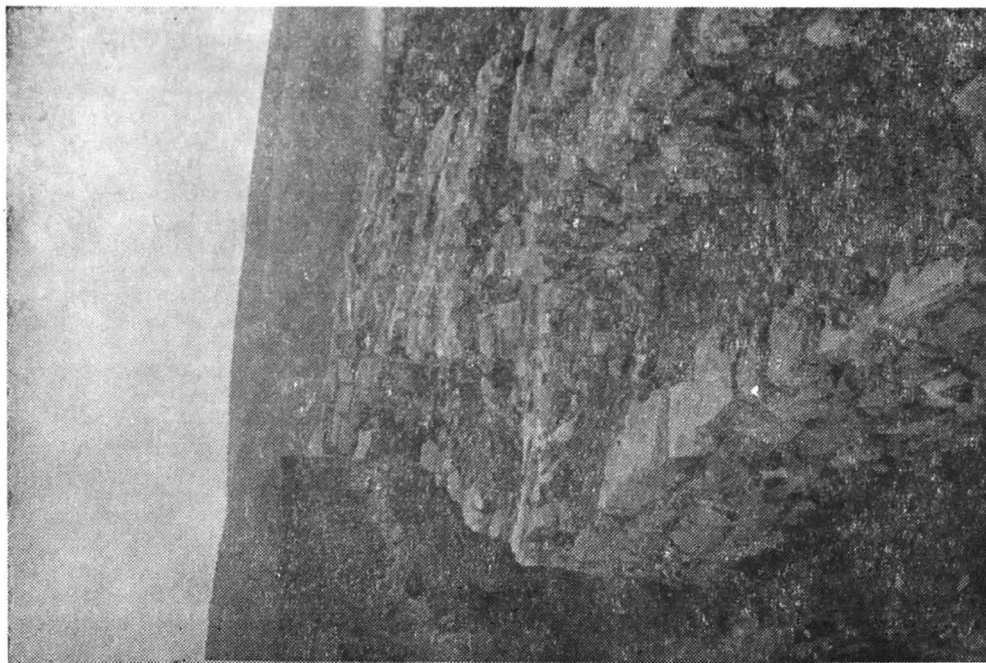

Fig.10a, Ziduri suprapuse de la incinta I; 10b, Bloc cu cruce de la temelia primului zid.

Fig. 12a, Biserica A din grădina lui Al. Tămaș; 12b, Altarele suprapuse ale bisericilor A și B de la „Boldîgă”.

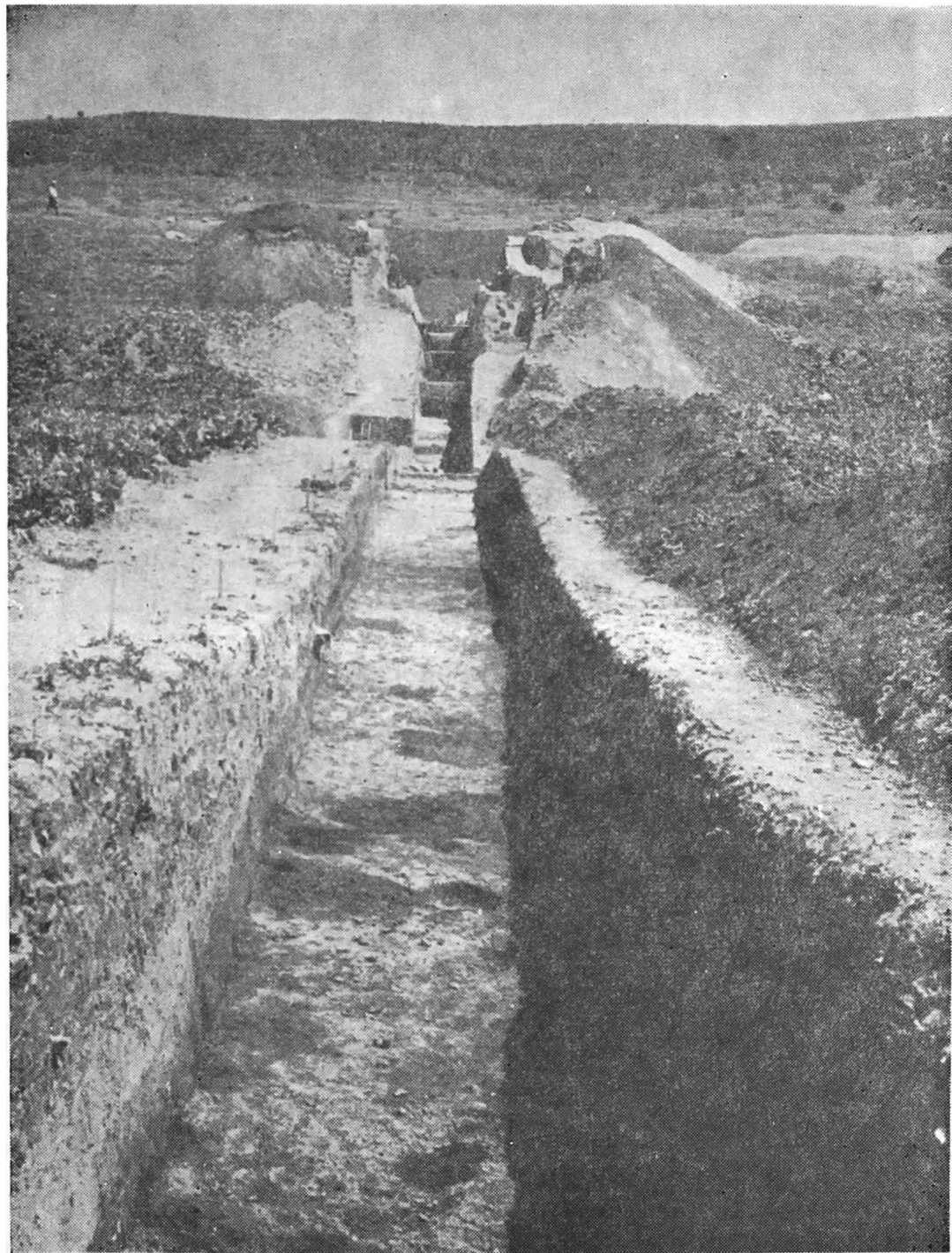

Fig. 13. Secțiunea I peste valul de pământ de la incinta a II-a.

DIE BURG BEI DĂBICA

(Zusammenfassung)

Die Gemeinde Dăbica liegt ungefähr 30 km nördlich von Cluj (Klausenburg) und 10 km westlich von der Stelle, wo der Lonea-Bach in den Someș fließt. Im Mittelalter spielte diese Ortschaft eine wichtige Rolle, vor allem damals, als hier eine mächtige Burg stand, die oft in Urkunden und Chroniken erwähnt ist. Die slawische Herkunft des Ortsnamens wird heute von Philologen und Historikern allgemein anerkannt.

Anonymus führt in seinen „Gesta Hungarorum“ im Zusammenhang mit den Ereignissen aus den ersten Jahren des 10. Jhs. den rumänischen Anführer (*quidam Blacus*) Gelu an, welcher das von den Rumänen und Slawen (*Blasii et Sclavi*) bewohnte Land Siebenbürgen (*terra Ultrasilvana*) und eine befestigte Burg am Someș unter seiner Herrschaft hatte, (*castrum suum iuxta fluvium Zomus pcsitum*). Wo sich diese Burg befand, ist wegen der wenig klaren Nachrichten und Quellen nicht aufgeklärt und so wurde sie bisher in Gilău, Cluj und an andern Orten gesucht. In einer andern Chronik (*Chronicum Pictum Vindobonense*) die über ein Ereignis aus dem Jahre 1068 berichtet, wird Dăbica zum ersten Mal als „Stadt“ (*in urbem Dobuka*) angeführt. Erst um 1164, gleichzeitig mit der Errichtung des Komitats, werden Komitatsvorsteher (*comites*) erwähnt, und 1164 treffen wir Wido, Sohn des Dobuka, (als *comes* ?) an. Die ersten Erwähnungen dieser Burg als Sitz des Komitates erscheinen in den Urkunden des 13. Jhs. (1212, 1219, 1243, 1265), wobei in diesen Burgvögte, Leibeigene und Burgleute aufgezählt werden. Wahrscheinlich schenkt um 1270 Stefan V. die Burg, zusammen mit mehreren Dörfern, dem Ban Mikud, und 1279 bestätigt Ladislaus IV. diese Stiftung. Hier wird zum ersten Mal auch das Dorf Dăbica (Dobokvárfalua) erwähnt. Mit dem Beginn des 14. Jhs. kommt in den Urkunden der Namen des Dorfes immer öfter vor, aber erst 1513 wird es Markort, während der Namen der Burg im 14.—17. Jh. nicht genannt wird. Auf Grund der schriftlichen Quellen kann deswegen das genaue Datum und die Umstände, unter welchen die Burg zerstört wurde, nicht festgestellt werden.

Die Burgruinen werden zum ersten Mal 1837 erwähnt, während die ersten Grabungen 1942 unternommen werden. Die archäologischen Grabungen aus den Jahren 1964 bis 1967 wurden an der Stelle durchgeführt, welche „Cetate“ genannt wird und sich auf einer der höchsten Terrassen des Lonea-Tales befindet. Sie ergaben, dass die Besiedlungsspuren in der Jungsteinzeit beginnen und über die Bronze-, Hallstatt- und Latènezeit bis in die Römerzeit fort dauern.

Die wichtigsten archäologischen Funde stammen aus dem Mittelalter (9.—15. Jh.), als hier mächtige Erd-, Holz- oder Steinbefestigungen errichtet wurden. Wie die Grabungen ergaben, war die Burg von Dăbica zahlreichen Angriffen und Belagerungen ausgesetzt, wobei sie auch zerstört und eingeäschert wurde, was in den verschiedenen Bauphasen zum Ausdruck kommt. Die zahlreichen Bauphasen, Wiederherstellungen und Erweiterungen der Burg können in vier Bauetappen zusammengezogen werden die wir nur in ihren wichtigsten Zügen wiedergeben.

In der ersten Etappe wurden die Erdwälle mit den entsprechenden Verteidigungsgräben der I., III. und IV. Verteidigungslinie gebaut. Ein gemeinsames Merkmal dieser Erdwälle ist, dass sie den dreieckigen Burgrücken von dem restlichen Gelände trennen, ohne geschlossene Umfassungen zu bilden. Bei der ersten Linie konnten stratigraphisch zwei Phasen des Erdwalles unterschieden werden, welche in einer ähnlichen Technik errichtet worden sind. In der ersten Phase wurde der 5 m breite Erdwall aussen mit Grassoden bedeckt und auf seiner Innenseite durch Holzversteifungen verstärkt, welche aus Pfählen und waagerechten Balken bestanden. Zwischen dem seichten Verteidigungsgraben und Erdwall lag eine 1,25 m breite Berme. Auf der Innenseite zeichnete sich eine 2 m lange und 0,80 m hohe Erdaufschüttung ab, die eine Plattform aus Pfählen und Bohlen stützte, die

wahrscheinlich einen Wehrgang darstellte. In der zweiten Phase der Erdbefestigungen wurde mit der Erde, welche aus dem bis in den Felsen gehauenen Graben von 3,5 m Tiefe ausgehoben wurde, der Wall verstärkt und fast bis auf das Doppelte verbreitert. Die Berme wurde beseitigt und an ihre Stelle trat zwischen Graben und Wall ein künstlicher Hang. Der Wehrgang wurde bei dieser Gelegenheit gepflastert; auf diesem Niveau fand man zwei Feuerherde mit Keramik (Taf. III), vier vergoldete Silberknöpfe byzantinischer Herkunft (Abb. 3), Pfeilspitzen (Abb. 4/1, 11), Bruchstücke von Eisenhenkeln und Reifen von Holzeimern, Perlen, Spinnwirtel u.a. (Abb. 4), welche aus dem 9.—10. Jh. stammen und den ungefähren Zeitpunkt der ersten Zerstörung der Burg anzeigen.

Der Erdwall der III. Befestigungslinie (8 m breit) ist in der gleichen Technik errichtet worden, hat eine Berme von 2,5 m und einen muldenförmigen Graben, der gegenüber der früheren Erdoberfläche 5 m breit und 1—1,5 tief ist. Zum Unterschied vom Erdwall aus der I. Bauphase der ersten Linie befindet sich vor der Berme eine Holzversteifung aus senkrechten Pfosten. Wir wissen nicht, ob auch im Innern eine ähnliche Anlage vorhanden war und wie der Wehrgang ausgesehen hat, da die spätere Steinmauer eben diesen Teil der älteren Verteidigungsanlage durchschneidet.

Die dritte Anlage, welche in dieser Etappe entstanden ist, bilden der Erdwall mit dem Verteidigungsgraben der IV. Linie, welche sich an der von den Bewohnern „La Șanț“ genannten Stelle befindet. Der Wall ist 10 m breit, der Graben 7 m breit und 2,5 m tief. Hier fehlt die Berme genauso wie auch am Erdwalle aus der zweiten Bauphase der ersten Verteidigungslinie.

Die Siedlungsspuren aus der ersten Phase sind über das ausgedehnte Gelände zwischen der I. und IV. Linie verstreut. Bei der IV. Verteidigungslinie (Taf. I S IV/1—2) wurden drei Wohnungstypen freigelegt: Wohngruben, Ständerbauten mit Holzpfosten und solche, wo diese auf Steinplatten ruhen. Der letzte Typ überlagert in einem Fall eine Wohngrube und einen Ständerbau, woraus zu schliessen ist, dass es sich hier auch um einen zeitlichen Unterschied handelt. Die Funde bestehen aus auf der schnellen Töpferscheibe und mit der Hand gearbeiteten Keramik und byzantinischer Importware (Abb. 6), Eisenhenkeln und -ringen für Holzeimer, Messergriffen, mit Gold plattierten karolingischen Sporen, der Parierstange eines Schwertes und dem Bruchstück eines byzantinischen Kreuzes (Abb. 5). Ihre Zeitstellung in das 9.—10. Jh. ist durch zahlreiche Analogien sichergestellt. Siedlungsspuren der gleichen Zeit fand man auch innerhalb der zweiten Verteidigungslinie, wo unter der Holzversteifung und dem Erdwall aus dem 10.—12. Jh. eine Wohngrube mit einem Feuerherd freigelegt wurde. Innerhalb der dritten Verteidigungslinie kamen auch Reste einer Schmiedewerkstatt zum Vorschein. Bei der Freilegung eines Friedhofs aus dem 11.—12. Jhs. (Taf. I C 1—3) wurde festgestellt, dass die Gräber ältere Wohnungen und Herde aus dem 9.—10. Jh. überlagern. Im Garten von Alexander Tâmaș (Taf. I S. 1—2) und in den Flächen A—C wurden Wohngruben und ein Steinherd entdeckt, über denen zwei Kirchen stehen, von denen die jüngere (mit Naos und Pronaos) durch Münzen an das Ende des 11. Jhs. datiert wird.

Das Befestigungssystem, das in der ersten Phase in Dăbica benützt wurde, ebenso auch der Gesamtplan mit drei Abschnittswällen (Abb. 1) ist den Anlagen aus Morești (S. R. Rumänien), Stara Kouřim und Bina (Tschechoslowakei), Werla und Grünwald (Deutschland) ähnlich.

Die beachtenswerte Ausdehnung der befestigten Siedlung von Dăbica aus dem 9.—10. Jh. mit einem Längendurchmesser von 600 m, beweist, dass hier ein wichtiges politisches Zentrum war, wahrscheinlich der Sitz des rumänischen Woiwoden Gelu, den der anonyme Geschichtsschreiber erwähnt.

In dem zweiten Bauabschnitt wird bei der I. Verteidigungslinie hinter und teils über dem Erdwall der beiden älteren Bauphasen eine grosse Holzverstrebung in einer speziellen Konstruktionstechnik errichtet. Durch ihre Einäschung entstand ein Streifen ziegelrot gebrannter Erde von 4 m Breite und 0,5—1 m Dicke. Der Verteidigungsgraben dieses Bauabschnittes ist 7 m breit, über 4 m tief, und dringt davon über 1 m in den anstehenden Feldern ein. Die Holzverstrebung verteidigt alle

drei Seiten der dreieckigen Terrasse (Abb. 2 b) und wurde dem archäologischen Fundmaterial zufolge wahrscheinlich in der zweiten Hälfte des 10. Jhs. angelegt.

Eine weitere Holzverstrebung in einer andern Bautechnik wurde bei der II. Verteidigungslinie 5 m tief unter einem späteren Erdwall festgestellt. Sie trennt die Spitze der Terrasse von dem restlichen Bergplateau und wird auf den anderen Seiten nicht fortgesetzt. Ähnlich wie in Stare Mesto sind die Stämme, die eine starke Verstrebung bilden in eine 1 m tiefe Grube versenkt. Zum Unterschied davon besitzt Dăbica aber eine 5 m breite Berme. Beim Verbrennen dieser Holzbefestigung bekam die umliegende Erde eine rote Färbung und gelegentlich der Erbauung des späteren Erdwalles wurde der ältere Verteidigungsgraben mit dem Brandschutt ausgefüllt, wie die einanderfolgenden roten und schwarzen Erdschichten zeigen.

Die Wohnbauten, die dieser Bauphase entsprechen (Abb. 14/2, 4, 9, 12—15), wurden bei den Linien I—II festgestellt und konnten mit Hilfe von Metallgegenständen und einer Münze von Peter I. datiert werden. Sie stützen die Ansetzung des Brandwalles in das 10.—11. Jh. Gleichzeitig mit ihm sind die beiden Steinkirchen in der „Boldigă“ und die Kirche A im Garten des Al. Tămaş.

Ähnliche Wälle mit Holzverstrebungen kennt man in Siebenbürgen u.a. aus Moreşti, Moigrad, Şirioara. Die Einäscherung der beiden Wälle aus Dăbica konnte 1068 stattgefunden haben, in Zusammenhang mit den Ereignissen, die in dem *Chronicon Pictum Vindobonense*, Kap. LV geschildert werden. Wie die schriftlichen Quellen zeigen, die nun auch durch die archäologischen Untersuchungen bestätigt werden, kann erst von diesem Zeitpunkt an von einer stufenweisen Eroberung Transilvaniens durch die Ungarn gesprochen werden. Die weiteren Etappen der Eroberung und Organisierung reichen bis in das 13. Jh. Analogien für Erdwälle mit Holzverstrebungen und ihre Bautechnik finden sich noch in Stare Mesto, Bacsa Szentwid (Ungarn), Siemowo (Polen), Behren-Lübchin (Deutschland). Im Allgemeinen treffen wir sie vorwiegend bei verschiedenen slawischen Völkern an. So auch in Siebenbürgen bei der rumänisch-slawischen Bevölkerung zur Zeit der politisch-militärischen Herrschaft des Petschenegen-Stammes Gyla.

Ein neuer Abschnitt der Baugeschichte, in welcher auch eine neue Technik benützt wird, beginnt (nachdem vorher sämtliche frühern Befestigungsanlagen eingeebnet worden waren) mit der Errichtung eines grossen Erdwalles, der das Gelände der I. und II. Verteidigungslinie umfasst. Die neue Bautechnik (Abb. 2 c) lässt sich auf Grund der in situ erhaltenen, angefaulten Holzstämme leicht ermitteln. Der Erdwall war aussen mit horizontal gelegten Bohlen verschalt, die im Abstand von etwa 1 m durch Transversalbalken zusammengehalten wurden. Der Verteidigungsgraben besitzt auf der Südseite eine Breite von 30 m und ist 3 m tief (von der 7 m breiten Berme aus gemessen). In der Stratigraphie des Erdwalles scheinen sich zwei Bauphasen unterscheiden zu lassen. Eine aus der Zeit Ladislau I. und die andere, eher eine Wiederherstellung, zur Zeit Koloman des Weisen, wie eine Münze aus der Erdfüllung zeigt. Die genaue Zeit, wann diese Anlage zerstört wurde, kennen wir nicht, doch weist die Keramik auf die Zeit um 1200 hin. Die Bautechnik ist in Europa im 10.—12. Jh. weit verbreitet: Moldoveneşti (S.R.R.), Kiew, Bielgorod (Sowjetunion), Leczyca (Polen), Bilina, Zabrusan (Tschechoslowakei), Arkona (Deutschland). Es ist anzunehmen, dass bereits in dieser Phase die Burg als Sitz des Komitats diente, das in den Urkunden erst 1164 erwähnt wird. Die mit dieser Burg gleichzeitige Siedlung muss jenseits des Branişte-Tales gesucht werden, wo das Dorf grabungsmässig nachgewiesen wurde. Von Kirchen gehören in diese Zeit die von Boldigă, wie eine byzantinische Hohlmünze des 11. Jhs. beweist, die im Mörtel gefunden wurde, und die Kirche B aus dem Garten von A. Tămaş, mit Naos und Pronaos, datiert durch acht Münzen von Ladislau I. Weiters gehören hierher drei Friedhöfe aus dem 11.—12. Jh.

Der letzte Bauabschnitt besteht in Dăbica aus der Errichtung einer mächtigen Steinmauer die auf den alten Verteidigungsanlagen liegt. Bis jetzt wurde auf eine Strecke von über 300 m die Mauer freigelegt (vgl. Taf. I Abb. 2 und Abb. 10—11), wobei Übermantelungen und Ergänzungen festgestellt wurden. Die Burgmauer ist 3—4,5 m breit und hat an ihren Aussenseiten behauene Kalksteine, die mit Mörtel

miteinander verbunden sind, wozu der Kalk an der gleichen Stelle gelöscht wurde. Die Füllung dazwischen besteht aus zerhauenen Steinen und Sand. Die Mauertechnik ist bis jetzt in anderen arpadinischen Komitatsburgen nicht belegt. Nach der Beschreibung der Burg von Oradea zur Zeit des Mongoleneinfalls (1241) durch Rogerius und auf Grund des archäologischen Fundmaterials können wir annehmen, dass der erste Mauerring vom Anfang des 13. Jhs. stammt. Vorläufig gibt es im Innern der Burg keine Spuren, die über das 15. Jh. hinausreichen. Sie wurde aufgelassen oder vielleicht von Mathias Corvinus abgetragen. Das mittelalterliche Dorf, urkundlich erst 1279 bezeugt, liegt in der Nähe der Kirche von der Boldîga und ist noch nicht erforscht worden. Wir wissen nur, dass die Kirche C in diese letzte Bauphase fällt.

Da die archäologische Erforschung der Burg von Dăbica sich noch im Anfangsstadium befindet, können nicht alle Fragen, die dieser grosse archäologische Komplex aufwirft als gelöst betrachtet werden. Trotzdem haben die bisherigen Grabungen viel zur Kenntnis wichtiger historischer Ereignisse aus dem Zeitraum von einem halben Jahrtausend beigetragen.

MĂRTURII APUSENE DESPRE LATINITATEA ȘI CONTINUITATEA ROMÂNILOR (SEC. XV—XVIII)

Cu toate cercetările valoroase, mai vechi sau mai recente, închinat zugrăvirii românilor în operele cărturarilor străini din Evul mediu, din epoca Renașterii și din zorii perioadei moderne, imaginea în acest domeniu e departe de a fi completă. Lipsește încă vasta lucrare de sinteză care nu numai să înmănuncheze informațiile răzleț editate și comentate până acum, dar să le și îmbogățească prin noi descoperiri în arhivele și bibliotecile străine.

Se înțelege că modesta noastră contribuție la un volum menit să-l omagieze pe cel care a pus consecvent problema continuității daco-romane și românești în centrul preocupărilor sale științifice nu are pretenția să epuizeze nici măcar materialul edit. Țelul pe care ni-l propunem este pur și simplu de a încerca, din noianul știrilor despre români și despre originea lor, oferite în operele cărturarilor apuseni din secolele XV—XVIII, să degajăm principalele opinii, orientările cele mai de seamă ale autorilor respectivi în problema originii poporului român și a limbii române.

Am folosit cu bună știință aici termenul de *cărturari*, căci nu ne poate interesa exclusiv opera sau opinia unor istorici, după cum nu ne socotim îndreptățiți să refuzăm atenția cuvenită unor păreri avînd mai de grabă aerul unor intuiții decît pe acela al unor concluzii desprinse din cercetări anume făcute. În adevăr, dacă opinia unui istoric despre, să zicem, latinitatea și continuitatea poporului român e prețioasă prin însăși natura preocupărilor celui care a formulat-o, de mare preț pot fi și părerile unor geografi, cronicari sau umaniști în sensul larg al cuvîntului, căci ele, chiar nefiind rezultatul unor investigații științifice de sine stătătoare, reflectă un anumit climat spiritual, reflectă răspîndirea și chiar dominația anumitor idei.

Considerente analoge au determinat și limitele cronologice ale studiului nostru. El începe cu secolul al XV-lea, deci cu vremea în care problema originii românilor apare în scrierile cărturarilor apuseni, și se încheie în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, adică în momentul în care felurite interese politice încep să denatureze pe plan științific și istoriografic problema formării poporului român și a limbii române.

Concentrarea atenției noastre asupra autorilor apuseni nu înseamnă căuși de puțin că am împărtăși ideea unei priorități rinascimentale italiene în afirmarea originii latine și a continuității poporului nostru și nici că am considera conștiința acestei latinități la noi drept un „import” cărturăresc din Occident¹. Se știe doar de multă vreme că scriitorul bizantin *Kinnamos* din sec. XII cunoștea tradiția potrivit căreia valahii sînt urmași ai coloniștilor veniți din Italia² și ni se pare mai probabil ca această tradiție să se fie păstrat la românii înșiși, precum și la bizantinii care aveau legături cu ei, decît ca ea să fi apărut pe cale livrescă la umaniștii italieni. Și dacă este adevărat că un *Laonikos Chalkokondyles* nu-și dădea seama cum au pătruns la nordul Dunării limba și obiceiurile romanilor³, nu e mai puțin adevărat că el era perfect conștient de originea latină a graiului valah și a obiceiurilor valahilor⁴. Iar *Demetrios Chalkokondyles*, care prin 1455—1460 îndeplinise o misiune diplomatică la „sciții sauromați” (deci, la ruși)⁵, constatasese singur înrudirea limbii române cu latina și-i împărtășea elevului său de la Padova, Andrea Brenta, bucuria de a auzi răsunînd cuvintele romane pe meleaguri de pătate⁶.

Cît despre o conștiință a romanității la români, ea este, desigur, mai greu de dovedit documentar. Documentele fiind scrise în cancelarii, iar cronicile de cărturari (așadar, în medii culte), e întotdeauna posibil să se bănuiască vreo influență străină și e foarte greu, dacă nu imposibil, de a constata conștiința latinității în mase. Totuși, nu ni se pare de prisos să amintim aici corespondența lui Caloiannis cu papa Inocențiu al III-lea la sfîrșitul sec. XII și nici documentele ceva mai tîrzii, din vremea pontificatului lui Honorius al III-lea și al lui Grigore al IX-lea, care pomenesc în Transilvania *villae latinae* și *vici latinorum* distincte de orașele și așezările ungurești și sâsești⁷. Credem că dacă perpetuarea unei asemenea conștiințe la români în ultima parte a perioadei prefeudale și la începuturile Evului mediu nu este pe deplin dovedită, nici contrariul nu e demonstrat.

Admițînd că originile tradiției cărturărești despre obîrșia poporului român și a limbii sale rămîn discutabile, aceasta nu afectează cu nimic țelul studiului de față, în care ne-am propus să arătăm că ideea latinității și ideea continuității românilor, oriunde ar fi luat naștere și oricum s-ar fi perpetuat și transmis, au fost fără nici o dificultate acceptate secole de-a rîndul de învățații apuseni, ba chiar de cărturari neromâni trăind pe meleagurile noastre.

Începutul îl face, după cîte știm pînă acum, *Poggio Bracciolini*, care încă în 1451 vorbea nu numai despre latinitatea limbii române, dînd și cîteva exemple, ci și despre continuitatea de viețuire pe meleagurile noastre a acelor latinofoni încă din

¹ V. în această privință Ș. Papacostea, *Les Roumains et la conscience de leur romanité au Moyen-Âge*, în *RevRHist*, IV, 1, 1965, p. 15—24.

² ΟΙ τῶν Ἑξ Ἰταλίας ἀποικοι πάλαι εἶναι λέγονται (cf. Cl. Isopescu, *Notizie intorno ai Romeni...*, în *BSH*, XVI, 1929, p. 3).

³ „Cum au pătruns aici limba și obiceiurile romanilor și cum se vor fi fixat, n-am putut afla de la nimeni și n-am auzit pe nimeni care să pomenească de acest lucru” (cf. A. Sacerdoțeanu, *Considerații asupra istoriei românilor în evul mediu*, București, 1936, p. 15).

⁴ „...Limba dacilor (evident, a locuitorilor de atunci ai fostei Dacii, deci a românilor — N.N.) este aproape asemenea cu a italienilor, dar atît de coruptă și de transformată, încît italii abia pot înțelege cuvintele pronunțate de ei... De itali nu se deosebesc cu nimic, căci în orînduiala lucrurilor de mîncare, a armelor și a lucrurilor din casă se folosesc ca și romanii” (cf. *ibid.*).

⁵ R. Sabbadini, *Quando fu riconosciuta la latinità del romeno?*, în *Atene e Roma*, XVIII, 1915, nr. 195—196, p. 83—84.

⁶ „Nam ceteris quid mirabilis est, sed a praeceptore meo Demetrio Atheniensi puer audivi, qui legatus in Sauromatas Scythas profectus est, esse civitatem illic longe nobilissimam et potentissimam, in qua adhuc ita verba nostralia sonant, ut nihil suavius sit quam illos antiquo more Romano loquentes audire?” (cf. R. Sabbadini, *loc. cit.*).

⁷ Vezi R. Ortiz, *Per la storia della cultura italiana in Romania*, Bucarest, 1916, p. 6—8.

vremea împăratului Traian⁸. Iar cuvintele „ut aiunt“, folosite de umanist la începutul pasajului citat de noi în notă, dovedesc că această idee a continuității nu este cîtuși de puțin o născocire sau o concluzie a lui Bracciolini, ci reflectarea unor tradiții mai mult sau mai puțin difuze, ori măcar interpretarea știrilor păstrate la scriitorii antici.

Doi ani mai târziu, într-un discurs adresat regelui Alfons de Aragon, *Flavio Biondo* proclamă răspicat nu numai evidenta latinitate a limbii române, ci și faptul că românii înșiși erau conștienți de această origine, revendicînd-o cu mîndrie⁹. El repetă în discursul către Petru de Campo Fregoso afirmația despre latinitatea românilor, căci îi definește pe valahi ca „Romano sanguine orti“¹⁰.

Historia gotica a lui *Nicolaus Machinensis* a rămas în manuscris și, deci, n-a putut influența direct prea mult pe alți cărturari ai vremii. Totuși, personalitatea și păreriile autorului ei sînt vrednice de cea mai mare atenție dintr-un îndoit punct de vedere. În primul rînd, Nicolaus Machinensis a fost un apropiat al celebrului umanist Enea Silvio Piccolomini, ajuns papă sub numele de Pius al II-lea, și e foarte probabil să-i fi furnizat acestuia informații despre români¹¹ în urma ambasadei sale în Ungaria (1463); or, opera lui Piccolomini a avut multă vreme o mare influență asupra erudiților apuseni, ceea ce sporește însemnătatea opiniilor lui Machinensis. În al doilea rînd, prezența ambasadorului papal pe lângă Matei Corvinul ne sugerează că informațiile despre români oglindesc o părere răspîdită la însăși curtea maghiară; e semnificativ că, în ciuda etimologiei fanteziste pe care o dă numelui de valah, Nicolaus Machinensis nu se îndoiește o clipă de originea latină a românilor¹².

Intemeiat, așadar, și pe informațiile ambasadorului său, dar și pe cunoașterea unor izvoare antice, *Enea Silvio Piccolomini* îi pomenește în repetate rînduri pe

⁸ Poggio Bracciolini, *Disceptationes convivales*, 1451, lib. III (apud Al. Marcu, *Riflessi di storia rumena in opere italiane dei secoli XIV e XV*, în *EDR*, I, 1923, p. 360): „Apud superiores Sarmatas colonia est ab Traiano ut aiunt derelicta, quae nunc etiam inter tantam barbariem multa retinet latina vocabula, ab Italis, qui eo profecti sunt, notata. Oculum (ochiu) dicunt, digitum (deget), manum (mîna), panem (pîne), multaque alia quibus apparet ab Latinis, qui coloni ibidem relictii fuerunt, manasse eamque coloniam fuisse latino sermone usam“.

⁹ „... E regione Danubio item adiacent Ripenses Daci, sive Valachi, originem, quam ad decus prae se ferunt predicantque Romanam, loquela ostendunt, quos catholice christianos Romam quotannis et Apostolorum limina invisentes, aliquando gavisi sumus ita loquentes audiri, ut, quae vulgari communique gentis suae more dicunt, rusticam male grammaticam redoleant latinitem“ (după Al. Marcu, *op. cit.*, p. 362—363). Ne putem întreba dacă aluzia la gramatica latină rustică nu înseamnă oare cea dintîi intuire umanistă a împrejurării că limba română nu se trage din latina clasică, ci din cea populară (cf. Cl. Isopescu, *op. cit.*, p. 56, care crede că prima derivare în acest sens o face Giulio Mancinelli).

¹⁰ Cf. Al. Marcu, *op. cit.*, p. 363.

¹¹ Lucrul acesta reiese foarte clar din etimologia atribuită de ambii autori numelui de valah. Nicolaus Machinensis (apud Al. Marcu, *op. cit.*, p. 375) zice că „Romani quondam vel exules vel milites, a duce Flacco ita cognominati, nunc immutatione litterae Vlacchi appellati (sunt)“; la rîndul său, Piccolomini se exprimă astfel (*Cosmographia*, foll. VII —VIII, cf. Cl. Isopescu, *op. cit.*, p. 5): „Et coloniam Romanorum quae duces coercet eo deducta, duce quodam Flacco, a quo Flaccia nuncupata. Exin longo temporis tractu corrupto, ut sit vocabulo Valachia dicta. Et pro Flaciis Valachi appellati“. După cum se vede, Piccolomini nu reține decît ideea colonizării, respingînd-o pe aceea a exilării romanilor.

¹² Mărturie stă, în această privință, și pasajul citat în nota precedentă, și ceea ce spune Nicolaus Machinensis în continuare (*ibid.*): „Vlacchi originis suae illud praecipuum prae se ferunt argumentum quod, quamvis Mysorum lingua quae illyrica est omnes utantur, vernaculo tamen sermone, hoc est latino, haud prorsus obsoleto ab incunabulis loquuntur; et eum ignotis congressi, dum linguae explorant comertium, an romane loqui norint interrogant“. Reapare, precum se vede, ideea lui Flavio Biondo despre conștiința latinității la români.

românii din nordul Dunării. Fără a-și da prea bine seama de raportul dintre daci și geți, Piccolomini nu ezită să arunce o punte peste veacuri între locuitorii străvechi ai țării noastre și cei din vremea sa, vorbind despre „Gethae, quos partim Valachos partim Transilvanos nominant”¹³. Totuși, el pare să știe că autorii antici făceau o distincție geografică între daci și geți și că regiunile extracarpătice și cele intracarpătice n-au avut exact aceeași soartă în epoca romană. În adevăr, el îi face pe geți locuitori numai ai Valahiei propriu-zise; pe acești geți, care luptaseră cândva cu Darius și cu Lisimah, îi supune Flaccus, *aceștia* se numesc valahi¹⁴. În schimb, Dacia intracarpatică a fost transformată în provincie romană de Traian, pierdută sub Gallienus și recucerită de Aurelian¹⁵. Dar aceste deosebiri nu trebuie în nici un caz interpretate în sensul că, după Enea Silvio Piccolomini, numai Valahia propriu-zisă (Țara Românească) ar fi locuită de români. Eruditul italian știa că românii locuiesc și în Transilvania, alături de teutoni, secui și unguri; în alt pasaj, Piccolomini spune că o parte din valahi trăiesc sub stăpânire ungu-rească¹⁶.

E clar că Piccolomini se străduiește să coroboreze datele izvoarelor antice cu informațiile din vremea sa și că, în această încercare, comite greșeli flagrante (derivarea numelui valahilor de la generalul Flaccus, recucerirea Daciei de către Aurelian care, de fapt, o părăsește etc.). Important este însă faptul că din toată expunerea lui Piccolomini se degajă nu numai ideea latinității românilor, ci și aceea a continuității daco-romano-valahice¹⁷.

Cronologic urmează *Raffaello Maffei*, zis *Volterrano*, care în lucrarea sa *Commentarii Urbani*, apărută în 1506, amintește caracterul „semiitalic” al limbii valahilor, dar nu merge întru nimic mai departe sau mai în profunzime decât predecesorii săi; dimpotrivă¹⁸. Nici *Felix Petanchich*, cancelarul regelui Sigismund al II-lea al Ungariei, nu e mai clar, căci el leagă latinitatea și continuitatea numai de Valahia, adică de Țara Românească, nu de români în general. El dă oarecum impresia că există o continuitate „statală”, politică, între Dacia și Valahia, pornind

¹³ Apud Al. Marcu, *op. cit.*, p. 368.

¹⁴ Apud Al. Marcu, *op. cit.*, p. 369—370. Aici citează Piccolomini cunoscutele versuri ale lui Ovidiu despre L. Pomponius Flaccus, prefect al litoralului pontic (*Scrisori din Pont*, IV, 9, 75—80), care stau la baza etimologiei fanteziste a numelui valahilor.

¹⁵ „Daciam vero trans Danubium quae nunc Hungariae portio est, Traianus Imperator edomuit, et in solo Barbarico provinciam fecit; sed amissa sub Gallieno per Aurelianum recuperata est” (cf. Al. Marcu, *op. cit.*, p. 368).

¹⁶ „Valachi genus italicum sunt, quemadmodum paulo post referemus. Paucos tamen apud Transilvanos invenias, viros exercitatos, hungaricae linguae nescios” (după Al. Marcu, *op. cit.*, p. 369).

¹⁷ Încă înainte de apariția *Cosmografiei* piccolominiene, prin 1465—1482, geograful *Francesco Berlinghieri* știa că geții locuiseră în trecut ținuturile valahilor, dar nu făcea nici o legătură genetică între cele două popoare (A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 21). În 1479—1480, *Giulio Pomponio Leto* notă pe marginea *Georgicelor* lui Vergiliu că „Dacia e o provincie dincoace și dincolo de Istru; în vremea noastră se cheamă Volochia, locuitorii sînt numiți volochi; Volochia italică deoarece dacii vorbesc italianește” (Al. Marcu, *op. cit.*, p. 381). După cum nota Sacerdoțeanu (*loc. cit.*), la nici unul dintre acești autori nu se găsește încă ideea legăturii dintre numele valahilor și generalul Flaccus, pusă în circulație ceva mai târziu de către Piccolomini. Ea apare însă în 1519 la *Stieröchssel*, care identifică Valahia cu *Moesta* (A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 24).

¹⁸ „In his hodie regionibus, eo quod Romanos, ut dixi, acceperere colonos, pleraque vocabula loquuntur lingua semiitalica, argumento est nomen. Valachiam enim appellat, quod Valach Italicum lingua ipsorum dicatur” (Cl. Ispescu, *op. cit.*, p. 11). E de reținut doar că, fără a fi precisă, explicația dată de el originii numelui Valahiei se apropie mai mult de adevăr decît opinia în materie a lui Piccolomini.

de la ideea greșită că romanii ar fi transformat în provincie numai regiunea dintre Dunăre și Carpați¹⁹.

Mult mai interesante sînt mărturiile lui *Francesco della Valle*, rămase însă în manuscris pînă pe la mijlocul secolului trecut. Ele sînt cu atît mai de preț, cu cît se întemeiază pe impresiile directe ale autorului, prilejuite de călătoria pe care o face în Valahia, Moldova și Transilvania, ca însoțitor al lui Aloisio Gritti, guvernator general al Ungariei. E drept că și el se ocupă în special, din punctul de vedere ce ne interesează, de Țara Românească, dar informațiile pe care le dă sînt mai precise, motiv pentru care ne îngăduim să redăm aici întreg pasajul privitor la limba și originile românilor²⁰:

„La lingua loro è poco diversa dalla nostra Italiana, si dimandano in lingua loro Romei perchè dicono esser venuti anticamente da Roma ad habitare in quel paese, et se alcuno dimanda se sanno parlare in la lor lingua valacca, dicono a questo modo: Sti Rominest?, che vol dire: Sai tu Romano, per esser corrotta la lingua... Sopra una collina alla vista della cità (e vorba de Țirgoviște — N.N.) è poi un monasterio, o vero Abbatia assai grande, nel quale habitano alquanti sacerdoti greci, i quali ne fecero molte cortesie, et ne raccontarono tutta l'historia della venuta di quelli populi ad habitare in quel paese, che fu questa: che havendo Trajano Imp-re debellato et acquistato quel paese, lo divise a suoi soldati et lo fece come colonia de Romani: dove essendo essi discesi da quelli antichi, conservano il nome de Romani; ma per il corso de tempi hanno corrotto si il nome, et li costumi, che a pena s'intendono, però al pre ente si dimandon Romei. e questo è quanto da essi monaci potessimo esser instrutti“.

În acest pasaj, originea latină și continuitatea românilor la nordul Dunării sînt exprimate fără echivoc. Mai mult, s-ar putea deduce existența unei conștiințe a latinității lor la români; în adevăr, *Francesco della Valle* spune la început că *cei care în limba lor se numesc Romei* afirmă că au venit în vechime de la Roma; abia apoi călătorul află de la călugării de la Mănăstirea Dealu amănuntele istoriei. Distincția clară pe care o face între afirmația mai vagă a autohtonilor și relatarea detaliată a grecilor cu greu s-ar putea explica altfel²¹.

Trecem fără a mai stăruî peste doi autori de redusă însemnătate, care nu aduc nimic nou: dalmatinul *Tranquillo Andronico* din Trau se mărginește să constate romanitatea limbii române și faptul că valahii își spun ei înșiși romani și să repete falsa etimologie de la Flaccus²², iar germanul *Reichersdorffer*, originar din Transilvania și trăit mai multă vreme în Moldova, identifică această ultimă regiune cu Valahia, al cărei nume îl derivă tot de la Flaccus sub evidenta influență a lui Piccolomini²³. Natural, nici unul, nici celălalt nu pun o clipă la îndoială continuitatea romană la nordul Dunării.

Mai interesant e umanistul *Antonio Bonfini*, care între 1484 și 1502 trăiește la curtea regilor Matei Corvinul și Ladislau. În lucrarea sa, *Rerum Hungaricarum*

¹⁹ În adevăr, după ce vorbește despre Brașov ca despre ultimul oraș al Transilvaniei, Petanchich descrie sumar „Valachia seu Dacia“, spunînd în concluzie: „Haec est provincia Dacia dicta apud veteres Romanorum colonia (unde eius aborigines hac etiam nostra tempestate) passim Latino utuntur colloquio“ (A. Veress, *Fontes rerum transylvanicarum*, t. IV, p. 111, doc. nr. 85). A. Sacerdoțeanu spune în mod greșit (*op. cit.*, p. 23) că acest pasaj s-ar referi la Ardeal.

²⁰ După Cl. Isopescu, *op. cit.*, p. 15.

²¹ În această privință N. Iorga făcea (*Istoria Românilor prin călători*, vol. I, p. 76) o rezervă, presupunînd că interlocutorii de la Mănăstirea Dealu ai lui *Francesco della Valle* erau influențați de gîndirea și opiniile occidentale prin mijlocirea franciscanilor aflători, pe atunci, la Țirgoviște. Rezerva nu ni se pare întru totul justificată, deși Cl. Isopescu (*op. cit.*, p. 15) o admite; într-adevăr, *Fr. della Valle* nu spune că ar fi aflat ceva despre originea românilor de la franciscanii din Țirgoviște. De ce să presupunem atunci că tocmai prin intermediul acestora ar fi fost informații călugării greci? S-ar putea să ne aflăm, mai degrabă, în prezența conservării unor tradiții bizantine.

²² A. Veress, *op. cit.*, t. IV, p. 243, doc. nr. 203.

²³ Vezi A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 25—26.

decades tres, apărută abia în anul 1543 la Basel, el dovedește că are cunoștință de etimologia piccolominiană, dar n-o acceptă, propunând alta, e drept, tot atât de fantezistă. După el, numele valahilor vine από τοῦ βάλλειν καὶ από τῆς ἀκλῆος pentru că excelează în arta tragerii cu arcu.

Dar, desigur, nu pentru această neizbutită încercare e prețios Bonfini, deși chiar faptul de a pune la îndoială originea valahilor din Flaccus reprezintă un progres. Ceea ce este cu adevărat important la el e felul în care, cunoscând deosebirea geografică între daci și geți, îi pune pe același plan în ceea ce privește latinitatea și continuitatea; cu alte cuvinte, el nu face nici o deosebire, din acest punct de vedere, între Transilvania și Țara Românească. Lucrul acesta reiese limpede din pasaje de mai jos:

a) „Valachi enim e Romanis oriundi, quod eorum lingua adhuc fatetur, quum inter tam varias Barbarorum gentes sita, adhuc extirpari non potuerit, ulteriorem Istri plagam, quam Daci ac Getae quondam incolere habitarunt... E legionibus enim, et coloniis, a Traiano ac caeteris Romanorum Imperatoribus, in Daciam deductis, Valachi promanarunt...”²⁴

b) „Quaquam variae Barbarorum eruptiones Daciam, Populi Romani provinciam, et Getarum regionem, una cum Pannoniis inundassent, colonias tamen legionesque Romanas, quae recenter excreverant, non potuisse interire. Inter Barbaros obrutae, Romanam tandem linguam redolere videntur, et ne omnino eam deserant, ita reluctantur, ut non tantum pro vitae, quantum pro linguae incolumitate certasse videantur. Quis enim assiduas Sarmatarum inundationes et Gothorum, item Unnorum, Vandalorum et Gepidarum eruptiones, Germanorum excursus, et Longobardorum (si bene supputavit) non vehementer admiretur, servata adhuc inter Dacos et Getas Romanae linguae vestigia?”²⁵

Era greu să se exprime mai limpede și mai hotărît, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, latinitatea limbii noastre și continuitatea daco-romană de-a lungul frământatei perioade a migrațiilor, de o parte și de alta a munților Carpați.

După ce Münster, la 1550, observînd că valahii vorbesc o limbă romană coruptă, revine la etimologia etniconului lor propusă de Piccolomini²⁶, polonezul Martin Bielski născoceste teoria că românii se trag din răufăcători exilați. Evident, ideea e absurdă, dar trebuie să subliniem că Bielski afirmă, pe de o parte, că urmașii relegaților au locuit tot timpul la Dunăre, păstrînd pînă în vremea lui obiceiurile și limba italiană, iar, pe de altă parte, că țara lor (a acestor romani exilați) s-a împărțit mai tîrziu în trei părți: Transilvania, Muntenia și Moldova²⁷. Așadar, nici pentru Bielski nu e vorba numai de statele Țara Românească și Moldova, ci de întreg teritoriul locuit de români.

Plin de circumspecție e Cromer în a sa *De origine et rebus gestis Polonorum*, apărută la Basel în 1555. El pune la îndoială etimologia Flacci — Valachi și face legătura între numele de valah și cel de „vulassi” și „vulossi”, cu care slavii designează îndeobște neamurile italice. Dar istoricul nu se gîndește nici un moment la o evacuare totală a Daciei de către Gallienus sau Aurelianus, deși pe timpul acestor împărați provincia traiană e revendicată de barbari, iar mai tîrziu ea e stăpînită de goți; pentru Cromer, valahii sînt urmașii romanilor din Dacia, amestecați prin căsătorii cu barbarii²⁸.

Un ecou politic al acestor opinii cărturărești ni-l oferă *Despot-Vodă*, care, într-o proclamație către boierii moldoveni, dată în februarie 1562, îi numește „descendenți ai vestiților romani” și-i îndeamnă: „să facem cunoscuți întregii lumi pe adevărații romani și pe urmașii lor și numele nostru va fi nemuritor”²⁹. Folosirea unor astfel de argumente sugerează dacă nu conștiința latinității la boierii moldoveni (Despot era străin), măcar faptul că domnul spera în puterea apelului la originea romană.

²⁴ *Decad.*, II, lib. VII; p. 276; apud Cl. Iopescu, *op. cit.*, p. 18.

²⁵ *Decad.*, III, lib. IX, p. 519; apud Cl. Iopescu, *op. cit.*, p. 18—19.

²⁶ A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 27.

²⁷ Cf. idem, *op. cit.*, p. 28.

²⁸ Cf. idem, *op. cit.*, p. 29.

²⁹ Hurmuzaki, II, 1, p. 416; cf. A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 30—31.

Teoria lui Piccolomini se dovedea tenace. O împărtășește la 1565 *Ascanio Centorio*, care vorbește numai despre românii din Țara Românească și Moldova³⁰; o împărtășește, pentru Țara Românească (Flatia — Valacchia), și *Giovannandrea Gromo*, care a făcut parte din garda lui Ioan Sigismund Zápolya și care a compus, între 1564—1571, o lucrare rămasă în manuscris și intitulată *Compendio di tutto il Regno posseduto dal Re Giovanni Transilvano*...³¹; o împărtășește, la 1573, cosmograful *Giovanni Lorenzo d'Anania*³², care spune despre limba română că e pe jumătate latină³³. Dar, dintre aceștia, Gromo se ocupă și de românii din Transilvania, recunoscându-i ca descendenți ai coloniștilor lui Traian:

„...La lingua loro è aliena e varia dall'Ungheria; ma si come fanno professione d'essere discesi da Colonia Romana quindi prima condotta da Tiberio³⁴ contro Decebalo Re; poi per guardia di quel paese da Adriano ivi lasciate, così ancora usano lingua assomigliante alla antica Romana; ma barbara si come fanno de costumi et vestimenti³⁵.”

În manuscris, ca și lucrarea lui Gromo, a rămas raportul adresat papei Pius al IV-lea la 1568 de abatele *Ruggiero*, nunțiu la curtea lui Sigismund August al Poloniei. Pentru *Ruggiero*, originea latină a românilor e neîndoieală, dar el își exprimă părerea că nu numele lui Flaccus, deși el a întemeiat cea dintâi colonie romană pe aceste meleaguri, stă la baza etniconului de valah. Nu e de loc exclus ca să avem aici de-a face cu o influență a lui Cromer³⁶.

La 1574, parizianul *Pierre Lescapier* găsește prilejul, în notele asupra călătoriei pe care o întreprinde de la Veneția la Constantinopol, să-i amintească și pe români; el mărturisește despre existența unei conștiințe a originii latine la locuitorii țării noastre, care-și zic adevărați urmași ai romanilor și se numesc ei înșiși, printr-o alunecare a limbii, români³⁷.

Un an mai târziu e exprimată, pentru prima dată în această chestiune, opinia unui umanist maghiar: *Gáspár Heltai*, care-i socotește pe românii din Transilvania urmași ai romanilor³⁸.

³⁰ Cl. Isopescu, *op. cit.*, p. 37.

³¹ N. Iorga, *Încă o mărturie despre români*, în *RI*, I, 1915, p. 65—69; Cl. Isopescu, *op. cit.*, p. 40—47. Lucrarea lui Gromo a fost publicată în întregime și comentată de A. Decei, în *Apulum*, II, 1943—1945, p. 140—214.

³² Cf. Cl. Isopescu, *op. cit.*, p. 50.

³³ Idem, *op. cit.*, p. 52.

³⁴ E vorba, evident, de un simplu *lapsus calami*. În alt pasaj (Cl. Isopescu, *op. cit.*, p. 46), Gromo dovedește că știe cine a cucerit Dacia.

³⁵ Apud Cl. Isopescu, *op. cit.*, p. 44. E de notat că, după Gromo, românii înșiși se consideră de origine latină („fanno professione d'essere discesi da Colonia Romana”).

³⁶ Zice *Ruggiero* (Cl. Isopescu, *op. cit.*, p. 73—74): „Sono questi Valacchi per antica origine Italiani, per esser Colonia di Romani condotta da Flacco dal quale con vocabolo corrotto vogliono molti che siano detti Valacchi; ma io credo più presto che si chiamino così per essere il medesimo commune in Polonia a tutti l'Italiani, delli quali essi hanno origine perciò tengono ancora in gran parte la lingua latina corrotta et non al tutto dissimile dalla nostra Italiana, benché in quella per la vicinanza et prattica delle Barbare Nationi si siano mescolata la religione loro di Christiana in Greca”.

³⁷ N. Iorga, *Istoria Românilor prin călători*, vol. I, p. 199—200; jurnalul lui *Lescapier* a fost publicat integral de P. Cernovodeanu, în *SMIM*, IV, 1960, p. 433—464. Latinitatea limbii și a originii noastre e recunoscută și de un alt călător francez, *François de Fourquevaux* (N. Iorga, *op. cit.*, vol. I, p. 194).

³⁸ *Heltai Gáspár*, *Magyar Kronika*, Kolozsvár, MDLXXIV, első darab, VI Rész, p. 32—34. Că românii se trag din „romanii cei vechi” crede și *Verancius*, contemporan cu *Heltai*, care pune la îndoială etimologia piccolomiană (cf. A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 31—32). La 1578, polonezul *Gorecki*, care afirmă că nu numai limba, ci și datinile și legile românilor sînt de origine romană, își va mărturisi și el îndoiala în privința teoriei lui Piccolomini, susținînd că numele

În anul 1583, iezuitul *Antonio Possevino* din Mantova călătorește prin Transilvania, scriind îndată o operă intitulată cu numele acestei țări; lucrarea va rămâne în manuscris pînă în 1913. După ce discută diversele păreri privind originea numelui valahilor și notează bogăția Transilvaniei în vestigii romane, autorul afirmă categoric ascendența romană a românilor ardeleni:

„Et ancora quei, che si chiamano Valachi, abitanti nell'istessa Transilvania, danno assai segno di discendere da quei, che di Italia vi andarono, havendo essi la lingua corrottissima dall'Italiano, o Latino; et mostrando dal sembiante di essere discesi da noi altri”³⁹

Nu cu mult înainte, polonezul *Sarnicki* pusese la îndoială originea latină a românilor, spunînd că valahii se trag din geți, că numele lor e slav, că limba lor conține numeroase cuvinte slave și că vorbele latine sînt mai puțin numeroase în românește decît cele italiene; într-un cuvînt, cronicarul socotește că latinitatea limbii române se datorește genovezilor⁴⁰. Ideea neromanității românilor e exprimată și de Eubulus, unul din personajele fictive ale *Dialogului lui Kowacsóczy*⁴¹, apărut în 1584, dar argumentele interlocutorului Philodacus se dovedesc mai puternice și autorul se declară convins că românii transilvăneni se trag din romani.

Iezuitul *Giulio Mancinelli*, care a vizitat Țările române între 1582—1586, a lasat o autobiografie, publicată după peste trei secole de Nicolae Iorga⁴². El e interesant prin aceea că, cel dintîi, derivă limba română nu din latina clasică, ci din latina vulgară (populară)⁴³. Față de această idee, *Giovanni Botero*, a cărui operă, intitulată *Relationi Universali*, a apărut între 1591—1601 (ultima parte însă numai la 1895), nu reprezintă un progres; totuși, el sprijină cu exemple lexicale afirmația despre originea latină a limbii române⁴⁴.

Contradictorie este atitudinea lui *Szamosközi (Zamosius)* care, înclinat să nege persistența vechilor virtuți romane la românii din vremea lui, recunoaște totuși într-o lucrare de tinerete că limba le trădează originea latină⁴⁵. Mai tîrziu, după ce avusese de suferit de pe urma lui Mihai Viteazul, neagă cu hotărîre, într-o lucrare ce s-a pierdut⁴⁶, ascendența romană a valahilor și introduce ideea că, la retragerea aureliană, n-au putut rămîne în Dacia decît elementele cele mai decăzute.

de valah e de origine germană (cf. A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 33). Originea latină a românilor e afirmată și de *Orzechowski (ibid.)*. În schimb, alt polonez, *Strijkowski*, reia la 1582 ideea lui Martin Bielski despre relegații romani care stau, chipurile, la temelia poporului român.

³⁹ Vezi Cl. Isopescu, *op. cit.*, p. 57—58. Cam în aceeași vreme (1584), apare la Frankfurt cronica lui *Guagnini (Rerum Polonicarum)*, care discută destul de neclar diferitele teorii (Piccolomini, Martin Bielski etc.) despre originea valahilor și a numelui lor (v. A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 36—37).

⁴⁰ Vezi A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 34—36.

⁴¹ Vezi Szádeczky Lajos, *Kowacsóczy Farkas*, 1891, p. 41.

⁴² În Hurmuzaki, XI, p. 115—118.

⁴³ Vezi Cl. Isopescu, *op. cit.*, p. 56: „...La lingua del paese della Valacchia è mezza latina e volgara, imbastardita con qualche parola greca che vi hanno portato i caloyeri, li mercanti et li principi”.

⁴⁴ „I Valacchi sono d'origine italiana... I Valacchi mostrano di tirare origine da' Romani nel loro parlare: perche ritengono la lingua Latina: ma più corrotta, che noi Italiani. Chiamano il cavallo, callo; l'acqua, apa; il pane, pa; le legne lemne; l'occhio, ocel; la donna mugier; il vino, vin; la casa, casa; l'huomo, huomen...” (cf. Cl. Isopescu, *op. cit.*, p. 61). E evident că, în cazul ultimului exemplu („l'huomo, huomen”), cărturarul a luat în considerare pluralul cuvîntului românesc (oameni). La 1599, publicînd și comentînd *Geografia* lui Ptolemeu, *Giuseppe Rosaccio* îi adaugă o proprie *Descrittione della Geografia universale*, în care reproduce pasajul lui Botero despre originea românilor (cf. Cl. Isopescu, *op. cit.*, p. 83—84).

⁴⁵ În *Analecta lapidum*, Padova, 1593 (apud A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 43).

⁴⁶ Dar care a fost folosită în manuscris (și combătută!) de *Töpel* (cf. *ibid.*).

Dar Zamosius nu reprezintă decît o efemeră întrerupere în șirul acelor cărturari care recunosc latinitatea românilor și chiar continuitatea lor pe meleagurile pe care locuiesc. *Loewenklan* (1596) atinge chestiunea numai în treacăt, spunînd că numele valahilor nu vine de la fabulosul Flaccus, ci de la germani, dar îi consideră pe români de viță latină⁴⁷. La fel face *Ioachim Bielski* în anul 1597, compilîndu-l pe Martin Bielski și încercînd să combine teoria acestuia despre răufăcătorii exilați din Roma⁴⁸ cu realitatea istorică a cuceririi Daciei de către Traian⁴⁹. Latinitatea limbii noastre o cunoaște și un muzician din Brescia, *Pietro Busto*, o cunosc și frații *Pietro* și *Paolo Manuzio*, a căror lucrare, *Transilvaniae olim Daciae dictae descriptio*, apărută la Roma în 1597, reprezintă o compilație a cărților mai vechi, unele (Bonfini, Botero, Reichersdorffer) discutate mai sus⁵⁰.

Printre acești autori de redusă importanță se detașează net personalitatea lui *Giovanni Antonio Magini*, care tipărește la Veneția, în 1598, o traducere a *Geografiei* lui Ptolemeu, însoțită de un amplu comentariu. Pentru Transilvania, opiniile sale sînt cu atît mai prețioase, cu cît se bazează în mare măsură pe informațiile primite de la *Giovanni Ertilio*, un transilvănean ce se găsea pe atunci la Padova. Ne îngăduim, de aceea, să reproducem un pasaj mai amplu din opera lui Magini, referitor la Transilvania:

„...Romani dunque allora cominciarono soggiornarvi, quando Traiano hebbe vinto e soggiogato Decebalo Re de' Daci... Traiano fu il primo, che l'aggiunse al Romano Imperio, e la ridusse a forma di Provincia, e vi nominò dal suo nome Ulpia Traiana, la città detta prima Zarmizegetusa, vi costitui Republica, e l'ornò di Romane leggi. Ma Galieno, dopo dugent'anni, la perdè, onde frapostovi intervallo di tempo, e vicissitudine di cose, degenerarono gli habitanti Romani da' costumi Romani, et imbastardirono la loro polita lingua, onde non più sono intitolati Romani, il qual nome tuttavia frà loro anche si mantiene, ma Valachi...“⁵¹.

După cum se vede, la Magini avem de-a face cu o clară afirmare a latinității și a continuității românilor în Transilvania. Felul în care geograful explică abandonarea treptată a obiceiurilor romane nu face decît să sublinieze și mai mult ideea de continuitate, căci ni-i arată pe romanii din Dacia înfruntînd migrațiile barbare și suferind influența altor popoare, ceea ce nu i-a împiedicat să rămînă romani.

Magini e important și pentru că dă cel dintîi, într-o lucrare tipărită, explicația consecventă și relativ completă a numelui valahilor, spunînd că aceștia „sono come alcuni vogliono detti così da Valerio Flacco Romano, la qual sentenza io non provo, perche immagino che a questo nome ben quadri la commune pronuncia di quasi tutti i linguaggi, perciocchè da' Germani sono addimandati Vuelchen, quasi vogliono dire Vuelcsin, con qual vocabolo segnano gli Italiani, li quali anche da Poloni sono chiamati Vuolsc, da gli Ungari Olac. E così gli altri tutti poco discrepano in questi due nomi. Donde si può recorre, che anzi da gli Italiani sono nominati Valacchi, che da Valerio Flacco“⁵².

Fără a aprofunda chestiunea, limitîndu-se la simple observații pasagere, italianul *Luccari* și francezul *Duret* recunosc, la începutul secolului al XVII-lea, originea latină a românilor⁵³. Mult mai categoric în această privință e *Martin Opitz*, care în 1622 vine la Alba Iulia și ajunge să-i cunoască bine pe români, dedicîndu-le și un poem apărut la 1624. În el, Opitz îi prezintă pe români ca locuind meleagurile transilvănene încă de pe vremea romanilor și afirmă că limba română a păstrat mai multe elemente latine decît italiana, spaniola sau franceza⁵⁴.

⁴⁷ A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 45.

⁴⁸ V. *supra*, p. 208.

⁴⁹ A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 46.

⁵⁰ Cl. Isopescu, *op. cit.*, p. 84—85. El reînvie etimologia propusă de Piccolomini pentru numele Valahiei și al locuitorilor ei.

⁵¹ La Cl. Isopescu, *op. cit.*, p. 72—73.

⁵² *Ibid.*

⁵³ A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 47—48.

⁵⁴ Idem, *op. cit.*, p. 48—49; vezi și I. Dăianu, în *Apulum*, II, 1943—1945, p. 374—398.

În vremea aceasta se răspîndise în Moldova versiunea poloneză (Martin Bielski) a descendenței moldovenilor din relegații romani, căci aceasta este explicația pe care vicarul episcopiei catolice moldovene i-o dă călătorului *Niccolò Barsi*, pe la 1633⁵⁵. Povestea o cunoaște și *Marco Bandini* pe la 1648, amestecînd-o cu multe alte elemente fanteziste, dar recunoscînd fără echivoc și originea latină a românilor, și faptul că românii au conștiința ascendenței lor romane⁵⁶.

Trecem peste polonezul *Piasecki*, care reia legenda exilaților romani de la nordul gurilor Dunării, și peste dalmatinul *Lucius*, care admite pe meleagurile românești și prezența unor romani rămași de la Aurelian, dar postulează și o admigrație de la sud de fluviu⁵⁷. Ajungem astfel la *Töppelt*, care nu se îndoiește de continuitate, deși îi confundă pe daci cu goții, poate sub influența lui Iordanes; ideile sale nu sînt nici prea limpezi, nici întotdeauna corecte, dar pentru istoriografia noastră valoarea lui sporește prin aceea că a fost izvorul principal al lui Miron Costin⁵⁸.

Nimic important nu e de semnalat la sfîrșitul sec. XVII și în prima jumătate a veacului următor; în genere, autorii se mărginesc să compileze ori să rezume lucrările mai vechi. Așa face, de exemplu, anonimul erudit care în 1699 publică o „Curioasă descriere a Moldovei și a Valahiei” în limba germană⁵⁹. La rîndul său, *Del Chiaro*, dovedind în 1718 că are cunoștință despre diferitele etimologii date numelui de valah, nu caută să rezolve, într-un fel sau altul, problema, ci se mărginește să-și manifeste certitudinea asupra latinității limbii române. *Bonbardi*, în același an, apoi *Schmeizel* și *Maffei* (în 1722 și, respectiv, 1732) merg pe aceeași linie a expunerii unor lucruri cunoscute și general admise. *Fortis*, a cărui lucrare, „Călătorie în Dalmația”, cunoaște între 1774—1778 o ediție italiană, una germană și una franceză, adaugă ideea că scoborîtorii dintr-o colonie romană au fost subjugați de slavi. În 1778, maghiarul *Benkő* mărturisește fără ocol că românii din Transilvania se trag din coloniile lui Traian, deși presupune și o admigrație dinspre sud, iar în 1781 *Gottschling* își întemeia afirmația despre latinitatea limbii române pe faptul că soldații spanioli veniți în Transilvania au putut-o învăța ușor⁶⁰. Dar lucrarea lui *Gottschling* vedea lumina tiparului la șapte ani după ce *Thunmann* tratase problema în lumina argumentelor istorice și filologice de care putea dispune (soluționînd-o, de altfel, tot în sensul continuității românilor în țara lor) și chiar în anul în care *Fr. J. Sulzer* publica primul volum din a sa *Geschichte Daziens*, în care va nega cu îndirjire orice continuitate românească. Cu aceasta, întreaga problemă iese din sfera cărturărească și cronicărească medievală și rinascimentală, intrînd în domeniul investigației științifice moderne, de atîtea ori denaturată, din păcate, de considerente politice reacționare și șovine.

La capătul acestei treceri în revistă, concluziile sînt limpezi și se impun de la sine. Timp de secole, cărturarii care s-au ocupat, mai amănunțit sau doar în treacăt, de originea românilor au fost unanimi (excepțiile se pot număra pe degete) în recunoașterea latinității noastre. Chiar dacă explicațiile date latinității erau, uneori, fanteziste, ele implicau, de cele mai multe ori, continuitatea romană în fosta Dacie a lui Traian. O bună parte din autorii discutați afirmău chiar în mod explicit această continuitate. Excepția pe care o reprezintă Zamosius în această

⁵⁵ C. C. Giurăscu, *Le voyage de Niccolò Barsi en Moldavie (1633)*, în *Mélanges de l'École Roumaine en France*, Paris, 1925, p. 309—310.

⁵⁶ A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 50—53.

⁵⁷ Pentru ambii vezi idem, *op. cit.*, p. 53—55.

⁵⁸ Idem, *op. cit.*, p. 55—57.

⁵⁹ A. Veress, *Documente*, vol. I, p. 47, 102—105, 202—205, vol. VI, p. 115.

⁶⁰ Pentru toți aceștia, v. A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 58—60.

privință se explică lesne prin temeieri politice, ba chiar politice de ordin personal, asemănătoare, prin natura lor, cu motivele care i-au îndemnat pe anumiți istorici germani, austrieci și maghiari din secolele XVIII—XX la contestarea înverșunată a continuității.

Desigur, greșelile și insuficiențele vechilor cărturari sînt ușor de descoperit. Mulți dintre ei nu cunoșteau nici măcar izvoarele literare antice, nici unul nu punea clar problema romanizării dacilor din Transilvania și cu atît mai puțin a asimilării de către romanicii post-aurelieni a slavilor și a altor populații. De la etimologia piccolominiană la legenda exilaților romani, naivitățile abundă. Dar oricît de numeroase ar fi carențele științifice ale operei lor, acești cărturari, care se întemeiau pe bunul simț, pe o logică în esență sănătoasă și, foarte probabil, pe anumite tradiții care nu pieriseră complet niciodată, se apropiau mai mult de adevărul istoric decît destui „savanți“ ai epocilor ulterioare, a căror gîndire era grevată de interese politice retrograde.

BEATRICE DAICOVICIU

ABENDLÄNDISCHE ZEUGNISSE ÜBER DIE LATINITÄT UND KONTINUITÄT DER RUMÄNEN (15.—18. JH.)

(Zusammenfassung)

Der Aufsatz gibt einen Überblick über die Meinungen einer Reihe abendländischer Humanisten und Gelehrten aus dem 15.—18. Jh. im Zusammenhang mit dem Ursprung des rumänischen Volkes und der rumänischen Sprache.

Als erster befasste sich mit dieser Frage Poggio Bracciolini, der bereits im Jahre 1451 die Latinität der rumänischen Sprache und das ununterbrochene Fortbestehen einer lateinsprachigen Bevölkerung in den Gebieten nördlich der Donau hervorhob (siehe Anm. 8). Die Latinität der Rumänen wird auch von Flavio Biondo (siehe Anm. 9) und von Nicolaus Machinensis festgestellt. Jedoch findet dieser Gedanke wie auch die Idee der Kontinuität erst eine besondere Verbreitung durch die *Cosmographie* des Aeneas Sylvius Piccolomini. Neben diesen richtigen Ansichten führt aber Piccolomini in die Welt der Gelehrten eine freierfundene Etymologie des Namens Walache ein, indem er ihn vom römischen General L. Pomponius Flaccus, Präfekt der pontischen Küste um das Jahr 15. u. Z., ableitet, eine Etymologie, die sich als besonders hartnäckig erweisen wird.

Nach Erwähnung einiger Autoren von geringerer Bedeutung wird besonders das Zeugnis von Francesco della Valle hervorgehoben, der eindeutig die lateinische Abstammung und die Kontinuität der Rumänen nördlich der Donau bejaht (siehe S. 209). Interessant ist auch der Standpunkt Antonio Bonfinis, der Mitte des 16. Jhs. sich klar und entschieden für die Latinität der rumänischen Sprache und die dakisch-römische Kontinuität auch während der Völkerwanderungszeit ausspricht. Ungefähr zur selben Zeit erfindet der Pole Martin Bielski die Theorie über die Abstammung der Rumänen von aus Rom ausgewiesenen Verbrechern. Wiewohl unsinnig, beruht diese Idee, die auch bei anderen polnischen Chronisten (Joachim Bielski, Piasecki u.a.) wiederkehrt, doch auf der Anerkennung der Latinität des rumänischen Volkes.

Ebenfalls im 16. Jh. übernahmen der Franzose Pierre Lescalopier und die Ungarn Heltai und Kowácsóczy, sowie zu Anfang des folgenden Jahrhunderts der Deutsche Martin Opitz die Idee der Latinität und Kontinuität.

Besonders bedeutungsvoll sind die Ansichten des italienischen Geographen Giovanni Antonio Magini aus dem Jahre 1598 (siehe S. 213). Magini bekräftigt nicht nur eindeutig die Latinität und Kontinuität der Rumänen in Siebenbürgen, sondern er gibt auch eine erste richtige Erklärung der Bezeichnung „Walache“.

Im Allgemeinen beschränken sich die Autoren des 16. und der ersten Hälfte des folgenden Jahrhunderts darauf, die älteren Auffassungen zu wiederholen. Mit Thunmann, der die Kontinuität der Rumänen in ihrem Lande anerkennt, und mit Sulzer, der sie erbittert bekämpft, verlässt das Problem das Gebiet der Chronik und der Buchgelehrsamkeit und tritt in die Domäne der modernen wissenschaftlichen Forschung ein, die leider nur zu oft aus reaktionär-politischen und chauvinistischen Gründen entsteht wird.

Am Ende dieser Übersicht drängt sich die Folgerung auf, dass durch Jahrhunderte die überwältigende Mehrheit der westlichen Gelehrten, die sich mehr oder weniger gründlich mit dem Ursprung der Rumänen beschäftigten, deren Latinität unterstreichen und gleichzeitig ihre Kontinuität auf dem Boden des einstigen Dazien ausdrücklich oder mittelbar anerkennen.

UN NOU IZVOR PENTRU CUNOAȘTEREA VIEȚII SATULUI DIN TRANSILVANIA LA SFÎRȘITUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

Una din sarcinile de seamă ce revin istoricului de azi este aceea de a risipi umbra care a acoperit vreme de secole istoria maselor populare. Astăzi cunoaștem liniile generale ale dezvoltării societății feudale, vedem mai clar partea ce revine iobagilor în făurirea istoriei. Dar nu cunoaștem îndeajuns viața lor obișnuită, munca lor cotidiană, făuritoare de bunuri materiale. Nu cunoaștem suficient instituțiile țărănești și în primul rînd comunitatea sătească, nucleul de bază al vieții lor, obiceiurile lor, modul lor de viață.

Reconstituirea științifică a trecutului — în cazul nostru a epocii feudale — cere o analiză atotcuprinzătoare, sistematică și adîncită a claselor sociale, a instituțiilor, a ideilor etc. În această privință mai rămînem datori cu o „sociografie istorică” mai temeinică, cu o cercetare mai apropiată de viața de toate zilele a poporului.

Desigur, o atare întreprindere reclamă descoperirea surselor, a izvoarelor necercetate de istoricii din trecut, impune colaborarea cu alte științe, cum ar fi etnografia, este conexată cu dezvoltarea noilor științe auxiliare ale istoriei cum ar fi demografia istorică și în general statistica istorică, privind îndeosebi raporturile agrare, istoria administrației, a instituțiilor feudale etc.

Scopul nostru este de a analiza în acest studiu o categorie de izvoare inedite și încă necercetate, *însemnările*, „*bugetele*” sătești, care ne înlesnesc pătrunderea pe o nouă cale în viața țăranilor, în satul iobăgesc, în modul de viață al poporului din epoca feudală.

Unde, cum s-au păstrat, cum au intrat în fondul arhivistic aceste izvoare? În toamna anului 1803, Ladislau Turi, comitele comitatului Alba — în a cărui arhivă personală s-au păstrat aceste însemnări despre veniturile și cheltuielile satelor din comitatul Alba de Jos¹ — examinează plîngerile juzilor nobililor contra prim-judelui (főszolgabíró) Laurențiu Mohai, învinuit că, revizuiind bugetele sătești, a încercat să introducă metode noi și a nedreptățit pe funcționarii comitatului.

Mohai este unul dintre puținii funcționari din administrația de atunci a comitatelor, adepți ai unor idei iluministe. În apărarea cauzei lui, el scrie de pildă:

¹ Actele familiare ale lui Turi — împreună cu actele referitoare la moșiile lui — au ajuns în arhiva familiară Toldalagi, unde s-au și păstrat. Arhiva Toldalagi se află în Arhiva Istorică a Filialei din Cluj a Academiei Republicii Socialiste România.

„Sarcina de căpetenie a unei persoane alese în serviciul public este — atît după legile divine, cît și ale naturii și ale țării — să ocrotească din toată puterea de poveri și jăcmări pe omul sărac, pe omul de rînd, care plătește contribuție”².

Luînd deci apărarea poporului de rînd, adună din tot comitatul bugetele satești, verifică sumele ridicate pe nedrept și dispune ca toate cheltuielile nejustificate să fie restituite satului de juzii nobililor (solgăbirăii) și de juzii satelor, care au înșelat pe locuitori, lucrînd necinstit.

În urma acestei cercetări au ajuns în mîna lui Mohai 146 de bugete satești, dintre anii 1796—1800, din 76 de sate. Majoritatea lor erau din anul bugetar 1799—1800. Cea mai mare parte sînt în limbile maghiară, latină și germană.

O parte din aceste însemnări asupra cheltuielilor, și anume 11 piese, sînt scrise în limba română. Unele din ele cu caractere latine, restul cu cirilice. Toate provin din sate așezate în apropierea Sebeșului: Săsciori, Cacovița, Sebeșel, Căpîlna, Laz³, Inuri⁴ și Acmaru⁵. Datează din anii 1799—1801, predominînd cele din 1800. În toate cazurile dovedite direct, prin însemnări finale sau pe verso, redactarea lor a fost făcută de parohul local.

În general însă, autorul acestor însemnări este notarul satului (în localitățile Cîrna (azi Blîndiana), Ohaba, Bucerdea, Mihaiț, Copand, Ciunga etc.). În anul 1800, în satul Drașov, judele satului, Iosif Ursa, are ca notar pe „cantorul” parohiei romano-catolice. La Mihaiț, notarul satului are un salariu de 10 florini anual. Sînt cazuri cînd cel care alcătuiește bugetul primește o remunerație în bani, de 1 sau 2 florini. De multe ori însă se plătește cuiva numai un „aldămaș”, o cinste pentru acest serviciu (ca de ex. în satul Copand în anii 1796, 1797, 1798 și 1799) reprezentînd o cheltuială de 18—20 creițari.

După conținutul lor, aceste însemnări (avînd forme diferite: foi volante, caiete etc.) ar putea fi considerate un fel de bugete satești. Satul, obștea satească feudală, fiind și o instituție juridică și administrativă, a avut venituri și cheltuieli. În secolul al XVIII-lea se făcea evidența lor detaliată, pe care judele nobililor o controla la sfîrșitul fiecărui an bugetar: cît și pentru ce s-a cheltuit din banii contribuabililor sau din veniturile satului.

În general, judele satului primește după fiecare florin plătit ca dare cîțiva creițari din care achită cheltuielile ivite. Uneori se face un calcul numai la sfîrșitul anului: cel care plătește de ex. o dare de 10 florini, dă pentru cheltuielile satului 50 de creițari. În alte localități, pămîntul, pădurea și pășunea comună furnizează venituri din care satul acoperă nevoile comune. În anul 1800, judele satului Mag scrie că: la noi nu este obiceiul, ca în alte sate, ca după fiecare florin renan să se rețină ceva pentru cheltuiala satului, ci am ales în acest scop o bucată de pădure de cer, despărțind-o cu semne.

Importanța acestor acte, ca izvor istoric de cunoaștere a vieții satului transilvănean în perioada destrămării relațiilor feudale, nu rezidă însă numai în posibilitatea de a urmări diversitatea și suma obligațiilor față de stat. Ele sînt prețioase, în ansamblu, mai ales prin faptul că oferă o imagine vie, concretă, a vieții înseși a satului, în raporturile sale cu forurile administrative superioare, permițînd să se urmărească modul de funcționare a administrației de stat feudale, cu trăsăturile ei opresive și exploatare, pînă la „celula” ei — comunitatea satească.

Față de instituțiile administrative și fiscale consemnate în mod curent în actele provenite de la diverse instanțe oficiale, în aceste „bugete” satești apar o serie de instituții create „de jos”, de către țărani înșiși, din nevoia de a rezolva relațiile satului cu forurile administrative, de a face față — în sensul și de a se achita, dar și de a rezista — pretențiilor aproape totdeauna abuzive ale acestora. Sînt instituții care perpetuează străvechea autoadministrare a obștii satești, deformate însă prin adaptarea silită la ingerințele administrative din afară, prin subordonarea lor scopurilor acestora.

² Raportul lui Mohai, 2 sept. 1803. *Arh. Toldalagi*, Acte neorganizate (f.n.).

³ Ultimele patru sînt astăzi încadrate administrativ în comuna Săsciori, județul Alba.

⁴ Apartine comunei Vințu de Jos, județul Alba.

⁵ Comuna Blîndiana, județul Alba.

Ni se oferă apoi o serie de elemente din care se desprinde modul în care forurile administrative superioare transmit satului dispozițiile lor și urmăresc îndeplinirea acestora. Este vorba atât de categoriile de slujbași, în sarcina cărora cădea această legătură cu satul, cât și de procedura pe care ei o foloseau. Impresia generală pe care o lasă studiarea acestor raporturi este aceea a unei administrații secante, abuzive și corupte, toate aceste trăsături constituind nu excepții, ci fiind ridicate la rangul de sistem curent. Elucidarea problemei *cum* funcționa efectiv mecanismul administrativ-birocratic al statului habsburgic în punctele sale de contact cu masa celor supuși și exploatați reprezintă de asemenea o contribuție de loc neglijabilă la cunoașterea vieții satului din Transilvania, la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor.

Interesante sînt și indicațiile privind obligațiile în natură sau în bani ale satelor. În legătură cu acestea abundă date asupra circulației monetare, probînd varietatea destul de confuză a monetelor, reale sau de socoteală, folosite pe atunci de țărani.

În fine, documentele la care ne referim prezintă și un interes din punctul de vedere al limbii, ele provenind din mediul rural, nu din cel cult, și, ca atare, fixînd în scris o limbă pe care avem toate motivele să o presupunem foarte apropiată celei vorbite efectiv de popor, dacă nu chiar identică. Din punctul de vedere al istoricului sînt de reținut mai ales denumirile diverselor instituții administrative-fiscale.

*

Dintre organele administrative superioare cărora conducerea satelor era subordonată nemijlocit, cel mai frecvent apare judele nobililor⁶. El circula mereu prin sate, în cadrul îndeplinirii atribuțiilor sale. Vine personal în satul Cacovița, pentru a instala pe noul jude (birău, primar)⁷. E de asemenea prezent, în majoritatea cazurilor, la operația de conscriere a tinerilor de vîrsta recrutării, în vederea apropiatei trageri la sorți a celor ce vor fi înrolați. Tot în rîndul atribuțiilor exercitate adesea la fața locului intră solicitarea achitării unor categorii de obligații, în special aceea a „stînjenilor“, adică a unei cantități de lemne ce trebuia predată de fiecare din aceste sate, situate la marginea zonei de păduri a munților. De asemenea îl aflăm la un moment dat în Săsciori, venit să rezolve o datorie între persoane private, mai precis să procedeze la o „execuție“ a datornicului, obligîndu-l să-și achite datoria. La sfîrșitul anului controlează „socoteala“ judeului. Mai des decît reclamarea îndeplinirii unor sarcini oficiale, judele nobililor pretinde satului felurite îndatoriri față de el personal. Fiecare vizită pe care o face în interes de serviciu, chiar aflîndu-se numai în trecere, o face pe cheltuiala satului, care îl întreține și se îngrijește de mijloacele de transport. Asemenea deplasări, după însemnările lui Toma Flora din Șpring, au avut loc în anul 1799—1800 de 19 ori. Chiar și în afara acestor deplasări, apare evident cum judele nobililor beneficiază de transformarea în sistem a întreținerii lui de către satele aflate sub autoritatea sa. De pildă: din Sebeșel se trimite un om la Aiud „cu cîntea la solgăbirău“, — două cupe de unt. Din Cacovița primește obol la Crăciun. Cînd are nevoie de vin, trimite om să-i aducă și satul se execută pe loc. Toate împrejurările în care el primește sau cere bani ori alimente, denotă acest caracter al sistemului administrativ în cadrul căruia el își îndeplinește funcția. „Cîntea“ și „obolul“ trimise de sat sînt de fapt un mijloc de a-i cîștiga bunăvoința. În special luarea feciorilor la oaste constituia pentru el un prilej folosit permanent spre a storce satul în profit personal.

Alături de judele nobililor mai figurează frecvent *perceptorul* (regius perceptor) scris de obicei *prețitoriu* sau *împrețiptor*. El este funcționarul care încasează și ține în evidență dările cuvenite fîscului. Nu apare personal prin sate, ceea ce

⁶ În limba maghiară *szolgabíró*, în lat. *judex nobilium* = judele nobililor, corespunzînd mai tirziu *pretorului*, adică șefului administrativ de plasă, din organizația administrativă a statului burghez.

⁷ În sec. al XVII-lea intervenția personală a judeului nobililor la instalarea unui jude e semnalată în cazurile cînd cel din urmă refuză să ia în primire funcția.

însă nu exclude să fi efectuat și el unele deplasări pentru controlul strîngerii dărilor⁸. În general, judele satului merge la el cu darea, uneori la Ighiu, alteori, chiar mai des, se menționează „dusul banilor“ la Abrud sau Aiud. Și el acceptă în mod curent daruri de la țărani, — „primește cinste“...

Dintre organele de legătură între instanțele administrative superioare și cele locale, ale satului, cel mai frecvent apare *comisarul*, semnalat din timpul Mariei Tereza. Comisarii sînt funcționari de rînd, cîte 2 în fiecare plasă, cu un salariu de 50 florini fiecare. Au și subalterni, așa zișii „magazionalis commissariusok“. Atribuțiile lor sînt multiple. În primul rînd se ocupau cu încartiruirea ostașilor, cu aprovizionarea lor. Printr-o extensiune a termenului, el a designat mai tîrziu și slujbași cu alte atribuții decît cele militare, ca așa numiții „adóhajtó commissariusok“, avînd funcția perceperii dărilor. În limbajul popular au diferite denumiri, după funcțiile lor administrative. Astfel se menționează un „comisarăș al solgăbirăului“, unul „al stînjenilor“, unul „pe darea vlădicului“ și „pentru banii ecleziiei“. În numele judelei nobililor, comisarul vine cel mai adesea prin sate pentru recrutarea și prinderea feciorilor la oaste. Odată, în satul Sebeșel, vine „să ducă biraole (birăii) în temniță pentru cătănie“, adică să aplice o pedeapsă pentru faptul că satele nu-și respectaseră obligația de a da un număr de tineri la oaste. Îl aflăm și în calitate de executor al unor sentințe, mai ales amenzi, pronunțate în diverse litigii, cu obiect uneori greu explicabil pentru cine nu e obișnuit cu paradoxurile justiției feudale. Astfel, tot în Sebeșel, comisarul vine pentru un „fleșeriu“ (măcelar) din Cioara, care „a belit în vremea turcului și a rămas de pagubă și a aruncat pe Gura Riului să plătească...“. Comisarul joacă și rolul de *executor de dare* (jecuții, jucuții).

Executorii și însoțitorii lor înarmați (citeodată 1—2, dar și 4) stau multe zile în satele care nu au achitat la timp rata cuvenită din suma anuală a impozitului. În 5 martie 1801 perceptorul Ladislau Vitéz dă ordin judelei Nicolae Aldea din Mihalț să țină în casa lui pe executori și pe contribuabilul dator, pînă cînd ultimul își va achita restanța. De altfel, satul trebuia să plătească pînă la sfîrșitul lunii februarie 750 de florini, dar mai era dator cu încă 370 de florini. Tot perceptorul constată că judele nu e în stare să încaseze această sumă și de aceea trimite un „executor commissarius“ și o „cătănă“, care nu părăsesc satul și casa lui Aldea, pînă cînd nu se achită 300 florini. Dacă judele are nevoie de mai multe cătane, desigur perceptorul e dispus să mărească numărul lor. În anul 1800, executorii au stat în sat 16 zile încontinuu. În Bogatul Român, în Gusu (în anul bugetar 1798—99) executorii au petrecut în sat cîte 49 de zile. Era una din procedurile greu de suportat pentru sat și pentru jude. Mereu întîlnim în însemnări amenințări de felul aceleia adresate de un executor satului Cacovița: „să ducem dare, că de nu, vine cu cătane“. În Sebeșel primește însă o cupă și jumătate de unt, „de o mînat cătanele de pe noi“. În afară de abuzurile curente, în orice deplasare executorii beneficiază de întreținere din partea satului. Unul, venit în Săsciori după o restanță de dare a altui sat (!), „stă trei zile, mîncînd și bea, primește tălpășag“⁹. Odată, în Săsciori, îl însoțește un „măciucaș“. „Cătanele“ vin

⁸ Un ordin gubernial îndeamnă chiar pe perceptor ca, pentru asigurarea plății dărilor restante, să meargă în control prin sate. Dacă nu poate, să trimită pe judele nobililor, pe comisar etc. Ordin gubernial din 8.III.1799 nr. 1948. Arh. ist. a Fil. Acad. Republicii Socialiste România, Cluj. *Colecția documentelor tipărite*. Cutia nr. 654.

⁹ Bani de drum, pentru că și-a uzat încălțămîntea. În ungurește *patkópénz* = bani pentru potcoavă. Suma variază foarte mult. În Sărăcsău (anul 1799—1800) *tălpășagul* este cînd 20, cînd 10, cînd 7 creițari. (Este interesant că potcovitul costă 12 creițari). La Mihalț executorul de dare primește zilnic (în 1800) 10 creițari, iar ostașul care-l însoțește, 3. La Soroștin, în anii 1798—99, se plătește pe zi 10 creițari, 1 funt de carne și o cupă de vin. Aceeași situație o găsim și la Tăurda (Tohán), unde executorul mai are drept și la rachiu, iar tălpășagul ostașului este 8 creițari, carne și vin. Prim judele Mohai, în același an, încearcă să

uneori și singure, trimise de comisar după un flăcău la oaste, sau după dare. Primesc de fiecare dată mîncare și băutură, nutreț pentru cai și „tălpășag”.

Alți slujbași, nedesignați cu un termen special, trec prin sate cu diverse însărcinări. Vin să ridice „o cinste” cu ocazia instalării noului comite. Cer satului secerători „de cinste”¹⁰, adică la muncă neplătită, de clacă. Satul îi întreține și atunci cînd în drumul lor nu îndeplinesc nici o misiune oficială. E probabil însă ca tariful întreținerii să fi fost variabil în funcție de misiunea îndeplinită, fiindcă însemnările de cheltuieli ale judeului menționează cu oarecare regularitate: „avind porunci”, sau „neavind poruncă împărătească”.

O altă categorie de slujbași sînt *scriitorii de dare* (adóíró biztosok), care conscriu darea, întocmesc „tăbeluța de dare”. Aceasta, după ce este verificată de organul fiscal superior, perceptorul o trimite judeului spre evidență. În fiecare an, alți slujbași, numiți „rectificatores comissarii”, introduceau în ea schimbările cerute de modificarea situației unor contribuabili. În fiecare plasă era un scriitor de dare, neavînd o leafă sigură. Cu oamenii lui, pe baza mărturisirii „bătrînilor”, el stabilea darea pentru fiecare contribuabil. Șapte sau mai mulți dintre săteni depun jurămint și răspund la întrebările scriitorilor de dare, spunînd cît pămînt și cîte vite are fiecare contribuabil. Desigur, aceștia erau interesați ca darea să fie cît mai mică și de aceea mărturia lor nu era exactă, iar organele comitatului aveau interesul să rămînă cît mai mult timp în sat. De multe ori consimeau cu bună știință să înscrie declarații false, urmărind prin aceasta să fie cît mai bine plătiți — „cinstiți” — din partea satului.

În Acmaru, pentru efectuarea unora din aceste operații, primesc bani, vin și „o spată de porc”¹¹.

În Sebeșel se înfățișează la un moment dat și slujbași ai instanțelor judiciare — *căntăliști*. Apariție extrem de rară însă. Ei „or făcut vâlătaș”, adică au luat mărturii, desigur în cadrul unei anchete, sau al unui proces în pregătire.

Slujbașul inferior, în subordinea judeului nobililor, care în documentele noastre apare ca trimis frecvent în sate, cu felurite însărcinări, este *gornicul*¹². Prin excepție de la atribuția sa generală de paznic al pădurilor, el joacă aici rolul de curier, simplu transmitător de dispoziții. Uneori însă e și executantul lor. Cheamă pe jude, „cu toți jurații și cu popa și cu zece săteni” să meargă la Vinț, pentru a lua cunoștință de o poruncă împărătească. Aduce dispoziții în legătură cu apropiata schimbare a juzilor. Vine cu poruncă „să scoată oamenii la drumuri”, adică la corvoada de întreținere a acestora. Probabil tot în legătură cu aceste obligații, cere satelor Cacovița și Acmaru să ducă niște care de nisip la Vinț. Din Cacovița pretinde două care, dar, plătit mai bine de sat, renunță la unul. La fel e trimis după cai de povară, la Săsciori. Aduce somații de plată a unor datorii particulare, încasează de la jude banii pentru hîrtia primită de acesta în vederea întocmirii scriptelor satului. Uneori încasează și darea ilișului. Bineînțeles e întreținut, plătit și mituit cu ocazia fiecărei însărcinări, ceea ce se vede, în afară de numeroasele mențiuni directe, și din faptul că la Săsciori vin la un moment dat *trei* gornici, pentru a chema pe un sătean, Achim Morar, la Vinț.

În noul regulament dat juzilor nobililor, primjudele Mohai scrie: „Gornicii — nedreptățind comunitățile satești — le pricinuiesc multe cheltuieli, deși darea plă-

fixeze o diurnă uniformă de 7 creițari și interzice pretinderea băuturii. Dar, după cum putem constata din însemnările juzilor, acest ordin nu a putut fi tradus în viață.

¹⁰ „Gratis labor”, înțilnit adesea și în actele latinești mai vechi.

¹¹ Guberniul, în 25 iulie 1799, dă un ordin (nr. 6066) în care constată că scriitorii de dare (rectificatores comissarii) lucrează foarte încet, ca să trăiască cît mai mult timp pe spinarea satului („hogy a falukon tovább élődgyenek”). Arh. ist. a Fil. Acad. Republicii Socialiste România, Cluj. *Colecția documentelor tipărite*. Cutia 654.

¹² D. Prodan, *Judele satului iobăgesc în Transilvania în secolele XVII și XVIII*, în *AIIC*, IV (1961), p. 218, menționează gornicul cu funcția de paznic de pădure, printre subalternii judeului sătesc.

tită de ele (darea capului — taxa capitis) se percepe tocmai pentru ca aceștia să poată fi plătiți pentru slujba lor. Deci, de azi înainte gornicii nu vor mai primi diurnă, căci nu li se cuvine ca, fiind trimiși de judele nobililor cu vreo poruncă, pentru aceasta să mai ia și diurnă. Când gornicul, din porunca autorităților superioare, prinde un răufăcător, să primească, după vechiul obicei, 3 mariași, pe care să-i ia de la cel prins; diurnă însă nu are drept a cere¹³.

În conducerea satului, rolul principal revine *judeului* — „birăul” sau primarul —, răspunzător pentru toate problemele administrative și fiscale în fața instanțelor superioare, iar pentru treburile interne și pentru interesele satului, în fața obștei. În contextul de față — propunându-ne în primul rând prezentarea unei surse încă necercetate — nu putem, evident, să abordăm toate problemele legate de funcțiile judeului¹⁴. Cu atât mai mult, cu cât aceasta ar necesita tratarea întregii problematice a obștei țărănești.

Din bugetele satești putem descifra greutatea acestei funcții a judeului. El este, după toate probabilitățile, tot ales, ca pe vremuri, dar alegerea obștei e în mai mare măsură influențată de reprezentantul autorității de stat, sau al stăpînului feudal, unde era cazul. Funcția, prin subordonarea ei autorității de stat, a devenit o sarcină atât de împovăraătoare și de plină de răspunderi, încît mulți țărani o acceptă numai de teama amenzilor și pedepselor. În textele noastre se întâlnește adesea formula: „cînd m-o pus birău”, lăsînd să se înțeleagă că beneficiarul nu era prea încîntat. Judele este ales pentru un an, obicei general, atestat în cazul nostru de întocmirea pe cîte un an a registrelor de cheltuieli, precum și de listele din arhiva lui Mohai, unde sînt înșirați pe nume juzii din fiecare an bugetar.

Din sursele noastre se poate urmări zi de zi cum judele se îngrijește de întreținerea slujbașilor în trecere prin sat. Cumpără, în scopurile de mai sus, tot de ce are nevoie: hîrtie, luminări, diverse alimente — pîine, grîu, ceapă, piper, vin, rachiu. Răspunde de strîngerea dării, de prinderea și trimiterea feciorilor la oaste. Merge adesea la Vinț și în alte centre de plasă, să primească porunci. Călătorește și în alte părți, la Sibiu, Aiud, Abrud etc., în felurite cauze ale satului. Întocmește

¹³ Iată un singur exemplu de cheltuieli ale satului Vingard, cu întreținerea diverșilor slujbași, în anul 1800:

	Rachiu sferturi	Vin cupe	Fîn porții	Ovăz porții	Iepuri buc.	Seu funți	Miei buc.	Pui buc.	Unt cupe	Ouă buc.	Boboci de gîscă buc.
Gornici	—	18	15	15	—	—	—	—	—	—	—
Executori	5 $\frac{1}{2}$	46 $\frac{1}{2}$	95	89	—	—	—	—	—	—	—
Judele nobililor	—	46	97	101	6	10	3	20	2	100	2
Perceptor	—	—	—	—	1	40	—	—	$\frac{1}{2}$	—	—
Alții	1	29 $\frac{1}{2}$	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Total	6 $\frac{1}{2}$	140	207	205	7	50	3	20	2 $\frac{1}{2}$	100	2

¹⁴ Pe lângă lucrarea citată a lui D. Prodan, vezi: Imreh I., *Székely falutörvények* (Legi rurale secuiești), Cluj, 1947, p. 6—16; S. Stanca, *Primării satelor românești din Ardeal înainte de 1848*, în *AIIN*, VII (1936—1938), p. 703—705; C. A. Stoide, *Dregătorii satelor românești din Țara Birsei*, în *Studii și articole de istorie*, 1957, II, p. 293—316; Szendrey I., *A XVIII. századi erdélyi falusbírósról* (Despre judele satului transilvănean din secolul al XVIII-lea), în *Acta Universitatis Debreceniensis*, 1963, II, Budapesta, 1963, p. 113—125; Șt. Pascu și Tr. Gherman, *Urbariul satului Cetan din prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *AIIC*, III (1960), p. 175—178.

întîmpinări scrise, în apărarea satului, pentru a le trimite „la tablă” (tabla regească). Prezintă spre verificare registrele satului și primește descărcare pentru modesta sa „gestiune financiară”.

El se ocupă și cu veniturile satului, cu împărțirea periodică a pămîntului, islazului, pădurilor comune, cu problemele legate de metoda de cultivare a pămîntului, în două sau trei tarlale. Cirezile satului stau tot sub supravegherea sa. El, împreună cu jurații, sau cu „bătrînii”, sau împreună cu întreg satul, alege păstori la cirezile și turmele de boi, vaci, porci, cai ale satului. De ex. în satul Gusu, în anii 1798—99, judele s-a ocupat de angajarea păstorilor, a măcelarului (care tăia animalele pe care satul trebuia să le dea pentru oaste), a paznicilor de pădure, a paznicilor la vie (pîndari) și de alegerea așa-numiților „mai marii peste zece” (tizedesek)¹⁵, precum și de problemele școlii.

În general, găsim în însemnările analizate reflectarea fidelă a situației judei, care reprezintă în același timp și situația obștei țărănești. De multe ori el este „legat” și dus la centrele de plasă și de comitat, de multe ori este întemnițat, bătut, răspunzînd pentru satul întreg. Sînt fapte ce ne arată cum autonomia veche a obștei a fost știrbită de autoritatea de stat, de abuzurile acesteia. Se conturează de o parte portretul unor oameni de credință ai satului, care stau la cîrma obștei lucrînd cu mult tact și chiar cu simț diplomatic. Cîntea și simțul de răspundere pentru consătenii lui se resimt de pildă în cuvintele judei Matei Nica din Doștat, care scria, la sfîrșitul bugetului sătesc: „trag nădejde să nu fi împovărat satul cu multe cheltuieli, precum făcură juzii dinainte”.

De altă parte trebuie să constatăm că mulți dintre juzi, încadrîndu-se în metodele generale, caracteristice administrației feudale, au mîncat și au băut pe cheltuiala satului, au trecut sume false pe lista cheltuielilor etc. Cel din Vingard de ex. trebuie să restituie satului 16 florini și 2 creițari, — sumă cu care el a împovărat satul pe nedrept. Nu rareori judele nobililor și judele satului comit falsuri împreună și jefuiesc în cîrdășie pe contribuabili¹⁶.

Judele e ajutat în îndeplinirea atribuțiilor sale de un număr neprecizat de *jurați*, care pot fi trimiși, în locul său, spre a rezolva cam aceleași sarcini, dar mai ales proteste împotriva abuzurilor la impunere și a recrutării, proteste ce se fac fie oral, mergînd la Bălgrad sau Vinț, în fața superiorilor, fie în scris, întocmind „o iștanție” (instanță, cerere, plîngere).

Mai sînt menționați, ca o instituție aparte, *bătrînii* satului, trimiși cîteodată și la organele administrative superioare spre a pleda în interesul consătenilor, altelei intrunindu-se „de s-o socotit ce să facem cu cătana”¹⁷.

Prezența juraților și bătrînilor, alături de jude, aruncă o lumină asupra gradului în care, în organizarea locală, internă, a satului, cu toată subordonarea strictă a conducerii sale față de organele administrative ale statului, se mai păstrează în pragul veacului al XIX-lea, viabile și cu rosturi efective, trăsături din străvechiul „democratism” al obștii.

¹⁵ Odinioară, în cadrul obligației militare a satelor libere, aceștia erau comandanții unei subunități de zece oameni, dați de zece sau mai multe case. Instituția s-a transformat în ce privește conținutul, păstrîndu-și însă numele. În perioada de care ne ocupăm, „mai marii peste zece” sînt ajutoare ale judei, răspunzători pe părțile mai mici ale satului, părți care cuprindeau un număr variabil de case, nu în mod necesar zece.

¹⁶ Asemenea fapte nu erau noi. Încă la 1727 statutele comitatului Alba de Jos atrag atenția împotriva unor abuzuri ale executorilor de dare, comise pe socoteala satului, cu complicitatea anumitor juzi și jurați. Cf. Kolozsvári-Övári, *Corpus Statutorum*, Budapesta, 1885, p. 386.

¹⁷ „Pe vremuri, satele de munte au beneficiat de o largă autonomie locală. Cînd era vorba de interese de obște, fiecare locuitor avea dreptul să vină la »casa obștei« spre a se sfătui și a lua hotărîri... În fiecare săptămînă era fixată o zi în care împricinații apăreau în fața »bătrînilor satului«, numiți și »jurații cei mari«... care, după cum spun oamenii, »împărțeau dreptatea«...” Cf. *Alsófehér vármegye monográfiája*, I/2, p. 834.

Dintre țărani, în subordinele judeului există și mici slujbași locali, plătiți de sat pentru slujba lor. Se menționează de câteva ori *pîrgarii*, termen care înseamnă acum cu totul altceva decît în accepțiunea bine cunoscută din evul mediu. De fiecare dată cînd apar în socoteli, acești pîrgari primesc opinci, sau bani pentru opinci, de unde s-ar deduce că ei sînt un soi de curieri ai satului¹⁸. Pentru păstrarea liniștii și paza hotarului satului, mai ales a viilor, cît și pentru prinderea feciorilor la oaste există în sat oameni plătiți de jude și primind în repetate rînduri „praf” (de pușcă), necesar îndeplinirii funcțiunii lor. Uneori ei însoțesc la Vinț „cătanele” recent prinse, alteori le predau oamenilor trimiși de stăpînire. Această misiune o îndeplinesc și „măciucași” amintiți mai înainte. Ei primesc în schimb bani, mîncare și băutură.

Fără a avea nici o slujbă fixă, orice om din sat poate fi folosit de jude în calitate de curier, ducînd vorbe, scrisori sau bani, contra plată și cheltuieli de drum. Din socoteli nu reiese clar dacă nu cumva acești oameni, pomeniți direct pe nume, fără altă lămurire, fac parte dintre pîrgarii cărora li se dau opinci.

Sînt mai sumare indicațiile pe care le cuprind documentele noastre în legătură cu felurile proceduri și acte administrative ale vremii. Semnalăm, de pildă, evenimentul aruncării sorții pe feciori, în vederea încorporării la oaste, și acela, amintit anterior, al conscrierii tinerilor de vîrsta recrutării. Din satul Sebeșel, dar și din altele, se scrie o *iștanță* „pentru cătanie, de am trimis la Aiud, că sîntem băieși”. Adică se cerea scutirea de oaste, invocîndu-se calitatea de miner a locuitorilor. Unul dintre juzi însemnează: „am băgat *chetanție* pentru bani la Bălgrad și pe chetanție am dat 5 duce”. E vorba, probabil, de obținerea unei adeverințe în schimbul unei sume datorate satului, poate de armată, dar neachitată¹⁹.

O formalitate de descărcare a judeului pentru cheltuielile sale avea loc anual, el prezentînd în acest scop registrul și făcîndu-i-se o însemnare pe verso-ul ultimei file. De aceea unii juzi numesc întregul registru „*szebedas*” (săbădaș), dat fiind că acesta reprezenta pentru ei o justificare în vederea controlului final.

Sînt laconice referirile la dările plătite de sat. Nu pentru că n-ar fi fost multe și n-ar figura foarte des, ci tocmai fiindcă autorii însemnărilor erau arhifamiliarizați cu ele, menționîndu-le fără nici o explicație, sau chiar nenumîndu-le explicit. Astfel e pomenit mereu *dusul banilor*, ba la Ighiu, ba la Abrud, sau alte localități. Judele din Sebeșel merge la perceptor „cu darea, și cu é nimișască și cu é săsască”. Satul Săsciori e executat de un comisar, venit cu ostași, pentru „darea magistratului”, care e predată tot perceptorului. *Ilișul* apare frecvent, numit în forma românească, dat fiind că aici sîntem în fața acelor „texte românești cu referințe economice”, a căror raritate o regreta D. Prodan într-un studiu mai vechi²⁰, clarificînd totodată natura acestei dări în Transilvania. Datele noastre nu aduc, în această privință, ceva cu totul deosebit. *Ilișul* se achită în natură, mai ales sub formă de furaje pentru caii „cătanelor” încartiruite sau în trecere prin sat. „Cînd o venit cătane la Sărăcsau — notează judele Oprea Cristea din Săsciori — am plătit iliș fin, ovăz (în valoare de) 8 florini”. Se achită însă și direct în bani. Pentru iliș, satul Inuri dă „la domnu solgăbirău 6 zloți și 2 hosoși”. În Sebeșel, ilișul e de o valoare apropiată: 7 zloți. Se amintește, după cum am văzut, și *darea vlădicului*, probabil aceeași cu *sidoxia*²¹ dusă de preotul din Laz la perceptor. În legătură cu darea stînjenilor, apare o însemnare interesantă, din satul Laz, anume că o cheltuială a satului pentru stînjenii de lemne a fost scrisă

¹⁸ În satul Baci, de lîngă Cluj, la 1652 e înregistrat un „pîrgar mic lîngă lucrători” (Kis polgár az dolgosok mellett) deci un fel de supraveghetor. Jakó Zs., *A gyalui vártartomány urbáriuma*, Cluj, 1944, p. 129, cf. D. Prodan, *op. cit.*, p. 226.

¹⁹ Cf. D. Prodan, *op. cit.*, p. 218.

²⁰ D. Prodan, *Despre „iliș” în Transilvania*, în *AIIN*, VIII (1939—1942), p. 361—373.

²¹ Dare plătită de preoții ortodocși pentru întreținerea episcopiei.

de jude, în văzul sătenilor, pe uşior (pervazuşii), faptul fiind consemnat şi într-o notiţă a parohului local, Irimie Breazu, la 12 martie 1800²².

Evident, dările şi diversele cheltuieli, pînă la cele mai mărunte, consemnate în registrele de care ne ocupăm, nu puteau să nu furnizeze date numeroase privind circulaţia monetară. Varietatea monetelor, reale şi de socoteală, raporturile complicate dintre ele nu ne permit a insista mai mult asupra acestui aspect, care ar necesita un studiu special. Ne mărginim a înregistra denumirile de monete ce apar în textele noastre: florini, zloţi, creîţari, husoşi, dutce, sfanţi, potori, bani, mărieşi, petaci, groşi (uneori în forma garaşi şi groşiţe, poate şi ihorgoşi).

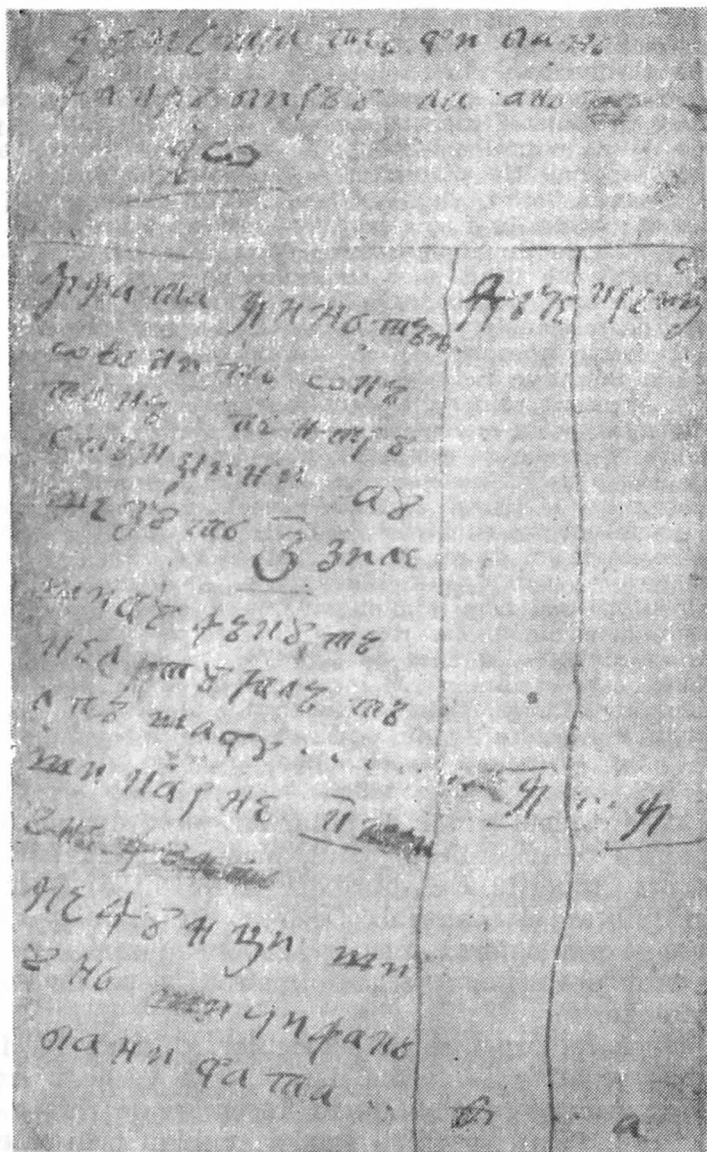
Nici problemele ridicate de limba acestor documente nu intră în preocupările noastre mai mult decît sub titlul unor constatări generale. Limba românească în care sînt scrise este desigur greoaie, cu construcţii topice rudimentare, decurgînd şi din caracterul lor de însemnări scurte. Nu se poate nega însă că este un limbaj perfect inteligibil, foarte apropiat de cel vorbit efectiv de ţăranii români din Transilvania pînă în timpurile mai recente. În textele redactate cu caractere latine, redarea cuvintelor urmează principiile unui fonetism spontan, respectînd pronunţarea dialectală (o mers = au mers; elea = acelea; tătă = toată; oamini, ficiori = oameni, feciori etc.). Noţiunile de gramatică şi ortografie ale autorilor sînt confuze. Ei sesizează însă, deşi o aplică inconsecvent, necesitatea scrierii cu *i* dublu a unor nominative sau acuzative la plural; la fel rezolvă şi transcrierea genitivului feminin singular, la unele cuvinte ca hîrtiei = hîrtii, sau cătăniei = cătăanii etc. Sînt numeroase greşelile acordului de număr ale predicatului verbal cu subiectul. Influenţa limbii maghiare e vizibilă, atît sub raportul lexicului (mai ales cuvintele care denumesc instituţii sau acte administrative) cît şi al modalităţilor de transcriere ale unor sunete din limba română în caractere latine: turtsi = turci, karnye = carne, sze duke = să ducă etc. Intră în atribuţiile unui specialist de a studia aceste texte, care consemnează, incontestabil, limba vorbită de ţărani la începutul secolului al XIX-lea, a face comparaţiile de rigoare şi a trage toate concluziile ce rezultă din lectura lor, din punct de vedere lingvistic.

*

Perioada în care scrisul greoi al notarilor, preoţilor, juzilor consemnează cît şi pentru ce cheltuieşte satul, alcătuiind bugetele săteşti, este o perioadă în care Imperiul Habsburgic este nevoit să facă un deosebit efort de ordin militar şi material. Desigur, în asemenea condiţii, nu numai asuprirea şi exploatarea maselor deveneau mai apăsătoare, ci se punea şi mai acut problema unei administraţii capabile să soluţioneze sarcini mai complexe.

Modul de guvernare, organizarea serviciilor, oficiilor — în general a instituţiilor administrative — forma o problemă veche a imperiului. În epoca tereziană apăruseră pe acest tărîm încercări de reforme, apăruseră sute şi sute de regulamente, gornicii satelor umblau prin sate zi de zi cu „porunci“, cu ordine regeşti. În acestea, interesul rapace al statului era învelit într-un sentimentalism izvorînd din absolutismul luminat, servind iluzia „bunului împărat“. Acelaşi interes imperial îmbracă în epoca ioezfină o formă mai rigidă. Raţionalismul şi dorinţa fermă de centralizare deschid drumul noilor măsuri, menite să transforme aparatul administrativ feudal, tradiţional, într-un aparat adaptat cerinţelor vremii, potrivit

²² În legătură cu darea stînjenilor, protocolul dietei Transilvaniei din 1792 consemnează plîngerea comitatului Alba pentru cei 3000 stînjeni de lemne ce trebuiau predaţi anual din acest comitat cetăţii Alba. Fiind lipsă de lemne, ţăranii le cumpărau cu 8 florini renani stînjenul; le era plătit însă din partea cetăţii numai cu 2 fl. ren. şi 15 creîţari.

Pagină dintr-un buget sătesc.

pentru a menține și întări guvernarea puterii centrale. După anul 1790 însă, spaima de revoluție, dorința de a păstra dominația asupra maselor asuprite îndeamnă atât curtea Vieneză cât și cercurile nobiliare să se ferească de orice schimbare, să păstreze formele și metodele vechi de organizare și de administrare, apărînd „liniștea“, „ordinea“, căutînd să întrețină în rîndul claselor dominante iluzia unui sentiment de siguranță.

Influența acestor tendințe se poate urmări și în celula de bază a vieții administrative, în obștea sătească. În perioada tratată de noi se întîlnește

o administrație feudală bazată pe o îmbinare a unei relative autonomii a comitatelor nobiliare — în cadrul cărora și obștea mai păstrează rămășițele autonomiei de odinioară — cu un sistem centralizat, birocratic, în care legea câștigă prioritate față de dreptul cutumiar, regulamentul față de obicei. În simbioza aceasta crește rolul oficiilor centrale, al funcționarilor curții vieneze, însă păstrînd sau neputînd înlocui nici formele tradiționale, metodele înrădăcinate ale guvernării locale feudale.

Un exemplu grăitor în această privință este obștea sătască, ale cărei funcții autonome sînt subordonate organelor administrative, în scopul menținerii ordinii, stoarcerii dării etc. Judele este plătit de săteni ca funcționar. Ei suportă darea judei și îndeplinesc în locul său servituțiile feudale etc. Deci vechea formă de organizare a satului este tot mai mult solicitată de guvernul central, sarcinile ei în interesul administrației centrale sporesc, cresc cheltuielile satului pentru administrație — și nu pentru necesitățile interne ale obștei —, se înmulțesc regulamentele menite a uniformiza și activa munca celor care stau la cîrma obștei sătăști.

În cadrul simbiozei legii și a obiceiului însă, nu s-a putut încă nici pe departe realiza preponderența absolută a celei dintîi. Legea cutumiară, datinile, obiceiurile cristalizate printr-un proces secular continuă să dețină o pondere semnificativă. Aceste obiceiuri însă erau foarte variabile. Chiar și modul de a întreține „cătanele“ sosite pentru stoarcerea dării, modul de a plăti „tălpășag“ executorului, erau diferite de la sat la sat. Lipsa de omogenitate a cutumelor a deschis calea abuzurilor administrației. Începînd cu judele și continuînd cu gornicii, cu executorii și juzii nobililor (solgăbirăii), toți funcționarii satelor și comitatelor au putut găsi posibilități pentru a-și realiza interesele lor. Sub conducerea unui jude cheltuielile satului sînt foarte mari, ca în anul următor acestea să scadă la o sumă minimă.

Într-o plasă judele nobililor primește deseori diferite daruri, pînă cînd în satele din plasa vecină asemenea însemnări în bugetele satelor sînt mai puține. Chiar și pe baza izvoarelor cercetate de noi, putem trage concluzia că în asemenea condiții în administrația feudală a crescut mult importanța calităților personale ale funcționarului. Oarecare conștiințiozitate din partea unuia, sau lăcomia nemărginită a altuia, aveau un rol destul de însemnat în determinarea caracterului administrației.

S-a arătat cît de frecvente erau darurile, mituirile. Important este însă nu faptul în sine, ci modul cum acest obicei se înrădăcinase, devenise ceva normal. În însemnările noastre apare deseori expresia: „am dat“, perceptorului, solgăbirăului „cum se cuvine“ un iepure, un miel, sau alte daruri. Deci pe lîngă darea plătită pentru stat, țărani contribuabili erau supuși și unei dări nescrise, cu care completau leafa funcționarilor.

Statul habsburgic a căutat în tot chipul să nu greveze bugetul cu cheltuielile administrației, peste strictul necesar. Leafa funcționarilor era foarte mică, însă faptul era compensat prin aceea că ei erau plătiți și de toți cei care le solicitau ceva. Întreg aparatul administrativ pentru organizarea și conducerea vieții imperiului era întreținut pe seama cetă-

țenilor, care îl retribuiau și indirect și în mod direct. Am putea cita drept simbolic faptul că satul nu numai că plătea darea și întreținea tot aparatul menit percepției acestuia, dar trebuia să cumpere chiar pinza și așa pentru cusutul săculețelor în care erau transportați banii.

O parte dintre funcționari, fiind nobili, exercitau funcția administrativă nu ca o ocupație de bază, ci ca o sursă de plus venit, nu ca o vocație, sau cel puțin ca un funcționar de meserie, pregătit pentru aceasta, ci ca un privilegiu nobiliar. Desigur, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, dreptul administrativ era mai dezvoltat, drepturile și datoriile funcționarilor pregătiți crescuseră. Cu toate acestea, modernizarea aparatului administrativ nu era cu puțină, pînă cînd la baza lui stăteau raporturile feudale. Numai desființarea acestora putea crea condiții pentru punerea administrației pe alte baze. Documentele al căror conținut l-am prezentat pe scurt în studiul de față constituie astfel un nou element revelator al stărilor de lucruri din Imperiul Habsburgic înainte de 1848, contribuind, dintr-un anume unghi de vedere, de loc neglijabil, la explicarea cauzelor de ordin intern ale puternicelor izbucniri revoluționare din 1848.

ȘTEFAN IMREH — CAMIL MUREȘAN

EINE NEUE QUELLE FÜR DAS STUDIUM DES SIEBENBÜRGISCHEN DORFLEBENS IM 18. JH.

(Zusammenfassung)

Die Abhandlung untersucht eine noch nicht erforschte Kategorie von Urkunden („Dorfgemeinschafts-Buget“ oder Einkommen und Ausgabenregister), um auf diese Art in die Problematik der bäuerlichen Institutionen einzudringen und vertieft gleichzeitig einige Fragen, die im Zusammenhang mit der siebenbürgischen Lokalverwaltung im 18. Jh. stehen. In dieser Zeit hatte das Dorf, d.h. die feudale Dorfgemeinschaft, die von ihrer ursprünglichen Organisationsform mehrere Merkmale bewahrte, jährlich eine Einkommen- und Ausgaben-Übersicht geführt.

Die Verfasser analysieren 146 solcher Einkommen- und Ausgabenlisten aus dem früheren Komitat Alba de Jos und versuchen dabei zu klären, wie sich die habsburgische bürokratische Verwaltung in der Hauptzelle der bäuerlichen Gesellschaft, und zwar in der Dorfgemeinschaft, auswirkt. Zu den Verbindungsgliedern zwischen den hohen Verwaltungsinstanzen und den Lokalbehörden gehören: Adelsrichter, Steuereinnahmer, Kommissär, Steuervollstrecker, Buchhalter und Gornics.

Auf Grund der gleichen Quellen werden die wichtigsten Obliegenheiten der Richter, Geschworenen, Altschaftsmänner und Ausschussmänner (pîrgari) innerhalb der Dorfgemeinschaft behandelt. Ebenso werden die mannigfaltigen Mittel dargestellt, durch welche die Verwaltungs-, Militär- und Finanzbehörden die Verbindung zu den Dorfbewohnern herstellen.

Die Dorf-Institutionen, die sich von „unten“ aus entwickelt haben, sind eine Fortsetzung jener Einrichtungen, die in einer weiter zurückliegenden Vergangenheit eine grosse Rolle in der dörflichen Selbstverwaltung spielten. Die vorgelegten Urkunden sind auch für das Studium der Entwicklung der rumänischen Volkssprache in Siebenbürgen von grosser Bedeutung.

Am Schluss wird das habsburgische Regime vom Blickpunkt seines „Verwaltungsstils“ charakterisiert. Es wird gezeigt, dass in seinen Verwaltungsmethoden Tradition und reformistische Bestrebungen miteinander verschmelzen. In lokalem Rahmen ist diese Erscheinung eine „Symbiose des Gesetzes mit der Tradition“, die nur eine Übergangsphase und Mischform darstellt und für eine moderne Verwaltung nicht geeignet war. Daraus ergibt sich die Notwendigkeit struktureller Veränderungen, die das Revolutionsjahr 1848 herbeiführen wird.

FORMAREA MUNCITORIMII SALARIATE ÎN INDUSTRIA MINIERĂ ȘI METALURGICĂ DIN TRANSILVANIA ÎNTRE A. 1848—1867*

Formarea muncitorimii salariate în industria minieră și metalurgică din Transilvania și-a avut rădăcinile în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, de când putem considera că s-a accentuat procesul dezvoltării relațiilor de producție capitaliste din germenii apăruiți încă în secolul al XVI-lea. Așadar, cele dintii grupuri, mai mult sau mai puțin stabile, de muncitori salariați, acel proletariat pestriț și neorganizat pe care îl putem considera ca premergător clasei muncitoare și care, prin dezvoltarea sa de-a lungul veacurilor, a devenit detașamentul cel mai numeros, una din cele mai energice și frământate categorii ale proletariatului din Transilvania, au apărut în industria minieră și metalurgică.

Dezvoltarea proletariatului minier și metalurgist din Transilvania, după 1848¹, pune următoarele probleme, cele mai importante: cum s-a modificat, față de perioada anterioară, rezerva socială a proletariatului, din ce fel de păтури s-au recrutat diferitele categorii ale acestei muncitorimi și cum s-a desfășurat procesul de transformare a ei în proletariat industrial?²

* Articolul de față, care reprezintă părți dintr-un capitol al unei lucrări monografice intitulată „Industria minieră și metalurgică din Transilvania între 1848—1867. Formarea și situația muncitorimii miniere și metalurgice”, cuprinde prima parte a studiului. Partea a doua va fi publicată în următorul volum al anuarului.

¹ Date privind problema înainte de 1848, vezi printre altele la: D. Prodan, *Producția fierului pe domeniul Hunedoarei în secolul XVIII*, în *AIIC*, I—II, 1958—59; Șt. Pascu, *Războiul țărănilor din 1784*, București, 1957; B. Surdu, *Liniiile dezvoltării social-economice a Transilvaniei în secolul al XVIII-lea până la răscoala lui Horea*, în *AIIC*, III, 1960; Al. Neamțu, *Situația minerilor de pe domeniul Zlatnei și participarea lor la răscoala populară de sub conducerea lui Horea (1784—1785)*, în *Studii*, 1956, nr. 2—3; Șt. Imreh, *Despre începuturile industriei capitaliste din Transilvania în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, București, 1955; Al. Neamțu, *Situația și lupta minerilor din Transilvania în prima jumătate a sec. XIX*, în *AIIC*, IV, 1961; D. Prodan, *Date asupra mineritului Transilvaniei în preajma anului revoluționar 1848*, în *Studii*, 1950, nr. 3.

² Menționăm că pentru aceste probleme nu dispunem de izvoare istorice directe privind perioada 1848—1867. Putem face doar o încercare ipotetică, de a prezenta izvoarele sociale, proporțiile stratificării interne a muncitorimii miniere și metalurgice. În același timp, întrucât perioada pe care o cuprind cercetările de față îmbrățișează mai puțin de două decenii, ea nu poate constitui o bază sigură pentru răspunsuri definitive la problemele ridicate.

I. Rolul proletariatului agricol în dezvoltarea muncitorimii miniere

Cea mai importantă sursă de forță de muncă pentru industria minieră și metalurgică din Transilvania a rămas și după 1848 țărănimea săracă, cu atât mai mult cu cât, pe de o parte, la noi trăiau și înainte de 1848 în mare număr proletari agricoli constrinși să efectueze muncă salariată, în a căror situație nu au survenit schimbări nici după eliberarea iobagilor, iar pe de alta pentru că în virtutea prevederilor de eliberare a iobagilor din 1848, precum și a dispozițiilor cuprinse în patentele imperiale din 1853 și 1854, țărănimea a pășit în epoca capitalistă cuprinzând o însemnată pătură de oameni lipsiți de pământ sau cu pământ puțin.

Pentru a ne putea forma o imagine cât mai clară despre diferitele pături de muncitori mineri și metalurgiști de proveniență țărănească, împreună cu trăsăturile lor cele mai caracteristice, trebuie să facem o scurtă trecere în revistă a factorilor economici și de altă natură care au avut o influență determinantă asupra atitudinii acestei pături, contribuind la ascensiunea ei pe calea transformării în muncitori industriali sau frînând-o.

Dintre factorii care au influențat transformarea forței de muncă agricolă în forță de muncă industrială, amintim distanța între domiciliu și locul exploatarei miniere, gradul de dezvoltare a comunicațiilor, situația economică concretă a celor care se angajau în industrie, schimbările survenite în această situație, rolul îngrădirilor și tradițiilor locale etc.

Muncitorii agricoli din imediata apropiere a minelor sau uzinelor metalurgice se adaptau mai ușor noilor condiții pe care le-a pretins munca industrială, pătrunzând mai rapid în diferitele categorii ale muncitorimii miniere sau metalurgice decât populația unor ținuturi mai îndepărtate, cu caracter pur agricol. Activitatea minieră, care avea un trecut multiseclar în Banat, Munții Apuseni sau regiunea minieră Baia Mare, în urma dezvoltării economice și sociale specifice a și transformat în parte masele proletariatului și semiproletariatului agricol, le-a dat mai multă mobilitate, le-a rupt de îngrădirile sătești tradiționale, astfel că aceste mase au pornit cu mai multă ușurință pe calea transformării în muncitori industriali, au fost mai rapid absorbite de industria minieră și metalurgică decât agricultorii din regiunile mai îndepărtate. În același sens a acționat și împrejurarea că regiunile miniere erau rămase mai în urmă ca producție-marfă agricolă, astfel că aici constrângerea extraeconomică a avut o influență mai puternică în direcția îndreptării spre industrie. Procesul de transformare în muncitori a fost înlesnit și de tradițiile și experiența, de durată mai scurtă sau mai lungă, a multor familii — prin părinți sau copii — în domeniul muncii miniere, impulsurile zilnice sau tradițiile facilitând și accelerând astfel apropierea de industrie a mediului nemijlocit sau mai îndepărtat.

Comunele și așezările industriale mai avansate în minerit și metalurgie din cadrul regiunilor miniere și metalurgice amintite înghițeau de-a dreptul populația nevoiașă din satele înconjurătoare. Astfel, într-un singur an, în 1858, în urma construirii uzinei de fier și a avântului activității miniere legate de aceasta, s-au stabilit la Anina 3000 de oameni³, în marea lor majoritate proveniți din populația satelor românești din împrejurimi. Trebuie amintit și faptul că în Munții Apuseni, de pildă la sfârșitul deceniului al șaselea al veacului, găsim cca. 3300 proprietari minieri care lucrau singuri sau împreună cu câțiva muncitori micile lor terenuri miniere⁴. În general, în această perioadă baza de existență a unor asemenea întreprinderi nu era distrusă, dar, treptat, ele au început să se ruineze, iar foștii proprietari — dacă venitul minier era în cazul lor preponderent față de cel agricol — își continuau activitatea minieră de obicei ca muncitori salariați, cu atât mai mult cu cât, în marea lor majoritate, făceau parte din categoria țărănească. Aceste elemente însă erau de la început mai apropiate de pătura de muncitori mineri calificați, constituind în parte o sursă nemijlocită de formare a lor. Un proces parțial analog a avut loc în regiunea minieră bănățeană, cu deosebirea că a fost de scurtă durată și s-a desfășurat, în mare, deodată. Aceasta

³ *Földrajzi közlemények*, 1884, vol. XII, fasc. X, p. 426.

⁴ *Kolozsvári Közlöny*, 1860, nr. 55.

se datora faptului că S.T.E.G.-ul, preluînd de la tezaurariatul montanistic austriac domeniile miniere din regiunea Reșița, a căutat prin orice mijloace să pună mina pe minele aflate încă în proprietatea particulară a unor întreprinzători locali mai mici, „ca astfel, eliminînd concurența, să dispună după bunul său plac de muncitori și de produsele miniere”⁵. Proprietarii minieri frustrați de proprietățile lor, mulți dintre ei fiind și aici angajați efectiv în producție, avînd deci experiență în munca minieră, și-au continuat traiul ca salariați ai S.T.E.G.-ului, de obicei ca muncitori calificați.

Cu cît ne îndepărtăm de centrele miniere și metalurgice, scade puterea lor de atracție, pentru că păturile de săteni constrînși să efectueze muncă salariată își căutau de lucru de obicei în imediata apropiere a domiciliilor lor, la cel mult o zi—două distanță pe jos. Astfel, de exemplu, locuitorii comunelor din Valea Homorodului, în comitatul Odorhei, căutau să se angajeze la mina de cărbune de la Căpeni⁶. Mare parte a muncitorilor de la saline veneau tot din satele înconjurătoare⁷.

Dorința de a scăpa de mizerie și lipsa de lucru puneau însă în mișcare mase tot mai mari, mînau tot mai departe pe locuitorii nevoiași ai satelor. Acest proces de migrație internă, adică afluxul unei părți a populației agricole spre orașe, spre industrie și construcții, s-a desfășurat intens în deceniile de după 1848. În privința aceasta, perioada de care ne ocupăm marchează doar începuturile, deoarece tenacitatea cu care persistau rămășițele feudale în agricultură, lipsa mecanizării diferitelor procese, ca și dezvoltarea lentă a fabricilor din cauza concurenței produselor industriale ale provinciilor ereditare austriece „lega” în bună măsură „de glie” proletariatul agricol. Astfel, muncitorimea salariată liberă din agricultură căuta și găsea înainte de toate în agricultură ocazii de lucru. Față de migrația internă mai veche, din epoca feudalismului — manifestîndu-se sub forma fugii la oraș a iobagilor —, imediat după 1848 constatăm în această privință un adevărat salt calitativ.

Afluxul la orașe și spre unitățile industriale al țăranilor constrînși să efectueze muncă salariată, adică „creșterea populației industriale pe seama celei agricole este un fenomen necesar în orice societate capitalistă”⁸. Pentru ca producția capitalistă să se poată dezvolta, capitalul variabil trebuie să crească în industrie și să scadă în agricultură⁹. În cazul de față, creșterea capitalului variabil era marcată de creșterea numărului muncitorilor industriali, ca și a ansamblului populației comerciale și industriale. În Transilvania, creșterea capitalului variabil era asigurată aproape cu exclusivitate de masele țărănești din momentul eliberării de sub jurisdicția feudală, iar această sursă era în necontenită lărgire, datorită diferențierii țăranimii. Această o dovedesc schimbările ce au avut loc în cursul deceniilor al șaselea și al șaptelea ale secolului al XIX-lea în repartizarea pămîntului — principalul mijloc de producție în agricultură — între diferitele categorii de gospodării țărănești. Dacă pînă la 1848 majoritatea gospodăriilor țărănești era formată din proprietăți de 5—10 iugăre, în anul 1870 nu mai puțin de 60% din gospodării aveau pămînt sub 5 iugăre. În condițiile de atunci ale cultivării pămîntului, acest teren era insuficient pentru existența unei familii, astfel că unii membri de familie erau constrînși să presteze muncă salariată¹⁰. Masele de muncitori salariați erau îngroșate însă mai ales de proletarii agricoli lipsiți sau pe cale de a fi lipsiți de pămînt. La sfîrșitul celui de-al șaptelea deceniu, aceștia erau în număr de aproape un milion, formînd 65,5%, deci aproape 2/3 din totalul populației agricole. Examinarea stratificării populației agricole arată că pe ansamblul agriculturii Transilvaniei preponderenți erau zilerii, reprezentînd 39,9% din totalul populației agricole, față de argați, a căror proporție era de 26,5% din total.

⁵ *Országos Levéltár*, Budapesta, Pres. din Timișoara, 1857, nr. 3038.

⁶ Barabás Endre, *Udvarhely vármegye közigazdasági leírása*, Budapesta, 1904, p. 56.

⁷ Arh. Stat. Cluj, Arh. M.t., doc. nr. 2565/1850, 3373/1850.

⁸ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. III, București, 1955, p. 511.

⁹ *Idem*, p. 551—552.

¹⁰ Kovács József, *Adatok az 1848 utáni Erdélyi tőkés mezőgazdaságáról*, București, 1957, p. 217.

Aceștia din urmă reprezentau un tip de muncitori agricoli exclusiv salariați. Situația lor era mai îngrădită, lucrau pe bază de contracte încheiate pe perioade mai îndelungate. Pătura de zileri constituia însă o sursă mai mobilă de proveniență agricolă, cu existența neasigurată, angajată îndeosebi în munci agricole sezoniere. Nevoia de brațe în munca agricolă nu era însă uniformă, eliberându-se de fiecare dată, prin expirarea contractului, o masă mare de brațe de muncă, nevoită să se angajeze și în munci salariate neagricole pentru a se întreține. În acest fel se desfășoară tot mai larg așa-numita migrație a brațelor de muncă.

Repartizarea populației agricole din Transilvania în anul 1870

Comitat, scaun, district	Populația agrară	Argați angajați cu anul	Zileri	Procentajul	
				arga- ților	zileri- lor
				față de popu- lația agrară	
Comitatul Alba Inferioară	72 519	27 356	20 050	34,4	25,2
„ Alba Superioară	22 095	4 744	4 858	21,0	21,9
„ Arad	98 422	23 778	26 936	24,1	27,3
„ Bihor	180 697	44 671	53 990	24,7	29,9
„ Caraș	108 007	47 044	18 486	43,5	19,0
„ Crasna	22 932	4 137	8 178	18,0	35,6
„ Cojocna	62 679	17 569	18 353	28,0	29,4
„ Dăbica	48 999	12 379	11 875	25,2	24,2
„ Hunedoara	67 149	26 824	5 217	39,9	7,1
„ Maramureș	75 884	14 026	25 879	18,4	34,2
„ Satu-Mare	22 251	5 484	10 274	24,7	16,1
„ Solnocul de Mijloc	38 090	7 269	11 176	19,0	29,3
„ Solnocul Interior	70 586	32 411	7 498	45,9	10,6
„ Timiș	117 997	34 340	30 554	29,1	25,8
„ Tîrnava	38 394	8 338	10 162	21,8	26,4
„ Turda	52 480	10 868	18 697	20,5	35,6
„ Zărand	26 220	3 774	1 793	14,3	6,8
Scaunul Arieș	9 524	1 338	4 432	14,0	46,6
„ Cincu-Mare	7 012	538	1 366	7,6	21,0
„ Ciuc	38 744	5 465	10 347	14,1	26,7
Scaunul Mediaș	13 107	2 641	3 532	20,1	26,9
„ Miercurea	5 435	370	720	6,8	13,2
„ Mureș	41 492	5 371	10 035	12,9	24,1
„ Orăștie	7 023	1 491	2 071	21,2	29,4
„ Odorhei	39 062	7 959	11 615	20,3	29,9
„ Rupea	10 961	3 256	1 359	29,7	12,3
„ Sebeș	5 889	1 309	1 949	22,2	33,1
„ Sibiu	23 313	6 534	6 228	28,0	26,7
„ Sighișoara	14 049	2 786	3 493	19,8	24,8
„ Trei Scaune	50 464	8 108	21 425	16,6	42,2
Districtul Brașov	17 746	3 767	4 928	21,2	27,7
„ Bistrița	8 155	2 162	1 510	26,5	18,5
„ Chiochiș	14 592	965	1 333	6,6	9,0
„ Făgăraș	26 783	3 959	7 391	14,8	27,5
„ Năsăud	21 765	10 340	1 535	47,4	7,0
„ Nocrich	4 104	1 182	530	28,8	12,9
Regiunea grănicerească	18 398	7 992	1 552	41,2	8,0
Total	1 511 019	401 573	289 435	25,5	39,0

Însemnătatea migrației în masă a țărănimii nevoiașe în continuă creștere se manifestă pe mai multe planuri atît pe tărîm economic, cît și social și politic. Înainte de orice, trebuie să subliniem însă faptul că țăranii care-și părăseau satele — fie definitiv, fie provizoriu și fie aceasta cu oricît de multe suferințe — au devenit promotori ai dezvoltării capitaliste generale. Strămutîndu-se la orașe sau în așezările industriale, angajîndu-se la lucru, ei formau sursa cea mai importantă de brațe de muncă pentru industrie, devenind firește și promotori indispensabili ai mineritului și metalurgiei.

În lipsă de date nu putem stabili cu exactitate din care părți ale Transilvaniei au provenit grupuri mai mari de muncitori migratori angajați în minerit și metalurgie. Cert este că — după cum arată și tabelul anexat — în toate zonele Transilvaniei trăiau masive pături de zileri, din cele 37 unități administrative în 24 această formă de migrare liberă a proletariatului agricol fiind chiar predominantă. Ceea ce însă putem stabili este că acești muncitori se recrutau în primul rînd din comitatele răsăritene și de miază-noapte ale Transilvaniei, unde ritmul dezvoltării capitaliste a agriculturii a rămas în urmă față de dezvoltarea capitalistă mai rapidă a regiunilor apusene și centrale și unde, în consecință, nevoia de muncitori salariați era mai mare. În legătură cu aceasta, o descriere economică a comitatului Mureș arată următoarele: „Migrația se manifestă în faptul că din cauza insuficienței atît cantitative cît și calitative a pămîntului arabil necesar existenței — datorită sporului natural al familiilor —, fiii acestui comitat sînt nevoiți să caute în afara locurilor natale spațiu pentru munca lor fizică sau intelectuală. Elementele muncii fizice pleacă în județele vecine ca meșteșugari, plugari, zileri sau argați, sau merg și mai departe, pînă își găsesc existență, și acolo încearcă să se stabilească”¹¹. Un domeniu de „stabilire” îl constituia mineritul proaspăt început pe Valea Jiului, care a exercitat de altfel chiar înainte de 1867 o mare atracție¹². Aici veneau locuitorii din părțile Bălanului, din Sîndomic, Roșia Montană, Lăpușul Romănesc, Zlatna, Baia de Arieș, apoi din părțile Hațegului, Ruscăi Montane, Luetei, Băiței, Reșiței, din Baia-Sprie, Abrud¹³. Regiunile miniere din împrejurimile Băii Mari erau în general teritorii în care se adunau de asemenea oameni ai muncii din diferite părți¹⁴. Mulți dintre muncitorii centrelor miniere și metalurgice bănățene sînt originari din regiuni îndepărtate ale Transilvaniei, „angrenați în exploatarea minelor de fier de aici”¹⁵. În regiunea Zlatnei, la începutul deceniului al șaptelea, „se manifestă un spor însemnat de muncitori față de anii anteriori. Cauza acestui spor trebuie s-o căutăm în muncitorii aduși din regiuni îndepărtate” — arăta un izvor contemporan¹⁶. Despre creșterea efectivului de mineri la Săcărîmb se scria de asemenea că aici vin muncitori nu numai din cele mai îndepărtate colțuri ale Transilvaniei, ci și din Banat¹⁷. Toate acestea arată că dezvoltarea capitalistă mai rapidă a agriculturii în regiunile apusene nu excludea aportul surplusului de brațe de muncă de aici — de altfel, mult mai mare decît în alte părți — la sporirea numerică a muncitorimii industriale și, în cadrul ei, a numărului muncitorimii miniere și metalurgice.

¹¹ Barabás Endre, *Maros-Torda vármegye és Marosvásárhely közigazdasági leirása*, Budapesta, 1907, p. 136.

¹² M. Tóth-Gáspár, *Condițiile de muncă și de viață ale minerilor din Valea Jiului și luptele lor greviste pînă la sfîrșitul sec. XIX*, în *ActaMN*, I, 1964, p. 262.

¹³ Lévy Lajos, *Petrozsény települése*, Odorhei, 1929, p. 16.

¹⁴ E. Csetri, *Muncitorii din regiunea Baia Mare în timpul revoluției din 1848—1849*, în *Studii și referate privind istoria României*, partea a III-a, București, 1954, p. 1109.

¹⁵ Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, Budapesta, 1883—1885, vol. II, partea II, p. 185.

¹⁶ Friedmann Bernát, *Hazai bányászatonk nemzetgazdasági és statisztikai szempontból*, Budapesta, 1866, p. 55.

¹⁷ Knöpfler Vilmos, *Ertekezés Nagyágról, földtani, bányászati és természetrajzi tekintetben*, în *A magyar orvosok és természetvizsgálók Kolozsvárt tartott 5-ik nagy-gyűlésének munkálatai*, Cluj, 1845, p. 76.

În lipsa datelor corespunzătoare, putem face încercări de asemenea foarte nesigure pentru a stabili proporția în care forța de muncă migratorie a participat la creșterea populației orașelor și în general a așezărilor industriale, a comunelor miniere, proporție care marchează în mod brut mărimea și sensul migrației interne și, totodată, dezvoltarea numerică a muncitorimii. Nu încap însă îndoială că, pe lângă un număr restrâns de meșteșugari, intelectuali și angajați administrativi, marea majoritate a populației strămutate la orașe s-a recrutat din rândurile celor plecați de la țară, cu atât mai mult cu cât preponderența stabilirii țăranilor la orașe era un fenomen general. Ca urmare a acestui fapt — luând în considerare și sporul natural al orașenilor — populația orașelor din Transilvania a crescut între 1857 și 1869—70 cu 22,3%¹⁸. Din punctul nostru de vedere prezintă importanță faptul că populația orașelor sau așezărilor industriale apărute prin activitatea minieră și metalurgică crește mult mai rapid decât în general populația orașenească. Astfel, între 1857 și 1869—70, populația orașului Baia Mare a crescut cu 27,9%, populația din Ocna Sibiului a sporit cu 22,7%¹⁹. Între 1849 și 1871, populația Reșiței a crescut cu 127,3%²⁰, cea a Aninei, între 1846 și 1854, cu 144,3%²¹.

Din cele expuse reiese că unul din simptomele cele mai caracteristice ale deceniilor de după 1848 îl constituie și în Transilvania creșterea rapidă a orașelor existente și apariția unei serii de centre industriale. Dezvoltarea acestora din urmă era în general în cea mai strinsă legătură cu creșterea numărului muncitorimii miniere și metalurgice, avînd ca sursă principală forța de muncă de proveniență țărănească română.

Trecerea sărăcimii de la țară în domeniul industrial nu a avut însă loc de pe o zi pe alta. Formarea muncitorilor apți și cu experiență în munca salariată a trecut prin mai multe faze și trepte „de tranziție”. A fost un proces destul de anevoios și de durată: forța de muncă de tip agricol a ajuns la munca industrială, transformîndu-se apoi în forță de muncă industrială permanentă — această din urmă fază constituie o problemă-cheie în formarea cadrelor de muncitori²² —, acomodîndu-se noilor condiții ale muncii industriale; mai departe, debarasîndu-se de mentalitatea provenită din situația sa anterioară, prin treptele de muncitor sezonier — ziler — muncitor auxiliar — muncitor instruit, a ajuns la categoria de muncitor calificat.

Țăranii ajunși într-un mediu industrial au trebuit în mod necesar, în condițiile vremii, să treacă prin aceste faze de dezvoltare spre condiția de muncitor. Bineînțeles că nici acest proces nu a fost rectiliniu, lipsit de obstacole; el trebuia să se acomodeze, conform naturii relațiilor de producție capitaliste, cerințelor imprevizibile ale nevoii de brațe de muncă, fapt care a influențat direct nu numai situația numerică a muncitorimii formate, ci și situația celor aflați pe diferite trepte „de tranziție”. În consecință, rezultatele transformării tipului țărănesc de forță de muncă în forță de muncă industrială erau foarte inegale, deseori intervenind opriri și regrese. Acestea, la rîndul lor, au dus nu numai la o oscilație a efectivului muncitorimii industriale, ci au influențat și dezvoltarea conștiinței sale, gradul de maturitate politică la care a ajuns.

Țăranii acceptau la început munci neagricole pentru a-și completa resursele de trai, însă subordonat îndeletnicirilor principale, întrucît efectuau aceste activități numai în repaosurile dintre muncile agricole sezoniere. „Poporul poate împăca îndeletnicirile agricole cu mineritul”²³ — arăta un economist al vremii. Astfel, munca în industrie ajunge treptat pe prim plan și precumpănitoare, devine treptat principalul mijloc de existență. Și în acest caz, însă se întîmpla adeseori

¹⁸ *Statisztikai és nemzetgazdasági közlemények*, vol. VII, p. 148—150.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Gh. Molin, *Monografia orașului, uzinelor și domeniilor*, Reșița, 1926, p. 13.

²¹ Hantken Miksa, *Magyarország széntelegei és szénbányászata*, Budapesta, 1878, p. 54—56.

²² L. M. Ivanov, *Despre formarea proletariatului industrial în Rusia*, în *Probleme de istorie*, nr. 4/1958, p. 85.

²³ Barabás Endre, *Űdvarhely vármegye közigazdasági leírása*, p. 45.

ca muncitorii aflați pe această treaptă de dezvoltare să se întoarcă cu prima ocazie la agricultură. În cazul lor, în schimb, mai ales munca minieră constituie îndeletnicirea principală, iar munca în agricultură e o completare a veniturilor²⁴. Pentru nevoiașii satelor, calea spre această treaptă de dezvoltare o marcau formele de trecere ale muncilor agricole în industrie — cele din industria construcțiilor, de la construcțiile rutiere și de căi ferate, de sistematizare a apelor, exploatarea forestiere etc. — deci ocaziile de lucru aflate într-un anumit sens la mijloc între munca agricolă și cea industrială, dar mai apropiate de cea agricolă. Pe această cale de a deveni proletari adevărați, în funcție de condițiile concrete date sărăciea satelor a ajuns mai mult sau mai puțin departe. O parte din ea s-a împotmolit în cadrul formelor de trecere, la mijlocul căii între industrie și agricultură, devenind o grupare muncitorească oscilantă între aceste două ramuri principale de producție. „Poporul practică mineritul mai mult ca o ocupație accesorie, sursa principală de câștig fiind când agricultura, când alte îndeletniciri”²⁵ — se notează de către un contemporan. O altă parte a celor porniți pe calea de a deveni muncitori industriali, odată cu restrângerea sau sistarea posibilităților de lucru amintite, a fost nevoită să se reîntoarcă la agricultură. Dincolo de aceste împrejurări, reîntoarcerea lor a fost influențată și de tradițiile țărănești, de dragostea sau setea pentru pământ, ca și de necesitățile de brațe de muncă în agricultură, la muncile de vară.

Ruperea totală de sat a proletarilor sau semiproletarilor de proveniență țărănească din industria minieră și metalurgică nu a avut loc dintr-odată, ci chiar ca un proces deosebit de lent și anevoios, ceea ce constituie și în deceniile următoare o trăsătură caracteristică a maselor necalificate ale muncitorimii miniere și metalurgice din Transilvania. Principalul obstacol al îndepărtării lor de sat rezida, înainte de toate, în situația lor economică, ei posedând gospodării mărunte de câteva iugăre, fapt care îi lega și atunci când au părăsit efectiv rîndurile țărânimii propriu-zise și au pornit pe calea transformării în muncitori industriali. Bineînțeles că și printre aceștia existau mai multe pătri, mai mult sau mai puțin îndepărtate de sat — în funcție de măsura în care s-au rupt de pământ —, de tradițiile modului rustic de trai și de mentalitatea satului. Astfel, ele erau mai apropiate fie de muncitorul industrial, fie de țăran, nu numai ca situație socială, ci și în privința conștiinței. Aceștia formau tipurile de tranziție care nu mai erau țărani și încă nu erau muncitori, erau țărani și muncitori în aceeași persoană, pe jumătate agricultori, pe jumătate muncitori industriali, oscilînd între sat și oraș. „În așezările miniere mai mici, muncitorii sînt totodată, în mare parte, agricultori care se pot ocupa numai pe timp de iarnă de munca minieră”²⁶ — se arată într-o descriere contemporană. În multe cazuri, angajarea în industrie urmarea salvarea sau mărirea gospodăriei de câteva iugăre, grevată de datorii. „O modalitate deja intens practică de migrație este plecarea unei părți a producătorilor agricoli în special pe timp de iarnă ca muncitori la o întreprindere industrială, sub motivul de a-și apăra sau a-și spori mica avere de acasă. Așadar, îndată ce lasă din mîini coarnele plugului, își caută de lucru pînă le pot apuca din nou, pentru ca și în perioada destinată odihnei să-și vîndă pe bani mărunți liniștea și să-și asigure cît mai mult, sieși și urmașilor, pămîntul”²⁷. Mineritul era unul din principalele terenuri de activitate ale acestei „munci sezoniere”, efectuate în intervalele dintre muncile agricole. Cităm următoarele în legătură cu acestea: „Am spus că muncitorul odorheian se caracterizează prin capacitatea de a fi econom și prin însușirea de a putea pune de acord munca minieră cu agricultura. Capul de familie, împreună cu fiul său cel mai mare sau cel mai apt pentru munca minieră, intră în slujbă, iar după o lună de muncă sînguincioasă cere un împrumut din casa Bruderladen; de obicei

²⁴ Cf. *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában*, Budapesta, 1963, vol. II, p. 428 și urm.

²⁵ Friedmann Bernát, *op. cit.*, p. 54—55.

²⁶ Matlekovits Sándor, *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota*, Budapesta, 1898, vol. VII, p. 159.

²⁷ Barabás Endre, *op. cit.*, p. 56.

fie în timpul târgului pe țară, pentru a-și umple golurile economice, fie la expirarea vreunei cambii mai împovăraătoare când, plătind cambia, își plătește datoriile la casa de ajutor muncitoresc, la primirea salariilor...²⁸

Și acei muncitori-țărani a căror muncă avea mai mult un caracter industrial au rămas în bună parte locuitori la țară, plecând numai la lucru în așezările miniere sau la orașe, ori stabilindu-se în comunele învecinate acestora. Astfel, mulți țărani din comitatul Odorhei, pentru a-și apăra mica lor avere, se angajau pentru muncile de iarnă la minele de cărbune de pământ din Petroșeni, Lupeni și Vulcan. Ei încercau un an-doi să-și salveze „gospodăria”; în cele din urmă însă abandonau încercările deșarte și se stabileau în vecinătatea unităților industriale amintite²⁹. Și aceia însă care s-au strămutat la orașe sau în centrele industriale își abandonau locurile de muncă minieră cu ocazia muncilor agricole sezoniere, întorcându-se la sate pentru a efectua în propriile lor gospodării cele mai urgente lucrări agricole de vară. În cazurile în care erau împiedecați să o facă, căutau prin acțiuni comune să obțină lăsarea lor înapoi în sat. Astfel, la salinele de la Ocna Mureșului, în cursul deceniului al șaselea s-au desfășurat numeroase acțiuni pentru satisfacerea unor cereri de această natură. De pildă muncitorii aduși de la Ocna Dejului au declarat că „dacă nu vor fi lăsați acasă pe rînd, cite unul, pentru aranjarea treburilor lor, vor pleca cu toții împreună”³⁰. Muncitorii veniți de la Turda au cerut să fie schimbați, pe motiv că „acasă mica lor gospodărie a rămas nelucrată”³¹. Mai mulți dintre ei au și plecat din Ocna Mureșului, declarînd că „se vor întoarce numai dacă li se promite concediu pentru muncile de cîmp”³². Este semnificativ că administrația salinei, în rapoartele ei trimise forurilor montanistice superioare, în interesul asigurării continuității producției, lua poziție pentru îndeplinirea acestor revendicări și căuta să ajungă la un acord cu muncitorii de care nu se putea lipsi. La aceasta se referă, între altele, raportul din 10 mai 1851, în care administrația amintește că în vederea preîntîmpinării tulburărilor a aprobat concedii de cite 8 zile. Totodată roagă organele montanistice superioare să aprobe atare măsuri „pentru cei veniți de la alte saline, fiindcă altfel nu vor putea fi reținuți”³³.

Muncitorii salariați de proveniență țărănească — în lipsă de cunoștințe profesionale — puteau fi angajați la început numai la munci auxiliare în industria minieră și metalurgică, unde existau numeroase posibilități și, pornind de la această bază, ajungeau mai mult sau mai puțin departe în procesul de transformare în muncitori industriali moderni. De regulă, treapta de muncitor auxiliar era urmată de aceea de ajutor de muncitor și apoi de muncitor instruit. De aici, ei se ridicau treptat în rîndul muncitorilor calificați, devenind astfel, în cele din urmă, din țăranii de odinioară, proletari industriali calificați.

Toate acestea au avut drept consecință faptul că proletariatul agricol, cea mai importantă rezervă a muncitorimii industriale, prin situația sa nu putea fi o sursă socială directă a muncitorimii industriale calificate și, implicit, nici a muncitorimii calificate din industria minieră și metalurgică. Prin locul ocupat în producția industrială, prin salarizarea lor mai modernă, prin legăturile cu muncitorii calificați, precum și datorită altor factori, a devenit însă posibilă și apariția conștiinței de clasă a acestor categorii de muncitori. Astfel, încă înainte de a ajunge pe treapta de muncitori calificați, ei puteau în fond, pe perioade uneori mai scurte, alteori mai lungi și în general în ce privește păturile lor devenite ereditare, să se transforme în muncitori salariați în accepțiunea modernă a cuvîntului³⁴. În acest caz ei nu mai sînt un izvor de formare, ci o rezervă a detașamentelor constituite ale muncitorimii industriale³⁵.

²⁸ Hoffman Géza, *A Székelyföld kincsei*, Baraolt, 1909, p. 16.

²⁹ Barabás Endre, *op. cit.*, p. 56.

³⁰ Arh. Stat Cluj. Arh. M.T. doc. nr. 2160/1850.

³¹ *Ibidem*, doc. nr. 1873/1855.

³² *Ibidem*, doc. nr. 2960/1851.

³³ *Ibidem*, doc. nr. 2160/1851.

³⁴ Cf. V. I. Lenin, *op. cit.*, p. 527 și urm.

³⁵ L. M. Ivanov, *op. cit.*, p. 95.

Pe lângă răspîndirea limitată a formelor de activitate industrială care au premers și pregătit fabricile și întreprinderile capitaliste, precum și pe lângă direcția specifică a revoluției industriale, procesul de formare a muncitorilor calificați era frînat de lipsa de școli profesionale miniere și metalurgice în Transilvania. Dispozițiile emise pentru întreprinderile miniere ale tezaurariatului căutau să rezolve această lipsă, cerînd în repetate rînduri încadrarea unor mineri tineri pe lângă cei mai în vîrstă și cu mai multă experiență³⁶. Identificarea minereurilor, recunoașterea condițiilor de așezare a zăcămintelor, diferitele deprinderi în extracție, minuțierea uneltelor și mașinilor, apărarea împotriva pericolelor permanente și mai ales a celor instantanee etc. cereau minerului simț de răspundere, calificare și toate acestea trebuiau însușite. Despre metodele de „instruire” practicate în acest sens la Baia Sprie se arată: „Tînărul miner își continuă munca uniformă și obișnuită pînă cînd și-a îmbogățit într-atîta cunoștințele despre felurile minereurilor încît poate recunoaște minereul în diferite roci; dacă a ajuns aici, el intră de regulă în mină, la vîrstă de 18 sau 20 de ani; și atunci însă, pentru a-și desăvîrși practica, trebuie să se ocupe, ca »Hundstössel«, de transportul rocilor fărîmîțate în ocna. Această îndeletnicire și-o continuă pînă cînd cunoștințele sale ajung la un atare grad încît devine în stare să efectueze și spargerea rocilor cu ajutorul pulberii. Aici începe, propriu-zis, viața minerului”³⁷.

În Banat, muncitorii furnaliști începători trebuiau, după ce o vreme s-au ocupat de însușirea cunoștințelor de specialitate, să dea un examen în fața funcționarilor specialiști și numai în caz de reușită erau angajați ca muncitori calificați permanenți³⁸.

În urma celor relatate se poate spune că și în anii de după 1848 sursa cea mai importantă de brațe de muncă în industria minieră și metalurgică a Transilvaniei era proletariatul și semiproletariatul agricol. Detașamentul de bază al muncitorilor permanenți și calificați — al cărui proces de formare constituie unul din principalele indicii ale formării proletariatului industrial din epoca capitalistă — nu era însă constituit din muncitorii-tărani recent intrați în aceste domenii de muncă, ci din aceia care încă înainte de 1848, ca muncitori salariați, dobîndiseră o anumită consistență numerică³⁹. Prin originea sa, această pătură a muncitorimii este legată timp îndelungat de țărănime, se alimentează și crește în primul rînd din mediul ei. Deosebirea hotărîtoare însă o constituie faptul că muncitorii care formau detașamentul de bază al industriei miniere și metalurgice s-au îndepărtat cu totul de pămînt, în contrast cu țărani deveniți mai tîrziu muncitori și legați încă într-o anumită măsură de agricultură.

Condițiile istorice și economice ale dezvoltării industriei miniere și metalurgice au adus însă cu sine faptul că muncitorimea permanentă calificată avea de obicei casă cu grădină sau o bucată de pămînt în colonia minieră sau metalurgică respectivă. Se pune astfel întrebarea: ce rol a avut această formă de proprietate în viața muncitorilor, care a fost influența sa asupra poziției lor de clasă și a conștiinței lor?

Putem stabili că în general această formă de proprietate nu era încetățenită numai la minierii din Transilvania, ci era răspîndită în întreaga Europă centrală și răsăriteană⁴⁰. Minerii își construiau casele pentru a-și asigura stabilitate sieși și familiei, locuință în eventualitatea șomajului sau a prigoanei din partea patroanelor în caz de participare la greve și mișcări muncitorești. Întreținerea grădinii

³⁶ *Bányászati és Kohászati Lapok*, 1934, p. 155.

³⁷ *Vasárnapi Újság*, 1864, p. 505.

³⁸ *Bányászati és Kohászati Lapok*, 1934, p. 155.

³⁹ Lackó Miklós, *Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867—1949*, Budapest, 1965, p. 22 și urm.

⁴⁰ O. Sklanikova, *A munkásosztály életmódjának és kulturájának tanulmányozása a Csehszlovák Köztársaságban*, în *Ethnographia*, 1956, p. 3.

sau procurarea unui petec de pământ unde să fie crescute păsări de curte se făcea cu intenția de a-și completa mijloacele de subzistență, pentru care salariul obișnuit nu era îndestulător și în multe cazuri procurarea alimnetelor era îngreunată și de distanțele la care se afla piața; dar voiau să-și asigure strictul necesar și pentru eventualitatea unor piedici în angajare sau în caz de șomaj.

Patronii sprijineau în general aceste tendințe, dându-și seama de însemnătatea economică și psihologică a unor asemenea proprietăți personale. De aceea, ei înșiși cumpărau pământuri în apropierea minei sau a uzinei metalurgice, dându-le în arendă minerilor pe parcele mărunte, menținându-și însă dreptul de proprietate și dreptul de a le răscumpăra. Pentru pământurile primite, muncitorii plăteau o sumă redusă sau le aveau chiar gratuit, în schimb erau obligați ca pentru salariile prevăzute în contract să-și pună forța de muncă la dispoziția uzinei. Asemenea cazuri întâlneam de pildă la Ocna Mureșului, în vederea formării unei pătri stabile de muncitori, legați de saline. În sensul contractului încheiat cu oficiul de sare, arendașul primește un teren de 450 stinjeni pătrați; în schimb se obligă să muncească permanent și exclusiv la producția de sare, fără să poată cere altă muncă. Pentru terenul primit, muncitorul plătește la casa oficiului 1 florin. Este obligat să-și construiască o colibă care este însă privită ca bun mobil. Salina îi acordă pentru executarea construcției un împrumut de 150—200 florini pe care-l va restitui în curs de 8 ani, în rate sau prin rețineri din salariu. Întreaga întreținere, impozitele, taxele etc. le va achita arendașul. Contractul prevede totodată că muncitorul este obligat să muncească pentru salariul fixat de oficiu. Contractul trebuie denunțat cu 6 luni înainte, dar oficiul poate face concedieri imediate pentru abateri anume prevăzute. În acest caz, coliba poate fi vândută numai unui muncitor din salină care-i va prelua obligațiunile; o pot moșteni, la fel, tot numai muncitori de la salină⁴¹.

Tipul de muncitor minier și metalurgist permanent, calificat, având în posesiune casă și grădină, era răspândit în Transilvania. În legătură cu aceasta, într-un raport se arată că cca. 9/10 din populație, aproximativ 24 000 oameni din orașele miniere bănățene, constau din muncitori mineri „care mai toți dispun de casă și o mică grădină”⁴². Muncitorii țineau, firește, la casele și grădinile care contribuiau la mijloacele lor de subzistență. Ei manifestau o vie opoziție față de orice încercare de a îngrădi sau a le lua acest drept. Un exemplu îl constituie mișcarea inițiată în anul 1857 de minerii din Steierdorf împotriva proiectului S.T.E.G.-ului de a construi noi locuințe pe pământurile lor pentru muncitorii care urmau să fie colonizați⁴³.

Conform datelor ce ne stau la dispoziție, în majoritatea cazurilor venitul gospodăriilor de muncitori mineri și metalurgiști nu ajungea la nivelul celui rezultat din munca salariată, era mult mai mic decât acesta și slujea exclusiv satisfacerii nevoilor gospodăriilor miniere⁴⁴. Astfel, proprietatea agricolă a muncitorilor mineri și metalurgiști salariați, ca și producția ei, aveau un caracter strict auxiliar și nu influențau poziția lor de clasă. Temeiul existenței acestei categorii îl constituia salariul primit.

LUDOVIC VAJDA

⁴¹ Arh. Stat. Cluj, Arh. M. T., doc. nr. 5332/1856.

⁴² Arh. Stat. Lugoj, Fond. Arh. comitatului Caraș, nr. 421/1848.

⁴³ *Országos Levéltár*, Budapesta, Fond. Pres. din Timișoara, 1857, fasc. 13—217, nr. 17—323.

⁴⁴ *Ibidem*.

ZUR ENTSTEHUNG DER LOHNARBEITERSCHAFT IM BERGBAU UND IN DER METALLINDUSTRIE SIEBENBÜRGENS ZWISCHEN 1848—1867

(Zusammenfassung)

Der Artikel, der nur den ersten Teil des zur Erörterung stehenden Problems behandelt, bildet Teile eines Kapitels aus einer Monographie. Es wird die Rolle des Landproletariats in der Entwicklung der Berg- und Metallarbeiterschaft untersucht. Es wird festgestellt, dass die Hauptquelle zur Rekrutierung von Arbeitskräften für Bergbau und Metallindustrie auch nach 1848 die armen Bauern blieben. Es folgt ein Überblick über die Faktoren ökonomischer und anderer Art, die einen ausschlaggebenden Einfluss auf die Haltung dieser Gesellschaftsschicht hatten, indem sie ihren sozialen Aufstieg zu Industriearbeitern, teils förderten, teils hemmten.

Weiters wird die Umwandlung der bäuerlichen in industrielle Arbeitskräfte beschrieben, u.zw. jene Formen und Stufen des Übergangs, die bei Gelegenheitsarbeiten beginnen und bis zum Stande des gelernten Arbeiters führen. Wie aus der Prüfung der Unterlagen hervorgeht, sind die Ergebnisse dieser Umwandlung sehr ungleich und häufig mit Stillstand und Rückschritt gepaart. Dieses führt wiederum nicht nur zu Schwankungen in der Zahl der Industriearbeiter, sondern beeinflusst auch die Entwicklung ihres Klassenbewusstseins und den Grad der von ihnen erreichten politischen Reife.

Der Verfasser folgert, dass das Landproletariat, die hauptsächliche Reserve für Industriearbeiter, infolge seiner Stellung nicht eine direkte soziale Quelle für die gelernten Arbeitskräfte im Bergbau und in der Metallindustrie sein konnte. Jedoch wurde durch ihren Platz in der Produktion, durch die modernere Form der Entlohnung, durch die Beziehungen zu gelernten Arbeitern, sowie durch andere Faktoren ein subjektives Erwecken des Klassenbewusstseins auch bei dieser Kategorie von Arbeitskräften möglich. So konnten sie, was ihre bereits erblich gewordenen Schichten im allgemeinen betrifft, Lohnarbeiter im modernen Sinne des Wortes werden, noch ehe sie die Stufe des gelernten Arbeiters erreicht hatten. In diesem Falle sind sie nun nicht mehr der Ausgangspunkt, sondern eine Reserve für die bereits festgefügtten Gruppen der Industriearbeiter.

DIN ACTIVITATEA SOCIETĂȚII „IULIA“ A STUDENȚILOR ROMÂNI LA CLUJ

În frământările național-politice, care au cuprins Transilvania în a doua jumătate a sec. al XIX-lea, se înscrie și activitatea desfășurată de societățile culturale românești, zise și de lectură.

Importanța activității lor, mai puțin cunoscută și valorificată de istoriografie, constă în preocupările privind limba și cultura română, în întreținerea și consolidarea sentimentului național al românilor transilvăneni, într-o epocă în care se făcea tot mai simțită politica reacționară a guvernelor dualiste*.

Pornind de la principiul limbii și istoriei românilor ca cel mai de seamă mijloc îndreptat spre ridicarea culturală a poporului român, intelectualitatea românească din Transilvania a inițiat o mișcare de amploare în direcția dezvoltării cu precădere a instituțiilor culturale.

Înființate la Blaj, Brașov, Sibiu, Arad, Gherla, Beiuș, Oradea, Baia Mare, Cluj — pentru a nu aminti decît unele dintre ele — societățile culturale au fost organizate fie de intelectualitate, fie de tineretul studios român de la școalele transilvănene.

La Cluj, după 1860, intelectualitatea românească și tineretul studios de la colegiul romano-catolic au pus bazele Societății românești de lectură sau Casina română¹, ale Societății de lectură a junimii române de la gimnaziu² și ale Societății diletanților „teatrali“ din Cluj³. După

* Vezi *Din istoria Transilvaniei*, II, 1963, p. 266—308, 467—483; *Brève histoire de la Transylvanie*, Bucarest, 1965, p. 277—312, 330—334; V. Curticăpeanu, *Die rumänische Kulturbewegung in der österreichisch-ungarischen Monarchie*, Bucarest, 1966, p. 23—27.

¹ Despre Societatea română de lectură (Casina română): *Telegraful Român*, nr. 41 din 12 octombrie 1861, p. 160; nr. 154 din 25 decembrie 1879, p. 603; G. Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, III, Sibiu, 1891, p. 123; I. Lupaș, *Cum a pornit Clujul pe calea românizării*, II, în *Societatea de mîine*, nr. 6 din 18 mai 1924, p. 133—134; I. Mușlea, *Contribuțiuni la cunoașterea bibliotecilor românești ale orașelor din Transilvania (pînă la unire)*, Cluj, 1935, p. 13—14.

² Despre Societatea de lectură a Junimii române de la gimnaziul romano-catolic: V. Podoabă, *Prima societate teatrală română ambulantă în Transilvania*, în *Revista Ilustrată*, nr. 15 din 1 august 1901, p. 118—120; E. Dăian, *Clujul de demult*, în *Transilvania*, nr. 57 din 1 ianuarie 1926, p. 27—30, 54—57. Activitatea acestei societăți și a „Casinei române“ vor forma obiectul unor prezentări viitoare.

³ I. Pervain, *Societatea diletanților „teatrali“ din Cluj (1870—1875)*, în *Studia*, Series Philologia, fasc. I, 1962, p. 58—71.

înființarea Universității din Cluj, studenții români de aici s-au grupat în jurul profesorului de limba și literatura română, nou numit, Grigore Silași⁴, creind, în cursul anului universitar 1872/73, o nouă societate de lectură, „Iulia”⁵.

Inițiativa înființării societății se pare că a pornit de la același profesor de limbă și literatură română de la Universitatea din Cluj, sub conducerea căruia s-a întocmit, la începutul anului 1873/74, un regulament provizoriu de funcționare a societății, care a fost aprobat de rectorul Universității⁶. Totodată, pentru a asigura societății o activitate continuă și de durată, s-au întocmit și statutele definitive, care au fost înaintate spre aprobare guvernului, la începutul anului universitar 1874/75⁷. La guvern aprobarea statutelor a fost târăgănată până în 1876, timp în care ele au fost „corijate și reschimbate” pentru a fi „acomodate recerînțelor și cercustărilor politice-sociale”⁸. La 24 mai 1876, cu nr. 23700, statutele au fost aprobate definitiv, societatea continuându-și apoi oficial activitatea, care a fost trecută de sub controlul Ministerului Instrucțiunii Publice sub controlul Ministerului de Interne⁹.

Societatea a fost înființată, după cum se menționa și în paragraful doi al statutelor, cu un întreit scop: „progresarea junilor români de la Universitatea clujeană în cultură preste tot; cultivarea limbii și literaturii române” și „alimentarea spiritului social”¹⁰. Dar acesta, după cum se va vedea, nu era decât scopul societății mărturisit inițial. Un raport al societății, asupra activității ei desfășurate până în anul 1878, menționează că „scopul societății... a fost nu numai de a se cultiva membrii ei pe sine, a deștepta și nutri simțul național numai în inimile membrilor ei, ci a-și extinde razele încălzitoare, după puțină peste întreg publicul român... din Cluj și dimprejur”¹¹.

Arătând necesitatea cunoașterii și cultivării limbii și literaturii române, raportul subliniază că societatea are menirea de a deschide „cîmp de activitate propria și

⁴ Familia, nr. 43 din 22 octombrie/3 noiembrie 1872, p. 514; D. Pop, Grigore Silași, folclorist, în *Studia*, Series Philologia, fasc. I, 1964, p. 28—55.

⁵ Raportul general despre starea și activitatea societății de lectură „Iulia” a junimii universitare din Cluj de la înființarea ei până la finea anului 1876/77, Cluj, 1878, p. 10 (în continuare *Raportul general*...); *Gazeta Transilvaniei*, nr. 73 din 26 august/4 septembrie 1878, p. 3; *Chestiunea română în Transilvania și Ungaria. Replica junimei academice române din Transilvania și Ungaria la „Respunsul” dat de junimea academică maghiară „Memoriului” studenților universitari din România*, ed. II-a, Viena, Budapesta, Graz, Cluj, 1892, p. 121 (în continuare *Chestiunea română*...); *Tribuna*, nr. 9 din 14/26 ianuarie 1897, p. 33; I. Lupaș, *Societatea studențimii universitare „Iulia” din Cluj și activitatea membrilor ei* (în continuare *Societatea Iulia*), în *Lumea Universitară*, I, 2—3, 1922, p. 20; E. Dăianu, *Studenții din Cluj înainte de Unire (1872—1914)*, în *Almanahul societății academice „Petru Maior”*, 1929, p. 52; O. Ghibu, *Universitatea Daciei Superioare*, în *Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul, 1918—1929*, II, București, 1929, p. 864; Șt. Manciulea, *Studențimea universitară din Cluj și societatea „Iulia”*, în *Ardealul*, nr. 11 din 25 martie 1944, p. 4, 6; D. Vatamaniuc, *Student la Cluj*, în *Steaua*, XVII, 9, 1966, p. 27. Prezentarea completă a activității acestei societăți ar fi avut de câștigat dacă s-ar fi putut utiliza documentele din arhiva ei, unele distruse la desființarea ei, altele dispărute.

⁶ *Raportul general*..., p. 11; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 73 din 26 august/4 septembrie 1878, p. 3; nr. 229 din 29 noiembrie/11 decembrie 1884, p. 1.

⁷ *Raportul general*..., p. 11—12; *Gazeta Transilvaniei*, nr. citate.

⁸ *Raportul general*..., p. 12; cf. *Gazeta Transilvaniei*, nr. citate.

⁹ *Telegraful român*, nr. 41 din 23 mai/4 iunie 1876, p. 160; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 229 din 29 noiembrie/11 decembrie 1884, p. 1; *Chestiunea română*..., l.c.

¹⁰ *Raportul general*..., p. 8—9; cf. I. Lupaș, *op. cit.*, p. 20; Șt. Manciulea, *op. cit.*, p. 4.

¹¹ *Raportul general*..., p. 22.

ocaziune de a face cunoștință cu produsele scriitorilor noștri naționali; ca așa, însușindu-și ideile și sentimentele lor, dedându-se încetu pe încetu, se-și învieție cum se cade limba maternă și se-și cîștige și alte cunoștințe necesare spre a putea continua opera măreția concepută: cultivarea limbei, înflorirea literaturii și regenerarea poporului român.⁴²

La înființare, societatea avea 12 membri; treptat numărul lor crește (fără a putea face preciziuni pînă în anul 1875/76 din pricina pierderii documentelor referitoare la activitatea societății, după cum se remarcă și în raportul ei), ajungînd, în 1875/76, la 20, în 1876/77 la 30, în 1877/78 la 35⁴³ și în 1883 la 40 membri⁴⁴.

Între membrii societății erau și neuniversitari, intelectuali, unii dintre ei membri, totodată, și ai „Casinei române”⁴⁵. În ședința din 15 martie 1870 este ales ca membru onorific al societății G. Barițiu, în semn de prețuire și recunoștință pentru sprijinul material și spiritual acordat activității și înzestrării „Iuliei”⁴⁶. G. Barițiu, de altfel, se pare că era informat periodic despre organizarea și activitatea societății, așa cum reiese din unele scrisori găsite în corespondența lui⁴⁷.

Membrii societății puteau fi: fondatori, ordinari și onorifici. Dintre ei menționăm: Grigore Silași (membru fondator), Petru Dulfu, mult timp secretarul societății, Aurel Isac, Iuliu Coroianu, Ioan Pipoșiu, Alex. Sterca-Șuluțiu, Absolon Todea, Samuel Poruțiu, Nicolae Hossu, Iuliu Herbai și Teodor Mihali⁴⁸, unii dintre ei jucînd mai tirziu un rol important în luptele național-politice din Transilvania.

Președinte al „Iuliei”, de la înființare, a fost inițiatorul și organizatorul ei, profesorul Grigore Silași, care, la începutul anului universitar 1876/77, renunță, în urma unor conflicte cu rectorul Universității, la conducerea societății, rămînînd membru fondator al ei. La 21 octombrie 1876 președinția societății este încredințată avocatului Aurel Isac, care va rămîne în această funcție pînă la dizolvarea societății⁴⁹. În conducerea treburilor societății, președintele era ajutat de un comitet format din vicepreședinte, secretar, notar, bibliotecar, casier și de 2—3 supleanți, „bărbați de încredere”⁵⁰.

Necesitățile bănești ale societății erau acoperite dintr-un fond rezultat din taxele membrilor ei, donații particulare și ale unor instituții (Banca Albina de exemplu), precum și din veniturile obținute în urma concertelor organizate anual de societate⁵¹.

Nu este lipsit de interes să se menționeze, atît în legătură cu susținerea financiară a „Iuliei” și a acțiunilor organizate de ea, cît și pentru legăturile societății clujene cu alte centre din Transilvania, primirea de către societate a unor donații din Deva, Gherla, Năsăud, Zălau, Sibiu, Brașov, Cîmpeni, Bistrița, Prundul Bîrgăului, Gilău etc., precum și din România⁵².

⁴² *Idem*, p. 9.

⁴³ *Idem*, p. 16—17; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 73 din 26 august/4 septembrie 1878, p. 3.

⁴⁴ *Luminătorul*, nr. 12 din 9/21 februarie 1883, p. 4.

⁴⁵ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 229 din 29 noiembrie/11 decembrie 1884, p. 2.

⁴⁶ Scrisoarea membrilor „Iuliei” către G. Barițiu, din 15 martie 1879, în Biblioteca Academiei R. S. România (în continuare, BAR), ms. rom. nr. 989, f. 277.

⁴⁷ Scrisoarea lui A. Isac și P. Dulfu către G. Barițiu, din 3 octombrie 1877, în BAR, ms. rom., nr. 1007, f. 147.

⁴⁸ *Raportul general*..., l. c.

⁴⁹ *Idem*, p. 16; I. Lupaș, *Cum a pornit Clujul pe calea românizării, III*, în *Societatea de mîine*, nr. 8 din 1 iunie 1924, p. 174—176.

⁵⁰ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 75 din 25 septembrie/6 octombrie 1877, p. 4; nr. 77 din 27 septembrie/9 octombrie 1879, p. 4.

⁵¹ *Raportul general*..., p. 18—19; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 40 din 26 mai/7 iunie 1877, p. 4; nr. 56 din 19/31 iulie 1879, p. 3.

⁵² *Albina*, nr. 46—47 din 16/28 mai 1876, p. 2; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 29 din 13/25 aprilie 1878, p. 4; nr. 27 din 5/17 aprilie 1879, p. 4.

Pentru întrunirile societății era folosit locul obișnuit de întâlnire a intelectualilor români de la Cluj, localul „Casinei române”²³. În același local era adăpostită biblioteca și cabinetul de lectură al societății.

Biblioteca a fost înființată cu scopul suplínirii unei carențe a bibliotecii Casinei române și a Societății române de la gimnaziu, anume aceea a înzestrării ei și punerii la dispoziția intelectualilor români de la Cluj a produselor literaturii românești și a periodicelor românești²⁴. De la 64 de volume, cât avea la început, fondurile bibliotecii au crescut apoi prin donații din partea unor particulari (între donatori, Grigore Silași, G. Barițiu și Ioan C. Bianu din București) și din partea redacțiilor unor reviste și gazete (*Gazeta Transilvaniei*, *Transilvania*, *Albina*, *Federațiunea*, *Familia*, *Reforma*, *Trompeta Carpaților*, *Cocoșu Roșu*, *Gura Satului*, *Convorbiri Literare*, *Le journal de Bukarest*, *Foaia Scolastică*, *Economul*, *Unirea Democratică*, *România Liberă*, *Amicul Familiei*), multe din ele venite din România. Bibliotecii societății îi erau trimise și rapoartele anuale ale societăților „România Jună” de la Viena, „Petru Maior” de la Budapesta cu care societatea era în strînsă legătură²⁵. „Iulia” donează, la rîndul ei, cîte un volum pentru biblioteca societății „România Jună” în 1877/78²⁶, „Petru Maior” în anul 1878/79²⁷.

La începutul anului 1883, după cum se menționează în raportul de activitate²⁸, biblioteca ajunge să aibă 212 opere în 242 volume și 55 broșuri²⁹, iar cabinetul de lectură 25 foi periodice³⁰.

Din lipsa unor mijloace materiale îndestulătoare, conducerea societății apelează deseori la redacțiile unor publicații transilvănene pentru a le cere trimiterea gratuită pentru bibliotecă a periodicelor publicate de ele. Menționăm în acest sens scrisorile trimise, în 1874³¹ și 1877³², în numele societății, prima, de către Gr. Silași și, a doua, de către Aurel Isac, lui G. Barițiu cu rugămintea de a trimite gratuit bibliotecii „Iuliei” foile brașovene.

Publicațiile intrate în biblioteca societății puteau fi consultate, în cabinetul de lectură al bibliotecii, de membrii societății, junimea gimnazială, intelectualii clujeni, „profesioniști” (membrii societății sodalilor) și, în genere, de toți cei care doreau să le cerceteze³³.

Emblema societății „Iulia”, identică cu sigiliul ei, admisă de senatul universitar și stabilită în ședința societății din 11 noiembrie 1875, reprezenta un stejar pu-ternic, în jurul căruia era inscripția: „SIGILUL SOC. UNIV. JULIA CLUSIU”³⁴ (fig. 1 a—b).

²³ *Raportul general*..., p. 20; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 229 din 29 noiembrie/15 decembrie 1884, p. 2; E. Dăianu, *op. cit.*, p. 52.

²⁴ *Raportul general*..., p. 20—21; I. Mușlea, *l.c.*

²⁵ *Raportul general*..., *l.c.*; *Familia*, nr. 28 din 7/18 aprilie 1878, p. 170; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 73 din 26 august/4 septembrie 1878, p. 3.

²⁶ *Raportul general al Societății literare „Petru Maior” pe anul școlastic 1878/9*, Budapesta, 1879, p. 8.

²⁷ *Raportul anual al Societății academice social-literare România Jună în Viena*, 1877/8, Viena, 1878, p. 27.

²⁸ *Familia*, nr. 12 din 20 martie/1 aprilie 1883, p. 144.

²⁹ *Ibidem*; I. Mușlea, *op. cit.*, p. 32.

³⁰ *Luminătorul*, nr. 12 din 9/21 februarie 1883, p. 4; *Amicul Familiei*, nr. 4 din 15/27 februarie 1883, p. 40.

³¹ Scrisoarea lui Gr. Silași către redacția revistei *Transilvania* din 22 decembrie 1874, în BAR, ms. rom., nr. 1006, f. 389.

³² Scrisoarea lui A. Isac către G. Barițiu din 13 martie 1877, în BAR, ms. rom., nr. 1007, f. 105.

³³ *Luminătorul*, nr. 12 din 9/21 februarie 1883, p. 4; *Amicul Familiei*, nr. 4 din 15/27 februarie 1883, p. 40.

³⁴ Vezi, de pildă, sigiliul de pe scrisoarea societății „Iulia” către G. Barițiu din 15 martie 1879, în BAR, ms. rom., nr. 989, f. 277; I. Lupaș, *Societatea Iulia*, p. 20.

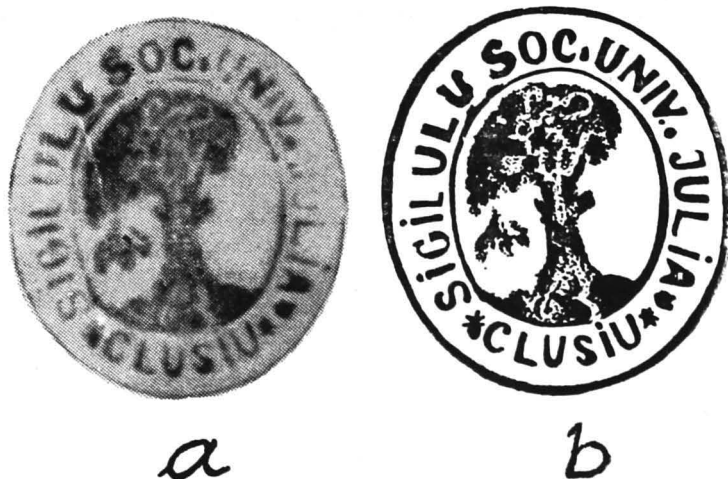

Fig. 1 a—b. Sigiliul Societății „Iulia”

Membrii societății purtau la anumite ocazii (probabil festivități) și o banderolă de mătase în trei culori: roșu, albastru și galben, dispuse orizontal și pe care era imprimat numele societății, „IULIA”^{*}.

Mijloacele prin care își propuneau membrii societății să realizeze scopul înscris în statute erau: „discursuri științifice, elaborate proprii, traducții din opurile clasice ale literaturii străine, declamări de poezii, preste tot prin deprinderi literare corespunzătoare, iar pentru scopul social, prin ținerea din când în când de concerte muzicale și declamative... prin ajutoare mai mici date în interesele fondului — membrilor mai lipsiți”³⁵.

În acest sens, activitatea propriu-zisă a societății „Iulia” se desfășura în cadrul ședințelor, întrunirilor și a tot felul de alte manifestații, organizate de conducerea societății.

Conform regulamentului și statutelor societății, membrii ei țineau ședințe ordinare, o dată pe lună, extraordinare și publice³⁶, ultimele fiind organizate mai ales în vederea îmbogățirii fondurilor societății. Ședințele ordinare se convocau cu scopul discutării unor probleme organizatorice, administrative și îndeosebi al citirii și discutării operelor literare românești și străine, acestea din urmă traduse, precum și a „elaboratelor proprii” (proză, poezie, „dizertațiuni științifice”, cu o tematică extrem de largă: literatură, istorie, drept, economie, medicină), ce urmau a fi cuprinse apoi într-un Almanah al societății³⁷. Este de remarcat activitatea desfășurată de Grigore Silași, adevărat mentor al societății, care, cu sfaturile oportune și entuziasmul ce-l caracteriza, a însuflețit permanent activitatea societății, atât în timpul cât ocupa funcția de președinte, cât și în anii următori. Ca unul ce era printre ultimii reprezentanți ai curentului latinist în limba română, Silași a adus dragoste și pasiune în cultivarea limbii române, ținând în cadrul societății prelegeri despre limba și literatura română (cum este prelegerea „Despre originea poeziei populare române”, prezentată în una din ședințele „Iuliei” din anul 1876/77³⁸), care, dincolo de valoarea lor științifică, erau pline de îndemnuri și povețe privi-

* O asemenea banderolă, ce a aparținut av. Aurel Isac, se află în prezent în posesia lui Gh. Isac, Cluj, căruia îi mulțumim pentru informațiile primite.

³⁵ I. Lupaș, l. c.

³⁶ *Raportul general*..., p. 12—13.

³⁷ *Idem*; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 73 din 26 august/4 septembrie 1878, p. 3; I. Lupaș, *Societatea Iulia*, l. c.; Șt. Manciușea, l. c.

³⁸ *Raportul general*..., p. 14; *Tribuna*, nr. 9 din 14/26 ianuarie 1897, p. 33; D. Pop, *op. cit.*, p. 35.

toare la necesitatea valorificării și cultivării creației literare a poporului român. Majoritatea membrilor societății aveau prilejul de a-l asculta pe Gr. Silași și la Universitatea clujeană³⁹, unde s-a încumetat să nesocotească uneori dispozițiile în vigoare și să vorbească studenților săi la cursuri în limba română, ceea ce avea să ducă la deschiderea unei anchete, ordonată de Ministrul Instrucțiunii, Trefort⁴⁰. În cele din urmă profesorul renunță la președinția societății, rămânând, însă, și în continuare, îndrumătorul ei și intervenind ori de câte ori se iveau unele neînțelegeri sau activitatea ei stagna⁴¹.

Printre cei mai activi membri ai societății s-au remarcat: Petru Dulfu (secretar și poetul societății, care a prezentat în ședințele „Iuliei” numeroase poezii: *Speranța*, *Jalea unei florioare*, *Rugăciunea*, traduceri din Horațiu, Schiller, Petöfi), juristul Absolon Todea (cu dizertațiile „Poezia populară română ca fonte istoric” și „Factorii principali în economia națională”), Teodor Mihali (cu dizertația „Influența civilizațiunii asupra societății omenești”), Andrei Micu („Rolul industriei mari în economia națională” și „Legislațiunea lui Iustinian și însemnătatea ei în dreptul roman”), Silvestru Moldovan (dizertațiile istorice: „Românii sub fanarioși” și „Are românul drept a se mindri cu numele națiunii sale?”) și Macedon Rotaru („Despre procesul materiilor în corpul omenesc”) ⁴².

Pentru încurajarea operelor privind limba și literatura română, a produselor literare originale și a altor opere cu caracter științific, societatea acorda premii unora dintre colaboratorii ei (Absolon Todea a primit un premiu pentru o lucrare de „limbistică română”, iar Petre Pipoșiu pentru rezolvarea unor teme matematice)⁴³, precum și ajutoare pentru tipărirea unor lucrări (de exemplu cel acordat lui P. Dulfu pentru tipărirea tezei sale de doctorat „Activitatea lui Vasile Alecsandri”) ⁴⁴. La 1880 se instituie chiar și un concurs de produse literare originale românești, prevăzut tot cu premii bănești, care se distribuiau dintr-un fond special, pe baza unui regulament aparte⁴⁵. Tot pentru încurajarea produselor literare ale membrilor societății, în ședința care s-a ținut la 1 decembrie 1877, s-a hotărât înființarea unei foi literare și beletristice cu titlul „Diorile” (Zorile), sub redacția lui Petru Dulfu și a doi colaboratori: Vincențiu Nicoară și Gavril Onișor, foaie ce avea să apară în manuscris o dată pe lună, urmînd să cuprindă opere selectate de o comisie constituită în acest scop⁴⁶. Dacă foaia manuscrisă a societății, al cărei nume amintește de cea a primei societăți românești de lectură a studenților din Cluj din 1845—1847, a apărut sau nu, este greu de precizat, deoarece, pînă acum, nu dispunem de date documentare în acest sens. Se știe doar că nu s-a găsit nici un exemplar din ea nici cu prilejul anchetei autorităților din anul 1884⁴⁷.

Activitatea desfășurată de membrii societății în cadrul ședințelor ordinare își găsea o firească completare în ședințele publice, accesibile tuturor celor care voiau să participe. Acestea, conform statutelor, trebuiau să se țină de două ori pe an (în ajunul anului nou și la sfîrșitul carnavalului). De fapt însă ele s-au organizat de mai multe ori și, deoarece societatea avea de împlinit greutăți de ordin

³⁹ Despre cursurile ținute la Universitate, vezi *Acta Reg. Scient. Universitatis Claudiopolitanae*, 1878/79, 1879/80, Cluj, 1879, 1880; D. Pop, *op. cit.*, p. 31.

⁴⁰ I. Lupaș, *op. cit.*, p. 22.

⁴¹ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 10 din 5/17 februarie 1877, p. 3—4; *Cocoșu Roșu*, nr. 8 din 22 februarie/5 martie 1876, p. 29—32; I. Lupaș, *op. cit.*, p. 23.

⁴² *Raportul general*..., p. 14; I. Lupaș, *op. cit.*, p. 20—21.

⁴³ *Familia*, nr. 97 din 24 decembrie/5 ianuarie 1878, p. 627; *Amicul Familiei*, nr. 10 din 15/27 decembrie 1878, p. 116.

⁴⁴ I. Lupaș, *op. cit.*, p. 20.

⁴⁵ Document în BAR, ms. rom., nr. 1012, f. 502; *Telegraful Român*, nr. 31 din 13 martie 1880, p. 123 (text aproape identic cu cel din documentul nedatat, aflat în corespondența lui Barițiu, menționat mai sus); *Amicul Familiei*, nr. 1 din 13/25 ianuarie 1880, p. 11.

⁴⁶ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 94 din 1/13 decembrie 1877, p. 4; *Familia*, nr. 49 din 4/16 decembrie 1877, p. 588.

⁴⁷ I. Lupaș, *l. c.*

material, au luat aspectul unui „concert împreună cu dans, ca un ce mai atrăgător pentru public și totuși corespunzător țintei”⁴⁸. Ele se organizau de un comitet special ales, ținându-se cîteodată și în aer liber, și aveau un program foarte variat și bogat. În cadrul lor se citeau „cele mai succese dizertațiuni”, se declamau poezii, se executau piese corale sau instrumentale, spectacolul fiind, de obicei, urmat de dans. Pentru a avea o imagine asupra acestui gen de manifestare, spicuim din programul lor, ce cuprindea: piese corale („Deșteaptă-te române” de A. Mureșanu, „Cîntecul gînteii latine” de V. Alecsandri), poezii patriotice („Moldova la 1857” și „Ciobanul” de V. Alecsandri, „Glasul unui român” de A. Mureșanu), cîntece populare românești, dansuri populare românești, executate în costume naționale, și piese muzicale, executate la diferite instrumente⁴⁹. Pentru îmbogățirea repertoriului corului, membrii societății apelează, în 1880, la Ciprian Porumbescu cu rugămintea de a le trimite noi piese corale⁵⁰.

Interesul mare stîrnit de aceste ședințe publice și petreceri — ce constituiau adevărate manifestații cu caracter național — în rîndul publicului românesc este explicabil, pentru că ele erau printre puținele prilejuri de întîlnire cu spectacole în limba română. La aceste reprezentații deseori luau parte atît frunțași români din Cluj și împrejurimi, cît și ai celorlalte naționalități⁵¹. Manifestările publice erau apreciate și amplu comentate de presa românească, care făcea totodată și popularitate societății. Unele dintre aceste articole constituiau adevărate îndemnuri pentru tinerii membri ai societății. „Înainte junime română spre cultură și știință, înainte întru deșteptarea conștiinței și mîndriei naționale. înainte cu întreprinderi cît mai dese de atari conveniri folositoare” — scria *Albina* în 1875⁵².

Dar serbările și petrecerile societății constituiau în același timp prilejuri nimerite pentru adunarea de fonduri folosite de societate și în alte scopuri. Societatea inițiază, contribuie și face apel la toți românii din Transilvania, pentru strîngerea de fonduri necesare înființării unei școli române de fete la Cluj⁵³, a Academiei de drept române⁵⁴, a gimnaziului român din Șomcuta Mare și a unei școli românești la Gilău⁵⁵.

Membrii societății comemorau în cadru festiv, în fiecare an, ziua de 3/15 mai, simbol al luptei pentru libertate, evocînd figurile și faptele strălucite ale conducătorilor poporului de la 1848 și memorabila adunare de pe Cîmpia Libertății de la Blaj⁵⁶.

Manifestările publice ale societății prilejuiau adesea exprimarea deschisă a sentimentului național al românilor transilvăneni, manifestat și în interesul continuu pentru evenimentele din România.

⁴⁸ *Raportul general...*, p. 13; cf. Șt. Manciulea, *l. c.*

⁴⁹ *Familia*, nr. 12 din 23 martie/4 aprilie 1875, p. 138; nr. 10 din 4/16 martie 1884, p. 119; *Albina*, nr. 13 din 8/20 februarie 1876, p. 4; *Lumea Nouă*, nr. 4 din 1/13 martie 1876, p. 14; *Raportul general...*, p. 15—16; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 11 din 10/22 februarie 1877, p. 3; nr. 14 din 18 februarie/2 martie 1879, p. 4; nr. 21 din 19 februarie/3 martie 1882, p. 3.

⁵⁰ I. Grămadă, *România Jună*, Arad, 1912, p. 77.

⁵¹ *Raportul general...*, p. 13; *Amicul Familiei*, nr. 4 din 15/27 februarie 1879, p. 47; nr. 4 din 15/27 februarie 1882, p. 34—35; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 13 din 14/26 februarie 1880, p. 4; *Familia*, nr. 10 din 4/16 martie 1884, p. 119; D. Vata-maniuc, *op. cit.*, p. 28.

⁵² *Albina*, nr. 6 din 26 ianuarie/6 februarie 1875, p. 5.

⁵³ *Federațiunea*, nr. 69 din 22 septembrie/4 octombrie 1874, p. 559; *Raportul general...*, p. 11; *Luminătorul*, nr. 12 din 9/21 februarie 1883, p. 4; *Tribuna*, nr. 9 din 14/26 ianuarie 1897, p. 33.

⁵⁴ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 40 din 23 mai/4 iunie 1873, p. 3.

⁵⁵ *Gazeta Transilvaniei*, 1880, nr. 32, p. 2—3; nr. 53, p. 3; *Amicul Familiei*, nr. 16 din 4/16 mai 1880, p. 139—140; *Luminătorul*, nr. 12 din 9/21 februarie 1883 p. 4.

⁵⁶ *Albina*, nr. 45 din 11/24 mai 1876; p. 3; D. Braharu, *Chestiunea română în Italia în timpul Memorandumului*, în *AIIN*, IX, 1943—1944, Sibiu, 1944, p. 21.

Războiul din 1877-1878, pentru independența României, a trezit un viu răsunet în rîndurile românilor transilvăneni, care se simțeau alături de frații lor de dincolo de munți ce luptau pentru neatințarea țării. Tinerii membri ai „Iuliei”, în frunte cu Absolon Todea, și-au exprimat simpatia față de cauza pentru care luptau frații de dincolo de Carpați, salutînd inițiativa femeilor române din Cluj, care constituiseră un comitet pentru ajutorarea celor ce luptau pentru cîștigarea independenței⁵⁷.

La vestea recunoașterii de către puterile europene a independenței României, la Cluj, s-a organizat, în 28 februarie 1878, o mare întrunire, inițiată de societatea „Iulia”. Președintele ei, Aurel Isac, în cuvîntul său, a dat expresie entuziasmului general al celor prezenți față de succesul României. Participanții la întrunire au trimis o telegramă de felicitare guvernului român din partea românilor clujeni. Întrunirea s-a încheiat cu un program festiv în care figurau: poezia lui P. Dulfu scrisă pentru această ocazie „La România liberă și independentă” și piesele corale „Steaua României”, „Cîntecul gîitei latine” și „Deșteaptă-te române”⁵⁸.

Activitatea desfășurată de membrii societății se impune atenției românilor transilvăneni, ziarul „Luminătorul” remarcînd faptul că societatea „Iulia” joacă „un rol deosebit de mare național” și este „aproape singura societate cu viață regulată și în floare”⁵⁹. Dar activitatea „Iuliei”, intensă și susținută, rareori slăbită, refăcută însă și continuată cu același sirg, a fost curmată brusc, în anul 1884, prin interzicerea funcționării ei de către autorități.

Societatea „Iulia” și activitatea desfășurată de tinerii studenți în cadrul ei nu era privită cu ochi buni de cercurile oficiale și mai ales de conducerea Universității. Asupra societății se făceau dese presiuni, mai ales cerîndu-se verificarea statutelor, lucru pe care studenții îl refuză⁶⁰. Se căuta un pretext pentru desființarea ei și acesta a fost curînd găsit. Cu ocazia transformării *Gazetei Transilvaniei* în cotidian, cîțiva membri ai societății au trimis o telegramă de felicitare foii brașovene⁶¹. La aceasta s-a adăugat și faptul că ziua de 3/15 mai a fost aniversată festiv de intelctualitatea română din Cluj și de membrii societății în cadrul unei entuziaste întruniri⁶². Cu aprobarea tacită a autorităților, elementele șovine de la Universitate au organizat manifestații zgomotoase (demonstrații în fața sediului societății și a locuințelor conducătorilor ei, conturbarea întrunirilor românești și a cursurilor ținute de Silași, procesiune pe străzile Clujului, soldată cu arderea gazetelor românești), cerînd desființarea societății⁶³.

Autoritățile locale dispun inițierea unei anchete privitoare la activitatea „Iuliei”. Senatul universitar și tribunalul au cerut predarea arhivei societății spre cercetare, iar sediul societății a fost sigilat. La Universitate, o comisie formată din doi profesori deschide o anchetă disciplinară asupra membrilor societății⁶⁴.

Societatea „Iulia” este considerată „un adevărat cuib pentru ațîțările ce le fac agitatorii români”. Membrii ei, scrie în continuare ziarul local *Ellenzék*, au fost invitați și unii au luat parte la conferința pasiviștilor de la Gilău. Ziarul cere dizolvarea societății, care, „sub pretextul de societate culturală... nu este altceva

⁵⁷ *Familia*, nr. 24 din 12/24 iunie 1877, p. 283.

⁵⁸ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 17 din 28 februarie/11 martie 1880, p. 3; *Amicul Familiei*, nr. 7 din 3/15 martie 1880, p. 63—64.

⁵⁹ *Luminătorul*, nr. 12 din 9/21 februarie 1883, p. 4.

⁶⁰ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 229 din 29 noiembrie/11 decembrie 1884, p. 2; O. Ghibu, *op. cit.*, p. 865; D. Vatamaniuc, *op. cit.*, p. 29.

⁶¹ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 39 din 2/14 aprilie 1884, p. 2; D. Vatamaniuc, *l. c.*

⁶² *Tribuna*, nr. 17 din 15/27 mai 1884, p. 1—2; *Luminătorul*, nr. 3—7 din 9/21 mai 1884, p. 2; T. V. Păcățian, *Cartea de Aur*, vol. VII, Sibiu, 1913, p. 150.

⁶³ *Gazeta Transilvaniei* (1884), nr. 65, p. 1—3; nr. 66, p. 2—3; *Luminătorul* (1884), nr. 37, p. 2—4; nr. 38, p. 2; *Tribuna* (1884), nr. 17, p. 1; nr. 19, p. 73—75; nr. 20, p. 78; nr. 22, p. 86; nr. 97, p. 385; *Carpați*, nr. 110 din 16 mai 1884, p. 2; *Chestiunea română...*, p. 124; O. Ghibu, *l. c.*; T. V. Păcățian, *l. c.*

⁶⁴ *Tribuna* (1884), nr. 22, p. 87; nr. 24, p. 94—95; *Luminătorul*, nr. 39 din 16/28 mai 1884, p. 3; *Unitatea Națională*, nr. 9 din 10 ianuarie, 1885, p. 2.

decît o tabără permanentă de conspirații și conspiratori⁶⁵. Se mai aduc societății și alte acuzații. Astfel, se arată că, în ședințele societății, „Horea, Cloșca, Iancu și Balint sînt zilnic pomeniți ca martiri; sînt numiți eroi care au murit pentru eliberarea de sub iobăgie; numele lor cu mult zgomot se sărbătorește”; de asemenea, societatea „Iulia” reprezintă tendințele ziarelor românești *Gazeta Transilvaniei*, *Tribuna*, *Observatorul*, *Luminătorul* care „aduc atacuri vătămătoare” statului⁶⁶.

În urma anchetei efectuate, conducerea Universității înaintează ministerului rezoluția sa, cerînd încetarea activității societății. Profesorul Grigore Silași este suspendat din postul de la Universitate, la început pentru un an, apoi definitiv, învinuit fiind de încălcarea regulamentului Universității prin ținerea de prelegeri în limba română și de faptul că era adept al politicii pasiviste⁶⁷, iar studenții, care au trimis telegrama *Gazetei Transilvaniei*, au fost sancționați, retrăgîndu-li-se bursele⁶⁸.

Întîmplările din Cluj au stîrnit indignarea tuturor intelectualilor români, atît din Transilvania, cît și din România. Ziarele românești din Transilvania (*Gazeta Transilvaniei*, *Tribuna*, *Observatorul*, *Luminătorul* ș.a.) și din România (*Unitatea Națională*, *Carpați*) publică, în coloanele lor, detaliate relatări ale „tulburărilor de la Cluj”, protestînd cu vehemență împotriva atitudinii autorităților, care a dus la desființarea societății⁶⁹. *Siebenbürgisch-deutsches Tageblatt* din Sibiu protestează și el, arătînd că persecuțiile împotriva românilor lovesc și în celelalte naționalități⁷⁰.

Protestelor apărute în presă li se alătură cele din cadrul Congregației Comitatului Cluj⁷¹, cele ale deputăției intelectualilor români la Comitele suprem⁷² și ale tineretului român din Sibiu⁷³, Deva⁷⁴ și Viena⁷⁵, care trimit societății adrese, exprimîndu-și simpatia față de cauza membrilor societății și indignarea față de atitudinea autorităților. Tinerii studenți de la București, întruniți în localul societății „Carpați”, „reprobează atitudinea elementelor șovine de la Universitatea clujeană” și-și manifestă simpatia față de frații lor din Transilvania. După adunare, în semn de protest, defilează cîntînd prin fața legației austro-ungare⁷⁶. Totodată trimit studenților români clujeni apelul votat de ei, la întrunirea menționată, în care se dă glas sentimentului de unitate națională și îndemnului pentru continuarea luptei pînă la desăvîrșirea statului român: „Dar pînă ce ne vom putea da mîna pe deasupra Carpaților, pînă ce vom putea țese pe stîndardul românismului cuvîntul Dacia independentă, pînă atunci fraților scumpi inimelor noastre luptați fără încetare...”. Printre semnatori se numărau Vasile Cîrlova și C. Bacalbașa⁷⁷.

⁶⁵ *Ellenzék*, nr. 113 din 14 mai 1884, p. 3; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 65 din 6 18 mai 1884, p. 3.

⁶⁶ *Kolozsvári Közlöny*, nr. 113 din 16 mai 1884, p. 2; *Chestiunea română...*, p. 123.

⁶⁷ *Tribuna*, nr. 101, din 18/30 august 1884, p. 401; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 143, din 12/24 august 1884, p. 1; O. Ghibu, l. c.; D. Vatamaniuc, l. c.

⁶⁸ D. Vatamaniuc, l. c.

⁶⁹ Vezi notele 63 și 64.

⁷⁰ D. Vatamaniuc, l. c.; *Tribuna*, nr. 22 din 11/23 mai 1884, p. 85.

⁷¹ *Tribuna*, nr. 28 din 19/31 mai 1884, p. 111.

⁷² *Idem*, nr. 26 din 16/28 mai 1884, p. 103; *Luminătorul*, nr. 40 din 19/31 mai 1884, p. 4.

⁷³ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 66 din 8/20 mai 1884, p. 1—2; *Luminătorul*, nr. 39 din 16/28 mai 1884, p. 4.

⁷⁴ *Tribuna*, nr. 24 din 13/25 mai 1884, p. 95.

⁷⁵ *Idem*, nr. 32 din 24 mai/5 iunie 1884, p. 127.

⁷⁶ *Idem*, nr. 23 din 12/24 mai 1884, p. 90; M. Totu, *Din activitatea democratică a studenților Universității din București în anii 1884—1885*, în *AUParhon*, Seria Științe sociale, 30/1963, p. 85, 91.

⁷⁷ I. Rusu-Abrudeanu, *Păcatele Ardealului față de sufletul vechiului regat*, București, f. a., p. 89.

Colegii de la Iași, întruniți și ei, redactează un protest⁷⁸, cerînd să fie publicat în gazetele românești din Transilvania, protest ce se încheie cu un salut adresat membrilor societății și cu un îndemn la luptă: „Trimitem salutările noastre frățești românilor de peste Carpați și le zicem: luptați înaintea cu curaj pentru drepturile voastre!... Ora eliberării în curînd va suna și la chemarea voastră fiii României libere, frații noștri vor fi alături de voi”⁷⁹.

Pînă la sosirea deciziei ministeriale, societății i s-a interzis orice activitate, fiind pusă sub supraveghere. Se aprobă, totuși, în urma recursului făcut de studenți, ținerea adunării generale amînate, ce are loc în 31 mai 1884. În prezența conducerii Universității și a organelor de poliție se alege o comisie pentru perioada vacanței, condusă de A. Isac⁸⁰. La începutul anului universitar, nevenind încă răspunsul, are loc o nouă adunare generală, unde se alege noul comitet, în care intră și proaspătul student sosit la Cluj, G. Coșbuc. Comitetului i se interzice însă orice activitate oficială⁸¹.

Nu peste mult timp a sosit decizia nr. 5396, din 25 noiembrie 1884, a ministrului de interne K. Tisza, prin care societatea „Iulia” era desființată, iar biblioteca și arhiva ei urmau să fie predate primăriei Clujului⁸². Foștii membri ai societății nu s-au descurajat însă. Ei și-au continuat activitatea în cadrul Societății de lectură (Casina română) din Cluj⁸³, care, cu ani mai târziu, reușește să obțină fondurile, biblioteca și arhiva rămasă la desființarea societății „Iulia”⁸⁴. Ajutați de „bătrîni”, ei au încercat să reînființeze societatea⁸⁵. În acest sens s-au alcătuit noile statute, care le „reduceau activitatea la un cerc mai restrîns” și s-au predat senatului universitar pentru a fi înaintate ministrului. Această încercare eșuează, deoarece ministrul le respinge motivînd că la Cluj sînt și alte societăți academice, iar numărul de 70—80 membri ar fi prea mic pentru a forma o nouă societate⁸⁶. În 1893 ei fac noi încercări pentru reconstituirea fostei societăți „Iulia”, fără a avea însă sorți de reușită⁸⁷.

Studentimea clujeană nu va rămîne indiferentă față de frămîntările național-politice ce agitău Transilvania în acea vreme. Se va număra și ea printre cei ce aderă la cunoscuta *Replîcă* și, alături de ceilalți, va mobiliza poporul român, cu ocazia procesului memorandist, la acțiuni de solidaritate cu fruntașii români implicați în proces⁸⁸.

Importanța organizării și activității de durată a societății „Iulia” rezidă, pe de o parte, în gruparea și dinamizarea tinerimii studentești și, în general, a intelectualității române din Cluj în opera de ridicare culturală a populației românești din Transilvania. Pe de altă parte, încurajarea preocupărilor privind cultivarea limbii și literaturii române, ca și a celor ce vizau istoria românilor și a altor științe, a fost strîns împletită

⁷⁸ Protestul studenților din Iași, în BAR, ms. rom., nr. 1012, f. 509; *Tribuna*, nr. 25 din 15/27 mai 1884, p. 99; *Luminătorul*, nr. 40 din 19/31 mai 1884, p. 2.

⁷⁹ Protestul studenților din Iași, l. c.

⁸⁰ *Tribuna*, nr. 32 din 24 mai/5 iunie 1884, p. 127; D. Vatamaniuc, l. c.

⁸¹ Vezi D. Vatamaniuc, *op. cit.*, p. 30.

⁸² *Gazeta Transilvaniei*, nr. 229 din 29 noiembrie/11 decembrie 1884, p. 2; *Unitatea Națională*, nr. 1 din 6 decembrie 1884, p. 2; Șt. Pascu, *Istoria Transilvaniei*, Blaj, 1944, p. 249.

⁸³ I. Lupaș, *Cum a pornit Clujul pe calea românizării, III*, p. 176; E. Dăianu, *op. cit.*, p. 53.

⁸⁴ *Luminătorul*, nr. 99 din 12/24 decembrie 1884, p. 12; *Unitatea Națională*, nr. 2 din 9 decembrie 1884, p. 2.

⁸⁵ I. Dăianu, *Grigore Silași primul profesor de limba română la Universitatea clujeană*, în *Nord Vestul*, nr. 103, din 20 decembrie 1943, p. 2.

⁸⁶ *Chestiunea română...*, p. 94.

⁸⁷ Ș. Polverejan, *Din activitatea studenților români în străinătate „Charta rotundă” (1893)*, ms.

⁸⁸ Vezi D. Braharu, *op. cit.*, p. 21—22.

cu întreținerea și întărirea spiritului național al românilor transilvăneni. Activitatea societății se înscrie între acțiunile din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, care și-au adus contribuția, pe plan spiritual, la pregătirea împlinirii dezideratului populației românești transilvănene — eliberarea națională —, ce avea să se înfăptuiască, la începutul veacului următor, prin unirea Transilvaniei cu România, prin desăvîrșirea statului național unitar.

E. GLODARIU

ÜBER DIE TÄTIGKEIT DER RUMÄNISCHEN STUDENTENVEREINIGUNG „IULIA“ IN CLUJ

(Zusammenfassung)

Es werden Einzelheiten über die von rumänischen Studenten der Universität Cluj im Rahmen der Vereinigung „Iulia“ entfaltete Tätigkeit geschildert.

Der von den Studenten des Universitätsjahres 1872/1873 unter Leitung des Professors für rumänische Sprache und Literatur Grigore Silași gegründeten Vereinigung gehörten auch einige Mitglieder des rumänischen Kasinos von Cluj an, die nicht Hörer an der Universität waren.

Die Vereinigung „Iulia“ hatte die Pflege der rumänischen Sprache und Literatur, die Unterstützung ihrer mittellosen Mitglieder, sowie die Erweckung des Nationalbewusstseins innerhalb und ausserhalb der Vereinigung zum Ziele. Sie verfügte über eine Bibliothek, die sich von Jahr zu Jahr vergrösserte. Es wurden interne Sitzungen abgehalten, in denen die Mitglieder der Vereinigung selbstverfasste „wissenschaftliche Dissertationen“, Gedichte oder Prosa und Übersetzungen vortrugen. Die öffentlichen Sitzungen, die den Charakter von Veranstaltungen in rumänischer Sprache annahmen, wo die Rollen von jungen Studenten gespielt wurden, stellten wahre national-kulturelle Kundgebungen dar.

Die Tätigkeit der Studentenvereinigung „Iulia“ in der zweiten Hälfte des 19. Jhs. trug — auf geistigem Gebiet — zur Vorbereitung der Erreichung des Zieles der rumänischen Bevölkerung Siebenbürgens, der politischen Einigung, bei.

UNELE CARACTERISTICI ALE DEZVOLTĂRII INDUSTRIEI ÎN TRANSILVANIA LA SFÎRȘITUL SECOLULUI AL XIX-LEA

Problema industrializării capitaliste din țara noastră a fost amplu studiată de istoriografia română marxistă, elucidându-se trăsăturile de bază și totodată multe particularități ale acestui proces complex. În lucrările de sinteză publicate în ultimii ani însă, pe de o parte datorită caracterului acestor lucrări, pe de altă parte din lipsă de spațiu, sînt înfățișate, în ceea ce privește Transilvania, mai mult unele rezultate ale dezvoltării, *rămînînd în umbră modul concret în care industria de fabrică din Transilvania, în condițiile istorice specifice de atunci, a luat locul formelor anterioare ale industriei*. În această situație credem că studierea concretă a unor perioade din a doua parte a secolului al XIX-lea, în strînsă legătură cu caracteristicile ciclului capitalist în general, poate să aducă contribuții la cunoașterea temeinică a *drumului specific de dezvoltare a industriei capitaliste* în Transilvania în ultimele decenii ale secolului trecut.

*

Criza de supraproducție izbucnită în 1873, al cărei centru era Germania și Austro-Ungaria, s-a făcut simțită cu toată forța ei distructivă și în Transilvania¹. Ruinînd zeci de întreprinderi industriale, comerciale, de transport și institute de credit, criza economică a anihilat o parte însemnată din rezultatele dezvoltării anterioare². Mica industrie și meseriile au avut la fel de suferit în urma crizei, deoarece ele, fiind legate de producția capitalistă de fabrică, erau atrase în fluctuațiile ciclice ale acesteia. În publicațiile camerelor de comerț și industrie din centrele industriale, problemele perioadei de criză sînt amplu comentate. Raportul Camerei de comerț și industrie din puternicul centru economic Arad, de pildă, rezuma astfel situația creată în urma crizei: „Criza din Viena [izbucnită la bursa din Viena, n.n.] precum și holera [în 1873 a bîntuit în Transilvania o epidemie de holeră] a întrerupt dintr-odată orice activitate industrială, așa încît situația a devenit apăsătoare. Întreprinderile create cu ani în urmă și care promiteau un viitor frumos se ruinau una după alta...”³.

Criza de supraproducție din 1873 s-a manifestat cu cea mai mare gravitate, în mod firesc, în acele regiuni ale Transilvaniei unde marea industrie mecanizată se găsea într-un stadiu de dezvoltare mai avansat: Banatul, orașele Oradea, Arad,

¹ Cf. A. Egyed, *Aspecte ale dezvoltării industriei marț din Transilvania între anii 1867—1873*, în AIIC, V, p. 164—169.

² *Ibidem*.

³ *Az aradi kereskedelmi és iparkamara kerületének közgazdasági leirása*, Arad, 1877, p. 90.

Brașov și Cluj. După unele surse, numai în anul 1874 au dat faliment, la Arad, 16 întreprinderi industriale, comerciale și de transport, 14 la Brașov, 11 la Timișoara, 10 la Cluj, cite 3 la Sibiu și Alba Iulia⁴. Întreprinderile care au supraviețuit crizei lucrau în această perioadă cu o capacitate de producție redusă. După aprecierea unanimă a economiștilor a trebuit să treacă aproape un deceniu pînă cînd industria a început să se dezvolte din nou⁵. Situația era asemănătoare și în ceea ce privește creditul.

Caracterizînd situația pieții bănești, un economist contemporan scria: „Circulația [de bani, n.n.] s-a oprit, piața era plină de hîrtii fără valoare, banii au dispărut, dispărînd cu aceasta și creditul”⁶. Situația s-a agravat în Transilvania și prin politica băncii de emisiune (Banca națională austriacă), care prin restricțiile de credite și prin ridicarea taxei oficiale a scontului a contribuit mult la adîncirea crizei și la prelungirea perioadei depresiei care i-a urmat. Punînd la dispoziția burgheziei austriece creditele existente, banca de emisiune a favorizat burghezia austriacă în detrimentul burgheziei din țările și provinciile aflate în stare de dependență în cadrul monarhiei habsburgice.

Așadar, în timpul crizei s-a resimțit puternic lipsa de credite. Faptul că între anii 1874—1879 nu au luat ființă decît 10 bănci și case de păstrare noi față de 45 asemenea institute de credit din perioada 1867—1873, precum și faptul că în același timp capitalul băncilor a scăzut cu peste 50%⁷ arată în mod concludent că depresiunea a fost lungă și în domeniul creditului.

Constatarea observatorilor contemporani care afirmau că viața economică și în special industria, creditul și comerțul din Transilvania se aflau, pînă în ajunul anului 1880, sub influența crizei de supraproducție și stagnau, oglindea o realitate obiectivă.

*

Semnele unei noi înviorări în economia Transilvaniei se conturează în jurul anului 1880. Dezvoltarea economiei și îndeosebi a industriei mari de la sfîrșitul secolului al XIX-lea, formarea caracteristicilor acestei perioade, pe lîngă legile interne ale dezvoltării capitalismului, au fost în mare măsură influențate de schimbările favorabile intervenite în domeniul creditului, de legile promulgate în vederea încurajării industriei, de lărgirea pieții industriei prin avîntul construcțiilor urbane, al căilor ferate și al telecomunicațiilor.

Deși perioada cuprinsă între 1880—1900 s-a caracterizat, în primul rînd, prin îmbunătățirea condițiilor dezvoltării industriei, totuși, și în această perioadă au continuat să rămînă factori care au frînat ritmul progresului economic. Amintim din categoria acestor factori: concurența industriei mult mai dezvoltate din Austria și Cehia, insuficiența acumulărilor interne de capital și puternica criză agrară de la sfîrșitul secolului al XIX-lea. În același timp au apărut noi piedici în calea dezvoltării industriei: în primul rînd războiul vama dintre Austro-Ungaria și România, care, rupînd relațiile economice existente de veacuri, a zguduit adînc îndeosebi producția industrială și comerțul; în al doilea rînd, apariția în jurul anului 1880 și apoi întărirea unor organizații monopoliste austro-ungare, care au favorizat industria din părțile centrale ale monarhiei în detrimentul celei din provinciile subjugate mîrginașe.

În cele ce urmează sînt cercetați numai cîțiva dintre factorii menționați, anume, creditul, legile promulgate pentru protejarea industriei și efectele războiului vama.

După anul 1880, în domeniul creditului a intervenit o îmbunătățire simțitoare⁸: a crescut numărul institutelor de credit și s-a îmbunătățit situația pieții bănești.

⁴ Arh. Stat. Timișoara, F. firmelor; Arh. Trib. Arad, F. firmelor; *Alföld* din 13 ianuarie 1875.

⁵ Lendvai Jenő, *Temesvár város közgazdasági leírása*, Budapesta, 1908, p. 28.

⁶ Ottenberg Tivadar, *Az aradi első takarékpénztár 60 éves története*, Arad, 1901, p. 177.

⁷ Varga Gyula, *Magyarország pénzügyei*, Budapesta, 1885, p. 138.

⁸ Arh. Trib. Cluj, Firme sociale, VIII, dos. 145/1880—1881.

Datorită creșterii acumulării de capital, în ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea au fost înființate 213⁹ bănci și case de păstrare noi, capitalul propriu al acestora atingând aproximativ 36.300.000 florini, iar depunerile aproximativ 144.922.000 de florini¹⁰. Așadar, pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea s-a format în Transilvania o vastă rețea de institute de credit, care, cu toate limitele ei, satisfăcea din ce în ce mai mult necesitățile de credit ale burgheziei locale, recurgînd în această activitate și la creditele băncilor din monarhie și îndeosebi la creditele băncii de emisiune.

În această ordine de idei trebuie semnalat și faptul că după 1878 și în politica băncii de emisiune a intervenit o oarecare „liberalizare”, care s-a manifestat în deschiderea de noi filiale ale băncii în Transilvania, precum și în mărirea disponibilităților bănești ale filialelor¹¹. Trebuie totuși să arătăm că datorită situației în care se afla Transilvania în perioada dualismului, sistemul de credit local a jucat un rol mai puțin însemnat în finanțarea marilor întreprinderi, decît într-o țară independentă. Aceasta se datorește faptului că cele mai mari întreprinderi industriale existente (întreprinderile miniere și siderurgice) se aflau chiar la mijlocul secolului al XIX-lea în mîinile capitalului extern¹², astfel încît erau finanțate de băncile din marile centre ale monarhiei sau din afara monarhiei. Sistemul de credit din Transilvania a fost împins pe planul al doilea în ceea ce privește participarea la marile afaceri capitaliste, satisfăcînd mai ales necesitățile pieței locale. Este totuși neîndoielnic că sistemul de credit local a constituit, în ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea, o pîrghie a progresului industrial, ușurînd mai ales modernizarea unor ateliere și fabrici mici și prin urmare contribuind la întărirea industriei mari.

Între factorii noi care au favorizat dezvoltarea industriei trebuie să amintim și legile din 1881 respectiv din 1890, pentru protejarea industriei. Legea XLIV din 1881 a prevăzut acordarea unor concesiuni celor mai multe ramuri nedezvoltate sau slab dezvoltate ale industriei. Asupra acestei legi s-au făcut aprecieri diferite, dar în general a fost caracterizată ca insuficientă. În raportul său din 1881, Camera de comerț din Arad scria: „Față de concurența extraordinară exercitată aici de mărfurile industriei austriece, avantajele acordate în această lege [legea XLIV din 1881, n.n.] au o importanță mai redusă; de la această lege nu se poate aștepta o nouă perioadă de dezvoltare a industriei”¹³. Pe întreg teritoriul camerei de comerț din Arad, în anii 1881 și 1882 nici o întreprindere nu a beneficiat de avantajele legii din 1881¹⁴. În schimb, în raza de activitate a camerei de comerț și industrie din Brașov (aproximativ teritoriul fostei regiuni Brașov), pînă la 1884 un număr de 30 de stabilimente industriale au beneficiat de avantajele acestei legi, dintre ele 21 din domeniul industriei textile¹⁵.

Prin urmare, se poate aprecia că legea din 1881 a contribuit într-o oarecare măsură la dezvoltarea industriei, acordînd sprijin unor întreprinderi existente; pe baza acestei legi însă fabrici noi în general nu s-au înființat¹⁶.

Treptat legea și-a pierdut orice efect stimulator și nici o pătură a burgheziei nu a fost mulțumită cu ea. „Fabrici noi de obicei nu se înființează, iar avantajele legii LXIV din 1881 aici nu se simt de loc” — se constată în raportul camerei de comerț și industrie din Arad în 1888¹⁷. Trebuie să amintim în legătură cu aceste măsuri de protejare și faptul că tocmai la sfîrșitul secolului trecut a luat proporții mari emigrarea țărănimii ruinate și paralel cu înrăutățirea situației maselor țără-

⁹ *Magyar Statisztikai Közlemények* (în cont. Stat. Közl.) 35, p. 10—13.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Magyar Statisztikai Évkönyv*, 1897, p. 297.

¹² Vajda L., *Inceputurile dezvoltării mineritului de cărbuni în Transilvania*, în *ActaMN*, I, 1964, p. 406—407.

¹³ Menționăm că în lucrarea de față nu ne ocupăm cu industria extractivă și cea siderurgică, v. *Az aradi kereskedelmi és iparkamara jelentése*, 1881, p. 97.

¹⁴ *Az aradi kereskedelmi és iparkamara jelentése*, 1882, p. 71.

¹⁵ *A brassói kereskedelmi és iparkamara jelentése*, 1880—1884, p. 96.

¹⁶ *A kolozsvári kereskedelmi és iparkamara jelentése*, 1883—1885, p. 148—149.

¹⁷ *Az aradi kereskedelmi és iparkamara jelentése*, 1888, p. 8.

nești s-a declanșat un val puternic de mișcări țărănești. Pentru a stăvili creșterea acestor mișcări, inclusiv a emigrării, dar mai ales pentru a satisface cerințele capitalului străin și ale burgheziei mari, guvernul a elaborat o nouă lege pentru încurajarea industriei, care a intrat în vigoare în 1890. Avantajele oferite prin legea nr. XIII/1890, care erau mai eficiente decât cele din 1881, au avut un efect mai mare și în Transilvania¹⁸.

Totuși, datorită caracterului limitat al acestor legi, precum și faptului că Transilvania a continuat să rămână un cîmp deschis, neprotejat de măsuri împotriva concurenței mărfurilor străine, legile pentru protejarea industriei n-au constituit un factor hotărîtor în dezvoltarea marii industrii din Transilvania. Pe de altă parte, ca pretutindeni, povara măsurilor protecționiste a fost suportată de populație, îndeosebi de masele largi țărănești și de muncitori, căci impozitele directe și indirecte se majorau mereu pentru a acoperi aceste măsuri de a „fabrica fabricanți“.

*

Dacă formarea unei rețele vaste de instituții de credit, legile de încurajare a industriei din 1881 și 1890, precum și alți factori au stimulat dezvoltarea marii industrii din Transilvania; în schimb războiul vamal dintre Austro-Ungaria și România, prin întreruperea legăturilor economice firești între vechea Românie și Transilvania, a avut urmări foarte grave pentru industria de aici.

Ruperea legăturilor economice, la presiunea moșierimii maghiare care a vrut să scape de concurența mărfurilor agricole din vechea Românie, a cauzat mari pagube dezvoltării industriei din Transilvania¹⁹. Efectele negative ale războiului vamal au fost cu atât mai mari cu cît, în 1886, a avut loc în Transilvania și o criză parțială de supraproducție²⁰. Războiul vamal a cauzat decăderea unor ramuri industriale și creșterea șomajului. Unele ramuri industriale au suferit din cauza lipsei de materii prime, deoarece erau bazate pe „materia primă din România“ — așa cum a constatat camera de comerț și industrie din Brașov²¹. Prin sistarea aproape totală a importului au suferit din cauza lipsei de materii prime industria textilă, de pielărie, cea alimentară și altele. Alte ramuri industriale, pierzînd piața de desfacere au decăzut. Potrivit unor date, numai la Brașov și-au închis porțile, în urma războiului vamal, 10 stabilimente textile²². Războiul vamal a arătat încă odată că întreținerea legăturilor economice între vechea Românie și Transilvania era o necesitate obiectivă și avea importanță excepțională pentru economia transilvăneană.

În aceste împrejurări, determinate de situația precară a industriei, camerele de comerț din Brașov, Cluj, Arad și Timișoara au cerut cu insistență reluarea legăturilor economice cu România²³. Prin încheierea noii convenții între România și Austro-Ungaria, legăturile economice s-au intensificat din nou — deși ele n-au atins nivelul anterior războiului vamal —, contribuind mult la avîntul dezvoltării industriei mari din Transilvania la sfîrșitul secolului al XIX-lea.

*

Un alt factor important în industria din Transilvania era capitalul extern. Acest capital a pătruns în Transilvania începînd chiar din perioada de după revoluția din 1848—1849. În timp ce în perioada 1849—1880 a acaparat în primul rînd industria extractivă și cea siderurgică, spre sfîrșitul secolului al XIX-lea capitalul extern a pătruns și în alte ramuri industriale. Pătrunderea capitalului străin în industria din Transilvania se datora pe de o parte avantajelor oferite de legile de încurajare a industriei și îndeosebi de cea din 1890, iar pe de altă parte — și aceasta era

¹⁸ *Ibidem*, anul 1896; *Ibidem* din Cluj, 1897.

¹⁹ Cf. I. Moga, *Războiul vamal dintre Austro-Ungaria și România în lumina intereselor economice ale Transilvaniei*, București, 1936.

²⁰ *Az aradi kereskedelmi és iparkamara jelentése*, 1886, p. 1.

²¹ Arh. Stat. Brașov, Fond. Camera de Comerț, dos. nr. 70.

²² *Brassói Lapok* (Gazeta din Brașov) din 27 nov. 1903.

²³ Arh. Stat. Brașov, Fond. Camera de Comerț, dos. 70 și Procesele verbale ale Camerei de Comerț și Industrie din Cluj, 1887.

principala cauză — condițiilor de aici (bogăția subsolului și forța de muncă ieftină) care ofereau posibilități optime în vederea realizării unui profit cât mai ridicat.

Folosind condițiile oferite, în ultimele două decenii de la sfârșitul secolului al XIX-lea, capitaliștii din Austria, Germania, Belgia și din alte țări²⁴ au investit în societățile industriale pe acțiuni aproximativ 28.500.000 coroane²⁵. În multe cazuri ei se asociau și cu capitaliști din Ungaria, atrăgând într-o proporție redusă și capitalul din Transilvania.

Una din caracteristicile dezvoltării industriei capitaliste de la sfârșitul secolului al XIX-lea era și intensificarea activității capitalului maghiar concentrat la Budapesta. Astfel, în perioada 1880—1900 în industria din Transilvania au fost investite de către capitalul maghiar (cu o participare a capitalului austriac, german etc.) aproximativ 19.000.000 de coroane²⁶. Această sumă întrecea aproximativ de trei ori capitalul investit de către capitaliștii din Transilvania. (Trebuie să precizăm însă că aici s-au luat în considerare numai sumele investite în societățile industriale pe acțiuni. În ceea ce privește întreprinderile particulare, ele se aflau în cea mai mare parte în posesia burgheziei din Transilvania.)

Ca și în alte părți, rolul capitalului extern în Transilvania a fost extrem de contradictoriu. În momentul pătrunderii el a contribuit la accelerarea ritmului dezvoltării industriei mari, mai ales în ramura ei extractivă și forestieră, dar într-o oarecare măsură și în industria prelucrătoare, fie prin înființarea de noi fabrici, fie prin lărgirea și modernizarea întreprinderilor mai vechi. Ulterior, prin sustragerea din Transilvania a unui profit foarte ridicat, capitalul extern a devenit o frână în calea dezvoltării mai departe a industriei în special și a economiei în general.

Odată cu pătrunderea masivă a capitalului austriac, german, maghiar etc., capitalul autohton și îndeosebi cel românesc au fost împinse pe planul al doilea; burghezia română a fost ținută aproape în întregime la o parte de activitatea în industria mare. În plus, pătrunderea capitalului străin la sfârșitul secolului al XIX-lea a ușurat extinderea asupra Transilvaniei a unor organizații monopoliste care au luat ființă, inițial, în alte părți.

Începând cu anii 1879—1880 au apărut semnele unei noi perioade de învioreare și în domeniul industriei. Peste câțiva ani, spre sfârșitul deceniului al IX-lea al secolului al XIX-lea, înviorearea industrială s-a transformat într-o perioadă de avânt care a durat, cu excepția anilor 1895—1896, până la izbucnirea crizei de supraproducție din anii 1900—1903.

Din punct de vedere teritorial, semnele îmbunătățirii situației economice au apărut mai devreme în orașele Brașov, Sibiu și împrejurimi decât în restul Transilvaniei. Astfel, fabricile textile de pe teritoriile amintite începând din anul 1878 „prosperau”, pe când în celelalte părți se constata această învioreare doar în anii 1880—1881²⁷. Totodată, încă cu un an înainte, în 1877 au fost înființate două fabrici care ulterior au cunoscut o dezvoltare frumoasă: una la Sibiu (o fabrică de mașini)²⁸, alta la Brașov (o fabrică de mobilă)²⁹.

Faptul că marea industrie de aici a ieșit ceva mai devreme din faza de deprimare a ciclului capitalist se datora existenței pieții de desfacere de dincolo de Carpați, unde au putut fi vândute mărfurile industriale. Totuși, primul an când au apărut aproape pe întreg cuprinsul Transilvaniei indiciile certe ale înviorării industriei a fost anul 1880. În anii 1878—1879 au fost înființate în orașe (numai în orașe!) patru fabrici, în vreme ce în 1880, într-un singur an, s-au întemeiat 7 fabrici

²⁴ Pe lângă investițiile capitalului străin în societățile industriale pe acțiuni, importante erau și sumele investite de către capitaliștii străini în mod individual.

²⁵ Cifra nu cuprinde investițiile efectuate de capitaliștii individuali.

²⁶ *Magyar Compass*, 1901—1902, partea a II-a, p. 129—197.

²⁷ Thirring Gusztáv, *A magyar városok statisztikai évkönyve*, II, p. 305—315.

²⁸ Arh. Trib. Cluj, Fond. Firme, dos. Casa de păstrare Cluj.

²⁹ Arh. Stat. Brașov, Fond. Insp. Industriali, 1901, dos. nr. 2.

noi³⁰. Este prin urmare evident că, față de anii crizei de supraproducție, cînd s-au prăbușit o serie de fabrici, sau față de perioada depresiunii cînd industria stagnează, anul 1880 marchează începutul unei schimbări în direcția dezvoltării ei.

În perioada de înviorare situată între 1880—1888, au fost înființate în orașele Transilvaniei 28 de fabrici față de un număr de 6 din perioada crizei și depresiunii³¹. Analizînd datele, reiese că în primii cinci ani ai înviorării, adică între 1880—1885, au luat ființă aproximativ 20 de fabrici, pe cînd între 1886—1888 doar un număr de 8, ceea ce se explică pe de o parte prin izbucnirea războiului vamal, iar pe de altă parte prin criza parțială de supraproducție din 1886. Datorită acestora, faza de înviorare a ciclului capitalist a fost relativ lungă.

Una din caracteristicile etapei a fost că față de perioada de avînt din 1867—1873, cînd înmulțirea numărului fabricilor se datora în primul rînd pătrunderii masive a capitalului comercial în industrie, în anii 1880—1888 industria de fabrică s-a dezvoltat mai ales *pe calea transformării unor manufacturi sau ateliere în fabrici*.

Transformarea fazei de înviorare a industriei în fază de avînt se poate observa în mod concludent în 1889³², cînd s-au înființat 18 fabrici noi cu un capital de 4.829.000 de florini. În fabricile nou înființate, la 1889 lucrau aproximativ 1900 de muncitori³³. Dintre noile întreprinderi se remarcă fabrica de celuloză de la Zarnești, înființată cu un capital de 750.000 de florini și fabrica din Bod în care s-au investit 2.500.000 de florini. S-a evidențiat în primul an al etapei de avînt — și acest lucru este confirmat și în anii următori — faptul că între anii 1889—1900, cele mai mari întreprinderi industriale au fost înființate de capitalul extern.

Ritmul înalt de dezvoltare ce a caracterizat anul 1889 s-a menținut pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea, ceea ce reiese limpede și din datele recensămîntului din 1890, respectiv din 1900. Astfel în anul 1890 au fost recensate 210 fabrici (întreprinderile miniere nu sînt cuprinse în această cifră), iar în 1900 — 379³⁴, ceea ce arată că în ultimul deceniu din secolul trecut s-au înființat în medie anual 16,9 fabrici (fără a socoti unitățile dispărute în această perioadă).

Se pune întrebarea: în ce măsură s-a modificat structura industriei Transilvaniei în urma dezvoltării industriale de la sfîrșitul secolului al XIX-lea? Pentru a putea răspunde, e necesară analiza caracterului întreprinderilor industriale de la sfîrșitul secolului al XIX-lea.

Urmează datele statistice din 1890 și 1900³⁵.

Mărimea stabilitamentelor	În 1890	Numărul lor		Față de total %	Creșterea față de 1900 (1890=100%)
		față de total %	în 1900		
Fără muncitori	43143	65,07	73149	67,73	169
Cu 1—5 muncitori	21723	32,76	32621	30,20	149
Cu 6—10 „	931	1,40	1371	1,27	147
Cu 20 „	299	0,46	472	0,44	157
Peste 20 „	210	0,31	379	0,36	18
Total	66306		107992		162

Precum reiese din tabelul de mai sus, în anul 1890 numărul total al unităților în toate formele producției de mărfuri industriale era de 66.306; cifră din care însă marea majoritate, aproximativ 97—98%, erau ateliere meșteșugărești și ateliere

³⁰ Ibidem și Thirring Gusztáv, *op. cit.*, p. 305—315.

³¹ Ibidem.

³² *A kereskedelmi miniszter jelentése*, 1889, Budapesta, 1890, p. 178—179.

³³ Ibidem.

³⁴ *Stat. Közl.*, II, 1893, p. 307—415; *idem*, 12, p. 225—281.

³⁵ Ibidem.

bazate pe cooperația capitalistă simplă. Numărul fabricilor care formau industria mare (cu peste 20 de muncitori) era redus, astfel că ponderea lor în cadrul întregii industrii era doar de 0,31%.

În ultimul deceniu din secolul XIX numărul atelierelor meșteșugărești și al atelierelor bazate pe cooperația capitalistă simplă a crescut cu aproape 42000 de unități, astfel că ponderea numerică a acestui sector în cadrul industriei a rămas și în 1900 covârșitoare. Din această situație rezultă că mica producție de mărfuri avea încă și la sfârșitul secolului al XIX-lea un rol important în producția industrială. Reiese totodată că avântul industrial din ultimul deceniu al secolului a cuprins întreaga industrie de atunci.

Semnificativ este însă faptul că sporul de meseriași s-a realizat mai ales prin înmulțirea numărului acelor care se ocupau cu confecționarea și repararea îmbrăcăminte și prin creșterea numărului meșteșugarilor de la țară (fierari, cizmari, croitori). Exemplul câtorva comitate este concludent. În comitatul Maramureș, de pildă în anul 1900 din 3333 de meseriași 1081 lucrau în ramura confecțiilor; în Sălaj din 2160 — 839, iar în orașul Arad din 1420 de meseriași un număr de 1074³⁶. Persistența unui mare număr de meseriași și, în anumite perioade, chiar creșterea lor se datorează împrejurării că în ramura confecțiilor și a îmbrăcăminte marea industrie din Transilvania era, la sfârșitul secolului al XIX-lea, într-o fază incipientă. Totodată, chiar dacă datele statistice de mai sus nu indică o diferență mare în ceea ce privește ritmul dezvoltării, totuși industria mare a înregistrat un ritm mai înalt de creștere (180%) decât industria mică (155%). Tendința dezvoltării era deci fără îndoială creșterea cu precădere a marii industrii mecanizate.

Ar fi însă o mare greșeală să apreciem rolul unei forme a industriei doar după un singur criteriu, anume după numărul întreprinderilor. Pentru a scoate în evidență raportul real între diferitele forme ale producției de mărfuri industriale trebuie să luăm în considerare și alte indicii, ca: numărul muncitorilor ocupați în forma industrială respectivă, repartizarea între ele a bazei tehnice a industriei și, în primul rând, valoarea producției.

Datele statistice nu ne permit să urmărim valoarea producției obținute de industria mică și industria mare. Dispunem însă de date privind repartizarea muncitorimii între diferite forme industriale și de anumite date despre baza tehnică a industriei. Tabelul de mai jos indică repartizarea muncitorimii între micile și marile întreprinderi:

Caracterul întreprinderilor	1890		Numărul muncit.	%
	Numărul lor	%		
Întreprinderi cu 1—20 de muncitori	22953	99,1	47883	74,1
Întreprinderi cu peste 20 de muncitori	210	0,9	16749	25,9
	1900			
Numărul întreprinderilor				
Cu 1—20 muncitori	34776	98,92	73619	66,3
Cu peste 20 de muncitori	379	1,08	37517	33,7

Datele de mai sus arată că dezvoltarea accelerată a industriei mari în ultimul deceniu al secolului XIX atrăgea după sine modificări esențiale în repartizarea, pe întreprinderi, a muncitorimii industriale. Cu toate că ponderea numerică a marilor întreprinderi în ansamblul industriei n-a suferit modificări însemnate, datorită lărgirii întreprinderilor mari, procentul muncitorilor ocupați în aceste întreprinderi

³⁶ *Idem*, 12, p. 125—127.

s-a ridicat într-un deceniu de la 25,9% la 33,7%. Dacă luăm în considerare și industria minieră și siderurgică, procentajul muncitorilor ocupați în marea industrie se ridică, în 1900, de la 33,7% la 45,6% din totalul muncitorimii industriale.

În ultimul deceniu al secolului al XIX-lea s-au petrecut schimbări esențiale în însăși structura marii industrii. Astfel, numărul întreprinderilor cu peste 100 de muncitori a crescut de la 33 la 68, din care un număr de 6 aveau, în 1900, peste 1000 de muncitori fiecare³⁷. Este semnificativ faptul că în timp ce numărul întreprinderilor cu 21—100 de muncitori (considerind situația din 1890 = 100%) a crescut pînă în 1900 la 175%, numărul întreprinderilor cu peste 101 de muncitori a crescut la aproximativ 200%. Aceste date arată încă o dată creșterea cu precădere a marilor întreprinderi chiar în cadrul industriei mari.

Este cunoscut faptul că gradul de dezvoltare a întreprinderilor este condiționat de înzestrarea lor tehnică. Din nefericire, datele recensămintelor industriale din 1898 respectiv 1901 nu au fost publicate defalcate pe comitate, ceea ce nu ne permite să prezentăm integral forța motrică a marii industrii din Transilvania. Totuși, vom încerca, pe baza datelor publicate ale inspectorilor industriali, să reconstituim, în linii mari, tabloul dezvoltării tehnice a marii industrii. Menționăm însă că inspectorii industriali publicau numai datele întreprinderilor vizitate, ceea ce înseamnă că datele nu sînt complete. În plus, în unele cazuri, ele cuprind și datele acelor stabilimente care aveau mai puțin de 20 de muncitori (care în conformitate cu recensămintele din 1890 și 1900 nu făceau parte din categoria de mare industrie).

Potrivit datelor, în anul 1901 au existat în industria Transilvaniei 1267 de mașini cu aburi cu 64154 cai-putere³⁸. Totodată era în curs de răspîndire folosirea motoarelor cu combustie internă și a motoarelor electrice (existau 76 de motoare cu 885 c.p. la prima categorie și 55 motoare cu 817 c.p. la cea de a doua categorie). Față de forța mașinilor cu aburi, a motoarelor cu combustie internă și a motoarelor electrice, forța roților acționate hidraulic era destul de redusă: 11671 c.p.³⁹.

Așadar, pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea industria mare a făcut progrese importante nu numai din punct de vedere numeric, ci și în ceea ce privește utilizarea ei tehnică. În timp ce în anul 1863 forța mașinilor cu aburi din industria Transilvaniei reprezenta abia 2802 c.p.⁴⁰, în jurul anului 1900 ea trecea de 64.000 c.p. Dacă luăm în considerare faptul că în această ultimă cifră nu sînt cuprinse și întreprinderile statului, și adăugînd la cifra de mai sus forța roților hidraulice, a motoarelor cu combustie internă și a motoarelor electrice, putem evalua forța mecanică folosită în industrie la aproximativ 90.000 c.p. Fără îndoială că atare creștere însemnată a bazei tehnice a industriei a avut loc mai ales în ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea. În acest sens exemplul STEG-ului este cît se poate de concludent. Astfel, în anul 1879 forța motrică a mașinilor cu aburi în uzinele Societății austriece de stat a totalizat 7648 c.p., iar în 1891 ea reprezenta 19.000 c.p.⁴¹.

O altă întrebare ce se ridică în legătură cu problema studiată este: în ce măsură s-a schimbat situația diferitelor ramuri în ansamblul industriei mari în urma accelerării ritmului de dezvoltare al acesteia?

³⁷ *Idem*, 2, partea II, 1904, p. 991 și urm.

³⁸ *Iparfelügyelők tevékenysége*, 1901, p. XII—XIII.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*, an. XI, fasc. II, 1864, p. 22.

⁴¹ *A temesvári kereskedelmi és iparkamara jelentése 1879—1881*, p. 144; *A Szabadalmazott Osztrák-Magyar Államvasúttársaság uradalmának ismertetése*, Budapest, 1891, introducerea.

Tabelul de mai jos arată numărul întreprinderilor mari pe ramurile industriale principale în anii 1890 și 1900⁴².

Ramura industrială	Numărul întreprinderilor		
	1890	1900	Creșterea %
Industria de fier și metal	13	26	100
Industria constructoare de mașini	8	20	150
Ind. materialelor de construcții	24	55	129
Industria lemnului	40	98	145
Industria pielăriei	1	3	200
Industria textilă	8	9	12,5
Industria de îmbrăcăminte	9	9	—
Industria hîrtiei	6	6	—
Industria alimentară	45	66	46,6
Industria chimică	11	18	63,6

Așadar, între anii 1890—1900 cel mai înalt ritm de dezvoltare a fost înregistrat de industria lemnului, de industria constructoare de mașini și industria materialelor de construcții. S-a înregistrat un spor însemnat și în domeniul industriei alimentare și al industriei chimice; industria de îmbrăcăminte, textile și hîrtie stagna.

Comparînd ritmul dezvoltării, înregistrat de diferite ramuri la sfîrșitul secolului al XIX-lea, cu datele anterioare ale dezvoltării, reiese că și în linia dezvoltării industriei mari a intervenit o schimbare importantă: astfel de exemplu, pe cînd în perioada de avînt din 1867—1873 din 34 de întreprinderi mari înființate, 21, deci peste 61%, aparțineau ramurii alimentare, asigurînd acesteia cel mai înalt ritm de dezvoltare, între 1890—1900, ritmul dezvoltării industriei alimentare a încetinit, cedînd locul prim altor ramuri și anume: industriei lemnului, industriei materialelor de construcții și industriei constructoare de mașini.

Schimbarea intervenită în ritmul dezvoltării unor ramuri industriale n-a putut modifica totuși în mod simțitor caracterul unilateral al industriei prelucrătoare din Transilvania. A existat și în continuare un decalaj mare între diferitele ramuri industriale. În plus, așa cum vom vedea mai jos, creșterea însemnată a numărului fabricilor în ramura lemnului se datora înmulțirii fabricilor de cherestea, iar în ramura constructoare de mașini în primul rînd înființării unor ateliere de reparații la căi ferate.

Datele culese cu ocazia recensămîntului populației din 1890 și 1900, prezentate mai sus, cu toate că în general reflectă fidel tendința dezvoltării industriei mari, au și anumite lacune. În primul rînd, cifrele cuprinse în cele două recensăminte sînt mai mici în ce privește numărul muncitorilor unor întreprinderi, comparate cu datele prezentate de inspectorii industriali, ceea ce înseamnă că și numărul fabricilor a fost în realitate cu ceva mai mare decît cel stabilit cu ocazia recensămîntelor. În al doilea rînd, datele celor două recensăminte nu indică forța motrică, deci înzestrarea tehnică a întreprinderilor. Din această cauză, în prezentarea stadiului de dezvoltare al cîtorva ramuri industriale vom utiliza, pe lîngă datele recensămîntelor, și alte surse ca: datele inspectorilor industriali, ale ministerului de comerț și altele.

Industria alimentară, în ciuda încetinerii ritmului ei de creștere, a rămas și în continuare cea mai dezvoltată ramură a industriei prelucrătoare. Forța motrică a mașinilor cu aburi folosite în industria alimentară atingea cifra de 29000 c.p.⁴³, ocupînd primul loc între ramuri. Diferitele ei subramuri, însă, prezintă mari inegalități. Îndeosebi ramura morăritului a cunoscut o dezvoltare rapidă în Transilvania, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, devenind, dintr-o îndeletni-

⁴² Stat. Közl., 2, part. II, p. 472—484, vol. 12, p. 369 și urm.

⁴³ Iparfelügyelők tevékenysége, 1901, p. 58.

cire agricolă cum era în timpul feudalismului, o mare industrie mecanizată⁴⁴. O altă ramură dezvoltată a industriei alimentare era aceea a alcoolului, care s-a dezvoltat într-un ritm susținut; proces de dezvoltare vremelnic întrerupt de criza de supraproducție din 1873, care însă a înlesnit simțitor procesul de concentrare a producției. Chiar după date incomplete, în anul 1897, în cele 32 de fabrici de spirt, lichior și bere, despre care dispunem de date (în realitate numărul fabricilor era mai ridicat), forța motrică a mașinilor cu aburi totaliza 1580 c.p.⁴⁵, față de 52 c.p. din 1863. S-au înmulțit repede și instalațiile de distilare și alte perfecționări tehnice, care au dus la mărirea producției. Despre producția obținută în această ramură a industriei alimentare dispunem doar de cifre parțiale, care permit totuși formarea unei imagini despre producția de spirt din Transilvania. Conform cifrelor parțiale, în Transilvania s-au fabricat anual cel puțin 500 000 hl. de spirt; producție care nu numai acoperea consumul intern, dar o cantitate însemnată (circa jumătate) a putut fi chiar exportată. În ultimul deceniu al secolului al XIX-lea însă ramura de alcool a producției alimentare a intrat într-o perioadă de criză, în parte datorită politicii guvernelor care sprijineau producția de alcool în cadrul gospodăriilor moșierești, în detrimentul celei de fabrică. Ca urmare, mai multe fabrici mari și-au închis porțile.

Celelalte compartimente ale industriei alimentare nu se dezvoltau însă în ritm atât de accelerat ca morăritul și industria alcoolului.

Intrucât cele trei mari manufacturi de zahăr și-au închis porțile, industria de zahăr lipsea complet în Transilvania. Prima fabrică de zahăr a fost construită în 1889, la Bod, cu participarea capitalului străin, iar cea de a doua în 1893, la Tîrgu-Mureș, cu capital autohton.

Forța motrică a mașinilor cu aburi întrebuințate la Bod totaliza 1114 c.p., iar la Tîrgu-Mureș 301 c.p., ceea ce arată că ele erau fabrici moderne. În cele două fabrici lucrau, în timpul sezonului, circa 1400—1500 de muncitori⁴⁶.

Industria tutunului a fost reprezentată la sfîrșitul secolului al XIX-lea prin fabricile din Timișoara (înființată în 1847—48), Cluj (1851) și Sfîntu-Gheorghe (1897). Numărul muncitorilor din aceste fabrici era de 3737⁴⁷. Totuși, mecanizarea se afla abia la începutul ei, forța motrică a mașinilor cu aburi, în jurul anului 1900, în cele 3 mari fabrici nefiind mai mare decît circa 100 c.p.

Celelalte compartimente ale industriei alimentare: fabricarea uleiului, conservelor, a pastei făinoase, brutăriile ș.a.m.d. erau foarte slab dezvoltate. Numai unele unități producătoare de mezeluri au început să se transforme în fabrici, fapt ce rezultă din datele recensămîntului industrial din 1898, cînd au fost conscrise în Transilvania 6 fabrici de salam, toate transformate din mici ateliere producătoare de mărfuri.

Prin urmare, ținînd cont de metodologia marxistă a cercetării problemei revoluției industriale, metodologie după care revoluția industrială într-o ramură poate fi socotită ca terminată atunci cînd producția mașinistă a devenit dominantă în ramura respectivă, reiese că în industria alimentară din Transilvania în general, ramura morăritului și producției de alcool în special, revoluția industrială a fost efectuată pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea. În ultimele două decenii ale secolului, morăritul și producția de alcool au luat un caracter de fabrică. În ce privește producția de zahăr, trebuie specificat că cele două fabrici au luat ființă direct pe baza producției mecanizate: aici avem de-a face cu procesul industrializării capitaliste și nu cu procesul trecerii de la manufactură la fabrică.

Industria materialelor de construcții (piatră, cărămizi, sticlă) s-a dezvoltat în ritm accelerat la sfîrșitul secolului al XIX-lea: față de 24 de întreprinderi cîte erau în 1890, în anul 1900 au fost recensate 55 de fabrici. Inspectorii industriali au vizitat în anul 1901 un număr de 53 de stabilimente în care se foloseau mașini cu aburi sau

⁴⁴ A. Egyed, *Marea industrie a morăritului în Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în *ActaMN*, II, 1965, p. 479—496.

⁴⁵ *Kivíteli Címár*, Budapesta, 1897, 29.

⁴⁶ Wiener Moszkó, *A magyar cukoripar fejlődése*, II, Budapesta, 1904, p. 849.

⁴⁷ *A magyar korona országnak gyárípara 1898-ban*, Budapesta, 1901; fasc. XVI, p. 150, 151.

motoare electrice. Forța lor motrică se ridica la 2700 c.p.⁴⁸. Existau însă, totodată, peste 100 de stabilimente în care nu se foloseau nici un fel de mașini, deși numărul muncitorilor ocupați în ele a fost mare. Așadar, în această ramură rolul manu-facturii și al micii producții de mărfuri era încă remarcabil.

Îndeosebi producția de cărămizi s-a dezvoltat într-un ritm susținut. În anul 1898 au fost recensate în Transilvania 50 de „fabrici” de cărămizi, dintre care aproximativ jumătate nu aveau un caracter de fabrică. Restul stabilimentelor însă erau fabrici moderne⁴⁹, ele fiind utilizate cu cuptoare circulare și cu mașini de fabricat cărămizi, putând acoperi astfel, prin producția lor, necesitățile mereu crescînde.

Ramura industriei cimentului a fost reprezentată prin 5 fabrici, toate destul de modern utilizate. Industria cimentului a apărut în Transilvania ca industrie mecanizată.

Industria sticlei avea în Transilvania mari tradiții manufacturiere. Încă pe la mijlocul secolului trecut existau 12 hute de sticlă, care în parte se aflau în stadiul cooperăției capitaliste simple, iar în parte în stadiul manufacturii. După deschiderea liniilor de căi ferate din Transilvania, condițiile de existență ale hutelor au devenit extrem de nefavorabile din cauza concurenței industriei de sticlă din Cehia și Austria. Faptul că glăjeriile din Transilvania în majoritatea lor erau construite în munți cu păduri masive, fără drumuri de acces corespunzătoare și ieftine, a contribuit la decăderea acestei ramuri. Totuși, în jurul anului 1880, manufacturile din Pădurea Neagră, Beliu, Borsec și Tomești, prin introducerea cuptoarelor de regenerare și prin mecanizarea muncilor auxiliare⁵⁰ ale producției propriu-zise au trecut la producția mecanizată; ulterior au început producția cu metode moderne și alte manufacturi⁵¹. Din cauza concurenței însă, două din fabricile de sticlă au dat faliment, astfel că în 1900 existau în Transilvania abia 4 fabrici de sticlă, cu aproximativ 475 de muncitori. Astfel, se poate conchide că în ramură, în procesul trecerii la industria de fabrică, din cauza concurenței, majoritatea unităților s-au prăbușit.

La sfîrșitul secolului al XIX-lea, a luat un avînt deosebit dezvoltarea industriei forestiere. Faptul că pădurile nedevastate încă existau din abundență și forța de muncă în regiunile muntoase era deosebit de ieftină a determinat pe capitaliștii străini și autohtoni să se avînte în afaceri în industria lemnului, sperînd că vor obține astfel profituri deosebit de mari. În vederea realizării acestor posibilități, între 1880—1900 au luat ființă în Transilvania 8 mari societăți industriale pe acțiuni, în majoritate cu capital străin. Capitalul vărsat în atare societăți atîngea aproximativ cifra de 19.000.000 coroane⁵².

Printr-o masivă și nerațională exploatare a pădurilor, prin devastarea lor, producția de cherestea, de doage etc. a luat avînt. Un exemplu grăitor: în 1863 în Transilvania funcționau 3 fabrici de cherestea, acționate de mașini cu aburi, iar în 1896, pe lîngă sutele de ferestre primitive, au fost conscrise 82 de fabrici de cherestea, minate de mașini cu aburi. Din lipsă de material documentar, nu dispunem de cifre în legătură cu forța motrică și numărul muncitorilor folosiți în industria forestieră. Pentru a avea totuși o imagine despre industria lemnului (deci nu numai despre întreprinderile de cherestea) folosim și aici cifrele inspectorilor industriali, după care, în 1901, în 139 de stabilimente (fabrici de cherestea, tîmplării, fabrici de mobile) forța motrică a mașinilor cu aburi totaliza 6650 c.p.⁵³. Numai pe domeniile exploatare de faimoasa firmă germană Groedel, forța motrică era 750 c.p., iar numărul muncitorilor de circa 2—3000. Pe domeniul exploatat de către această firmă, producția de cherestea se evalua anual la 7200 de vagoane⁵⁴.

⁴⁸ *Iparfelügyelők tevékenysége*, 1901, p. 58.

⁴⁹ *Kivíteli Címár*, 1904, p. 63—98.

⁵⁰ *Indusiriile și bogățiile naturale din Ardeal și Banat*, Cluj, 1927, p. 192; Telkes Simon, *Üvegiparunk*, Budapesta, 1895, p. 82—83, 88—89.

⁵¹ Telkes Simon, *op. cit.*, 88—89.

⁵² După *Magyar Compass* din anii 1880—1900.

⁵³ *Iparfelügyelők tevékenysége*, 1901, p. 58.

⁵⁴ *Erdészeti Lapok*, 1898, p. 993—995, p. 68.

Faptul că imensa majoritate a cherestelei era produsă de fabrici moderne, iar producția întrecea cu mult necesitățile interne, arată concludent gradul înalt de dezvoltare în industria de cherestea. Celelalte subramuri ale industriei lemnului: producția de mobilă, produse de tâmplărie, producția de parchet etc., erau dominate net de mica producție de mărfuri, deși, până la sfârșitul secolului trecut, au apărut și aici, prin diferențierea micilor producători de mărfuri, câteva fabrici moderne. Astfel, în 1900 existau în Transilvania 5 fabrici de mobile cu 384 de muncitori⁵⁵.

În **industria textilă** a perioadei studiate, o serie de manufacturi și ateliere bazate pe cooperarea capitalistă simplă s-au transformat în fabrici. (Statisticile care cuprind datele recensământului din anii 1900, respectiv 1910 nu reflectă în mod real numărul fabricilor de textile, care era mai ridicat decât cifrele). Pe lângă aceasta, în ultimul deceniu al secolului trecut a avut loc în ramură o dezvoltare remarcabilă și prin înființarea a trei mari fabrici de textile noi: la Sfântu-Gheorghe una, două la Timișoara⁵⁶. În anul 1901, inspectorii industriali au vizitat 60 de stabilimente din care 55 dispuneau de mașini cu aburi sau motoare electrice și de motoare cu combustie internă. Forța motrică era aproximativ 1450 c.p., ceea ce arată o dezvoltare însemnată, deoarece în 1863 n-a existat nici o mașină cu aburi în industria textilă. Dar producția de fabrică n-a devenit încă preponderentă în ramură. În plus, și industria de fabrică se compunea din fabrici destul de mici. Pe cînd, de exemplu, în Transilvania la o filatură reveneau în medie 800 de fuse mecanice, în Austria o fabrică poseda în medie 2010 fuse mecanice⁵⁷. Se evidențiază o caracteristică a desfășurării industrializării capitaliste din Transilvania: față de o serie de țări, aici ramura textilă n-a putut îndeplini un rol de frunte în această perioadă. Din punct de vedere teritorial industria textilă era repartizată foarte inegal. Compartimentul ei cel mai dezvoltat, prelucrarea lînii, se afla aproape cu desăvîrșire concentrat în orașele Brașov, Sibiu și Sighișoara.

În **industria hîrtiei**, un început promițător de mecanizare se ivește încă în perioada absolutismului și a regimului liberal. Pînă în 1890, concurența austriacă însă a reușit să distrugă o bună parte a dezvoltării anterioare. În 1898, ca urmare a concurenței, din cele 17 manufacturi și mori de hîrtie existente pe la mijlocul secolului al XIX-lea (din care între timp cîteva au devenit fabrici) nu mai lucrau decît 5⁵⁸.

Între 1880—1900 au fost înființate în Transilvania 3 mari fabrici de celuloză, toate fiind deținute de către capitalul extern. În jurul anului 1900, industria de hîrtie și de celuloză era reprezentată în Transilvania prin opt mari unități. Forța lor motrică atingea 3464 c.p., iar numărul de muncitori era de circa 1300⁵⁹. Deși din cauza concurenței mărfurilor străine multe fabrici și-au închis porțile, întrucît în ramură era preponderentă marea industrie și volumul producției industriei mari a acoperit necesitățile interne (o mare cantitate fiind produsă chiar pentru export), putem afirma că industria hîrtiei și celulozei era una din ramurile bine dezvoltate în Transilvania la sfîrșitul secolului al XIX-lea.

Industria chimică era divizată în mai multe compartimente. Una din subramurile ei, anume rafinăria de petrol, a început să se dezvolte încă în anii stagnării din 1874—1880. Materia primă a distileriiilor din Transilvania era de proveniență aproape exclusivă din vechea Românie. Distileriiile, în majoritatea lor, erau înființate de comercianți români (Ioannides C. G., Gheorghe Pop, Constantin Nicolau), care se ocupau și cu importul petrolului. Numărul rafinăriilor din Transilvania a atins, în 1885, cifra de 11⁶⁰. Ele erau însă destul de mici. La sfîrșitul secolului al XIX-lea, prin unirea a 3 distilerii din Brașov, a luat ființă „Societatea anonimă de rafinare din Transilvania” cu participarea masivă a „Băncii Comerciale” din Budapesta. Capitalul străin a acaparat și rafinăria din Orșova;

⁵⁵ Stat. Közl., 12, 1906, p. 225—281.

⁵⁶ Arh. Stat. Brașov, Fond Insp. Ind. 1901, dos. 3; *Magyar Compass*, 1901/1902.

⁵⁷ *A magyar korona országainak gyáripára 1898-ban*, fasc. XIII, p. 53.

⁵⁸ *Blätter für Handel und Gewerbe in Siebenbürgen* din 10 aug. 1878.

⁵⁹ Arh. Stat. Brașov, Fond, Insp. dos. nr. 2; *Kivitelő Címár*, 1904, p. 160.

⁶⁰ *Hivatalos jelentés az 1885. évi kiállításról*, vol. III, p. 17.

apoi capitaliștii din Austria și Budapesta au înființat „Societatea anonimă Bihar-Szilágy” care dispunea de fabrici chimice la Tileagd și Jibou⁶¹.

În legătură cu dezvoltarea industriei chimice trebuie să menționăm cele două fabrici de chibrituri din Timișoara și Cluj, în care, în 1898, au lucrat 540 de muncitori.

Fabricarea sodiului s-a făcut în două fabrici mari (la Uioara și Slatina de Murăș) ambele înființate la sfîrșitul secolului al XIX-lea, cu capital străin. În cele două fabrici au lucrat, în 1895, 340 de muncitori, iar forța mașinilor cu aburi întrebuintate era de 460 c.p.⁶².

În legătură cu producția de bitumen și acid sulfuric, trebuie să menționăm că din cele 8 fabrici ale acestui compartiment, 5 fabrici erau deținute de capitaliștii străini, iar 3 fabrici mai mici se aflau în posesia capitalului autohton⁶³.

Inspectorii industriali au vizitat, în 1901, 55 de stabilimente în industria chimiei, în care, la un număr de 45, se întrebuintau motoare mecanice. Este neîndoiește că în acest număr sînt cuprinse și acele stabilimente ce în coloanele statisticii recensămîntului din 1900 figurează la rubrica acelor întreprinderi care au mai puțin decît 20 de muncitori, dar posedă mașini mecanice. Forța motrică a acestora reprezenta circa 1400 c.p., iar numărul de muncitori era circa 1800⁶⁴. Cu toată dezvoltarea remarcabilă de la sfîrșitul secolului al XIX-lea (între 1890—1900 numărul muncitorilor ocupați în ramură a crescut cu mai bine de două ori), totuși nici pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea nu s-au pus bazele unei industrii solide în Transilvania în ramura chimiei.

Dacă dezvoltarea mineritului și siderurgiei progresa în Transilvania într-un ritm accelerat, industria constructoare de mașini a rămas o ramură slab dezvoltată. Încă la mijlocul secolului al XIX-lea, mașinile de proveniență străină au inundat piața din Transilvania, fapt care a și îngreunat extrem de mult transformarea în fabrici a manufacturilor producătoare de mașini, care se aflau într-un număr însemnat. Între 1867—1900, au luat ființă în Transilvania în această ramură aproximativ 10 fabrici noi. Ele produceau însă doar temporar mașini noi, ocupîndu-se mai mult cu reparații și fabricarea unor piese.

În jurul anului 1900 existau în Transilvania în posesia capitaliștilor autohtoni aproximativ 14 fabrici de mașini. Ele erau însă slab dezvoltate, ceea ce reiese limpede și din faptul că forța mașinilor cu aburi utilizate în aceste fabrici totaliza abia circa 240 c.p., iar numărul muncitorilor era de aproximativ 1000⁶⁵. În schimb erau mai dezvoltate fabricile aflate în posesia capitalului străin. În fabrica STEG-ului de la Anina și Reșița, în 1901, forța motrică a mașinilor cu aburi era de 240 c.p., iar numărul muncitorilor, în 1900, a atins cifra de 1143⁶⁶. Fabrica de vagoane și de mașini din Arad, care a luat ființă în 1891, era cea mai importantă unitate industrială fondată la sfîrșitul secolului trecut. În jurul anului 1900, lucrau în această fabrică un număr de 1734 de muncitori. După doi ani de activitate, numărul vagoanelor fabricate se ridica la 1000. În afară de fabrici, au mai existat ateliere de reparații ale căii ferate la Cluj, Timișoara, Arad, Oradea și Brașov, în care, la 1900, lucrau 1258 de muncitori⁶⁷.

Deci existau în Transilvania 20 fabrici constructoare de mașini și ateliere de reparații cu peste 21 muncitori fiecare, totalizînd aproximativ 5000 muncitori, ceea ce arată că revoluția industrială era în plină desfășurare și în această ramură. Dar din datele de care dispunem, referitoare la utilizarea de mașini de proveniență autohtonă sau străină, reiese că nevoile de mașini din Transilvania erau acoperite în proporție de circa 70—80% prin import⁶⁸. Este adevărat că fabricile STEG-ului și fabrica de vagoane din Arad lucrau pentru export sau pentru stat. Și în acest caz însă, ramura constructoare de mașini era slab dezvoltată în Transilvania.

⁶¹ *A magyar korona országainak gyáripára 1898-ban*, fasc. VIII, p. 5.

⁶² *A kolozsvári kereskedelmi és iparkamara jelentése*, 1895—1897, p. 236.

⁶³ *Magyarország közgazdasági állapota*, 1896, fasc. II, p. 169.

⁶⁴ *Iparfelügyelők tevékenysége*, 1901, p. 58 și urm.

⁶⁵ Arh. Stat. Brașov, Fond. Insp. Ind. 1901, *Stat. Közl.*, 12, p. 374.

⁶⁶ *A Szabadalmazott O. M. Államvasúttársaság ...*, p. 51—52.

⁶⁷ *Stat. Közl.*, 12, p. 372—382.

⁶⁸ Arh. Stat. Brașov, Fond. Insp. Ind. 1901.

Comparativ cu perioada anterioară, la sfârșitul secolului al XIX-lea a avut loc o intensificare a ritmului trecerii la marea industrie mecanizată prin răspîndirea tot mai largă a sistemului de mașini în industria Transilvaniei. Această dezvoltare a fost însă extrem de inegală. În vreme ce la sfârșitul secolului al XIX-lea în unele compartimente ale industriei alimentare și în industria materialelor de construcții, precum și în ramura producției de hirtie, marea industrie mecanizată dădea mare parte a producției totale, iar în alte ramuri, ca industria textilă, cea constructoare de mașini, ea ocupa un loc important, existau ramuri în care predomina încă mica producție de mărfuri. În această categorie amintim în primul rînd industria pielăriei cu toate subramurile ei, industria confecțiilor și industria de panificație.

Una din particularitățile dezvoltării marii industrii din Transilvania era faptul că ea nu a dus la prefaceri atît de mari pe plan social care să fi schimbat înfățișarea generală a societății. Atît burghezia industrială cît și proletariatul industrial de fabrică numeric rămîneau încă în inferioritate în cadrul întregii clase a burgheziei, respectiv în cadrul întregii muncitorimi. În aceste condiții rolul miciei producții de mărfuri în producția industrială totală a Transilvaniei rămînea încă important. Cu toate că dezvoltarea industrială de la sfârșitul secolului al XIX-lea a atins toate formele industriei, datorită dezvoltării într-un ritm mai accelerat a industriei mari, greutatea specifică a miciei industrii era în scădere, iar ponderea industriei mari în creștere permanentă.

Cu toate că în urma accelerării ritmului dezvoltării industriei rolul acesteia în economia Transilvaniei a crescut, ea păstra în continuare un pronunțat caracter agrar. A rămas, pe mai departe, și decalajul existent în nivelul dezvoltării industriei între diferitele țări din monarhie⁶⁹.

A. EGYED

DIE ENTWICKLUNG DER GROSSINDUSTRIE IN SIEBENBÜRGEN AM ENDE DES 19. JAHRHUNDERTS (Zusammenfassung)

Der Aufsatz untersucht einige Probleme der Entwicklung der Grossindustrie in Siebenbürgen am Ende des 19. Jahrhunderts. Ein besonderer Akzent wird auf die Kennzeichen jener Etappe gelegt, die einen Aufschwung des Kapitalismus zwischen 1873—1900 darstellt. Nach der Krise der Überproduktion aus dem Jahre 1873 folgt ein Niedergang und Anzeichen einer neuen wirtschaftlichen Belebung erscheinen erst um das Jahr 1880, die dann seit 1889 den industriellen Aufschwung kennzeichnen.

Gegenüber den vorausgegangenen Perioden, zeichnet sich Ende des 19. Jahrhunderts ein verstärkter Rythmus im Übergang zur mechanisierten Grossindustrie ab, als Folge einer intensiveren Verwendung von Maschinen. Die immer grösser werdende Zahl der Fabriken ist ein überzeugender Beweis dafür. So gab es 210 Fabriken (ohne die Bergwerke) im J. 1890 und 379 Fabriken im J. 1900.

Die Entwicklung der Grossindustrie in Siebenbürgen war jedoch sehr ungleich. Während in einigen Zweigen, der Lebensmittelindustrie und der Erzeugung von Baumaterialien und von Papier nach Beendigung der industriellen Revolution die mechanisierte Grossindustrie vorherrschte, war in anderen Zweigen (Textilindustrie, Maschinenbau) die Industrialisierung erst in der Entwicklung begriffen. Bei anderen Industrien überwog noch die Warenproduktion im kleinen. Wegen der immer stärkeren Entwicklung der Grossindustrie ging die noch bemerkenswerte Warenproduktion im kleinen immer mehr zurück.

Wenn auch durch die zunehmende Industrialisierung die Fabriken eine immer grössere Rolle im siebenbürgischen Wirtschaftsleben spielten, so bewahrt dieses trotzdem auch weiterhin einen vorwiegend agrarischen Charakter: auch im Jahre 1900 waren noch 72,8% der Bevölkerung in der Landwirtschaft tätig.

⁶⁹ Astfel, populația industrială a Transilvaniei era, în 1900, cu 12% mai redusă față de cea din Austria și cu 21% față de populația industrială din Cehia.

ECOUL MIȘCĂRII MEMORANDISTE ÎN DEZBATERILE PARLAMENTULUI MAGHIAR

Memorandul, „act de acuzare adus de români împotriva regimului dualist”¹, ca și puternica mișcare de masă a românilor ardeleni în sprijinul conducătorilor lor împrorocuați la Cluj au provocat diverse discuții atât în rîndul opiniei publice, cît și în parlamentul de la Budapesta. Istoricul burghez contemporan al evenimentelor, Jancsó Benedek asemenea mișcarea memorandistă cu cele întîmplate „în ziua de 3/15 mai 1848, la faimoasa adunare populară din Blaj”². Această mișcare de mare amploare³, de o deosebită importanță a provocat multiple și ample dezbateri în parlamentul de la Budapesta. Ele scot la iveală starea de spirit și concepțiile claselor conducătoare într-o problemă atât de însemnată, precum și conținutul național al acestei mișcări.

Memorandul a ajuns în dezbaterile parlamentului în urma interpelării făcute de deputatul ardelean *Ugron Gábor*, în ziua de 13 iulie 1892. El se arată foarte surprins că după 25 de ani există încă persoane care ar pune la îndoială legile pe care a fost clădită constituția țării și că aceștia sînt tocmai românii, care printr-un memorial, înaintat împăratului, declară că nu recunosc forma dualistă a statului: „De ani de zile ne-am legănat toți în credința fericită că în Ungaria nu este partid, nu sînt indivizi care ar pune la îndoială și ar nega legile constituționale ale țării acesteia, și legile acelea pe care a fost clădită în cursul veacurilor constituția... și care și astăzi îi servesc de reazim sigur. Abia în cursul anului acestuia a trebuit să ne convingem că o delegație aleasă din sînul populației române a mers la Viena, ca să predea regelui Ungariei un memorandum (Voci: Împăratului austriac), cu prilejul înaintării căruia s-a accentuat cu tărie că doresc să-și înainteze plîngerile nu regelui maghiar, ci împăratului austriac și este accentuat pînă la sfîrșit în memorandum că ei... nu aprobă forma dualistă de stat... În acest sens au agitat și au încercat să țină și în Viena o adunare populară, care de altfel a fost zădărnicită, dar nu le-a lipsit intențiunea de a executa pe deplin acest atac”⁴.

În continuarea interpelării își manifestă surprinderea că, deși cuprinsul memorandumului conține acțiuni care vatămă constituția și legile țării și care sînt con-

¹ Vasile Netea, *Cauzele și importanța istorică a mișcării memorandiste din Transilvania*, în *AIIP*, 1967, nr. 3, p. 118.

² Jancsó Benedek, *Politica de naționalități a lui Dezideriu Bánffy*, București, 1899, p. 5—6.

³ Z. Piclășeanu, *Guvernele ungurești și mișcarea memorandistă a românilor din Ardeal*, în *Revista fundațiilor regale*, 1934, nr. 2—3.

⁴ Az 1892 évi február hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója, Budapest, 1893, V, p. 231.

damnabile în virtutea paragrafului 173 al articolului de lege V din anul 1878, totuși autoritățile de stat nu au luat încă nici o măsură pentru a urmări și trage la răspundere pe autorii și răspînditorii lui. Dimpotrivă, pasivitatea organelor de stat și a celor judecătorești a dat posibilitatea ca „elemente nechemate pentru aceasta să atace pe unul din conducătorii deputațiunii⁵, iar în mai multe locuri s-au întîmplat demonstrațiuni⁶. El cere rezolvarea cît mai grabnică a acestei probleme pentru a pune capăt agitației poporului și demonstrațiilor care au început a se manifesta și pe teritoriul României.

La sfîrșitul interpelării sale, Ugron Gábor pune ministrului justiției trei întrebări: 1) „Are cunoștință de conținutul memorandumului românesc, de alcătuirea și răspîndirea lui? 2) Dacă nu, dorește să afle despre el? 3) Dacă are cunoștință, cum motivează că procurorii regali nu au impus respectul legii și au neglijat apărarea constituției în ordinea ei de drept⁷.”

Interpelării îi răspunde a doua zi, 14 iulie, Szilágyi Dezső, ministrul justiției, care, scurt și nervos, declară că are cunoștință de cuprinsul memorandumului românesc, deoarece l-a primit și el ca și ceilalți deputați, într-un plic închis, dar că nu a aflat încă, pe cale oficială, că s-ar fi răspîndit în țară. În ce privește întrebarea a treia, ministrul justiției declară că procurorii regali își fac datoria întotdeauna, dar că, în virtutea legilor țării, fiecare cetățean are dreptul de a adresa petiții oricărui for constituțional chiar dacă el ar conține, conștient sau inconștient, lucruri nelegale. În cazul în care aceste petiții sînt publicate în presă și vin în contradicție cu codul penal, autorii și răspînditorii lor vor suferi rigorile legii, căci „imediat ce din orice fel de produs al presei ar ieși la iveală acea năzuință clară, categorică și serioasă de a se agita și ațîta contra legii fundamentale a țării, ori contra vreunei instituțiuni apărute de scutul legii penale, atunci nu mai există nici un motiv de a nu se da curs liber acestei legi... de aceea am dat îndrumări procurorilor și prim procurorilor regali...⁸ în acest sens.

Interpelarea deputatului Ugron Gábor a dat loc unor noi intervenții în problema memorandumului. Încă în ziua de 14 iulie, după răspunsul ministrului justiției, contele Apponyi Albert adresează și el o interpelare în acest sens șefului guvernului, contele Szapáry Gyula. „Obiectul interpelării mele, spune el, este înrudit cu acela al deputatului Ugron Gábor, făcută ieri, cu deosebirea că, în timp ce el a scos în evidență o latură a problemei, și anume îndatoririle ministrului de justiție, eu vreau să mă extind asupra tuturor laturilor problemei și a situației aflate în discuție...⁹. După ce se asociază punctului de vedere exprimat de ministrul justiției privind dreptul de petiționare, arată că totuși cuprinsul memorandumului și răspîndirea lui contravin legilor statului, căci „conținutul memorandumului este de așa natură încît cuprinde astfel de principii și tendințe cu care pertractarea și chiar înțelegerea reciprocă este complet imposibilă. Deoarece e îndreptat împotriva unității naționale, deoarece nu vorbește numai în numele unor români sau al oricăror altor cetățeni de altă limbă, ci în numele națiunii române, și exprimă dorința, postulatul ca națiunea română să fie recunoscută ca factor alcătuitor de stat. Deci cu o astfel de tendință care stă vîdit în contradicție tocmai cu acea lege fundamentală... anume cu punctul de plecare al legii naționalităților...¹⁰.”

După această introducere, Apponyi trece la sublinierea mișcărilor de solidaritate din România cu acțiunile românilor transilvăneni. El atrage atenția guvernului asupra puternicelor mișcări de solidaritate desfășurate pe teritoriul României, mișcări care s-au organizat cu aprobarea mai mult sau mai puțin tacită a „facto-

⁵ E vorba de devastarea locuinței dr. Ioan Rațiu în Turda, în noaptea de 13 iunie 1892 (*AIIN*, VIII, 1939—42, p. 383—388).

⁶ Az 1892 évi február hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója, Budapest, 1893, V, p. 231.

⁷ Idem, p. 233.

⁸ Idem, p. 262.

⁹ Idem, p. 264.

¹⁰ Idem, p. 265.

rilor oficiali ai României", cu care Ungaria se află în prietenie și pace. „Deoarece acele mișcări sociale care au început pe teritoriul statului român pentru sprijinirea mișcărilor puse la cale printre locuitorii statului nostru nu sînt numai demonstrații tinerești, nu se manifestă numai în articolele presei române și nu numai în astfel de fenomene a căror tolerare fiecare guvern o poate justifica prin constituție și libertate; dar în vremurile mai noi s-au constituit societăți în România, anume, o societate foarte răspîdită și aflată sub conducerea unor persoane foarte influente, care poartă numele de „Liga pentru unitatea culturală a românilor“, care și-a fixat ca scop, direct și mărturisit, de a îmbrățișa așa-numitele nedreptăți ale românilor care suferă asupra, adică a celor de la noi, a îmbrățișa cauza concetățenilor noștri de limbă română, de a agita contra legilor constituționale existente la noi... Iar cînd văd că această societate nu numai că-și înfăptuiește și continuă neconturbată activitatea sa, ci că la ocazii festive delegații acestei societăți sînt primiți și de regele României... atunci sînt nevoit să afirm că România oficială nu-și îndeplinește în această privință obligațiile pe care trebuie să le aibă totdeauna în vedere față de statele cu care trăiește în pace și prietenie...“¹¹. După părerea lui Apponyi, sprijinirea luptei drepte a poporului român transilvănean înseamnă un amestec în afacerile interne ale statului. Această acțiune largă însă nu s-a desfășurat numai în România, ci și în Italia, Franța, Anglia, Belgia etc. Mai mult, problema românilor a fost discutată și în Camera Italiei, deși și acest stat era aliat al Germaniei și al imperiului habsburgic.

Al doilea aspect relevat de contele Apponyi este agitația pe care mișcarea română o desfășoară pe plan european; arătînd: „nu este destul că în statul vecin român sprijinirea acestor mișcări pe teren social este fixată permanent ca un scop bine stabilit, alături de nepăsarea guvernului, dar... toți acești factori, atît cei ce pe teritoriul Ungariei joacă rol de conducători ai mișcărilor naționale române, cît și acei factori cari îi sprijină pe teritoriul regatului român, desfășoară o acțiune sistematică“ în direcția de a acuza statul „în presa europeană, în congresele internaționale europene, cu un cuvînt cu toate ocaziile posibile“¹².

Față de aceste agitații de o atît de mare amploare, contele Apponyi cere guvernului să aibă o atitudine cît mai hotărîtă și categorică; față de agitațiile românilor din țară, să aplice cît mai neînduplecat asprimea legilor țării. În ceea ce privește agitațiile din România, propune guvernului ca, prin intermediul ministrului de externe comun al monarhiei, să se intervină pe lîngă guvernul României pentru a-l determina să-și îndeplinească cu exactitate și responsabilitate obligațiile internaționale. A treia soluție propusă de vorbitor este aceea ca guvernul să se folosească de toate mijloacele posibile pentru a contracara, în organele de presă europene, acțiunea nefavorabilă țării. În sfîrșit ultima soluție propusă este o guvernare legală și imparțială în toate ramurile vieții, căci, spune el, „eu știu foarte bine că pe acei bărbați care umblă cu memorandumuri românești la Viena, care în întreaga lor gîndire, în toate simțurile lor, nu stau pe terenul concepției statului... unitar... aceste elemente prin nici un fel de guvernare bună nu pot fi capacitate, convinge...“¹³, dar speră că masa mare a poporului român poate fi scoasă de sub influența agitatorilor tocmai printr-o astfel de guvernare.

Contelui Apponyi Albert îi răspunde în aceeași zi primul ministru, declarîndu-se de acord cu părerea interpelatorului că nu se poate ajunge la înțelegere cu acele persoane care au elaborat memorandumuri și împărtășesc principiile cuprinse în ele. În schimb nu este de aceeași părere cu contele privind atitudinea guvernului român, deoarece „pot constata, spune el, pe baza rapoartelor ce mi s-au înaintat, că guvernul român a făcut față de mișcările acestea tot ce trebuie să facă“¹⁴ și ce-i permiteau legile țării. În ce privește atitudinea guvernului față de problema națională, președintele consiliului de miniștri reamintește cele expuse de el în

¹¹ Idem, *ibidem*.

¹² Idem, p. 266.

¹³ Idem, p. 269.

¹⁴ T. V. Păcățian, *Cartea de aur sau luptele politice naționale ale românilor de sub coroana ungară*, Sibiu, 1913, vol. VII, p. 601.

această problemă cu ocazia prezentării programului de guvernare, în 17 martie 1890 și dezvoltate apoi în fața alegătorilor săi¹⁵.

Discuțiile purtate în parlamentul de la Budapesta în anul 1892 consideră memorandumul doar ca o acțiune politică a unor agitatori români, îndreptată împotriva formei dualiste a monarhiei, acțiune care era sprijinită de românii din România.

Între timp guvernul condus de Szapáry Gyula demisionează, la 6 noiembrie 1892, iar în locul lui se formează un nou guvern condus de Wekerle Sándor, la 21 noiembrie 1892. Acesta a deschis acțiune publică pentru „trădare de patrie” împotriva întregului comitet al P.N.R., care va fi judecat în primăvara anului 1894 și condamnat de Curtea cu jurați din Cluj la închisoare pe diferite termene.

În timpul guvernării lui Wekerle problema memorandumului și a mișcării memorandumiste va fi pusă în discuția parlamentului de mai multe ori și cu diferite ocazii, deoarece în cursul anului 1893 și în primăvara anului 1894 în întreaga țară se desfășoară puternice acțiuni de masă în vederea sprijinirii și susținerii celor improposate, acțiuni care au fost secondate de altele, similare, desfășurate în România și care au scos și mai mult în evidență solidaritatea românilor în problemele și aspirațiile lor juste.

Prima ocazie pentru readucerea în dezbaterile parlamentare a problemei naționale în general și a celei românești în special a constituit-o răspunsul pe care monarhul l-a dat celor doi episcopi români, Ioan Mețianu de la Arad și Mihail Pavel de la Oradea, cu ocazia manevrelor militare din toamna anului 1893 din județul Arad. Primindu-i la 10 septembrie pe cei doi episcopi la Șebiş, unde-și avea cartierul, împăratul, adresându-li-se, le-a cerut să oprească pe supușii lor de la agitații periculoase, căci „deși limba nu este una și aceeași, totuși fiecare naționalitate este deopotrivă datoare a susține concordia cu celelalte naționalități și a respecta deopotrivă legile și constituția țării”¹⁶.

Declarațiile monarhului au fost considerate jignitoare la adresa națiunii maghiare, deoarece ea a fost degradată la rangul de naționalitate. De aceea în ziua de 5 octombrie 1893 partidul independenței a prezentat Camerei o moțiune prin care se cerea tragerea la răspundere a guvernului pentru grava jignire adusă națiunii maghiare. Cu această ocazie au luat cuvîntul numeroși deputați; s-a adus din nou în discuție problema memorandumului, discuțiile ținînd din 5 octombrie pînă în 10 octombrie 1893. Încă din prima zi, deputatul Bartha Miklós, luînd cuvîntul, s-a ocupat amplu de mișcarea națională română, spunînd: „...că în cei din urmă 30 ani s-a constituit sub ochii noștri și sub scutul guvernelor și legilor o societate românească. Românii și-au constituit pentru sine o viață religioasă separată, viață școlară separată, viață economică separată, viață culturală separată. Au imprimat caracter național tuturor manifestațiilor vieții lor publice. Bal românesc, societate culturală română, serbare cîmpenească românească, cor românesc, bancă românească, istorie românească [Thaly Kálmán: și culori românești pe steaguri!], culori românești... În această izolare națională nu iau cunoștință decît numai de acele ramuri ale vieții publice care pot fi aduse în legătură nemijlocită cu neamul lor. N-au nici o revendicare comună cu a noastră. Alta este suferința lor, alta bucuria lor, alta credința lor pusă în viitor.

Aceasta este societatea română din părțile ardelen... și eu văd aici un indiciu foarte alarmant, deoarece de la o societate împărțită după criterii naționale nu este decît un pas pînă la destrămarea și a unității politice și nici nu au ei alt scop din punct de vedere politic decît spargerea acestei unități... Să mai adăugăm la aceasta că ei își constituie cercuri electorale proprii în regiunile românești, fac alegeri în toată regula și întrunindu-se la Sibiu se constituie în adunare obștească, aduc hotărîri politice considerate obligatorii pentru ei. O astfel de hotărîre și cea mai importantă este pasivitatea, pe care o mențin de două decenii și care, în esență, nu înseamnă altceva decît nerecunoașterea legilor în vigoare. Să mai adăugăm la acestea că... nu recunosc ca obligatorii pentru ei legile noastre referitoare la unire, sub motivul că națiunea română n-a participat la crearea lor. În schimb

¹⁵ Idem, p. 605.

¹⁶ Idem, p. 622.

consideră ca obligatorii pentru ei hotărârile adunării populare românești de la Blaj din mai 1848 și pretind pe baza acesteia autonomia Transilvaniei și organizarea națiunii române în cadrul acestei autonomii¹⁷. În încheiere, deputatul ajunge la concluzia că „În momentul în care în cadrul autonomiei ardelenice se constituie națiunea română, ruperea definitivă a Ardealului de Ungaria, ținând cont de apropierea României și de natura agitației ce se desfășoară acolo, nu este decât o problemă de timp”¹⁸.

În ședința parlamentului din 6 octombrie răspunde ministrul de interne Hieronymi Károly, ocupându-se în cea mai mare parte de problema mișcărilor naționale române. De la bun început declară că o bună parte a intelectualității române stă și azi pe baza programului național elaborat în 1881, al cărui punct fundamental este ca Transilvania să aibă autonomie separată, iar în cadrul ei administrația să fie organizată în teritorii separate, după limbă, pretind vot universal etc. Dar ceea ce este mai supărător, arată el, este că „deși nu deschis — deoarece aceasta ar aduce pericole pentru indivizii respectivi, totuși există și astfel de visători, care ar dori să alcătuiască un stat național român... Sint, dar cred și îndrăznesc să susțin, puțini (strigăte: sint mai multe milioane)”¹⁹.

În a treia zi a discuțiilor, 7 octombrie 1893, deputatul Horváth Gyula respinge afirmația ministrului de interne că ar fi puțini acei români care tind spre unirea Transilvaniei cu România, iar masa poporului român este alături de unitatea și integritatea statului și națiunii maghiare. „...Atunci când agitația națională se desfășoară cu cea mai mare energie de la un capăt la altul al țării, când vedem nu numai amenințări, ci fapte, și încă toată gama faptelor, ... când amenințarea a mers pînă acolo că domnul ministru al agriculturii... s-a văzut nevoit, anul trecut, să fugă la Cluj din Beclean, pentru ca românii răzvrățiți să nu-l bată de moarte, când a cerut de la ministrul de interne ajutor armat pentru că unele părți ale țării sint amenințate; spun, când întreaga țară a răsunat de aceste amenințări și agitații, indicați un singur român... care fie în presă, fie în adunări, să fi îndrăznit să ridice cuvîntul pentru a spune: nu credeți acestor agitatori, căci aceștia fac numai gălăgie, dar noi, floarea poporului român, stăm alături de voi în această patrie, sîntem dispuși să apărăm drepturile țării...”²⁰. Concluzia lui este că mișcarea națională română nu este o simplă agitație a unor conducători, ci o mișcare largă, care a cuprins cea mai mare parte a poporului român²¹.

Deputatul Horváth Gyula inițiază discutarea unei interesante probleme privitoare la locul de baștină al acestei mișcări naționale române: România, de unde apoi a fost importată în Ungaria, sau Transilvania, de unde apoi a fost extinsă în România. După ce critică părerea că mișcarea națională a românilor și-ar avea locul de naștere în România, susține, dimpotrivă, că locul de naștere este tocmai în Transilvania, de unde a fost exportată în România și readusă apoi, mai îmbogățită în conținut și sentimente, în Transilvania. Această problemă va constitui tema discursului pronunțat în ședința parlamentului din 9 octombrie de către deputatul Herman Ottó. El combate ambele păreri și afirmă, că este vorba de una și aceeași mișcare și că are drept scop unirea Transilvaniei cu România²². Ocupându-se și el de cauzele acestei mișcări, atrage atenția asupra situației deosebit de rele a maselor populare române, care nu numai că a rămas neschimbată în cei 25 de ani, dar s-a înrăutățit. „Să mi se permită să mă refer la adîncurile necazului. Mult am umblat în acea regiune despre care se spune că este rana deschisă a Transilvaniei; și acum am umblat pe acolo și am găsit că așa-numitele elemente „hurubașe” s-au înmulțit... va să zică elementul românesc s-a înmulțit;

¹⁷ Az 1892 évi február hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója, Budapest, 1893, XIII, p. 73.

¹⁸ Idem, p. 74.

¹⁹ Idem, p. 112.

²⁰ Idem, p. 119.

²¹ Idem, p. 120.

²² Idem, p. 147.

au rămas acestea în aceeași stare în care se aflau cu 25 ani în urmă, dar au sporit cu o trăsătură caracteristică și anume că au speranța că »o să ne elibereăm«²³.

Dezbaterile din parlament au scos în evidență că mișcarea memorandistă română nu este o simplă agitație a unor conducători mai mulți sau mai puțini la număr, ci că este o largă mișcare, ce a cuprins marea majoritate a poporului român. Era dovedit că ea nu este o simplă acțiune îndreptată împotriva formei dualiste a monarhiei, ci ea tindea la unirea Transilvaniei cu România, că ea nu este o simplă mișcare numai a românilor transilvăneni, ci că se împletește strâns cu mișcarea națională din România.

În cursul anului 1894 problema memorandumului a fost adusă în discuția parlamentului cu trei ocazii. În luna mai, cu ocazia procesului memorandist care a stîrnit un uriaș val de protest din partea maselor populare din Transilvania și din România. În zilele procesului în orașul Cluj s-a adunat o mulțime mare de oameni pentru a se solidariza cu cei împrocuați și a dovedi că acțiunea memorandistă începută de ei este expresia voinței întregului popor român. În același timp la Cluj au sosit numeroși reprezentanți ai „Ligii române” pentru a asista la dezbateri și a informa opinia publică română și străină asupra desfășurării procesului²⁴.

Prima intervenție s-a făcut în ziua de 9 mai 1894, deci la 2 zile după începerea procesului, de către deputatul Sréter Alfréd, încă înainte de a se trece la ordinea de zi a ședinței. Intervenția lui a dat loc la noi discuții asupra mișcării memorandiste. Discuțiile purtate s-au oprit asupra a trei probleme. Întii asupra numărului mare de popor, adunat acolo, a cărui prezență a adus Clujul într-o adevărată stare de asediu²⁵. Numărul celor adunați se ridică la mai multe mii²⁶ sau (după părerea deputatului Ugron Gábor) la 6000 de oameni; alte surse dau o cifră mult mai mare²⁷. În discuții se arată că ei s-au adunat acolo, conduși de popime²⁸ pentru demonstrații politice²⁹, pentru a „sărbători pe acuzați și apărători”³⁰. Poporul „ține adunări pe străzi”, conducătorii „adresează discursuri ațîțitoare poporului român”³¹, „încearcă să influențeze justiția”³² prin presiunea maselor care „se așează acolo în piață în fața Tribunalului și aclamă pe cei care intră și ies”³³, iar acuzații „le adresează discursuri cu care ocazie folosesc expresii anticonstiționale”³⁴.

Deputatul Lukács Gyula aduce în discuția parlamentului activitatea desfășurată la Cluj de Liga română „care a organizat un birou de presă special și care aprovizionează cu știri ziarele europene...”³⁵, pentru a „atrage atenția străinătății asupra necazurilor, asupra asupririlor și nedreptăților”³⁶ poporului român, lămurește în discursul său deputatul Hoch János. Tot el arată că acest birou de presă (Presse-bureau) a fost legat cu un oarecare comitet care are datoria de a lărgi mișcarea nu numai în interiorul țării, ci și în străinătate. „Acest »birou de presă« și-a și

²³ Idem, p. 147.

²⁴ Ștefan Pascu, *Din răsunetul procesului memorandist în masele populare*, Sibiu, 1944.

²⁵ Az 1892 évi február hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója, Budapest, 1893, XIII, p. 303.

²⁶ Intervenția deputatului Lukács György, *Ibidem*, p. 305.

²⁷ Idem, p. 308, discursul lui Ugron Gábor. Vezi pentru aceasta Șt. Pascu, *op. cit.*

²⁸ Idem, p. 303, discursul deputatului Sréter Alfréd.

²⁹ Idem, p. 308, discursul lui Ugron Gábor.

³⁰ Idem, *ibidem*.

³¹ Idem, p. 305, discursul lui Lukács Gyula.

³² Idem, p. 308, discursul lui Ugron Gábor.

³³ Idem, p. 212, răspunsul primului ministru Wekerle Sándor.

³⁴ Idem, *ibidem*.

³⁵ Idem, p. 305.

³⁶ Idem, p. 306, discursul lui Hoch János.

început activitatea și dacă cineva urmărește cu atenție ziarele europene, poate vedea opera acestuia. În presa din străinătate, ca urmare a activității acestui „Pressebureau“, apar știri care „pe de o parte prezintă problema română în mantia martiriului, în timp ce justiția... este înfățișată răuvoitoare, crudă, lipsită de orice legalitate”³⁷.

În ședința parlamentului din 30 mai, deputatul Pázmándy Dénes, care făcuse o călătorie în Transilvania, arată că pentru a se lămurii asupra scopurilor urmărite de români, s-a deplasat în Transilvania și a stat de vorbă chiar cu unii conducători ai acestor agitații. Din convorbirile avute cu ei s-a convins că „aceste agitații ținesc mai departe...; tendința lor limpede și clară nu e alta decât să transforme Transilvania în stat național român sub protecție română”³⁸. Arată că măsurile luate de ministrul justiției, prin condamnarea celor împrescuați, au reușit pentru un moment să pună capăt agitațiilor, dar liniștea și pacea a fost restabilită numai în aparență; căci sub „această mantie se întâmplă acțiuni atât de departe mergătoare din partea naționalității române, care sînt destinate pentru ca într-un anumit moment, pentru un anumit scop și sub anumit steag... acolo să poată izbucni o revoltă deschisă”³⁹. El arată ce situație s-a creat la Cluj, cu „îngrămădirile mari de oameni“, că prin restaurante „sub ochii comandantului jandarmeriei, chiar mai mult, ai generalului, prezent acolo, s-a putut cînta imnul lui Horea...”⁴⁰.

În ședința Camerei din 24 noiembrie 1894, cu ocazia discutării bugetului ministerului de interne pentru anul următor, va lua cuvîntul deputatul român Nicolae Șerban, care nu era în acel timp membru al partidului național. El critică politica promovată de guvern pentru potolirea nemulțumirii românilor din sporirea bugetului destinat forțelor represive interne, prin condamnarea conducătorilor, desființarea Partidului Național Român și prin acea faimoasă călătorie făcută de ministrul de interne Hieronymi în Ardeal pentru a lua contact cu conducătorii românilor⁴¹. Dar în vizitele pe care le face la Cojocna⁴², Dej⁴³, Turda⁴⁴, Deva⁴⁵, Sibiu etc., el nu a fost împințat de nici un român, ei refuzînd să stea de vorbă cu reprezentantul unui guvern care a „comis atîtea lovituri, adînc tăietoare în viața națională română”⁴⁶. Din nou cu această ocazie se readuce în discuția parlamentului problema memorandumului, a mișcării memorandiste și în general a mișcării naționale române, despre care deputații își mai reamintesc⁴⁷. Deputatul Horváth Béla declară că acum e clar înaintea tuturor că mișcarea națională română are drept scop unirea Transilvaniei cu România⁴⁸. Deputatul Pázmándy Dénes arată că această mișcare este susținută, moral și material, din exterior „înteleg întîi regatul român. Sînt cunoscute acele fire care leagă strîns această problemă de regatul român”⁴⁹. Cere guvernului să introducă un control asupra școlilor române care sînt, după părerea lui, unul din izvoarele mișcărilor naționale române, deoarece, spune el, în

³⁷ Idem, p. 307.

³⁸ Idem, *ibidem*.

³⁹ Idem, *ibidem*.

⁴⁰ Idem, p. 91.

⁴¹ *Tribuna*, Sibiu, nr. 154, din 23 iulie/4 august 1894, p. 613.

⁴² *Tribuna*, Sibiu, nr. 143, din 9/21 iulie 1894, p. 570.

⁴³ Idem, *ibidem*.

⁴⁴ Idem, nr. 146, p. 582.

⁴⁵ Idem, nr. 147, p. 585.

⁴⁶ Idem, nr. 143, p. 570.

⁴⁷ „Despre această mișcare este inutil să reamintesc. Doar agitația presei române, atît în interior cît și în presa străină, faimosul memorandum, răspunsul dat acestuia, procesul memorandist și tentativele de audiență la Viena, ne sînt tuturor vii în memorie...”. Az 1892 évi február hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Nyomtatványai. Képviselőházi Napló, XX, Budapest, 1894, p. 427.

⁴⁸ Idem, *ibidem*.

⁴⁹ Idem, p. 428.

ele nu numai că se învață limba română, dar se dezvoltă și o cultură română. „Trei mii de tineri, spune el, sînt educați anual în aceste instituții, care tineret iese de acolo cu acel sentiment că... Mecca și Roma lui este afară, în București, că ei au altă viață spirituală, cu totul alt viitor și speranțe, decît ceilalți locuitori”⁵⁰.

Guvernul condus de Wekerle Sándor n-a mai putut satisface cererile reprezentanților partidelor politice. Sub presiunea mișcării naționale române și în special a mișcării memorandiste⁵¹, alături și de alte cauze interne, el se vede nevoit să demisioneze la sfîrșitul anului 1894, înlocuit fiind cu un nou guvern condus de baronul Bánffy Dezső. Acesta continuă politica antecesorilor săi în problema națională.

Cu ocazia mișcării memorandiste, ca de altfel și cu alte ocazii, poporul maghiar și-a manifestat simpatia față de popoarele asuprite. Cu prilejul congresului P.S.D. din 1894, muncitorimea maghiară și-a exprimat înțelegerea față de naționalități, condamnînd politica de asuprire națională⁵². Această simpatie a fost manifestată și de unele elemente burgheze mai înaintate, cum au fost Mocsáry Lajos, Bodnár Zsigmond, Zsilinszky Nándor, Benedek János, Asbóth István și alții. Astfel, Mocsáry sublinia că politica de asuprire națională „nu a prins rădăcini în pornirile și sentimentele poporului”, iar Asbóth condamna metodele de guvernare ale burghezo-moșierimii, lipsa de tact și de prudență a acesteia, intuind just realitatea, anume că, dacă prin jandarmi și poliție se pot înăbuși mișcările, ordinea morală în societate nu se poate asigura prin asemenea mijloace. Benedek János la rîndul său, într-o încercare poetică „Dragostea”, pledează pentru înlocuirea metodelor brutale în sistemul de guvernare cu dragostea curată dintre oameni și popoare. În sfîrșit, Zsilinszky cerea grațierea întemnițaților fără vină⁵³.

Dezbaterile parlamentare prilejuite de mișcarea memorandistă au dovedit că mișcarea românilor transilvăneni a rămas fidelă programului revoluționar elaborat pe Cîmpia Libertății în anul 1848, că nu a fost îndreptată numai împotriva formei dualiste a monarhiei, ci tindea la eliberarea Transilvaniei și unirea ei cu România, au dovedit că ea nu este o simplă agitație a conducătorilor intelectuali, ci o largă mișcare de masă cuprinzînd întregul popor român transilvănean, că această luptă, progresistă, este sprijinită, moral și material, de toate forțele înaintate ale României.

MARIA ROȘCA

⁵⁰ Idem, p. 432.

⁵¹ În ședința parlamentului maghiar din 19 ianuarie 1895, deputatul român Nicolae Șerban a spus în acest sens: „Eu cred, și mai că aș îndrăzni a afirma cu siguranță, că motivele crizei actuale, pe care nici fostul, nici actualul prezident nu a voit, cu nici un preț, să ni le spună, au fost, cel puțin cel mai însemnat dintre ele, nefericita lui politică națională. Și aceasta a fost și motivul că domnul prezident nu a putut primi portofoliul internelor“. Az 1892 évi február hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Nyomtatványai. Képviselőház. Napló, XXII, Budapest, 1895, p. 737.

⁵² Ștefan Pascu, *Marea adunare de la Alba Iulia*, Cluj, 1968, p. 196, sub tipăr.

⁵³ Idem, p. 197.

DER WIDERHALL DER MEMORANDISTENBEWEGUNG IN DEN DEBATTEN DES UNGARISCHEN PARLAMENTS

(Zusammenfassung)

Das von den Rumänen im Jahre 1892 eingereichte Memorandum und die Massenbewegung der Rumänen aus Siebenbürgen, um ihre Anführer zu unterstützen, gegen die in Cluj ein Prozess angestrengt worden war, rief unter der herrschenden Klasse Unruhe hervor. Überall gab es, ähnlich wie am 3/15 Mai 1848, Aufstandsbewegungen. Im Rahmen dieser Massnahmen sind die Debatten im ungarischen Parlament aus den Jahren 1892—94 von grosser Bedeutung. Aus ihnen ist ersichtlich, dass die nationale Freiheitsbewegung der Rumänen dem revolutionären Programm vom „Freiheitsfeld“ aus dem Jahre 1848 treu geblieben war und sich nicht nur gegen den Dualismus der Monarchie richtete, sondern auch die Vereinigung Siebenbürgens mit Rumänien verfolgte.

Ebenso zeigte sich, dass diese Strömung nicht eine einfache Bewegung der Führer der Intellektuellen war, sondern in den breiten Massen wurzelte. Sie hatte das ganze rumänische Volk aus Siebenbürgen ergriffen und wurde von allen fortschrittlich gesinnten Kräften aus Rumänien moralisch und materiell unterstützt.

ASPECTE ALE DESCOMPUNERII ARMATEI AUSTRO-UNGARE (DEZERTĂRI ȘI RĂSCOALE ALE SOLDAȚILOR DIN TRANSILVANIA 1914—1918)

În anii 1917—1918 statul dualist austro-ungar, subminat de contradicții sociale și naționale, se apropia în mod inevitabil de prăbușire. Reunind în același conglomerat statal țări și provincii diferite, Austro-Ungaria, comparată pe drept cuvânt cu o închisoare a popoarelor, era un stat hibrid și artificial, care nu s-a putut menține decît datorită aparatului său administrativ, organelor polițienești și forței militare¹. În lucrarea *Österreich und die Burgschaften seines Bestandes*, Adolf Fischhof afirmă că statul parazitar al Austro-Ungariei se sprijinea pe 4 forțe: „o armată mergîndă de soldați, o armată șezîndă de funcționari, o armată în genunchi de popi și o armată tîrîtoare de denunțatori”². Clasele dominante din statul austro-ungar recurgeau la diferite manevre pentru a împiedica formarea unei coaliții a forțelor revoluționare și progresiste. O manevră clasică era aceea de a învrăjbi naționalitățile din imperiu și de a pune pe unele sub dominația altora. Dualismul reprezenta tocmai această încercare, de a învrăjbi pe maghiari cu românii, slovacii, sîrbii, croații, impunînd acestora asuprirea și exploatarea grofilor și mării nobilimi³. Între anii 1914—1918 șubrezenia lăuntrică a imperiului austro-ungar a devenit vizibilă. Fără discuție, insuccesele și catastrofele militare de pe front au accelerat descompunerea, dar cauzele acesteia existau în interior și au pregătît prăbușirea cu mult înainte. Tot astfel, nu izbînda unei coaliții în război a determinat apariția unor state noi ca Cehoslovacia și Ungaria, sau desăvîrșirea unității statale a altora ca Iugoslavia și România, ci necesitatea istorică obiectivă, procesul istoric de constituire a statelor naționale, necesar și inevitabil. Unirea Transilvaniei cu vechea Romînie este opera întregului popor român de pe cele două versante ale Carpaților⁴. Revoluția burghezo-democratică și cea socialistă din Rusia au avut un puternic ecou

¹ Șt. Pascu, C. C. Giurescu, I. Kovács, L. Vajda, *Unele aspecte ale problemei agrare în monarhia austro-ungară la începutul secolului al XX-lea (1900—1918)*, în *Destrămarea monarhiei austro-ungare*, București, 1964, p. 11.

² M. Constantinescu, L. Bányai, V. Curticăpeanu, C. Göllner, C. Nuțu, *Cu privire la problema națională în Austro-Ungaria (1900—1918)*, în *Destrămarea monarhiei austro-ungare*, București, 1964, p. 94.

³ M. Constantinescu, *Date noi cu privire la unirea Transilvaniei cu România*, în *Viața românească*, nr. 12, 1966, p. 142.

⁴ *Ibidem*.

în sînul maselor din Austro-Ungaria și din alte țări, căci ideile și lozincile lor corespundeau într-o mare măsură stadiului de dezvoltare al societății din aceste state.

În perioada primului război mondial imperialist problema națională a căpătat o mare acuitate istorică și se afla pe primul plan al preocupărilor și aspirațiilor maselor populare. V. I. Lenin s-a ocupat în repetate rînduri cu problema națională, subliniind latura ei principală: constituirea statului național⁵. Între anii 1914—1918, în ciuda așteptărilor claselor dominante care sperau că războiul va slăbi contradicțiile sociale și naționale din monarhia austro-ungară, obiectiv, acesta le-a ascuțit și mai mult. Ca urmare, lupta maselor populare din monarhie, inclusiv din Transilvania împotriva războiului imperialist, a exploatării și pentru eliberarea națională a crescut fără întrerupere.

În lupta generală desfășurată de muncitori, țărani, intelectuali și burghezia română împotriva asupririi sociale și naționale și pentru unirea Transilvaniei cu România, se încadrează în mod organic și acțiunile revoluționare ale soldaților ardeleni din armata habsburgică, acțiuni concretizate în dezertări și răscoale, care au contribuit la descompunerea principalului stîlp de susținere al monarhiei austro-ungare: a armatei și au ajutat la eliberarea Transilvaniei și unirea ei cu România.

1. Pentru a cuceri și a supune noi state și popoare, în același timp pentru a abate și a înăbuși lupta maselor populare pentru drepturi sociale și naționale, cercurile imperialiste agresive din Austro-Ungaria au mobilizat între anii 1914—1918 circa 9 milioane soldați, aparținînd tuturor naționalităților înglobate în monarhie și care reprezentau 17,2% din numărul total al populației. Din cei chemați sub arme aproximativ 4,5 milioane soldați făceau parte din armata operativă și au fost trimiși pe fronturi⁶. Numărul soldaților din Transilvania mobilizați între anii 1914—1918 s-a ridicat la circa 926.500, constituind peste 10% din totalul armatei austro-ungare; numărul românilor se ridică la 484.374 oameni, adică peste 52% din totalul soldaților transilvăneni și 5,3% din numărul total al armatei austro-ungare; al ungarilor la 257.110 oameni, aproximativ 26% din numărul trupelor din Transilvania și 2,8% din cel al armatei austro-ungare; al germanilor la 87.750 oameni, circa 9% din efectivul armatei din Transilvania și 0,9% din cel al armatei austro-ungare și în sfîrșit al celorlalte naționalități la 97.230 oameni, adică peste 10% din numărul soldaților transilvăneni și 1% din cel al soldaților armatei austro-ungare. Populația din Transilvania, conform datelor statistice din 1910, era de 5.598.996 suflete⁷. Din numărul românilor mobilizați, 449.796 oameni, reprezentînd circa 92,4%, au fost trimiși să moară pe front și numai 34.578 oameni, adică 7,6%, au fost reținuți pentru servicii auxiliare sau mobilizați pe loc⁸.

⁵ *Idem*, p. 143.

⁶ *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai*, (în continuare: M.M.T.V.D.), vol. 5, Budapesta 1960, p. 260; V. M. Turok, *Criza regimului reacționar habsburgic*, în *ARS*, nr. 4, 1954, p. 62 și V. Cheresteșiu, *Pătrunderea ideilor Marii Revoluții Socialiste din Octombrie în masele din Transilvania*, în *AIIC*, I—II, 1958—1959, p. 248—249.

⁷ *Magyar statisztikai évkönyv*, vol. 20, Budapesta, 1914, p. 19, 24 și 25, și T. V. Păcățianu, *Jertfele românilor din Ardeal, Banat, Crișana, Sătmar și Maramureș aduse în războiul mondial din 1914—1918*, Sibiu, 1923, p. 20.

⁸ T. V. Păcățianu, *op. cit.*, p. 20 și V. Cheresteșiu, *op. cit.*, p. 249.

Creșterea numerică a armatei în urma masivelor concentrări de oameni, cu precădere țărani, a lovit greu economia austro-ungară, în special agricultura⁹ și în același timp a mărit enorm cheltuielile legate de întreținerea potențialului militar. În anul bugetar 1914—1915 de pildă, cheltuielile militare au fost de 9.870.378.695 coroane, iar în anul bugetar 1915—1916 de 15.842.800.000 coroane, în timp ce pentru învățămînt s-au cheltuit în 1915 aproximativ 110 milioane coroane¹⁰. În anul bugetar 1916—1917 cheltuielile au continuat să crească, atingînd suma de 17.789.000.000 coroane, iar în anul bugetar 1917—1918 ele s-au ridicat la 17.916.600.000 coroane. În total cheltuielile militare ale Austro-Ungariei între anii 1914—1918 au fost de 63.536.538.267 coroane¹¹. Din această sumă — conform raportului ministrului de finanțe Popovics prezentat comisiei financiare a parlamentului ungar în aprilie 1918 — Ungaria a dat 20.870.000.000 coroane¹².

Armata austro-ungară era însă subminată de aceleași contradicții și racile care măcinau înseși temeliile monarhiei. Datorită slabei organizări a serviciilor de aprovizionare și corupției, în ciuda uriașelor sume alocate și a enormelor cantități de alimente rechiziționate de la populație, soldații armatei austro-ungare sufereau de foame și duceau lipsuri chiar din primii ani de război. Astfel soldații unor regiamente din Ardeal, aflați pe frontul din Galiția — după cum rezultă dintr-o scrisoare a unei soții de soldat — nu primiseră alimentele de mai multe săptămîni și erau nevoiți să se hrănească cu coceni de varză și sfeclă înghețată¹³. În paguba aprovizionării și înarmării soldaților se făceau afaceri monstruoase.

Pe frontul italian, în vara anului 1918, rația săptămînală de carne a unui soldat din linia întia era de 200 grame, iar a unuiia din unitățile din spatele frontului de 100 grame. Cea mai mare parte a cailor de la artilerie au fost tăiați, iar carnea a fost dată ca hrană soldaților. Satele și orașele erau cutureierate de soldați care cerșeau piine. Dacă într-o gară seosea un tren cu soldați, aproape toți cereau piine de la populație. „Am văzut cum acești soldați se rugau să li se dea puțină piine — scria o femeie din Tet — și aproape că plingeau sărării (de foame)...”¹⁴.

Nu era mai bună nici starea echipamentului. În condițiile luptelor de munte de pe frontul italian, soldații din tranșee erau în cămăși. Bluzele din timpul războiului confecționate din diferite fibre se rupseseră. Abia se putea găsi un soldat cu echipamentul complet; unul avea manta, dar nu avea cămașă, altul avea cămașă, dar îi lipsea tunica¹⁵. Aproape toată armata flămînzea și era în zdrențe, făcînd să-i scadă capacitatea de luptă.

La scăderea capacității de luptă și a forței de rezistență a armatei a contribuit în egală măsură și politica de asuprire națională. Alcătuită din soldați și ofițeri aparținînd pe de o parte națiunilor dominante, maghiară și germană, iar pe de altă parte naționalităților asuprite, armata austro-ungară era lipsită de omogenitatea necesară. Numai 7,6% din numărul soldaților și ofițerilor români au fost reținuți, iar majoritatea covârșitoare (92,4%) au fost trimiși pe front, în timp ce media generală arată că numai jumătate din soldații și ofițerii armatei austro-

⁹ În urma masivelor concentrări, cu precădere ale țăranilor, suprafața terenului înșămîntat a scăzut în țările supuse Ungariei cu 400.000 iugăre în 1915 față de 1914, iar în Transilvania în 1914 pămîntul arabil rămas nelucrat era de 10,15%, ajungîndu-se în unele locuri la 1/5. Concomitent și în aceeași proporție cu sporirea suprafețelor necultivate a scăzut și producția. (Șt. Pascu. C. C. Giurescu, I. Kovács, L. Vajda, *op. cit.*, p. 67.)

¹⁰ A. Bunea, Gh. Tomuța, *Frămîntări în rîndurile tineretului muncitor din Transilvania în 1917—1922*, în *AIIC*, I—II, 1958—1959, p. 357 și *Ujság*, nr. 250 din 27 octombrie 1918.

¹¹ *Ujság*, nr. 250 din 27 octombrie 1918.

¹² *Ellenzék*, nr. 93 din 25 aprilie 1918.

¹³ Arhiva Istorică a Academiei, Filiala Cluj, fondul Scrisorile soldaților de pe front în primul război mondial, scrisoarea Mariei Heringer din 7 decembrie 1914.

¹⁴ *M.M.T.V.D.*, vol. 5, p. 193 și V. M. Turok, *Ocerki istorii Austrii v 1918—1929 godah*, Moscova, 1955, p. 91—92.

¹⁵ V. M. Turok, *op. cit.*, p. 71—72.

ungare făceau parte din armata operativă, iar jumătate se aflau la părțile sedentare. Adresându-se șefului Statului major al armatei austro-ungare, Konrad von Hötzendorf, premierul maghiar, contele Ștefan Tisza se arăta mirat de faptul că unora dintre ofițerii români mobilizați la părțile sedentare li s-au încredințat posturi importante tocmai în Transilvania, unde populația românească se arăta mai ostilă monarhiei, de unde se conchide că ar fi fost mai bine ca acești ofițeri să fi fost scoși din mijlocul populației transilvănene și trimiși pe front¹⁶.

Infrîngerile suferite pe front și pierderile enorme în oameni și materiale au accelerat și mai mult procesul descompunerii armatei austro-ungare. Cifra celor morți și răniți este impresionantă, judecînd după numărul soldaților români transilvăneni morți și răniți. Românii din Transilvania, minăți în războiul imperialist împotriva voinței lor, au plătit pofta de cucerire a claselor dominante cu 41.739 morți pe cimpul de luptă, 11.275 morți în urma rănilor și bolilor și 25.405 invalizi¹⁷.

Mulți dintre soldații și ofițerii armatei austro-ungare, în special ai naționalităților asuprite, refuzînd să lupte pentru un stat ce-i persecuta, au preferat prizonieratul. Numai în Rusia se aflau în septembrie 1917 peste două milioane de prizonieri, soldați și ofițeri din armata austro-ungară¹⁸. Dintre aceștia, după datele Marelui stat major al armatei ruse, cifra prizonierilor români se ridica la 120.000¹⁹. După victoria Marii Revoluții Socialiste din Octombrie majoritatea prizonierilor din armata austro-ungară aflați în Rusia s-a reintors în țară însuflețiți de ideile revoluției socialiste.

Starea acestor soldați întorși din prizonierat era și mai rea decît a soldaților din țară, iar Ministerul de război și Comandamentul suprem al armatei austro-ungare erau incapabili să-i reechipeze. Într-o adresă din aprilie 1918 a Comandamentului suprem al armatei către Comisariatul guvernamental al Transilvaniei se arăta că din lipsă de pînză era imposibil ca prizonierii întorși din Rusia să fie înzestrați cu lenjeria de corp necesară. În același timp comisarul guvernamental al Transilvaniei a comunicat subprefectului comitatului Cojocna că pe teritoriul armatei I, adică în Transilvania istorică, umblîndu-se din casă în casă s-a reușit a se aduna 50.000 de schimburi lenjerie de corp, cu care au fost înzestrați doar o mică parte din foștii prizonieri²⁰.

Un alt factor care a contribuit la descompunerea armatei austro-ungare a fost nemulțumirea crescîndă a soldaților, provocată de suferințele și privațiunile la care erau supuse familiile lor. Astfel, soldatul Gheorghe Semionca din Sarasău, plasa Sighet, se plîngea la 12 noiembrie 1916 că familia sa nu a primit ajutorul de război²¹. Comandantul batalionului de rezervă nr. 21 din Cluj a comunicat la 2 august 1918 subprefectului comitatului Cojocna: „Zilnic este tot mai mare numărul soldaților care se prezintă la raport cu plîngerea că în general familiile lor nu primesc ajutorul de război sau primesc un ajutor mai mic decît cel prevăzut de regulament”²². La fel se plîngeau și soldații din batalionul de rezervă al regimentului nr. 51 infanterie din Cluj, care se afla la Praga²³. La începutul lunii noiembrie 1918 comandamentul militar din Sibiu a făcut cunoscut Ministerului de război din Viena că starea de spirit a soldaților români din Transilvania, care se întorceau de pe front, era deprimantă. Nemulțumirea lor era îndreptată

¹⁶ I. Rusu-Abrudeanu, *Păcatele Ardealului față de sufletul vechiului regat*, București, 1920, p. 257—258.

¹⁷ T. V. Păcățianu, *op. cit.*, p. 20.

¹⁸ V. M. Turok, *Criza regimului reacționar habsburgic*, în *ARS*, nr. 4, 1954, p. 62; V. Cheresteșiu, *op. cit.*, p. 248 și J. Gáll, *Hadifoglyok az 1917-es oroszországi forradalmakban*, în *Korunk*, nr. 10, 1957, p. 1334—1335.

¹⁹ C. Kirițescu, *Istoria războiului pentru întregirea neamului 1916—1919*, vol. 2, București, 1922, p. 90 și V. Cheresteșiu, *op. cit.*, p. 249.

²⁰ Arh. St. Cluj, fond. P.J. Cojocna, pach. 37, dos. 6418/1918.

²¹ Arh. St. Sighet, fond. P.J. Maramureș, pach. acte administrative 3612—3795, dos. 3719/1918.

²² Arh. St. Cluj, fond. P.J. Cojocna, pach. 52, dos. 13152/1918.

²³ Ibidem, pach. 56, dos. 15012/1918.

îndeosebi împotriva notarilor, care în ultimii doi ani de război s-au comportat abuziv față de familiile lor. Cererile celor rămași acasă nu au fost ascultate de notari și de prim-pretori. La rechiziții au procedat nedrept și au privat multe familii de ajutoarele de război²⁴.

Hrana insuficientă și lipsa de echipament, ca urmare a slabei organizări și a corupției din conducerea armatei; asuprirea socială și națională; înfrîngerile suferite pe front și pierderile în oameni și materiale au făcut să crească și să se întărească an de an mișcarea soldaților împotriva războiului imperialist și în același timp să scadă capacitatea de luptă și forța de rezistență a armatei austro-ungare, care în toamna anului 1918 s-a descompus în câteva săptămîni, pecetluind prin aceasta prăbușirea definitivă a monarhiei austro-ungare.

2. Lupta soldaților din Transilvania împotriva războiului imperialist a fost stimulată intens de acțiunile revoluționare ale muncitorimii și țărănimii.

Sub influența acestor mișcări antirăzboinice, germenii descompunerii armatei austro-ungare, materializat în lupta soldaților împotriva războiului imperialist, a apărut încă în anul 1914. Această luptă a îmbrăcat diverse forme: neprezentări la chemare, dezertări, răscoale, părăsiri în masă ale frontului etc. În primii ani de război forma cea mai răspîdită a fost dezertarea, fie din unitățile armatei combatante, fie din cele de la părțile sedentare, fie din detașamentele de muncitori militarizați. Conform raportului din 12 iunie 1918, al Inspectoratului de jandarmi din Ungaria către Ministerul de război ungar, numărul soldaților dezertori prinși pe teritoriul Ungariei a fost de 6689 în anul 1914 și de 26251 în 1915²⁵. Pentru a împiedica extinderea dezertărilor și a intimida pe soldați, comisarul guvernamental al Transilvaniei, în urma intervenției Comandamentului corpului 12 de armată din Sibiu, a cerut subprefectului comitatului Brașov în iunie 1915, ca ordinele de urmărire și prindere a soldaților să fie publicate în toate comunele de domiciliu ale dezertorilor pentru a fi stigmatizați. Totodată au fost sistate ajutoarele de război acordate pînă atunci familiilor celor care au dezertat²⁶.

Spre sfîrșitul anului 1915 și începutul lui 1916 a luat o mare amploare dezertarea din detașamentele de muncă a muncitorilor militarizați, încît Ministerul de interne s-a văzut nevoit să se adreseze subprefecților de comitate la 16 ianuarie 1916 cu următorul ordin: „Ministerul de război ungar ne-a comunicat că îndeosebi din detașamentele de muncitori militarizați organizate pe teritoriul comandamentului militar din Sibiu, a dezertat un mare număr de muncitori militarizați și cu toate că s-au luat măsurile cele mai severe pentru prinderea lor, ele nu au dat rezultat decît în cazuri rare. Dintre muncitorii care au dezertat în mod abuziv, afirmativ mulți nu s-au mai întors în comunele lor...“²⁷.

Ministerul de interne cerea subprefecților ca autoritățile administrative să sprijine pe cele militare pentru a împiedica dezertările. În același timp să vegheze ca muncitorii care aparțin cadrelor militare să respecte obligația de prezentare²⁸. Dar în ciuda acestui ordin și a supravegherii autorităților civile și militare, dezertările muncitorilor militarizați din detașamentele de muncă au continuat în tot cursul războiului.

După intrarea României în război alături de Antantă (august 1916), numărul soldaților dezertori din unitățile transilvănene ale armatei austro-ungare s-a mărit și mai mult. Ca urmare, la 4 septembrie 1916 comisarul guvernamental al Transilvaniei, la cererea comandamentului militar din Sibiu refugiat la Debrețin, a instituit starea excepțională (statariul). Conform dispozițiilor procedurii statariale, persoanele care recrutau soldați pentru un stat dușman, soldații care refuzau serviciul militar, dezertorii și spionii erau condamnați la moarte și executați imediat²⁹. Cu toate acestea numărul dezertorilor din armată a continuat să crească.

²⁴ Ibidem, pach. 60, dos. 17996/1918.

²⁵ M.M.T.V.D., vol. 5, p. 207.

²⁶ *Kolozsvári Hírlap*, nr. 166 din 16 iunie 1915.

²⁷ Arh. St. Sighet, fond. P.J. Maramureș, pach. acte prezidențiale ale subprefectului, dos. 28/1916.

²⁸ Ibidem.

²⁹ *Ellenzék*, nr. 21 din 4 septembrie 1916.

La 27 noiembrie 1916 același comandament militar din Sibiu a cerut subprefectului de Turda-Arieș să sisteze ajutorul de război la 17 familii, pe motivul că soldații aparținând acestora au dezertat din regimentul nr. 50 Alba-Iulia³⁰. Într-o adresă strict confidențială, primul ministru maghiar, contele Ștefan Tisza, a cerut la 30 ianuarie 1917 prefectului de Alba să comunice autorităților militare locale să supravegheze îndeaproape unele elemente de neîncredere mobilizate, deoarece ele ar putea „exercita o influență dăunătoare asupra spiritului patriotic al soldaților”³¹.

La sfârșitul anului 1916 cifra soldaților dezertori prinși pe teritoriul Ungariei a crescut cu peste 12.000 față de anul 1915, iar în 1917 numărul lor s-a ridicat la aproximativ 81.600³². Numai comandantul cercului VII jandarmereșc din Brașov a predat judecății 116 soldați dezertori în prima jumătate a anului 1917, iar în cea de a doua parte a anului, 291³³. În lunile mai și iunie ale aceluiași an pe teritoriul orașului Cluj au fost prinși și dați judecății 250 soldați dezertori³⁴. Dacă ținem cont că aceste date raportate de comandamentele jandarmerești se refereau numai la dezertorii prinși, ne putem da seama de proporțiile crescînde ale cazurilor de dezertare și de faptul că armata austro-ungară se descompunea treptat.

Datorită înrăutățirii situației soldaților, ca urmare a prelungirii războiului, în anul 1918 dezertările din armată au luat proporții de masă. Uneori se întîmpla ca la recrutările pentru front din 600 de oameni să se prezinte doar 80, restul dezertînd din vagoane și adăpostindu-se la populația civilă. În iunie 1918 a dezertat de pe frontul italian un întreg regiment din Graz. La Viena erau ascunși peste 60.000 dezertori din diferite unități³⁵. Numărul proceselor intentate pentru dezertare se ridica în Croația la o sută de mii³⁶. Referindu-se la proporția dezertărilor, M. Károlyi arăta în memoriile sale că acestea au atins cifre fantastice; că majoritatea soldaților plecați în concediu nu se mai întorcea la unități³⁷.

Soldații dezertori din Croația, unindu-se cu partizanii și alcătuiind detașamente de „cadre verzi”, s-au baricadat și fortificat în sate și păduri și au trecut la atacuri împotriva autorităților locale și a moșierilor³⁸. Detașamente asemănătoare s-au format și în munții Sloveniei și ai Transilvaniei. Ele se bucurau de sprijinul întregii populații muncitoare și îndeosebi al țărănimii.

Detașamentele de „cadre verzi” din Transilvania, care după unele date numărau zeci de mii de soldați dezertori din armata austro-ungară, acționau îndeosebi în munții Maramureșului, ai Bistriței și în Munții Apuseni³⁹. După datele citate în parlamentul ungar, numărul dezertorilor români din armata austro-ungară, în toamna anului 1918, era de 80.000, reprezentînd aproape a șasea parte din totalul românilor transilvăneni mobilizați⁴⁰.

Înmulțirea detașamentelor de „cadre verzi” și acțiunile lor tot mai îndrăznețe au produs alarmă în sînul claselor dominante din monarhie. La 19 ianuarie 1918 ministrul de interne s-a văzut nevoit să se adreseze subprefecților de comitate, subliniind: „Întrucît dezertorii... sînt periculoși nu numai pentru purtarea războiului, ci și pentru siguranța publică, vă invit a îndruma organele în subordine să

³⁰ Fostele Arh. Sf. P.R. Turda, fond. P.J. Turda-Arieș, pach. neinventariat dos. 11869/1917.

³¹ Arh. St. Alba-Iulia, fond. P.J. Alba, U. 685/1917.

³² *M.M.T.V.D.*, vol. 5, p. 207.

³³ *IstRom*, vol. 4 (machetă), p. 1110.

³⁴ *Kolozsvári Hirlap*, nr. 171 din 18 iulie 1917.

³⁵ V. M. Turok, *Očerki istorii Avstrii v 1918—1929 godah*, p. 71.

³⁶ I. A. Pisarev, *Podjom masovo revoliucionnovo dviženia narodov Jugoslavii 1918—1919 godah*, în *Voprosy istorii*, nr. 9, 1953, p. 23.

³⁷ M. Károlyi, *Egy egész világ ellen*, vol. 1, München, 1923, p. 360.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ C. Daicoviciu, L. Bányai, V. Cheresteșiu, V. Liveanu, *Lupta revoluționară a maselor, factor hotărîtor în unirea Transilvaniei cu România*, în *Studii*, nr. 6, 1958, p. 34; V. Liveanu, *op. cit.*, p. 438.

⁴⁰ Șt. Pascu, C. C. Giurescu, I. Kovács, L. Vaida, *op. cit.*, p. 87.

urmărească cu cea mai mare atenție controlul dezertorilor militari⁴¹. În același timp ministrul a cerut prefecților să dea ordin organelor de poliție să îndeplinească în mod foarte riguros dispoziția privind adunarea armelor militare și a muniției de la populație⁴².

Dând ascultare ordinelor ministrului de interne și aflînd că în pădurile din Munții Apuseni de pe teritoriul comitatului Turda-Arieș se afla un mare număr de soldați dezertori constituiți în adevărate detașamente, iar posturile de jandarmi erau incapabile să oprească acțiunile lor, subprefectul comitatului a cerut comandantului jandarmeriei locale să se adreseze Comandamentului teritorial din Transilvania, pentru a trimite forțe militare corespunzătoare care să curețe regiunea muntoasă și să restabilească siguranța publică⁴³. Tot cu scopul de a nimici detașamentele de „cadre verzi” și a restabili siguranța publică, la 12 iunie 1918 Inspectoratul de jandarmi ungar a făcut un raport către Ministerul de interne, în care a propus să se mărească efectivul jandarmeriei cu încă 6000 de jandarmi; să se proclame starea excepțională pe teritoriile tuturor comandamentelor militare, iar populația care va sprijini pe dezertori să fie amenințată cu dispozițiile legii 63 din 1912⁴⁴. În urma rapoartelor Inspectoratului jandarmeriei și ale altor autorități militare și civile, la 29 iunie în circumscripția de honvezi Cluj, iar la 15 iulie 1918 în întreg Ardealul a fost introdusă din nou starea excepțională. Potrivit dispozițiilor legii excepționale, dezertorii prinși trebuiau să fie predați celui mai apropiat comandament⁴⁵. Organizîndu-se în puternice detașamente și bucurîndu-se de sprijinul populației, fără a ține seama de creșterea numerică a jandarmilor și de prevederile legilor excepționale, soldații dezertori atacau și devastau fără încetare trenurile, pe marii proprietari și duceau chiar lupte contra jandarmilor și a unităților militare trimise în urmărirea lor. Astfel în august 1917 mai multe detașamente de „cadre verzi” acționau pe linia ferată Brașov—Oradea. Referindu-se la atacurile continue ale acestor detașamente, ziarul burghez „Üjság” din Cluj scria: Este timpul suprem ca poliția C.F. să-și înceapă activitatea. Pe întreaga linie sînt stări insuportabile. În fața „bandelor” organizate nimic nu este imposibil, nici unul din vagoanele de marfă aflate pe linie nu este în siguranță⁴⁶. În Banat, detașamentele de dezertori, ascunzîndu-se prin porumbiști, devastau recolta marilor proprietari și vagoanele de tren⁴⁷.

Un puternic detașament de dezertori alcătuit la sfîrșitul anului 1917 acționa în satele și comunele din jurul Aradului, pricinuind pagube serioase marilor proprietari. În anul 1918 numărul detașamentelor de „cadre verzi” care acționau în împrejurimile orașului Arad s-a înmulțit. La jumătatea lunii septembrie aceste detașamente bine înarmate au dat adevărate lupte timp de două zile cu jandarmii și unitățile militare trimise contra lor⁴⁸. La hotarul dintre munții Bistriței și Maramureșului acționau alte detașamente de „cadre verzi”. În numărul său din 1 septembrie 1918, ziarul „Ellenzék” din Cluj arăta că în această regiune muntoasă soldații dezertori, înmulțindu-se considerabil, s-au constituit în detașamente care „jefuiesc și fură, ba au organizat și o întreprindere unde prelucrează lemnele... și le valorifică prin metoda schimbului. Jandarmeria a avut multe lupte sîngeroase cu aceste bande. În hotarul comunei Romuli... au împușcat pe jandarmul Neidiger”.

⁴¹ Arh. St. Cluj, fond P.J. Cojocna, pach. 23, dos. 1932/1918.

⁴² Arh. St. Sighet, fond. P.J. Maramureș, pach. acte diverse, dos. Mișcarea socială din Maramureș.

⁴³ Fostele Arh. Sf. P. R. Turda, fond. P. J. Turda-Arieș, pach. neinventariat, dos. 4506/1918.

⁴⁴ M.M.T.V.D., vol. 5, p. 208.

⁴⁵ Arh. St. Cluj, fond. P. J. Cojocna, pach. 57, dos. 11578/1918 și *Üjság*, nr. 164 din 16 iulie 1918.

⁴⁶ *Üjság*, nr. 200 din 24 august 1917.

⁴⁷ *Temesvári Hírlap*, nr. 283 din 13 octombrie 1917.

⁴⁸ *Aradi Hírlap*, nr. 78 din 13 februarie 1918 și V. M. Turok, *Očerki istorii Avstrii v 1918—1929 godah*, p. 48.

În toamna anului 1918, luptele dintre detașamentele de „cadre verzi” și jandarmi, poliști și patrurile militare au luat un caracter general. Numeroaselor sentințe de condamnare la moarte ale tribunalelor militare și regulamentelor care puneau în afara legii pe soldații dezertori, „cadrele verzi” au răspuns prin acțiuni și mai viguroase, iar în luptele date cu jandarmii și forțele militare au ieșit adesea biruitoare. În cele din urmă acțiunile dezertorilor din interiorul monarhiei s-au transformat în adevărate răscoale armate, iar lupta contra lor a luat caracterul unui război civil. În Boemia, în preajma castelului contelui Czernin, în Ungaria și în munții Transilvaniei lupta detașamentelor de „cadre verzi” devenise foarte violentă. În Croația lupta acestor detașamente s-a transformat într-o adevărată mișcare revoluționară îndreptată împotriva stăpînirii austro-ungare⁴⁹. Acțiunile anti-războinice ale „cadrelor verzi” desfășurate în perioada 1914—1918 au făcut să scadă forța de rezistență și capacitatea de luptă a armatei habsburgice și să grăbească procesul de descompunere.

Începînd cu anul 1917, îndeosebi după ce în Rusia a triumfat cea de a doua revoluție burghezo-democratică, paralel cu acțiunile „cadrelor verzi” împotriva claselor dominante și a războiului imperialist, au căpătat amploare din ce în ce mai mare și răscoalele soldaților din unitățile combatante. Astfel în aprilie 1917 s-au răscolit o parte din soldații regimentului nr. 50 Alba Iulia care se afla pe frontul rusc. La 7 aprilie 1917 comandamentul militar din Sibiu a comunicat subprefectului comitatului Turda-Arieș să sisteze imediat ajutorul de război la 3 familii ai căror aparținători aflați pe frontul rusc au fost împușcați pentru participarea lor la răzvrătire și pentru refuzul de a se supune ordinelor militare⁵⁰.

În urma ascuțirii la maximum a contradicțiilor interne și a coacerii crizei revoluționare, la sfîrșitul anului 1917 și începutul lui 1918, simptomele descompunerii armatei austro-ungare au devenit deosebit de evidente. Victoria Marii Revoluții Socialiste din Octombrie a făcut să se șteargă deosebiriile dintre tranșeele de pe frontul de est. Fraternizările dintre soldații austro-ungari și ruși s-au înmulțit, iar ideile revoluționare au început să se răspîndească tot mai mult în sinul armatei habsburgice, subminînd-o. Mișcarea soldaților flămînzi și istoviți împotriva războiului imperialist, pentru încheierea imediată a păcii și eliberarea socială și națională a devenit tot mai intensă. Tot mai multe erau cazurile de evadări, nesupunere, atitudine potrivnică față de poruncile primite și răscoale. La 6 ianuarie 1918 un grup de soldați din regimentul nr. 82 infanterie de la Odorhei a atacat detașamentul de poliție militară, omorînd pe comandant. Pentru a înăbuși revolta a fost nevoie de intervenția unei companii de soldați⁵¹.

În primele luni ale anului 1918, o influență puternică asupra soldaților din armată a avut-o greva generală a muncitorilor din Austro-Ungaria din 14—21 ianuarie. Greva antirăzboinică a muncitorilor a fost întîmpinată cu mare însuflețire de soldații care doreau pace. La Budapesta două batalioane ce trebuiau să plece pe front au depus armele⁵². În același timp soldații români și unguri din regimentul nr. 63 Bistrița, care aveau în față unități ale armatei a patra ruse, au declarat ofițerilor că „la prima încercare de a-i trimite înainte, vor depune armele”. În rîndurile altor unități ardelenice aflate în Ucraina s-au produs chiar răscoale⁵³.

După încheierea păcii de la Brest-Litovsk o parte din unitățile armatei austro-ungare din răsărit au fost transferate pe frontul italian. Acestea, aducînd cu ele ideile Revoluției Socialiste din Octombrie, au contribuit la descompunerea armatei și pe acest front. În cîntea zilei de 1 Mai 1918 de pildă, elementele revoluționare din regimentul nr. 43 Caransebeș și din alte regimente de pe frontul italian au organizat demonstrații și au răspîndit manifeste revoluționare⁵⁴.

⁴⁹ *M.M.T.V.D.*, vol. 5, p. 257 și V. M. Turok, *op. cit.*, p. 85.

⁵⁰ Fostele Arh. Sf. P. R. Turda, fond. P. J. Turda-Arieș, pach. neinventariat, dos. 654/1917.

⁵¹ *Hunyadvármegye*, nr. 2 din ianuarie 1918.

⁵² *M.M.T.V.D.*, vol. 5, p. 128.

⁵³ V. Liveanu, *op. cit.*, p. 437—438.

⁵⁴ C. Daicoviciu, L. Bányai, V. Cheresteșiu, V. Liveanu, *op. cit.*, p. 34.

Tot sub influența grevei generale a muncitorilor, la 1 februarie a izbucnit o puternică răscoală în rândurile marinarilor din flota austro-ungară care staționa în portul militar Cattaro din Marea Adriatică. La răscoală au luat parte circa 5000 de marinari, soldați și muncitori din arsenale, care au ridicat steagul roșu pe 40 de nave. O trăsătură caracteristică a răscoalei a fost că la ea au participat marinari, soldați și muncitori aparținând tuturor naționalităților din Austro-Ungaria. Aceștia au ales un sfat revoluționar, care a înaintat comandamentului flotei din Pola o serie de revendicări, printre care cele mai însemnate au fost:

- a) Îmbunătățirea alimentației.
- b) Încheierea păcii.
- c) Dreptul națiunilor la autodeterminare.

Dar după trei zile de rezistență răscoala soldaților, marinarilor și muncitorilor de la Cattaro, la care s-au alăturat și marinarii, soldații și muncitorii din porturile Pola, Split și Sibenik, a fost înăbușită de focul bateriilor de coastă, de infanterie, de vasele aflate sub comanda viceamiralului Horthy, precum și de submarinele germane. Numărul marinarilor români care au participat la răscoala de la Cattaro, Pola, Split și Sibenik s-a ridicat la peste 1000 de persoane. Unii dintre ei au făcut parte din sfatul revoluționar și după înăbușirea răscoalei au fost executați⁵⁵.

Răscoala de la Cattaro a constituit începutul avântului revoluționar în armata austro-ungară. Elementele revoluționare, intensificând propaganda antirăzboinică printre soldați, au încercat să organizeze sfaturi într-o serie de unități. Într-un ordin al Comandamentului suprem al armatei, dat la 1 martie 1918 către comandanții de unități, se arată că: „Cercurile socialiste radicale urmînd pilda bolșevică, încearcă să creeze sfaturi militare sau instituții asemănătoare“. Pentru a zădărnici această acțiune comandamentul cerea ca:

- a) Scrisorile soldaților să fie sever cenzurate.
- b) Ofițerii să-și cunoască bine oamenii pentru a depista cu ușurință elementele care desfășoară propagandă socialistă.
- c) Să se introducă informatori între soldați, care să raporteze despre felul de gîndire al acestora.
- d) Ofițerii să facă totul pentru a împiedica înrădăcinarea ideilor socialiste în regimente.
- e) Comandanții de companii să țină de trei ori pe săptămînă cursuri de combatere a ideilor socialiste.
- f) Soldații întorși din concediu să fie percheziționați pentru a nu introduce în unități foi volante socialiste⁵⁶.

Dar în ciuda ordinelor Comandamentului suprem al armatei, în primăvara și vara anului 1918 au izbucnit tulburări și răscoale în numeroase regimente și unități militare aflate fie pe front, fie în spatele frontului. Printre ele amintim doar răscoala din 20 mai 1918, a soldaților din regimentul nr. 7 din Seghedin, din care făceau parte mulți români⁵⁷.

Pe măsură ce înaintăm spre mijlocul anului 1918, tulburările și răscoalele din sinul armatei, la care iau parte deopotrivă soldații tuturor naționalităților din monarhie, capătă o amploare din ce în ce mai mare, prevestind descompunerea inevitabilă a armatei austro-ungare. Ele sînt stimulate de creșterea luptei revoluționare a maselor populare, în fruntea cărora se afla muncitorimea. Sub impulsul luptei generale a maselor populare împotriva exploatării și a războiului imperialist, pentru pace, pîine și libertate națională, în luna iunie 1918 s-au ridicat și soldații români cantonați la Kragujevaț (Serbia)⁵⁸. Între 6 și 12 august în gara Noua Suliță s-au revoltat două regimente de infanterie alcătuite din soldați transilvăneni. Revolta

⁵⁵ T. Albani, *Douăzeci de ani de la unire*, vol. 1, Oradea, 1938, p. 130; C. Daicoviciu, L. Bányai, V. Cheresteșiu, V. Liveanu, *op. cit.*, p. 33 și V. Liveanu, *op. cit.*, p. 432.

⁵⁶ *M.M.T.V.D.*, vol. 5, p. 199—200.

⁵⁷ V. Liveanu, *op. cit.*, p. 438.

⁵⁸ V. M. Turok, *Criza regimului reacționar habsburgic*, în *ARS*, nr. 4, 1954, p. 79 și C. Kirițescu, *op. cit.*, p. 490.

s-a produs în timp ce regimentele erau transferate de pe frontul rusesc pe cel italian⁵⁹. Pentru a înăbuși răscoalele și a opri procesul de descompunere al armatei, comandamentele militare au folosit adesea mitralierele și artileria. Cu toate acestea, răscoalele soldaților nu au putut fi înăbușite decât în mod temporar. Armata austro-ungară nu mai voia și nu mai putea să continue războiul.

În creșterea avântului revoluționar al maselor și descompunerea armatei austro-ungare un rol însemnat l-au avut prizonierii de război întorși din Rusia. Încă din perioada de pregătire a Marii Revoluții Socialiste din Octombrie, numeroși prizonieri austro-ungari aflați în Rusia au intrat în Armata Roșie și au participat la insurecția proletară. După victoria Revoluției din Octombrie, începând cu ianuarie 1918, o parte din acești prizonieri s-au reîntors în țară aducând cu ei suflul revoluției socialiste. Mulți prizonieri, membri sau simpatizanți ai organizațiilor revoluționare ce au luat naștere printre prizonierii austro-ungari aflați în Rusia, au primit la plecare materiale (broșuri, ziare, manifeste) și îndrumări pentru desfășurarea agitației revoluționare. Aceste materiale au fost răspândite atât în rândurile populației civile, cât și în armată. Ele arătau soldaților caracterul nedrept al războiului și refuzul claselor dominante de a încheia pacea. Subliniind că soldații ruși au ajuns la convingerea că pământul pe care trebuiau să-l cucerească se afla în patria lor, un manifest răspândit printre soldații din Maramureș îi îndemna să refuze a mai lupta și să întoarcă armele împotriva acelor care au dezlănțuit războiul⁶⁰.

Pentru a împiedica răspândirea materialelor revoluționare printre soldați și populația civilă, autoritățile au luat o serie de măsuri. Astfel la 25 ianuarie 1918 ministrul de interne, arătând că printre soldați s-au găsit manifeste potrivnice armatei, a cerut prefectilor de comitate să le urmărească cu cea mai mare atenție și să împiedice răspândirea lor⁶¹. Multe materiale cu conținut revoluționar s-au răspândit în rândurile armatei austro-ungare trecând direct peste linia frontului rusesc. La 7 februarie 1918, ministrul de interne a comunicat în parlamentul ungar că: „Ordinea socială este periclitată foarte serios datorită grevelor de masă... și datorită mișcărilor revoluționare...”. El a constatat că peste linia frontului erau strecurate tipărituri cu conținut revoluționar venite din Rusia, iar prizonierii ruși aflați în Austro-Ungaria făceau în mod sistematic propagandă revoluționară⁶². Asemenea tipărituri au fost răspândite la începutul lunii martie printre soldații călători din Transilvania și îi îndemneau să refuze a se supune, să depună armele și să nu mai lupte⁶³.

În luna septembrie și în special în octombrie 1918, în urma înrăutățirii la maximum a situației soldaților și a intensificării agitației revoluționare desfășurate de muncitori și foștii prizonieri, descompunerea armatei austro-ungare a luat proporții de masă. La Cluj un grup de ofițeri români, printre care se aflau și foști prizonieri în Rusia, a somat conducerea Partidului Național Român să înceapă o mișcare națională și în sprijinul acesteia ei plănuiau să organizeze o răscoală a garnizoanei din Cluj, alcătuită în majoritate din români⁶⁴.

Conform declarației primului ministru maghiar, Wekerle, ziua de 22 octombrie 1918 a marcat începutul prăbușirii totale a armatei austro-ungare. „Faceți ce vreți... — a spus primul ministru — frontul a început să se descompună”⁶⁵. Și cetindu-se în fața deputaților din parlament o telegramă adresată contelui M. Károlyi, s-a arătat că soldații croați din regimentul nr. 79 infanterie din Fiume au luat cu asalt cazarma honvezilor, au dezarmat pe aceștia, au ocupat fabrica de tutun și palatul justiției, au deschis închisoarea și după o scurtă ciocnire au

⁵⁹ V. Liveanu, *op. cit.*, p. 437—438.

⁶⁰ Arh. St. Sighet, fond. P. J. Maramureș, pach. acte confidențiale ale subprefectului, actul 16/1918.

⁶¹ Ibidem, pach. acte diverse, dos. Mișcarea socialistă din Maramureș, din 1918.

⁶² *M.M.T.V.D.*, vol. 5, p. 125—126.

⁶³ Arh. St. Sighet, fond. P. J. Maramureș, pach. acte diverse, dos. Mișcarea socialistă din Maramureș din 1918.

⁶⁴ V. Liveanu, *op. cit.*, p. 470.

⁶⁵ B. Brehm, *Weder Kaiser noch König*, Leipzig, 1926, p. 177.

dezarmat pe polițiști și au ocupat clădirea poliției. Pentru a împiedica autoritățile militare să trimită contra lor trupe credincioase guvernului, răsculații au demonstrat șinele de la calea ferată pînă la localitate Donițe⁶⁶. La 24 octombrie s-au răscolat soldații diviziei nr. 27 de infanterie alcătuită în majoritate din transilvăneni și care staționa în Larici, pe frontul italian. Semnalul de răscoală l-a dat regimentul nr. 25 infanterie, care a refuzat să intre în foc. Pentru a potoli răscoala, la fața locului a venit arhiducele Josef, comandantul armatei din Tirol, dar a fost imposibil să se apropie de răsculați, deoarece aceștia, baricadându-se, au deschis focul⁶⁷.

Ridicarea soldaților din divizia nr. 27 a fost urmată de răscoala soldaților din divizia nr. 38 honvezi alcătuită din secui ardeleni. La ordinul comandantului de a intra în linia întâi, soldații regimentului nr. 22 honvezi din această divizie au declarat că refuză să mai lupte⁶⁸. Atunci arhiducele Josef a dat ordin să fie introdusă în linia de atac divizia austriacă „Edelweis” pentru a putea rezista pînă la încheierea armistițiului. Dar și soldații acestei divizii au refuzat să intre în luptă. La fel au refuzat să mai lupte și soldații din divizia „Hesser”⁶⁹. În fața refuzului general, la 30 octombrie 1918, Comandamentul suprem al armatei austro-ungare a fost silit să ceară armistițiu. În același timp în unele provincii ale monarhiei izbucnise revoluția burghezo-democratică.

Datorită luptelor revoluționare ale maselor populare și ale soldaților, la 28 octombrie 1918 cehii s-au separat de monarhie. La proclamarea republicii cehi au ajutat și regimentele ardeleni nr. 2 din Brașov și nr. 51 din Cluj. Soldații transilvăneni au refuzat ordinul comandamentului austriac de a trage în populația răsculată, au arestat pe comandantul trupelor din Cehia, au ocupat o serie de instituții publice din Praga pe care apoi le-au predat socolilor cehi și au deschis populației depozitele austriece de arme⁷⁰.

La 29 octombrie 1918, s-au separat de Austro-Ungaria și slavii de sud. Marinarii români din portul Pola s-au alăturat revoluției, participînd la înlăturarea comandamentului și ofițerilor flotei și la înlocuirea lor cu sfaturile militare⁷¹.

În noaptea de 30/31 octombrie a izbucnit revoluția la Budapesta. Soldații ardeleni din regimentul nr. 50 Alba-Iulia au luat parte la asaltul unei școli militare în care se baricadaseră ofițerii regaliști⁷². Simultan și în mod independent, flăcările revoluției burghezo-democratice s-au aprins și în Transilvania. Luptele revoluționare din octombrie—noiembrie 1918 din Transilvania s-au desfășurat pe terenul contradicțiilor sociale și naționale existente în această provincie și care s-au ascuțit la maximum în timpul războiului imperialist. La 31 octombrie 1918, în Timișoara, Arad, Oradea, la chemarea organizațiilor social-democrate au loc greve generale însoțite de mari demonstrații de stradă, pentru un regim democratic, pentru drepturi naționale, pentru încheierea imediată a păcii. Grevele și demonstrațiile politice au pus în mișcare și țărănimea.

Izbucnirea revoluției burghezo-democratice pe cuprinsul monarhiei a fost însoțită de prăbușirea fronturilor. Pe frontul italian, după trei zile de lupte grele, soldații diviziilor din Ungaria au aruncat cei dintii armele. Soldații unguri, români, cehi, sloveni, croați, sîrbi, poloni și chiar austrieci nu aveau decît un singur gînd: să se întoarcă acasă și, părăsind fronturile, înarmați cu puști și grenade, se reîntorceau la vetrele lor. Într-o adresă a Ministerului de război ungar de la începutul lunii noiembrie 1918, către subprefecții de comitate, se arăta că în ciuda apelurilor și a ordinelor date soldații se reîntorceau acasă „cu arme, muniții și echipament” și refuzau să le predea. Ministerul cerea insistent subprefecților să facă totul

⁶⁶ *Ibidem*, p. 178.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 196—207.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 207—208.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 214—219.

⁷⁰ *M.M.T.V.D.*, vol. 5, p. 264; T. Albani, *op. cit.*, p. 218—219 și V. Liveanu, *op. cit.*, p. 450.

⁷¹ V. Liveanu, *op. cit.*, p. 450.

⁷² *Ibidem*, p. 489—490.

pentru a ridica de la acești soldați efectele militare și în special armele și muniția⁷³. În același timp, comandamentul militar din Sibiu a cerut telegrafic subprefecților din Transilvania ca soldații ce se întorceau acasă să fie dezarmați cu ajutorul personalului căilor ferate, al jandarmilor și al organelor administrative locale, iar armele și muniția să fie predate celui mai apropiat comandament⁷⁴. Concomitent s-au ridicat și soldații din interiorul țării. Dezarmînd pe ofițerii reacționari, abandonînd unitățile și evadînd din cazărmi, soldații de la părțile sedentare s-au unit cu cei întorși de pe fronturi, inundînd satele și orașele.

În unele localități dezarmarea ofițerilor și evadarea soldaților din cazărmi au fost înlesnite de masele populare răsculate. Astfel soldații din garnizoana Arad, evadînd cu ajutorul populației, au incendiat barăcile militare, au eliberat din cetate pe soldații deținuți și au devastat magaziile de arme și de alimente⁷⁵. La Timișoara grevele și demonstrațiile politice ale muncitorilor au pus în mișcare și pe soldații din garnizoană. Aceștia, degradînd pe ofițeri și smulgîndu-le insignele imperiale de pe chipie, au părăsit cazărmiile, răspîndindu-se prin oraș. La cererea subprefectului de Arad de a i se trimite ajutor, comandamentul militar din Timișoara a răspuns că soldații din batalioanele trimise au dezertat în timp ce se imbarcau în tren⁷⁶. La Caransebeș, pentru a împiedica evadarea soldaților din cazărmi, comandamentul militar a dat un ordin de zi prin care se interzicea pătrunderea persoanelor străine militare și civile în cazărmi⁷⁷.

La 2 noiembrie 1918 s-au răscolat și soldații garnizoanei din Sibiu. Ei au eliberat pe deținuții militari și pe prizonierii ruși, apoi împreună cu cei eliberați au luat drumul satelor. În gara Teiuș soldații, coborînd din trenuri, au degradat pe ofițeri, le-au smuls insignele și au devastat magaziile militare de la Coșlar⁷⁸. La Cluj și Dej soldații din garnizoane, sprijiniți de populația răsculată, au refuzat să mai îndeplinească serviciul militar și, luînd cu ei armele, au plecat la vetre⁷⁹. Simultan la Oradea s-au răscolat soldații regimentelor nr. 4 honvezi și nr. 37 infanterie. În timp ce comandantul regimentului de honvezi căuta să liniștească pe soldați, cerîndu-le să-și facă datoria, un muncitor aflat în rîndurile răsculaților a strigat: „Nu mai credeți vorbelor. Timpul promisiunilor a trecut. Cereți pămînt. Dacă au știut să legifereze în timp de 24 de ore votul universal, vor ști să împartă repede și pămîntul“. În același timp un soldat invalid a strigat: „Trăiască Garda Roșie!“ Soldații celor două regimente, repetînd în cor „Trăiască Garda Roșie“, au dezarmat sentinelele, au somat pe ofițeri să-și dea jos gradele și insignele imperiale, au organizat un sfat militar revoluționar și au eliberat din închisoare pe soldații întemnițați⁸⁰.

Acțiuni asemănătoare au avut loc aproape în toate orașele de garnizoană ale Transilvaniei. Apáthy István, comisar al guvernului Károlyi pentru Transilvania, arăta că la începutul lunii noiembrie 1918 Comandamentul trupelor din Ardeal cu sediul la Cluj nu mai dispunea nici măcar de 10 soldați care să-i dea ascultare⁸¹. Armata austro-ungară încetase să mai existe.

Descompunerea armatei austro-ungare a însemnat nimicirea principalului stîlp de susținere al regimului reacționar, antidemocratic, de oprimare socială și națională din imperiul habsburgic. În urma prăbușirii armatei, la 3 noiembrie 1918:

⁷³ Arh. St. Cluj, fond. P. J. Cojocna, pach. 66, dos. 98/1918.

⁷⁴ *Ibidem*, pach. 60, dos. 17944/1918.

⁷⁵ *Aradi Közlöny*, nr. 254 din 8 noiembrie 1918.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ Foste Arh. Sf. P. R. Arad, fond. P. J. Arad, actul 27145/1918.

⁷⁸ I. Kovács, *Az erdélyi parasztság támadása a tőkés-földesúri hatalom helyi szervei ellen 1918 év november első felében*, în *Studia*, tomus III, nr. 8, Series IV, 1958, p. 131; L. Bányai, *A Nagy Októberi Szocialista Forradalom erdélyi hullámai*, în *Korunk*, nr. 10, 1957, p. 1306 și Arh. St. Alba-Iulia, fond. P. J. Alba, U. 679/1918.

⁷⁹ L. Bányai, *op. cit.*, p. 1306 și I. Kovács, *op. cit.*, p. 131.

⁸⁰ *Aradi Közlöny*, nr. 271 din 28 noiembrie 1918 și *Temesvári Hírlap*, nr. 270 din 29 noiembrie 1918.

⁸¹ C. Daicoviciu, L. Bányai, V. Cheresteșiu, V. Liveanu, *op. cit.*, p. 38.

Austro-Ungaria a capitulat fără condiții. Conform armistițiului încheiat la Padova, armata austro-ungară a fost în principiu demobilizată și desființată, cu excepția a 20 de divizii. Jumătate din bunurile armatei, precum și flota militară au trecut în posesiunea Antantei⁸².

3. Soldații, care cunoșteau acțiunile revoluționare întreprinse de muncitori în orașele și centrele industriale, părăsind fronturile și cazărmlile și întorcându-se acasă cu armele în mâini, au revoluționat satele. Punându-se în fruntea țăranilor răsculați, soldații, ei înșiși țărani, au atacat autoritățile administrative locale, instrumente ale asupririi sociale și naționale, au dezarmat și alungat pe jandarmi. Referindu-se la atacurile conduse de soldați și foștii prizonieri, ministrul de interne din guvernul Károlyi, Batthyány, menționează în memoriile sale: „De pretutindeni veneau nenumărate plângeri că grupuri înarmate, mari și mici, de soldați, dezertori de pe fronturi răsturnau totul, jefuiau, prădau, terorizau și în unele părți omorau“. Din toate părțile i se cerea să trimită armată, dar aceasta nu mai exista⁸³.

În satele transilvănene apariția în grupuri compacte a soldaților înarmați, dezertori de pe fronturi și evadați din cazărmi, a fost semnalată chiar din primele zile ale lunii noiembrie 1918: „Soldații care se întorceau acasă — scria ziarul „Aradi Közlöny“ în numărul său din 3 noiembrie 1918 — au dus pretutindeni în țară vestea că s-a proclamat libertatea... Masele ușor influențabile au crezut că pentru toate mizeriile suferite timp de 5 ani de zile... a sosit ceasul răzbnării“. Un alt ziar burghez, „Nagyváradi Napló“, menționa că la soldații întorși se simțea „lozinka rusă“ și „școala rusă“⁸⁴. Sosirea soldaților a produs groază în rindurile marilor proprietari, ale notarilor și altor funcționari impilatori. Mulți dintre ei, pentru a scăpa de răzbnarea maselor, s-au refugiat la orașe lăsându-și averea pradă. În noaptea de 4 noiembrie 1918, mai multe grupuri de soldați sprijinite de populația locală au atacat domeniul Hámory din Sofronea, comitatul Arad, devastându-l complet. Împotriva soldaților răsculați a fost trimis un detașament de 20 militari credincioși guvernului Károlyi. Răsculații fiind însă bine înarmați și superiori numeric, au reușit să respingă detașamentul, rănind grav pe comandant⁸⁵. Ocupându-se cu atacurile dezlănțuite de soldații plecați de pe front și din cazărmi împotriva moșierilor din jurul Aradului, ziarul „Debreceni Független Újság“ relatea la 6 noiembrie 1918 că soldații întorși de pe front și cei plecați din cazărmi, contrar dispozițiilor categorice ale consiliului național, au creat în comitatul Arad și împrejurimi o situație foarte periculoasă. „Această masă neînfrinată de bolșevici periclitează siguranța publică îndeosebi în localitățile mici“. În Utvinis au atacat castelul contelui Robert Zselenszky, iar în Macia au pregăt看 un atentat împotriva contelui Károlyi Gyula, care a reușit să se refugieze la Arad⁸⁶.

În comuna Șeitin, comitatul Arad, soldații răsculați au pătruns în ziua de 2 noiembrie 1918 în prăvăliile negustorilor bogați, devastându-le. Soldații intenționau să ocupe și clădirea poștei⁸⁷. În aceeași zi un alt detașament de soldați răsculați a atacat castelul contelui Emil Uchtritz din Banhid. Contele însă a reușit să se refugieze la Arad⁸⁸. În localitatea Ineu la 4 noiembrie 1918 a avut loc o ciocnire singeroasă între soldații răsculați și un detașament de armată trimis contra lor din Arad. Lupta a durat patru ore și s-a soldat cu 8 morți, 20 de răniți grav și alți 200—300 răniți mai ușor⁸⁹. O ciocnire similară s-a produs și la Timișoara. Soldații răsculați, sprijiniți de populație, s-au ciocnit cu trupele credincioase guvernului Károlyi și cu elevii școlii militare. După unele date numărul morților s-a ridicat la 14, iar după altele la 40. Cifra celor răniți a fost deosebit de mare⁹⁰.

⁸² V. T. Potemkin, *Istoria diplomației*, vol. 3, 1948, p. 431.

⁸³ T. Batthyány, *Beszámoló*, vol. 1, Budapesta, 1926, p. 294.

⁸⁴ *Nagyváradi Napló* din 6 noiembrie 1918.

⁸⁵ *Arad és vidéke*, nr. 251 din 5 noiembrie 1918.

⁸⁶ *M.M.T.V.D.*, vol. 5, p. 327.

⁸⁷ *Arad és vidéke*, nr. 249 din 3 noiembrie 1918.

⁸⁸ *Aradi Közlöny*, nr. 249 din 3 noiembrie 1918.

⁸⁹ *Arad és vidéke*, nr. 251 din 5 noiembrie 1918.

⁹⁰ *Temesvári Hírlap*, nr. 247 din 2 noiembrie 1918.

Răscoala soldaților din Timișoara s-a extins repede în împrejurimi. Despre acest fapt ne relatează numeroase documente oficiale. Conform acestora, soldații din comunele Șoșdea, Ramna, Ierșnic, Setaic, Comloș etc. s-au ridicat atât împotriva jandarmilor cât și împotriva moșierilor și a autorităților comunale. În unele comune, ca de pildă la Lueta, populația ajutată de militari a destituit pe jandarmi și consiliul comunal⁹¹.

La 7 noiembrie 1918, o ciocnire sîngeroasă a avut loc între soldații răsculați și cadeții școlii militare din Oradea. Răsculații refuzînd să predea armele, cadeții au deschis foc de mitralieră asupra vagoanelor în care se aflau, omorînd 13 răsculați și rănind pe mulți alții⁹². Tulburări soldățești au avut loc și la Careii Mari, scria ziarul „Szatmármegyei Közlöny” în numărul din 3 noiembrie 1918. În Maramureș soldații răsculați au devastat domeniile statului de la Talaborfalva⁹³. Potrivit rapoartelor telegrafice primite, comandamentul militar din Košice a comunicat la 13 noiembrie 1918 unităților din subordine rămase credincioase că „inițiatorii jafurilor, tilhăriilor ce se întîmplă pe teritoriul țării sînt în cele mai multe cazuri prizonierii de război... și soldații care se întorc direct de pe front⁹⁴. Pe linia Cluj—Oradea soldații răsculați au distrus în mai multe rînduri firele telefonice pentru a împiedica autoritățile să organizeze în comune represalii contra lor. Mai mult, în localitatea Ciucea soldații dezertori înarmați, ajutați de țărani răsculați, au atacat și devastat magazinele întreprinderilor de cherestea. Detașamentul de pedeapsă trimis contra lor a fost întîmpinat cu focuri de armă. Au căzut 6 morți și 14 răniți⁹⁵. La Călățele circa 100 de soldați înarmați au aprins și devastat depozitele de cherestea; au omorît pe jandarmi și s-au îndreptat spre Belîș. În Remetea (raionul Huedin) soldații înarmați au pătruns în castelul contelui Bánffy, devastîndu-l complet⁹⁶.

Acțiuni asemănătoare au avut loc și în satele Gilău (județul Cluj), Someș-Odorhei, Șoimuș, Dobju și Năpradea (comitatul Sălaj)⁹⁷. În Someș-Odorhei — scria ziarul „Kolozsvári Hírlap” —, soldații sosiți de pe diferite fronturi și din prizonierat au răsculat populația din localitate și au atacat pe conducătorii comunei. Au pătruns la notar și i-au cerut să le predea cerealele rechiziționate. Acesta refuzînd, răsculații s-au aruncat asupra magaziiilor, le-au deschis și au împărțit cerealele⁹⁸. La Hodac (raionul Reghin) soldații răsculați au alungat pe Izsák Berta și fiica sa, devastîndu-le avutul, iar în comuna Sidrieș, soldații reînțorși de pe front au destituit pe primar și au ales altul nou; au răsculat populația, îndemnînd-o să taie pădurile din hotarul comunei⁹⁹.

Într-o telegramă din 4 noiembrie 1918 a prefectului de Tîrnava Mare se arăta că: „În urma comportării neînfrinate a soldaților ce se întorc la vetrele lor... puterea publică nu mai există... și deoarece și populația civilă participă la acțiuni, siguranța publică nu se mai poate menține în astfel de condiții”. La extinderea mișcărilor revoluționare în această parte a Transilvaniei a contribuit fără îndoială și trecerea spre casă a soldaților din garnizoana Sibiu¹⁰⁰.

Pentru a împiedica acțiunile revoluționare ale soldaților care se întorceau la vetrele lor și atacurile populației împotriva marilor proprietari, la 10 noiembrie

⁹¹ C. Cușnir-Mihailovici, *Mișcarea muncitorească din România între anii 1917—1921. Crearea Partidului Comunist din România*, București, 1960, p. 201.

⁹² I. Kovács, *Lupta țărănimii din Transilvania în 1918*, în *AIIC*, vol. 1—2, 1958—1959, p. 335.

⁹³ Arh. St. Sighet, fond. P. J. Maramureș, pach. acte administrative 21001—21499, dos. 21115/1918.

⁹⁴ Ibidem, pach. acte administrative 21756—23875, dos. 21819/1918.

⁹⁵ *Ellenzék*, nr. 252 din 7 noiembrie 1918 și nr. 255 din 10 noiembrie 1918.

⁹⁶ Arh. Istorică a Academiei, Filiala Cluj, fond. Bánffy, actul din 15 decembrie 1918.

⁹⁷ *Kolozsvári Hírlap*, nr. 278 din 26 noiembrie 1918.

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ Biblioteca Academiei, Filiala Cluj, Anexa II, fondul Consiliului Național Român din Reghin, dos. 110 și 118 din 1918.

¹⁰⁰ I. Kovács, *op. cit.*, p. 336.

1918, autoritățile din Sfântul Gheorghe au cerut introducerea stării excepționale în întreg comitatul Trei Scaune¹⁰¹. Urmărind zăgăzuirea și înăbușirea răscoalelor maselor populare și ale soldaților, clasele stăpînitoare din fosta monarhie au folosit o parte din rămășițele fostei armate austro-ungare, îndeosebi pe ofițeri. Încă la 31 octombrie 1918 împăratul Carol a ordonat înființarea „sfaturilor militare” pe naționalități, cu scopul de a veghea la „menținerea ordinii”. La rîndul său, guvernul Károlyi, pentru a înăbuși luptele revoluționare ale maselor populare și ale soldaților, a atras de partea sa o serie de unități militare. Deși era potrivit sfaturilor militare revoluționare, totuși a acceptat colaborarea, cu scopul de a introduce în sinul lor elemente credincioase guvernului și a le folosi împotriva revoluției. Astfel sfaturile militare organizate din inițiativa soldaților și ofițerilor revoluționari încă la 25 octombrie în Budapesta, Seghedin, Debrețin, Timișoara, Caransebeș și în alte orașe au trecut de partea guvernului Károlyi, colaborînd cu gărzile naționale maghiare¹⁰².

Generalul austriac Ziegler, comandantul trupelor din Transilvania, bazîndu-se pe porunca împăratului Carol, la începutul lunii noiembrie a admis înființarea de „sfaturi militare” și gărzi naționale românești¹⁰³. Vechiul comandament austro-ungar spera că aceste sfaturi și gărzi naționale românești îi vor rămîne subordonate, dar ele au funcționat sub conducerea directă a consiliilor naționale românești.

Sub presiunea luptelor revoluționare ale muncitorilor, țăranilor și soldaților din Transilvania s-au activizat conducerile politice ale partidelor democratice și muncitorești. Ca urmare a tratatelor care au avut loc mai ales la Budapesta între Comitetul Central Român al P.S.D.U. și Comitetul Executiv al P.N.R., s-a creat în octombrie 1918 Consiliul Național Român format din 6 reprezentanți ai fiecărui partid și anume: I. Jumanca, T. Albani, I. Flueraș, E. Grapini, B. Surdu și I. Renoi din C.C. al P.S.D. și V. Goldiș, Șt. C. Pop, Al. Vaida, A. Lazăr și T. Mihali din C.E. al P.N.R. După cîteva zile Consiliul Național Român s-a mutat de la Budapesta la Arad pentru a fi în contact mai direct cu organizațiile celor două partide și cu mișcarea maselor populare¹⁰⁴.

La începutul lunii noiembrie Consiliul Național Român din Arad devine un consiliu central, deoarece în toate comitatele Transilvaniei, în toate orașele și satele românești apar consilii naționale locale sau comitatense. Trebuie subliniat că Consiliul Național Român Central era un organ comun a două partide: Partidul Social-Democrat și Partidul Național Român din Transilvania și Ungaria¹⁰⁵. Concomitent, Consiliul Național Român Central cu ajutorul consiliilor subordonate a organizat forțe paramilitare numite Gărzi Naționale Române, puse sub comanda supremă a lui Ștefan C. Pop din Arad, care prezida în acel timp și ședințele Consiliului Național Român Central¹⁰⁶.

Din rămășițele vechii armate austro-ungare s-au format armatele naționale ale ungurilor, cehilor, slavilor de sud și austriecilor, iar soldații români, în urma unirii Transilvaniei cu România, s-au încadrat în rîndurile armatei române. Organizarea noilor armate și a gărzilor naționale nu a fost însă în stare să oprească lupta crescîndă a maselor populare și clasele stăpînitoare în teritoriile desprinse din fosta monarhie austro-ungară au fost silit să ia o serie de măsuri și să promită anumite reforme cu caracter democratic, menite să îmbunătățească atît economic, cît și social-politic situația națiunilor descătuseate. Astfel, guvernul Károlyi a fost silit să anuleze toate procesele intentate soldaților pentru dezertări din armată; să grațieze pe soldații pedepsiți pentru acțiuni antirăzboinice; să acorde ajutoare materiale soldaților demobilizați; să promită că va asigura posibilități de muncă

¹⁰¹ *Ellenzék*, nr. 255 din 10 noiembrie 1918.

¹⁰² E. Jakabffy, *A magyar államhatalom utolsó hónapjai Krassó-Szörény vármegejében*, Lugoj, 1923, p. 17.

¹⁰³ V. Liveanu, *op. cit.*, p. 513—514.

¹⁰⁴ T. Albani, *op. cit.*, p. 158—159.

¹⁰⁵ M. Constantinescu, *Date noi cu privire la unirea Transilvaniei cu România*, în *Viața românească*, nr. 12, 1966, p. 146.

¹⁰⁶ *Ibidem*.

somerilor; că va introduce o politică socială bună, îngrijindu-se de bolnavi și invalizi; în sfârșit, că va da pământ soldaților și țăranilor îndreptățiți¹⁰⁷. Reforme asemănătoare au fost preconizate și în textul declarației de la Alba-Iulia de la 1 decembrie 1918, prin care românii din Transilvania s-au unit cu frații lor de peste Carpați, desăvârșind procesul legic de formare a statului național român.

Din materialele analizate rezultă că acțiunile revoluționare ale soldaților transilvăneni din armata austro-ungară, în anii 1914—1918, se încadrează în mod organic în lupta generală desfășurată de muncitorimea, țăranimea, intelectualitatea și burghezia română din Transilvania împotriva asupririi sociale și naționale și pentru unirea acestei provincii cu România. Sub influența mișcărilor muncitorești și țărănești, acțiunile revoluționare ale soldaților transilvăneni, care au contribuit la descompunerea armatei austro-ungare, au început încă în anul 1914 și au îmbrăcat diferite forme, ca: refuzul de a se prezenta la incorporare, dezertările din armată, revoltele și răscoalele și în sfârșit, părăsirea în masă a frontului. În vara anului 1918 simptomele descompunerii armatei au căpătat un caracter general și în ciuda măsurilor luate de autoritățile militare și civile, în toamnă armata austro-ungară s-a descompus în câteva săptămâni, pecetluind prin aceasta prăbușirea definitivă a monarhiei habsburgice și eliberarea națiunilor asuprite secole de-a rîndul. În descompunerea monarhiei austro-ungare, apariția statelor naționale cehoslovac și ungar și desăvârșirea unității statale a slavilor de sud și a românilor, soldații transilvăneni au avut un rol important. Prin acțiunile lor revoluționare ei au ajutat în mod direct la unirea Transilvaniei cu România, act just și progresist corespunzător intereselor naționale ale poporului român.

C. ENEA

EINIGE DATEN ZUM ZERFALL DER ÖSTERREICHISCH- UNGARISCHEN ARMEE (DESERTIONEN UND AUFSTÄNDE DER SOLDATEN AUS SIEBENBÜRGEN IN DEN JAHREN 1914—1918)

(Zusammenfassung)

In den Jahren 1914—1918 hatte Österreich-Ungarn beiläufig 9 Millionen Soldaten mobilisiert, die allen Nationalitäten der Monarchie angehörten. Die Zahl der aus Siebenbürgen einberufenen Soldaten betrug 926.500, etwa 10% der ganzen österreichisch-ungarischen Armee. Davon waren 484.374 Rumänen, also 52% der aus Siebenbürgen stammenden Soldaten. Die Erhaltung dieser Armee kostete Österreich-Ungarn über 63 Milliarden Kronen und ausserdem wurden Riesenmengen von Lebensmitteln von der Bevölkerung requiriert. Die schwache Verpflegung und die Korruption begann sich in der österreichisch-ungarischen Armee nachteilig auszuwirken. Ebenso beeinträchtigte auch gleich in den ersten Kriegsjahren die schwache Ausrüstung

¹⁰⁷ Arh. St. Alba-Iulia, fond. P. J. Alba, U. 33/1918; Arh. St. Cluj, fond. P. J. Cojocna, pach. 61, dos. 18296/1918 și pach. 64, dos. 19930/1918.

stark die Kampffähigkeit der Truppe. Hier müssen auch die politischen Massnahmen und die nationale Unterdrückung erwähnt werden, denn die Niederlagen an der Front und die Unzufriedenheit wegen der Verfolgungen der Familien zu Hause waren nicht geeignet, den Kampfgeist zu fördern. All dieses trug dazu bei, dass die Bewegungen der Soldaten gegen den imperialistischen Krieg an Zahl und Stärke zunahmen. Unter dem Einfluss der Arbeiter- und Bauernbewegung gegen den Krieg waren die Keime zur Auflösung der österreichisch-ungarischen Armee schon im Jahre 1914 gelegt. Sie äusserten sich in verschiedenen Formen: Wehrdienstverweigerung, Desertion, Aufstände, Frontflucht in Massen usw. Im Herbst des Jahres 1918 nahmen die Desertionen und Aufstände der Soldaten einen allgemeinen Charakter an und die österreichisch-ungarische Armee (die Hauptstütze des reaktionären habsburgischen Regimes) löste sich in einigen Wochen auf. Nach der bürgerlich-demokratischen Revolution im Oktober und November 1918 bildeten sich aus den Überresten der österreichisch-ungarischen Armee nationale Armeen der Ungarn, Tschechen, Südslawen und Österreicher. Die rumänischen Soldaten wurden nach der Vereinigung Siebenbürgens mit Rumänien der rumänischen Armee eingegliedert.

LUPTA MUNCITORIMII DIN TRANSILVANIA — FACTOR DE SEAMĂ ÎN PREGĂTIREA ÎNFĂPTUIRII UNIRII DE LA 1 DECEMBRIE 1918

Problema situației generale a monarhiei austro-ungare, a crizei sale mereu crescînde, precum și a descompunerii ei are o bibliografie foarte bogată. Trecerea ei în revistă și prelucrarea acestei literaturi, dar mai ales îmbogățirea ei cu noi materiale reprezintă o sarcină care depășește posibilitățile prezentului studiu. Luptele muncitorimii industriale sînt strîns legate de mișcările țărănești, de fenomenele ce marchează procesul de descompunere în sînul armatei, acțiunile populației sărace de la orașe, activitatea politică a cercurilor burgheze, dar abordarea tuturor acestor fenomene nu se poate face în cadrul acestui articol. Aici, pornind de la anumite considerente metodologice, vor fi schițate doar cîteva momente ale luptei duse în anii primului război mondial de muncitorimea din Transilvania.

Lupta muncitorimii industriale, strîns legată de mișcarea celorlalte categorii ale maselor populare, reprezenta contopirea și unirea indisolubilă a năzuințelor sociale și naționale. Astfel lupta proletariatului (în majoritatea sa român) din Transilvania constituia un pas și spre eliberarea națională și se împletea cu aceasta din urmă tocmai datorită faptului că clasele conducătoare ungare și germane dețineau preponderența atît pe plan economic, cît și politic.

Dezvoltarea social-economică a Transilvaniei a avut loc în cadrul monarhiei austro-ungare, care, cum a apreciat Lenin, nu era „organizarea politică a unui stat burghez, ci numai o uniune slab încheată a cîtorva clici de paraziti sociali”¹. Transilvania, acest teritoriu specific atît sub aspect economic, cît și sub aspect politic, constituia, de la ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și pînă la primul război mondial — în concordanță cu interesele cercurilor dominante —, o regiune furnizatoare de materii prime agricole-industriale. Datorită aservirii economice-politice totale, dublei asupriri, Transilvania a devenit una din regiunile încărcate cu cele mai complexe contradicții ale monarhiei. Aici masele exploatate și asuprite au dus o luptă înverșunată împotriva magnaților capita-

¹ V. I. Lenin, *Opere*, vol. 39, 1962, p. 289.

lului, cît și împotriva condițiilor apăsătoare cauzate de calea prusacă a dezvoltării agriculturii, atît împotriva exploatării sociale, cît și împotriva asupririi naționale.

•

În vara anului 1914, prin atacarea Serbiei de către monarhia austro-ungară, a izbucnit primul război mondial imperialist. Statul dualist a adoptat o serie întreagă de măsuri, menite să apere interesele capitaliștilor și să înăbușe mișcările oamenilor muncii și, înainte de toate, ale muncitorimii industriale. Încă în 1912 au fost emise cîteva decrete-legi „cu privire la măsurile excepționale în caz de război“, „cu privire la prestațiile de război“ etc.² Aceste dispoziții speciale califică drept acte de crimă grevele, chiar și chemarea la organizarea de greve, prevăzînd pedeapsa prin arestări și închisori celor ce încalcă aceste legi. Aceleași regulamente împuternicesc guvernul cu dreptul de a obliga populația civilă „la prestarea de servicii personale“³.

O altă măsură a guvernului, îndreptată în primul rînd împotriva muncitorimii industriale, a fost aceea a militarizării fabricilor. De la sfîrșitul anului 1914 a fost realizată treptat militarizarea fabricilor ce produceau pentru nevoile armatei, ceea ce înseamnă că muncitorii acestor întreprinderi au fost considerați ca fiind soldați mobilizați, încadrați în detașamente ale glotașilor. (Astfel muncitorimea din Valea Jiului a fost organizată în două batalioane, unul aparținînd centrului Lupeni, celălalt centrului Petroșeni.) Acești muncitori au fost subordonați unor comandanți militari, nu aveau dreptul să-și părăsească locul de muncă, fiind obligați să lucreze pentru salariul stabilit de patron și să se supună — ca orice militar — fiecărui ordin primit din partea forurilor superioare. Comandanții militari tratau pe muncitori în modul cel mai brutal, în afara timpului de muncă ce se ridica de regulă la 12 ore îi puneau să facă exerciții militare. Pentru cea mai mică greșală se aplicau pedepsele cele mai severe: legarea de stîlp, cătușe, carceră. Pentru o singură zi de absență, muncitorul era condamnat la 2—3 zile carceră; greșelile mai grave, refuzul de muncă se soldau cu trimiterea muncitorilor pe front. Au fost și cazuri cînd pe motiv de rebeliune curtea marțială a pronunțat sentințe de moarte împotriva unor muncitori. Caracterizînd această stare de lucruri, Lenin a spus că ea nu înseamnă decît „... ocnă militară pentru muncitori, pază militară a profiturilor capitaliștilor“⁴.

În multe uzine militarizate aprovizionarea cu alimente a muncitorilor era în sarcina întreprinderii, respectiv a comandantului militar pe uzină. Porțiile stabilite erau foarte mici și în plus nici această porție oficială n-au primit-o întotdeauna în întregime. Profitînd de situația creată de război, capitaliștii utilizau într-o măsură tot mai mare munca femeilor și a copiilor, menținînd salariul la un nivel extrem de redus.

² Art. de lege nr. LXIII și LXVII din *Magyar Törvénytár*, 1912. évi törvények, Budapesta, 1913, p. 871—882.

³ Idem.

⁴ V. I. Lenin, *Opere*, vol. 25, 1954, p. 351.

În Transilvania, pe lângă mizeria pricinuită de război, situația a fost mult agravată de asuprirea națională. În anii războiului clasele dominante au intensificat oprimarea economică și politică a naționalităților⁵.

În anii războiului imperialist muncitorimea industrială — deși în condiții mult mai grele decât înainte — și-a continuat mai departe lupta. Se știe că după avântul revoluționar din perioada 1905—1907 a urmat o scurtă perioadă de reflux (între anii 1908—1910), dar începînd din 1911 începe un nou val revoluționar mult mai puternic decât înainte, care implică în mod necesar o luare de poziție hotărîită împotriva războiului ce se cocea (așa cum vedem, de pildă, în cazul acțiunilor muncitorești din februarie—iunie 1911 în orașele Timișoara, Arad, Cluj, Oradea, Brașov etc.). Aceste lupte ating punctul culminant la 24 mai 1912 în greva generală, precum și în puternicele demonstrații de masă ce au avut loc în toate centrele industriale din Transilvania⁶. Au fost organizate mari demonstrații de masă împotriva pregătirilor de război și îngrădirii libertăților democratice, în orașele Arad, Cluj, Timișoara, Reșița și altele, și la începutul anului 1913.

În primii ani ai războiului, în cadrul luptelor duse de muncitorimea din Transilvania, un loc de seamă îl ocupă mișcările minerilor de la minele de cărbuni din Valea Jiului, a căror importanță este cu atît mai mare, cu cît în această perioadă Valea Jiului reprezenta una din regiunile industriale cele mai însemnate ale Transilvaniei⁷. În diferitele întreprinderi ale acestei regiuni în 1916 se concentrau aproximativ 11 500 de mineri și alte categorii de muncitori⁸. Prima importantă mișcare grevistă, organizată în perioada războiului în Valea Jiului, a durat, cu mici întreruperi, de la sfîrșitul lunii mai 1916 pînă la începutul lunii iulie, antrenînd în luptă peste zece mii de muncitori români, maghiari și de alte naționalități. Cauzele grevei au fost proasta aprovizionare alimentară a muncitorilor, precum și actele de violență ale armatei, îndreptate împotriva lor. Autoritățile dispun concentrarea unor forțe militare în localitățile miniere, ceea ce duce în unele locuri la izbucnirea de conflicte dintre mineri și organele puterii de stat. Sînt arestați peste 400 de mineri, mulți dintre ei sînt condamnați a fi legați la stîlp, la închisoare și un număr de zece mineri sînt condamnați la moarte. După terminarea grevei, marea majoritate a participanților a fost trimisă din pedeapsă pe front. La 23 iunie 1916 în Valea Jiului este declarată starea de asediu⁹.

Cu toate măsurile severe de represiune ale puterii de stat, în cursul anului 1916 și în celelalte regiuni ale Transilvaniei acțiunile muncitorești continuă. În 1916, de exemplu, au loc lupte importante la uzinele fo-

⁵ Hamburger Jenő, *A magyar mezőgazdasági proletariátus helyzete a proletárdiktatúra előtt*, în *Proletár* din 12 august 1920.

⁶ *Adevărul* din 31 mai 1912; *Népszava* din 28 mai 1912.

⁷ *Bányászati és Kohászati Lapok* din 15 iulie 1916.

⁸ *Ibidem*.

⁹ Párttörténeti Intézet Archivuma, Budapesta, Urikány-Zsilvölgyi Bányagazgatóság anyaga, 1916. Sectorul din Cluj al Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R., microfilm, mapa 32; C. Feleki, *Greva generală a minerilor din Valea Jiului în anul 1916*, în *AIIP*, III (1957), nr. 4.

restiere „Bakk Lajos și Fiii“ din Tîrgu Mureș. Greva muncitorilor de la această uzină durează din noiembrie 1916 pînă la 1 ianuarie 1917. Afară de aceasta sînt înregistrate nenumărate greve și acțiuni muncitorești de amploare mai mică sau mai mare în diferite uzine din Transilvania.

Începînd din primăvara anului 1917 mișcările de masă ale oamenilor muncii au un avînt deosebit. Sub presiunea acțiunilor muncitorești tot mai puternice, Partidul Social-Democrat din Ungaria, pentru prima oară de la izbucnirea războiului, organizează sărbătorirea zilei de 1 Mai¹⁰. Ziua de 1 Mai a anului 1917 este întîmpinată în întreaga Transilvanie sub lozincă revendicării păcii. Cu prilejul acestei zile muncitorimea din Arad, Reșița, Timișoara, Sibiu, Cluj și din alte orașe ale Transilvaniei organizează mari manifestații demonstrative¹¹.

Avîntul mișcării muncitorești și-a găsit expresie nu numai în organizarea sărbătoririi zilei de 1 Mai și a încetării muncii. În decursul lunilor mai și iunie o serie întreagă de greve importante, adunări de masă denotă faptul că mișcările muncitorești sînt în plină creștere. Dintre mișcările greviste ce au loc în această perioadă, prezintă o importanță deosebită în Transilvania grevele muncitorilor feroviari; printre ele merită a fi amintite luptele greviste ale muncitorilor de la calea ferată din Brașov, Simeria și Petroșeni în lunile mai și iunie 1917, precum și mișcările greviste ale muncitorilor angajați în industria carboniferă din Valea Jiului, în luna mai 1917¹². Pentru a pune stavilă acestor acțiuni, comandantul militar al minelor din Valea Jiului propune aplicarea de noi măsuri represive împotriva minerilor: crearea de noi posturi de jandarmi, expulzarea din regiunea minieră a familiilor minerilor mobilizați pe front, introducerea cenzurii militare asupra scrisorilor etc.¹³

În cursul anului 1917 se intensifică activitatea de organizare a muncitorilor. Se crează noi sindicate, altele se reorganizează, ca de exemplu sindicatul muncitorilor de la fabrica de încălțăminte „Turul“ din Timișoara în iulie 1917. În general, numărul membrilor sindicaliști — care în anul 1915 s-a redus considerabil — în cursul anului 1917 înregistrează o evidentă creștere. În mișcarea sindicală la sfîrșitul anului 1917 și începutul anului 1918 se desfășoară chiar o activitate semilegală însemnată. În cele din urmă, sub presiunea maselor, autoritățile au fost nevoite să recunoască sindicatele create fără aprobare oficială. Această situație este caracteristică, în primul rînd, regiunilor miniere: de la Petroșeni, Lonea, Petrila, Aninoasa, Lupeni, Vulcan, Dognecea, Zlatna, Roșia Montană, Ocna de Fier etc. Un aspect semnificativ al avîntului mișcării sindicale este acela că pe lîngă organizarea muncitorimii industriale are loc și organizarea profesională a altor categorii de oameni ai muncii. Astfel,

¹⁰ Punctul de vedere al liderilor reformiști ai P.S.D.U. a fost exprimat de Garami Ernő, declarînd că deoarece în Rusia a izbucnit revoluția, ei sînt nevoiți să organizeze demonstrații ale muncitorilor în ziua de 1 Mai. Vezi Andics Erzsébet, *Az 1919-es magyar forradalom előtörténetéhez*, în *Századok*, 1949, nr. 1—4, p. 46.

¹¹ *Népszava* din 4, 5 și 6 mai 1917.

¹² Arhiva Centrală de Studii Istorice și Social-Politice de pe lîngă C.C. al P.C.R., mapa 32, filele 80 și 87.

¹³ Loc. cit., mapa 32, fila 80.

asistăm la acțiuni de organizare și de luptă ale funcționarilor pentru ridicarea salariilor, ca de exemplu acțiunile revendicative ale funcționarilor din iulie 1917, la Oradea.

În diferite orașe ale Transilvaniei au loc demonstrații de masă, adunări populare, revendicând măsuri de atenuare a mizeriei, încheierea păcii și acordarea de drepturi politice. Astfel, în 3 iunie 1917, la Timișoara o masă compusă în mare parte din femei și copii a ținut o demonstrație la Primăria orașului, reclamând îmbunătățirea aprovizionării alimentare. Mulțimea adunată a asaltat unele magazine alimentare pentru a-și procura hrană¹⁴.

În iulie 1917 la Oradea peste 6000 de oameni au demonstrat pe străzile orașului, revendicând pacea și votul universal. Venit în fața demonstranților pentru a-i liniști prin invocarea promisiunilor făcute de noul monarh Carol al IV-lea și de guvern în iunie privind abordarea dreptului de vot universal, primarul orașului a recurs la practici diversioniste, subliniind necesitatea asigurării supremației populației maghiare față de naționalități în sistemul electoral. Dar masa de demonstranți nu poate fi indusă în eroare și nu se lasă dezorientată de aceste lozinci șoviniste, formulându-și clar revendicările: „Cerem vot universal egal pentru toate clasele și naționalitățile, protestăm împotriva oricăror privațiuni de drepturi”¹⁵.

O mărturie a creșterii avântului revoluționar al mișcării muncitorești din Transilvania o constituie, printre altele, marele miting organizat la sfârșitul lunii iulie 1917 de către organizația din Cluj a Partidului Social-Democrat din Ungaria; participanții au cerut o reformă radicală a legii electorale, exprimându-și voința de pace, precum și solidaritatea cu muncitorimea revoluționară din Rusia¹⁶. În octombrie 1917 re apare gazeta „Adevărul”.

În toamna anului 1917 încordarea situației crește pînă la extrem. Cerința terminării războiului imperialist sîngeros, a lichidării asupririi sociale și naționale îmbracă o formă tot mai acută. Avîntul revoluționar al maselor, declanșat în Europa la începutul anului 1917, se face simțit tot mai puternic în întreaga monarhie austro-ungară, iar în cadrul ei, nu în ultima instanță în Transilvania.

*

Marile deziderate ale eliberării sociale și naționale proclamate de Revoluția din Octombrie au avut ecou și în Transilvania.

Ziarul „Adevărul” — organul Secției române a Partidului Social-Democrat din Ungaria — în nenumărate articole publicate în primele luni după Revoluția din Octombrie a dat glas solidarității muncitorimii din Transilvania, reflectînd prin aceasta cu fidelitate starea de spirit de care erau pătrunse masele largi. Începînd din noiembrie 1917 articolele din „Adevărul” publică informații succesive despre evenimentele din Rusia, contribuind astfel la informarea maselor cu privire la Revoluția din Octombrie. La 5/18 noiembrie 1917 în ziar se subliniază că glasul rușilor își găsește ecou pretutindeni, unde oamenii muncii așteaptă cu atîta ardoare

¹⁴ Párttörténeti Intézet Archivuma, Budapest, Királyi Főügyész helyettesének jelentése a temesvári zavargásokról, 1917. jún. 3. B.Ü.M., 7121/1917. res.

¹⁵ *Világosság* din 12 iulie 1917.

¹⁶ *Népszava* din 31 iulie 1917.

o vorbă de îndemn. Semințele semănate de ei — scrie în continuare „Adevărul” — vor prinde rădăcini peste tot, apropiind sosirea acelor vremuri cînd toate popoarele asuprite vor deveni libere, unindu-se în frăție.

La sfîrșitul anului 1917 în principalele orașe și centre industriale din Transilvania, ca de exemplu în Arad, Timișoara, Reșița și altele, au avut loc importante adunări populare. La 2 decembrie la Timișoara s-a organizat, în pofida timpului nefavorabil, un mare miting de pace cu participarea a 4—5 mii de oameni. Desfășurarea adunării a fost relatată pe scurt de ziarul „Népszava” din 6 decembrie 1917, astfel: „Vorbitorii au cerut ca guvernele să accepte deschis și fără echivoc condițiile de pace ale revoluției ruse, pacea fără anexiuni și despăgubiri, să accepte Arbitrajul internațional și dezarmarea generală. Au reclamat în continuare democratizarea țării și egalitatea deplină în drepturi a naționalităților...”¹⁷

Devine tot mai evident faptul că lupta pentru pace și cea pentru eliberare socială și națională sînt indisolubil legate între ele. Numărul din 23 decembrie 1917 al ziarului „Adevărul” subliniază: „Pacea ce se va încheia să fie bazată pe temelii cinstite și-n prima dată pe baza dreptului fiecărui popor, fiecărei națiuni de a dispune liberă de soarta sa, avînd depline libertăți de dezvoltare atît pe teren cultural, cît și economic... Pretindem însă ca la tratativele de pace poporul român să fie reprezentat prin încrezuții săi adevărați. Grofii nu pot reprezenta interesul poporului român, care n-a avut pînă acum puțința de a dispune singur asupra sorții sale...”¹⁸

Punerea în acest fel a problemei luptei împotriva asupririi naționale, formularea dreptului la autodeterminare (deși încă nu în sensul despărțirii de stat) reprezenta un pas important înainte. Orientarea politică generală a mișcării muncitorești în direcția asumării revendicărilor democratice-revoluționare generale este demonstrată și prin faptul că ziarul „Adevărul” în numărul său din 17 decembrie 1917 își ridică cuvîntul de protest împotriva măsurilor luate de guvern prin care a interzis funcționarea școlilor de limbă română în regiunile de frontieră ale Transilvaniei, declarate drept „zone culturale”¹⁹. Demonstrațiile de masă, care au avut loc în luna decembrie 1917 în mai multe localități din Transilvania — la Timișoara, Pecica, Arad, Oradea — revendicau, pe lîngă încheierea păcii, egalitatea deplină în drepturi a tuturor naționalităților²⁰. Merită a fi remarcat faptul că în decembrie 1917 ziarul „Adevărul” a publicat articolul lui Emil Isac, în care acesta lansează o chemare la unire²¹.

O dată cu demonstrațiile și adunările de pace, la sfîrșitul anului 1917 și începutul anului 1918 ia din nou o amploare tot mai mare mișcarea grevistă, punînd monarhia într-o stare de agitație permanentă în tot decursul anului 1918. Greva generală, prima dată, a început în Austria, la Wienerneustadt în ziua de 14 ianuarie 1918. La greva generală începută în ianuarie la Viena a participat activ și muncitorimea din Transilvania, chiar dacă această participare n-a cuprins pe toți muncitorii. Încă înainte de declararea grevei generale au intrat în grevă muncitorii căii ferate de pe Valea Someșului²². În mai multe orașe și întreprinderi industriale din Transilvania muncitorii au încetat munca pe o durată mai scurtă sau mai lungă. Astfel în minele de la Lupeni minierii au absentat sub diferite motive de la muncă. În scrisoarea sa datată din 23 ianuarie direcțiunea întreprinderii miniere a solicitat ajutorul din partea comandamentului batalionului de glotași nr. 9 împotriva grevei latente a muncitorilor²³. În lunile de primăvară ale anului au loc

¹⁷ *Népszava* din 6 decembrie 1917, în *Dokumentumok a Magyar Párttörténet tanulmányozásához* (în continuare: D.M.P.T.), vol. II, Budapesta, 1954, p. 8.

¹⁸ *Destrămarea Monarhiei Austro-Ungare 1900—1918*, p. 253.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Adevărul* din 2 decembrie 1917; *Népszava* din 6 și 12 decembrie 1917.

²¹ Citat la Miron Constantinescu, *Date noi cu privire la unirea Transilvaniei cu România*, în *Viața Românească*, an. XIX, 1966, nr. 12, p. 143—144.

²² *Vármegyei Közélet* (Dej) din 10 ianuarie 1918, an. XLIII, nr. 2.

²³ Párttörténeti Intézet Archivuma, Budapesta, Urikány-Zsilvölgyi Bányaigazgatóság anyaga, dos. 2—1918.

mișcări greviste la Reșița, Timișoara, Oradea, Arad, Petroșeni, Lupeni, Vulcan și în alte localități.

Demonstrațiile de pace și acțiunile greviste desfășurate la sfârșitul anului 1917 și începutul anului 1918 în cadrul monarhiei austro-ungare și în special în Transilvania, au constituit o dovadă elocventă a procesului rapid și impetuos de radicalizare a maselor exploatate și în primul rând a proletariatului. În primii trei ani ai războiului mișcarea are mai mult un caracter dispersat, sporadic, cu revendicări în special economice, fapt ce-și găsește explicația, printre altele, în condițiile determinate de război. Spre deosebire de aceasta, în perioada ce cuprindea ultimele luni ale anului 1917 și primele luni ale lui 1918, mișcarea dobândește tot mai mult un caracter general, manifestându-se tot mai vădit sub forma luptei unite a întregii muncitorimi. Demonstrațiile muncitorești se desfășoară sub lozincile „Vrem pace“, „Vrem pînă“, „Trăiască revoluția din Rusia“ și altele. Este revendicată tot mai hotărît egalitatea deplină în drepturi a naționalităților. Toate acestea demonstrează faptul că în această perioadă revendicările politice trec tot mai mult pe prim plan, prezentînd din ce în ce mai numeroase simptome infailibile ale creării situației revoluționare. Astfel în prima parte a anului 1918 se crează o situație revoluționară, care se maturizează tot mai mult, ajungînd ca în toamna aceluiași an să izbucnească revoluția.

*

După încheierea grevei generale, în cursul anului 1918 pe întreg cuprinsul monarhiei mișcările greviste se țin lanț. În aceeași perioadă și în Transilvania ritmul de dezvoltare a mișcării greviste, gradul ei de intensitate dobîndește o amploare fără precedent. Și de data aceasta în fruntea acțiunilor greviste se află minerii și în general, muncitorii din industria grea. La 18 martie 1918 declară grevă 3300 de muncitori de la 10 întreprinderi din Lupeni. Mobilizînd la luptă unită pe muncitorii români, maghiari și germani, greva a durat pînă la 21 martie²⁴. În revendicările lor greviștii cereau suspendarea procedurilor disciplinare militare brutale, îmbunătățirea aprovizionării alimentare. Potrivit părerii comandamentului militar „greva avea la bază exclusiv problema puterii“²⁵. Autoritățile nu îndrăznesc să ia măsuri radicale împotriva minerilor, cu toate că detașamentele militare aflate la Vulcan sînt întărite prin noi unități de jandarmi, precum și un efectiv polițienesc numărînd 2000 de persoane. Ele se abțin, totuși, de la utilizarea armelor, temîndu-se de posibila primejdie a extinderii grevei pe întreaga regiune minieră în cazul aplicării violenței. Referindu-se la această problemă, secretarul de stat pentru industria cărbunelui de pe lîngă guvern consideră necesar să afirme că în momentul de față este primejdioasă aplicarea de măsuri violente, întrucît e mai mult ca sigur că în acest caz muncitorii tuturor întreprinderilor din Valea Jiului se vor solidariza cu cei din Vulcan, iar dacă se vor aplica mobilizări, în toate întreprinderile regiunii va înceta munca. Or, producția totală a uzinelor din Valea Jiului reprezintă 600 de vagoane de cărbuni, de care statul nicicum nu se poate dispensa²⁶. Situația deci era foarte încordată. Cum se arată în raportul nr. 882 al batalionului IV de mineri din 20 martie 1918 către Ministerul Apărării Naționale, „muncitorii sînt dirji și gata la orice. Pe oamenii care se bucurau cîndva de încrederea lor nu-i mai ascultă, din care cauză toți împuterniciții au demisionat“²⁷.

În șirul acțiunilor greviste din cursul anului 1918 constituie un eveniment demn de remarcat greva din aprilie a lucrătorilor întreprinderii miniere tezurariale de la Lonea, care face parte din acțiunea de amploare generală întreprinsă de către Partidul Social-Democrat din Ungaria la 22 aprilie în vederea cuceririi votului universal. În timpul grevei s-au produs ciocniri singeroase între mineri și comandamentul militar, fiind rănit chiar și comandantul. Ca urmare, tribunalul militar de

²⁴ H.L. H.M.4.a.1918.6224. Document original. Sectorul din Cluj al Institutului de Studii Istorice și Social-Politice de pe lîngă C.C. al P.C.R., microfilm, cutia 222, film 1.

²⁵ Loc. cit.

²⁶ Loc. cit.

²⁷ Loc. cit.

la Sibiu a condamnat la închisoare douăzeci de mineri de la 6 luni pînă la 20 de ani, acuzîndu-i de rebeliune, încălcare de disciplină, lezare corporală²⁸.

Tot în cursul lunii aprilie declară o grevă de 4 zile și muncitorii în număr de mai multe sute, mobilizați pe loc în minele de sare de la Ocna Mureș. Greviștii reclamă ajutor material din partea Ministerului de Finanțe sub a cărui tutelă funcționa întreprinderea minieră; în urma tratativelor care au avut loc între mineri și autorități greva ia sfîrșit cu concesiile din ambele părți²⁹.

Șirul marilor lupte greviste din luna mai 1918 este inaugurat din nou de greva minerilor de la Vulcan³⁰. Evenimentul cel mai marcant al acestor acțiuni îl reprezintă greva dirză a muncitorilor de la Reșița dintre 22 mai și 3 iunie, care se impune în primul rînd prin caracterul ei pronunțat politic. Această grevă a avut un puternic răsunet, fiind organizată de muncitorii aparținînd fabricilor Societății de stat austro-ungare de căi ferate; dar a fost sprijinită prin solidarizare și prin greve parțiale din partea muncitorilor de la Anina, Bocșa Română, Bocșa Montană, Bocșa Vasiovei³¹. La 25 mai numărul greviștilor era de peste 8 mii³².

Antecedentele grevei de la Reșița trebuie căutate încă în luna ianuarie 1918, cînd, manifestîndu-și protestul împotriva înrolării în armată a unuia din cei mai populari împuterniciți ai lor, muncitorii secției de laminare au declarat grevă. La sfîrșitul lunii martie și începutul lunii aprilie tot la Reșița se desfășoară noi acțiuni pentru reducerea zilei de muncă și pentru ridicarea salariilor. 35 de muncitori, aparținînd unităților celor mobilizați pe loc, adică unităților de glotași, care au participat la grevă, au fost pedepsiți din partea autorităților militare, ordonîndu-se înrolarea lor. Executarea sentinței a avut loc în ziua de 21 mai. Protestînd împotriva acestor măsuri, muncitorii de la secția de laminare — după cum reiese din actul de acuzare a procurorului — „... în ziua următoare, adică la 22 mai au încetat lucrul. Drept consecință, încetarea muncii s-a extins și asupra celorlalte uzine și tot în ziua de 22 mai muncitorii de la fabrica de cărămizi refractare au întrerupt lucrul; reclamau ștergerea pedepsei aplicate celor 35 de muncitori și anularea ordinului de înrolare. Autoritățile militare au refuzat satisfacerea acestor revendicări ale muncitorilor”³³.

În zilele următoare greva continuă să se extindă și asupra celorlalte uzine, ca de exemplu asupra fabricii de mașini. Starea de spirit a muncitorilor devine din ce în ce mai revoluționară. Caracterizînd desfășurarea grevei, precum și situația creată, în raportul său adresat procurorului principal din Timișoara la 26 mai, respectiv 1 iunie, procurorul din Lugoj scrie: „... în localitate și în mijlocul muncitorilor domnește o mare agitație, manifestînd simptomele răzvrătirii, revoluției. Fără îndoială actuala încetare de lucru nu aparține mișcărilor revendicative, ci reprezintă pur și simplu o problemă a puterii. Muncitorimea caută să-și impună voința autorităților militare în pozițiile lor cu arma încetării lucrului...”³⁴

Dacă în luna martie, cu prilejul grevei de la Lupeni, autoritățile ezitau încă în aplicarea violenței militare deschise împotriva greviștilor, temîndu-se de extinderea grevei și preferau să recurgă la alte metode pentru a pune capăt grevei, — în lunile mai și iunie, la Reșița, ele au trecut fără șovăială la reprimarea grevei cu forță militară brutală. Conducătorii muncitorilor, precum și toți cei suspecți a fi instigatori au fost arestați. Dar muncitorii continuă lupta. Aflînd vestea că

²⁸ *Budapesti Hírlap* din 4 august 1918.

²⁹ H.M. 1918—4—543. Sectorul din Cluj al Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R., microfilm, cutia 222, film 2.

³⁰ H. M. 1918—4—543 și 545. 8. Sectorul din Cluj al Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R., microfilm, cutia 222, film 2.

³¹ Párttörténeti Intézet Archivuma, Budapesta, H.L. H.M. 1918. 63. 4a. 12522. Copia documentului original.

³² A.XV. 1/1918/4. Ig.Min.Bi. 1918—484—3., în *A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai* (în continuare: M.M.T.V.D.), vol. 5, p. 182.

³³ Országos Levéltár, Budapesta, M.Kir.Ig.Min.iratok, 1918. Bi. 484. Document original, vezi Andics Erzsébet, *op. cit.*, p. 58—59.

³⁴ Párttörténeti Intézet Archivuma, Budapesta, Tisztázat. A.XV.1/1918/4. Bi.Ig.Min. 1918—484—3, 484—4., în M.M.T.V.D., vol. 5, p. 181 și 183.

cei arestați vor fi transportați la curtea marțială din Timișoara, „...o masă compusă în majoritate din femei și copii s-a așezat la marginea orașului lângă linia ferată, plasînd pe linii o trăsură. La venirea trenului femeile și copiii s-au așezat și ei între linii, obligînd trenul să oprească. Masa a fost arestată de jandarmi...³⁵. Autoritățile n-au îndrăznit nici noaptea să efectueze transportarea greviștilor arestați, temîndu-se de un eventual asalt asupra trenului, pentru care muncitorii au și fost ferm pregătiți. Într-un raport, citînd declarația unui muncitor, se arată: „Ziua autoritatea armatei este încă destul de puternică, dar la noapte, dacă arestații vor fi transportați, nu va mai putea acționa în fața forței noastre superioare”³⁶.

În cele din urmă, transportarea a fost efectuată numai după ce forțele militare au fost întărite cu noi unități concentrate. În legătură cu aceasta, în raportul comandantului unităților de glotași din Reșița, adresat Ministerului Apărării Naționale, se spune: „...datorită măsurilor de securitate transportarea arestaților la Timișoara a avut loc nestîngherit, iar aici, conform ordinului comandamentului militar, au fost predați curții marțiale a diviziei. Trenul a fost însoțit de un pluton de armată...³⁷.

Forța din ce în ce mai năvalnică a mișcării muncitorești reiese și din faptul că în raportul citat mai sus, comandantul detașamentului de glotași din Reșița, generalul Hauser informează pe ministrul apărării naționale asupra fenomenelor de agitație ce au cuprins și muncitorimea din împrejurimi. Astfel, muncitorii minelor din Anina se pregăteau și ei pentru organizarea unei greve de solidarizare; la 29 mai el a raportat că la Anina „...magazia de dinamită din galeria Hungaria a fost spartă, furîndu-se 21 bucăți patroane de dinamită de 80 grame, 6 bucăți de 50 grame, precum și 100 bucăți capse de dinamită. Jandarmeria a supus percheziției personalul venit din schimb, dar n-a găsit nimic asupra lor”³⁸. Autoritățile locale solicită cu disperare ajutor armat din partea organelor superioare, propunînd aplicarea unor măsuri dintre cele mai drastice împotriva muncitorilor în grevă. Iată ce scrie, de exemplu, generalul Hauser la 26 mai: „Din cele arătate mai sus rezultă că muncitorii intenționează să înceteze lucrul în întregul sector de sub comandamentul unităților de glotași, ceea ce nu poate fi considerat drept grevă, ci ca o revoltă împotriva liniștii și ordinii de stat, precum și împotriva forțelor armate ale statului, din care cauză solicit ordonarea stării de asediu pe întregul sector amintit”³⁹.

Muncitorii nu s-au mărginit la refuzul de muncă, ci au trecut la acțiuni hotărîte împotriva spărgătorilor de grevă, care intenționau să reia munca. Sub acest aspect femeile au fost acelea care au dat exemplu. Referindu-se la aceasta, în raportul mai sus citat, datat din 26 mai, generalul Hauser scrie următoarele: „Pe muncitorii care vroiau să reia respectiv să continue munca, femeile îi jigneau, aruncau în ei cu pietre și-i băteau. Au aruncat pietre asupra locomotivelor căii ferate industriale, reușind chiar să oprească un tren prin așezarea pe linie în cruciș a unui vagon de linie îngustă și prin instalarea unui grup de femei în fața locomotivei”⁴⁰. Acțiunile îndreptate spre împiedicarea reluării muncii și, în general, intensificarea luptei muncitorimii pot fi descifrate și din raportul procurorului din Lugoj datat din 28 mai către procurorul principal din Timișoara, în care se arată: „La 23 mai muncitoarele fabricii de cărămizi s-au adunat în fața uzinii blocînd drumul spre fabrică al muncitorilor care vroiau să reînceapă lucrul... O muncitoare a îndemnat în mod deschis pe muncitori la rezistență, spunînd că soldații vor trage tot numai cu cartușe de manevră”⁴¹.

³⁵ *Ibidem*, p. 182.

³⁶ *Párttörténeti Intézet Archivuma*, Budapesta, M.Kir.Népfölkelő Munkácssoport Par. Resicabánya. 620. VII. sz. május 26-án kelt jelentése a M.Kir.Honv.Min. 42. osztályának. H.L. H.M. 1918.63.4a 12522. Copia documentului original.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Párttörténeti Intézet Archivuma*, Budapesta, Tisztáz. A.XV.1/1918/ Ig.Min.Bi. 1918—484—3., în *M.M.T.V.D.*, vol. 5, p. 153.

La sfârșitul lunii iunie autoritățile au reușit să înăbușe în mod brutal greva muncitorilor din Reșița. Samavolnicia armatei a fost dintre cele mai sălbătice, dezlănțuite. Ieșită aproape de sub controlul opiniei publice, în Transilvania, în această regiune populată în mare majoritate de naționalități, forța armată s-a putut dezlănțui. Asupra mijloacelor utilizate ne putem forma o oarecare imagine din raportul din 7 iulie al comandamentului detașamentului de gloțiși de la Reșița către ministrul apărării naționale, în care se spune: „Pe străzi și drumuri orice persoană a fost legitimată și ca urmare muncitorii cu legitimații vechi sau fără legitimații au fost arestați, din care cauză străzile au devenit pustii, și de aceea în cursul următoarelor două zile acești muncitori au fost arestați de noi la locuință. După o deținere de o jumătate de zi cu toții au declarat că sînt dispuși să reia munca, fiind astfel predați uzinelor. Am luat legătura cu primpretorii de la Reșița și Bocșa cu scopul de a da știre publicității în comunele aparținînd raioanelor lor ca muncitorii care lucrează la Reșița să se prezinte imediat, în caz contrar vor fi dați în judecată. Circulația străinilor a fost supusă unui control sever... Rezultatul tuturor acestor măsuri a fost că în ziua de 3 a lunii curente (iunie 1918 — n.n.) aproape toți muncitorii s-au prezentat la locul de muncă și de atunci lucrează”⁴². Înăbușirea grevei a fost urmată de crunte represii: mulți muncitori au fost înrolați în armată, un mare grup de inapți pentru serviciul militar, precum și multe muncitoare au fost condamnate de către instanțele judecătorești de la 3 săptămîni la 2 luni închisoare, și la o amendă de 20—40 coroane⁴³.

Dosarul cuprinzînd documentele asupra grevei de la Reșița a fost trimis de către Ministerul Apărării Naționale președintelui Consiliului de Miniștri, precum și ministrului afacerilor interne. În scrisoarea anexată la dosar ministrul apărării naționale își exprimă recunoștința pentru „metodele” aplicate, caracterizîndu-le, printre altele, astfel: „Aplicarea cu consecvență și severitate a măsurilor energice adoptate o dată cu izbucnirea acestei greve s-a soldat cu un rezultat perfect. Măsurile luate cu scopul de a pune capăt acestei mișcări greviste oferă un exemplu tipic pentru procedurile de urmat față de acțiunile muncitorești asemănătoare”⁴⁴.

Violența militară aplicată împotriva muncitorilor din Reșița se încadra complet în politica cu două fețe promovată de guvern în anul 1918 împotriva mișcării maselor: pe de o parte, înșelarea maselor prin promisiuni privind acordarea unor concesiuni politice; pe de altă parte, aplicarea brutală a forței armate pentru înăbușirea mișcărilor de masă. La începutul verii anului 1918 guvernul, pentru a calma întrucitva mișcarea muncitorimii, a făcut unele înlesniri în legea electorală, care a ameliorat într-o oarecare măsură situația muncitorimii industriale în sistemul electoral. Totuși el vedea soluția cea mai adecvată a problemei în aplicarea forței armate.

Încă în ianuarie 1918 guvernul a elaborat decretul privind starea de asediu, iar la începutul lunii martie a trimis organelor administrative județene dispozițiile cu privire la aplicarea decretului, pentru ca acesta să poată fi pus în aplicare oricînd în caz de necesitate. În proiectul de măsuri întocmit de Ministerul de Justiție au fost indicate orașele în care urmau să fie constituite tribunale statariale. Conform acestui proiect în aproape toate orașele principale și centrele industriale din Transilvania se prevedea instalarea unor asemenea instanțe⁴⁵. În ordinul său strict confidențial trimis la 3 mai 1918 tuturor comandamentelor militare regionale ministrul apărării naționale ordonă subalternilor să nu se mulțumească în caz de grevă în întreprinderile de război cu înrolarea și trimiterea pe front a conducătorilor grevei, ci, în anumite cazuri, ca „în cazul refuzului repetat al muncii”,

⁴² Párttörténeti Intézet Archivuma, Budapesta, Másolat. O.L. M.E.res. 1918. XVI, 5778., în *M.M.T.V.D.*, vol. 5, p. 184.

⁴³ Párttörténeti Intézet Archivuma, Budapesta, A. XV. 1/1918/4., în *M.M.T.V.D.*, vol. 5, p. 185.

⁴⁴ Párttörténeti Intézet Archivuma, Budapesta, Másolat. O.L. M.E.res. 1918—XVI. 5778., în *M.M.T.V.D.*, vol. 5, p. 185.

⁴⁵ Párttörténeti Intézet Archivuma, Budapesta, Fogalmazvány. Ig. Min. Bi. 1918—143. 2—6, în *M.M.T.V.D.*, vol. 5, p. 53.

să supună pe cei obligați la serviciu militar judecății curții marțiale militare. Astfel sperau să intimideze pe muncitori. Acest lucru reiese și din punctul 4 al ordinului: „Anunțarea stării de asediu, procesul și pronunțarea sentințelor să aibă loc, pe cât se poate, la fața locului, executarea sentinței însă, la Curtea Diviziei. Între pronunțarea sentințelor la moarte și executarea lor trebuie lăsat un interval de timp de 12 ore. Trebuie luate măsuri ca muncitorii să fie înștiințați fără întârziere despre acordarea acestui termen după pronunțarea sentinței la moarte. Aceste dispoziții au drept scop ca muncitorii să-și schimbe atitudinea și să reia imediat lucrul, în care caz la cererea muncitorimii grațierea celor condamnați la moarte va fi supusă unei chibzuințe binevoitoare”⁴⁶.

Mai tirziu instanțele excepționale au fost extinse, în caz de grevă, și asupra celor neobligați la serviciu militar. Imputernicirea referitoare la această procedură a fost dată de Consiliul de Miniștri ministrului afacerilor interne la ședința ținută în ziua de 22 mai: „Îndată ce mișcările greviste generale sau cele de o amploare mai mare devin sesizabile, starea de asediu complet pregătită să fie imediat declaramabilă”⁴⁷.

Aruncă o lumină asupra măsurilor adoptate de guvern împotriva muncitorimii circulara Nr. 8859/I.A.R., datată din 22 septembrie 1918, a Comandamentului Militar Imperial-Regal din Sibiu, adresată tuturor prefecților aparținând regiunii subordonate și intitulată „Pentru lichidarea absențelor nemotivate ale muncitorilor din minele de cărbuni”. În circulară se arată că membrii detașamentelor de glotași — deci mineri aflați în serviciu militar — nu vor să lucreze, profitând de orice prilej de a lipsi din muncă, pleacă la țară pentru alimente și în timp ce în mine munca este întreruptă, ei se angajează ca zileri la țărani. Această situație — se subliniază în circulară —, duce la scăderea producției de cărbuni, ceea ce subminează mașina de război. Circulara face apel la toate autoritățile să treacă la măsuri energice împotriva celor ce lipsesc din muncă. Ordonă autorităților să trimeată pe aceștia în fața curții marțiale și în același timp să tragă la răspundere și pe țăranii care îndrăznesc să angajeze la muncă agricolă muncitori mobilizați pe loc⁴⁸.

Nici chiar aceste măsuri extrem de severe ale guvernului nu s-au soldat cu rezultatele așteptate. Foamea, mizeria și continuarea războiului au împins masele la cea mai adâncă disperare. În vara anului 1918 mișcările greviste continuă să se intensifice, dobîndind o amploare din ce în ce mai mare. Criza revoluționară se maturizează cu o forță irezistibilă. Tocmai grevele sînt o dovadă concludentă în această direcție: după cum observă Lenin, „...în dosul fiecărei greve se ascunde hidra revoluției..., în dosul fiecărei greve se ascunde revoluția socialistă”⁴⁹.

Monarhia ajunsă în agonie este cuprinsă de un haos tot mai puternic. În Austria răzvrătirile provocate de foamete se țin lanț. „Toate semnele arată că Austria și Italia sînt în ajunul revoluției — scrie Lenin —, descompunerea vechii orînduiri în aceste țări avansează cu pași repezi”⁵⁰.

Un moment de seamă în procesul de maturizare revoluționară ce a avut loc în vara anului 1918 îl reprezintă greva de masă izbucnită în luna iunie. Desfășurată între 20 și 28 iunie, greva a cuprins întreaga Transilvanie, dînd mișcării muncitorești un nou și puternic impuls. La 13 iunie notarul din Petrila informează comandamentul de batalion al glotașilor despre noile acțiuni ale muncitorilor, atrăgîndu-i atenția asupra spiritului revoluționar al muncitorimii: „Starea de spirit revoluționară prezentă în mod latent în mijlocul muncitorilor lasă de bănuț că prin comune umblă agitatori, care caută să dea curs unor procese sociale, revoluționare, anti-militare, pînă și antimonarhice și în urma acestui fapt amenințările primejdioase au devenit zilnice: se vestește că în ziua lui Petru și Pavel vor organiza un măcel,

⁴⁶ Országos Levéltár, Budapesta, M.E.1918.4134/res. Document original. Vezi Andics Erzsébet, *op. cit.*, p. 77.

⁴⁷ Országos Levéltár, Budapesta, M.E. 9234/res. Vezi Andics Erzsébet, *op. cit.*, p. 77.

⁴⁸ Arhiva Consiliului Popular al Orașului Tîrgu Mureș, nr. 11544/1918.

⁴⁹ V. I. Lenin, *Opere*, vol. 27, 1955, p. 79.

⁵⁰ V. I. Lenin, *Opere*, vol. 28, 1955, p. 70.

pe toți domnii îi vor ucide, casele lor le aruncă în aer, iar conducerea treburilor o iau în mîinile lor; se mai vorbește că fronturile se vor desființa în curînd, soldații vor trece de partea lor, refuzînd supunerea față de comandanți, și altele și altele...“ În continuare notarul afirmă: „Socot necesară luarea unor astfel de măsuri, care, pe de o parte, să ducă la suprimarea consecințelor primejdioase ale mișcării, iar pe de altă parte, să facă simțit de toți că utilizarea forței armate a fost impusă de atitudinea lor periculoasă”⁵¹.

În Transilvania, drept rezultat al grevei generale, mișcarea muncitorească cunoaște un nou avînt revoluționar. La 20 iunie intră în grevă lucrătorii mai multor întreprinderi miniere din Valea Jiului, iar la 21 iunie izbucnește o grevă generală în Banat. Exemplul este urmat de muncitorimea din Cluj, care, manifestîndu-și solidaritatea cu aceste acțiuni, la 22 iunie declară și ea greva generală⁵². La 26 iunie, greva organizată cu participarea tuturor lucrătorilor de la uzinele de cale ferată din Cluj reclamă concedierea unui inginer din postul de conducere⁵³. Din muncitorimea transilvăneană cea mai masivă participare la greva generală au avut-o tocmai muncitorii feroviarilor. În zonele direcțiunilor de cale ferată din Arad, Cluj, Timișoara au trecut la grevă peste 1300 de muncitori. Pierderile de salar provenite din cauza grevei s-au ridicat la 41 720 de coroane⁵⁴.

Greva generală din iunie 1918 a avut un pronunțat caracter politic, contribuind efectiv și considerabil la ridicarea nivelului conștiinței politice a proletariatului, la întărirea solidarității internaționale, la sudarea luptei unite a muncitorilor de diferite naționalități. În Transilvania, după marile acțiuni din vara și toamna anului, luptele continuă. Așa de pildă în luna august intră în grevă muncitorimea din Sibiu, în primul rînd muncitorii metalurgiști⁵⁵. La Cluj în iulie a avut loc o grevă generală, iar în septembrie o grevă parțială. Cu prilejul acesteia din urmă, pe lîngă îmbunătățirea aprovizionării, muncitorii cereau ca în consiliul orășenesc pentru aprovizionare să-și poată avea reprezentanții⁵⁶.

La începutul toamnei anului 1918 acțiunile muncitorești devin și mai frecvente. În tot cursul lunii octombrie, aproape în fiecare zi, au loc demonstrații de masă la Timișoara, care reclamă demisionarea guvernului și încheierea păcii. La 10 octombrie are loc o acțiune puternică la Arad, care dobîndește un pronunțat caracter politic, desfășurîndu-se sub lozincile „Jos războiul“, „Drepturi poporului“, „Vrem pîine și pace”⁵⁷. În ziua de 27 a aceleiași luni se organizează o manifestație pentru pace la Lugoj, iar în ziua de 29 muncitorii din Petroșeni intră din nou în grevă pentru a impune înlăturarea guvernului reacționar.

*

În marile bătălii ale anului 1918, elementele revoluționare de stînga au dobîndit o influență tot mai puternică în mijlocul maselor largi muncitorești. Din acest punct de vedere este foarte semnificativ faptul că la Congresul Partidului Social-Democrat din Ungaria ținut în februarie 1918 delegatul organizației din Oradea și-a exprimat nemulțumirea față de politica preconizată de organele centrale de conducere ale partidului, criticîndu-le cu asprime⁵⁸. La Congresul din octombrie 1918 al partidului,

⁵¹ Hadtörténeti Intézet Levéltára, Budapest, Másolat. H.M. 1918—4/a. 543/16015. Vezi *M.M.T.V.D.*, vol. 5, p. 190.

⁵² *Kolozsvári Hírlap* din 29 iunie 1918; *Ujság* din 29 iunie 1918.

⁵³ Honvédelmi Minisztérium Levéltára, Budapest, 1918—4—543. A. 32. Vasutas népfőlkelő munkásszázad parancsnokságának jelentése a honvédelmi miniszterhez.
⁵⁴ Párttörténeti Intézet Levéltára, Budapest, MÁV ig.biz. 1918—101—128573/21 0777. Vezi *M.M.T.V.D.*, vol. 5, p. 219.

⁵⁵ *Deutsche Tagespost* (Sibiu) din 31 august 1918.

⁵⁶ *Ujság* din 21 septembrie 1918.

⁵⁷ *Arad és vidéke* din 10 octombrie 1918.

⁵⁸ Vezi fragmentele din Procesul verbal stenografiat al congresului, în *M.M.T.V.D.*, vol. 5, p. 93—94.

reprezentantul muncitorimii din Valea Jiului este acela care ia atitudine hotărâtă față de politica „oficială” a partidului, reclamînd trecerea imediată la acțiuni revoluționare: „... Noi muncitorii mineri sîntem gata în orice moment, în fiecare clipă de cel mai mare sacrificiu, de orice sacrificiu”⁵⁹.

Mișcarea muncitorească oțelită în focul marilor bătălii ale perioadei a avut ca rezultat inevitabil întărirea aripilor stîngi, revoluționare a mișcării. Aceasta a avut o deosebită importanță în acțiunile desfășurate în luna octombrie 1918 și în special în condițiile izbucnirii și desfășurării revoluției burghezo-democratice.

Îndeosebi începînd de la sfîrșitul anului 1917, paralel cu marile mișcări muncitorești din perioada războiului mondial, în strînsă legătură cu acestea și chiar sub influența lor au avut loc puternice acțiuni țărănești (devenite în luna noiembrie extrem de înverșunate și vijelioase, care, în cele mai multe cazuri sub conducerea foștilor soldați de pe front, au nimicit organele locale ale puterii de stat, trecînd în multe locuri chiar la lichidarea sistemului funciar latifundiar), demonstrații ale oamenilor muncii de la orașe, rebeliuni ale soldaților, dezertări din armată (care au dus în cursul lunilor octombrie, noiembrie, practic, la descompunerea vechii armatei imperiale-regale), precum și alte mișcări importante. Aceste mișcări de masă în Transilvania s-au remarcat prin împletirea inseparabilă a revendicărilor sociale, politice și naționale, consemnau maturizarea impetuoasă și irezistibilă a crizei revoluționare și, o dată cu aceasta, subminarea definitivă a temelii monarhiei austro-ungare. Una din caracteristicile fundamentale ale acestor acțiuni rezidă în lupta unită, umăr la umăr, a muncitorilor români, maghiari, germani și de alte naționalități, cu participarea în masă a tuturor categoriilor de oameni ai muncii.

În luna octombrie a anului 1918, ca urmare a creșterii mișcării revoluționare interne, devenită și mai furtunoasă sub influența exemplului înflăcărător al Marei Revoluții Socialiste din Octombrie, ca urmare a înfrîngerilor suferite pe front și o dată cu acestea a prăbușirii armatei Puterilor Centrale, a început destrămarea totală a monarhiei austro-ungare. Acest proces nu mai putea fi oprit de nici o manevră a dinastiei habsburgice, respectiv a cercurilor dominante austriece și ungare. În condițiile mișcărilor revoluționare desfășurate de masele largi a trecut la acțiuni hotărîtoare și burghezia naționalităților asuprite, în Transilvania cea română, o parte a căreia a jucat un rol determinant în acest sens. Sub presiunea acțiunilor de masă de forță irezistibilă, monarhia dualistă se descompune în părțile sale constitutive. Referindu-se la prăbușirea Austro-Ungariei, Lenin scria: „Nu mergem singuri, proletariatul din Europa Apuseană s-a ridicat la luptă, făcînd să nu rămînă piatră peste piatră din Austro-Ungaria”⁶⁰.

Desfășurarea în Ungaria a revoluției burghezo-democratice în toamna anului 1918, pe de o parte, și mișcările revoluționare de mare însemnătate

⁵⁹ MMI Archivum, A.XV.1/1918/21, în *M.M.T.V.D.*, vol. 5, p. 254.

⁶⁰ V. I. Lenin, *Opere*, vol. 28, 1955, p. 139.

din Transilvania, pe de altă parte, nu pot fi separate una de alta; dar nici cele din urmă nu pot fi considerate o simplă reflectare a celei dintîi. În Transilvania, datorită tocmai aspirațiilor maselor românești la eliberarea națională și unire, situația revoluționară s-a format și s-a maturizat în condiții specifice. Aici — și acesta reprezintă, desigur, un fenomen social-istoric firesc — lupta maselor populare a fost influențată în sens pozitiv de mișcarea ce avea loc pe teritoriul României, contopindu-se organic cu năzuințele legitime ale românilor de pe ambele părți ale Carpaților de a trăi împreună în cadrul unui stat român național democratic unitar. Este întru totul întemeiată aserțiunea potrivit căreia „masele populare din Transilvania se simțeau sprijinite în năzuințele lor naționale de masele populare din Vechea Românie. Începută în același timp și în strînsă legătură cu revoluția burghezo-democratică din Ungaria, revoluția burghezo-democratică a luat în Transilvania un curs propriu, cu rezultate deosebite față de cele din Ungaria”⁶¹.

Rezultatul cel mai de seamă al mișcărilor revoluționare cu caracter burghezo-democratic din noiembrie 1918, a căror forță principală o constituiau clasa muncitoare și masele largi ale țărănimii, rezidă în faptul că, distrugînd puterea de stat austro-ungară, masele populare au creat condițiile obiective ale desăvîrșirii unității statale, adică ale realizării unirii Transilvaniei cu România⁶². Aceasta era singura cale pe care se putea desfășura procesul de realizare a năzuințelor sociale și naționale ale poporului român în direcția transformărilor burghezo-democratice, istoricește determinate. Tocmai acest sens se impune din modul în care ridica Lenin problema, cînd în „Tezele cu privire la problema națională” scria printre altele: „... În sfîrșit și datorită faptului că în toată Europa de răsărit (Austria și Balcanii) și în Asia, adică în țările vecine cu Rusia, transformarea burghezo-democratică a statelor care pretutindeni în lume a dus, într-o măsură mai mare sau mai mică, la crearea de state independente sau de state formate din naționalități cît mai apropiate și înrudite între ele — este neterminată sau abia la începutul ei”⁶³.

Intrată într-o nouă etapă de dezvoltare în anii războiului și distinsă, îndeosebi, de la sfîrșitul anului 1918 printr-un avînt revoluționar deosebit de puternic, mișcarea muncitorească se afla în primele rînduri ale acestor evenimente istorice, devenind un factor de seamă al evoluției acestora în direcția semnalată. Aceasta se referă atît la masele populare din Transilvania, cît și la cele din România. Tocmai la această perspectivă istorică și-au dat deplina lor adeziune masele adunate pe platoul de deasupra Cetății de la Alba Iulia, numit „Cîmpul lui Horia” între 28 noiembrie — 1 decembrie 1918 (din cei peste o sută de mii de oameni adunați aici peste zece mii erau muncitori industriali, iar din cei 1228 de delegați

⁶¹ V. Liveanu, *Din istoria luptelor revoluționare din România*, București, 1960, p. 477—478.

⁶² C. Daicoviciu, L. Bányai, V. Cheresteșiu, V. Liveanu, *Lupta revoluționară a maselor — factor hotărîtor în unirea Transilvaniei cu România*, în *Studii*, anul IX, 1958, nr. 6, p. 38.

⁶³ *Lenin despre România*, București, 1960, p. 18.

oficiali aleși 150 erau social-democrați), care au votat pentru unire. Clasa muncitoare dorea să înfăptuiască unirea Transilvaniei cu România pe calea înlăturării monarhiei Hohenzollernilor în cadrul unui stat organizat pe baze democratice republicane. Sub acest raport este semnificativă poziția adoptată de masele muncitoare române, maghiare și germane din Valea Jiului și din Banat, mase ce reprezentau peste 40% din totalul proletariatului marii industrii⁶⁴. Această poziție a muncitorimii — și în special a elementelor ei celor mai înaintate — poziție ce coincide întru totul cu sensul mersului istoric, ce corespunde pe deplin intereselor generale naționale și de clasă, concepându-le pe acestea ca un tot unitar indisolubil, își găsește o expresie în nenumărate documente ale vremii. „Ne-am scăpat acum de stăpânirea baronilor și grofilor unguri, am hotărît la Alba Iulia că ne unim cu țara românească și am spus că vrem votul universal, vrem pământ, vrem legi ocrotitoare pentru muncitori și vrem toate bunătățile. Dar ce urmează acum? Ce e de făcut? Mai cu seamă noi, muncitorii, noi, care n-am fost apăsați numai ca națiune, ci-n primul rînd ca clasă, noi ce ținută trebuie să luăm? Să așteptăm liniștiți înfăptuirea tuturor postulatelor cuprinse în rezoluția de la Alba Iulia? Să ne încredem în cinstea și-n simțul de dreptate al domnilor români, care n-or vrea să se facă de ocară lumii și ne-or da și nouă vreo fărămitură de drepturi? ... Ar fi o greșală mare și-ar duce de-a dreptul la nenorocire dacă am face așa. Căci e adevărat: dezrobirea noastră națională e pe cale de a se înfăptui și nimeni n-o va mai putea împiedica, însă noi avem să ne dezrobim și pe cale socială, voim ca și clasa muncitoare să ajungă la bunăstare și să aibă parte de aceleași drepturi egale cu toți cetățenii țării”⁶⁵.

Pronunțîndu-se cu hotărîre pentru crearea statului național unitar și colaborînd în problema unirii naționale cu forțele burgheziei, care s-au dovedit dispuse să participe la acțiunile îndreptate spre lichidarea statului dualist, masele muncitoare și în fruntea lor elementele cele mai revoluționare ale social-democrației s-au delimitat clar de linia șovină de așitare a urii naționale, promovată de clasele exploatatoare și au exprimat ferm identificarea lor cu mărețele idealuri ale frăției dintre oamenii muncii de diferite naționalități. În Comunicatul pentru convocarea Congresului de la Sibiu al Partidului Social-Democrat din Transilvania se constată: „Noi vom fi chemați ca în România nouă, împreună cu tovarășii de dincolo să clădim mișcarea muncitorească pe temelii solide și puternice, ca nici un vifor și nici o furtună să n-o poată dărîma. Dar vom avea datoria spre a face să înțeleagă tovarășii noștri maghiari ori germani din părțile ce se vor alătura la România că le sîntem frați adevărați și cu ei împreună dorim să luptăm pentru dezrobirea întregii clase muncitoare”⁶⁶.

Elementele muncitorești aparținînd naționalităților conlocuitoare au înțeles și ele sensul dezvoltării istorice, asigurînd pe tovarășii lor români

⁶⁴ *Din istoria Transilvaniei*, vol. II, p. 380.

⁶⁵ *Adevărul* din 9/22 decembrie 1918, vezi în *Documente din istoria mișcării muncitorești din România 1916—1921*, p. 128—129.

⁶⁶ *Adevărul* din 16/29 decembrie 1918, în *Documente*, loc. cit., p. 140.

că-i vor sprijini în lupta lor legitimă pentru eliberarea națională, formînd împreună cu ei un front comun în lupta pentru aceleași scopuri sociale, împotriva dușmanului de clasă comun. La adunarea populară de la 8 noiembrie din Valea Jiului, organizată de P.N.R., s-a ridicat la cuvînt unul din conducătorii consiliului muncitoresc, un muncitor maghiar, care a spus printre altele: „Nu vă punem piedici în calea realizării unității voastre naționale... Trecutul care a prădat muncitorimea și care a pus biruri grele pe umerii noștri, politica greșită față de naționalități s-a sfîrșit... Și voi ați fost subjugăți și jecmăniți, pămîntul acesta de pe care v-a alungat statul maghiar și capitalismul a fost al vostru. Dar nu poporul maghiar v-a alungat la marginea pădurii. Nu! Capitalismul v-a alungat căci capitalismul n-are naționalitate. Naționalitatea lui este banul, puterea blestemată care deopotrivă apasă pe muncitorul român și maghiar sau german”⁶⁷.

Forța cea mai înaintată a societății din momentul pășirii sale pe scena istoriei patriei, purtătoarea cea mai consecventă a idealurilor de propășire și eliberare socială și națională a poporului român, proletariatul și-a asumat un rol deosebit și în înfăptuirea unirii naționale. Făurirea unirii a fost opera întregului popor, dar trebuie menționat că lupta neabătută a proletariatului din Transilvania în anii primului război mondial, luptă îndreptată spre înfăptuirea eliberării naționale și de clasă, dobîndește o importanță tocmai sub raportul contribuției sale hotărîtoare și nemijlocite la pregătirea condițiilor prăbușirii monarhiei austro-ungare și la asigurarea desfășurării procesului de formare a statului român național unitar. Desăvîrșirea constituirii statului român național modern a fost impusă de ansamblul dezvoltării social-economice, politice și culturale a țării. „Unirea într-un singur stat a tuturor românilor devenise un obiectiv apropiat, o necesitate stringentă, impusă de însuși mersul înainte al societății românești. Ca atare, cucerirea dreptului la ființa națională, la o dezvoltare independentă constituia pentru poporul român premisa necesară rezolvării problemelor arzătoare care-i stăteau în față pe tărîm economic, social și cultural, aceasta fiind o acțiune legitimă și în concordanță cu dezvoltarea istorică a națiunii române și a rolului ei în societate, fenomen progresist cu profund conținut democratic”⁶⁸.

Aprecierea generală obiectivă a actului istoric de la 1 decembrie 1918 a fost dată de tovarășul Nicolae Ceaușescu în cuvîntarea sa ținută cu prilejul aniversării a 50 de ani a luptelor eroice de la Mărășești, în care se arată: „Unirea a fost încununarea victorioasă a luptei seculare duse de cele mai înaintate forțe ale poporului român din Moldova, Muntenia și Transilvania, de cărturarii și marii gînditori ai neamului, a activității desfășurate de elementele revoluționare, de militanții socialiști, a aspirațiilor și voinței întregului popor român. După cum este cunoscut, formarea statului național român unitar a avut loc în condițiile existenței

⁶⁷ V. Liveanu, *op. cit.*, p. 537.

⁶⁸ N. Goldberger, C. Nuțu, *Aspecte ale luptei popoarelor asuprite din fostul Imperiu austro-ungar în dezbaterile Conferinței de la Linz*, în *AISISP*, 1967, nr. 6, p. 123.

regimului burghezo-moșieresc. Clasele stăpînitoare au folosit pentru consolidarea pozițiilor de dominație economică și poliintensificarea exploatării și asupririi celor ce muncesc; totocnia a continuat să rămînă încă dependentă față de marile putee liste. Aceste împrejurări au făcut ca masele largi populare să nerealiza pe deplin aspirațiile de dreptate socială și națională penluptaseră. Cu toate acestea, înfăptuirea unității naționale a avurîurire pozitivă asupra întregii evoluții economice, politice și socRomâniei. Ea a creat condiții pentru dezvoltarea forțelor progresisocietății, pentru intensificarea mișcării revoluționare a clasei muțoare, a stimulat puternic lupta împotriva exploatării și asupririi bğhezo-moșierești. Misiunea de a asigura realizarea deplină a marilaspirații ale poporului i-a revenit clasei muncitoare — forța cea mîînaintată a societății noastre. Condusă de partidul comunist, detașamențul ei de avangardă, clasa muncitoare, în alianță cu țărănimea, cu intelecțualitatea, cu toate forțele progresiste, a înfăptuit transformări revoluționare radicale în sinul societății românești, a asigurat victoria socialismului, edificarea societății noi pe întregul cuprins al României”⁶⁹.

IOAN GALL

БОРЬБА ПРОЛЕТАРИАТА ТРАНСИЛЬВАНИИ — ВАЖНЫЙ ФАКТОР В ПОДГОТОВКЕ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ОБЪЕДИНЕНИЯ 1 ДЕКАБРЯ 1918 ГОДА

(Резюме)

В статье изучается один из факторов, подготовивших осуществление объединения Трансильвании с Румынией. Подробно исследуется борьба промышленного пролетариата за общественное и национальное освобождение во время первой мировой войны. В Трансильвании, население которой, в большинстве своём, было румынское, трудящиеся в рамках Австро-Венгерской Монархии жили под двойным гнѐтом. В военной обстановке обстоятельства их жизни становились изо дня в день труднее. Этот факт, а также и брожение в области политической жизни, желание мира и выдвижение на первый план стремления к социальному и национальному освобождению — что, естественно, было направлено как историческая необходимость к усовершенствованию национального единства, — всё это привело к подъѐму рабочего движения. Этот подъѐм сильно поощрялся и откликом на победу Великой Октябрьской Социалистической Революции в среде революционных сил.

Автор статьи в хронологическом порядке следит за ходом забастовок и других выступлений масс, за формой, содержанием, результатами и последствиями революционных действий. С помощью исследования оригинальных документов указывается, что в течение 1918 года, параллельно с выступлениями других слоѐв населения и с дезорганизацией армии — находясь во главе этих сил промышленный пролетариат своей борьбой сыграл важнейшую роль в распаде Австро-Венгерской Монархии, и решительно содействовал развѐртыванию буржуазно-демократической революции в Трансильвании. В огне этой революции осуществилось 1 декабря 1918 года объединение Трансильвании с Румынией, окончился процесс формирования единого румынского национального государства.

⁶⁹ Nicolae Ceaușescu, *O jumătate de secol de la marea epopee națională a Mărăștilor*. Cuvîntare la adunarea populară consacrată aniversării bătăliilor de la Mărăști, Mărășești și Oituz. 12 august 1967. În *România pe drumul desăvîșirii construcției socialiste*, vol. 2, București, 1968, p. 470—471.

OPINIA PUBLICĂ DIN ROMANIA FAȚĂ DE ACORDUL DE LA MÜNCHEN ȘI CONSECINȚELE LUI

Tradiționala prietenie, datînd de secole, dintre poporul român și popoarele ceh și slovac s-a verificat, o dată mai mult, în împrejurările dramatice din toamna anului 1938 și primăvara lui 1939. Opinia publică din țara noastră, aproape în unanimitate, și-a exprimat pe diferite căi (campanii de presă, mitinguri, demonstrații, întruniri, editarea și difuzarea de manifeste și broșuri, ajutoare etc.) sentimentele de solidaritate frățească cu Cehoslovacia și de condamnare a sceleratelor acte de forță ale Germaniei hitleriste. Presa noastră — cu excepția celei fasciste ori fascizante — a reflectat fidel această stare de spirit din sinul poporului român. Îndeosebi presa comunistă ilegală și legală, caracterizată prin luciditate și clarviziune în aprecierea evenimentelor curente și prin combativitate și intransigență în luările sale de poziții, s-a situat în fruntea luptei pentru demascarea hitlerismului, sprijinirea Cehoslovaciei și apărarea independenței noastre naționale.

Conștientă de consecințele nefaste ale evenimentelor prin care trecea Cehoslovacia, opinia publică românească și cercurile noastre guvernante și-au dat din plin contribuția la sprijinirea țării prietene și aliate, apărînd prin aceasta însăși integritatea noastră teritorială și independența noastră de stat amenințate de rapacitatea agresorilor fasciști¹.

*

Acordul de la München, care a marcat începutul mutilării Cehoslovaciei, a fost consecința directă a „Anschluss“-ului din 11 martie 1938. Începînd din primăvara lui 1938 și pînă în toamna aceluiași an, Cehoslovacia a trăit o perioadă extrem de zbuciumată, la sfîrșitul căreia, abandonată de aliații săi apusei, a trebuit să cedeze cererilor formulate de Hitler. De altfel, Hitler a căutat din timp să obțină încercuirea Cehoslovaciei, pentru a-i paraliza orice încercare de împotrivire. Supusă puternicii presiuni naziste, Cehoslovacia avea de făcut față și pretențiilor teritoriale ale guvernelor Poloniei și Ungariei, ceea ce însemna o complicare a poziției sale de politică externă.

Pentru a ușura situația grea a Cehoslovaciei, în 4—5 mai 1938 s-a ținut în țara noastră, la Sinaia, conferința Micii Înțelegeri, care a încercat o apropiere de Ungaria; încercarea nu a reușit, deoarece Ungaria, intenționînd să colaboreze activ cu Germania hitleristă la cîmpirea Cehoslovaciei, punea drept condiție prealabilă a oricărei înțelegeri cu România și Iugoslavia abandonarea Cehoslovaciei². Politica

¹ Cf. El. Ciobanu, *În legătură cu poziția României față de Cehoslovacia în perioada „Münchenului“*, în *AIIP*, 1966, nr. 1, p. 99—100.

² Eliza Campus, *Destrămarea Micii Înțelegeri*, în *Studii*, 1954, nr. 4, p. 113.

Ungariei horthyste urmărea ca, prin acorduri bilaterale cu statele Miciei Înțelegeri luate separat, să destrame organismul Miciei Înțelegeri, ceea ce însemna de fapt aplicarea politicii Germaniei naziste³. România și Iugoslavia nu s-au pretat însă la acest joc și au apreciat că înțelegerea cu Ungaria poate fi eficientă numai în cazul participării celor trei membri ai Miciei Înțelegeri împreună⁴. La sesiunea de la Sinaia, N. Petrescu-Comnen, ministrul de externe al României, a declarat oficial: „Budapesta probabil inspirată de alte capitale pune drept condiție prealabilă oricărei înțelegeri cu România și Iugoslavia abandonarea Cehoslovaciei, deci dizolvarea Miciei Înțelegeri. Am răspuns că România nu va comite niciodată un act de felonie și că cunosc prea bine climatul diplomatic al momentului ca să nu-mi dau seama că abandonarea Cehoslovaciei va fi semnalul dizolvării Iugoslaviei și a României”⁵. România s-a opus deci la încheierea unor tratate separate cu Ungaria, deoarece voia să păstreze integritatea Miciei Înțelegeri și totodată să vină în ajutorul Cehoslovaciei pândite de atâtea poște hrăpărețe⁶.

Cîteva luni mai târziu, în august 1938, la Bled, în Iugoslavia, a avut loc o nouă conferință a Consiliului Permanent al Miciei Înțelegeri care s-a ocupat, între altele, și de problema apropierei Miciei Înțelegeri de Ungaria. S-a afirmat că la Bled, Cehoslovacia ar fi fost îndepărtată de la negocierile cu Ungaria și că aceste negocieri ar fi avut loc separat între Iugoslavia și România de o parte și Ungaria de cealaltă parte, că la Bled „România și Iugoslavia au părăsit Cehoslovacia, hotărînd să colaboreze la constituirea unei noi forme politice în spațiul dunărean”, care ar fi fost subordonată lui Hitler, că la Bled s-ar fi ajuns, în mod oficial, la dizolvarea de fapt a Miciei Înțelegeri⁷. Aceste afirmații nu sînt întemeiate. Ele sînt dezmințite de relatările presei contemporane, privind conferința de la Bled, care arată că acolo „solidaritatea Miciei Înțelegeri s-a manifestat, o dată mai mult, mai ales în chestiunea negocierilor cu Ungaria... Ungaria convingîndu-se că România și Iugoslavia nu sînt dispuse să abandoneze Cehoslovacia, s-a putut găsi o formulă... prin care s-a ajuns la un comunicat în care se constata simultan la Bled și la Budapesta un acord deplin intervenit între cele patru capitale, cuprinzînd deci și Cehoslovacia (față de care Ungaria făcea totuși discriminare în problema minorităților naționale)”⁸. Acordul realizat la Bled a cuprins deci toate statele Miciei Înțelegeri. Guvernul ungar a căutat să parafazeze acordul de la Bled doar cu Iugoslavia și România, dar atît România cît și Iugoslavia au refuzat aceasta, pînă la încheierea unui acord maghiaro—cehoslovac în problema minorității maghiare din Cehoslovacia⁹. Prin urmare, România nu a abandonat Cehoslovacia nici la Sinaia, nici

³ L. Bányai, *Din lupta unită a oamenilor muncii români și de alte naționalități sub conducerea P.C.R. (1938—1944)*, în *Studii*, 1966, nr. 3, p. 480—481.

⁴ Robert Kvaček, *Podíl Československa na jednáních Malé Dohody a Maďarska v letech 1936—1938*, în *Historický Časopis*, 1963, nr. 3, p. 426—427.

⁵ I. Popescu-Puțuri, *România în timpul celui de al doilea război mondial*, în *AISISP*, 1966, nr. 5, p. 41 (după doc. din A.M.A.E.); Eliza Campus, *Politica externă a României în perioada dintre cele două războaie mondiale*, în *Studii și articole de istorie*, 1967, p. 144.

⁶ Eliza Campus, *Mica Înțelegere*, București, 1968, p. 10; cf. și Viorica Moisuc, *Actions diplomatiques de la Roumanie au secours de la Tchécoslovaquie à la veille du pacte de Munich*, în *RevHist*, 1967, nr. 3, p. 416.

⁷ Eliza Campus, *Destrămarea Miciei Înțelegeri*, în *Studii*, 1954, nr. 4, p. 119—120.

⁸ *Lumea Românească*, 26 aug. 1938, p. 4; *Timpul*, 23 aug. 1938 și 25 aug. 1938. În acest sens vezi și Alexandr Ort, *Munich et la Petite Entente*, în *Contributions à l'histoire de Munich*, Prague, 1959, p. 78. România nu admitea încheierea unui acord cu Ungaria, fără Cehoslovacia (Viorica Moisuc, *Acțiuni diplomatice desfășurate după Anschluss de România împotriva expansiunii Germaniei hitleriste spre sud-estul Europei*, în *Studii*, 1966, nr. 4, p. 719).

⁹ Magda Adamová, *Maďarsko a Malá Dohoda v období před druhou světovou válkou (1937—1938)*, în *Československý Časopis Historický*, XI, 1963, nr. 6, p. 755—756; Viorica Moisuc, *Actions diplomatiques...*, p. 417.

la Bled¹⁰, chiar dacă n-a reușit să împiedice izolarea și încercuirea Cehoslovaciei de către Germania, la frontiera de sud a Cehoslovaciei. Atitudinea României față de Cehoslovacia la conferința de la Bled este confirmată de știrea de presă în care se precizează că „dl. Krofta și-a exprimat via satisfacție pentru atitudinea loială și cordială a d-lui Stoiadinovici și a d-lui Comnen față de Cehoslovacia”¹¹. În atitudinea Iugoslaviei și României față de Cehoslovacia, la Bled, un rol important a jucat opinia publică din cele două țări care, aproape unanim, a luat partea Cehoslovaciei amenințate¹². Opinia publică din România a fost alături de Cehoslovacia în toată perioada care a precedat Münchenul, un rol hotărâtor în mobilizarea ei jucându-l manifestele, ziarele și broșurile editate de P.C.R.

Încă de la începutul anului și îndeosebi în timpul crizei din mai 1938, România a fost alături de poporul ceh și slovac prin unele din cele mai autorizate condeie ale presei sale și unii din cei mai autorizați exponenți ai opiniei noastre publice.

În martie 1938 prof. Stanciu Stoian, referindu-se la congresul tineretului din Europa centrală ținut la Praga, în zilele de 25—27 februarie, scria în *Dacia Nouă* următoarele, cu privire la situația critică în care se afla Cehoslovacia în fața amenințării naziste, elogiind curajul cu care ea înfruntă evenimentele: „... Poporul cehoslovac... se arată la înălțimea momentului pe care-l trăiește, conștient de el și hotărât să înfrunte totul cu bărbăție... Toată lumea e calmă, continuând să muncească și mai departe cu aceeași metodă, pentru prosperitatea minunatei țări, ce stă ca o inimă sănătoasă în centrul unui continent bolnav”¹³.

În toată primăvara și vara lui 1938 *Scinteia*, *Lupta de clasă*, *Lumea Nouă*, *Știri* etc. au acordat, consecvent, atenție evoluției evenimentelor din Cehoslovacia și raporturilor cehoslovaco—germane, atrăgând atenția asupra implicațiilor politice general-europene ale problemei cehoslovace. Astfel, *Lupta de clasă* arăta că: „Problema cehoslovacă este o problemă a păcii central-europene, este o problemă a păcii în general, precum și a existenței independenței naționale a tuturor popoarelor din sud-estul Europei și din Balcani. Ea este problema existenței poporului român...”¹⁴. Referindu-se la semnificația crizei din mai 1938, când fascismul german amenința Cehoslovacia cu imediată cucerire, *Lupta de clasă* scria că numai „printr-o acțiune unită a țărilor democratice se poate răpi fascismului libertatea de acțiune, se poate salva pacea”¹⁵. *Lumea Nouă*, într-o serie de articole din mai—iulie 1938, a abordat insistent aceeași problemă cehoslovacă, desprinzând adevărata semnificație a pretențiilor naziste față de Cehoslovacia: dezmembrarea statului unitar cehoslovac și anexarea Cehiei¹⁶. Lăudând curajul și hotărârea manifestată în 21—23 mai 1938 de popoarele ceh și slovac în fața amenințării naziste, un ziar¹⁷ pleda pentru menținerea integrității Cehoslovaciei: „...poporul ceh și poporul slovac au dovedit în zile îngrijorătoare, când lumea tremura pentru ele, și pentru ea, strălucite însușiri de bărbăție. Prin această bărbăție cehoslovacii au dovedit chiar celor mai neîncrezători, chiar celor mai șovăitori dintre numeroșii lor prieteni, că pentru echilibrul forțelor europene e nevoie ca în Europa dunăreană să se mențină o țară vitează și bine rînduită, temeinic pregătită sufletește și tehniceste pentru vremuri de pace, ca și pentru vremuri de război”.

Partidul Comunist din România a fost primul care a tras semnalul de alarmă, arătând încă din iunie 1938 pericolul la care este expusă România prin căderea Cehoslovaciei și, făcând propuneri concrete de sprijinire a Cehoslovaciei, sublinia că: „Soarta României și a tuturor țărilor de pe valea Dunării este strâns legată de soarta Cehoslovaciei... Toate statele balcanice și în primul rînd România trebuie

¹⁰ R. Kvaček, *op. cit.*, p. 429—430.

¹¹ *Țimpul*, 24 aug. 1938.

¹² Al. Ort, *op. cit.*, loc. cit.

¹³ Stanciu Stoian, *Îngrijorări tinerești*, apud Titu Georgescu, *Intelectuali antifasciști în publicistica românească*, București, 1967, p. 395; cf. *ibidem*, p. 42.

¹⁴ *Lupta de clasă*, 1938, nr. 4, aug., p. 54.

¹⁵ *ibidem*, p. 26.

¹⁶ *Lumea Nouă*, an. XXXI, nr. 19 (8 mai 1938), nr. 22 (29 mai 1938), nr. 2 (12 iunie 1938), nr. 3 (19 iunie 1938), nr. 4 (26 iunie 1938).

¹⁷ *Țimpul*, 6 iulie 1938.

să sprijine efectiv Cehoslovacia în lupta de apărare a integrității naționale și a independenței sale. Să se încheie o strânsă alianță politică și militară cu Uniunea Sovietică... Să se afirme prin fapte concrete principiul securității colective în cadrul principiilor de bază ale Ligii Națiunilor. Partidul Comunist din România cheamă muncitorimea și masele întregului popor la acțiune hotărâtă și la luptă dirză în acest scop. Să constrângem guvernul român să-și dovedească solidaritatea cu Republica Cehoslovacă¹⁸. Partidul Comunist din România a trecut la mobilizarea maselor populare care manifestau simpatie față de Cehoslovacia amenințată de hitleriști. În timpul interminabilelor discuții cu germanii sudeți, muncitorii metalurgiști din București și-au demonstrat „prietenia față de muncitorimea cehoslovacă, precum și față de poporul Cehoslovaciei, care este amenințat de fascismul german”¹⁹. Relatînd acestea, organul central al P.C.R. adresa un apel întregii muncitorimi de a urma exemplul metalurgiștilor. Arătînd „cît de strîns este legată soarta României și a păcii de soarta Cehoslovaciei vecine și aliata noastră”, P.C.R. a lansat lozincă unirii „tuturor forțelor democratice din România pentru apărarea independenței României, Cehoslovaciei... pentru apărarea păcii”²⁰. P.C.R. a organizat, în colaborare cu membrii de rînd ai partidelor social-democrat și național-tărănesc, o campanie pentru apărarea Cehoslovaciei, care a avut loc în București, în unele orașe ale Transilvaniei, pe Valea Prahovei și în Moldova²¹.

În vara anului 1938 cînd guvernul cehoslovac ducea tratative cu germanii sudeți și cînd situația politică din Cehoslovacia se caracteriza prin hotărîrea fermă a maselor de a apăra republica împotriva fascismului hitlerist, ziarul *Lumea Nouă*, referindu-se la evenimentele din Cehoslovacia, scria: „Sperăm că prietena și aliata noastră Cehoslovacia, ajutată de aliații ei mari și mici, va reuși să facă față situației cu aceeași energie și promptitudine ca la 23 mai” și termina cu: „Trăiască Cehoslovacia liberă și independentă”.

Tot în perioada crizei sudete, una din cele mai mari personalități ale culturii noastre, savantul istoric Nicolae Iorga, a stat de asemenea alături de Cehoslovacia, împotriva Germaniei hitleriste, cu întreaga sa erudiție, cu verbul său inspirat și cu strînsa logică a argumentării, apărînd cauza Cehoslovaciei atunci cînd ea ajunsese obiect al unor negocieri lipsite de orice etică internațională²². În ziarul său *Neamul Românesc*, analizîndu-se memorandum-ul sudeților din iunie 1938, se scria, în apărarea Cehoslovaciei: „În nici un caz și sub nici un fel de presiuni de orice natură nu pot fi acceptate însă două principii de bază din memorandumul partidului sudeto-german și anume: împărțirea statului în teritorii autonome cu parlamente și guverne paralele autonome și repararea nedreptăților din trecut, fiindcă germanii din Cehoslovacia nu au suferit în statul acesta nicicînd nici un fel de nedreptăți; dovadă stau drepturile extrem de largi, de care au dispus pînă acum și de care dispun mereu, avînd aici o situație favorizată... față de orice alte minorități din oricare state din lume”²³.

Și alte personalități din țara noastră au descifrat și au demască cu hotărîre sensul real al crizei sudete. Astfel, prof. Ladislau Bányai, într-un articol în revista *Korunk*, scria: „...În centrul declarației sale [a lui Henlein n.n.] de la Karlsbad nu se mai află revendicările sociale sau naționale ale germanilor sudeți, ci ultimatumul de politică externă germană. Prin aceasta, partidul Henlein s-a demască

¹⁸ Broșura *După Austria, Cehoslovacia*, editată de C.C. al P.C.R., p. 7 și urm. (Arh. ISISP, cota A b XXII-5); *Documente din istoria P.C.R.*, ed. II, București, 1953, p. 317—318.

¹⁹ *Scînteia*, anul VIII, nr. 11 (101), 8 iulie 1938, p. 10—12; în același număr, vorbind despre „Alegerile comunale de la 22 și 29 mai din Cehoslovacia”, C.C. al P.C.R. asigura P.C. din Cehoslovacia că „va mobiliza masele populare din România pentru apărarea popoarelor din Cehoslovacia” în fața primejdiei naziste (*ibidem*, p. 9—10); A. Niri, *Istoricul unui tratat înrobitor*, București, 1965, p. 157.

²⁰ A. Niri, *loc. cit.*

²¹ *Ibidem*.

²² Titu Georgescu, *Nicolae Iorga împotriva hitlerismului*, București, 1966, p. 62—63.

²³ *Neamul Românesc*, 27 iulie 1938, p. 4. În același sens, cf. și *Lumea Nouă*, anul XXXI, nr. 22 din 29 mai 1938, p. 1, articolul *A trecut primejdia?*

mărturisind că ceea ce-l interesează nu este repararea nedreptăților suferite de masele populare germane, ci smulgerea Cehoslovaciei din rindurile aliaților săi, pentru a o pune în neputință de apărare față de planurile de dominație germane²⁴.

Referindu-se la aceleași tratative cu germanii sudeți și la concesiile pe care guvernul cehoslovac le făcea mereu acestora, Grigore Gafencu, care în decembrie 1938 avea să devină ministru de externe al României, scria: „Ținem însă să afirmăm că dacă Cehoslovacia ajunge și în această privință la »capătul concesiilor«, adică pînă unde îi îngăduie simțămîntul ei de desăvîrșită neatîrnare, atunci, vrînd-ne vrînd, de atitudinea ei cea din urmă, de apărare, sîntem legați cu toții, vecinii ei și țările apusene și țările ca Polonia sau Ungaria, azi încă atît de neînțelegătoare. Fiindcă e în primejdie să cadă, cu independența Cehoslovaciei, principiul de viață pe care ne baziim cu toții»²⁵. Juste, în fond, considerațiile lui Gafencu păcătuiau prin doza de nepermis optimism în ce privește eventuala schimbare de atitudine a puterilor apusene, iremediabil pornite pe calea concesiilor față de Hitler, ori a Poloniei și Ungariei, aservite politicii hitleriste și copărtașe, în curînd, alături de Germania nazistă, la mutilarea Cehoslovaciei.

Pe linia politicii sale de încurajare a agresorului fascist, prin concesi după concesi, Anglia a trimis la începutul lui august 1938 în Cehoslovacia pe lordul Runciman, ca să „medieze“ între guvernul din Praga și sudeți. Presa burgheză din Praga, pentru a înșela poporul, prezintă misiunea Runciman în culori trandafirii: „... noi credem în lealitatea și obiectivitatea sa“ (*Lidové Noviny*). *Národní Listy* scria: „Opinia publică cehoslovacă are deplină încredere în acest om al cărui profund simț de obiectivitate și justiție este înalt apreciat în propria sa patrie și care e chemat a aduce păcii un serviciu de neprețuit“; iar *České Slovo* scria că opinia publică cehoslovacă „are încredere în fair play-ul tradițional al Marii Britanii”²⁶. În realitate, lordul Runciman venea spre a determina guvernul cehoslovac să cedeze tuturor cererilor lui Hitler²⁷. Îndată după sosirea sa în Cehoslovacia el a luat legătura cu partidul lui Henlein, cu marii capitaliști și cu cercurile naziste, cu nobilimea germană legată din punct de vedere financiar și prin relații de rudenie cu oligarhia engleză²⁸. Acesta era „mediatorul“, care, așa cum prevăzuse P.C.C., stătea de partea lui Hitler²⁹.

Planul lui Runciman de a se crea în Cehoslovacia un sistem de cantoane pe naționalități³⁰ a fost energic respins de N. Iorga, care a condamnat procedeul prin care reprezentanți ai altor națiuni — în cazul Cehoslovaciei, englezii — își permiteau „să intervină în afacerile altor țări, azi Cehoslovacia, mîine Ungaria, poimîine Polonia sau România, cîndva și Franța pentru Alsacia, Danemarca, iar înainte de acestea imensa Rusie...“. Iorga dezaproba felul în care „mediatorul“ britanic trata Cehoslovacia, scriind: „Ce n-ar admite la dînșii sînt gata să considere ca, oricum, potrivit pentru o țară care nu posedă aceleași mijloace pentru a se apăra“. Referindu-se la masele populare din Cehoslovacia care, de-a lungul întregului an 1938, arătară că sînt hotărîte să lupte pînă la capăt pentru apărarea integrității țării lor, N. Iorga spunea: „Am întîlnit tineri cehoslovaci care-și arată hotărîrea de a jertfi totul pentru păstrarea statului, la a cărui caricaturală prefacere nu se pot învii“

²⁴ Ladislau Bányai, „Mittleuropa“ germană și coaliția din bazinul dunărean, apud Titu Georgescu, *Intellectualii antifasciști*..., p. 173.

²⁵ *Timput*, 15 iulie 1938.

²⁶ *L'Europe Centrale*, XIII, nr. 32, 6 aug. 1938, p. 505.

²⁷ Eliza Campus, *Despre politica externă a guvernului român în etapa trădării de la München (1937—1938)*, în *Studii*, 1953, p. 40; W. P. Potjomkin, *Geschichte der Diplomatie*, III, Moskau, 1947, p. 721.

²⁸ *Přehled československých dějin*, III, Praga, 1960, p. 417.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Timput*, 21 aug. 1938.

și adăuga: „Dacă nenorocirea cea mai mare va cădea asupra omenirii, vina nu va fi a lor”³¹.

Luna septembrie 1938 a reprezentat apogeul crizei cehoslovace. Evenimentele din Cehoslovacia au fost urmărite atent, zi de zi, prin mijlocirea presei, de opinia publică din România³². Credincios liniei sale de mobilizare a opiniei publice din România în apărarea Cehoslovaciei amenințate de imperialismul nazist, P.C.R. a organizat o largă campanie în acest sens. Este grăitoare Hotărîrea specială adoptată în 19 septembrie 1938 de Comitetul teritorial al P.C.R. din Ardeal și Banat cu privire la apărarea Republicii Cehoslovace, în care comuniștii spuneau, între altele: „... Considerăm de datoria noastră să încadrăm poporul nostru, în mod egal, pe muncitori, țărani, pe burghezi în lupta Republicii Cehoslovace împotriva fascismului hitlerist, să facem tot posibilul pentru a ajuta la apărarea democrației, independenței și libertății popoarelor acestei republici pașnice și prietene... Ne vom strădui să lămurim poporul din Ardeal și Banat cu privire la situația reală din Cehoslovacia, să explicăm adevăratul înțeles al problemei germanilor sudeți, să demascăm veritabila față și scopurile mișcării de «eliberare națională» a fascismului hitlerist”. Arătînd că și tratatul de alianță româno-cehoslovac ne obligă „să apărăm și cu forța armată independența Cehoslovaciei față de agresiunea fascismului hitlerist”, Hotărîrea preciza că „nu numai acordul ne obligă să facem acest lucru, dar și tradiția comună care, în deceniile premergătoare războiului mondial, în lupta națională și economică dusă împotriva reacțiunii austriece și a feudalismului ungar, a aliniat în front comun popoarele noastre, face ca ajutorarea Cehoslovaciei să constituie pentru noi o datorie de onoare...”. Hotărîrea se încheie cu cuvintele: „Tovarășii! Popoare din Cehoslovacia! Toți oamenii cinstiți din lume vă urmăresc cu atenție. Comuniștii din Ardeal și Banat nu vă părăsesc. Jos miinile de pe Cehoslovacia! Trăiască integritatea teritorială a Republicii Cehoslovace democratice și independente!... Trăiască alianța antifascistă cehoslovaco—română”...³³. Aceste cuvinte de îmbărbătare și de solidarizare ale comuniștilor români se auzeau tocmai în momentul cînd la Londra reprezentanții guvernelor englez și francez cădeau de acord să accepte cererile lui Hitler.

În timp ce guvernanții englezi și francezi mergeau în întîmpinarea cererilor desănțate ale lui Hitler, pregătind mutilarea Cehoslovaciei, Nicolae Iorga a publicat numeroase articole în apărarea țării prietene. Dintre acestea amintim articolul străbătut de un autentic umanism și de revoltă abia reținută față de soarta ne-dreaptă pregătită de marile puteri apusene aliatei lor. Este vorba de articolul *Către un popor prieten*³⁴, publicat chiar în ziua cînd în Cehoslovacia s-a declarat mobilizarea generală, în timp ce la Godesberg, Neville Chamberlain vindea regiuni întregi din Cehoslovacia lui Hitler. Nicolae Iorga scria: „În momentul cînd se pregătește desfacerea părții locuite de germani din Cehoslovacia, cînd alunecă prietenii și nici o învinuire, nici o injurie nu se cruță unui popor de mare trecut, căci ei, cehii, erau să facă în secolul al XVI-lea »Austria«, unuia care a dat oameni ale căror nume sînt înscrise în Cartea de Aur a culturii și care totuși a trăit trei veacuri de robie la nemții din Viena, nu poate lipsi de aici, de la București... un glas de mîngiere”. Mai departe Iorga adaugă că nu în numele Miciei Întelegeri, „ci în al conștiinței umane am ținut, fără a discuta fondul însuși al chestiunii, a ridica acest protest contra grosolăniei triumfătoare”. A doua zi, N. Iorga condamnă cu

³¹ N. Iorga, *Cantonisarea statului*, în *Timpul*, 12 sept. 1938; Gh. Buzatu, *Nicolae Iorga, apărător al drepturilor și intereselor popoarelor amenințate de cotropirea hitleristă*, în *Studii și articole de istorie*, X, 1967, p. 191.

³² De ex. *Lumea Românească*, din sept. 1938, publică aproape în fiecare număr articole privind Cehoslovacia, semnate de directorul ziarului Zaharia Stancu: *Pacea atîrnă de cuvinte* (2 sept.), *Dreptatea Cehoslovaciei a biruît* (5 sept.). Unele ziare (*Timpul*, *România* etc.) au avut trimiși speciali la Praga, care au publicat ample reportaje despre situația din Cehoslovacia.

³³ Arh. ISISP, cota A XXII-11.

³⁴ *Neamul Românesc*, 23 sept. 1938.

hotărîre cererile teritoriale formulate de Ungaria horthystă și de Polonia față de Cehoslovacia, în acel ceas de grea cumpănă³⁵.

Lumea Nouă, în acele clipe din ajunul acordului de la München, a condamnat în cuvinte hotărîte ciuntirea Cehoslovaciei decisă de „conciliatorii” apuseni, atrăgînd atenția asupra consecințelor grave ce vor urma pentru celelalte țări din sud-estul Europei după sacrificarea Cehoslovaciei³⁶.

Abordînd aceeași problemă a agresivității naziste față de Cehoslovacia, C. Ionescu-Gulian o vede în perspectiva mai largă a amenințării culturii însăși de către hitlerism. Demascînd ca falsă afirmația lui Goering că Germania trebuie să înghită Cehoslovacia pe motivul că „cehii sînt un popor fără cultură”, autorul respinge această nesăbuită afirmație nazistă, arătînd că: „Cultura cehoslovacă... este de mult înscrisă în tabloul de onoare al spiritului european... Ceea ce distinge cultura cehă este în primul rînd funcția ei istorică de afirmare a valorilor fundamentale: libertatea și democrația. Sensul culturii cehe trebuie căutat în această luptă pentru afirmarea libertății și adevărului”. C. Ionescu-Gulian termină cu îndemnul de a se sprijini Cehoslovacia împotriva brutalității și violenței hitleriste³⁷.

În afară de aceste dovezi, scrise, de prietenie, simpatie și solidaritate cu poporul cehoslovac, cărora opinia noastră publică le-a dat expresie în ajunul „Münchenului”, în țara noastră au avut loc și alte manifestări de prietenie frățească față de Cehoslovacia. Astfel, în ziarul cehilor și slovacilor din România, *Naše snahy*, citim că în ziua de 18 septembrie 1938 la București a avut loc Adunarea generală extraordinară a meseriașilor din România, cu care prilej s-a organizat o manifestare de prietenie pentru Cehoslovacia. Într-o telegramă trimisă meseriașilor cehoslovaci, ei și-au exprimat solidaritatea cu poporul și statul cehoslovac și hotărîrea lor de a merge în apărarea integrității Republicii Cehoslovace³⁸. Aceste dovezi de prietenie au aflat cuvenitul ecou în Cehoslovacia. „La Praga atît cercurile politice, cît și oamenii din popor consideră că dintre toate aliatele Cehoslovaciei singură România a avut o atitudine loială și demnă pînă la sfîrșit. Poporul cehoslovac poartă țării noastre o recunoștință și dragoste care nu vor fi niciodată slăbite”, scria din Praga corespondentul ziarului *Lumea Românească*³⁹.

Aceeași atitudine pe care poporul nostru a avut-o față de Cehoslovacia în perioada ce a precedat „Münchenul”, a continuat s-o manifeste și în zilele cînd țara prietenă și aliată a căzut victimă acordului de la München, ca și în perioada imediat următoare, cînd statul cehoslovac a fost ciuntit în favoarea Ungariei și Poloniei și apoi, ceva mai tîrziu, cînd independența sa de stat i-a fost în mod brutal suprimată de agresorul nazist.

Acordul de la München, prin care regiunea sudetă a fost alipită Germaniei hitleriste, punîndu-se astfel începutul dezmembrării Cehoslovaciei și chiar al dispariției statului cehoslovac, — a fost încheiat în 29 septembrie 1938. Acest acord a fost posibil deoarece puterile apusene au preferat politica de concesi și „conciliere” față de naziști în locul respectării angajamentelor contractate față de Cehoslovacia, iar burghezia cehă a refuzat să ceară ajutorul Uniunii Sovietice, care, în baza tratatului de asistență mutuală sovieto—cehoslovac din 1935, îl promisese în ziua de 2 septembrie 1938 și în vederea căruia România îngăduise trecerea

³⁵ *Ibidem*, nr. din 24 sept. 1938.

³⁶ *Lumea Nouă*, an. XXXI, nr. 17 (25 sept. 1938), p. 1, nr. 18 (2 oct. 1938), p. 2.

³⁷ C. Ionescu-Gulian, *Sensul culturii cehe*, apud Titu Georgescu, *Intelectuali antifasciști...*, p. 393—394.

³⁸ *Naše snahy národné kulturné a hospodárské, Časopis Slovákov a Čechov v Rumunsku*, 22 sept. 1938, p. 3.

³⁹ Nr. din 23 sept. 1938.

trupelor sovietice prin teritoriul ei⁴⁰, țara noastră dînd astfel o nouă dovadă de prietenie și lealitate față de Republica Cehoslovacă⁴¹. Într-adevăr, în districtele din Ucraina și Bielorusia, Uniunea Sovietică concentrase 30 divizii pe picior de război, avînd în total 350 000 oameni, 3000 avioane, 50 000 cavaleriști și 2000 de tunuri⁴², care, prin atitudinea de lealitate arătată de România, ar fi putut interveni efectiv în apărarea Cehoslovaciei împotriva agresorului hitlerist, dacă cercurile guvernante din Apus și cele din Cehoslovacia ar fi hotărît să reziste și să nu se plece în fața amenințărilor lui Hitler.

Care a fost reacțiunea opiniei noastre publice față de trădarea de la Munchen, ce semnificație i s-a atribuit sacrificiului impus Cehoslovaciei, ce atitudine am avut noi față de Cehoslovacia în acele clipe de vîrf ale crizei? Cum se oglindesc toate acestea în presa din România? O comunicare a postului de radio Praga, reprodusă de unele din ziarele noastre⁴³, descrie just acordul de la Munchen, caracterizîndu-l ca o mare nedreptate făcută unei națiuni care a slujit totdeauna cauza păcii. „Tot ce s-a acordat națiunii cehoslovace a fost o coroană de spini“ — spune această comunicare.

Opinia noastră publică a fost puternic zguduită de sacrificiul dureros impus Cehoslovaciei prietene. Cele mai largi pături sociale, oameni de cultură și știință, indiferent de convingerile ideologice ori de apartenența politică, au protestat energic împotriva acordului din Munchen. Pe primul plan al atitudinii protestatare a opiniei noastre publice se situează clasa muncitoare în frunte cu P.C.R. Comuniștii români au trimis un salut frățesc P.C. din Cehoslovacia, care, cu admirabil curaj

⁴⁰ I. M. Maiski, *Cine l-a ajutat pe Hitler*, București, 1963, p. 73; Gh. Matei, *Puncte de vedere referitoare la poziția României față de politica muncheneză oglindită în lucrări apărute peste hotare*, în *AIIP*, 1965, nr. 5, p. 159—162. Guvernul polon exercitase — de altfel, fără succes — presiuni asupra României ca să nu permită trecerea ajutorului sovietic spre Cehoslovacia (K. Piwarski, *Polsko a Mnichov*, în *Slovanské Historické Studie*, V, 1963, p. 209). Numeroase documente diplomatice publicate în: *Documents on German Foreign Policy*, II, p. 383, 660, 710—711, 936, 981; *Documents on British Foreign Policy*, Third Series, vol. II, p. 144, 355; *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers*, 1938, I. Department of State, 1955, p. 615 vorbesc despre faptul că România a permis trecerea trupelor sovietice. Cf. A. Rothstein, *Munchenskii sgovor*, Moscova, 1959, p. 284—286; H. Ripka, *Munich. Before and After*, London, 1939, p. 300, spune: „...Nu are nici un sens să ne întrebăm ce drum ar fi luat Rusia Sovietică, ca să vină în ajutor Cehoslovaciei; cei care cunoșteau împrejurările de atunci știau că un astfel de drum s-ar fi găsit“. Este aici o aluzie evidentă la poziția României (cf. *ibidem*, p. 194). Amănunte pentru problema atitudinii României față de trecerea ajutorului sovietic prin România, apud I. Popescu-Puțuri, *op. cit.*, p. 41 (după documente din A.M.A.E.); Gh. Matei, *Solidaritatea poporului român cu poporul cehoslovac împotriva agresiunii hitleriste*, în *AISISP*, 1966, nr. 5, p. 69—70 și la Viorica Moisuc, *ibidem*, 1967, nr. 2, p. 159 (avioane sovietice transportate în Cehoslovacia prin spațiul aerian al României). Cf. Viorica Moisuc, *Actions diplomatiques...*, p. 427—429 („...în configurația internațională de atunci sprijinul acordat de România Cehoslovaciei a contribuit la contracararea unui atac maghiar și polonez, oferind posibilitatea unui ajutor din partea U.R.S.S.“); Martin Gilbert—Richard Gott, *Conciliatorii*, București, 1966, p. 187 și I. M. Maiski, *Das Münchener Drama*, în *Neue Zeit*, nr. 44, 1 nov. 1966, p. 28 (M. M. Litvinov afirma încrederea guvernului sovietic că România va acorda liberă trecere trupelor sovietice, dacă Liga Națiunilor va designa Cehoslovacia drept victimă a agresiunii).

⁴¹ Cercurile guvernante maghiare, relevînd atitudinea de lealitate a României față de Cehoslovacia în perioada crizei muncheneze, își exprimau convingerea că România își va respecta obligațiile sale contractuale de aliat. Cf. Magda Ádám, *Documents relatifs à la politique étrangère de la Hongrie dans la période de la crise tchécoslovaque (1938—1939)*, I-ère partie, în *Acta Historica*, X, 1963, nr. 1—2, p. 110—111, 115; Eliza Campus, *Mica Înțelegere*, p. 323.

⁴² *Times*, 26 sept. 1938, reprodus în *Facla*, 6 martie 1939.

⁴³ *Timpul*, 3 oct. 1938, p. 9.

și în ordine, a trecut la lupta în ilegalitate contra fascismului și pentru libertatea poporului cehoslovac⁴⁴. Presa română (*Scînteia*, *Lumea Nouă*, *Știri*, *Dacia Nouă*, *Lumea Românească*, *Neamul Românesc*, *Societatea de Mîine*, *Timpul* etc.) a scris în apărarea Cehoslovaciei, condamnînd nedreptatea făcută poporului cehoslovac și atitudinea marilor puteri occidentale, manifestînd compasiune pentru durerea poporului prieten. Titluri ca: „*Doliu în Cehoslovacia*”, „*Cehoslovacia a acceptat hotărîrea luată fără ea și împotriva ei*”, „*Praga în doliu*”, „*Tragedia cehoslovacă*”, „*Ferește-mă Doamne de prieteni...*” sînt grăitoare. Din numeroasele dovezi, scrise, de simpatie la adresa bravului popor cehoslovac reținem rîndurile marelui nostru istoric Nicolae Iorga: „Atitudinea pe care a avut-o nu numai Praga, dar întreaga populație a ceea ce odinioară a fost Cehoslovacia, felul cum atîtea milioane deprinse a trăi într-o țară mare și judecînd toate lucrurile după proporțiile acesteia și cărora deodată li se aduce la cunoștință că patria lor va fi sfărîmată în bucăți, în condițiile cele mai umilitoare, sub o necruțătoare somație, au reacționat față de această grozavă și cu totul neașteptată lovitură, poate să servească drept lecție tuturor națiunilor lumii. Am fost cu toții mișcați în momentul cînd s-au produs în capitala statului menit să fie amputat într-un chip așa de crud, mari manifestări. Impresia era că această națiune, dispunînd de mijloacele unei armate mîndre de isprăvile ei și de puterea ei, nu va cruța nimic pentru a răspunde pretențiilor care o loveau așa de umilitor”⁴⁵.

Același ziar exprima deplina solidaritate a poporului român cu poporul Cehoslovaciei eroice: „...Gîndul nostru cel dintîi se îndreaptă nu fără îndurerare către poporul prieten și viteaz al Cehoslovaciei, popor care era gata să înfrunte cel mai ucigător război cu hotărîre și liniște sufletească, dar căruia nu i s-a îngăduit să moară, cum singur își alesese soarta, cu armele în mîini... Cine nu simte însă, în inima și conștiința lui, că durerea și dezamăgirea unor tovarăși credincioși e măsura care înseamnă pentru noi toți prețul păcii?”⁴⁶. În ziarul *România*, Cezar Petrescu, după ce constată că pacea a fost salvată „prin abnegația și eroismul micului stat cehoslovac, care... a plătit cu prețul integrității sale teritoriale această pace fără război”, scrie: „...Se cuvine, acordată Cehoslovaciei alinarea unei recunoștințe pe care toți i-o datorează”⁴⁷.

Dar aici atingem o altă problemă: felul cum presa burgheză de la noi a căutat să descifreze semnificația „Münchenului”. Multe ziare din Capitală și provincie, referindu-se la acordul de la München, inserau, în zilele imediat următoare, reportaje, știri sau articole de fond sub titluri ca: *După salvarea păcii*⁴⁸, *Pacea a fost salvată*⁴⁹, *Ofensiva păcii*, *Acordul de la München a salvat pacea*, *Pacea salvată*, *Pacea Cehoslovaciei*, *Pace perpetuă*⁵⁰, *Verdictul de la München*⁵¹, *Omenirea a scăpat de război*, *Prețul păcii*⁵², *Pacea lumii a fost salvată*, *Conferința de azi de la München salvează pacea*⁵³ etc. Prin urmare, accentul se punea, în spiritul pacifismului burghez, pe sacrificiul impus Cehoslovaciei pentru salvarea păcii. Evident, această optică era greșită. Tot atît de greșită era și aceea care, pornind de la declarațiile lui Hitler că Germania nu mai are nimic de revendicat din punct de vedere teritorial în Europa, considera „Münchenul” drept punct de plecare pentru statornicirea păcii eterne. De fapt, și la noi în țară acordul de la München, venit după săptămîna de încordată tensiune, de atmosferă războinică, de temeri și nesiguranță, a dat în chip firesc naștere la un sentiment de ușurare, explicabil prin

⁴⁴ *Scînteia*, anul VIII, nr. 14 (104), 25 nov. 1938, p. 25; I. Popescu-Puțuri, *op. cit.*, p. 45.

⁴⁵ N. Iorga, *O lecție de demnitate națională*, în *Timpul*, 7 nov. 1938.

⁴⁶ *Ibidem*, 2 oct. 1938.

⁴⁷ *România*, 8 oct. 1938.

⁴⁸ *Lumea Românească*, 2 oct. 1938.

⁴⁹ *Ecoul* (Galați), 2 oct. 1938.

⁵⁰ Toate în *Universul* (23 sept. 1938, 30 sept. 1938, 1 oct. 1938, 2 oct. 1938 și 3 oct. 1938).

⁵¹ *Societatea de Mîine* (Cluj), XV, 3, iulie—sept. 1938, p. 120.

⁵² *Timpul*, 1 oct. 1938, 2 oct. 1938.

⁵³ *România*, 24 sept. 1938, 30 sept. 1938.

îndepărtarea războiului ce bătea la ușă. Acest sentiment se reflectă în multe din ziarele noastre; dar de aici și pînă a se vorbi de „spiritul Munchenului”⁵⁴, de „cei patru ostași ai păcii”⁵⁵, de faptul că „la München pacea omenirii a primit binecuvîntarea”⁵⁶, de Chamberlain „providențialul erou care a salvat pacea și omenirea”⁵⁷ înseamnă a se ignora tocmai esența „Munchenului”, semnificația lui reală de pas important pe calea care duce la război, de poartă deschisă Germaniei hitleriste spre Europa de est și de sud-est, a cărei cotropire o va întreprinde în continuare⁵⁸.

„... Acordul de la München — spune tovarășul Nicolae Ceaușescu — a deschis drum larg Germaniei spre țările din sudul și estul Europei...”⁵⁹. Hitler n-a încheiat acordul de la München pentru a soluționa definitiv diferendul pe care guvernul nazist l-a provocat în chip artificial cu ajutorul minorității germane din Cehoslovacia, ci numai pentru a pregăti etapa următoare a expansiunii naziste. Scopul urmărit de hitleriști era clar: să cotopească într-o primă etapă regiunile de frontieră ale Cehoslovaciei, pentru a ocupa apoi mai ușor întreaga Cehoslovacie. Începînd chiar din 21 octombrie 1938 Hitler a dat directive pentru a pregăti lichidarea restului Cehoslovaciei, ca premiză pentru cotopirea estului și sud-estului Europei⁶⁰.

Acordul de la München, realizat sub lozinca: să îndepărtăm războiul și să salvăm pacea, de fapt, n-a făcut decît să întărească forțele cele mai agresive din lume și să apropie în mod inevitabil pericolul de război, care a și izbucnit apoi, la mai puțin de un an⁶¹. La noi, partidele muncitorești, în frunte cu P.C.R., au văzut clar, chiar de la început, ce înseamnă în realitate „Munchenul”, atît pentru Cehoslovacia, cît și pentru România. După „München” P.C.R. a văzut limpede scopurile imperialiste ale Germaniei de cotopire a României. Presa ilegală și legală a P.C.R., ca și materialele de partid din această perioadă, sînt edificatoare⁶². Materialele P.C.R. arată clar caracterul tranzacției de la München și subliniază strînsa legătură între soarta Cehoslovaciei și aceea a României: „Ne pîndește o mare primejdie” — se arată într-un manifest al C.C. al P.C.R. apărut în noiembrie 1938. „Ghearele hitlerismului cotopitor, după ce au sfîșiat Cehoslovacia, se pregătesc să se infigă în trupul României. Păsările de pradă care stăpînesc azi Germania, încurajate de vînzarea rușinoasă de la München, rotesc tot mai îndrăznește deasupra pămîntului țării noastre bogat în grîne și petrol”. Atrăgînd atenția asupra pericolului ce pîndește țara noastră din partea „Gărzii de fier”, agentură a hitlerismului în România, dacă ea ar veni la putere, manifestul C.C. al P.C.R. pune în fața poporului nostru, o dată mai mult, exemplul tragic al Cehoslovaciei mutilate: „Priviți soarta Cehoslovaciei! Ce a adus Republicii Cehoslovace numai cîteva zile de orientare spre Germania hitleristă? Imediat după ce Hitler a ocupat ținutul sudet și reacțiunea cehoslovacă a împins Republica Cehoslovacă spre Germania, Roma și Berlinul i-au impus să cedeze mari teritorii Ungariei și Poloniei. Un vast teritoriu răpit, asuprirea și subjugarea sutelor de mii de cehi și slovaci, bogății, pămînturi, uzine, mine, fabrici cehoslovace răpite de Germania hitleristă, de Ungaria și Polonia — iată ce au făcut Berlinul și Roma, în robia cărora Garda

⁵⁴ *Universul*, 10 oct. 1938.

⁵⁵ *Timpu*, 30 sept. 1938.

⁵⁶ *Ecoul* (Galați), 2 oct. 1938.

⁵⁷ *România*, 1 oct. 1938.

⁵⁸ Cf. Václav Král, *Československo a Mnichov*, în *Ceskoslovenský Časopis Historický*, VII, 1959, nr. 1, p. 25—48.

⁵⁹ Nicolae Ceaușescu, *Partidul Comunist Român — continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste din România*, București, 1966, p. 44.

⁶⁰ Jaroslav Žourek, *L'accord de Munich à la lumière du droit international*, în *Contributions à l'histoire de Munich*, p. 41; A. Niri, *op. cit.*, p. 135—136.

⁶¹ Vladimir Soják, *Munich et l'époque actuelle*, *ibidem*, p. 91—92.

⁶² *Scînteia*, anul VIII, nr. 14 (104), 25 nov. 1938, articolul *Nori negri deasupra României*; *ibidem*, anul IX, nr. 15—16, 24 ian. 1939, articolul *Asaltul lui Hitler împotriva României*.

de fier vrea să arunce țara noastră". Și arătînd pericolul ce pîndește integritatea noastră teritorială din partea statelor fasciste, manifestul continuă: „...Roma și Berlinul au garantat înainte independența Austriei și Cehoslovaciei. Astăzi Austria și teritoriul cehoslovac ocupat sînt prefăcute în lagăre de concentrare...". Manifestul se termină cu un apel la mobilizarea poporului român: „...La luptă pentru apărarea țării! Poporul nostru, țara noastră nu vrea soarta Austriei și Cehoslovaciei!”⁶³

Asupra aceluiași pericol fascist atrage atenția și Hotărîrea din 6 decembrie 1938 a Comitetului Teritorial al P.C.R. din Ardeal și Banat, care trasa sarcina alcătuirii unui larg Front popular antifascist, care să grupeze toate partidele și organizațiile ce resping dictatura fascistă și anume: P.C.R., P.S.D., Sindicatele, P.N.Ț., aripa democratică a P.N.L., Partidul Radical Țărănesc, Frontul Plugarilor, organizațiile de masă ale minorităților naționale și în general toate organizațiile opuse fascismului⁶⁴.

În perioada „Münchenului” și după aceea, P.C.R., conștient de pericolul ce pîndește patria noastră, „a întreprins o intensă campanie în direcția susținerii intereselor Cehoslovaciei”, cum arată o dare de seamă a Siguranței pe perioada septembrie 1938—ianuarie 1939 într-un capitol special intitulat „Campania în favoarea Cehoslovaciei”⁶⁵. *Lumea Nouă*, organul P.S.D., reușește și ea să descifreze adevărata semnificație a „Münchenului” scriind că: „...sacrificiul Cehoslovaciei n-a asigurat nici securitatea, nici pacea”⁶⁶.

Au fost și personalități burgheze de manifestă orientare antihitleristă, care au relevat, din timp, adevărata semnificație a „Münchenului” pentru România. Într-un articol publicat la scurt timp după acordul de la München, N. Iorga scria: „După actul de la München, pe care l-au salutat toți cei care doresc din toată inima să nu se risipească prin formidabilele mijloace de sinucidere pe care le-a descoperit omenirea comoara de civilizație adunată în cursul veacurilor, s-au produs imense manifestații de bucurie în țările care păreau amenințate să intre cu toate puterile lor în război. La noi rezultatul a fost primit fără o astfel de explozie”⁶⁷. Mai târziu, atît în toamna lui 1938, cît și în primăvara anului 1939, Nicolae Iorga demasca falsele iluzii de pace semănate de Edouard Daladier și Neville Chamberlain după „München” și arăta gravele urmări ce le atrage politica puterilor apusene de încurajare a agresorilor fasciști și primejdiile ce le implică pentru integritatea teritorială a altor țări, între care și România, nenorocitul precedent creat la München prin smulgerea regiunii sudete de la Cehoslovacia și anexarea ei la cel de al III-lea Reich⁶⁸.

Dar și alte ziare burgheze și-au dat seama, ceva mai târziu, de adevăratul caracter al acordului de la München. Într-un editorial publicat pe la jumătatea lui octombrie 1938, *Universul* arăta, într-un spirit ceva mai realist, că acordul de la München a dat naștere unui sentiment de ușurare, dar n-a creat condiții „noi de securitate europeană”. „Acordul de la München n-a fost decît un expedient momentan, el n-a făcut să dispară îngrijorarea pentru ziua de mîine și evitarea războiului nu înseamnă totdeauna salvarea păcii și asigurarea definitivă a securității”⁶⁹. La vreo 10 zile după acordul de la München, Cezar Petrescu, care văzuse în „München” salvarea păcii, devine mai sceptic în ce privește posibilitatea menținerii acesteia⁷⁰.

Prin cedarea regiunii sudete, tragedia Cehoslovaciei nu a luat sfîrșit. În octombrie—noiembrie 1938, guvernele Ungariei horthyste și Poloniei au continuat opera de mutilare a Cehoslovaciei, începută de Hitler, prin cîmpirea altor teritorii ale

⁶³ Arh. ISISP, cota XXII-7, Manifest al C.C. al P.C.R. din nov. 1938.

⁶⁴ Arh. ISISP, cota A XII-15.

⁶⁵ A. Niri, *op. cit.*, p. 158, n. 1.

⁶⁶ *Lumea Nouă*, anul XXXI, nr. 21, 23 oct. 1938, p. 3.

⁶⁷ N. Iorga, *În așteptare*, în *Neamul Românesc*, 8 oct. 1938.

⁶⁸ *Timpu*, 14 nov. 1938; *Neamul Românesc*, 15 aprilie 1939; cf. Titu Georgescu, *Nicolae Iorga împotriva hitlerismului*, p. 58—59.

⁶⁹ *Universul*, 13 oct. 1938.

⁷⁰ *România*, 10 oct. 1938, articolul *Porumbelul fără ramură de finic*.

republicii prietene⁷¹. La 1 octombrie 1938 Polonia anexa regiunea Těšin și susținea concomitent revendicările revizioniste ale Ungariei horthyste. În 19 octombrie 1938, colonelul Josef Beck, ministrul de externe al Poloniei, a făcut o vizită în România, întâlnindu-se la Galați, pe yachtul „Luceafărul”, cu Carol al II-lea și cu N. Petrescu-Comnen, ministrul de externe al României. Cu acest prilej Beck a propus României să ia parte și ea la mutilarea Cehoslovaciei și anume la împărțirea Ucrainei Transcarpatice, ceea ce guvernul român au respins categoric⁷², România situându-se cu fermitate pe linia apărării hotarelor sale naționale și a respingerii oricărei oferte privind teritoriul altor țări. Mai mult, guvernul român a căutat prin demersuri la Varșovia, Berlin, Paris și Londra să oprească dezmembrarea în continuare a Cehoslovaciei⁷³. În gestul României se manifestă din nou atitudinea de lealitate și prietenie față de Cehoslovacia martiră. În discursul ținut la radio în 29 decembrie 1938, noul ministru de externe al României, Grigore Gafencu, asigura încercatul popor cehoslovac că „România stăruie în raporturile ei de credincioasă prietenie cu poporul cehoslovac”⁷⁴.

Cu puțin timp înainte, România dovedise încă o dată Cehoslovaciei prietenia și fidelitatea sa, în timpul tratatelor cu Ungaria horthystă. Cehoslovacia — care la un moment dat a propus ca în litigiul ei cu Ungaria unul dintre arbitri să fie România, ceea ce Ungaria a refuzat să accepte pe motiv că România nu este mare putere —, a trebuit să se supună arbitrajului de la Viena (din 2 noiembrie 1938) al Germaniei hitleriste — reprezentată prin Joachim von Ribbentrop — și Italiei fasciste — reprezentată de contele Galeazzo Ciano — și să cedeze Ungariei bogatele regiuni din sudul Slovaciei și părți din Ucraina Transcarpatică.

Opinia noastră publică a întâmpinat cu dezaprobare și indignare arbitrajul de la Viena⁷⁵. Ziarele noastre s-au ocupat pe larg de tratativele slovaco-maghiare de la Komarno și au combătut permanent revizionismul maghiar⁷⁶, iar poporul și guvernul român au urmărit cu neliniște evenimentele din centrul Europei. Sentimentului de neliniște încercat de opinia noastră publică îi dădea expresie și presa: „Și acum, ce va urma? Va fi liniște oare în Răsăritul european? Au izbutit puterile «Axei» și prietenii lor, rămași singuri pentru a lichida un conflict, care ieri încă răscolea atâtea patimi, să înlăture toate primejdiile, să potolească toate temerile, să impace toate interesele? Sau se vor desprinde din arbitrajul vienez primejdii și temeri noi și interese potrivnice gata să se ciocnească în vîltoarea unor drame viitoare?” — erau întrebările puse într-un articol din *Timpul*⁷⁷, străbătut de teama că expansiunea fascistă spre est va continua, antrenînd și aici modificări teritoriale aidoma celor inițiate în centrul Europei.

Interpret fidel al stării de spirit din rîndurile poporului român, Nicolae Iorga scria în ziarul său: „Tratatul au fost călcate în picioare, schimbările s-au

⁷¹ Pentru aceste cotropiri vezi, mai nou, J. B. Duroselle, *Histoire diplomatique de 1919 à nos jours*, Paris, 1962, p. 241—245.

⁷² Arh. M.A.E., fondul Mica Înțelegere, dosar 21, apud Gh. Matei, *Solidaritatea...*, p. 70; Henryk Batowski, *Rumuńska podróż Becka w październiku 1938 roku*, în *Kwartalnik Historyczny*, 1958, nr. 2, p. 432—434; Titu Georgescu, *op. cit.*, p. 39; Grigore Gafencu, *Politica externă a României*, București, f.a., p. 25; N. I. Lebedev, *Rumîniia v godi vtoroi mirovoi voini*, Moscova, 1961, p. 56; Eliza Campus, *Politica externă a României...*, p. 147. Afirmatia contrară a Magdei Adamová, *op. cit.*, p. 757, nu corespunde adevărului.

⁷³ I. Popescu-Puțuri, *op. cit.*, p. 43; Eliza Campus, *Mica Înțelegere*, p. 11, 327.

⁷⁴ *Timpul*, 31 dec. 1938.

⁷⁵ Gh. Matei, *Solidaritatea...*, loc. cit.

⁷⁶ De ex. Cezar Petrescu într-o suită de articole (*Inregistrăm și luăm aminte, Destinul exagerărilor ungare, Reluarea negocierilor ceho-maghiare*) a combătut revizionismul maghiar față de Cehoslovacia (*România*, 18 oct. 1938, 19 oct. 1938, p. 1 și 18). Revizionismul maghiar a fost demască și într-o serie de articole din *Lumea Nouă* (nr. 21, 22 oct. 1938, articolul *Tragedia cehoslovacă nu s-a sfîrșit încă; ibidem*, articolul *Consecințele economice ale acordului de la München*, nr. 22, 30 oct. 1938 etc.).

⁷⁷ *Timpul*, 3 nov. 1938.

produs... prin bătaia din picior și cu pumnul în masă. Națiuni au fost prăvălite, de la culmea la care se credeau ajunse definitiv, într-o situație de umilință și nesiguranță... Mari popoare, obișnuite a porunci pînă acum lumii, se întreabă îngrijorate, în fiecare moment, ce se alege din însuși viitorul lor. Alte națiuni ajunse, după mucenicii de secole și milenii, la realizarea unui ideal național, își pun întrebarea dacă mîine soarta lor nu va fi pusă în discuție înaintea acelor care, pentru a-și legitima larga parte pe care și-o rezervă la ospățul împărțirilor de teritorii, se gîndesc să arunce altora cîte o bucată din ceea ce ceilalți n-ar fi în stare să apere îndestul⁷⁸.

Ziarul *Tribuna*, care apărea la Cluj sub direcția lui Ion Agîrbiceanu, demascînd arbitrajul de la Viena ca un act de forță din partea puterilor fasciste, scria: „...Durerea întreagă trebuie să fie de partea rutenilor și slovacylor, care sînt sîngeros ciunțiți în țara lor și ei trebuie să cedeze frați de sînge unei noi robii naționale⁷⁹”.

La cîteva zile după arbitrajul de la Viena, făcînd un bilanț al crizei cehoslovace, așa cum s-a desfășurat ea la începutul lui noiembrie 1938, într-un articol din ziarul *Timpul* se puteau citi următoarele: „...Am păstrat pe Dunăre un stat prieten: Cehoslovacia a rămas la Bratislava. Am cîștigat mai mult: am fost leali pînă la capăt. Cuvintele prin care prietenii din Praga își spun mulțumirea: «nu vom uita niciodată dovezile de credință ale poporului român»... cinstesc și îmbogățesc patrimoniul nostru politic. În vremurile de acum, închinat puterii, trebuincioase sînt nu forțele militare numai. Forțele morale au și ele prețul lor⁸⁰”.

Într-adevăr, România făcuse dovada unei comportări de înaltă etică internațională față de prietena și aliata ei Cehoslovacia, victimă a atîtor poftite hrăpărețe în toamna anului 1938. Acest lucru îl subliniau și prietenii noștri cehoslovacy. Legația cehoslovacă din București trimitea în 24 octombrie 1938 ziarelor noastre următoarea adresă de mulțumire către opinia publică românească: „În timpul săptămînilor trecute, cînd poporul cehoslovac a trecut prin cele mai grele momente ale existenței sale și după aceea cînd a fost supus celor mai grele încercări, Legațiunea Cehoslovacă din București a primit numeroase dovezi de nobilă participare și de îndemnuri nu numai din partea diferitelor organizațiuni și asociațiuni muncitorești, dar și de la particulari, deseori anonimi, căroră îi e imposibil să le răspundă fiecăruia în parte. Legațiunea noastră roagă deci pe toți care au ținut ca poporul cehoslovac în momente grele să știe cine îi sînt adevărații prieteni, să primească atît în numele Legațiunii, cît și în acela al guvernului cehoslovac și al întregii națiuni cehoslovace expresiunea celor mai sincere mulțumiri pentru dovezile de călduroasă prietenie. Poporul cehoslovac izolat, adînc mișcat, rămîne recunoscător poporului român, fiind ferm decis să dovedească prin lozinca »credință pentru credință« că va ști să prețuiască și să păstreze această prietenie și că niciodată nu va îngădui ca legăturile de sinceră fraternitate între poporul român și cel cehoslovac să fie știrbite⁸¹”.

Aceleași constatări, privind atitudinea României, se întîlnesc atunci și în presa din Cehoslovacia. Ziarul *Národní Listy* scria: „...Cu această ocazie trebuie să exprimăm recunoștința noastră cea mai călduroasă și mai profundă față de guvernul român și față de întreaga opinie publică din România. Politica României s-a dovedit de un adevărat cavalierism în aceste timpuri grele pentru Cehoslovacia. Trebuie să spunem de la început că nu sîntem surprinși de această atitudine a României, întrucît am avut și mai înainte ocazia să constatăm aceste calități ale ei. În toate problemele economice și politice am avut de a face cu gentlemeni, atunci cînd am stat de vorbă cu România. Numai la nevoie îți poți cunoaște adevărații prieteni. Națiunea cehă și cea slovacă au avut în nenorocirea lor o adevărată consolare în nobila simpatie și loialitate arătate de România... Nu vom uita niciodată prietenia și credința României⁸²”.

⁷⁸ *Neamul Românesc*, nr. 285, dec. 1938.

⁷⁹ *Tribuna* (Cluj), 6 nov. 1938.

⁸⁰ *Timpul*, 6 nov. 1938.

⁸¹ *Timpul*, 26 nov. 1938, p. 1.

⁸² *Universul* (ediția de Capitală), 27 oct. 1938, p. 13.

Postul de radio Praga consemna același lucru în mesajul său oficial difuzat de el: „Cercurile oficiale cehoslovace împreună cu întreaga presă și opinie publică au luat act cu cele mai adânci sentimente de recunoștință de atitudinea guvernului român în fața ultimelor tratative internaționale privitoare la problemele generale din Europa centrală și mai ales în fața problemelor cehoslovace și subcarpatorene.

În aceste clipe grele — continua mesajul oficial cehoslovac — politica României a dovedit calități cu adevărat cavalierești. Numai la nevoie se cunosc prietenii adevărați și poporul ceh împreună cu cel slovac au avut în nenorocirea lor mângâierea de a putea constata lealitatea desăvârșită a României... Cehoslovaciilor nu vor uita niciodată dovezile de cinste și credință pe care le-a dat poporul român⁸³. În sfârșit, inginerul ceh Lad. Chocholoušek, fost consul în România, a scris atunci ziarului *Tribuna* din Cluj următoarele: „...Doresc a vă exprima că la noi nu numai pătura intelectuală, dar și poporul știe să aprecieze atitudinea frumoasă a românilor din timpul crizei. Dumneavoastră sînteți la noi cea mai populară națiune și sîntem convinși că această atitudine a Dvs. față de noi va fi în istoria românilor pomenită cu mândrie spre folosul națiunii însăși... Sîntem fericiți în nefericirea noastră că am trăit în România și că avem acolo prieteni buni⁸⁴.

•

Ultimul act al tragediei cehoslovace a avut loc în primăvara anului 1939. La 15 martie 1939 Germania hitleristă printr-un act brutal de forță a ocupat Boemia și Moravia și le-a transformat în protectorat german, desăvârșind astfel opera de fraudă și șantaj inițiată cu o jumătate de an mai înainte la München. Cu o zi mai înainte fasciștii slovaci, cu sprijinul lui Hitler, au proclamat așa-zisa Republică slovacă „independentă”, iar Ungaria horthystă, care în 24 februarie 1939 aderase la pactul anticomintern, a ocupat tot în martie 1939, cu asentimentul lui Hitler, întreaga Ucraină Transcarpatică. În felul acesta statul cehoslovac s-a dezintegrat complet și Cehoslovacia și-a încetat existența. Aceste tragice evenimente au stîrnit un dureros ecou în rîndurile opiniei publice din România, care și-a manifestat, o dată mai mult, sentimentele de prietenie frățească și de solidaritate cu Cehoslovacia. În lunile ianuarie—martie 1939 ziarele noastre (*Lumea Românească*, *Lumea Nouă*, *Neamul Românesc*, *Facla*, *Tribuna*, *Ecoul* și multe altele) au publicat articole de demascare și condamnare a imperialismului hitlerist și de sprijinire a Cehoslovaciei⁸⁵.

Marele merit revine însă Partidului Comunist Român, care a mobilizat din nou masele la lupta împotriva hitleriștilor, în sprijinirea Cehoslovaciei și în apărarea

⁸³ *Timpul*, 4 nov. 1938.

⁸⁴ *Tribuna* (Cluj), 7 nov. 1938, p. 3.

⁸⁵ Amintim, între altele, articolul lui Zaharia Stancu, *Cehoslovacia revine la...* (*Lumea Românească*, 23 ian. 1939); articolele: *Sfîrșitul Cehoslovaciei și Conștiința lumii și suprimarea Cehoslovaciei* (*Lumea Nouă*, anul XXXII, nr. 12, 19 martie și nr. 13, 26 martie 1939); articolele reproduse de *Facla* din presa internațională: *Tragedia cehă* de Anthony Eden (reprodus din *Sunday Times* în *Facla*, 27 martie 1939); articolul *Sfîrșitul Münchenului* (din *Le Populaire*, în *Facla*, 27 martie 1939) și articolul *Adevărul asupra lui 15 martie* (din *Times*, *ibidem*). *Facla* din 3 aprilie 1939 publică articolul col. Moravec, *Valoarea strategică a Cehoslovaciei*. *Tribuna* din Cluj publică mai multe materiale dintre care reținem: *Urmări sinistre ale revizuirii frontierei dintre Cehoslovacia și Ungaria* (24 febr. 1939), *Dezmembrarea Cehoslovaciei* (17 martie 1939) și *Finis Ceho-Slovaciei* (18 martie 1939), unde se spune, între altele: „Ocuparea Boemiei și Moraviei s-a făcut în numele apartenenței lor milenare la Reich. »Cererea« d-lor Hácha și Chvalkovsky este o glumă sinistă... În realitate Germania a pornit în ziua de 15 martie la realizarea unei Deutsch-Mittel-Europa, adică a unei Europe Centrale germane: Drang nach Osten marșează”. *Ecoul* (Galați), a publicat articolul *Întîmplările din Cehoslovacia* (18 martie 1939), din care cităm: „Opinia publică românească privește... cu durere evenimentele care s-au precipitat în ultimele zile și care au provocat desființarea statului cehoslovac”.

independenței noastre naționale. La vestea ocupării Cehoslovaciei de către trupele naziste, în România s-a organizat o puternică mișcare de protest. La București mii de cetățeni, din cele mai diferite categorii sociale, la chemarea comuniștilor au ieșit în stradă și mergând la Legația Republicii Cehoslovace și-au manifestat solidaritatea și simpatia față de cehi și slovaci, apoi s-au îndreptat spre Legația germană, încercând s-o devasteze. Darea de seamă a Direcției Generale a poliției pe luna martie 1939 consemna că în România „o ură formidabilă s-a dezlănțuit împotriva lui Hitler”⁸⁶. Partidul Comunist Român demască cercurile reacționare din România, care au capitulat în fața hitleriștilor și trăgând învățăminte din tragedia Cehoslovaciei îndeamnă la rezistență armată împotriva imperialismului fascist german și a aliaților săi revizionisti⁸⁷. În manifestul editat în 17 martie 1939, care s-a tipărit în mii de exemplare și s-a difuzat în întreaga țară, se spune: „Trupele de asalt ale lui Hitler au invadat Cehoslovacia și se găsesc la granița țării noastre. Întreg poporul să se pună în stare de alarmă! Singur P.C.R. a anunțat acest pericol cu ani înainte. Guvernele, partidele burgheze și întreaga presă reacționară au ascuns acest pericol. Hitler a făcut declarații solemne că va respecta independența Austriei și Cehoslovaciei. Le-a ocupat... Partidul Comunist din România dă alarma. Să fie pregătit la luptă întreg poporul român... pentru apărarea țării împotriva cotropitorilor fasciști!...”. „Fiți în gardă să nu aveți soarta popoarelor din Austria și Cehoslovacia”. Și manifestul C.C. al P.C.R. continuă astfel: „Comuniștii vor lupta cu arma în mână în primele rinduri. Uniți-vă cu toții într-un front puternic contra lui Hitler și a aliaților săi revizionisti”⁸⁸.

Intr-un alt manifest din 28 martie 1939, deci la câteva zile după onerosul acord economic româno—german din 23 martie 1939, P.C.R. spunea: „Guvernul dictaturii regale a vândut lui Hitler pîinea și petrolul nostru. Ne pregătește foamea și teroarea ca în Cehoslovacia. Partidul Comunist vă cheamă la luptă contra trădării pentru apărarea libertății și independenței României”⁸⁹. C.C. al P.C.R. a dat atunci instrucțiuni organizațiilor locale de a intensifica munca de clarificare în rindurile oamenilor muncii asupra situației internaționale ce s-a creat după cotropirea Cehoslovaciei. Această acțiune s-a întins în întreaga țară, s-au tipărit și răspândit manifeste, în care se exprima solidaritatea cu popoarele ceh și slovac, victime ale agresiunii fascismului german⁹⁰.

Intr-un alt manifest din 15 mai 1939, P.C.R. îndemna muncitorii, țăranii, meseriașii, intelectualii și femeile din țara noastră să se unească în lupta antifascistă; „dacă nu vreți — spune manifestul — ca țara noastră să aibă soarta Cehoslovaciei și Austriei...”⁹¹.

Referindu-se la evenimentele din primăvara anului 1939, tovarășul Nicolae Ceaușescu, în expunerea făcută cu prilejul aniversării a 45 de ani de la crearea Partidului Comunist Român, a sintetizat astfel lupta poporului român împotriva hitlerismului în această perioadă: „Conștientă că dominația imperialismului german constituie o primejdie de moarte pentru poporul român, clasa muncitoare, în frunte cu partidul comunist, s-a ridicat la luptă hotărâtă împotriva pactului înrobitor româno—german, a planurilor Reich-ului nazist de a ocupa România. Comuniștii chemau poporul la rezistență armată, declarându-se gata să apere „cu arma în mână independența României, dacă țara noastră va fi silită să ducă un război

⁸⁶ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 41, dosar 4707, f. 96, apud Gh. Matei, *Solidaritatea...*, p. 71.

⁸⁷ Arh. ISISP, cota A XXIII-9, inv. 1030; A. Niri, *op. cit.*, p. 245; Al. Savu, *Aspecte ale politicii externe a României în preajma declanșării celui de al doilea război mondial*, în AIIP, nr. 1, 1966, p. 77.

⁸⁸ Arh. ISISP, cota A XXIII-9; *Documente din istoria Partidului Comunist din România*, ed. II, București, 1953, p. 319; Gh. Zaharia, A. Petri, *Partidul Comunist Român în fruntea luptei poporului pentru apărarea independenței naționale a țării împotriva fascismului*, în AISISP, 1966, nr. 2—3, p. 145; I. Popescu-Puțuri, *op. cit.*, p. 46.

⁸⁹ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 1, dosar 227, f. 308, apud A. Niri, *op. cit.*, p. 267.

⁹⁰ A. Niri, *op. cit.*, p. 246—247.

⁹¹ *Ibidem*, p. 321.

național de apărare contra imperialismului fascist⁹². În continuare tovarășul Nicolae Ceaușescu a spus: „În martie 1939, după ocuparea Cehoslovaciei de către Germania, *poporul român a fost gata să dea ajutorul său poporului cehoslovac* și să se opună cu forța armelor expansiunii agresorilor naziști. Cînd guvernul a decretat mobilizarea parțială, partidul comunist a dat cuvînt de ordine membrilor și simpatizanților săi să se prezinte la unitățile militare pentru a fi gata să-și facă datoria față de patrie”⁹³. Presa comunistă din România a informat poporul nostru și despre situația grea a poporului ceh sub ocupația nazistă și despre lupta patrioților cehi împotriva cotropitorilor hitleriști⁹⁴.

Împotriva imperialismului hitlerist s-a ridicat hotărît și eminentul nostru savant Nicolae Iorga. Liga Culturală, condusă de el, a organizat atunci o serie de conferințe care s-au transformat în adunări de solidaritate cu Cehoslovacia, iar N. Iorga — la propunerea organizațiilor democratice conduse de P.C.R. (în primul rînd a Frontului studentesc democratic) a acceptat platforma de acțiune comună antihitleristă⁹⁵. În articolul *La lumina trăznitului*⁹⁶, N. Iorga condamnă în cuvinte pline de amărăciune și ironie agresiunea hitleristă și horthystă împotriva Cehoslovaciei.

Sînt memorabile rindurile scrise atunci de regretatul George Călinescu (Aristarc) în *Jurnalul Literar* din 26 martie 1939 sub titlul *Frigmania și Bovenia*, rinduri pline de ironie și sarcasm la adresa politicii agresive naziste, în care autorul face un scurt istoric al crizei cehoslovace de la izbucnirea ei pînă la suprimarea de către hitleriști a independenței de stat a Cehoslovaciei. În încheierea acestor rinduri în care se stigmatizează, la modul figurativ, arbitrariul și bunul plac al politicii externe hitleriste, autorul scrie astfel într-un ton plin de amărăciune: „Dar toate acestea s-au petrecut foarte demult, într-o vreme în care omenirea nu era încă civilizată”⁹⁶.

Într-un alt articol⁹⁷, Nicolae Iorga se ridică din nou cu hotărîre împotriva agresiunii naziste: „Se văd hotare atacate, spîncuite, distruse, înghițite. Și regimul »protecțiilor« și »ocupațiilor« a reapărut în legăturile dintre state”. N. Iorga arată necesitatea luptei pentru apărarea independenței noastre și cerea ca România să nu se asocieze mutilării Cehoslovaciei. Și în această etapă finală a tragediei cehoslovace România, fidelă politicii ei de a nu lua nimic din ce nu-i aparține, a respins categoric noua propunere a Poloniei ca România să participe la destrămarea Cehoslovaciei, luînd o parte din Ucraina Transcarpatică⁹⁸, ca și cererea lui Voloșin, președintele de consiliu al Ucrainei Transcarpatice, refugiat în România, ca țara noastră să alipească țara sa”⁹⁹.

Tot atunci s-au refugiat la noi, din fața armatei invadatoare horthyste, mii de ofițeri și soldați cehi, ca și de civili cehi împreună cu familiile lor, care se aflau în Ucraina Transcarpatică, în garnizoane sau în administrația de stat. Refugiații cehi au trecut prin Satu Mare, Bistrița, Gherla, Cluj, Cîmpia Turzii, Aiud, Sibiu, Făgăraș etc. fiind întîmpinați pretutindeni cu dragoste și ospitalitate de poporul român. Peste tot li s-a dat găzduire, hrană și îngrijire medicală, unii din

⁹² Nicolae Ceaușescu, *Partidul Comunist Român — continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste din România*, p. 44—45. Sublinierea din text ne aparține.

⁹³ *Scînteia*, an. IX, nr. 21 (111), 26 iulie 1939, p. 26: *Cehoslovacia martiră*.

⁹⁴ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 1, dosar 227, f. 210, apud A. Niri, *op. cit.*, p. 248.

⁹⁵ *Neamul Românesc*, 17 martie 1939.

⁹⁶ George Călinescu (Aristarc), *Frigmania și Bovenia*, apud Titu Georgescu, *Intelctuali antifasciști...*, p. 391—392.

⁹⁷ *Neamul Românesc*, 18 martie 1939; Titu Georgescu, *Nicolae Iorga împotriva hitlerismului*, p. 38—39.

⁹⁸ *Vengrija i vtoraja mirovaia voina. Sekretniie diplomateskie dokumenti iz istorii kanuna i perioda voini*. Perevod s vengerskogo B. Ja. Geigera i N.N. Sikaceva. Predislovie G. A. Deborina, Moscova, 1962, p. 158—159, doc. 89 (16 martie 1939) și p. 159, doc. 90 (17 martie 1939). Ambasadorul Ungariei la București, László Bárdosi către ministrul de externe, Șt. Csáki.

⁹⁹ *România*, 2 martie 1939, p. 16; *Universul*, 18 martie 1939; Grigore Gafencu, *Politica externă a României*, p. 26.

ei fiind bolnavi sau răniți. În multe locuri populația a cerut să li se dea în gazdă refugiați, oferindu-le cazare și hrană în mod gratuit¹⁰⁰. Au fost scene emoționante de înfrățire româno—cehoslovacă. Astfel, la Cluj, oamenii aceștia rămași fără cămin au cîntat împreună cu gazdele lor *Kde domov můj, Vesničko má pod šumavou* și *Koline, Koline*, nenorociții refugiați amintindu-și cu drag în acele clipe duios de biata lor patrie înrobită. La Cluj în gară, un ofițer ceh, întrebând cum a fost primit la noi, a spus, arătînd inima: „Fiecare bătaie e pentru voi, pentru singurul nostru prieten, România”¹⁰¹.

Fostul ministru cehoslovac la Budapesta, Kobr, în declarația făcută în 20 martie 1939 lui Bossy, ambasadorul României acolo, spunea: „Eu cred că într-o zi patria mea va reînvia, iar noi vom păstra în inima noastră recunoștința singurului stat care ne-a fost credincios pînă la ultima zi a existenței noastre: România”¹⁰².

Acestor sentimente de recunoștință față de țara noastră le-a dat expresie, în 1946, la conferința de pace de la Paris, conducătorul delegației cehoslovace, care, mulțumind pentru poziția adoptată de România față de Cehoslovacia în anii 1938—1939, a declarat: „În perioada cea mai neagră din istoria Cehoslovaciei poporul român s-a comportat cum se cuvine unui aliat și prieten”¹⁰³. Tot la conferința de pace de la Paris, generalul Heliodor Pika — membru al delegației cehoslovace — a spus: „Ca diplomat acreditat la București pot confirma că România a ținut angajamentele sale de alianță față de Cehoslovacia în 1938, în epoca Munchenului. Ea i-a dat fără rezervă tot sprijinul material și politic pe care guvernul cehoslovac l-a solicitat. Ea ne-a sprijinit din punct de vedere politic înaintea arbitrajului de la Viena din 2 noiembrie 1938, prin care Hitler și Mussolini au dat Ungariei o parte din teritoriul Cehoslovaciei.

După ocuparea Cehoslovaciei de către trupele germane și în cursul ostilităților patrioții cehi și slovaci amenințați cu moartea de germani sau dornici de a se înrola în armata cehoslovacă ce se formase în țările aliate, au primit tot sprijinul și toată protecția cu putință a poporului român și a autorităților oficiale românești”¹⁰⁴.

*

Din cele de mai sus rezultă limpede că în zilele grele prin care a trecut Cehoslovacia în anii 1938—1939, România s-a numărat printre puținii ei prieteni credincioși. Dacă România nu a putut face mai mult pentru Cehoslovacia, aceasta s-a datorat situației politice generale: atitudinii marilor puteri apusene și a cercurilor guvernante cehoslovace față de expansionismul fascist.

Fără îndoială că opinia publică, mobilizată permanent de P.C.R. în sprijinul Cehoslovaciei prietene, a fost un factor important în însăși orientarea noastră de politică externă, în însăși determinarea cu care cercurile guvernante române au luat apărarea aliatei noastre. Pentru sprijinul frățesc pe care el l-a dat Cehoslovaciei atunci cînd aproape toți prietenii și aliații ei o părăsiseră, poporului român i s-au adresat mulțumirile recunoscătoare ale poporului și autorităților cehoslovace.

¹⁰⁰ Numeroase știri în *Universul*, 22 martie 1939, *Neamul Românesc* 22 martie 1939, *Informația*, 21 martie 1939. Numărul refugiaților cehi adăpostiți în România ar fi fost de aproape 3000 (*România*, 20 martie 1939, p. 1 și martie 1939, p. 1,16).

¹⁰¹ *Tribuna* (Cluj), 22 martie 1939 și 23 martie 1939. În *Tribuna* din 30 martie 1939 se anunță plecarea refugiaților cehi din România.

¹⁰² Viorica Moisuc, *Actions diplomatiques* ..., p. 430.

¹⁰³ *Scînteia*, 15 august 1946, p. 4.

¹⁰⁴ *Scînteia*, 27 sept. 1946. Cam același lucru, în rezumat, l-a spus și ziarul *Lidová demokracie*, 23 august 1946, adăugînd că românii l-au eliberat din ghearele Gestapoului pe însuși generalul H. Pika, pe atunci conducătorul organizației de rezistență militară a cehoslovacilor în Balcani (*Scînteia*, 29 august 1946, p. 4).

În noile condiții istorice, create prin eliberarea țărilor noastre de sub odiosul jug hitlerist și trecerea la construirea orînduirii noi, socialiste, popoarele român, ceh și slovac dispun — pentru prima dată în istorie — de cele mai bune condiții pentru a-și dezvolta colaborarea și prietenia lor frățească și pentru a-și apăra integritatea teritorială și independența națională. Fie ca modesta noastră contribuție să-și aibă și ea partea ei la adîncirea prieteniei româno—cehoslovace.

MIHAIL DAN — VASILE ȘCHIOPU

DIE ÖFFENTLICHE MEINUNG IN RUMÄNIEN ÜBER DAS ABKOMMEN VON MÜNCHEN UND DESSEN FOLGEN

(Zusammenfassung)

In der schweren Lage des tschechoslowakischen Volkes zwischen Herbst 1938 und Frühjahr 1939, äusserte die öffentliche Meinung in Rumänien auf verschiedene Weise die brüderliche Solidarität mit der Tschechoslowakei und missbilligte gleichzeitig die Gewaltmassnahmen Hitlerdeutschlands. Bei der Aufklärung der öffentlichen Meinung für die Verteidigung der Tschechoslowakei spielten eine grosse Rolle die demokratischen Kräfte und in erster Reihe die K.P.R., welche durch Kundgebungen, Demonstrationen, Verbreitung verschiedener Manifeste und Broschüren, durch legale und illegale Zeitungen die faschistischen Angreifer entlarvte und verurteilte. Sämtliche demokratischen Kräfte wurden aufgefordert, sich zu vereinigen, um die Unabhängigkeit der Tschechoslowakei zu verteidigen.

Entsprechend dieser Ausrichtung verfolgten zahlreiche Persönlichkeiten des öffentlichen Lebens aus Rumänien, wie z. B. der Historiker Nicolaus Iorga, Schriftsteller wie George Călinescu, Cezar Petrescu, Zaharia Stancu, Wissenschaftler wie C. Ionescu-Gulian, Stanciu Stoian, Ladislau Bányai und viele andere mit Aufmerksamkeit und Besorgnis die Ereignisse in Mitteleuropa. Die Kommunisten, Sozialdemokraten und im allgemeinen alle antifaschistischen Kräfte verurteilten die krasse Ungerechtigkeit, welche die Tschechoslowakei durch das Münchener Abkommen erlitten hatte und schätzten zutreffend die Gefahr ein, welche künftig auch Rumänien bedrohte. Indem unsere öffentliche Meinung für die Tschechoslowakei Stellung ergriff, war sie sich vollkommen bewusst, dass sie gleichzeitig auch die tschechische Demokratie und Kultur verteidigte, um sie vor der völligen Vernichtung zu retten.

Im kritischsten Augenblick während der tschechoslowakischen Krise, hatte die K.P.R. die Volksmassen zum Kampf gegen den Rassenhass, zur Unterstützung der Tschechoslowakei und zur Verteidigung der nationalen Unabhängigkeit aufgefordert. Im Frühjahr 1939 war das rumänische Volk bereit, sich sogar bewaffnet der faschistischen Aggression zu widersetzen. Unter dem Einfluss der K.P.R. war die öffentliche Meinung ein wichtiger Faktor für die Unterstützung der befreundeten Tschechoslowakei und für eine zutreffende Ausrichtung der Aussenpolitik Rumäniens. Für die brüderliche Hilfe, welche das rumänische Volk der Tschechoslowakei anbot, in einem Augenblick, als dieses Land von fast allen Freunden und Verbündeten verlassen war, erwies sich sowohl das tschechoslowakische Volk als auch dessen Landesbehörden erkenntlich.

FORMELE ȘI CARACTERUL LUPTEI MASELOR PENTRU INSTAURAREA REGIMULUI DEMOCRAT-POPULAR

Insurecția armată din august 1944 a constituit o cotitură istorică în viața poporului român. „Răsturnarea dictaturii fasciste și eliberarea țării de ocupația străină au marcat începutul revoluției populare, antiimperialiste în România, inaugurând o nouă etapă în dezvoltarea țării noastre”¹.

Procesul revoluționar început la 23 august 1944 a trecut prin etapa desăvârșirii revoluției burghezo-democratice și cea a revoluției socialiste, cele două etape constituind un proces neîntrerupt, ascendent. Situația obiectivă a țării, contradicțiile sociale care trebuiau soluționate au imprimat primei etape un caracter complex — agrar, antifascist și antiimperialist.

Caracterul agrar al revoluției în prima sa etapă rezultă din faptul că în economia națională a țării persistau însemnate rămășițe feudale care frâneau dezvoltarea forțelor de producție și care se concretizau pe plan social într-o acută contradicție între moșierime și masele țărănimii sărace și mijlocașe. Dictatura militaro-fascistă a ascuțit la maximum aceste contradicții, prin legiferarea dreptului organelor de stat de a rechiziționa brațele de muncă necesare moșierimii, prin introducerea, în anii războiului hitlerist, a diverse obligații ce apăsau asupra gospodăriilor țărănești etc. Lichidarea rămășițelor feudale în economia națională a țării, desființarea moșierimii ca clasă socială era sarcina primordială a revoluției populare, fără rezolvarea căreia nu se putea asigura dezvoltarea forțelor de producție, progresul social, trecerea la etapa revoluției socialiste.

Caracterul antifascist și antiimperialist al primei etape a revoluției populare a fost determinat de situația internă și internațională a țării. Dominația monopolurilor străine în industrie, în preajma celui de-al doilea război mondial, a accentuat înrobirea economică a poporului român, dependența țării față de interesele puterilor imperialiste. Dictatura militaro-fascistă, executând ordinele Germaniei, subordona economia românească intereselor politicii agresive a Germaniei hitleriste, pune sub controlul acesteia viața economică și politică a României, încălca grav suveranitatea țării, tirând astfel poporul român în pragul unei adevărate catastrofe naționale. În această situație se dezvolta și trecea pe prim plan

¹ Nicolae Ceaușescu, *Partidul Comunist Român — continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste din România*, Edit. politică, 1966, p. 55.

contradicția dintre masele largi populare și „clica militaro-fascistă a trădătorului Antonescu, susținută de virfurile hitleriste ale marilor capitaliști și moșieri, de profitorii războiului”². Contradicția dintre mase pe de o parte și forțele imperialismului străin și intern pe de altă parte avea două aspecte: social — intensificarea deosebită a exploatării și asupririi politice a mării majorități a poporului — și național — pierderea independenței naționale a țării. Aceste două aspecte erau indisolubil legate între ele, iar concentrarea într-o contradicție antagonistă cuprinzătoare a opoziției dintre interesele sociale și naționale ale maselor populare și cele ale forțelor imperialismului străin și intern făcea ca în anii dictaturii militaro-fasciste și ai războiului antisovietic lupta de eliberare socială din România să se împletească cu lupta de eliberare națională. De rezolvarea acestei contradicții depindea, în mod nemijlocit, rezolvarea tuturor celorlalte contradicții. Doborârea dictaturii militare-fasciste și alungarea hitleriștilor germani din țară era deci o necesitate obiectivă, fără de care nu se putea trece la desăvârșirea sarcinilor revoluției burghezo-democratice.

În țara noastră, revoluția populară a început în condițiile puternicului avânt al luptei popoarelor din întreaga lume pentru zdrobirea fascismului, pentru înfrângerea Germaniei hitleriste și a aliaților ei, pentru democrație și progres social. Victoriile obținute pe front de Uniunea Sovietică, principala forță a coaliției antihitleriste, au stimulat și au ușurat lupta antifascistă a forțelor progresiste de pretutindeni. Înfrângerile din ce în ce mai zdrobitoare suferite de fascism au slăbit considerabil poziția forțelor imperialismului internațional, determinând schimbarea raportului de forțe pe arena mondială în favoarea democrației și socialismului.

În noile condiții istorice, sarcinile politice și social-economice de bază ale primei etape a revoluției populare erau: răsturnarea vechii puteri de stat și instaurarea puterii democratice a proletariatului și țărănimii, lichidarea rămășițelor feudale în agricultură, refacerea economiei naționale distruse de război, câștigarea și consolidarea independenței țării, continuarea și sprijinirea războiului antihitlerist.

Pentru atingerea acestor obiective, P.C.R., elaborându-și pe baze științifice linia politică, a pregătit și a folosit multiple forme de luptă.

„Istoria în general — arată V. I. Lenin — și istoria revoluțiilor în special este întotdeauna mai bogată în conținut, mai variată, mai multilaterală, mai vie, mai «vicleană» decît își închipuie cele mai bune partide, cele mai conștiente avangărzi ale claselor celor mai înaintate... De aci rezultă două concluzii practice foarte importante: prima — pentru a înfăptui sarcina sa, clasa revoluționară trebuie să știe să stăpînească *toate* formele sau laturile activității sociale, fără cea mai mică excepție (ducînd pînă la capăt după cucerirea puterii politice, cîteodată cu prețul unui mare risc și al unui imens pericol, ceea ce n-a dus pînă la capăt înainte de această cucerire); a doua — clasa revoluționară trebuie să fie pregătită pentru înlocuirea cea mai rapidă și mai neașteptată a unei forme cu alta”³.

² *Documente din istoria P.C.R.*, ed. a II-a, E.P.L.P., p. 346.

³ V. I. Lenin, *Opere*, vol. 31, București, 1956, p. 78—79.

Sarcinile multiple și complexe ce stăteau în fața P.C.R., a forțelor democratice, cereau o muncă politică și organizatorică de mari proporții. Aceste sarcini trebuiau duse la bun sfârșit și, totodată, concomitent. P.C.R. a reușit să rezolve cu succes această problemă extrem de grea, pentru că a știut să aplice în practică învățătura lui Lenin, folosind diferite forme de luptă în vederea antrenării maselor, în scopul desăvârșirii revoluției burghezo-democratice.

*

Insurecția armată victorioasă a zdrobit instrumentul cel mai odios al exploataării și asupririi maselor — dictatura militaro-fascistă, a determinat adâncirea procesului de descompunere a puterii de stat burghezo-moșierești, a zguduit puternic pozițiile politice ale claselor exploatare și a descătușat avântul revoluționar al maselor populare, al căror rol a devenit hotărîtor pe arena politică a țării. Răstimpul scurs între 23 august 1944 și 6 martie 1945 a constituit perioada hotărîtoare pentru rezolvarea problemelor fundamentale ale primei etape a revoluției populare.

Victoria insurecției a trezit la viață politică cele mai largi pături populare, care se bucurau acum de libertăți democratice. Folosind aceste libertăți cucerite, masele își manifestau tot mai puternic hotărîrea de a le extinde și consolida, de a lupta pentru înfăptuirea transformărilor revoluționare. Această idee își făcea loc și pătrundea tot mai adînc nu numai în conștiința clasei muncitoare, ci și în conștiința maselor largi ale țărănimii, a maselor mic-burgheze de la orașe și a diferitelor categorii de intelectuali, ca și în conștiința păturilor muncitoare ale naționalităților conlocuitoare. Armata revoluționară trebuia să unească așadar sub conducerea clasei muncitoare, în frunte cu P.C.R., masele cele mai largi ale oamenilor muncii de la orașe și sate, ceea ce asigura caracterul larg al bazei de masă a revoluției.

În vederea organizării, concentrării și mobilizării maselor largi populare, partidul comunist, în strînsă colaborare cu Partidul social-democrat, continuîndu-și activitatea în noile condiții de legalitate, desfășoară lupta pentru consolidarea Frontului Unic Muncitoresc, pentru înfăptuirea unității politice și organizatorice a clasei muncitoare, organizează Sindicatele unite și organizațiile de tineret. Totodată, P.C.R. lărgeste înțelegerea cu alte partide și organizații democratice, constituind Frontul Național Democrat, organizație care „reprezenta o largă coalitie a tuturor forțelor interesate în democratizarea reală a țării, în înfăptuirea reformelor economice și sociale cerute de nevoile dezvoltării societății românești”⁴. Pe baza unei analize profunde a situației create în urma insurecției armate victorioase, P.C.R. a apreciat că în afara forțelor revoluționare mai puteau fi folosite temporar și anumite pături din rîndurile burgheziei mijlocii

⁴ Nicolae Ceaușescu, *op. cit.*, p. 57.

și chiar o anumită parte a marii burghezii⁵. Această linie tactică a partidului a ușurat desfășurarea luptei revoluționare, zdrobirea principalelor forțe politice ale burgheziei și moșierimii: partidele „istorice“.

Datorită muncii desfășurate de P.C.R. și celelalte organizații democratice pentru organizarea maselor populare, datorită legăturilor strânse ale partidului comunist cu masele, precum și lozincilor F.N.D., care reflectau politica forțelor democratice înțeleasă și aprobată de mase, s-a format treptat forța revoluționară conștientă, factorul subiectiv menit să aducă schimbări radicale în dezvoltarea țării. În procesul luptei revoluționare, P.C.R., elaborând linia sa strategică și tactică pe baza analizei temeinice a raportului forțelor de clasă, a contradicțiilor sociale, a știut să stăpânească forme variate de luptă, având capacitatea de a le mînuî, ținînd seamă de orice eventualitate spre a putea înlocui rapid o formă a luptei cu alta.

Care erau formele principale de luptă ale maselor populare în perioada 23 august 1944—6 martie 1945, etapă importantă a revoluției populare din țara noastră?

1. *Lupta cu arma în mînă pentru nimicirea forțelor fascismului, pentru zdrobirea definitivă a Germaniei hitleriste.*

În urma insurecției armate din august 1944, România a întors armele împotriva Germaniei, alăturîndu-se coaliției antihitleriste și a luptat cu toate forțele militare și economice pentru a-și aduce contribuția la înfrîngerea Germaniei naziste. Lupta cu arma în mînă pentru zdrobirea fascismului a fost una din formele principale ale luptei revoluționare care a dat posibilitate poporului român să-și obțină adevărata independență națională și să treacă la înfăptuirea unor profunde transformări democratice.

După ce, în zilele imediat următoare actului istoric de la 23 August 1944, forțele patriotice și unitățile militare române au eliberat Capitala și cea mai mare parte a teritoriului țării, Armata română, cot la cot cu Armata sovietică, a luptat pentru zdrobirea și alungarea trupelor hitleriste și horthyste de pe întreg teritoriul național al României și a continuat acțiunile militare dincolo de hotare, participînd activ la eliberarea Ungariei și Cehoslovaciei, pînă la capitularea Germaniei și încheierea victorioasă a războiului în Europa⁶.

Începînd cu operațiunile din timpul insurecției armate din august 1944 și pînă la 9 mai 1945, efectivele militare angajate de România în războiul antihitlerist s-au ridicat la aproape 540.000 de oameni. Aproximativ 170.000 de militari români s-au jertfit în marile bătălii purtate împotriva cîmpitorilor fasciști. Ca semn al recunoașterii contribuției date în aceste lupte, peste 300.000 de ostași, subofițeri și

⁵ După cum se știe, Partidul Național-Țărănesc de sub conducerea lui Anton Alexandrescu, precum și o serie de organizații locale ale P.N.Ț. și P.N.L. au aderat la F.N.D., iar gruparea liberală condusă de Gh. Tătărăscu, declarîndu-se de acord cu o parte din reformele democratice preconizate de F.N.D., a colaborat cu forțele democratice.

⁶ Prezentarea amplă a problemei în *Contribuția României la victoria asupra fascismului*, Edit. politică, București, 1965; *Participarea armatei române la războiul antihitlerist*, de col. Vasile Anescu, col. Eugen Bantea, col. Ion Cupșa, Ed. militară, 1956; precum și nr. 2 din 1965 al *AISISP*, consacrat celei de a 20-a aniversări a terminării războiului antihitlerist.

ofițeri au fost distinși cu ordine și medalii românești, sovietice și cehoslovace pentru eroismul de care au dat dovadă⁷.

Prin lupta sa eroică, plină de abnegație, Armata română și-a adus contribuția la îndeplinirea uneia din sarcinile fundamentale ale revoluției populare — lupta pentru eliberarea patriei de sub jugul fascist, pentru dobândirea independenței depline a țării.

În mobilizarea și însuflețirea maselor de oameni ai muncii îmbrăcați în haine militare un rol deosebit a avut partidul comunist. Pornind de la interesele naționale ale poporului român și de la sarcinile primei etape a revoluției populare, P.C.R. s-a adresat în repetate rânduri armatei, cerindu-i să contribuie cât mai eficace la zdrobirea fascismului. În manifestele și chemările către armată, partidul comunist a arătat sarcinile fundamentale, de interes național ce stăteau în fața întregului popor, caracterul just, eliberator al războiului antihitlerist. „... Luptați într-un război drept, război de eliberare a țării de cotropitorii nemți, război victorios, avînd sprijin măreț din partea eroice și neînvînse Armate Roșii”⁸ — se arată într-unul din manifestele C.C. al P.C.R. În scopul intensificării activității în armată, în cadrul aparatului central al P.C.R. și în organizațiile sale locale au fost înființate resoarte militare, iar redacția ziarului „Scinteia”, organul central de presă al C.C. al P.C.R., a avut o secție pentru problemele armatei; s-au stabilit și dezvoltat continuu legăturile cu unitățile și formațiunile militare aflate în țară sau pe front; o muncă intensă a fost întreprinsă pentru cunoașterea de către masele de militari a programului partidului comunist etc.⁹

Înțelegerea justetei cauzei pentru care luptau, a legăturii organice între lupta cu arma în mînă pe front și lupta revoluționară a maselor populare în țară împotriva forțelor reacționare, pentru transformări democratice, sporea moralul și însuflețirea ostașilor și ofițerilor patrioți.

În lupta pentru zdrobirea fascismului un rol însemnat l-au avut și formațiunile de luptă patriotice, poliția rurală și jandarmeria populară¹⁰. Aceste organe ale revoluției populare, dar mai ales formațiunile de luptă patriotice, create în perioada pregătirii insurecției, ca instrument al clasei muncitoare în vederea luptei armate împotriva dictaturii militare-fasciste și a hitleriștilor, au continuat să activeze și după 23 August. După eliberarea teritoriului național, acțiune ce a avut loc în cadrul operațiunilor militare, la care, alături de Armata română și Armata sovietică, formațiunile de luptă patriotice au adus o importantă contribuție, obiectivele acestor formațiuni se lărgiră, îmbrățișînd: susținerea luptei maselor pentru lichidarea rămășițelor fasciste, apărarea drepturilor și libertăților cucerite, satisfacerea revendicărilor economice și politice, democratizarea aparatului de stat, instaurarea la cîrma țării a unui guvern de largă concentrare democratică. În noile împrejurări ele constituiau brațul înarmat al maselor populare.

P.C.R., simultan cu larga acțiune de organizare și mobilizare a maselor, a acordat o atenție deosebită dezvoltării și perfecționării continue a pregătirii de luptă a formațiunilor patriotice, care, alături de comuniști, cuprindeau patrioți fără de partid, cinstiți și curajoși, din rîndul populației românești și al minorităților naționale¹¹.

Dezvoltarea formațiunilor de luptă patriotice la orașe și crearea acestora la sate, unde acționau de cele mai multe ori ca organe executive ale comitetelor țărănești

⁷ Nicolae Ceaușescu, *op. cit.*, p. 54.

⁸ *România liberă* din 4 septembrie 1944.

⁹ În legătură cu această problemă vezi *Activitatea P.C.R. în rîndurile armatei în prima etapă a revoluției populare*, de Gh. Zaharia, A. Petri, în *AIIP*, nr. 5 din 1964.

¹⁰ Poliția rurală și jandarmeria populară au fost create în unele județe din Moldova și din nordul Transilvaniei în scopul asigurării acțiunii de democratizare a țării și reprimării elementelor fasciste, reacționare.

¹¹ În legătură cu activitatea formațiunilor de luptă patriotice vezi *Aspecte ale activității formațiunilor de luptă patriotice din Banat (23 August 1944—6 martie 1945)*, în *AIIP*, nr. 2 din 1958 și *Organizarea și activitatea formațiunilor patriotice de luptă*, de I. M. Oprea, în *Studii*, nr. 4 din 1960.

Fig. 1. Formațiune de luptă patriotică de la fabrica „Dermata” — Cluj (1945).

sau ale comisiilor de reformă agrară, au contribuit la creșterea puterii forțelor revoluționare. Masele populare, simțind sprijinul activ al formațiunilor de luptă patriotice, au devenit mai încrezătoare în forțele lor, iar reacțiunea nu mai avea curajul să recurgă în măsura în care ar fi dorit la acte de violență împotriva maseilor. Datorită acestei situații, guvernele cu majoritate reacționară au încercat în repetate rânduri dezarmarea și lichidarea formațiunilor patriotice¹². Forțele democratice, în frunte cu P.C.R., au respins aceste încercări, luând măsuri pentru întărirea continuă a formațiunilor de luptă patriotice, ținându-le pregătite pentru a acționa în orice condiții.

Existența formațiunilor patriotice înarmate și bine instruite, legăturile P.C.R. și influența sa tot mai mare asupra armatei au creat condițiile necesare ca, în toate cazurile cind forțele reacționare au trecut la acte de violență, masele populare să le dea o ripostă zdrobitoare.

2. *Activitatea eroică a maselor muncitoare pentru sprijinirea războiului antihitlerist.*

Definind caracterul și scopurile nobile ale participării României la războiul antihitlerist, unitatea indisolubilă dintre lupta pentru independență și suveranitate națională și lupta pentru democratizarea țării, partidul comunist s-a adresat maselor muncitoare, întregului popor, chemându-l la sprijinirea războiului pînă la victoria finală asupra Germaniei hitle-

¹² În ședința Consiliului de Miniștri din 17 septembrie 1944, I. Maniu și alți reprezentanți ai reacțiunii din guvernul Sănătescu au cerut dezarmarea formațiunilor patriotice și interzicerea activității lor, iar la o conferință din 15 ianuarie 1945 cu prefecții din Moldova, Rădescu i-a somat pe aceștia să dizolve gărzile cetățenești înarmate de la orașe și sate. În ședințele Consiliului de Miniștri, problema formațiunilor patriotice a fost reluată adeseori de exponenții claselor exploatare. Desființarea lor a fost pusă tot mai insistent ca o condiție principală a menținerii guvernelor de coaliție.

Fig. 2. Afiș al Apărării Patriotice.

riste, la întărirea potențialului de luptă al diviziilor de pe front, pentru creșterea puterii economice a țării.

Răspunzînd cu însuflețire chemării P.C.R. și a altor organizații democratice: „Totul pentru front, totul pentru victorie!”, muncitorii, țărani, meseriași, intelectuali, întregul popor român, au sprijinit cu hotărîre și dîrzenie efortul de război al țării⁴³.

Ca urmare a activității desfășurate de comuniști, sute și mii de tineri și-au exprimat dorința de a pleca pe front sau de a fi înregimentați în formațiunile de luptă patriotice. În lunile ce au urmat insurecției armate, numeroși tineri din fabrici,

⁴³ Istoriografia din țara noastră a acordat o atenție deosebită analizei activității forțelor sociale care au asigurat mobilizarea întregii economii naționale în sprijinul frontului antihitlerist. Dintre studiile apărute tratînd această problemă, amintim: *Din lupta maselor populare conduse de P.C.R. pentru sprijinirea războiului anti-hitlerist* (23 August 1944—9 Mai 1945) de M. Lungeanu, în *AIIP*, nr. 4 din 1960; *Contribuția minerilor, petroliștilor și ceferiștilor pentru sprijinirea frontului anti-hitlerist* de Lt. col. V. Anescu, maior I. Sorescu, M. Dogaru, în *AIIP*, nr. 4 din 1962; *Participarea tineretului patriot, în frunte cu uteciștii, la lupta pentru înfăptuirea insurecției armate și sprijinirea războiului antihitlerist*, de V. Bîrză, C. Bărbulescu, în *AIIP*, nr. 2 din 1962; *Contribuția României la victoria asupra fascismului*, Edit. politică, București, 1965 etc.

de la sate și din școli, în București, Brașov, Craiova, Turnu-Severin, Cluj, Turda, Mediaș și alte localități ale țării s-au înrolat ca voluntari în unitățile armatei și în primul rând în unitățile de voluntari „Tudor Vladimirescu”¹⁴.

Activitatea maselor muncitoare, conduse de P.C.R., pentru sprijinirea războiului antihitlerist s-a desfășurat în condiții economice deosebit de grele. Ca urmare a jafului hitlerist și a distrugerilor pricinuite de război, în toamna anului 1944 economia țării era aproape complet secătuită și dezorganizată. Producția industriei scăzuse într-o serie de ramuri în 1944 la circa 50% față de nivelul antebelic; numai 10% din parcul de mașini-unelte existent în 1943 se afla în funcțiune; capacitatea de transport a căilor ferate se micșorase la 30% față de 1943. Agricultură era și ea secătuită de jaful hitleriștilor, de rechizițiile din timpul războiului, de distrugerile provocate de trecerea frontului¹⁵. În aceste condiții ridicarea producției și asigurarea necesităților frontului au cerut mari eforturi din partea întregului popor.

În fruntea activității pentru refacerea economiei naționale, pentru sprijinirea frontului antihitlerist, s-a situat în permanență clasa muncitoare, care a dus greul luptei și muncii pentru aprovizionarea frontului, pentru lichidarea urmărilor războiului. Patriotismul clasei muncitoare s-a manifestat și s-a concretizat în forme variate în procesul ridicării producției¹⁶. Muncitorii și militarii feroviari, sprijiniți de populație, au desfășurat o vastă activitate de refacere a căilor ferate. Simultan cu activitatea de refacere a liniilor, podurilor, tunelurilor și instalațiilor distruse de război, feroviarilor au desfășurat o muncă susținută pentru refacerea atelierelor C.F.R., a utilajului lor, asigurând permanent aprovizionarea frontului cu muniții, hrană și combustibil¹⁷. Rezultate frumoase au obținut și muncitorii din alte categorii de transporturi și comunicații. În cheiuri, porturi și antrepozite, puse în întregime la dispoziția Armatei române și Armatei sovietice, muncitorii au lucrat intens la repararea de nave și la amenajări noi, îndeplinind deseori înainte de termen comenzile de acest fel. Personalul transportului aerian — atît militar cît și civil — a muncit cu mult elan și simț de răspundere, deservind efortul de război, iar uzinele au efectuat numeroase reparații ale aparatelor de zbor și instalațiilor. Muncitorii din transporturile rutiere efectuate cu autoturisme, autobuze și autocamioane, aparținînd C.F.R., precum și din atelierile de reparat auto au lucrat aproape numai pentru nevoile frontului.

În contribuția economică a țării la susținerea războiului antihitlerist, un loc foarte important l-a ocupat efortul muncitorilor din diferite ramuri industriale, mai ales din industria petroliferă, carboniferă, siderurgică, mecano-metalurgică, ușoară și alimentară. Minerii din industria carboniferă au asigurat creșterea siste-

¹⁴ Vezi în această privință articolele: *Aspecte privind participarea batalionului de voluntari, în frunte cu uteciștii, la războiul antihitlerist* (23 august 1944—9 mai 1945), de V. Bîrză, în *AIIP*, nr. 2 din 1957 și *Participarea tineretului patriotic, în frunte cu uteciștii, la lupta pentru înfăptuirea insurecției armate și sprijinirea războiului antihitlerist*, de V. Bîrză, C. Bărbulescu, în *AIIP*, nr. 2 din 1962.

¹⁵ Nicolae Ceaușescu, *op. cit.*, p. 57—58.

¹⁶ Clasa muncitoare, răspunzînd cu entuziasm chemării „Totul pentru front, totul pentru victorie!”, a renunțat la folosirea armei grevelor, care — indiferent de caracterul și de scopul lor — au ca efect dezorganizarea producției, lucru cu totul dăunător în plin război antihitlerist.

¹⁷ Cu parcul rulant avut la dispoziție, au fost puse în circulație de la 24 august 1944 pînă la sfîrșitul anului 1945 un număr de 190.854 de trenuri, cu un total de 701.017 vagoane, care au parcurs 15.250.951 tren-kilometri. De menționat faptul că din întreaga capacitate de transport a C.F.R., în timpul războiului antihitlerist, 63% au fost destinate exclusiv sarcinilor militare. (Arhiva Ministerului Finanțelor, Departamentul livrărilor, fondul „Diverse”, pachetul nr. 60, dos. nr. 2 „Livrări”, p. 1; cf. *Contribuția României la victoria asupra fascismului*, p. 105).

matică a producției¹⁸, petroliștii au sporit lună de lună producția de țiței¹⁹, muncitorii din industria siderurgică, metalurgică, ușoară și alimentară au depus eforturi deosebite, aprovizionând trupele române cu cantități însemnate de armament, muniție, îmbrăcăminte și alimente²⁰, au efectuat la timp și în bune condițiuni reparațiile la armament, la mașinile de luptă și de transport pentru Armata română și Armata sovietică.

În lupta pentru redresarea vieții economice și sprijinirea frontului antihitlerist, clasa muncitoare, învingând greutățile și lipsurile de tot felul, a inițiat o serie de metode noi, mai eficace, de sporire a producției. Astfel, în rândurile muncitorilor feroviari s-a născut inițiativa patriotică de a îndeplini înainte de termen comenzile pentru front, inițiativă însușită de întreaga clasă muncitoare și generalizată de organizațiile P.C.R. în întreaga economie națională. Pentru folosirea cât mai rațională a parcului de material rulant, pentru utilizarea la maximum a locomotivelor, ceferiștii au trecut la formarea de echipe duble pe fiecare locomotivă, astfel ca locomotiva să treacă de la o echipă la alta, fără a rămâne neutilizată; au reorganizat echipele de alimentare și încărcare a locomotivelor și au aplicat metode *înainte de muncă*, neprevăzute în instrucțiunile de serviciu ale C.F.R. și nefolosite pînă atunci. Muncitorii mineri de la minele Aninoasa, Petrila și Lupeni — lucrind în condiții extrem de grele — au prestat în tot timpul războiului antihitlerist cîte două schimburi, dintre care unul voluntar, fără plată. Petroliștii, muncind în frig și ploaie, fără echipament de protecție corespunzător, au trecut și ei la organizarea întrecerilor patriotice pentru reducerea timpului de repunere în funcțiune a utilajelor, de reparare a instalațiilor, pentru mărirea producției. La rafinăria „Vega” s-a născut inițiativa ca muncitorii să lucreze cîte două ore în plus, obținind în acest fel o producție sporită. În Valea Prahovei muncitorii petroliști, trecind la inventarierea tuturor materialelor de forat existente în stoc, au redat producției cantități însemnate de materiale. Muncitorii din industria de armament, preocu-

¹⁸ În perioada septembrie 1944—aprilie 1945, producția lunară de cărbune a evoluat astfel:

Luna	sept.	oct.	nov.	dec.	ian.	febr.	mart.	apr.
Producția (tone)	110.016	143.158	157.124	174.498	189.735	194.630	213.200	194.646

(*Statistica industriei extractive pe anii 1940—1945*, București, 1949, p. 130—131).

¹⁹ Iată evoluția producției de țiței prelucrat în perioada septembrie 1944—mai 1945 în principalele rafinării ale țării (în procente):

Luna	sept.	oct.	nov.	dec.	ian.	febr.	mart.	apr.	mai
Producția %	100	193	216	284	301	262	297	279	304

(Ministerul Industriei Petrolului și Chimiei, Departamentul prelucrării țițeiului, raportul nr. 0272/1962; cf. Lt. col. V. Anescu, maior I. Sorescu, M. Dogaru, *op. cit.*, în *AIPP*, nr. 4 din 1962, p. 110.) — Extracția de petrol a României în mai 1945 era de asemenea de peste 3 ori mai mare decît în septembrie 1944. (*Statistica industriei extractive pe anii 1940—1945*, p. 54.)

²⁰ De la 24 august 1944 pînă la 9 mai 1945, Armata română a fost aprovizionată cu peste 33.000 tone de muniție, mine și materiale explozive. (Arhiva M.F.A., M.St.M., dos. nr. 457/409, filele 11 și 30. Situația materialelor de geniu și tonajului de muniții expediate pe front de la 1 septembrie 1944 — pînă la 10 mai 1945; cf. *Contribuția României...*, p. 111.) Industria de încălțăminte și pielărie a pus la dispoziția trupelor 670.000 de perechi de încălțăminte, ca și mari cantități de cojoace, șube, căciuli etc., industria textilă și de confecții a furnizat 133.000 de mantale, bluze, vestoane, peste 6.500.000 m de țesături diverse, mari cantități de foi de cort, ciorapi, batiste, vată etc., iar industria alimentară a contribuit la aprovizionarea frontului cu 45.000 tone de alimente și subzistențe diferite, precum și importante cantități de săpun, tutun, medicamente etc. (Arhiva Ministerului Finanțelor, Departamentul livrărilor, fondul D, pachetul nr. 46/6, dos. nr. 1 din 1945—1946, fila 74; cf. *Contribuția României...*, p. 111—112.)

pîndu-se permanent de înlocuirea materiilor prime deficitare și de folosirea cu grijă a celor ce puteau fi recuperate, au obținut într-o serie de întreprinderi indici ai producției deosebit de ridicați pentru condițiile în care lucrau.

Patriotismul inflăcărat al clasei muncitoare era expresia conștiinței sale politice, a faptului că muncitorii priveau problema aprovizionării frontului antihitlerist ca o problemă vitală pentru cucerirea independenței reale a țării, pentru apărarea și dezvoltarea libertăților cucerite prin insurecția armată.

O contribuție substanțială la cauza națională a aprovizionării frontului antihitlerist au adus și masele țărănești. Cu ajutorul clasei muncitoare, țărănimea, în condiții extrem de grele — o mare parte din gospodăriile agricole fiind distruse sau jefuite de hitleriști, lipsite de inventar —, a desfășurat o luptă îndrăzită contra moșierilor, pentru asigurarea a mari cantități de alimente și furaje destinate armatei. Ca urmare a eforturilor impresionante ale țărănimii muncitoare, însemnate cantități de produse agroalimentare, zeci de mii de tone de furaj și grăunțe, ca și un număr însemnat de cai rechiziționați pentru nevoile armatei au luat calea liniilor de luptă²¹. La acestea se adaugă transporturile efectuate de țărani, mai ales în timpul luptelor cu hitleriștii pe teritoriul țării noastre, ca și însemnatele contribuții în cadrul colectelor organizate de „Apărarea patriotică”²².

Pe lângă forțele sociale de bază ale țării — clasa muncitoare și țărănimea muncitoare —, și alte forțe sociale au răspuns chemării „Totul pentru front, totul pentru victorie!”. Ingineri, medici, tehnicieni, oameni de știință, scriitori legați de interesele poporului, anumite grupări din rîndul capitaliștilor, lezate în interesele lor de regimul de dictatură militară-fascistă, și-au pus capacitatea de muncă și materială în slujba cauzei războiului drept de eliberare.

Pe baza calculelor făcute, contribuția economică și financiară a României la războiul antihitlerist — cheltuielile pentru armatele române și sovietice și pagubele suferite prin distrugerile provocate bunurilor publice și particulare de către trupele fasciste izgonite — a depășit un miliard de dolari valută 1938, sumă echivalentă cu de peste patru ori bugetul general al statului român din 1937—1938^{22a}.

Lupta cu arma în mînă, dusă de ostașii români pe frontul antihitlerist, activitatea eroică a maselor muncitoare, organizate și conduse de P.C.R., pentru sprijinirea războiului pînă la înfringerea definitivă a Germaniei hitleriste, constituie o latură importantă a acțiunilor revoluționare ale poporului român pentru eliberarea națională și socială, pentru cauza independenței patriei.

3. Controlul muncitoresc asupra producției și repartiției bunurilor.

În perioada de după 23 August, economia națională a țării se caracteriza prin îngustarea sferei muncii productive, dezorganizarea producției, agravarea situației financiare, adîncirea crizei alimentare etc. Menținerea rămășițelor feudale în agricultură, jaful întreprins de imperialismul german, distrugerile cauzate de război au avut ca urmare crearea unui dezechilibru foarte pronunțat între producție și cerințele de consum ale țării. În aceste condiții apărea ca o necesitate obiectivă dezvoltarea forțe-

²¹ Pentru aprovizionarea frontului antihitlerist, țărănimea a dat peste 220.000 tone de făină de grîu, carne, grăsimi, zarzavaturi etc., peste 142.000 tone de grăunțe și furaje, sute de mii de cai, vite cornute etc. (Arhiva Ministerului Finanțelor, fondul D, pachetul nr. 46/6, dos. nr. 1 din 1945—1946, filele 138, 215, 217; cf. *Contribuția României...*, p. 113.)

²² „Apărarea patriotică”, organizație largă de masă, creată și condusă de P.C.R., care cuprindea muncitori, țărani, intelectuali, mici meseriași, funcționari, gospodine, studenți și elevi, a colectat și trimis pe frontul antihitlerist patru caravane de daruri ale oamenilor muncii pentru ostașii ce luptau.

^{22a} *Contribuția României...*, p. 114—115.

lor de producție, intensificarea în continuare a procesului de democratizare a vieții țării.

Redresarea economiei naționale, sprijinirea războiului antihitlerist, democratizarea țării, mersul ei înainte întâmpinând rezistența forțelor reacționare, care, prin sabotarea refacerii și normalizării vieții economice, favorizând haosul, au vrut să agraveze și mai mult situația țării. În timp ce Armata română lupta pe front cu eroism pentru zdrobirea fascismului, iar masele muncitoare dădeau dovadă de un patriotism fierbinte în efortul lor de a aproviziona frontul cu cele necesare, reprezentanții reacționari ai claselor exploatare au organizat acțiuni sistematice de sabotaj în toate sectoarele economice și în special în cel al producției de război²¹.

Una din principalele direcții ale sabotajului era micșorarea producției prin încercarea de a închide total sau parțial uzinele și fabricile, prin reducerea capacității de producție și folosirea capitalului în scopuri speculative, mărirea conștientă din partea capitaliștilor a rebuturilor etc. În domeniul comerțului se practica pe scară largă stocarea camuflată a mărfurilor și vânzarea acestora pe piața neagră, la prețuri extrem de ridicate²⁴. Lărgirea pieții negre contribuia în mod simțitor la creșterea accentuată a inflației.

În această situație, lupta pentru refacerea economică a țării, pentru sprijinirea războiului antihitlerist era indisolubil legată de lupta pentru zdrobirea sabotajului organizat de forțele reacțiunii. Partidul comunist demasca în fața maselor sabotarea producției de către elementele reacționare și chema pe oamenii muncii să zădărnicească manevrele reacțiunii. Într-un apel al C.C. al P.C.R. din luna septembrie 1944 se arăta: „Muncitori, vouă vă revine sarcina de a sta ca forță organizată în fruntea acțiunii patriotice de susținere a frontului, asigurând bunul mers al producției, împiedicând orice încercare de sabotaj din partea oricui ar veni. Sabotajul în împrejurările actuale este un act de trădare națională, este o crimă împotriva patriei. Apărați întreprinderile împotriva răufăcătorilor”²⁵. Răspunzând chemării P.C.R., masele muncitoare au trecut la instituirea controlului muncitoresc, reușind să impună în tot mai multe întreprinderi recunoașterea și prin contract colectiv a dreptului lor de a controla producția. Acest control se extindea și se adâncea odată cu procesul de dezvoltare a revoluției populare²⁶.

Primele forme ale controlului muncitoresc apar după reorganizarea sindicatelor (septembrie 1944). Clasa muncitoare, organizată în sindicate unite, exercită controlul asupra producției prin comitetele sindicale, prin membrii aleși în așa-numitele „comisii de producție”. Conducerea întreprinderii era obligată să discute cu aceste comisii toate problemele legate de producție, de retribuirea muncitorilor și funcționarilor²⁷. Comitetele sindicale din întreprinderi, avînd sprijinul maselor munci-

²³ În ceea ce privește formele concrete de manifestare a sabotajului vezi *Din lupta maselor muncitoare conduse de Partidul Comunist din România împotriva sabotării de către clasele exploatare a producției pentru frontul antihitlerist (23 August 1944—6 Martie 1945)*, de M. Fătu, în *Studii și materiale de istorie contemporană*, vol. II, București, 1962.

²⁴ După *L'Information Internationale* din 14 noiembrie 1944, în perioada 31 august 1939—31 octombrie 1944 indicii prețurilor s-au ridicat astfel: la prețuri oficiale 990,0%, iar la prețuri „libere” 2.067,0% (prețurile la 31 august 1939 = 100%).

²⁵ *Scînteia* din 21 septembrie 1944.

²⁶ În legătură cu această problemă vezi *Despre controlul muncitoresc în România (1944—1948)*, de E. Hutira, în *Studii*, nr. 3 din 1957; *Mișcarea sindicală și controlul muncitoresc din întreprinderi în anii 1944—1948*, de I. Lungeanu, în *50 de ani de la crearea Comisiei Generale a Sindicatelor din România, 1906—1956*, București, 1958; *Aspecte ale controlului de stat și activității sindicatelor în anii 1945—1947*, de M. Tóth, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 367—386.

²⁷ Articolul 8 al Regulamentului comitetelor de fabrică specifica: „Comitetul de fabrică poate face în vederea organizării și asigurării bunului mers al producției propuneri către conducerea întreprinderii, ca de exemplu:

a) a conlucra la cele mai importante chestiuni care privesc viața productivă a întreprinderii,

toare și fiind expresia voinței lor, precum și datorită faptului că îmbinau lupta pentru revendicări economice cu cea pentru revendicări politice, au reușit ca în lupta directă cu patronii să impună schimbări importante în viața întreprinderilor, devenind în scurt timp după 23 August unul din elementele noii puteri populare.

O altă formă prin care syndicatele exercitau controlul muncitoresc era contractul colectiv ce se încheia între sindicat și conducerea întreprinderii. Prin contractele colective se asigura în special controlul asupra repartiției în sensul reglementării concrete a salarizării. Tot prin sistemul contractelor colective se asigura și organizarea aprovizionării salariaților cu cele mai necesare articole (alimente și îmbrăcăminte) de către întreprindere, prin intermediul „economatelor” care erau, de fapt, secții de aprovizionare în cadrul întreprinderilor.

Controlul muncitoresc s-a extins și asupra schimbului de mărfuri. Pornind de la necesitatea combaterii speculei, P.C.R. a inițiat un control dublu: prin aparatul de stat (folosind acele departamente care erau în mâinile reprezentanților F.N.D.) și prin crearea comitetelor cetățenești. Aceste comitete, în care alături de muncitori intrau funcționari, intelectuali, gospodine, pensionari etc., acționau ca organe ale maselor de la orașe pentru descoperirea și stărpirea actelor de sabotaj și speculă. Sub îndrumarea comuniștilor, comitetele cetățenești au confiscat de la speculanți mari cantități de mărfuri, distribuindu-le populației²⁸.

La sate, în situația extrem de grea creată în urma războiului, moșierii au încercat să împiedice stringerea recoltei, să saboteze însămințările de toamnă și să distrugă fondul de semințe. Ei au trecut, de asemenea, la dosirea și deteriorarea mașinilor și a uneltelor agricole, la înstrăinarea vitelor de muncă, iar în unele localități la vânzarea moșiilor, la împărțirea lor în loturi de câte 50 ha, spre a scăpa de expropriere. Sabotajul sistematic al moșierilor îngreuna enorm opera de refacere economică a țării, sporea greutățile pe care a trebuit să le învingă poporul muncitor în lupta pentru aprovizionarea frontului cu produsele necesare.

La chemarea P.C.R., masele țărănești, organizând comitete țărănești de luptă, au zădărnicit acțiunile de sabotaj ale moșierilor. Țărănimea, manifestând un dezvoltat sentiment de patriotism, organizează stringerea recoltei și însămințările din toamna anului 1944²⁹. În unele regiuni ale țării de unde moșierii au fugit, comitetele țărănești au preluat moșiile și le-au însămințat, paralizând astfel încercarea moșierilor de a sabota aprovizionarea frontului și a populației. În acțiunea lor patriotică, țărani muncitori au fost sprijiniți de clasa muncitoare, care trimitea la sate sute de echipe pentru a ajuta efectiv țărănimea în executarea însămințărilor.

Astfel, mobilizate de P.C.R. și cu ajutorul organizațiilor democratice, masele muncitoare de la orașe și sate, în frunte cu clasa muncitoare, au inițiat și realizat o serie de acțiuni specifice pentru înfrângerea sabotajului elementelor reacționare. Lupta lor pentru controlul muncitoresc al producției și repartiției bunurilor a constituit o parte integrantă a luptei pentru instaurarea unei puteri de stat cu caracter revoluționar-democratic.

b) de a asigura mersul normal al producției,

c) de a lua parte la toate ședințele și adunările salariaților, a organiza conferințe la care să fie invitată conducerea fabricii pentru a arăta în fața personalului stadiul producției,

d) de a-și da avizul la angajarea și concedierea muncitorilor și funcționarilor.” (Monitorul Oficial, partea I-a, nr. 17 din 21 ianuarie 1945.)

²⁸ *Scînteia* din 9, 13, 16, 18, 21, 23 și 30 decembrie 1944.

²⁹ În toamna anului 1944, sub conducerea P.C.R., s-a organizat o societate a agronomilor democrați, care a elaborat un plan pentru însămințările de toamnă. Planul prevedea între altele ca pămîntul părăsit de moșieri să fie dat în arendă țăranilor. Țăranii urmau să primească 2/3, iar moșierii 1/3 din recoltă. (*Scînteia* din 20 octombrie 1944.)

4. Demascarea și scoaterea elementelor fasciste din întreprinderi, instituții și aparatul de stat.

Consolidarea victoriei istorice reputate de forțele populare prin insurecția armată, lupta pentru înlăturarea sarcinilor antifeudale și anti-imperialiste ale revoluției populare se îmbinau firesc cu lupta maselor pentru zdrobirea rămășițelor fascismului din interiorul țării, a grupului etnic german, a cuziștilor, a szlășiștilor și, în primul rând, a resturilor gârzii de fier.

Imediat după declanșarea insurecției armate, în ziua de 25 august 1944, a fost tipărită și răspândită „Proclamația gârzii de fier către poporul român” — semnată de „comandantul” mișcării legionare, Horia Sima, în care se anunța: „Mișcarea legionară, hotărâtă și conștientă de sine, ... intră din nou în luptă... Lozinca ceasului de față este: Front comun împotriva bolșevismului și a tuturor care s-au aliat cu el”³⁰. Legionarii găseau și aliați de încredere. În primele zile după 23 August 1944 a devenit cunoscut faptul că liderul P.N.Ț., Iuliu Maniu, restabilise încă din 1942 legăturile dintre partidul național-țărănesc și garda de fier. Acum Maniu și unul dintre conducătorii gârzii de fier, Horațiu Comaniciu, printr-un schimb de scrisori publicate în presă, au încercat reabilitarea politică a acestei organizații teroriste³¹.

P.C.R., continuând să demaște caracterul fascist al gârzii de fier, a chemat masele populare la lupta cea mai hotărâtă împotriva rămășițelor ei. „Rămășițele teroriste ale gârzii de fier — se arată în Apelul C.C. al P.C.R. din 28 august 1944 — sint astăzi principalul dușman intern, amenințând din spate armata țării, guvernul, forțele patriotice și însăși existența poporului român”³². Partidul comunist cerea noului guvern prezidat de generalul Sănătescu adoptarea unor măsuri energice împotriva pericolului fascist, ca: suprimarea presei fasciste, curățirea aparatului de stat și a tuturor instituțiilor de elementele fasciste și slugile lor. Totodată P.C.R., purtător al intereselor naționale ale țării, a mobilizat masele în vederea izgonirii imediate a elementelor fasciste din viața economică și culturală, din aparatul de stat³³. Partidul adresa un călduros apel tuturor patrioților pentru a duce o luptă necruțătoare împotriva elementelor fasciste. „Loviți fără cruțare dușmanul intern — legionarii — oriunde îi întâlniți, oriunde provoacă și atacă” — se arată în Apel.

Sub conducerea nemijlocită a comuniștilor, oamenii muncii din întreprinderi, instituții și de la sate au desfășurat o intensă activitate pentru demascarea și izgonirea elementelor fasciste din toate sectoarele vieții economice, publice și ale aparatului de stat. Această acțiune, desfășurându-se în focul unei ascutite lupte de clasă, era indisolubil legată de lupta pentru instaurarea unui guvern de largă concentrare democratică.

Demascarea și înlăturarea elementelor fasciste de către masele populare, în frunte cu clasa muncitoare, a început încă din primele săptămâni de după insurecția armată. În adunările de organizare a sindicatelor unite și de alegere a comitetelor de întreprindere, muncitorii se ridicau cerind cu îndrăzneală înlăturarea regimului de teroare și îndepărtarea elementelor fasciste din fabrici. Patronii și autoritățile au refuzat să satisfacă aceste revendicări. Muncitorii, văzând că protestul lor împotriva menținerii în fabrici și uzine a comandanților militari instalați de dictatura

³⁰ Arhiva Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R., fondul Casa Regală, mapa 40.

³¹ Arhiva C.C. al P.C.R., dos. 275, fila 812, stenograma Consiliului de Miniștri din 17 septembrie 1944.

³² Vezi *Apelul* publicat în *România liberă* din 30 august 1944.

³³ Vezi *Unele aspecte ale luptei P.C.R. pentru făurirea unui nou aparat de stat în țara noastră (23 August 1944—30 Decembrie 1947)*, de T. Caraciuc, în *AIIP*, nr. 5 din 1957; *Aspecte din lupta pentru instaurarea unor autorități locale democratice*, de T. Necșa, în *Studii*, nr. 4 din 1959; *Din lupta condusă de P.C.R. pentru demascarea și scoaterea elementelor fasciste din aparatul de stat, instituții și întreprinderi*, de D. Turcuș, în *Studii și materiale de istorie contemporană*, vol. II, București, 1961.

militaro-fascistă care încercau să aplice în continuare dispozițiile fasciste nu găsește ascultare, au trecut ei înșiși la înlăturarea acestor comandanți, desființând totodată închisorile, carcerile din întreprinderi și fabrici. Comitetele de fabrică, alese pe baza Frontului Unic Muncitoresc, primind din partea Comisiei Centrale de Organizare a Sindicatelor indicația „să verifice situația celor cunoscuți ca legionari, iar acei care s-ar fi dovedit că au luat parte la rebeliune ori au comis diferite abuzuri, să fie imediat arestați chiar de muncitori și predați comandamentului forțelor patriotice”³⁴, au mobilizat masele la curățirea întreprinderilor și instituțiilor de elementele legionare, fasciste. Muncitorii în mai multe întreprinderi din Capitală și provincie au format gărzi patriotice care au interzis fasciștilor de a mai intra în fabrică³⁵. Spre sfârșitul lunii octombrie și începutul lunii noiembrie 1944, acțiunea maselor de izgonire a elementelor fasciste din întreprinderi și instituții se intensifică. În adunările generale, oamenii muncii își aleg „comisii de epurare” pe care le însărcinează cu înlăturarea elementelor dușmănoase, care sabotau funcționarea normală a întreprinderilor. Sub conducerea P.C.R., clasa muncitoare folosea pentru demascarea și epurarea elementelor fasciste forme și mijloace variate, ca: articole în presă, manifeste, afișe, scrisori, adunări, mitinguri, întrebuintarea gărzilor muncitorești etc. Comitetele de fabrică din întreprinderile din care au fost izgonite elementele fasciste cereau salariiștilor celorlalte întreprinderi și instituții să nu primească și să nu tolereze în mijlocul lor astfel de elemente.

Acțiuni de demascare și alungare a elementelor fasciste au avut loc și în instituțiile de cultură, presă și radiodifuziune, în cadrul asociațiilor oamenilor de artă: artiști plastici, scriitori, compozitori, precum și în barourile avocaților. La această acțiune, care a cuprins toate compartimentele vieții culturale și de artă, au participat mase largi de intelectuali patrioți, în frunte cu oameni de cultură și artă comuniști și democrați, demascând și eliminând din rindurile lor elementele fasciste.

În lupta maselor populare pentru putere, un rol deosebit de important l-a avut demascarea și izgonirea elementelor fasciste și reacționare din conducerea organelor locale ale puterii de stat. La chemarea P.C.R. și a organizațiilor democratice, oamenii muncii de la orașe și sate, plini de ură împotriva elementelor fasciste din aparatul de stat, văzând atitudinea echivocă a majorității reacționare a guvernelor față de epurare³⁶, au trecut ei înșiși la izgonirea primarilor, pretorilor și prefectilor reacționari, instalând în locul lor elemente democratice. Această acțiune, începută scurt timp după 23 August 1944, a avut un caracter ascuțit și violent în Dobrogea, Muntenia, Oltenia și Moldova. Cu ajutorul direct al muncitorilor, țărani din numeroase comune ale județelor Constanța, Dolj, Ilfov etc. alungă în lunile octombrie—noiembrie pe primarii antonescieni, înlocuindu-i cu primari aleși de popor. Acțiunea de schimbare a primarilor s-a desfășurat cu o asemenea amploare, încât până la 6 martie 1945 marea majoritate a vechilor primari fasciști și reacționari au fost înlocuiți³⁷. În toamna anului 1944, la chemarea P.C.R. și a celorlalte

³⁴ Arhiva C.C. al P.C.R., dos. special 2950, p. 122.

³⁵ Ibidem, vol. 10, p. 499; *Scînteia*, nr. 29 din 19 oct. 1944.

³⁶ Sub presiunea maselor, guvernul Sănătescu a fost silit să elaboreze un proiect de lege privind epurarea aparatului de stat. Acest proiect a trecut de 12 ori prin dezbaterile Consiliului de Miniștri, fără să fi fost definitivat și votat. În sfârșit, reprezentanții reacțiunii din guvern, profitând de lipsa reprezentantului P.C.R., au trecut prin Consiliul de Miniștri așa-zisa lege de epurare, cu concursul Consiliului legislativ reacționar. Această lege stabilea un termen de numai 3 luni pentru epurarea elementelor fasciste, după care dispozițiile Decretului-lege încetau de a mai fi aplicabile. (*Scînteia* din 24 septembrie 1944.)

³⁷ *Scînteia* din 3 februarie 1945; *AIIP*, nr. 6 din 1957, p. 56. — Lupta maselor pentru cucerirea organelor locale ale puterii de stat a luat asemenea proporții încât la 16 februarie 1945 ministrul reacționar V. Solomon (P.N.Ț.) era nevoit să mărturisească în ședința Consiliului de Miniștri: numai în „județul Ialomița au fost dați afară, în câteva zile, o sută de primari... Telegramme sosesc zilnic de la organizațiile noastre din provincie, că în cutare sat, ba în cutare orașel, ba la cutare moșie, se produc diferite insurecțiuni”. (Arhiva C.C. al P.C.R., dos. 303. f. 29, stenograma ședinței Consiliului de Miniștri din 16 februarie 1945.)

organizații democratice masele au pornit la luptă pentru înlăturarea prefecturilor reacționari și înlocuirea lor cu elemente devotate poporului. Treptat, masele au izgonit din fruntea prefecturilor pe conducătorii reacționari și fasciști, astfel încît la începutul lunii martie 1945 forțele democratice dețineau majoritatea covârșitoare a prefecturilor³⁸. În aceste județe se desfășura o activitate independentă de directivele autorității centrale reacționare.

Lupta pentru înlăturarea elementelor fasciste, reacționare din fruntea prefecturilor și a orașelor-reședință de județ, în unele orașe (Constanța, Turnu Măgurele, Craiova, Caracal, Brașov) a căpătat un caracter înverșunat. În partea de nord a Transilvaniei, democratizarea aparatului de stat a fost legată de lupta pentru eliberarea de sub ocupația horthystă. Odată cu alungarea trupelor fasciste de pe acest teritoriu, vechiul aparat de stat horthyst s-a descompus și, datorită luptei maselor mobilizate de forțele democratice, în frunte cu comuniștii, au fost instalate organe locale democratice³⁹. Reprezentanții organizațiilor democratice din fruntea acestor organe ale administrației de stat au luat o serie de măsuri menite să satisfacă necesitățile maselor muncitoare. Au fost abrogate legile cu caracter șovinist și antidemocratic, s-au dizolvat organizațiile fasciste (partidul lui Szálasi, partidul lui Imrédi etc.) și au fost anulate toate sentințele date de tribunalele horthyste.

Demascarea și scoaterea elementelor fasciste din întreprinderi, instituții și aparatul de stat, alături de celelalte acțiuni revoluționare ale maselor, a constituit un factor important în asigurarea libertăților și independenței naționale, în procesul luptei pentru instaurarea puterii populare.

5. *Exproprierea și împărțirea pe cale revoluționară a moșiilor.*

În prima etapă a revoluției populare, în focul luptei pentru instaurarea regimului democrat-popular, alianța muncitorească-țăărănească a avut un rol hotărîtor. P.C.R., avangarda clasei muncitoare, desfășura o intensă activitate pentru scoaterea țăranimii de sub influența partidelor „istorice” și pentru atragerea ei de partea revoluției. Proletariatul — a arătat V. I. Lenin — „... poate deveni luptător victorios pentru democrație numai cu condiția ca la lupta lui revoluționară să se asocieze masa țăranimii”⁴⁰.

Participarea maselor țărănești la insurecția armată și la sprijinirea războiului antihitlerist a avut un mare rol în apropierea dintre clasa muncitoare și țăranime.

Din primele momente ale ieșirii sale din ilegalitate, P.C.R., sintetizînd experiența pozitivă a mișcării socialiste anterioare, a lansat chemarea pentru înfăptuirea imediată a reformei agrare. În primul număr, apărut după eliberare, *Scînteia* — organul central de presă al P.C.R. — sublinia că „cea mai arzătoare problemă care frămîntă marea majoritate a țăranimii este problema agrară, problema pămîntu-

³⁸ *Scînteia* din 24 iunie 1945.

În ședința Consiliului de Miniștri din 21 februarie 1945, gen. Rădescu, referindu-se la acțiunile revoluționare ale maselor, arăta că numai într-o săptămînă au fost „asaltate” șase prefecturi „la Fălțiceni s-a trecut peste cordonul de jandarmi”. (Arhiva C.C. al P.C.R., dos. 304, f. 8, stenograma ședinței Consiliului de Miniștri din 21 februarie 1945.)

³⁹ Încercările reacțiunii de a instala pe teritoriul eliberat de sub ocupația horthystă elemente reacționare, șovine în posturi de primari, prefecti etc. au eșuat. În noiembrie 1944, în urma protestelor partidului comunist și ale organizațiilor democratice împotriva crimelor comise de „gărzile Maniu” și la cererea Comandamentului sovietic, guvernul prezidat de gen. Sănătescu a fost nevoit să evacueze autoritățile reacționare pe care majoritatea reacționară a acestui guvern izbutise să le instaleze în unele localități din nordul Transilvaniei.

⁴⁰ V. I. Lenin, *Opere*, vol. 9, 1955, p. 45.

lui⁴¹. Cîteva zile mai tîrziu, într-un articol programatic intitulat „Exproprierea marilor moşii, o necesitate naţională”, partidul comunist explica întregului popor, de ce reforma agrară democratică — menită să ducă la lichidarea rămăşiţelor feudale — se punea în faţa ţării eliberate ca o sarcină centrală a dezvoltării sale viitoare⁴². Un factor însemnat în procesul de organizare şi de antrenare la luptă revoluţionară a maselor ţărăneşti l-a constituit lansarea, la sfîrşitul lunii septembrie 1944, a proiectului de platformă a F.N.D., elaborat de C.C. al P.C.R. şi propus tuturor forţelor democratice. Punctul 5 al acestui proiect-platformă prevedea „înfăptuirea unei largi reforme agrare prin exproprierea marii proprietăţi agrare de la 50 ha în sus şi improprietăţirea cu acest pămînt a ţăranilor fără pămînt sau cu pămînt puţin”⁴³.

Pentru zdrobirea împotrivrării îndirjite a reacţiunii burghezo-moşiereşti şi a monarhiei, care erau ostile reformei agrare şi voiau s-o tergiverseze cu scopul ca pînă la urmă să nu o aplice, partidul comunist a acordat o atenţie deosebită organizării ţărănimii, educării şi îndrumării ei de către clasa muncitoare. Numeroşi muncitori comunişti şi membri ai sindicatelor din fabrici şi uzine, mobilizaţi de organele P.C.R., au plecat la sate, unde au desfăşurat o muncă susţinută de lămurire, de clarificare a ţărănimii, îndrumînd-o să-şi creeze organizaţii, să-şi aleagă comitete ţărăneşti care să organizeze lupta pentru pămînt şi o viaţă mai bună. În satele ţării aveau loc adunări populare şi se înfiinţau comitete ţărăneşti, denumite şi săteşti⁴⁴; se formau sindicatele muncitorilor agricoli, se întărea Frontul Plugarilor⁴⁵.

Comitetele ţărăneşti create în scurt timp în majoritatea satelor au mobilizat ţărănimea la luptă împotriva moşierimii şi a elementelor fasciste din aparatul de stat. În procesul luptei revoluţionare, aceste comitete au devenit organe de luptă ale ţărănimii, embrioanele noii puteri, care — cum arată V. I. Lenin — se sprijină pe cuceririle revoluţionare, pe iniţiativa directă de jos, a maselor populare⁴⁶.

În toamna anului 1944 ţărănimea muncitoare, ajutată de muncitorii de la oraşe, se ridică în mod hotărît la luptă împotriva rămăşiţelor relaţiilor feudale în agricultură, împotriva exploatarei moşiereşti. În unele judeţe (Cluj, Dolj) se trece încă în cursul lunilor octombrie—noiembrie la ocuparea şi însămînţarea pămînturilor criminalilor de război, ale moşierilor fugiţi şi ale celor care sabotau stringerea recoltei

⁴¹ *Scînteia* din 21 septembrie 1944.

⁴² *Idem* din 27 septembrie 1944.

⁴³ *Idem* din 26 septembrie 1944.

⁴⁴ Primele comitete ţărăneşti iau fiinţă în cursul acţiunii de izgonire a trupelor fasciste şi de eliberare a regiunilor respective. Se crează comitete ţărăneşti în Moldova (jud. Iaşi, Bacău, Botoşani, Dorohoi), în comunele aparţinînd judeţelor Constanţa, Ilfov, Ialomiţa, în partea de nord a Transilvaniei şi în alte părţi ale ţării. Spre sfîrşitul lunii septembrie şi începutul lunii octombrie 1944, acţiunea de organizare a comitetelor ţărăneşti a luat o amploare din ce în ce mai mare, extinzîndu-se în toate regiunile ţării. În legătură cu înfiinţarea şi activitatea comitetelor ţărăneşti, vezi: *Din lupta P.C.R. pentru încheierea alianţei clasei muncitoare cu ţărănimea muncitoare în bătălia pentru reforma agrară din 1944—1945, Studii şi referate monografice*, vol. I (1955), II (1958) şi III (1960); *Despre activitatea şi rolul comitetelor ţărăneşti în 1944 şi în prima jumătate a anului 1945*, de Tr. Udrea, în *Studii şi materiale de istorie contemporană*, vol. I; *Lupta maselor populare pentru reforma agrară şi lichidarea moşierimii ca clasă în preajma lui 6 martie 1945*, de P. Nichita, M. Ionescu şi Tr. Udrea, în *Studii*, nr. 1 din 1954.

⁴⁵ În procesul de organizare a ţărănimii, Frontul Plugarilor, organizaţie largă de luptă a ţărănimii, se întăreşte şi se dezvoltă din ce în ce mai mult, numărul membrilor săi atîngînd în primăvara anului 1945 cifra de 1.500.000. (Arhiva C.C. al P.C.R., Fond nr. 2, dos. 3, fila 302.) În moţiunea adoptată la conferinţa Frontului Plugarilor, ținută la Bucureşti în zilele 1—3 noiembrie 1944, se sublinia că „Frontul Plugarilor este... prima organizaţie ţărănească pornită de jos în sus, care a făcut pactul de alianţă cu Frontul Unic al clasei muncitoare... şi are misiunea să organizeze toate energiile imense din sectorul agrar”. (*Scînteia* din 14 noiembrie 1944).

⁴⁶ V. I. Lenin, *Opere*, vol. 24, 1954, p. 20.

și însămințările de toamnă⁴⁷. La asemenea acțiuni au trecut țărani și în multe comune aparținând fostelor județe Mehedinți, Romanați, Bacău, Teleorman, precum și în mai multe alte localități din țară⁴⁸.

Masele țărănești au dat o ripostă zdrobitoare manevrelor reacțiunii de aminare pînă „după război” a reformei agrare⁴⁹. Spre sfîrșitul anului 1944 acțiunea de ocupare a pămînturilor moșierești luase amploare. Într-un buletin de informații al Președinției Consiliului de Miniștri, din 30 decembrie 1944, se arăta că „pe teritoriul rural al țării s-au semnalat numeroase acte de încălcare a proprietății săvîrșite de săteni în dauna proprietarilor... această tendință... prinde a se generaliza...”⁵⁰. În lunile ianuarie—februarie 1945, în condițiile schimbării continue a raportului de forțe în favoarea revoluției, lupta pentru pămînt a maselor țărănești conduse de P.C.R. a devenit hotărîtoare. Presa comunistă și democratică, organizațiile de partid și organizațiile de masă (sindicatele, Frontul Plugarilor, Uniunea Populară Maghiară etc.) au desfășurat în această perioadă o intensă propagandă în vederea exproprierii pînă în primăvară a moșierilor și a împărțirii pămînturilor lor la țărani⁵¹. Sub influența organizatorică-politică a partidului comunist, adunările țărănilor au devenit tot mai combative. În cadrul acestor adunări, țărani au cerut răsplată confiscarea grabnică a moșiilor cu peste 50 ha. Lansarea la sfîrșitul lunii ianuarie 1945 a Programului de guvernare al F.N.D. a constituit un moment important în dezvoltarea luptei maselor pentru rezolvarea problemelor de bază din acea perioadă a revoluției populare. În program se prevedea — între altele — trecerea la îndeplinire imediată a reformei agrare, indicîndu-se și principiile ce urmau să stea la baza acesteia: confiscarea pămînturilor criminalilor de război, ale moșierilor fugiți cu hitleriștii, ale sabotorilor, precum și a suprafetelor ce depășeau 50 ha, aparținînd celorlalți moșieri. La 10 februarie 1945, pe baza indicației P.C.R., C.C. al Frontului Plugarilor a adresat maselor țărănești un manifest în care se arăta: „De la guvernul care este acum la putere nu aveți nimic bun de așteptat. Nu avem timp de pierdut... Soarta voastră este în minile voastre... adunați-vă puterile și îndepliniți imediat reforma agrară”⁵².

Chemarea P.C.R. și a organizațiilor democratice de masă de a trece fără întîrziere la îndeplinirea radicală a reformei agrare a găsit un ecou puternic în rîndurile țărănimii. Într-un timp scurt acțiunea de ocupare și împărțire a pămînturilor moșierești s-a generalizat în întreaga țară, pămîntul fiind atribuit soldaților care luptau pe frontul antihitlerist, văduvelor, invalizilor, orfanilor și celor lipsiți de pămînt⁵³. Acțiunea revoluționară a maselor țărănești de confiscare și împărțire a moșiilor, sprijinită de echipele muncitorești trimise la sate, se intensifica spre sfîr-

⁴⁷ *Plugarii* din 5 noiembrie 1944 și *Scînteia* din 24 noiembrie 1944.

⁴⁸ *Din lupta P.C.R. pentru încheierea alianței clasei muncitoare cu țărăimea muncitoare în bătălia pentru reforma agrară din 1944—1945*, vol. II, p. 138, 167 și vol. I, p. 75, 275.

⁴⁹ Pentru a dezorienta și înșela masele țărănești, pentru a întîrzia acțiunea de ocupare a pămînturilor moșierești, majoritatea reacționară a guvernului Rădescu a constituit la 16 decembrie 1944 o comisie pentru „studierea” reformei agrare. Comisia avea ca sarcină doar „studierea și adunarea elementelor necesare viitoarei reforme agrare”. După două luni de discuții inutile, țărăimea a putut constata că rostul comisiei a fost numai de a cîștiga timp.

⁵⁰ Arhiva C.C. al P.C.R., fond nr. 49, dos. 9270, filele 223—225. Cf. *AIIP*, nr. 1 din 1965, p. 50.

⁵¹ Relativ la termenul efectuării reformei agrare, *Scînteia* din 5, 7 ianuarie 1945 scria că țărani „trebuie să intre cu plugurile în pămînturile lor, pămînturi deținute azi, fără a fi lucrate, de marii moșieri”. În numele maselor țărănești, *Scînteia* a cerut în mod categoric „să nu se mai tîrăgăneze împrumutarea”. (29 ianuarie 1945.)

⁵² *Frontul Plugarilor* din 10 februarie 1945.

⁵³ În ședința Consiliului de Miniștri din 16 februarie 1945, Rădescu a declarat: „Am din Dolj, din Dîmbovița, din Ialomița informații că s-a început parcelarea moșiilor. Întreb cu ce drept?...” (Arhiva C.C. al P.C.R., stenograma ședinței Consiliului de Miniștri din 16 februarie 1945.)

Fig. 3. Împărțirea pământurilor moșierești în jud. Cluj (ian.-febr. 1945).

șitul lunii februarie și creștea pe măsură ce se apropia primăvara anului 1945, când trebuiau pregătite și asigurate însămînțările. La data apariției legii reformei agrare (23 martie 1945), în toată țara era aproape terminată împărțirea pământurilor moșierești.

Ocuparea moșiilor s-a înfăptuit în prezența marilor proprietari sau a administratorilor lor, care, pentru împiedicarea acțiunilor țărănimii, au recurs în diferite locuri la ajutorul jandarmilor. Masele țărănești n-au dat însă înapoi nici în fața armelor și nici în fața arestărilor și diferitelor forme de amenințare. „Mai bine să murim pe brazdă decît să părăsim pămînturile” — declarau țărani⁵⁴. În acest fel s-a accentuat și mai mult caracterul revoluționar al ocupării pămînturilor moșierești.

Acțiunea revoluționară pentru înfăptuirea reformei agrare, dusă de masele țărănești cu ajutorul nemijlocit al clasei muncitoare, se încadrează în procesul marelui bătălie a forțelor democratice, bătălie care la începutul anului 1945 a crescut mult în amploare și intensitate. În focul acestor lupte de clasă s-a cimentat alianța clasei muncitoare cu țărănimea muncitoare, factor hotărîtor în instaurarea regimului democrat-popular.

6. *Intruniri, mitinguri și demonstrații ale maselor populare.*

Deși la 23 August 1944 a fost răsturnat guvernul fascist antonescian, la cîrma țării nu a fost adus un guvern format din reprezentanții Blocului Național Democrat, spre constituirea căruia tindea P.C.R. Forțele reacționare române, susținute de marea burghezie și moșierime, precum și de cercurile imperialiste din occident, au reușit să constituie un guvern compus din generali și tehnicieni în frunte cu generalul Sănătescu, participînd și cîte un reprezentant al partidelor ce formau B.N.D. Această

⁵⁴ *Scînteia* din 24 februarie 1945.

situație a complicat procesul democratizării vieții sociale și politice prin aceea că pentru a putea folosi împrejurările favorabile create de răsturnarea dictaturii militare-fasciste, lupta maselor trebuia îndreptată spre cucerirea puterii. În aceste împrejurări, P.C.R., dezvoltând legăturile sale cu masele, în condițiile existenței F.N.D., a făcut totul ca masele să-l urmeze în înfăptuirea actelor revoluționare.

În perioada de după 23 August 1944, masele populare, răspunzând cu entuziasm chemărilor partidului comunist și ale organizațiilor democratice de masă, au pus stăpânire pe viața politică a țării, au participat la impunătoare întruniri, mitinguri și demonstrații împotriva acțiunilor reacționare ale cercurilor burghezo-moșierești, pentru lărgirea libertăților cetățenești, democratizarea vieții publice și a aparatului de stat⁵⁵.

Întrunirile, mitingurile și demonstrațiile de stradă ale maselor s-au îmbinat cu acțiunile de epurare a elementelor fasciste, de ocupare prin forță a primăriilor, preturilor, prefecturilor, precum și de confiscare a pământurilor moșierești.

Lozincile principale lansate de P.C.R. în această perioadă: „Totul pentru front, totul pentru victorie!”, „Regim democratic!”, „Guvern democratic, guvern al poporului!”, „Pământ țăranilor!” — care exprimau într-o formă concentrată platforma sa politică și care erau înțelese de popor —, precum și lozincile de acțiune într-un moment sau altul al luptei au canalizat energia revoluționară a maselor spre înfăptuirea sarcinilor de bază ale revoluției populare. Mobilizate de P.C.R. și de organizațiile democratice, masele populare manifestau tot mai puternic hotărârea de a extinde și consolida cuceririle dobândite, de a lupta pentru folosirea acestor cuceriri în propriul lor interes.

Cel dintâi mare val de mitinguri și demonstrații s-a declanșat încă în prima lună de după victoria insurecției armate. Componenta și activitatea primului guvern Sănătescu confirmau pe deplin că acest guvern depunea toate eforturile pentru menținerea regimului burghezo-moșieresc. În atare condiții, urmînd chemarea P.C.R., care declarase deschis criza de guvernămint, masele populare cereau cu hotărîre, în mari adunări convocate de F.N.D. și în demonstrații de stradă ce au antrenat zeci și sute de mii de oameni, demisia guvernului cu majoritate reacționară. Astfel de întruniri și manifestații au avut loc la București, Craiova, Giurgiu, Constanța, Brăila, Brașov și în alte centre ale țării. Rezultatul a fost răsturnarea primului guvern Sănătescu, peste capul și împotriva voinței conducătorilor reacționari. La baza activității noului guvern, format la 4 noiembrie 1944, în care forțele democratice și-au întărit pozițiile (F.N.D. avea de data aceasta 10 reprezentanți în guvern) urma să stea un număr limitat de obiective, ca: susținerea prin toate forțele a războiului antihitlerist, democratizarea țării, îndeplinirea loială a convenției de armistițiu etc.

Partidele burghezo-moșierești, ai căror reprezentanți dețineau majoritatea ministerelor, au căutat să folosească și al doilea guvern Sănătescu pentru a-și întări pozițiile, manifestînd ostilitate și ură față de revendicările cuprinse în proiectul-program al F.N.D. lansat în luna septembrie 1944, revendicări susținute de masele largi. Majoritatea reacționară a guvernului desfășura o activitate de sabotare a frontului antihitlerist, împiedeca arestarea și judecarea criminalilor de război, democratizarea vieții sociale și a aparatului de stat. Ministrul de interne, național-țărănistul N. Penescu, a refuzat să recunoască autoritățile democratice impuse de

⁵⁵ Vezi: *Lupta maselor populare conduse de P.C.R. pentru instaurarea guvernului democrat (23 August 1944—6 Martie 1945)*, de Al. Savu, în *AIIP*, nr. 4 din 1961; *Din lupta maselor conduse de P.C.R. pentru instaurarea regimului democrat popular (ianuarie—6 martie 1945)* de V. A. Varga, în *Studii și materiale de istorie contemporană*, vol. II, p. 335—375; *Rolul maselor în instaurarea și consolidarea puterii populare în România*, de N. Goldberger, în *AIIP*, nr. 1 din 1965; *Lupta maselor populare din țara noastră pentru instaurarea și consolidarea puterii populare, pentru trecerea la revoluția socialistă*, de Gh. Țuțui, Al. Gh. Savu, în *Din istoria contemporană a României. Culegere de studii*. București, 1965.

mase, dînd ordin poliției, jandarmeriei și celorlalte organe statale reacționare să împiedice cu orice preț alungarea din întreprinderi, primării etc. a elementelor fasciste, reacționare⁵⁶.

Acțiunile forțelor reacționare din guvern au îndirjit masele în lupta lor pentru democratizarea țării. Mitingurile și demonstrațiile care se desfășurau aproape continuu atît în Capitală cît și în restul țării au luat în noiembrie 1944 o mare amploare, determinînd căderea și a celui de-al doilea guvern Sănătescu⁵⁷. Formarea, la 6 decembrie 1944, a noului guvern, sub președinția generalului Rădescu, a avut loc în condițiile întăririi considerabile a forțelor revoluționare și slăbirii vădite a forțelor reacționare. Planurile partidelor „istorice” și ale palatului de a destrăma F.N.D.-ul și de a constitui un guvern politic de coaliție fără comuniști au eșuat, forțele democratice păstrîndu-și toate pozițiile din guvernul precedent. Sub presiunea maselor populare și datorită poziției hotărîte a reprezentanților F.N.D. în guvern, guvernul Rădescu a fost nevoit să ia unele măsuri privind democratizarea vieții politice⁵⁸.

Curînd a devenit însă evident că întreaga activitate a majorității reacționare a guvernului Rădescu era îndreptată spre dezorganizarea economiei naționale, spre scăderea capacității de luptă a Armatei române și împiedecarea democratizării țării. Mai ales din a doua jumătate a lunii decembrie 1944, elementele fasciste rămase în aparatul de stat, patronii, moșierii, simțîndu-se mai în siguranță, au prins din nou curaj și au început acțiuni teroriste, represive, pentru a intimida masele. Toate acestea arătau clar că partidele burghezo-moșierești și palatul nu voiau să satisfacă revendicările maselor populare, că salvarea țării rezidă numai în instaurarea unui guvern de largă concentrare democratică.

Analizînd situația creată și luînd în considerare adîncirea procesului de radicalizare a maselor, P.C.R. a dat publicității, la sfîrșitul lunii ianuarie 1945, „Programul de guvernare al F.N.D.”. Lansarea acestui program a marcat un nou pas important în procesul de concentrare a luptei tuturor forțelor democratice în vederea rezolvării imediate a principalei probleme a revoluției — problema puterii. În numeroase mitinguri, întruniri și demonstrații organizate în întreaga țară, la orașe și sate, mase mult mai mari decît în toamna anului 1944 exprimau hotărîrea oamenilor muncii de a aduce la cîrma țării un guvern care să reprezinte clasa muncitoare și aliații săi în revoluție, capabil să înfăptuiască sarcinile desăvîrșirii revoluției burghezo-democratice. La chemarea partidului comunist, masele populare au pus stăpînire pe stradă, tumultul coloanelor de demonstrații manifestînd sub lozinca instaurării unui guvern al F.N.D.⁵⁹ În același timp, zeci de mii de oameni ai muncii din București au luat parte la întrunirile organizate pe sectoare. Creșterea amplexului demonstrațiilor a fost rezultatul antrenării, alături de clasa muncitoare,

⁵⁶ Cu ordinul nr. 14.420 din 15 octombrie 1944, Ministerul Afacerilor Interne a făcut cunoscut locuitorilor din toate comunele că „toate actele oficiale ce se eliberează de primar... pentru a nu fi lovite de nulitate, urmează a fi eliberate și semnate de primarii numiți de autoritățile ierarhice administrative cu respectarea legilor în vigoare. Actele semnate de persoane neconfirmate, fără jurămint, în afară de cadrul legii, nu sînt valabile și deci fără folos persoanelor care le obțin”. (*Buletinul județului Dimbovița*, nr. 14 din 16—31 octombrie 1944, p. 11 și *Scînteia* din 12—16 octombrie 1944.)

⁵⁷ La marile mitinguri și demonstrații au participat mii de oameni ai muncii: 200.000 la București, peste 30.000 la Ploiești, 15.000 la Tîrgoviște, 10.000 la Moreni, 15.000 la Arad, 25.000 la Timișoara etc. (*Scînteia* din 1 și 2 decembrie 1944; *Luptătorul bănățean* din 1 decembrie 1944.)

⁵⁸ De pildă: abrogarea legislației rasiale, adoptarea legii sindicatelor etc.

⁵⁹ Astfel, în zilele de 3 și 4 februarie 1945 au demonstrat 30.000 de persoane la Ploiești, cîte 6.000 la Craiova și Moreni, 5.000 la Cîmpina, cîte 3.000 la Roman și Botoșani, 8.000 la Brăila, 10.000 la Tîrgoviște, peste 30.000 la Constanța. În zilele 10—13 februarie numărul demonstrațiilor la București a fost de 500.000, la Brăila de 10.000, la Ploiești de 60.000, la Moreni de 10.000 (*Scînteia* din 5, 6, 15 și 16 februarie 1945; *Înainte* — Craiova, din 5 februarie 1945). În aceleași zile au manifestat numeroși oameni ai muncii din Iași, Cluj, Timișoara, Valea Jiului etc.

a micii burghezii orășenești și a intelectualilor, al participării unor mase importante de țărani. Mii de țărani, veniți cu căruța sau pe jos, au luat parte la demonstrațiile din diferite orașe ale țării.

Dezvoltarea în amploare și în intensitate a acțiunilor revoluționare ale maselor a alarmat cercurile reacționare. Clasele exploatare au făcut eforturi disperate pentru a stăvili lupta revoluționară a maselor⁶⁰. Sustinut de reacțiunea internă și contind pe sprijinul activ al cercurilor imperialiste străine, Rădescu a hotărât să-și apere poziția politică prin folosirea violenței împotriva maselor⁶¹. Forțele reacționare, pierzând poziție după poziție, au inițiat provocări fasciste în Capitală și în mai multe localități din provincie și au modificat compoziția guvernului fără știrea reprezentanților F.N.D. Situația politică devenea deosebit de gravă.

În aceste condiții, forțele democratice, conduse de P.C.R., și-au concentrat întreaga lor activitate în vederea împiedicării izbucnirii unui război civil. În cadrul a nenumărate întruniri, mitinguri și demonstrații, activiștii P.C.R. și ai organizațiilor democratice, expunând situația creată în țară, au îndemnat masele la luptă împotriva reacțiunii. Totodată s-a intensificat munca politică în rândurile armatei care a mers alături de poporul muncitor⁶² și s-au luat măsuri pentru întărirea formațiunilor de luptă patriotică înarmate.

Un puternic factor ce susținea uriașa ridicare a maselor populare a fost activitatea desfășurată în guvern de reprezentanții F.N.D., în frunte cu comuniștii. Presiunea mereu crescândă a reprezentanților forțelor revoluționare asupra majorității reacționare în guvern, îmbinată strâns cu presiunea de jos în continuă creștere a maselor, a îngustat posibilitatea forțelor reacționare de a se opune mișcării revoluționare. „În această vreme — arăta Gh. Gheorghiu-Dej — partidul era în minoritate în guvern, dar această «minoritate» se sprijinea pe forța partidului în plină dezvoltare, pe clasa muncitoare, pe masele largi ale țărănimii mici și mijlocie»⁶³.

Bazându-se pe avântul revoluționar al maselor, în ședința din 21 februarie 1945 a Consiliului de Miniștri reprezentanții F.N.D. au cerut demisia miniștrilor reacționari. Majoritatea reacționară a guvernului urmărea însă să obțină demisia miniștrilor democrați, amenințând din nou cu reprimarea sângeroasă a mișcării

⁶⁰ Prefecții au primit dispoziții de a menține ordonanțele fasciste antonesciene. Circulara nr. 36.110 a Comandamentului Corpului V anunța că „se mențin și mai departe dispozițiile art. 3 din ordonanța nr. 11 din 1942 și ordonanța nr. 11 din 1943, care prevăd că sînt interzise convocările, întrunirile, adunările, seratele etc. fără autorizarea prealabilă a organelor militare, politice și administrative”. În continuare, circulara arăta: „se interzice orice adunare a comitetelor sindicale de fabrică, sindicatele județene, corpurile constituite, fără aprobarea prealabilă a Comandamentului titular al garnizoanei de reședință, singurul în măsură să aprobe cererile de acest fel” (*Frontul Plugarilor* din 11 februarie 1945).

⁶¹ „... În situația pe care o am — a declarat Rădescu în ședința Consiliului de Miniștri din 16 februarie 1945 — mă voi opune din toate puterile și, dacă este nevoie să ajungem la război civil, îl voi face domnilor, oricare ar fi rezultatul”. (Arhiva C.C. al P.C.R., stenograma ședinței Consiliului de Miniștri din 16 februarie 1945.)

⁶² În evitarea războiului civil, de o mare importanță a fost faptul că în momentul hotărîtor al luptei pentru putere, reacțiunea nu a putut folosi armata împotriva maselor. Cu prilejul ocupării de către masele populare a organelor locale de stat, cînd în unele locuri au fost aduse unități militare pentru a împiedeca alungarea autorităților reacționare (de ex. cu ocazia ocupării prefecturilor din Turnu Măgurele, Craiova etc.), a ieșit la iveală că ostașii și majoritatea ofițerilor nu voiau să slujească scopurilor forțelor reacționare. Un ecou puternic au avut în rândurile unităților militare declarațiile făcute la 25 februarie 1945 de comandantul și șeful Statului-major al Corpului IV armată, care au arătat că susțin lupta maselor și, mai ales, declarația de condamnare a crimelor comise din ordinul lui Rădescu, semnată de un grup de cadre superioare ale armatei la 26 februarie 1945.

⁶³ Gh. Gheorghiu-Dej, *Articole și cuvîntări*, ed. IV-a, p. 389.

Fig. 4. Demonstrația oamenilor muncii din Cluj pentru sprijinirea guvernului dr. Petru Groza (martie 1945).

revoluționare⁶⁴. Forța maselor populare a dejucat însă planurile reacțiunii. Provoacă fasciste au unit și mai strâns rîndurile forțelor revoluționare în jurul P.C.R. La 24 februarie 1945 sute de mii de muncitori, țărani, intelectuali și ostași demonstra pe străzile orașelor București (600.000 demonstranți), Timișoara (30.000), Craiova (20.000), Sf. Gheorghe (10.000), Bacău (12.000), Brașov (35.000), Galați (20.000), Ploiești (60.000) etc.⁶⁵, sub lozincile „Jos Rădescu!“, „Vrem guvern F.N.D.!“⁶⁶. În această zi, încercînd să stăvilească valul luptei revoluționare, reacțiunea a recurs la folosirea armelor, în Capitală, precum și la Craiova, Caracal, Brașov și în alte localități. Represiunile sîngeroase au provocat o profundă minie și indignare în sinul maselor populare care, mobilizate de P.C.R. și de organizațiile democratice, în zilele următoare au acționat cu o energie și combativitate fără precedent, determinînd demisia ultimului guvern cu majoritate reacționară. Sub presiunea forțelor democratice, a fost instalat, la 6 martie 1945, guvernul prezidat de Dr. Petru Groza — guvern în care reprezentanții maselor muncitoare aveau rolul preponderent.

*

Ocupîndu-se de problemele revoluției populare din țara noastră, unii cercetători au exprimat părerea că în perioada 23 august 1944 — 6 martie 1945 ar fi existat în România dualitatea puterii. I. Banu, în articolul intitulat „Problema puterii politice în țara noastră în perioada anilor 1944—1947“⁶⁶, analizînd problema puterii, vorbește despre existența a două

⁶⁴ Arhiva C.C. al P.C.R., dos. 304, stenograma ședinței Consiliului de Miniștri din 21 februarie 1945.

⁶⁵ *Scinteia* din 26 și 27 februarie 1945.

⁶⁶ *Cercetări filozofice*, nr. 1—2 din 1955.

puteri pe linie de stat în perioada 23 august 1944—6 martie 1945. M. Lupan, în articolul său „Criza politică din țara noastră dintre 23 august 1944—6 martie 1945”⁶⁷, susține existența unei puteri fără caracter de stat. Considerăm nejuste ambele păreri.

În definirea puterii, ambii autori merg pînă la un punct pe aceeași linie — aceea de a-i da semnificația de forță revoluționară eficientă. Ideea lui I. Banu, după care „... problema puterii în revoluție este înaintea de toate o problemă de eficiență, de capacitate de a obține atingerea obiectivelor revoluționare stabilite, iar nu de ordine guvernamentală”⁶⁸, nu este mult deosebită de aceea a lui M. Lupan, după care puterea reprezintă capacitatea de a obține atingerea obiectivelor. Această concepție despre putere, după părerea noastră, nu este justă.

Puterea nu reprezintă capacitatea oricărei forțe sociale de a-și realiza obiectivele, ci doar dominația politică a unei forțe sociale. Ea se constituie în procesul cuceririi de către forța socială respectivă, în urma revoluției, a mijloacelor de a-și impune prin violență (dictatură) voința de forță dominantă. Desigur că puterea politică nu se reduce la dictatură, dar o presupune în mod necesar. V. I. Lenin scria: „Dictatura revoluționară a proletariatului este o putere cucerită și sprijinită pe violență, pe care proletariatul o exercită asupra burgheziei, putere care nu este legată de nici o lege”⁶⁹. De asemenea, în „Despre dualitatea puterii” și „Sarcinile proletariatului în revoluția noastră”, Lenin vorbește despre putere ca despre dictatură, ca despre ceva de la sine înțeles. Din punct de vedere al terminologiei, folosirea unor expresii ca: putere armată, putere revoluționară, putere executivă etc. este admisibilă; aceasta însă nu asigură soluționarea științifică a problemelor în cauză. Prin noțiunea de *putere*, materialismul istoric înțelege puterea politică, adică dominația unei clase. Esența puterii constă în dictatura unei clase (sau a unor clase); ea exprimă: ce clasă deține puterea sau, altfel spus, de pe pozițiile cărei (cărora) clase se realizează sarcinile promovate de puterea politică și cum este îndrumată realizarea acestor sarcini. În acest sens, perioada 23 august 1944—6 martie 1945 în țara noastră nu poate fi caracterizată ca o dualitate a puterii, pentru că forța revoluționară a maselor populare și organele lor nu se constituiseră ca putere politică de sine stătătoare, ci ca forță mereu crescîndă ce smulgea treptat elemente din ce în ce mai importante din mâinile puterii unice burghezo-moșierești.

Existența dualității puterii în perioada 23 august 1944—6 martie 1945 nu poate fi argumentată prin existența unei forțe revoluționare capabile „de a obține atingerea obiectivelor revoluționare”. După cum se știe, au existat în istorie numeroase cazuri în care forțele revoluționare nu

⁶⁷ *Idem*, ian.—febr. 1956. Vezi și articolul *Cu privire la conținutul și forma puterii în prima etapă a regimului democrat-popular din România*, de același autor, în *Cercetări filozofice*, nr. 5 din 1956.

⁶⁸ *Cercetări filozofice*, nr. 1—2 din 1955, p. 10.

⁶⁹ V. I. Lenin, *Opere alese în două volume*, vol. II, ed. a II-a, 3. 356.

aveau un caracter de putere politică de sine stătătoare. Este cunoscut de pildă că după încetarea dualității puterii în Rusia, sovietele nu numai că nu au dispărut, dar și-au intensificat activitatea, caracterul eficient al acțiunii. Lovitura lui Kornilov — după cum se știe — a fost înfrântă de forțele populare conduse direct de soviete. Începând din iulie 1917, se realizează rapid procesul de bolșevizare a sovietelor și, odată cu aceasta, crește spiritul lor revoluționar. În Rusia, în perioada aprilie—iulie 1917 sovietele, ca parte constitutivă a dualității puterii, erau nu numai organe revoluționare cu caracter eficient, ci organe care își realizau activitatea ca putere politică de sine stătătoare.

Perioada 23 august 1944—6 martie 1945 în România trebuie înțeleasă ca un proces istoric neîntrerupt în cursul căruia P.C.R. a condus masele populare pentru cucerirea puterii politice, ca o etapă a revoluției populare, în care — după cum arată și raportul de activitate al C.C. al P.C.R. la Congresul al VII-lea al partidului — împotriva puterii burgheziei și moșierimii „se ridicau forțe ce constituiau elementele noii puteri democrat-populare: Frontul Național Democrat, care reunea partidele și grupările democratice sub conducerea partidului nostru și care cucerise unele poziții în guvern și în aparatul de stat; gărzile patriotice înarmate; comitetele sindicale din întreprinderi; masele muncitoare stăpîne pe stradă, în uzine și fabrici; comitetele țărănești care izgoneau pe moșieri și înfăptuiau reforma agrară”⁷⁰.

În procesul desăvîrșirii revoluției burghezo-democratice, deschis prin insurecția armată antifascistă din august 1944, s-a format numai embrionul noii puteri revoluționare care „se sprijină direct pe cucerire revoluționară, pe inițiativa directă, de jos, a maselor populare, *nu pe legile* promulgate de puterea de stat centralizată”⁷¹.

În procesul de desfășurare a revoluției populare, acest embrion s-a dezvoltat și s-a întărit cu fiecare zi. Puterea democrat-populară, instaurată la 6 martie 1945, ca rezultat al luptei revoluționare a maselor populare de la orașe și sate, conduse de P.C.R., reprezenta dictatura revoluționar-democratică a muncitorimii și țărănimii, ceea ce înseamnă că o dată cu schimbarea de guvernămînt intervenită la 6 martie 1945, problema luptei pentru putere a fost rezolvată.

Această concluzie se desprinde în mod obiectiv din analiza concretă a evenimentelor istorice care au avut loc în țara noastră în perioada 23 august 1944—6 martie 1945. A nu ține seamă de fapte și a porni numai de la considerațiuni de ordin teoretic înseamnă ruperea teoriei de practică, ceea ce duce, în mod inevitabil, la concluzii greșite.

PETRU BUNTA

⁷⁰ Gh. Gheorghiu-Dej, *Raportul de activitate al C.C. al P.M.R. la Congresul al II-lea al partidului*, București, 1955, p. 23.

⁷¹ V. I. Lenin, *Opere*, vol. 24, 1954, p. 20.

ФОРМЫ И ХАРАКТЕР БОРЬБЫ МАСС ЗА СОЗДАНИЕ НАРОДНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО СТРОЯ

(Резюме)

Революционный процесс в Румынии, начавшийся с 23 августа 1944 года, прошёл через этапы завершения буржуазно-демократической революции и также социалистической революции. Эти два этапа составляют единый непрерывный процесс. Первый этап революции носил составной характер: аграрный, антифашистский и антиимпериалистический.

Многочисленные задачи, стоявшие перед РКП и демократическими силами в процессе революционной борьбы, требовали политической и организаторской работы крупных пропорций. Эти задачи нужно было завершить успешно и одновременно. РКП сумела разрешить эту весьма трудную проблему так как, — выработав свою стратегическую и тактическую линии на основе глубокого анализа соотношения классовых сил, общественных противоречий, — она сумела пользоваться разнообразными формами борьбы. Она сумела пользоваться таким образом этими формами, чтобы в любом случае быстро заменить одну форму борьбы другой.

Главные формы борьбы народных масс на этапе между 23 августа 1944 г. и 6 марта 1945 г. народной революции были следующие:

— Вооружённая борьба за уничтожение фашизма, за окончательное уничтожение гитлеровской Германии;

— Героическая деятельность рабочих масс по поддержке антигитлеровской войны;

— Рабочая контроль над производством и его распределением;

— Разоблачение и удаление фашистских элементов из заводов, учреждений и государственного аппарата;

— Экспроприация и распределение помещичьих имений революционным путём;

— Собрания, митинги и демонстрации народных масс.

Период между 23 августа 1944 и 6 марта 1945 гг. в Румынии был этапом народной революции, в процессе которой постепенно формировался зародыш новой революционной силы, которая опиралась непосредственно на революционные завоевания, на непосредственную инициативу народных масс и не на законы централизованной государственной власти (В.И. Ленин). Этот зародыш развивался и укреплялся изо дня в день. Народно-демократическая власть, — установленная 6 марта 1945 г. в результате революционной борьбы народных масс города и деревни, руководимых РКП, — по существу была революционно-демократической диктатурой рабочего класса и крестьянства.

CONGRESUL DE UNIFICARE A PARTIDULUI COMUNIST ROMÂN CU PARTIDUL SOCIAL-DEMOCRAT

(februarie 1948)

În februarie 1968 s-au împlinit două decenii de la Congresul de unificare* dintre Partidul Comunist Român și Partidul Social-Democrat, în cadrul unui singur partid marxist-leninist, eveniment de însemnătate istorică în viața clasei muncitoare și a poporului român. Realizată prin acțiunea hotărâtă a întregii clase muncitoare, în condițiile trecerii la îndeplinirea sarcinilor revoluției și construcției socialiste în România, unificarea constituie o expresie a maturității politice a clasei noastre muncitoare, a înaltului său simț de răspundere față de interesele fundamentale ale poporului și destinele patriei. „Sarcinile legate de îndeplinirea misiunii istorice a proletariatului în noua societate — arată tovarășul Nicolae Ceaușescu, secretar general al C.C. al P.C.R. — au impus unificarea organizatorică și politică a clasei muncitoare, crearea unui unic partid marxist-leninist de avangardă a celor ce muncesc”¹.

Unificarea Partidului Comunist Român cu Partidul Social-Democrat în cadrul unui singur partid revoluționar reprezintă încununarea unei lupte îndelungate duse cu perseverență și pe mai multe fronturi, pentru victoria marxism-leninismului în mișcarea muncitorească din România.

De-a lungul a peste trei decenii luptătorii pentru unitatea proletară au trebuit să înfrunte atît represiunile claselor dominante și ale aparatului lor de stat, cît și activitatea scizionistă a unor elemente sectare sau oportuniste din rindurile mișcării însăși. Cucerind poziție după poziție, clădind și reclădind Frontul unic de jos, în acțiunile zilnice, pe tărîm economic și politic ca și în focul luptelor de clasă din anii 1929—1933, în lupta împotriva pericolului fascist și a dominației hitleriste, mișcarea noastră muncitorească și-a pregătit forțele în vederea marii bătălii declanșate în august 1944. Acum, în vîltoarea luptei revoluționare desfășurate pe scara întregii țări pentru cucerirea puterii din mîinile claselor exploatare și pentru construirea unei Românie noi, democrate și independente, frontul unic muncitoresc încheiat în aprilie 1944 între conducerea P.C.R. și P.S.D. a cunoscut o neîncetată dezvoltare.

Activitatea revoluționară desfășurată de clasa muncitoare unită în sindicate, coordonarea acțiunilor politice ale P.C.R. și P.S.D., ale organizațiilor de tineret și de femei, ale presei celor două partide, elaborarea și adoptarea în comun a unor

* Congresul al IX-lea al partidului (19—24 iulie 1965), analizînd schimbările care au avut loc în societatea românească, stadiul de dezvoltare a partidului și scopul său final, a hotărît schimbarea denumirii „Partidul Muncitoresc Român” în „Partidul Comunist Român” și numerotarea congreselor începînd din 1921. Pe această bază Congresul de unificare sau Congresul I al P.M.R. a devenit Congresul al IV-lea al P.C.R.

¹ Nicolae Ceaușescu, *Rolul conducător al partidului în etapa desăvîrșirii construcției socialismului*, București, 1967, p. 8.

documente programatice fundamentale, care au stat la temelia coaliției forțelor democratice și a alianțelor politice realizate, lupta comună împotriva social-democrației de dreapta, a teoriilor promovate de aceasta și ridicarea continuă a nivelului ideologic și politic al întregii clase muncitoare au fost factorii care au pregătit momentul realizării partidului unic. După 6 martie 1945, în condițiile când clasa muncitoare a devenit principala forță conducătoare în stat, formele de colaborare dintre cele două partide muncitorești s-au multiplicat prin conlucrarea în guvern și în alte organe ale aparatului de stat, în parlament, conlucrare ce avea drept scop asigurarea victoriei revoluției democrat-populare, crearea condițiilor de trecere la revoluția socialistă, obiectiv ce figura atât în programul P.C.R., cât și al P.S.D.

În ultimele luni ale anului 1947, când forțele revoluționare se pregăteau în vederea cuceririi întregii puteri de stat, acțiunile îndreptate spre realizarea unității mișcării muncitorești s-au ridicat pe o treaptă superioară. La 29 octombrie 1947, Comitetul Central al Frontului Unic Muncitoresc a stabilit începerea lucrărilor pregătitoare ale realizării Partidului Unic Muncitoresc. În acest scop au fost constituite două comisii din reprezentanți ai conducerii P.C.R. și P.S.D., care au fost însărcinate cu elaborarea Platformei și a Statutului, precum și a măsurilor politice și organizatorice necesare acțiunii de unificare. Lucrând în comun și într-o atmosferă prietenească, cele două comisii au elaborat în scurt timp Proiectul de Platformă a Partidului Unic Muncitoresc și măsurile organizatorice corespunzătoare, documente ce au fost prezentate spre dezbateri și aprobare Birourilor Politice ale P.C.R. și P.S.D. reunite în ședință comună la 11 noiembrie 1947. Cu acest prilej, s-a reliefat faptul că proiectul de platformă care a fost supus spre aprobare era rezultatul unanimității de păreri a comisiei, care „nu a avut în activitatea sa divergențe principiale”². În urma discuțiilor purtate, la care au luat parte: Gh. Gheorghiu-Dej, Ștefan Voitec, Teodor Iordăchescu, Lucrețiu Pătrășcanu, Barbu Solomon, Ion Gheorghe Maurer, Gheorghe Vasilichi, Miron Constantinescu și alții, au fost clarificate numeroase probleme ridicate de înfăptuirea unității. Cele două Birouri Politice, a căror ședință a fost prezidată de secretarul general al P.C.R., au adoptat în unanimitate documentele prezentate³ și au hotărât să le supună aprobării plenarei celor două Comitete Centrale.

A doua zi, la 12 noiembrie, a avut loc ședința plenară a celor două Comitete Centrale, având ca ordine de zi dezbateri proiectului de platformă a Partidului Unic Muncitoresc și normele organizatorice privind făurirea acestui partid. La dezbateri documentelor prezentate au luat cuvântul cadre de conducere ale celor două partide muncitorești, printre care: Lotar Rădăceanu, Nicolae Ceaușescu, Constantin Pirvulescu, Tudor Ionescu, Iosif Rangheț, Tănase Zaharia și alții, care au reliefat activitatea rodnică depusă de cele două comisii mixte și legătura organică, de strânsă colaborare ce a existat între P.C.R. și P.S.D. în perioada anterioară. Ședința plenară a celor două Comitete Centrale a adoptat în unanimitate documentele prezentate⁴. La 13 noiembrie 1947 au fost date publicității atât comunicatul referitor la ședința celor două Comitete Centrale, cât și platforma Partidului Unic Muncitoresc.

Elaborarea și publicarea platformei P.U.M. a marcat o etapă superioară în lupta pentru realizarea unității depline a clasei muncitoare din România. Document de mare însemnătate teoretică și politică, expresie a generalizării experienței celor două partide muncitorești și a preocupărilor acestora ca, pe baza studierii aprofundate a realităților economice și social-politice din țară, să elaboreze linia politică cea mai corespunzătoare, Platforma P.U.M. a constituit fundamentul principal pe

² Arhiva C.C. al P.C.R., fond P.S.D., registru de procese-verbale, mapa 2/1947, procesul-verbal din 11 noiembrie 1947.

³ *Scînteia*, nr. 970 din 9 noiembrie 1947.

⁴ *Scînteia*, nr. 973 din 13 noiembrie 1947.

care s-a realizat unitatea clasei muncitoare din România, în cadrul unui singur partid marxist-leninist⁵.

Prelucrarea Platformei P.U.M. a constituit un prilej însemnat de educare revoluționară și patriotică a maselor de oameni ai muncii, de ridicare a combativității lor, de antrenare pe o scară din ce în ce mai largă la îndeplinirea sarcinilor economice și politice. La orașe și sate, în fabrici, uzine, instituții etc., prin sute de telegrame și moțiuni oamenii muncii își manifestă adevărată adăptare la principiile prevăzute în platformă și hotărârea de a le aplica, luându-și angajamente concrete în producție⁶. „Punerea bazelor Partidului Unic Muncitoresc — se spunea în moțiunea muncitorilor de la „Lemaître” — este o sărbătoare a clasei muncitoare, este o împlinire a năzuințelor... celor ce au fost oprimați și mereu ținți în întuneric de clasele exploatare⁷. Redând atmosfera în care se desfășoară lucrările în vederea alegerii comisiilor pentru pregătirea Partidului Unic Muncitoresc în orașul Cluj, ziarul comunist „Lupta Ardealului” arată că adunările comuniștilor și social-democraților din uzine, din sectoare, din instituții se țin lanț. La toate se manifestă o netulburată atmosferă de solidaritate, o viguroasă dorință de unitate, o nezdruncinată hotărâre de îndeplinire a Partidului Unic, de a scoate din rîndurile clasei muncitoare pe vrăjmașii unității⁸. Referindu-se la aceeași problemă, ziarul organizației P.S.D. din Cluj, în articolul „Comitetele mixte”, scria: „Oamenii muncii din fabrici, uzine și birouri participă cu entuziasm la adunările unde sînt alese aceste comitete și își dau votul pentru tovarășii care și în trecut au luptat conștient pentru cea mai bună garanție a reușitei luptelor clasei muncitoare: pentru unitatea muncitorească⁹; iar ziarul „Scinteia”, în reportajul intitulat „Mină în mină”, arăta: „De peste tot ne vine mesajul fierbinte pentru înmănușarea clasei muncitoare într-o voință unică, într-o organizație politică unică, cu o unică tactică de luptă și cu o ideologie unică: în Partidul Unic Muncitoresc!... Mină în mină, muncitorii, strîns uniți în Partidul Unic Muncitoresc vor lupta cu noi forțe pentru reconstrucție. Trăiască Partidul Unic Muncitoresc!”.

Învățătorii comuniști și social-democrați din orașul și județul Tecuci, după ce au dezbătut platforma, declarau că, „uniți din convingere și sentiment”, vor depune și mări efortul lor de muncă pentru luminarea poporului, pentru întărirea alianței dintre muncitori și țărani, urmărind realizarea telurilor clasei muncitoare și ale întregului popor muncitor, călăuziți de învățătura marxist-leninistă¹⁰.

Interesul deosebit cu care oamenii muncii au primit platforma de unificare, angajamentele înflăcărare de a lupta pentru a-i da viață constituiau o dovadă grăitoare a dragostei de care se bucura partidul în rîndurile poporului, a legăturii strînse, de nezdruncinat, ce se stabilise între partid și mase. Munca ideologică, politică și organizatorică de mare amploare desfășurată de P.C.R. și P.S.D., hotărîrea și fermitatea cu care clasa muncitoare din România acționa pentru realizarea unității sale depline în cadrul unui singur partid marxist-leninist au determinat înfrîngerea a numeroase piedici și greutăți ridicate de reacțiune și de unele elemente scizioniste din rîndurile social-democraților de dreapta. În acest proces clasa muncitoare s-a călit și maturizat politicește, și-a strîns și mai mult rîndurile, a apropiat mai tare pe aliații săi în revoluție, fapt care a determinat ca la sfîrșitul anului 1947 să se creeze condițiile doborîrii monarhiei și trecerii la revoluția socialistă.

Pregătind înlăturarea monarhiei, P.C.R., sprijinindu-se pe forța guvernului muncitoresc-țărănesc și avînd de partea sa imensa majoritate a poporului, a ținut

⁵ Platforma are o introducere și următoarele capitole: I. Ideologia și principiile organizatorice; II. Morala proletară a Partidului Unic Muncitoresc; III. Sarcinile imediate ale Partidului Unic Muncitoresc pentru dezvoltarea democrației populare în România; IV. Politica externă; V. Scopul final al Partidului Unic Muncitoresc.

⁶ Arhiva C.C. al P.C.R., fond nr. 2, dosarul 505, filele 129, 232, 270.

⁷ Ibidem, fila 284.

⁸ *Lupta Ardealului*, organ pentru Ardeal al Partidului Comunist Român (Cluj), anul III, nr. 399 din 13 decembrie 1947.

⁹ *Erdély*, ziar al organizației P.S.D. regionala Cluj, nr. 281 din 9 decembrie 1947.

¹⁰ *Frontul Plugarilor*, nr. 822 din 16 noiembrie 1947.

seama de faptul că deși monarhia și reacțiunea în ansamblu erau mult slăbite, ele puteau recurge totuși la acțiuni aventuriste, care ar fi provocat tulburări și vărsări de sânge. Ca urmare a măsurilor politice și organizatorice luate, a stării de spirit a maselor, interesate de mersul înainte al revoluției, ca și a faptului că reacțiunea nu mai dispunea de forță reală, regele s-a văzut nevoit să semneze actul de abdicare. Înlăturarea monarhiei și proclamarea Republicii Populare Române la 30 decembrie 1947 a constituit unul dintre cele mai importante momente ale luptei oamenilor muncii sub conducerea partidului, pentru transformarea revoluționară a României, a marcat încheierea etapei strategice de desăvîrșire a revoluției burghezo-democratice și trecerea la revoluția socialistă. Clasa muncitoare unită și-a îndeplinit, astfel, una din importante sarcini ce-i reveneau, de a fi conducătorul maselor populare în lupta pentru desăvîrșirea revoluției burghezo-democratice și trecerea la construirea socialismului. Hegemonia proletariatului a fost aceea forță care a unit, a legat una de alta cele două etape ale revoluției, a condus procesul de transformare a dictaturii revoluționar-democratice a proletariatului și țărănimii în dictatura clasei muncitoare în alianță cu țărănimia muncitoare.

*

Începutul anului 1948 se caracterizează prin întărirea regimului democrat-popular și consolidarea legăturilor acestuia cu masele de oameni ai muncii, prin creșterea prestigiului internațional al României. Avîntul luptei revoluționare de masă, care a dus la desăvîrșirea revoluției burghezo-democratice, a crescut și s-a dezvoltat în perioada de după cucerirea întregii puteri politice de către clasa muncitoare, constituind principala forță motrică a dezvoltării României pe calea socialismului.

Reorganizarea întregii economii pe baze noi, socialiste, dezvoltarea largă a științei și culturii, ridicarea nivelului de trai al maselor populare, întărirea independenței și suveranității naționale a României impuneau, pe lângă consolidarea neîncetată a puterii clasei muncitoare și întărirea alianței cu țărănimia muncitoare, unirea într-un singur front a tuturor forțelor interesate în făurirea societății noi, socialiste. Această acțiune era nemijlocit legată de întărirea activității organizatorice, politice și ideologice a clasei muncitoare, de capacitatea sa de influențare a maselor largi de oameni ai muncii.

Activitatea revoluționară de masă care a crescut în amploare la începutul anului 1948 a fost puternic stimulată de intensă muncă politică ce se desfășura în legătură cu realizarea unității clasei muncitoare în cadrul unui singur partid. Continuînd activitatea începută în ultimele luni ale anului 1947, la 4 ianuarie 1948 Comitetul Central al Frontului Unic Muncitoresc a hotărît formarea unei Comisiuni centrale de organizare a Congresului de unificare, a stabilit principiile ce urmau să stea la baza acțiunii de alegere a birourilor organizațiilor de bază, a comitetelor de sector, de plasă și județe, ca și a delegaților pentru Congresul de unificare¹¹. Tot pe linia măsurilor politico-organizatorice¹² menite să asigure înfăptuirea unității proletare în condițiile stabilite de Platforma P.U.M., la 8 ianuarie 1948, C.C. al P.C.R. a organizat în patru centre din țară, București, Cluj, Arad și Bacău, ședințe de analiză la care au participat secretarii politici ai comitetelor județene și responsabili de cadre. În ședința de la București cu secretarii politici și de cadre din Muntenia, Oltenia și Dobrogea, Alexandru Moghioroș, membru al Comisiei Centrale

¹¹ Formată din 10 membri, cadre din conducerea celor două partide: Ana Pauker, Alexandru Moghioroș, Constantin Pirvulescu, Ștefan Voitec, Anton Manea, Iosif Rangheț, Barbu Solomon, Vasile Ionescu și alții, comisia centrală de organizare avea în atribuțiile sale rezolvarea tuturor chestiunilor legate de înfăptuirea practică a unității, precum și organizarea congresului. (Arhiva C.C. al P.C.R., fondul nr. 2/1948, dosarul nr. 505, fila 1—2.)

¹² În vederea bunei desfășurări a acțiunilor de unificare, Comisia centrală de organizare a stabilit următoarele etape: I. 8—10 ianuarie, pregătirea pentru adunări generale; II. 10—20 ianuarie, alegerea organelor de conducere pe întreprinderi, instituții și circumscripții, precum și a delegaților pentru conferințele de plăși și județe; III. 20—25 ianuarie, adunări generale și județene în care se vor alege delegați pentru Congres. (Arhiva C.C. al P.C.R., fond 2, dosar 505, filele 70—78.)

de organizare a P.U.M., a subliniat în concluziile sale necesitatea ca acțiunea de unificare să ducă în și mai mare măsură la apropierea în muncă a membrilor P.C.R. și P.S.D., a atras atenția asupra înțelegerii ce trebuie manifestată față de unii membri ai P.S.D. asupra cărora anii îndelungați de sciziune au lăsat urme mai puternice.

În aceeași zi a avut loc ședința sectoarelor de educație politică, care a adoptat hotărâri în legătură cu activitatea de presă și editorială. Cu acest prilej s-a stabilit că ziarele „Scînteia” și „Libertatea” vor deveni organe centrale ale partidului unic, primul urmînd să apară dimineața, iar celălalt după-amiaza, unificarea forțelor gazetărești din provincie, a redacțiilor revistelor teoretice și editoriale¹³.

În ziua de 14 februarie, Comisia Centrală de organizare a P.U.M. a dat publicității comunicatul în care se arăta că în zilele de 21—23 februarie 1948 va avea loc în București Congresul de unificare, anunțîndu-se și ordinea de zi a acestuia. De asemeni a fost publicat și proiectul de Statut al partidului în care se sublinia că „Partidul Muncitoresc Român este unicul partid al clasei muncitoare din România”. În perioada următoare, în strînsă legătură cu lucrările Congresului de unificare ce urmau să se deschidă la 21 februarie 1948 și cu ocazia sărbătoririi a 15 ani de la eroicele lupte ale ceferiștilor și petroliștilor din 1933, în întreaga țară au avut loc adunări și mitinguri.

La 20 februarie 1948 a avut loc ultima ședință a Comitetului Central al P.S.D., care, pe baza rapoartelor prezentate de Lotar Rădăceanu, Ștefan Voitec și Barbu Solomon, a hotărît în unanimitate să aprobe activitatea desfășurată de P.S.D. începînd din octombrie 1947, pe linia îndeplinirii sarcinilor care i-au fost fixate de Congresul General al Partidului, în vederea realizării unității politice, ideologice și organizatorice a clasei muncitoare. Comitetul Central al Partidului Social-Democrat saluta cu entuziasm Congresul Partidului Muncitoresc Român, partid unic al clasei muncitoare, chează victoria viitoare ale clasei muncitoare și instrumentul realizării socialismului în țara noastră.

La 21 februarie 1948, în condițiile unui puternic avînt politic al clasei muncitoare și al celorlalți oameni ai muncii, în sala Ateneului Român din București s-au deschis lucrările Congresului de constituire a P.M.R. La congres au luat parte 822 delegați cu drept de vot deliberativ, dintre care 760 delegați aleși în adunările județene, 62 de membri ai celor două comitete centrale precum și 8 delegați cu drept de vot consultativ¹⁴. Au participat, ca invitate, delegații ale partidelor comuniste, socialiste și ale altor organizații democratice din Albania, Anglia, Austria, Bulgaria, Cehoslovacia, Franța, Grecia, Iugoslavia, Italia, Olanda, Palestina, Polonia, Ungaria¹⁵. Pe adresa congresului au sosit mesaje de salut din partea Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, Partidului Socialist Unit din Germania, Partidului Comunist Danez, a partidelor comuniste din Suedia, Argentina, Belgia, Finlanda, Venezuela, Chile, Japonia, Siria și Liban, precum și a unor personalități politice, ca directorul ziarului elvețian „Voix Ouvrière”, a deputatului laburist K. Zilliacus ș.a.

Adresînd delegaților partidelor frățești calde cuvinte de bun sosit, Ștefan Voitec în cuvîntul de deschidere a lucrărilor Congresului spunea: „Salut în ei pe solii autentici ai proletariatului internațional, veniți să asiste la un eveniment care, fără îndoială, — așa precum este în dorința noastră, ca și a lor — va avea repercusiuni luminoase și rodnice în toate țările, în pofida încercărilor disperate ale cercurilor imperialiste și ale complicilor lor de a sabota și zădărnici unitatea de luptă a clasei muncitoare, de a da înapoi roata istoriei, de a arunca omenirea într-un nou război...”¹⁶.

La Congres au participat: C. I. Parhon, Mihail Sadoveanu, Ion Niculi, Gheorghe Stere din Prezidiul R.P.R., Dr. Petru Groza, Traian Săvulescu, Grigore Preoteasa,

¹³ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 2, dosar 505, filele 37—38 (proces-verbal de pregătire a P.U.M. în sectorul de Educație Politică).

¹⁴ *Congresul Partidului Muncitoresc Român* — București, 20—23 februarie 1948, Editura P.M.R., 1948, p. 32.

¹⁵ *Scînteia*, nr. 1052 din 22 februarie 1948.

¹⁶ *Congresul Partidului Muncitoresc Român*, p. 19—20.

Alexandru Bîrlădeanu, Mihai Leventă, Victor Dușa, membri ai guvernului, Alexandru Rosetti, Emil Petrovici, Constantin Balmuș, Ilie Murgulescu, Lajos Csögör, rectori ai unor institute de învățămînt superior din București, Cluj, Iași, Timișoara și Tirgu Mureș, frunțași ai vieții științifice și culturale din România: Petre Constantinescu-Iași, Ștefan Nicolau, Iorgu Iordan, Alexandru Graur, Constantin Daicoviciu, George Călinescu, Geo Bogza, Jules Perahim și alții, conducători de instituții centrale și de mari întreprinderi, activiști. Numeroși ziariști români și străini, printre care reprezentanți ai principalelor agenții de presă: Associated Press, A.F.P., United Press, TASS, M.T.I., P.A.P., Telepres etc.¹⁷ au fost prezenți de asemenea în sală.

În cinstea Congresului de Unificare, capitala a îmbrăcat haine de sărbătoare. Gara de Nord a fost înveșmîntată într-o mantie roșie, avînd ca ornaмент ghirlande de brad, care se întindeau de-a lungul și de-a latul peroanelor. Un imens „Bine ați venit” scris pe un panou cuprindea tradiționala urare făcută de proletariatul Capitalei reprezentanților de pretutindeni ai clasei muncitoare. Calea Griviței și apoi Calea Victoriei, pe întreg parcursul ce duce de la gară la Ateneul Român, au fost de asemenea împodobite sărbătorește. Pe întreaga distanță de o parte și de alta a drumului steagurile roșii alternează cu cele naționale, înfrățite pentru totdeauna. Pe străzi, pe fațadele clădirilor publice, ale fabricilor și uzinelor, precum și în toate vitrinele magazinelor, se vedeau afișe cu inscripții, lozinci și saluturi adresate Congresului. Pe cupola Ateneului Român filfilau zeci de steaguri roșii, cu stema Partidului Muncitoresc Român. Inscripții, lozinci, citate din marii dascăli ai proletariatului scrise în litere albe se armonizau cu roșul pe care erau prinse. Instituțiile publice, întreprinderile, sediile partidului și ale organizațiilor de masă erau împodobite sărbătorește.

Deschiderea lucrărilor Congresului de unificare a fost primită cu vie satisfacție de masele oamenilor muncii din România, fapt consemnat pe larg și în presă. Astfel, ziarul „România liberă”, în articolul închinat Congresului Partidului Muncitoresc Român, aprecia că acest eveniment „depășește prin proporțiile și prin perspectivele pe care le deschide, limitele unui cadru strîmt de partid”¹⁸. Ziarul Confederației Generale a Muncii, în articolul intitulat „Trăiască Congresul P.M.R.”, prezentînd momente principale care au pregătit unitatea deplină a clasei muncitoare, arăta că în „clipa istorică în care unitatea devine realitate, toți oamenii organizați în mișcarea sindicală salută cu neasemuită bucurie și nădejde realizarea Partidului Muncitoresc Român”¹⁹. Ziarul „Frontul plugarilor”²⁰ aduce salutul frățesc și angajamentul de muncă și de luptă al țărănimii muncitoare, ca și „Flacăra”²¹, organul de presă al intelectualilor grupați în Uniunea Sindicatelor de artiști, scriitori și ziariști.

Referindu-se la atmosfera entuziastă în care s-au deschis lucrările Congresului și la semnificația sa, George Călinescu scria în reportajul său publicat în ziarul „Națiunea”: „În această rotundă clasică s-a ținut ieri dimineața prima parte a Congresului Partidului Muncitoresc Român, timp de șase ore neîntrerupte. În Istoria României este probabil unul din cele mai însemnate evenimente și cine a asistat și-a dat seama și de semnificația internațională a grandiosului Congres la care au luat parte și au vorbit delegați din numeroase state. Au fost de față membrii prezidiului în frunte cu Excelența lor prof. Parhon și M. Sadoveanu și toți sau aproape toți membrii guvernului, șezînd în marea loje din dreapta. Conducătorii partidelor Comunist și Socialist, înainte de a trece în prezidiu, ședeau în cîteva loji din partea opusă. Numeroși intelectuali străini și români ocupau lojile... Sentimentul cui a participat a fost al unei adunări excepționale, depășind cu mult importanța unei simple reuniuni de partid. Pentru întîia dată în România avem un „partid muncitoresc” legal, calificat ca atare prin titulatura lui. Istoria viitoare

¹⁷ Arhiva C. C. al P.C.R., fondul nr. 2, dosarul 507, filele 48, 72.

¹⁸ *România Liberă*, nr. 1077 din 22 februarie 1948.

¹⁹ *Viața sindicală*, nr. 142 din 22 februarie 1948.

²⁰ *Frontul plugarilor*, nr. 899 din 23 februarie 1948.

²¹ *Flacăra*, nr. 8 din 21 februarie 1948.

a României va confirma semnificația zilei de 21 februarie, prin rolul hotărîtor pe care muncitorimea îl va juca în timpurile ce vor veni²².

Congresul a primit numeroase telegrame și moțiuni din partea oamenilor muncii din întreprinderi și instituții, oamenilor de știință și cultură, din partea organizațiilor democratice. Dînd glas sentimentelor muncitorilor petroliști, telegrama adresată Congresului de către Uniunea Sindicatelor din industria petrolieră și gaz metan din România arăta: „Conștientă de rolul pe care îl are în economia generală a țării, muncitorimea din industria petrolieră și gaz metan întîmpină Congresul Partidului Muncitoresc Român luîndu-și angajamentul de a fora în cursul anului 1948, 318.000 m. Acest lucru reprezintă 170 de sonde noi puse în producție și 100 de sonde noi de exploatare²³. Muncitorii, tehnicienii și funcționarii uzinelor „Malaxa“, întruniți în ziua de 20 februarie 1948, au trimis un călduros salut Congresului P.M.R., asigurîndu-l că vor lupta și vor munci pentru întărirea partidului și consolidarea democrației.

Moțiuni și telegrame asemănătoare care reflectau hotărîrea maselor de oameni ai muncii de a susține prin fapte acțiunea de unificare au mai fost adoptate și în alte numeroase întreprinderi și instituții din București și din țară. Relatînd felul sărbătoresc în care oamenii muncii din regiunea Cluj întîmpină Congresul P.M.R., ziarul „Lupta Ardealului“ arăta: „Întrecerile între fabrici, instituții și șantiere, a sporit elanul de muncă neîncetat. Fiecare județeană a avut bătăliile și victoriile sale, atrăgînd admirația întregului popor muncitor român. Masele populare muncitoare au început să cunoască mai adînc și să iubească fără rezerve avangarda de luptă a clasei muncitoare, conducătorul tuturor forțelor democratice din țara noastră, Partidul Muncitoresc Român. Mari speranțe sînt legate de Statul major al clasei muncitoare și drumul parcurs pînă acum de partidul proletariului face ca ele să fie pe deplin justificate²⁴.

Lucrările Congresului au fost deschise de Ștefan Voitec, secretar al P.S.D., care, după ce a salutat delegațiile partidelor frățesti prezente ca și pe ceilalți participanți veniți să aducă Congresului solidaritatea celorlalte categorii de oameni ai muncii, a subliniat experiența cîștigată de clasa muncitoare din România în lupta sa pentru făurirea partidului unic. „Marea experiență dobîndită de Frontul Unic Muncitoresc — a arătat vorbitorul — apropierea realizată în acțiunea de mai bine de 3 ani și jumătate, colaborarea strînsă în opera de guvernare a țării, lupta laolaltă a comuniștilor și socialiștilor pentru aceleași obiective și aceleași sarcini, și împotriva unor dușmani comuni, străduințele permanente... de a face din unitatea de acțiune, temelia unității depline, politice, organizatorice și ideologice, înlăturarea elementelor de dreapta din rîndurile social-democrate au contribuit să pîșim cu o clipă mai devreme la actul pe care-l desăvîrșim în acest impunător Congres²⁵.

Congresul s-a desfășurat pe baza următoarei ordini de zi:

1. Raportul politic general, prezentat de Gheorghe Gheorghiu-Dej;
2. Raportul de Statut, prezentat de Lotar Rădăceanu;
3. Alegerea Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român²⁶.

Raportul politic general al Comitetului Central a făcut o analiză multilaterală a condițiilor interne și internaționale în care se desfășurau lucrările congresului, a caracterului și semnificației evenimentelor de după 23 August 1944 și a stabilit sarcinile care stăteau în fața Partidului și statului în domeniul politicii externe și al vieții interne de partid. În raportul politic general au fost totodată sintetizate trăsăturile caracteristice fundamentale și principiile pe baza cărora a fost concepută și înfăptuită unificarea P.C.R. și P.S.D., arătîndu-se că Partidul Muncitoresc Român a fost creat ca un partid de tip nou al clasei muncitoare, avînd la bază principiile ideologice și organizatorice marxist-leniniste. „Partidul Muncitoresc Român — preciza raportul — se încheagă ca un partid al luptei neîmpăcate împo-

²² *Națiunea*, din 23 februarie 1948.

²³ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 2/1948, dosar 505, fila 129.

²⁴ *Lupta Ardealului* (Cluj), anul IV, nr. 454 din 22 februarie 1948.

²⁵ *Congresul Partidului Muncitoresc Român*, p. 21—22.

²⁶ *Scinteia*, nr. 1047 din 16 februarie 1948.

triva exploatării, împotriva tuturor exploatatorilor muncitorimii și țărănimii muncitoare, pentru dezvoltarea mai departe a democrației populare, pe care noi o considerăm ca drum spre realizarea mărețului nostru scop final — societatea socialistă și societatea comunistă”²⁷.

Raportul scotea de asemenea în evidență faptul că unitatea organizatorică înfăptuită în organizațiile de partid, de întreprinderi și instituții, de sector, locale, de plasă și județ a izvorit în mod organic din unitatea de acțiune în cadrul frontului unic, din acțiunea de lămurire ideologică și din apropierea tovarășească ce s-a încheat în munca și lupta comună. Apreciind rezultatele obținute pe linia înfăptuirii unificării politice și organizatorice în acțiunea de făurire a organizațiilor unice de partid, raportul sublinia și felul principal în care s-a realizat această acțiune de importanță istorică, apreciind-o pe drept cuvânt ca „o mare izbândă a muncitorimii”²⁸. Pe această linie raportul scoate în evidență faptul că Partidul Muncitoresc Român nu a fost produsul unor tranzacții și compromisuri de ordin politic și ideologic. El a luat naștere în urma unei temeinice acțiuni de clarificare ideologică și de înfăptuire a unității în lupta revoluționară.

Subliniind temeinicia unificării realizate, Lotar Rădăceanu — în raportul asupra proiectului de Statut — menționa următoarele: „Pășim astăzi la desăvîrșirea procesului de unificare nu numai cu bucuria pe care orice luptător revoluționar o simte în clipe atît de mărețe și însemnate, dar și cu conștiința fermă că ceea ce facem astăzi e bine făcut și făcut pentru totdeauna — o unificare organică, izvorită din însăși realitatea luptelor noastre, din însăși procesul istoric al luptelor clasei noastre muncitoare”²⁹.

Partidul Muncitoresc Român a fost creat pe baza principiului unității organice, care nu poate tolera în interiorul său fracțiuni sau grupulețe, ce duc în mod inevitabil la slăbirea sau chiar la lichidarea partidului. Numai un partid cu o unitate de monolit, sudat printr-un program și o tactică unică, prin unitatea de voință și de acțiune a membrilor săi este în stare să ducă proletariatul la victorie. În legătură cu aceste cerințe, Rezoluția votată la Congresul I al P.M.R. precizează că „Rîndurile partidului nostru trebuie ferite de elementele reacționare, de cei care au activat în rîndurile legionarilor, de carieriști și afaceriști. Unitatea partidului trebuie păstrată și întărită, neadmițîndu-se în rîndurile lui nici un fel de fracțiune sau grupulețe”³⁰.

O mare însemnătate pentru dezvoltarea ulterioară a României a avut-o analiza făcută de Congres situației economice și social-politice din țară și sarcinilor stabilite în vederea transformării României într-o țară industrial-agrară înaintată și asigurării unui nivel de trai ridicat maselor muncitoare³¹. În acest scop, continuînd și dezvoltînd linia trasată de Conferința Națională a P.C.R. din octombrie 1945, Congresul a subliniat necesitatea industrializării pe baza dezvoltării industriei grele, prin folosirea tuturor posibilităților interne și valorificarea maximă a resurselor naturale și umane ale țării. Documentele Congresului insistau asupra necesității dezvoltării industriei siderurgice, chimice, petroliere, a întocmirii de lucrări sistematice de prospecțiuni și explorări, pentru a cunoaște mai precis bogățiile naturale ale țării în vederea valorificării lor. O atenție deosebită a fost acordată de Congres problemelor legate de creșterea rentabilității întreprinderilor, care urma să fie asigurată prin mărirea volumului producției, raționalizarea procesului tehnic și ridicarea productivității muncii, buna gospodărire a întreprinderilor, întărirea disciplinei în muncă etc. Problemele producției — se sublinia în Raport — trebuie să stea în centrul preocupărilor fiecărei organizații și organ de partid, ale sindicatelor și organizațiilor de tineret.

Stabilind jaloarele dezvoltării industriale a României, Congresul a arătat în același timp că aceasta nu urmează să fie realizată în detrimentul agriculturii, ci odată cu dezvoltarea intensă a industriei și pe baza acesteia să fie modernizată

²⁷ Gh. Gheorghiu-Dej, *Articole și cuvîntări*, ediția a IV-a, București, 1955, p. 156.

²⁸ Gh. Gheorghiu-Dej, *op. cit.*, p. 123.

²⁹ *Congresul Partidului Muncitoresc Român*, p. 176.

³⁰ *Rezoluții și Hotărîri ale C.C. al P.M.R. 1948—1950*, București, 1951, p. 10.

³¹ *Scînteia*, nr. 1052 din 22 februarie 1948.

și agricultura, prin înzestrarea ei cu mijloacele tehnice necesare, cu semințe selecționate și vite de soi, să se asigure o bună organizare a fermelor de stat și încurajarea cooperării și ajutorului reciproc între țărani.

Precizînd poziția P.M.R. față de sectorul particular, Congresul a arătat că sectorul micii producții de mărfuri, micii producători, meșteșugarii, meseriașii, care aveau un rol important în ansamblul economiei noastre naționale, trebuiau să primească sprijinul organelor de stat, sectorul capitalismului privat urmînd să fie îngăduit prin acțiunile de dirijare, prin controlul și limitarea beneficiilor, pe baza unor măsuri adoptate de stat.

În domeniul construirii statului socialist, Congresul a indicat necesitatea trecerii imediate la elaborarea unei noi Constituții, la crearea organelor centrale și locale ale puterii oamenilor muncii, înfăptuirea unor reforme radicale în domeniul învățămîntului, al administrației financiare, organizării armatei etc.

O mare importanță pentru întărirea și dezvoltarea Partidului Muncitoresc Român a avut-o adoptarea de către Congres a Statutului P.M.R. care preciza că „Partidul Muncitoresc Român este avangarda organizată a clasei muncitoare din România” care are la bază ideologia marxist-leninistă, iar ca scop final — desființarea oricărui fel de exploatare a omului de către om, construirea socialismului și comunismului³². Statutul fixa structura organizatorică și principiile de organizare a partidului, drepturile și îndatoririle membrilor de partid, condițiile și modalitatea primirii de noi membri în partid, organele de conducere ale partidului, modul de constituire și atribuțiile lor. În statut se sublinia că fiecare membru al partidului este dator să activeze pentru realizarea în practică a politicii partidului, să apere unitatea acestuia împotriva tuturor celor care ar amenința-o, să-și ridice neconținut nivelul politic și ideologic, să păstreze în modul cel mai strict disciplina de partid, să fie model de cinste și conduită morală în viața publică și personală, să lupte pentru interesele clasei muncitoare și ale întregului popor, pentru întărirea Republicii Populare Române, pentru apărarea independenței și suveranității naționale.

Prin consfințirea și desăvîrșirea procesului de făurire a unității politice, ideologice și organizatorice a clasei muncitoare și prin hotărîrile adoptate, Congresul I al P.M.R. a înarmat partidul în vederea rezolvării sarcinilor construirii socialismului în țara noastră. Programul stabilit de Congresul de unificare în vederea dezvoltării multilaterale a patriei, poziția adoptată față de țărănime, intelectualitate, meșteșugari etc., ca și principiile politicii externe enunțate au fost primite cu viu interes și cu satisfacție de către masa largă a oamenilor muncii, de reprezentanții lor la Congres. Acest lucru a fost subliniat în cuvintele de salut rostite de delegații Confederației Generale a Muncii, ai Uniunii Femeilor Democrate din România, ai Uniunii Naționale a Studenților și ai altor organizații de masă, ca și în intervențiile președintelui Frontului Plugarilor, ale reprezentanților intelectualității, ai păturilor mijlocii, ai naționalităților conlocuitoare. Astfel, dr. Petru Groza, vorbind în dubla calitate de prim-ministru și de președinte al Frontului Plugarilor, arăta că unitatea clasei muncitoare are o importanță deosebită pentru toți oamenii muncii din România, căci „numai unirea clasei muncitoare și a tuturor celor ce muncesc consolidează puterea poporului și numai astfel vor fi apărute cu succes suveranitatea și independența națională”³³.

De asemenea, în cuvîntul de salut al Comitetului Central al Partidului Național Popular, Congresul de unificare era apreciat ca un eveniment hotărîtor în dezvoltarea democrației noastre, care asigură coordonarea eforturilor tuturor factorilor productivi, în acțiunea de refacere a țării, de făurire a unei vieți mai bune a poporului nostru. Referindu-se la activitatea și poziția P.N.P. în noile condiții istorice, în salut se preciza: „Sîntem alături de clasa muncitoare condusă de partidul ei, în lupta pentru construirea unui regim în care munca și capacitatea fiecăruia să fie răsplătită... Drumul de muncă și de glorie pe care merge Republica noastră populară găsește unite în jurul clasei muncitoare, țărănimea muncitoare și ele-

³² *Scînteia*, nr. 1054 din 24 februarie 1948.

³³ *Scînteia*, nr. 1053 din 23 februarie 1948.

mentele cinstite ale categoriilor de mijloc³⁴. Aprecieri asemănătoare au formulat academicianul Em. Teodorescu, în numele oamenilor de știință și Zaharia Stancu în numele lucrătorilor pe câmpul scrisului și al artei³⁵.

Congresul de unificare din februarie 1948 a constituit totodată o vie manifestare a internaționalismului proletar și o contribuție însemnată adusă de clasa muncitoare din România la lupta pentru unitatea mișcării muncitorești.

În Raportul politic al Comitetului Central, în cuvântările a numeroși delegați ca și în rezoluția adoptată a fost analizată situația internațională, s-a subliniat importanța deosebită pe care o reprezintă în lupta pentru democrație și pace noile relații care se stabileau între țările socialiste, faptul că acestea aveau la bază respectarea scrupuloasă a suveranității și intereselor fiecărei țări și corespundeau scopului și principiilor Organizației Națiunilor Unite. Congresul a luat poziție hotărâtă față de politica agresivă dusă de cercurile imperialiste occidentale, în-deosebi de cele din S.U.A. și a subliniat că în lupta împotriva acestei politici măscarea muncitorească internațională reprezintă un factor de mare însemnatate.

Înfăptuirea unității mișcării muncitorești din România a constituit și o contribuție proprie la îmbogățirea teoriei și practicii revoluționare pe plan internațional, a demonstrat posibilitatea și utilitatea acestei importante acțiuni. „Unificarea organizatorică pe care am înfăptuit-o, se arată în Raportul Politic al C.C., a izvorit în mod organic din unitatea noastră de acțiune în cadrul Frontului Unic Muncitoresc din acțiunea de lămurire ideologică și din apropierea tovarășească ce s-a încheiat în munca și în lupta dusă în comun³⁶. Reluând ideea, Raportul asupra proiectului de statut sublinia lupta comună a partidelor social-democrat și comunist, a căror unitate s-a întărit și grăbit, odată cu creșterea continuă a rolului și însemnătății politice a clasei muncitoare în viața politică a țării. Referindu-se și la piedicile care au trebuit învinse, Raportul menționa: „Desigur, n-au lipsit greutăți, fricțiuni și probleme disputate de-a lungul acestui drum care ne-a dus la unitate. Dar am învins greutățile, am lichidat fricțiunile și am rezolvat problemele în acel spirit tovarășesc pe care l-a creat însăși comunitatea luptei noastre³⁷.

Lucrările Congresului au reliefat că cele două partide au ajuns să lichideze sciziunea din rîndurile mișcării muncitorești și să realizeze unitatea lor deplină, datorită faptului că în toate acțiunile întreprinse, în comun ori separat, ele au pornit de la realitățile românești și de la cerințele revoluției. „Noi — se arată în Raportul asupra proiectului de Statut — am ascultat glasul clasei muncitoare, glasul istoriei însăși, glasul conștiinței noastre revoluționare, cînd am pășit pe acest drum și nu ne-am făcut decît datoria de marxiști“.

Succesul istoric obținut de clasa muncitoare din România în lupta pentru realizarea unității rîndurilor sale, experiența bogată acumulată în această activitate au fost apreciate în mod corespunzător și de către delegațiile partidelor frățesti, atît în cuvîntul rostit de la tribuna congresului sau în telegramele de salut, cît și prin numeroase alte declarații, interviuri, articole de presă etc. Astfel, secretarul general al Partidului Comunist din Austria, apreciînd rezultatele obținute pe linia sudării într-un singur partid a celor două detașamente ale clasei muncitoare, arăta: „Ecoul pildei voastre va răsună din țară în țară și noi care sîntem adunați aici putem spune: noi am fost martorii unui eveniment istoric. Salut și glorie vouă, tovarășe și tovarăși din România“. „Unitatea voastră, acțiunea voastră, spunea delegatul Partidului Comunist Francez, vor fi o armă prețioasă pentru clasa muncitoare din Franța³⁸.

În mod deosebit a fost reliefată însemnătatea experienței românești de acei reprezentanți ai partidelor comuniste și socialiste care se aflau în relații de colaborare, urmînd a realiza unitatea deplină. „Este clar — arăta șeful delegației Partidului Comunist Ungar — că pentru a putea rezolva problemele imediate și hotărîtoare ale democrației noastre este necesar să se rezolve definitiv problema

³⁴ *Națiunea*, nr. 573 din 25 februarie 1948.

³⁵ *Libertatea*, nr. 1055 din 24 februarie 1948.

³⁶ *Scînteia*, nr. 1052 din 23 februarie 1948.

³⁷ *Idem*, nr. 1054 din 24 februarie 1948.

³⁸ *Congresul Partidului Muncitoresc Român*, p. 21—22.

relațiilor dintre partidul comunist maghiar și partidul social-democrat, prin crearea partidului unic muncitoresc. Astăzi sîntem pe calea cea bună, pentru ca, urmînd exemplul clasei muncitoare române, să realizăm și noi partidul unic³⁹. Referindu-se la aceeași problemă, șeful delegației Partidului Muncitoresc Polonez a subliniat în cuvîntul său că unificarea mișcării muncitorești din România „va fi fără îndoială cu cea mai mare atenție studiată și analizată” în Polonia populară⁴⁰. Vorbind despre însemnătatea Congresului de unificare, șeful delegației iugoslave arăta că: „El înseamnă un pas înainte pentru întărirea și adîncirea în viitor a alianței dintre comuniștii și socialiștii din diferite țări, un sprijin serios al luptei popoarelor pentru democrație”⁴¹.

Numeroasele articole, apărute în presa albaneză, bulgară, cehoslovacă, franceză, germană, iugoslavă, poloneză, sovietică, ungară etc.⁴² ilustrează de asemenea aprecierea de care s-a bucurat unificarea clasei muncitoare din România și însemnătatea congresului de constituire a partidului unic. „Noua întărire a Frontului democratic”, „Zile istorice la București”, „P.M.R. conducător al poporului român spre socialism”, sînt numai cîteva titluri de articole publicate de ziarele bulgare⁴³. Ziarul sovietic „Pravda” din zilele de 23, 24 și 25 februarie publică relatări despre desfășurarea lucrărilor congresului, rezoluția adoptată, lucrările Plenarei C.C. al P.M.R. care a ales organele conducătoare⁴⁴. În articolul intitulat „Înfăptuirea Partidului Muncitoresc Român — un aport la cauza păcii și securității popoarelor”, ziarul „Graiul Nou” scria: „Congresul Partidului Muncitoresc Român apare ca un eveniment de mare răsunet național și internațional, care nu numai că va întări în mod considerabil forțele democratice din România, dar va reprezenta și un aport însemnat la cauza păcii și securității tuturor popoarelor”⁴⁵. Prezentînd pe larg etapele procesului de unificare a clasei muncitoare din România, ziarul francez „Le Monde”, în numărul din 2 martie 1948, remarcă: „În ciuda dificultăților ivite pe parcurs, reușita este deplină. Cei care muncesc în fabricile și uzinele României, ca și intelectuali care împărtășesc ideile lor politice, au îndeplinit una din condițiile esențiale... Blocul este acum unitar și în fond, și în formă”.

Aprecieri despre însemnătatea internă și internațională a realizării unității clasei muncitoare din România au fost făcute și în unele lucrări de istorie. Astfel, istoricii sovietici apreciază acțiunea de unificare a P.C.R. cu P.S.D. pe bazele marxism-leninismului ca reprezentînd „o contribuție a comuniștilor la teoria și practica mișcării muncitorești internaționale”⁴⁶.

Desfășurarea întregului proces de unificare a clasei muncitoare din România, apropierea treptată și continuă realizată între comuniști și social-democrați în procesul luptei comune dovedesc totala netemeinicie a aprecierilor făcute în unele lucrări⁴⁷ în legătură cu acest eveniment. În fapt, astfel de încercări — indiferent că au la bază o insuficientă informare sau tendința de a denatura realitatea — urmăresc să minimalizeze rolul pe care l-au avut în acest proces istoric forțele

³⁹ *Ibidem*, p. 122.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 127.

⁴¹ *Scînteia*, nr. 1052 din 23 februarie 1948.

⁴² După *Scînteia*, nr. 1055 din 28 februarie 1948. Vezi și *Rabotnicesco Delo* din 2 martie 1948; Arhiva M.A.E., dosar nr. 71/1945—1948; *Neues Deutschland* din 24 și 25 februarie; *Társadalmi Szemle*, nr. 3, 4 și 5 din martie—aprilie, mai 1948; *L'Humanité* din 24 și 25 februarie 1948; *Le Monde* din 2 martie 1948.

⁴³ Arhiva M.A.E., dosar nr. 71/1945—1948.

⁴⁴ *Pravda*, nr. 54, 55, 56 din 23, 24 și 25 februarie 1948.

⁴⁵ *Graiul Nou*, ziarul Direcțiunii politice a Grupului de trupe ale armatei sovietice, nr. 42 (770) din 22 februarie 1948.

⁴⁶ V. N. Vinogradov, E. D. Karpenscenko, N. I. Lebedev, A. A. Izkova, *Istoria modernă și contemporană a României*, Moscova, 1964, p. 312.

⁴⁷ Vezi François Fejtő, *Histoire des démocraties populaires*, Paris, 1952, p. 222; Branko Lazitch, *Les partis communistes d'Europe 1919—1955*, Paris, 1956, p. 103; Ghiță Ionescu, *Comunism în România 1944—1962*, Londra, 1964, p. 149; Joseph Rotschild, *Communist Eastern Europe*, New York, 1964, p. 43.

interne, lupta lor neîncetată împotriva sciziunii, pentru triumful ideii de unitate proletară bazată pe învățătura marxist-leninistă.

În ultima zi a lucrărilor sale Congresul a ales Comitetul Central al Partidului Muncitoresc Român, format din 41 de membri și 16 supleanți, și a adoptat Rezoluția. În prima sa plenară, ținută la 24 februarie 1948, Comitetul Central a ales Biroul Politic, format din 13 membri și 5 membri supleanți. În aceeași zi, Biroul Politic a ales Secretariatul Comitetului Central format din: Gheorghe Gheorghiu-Dej, Ana Pauker, Vasile Luca, Teohari Georgescu, Lotar Rădăceanu și a confirmat redactorii responsabili ai ziarelor „Scinteia” și „Libertatea”⁴⁸. Secretar general al Partidului a fost ales Gheorghe Gheorghiu-Dej⁴⁹, iar președinte al Comisiei de Control Constantin Pîrvulescu.

Unificarea Partidului Comunist Român cu Partidul Social-Democrat pe baza principiilor marxism-leninismului și crearea, în februarie 1948, a partidului unic al clasei muncitoare a reprezentat un eveniment de seamă în viața politică a țării, în istoria clasei noastre muncitoare. Unificarea a determinat o creștere substanțială a rolului și forței clasei muncitoare, i-a permis acesteia să-și îndeplinească cu succes sarcina istorică de clasă conducătoare în lupta pentru făurirea noii orînduiri sociale. Acest adevăr este ilustrat de marile realizări obținute de poporul român în anii următori, cînd sub conducerea P.C.R. a asigurat victoria deplină și definitivă a socialismului în țara noastră.

GH. ȚUȚUI

LE CONGRÈS D'UNIFICATION DU PARTI COMMUNISTE ROUMAIN AVEC LE PARTI SOCIAL-DÉMOCRATE

(février 1948)

(Résumé)

Le Congrès d'unification du Parti Communiste Roumain avec le Parti Social-Démocrate à la base de la doctrine marxiste-léniniste constitue un événement d'importance historique dans la vie de la classe ouvrière et du peuple roumain.

Couronnement d'une lutte de longue durée, d'un procès de clarification politique et idéologique et du développement de l'unité d'action des communistes et des social-démocrates dans le déploiement de la révolution démocrate-populaire, le Congrès a adopté le programme et les statuts du parti unique, a élu les organes dirigeants de celui-ci, consacrant ainsi la réalisation de l'unification politique, idéologique et organisatrice du mouvement ouvrier roumain.

Ayant lieu peu après la prise de la totalité du pouvoir d'État par la classe ouvrière et ses alliés, le Congrès a armé le parti, tous les travailleurs d'une ligne politique claire en vue de la réalisation des transformations socialistes. L'industrialisation de la Roumanie, l'utilisation multilatérale des ressources naturelles et humaines du pays, le développement et la modernisation de l'agriculture, l'élévation du niveau matériel et culturel des masses, — voilà les principaux jalons de cette politique.

⁴⁸ Ziarul *Libertatea* și-a încetat apariția la 5 mai 1949 și a fost înlocuit cu *Viața Capitalei*, organ al Comitetului P.M.R. București și al Sfatului Popular al Capitalei (*Libertatea*, nr. 1417 din 4 mai 1949).

⁴⁹ *Scinteia*, nr. 1056 din 26 februarie 1948.

En même temps le Congrès a établi les directions et les principes à la base desquelles devait s'édifier l'État socialiste et a indiqué les mesures à appliquer en vue de l'entraînement des masses à la direction du pays.

Le Congrès pour l'unification a représenté une importante manifestation internationaliste de la classe ouvrière de Roumanie. Riche source d'enseignements, résultats d'une expérience vérifiée par la vie, les travaux et les documents du Congrès ont démontré la possibilité de la réalisation de l'unité du mouvement ouvrier, ont mis en relief les principes, les formes et les méthodes d'activité qui ont conduit à ce succès historique.

Le développement multilatéral de la Roumanie au cours des deux décennies qui se sont écoulées à partir du Congrès pour l'unification, la croissance incessante du rôle dirigeant du parti dans toutes les domaines d'activité, le renforcement continu des rangs du parti et de l'unité entre le parti et le peuple, représentent la conséquence naturelle d'une politique juste, constituent le fondement solide de l'essor de la Roumanie socialiste.

NOTE ȘI DISCUȚII

SONDAJUL DE SALVARE DE LA „GURA BACIULUI“,
COM. BACIU, OR. CLUJ
(... ȘI CÎTE CEVA DESPRE CULTURA VASELOR CALICIFORME
ÎN ROMÂNIA)

„Gura Baciului“ este o mică vale laterală a Nadășului, retrasă și izolată, strînsă între dealurile „Hoia“ și „Chisegheu“, străbătută de firul „Pîrîului Suceagului“.

De pe teritoriul carierelor de piatră de calcar de la „Gura Baciului“ (Băștărau) se cunoșteau mai de mult descoperiri arheologice. Colectionarul A. Orosz strînsese de aici diferite materiale, printre care și fragmente ceramice pictate cu culoare roșie crudă, determinate ca „preistorice“¹.

În vara anului 1960 s-a detașat în profilul unei cariere conturul clar a două bordeie (fig. 1) care — pe baza materialului aflat în ele — aparțin unei faze vechi a culturii Criș. Bordeiele erau căpăcuite de un strat loessoid alburiu, absolut steril, gros de 50—60 cm, deasupra acestuia urmînd pătura de pămînt vegetal, sterilă și ea. Gropile bordeielor, umplute cu un pămînt gras de culoare negricioasă închisă, se adîncesc într-un strat de depuneri fluviale pleistocene, gros de 3—4 m, compus din sfîrîmături de piatră calcaroasă cimentate cu lut gălbui. Urmează apoi un strat, gros în medie de 1 m, de lut verzui eocen, sub acesta aflîndu-se calcarul care se exploatează, bogat în fosile marine.

Fiînd în pregătire noi lucrări de decopertare care ar fi distrus cele două bordeie, s-a impus un grabnic sondaj de salvare².

Săpătura a precizat ceea ce se presupunea încă la analiza profilului (fig. 1), anume că gropile celor două(?) bordeie comunicau printr-un prag mai înalt. Bordeiele, de formă aproximativ ovală, măsurau $3,80 \times 2,40$ și respectiv $4 \times 2,70$ m, avînd fiecare o parte mai adîncită, în care se afla vatra, și una mai înaltă, un fel de laviță, cruțată din stratul calcaros-lutos. Materialul arheologic aflat în cele două bordeie (sau — eventual — locuința cu cele două încăperi care comunicau între ele, de tipul bordeielor) se înfățișează cu totul unitar; de aceea îl și prezentăm împreună.

Primul loc îl ocupă ceramica, găsită mai ales în preajma vetrelor. Absolut toate vasele au pleavă în compoziția pastei, în cantități variabile: mai multă în cazul ceramicii grosolane, mai puțină sau foarte puțină la ceramica fină sau cea pictată. În general, arderea e destul de slabă, cioburile au suferit de pe urma milenarei șederi în pămînt, slipul lor — uneori frumos lustruit sau vopsit în roșu crud — descojindu-se în mare parte.

Din cauza extremei fragmentări a materialului ceramic, formele vaselor sînt greu reconstituibile. Sînt atestate bolul și oala, vasele cu gît cilindric și corpul probabil sferic sau piriform, vasele mari de provizii din pastă grosolană și vasele cu picior (fig. 2/4, 3, 1, 7, 12, 19; fig. 3/13, 15—17). Fundurile de vase prezintă profilarea caracteristică culturii Criș (fig. 2/5, 8). Dintre vase o specială mențiune merită opaițul, caracteristic culturii Criș (fig. 3/7).

¹ Cf. M. Roska, *ErdRep*, p. 124, nr. 131. Tot aici se indică bibliografia referitoare la descoperirile de la „Gura Baciului“.

² Conducerea săpăturilor au avut-o: I. Ferenczi, din partea Universității „Babeș—Bolyai“ și N. Vlăssă, din partea Institutului de istorie din Cluj.

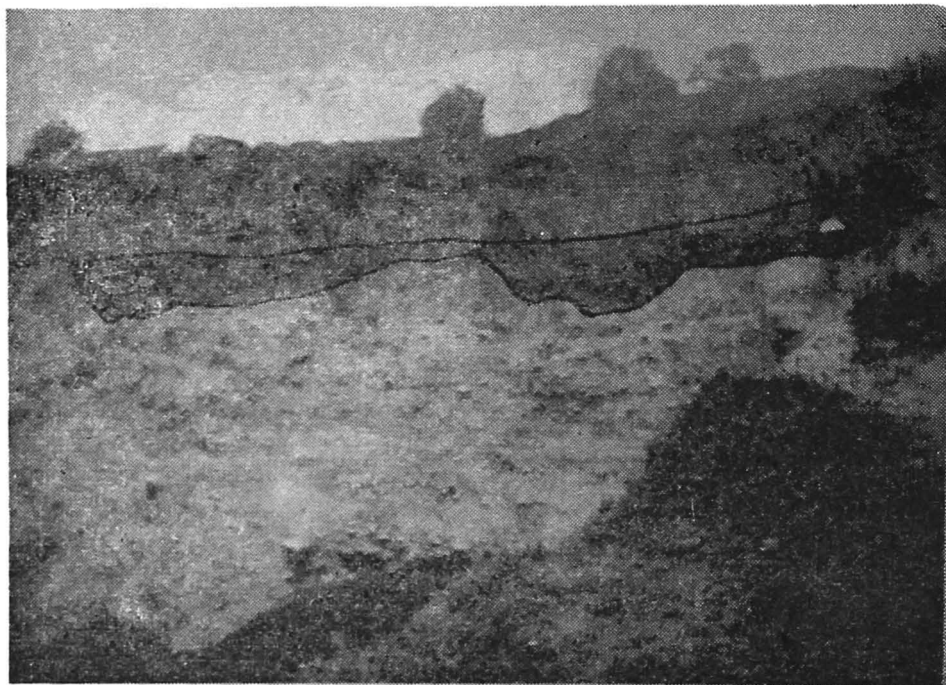

Fig. 1. — Profilul carierei de la „Gura Baciului“ cu cele două bordeie Criș.

În ceea ce privește motivistica ornamentală, în cea mai mare parte ea este obișnuită și comună în această cultură. Tortile — de multe ori numai butoni perforați (fig. 3/6, 8) — iau câteodată forma „ciocului de pasăre“ (fig. 3/10). Briurile alveolate sînt frecvente, mai ales pe ceramica grosolană (fig. 2/10, 20; fig. 3/16). Proeminențele plastice se prezintă sub forma butonilor rotunzi (fig. 2/9, fig. 3/13) sau conici (fig. 3/11), a pastilelor mari, aplatizate, concave în mijloc (fig. 2/13, 18) ori a ridicăturilor despărțite, ca niște creste, de mari alveole adînci (fig. 3/17). Barbotina neorganizată apare pe specia ceramicii grosolane (fig. 2/7,19). Scobiturile alveolare, atît de caracteristice culturii Criș, apar la „Gura Baciului“ dispuse neregulat (fig. 2/15), în șiruri (fig. 2/2,6; fig. 3/14), iar mai rar în formă de „spic“ (fig. 3/12). Foarte frecventă este alveolarea sau crestarea buzei vaselor (fig. 2/11—12,15; fig. 3/11). Ornamente rar întîlnite sînt liniile incizate (fig. 2/20), inciziile în zig-zag umplute cu materie albă, calcaroasă (fig. 3/9), motivul „în brăduleț“ (fig. 2/14) ori triunghiurile imprimate (fig. 3/7).

O specială mențiune merită ceramica pictată. În afară de numeroase fragmente monocrom pictate, cu roșu crud, apar fișii late, brun-negricioase pe fond cărămiziu (fig. 4/1,5,4), linii albe pe fond brun-roșcat (fig. 4/3,6), linii albe în zig-zag pe fond roșu (fig. 4/2) și linii roșii pe fond gălbui (fig. 4/7). Comparativ cu restul materialului ceramic, fragmentele pictate sînt foarte puține.

În fine, în legătură cu ceramica, amintim un ultim fapt care ni se pare de o deosebită importanță, cu atît mai mult cu cît în ultima vreme pe baza unor fenomene similare s-au emis ipoteze și s-au tras concluzii care — eventual — sînt susceptibile de unele modificări. Pe *fundul* bordeielor, în clară asociere cu ceramica Criș, au apărut cîteva fragmente mărunte și unul mai mare (fig. 3/2) de vase *nearse*, ci numai *uscate*. Fragmentul ce-l publicăm (fig. 3/2) e ornamentat — aidoma cioburilor Criș obișnuite — cu alveole dispuse neregulat.

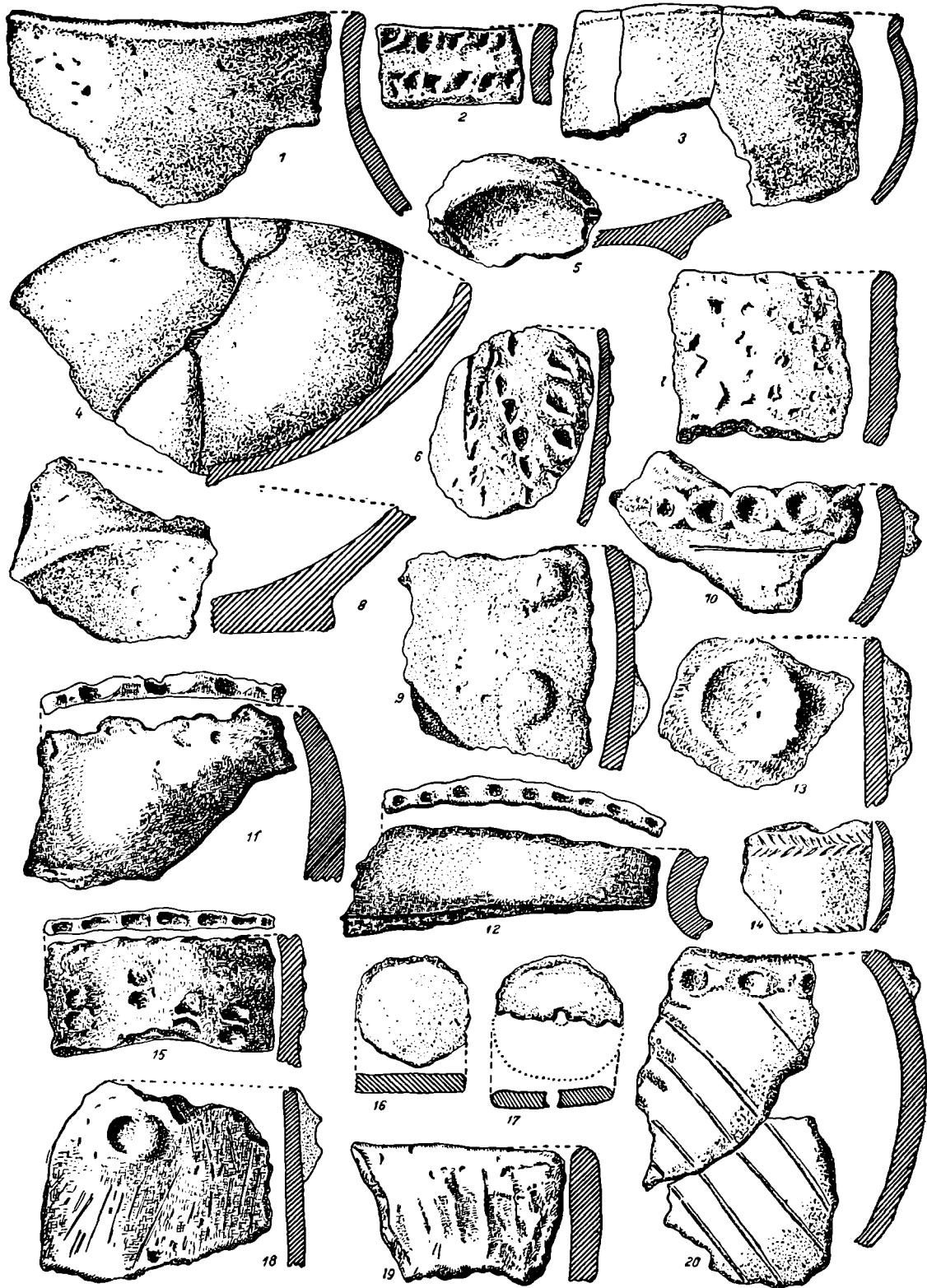

Fig. 2. — Ceramică Criș din bordeiele de la „Gura Baciului”.

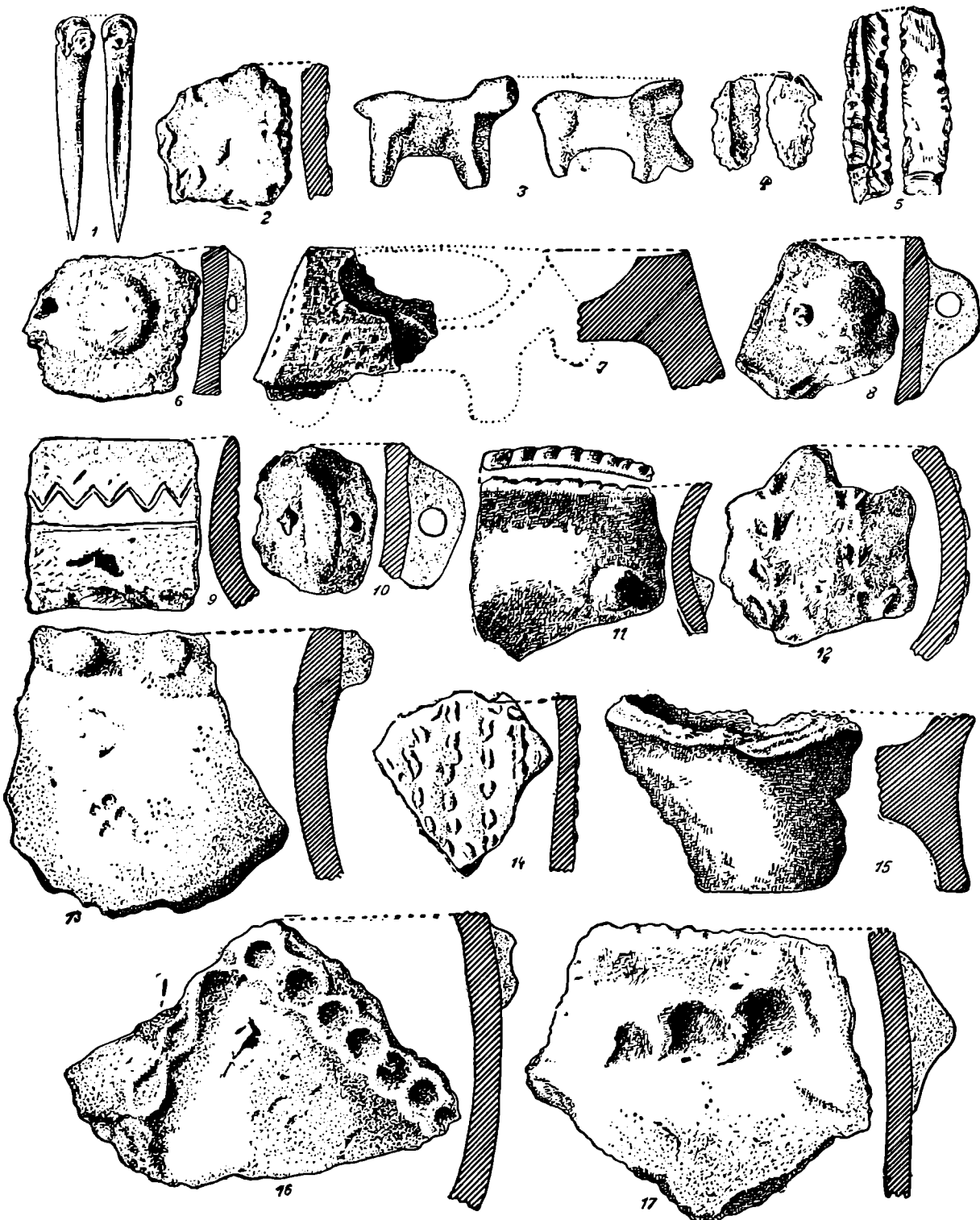

Fig. 3. — Materiale din inventarul bordeiilor Criș de la „Gura Baciului”.

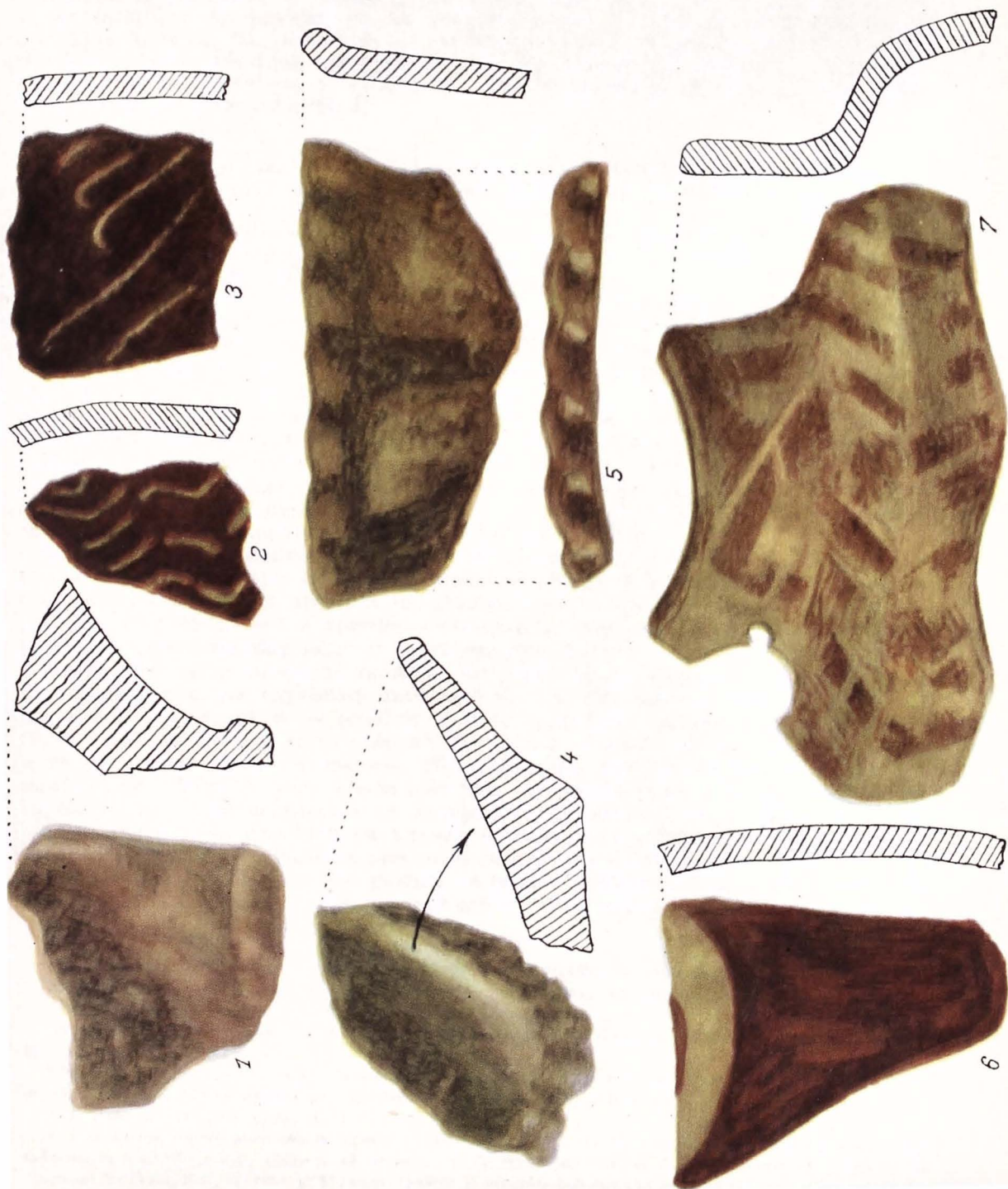

Fig. 4. Ceramică Criș pictată din bordeiele de la „Gura Baciului“.

Inventarul bordeielor e completat cu câteva sule de os (fig. 3/1), un mic idol de lut înfățișând un bovidu (?), cu coarnele rupte³, o lamă de silex (fig. 3/4) și o frumoasă lamă de obsidiană cu puternice retușe marginale, datorite uzurii (fig. 3/5). Menționăm încă numeroasele oase de animale⁴ și cochiliile de lamelli-branhiate (*Unio pictorum*) și gasteropode (*Helix pomatia*), precum și două fragmente de calotă craniană umană.

•

Deși se înscriu printre cele mai tipice materiale Criș transilvănene, descoperirile de la „Gura Baciului” ridică totuși unele probleme asupra cărora este necesar să ne oprim.

Locuința-bordei e destul de rară în aria culturii Starčevo-Criș, ea nefiind atestată, de pildă, în Ungaria și Iugoslavia. În Transilvania bordeie Criș apar la Cipău, iar locuințe de tipul semibordeiilor la Morești⁵.

Faptul că la „Gura Baciului” bordeiele Criș sînt căpăcuite de stratul loessoid steril, deasupra căruia urmează stratul vegetal, atrage atenția asupra posibilității unor situații similare și în alte locuri. Dacă n-ar fi existat faleza înaltă a malului carierei în care a apărut conturul bordeiilor, recunoaștem că în cazul unei săpături ce ar fi pornit de sus ne-am fi oprit după o adîncire cu 10—15 cm în acest strat — cu clar aspect de pămînt virgin — fără a bănuî că sub el urmează gropile bordeiilor Criș. Atare lucru pledează însă, totodată, și pentru considerabila vechime ce o putem atribui descoperirilor de la „Gura Baciului”. Tot în sprijinul caracterului oarecum „arhaic” al acestor descoperiri vine și faptul că *toată* ceramica Criș de aici are pleavă în amestec și că materialele Criș nu sînt amestecate sau influențate de elementele niciunei alte culturi neolitice.

Singură lama de obsidiană ne făcea să presupunem o eventuală vehiculare a ei spre răsărit, de către triburi ale ceramicii liniare sau Tisa timpurii. Se pare însă că nu este absolut necesară imaginarea unui asemenea drum de transmitere, mai ales în noua lumină a apariției obsidiane în neoliticul preceramic al Tessaliei (Gremnos — Argissa Magula) și al împrejurimilor Atenei⁶.

Pe de altă parte, cunoscînd în sfîrșit ceramica dintr-o așezare de tip *Criș vechi* din Transilvania, ne exprimăm încă o dată anumite rezerve față de atribuirea gravetiano — mezolitic — pre-Criș a unor fragmente ceramice de la Ceahlău-Dîrțu, Ceahlău-Cetățica și Cremenea⁷. În special ceramica de la Cremenea⁸ pare a nu fi altceva decît un material Schneckenberg corodat. De altfel, subțirimea stratului de cultură în care aceste materiale au apărut (deci, implicit, posibilitatea ca ele să fie numai *amestecate* cu piesele litice gravetiene), lipsa plevei din pasta vaselor și asocierea ceramicii cu topoare șlefuite *plate* (Dîrțu), sînt tot atîtea elemente care scad marea vechime presupusă pentru aceste descoperiri.

Ele au fost însă în repetate rînduri amintite⁹, atribuindu-li-se o mai mare sau mai redusă valoare probatorie, în legătură cu fenomenele neolitice pre- și proto-

³ Un idol asemănător la Perieni, în Moldova. Cf. M. Petrescu-Dîmbovița, în *ActaArchBp*, IX, 1958, p. 59, fig. 3/5

⁴ Predat pentru analiză și determinare laboratorului de morfologie animală de la Iași.

⁵ Cf. N. Vlăsa, *Cultura Criș în Transilvania*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 17.

⁶ V. Milojević, *Präkeramisches Neolithikum auf der Balkanhalbinsel*, în *Germania*, 38, 1960, p. 326, fig. 1, p. 329. fig. 3, p. 330, fig. 4/1—9; pl. 42/1.

⁷ Cf. *SCIV*, IX, 1958, p. 265—271; *Materiale*, V, 1959, p. 50, pl. III/2—4, p. 52; *Materiale*, VI, 1959, p. 53—54, 55, pl. II, p. 63. O părere contrară am exprimat în *ActaMN*, I, 1964, p. 463—464.

⁸ Cf. *Materiale*, VI, 1959, p. 55, pl. II.

⁹ Cf. D. Berciu, *Neolitic preceramic în Balcăni*, în *SCIV*, IX, 1958, p. 91—98; idem, *Asupra protoneoliticului Europei sud-estice*, în *OmD*, București, 1960, p. 15 și urm.; C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Sur la présence du swidérien en Roumanie*, în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 33; idem, *Discuții pe marginea paleoliticului de sfîrșit și începuturilor neoliticului nostru*, în *SCIV*, X, 1959, p. 221—235; Vl. Dumitrescu, *Observations sur certains problèmes du néolithique de l'Europe sud-orientale*, în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 41—42.

Fig. 5. — Idolul din falangă de cal de la Cuina Turcului.

ceramice ale Peninsulei Balcanice și Asiei Anterioare. Se pierdea totuși din vedere un fapt — după părerea noastră — esențial: materialele amintite de la noi n-au siguranța unei verificări *stratigrafice* care să le situeze, din punct de vedere cronologic, într-o etapă *pre-Criș*, cum o au descoperirile balcano-microasiatice¹⁰. Sîntem și noi înclinați a nu mai considera prima fază a culturii Criș drept cel mai vechi neolitic de la noi, însă numai în momentul cînd se va face *indiscutabil* stratigrafic dovada că sub un strat de cultură aparținînd Crișului vechi apar resturi neolitice pre- sau protoceramice!

Aflarea cioburilor nearse, numai uscate la soare, pe fundul bordeielor Criș de la „Gura Baciului“, în clară asociere cu restul fragmentelor de vase, ridică și problema datării acestei specii ceramice. Evident, aici nu poate fi vorba de o datare pre-Criș, însă ne întrebăm dacă nu cumva și la Subotica, în Iugoslavia, este — și pare-se că este — o situație asemănătoare? N-ar fi exclus ca și acolo să fie

vorba doar de vase a căror proces de confecționare nu a fost dus pînă la sfîrșit, rămînînd — și păstrîndu-se — întîmplător nearse¹¹.

Datorită interesantelor probleme pe care le ridică, apare utilă continuarea cercetărilor la „Gura Baciului“, pentru depistarea unor noi urme ale fazei timpurii a culturii Criș în Transilvania¹².

Addenda. În sprijinul afirmațiilor noastre de mai sus, că anumite piese relativ tîrzii (neolitice sau eneolitice) pot pătrunde întîmplător în niveluri mai vechi (paleolitice finale ori epipaleolitice), tulburînd interpretarea stratigrafică și cronologică, se poate aduce încă un concludent și recent exemplu.

În zona Porților de Fier, la Cuina Turcului, a fost descoperită o figurină de os, stilizat-antropomorfă, lucrată dintr-o falangă de cal¹³ (fig. 5). Piesa — indiscutabil idol, aspect sub care prof. C. S. Nicolăescu-Plopșor avea fără doar și poate dreptate — a fost atribuită unei locuiri romanello-aziliene și considerată cea mai veche manifestare artistică de la noi din țară și dintr-o arie sud-est europeană mult mai largă¹⁴. Se întîmplă însă ca idolul să facă *serie* cu exemplarele *absolut* asemănătoare, lucrate tot din falange de cal, ale bine-cunoscutilor idoli de os

¹⁰ De pildă, la Argissa peste depunerile preceramice urmează un strat cu ceramică primitivă, apoi straturile Proto-Sesklo, Pre-Sesklo și Sesklo. Cf. Vl. Milojević, *Die erste präkeramische bäuerliche Siedlung der Jungsteinzeit in Europa*, în *Germania*, 34, 1956, p. 208—210.

¹¹ Cf. D. Garašanin, *Die Siedlung der Starčevokultur in Nosa bei Subotica und das Problem der neolithischen Lehm-scheuten*, în *Bericht über den V. Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte Hamburg vom 24. bis 30. August 1958*, Berlin, 1961, p. 303—307, pl. 16. Cf. și Starinar, N.S., XI/1960, Belgrad, 1961, p. 228—229.

¹² Pentru descoperiri ulterioare la „Gura Baciului“, vezi N. Vlăssă—A. Palkó, *Un mormînt de înhumafie aparținînd culturii Criș timpurii din Transilvania*, în *Apulum*, V, 1965, p. 13—17 și O. Necrasov, *Studiul osemintelor umane și al resturilor de paleofaună, descoperite în mormîntul neolitic de la Cluj-„Gura Baciului“*, datînd din cultura Criș, în *Apulum*, V, 1965, p. 19—34. Cf. și *ActaMN*, IV, 1967, p. 407—408.

¹³ C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Milenii de istorie la Porțile de Fier*, în *Magazin Istoric*, an. II, nr. 1 (10), 1968, p. 2, fig. 1.

¹⁴ *Ibidem*.

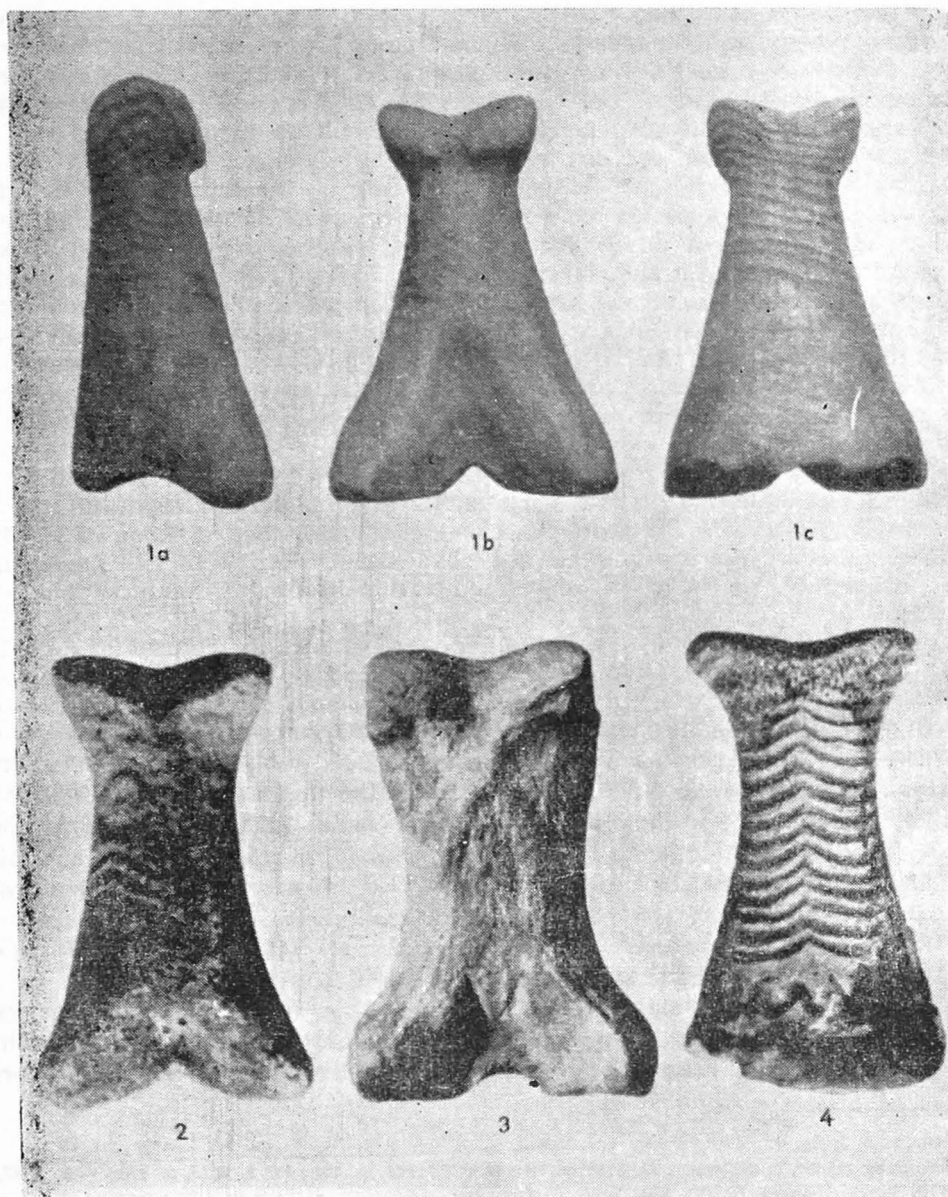

Fig. 6. — Idoli iberici din falange de cal. 1, Carenque; 2, Guadix/Rio de Gor, „Hoeya de los Castellones 19”; 3, Mojácar, „Cuartillas-Cabecito de Aguilar”; 4, Sintra, „Vale de San Martinho”.

iberici, prezenți cu peste 289 piese în cel puțin 33 de stațiuni și mai ales grupe de morminte din sudul Spaniei și vestul Portugaliei. Idolii în cauză — aparținând culturii Los Millares (Gádor-„Los Millares”), respectiv sferei de influență a acesteia din zona coastelor portugheze și grupei Mojácar a culturii Almería — sînt însă datați în eneolitic, la începutul epocii bronzului, în acel „Bronze I” al noii terminologii arheologice spaniole¹⁵ (fig. 6).

¹⁵ R. A. Maier, *Neolithische Tierknochen-Idole und Tierknochen-Anhänger Europas*, în *BerRGK*, 42, 1961, p. 173, 176–183, 269–272, pl. 36.

Dacă apartenența culturală a piesei de la Cuina Turcului e mai presus de orice dubiu, ajungerea ei pe meleagurile Clisurii Dunării, trecînd peste un imens spațiu din care analogiile lipsesc¹⁶, nu poate avea decît o singură explicație. Purtătorii idolului cu pricina trebuie să fie, cu maximum de șanse de probabilitate, oamenii culturii vaselor caliciforme (Glockenbecherkultur), cultură înrudită strîns sub aspectul inventarului ceramic cu cea Los Millares¹⁷.

Ajungînd într-un timp scurt la cursul mijlociu al Dunării¹⁸, cetele de vînători ale culturii vaselor caliciforme se vor fi infiltrat pînă în zona Porților de Fier, purtînd cu ei tipica piesă de os. De altfel, din regiunea insulei Csepel (Tököl) se putea ajunge repede în Cazane, iar idolul de la Cuina Turcului (aidoma zecilor de exemplare iberice care au un caracter sepulcral) ar putea proveni dintr-un mormînt de incinerare a cărui pătrundere într-un orizont stratigrafic mai vechi n-a fost sesizată. În orice caz, el rămîne o dovadă a distanțelor uriașe pe care un obiect de cult le poate străbate, iar Cuina Turcului — pînă la apariția unor noi descoperiri — cel mai sud-estic punct pe firul Dunării cu materiale aparținînd culturii vaselor caliciforme.

Și acum, ca să încheiem, o ultimă problemă: cu peste trei decenii în urmă F. Tompa atrăgea atenția asupra fenomenului disimulării materialului mai puțin tipic al grupei răsăritene a culturii vaselor caliciforme printre materialele diverselor culturi locale, contemporane ei, din zona Dunării mijlocii, precum și asupra rolului pe care ea l-a jucat în geneza culturilor bronzului timpuriu din această parte a Europei¹⁹.

Indărătnicia cu care urmele *tipice* ale acestei culturi au refuzat să apară spre sud-est de zona amintită a făcut ca ea să scape aproape complet atenției arheologilor români în ultimele trei decenii^{19a}. Ivirea neașteptată a idolului de la Cuina Turcului, piesă tipică — *fosilă directoare*, am putea zice — redeschide brusc problema. Din simpla trecere în revistă a puținelor piese publicate de la Cuina Turcului am avut surpriza de a descoperi materiale mult asemănătoare și identice celor ale culturii Glockenbecher din Spania ori chiar nordul Africii, „disimulate“ printre cioburile kostolaciene de aici²⁰. Profităm de această ocazie pentru a sublinia, că investigările în *acest sens* ar putea probabil aduce surprize și în interpretarea acelor neclarificate „elemente central-europene de avangardă... sincrone grupelor Retz veche, Balaton și Bodrogkeresztúr“²¹ care rămîn *un bun cultural străin* printre materialele Coțofeni, Kostolac și Pivnica ale Peșterii Hoților.

Cît privește problema mai largă a apariției și a influențelor culturii vaselor caliciforme în aria sud-vest balcanică, ajunge să amintim aici, în prima ordine de idei, peștera Tradan și așezarea de la Rumin-Bitelić (ambele în Dalmatia), precum

¹⁶ *Op. cit.*, p. 300, fig. 6.

¹⁷ Vezi E. Sangmeister, în *Germania*, 33, 1955, p. 13; *RLV*, I, 1924, p. 101; IV, 2, 1926, p. 348; VIII, 1927, p. 83, 191–192; P. Bosch-Gimpera, în *PZ*, XV, 1924, p. 105–107.

¹⁸ F. Tompa, în *BerRGK*, 24/25, 1934/35, p. 59–60. Notăm cu această ocazie că ar trebui subliniată importanța calului în viața purtătorilor culturii Los Millares (și, probabil, în cea a oamenilor culturii vaselor caliciforme); prelungirea consecventă a idolilor în cauză din falange de cal nu ni se pare întîmplătoare.

¹⁹ *Op. cit.*, p. 60. Vezi și P. Patay, în *DissPann*, ser. II, 13, 1938, p. 18–22.

^{19a} Vezi totuși I. Nestor, în *Studii și referate privind istoria României*, I, 1954, p. 52–53 și în *Nouvelles Études d'Histoire*, I, 1955, p. 58.

²⁰ Chiar dacă *exempla sunt odiosa*, a se compara totuși cioburile publicate de V. Boroneanț, în *SCIV*, 17, 1966, p. 346–348 cu cele de la Gar Cahal, în *Germania*, 33, 1955, pl. 2, între p. 16–17. În ultimă instanță, G. u. V. Leisner, *Die Megalithgräber der iberischen Halbinsel. 1. Der Süden*, în *Röm.-Germ. Forsch.*, 17, 1943.

²¹ P. Roman, *Unele probleme ale neoliticului tîrziu și perioadei de tranziție în lumina săpăturilor de la Băile Herculane — Peștera Hoților*, în *Comunicările grupului de cercetări complexe Porțile de Fier, Seria arheologică*, I, Craiova, 1957, p. 15–23.

și peștera Hrustovača în Bosnia vestică²², — iar pentru cea de a doua ajunge o privire de ansamblu peste materialele de la Pivnica (nordul Bosniei)²³. În această perspectivă cultura vaselor caliciforme putea înainta spre Clisura Dunării chiar pe două căi: de la Csepel pe Dunăre în jos; din Dalmatia, peste Bosnia, pe valea Savei²⁴.

N. VLASSA

DIE RETTUNGSGRABUNG VON „GURA BACIULUI“

(Gem. Baciú, Stadt Cluj)

... UND EINIGES ÜBER DIE GLOCKENBECHERKULTUR IN RUMÄNIEN

(Zusammenfassung)

„Gura Baciului“ ist ein kleines Nebental des Nadăș-Baches, unweit von Cluj-Klausenburg. Durch eine Rettungsgrabung wurden hier im Sommer des Jahres 1960 zwei zusammenhängende Wohngruben entdeckt, welche einer älteren Phase der Criș-Kultur angehören.

Nach der Beschreibung des Materials macht der Verfasser auf die am Boden einer der Gruben gefundenen Bruchstücke aufmerksam, die nicht gebrannt, sondern luftgetrocknet waren. Der klare Fundzusammenhang dieser Tonscherben mit den restlichen Fundstücken gestattet es nicht, sie früher, vor der Criș-Kultur, zu datieren.

In kurzen Addenda in Verbindung mit der Besprechung der Materialien von „Gura Baciului“, lenkt der Verfasser die Aufmerksamkeit auf Erscheinungen der Glockenbecherkultur in der Gegend des Eisernen Tors an der Donau.

²² A. Benac, în *BerRGK*, 42, 1961, p. 153–154, pl. 32/1–2,4.

²³ *Ibidem*, pl. 30–31.

²⁴ *Ibidem*, p. 245, fig. 7. Vezi și *RLV*, IV, 2, 1926, p. 344–362 și, mai ales, pl. 145. Ca un adaos de ultimă oră: grupa sudică și sud-estică a culturii vaselor caliciforme din peninsula iberică e deosebit de frecventă (cu așezări și morminte) în peșteri și grote. În inventarul ei piesele de silix microlitice, de variate forme geometrice, abundă. Componentă culturală organică în aria culturii Almería, îi aduce acesteia un material litic și de os amintind forme mezolitice. Discuții și treceri în revistă recente la A. do Paço și E. Sangmeister, în *Germania*, 34, 1958, p. 221–229 și *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, I, Praga, 1966, p. 411–412. A se vedea și *RLV*, X, 1927/28, p. 349, § 3, c și, mai ales, pl. 130/a, pl. 135–136.

DESPRE FIGURINELE ANTROPOMORFE ÎN CADRUL CULTURII CRIȘ

În ultima vreme cultura Criș de pe teritoriul Republicii Socialiste România a fost studiată pe larg, publicându-se mai multe sinteze, cuprinzând întreg teritoriul sau mai multe zone mari istorice ale țării. După primele publicații privind unele descoperiri aparținătoare purtătorilor culturii Criș¹ și legăturile ei cu celelalte culturi neolitice din țara noastră, apar sinteze pe plan republican și regional, ale cercetătorilor preocupați de această problemă, ca: ale prof. M. Petrescu-Dîmbovița², Eugen Comșa³, D. Berciu⁴, Victor Teodorescu⁵ și recent lucrarea lui Nicolae Vlăssa privind cultura Criș în Transilvania⁶. Pe baza cercetărilor anterioare, în aceste lucrări de sinteză au fost abordate o serie de probleme: caracteristicile fundamentale, răspîndirea culturii, raporturile sale cu alte culturi neolitice etc. De asemenea, cercetările din ultimii ani au confirmat faptul că această cultură a fost cea mai veche manifestare de viață a omului neolitic de pe teritoriul patriei noastre⁷. În Transilvania se cunosc peste 40, în Moldova tot peste 40, iar în Muntenia în jur de 30 așezări aparținînd purtătorilor culturii Criș. Pînă nu de mult această cultură nu era cunoscută în județul Satu Mare. În anul 1966, cu ocazia sondajelor de verificare efectuate în comuna Homorodul de Mijloc (jud. Satu Mare), au ieșit la lumina zilei primele vestigii aparținînd acestei culturi.

În prezenta notă nu ne vom ocupa de cele două așezări descoperite pe teritoriul comunei, ci numai de figurinele antropomorfe găsite în așezarea din satul Homorodul de Sus și de problemele pe care le ridică în cadrul culturii Criș. Acest lucru ni se pare justificat prin faptul că plastica culturii Criș este mai puțin cunoscută, numărul descoperirilor pe teritoriul țării fiind mai redus, față de numărul așezărilor de tip Criș.

¹ I. Nestor, în *SCIV*, I, 1, 1950, p. 29, 30; K. Horedt, în *SCIV*, I, 1, 1950, p. 128; II, 1, 1951, p. 299; *Materiale*, II, 1956, p. 8, 9, 16–18; Z. Székely, în *Materiale și cercetări de istorie veche a României*, Ed. Acad. R.P.R., 1951, p. 5, 6–9, 14–16, cf. N. Vlăssa, în *ActaMN*, III, 1966, p. 11–12.

² M. Petrescu-Dîmbovița, *Contributions au problème de la culture Criș en Moldavie*, în *ActaArchBp*, IX, 1958, p. 53–68.

³ Eugen Comșa, *La civilisation Criș sur le territoire de la Roumanie*, în *Acta Archeologica Carpathica*, I, fasc. 2, 1959, 173–190, pl. I–II și o hartă cu descoperirile privind cultura Criș în România.

⁴ *IstRom*, I, p. 38–40.

⁵ Victor Teodorescu, *Cultura Criș în centrul Munteniei (Pe baza săpăturilor arheologice de la Tirgușorul Vechi)*, în *SCIV*, XIV, 1963, p. 251–274.

⁶ N. Vlăssa, *Cultura Criș în Transilvania*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 9–48. Menționăm că manuscrisul acestui studiu fost predat la tipar în anul 1959, fiind prima monografie ce trata cultura Criș pe teritoriul unei întregi provincii a țării.

⁷ N. Vlăssa, în *ActaMN*, I, 1964, p. 463–464; Eugenia Zaharia, în *SCIV*, 1964, p. 19–44; vezi și: Vl. Milojević, *Körös-Starčevo*, în *Reinecke Festschrift*, 1950, p. 108 și urm.; D. Andjelović-Garašanin, *Starčevacka Kultura*, Ljubljana, 1954; J. Makkay, *Die wichtigsten Fragen der Körös-Starčevo Periode*, în *ActaAntArch*, Szeged, 1965, p. 3–18.

Cu ocazia săpăturilor efectuate în anii 1966—67 în comuna Homorodul de Mijloc, satul Homorodul de Sus, în hotarul numit „Ograda Borzului”, au fost descoperite 14 figurine antropomorfe aparținând culturii Criș. Ele au fost găsite împrăștiate pe toată suprafața așezării săpate, în stratul de cultură, în locuințe construite la suprafață și în gropi, fiind asociate cu alte urme arheologice provenind din așezare.

Din punct de vedere tipologic se deosebesc trei variante:

Tipul A. Figurinele cu steatopigie foarte pronunțată, care reprezintă exclusiv partea inferioară a unui corp femeiesc. Prezentarea părții inferioare a corpului începe cu soldul și se termină cu un capăt în formă de „sigiliu”, coapsa grasă fiind accentuată, ieșind mult în afară. La fiecare figurină în partea opusă steatopigiei se află o mică proeminență, probabil reprezentând genunchiul. Din punct de vedere statistic această formă de idoli este cea mai frecventă în așezare, în total un număr de 9 bucăți, din care 7 relativ întregi și 2 fragmentare. Figurinele au fost modelate din două bucăți și ulterior lipite și arse. Lipirea lor era slabă, ceea ce e dovedit de faptul că ele nu au fost găsite întregi, ci desfăcute în două, păstrându-se locul și urmele lipirii. Dimensiunile: lungimea lor variază între 5—12,3 cm, iar lățimea maximă între 3—6 cm (fig. 1/1—5).

Tipul B este caracterizat printr-un corp cilindric cu gît scurt și gros, tip din care, pînă în prezent, s-au descoperit doar două exemplare. Idolii au o poziție verticală, cu corp lung, aproape cilindric, cu gîtul scurt și gros, care se pare că nu s-a distins de capul ce nu s-a păstrat; torsul este dreptunghiular, cu talia destul de îngustă, brațele sînt simple, ieșite ușor orizontal din umeri; sîinii sînt redați prin modelare în relief, în formă alungită, conică; spinarea este plată; la un exemplar trunchiul cilindric la capătul ușor bombat este tăiat oblic, iar la al doilea este îngroșat și rupt încă din antichitate. Picioarele nu se văd, probabil nu au fost redade. Lungimea celor două figurine este 9 cm, respectiv 5 cm (fig. 2/5).

Tipul C are corpul în formă de coloană cu gîtul lung și subțire, două exemplare fragmentare avînd brațele simple și sîinii modelați în formă conică, unul fiind găurit la capătul superior. La exemplarul al treilea s-a păstrat doar o parte din corpul cilindric (fig. 2/6—8).

Pentru a putea face comparații cu alte descoperiri din țară și pentru încadrarea corespunzătoare a idolilor, prezentăm mai jos descoperirile cunoscute din țară.

1. **Balș, județul Iași.** În punctul „Valea piriului”, într-o așezare de tip Criș dintr-o locuință de suprafață a ieșit și o figurină în formă de coloană⁸.

2. **Dudeștii Vechi, județul Timiș.** În primul deceniu al secolului nostru, într-o așezare aparținînd purtătorilor culturii Criș au fost descoperite 7 figurine de lut pe care autorul descoperirilor le împarte în două categorii: prima categorie are corpul cilindric cu un capăt în formă de șampilă și cu redarea părului, avînd mărimea de 4—7 cm. Tipul al doilea este reprezentat prin trei figurine cu gîtul lung și reliefaarea capului⁹.

3. **Gura-Baciului, municipiul Cluj,** au fost descoperiți doi idoli antropomorfi de tip C. Ei se află în colecția Școlii generale de 8 ani nr. 11 din Cluj¹⁰.

4. **Leț-Varheghi, com. Borosneul Mare, județul Covasna.** În cursul săpăturilor întreprinse la Leț, în anul 1955, a fost descoperit un idol în formă de „ghioagă”, caracteristic pentru cultura Criș. Corpul figurinei e în formă de măciucă, cilindric, la capătul căruia găsim reprezentat capul cu nasul și ochii și puncte incizate pe marginea lui. Lungimea figurinei este de 6,5 cm¹¹.

5. **Perieni, județul Vaslui.** În anul 1955, cu ocazia efectuării unui sondaj stratigrafic (M. Petrescu-Dîmbovița) au fost descoperite trei figurine antropomorfe reprezentate printr-un exemplar simplu cu capul de formă triunghiulară și gîtul înalt; prin partea inferioară a unui alt idol feminin, cu steatopigie pronunțată și cu picioarele unite, avînd linia despărțitoare indicată numai pe fața posterioară și prin partea inferioară a unui idol feminin cu steatopigie pronunțată și cu picioarele

⁸ D. Popescu, în *SCIV*, 1966, p. 711.

⁹ Kisilégghi Nagy Gyula, în *ArchÉrt.*, XXXI, 1911, p. 154—156, pl. III/3.

¹⁰ Informație N. Vlăsa.

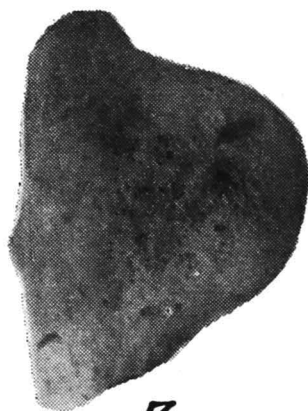
¹¹ N. Vlăsa, în *ActaMN*, III, 1966, p. 23; Informație suplimentară, Z. Székely.

1

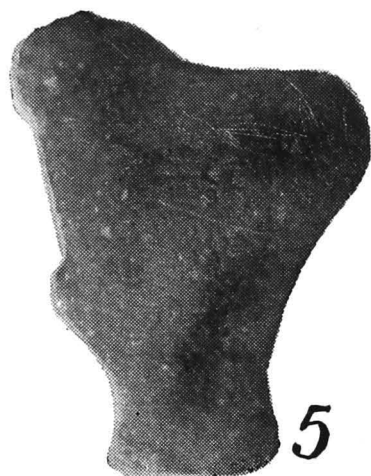
2

3

4

5

Fig. 1. Figurine cu steatopigie de la Homorodul de Sus.

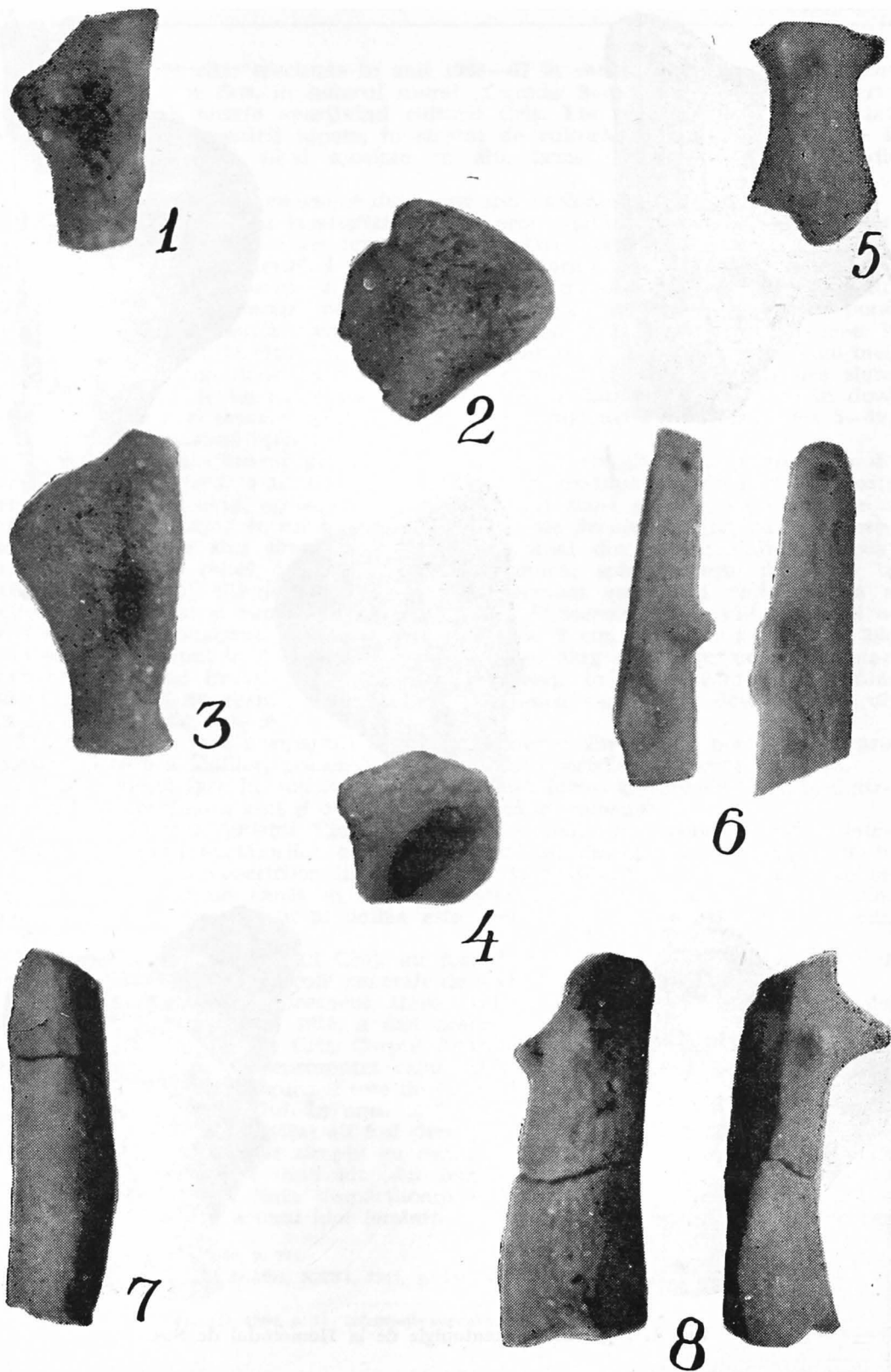

Fig. 2. Figurine de lut de la Homorodul de Sus.

Fig. 3. Figurină de lut de la Homorodul de Sus.

Din analiza descoperirilor mai sus înșirate, la nivelul informației bibliografice, reiese că, în total pe teritoriul țării noastre, în afară de cele de la Homorodul de Sus, în cultura Criș au fost descoperite 12 figurine cu corp cilindric și cu gîtul scurt, 5 cu gîtul lung și mai multe figurine cu steatopigie pronunțată.

Analogii privind figurinele de la Homorodul de Sus, pentru tipul cu steatopigie, avem la Perieni, la Țaga, iar pentru cele cu gîtul lung și subțire la Dudeștii Vechi și la Gura-Baciului. Cele de la Perieni se apropie numai în linii mari din punct de vedere stilistic de figurinele de la Homorodul de Sus; în detalii, în redarea amănunțită a elementelor structurale ale corpului sînt net diferite. Ele se deosebesc și în ceea ce privește modelarea lor; dacă cele de la Perieni au fost făcute dintr-o singură bucată, cele de la Homorodul de Sus sînt din două bucăți, lipite ulterior. Nu găsim analogii depline nici pentru tipul B de la Homorodul de Sus, care, de fapt, reprezintă o formă mai evoluată.

După cum se vede, încadrarea figurinelor de lut de la Homorodul de Sus se sprijină, în primul rînd, nu pe analogiile din țară, ci pe materialul arheologic, ceramica cu care au fost găsite în același context și pe analogiile corespunzătoare din aria de răspîndire a culturii Criș. Analogii pentru figurinele cu steatopigie găsim în grupa Körös, în unele așezări descoperite în Ungaria, la Tiszaugh-Tópart,

alipite, despărțite printr-o linie adîncită. Labele picioarelor sînt indicate prin cîteva incizii verticale scurte, iar regiunea ombilicală și a gleznelor prin cîte o mică proeminență¹². Se pare că fiecare figurină a fost modelată dintr-o singură bucată de argilă și nu din două, lipite la urmă, cum s-a constatat la Homorodul de Sus.

6. *Țirgușorul Vechi*, județul Prahova. În anul 1958. în așezarea Criș, în urma săpăturilor întreprinse, din semibordeiul nr. 1 a ieșit și un fragment de figurină antropomorfă modelată din lut fin, cu urme de vopsea roșie¹³.

7. *Turdaș*, județul Hunedoara; din așezarea de la Turdaș I. Kutzián consideră că aparțin culturii Criș sau sînt înrudiți cu ea 4 idoli; unul de formă cilindrică („ghioagă”) cu ochii și nasul slab reprezentate; al doilea tot cilindric, cu capul triunghiular, ornamentat cu linii incizate triunghiulare și cu sînii ca riște simple boabe de linte; un idol steatopig, fragmentar; partea inferioară a unui idol cu talpa terminată în formă de „sigiliu”¹⁴.

8. *Țaga*, județul Cluj. Mai mulți idoli de tip A, cu steatopigie pronunțată, într-o așezare ce pare a fi caracteristică grupei Körös, fiindcă sînt foarte frecvente greutatea de năvod în formă de tomată¹⁵.

Figurine de lut antropomorfe în cadrul culturii Criș au mai fost descoperite la Rîmnicul Vlcea și la Ostrovul Banatului¹⁶.

¹² M. Petrescu-Dîmbovița, în *Materiale*, III, 1957, p. 73–75, fig. 8/1–3; E. Comșa, în *ActaArchCarp*, I, fasc. 2, 1959, pl. II/81–83; M. Petrescu-Dîmbovița, *ActaArchBp*, IX, 1958, fig. 3/a–c.

¹³ V. Teodorescu, în *SCIV*, XIV, 1963, p. 254, fig. 7/2.

¹⁴ M. Roska, *Die Sammlung Zsófia von Torma*, Cluj, 1941, pl. CXXXVII/7, CXXXVIII/5; J. Kutzián, *A Körös kultúra*, Budapesta, 1944, p. 132–135, pl. LII/6, 8; cf. N. Vlassa, în *ActaMN*, III, 1966, p. 16, 23.

¹⁵ Informație N. Vlassa.

¹⁶ Informație Eugen Comșa.

Hódmezővásárhely (Vata-tanya, Zsoldos-tanya), Szolnok¹⁷, Hódmezővásárhely—Bodzáspart¹⁸; în cultura Starčevo, la Zelenikovo (Iugoslavia)¹⁹ și în cultura Pre-Sesklo (Grecia)²⁰. Pentru tipul B avem analogii la Hódmezővásárhely (Vata-tanya, Zsoldos-tanya)²¹ și Bodzáspart²² și la Zelenikovo²³. Problemele ridicate de aceste figurine sînt multe și complexe, iar la nivelul documentației actuale e greu să se dea răspunsuri corespunzătoare. Cultura Criș, fiind cea mai veche cultură neolitică din țara noastră, ridică nu numai problema originii ei, ci, în cadrul acesteia, și a originii plasticii sale, ca primă manifestare artistică a omului neolitic de pe teritoriul patriei noastre.

Se pune întrebarea, dacă această plastică a preluat elemente tardive din epoca anterioară ori a venit formată pe teritoriul țării?

Azi, descoperirile arheologice arată că nu este verosimilă o preluare directă din perioada anterioară²⁴, ci elementele componente ale plasticii culturii Criș trebuie căutate în altă parte, eventual prin Peninsula Balcanică, ajungînd pînă la primele culturi neolitice ale Orientului Mijlociu²⁵. Totuși, nu putem să excludem categoric o eventualitate a formării unor elemente stilistice ale plasticii Criș în regiunea carpato-danubiană.

O altă problemă este: cît și ce a transmis cultura Criș artei plastice a culturilor care i-au succedat pe teritoriul pe care l-a ocupat; cu alte cuvinte, ce au moștenit culturile neolitice ulterioare din plastica Criș²⁶?

Cultura *ceramicii liniare* cu „capete de note muzicale“, a cărei problemă stratigrafică a fost rezolvată la noi prin săpăturile de la Perieni, în sensul anteriorității culturii Criș, nu ne-a dat pe teritoriul țării pînă în prezent nici o figurină pe baza căreia s-ar putea face comparații²⁷. O figurină cu steatopigie pronunțată de tip Criș a fost descoperită în cadrul culturii *ceramicii liniare* la Medina (Ungaria)²⁸. La fel, nici din cultura *ceramicii vechi liniare* (variantele ceramicii liniare est-slovacă) de pe teritoriul țării nu cunoaștem nici o figurină de lut²⁹.

O altă cultură cu care cultura Criș a avut o legătură, sau eventual a fost parțial contemporană, este cultura Bükk³⁰. În așezările cunoscute în Transilvania nu s-a descoperit nici o figurină antropomorfă, neputîndu-se face comparații³¹. Arheologii care s-au ocupat cu raportul stratigrafic al culturii Tisa cu alte culturi neolitice au acceptat anterioritatea culturii Criș³². În aria culturii Tisa sînt cunoscute mai multe descoperiri privind plastica acestei culturi. Dar în Tisa I idoli nu se găsesc

¹⁷ I. Kutzián, *op. cit.*, pl. VIII/1—2, XLIII/1—2, 5—7.

¹⁸ J. Banner, *Funden der Körös-Kultur von Hódmezővásárhely-Bodzáspart*, în *ActaArchBp*, 1954.

¹⁹ R. Galović, *Neue Funde der Starčevo-Kultur in Mittelserbien und Makedonien*, în *BerRGK*, 1962—1963, p. 21, pl. 16/6.

²⁰ I. Kutzián, *op. cit.*; N. Vlassa, în *ActaMN*, III, 1966, p. 46.

²¹ I. Kutzián, *op. cit.*, pl. XLIV/8 a—b.

²² J. Banner, în *ActaArchBp*, 1954, fig. 4/2.

²³ R. Galović, în *BerRGK*, 1962—1963, p. 21, pl. 16/3.

²⁴ H. Dumitrescu, *Hăbășești*, 1954, p. 420.

²⁵ N. Vlassa, în *ActaMN*, III, 1966, p. 47; Idem, *Unele probleme ale neoliticului Transilvaniei*, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 403—423; J. Csalog, *A tiszai műveltség viszonya a szomszédos újkőkori műveltségekhez*, în *FolArch*, VII, 1955, p. 31.

²⁶ Ne ocupăm cu această problemă ținînd cont și de faptul că plastica idoloilor, în general, se află în toate culturile neolitice și se poate folosi ca o linie de conduită, în rezolvarea unor probleme; cf. J. Csalog, în *FolArch*, VII, 1955, p. 24.

²⁷ E. Comșa, în *SCIV*, XI, 1960, p. 232.

²⁸ J. Csalogovits, *Újabb kőkori leletek Tolna vármegyében*, în *Tolna vármegye múltjából*, II, Szekszárd, 1936, pl. 2; J. Csalog, în *FolArch*, 1955, p. 24.

²⁹ E. Comșa, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 477—484; V. Teodorescu, în *SCIV*, 17, 1966, p. 223—234.

³⁰ P. Patay, în *ArchÉrt*, 1941, p. 1—2; N. Vlassa, în *SCIV*, XI, 1960, p. 131—133; cf. N. Vlassa, în *ActaMN*, III, 1966, p. 36—37.

³¹ M. Roska, *ErdRep*, p. 321 (harta).

³² N. Vlassa, în *ActaMN*, III, 1966, p. 34—35; D. Popescu, în *Materiale*, II, p. 103.

în general, iar pe teritoriul României și în faza a doua sînt rari³³. J. Csalog, pornind de la plastica antropomorfă a culturii Tisa, pe baza unei figuri umane cu cap triunghiular, lipită pe un fragment de vas de la Szentes-Jaksorpart, ajunge la concluzia existenței încă a culturii Criș în momentul cînd cultura Tisa se află în prima fază de dezvoltare³⁴. Avînd în vedere că cultura Tisa nu se poate deriva din cultura Criș, ea apare ca gata formată, eventual paralelă cu faza finală a culturii Criș, descoperirile din aria culturii Tisa, de la Kőkenydomb și Tűzköves etc., arătînd că plastica acestei culturi s-a dezvoltat pe un fond propriu, fără să preia elemente ale plasticii culturii Criș³⁵. E sigur că cultura Criș, venind în contact cu cultura Turdaș, i-a transmis și unele elemente din plastica sa.

Capul triunghiular, atît de caracteristic pentru această cultură, apare de fapt mai rar în cultura Criș, ceea ce dovedește că atare formă apare în a doua fază a epocii neolitice, avînd probabil o origine sudică³⁶. Se poate însă constata perpetuarea unor forme specifice ale plasticii crișiene, ca formele steatopigie, corpul cilindric etc., care au pătruns și în cultura Turdaș³⁷. De asemenea, tipul B de la Homorodul de Sus este cunoscut și în cultura Turdaș, la Tărtăria, în faza Turdaș—Petrești³⁸. Este probabil că cultura Turdaș, preluînd aceste forme de idoli din cultura Criș, le-a transmis mai departe culturii Petrești. La Vinča (Vinča A) s-a demonstrat și mai clar continuitatea tuturor formelor stilistice antropomorfe ale culturii Criș în cultura Vinča³⁹.

Indiferent de derivarea directă sau indirectă a culturii Petrești din cultura Criș, se poate afirma că această cultură a transmis culturii Petrești unele elemente privind plastica idolilor. La „Poiana în pisc” s-au găsit cîteva forme de figurine care au elemente comune cu cele din cultura Criș. În primul rînd ne referim la figurinele cu steatopigie, bine cunoscute în aria culturii Criș, și la idoli cu corp cilindric și cu gîtul scurt⁴⁰. Nu este exclusă o preluare directă de la un grup tardiv Criș.

La fel, cultura Boian, care este o cultură mai nouă față de Criș, pe lîngă elementele ornamentale ale ceramicii de tip Criș a moștenit și unele forme stilistice din plastica culturii Criș⁴¹. Plastica antropomorfă a culturii Boian prezentînd analogii cu plastica culturii Vinča reclamă și o dezvoltare și origine comună pe care trebuie să o căutăm în cultura Criș⁴². Idoli descoperiți la Cățelu⁴³ și Aldeni⁴⁴, cu steatopigie pronunțată, au analogii în cultura Criș, la fel și unele figurine descoperite la Zănești.

Analiza plasticii extrem de bogate a complexului Ariușd—Cucuteni—Tripolie aduce și o modestă contribuție la problema raportului culturii Criș cu acest complex. Figurinele antropomorfe feminine în cadrul culturii precucuteniene, reapariția steatopigiei pronunțate reprezintă o tradiție sau cel puțin o influență a culturii

³³ IstRom, I, p. 43; N. Vlassa, în *ActaMN*, III, 1966, p. 35.

³⁴ J. Csalog, în *FolArch*, VII, 1955, p. 25—35; cf. N. Vlassa, în *ActaMN*, III, 1966, p. 35.

³⁵ J. Csalog, în *FolArch*, VII, 1955, p. 25—28; idem, *Újhököri idoljainak arcformájának kérdéseiről*, în *ArchÉrt*, 1957, p. 207—211; idem, *Az idolplasztika néhány kérdéseiről*, în *ArchÉrt*, 1960, p. 188—194; idem, *Die anthropomorphen Gefäße in Idolplastiken von Szegvár—Tűzköves*, în *ActaArchBp*, XI, 1959, p. 7—39; J. Banner, *Anthropomorphe Gefäße der Theisskultur von der Siedlung Kőkenydomb*, în *Germania*, 1959, p. 14—15.

³⁶ J. Csalog, în *ArchÉrt*, 1957, p. 208.

³⁷ I. Kutzián, *op. cit.*, pl. LII/8.

³⁸ N. Vlassa, în *Dacia*, VII, 1962, fig. 11.

³⁹ I. Kutzián, *op. cit.*, pl. LXII/1a—b, 5—6; LXIII/1—2; N. Vlassa, în *ActaMN*, III, 1966, p. 45.

⁴⁰ I. Paul, în *Materiale*, VII, 1961, fig. 11; M. Macrea, în *Materiale*, V, 1959, p. 424—425, fig. 21/1—6.

⁴¹ N. Vlassa, în *ActaMN*, III, 1966, p. 41.

⁴² D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București, 1966, p. 100.

⁴³ E. Comșa, în *SCIV*, VI, 1955, p. 13—43.

⁴⁴ Gh. Ștefan—E. Comșa, în *Materiale*, III, 1957, p. 94.

Criș. Un astfel de idol precucutenian a fost găsit la Traian⁴⁵. Figurine feminine care se caracterizează printr-o steatopigie pronunțată găsim în toată aria de răspîndire a complexului Cucuteni⁴⁶, inclusiv în Transilvania⁴⁷. Existența steatopigiei în acest complex cultural credem că se poate considera ca o tradiție a culturii Criș.

În concluzie, se poate afirma că plastica culturii Criș a transmis unele elemente stilistice culturilor neolitice ce au urmat pe teritoriul patriei noastre, fie printr-un contact direct, fie prin intermediul altor culturi neolitice.

Toți idolii descoperiți la Homorodul de Sus sînt de sex feminin. Ni se pare nejustificată părerea lui J. Csalog privind idolii cu steatopigie, atribuindu-i unei specii de pasăre⁴⁸. Credem că argumentul principal împotriva tezei este acela că o latură a acestor idoli e plată, servind de fapt la lipirea celor două elemente componente ale figurinelor. După figurine cu steatopigie, lipite, pierd cu desăvîrșire caracterul de „cap de pasăre”. O altă problemă care se ridică este originea rituală a acestor idoli. Fără îndoială ei trebuie puși în legătură cu religia sau cu cultul comunităților Criș, cult legat de agricultura primitivă, de cultul Magnei Mater, al pămîntului-mamă⁴⁹.

Studierea figurinelor de lut de la Homorodul de Sus, făcută independent de contextul arheologic în care au fost aflate și punerea lor la dispoziția specialiștilor, se impunea.

T. BÄDER

BEITRÄGE ZUR KENNTNIS ANTHROPOMORPHER FIGURINEN AUS DER CRIȘ-KULTUR

(Zusammenfassung)

Der vorliegende Beitrag behandelt 14 anthropomorphe Figurinen, die im Dorfe Homorodul de Sus, Kreis Satu Mare, entdeckt wurden.

In typologischer Hinsicht lassen sich drei Gruppen unterscheiden:

Typ A, weibliche Figurinen mit stark betonter Steatopygie, aus zwei Stücken modelliert und nachher zusammengefügt. 9 Stück.

Typ B ist gekennzeichnet durch einen langen, fast zylindrischen Körper, mit kurzem, dicken Hals und einfachen Armen. Die Brüste sind relief-artig dargestellt. Von diesem Typus wurden zwei Exemplare gefunden.

Typ C, hat einen säulenförmigen Körper mit langem, dünnen Hals, wobei auch die Arme und Brüste dargestellt sind.

Ausser diesen Funden sind bis jetzt auf dem Gebiet Rumäniens noch weitere 12 Figurinen der Criș-Kultur mit zylindrischem Körper entdeckt worden, davon 5 mit langem, dünnem Hals und mehrere steatopygische Exemplare.

Der Verfasser vertritt die Ansicht, dass die Idolplastik der Criș-Kultur irgendwo von der Balkanhalbinsel abgeleitet werden müsse und bis auf die ältesten neolithischen Kulturen des vorderen Orients zurückgeht. Trotzdem ist es nicht ausgeschlossen, dass einige ihrer Stilmerkmale im Karpatenbecken entstanden.

Es wird darauf hingewiesen, dass die Plastik der Criș-Kultur einige ihrer Stilelemente den ihr folgenden neolithischen Kulturen übermittelte.

Alle Idole, die in Homorodul de Sus entdeckt wurden, sind weiblichen Geschlechts und stehen in Verbindung mit einem Kult der „Magna Mater“, einer Erdgottheit.

⁴⁵ H. Dumitrescu, in *SCIV*, IV, 1953, p. 57, fig. 12.

⁴⁶ H. Dumitrescu, in *Hăbășești*, p. 422–434; Natalia Berlescu, *Plastica cucuteniană din vechile colecții ale Muzeului de Istorie a Moldovei*, in *ArhMold*, II–III, 1964, p. 67–104.

⁴⁷ M. Roska, in *KözlCluj*, III, 1, 1943, p. 69, fig. 12 (Ariușd).

⁴⁸ J. Csalog, in *ArchÉrt*, 87, 1960, p. 190; idem, *Rejtélyes díszítések újkőkori idolkon*, in *Csongrád megyei tanulmányok*, I, 1959, p. 5 și urm.; idem, *Zur Frage der Körös-Gruppe in Ungarn*, in *ActaAntArch*, Szeged, 1965, p. 21–22.

⁴⁹ M. D. Kosven, *Introducere în istoria culturii primitive*, București, 1957, p. 146.

CU PRIVIRE LA PLATFORMELE DE LUT ARS ALE LOCUINTELOR UNOR CULTURI ENEOLITICE

Una dintre problemele mult dezbătute ale complexului cultural Cucuteni—Ariuşd—Tripolie, asupra căreia toţi cercetătorii şi-au îndreptat atenţia în cursul săpăturilor, este aceea a locuinţelor şi în chip special a platformelor de lut ars ale acestor locuinţe.

Cu prilejul dezvelirii integrale a resturilor satului eneolitic de la Hăbăşeşti s-a urmărit cu stăruinţă şi acest aspect al problemei, iar la redactarea capitoului respectiv din monografia asupra rezultatelor săpăturilor am dedicat un amplu capitol locuinţelor, pe care le-am studiat cred în toate detaliile¹. Analizînd şi supunînd unei minuţioase critici atît ipotezele formulate mai înainte, cît şi datele puse la dispoziţie de această exhaustivă cercetare a aşezării de pe Holmul de la Hăbăşeşti, m-am oprit şi eu la concluzia că interpretarea cea mai plauzibilă a platformelor de lut ars ale căror resturi le găsim în aşezările cucuteniene este aceea potrivit căreia ele au fost construite din birne de lemn despicate, aşezate pe pămînt unele lîngă altele, peste care s-a aşternut un strat gros de lut bine făuit, aceste platforme fiind apoi arse intenţionat prin focuri aprinse pe ele, numai după aceea ridicîndu-se şi pereţii locuinţei².

În ultimii ani au fost semnalate platforme mai mult sau mai puţin similare atît în cuprinsul aşezării gumelniţene de la Căscioarele³, în aşezările culturii Petreşti din Transilvania centrală⁴, precum şi în unele aşezări neo-eneolitice din Iugoslavia⁵. În felul acesta problema platformelor de lut ars ale locuinţelor din această epocă dobîndeşte o importanţă mult mai mare, tocmai pentru că se extinde asupra unei arii deosebit de întinse. Nu trebuie totuşi să se încetăţenească convingerea că atare sistem de construcţie este exclusiv şi că în cuprinsul acestor culturi şi a acestei zone s-ar întîlni numai resturi de locuinţe cu platformă, deoarece aceasta ar fi o convingere cu totul greşită.

Intr-adevăr, la Căscioarele, din cele 16 locuinţe ale stratului superior de cultură, numai două aveau platformă — şi aceasta construită numai din lut aşternut în strat gros, fără substrucţie de lemnărie. Pe de altă parte, chiar în aşezările cucuteniene nu se poate vorbi exclusiv de locuinţe cu platformă. În săpăturile de lungă durată conduse de H. Dumitrescu şi de mine la Traian în aşezarea cucuteniană de pe Dealul Fîntînilor, datînd din faza A—B a culturii Cucuteni, am constatat că multe dintre locuinţe aveau platforme de lut ars construite după

¹ Vladimir Dumitrescu şi colaboratori, *Hăbăşeşti. Monografie arheologică*, Bucureşti, 1954; v. cap. II, p. 18—202.

² *Ibidem*, p. 182 şi urm. Aceasta era şi concluzia la care se opriseră mai înainte unii dintre cercetătorii ruşi şi sovietici şi, în ultimă instanţă, T. Passek, în lucrarea sa *Periodizaciia tripolskih poselenii*, MIA, 10, Moscova—Leningrad, 1949.

³ Vladimir Dumitrescu, *Principalele rezultate ale primelor două campanii de săpături din aşezarea neolitică tirzie de la Căscioarele*, în SCIV, 16, 1965, p. 215—237.

⁴ Iuliu Paul, *Aşezarea neolitică tirzie de la Poiana în Pisc*, în *Materiale*, VII, p. 109—112.

⁵ Se pot da multe exemple, dar cel mai concludent mi se pare acela din al cincilea nivel Vinča de la Varoš, în NV Bosniei, citat şi descris de A. Benac (*Studien zur Stein- und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan*, în *BerGK*, 42, 1961, p. 1—170; vezi p. 109—110). Stratul de lut ars al podelei avea pe faţa dinspre sol amprente de lemn groase, aşezate paralel; apoi s-a întins un nou strat de lut de 20 cm grosime, care de asemenea a fost ars, pe care s-a construit o vatră. Straturile de lut au fost arse pe loc, intenţionat, pentru a se asigura o izolare bună a podelei locuinţelor faţă de umezeala solului. Vezi de asemenea şi B. Iovanović-Iovan Glisic, *Station néolithique dans la localité de Kormadin près de Jakovo*, în *Starinar*, N.S., XI/1960, p. 113—139—142.

procedeu specific⁶, dar am descoperit și alte locuințe fără asemenea platforme, „podeaua” interioară fiind constituită de însuși solul bătătorit pe care fuseseră ridicate⁷. Dorind să discutăm aici unele aspecte ale problemei, nu socotim însă necesar să amintim toate așezările cucuteniene în care cercetările au semnalat în ultimul timp existența platformelor de lut ars, căci această enumerare nu ar contribui la lămurirea problemei. În schimb, deoarece în ultimul timp problema în sine a mai fost adusă în discuție și supusă unor critici destul de severe, ne vom opri asupra acestora. De altfel se știe că noi înșine, cu toate că am socotit că cea mai plauzibilă interpretare a acestor resturi de lut ars este aceea care le consideră arse intenționat, am enumerat și obiecțiile ce se pot aduce acestei interpretări, tocmai fiindcă unele dintre observațiile făcute în cursul săpăturilor de la Hăbășești nu concordă cu această interpretare, deși cele mai puternice argumente sînt în favoarea ei⁸.

Colegul Iuliu Paul de la Muzeul Brukenthal, care în ultimii ani s-a dedicat studierii culturii Petrești prin cercetarea sistematică a unor așezări ale ei, a încercat recent să explice într-un chip cu totul diferit și original problema platformelor, ajungînd la concluzia că acestea — construite din birne alăturate acoperite cu un strat gros de lipitură de lut — erau susținute pe piloți la o anumită distanță de sol și că deci arderea lor s-ar datora incendierii și distrugerii locuințelor — cînd resturile arse ale platformei s-au prăbușit la pămînt —, neputînd fi deci vorba de o ardere intenționată înainte de construirea pereților și a acoperișului⁹.

Deoarece ni se pare că această explicație nu concordă cu cele mai multe dintre datele obținute în săpături, iar argumentele aduse în sprijinul ei pot fi combătute, vom analiza în cele ce urmează ipoteza colegului nostru de la Sibiu.

Chiar dacă resturile unora dintre locuințele de la Hăbășești, ca și din alte așezări, prezintă „dislocări mai mult sau mai puțin evidente”¹⁰, această constatare nu este valabilă pentru toate locuințele diferitelor așezări cucuteniene și nici chiar pentru acelea de la Hăbășești citate în sprijinul acestei afirmații. Iar împrejurarea că la Poiana în Pisc resturile unei locuințe au fost găsite răvășite, în timp ce acelea ale alteia aflate în imediata ei vecinătate nu erau răvășite, nu poate duce la concluzia că răvășirea s-ar datora prăbușirii platformelor respective (suspendate pe piloți) în urma (sau în timpul) incendierii locuințelor¹¹. Nu este deloc obligator ca răvășirile ulterioare — petrecute de-a lungul cîteva decenii cînd aceste resturi părăsite au rămas descoperite — să fi afectat în aceeași măsură diferitele locuințe, fie ele și foarte apropiate. Dimpotrivă, dacă ar fi fost vorba de platforme suspendate și prăbușite din pricina incendiului, resturile lor ar fi trebuit să fie toate răvășite.

Comparația între felul cum se prezintă în secțiune arsura *vetrelor* și aceea a *platformelor* nu ni se pare concludentă; căci în timp ce pe vetre s-a aprins focul timp de luni și chiar ani de zile în continuare, mai ales în sezonul rece, fiind astfel firesc ca arderea să fi acționat cu timpul și asupra pămîntului de sub vatră, pe care l-a înroșit, pe platforme (dacă au fost arse intenționat, așa cum credem noi) focul nu va fi fost aprins decît cel mult cîteva zile, pînă ce scopul urmărit — transformarea lutului într-un fel de placă de cărămidă arsă — va fi fost atins, și bineînțeles ulterior, cînd a fost incendiată locuința. De altfel, dacă nu toate vetrele exterioare sînt bine fixate la sol¹², aceasta se datorește tocmai faptului că nu toate au fost folosite vreme îndelungată. Răvășirea și chiar răsturnarea parțială a unora dintre vetrele din cuprinsul locuințelor nu par a dovedi că ele n-au fost construite pe o platformă fixată la sol și că s-ar fi

⁶ Hortensia Dumitrescu și Vladimir Dumitrescu, *Săpăturile de la Traian-Dealul Fintinilor*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 157—178; v. p. 162 și urm.

⁷ *Ibidem*, p. 165—166 etc.

⁸ *Hăbășești*, p. 177 și urm.

⁹ Iuliu Paul, *În legătură cu problema locuințelor de suprafață cu platformă din așezările culturilor Petrești și Cucuteni-Tripolie*, în *SCIV*, 18, 1967, p. 3—24.

¹⁰ *Ibidem*, p. 4, nota 11.

¹¹ *Ibidem*, p. 4—6.

¹² *Ibidem*, p. 6.

aflat pe platforme suspendate pe piloți, așa cum se susține¹³, căci situația poate fi explicată tocmai prin împrejurarea amintită mai sus și pentru explicarea răvășirii unor platforme — și anume prin intervențiile ulterioare ale oamenilor și animalelor în lunga perioadă ce s-a scurs pînă ce un sol vegetal a acoperit toate aceste resturi, intervenții care puteau afecta prea bine numai anumite porțiuni din resturile arse ale locuințelor.

În unele dintre locuințele cercetate de noi în diferite așezări eneolitice am întîlnit vetre bine fixate la sol construite în interiorul locuințelor, atunci cînd nu exista platformă. Socotim verosimil că unele dintre locuințele de la Hăbășești în care s-au găsit atît vetre pe sol, bine aderente la teren, cît și rame de lut ars pentru rîșnițe de piatră, de asemenea construite pe sol și bine aderente, nu vor fi avut platforme, resturile respective de chirpic ars provenind foarte probabil de la pereții arși și prăbușiți. Dar în același timp s-a găsit la Traian o vatră în bună stare, construită pe o platformă bine arsă și păstrată în condiții aproape excepționale, prezentîndu-se ca o suprafață unitară numai crăpată și puțin vâlurită (din pricina tasării inegale a solului)¹⁴; nu vedem însă — dacă ar fi fost vorba de o platformă pe piloți, arsă și prăbușită în timpul incendierii locuinței — cum vatra aceasta, cu gardina aproape intactă, s-ar fi putut păstra *nemişcată* pe platformă. De altfel, abstracție făcînd de vatră, nici platforma însăși nu s-ar fi putut păstra în starea în care am descoperit-o după atîtea mii de ani, dacă într-adevăr ea s-ar fi prăbușit de la cîțiva zeci de centimetri. O dovadă tot atît de concludentă o constituie de altfel lavița dintr-una din locuințele așezării de tip Cucuteni B de la Glăvăneștii Vechi construită pe platforma de lemnărie și lut ars a locuinței^{14 bis}, ca să nu mai amintim decît în treacăt de nenumăratele resturi de vetre, „altare” și altele construite de asemenea pe platforme și păstrate *in situ* în așezările tripoliene.

Prăbușirea platformelor în urma incendierii locuințelor ar fi dus inevitabil, și în toate cazurile, la o sfărîmare și dislocare mult mai accentuată a lutului ars al acestor platforme. Numai fixarea lor la sol *ab initio* le-a permis să se păstreze în condiții adesea optime. Și la Hăbășești și la Traian numărul locuințelor ale căror platforme nu erau nici răvășite nici dislocate este destul de mare, ele prezentîndu-se de multe ori ca o placă omogenă crăpată, fără dislocările substanțiale pe care le implica neapărat prăbușirea lor de pe piloți. Cu atît mai mult cu cît o asemenea prăbușire nu se putea petrece în același moment pentru întreaga platformă, ci ar fi avut loc treptat, pe porțiuni; în consecință niciodată nu s-ar mai fi putut găsi platforme bine și chiar foarte bine păstrate.

Spre aceeași concluzie ne îndreaptă de altfel și o descoperire făcută la Tîrpești, în cuprinsul unei locuințe cu platformă tipică: într-o parte a acestei locuințe fusese construit un cuptor destul de mare, ai cărui pereți erau bine fixați pe platformă, dar aceasta *nu* se întindea și sub cuptor, vatra acestuia fiind construită direct pe sol. Firește că dacă o asemenea platformă ar fi fost suspendată pe piloți, cuptorul nu putea fi construit cu pereții pe platformă și cu vatra dedesubt, la cîțiva zeci de centimetri de sol; și de altfel într-un asemenea caz cuptorul s-ar fi sfărîmat cu totul!

Locuințele cu platforme bine păstrate despre care am amintit sînt destul de numeroase, așa încît nu pot fi considerate excepții; dar chiar dacă ar fi adevărate excepții, ele tot ar exclude posibilitatea construirii platformelor pe piloți. Mai mult decît atît. În timpul săpăturilor noastre am constatat că un număr foarte mare de platforme (sau de resturi de platforme), mai ales atunci cînd se prezentau ca o placă compactă și crăpată, aveau perfect la sol, ajungînd să constituie aproape o masă compactă cu pămîntul de sub ele, în timp ce pămîntul de deasupra putea fi foarte ușor înlăturat cu șpaclul. Atît la Hăbășești cît și la Traian—Dealul Fîntînii demontarea lor a constituit o adevărată problemă, cerîndu-ne un efort deosebit; se poate spune că în aceste cazuri noi a trebuit să distru-

¹³ *Ibidem*, nota 13.

¹⁴ *Materiale*, VI, p. 168—169.

^{14 bis} I. Nestor și colaboratori, *Săpăturile de pe șantierul Valea Jiției (Iași—Botoșani—Dorohoi) în anul 1950*, în *SCIV*, II, 1951, 1, p. 53—76; vezi p. 61—62.

gem platforme foarte bine păstrate timp de mii de ani, pentru a putea studia toate aspectele problemei platformelor cucuteniene și a putea apoi săpa și sub ele.

Cu prilejul ridicării plăcilor s-a putut face în foarte multe cazuri, între altele, o observație concludentă în același sens: amprente de lemnuri despicate și alăturate care formau baza platformei se păstrau perfect de la o margine la alta a locuinței (perpendicularare pe direcția celor doi pereți lungi) pe fața inferioară a „chirpicului” ars, ceea ce ni se pare că dovedește în chip indiscutabil că întreaga platformă a fost în contact nemijlocit cu pământul *dintru început*; o prăbușire în timpul și din cauza incendiului ar fi dislocat și de multe ori ar fi suprapus sau ar fi schimbat direcția diferitelor plăci și bucăți de chirpic ars. Iar faptul că solul păstra și el amprenta perfectă a lemnurilor fixate paralel unele lângă altele nu se poate explica decât tocmai prin presiunea exercitată de platforma *intactă* în întregimea ei, o presiune constantă și de lungă durată asupra solului, exercitată în tot timpul cât locuința a fost folosită. Dacă platformele ar fi fost suspendate pe piloți și ar fi căzut la sol numai în urma incendiului locuințelor, nu ar fi avut cum să imprime pe sol amprente de lemnuri respective.

Amintind că resturile unora dintre locuințe se află pe teren în pantă, Iuliu Paul socotește că și această situație poate fi invocată în sprijinul ipotezei sale; pe asemenea terenuri, dacă platformele ar fi fost construite direct pe sol, ar fi trebuit să se facă unele amenajări prealabile, ale căror urme n-au fost însă identificate în timpul săpăturilor¹⁵. Cred însă că acolo unde va fi fost nevoie de unele amenajări — respectiv de o nivelare a terenului — aceasta nu trebuia neapărat făcută prin depunerea unui strat de pământ în porțiunea mai joasă (strat care ar fi fost desigur observat în timpul săpăturilor), ci dimpotrivă prin răzuirea porțiunii mai înalte, operație care nu mai putea lăsa urme vizibile până în zilele noastre.

Nouă nu ni se pare concludent faptul că „ansamblul resturilor locuinței nr. 1” de la Păuca „lasă impresia unei prăbușiri”¹⁶, deoarece însuși descoperitorul arată că ele se aflau pe un teren în pantă, în apropiere de viroagă. Explicația firească trebuie căutată în surparea (bruscă sau treptată, de-a lungul mileniilor) a terenului pe care se aflau resturile locuinței și nicidecum în prăbușirea platformei suspendate pe piloți, în timpul incendiului. Iar în legătură cu constatarea că într-adevăr de multe ori și în destule așezări unele dintre resturile platformelor și în general ale locuințelor din așezările cucuteniene sînt aflate pe un teren *acum* în pantă ușoară, este cazul să amintim că încă de acum 15 ani am arătat că, după părerea unor geologi, actualele pante laterale ale boturilor de deal și ale teraselor ar putea rezulta de pe urma tasărilor și ușoarelor surpări de-a lungul mileniilor, datorită pinzelor freatice de apă¹⁷ sau, adăugăm noi, altor împrejurări (cutremure etc.).

O constatare repetată, care ne-a surprins destul de mult atît la Hăbășești cît și la Traian—Dealul Fintinilor, a fost lipsa aproape totală a cărbunilor sub platformele arse, cărbuni care ar fi trebuit să rămînă pe sol în urma consumării cantității apreciabile de lemnuri folosite la construirea platformelor. Iată însă că la Păuca, chiar în locuința nr. 1 mai sus amintită, pe fața inferioară a „chirpicului” s-au găsit cărbuni numeroși, uneori în „fișii lungi de cite 30—40 cm și groase de cca. 20 cm, lipite pe fața inferioară, dinspre sol, a chirpicului”¹⁸. Nouă ni se pare că această descoperire pledează tocmai pentru construirea platformei direct pe sol și nu împotriva acestei explicații; într-adevăr, este greu de crezut că, la prăbușirea unei platforme de la 30—50 cm înălțime, cărbunii nu s-ar fi fărîmițat cu totul. Iar faptul că în această locuință cărbunii nu s-au găsit decât în zona de pantă nu ni se pare că pledează în favoarea construirii platformei pe piloți, dovedind că „arderea prealabilă, intenționată, a platformei ar fi exclusă”¹⁹, căci indiferent dacă o platformă suspendată pe piloți este situată pe un teren parțial sau total în pantă, prăbușirea platformei în timpul incendiului nu se

¹⁵ Iuliu Paul, *op. cit.*, p. 8.

¹⁶ *Ibidem*, p. 10.

¹⁷ Hăbășești, p. 184.

¹⁸ Iuliu Paul, *op. cit.*, p. 12.

¹⁹ *Ibidem*, p. 15.

fața în același moment pe toată suprafața ei, ci foarte probabil pe porțiuni, în funcție de intensitatea focului într-un punct sau altul, condiționată și ea de diverși factori.

În aceeași ordine de idei sîntem foarte mulțumiți că „analiza microscopică a urmelor de pe fața dinspre sol a platformelor a atestat prezența *constantă* (sublinierea noastră!) a unor particule mici de cărbune printre resturile de pămînt și cenușă”²⁰, deoarece în felul acesta se înlătură una dintre îndoielile noastre în privința arderii intenționate a platformelor (lipsa cărbunilor sub platformele arse). Și nici părerea că chirpicul platformelor suspendate pe piloți fiind ars la un foc deschis avea asigurată o ardere uniformă (spre deosebire de o ardere la sol, care nu putea fi uniformă) nu ni se pare hotărîtoare, de vreme ce platforma suspendată a unei locuințe incendiate trebuia desigur să se prăbușească cu mult înainte ca arderea lutului platformei să-i fi asigurat acestuia un aspect cu totul uniform.

Un alt argument pe care colegul Iuliu Paul își întemeiază ipoteza asupra locuințelor pe piloți este acela al gropilor pentru piloți găsite în săpăturile sale. Firește, critica sa²¹ asupra încercării de reconstituire a locuințelor de la Ariușd de F. László este întemeiată, deoarece nimeni nu crede că se mai poate vorbi astăzi de locuințe-megaron în cultura Cucuteni. Dar aceasta nu înseamnă că gropile de pari descoperite atît la Ariușd cît și în alte așezări cucuteniene, inclusiv aceea de la Berești-Bîzanu²², ar fi fost destinate unor piloți pentru susținerea platformelor la oarecare distanță de sol. Părerea noastră este că nici gropile descoperite la Păuca nu erau altceva decît tot gropi pentru pari și nu pentru piloți. După cum se poate vedea din figurile 7/1 și 10 ale lucrării lui I. Paul, aceste gropi nu sînt situate nici pe toate laturile locuinței, nici în linii perfect drepte, așa cum ar fi trebuit dacă respectivii piloți susțineau în același timp și platforma și pereții locuinței. Unele dintre aceste gropi au fost săpate la extremitățile unor alte gropi mult mai mari, considerate „șanțuri de plantare a piloților”²³, dar faptul că gropile de pari se află întotdeauna la o extremitate a acestor „șanțuri” și nu în mijlocul lor, pare destul de curios, dacă aceste șanțuri au fost „săpate pentru a îngădui îngroparea piloților de susținere la o adîncime care să asigure susținerea construcției”²⁴. Însăși forma acestor „șanțuri de plantare” este curioasă, căci săparea unor gropi pentru piloți nu trebuie să ducă la aceste forme, iar plantarea piloților ar fi fost mai firească la mijlocul lor. Pe de altă parte, ori cît de mult s-ar fi bătătorit pămîntul cu care s-au umplut șanțurile după plantarea piloților, este sigur că tocmai din pricina dimensiunilor prea mari ale acestor „șanțuri” pămîntul de umplutură nu mai avea aceeași rezistență ca pămîntul neumblat și deci piloții nu mai puteau prezenta aceeași siguranță. De altfel, asemenea șanțuri, dacă aveau într-adevăr acest rost, trebuiau săpate și găsite de-a lungul tuturor laturilor.

Oricum ar fi, în nici una din săpăturile noastre, în așezări cucuteniene sau aparținînd altor culturi, n-am găsit urme de șanțuri pentru fixarea parilor; și nu pentru că metoda de săpături aplicată de noi n-ar fi fost adecvată, ci pentru că pur și simplu asemenea șanțuri n-au existat în aceste așezări. Într-adevăr, după demontarea resturilor locuințelor, terenul a fost săpat de noi în continuare și apoi crestat cu o serie de tranșee paralele foarte apropiate, pînă la pămîntul viu, ceea ce ne-ar fi dat posibilitatea, fără îndoială, să descoperim atît gropile parilor, cît mai ales, șanțurile de fixare a lor, dacă ele ar fi existat. Dovadă că este așa o constituie, între altele, descoperirea — de o importanță deosebită pentru cunoașterea unor aspecte ale suprastructurii comunităților cucuteniene din faza A—B — a „vaselor de fundație”, ofrande îngropate la o adîncime destul de mare aproximativ la mijlocul terenului pe care urma să se construiască locuința, și care pentru prima dată au fost descoperite de noi la Traian—Dealul Fîntînii. Amintim de asemenea că în așezarea de la Căscioarele am descoperit recent, pe marginea restu-

²⁰ *Ibidem*, p. 15, nota 17.

²¹ Iuliu Paul, *op. cit.*, p. 16.

²² I. T. Dragomir, *Unele considerații cu privire la modul de construcție al locuințelor din așezările culturii Cucuteni—Tripolie*, în *SCIV*, XIII, 1962, p. 393—397.

²³ Iuliu Paul, *op. cit.*, p. 17.

²⁴ *Ibidem*.

rilor unor locuințe arse din stratul corespunzător fazei Gumelnița A₂, în număr destul de mare gropi de stilpi, unele pline cu cărbunele rămas în urma arderii stilpilor.

Nu trebuie uitată de altfel nici împrejurarea că locuințele din faza A din așezarea eponimă de la Cucuteni, acelea de la Ruginoasa și desigur și din celelalte așezări situate în zona podișului moldovenesc dintre Siret și Prut, erau construite uneori aproape direct pe lespezile de stîncă ale platformei podișului, așa încît săparea gropilor pentru stilpii (piloții) ce ar fi urmat să susțină platforma „suspendată” și pereții locuințelor era în fapt imposibilă și cu atît mai mult săparea unor șanțuri pentru fixat piloții. După cum se știe, H. Schmidt a presupus că stilpii de susținere ai pereților și a acoperișului locuințelor au fost înfipti în tălpi de lemn fixate pe laturile locuințelor²⁵, întocmai ca la construcțiile actuale din zonele de pădure. Nu știu dacă observațiile făcute cu prilejul săpăturilor din ultimii ani în așezarea de pe Cetățuia de la Cucuteni confirmă sau nu această explicație; dar la Traian—Dealul Fintinilor (într-o zonă în care, de altfel, această stîncă nu există, iar locuințele erau construite pe un sol care ar fi dat posibilitatea săpării gropilor pentru fixarea stilpilor) nu numai că, după cum am spus, n-au fost găsite gropi pentru stilpi, dar am descoperit *in situ* (și am desenat la milimetru cu toate detaliile) amprenta lăsată în chirpicul ars suprapus platformei de-a lungul unuia dintre pereții lungi de o *talpă* de lemn, în care erau desigur înfipti parii pentru susținerea peretelui acoperișului²⁶. Iată deci că presupunerea lui H. Schmidt s-a dovedit cu totul exactă. Și deoarece lutul în care fusese fixată această talpă fusese aplicat pe platformă, talpa nu ar putea fi interpretată drept o ramă care prindea capetele transversale ale birnelor platformei, tocmai fiindcă între ea și aceste birne se afla lutul platformei, gros de peste 10—15 cm.

O altă problemă discutată în articolul citat al lui Iuliu Paul este aceea a pereților locuințelor. Dacă este oarecum adevărat că „urme sigure de pereți s-au găsit destul de rar la Hăbășești”²⁷, este tot atît de adevărat că totuși ele s-au găsit; în monografia consacrată așezării de la Hăbășești am reproduș de altfel schița unei porțiuni de perete, executată pe baza descoperirilor făcute *in situ*²⁸, așa încît problema poate fi considerată rezolvată. Iar în alte așezări, de exemplu la Traian—Dealul Fintinilor, s-au găsit frecvent dărîmături destul de consistente de pereți arși, construiți din lemne și nuiiele pe care se aplica (uneori pe ambele părți) un strat de lut. De altfel am avut prilejul să precizăm nu numai odată și am amintit și mai sus că, alături de locuințele cu platformă de lut ars, se aflau și resturile locuințelor fără platformă, toate aceste resturi de chirpic ars — de factură, consistență și mărime diferite de acelea ale platformelor — provenind de la pereții arși și prăbușiți²⁹. De aceea soluția la care se oprește I. P. pentru trei dintre pereții locuințelor, care ar fi fost „căptușiți cu snopi de paie sau stuf”³⁰ nu ni se pare nici concludentă, nici necesară; și nu numai pentru că totuși în clima continentală destul de aspră a regiunilor noastre pereții de lemn și nuiiele necăptușiți cu lut nu-i puteau apăra în chip suficient de frig pe locuitori. Comparația cu acoperișurile de stuf nu mi se pare nici ea concludentă, deoarece între rolul acoperișului și acela al pereților este totuși o deosebire.

Despre modelele de locuințe pe piloți s-a discutat și în trecut destul de mult. Este probabil că în unele regiuni de dealuri și în acelea mlăștinoase, asemenea locuințe pe piloți vor fi existat și în epoca neo-eneolitică. În felul acesta modelul de locuință de la Aldeni-Buzău³¹, descoperit într-o așezare de dealuri destul de ondulate (în care în zilele noastre încăperile destinate locuirii propriu-zise se află de multe ori la „etaj”, deasupra grajdului, a pivniței etc. construite la sol și ajutînd astfel la obținerea unui nivel orizontal pentru încăperile de deasupra), ar

²⁵ H. Schmidt, *Cucuteni*, Berlin, 1932, p. 7.

²⁶ *Materiale*, VI, p. 168-169.

²⁷ Iuliu Paul, *op. cit.*, p. 18.

²⁸ *Hăbășești*, p. 150, fig. 2.

²⁹ Hortensia Dumitrescu și Vladimir Dumitrescu, *op. cit.* Amintim de altfel că încă de la început am arătat că unele dintre locuințele de la Hăbășești, ale căror resturi erau foarte răvășite, nu aderau la sol și nu prezentau pe fața inferioară amprente de lemnărie, nu vor fi avut platformă.

³⁰ Iuliu Paul, *op. cit.*, p. 18.

³¹ I. T. Dragomir, *op. cit.*, p. 393—394.

putea să reprezinte o realitate. Nu trebuie exclus nici că reprezentarea pictată de la Turdaș ar putea reda fidel aspectul unei locuințe din marginea apei; dar aceasta nu ne poate determina să generalizăm, căci tot la Turdaș s-a găsit și un model de locuință cu ușa aproape de acoperiș, reprezentând poate un bordei. Pe de altă parte, în cazul locuințelor pe piloți, platformele de lemnărie nu trebuiau acoperite cu un strat gros de lut, ci numai cu unul foarte subțire, așa încât sistemul de construire al lor diferea de acela al platformelor locuințelor cucuteniene. Greutatea unui strat masiv de lut, depășind uneori 15 cm grosime, ar fi cerut un număr foarte mare de piloți groși atît pe laturile platformei cît și sub ea. Cred că, dacă cineva și-ar lua sarcina să calculeze greutatea lutului și a bîrnelor groase transversale ale unei platforme, ar ajunge la aceeași concluzie și ar exclude *de plano* explicația platformelor construite pe piloți.

În sfîrșit, prăbușirea platformelor în urma incendierii locuințelor ar fi dus inevitabil și în toate cazurile la sfărîmarea mult mai accentuată a chirpicului acestor platforme. Dacă, așa cum s-a spus și am arătat noi înșine, uneori resturile lor sînt destul de sfărîmate, în foarte multe cazuri — și la Hăbășești și la Traian și în alte așezări — platformele se prezentau, după cum am mai spus, ca o masă omogenă (aproape ca o placă) crăpată, fără dislocările substanțiale pe care le implica prăbușirea lor de la cîțiva zeci de centimetri. Cu atît mai mult cu cît această prăbușire nu se putea petrece în același timp pentru întreaga platformă, ci se va fi petrecut treptat, pe porțiuni, și în consecință *niciodată* nu am mai fi găsit platforme bine și chiar foarte bine păstrate.

De altfel nu știu dacă în ultima vreme nu se afirmă prea ușor că *toate* resturile de chirpic ars cu urme de lemnărie groasă provin de la platforme. Dacă în așezările respective ele nu aderă niciodată la sol și sînt în genere împrăstite (sau chiar îngrămădite, dar nu întinse în poziție orizontală la sol, cu amprente bîrnelor pe pămînt), fără a lăsa să se contureze cu oarecare precizie forma platformei, atunci aceste resturi ar putea proveni foarte bine de la pereții arși și prăbușiți, la construcția cărora s-a folosit lemnărie foarte multă și groasă, cum este cazul celor mai multe locuințe ale culturii Gumelnița³².

Credem că pentru lămurirea definitivă a problemei un pas temeinic înainte se va putea face dacă am continua noi experiențele făcute pe scară redusă acum cîteva decenii de unii cercetători sovietici: ar trebui să construim cîteva mici platforme de lut pe bîrne masive și apoi să ardem pe ele focuri puternice 2—3 zile, spre a se vedea cum vor arăta după stingerea acestor focuri și eventual să construim și o mică locuință pe piloți, cu platformă de bîrne acoperite cu lut gros și să-i dăm foc...

Dar pînă atunci sîntem convinși că ipoteza platformelor suspendate pe piloți nu constituie o rezolvare a problemei; chiar dacă mai există unele aspecte nelămurite în legătură cu platformele de lut ars ale locuințelor eneolitice, ipoteza cea mai plauzibilă rămîne deocamdată aceea a platformelor de bîrne așternute pe pămînt și acoperite cu un strat destul de gros de lut, și apoi arse intenționat.

VLADIMIR DUMITRESCU

À PROPOS DES PLATE-FORMES EN TERRE CUIES DES CERTAINES CULTURES ÉNÉOLITHIQUES

(Résumé)

L'auteur remet en discussion le problème des habitations à plate-forme en terre glaise cuites des cultures de Cucuteni—Tripolie et de Petrești, étant d'avis qu'on ne peut pas accepter l'hypothèse récemment formulée par Iuliu Paul; selon cette

³² N-am crezut necesar să discutăm aci ipoteza veche a arheologului rus Chvoika, readusă acum cîțiva ani în discuție de I. T. Dragomir (*op. cit.*) și amplificată, potrivit căreia și pereții erau arși intenționat, deoarece Iuliu Paul (*op. cit.*, p. 16, nota 22) a adus împotriva ei argumente care mi se par hotărîtoare.

hypothèse ces habitations — et, par conséquent, les plate-formes elles mêmes — étaient construites sur pilotis, ayant été brûlées à l'occasion de l'incendie qui a ravagé ces habitations. Cependant, si les plate-formes avaient été vraiment construites sur pilotis, elles se seraient complètement disloquées et dispersées lors des incendies, en tombant d'une hauteur de quelques dizaines de centimètres. Les fouilles ont prouvé que beaucoup de plate-formes de la culture Cucuteni n'étaient point disloquées; assez souvent même elles conservaient l'aspect d'une grande plaque en terre cuite, fissurée. Cette situation n'aurait pas été possible si les plate-formes avaient tombé d'une certaine hauteur. D'autre part, un nombre assez grand de ces plate-formes adhéraient parfaitement au sol, sur lequel on observait encore très bien les empreintes des poutres en bois qui avaient été recouvertes de la couche de terre glaise; ce soubassement en bois des plate-formes n'aurait pu laisser des empreintes que s'il avait été posé à même le sol.

À l'intérieur des habitations on retrouve assez souvent des foyers intacts, construits directement sur la plaque en terre cuite de la plate-forme, foyers qui conservent quelquefois leur bordure *in situ*, ce qui n'aurait pas été possible si les plate-formes avaient brûlé à l'occasion de l'incendie des habitations.

Dans la station de Traian—Dealul Fintinilor on a découvert aussi les empreintes d'une poutre horizontale le long d'une des cotés longs d'une habitation, poutre qui avait été fixée sur la plate-forme même; ceci prouve sans doute que les poteaux qui soutenaient les parois et le toit étaient fixés dans des poutres horizontales posées le long des cotés des plate-formes, celles-ci étant à leur tour fixées au sol et non pas suspendues sur des pilotis. Quant aux fosses mises au jour dans la station de Păuca, fosses creusées — selon I. Paul — pour l'implantation des pilotis, si vraiment elles avaient eû cette destination, on aurait dû les trouver le long de toutes les cotés des habitations des différentes stations des cultures de Cucuteni et de Petrești, ce qui n'est pas le cas.

Par conséquent, selon l'auteur, à l'heure actuelle l'explication la plus plausible des plate-formes en terre cuite découvertes dans les stations de ces cultures est qu'elles ont été construites sur des poutres en bois fixées au sol et recouvertes d'une couche assez compacte de terre glaise, brûlée intentionnellement avant de bâtir les parois, même si l'on peut encore formuler certaines objections à cette interprétation.

DEPOZITUL DE BRONZURI DE LA OTOMANI

În primăvara anului 1966 Muzeul Județean Bihor a fost înștiințat de C.A.P. Otomani că în localitate s-au descoperit mai multe obiecte de bronz¹. În urma unei deplasări rapide la fața locului — chiar în ziua descoperirii — s-au putut recupera în totalitatea lor piesele găsite.

Obiectele de bronz, reprezentînd de fapt un depozit, au fost găsite în incinta stațiunii eponime Otomani, intrată în literatura de specialitate sub denumirea de „Cetatea de pămînt”². Depozitul de obiecte a fost reperat cu ocazia săpării unui canal de irigație într-o porțiune a insulei ce nu era cuprinsă în zona săpăturilor arheologice din anii trecuți. Întrucît depozitul de bronzuri a fost descoperit întîmplător de muncitorii care au participat în repetate rînduri la campaniile noastre arheologice, relațiile lor în ceea ce privește condițiile de descoperire pot fi considerate veridice: au fost descoperite la o adîncime de 0,40 m, între dărîmăturile unei locuințe³, în apropierea unei vetre de foc, într-un context ceramic ce se încadrează în faza a III-a a culturii Otomani. Piesele, în general, nu au fost grupate, ele fiind împrăștiate pe o suprafață de circa 1 m², cu excepția saltaleonilor legați cu o sîrmă de bronz într-un mănunchi⁴.

Depozitul, alcătuit din 99 de piese, a fost achiziționat și inventariat la Muzeul Județean Bihor, sub numerele 3.562—3.660. În ansamblu nu prezintă o prea mare varietate, el putînd fi împărțit în 5 grupe bine definite: 1) falere, 2) tutuli, 3) nasturi din bronz, 4) ace de podoabă și 5) saltaleoni⁵. În afară de aceste categorii, care însumează fiecare mai multe piese, din depozit mai face parte și o plăcuță oval-alungită, avînd la mijloc un buton proeminent prins vertical (inv. nr. 3589, fig. 2/17), probabil butonul de la partea centrală a unei brățări spiralice.

Fiecare categorie de obiecte prezintă mai multe serii în ceea ce privește dimensiunile (în mod special la falere). Exemplarele care au aceleași dimensiuni sînt atît de asemănătoare între ele, încît înclinăm să credem că au fost turnate în același tipar.

Descrierea obiectelor

1) Falerele în număr de 17 (inv. nr. 3562—3574, 3578—3581, fig. 1—2/1—9, 1—6) sînt făurite prin turnare. Ele au o formă concav-discoidală, cu mijlocul suprafeței exterioare marcat printr-un buton, iar marginile sînt ciocănite ulterior în formă de gardină. O variantă a tipului de faleră descris mai sus o con-

¹ Mulțumim și pe această cale conducerii CAP Otomani pentru sprijinul continuu acordat muzeului nostru în depistarea și salvarea obiectelor arheologice din raza satului.

² Rezultatele campaniilor arheologice efectuate în această stațiune au fost publicate de K. Horedt, M. Rusu, I. Ordentlich, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 317 și urm.; I. Ordentlich, Поселения в Отомани в свете последних раскопок, în *Dacia*, N.S., 1963, p. 125 și urm.

³ Locuința în care a fost descoperit depozitul de bronzuri aparține cu certitudine ultimului nivel de locuire din „Cetatea de pămînt”, nivel aparținînd, din punct de vedere al cronologiei interne a culturii Otomani, ultimei etape; ceea ce rezultă, în afara realităților stratigrafice, și din contextul ceramic adiacent, descoperit împreună cu depozitul.

⁴ Sîrma de bronz cu care au fost legați saltaleonii, inițial a fost identică cu cea din care sînt executați saltaleonii. Dar, în scopul mai sus amintit, a fost întinsă.

⁵ Dimensiunile, numerele de inventar și anumite caractere aparte rezultă din tabelul anexat.

stituie exemplarul cu nr. inv. 3562, (fig. 1/1—1a), confecționat dintr-o placă rotundă de bronz, obținută prin ciocănire. În jurul butonului central sînt dispuse ca ornament două cercuri concentrice reliefate. Pe bordură, spre interior, are un șir de găuri, obținute prin perforarea metalului la rece, prin dispunere la intervale regulate. Aceste găuri aveau în exclusivitate un rol decorativ, deoarece dispuse fiind la intervale foarte mici nu puteau juca un rol funcțional la prinderea piesei de pînză sau piele. Spre deosebire de celelalte piese, ale căror urechi au fost realizate prin turnare — odată cu piesa — la acest exemplar ea a fost aplicată ulterior. Urechea este confecționată dintr-o bară relativ groasă cu capetele deschise, unite printr-un manșon după lipire, prin sistemul „forjă“, de corpul falerei. Interesant de semnalat este faptul că lipirea a fost executată probabil cu un metal de compoziție chimică diferită față de metalul din care era turnată piesa, întrucît patina este de altă culoare.

Din punct de vedere al dimensiunilor, falerile se pot împărți în trei grupe:

- a) piesele cu nr. de inventar 3.562—3.564 (fig. 1/1—3),
- b) piesele cu nr. de inventar 3.565—3.574 (fig. 1—2/4—9, 1—2) și
- c) piesele cu nr. de inventar 3.578—3.581 (fig. 2/3—6).

2) Tutulii în număr de 7 cu nr. inv. 3.575—3.577; 3.582—3.585 (fig. 2/7—13) sînt lucrați prin turnare în negative trivalve. Piesele sînt prevăzute cu o gardină lată. Corpul propriu-zis, puternic proeminent, este de formă conică, terminat printr-un buton relativ aplatizat. Pe corp au ca ornament mai multe rînduri de cercuri dispuse concentric și reliefate, obținute prin turnare. În dreptul golului conic se aplica o bară cu rolul funcțional de ureche de susținere. Ea are secțiunea oval-alungită și a fost turnată concomitent cu piesa propriu-zisă.

Din această grupă de piese un singur exemplar (nr. inv. 3.575, fig. 2/7) este decorat. Motivele triunghiulare sînt incizate pe gardină, iar interiorul acestora umplut cu hașuri oblice. Motivul decorativ a fost incizat relativ neglijent, după ce piesa fusese turnată⁶.

3) Nasturii din bronz, în număr de 3 cu nr. inv. 3.586—3.588 (fig. 2/14—16), au forma unor calote sferice, pe fața interioară cu cîte o bară transversală — ce are secțiunea oval-ascuțită — jucînd rolul unor urechi de prindere. Piesele au fost realizate prin turnare, în tipare bivalve. Un singur exemplar nr. inv. 3.588 (fig. 2/16) este decorat pe margine cu un brîu format din mici găuri dispuse la distanțe relativ egale, executate la rece după turnarea piesei.

4) Acele de podoabă, în număr de 2, nr. inv. 3.590—3.591 (fig. 2/18—19), prezintă tipuri diferite: a) Ac de podoabă (nr. inv. 3.590, fig. 2/18), are în partea superioară o protuberanță de formă alungită, legată organic cu un inel lateral urmat de trei gituri succesive, și terminat într-un cap discoidal. Piesa a fost turnată într-o formă bivalvă. b) Ac de podoabă (nr. inv. 3.591, fig. 2/19) avînd în partea superioară o protuberanță sferică, flancat de un cap în formă de bulb de ceapă. Și această piesă a fost turnată într-un tipar bivalv.

5) Saltaleonii, în număr de 69, nr. inv. 3.592—3.660 (fig. 2/20), sînt executați din sîrmă cu secțiunea plată și răsuciți în formă de spirale continue. În general piesele întregi au același diametru și lungime.

Din descriere rezultă că depozitul de bronzuri de la Otomani se compune numai din piese de harnașament și de port. Unitatea depozitului este asigurată, pe lîngă condițiile sigure de găsire menționate, și de patina identică a pieselor, excepție făcînd patina de pe urechea piesei cu nr. inv. 3.562 (fig. 1/1—1a) care (cum s-a amintit) a fost realizată dintr-un alt aliaj. Patina de pe piese apare sub forma unei patine nobile, de culoare verde închisă uniformă pe toată suprafața pieselor.

⁶ Motivul decorativ de pe piesă se întîlnește adesea și în repertoriul motivistic de pe vasele de tip Otomani. Acest caz nu este izolat. Cu ocazia săpăturilor efectuate la „Cetatea de pămînt“ a fost găsit un ac de podoabă cu capul discoidal decorat cu un motiv stelar, motiv ce apare și pe un vas descoperit în imediata apropiere a acului. De menționat și faptul că respectivul motiv incizat și umplut cu hașuri oblice este frecvent în epoca bronzului, fiind răspîndit în cadrul diferitelor culturi ale acestei epoci pe teritoriul întregii țări.

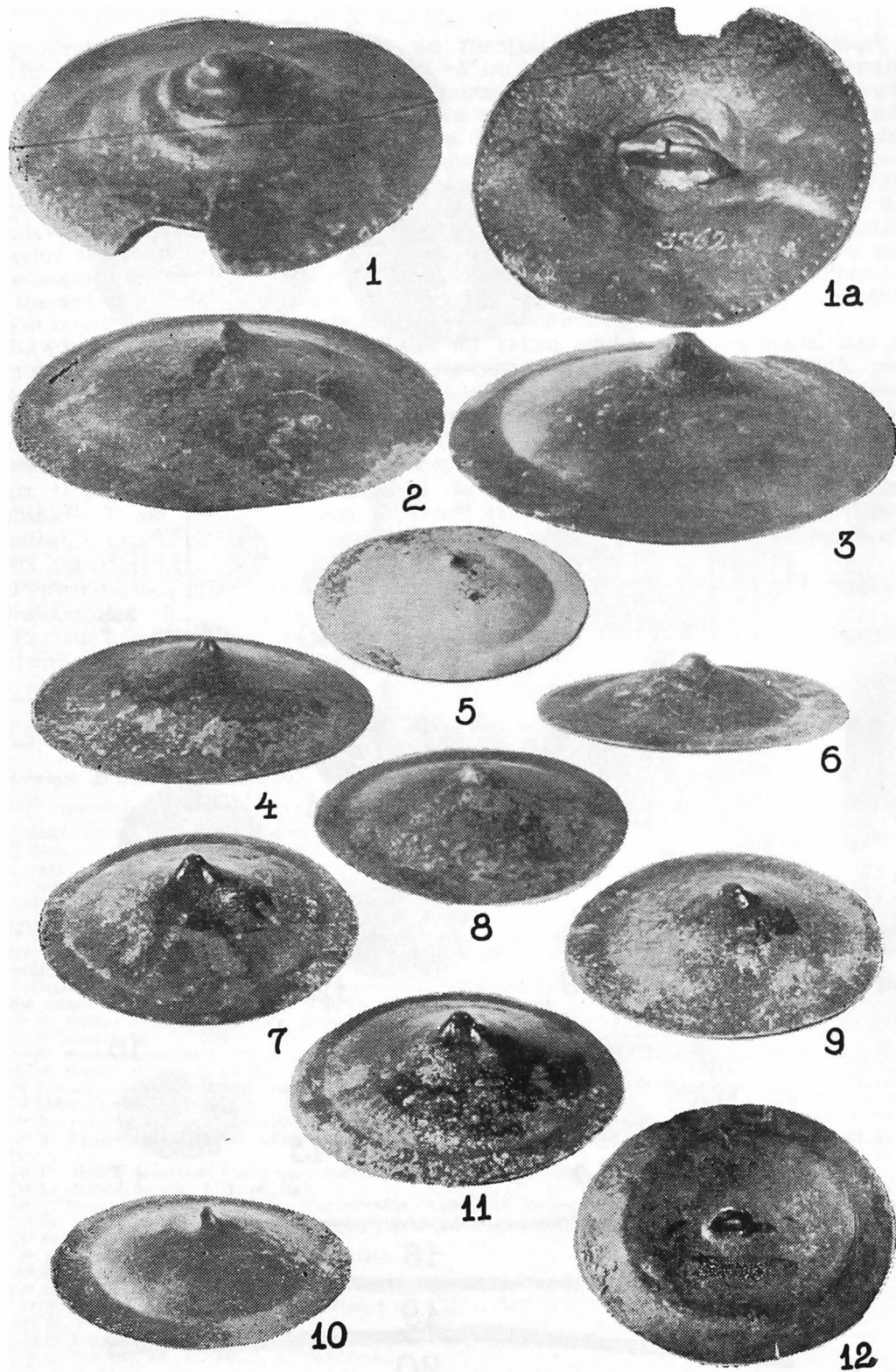

Fig. 1. Depozitul de bronzuri de la Otomani.

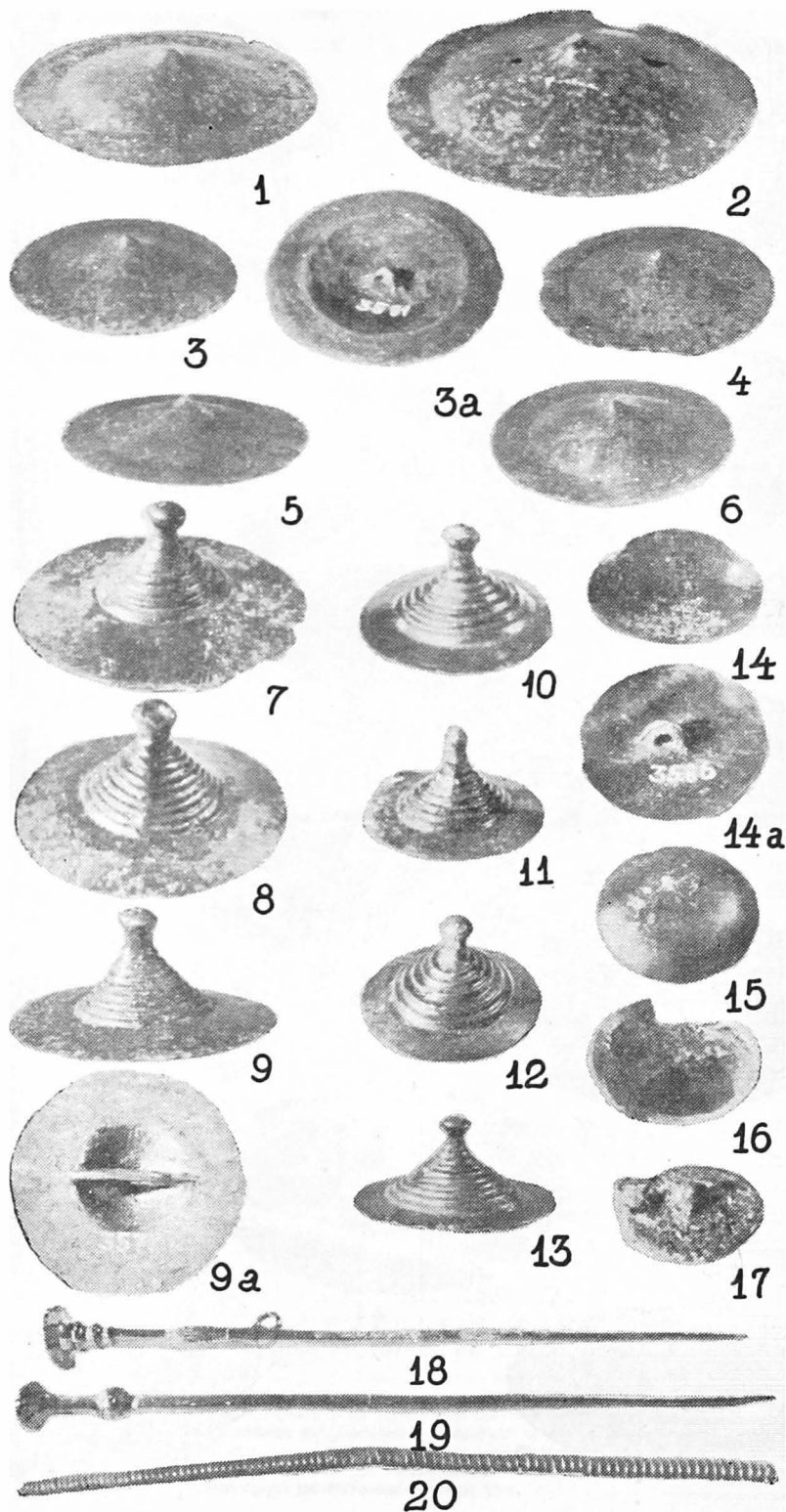

Fig. 2. Depozitul de bronzuri de la Otomani.

Analizele cantitative și calitative au furnizat date extrem de prețioase⁷; din ele în mod evident se detașează faptul că în compoziția tuturor pieselor analizate — ca un element desigur auxiliar — figurează nichelul, care face parte probabil din compoziția inițială a minereului și nu este un amestec ulterior. Dar în stadiul actual al cercetărilor privind tehnologia bronzului din țara noastră nu sîntem în măsură să indicăm locul acestor zăcămintе, nici măcar cu aproximație.

În ceea ce privește tehnica turnării pieselor — așa cum de fapt s-a mai amintit — ele au fost executate în două tipuri de tipare: acele și nasturii în tipare bivalve, tutulii și falerele în tipare trivalve. În general, la o atentă analiză a pieselor se poate constata că ele nu sînt prea reușite din punct de vedere tehnic, în contrast cu alte piese similare cunoscute. Acest fapt credem că ne îndreptățește să tragem concluzia că piesele din depozitul de la Otomani au fost confecționate într-o turnătorie locală și nu într-un centru cu ateliere specializate⁸.

Încadrarea cronologică a depozitului nu ridică probleme complicate, dat fiind faptul că în numeroase depozite din România și din Cimpia Pannonică, piesele noastre au analogii apropiate. Numărul depozitelor din care fac parte piese pe care le putem aminti drept analogii fiind prea mare, este suficientă enumerarea acelor care dau posibilitatea unor datări certe.

Pentru falere⁹, analogii găsim în depozitele de la: Mișca¹⁰, Răbăgani¹¹, Domănești II¹², Tăuți¹³, Guruslău¹⁴, Minișul de Sus¹⁵, Cehăluț¹⁶, Pap¹⁷ (R. P. Ungară), Gemzse¹⁸ (R. P. Ungară), Bingula-Divos¹⁹ (Iugoslavia) și Kurd²⁰ (R. P. Ungară). Analogiile din ultimele două depozite se referă numai la piesa cu numărul inventar 3.562 (fig. 1/1—1 a).

Pentru tutuli găsim analogii în depozitele de la: Bicaciu²¹, Cehăluț²², Șpălnaca²³, Felső-Dobzsa²⁴ (R. P. Ungară) și Bingula-Divos²⁵ (Iugoslavia).

Pentru nasturi găsim analogii în depozitele de la: Sajó—Gömör²⁶, Bonykád²⁷, Velem²⁸, Lázárpatak²⁹ (R. P. Ungară).

⁷ Analizele cantitative și calitative ale unora dintre piese au fost executate în laboratorul central al Uzinei siderurgice din Hunedoara, cu buletinul de analiză nr. 375. Rezultatele sînt:

Inventar	Sn	Cu	Pb	Al	Fe	Mn	Zn	Ni	Mg	C
3565	12,54	84,84	0,35	0,46	0,34	—	—	1,57	—	—
3672	7,59	90,48	0,24	0,42	0,56	—	—	0,20	—	—
3576	14,40	81,08	urme	—	—	—	—	3,17	—	—
3594	6,74	89,48	—	—	—	—	—	2,36	—	0,30
3597	9,39	86,20	—	—	—	—	—	2,67	—	—

⁸ În timpul săpăturilor din stațiunea eponimă de la Otomani — „Cetatea de pămînt”, au fost descoperite mai multe fragmente de valve și chiar tipare întregi. Credem însă că aceste piese aparțineau unei turnătorii ocazionale și nicidecum unei turnătorii specializate.

⁹ Clasificarea tipologică și cronologică a falerelor a fost făcută de I. Nestor, *Der Stand...*, p. 21 și urm.; problema fost reluată de M. Rusu, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 175, n. 40.

¹⁰ M. Roska, *ErdRep.*, p. 181, fig. 219/19, 28.

¹¹ M. Roska, *ibid.*, p. 238/37.

¹² T. Báder, *Depozitul de bronzuri de la Domănești*, în *RevMuz.*, număr special, anul II, 1965, p. 421.

¹³ M. Roska, *op. cit.*, p. 292/80.

¹⁴ *Dacia*, XI—XII, p. 258 și urm.

¹⁵ Informație M. Rusu.

¹⁶ St. Foltiny, *Zur Chronologie der Bronzezeit des Karpatenbeckens*, Bonn, 1955, p. 33, pl. 17/13.

¹⁷ T. Kemenczei, *Bronzkori halmazleletek*, în *Nyiregyházi Józsa András Múzeum Évkönyve*, VI—VII, p. 36, XLVI/7.

¹⁸ Fr. Holste, *Hortfunde Südeuropas*, Marburg/Lahn, 1951, p. 20, 38.

¹⁹ Fr. Holste, *op. cit.*, p. 7, pl. 12/7.

²⁰ J. Hampel, *A bronzkor emlékei Magyarhonban*, Budapest, 1892, vol. III, pl. CCXI/15.

²¹ Fr. Holste, *op. cit.*, p. 26, pl. 49/22.

²² St. Foltiny, *op. cit.*, p. 33 și urm.

²³ J. Hampel, *op. cit.*, vol. II, pl. CXLVI/18.

²⁴ St. Foltiny, *op. cit.*, pl. XVIII/6.

²⁵ Fr. Holste, *op. cit.*, p. 7, pl. 12/14.

²⁶ J. Hampel, *op. cit.*, vol. I, pl. CXVI/1, 1 a

²⁷ St. Foltiny, *op. cit.*, pl. 17/7.

²⁸ J. Hampel, *op. cit.*, vol. III, pl. CCXXXV/6, 7 și pl. CCXXXVIII/11—13.

²⁹ J. Hampel, *op. cit.*, vol. I, pl. CIX/9—12.

Pentru ace, analogii nu întru totul identice, dar asemănătoare, găsim în depozitele de la: Pap³⁰ și Andrásfalva³¹ (R. P. Ungară), pentru piesa cu nr. inv. 3.590 (fig. 2/18), iar la Velem³² (R. P. Ungară), pentru piesa cu nr. inv. 3.591 (fig. 2/19).

Pentru saltaleoni, numărul depozitelor în care găsim piese identice fiind prea mare, e suficientă enumerarea celor de pe teritoriul vestic al României: Giula³³, Minișul de Sus³⁴, Caransebeș³⁵, Uioara³⁶ și Pecica³⁷.

Pe baza analogiilor amintite rezultă clar că depozitul se poate încadra cu certitudine la finele epocii bronzului (Br.D), eventual la începutul perioadei hallstattiene (H.A₁).

Referitor la apartenența depozitului se ridică o problemă deosebit de importantă, anume: dacă depozitul a aparținut inventarului locuinței incendiate sau a fost îngropat ulterior. Un răspuns sigur nu se poate da. Dat fiind faptul că depozitul a fost descoperit la o mică adâncime (0,40 m), într-un strat care a mai fost perturbat în repetate rânduri de arăturile adânci cu tractorul, nu ne-au fost permise observații sigure în privința existenței sau lipsei unei gropi ulterioare, în care să fi fost așezat depozitul. În același timp de la descoperitori nu am putut primi un răspuns edificator la întrebarea dacă suprafața de chirpici din raza unde a fost găsit depozitul era deranjată sau nu. Nefiind în posesia acestor două observații esențiale nu ne rămâne decât să alegem din multitudinea ipotezelor care pledează pentru sau împotriva faptului că depozitul a aparținut încă locuinței din faza a III-a a culturii Otomani. Credem că argumentul principal ce pledează în favoarea ipotezei că depozitul a fost îngropat ulterior este faptul că pe piese nu se pot observa urme de ardere, cauzate de incendierea locuinței. Dar, în același timp sintem datori să amintim faptul că platforma de chirpici rezultată din pereții prăbușiți ai locuinței nu prezintă urme de arsuri prea puternice. La fel, nu putem preciza faptul dacă sfărîmăturile de chirpici s-au lipit de obiecte în timpul prăbușirii pereților sau ele provin de la pământul amestecat cu sfărîmături de chirpic cu care s-a astupat groapa, în care ar fi fost depuse obiectele de bronz.

În favoarea ipotezei că depozitul a aparținut inventarului locuinței pledează faptul că piesele au fost găsite pe o suprafață destul de mare, circa 1 m², ceea ce presupune că ele n-au fost depuse într-o groapă, ci eventual au căzut de la o înălțime oarecare, în timpul incendiului; deoarece în mod obișnuit depozitele care au fost ascunse dintr-un motiv oarecare sînt găsite grupate pe un spațiu foarte mic. Dar argumentul care face să înclinăm pentru ipoteza că depozitul poate fi socotit ca inventar al locuinței este faptul că între sfîrșitul epocii bronzului și începutul perioadei hallstattiene (H.A₁) în Crișana, în stadiul actual al cercetărilor, nu cunoaștem altă populație decît purtătorii culturii Otomani. Astfel, ipoteza că depozitul a aparținut locuinței este mai probabilă. În această ordine de idei e necesar a semnală și faptul că o serie de depozite descoperite atît în Crișana cît și în Maramureș, — zonă care constituie de fapt nucleul culturii Otomani³⁸ — sînt identice din punct de vedere cronologic cu orizontul depozitului nostru. Ele au fost descoperite fie în așezări, fie în imediata lor apropiere, iar din punct de vedere cronologic ele aparțin etapei finale, III, a culturii Otomani. Ne referim la depozitele de la Răbăgani, Galošpetreu, Tirgușor, Valea lui Mihai, Curtuișeni, Domănești, Săcuieni etc.³⁹.

În prima ipoteză, depozitul nu prezintă din punct de vedere științific un interes deosebit, deoarece în regiunea unde a fost descoperit acest depozit literatura de

³⁰ T. Kemenczei, *op. cit.*, pl. 46/6.

³¹ J. Hampel, *op. cit.*, vol. I, pl. LIII/1.

³² Pentru modul de folosire a saltaleonilor, cf. *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 176.

³³ *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 171.

³⁴ Informație M. Rusu.

³⁵ Idem.

³⁶ Idem.

³⁷ L. Éber, *A Nemzeti Múzeum Érem- és Régiség-osztálya*, Budapesta, 1902, p. 24 și urm.

³⁸ I. Ordentlich, *Die Innere Periodeneinteilung der Otomani-Kultur in Rumänien*, comunicare prezentată la cel de al VII-lea Congres de Pre- și Protoistorie, Praga, 1966. În lucrare este prezentată lista localităților din România unde s-au descoperit așezări sau obiecte aparținătoare culturii Otomani. Din harta anexată comunicării se poate constata ușor că majoritatea localităților sînt în Crișana și Maramureș.

³⁹ M. Rusu, *Die Verbreitung der Bronzezeit in Transilvanien von Ende der Bronzezeit bis in die mittlere Hallstattzeit*, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 185, 207, 205.

Tabel
cu dimensiunile pieselor din depozitul de la Otomani

Nr. inventar	Caracterul obiectelor	Fig.	Lungimea	Grosimea	Diametre	Înălțimea	Greutatea
<i>1. Falere</i>							
3562	marginile deteriorate din vechime	1/1	—	2 mm	10,9 × 10,2 cm	—	50 gr.
3563	pe margine o ruptură din vechime	1/2	—	1 mm	10,3 × 10,3 „	—	50 gr.
3564	pe margini deteriorări din vechime	1/3	—	1 mm	100 × 101 mm	—	60 gr.
3565	urmă de patină canceroasă	1/4	—	1 mm	87 × 85 „	—	46 gr.
3566	patina curățită în labor.	1/5	—	1 mm	71 × 70 „	—	31,5 gr.
3567	piesă intactă	1/6	—	1 mm	70 × 70 „	—	30 gr.
3568	piesă intactă	1/7	—	1 mm	73 × 73 „	—	31 gr.
3569	piesă intactă	1/8	—	1 mm	73 × 73 „	—	27 gr.
3570	piesă intactă	1/9	—	1 mm	72 × 72 „	—	18 gr.
3571	piesă intactă	1/10	—	1 mm	74 × 73 „	—	33 gr.
3572	piesă intactă	1/11	—	1 mm	73 × 75 „	—	32 gr.
3573	pe margine fisură veche	2/1	—	1 mm	70 × 70 „	—	27 gr.
3574	marginea deteriorată din vechime	2/2	—	1 mm	77 × 75 „	—	30 gr.
3578	marginea uzată din vechime	2/3	—	1 mm	52 × 52 „	—	13,5 gr.
3579	marginea uzată din vechime, urme de patină canceroasă	2/4	—	1 mm	51 × 50 „	—	12 gr.
3580	piesă intactă	2/5	—	1 mm	55 × 55 „	—	14 gr.
3581	piesă intactă, marginea uzată din vechime	2/6	—	1 mm	54 × 54 „	—	12 gr.
<i>2. Tutuli</i>							
3575	marginea uzată din vechime	2/7	—	1 mm	59 × 60 „	21 mm	32 gr.
3576	pe corp un gol provenit din greșală de turnare	2/8	—	1 mm	58 × 60 „	27 mm	43 gr.
2577	piesă intactă	2/9	—	1 mm	57 × 57 „	21 mm	36 gr.
3582	1/3 din gardină lipsă, ruptă din vechime	2/10	—	1 mm	38 × 36 „	19 mm	15 gr.
3583	o porțiune din gardină deteriorată din vechime	2/11	—	1 mm	38 × 36 „	20 mm	16 gr.
3584	marginea puțin deteriorată din vechime	2/12	—	1 mm	38 × 39 „	19 mm	16 gr.
3585	marginea puțin deteriorată din vechime	2/13	—	1 mm	43 × 41 „	19 mm	16 gr.
<i>3. Nasturi</i>							
3586	piesă intactă, urme de patină canceroasă	2/14	—	1 mm	68 × 68 „	—	6 gr.
3587	piesă intactă	2/15	—	1 mm	35 × 35 „	—	7 gr.
3588	marginile puternic deteriorate din vechime	2/16	—	1 mm	36 × 34 „	—	4 gr.
<i>4. Fragment, probabil de la o brățară</i>							
3589	patină canceroasă, urme de material străin neidentificat.	2/17	—	4 mm	32 × 27 „	—	5 gr.
<i>5. Ace</i>							
3590	piesă intactă	2/18	172 mm	—	—	—	18,5 gr.
3591	piesă intactă	2/19	158 mm	—	—	—	18 gr.
<i>6. Saltaleoni</i>							
3592+			100 mm	—	—	—	10 gr.

Notă: + Pentru saltaleoni s-au indicat dimensiuni medii.

specialitate a înregistrat pînă în prezent o serie de depozite contemporane. Privit prin această prismă, depozitul de la Otomani nu face decît să confirme faptul cunoscut, că regiunile apusene ale Transilvaniei sînt deosebit de bogate în depozite de bronzuri, încadrate, din punct de vedere cronologic, la sfîrșitul epocii bronzului și la începutul perioadei hallstattiene⁴⁰. Tipurile de piese ce compun inventarul depozitului sînt frecvente, nefurnizînd date cu privire la repertoriul sau tehnica obiectelor de bronz deja cunoscute.

⁴⁰ Idem, *ibidem*.

În schimb, dacă acceptăm a doua ipoteză, depozitul, din punct de vedere istoric are o importanță deosebită.

Pînă în anii din urmă, cultura Otomani era cunoscută în literatura de specialitate ca o cultură care, cronologic, se încadra în perioada mijlocie a epocii bronzului. Rezultatele obținute cu ocazia reluării săpăturilor din stațiunea eponimă, și verificate în alte așezări, aparținind aceleiași culturi, au permis să se reconsidere cronologia culturii Otomani, în sensul că durata ei cuprinde intervalul de timp de la Br.A₁, pînă la sfîrșitul epocii bronzului⁴¹.

Consecința prelungirii fazei finale a culturii Otomani pînă la sfîrșitul epocii bronzului a fost eliminarea unui hiatus de ordin istoric și cronologic, ce persista în vestul țării, anume golul dintre culturile bronzului mijlociu și cultura de la începutul Hallstattului. Pînă la obținerea acestor rezultate o serie de depozite de bronzuri — unele amintite în lucrare — nu s-ar fi putut atribui unei culturi anume.

În cazul că depozitul de bronzuri descoperit la Otomani făcea parte din inventarul locuinței incendiate, aceasta prezintă o deosebită importanță. La argumentele de ordin arheologic și istoric care pledează pentru prelungirea culturii Otomani pînă la sfîrșitul epocii bronzului, depozitul aduce o contribuție în plus, fiind primul depozit de bronzuri — conținînd o mare cantitate de piese — ce a fost descoperit într-o locuință aparținînd acestei culturi.

I. ORDENTLICH

DER BRONZEDEPOTFUND AUS OTOMANI

(Zusammenfassung)

Gelegentlich von Bewässerungsarbeiten wurde 1966 auf dem Gelände der „Ceta-tea de pămînt“ bei Otomani, das nicht in die Zone der archäologischen Ausgrabungen einbezogen war, in geringer Tiefe (0,40 m), ein Bronzedeopot entdeckt. Es umfasst 99 Gegenstände, davon 17 Phaleren, 7 Tutuli, 3 Knöpfe, 2 Nadeln, 69 Salta-leoni und 1 Bruchstück, wahrscheinlich der Mittelknopf eines Spiralarmbandes. Die Phaleren und Tutuli wurden in dreigliederigen, die Knöpfe und Nadeln in zweigliederigen Formen gegossen.

Der Bronzefund lag auf einer Fläche von etwa einem Quadratmeter verstreut, rings um den Feuerherd eines Hauses, das zur Spätstufe der Otomanikultur gehört. Wegen der Fundumstände lässt sich nicht mit Sicherheit festlegen, ob die Bronzen zum Inventar der abgebrannten Hütte der Otomanikultur gehörten oder später dort vergraben wurden. Die Analogien zu anderen gut datierten Verwahrfunden (Mișca, Răbăgani, Domănești II, Tăuți, Guruslău, Cehăluț aus Rumänien und Pap, Gemzse, Kurd aus der Ungarischen Volksrepublik) datieren den Verwahrfund aus Otomani an das Ende der Bronze- und vielleicht an den Beginn der Hallstattzeit (Ha. A1).

Sollte der Verwahrfund nachträglich und gesondert vergraben worden sein, so käme ihm keine besondere wissenschaftliche Bedeutung zu, da in dem Gebiet, zu dem auch Otomani gehört, noch andere zeitlich entsprechende Bronzedeopot entdeckt wurden.

Ist das Depot aber gleichzeitig mit dem Haus aus der Spätphase der Otomanikultur, wie der Verfasser annimmt, so dient es als ein entscheidender Beweis, dass die Otomanikultur bis an das Ende der Bronzezeit fortdauert und einer Reihe von Verwahrfunden wie Răbăgani, Mișca, Cubulcut, Galoșpetru, Domănești u.a. aus der gleichen Fundlandschaft ebenfalls den Trägern der Otomanikultur zuzuweisen ist.

⁴¹ În articolul de față nu amintim complexitatea argumentației referitoare la extinderea culturii Otomani pînă în faza finală a epocii bronzului. Tratarea acestei probleme a fost făcută pe larg în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 125 și urm. și în *Un depozit de vase de tip Otomani de la Valea lui Mihai*, în *StCom*, 12, 1965, p. 181 și urm.

UN BIBERON HALLSTATTIAN

În 1960 profesorul dr. Valeriu L. Bologa a publicat biberoanele romane de sticlă din Muzeul de istorie a Transilvaniei și pe cele păstrate în Muzeul Brukenthal din Sibiu¹. Cu această ocazie autorul amintit spunea: „Cu toate cercetările noastre, pînă acum nu am putut să identificăm în muzeele de la noi, gutti-biberoane din lut ars”². Iată însă că cercetările recente au scos la iveală și asemenea piese. Este vorba de un vas găsit întîmplător în toamna anului 1967 cu ocazia săpării fundațiilor grajdurilor Cooperativei Agricole de Producție din satul Stupini, județul Bistrița-Năsăud. Împreună cu vasul pe care îl publicăm au fost descoperite numeroase fragmente ceramice aparținînd primei vîrste a fierului (Hallstatt)³.

Atît fragmentele ceramice descoperite la Stupini cît și factura vasului de care ne ocupăm pledează pentru încadrarea descoperirii, din punct de vedere crono-logic, în prima vîrstă a fierului. După părerea arheologului Mircea Rusu vasul aparține Hallstatt-ului B₃ sau Hallstatt-ului C.⁴

Descrierea vasului (vezi fig. 1—2). Vasul se păstrează aproape întreg și a fost restaurat. El are corpul aproape sferic și este prevăzut cu un tub eferent care imită mamelonul. Tubul este plasat aproximativ la jumătatea vasului și face comunicarea cu corpul vasului.

Recipientul este de culoare gălbuie și a fost îngrijit lucrat dintr-o pastă de bună calitate. Întreaga suprafață a vasului este acoperită cu un slip puternic

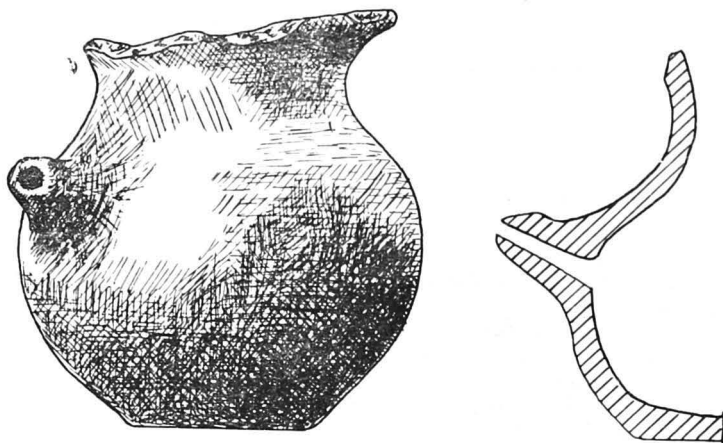

Fig. 1. Biberonul hallstattian de la Stupini înainte de restaurare.

¹ V. L. Bologa, „Gutti” (biberoane) romane din sticlă, în *OmD*, p. 55—58.

² *Ibidem*, p. 58, n. 1.

³ Toate informațiile privind această descoperire le datorăm amabilității tov. Ștefan Dănilă, directorul muzeului din Bistrița, care ne-a pus la dispoziție piesa spre publicare, pentru care îi exprimăm și pe această cale cele mai vii mulțumiri.

⁴ Mulțumim tov. M. Rusu pentru determinarea făcută.

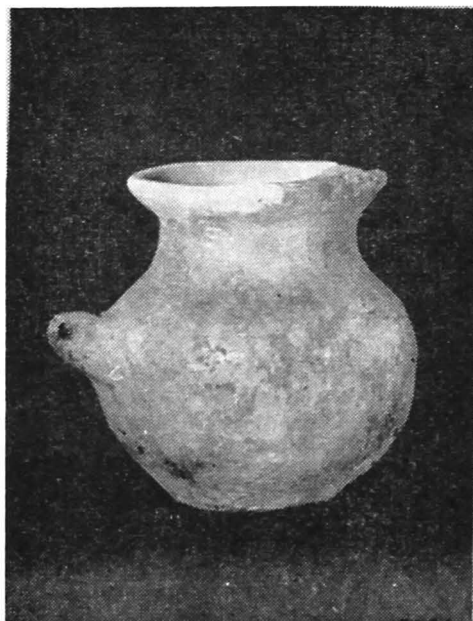

Fig. 2. Biberonul de la Stupini, restaurat.

lustruit. Gura vasului este largă, cu buza evazată spre exterior și așezată oblic, în genul unei pilnii.

Dimensiuni. Înălțimea 7,2 cm; diametrul maxim 6,8 cm; diametrul gurii 5,7 cm; diametrul fundului 3,5 cm; grosimea pereților 0,6 cm; capacitatea 150 g.

Pe baza analogiilor pe care le cunoaștem, ținând cont de caracteristicile esențiale ale vasului de la Stupini, considerăm că el a fost folosit ca biberon în alimentarea artificială a sugarilor. Pentru această atribuire pledează în primul rând existența tubului eferent în formă de mamelon care se introduce în gura copilului. Apoi, gura largă a vasului și buza în formă de pilnie, precum și dimensiunile relativ mici, sprijină atribuirea pe care am făcut-o.

Pentru ca buzele sugarului să nu fie lezate de duritatea mamelonului din lut ars, acesta era înfășurat într-o țesătură subțire, curată, sau se trăgea pe el pielea argăsită a unui mamelon de capră⁵.

Conținutul de aproximativ 150 g de lapte era suficient pentru o alimentație a unui sugar mic. Gura largă și în special buza așezată oblic avea menirea de a face posibilă

o nouă umplere rapidă cu lapte a biberonului. Datorită tot gurii larg deschise, biberonul putea fi spălat și întreținut igienic, înlăturându-se cu ușurință resturile de lapte care ar fi putut fermenta, ducând astfel la îmbolnăvirea sugarului.

Asemenea recipiente sînt cunoscute în literatura medico-istorică. Înainte însă de a cita analogiile existente din afara teritoriului țării noastre, ne oprim puțin asupra unui vas descoperit la Rîmnicelu, județul Brăila și publicat recent de F. Anastasiu și N. Harțuche⁶. Vasul a fost găsit întîmplător pe un *tell* numit „La pochină”, în 1958. Vom reproduce descrierea lui făcută de cei doi autori: „...un vas lucrat cu mîna din pastă de calitate relativ bună, cu pete de culoare gălbui-cărămizie. Are marginea puternic evazată și buza țesită spre exterior, dînd gurii vasului aspectul unei pilnii care se strîmtează spre gît.

Umărul vasului este țesit, iar corpul se lărgeste brusc de la gît, avînd aproape formă cilindrică. Diametrul fundului este mai mare decît al gurii. Pe una din laturi vasul este prevăzut cu un cioc de formă tubulară, lung de 3 cm și cu diametrul de 2,4 cm, prevăzut pe mijloc cu un orificiu longitudinal, lat de 1 cm care comunică cu interiorul vasului. Dimensiuni: înălțimea 20 cm; diametrul gurii 6,4 cm; diametrul fundului 8 cm⁴.

După părerea autorilor vasul aparține culturii Cernavoda I, care se datează la începutul epocii bronzului.

Descrierea de mai sus corespunde aproape integral celei pe care am făcut-o și noi pentru vasul de la Stupini. Elementele esențiale și anume existența tubului eferent în formă de mamelon, gura largă a vasului cu buza așezată oblic în genul unei pilnii și, în sfîrșit, dimensiunile relativ mici ale vasului ne îndreptătesc să-i atribuim și vasului de la Rîmnicelu aceeași întrebuințare, adică și acesta a fost folosit ca biberon (vezi fig. 3).

Așadar, de pe teritoriul țării noastre cunoaștem pînă acum două biberoane de lut preistorice, dintre care unul datează de la începutul epocii bronzului, iar cel

⁴ Cf. V. L. Bologa, *op. cit.*, p. 58.

⁶ F. Anastasiu și N. Harțuche, *Cercetări și descoperiri arheologice în raionul Brăila, în Danubius, I, 1967, p. 21–22, fig. 10.*

de al doilea din prima epocă a fierului, fără să mai vorbim de biberoanele romane din sticlă, descoperite în Dacia.

Alimentarea artificială a sugarilor cu lapte de oaie, capră sau vacă este foarte veche și se poate dovedi în primul rînd pe baza recipientelor folosite în acest sens, adică pe baza biberoanelor. La acestea se adaugă însă și alte dovezi. Cel mai vechi vas pentru alimentarea artificială a sugarilor cunoscut pînă în prezent a fost descoperit în Egipt și se datează aproximativ în jurul anului 2500 î.e.n.⁷. Vase de acest fel se cunosc de la Zyper în Fenicia (sec. 19—18 î.e.n.), din Babilon etc.⁸.

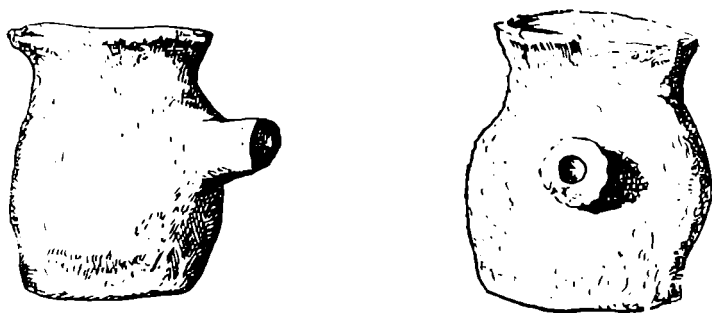

Fig. 3. Biberonul din epoca bronzului de la Rîmnicelu
(după *Danubius*, I, 1967, fig. 10).

În ce privește Europa, se știe că și aici încă din preistorie, odată cu domesticirea animalelor, s-a practicat alimentarea artificială a unor sugari care nu puteau fi hrăniți natural⁹. Dintre cele mai vechi recipiente cunoscute cităm un biberon de lut descoperit în Ungaria, aparținînd epocii bronzului¹⁰. Acesta este întru totul asemănător biberoanelor noastre de la Stupini și Rîmnicelu, avînd aceleași elemente esențiale pe care le-am descris. Asemenea caracteristici prezintă și un alt biberon descoperit la München (*Unterhaching*), datînd din prima vîrstă a fierului (*jungere Urnenfelderzeit*, circa 1000 î.e.n.)¹¹. De menționat că biberonul de la München se datează în Hallstatt B, deci este aproximativ contemporan cu biberonul nostru de la Stupini. Biberonul de la München se deosebește doar prin anumite particularități de cel de la Stupini, însă are aceleași caracteristici esențiale, tub eferent, gura larg deschisă și dimensiuni aproape identice. Biberonul de la München are un fel de toartă, ceea ce lipsește la biberonul de la Stupini.

Cele două biberoane de lut descoperite pe teritoriul țării noastre se dovedesc a fi printre cele mai vechi din Europa, atestînd existența alimentării artificiale a sugarilor la noi încă de la începutul epocii bronzului. Ele prezintă un interes deosebit pentru istoria generală a pediatriei și, în special, pentru istoria pediatriei românești.

EVA CRIȘAN

⁷ D. Klebe-H. Schadewaldt, *Gefäße zur Kindernährung im Wandel der Zeit*, Frankfurt a. M., 1955, p. 6.

⁸ A. Peiper, *Chronik der Kinderheilkunde*, Leipzig, 1966, p. 7.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Biberonul a fost publicat de J. Bókey în *Jahresbericht für Kinderheilkunde*, 148, Berlin, 1937. Articolul nu ne-a fost accesibil. Biberonul este reprodus de A. Peiper, *op. cit.*, p. 7, fig. 9.

¹¹ D. Klebe—H. Schadewaldt, *op. cit.*, p. 7, fig. 2.

EIN HALLSTATTZEITLICHES SAUGFLÄSCHCHEN

(Zusammenfassung)

Die Verfasserin beschreibt ein in Stupini, Bez. Bistrița-Năsăud gefundenes, handgearbeitetes Tongefäß, das sie als ein hallstattzeitliches Saugfläschchen zur künstlichen Ernährung von Säuglingen identifiziert. Dieselbe Verwendung legt sie auch einem anderen, in Rimnicelu, Bez. Brăila, entdeckten Gefäß bei, das aus den Anfängen der Bronzezeit stammt.

Diese beiden auf dem Gebiete Rumäniens gefundenen Saugflaschen gehören zu den ältesten in Europa und stellen einen wertvollen Beitrag zur allgemeinen und, im besonderen, zur rumänischen Geschichte der Kinderpflege dar.

TEZAUROUL DACIC DE LA ȘARMĂȘAG

Cercetările susținute și de durată, intensificate în ultimele două decenii, privind istoria și cultura materială a geto-dacilor au contribuit în mod substanțial la cunoașterea aprofundată și realizarea unei imagini de ansamblu asupra înfloritoarei civilizații de pe pământul Daciei din veacurile premergătoare cuceririi romane¹. Descoperiri noi, ca și publicarea ori revalorificarea altora mai vechi continuă să întregască știrile documentare privitoare la civilizația daco-geților. O descoperire mai veche, făcută la Șarmășag (jud. Sălaj), rămasă necunoscută specialiștilor, cu excepția menționării unei piese², formează obiectul studiului de față³.

Tezaurul aflat la Șarmășag, în timpul unor munci agricole, după mențiunea registrelor de inventar ale Muzeului de istorie Cluj, a intrat *parțial* în patrimoniul acestuia printr-o donație din anul 1941, restul ajungând, după informațiile din aceleași registre, în Muzeul Național din Budapesta. O mențiune identică, privitoare la locurile în care s-ar păstra tezaurul, dă și Fettich Nándor⁴, dar ambele au fost infirmate de informațiile primite din partea direcțiunii Muzeului Național din Budapesta, potrivit cărora în muzeul budapestan n-ar exista piese din tezaurul de la Șarmășag⁵.

Obiectele aparținătoare tezaurului, păstrate la Cluj sînt, după cum se va vedea, aproape toate fragmentare și prezintă numeroase rupturi, datorate desigur descoperitorilor, care nu este exclus să-și fi împărțit unele dintre ele. Din tezaur fac parte două brățări simple, două brățări cu capetele înfășurate, alta cu capetele terminate în butoni conici și alte două brățări cu extremități libere, ornamentate cu capete de animale stilizate, o brățară spirală incompletă, trei fibule, un pandantiv-cui și alte patru fragmente de sîrmă din argint, ce nu dau posibilitatea determinării cu precizie a obiectelor de la care provin.

1. Brățară simplă (fig. 1/6, 4/5), subțiată spre capete. Inv. IV. 5503 a-b. Se încheie prin agățarea cîrligelor de la cele două capete. Este confecționată dintr-un miez de sîrmă din aliaj mai slab de argint, peste care s-a aplicat o foiță subțire de argint bun. Îndemînarea meșterului trebuie să fi fost remarcabilă din moment ce doar în ruptura „sîrmei” se poate observa miezul, la exterior neexistînd nici un fel de indiciu. Secțiunea rotundă neregulată. Dimensiuni: gr. firului 0,2—0,45 cm; dm. maxim 10,95 cm.

2. Brățară simplă fragmentară (fig. 1/2, 4/8). Inv. IV. 5506 a-b. Este de tip identic și a fost confecționată după același procedeu ca și prima. Secțiune rotundă neregulată. Dimensiuni: gr. 0,2—0,4 cm.

¹ Pentru epoca statului dac (sec. I î.e.n.—I e.n.), sinteza de amploare a acad. C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, 1960, p. 255—338; pentru veacurile anterioare, R. Vulpe, în *IstRom*, I, p. 216—231, 237—248; D. Popescu, în *IstRom*, I, p. 232—237; ambele perioade, la H. Daicoviciu, *Dacii*, București, 1965.

² *Infra*, p. 415.

³ Existența tezaurului în colecțiile Muzeului de Istorie Cluj ne-a fost semnalată de N. Vlăsa.

⁴ N. Fettich, *Archäologische Studien zur Geschichte der späthunnischen Metallkunst*, în *ArchHung*, S.N., XXXI, 1951, p. 111.

⁵ Scrisoarea trimisă de directorul Muzeului Național Maghiar (Magyar Nemzeti Múzeum), dr. Fülepi Ferenc, din 30 III 1967.

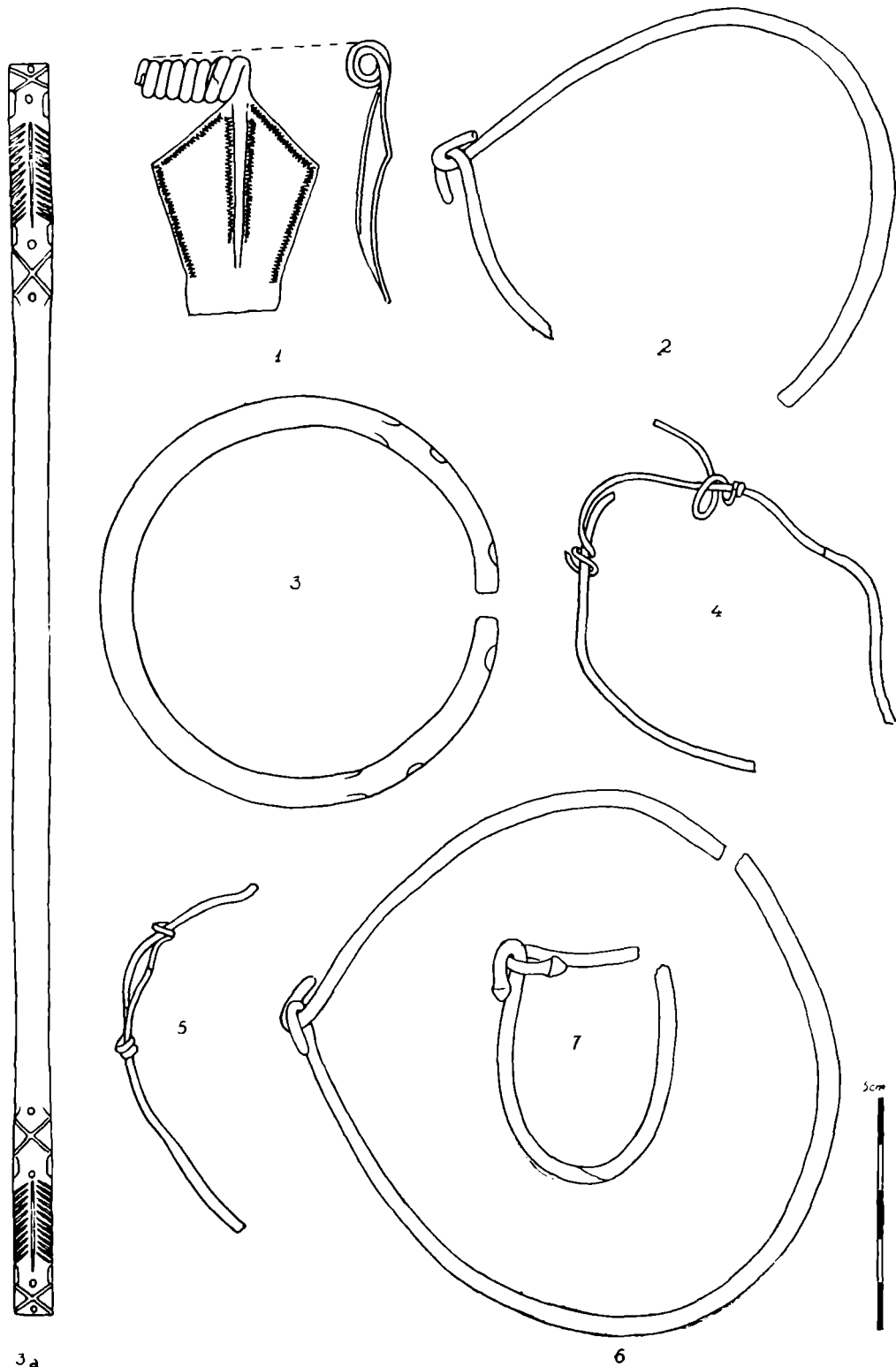

Fig. 1. Tezaurul dacic de la Șarmășag.

3. Brățară fragmentară, cu capetele înfășurate (fig. 1/4—4/1). Inv. 5523 a-b. Sîrma de argint, din care a fost confecționată brățara, fără miez din aliaj mai slab de argint, se subțiază treptat spre capetele ei pe o porțiune paralelă. Capetele se închideau prin răsucirea lor pe corpul sîrmei (brățara deformată după descoperire). Secțiune rotundă neregulată. Dimensiuni: gr. 0,1—0,25 cm.

4. Brățară fragmentară, cu capetele înfășurate (fig. 1/5, 4/7). Inv. IV. 5511—5512. De același tip cu brățara precedentă. Dimensiuni: gr. 0,1—0,21 cm.

5. Brățară fragmentară (fig. 1/7, 4/3). Inv. IV. 5507 a-b. Este confecționată dintr-o sîrmă unitară, subțiată ușor spre extremități și cu capetele terminate în cite un buton conic. Se închidea prin agățarea cîrligelor formate prin îndoirea capetelor ei. Secțiune rotundă. Dimensiuni: gr. 0,2—0,35 cm.

6. Brățară masivă, cu extremitățile libere⁶ (fig. 1/3, 1/3 a, 3, 4/16). Inv. IV. 5502. Extremitățile ei, puternic profilate, sînt ornamentate prin incizare cu dalta a unor motive în X, linii și puncte. Ornamentul (fig. 1/3 a, în care brățara este desfășurată), începînd la capetele brățării cu două linii incizate în forma unui X încadrat de două puncte, continuă cu două adîncituri laterale alveolate, cu o linie mediană incizată longitudinal și cuprinsă de două șiruri de linii mai mici, oblice, din nou două adîncituri laterale alveolate și motivul în X încadrat de două puncte. Ornamentul redă, la cele două extremități ale brățării, două capete de animal (greu de precizat) stilizate. La prima privire brățara pare să fie confecționată dintr-o bară masivă de argint, cu secțiune rotundă neregulată și profilată la capete, dar nu este exclus ca sub învelișul de argint de bună calitate, pe alocuri cu neregularități (fig. 4/16), să se ascundă un miez dintr-un aliaj mai slab de argint. Dimensiuni: dm. maxim interior: 7,4 cm; dm. maxim exterior 8,7 cm; gr. 0,7 cm.

7. Brățară fragmentară, cu extremitățile libere (fig. 2/6, 4/4). Inv. 5513 a-c. Cele două extremități lățite ale brățării sînt decorate cu cite două șiruri de puncte incizate, reprezentînd, foarte probabil, două capete de animal extrem de stilizate. Corpul brățării are în interior un miez de aliaj de argint mai slab. Secțiune rotundă, neregulată. Dimensiuni: gr. 0,3—0,35 cm.

8. Brățară spiralică fragmentară (fig. 2/9, 4/17). Inv. IV. 5505, 5514 a-b, 5515—5516, 5518—5520. Cele două capete ale brățării sînt puțin lățite și se termină drept. Cu toate că s-au păstrat extremitățile brățării, ea nu este completă. Prezintă în interior miezul din aliaj de argint mai slab. Secțiunea rotundă, neregulată. Dimensiuni: dm. maxim interior: 7,5 cm; dm. maxim exterior: 8,3 cm; gr. 0,4—0,5 cm.

9. Fibulă cu nodozități, fragmentară (fig. 2/7, 4/9). Inv. IV. 5508 a-b. Se păstrează doar corpul fibulei și două fragmente din resortul ei. Corpul fibulei, mult lătit în partea dinspre resort are o nervură mediană profilată și este decorat, de o parte și de alta a nervurii, ca și pe marginile porțiunii superioare (circa 1/3 din lungimea fibulei) cu liniuțe incizate, iar pe plăcuța piciorului o linie dublă în zig-zag. Pe corpul fibulei se observă două îndoiri, rămase în locurile unde se fixa brațul cu nodozități, azi dispărut. Și această piesă are în interior o placă subțire dintr-un aliaj mai slab de argint. Dimensiuni: l. 14,5 cm; l. fragmentelor păstrate din resort: 1,8 și 1,5 cm.

10. Fibulă cu nodozități, fragmentară (fig. 1/1, 4/2). Inv. IV. 5509. Se păstrează doar partea superioară a corpului fibulei, cu un fragment din resort. De același tip cu cea precedentă și aceeași decorație. Foarte probabil ea constituia perechea celei dintîi. Are în interior miezul semnalat și la alte piese din tezaur. Dimensiuni: l. păstrată: 5,4 cm; l. păstrată a resortului: 1,7 cm.

11. Fibulă fragmentară (fig. 2/8, 4/6). Inv. IV. 5504 a-b. Piciorul fibulei rupt, iar acul, cu resortul, detașate de restul fibulei. Corpul este puternic profilat și masiv. Are în interior miezul de aliaj mai slab de argint. Dimensiuni: l. păstrată a corpului fibulei: 9,8 cm; gr. maximă a corpului: 0,9 cm; l. păstrată a acului: 6,1 cm.

12. Pandantiv-cui (fig. 2/2, 4/13), de tipul celor ce se fixau la inelul de legătură al lanțurilor de argint împletite. Inv. IV. 5521. E rupt în partea superioară. Nu este exclus ca în porțiunea mai groasă a pandantivului să existe miezul

⁶ Brățara menționată de N. Fettich, *op. cit.*, p. 118—119, 121, 128.

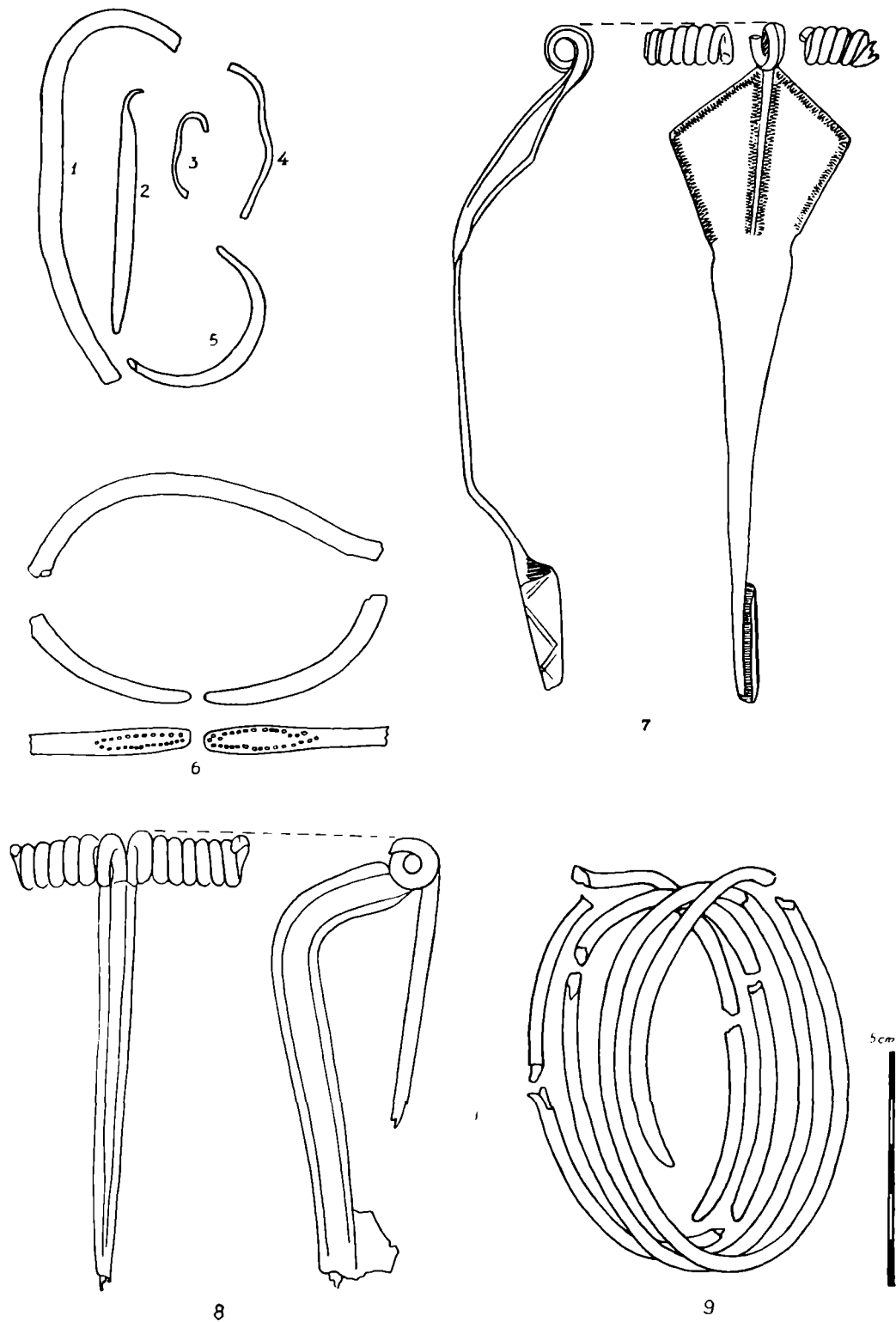

Fig. 2. Tezaurul dacic de la Șarmășag.

de aliaj de argint mai slab (un indiciu în acest sens ar putea fi crăpătura, pe o porțiune, a plăcii învelitoare). Secțiune rotundă, neregulată. Dimensiuni: l.: 5 cm; gr.: 0,05—0,4 cm.

13—17. Fragmente din piese de argint, greu determinabile. Inv. IV. 5510, 5517, 5522, 5524, 5525. Unul (fig. 2/5, 4/15) putea proveni, eventual, de la un inel cu capete înfășurate, altul (fig. 2/1, 4/14), posibil, de la o brățară și ultimele trei (fig. 2/3—4, 4/10—12) de la obiecte ce nici cu largă aproximație nu pot fi indicate, ele nefiind decât fragmente din sirmă de argint. Cel mai mare dintre fragmentele de sub nr. 13—17 are în mijloc miezul de aliaj mai slab de argint.

Tezaurul, sau partea tezaurului păstrată în Muzeul de Istorie Cluj, cuprinde, precum s-a văzut, doar obiecte de podoabă, marea majoritate fragmentare, dar determinabile, și unele, mai reduse ca număr, a căror stare de conservare nu permite determinarea lor precisă. După compoziție și aspect, ca să nu insistăm și asupra locului lui de descoperire, în teritoriul dacic transilvănean, tezaurul face parte din categoria depozitelor similare dacice, numeroase și bine cunoscute la noi. Aproape toate obiectele tezaurului au analogii ce merg pînă la identitate cu altele din descoperiri similare.

Fibulele cu nodozități, foarte caracteristice⁷ tezaurelor de argint dacice, aparținând celei de a doua vîrste a fierului, sînt reprezentate printr-o pereche și în tezaurul descris aici. Cele de la Șarmășag își au analogii în fibulele cu nodozități, întregi sau fragmentare, uneori puțin deosebite, dar ca tip identice, din tezaurele de la Sărăcsău⁸, Bîrca, Întorsura⁹, Cojocna, Săcălășău, Bistrița, Crăciunel, Moigrad, Poșaga, Sighișoara etc.¹⁰. Tipului de fibulă cu nodozități din tezaurele dacice i s-a atribuit ca origine fibula celtică cu nodozități, caracteristică pentru perioada Latène II¹¹, derivată, la rîndul ei, din fibula cu picior întors, din perioada Latène I, cum s-a acceptat de D. Popescu¹², N. Fettich¹³ și O. Floca¹⁴. N. Fettich a stabilit chiar o schemă de evoluție a acestei fibule (de la tipul cu scut îngust și butoni mai puțini, pînă la tipul cu butoni mai numeroși și cu scutul mult lătit în partea dinspre resort a fibulei¹⁵), respinsă de O. Floca (pe baza descoperirii de la Sărăcsău, unde sînt prezente mai multe variante ale fibulei cu nodozități), care atribuie deosebirile dintre variante mai degrabă diferitelor „combinații de elemente de artă meșteșugărească” și gustului „meșterului sau al aceluia care le purta”, decât unor diferențieri de ordin cronologic¹⁶. Dar este posibil, dacă se are în vedere conservatorismul artei dacice în argint, unanim acceptat, să se accepte și posibilitatea existenței, în aceeași perioadă, a cîtorva variante de fibule cu nodozități, apărute însă la date diferite, fără puțința de a le preciza cronologic. Schema evolutivă propusă de N. Fettich pare a fi verosimilă. Doar în legătură cu originea acestui tip de fibule este de adăugat că ea putea să fi fost inspirată și să derive dintr-un „prototip” existent în lumea ilirică¹⁷. Dar indiferent de originea fibulei, ea rămîne una dintre cele mai caracteristice piese de podoabă dacice, preferată de dacogeti altor tipuri de fibule, din care cauză și existența ei este de lungă durată. De aici decurge și imposibilitatea de a stabili, cu oarecare precizie, datarea variantelor ei și a tezaurelor dacice pe baza acestor variante. Cum s-a remarcat, există cazuri, ca cel de la Sărăcsău, cînd coexistă cîteva variante ale acestei fibule.

⁷ D. Popescu, *Nouveaux trésors géro-daces en argent*, în *Dacia*, XI—XII, 1945—47, p. 55; Idem, *Noi considerații asupra prelucrării argintului în Dacia*, în *Studii și referate privind istoria României*, I, 1954, p. 90; O. Floca, *Contribuții a cunoașterea tezaurelor de argint dacice*, București, 1956, p. 14.

⁸ O. Floca, *op. cit.*, p. 8—9.

⁹ D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939, p. 218.

¹⁰ D. Popescu, *Objets de parure géro-daces en argent*, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—40, p. 192, 194, 196, 199—201.

¹¹ V. Părvan, *Gelica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 551—552, 561.

¹² *Dacia*, XI—XII, p. 59; *Le trésor dace de Sîncrăieni*, în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 199—200.

¹³ *Archäologische Beiträge zur Geschichte der sarmatisch-dakischen Beziehungen*, în *Acta ArchBp.*, III, 1953, p. 163—164.

¹⁴ O. Floca, *op. cit.*, p. 14—15.

¹⁵ N. Fettich, *loc. cit.*

¹⁶ O. Floca, *loc. cit.*

¹⁷ I. Hunyadi, în *DissPann*, II, 18, 1944, p. 41—49; Cf. O. Floca, *op. cit.*, p. 14; M. Rusu, *Mormîntul unei căpetenii celtice de la Ciumești*, Baia Mare, 1969. A se vedea și E. Patek, *Az úgynevezett „dák” ezüstkincsek balkáni kapcsolatai (Les rapports balkaniques des trésors d'argent dits „daces”)*, în *AntHung*, 1948, p. 86.

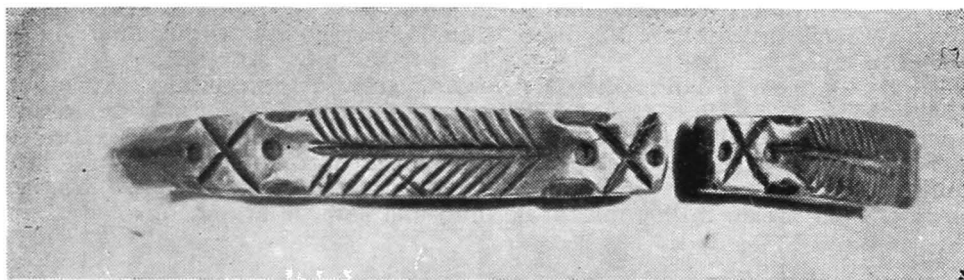

Fig. 3. Brățară din tezaurul de la Șarmășag.

Din tezaurele de argint dacice nu lipsesc nici brățările cu extremitățile deschise, rareori neornamentate la capete cu protome de animal. Brățara masivă din tezaurul de la Șarmășag are cea mai apropiată analogie, ca formă și ornamentală, în cea din tezaurul de la Sincraeni¹⁸. O formă mult simplificată a acestui tip de brățară, la care și ornamentul este extrem de stilizat, o constituie a doua brățară cu capetele deschise din tezaurul de la Șarmășag, ornată la extremități doar cu câte două șiruri de puncte incizate, închipuind aceleași capete de animal. Asemenea brățări, cu extremitățile deschise și ușor petrecute, ornate cu protome de animal, se cunosc și din alte tezaure dacice, cum ar fi cele de la Slimnic¹⁹ și Săcălășău²⁰. Originea acestui tip de brățări, încă nu îndeajuns clarificată, pare să fie greco-scită²¹ sau, eventual, numai greacă, ajunsă în Dacia prin intermediul tracilor sudici²².

Obiectele de podoabă cu capetele terminate în butoni conici, îndoiiți, pentru a se prinde unul de celălalt, sînt mai rar întîlnite în tezaurele dacice. Acest fel de a ornamenta și de a închide capetele brățării de la Șarmășag se întîlnește, de pildă, la două inele de la Poiana²³, la un torques de la Șeica Mică și la trei coliere de la Săcălășău²⁴. Butonii conici și sistemul de închidere menționat sînt specifice obiectelor din tezaurele dacice și par să arate persistența unor elemente vechi în arta dacică din a doua vîrstă a fierului²⁵.

Dacă sistemul de închidere, prin îndoirea capetelor terminate în butoni, este mai rar întîlnit la obiectele de podoabă dacice, cel realizat prin înfășurarea capetelor subțiate ale inelelor și brățarilor este foarte frecvent. Cele două brățări cu capete înfășurate de la Șarmășag au fost lucrate după același sistem cu al inelelor lanțului de la Fîntînele²⁶, al brățarilor de la Poiana²⁷, Cerbăl²⁸ și Coada Malului²⁹ — pentru a nu aminti decît unele dintre numeroasele obiecte executate astfel —, precum și al inelelor de care se prind extremitățile lanțurilor dacice, împletite din sîrmă de argint. Tipul acesta de brățară sau inel, de origine greacă, a fost larg răspîndit în lumea antică³⁰ și, după cum indică obiectele de acest fel, mult întrebuițat de daci.

Brățările-spirală, de dimensiuni mai mari sau mai mici, terminate în capete de șarpe ori simplu, eventual cu o ușoară lățire a capetelor, sînt extrem de numeroase în tezaurele de argint dacice; o înșirare a lor aici nu și-ar avea rostul³¹. Cea din tezaurul de la Șarmășag este asemănătoare cu brățările-spirală de la

¹⁸ D. Popescu, în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 177–178, fig. 23/1, 24/1; Idem, *Le trésor dace en argent de Sincraeni*, în *Inventaria Archaeologica*, fasc. 3, 1967, fig. 16.

¹⁹ *Dacia*, XI–XII, p. 52, 59.

²⁰ N. Fettich, *op. cit.*, p. 160–161.

²¹ *Dacia*, XI–XII, p. 59; *StRef*, I, 1954, p. 90.

²² *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 196.

²³ S. Nicolăescu-Plopșor, *Le trésor dace de Poiana-Gorj*, în *Dacia*, VII–VIII, 1937–1940, p. 205, fig. 1/4.

²⁴ O. Floca, *op. cit.*, p. 13, 16, 25–26, fig. 9, 10, 16.

²⁵ *Dacia*, XI–XII, p. 60; O. Floca, *op. cit.*, p. 16.

²⁶ D. Berciu, *op. cit.*, p. 219, fig. 255/1–2.

²⁷ *Dacia*, VII–VIII, p. 205, fig. 1/3.

²⁸ N. Fettich, *op. cit.*, p. 156.

²⁹ K. Horedt, în *Dacia*, XI–XII, 1945–47, p. 266–267; D. Popescu, în *Studii și referate...*, I, 1954, p. 91.

³⁰ *Dacia*, XI–XII, p. 60; O. Floca, *op. cit.*, p. 30.

³¹ Pentru exemplificare, a se vedea *Dacia*, XI–XII, p. 36, 192, 198–202; N. Fettich, *op. cit.*, p. 156–157, 160.

Herăstrău, Slimnic³² și Coada Malului³³. În legătură cu originea tipului de brățară-spirală, terminată în capete de șarpe, V. Pârvan susținea producerea lor în Dacia „după vechi modele”³⁴, iar D. Popescu înclină pentru originea lor sudică³⁵. Ceea ce se poate afirma cu siguranță este larga răspândire și numărul extrem de ridicat al acestor podoabe în teritoriul dacic, unde deveniseră, ca și alte categorii de obiecte inspirate din afară, specifice culturii materiale și artei geto-dacice.

Fără a insista asupra pandantivului-cui din tezaurul de la Șarmășag este de menționat doar utilizarea lui ca ornament, foarte probabil pe inelul unui lanț, cum sînt cele de la Someșul Cald, Gura Văii, Moigrad, Oradea³⁶ etc.

Tezaurul de la Șarmășag conține, în sfîrșit, și o piesă importantă pentru încadrarea lui cronologică, anume fibula de tip Latène tîrziu, întîlnită, de altfel, și în alte tezaure aflate în Dacia (Cerbăl și Ghelînța³⁷, Sîncrăeni³⁸). Celelalte piese din tezaur nu se pretează la determinări cronologice cît de cît precise, tocmai datorită tipurilor lor, confecționate și utilizate într-o perioadă de timp apreciabilă. Se adaugă posibilitatea moștenirii și transmiterii unor asemenea obiecte de podoabă de la o generație la alta, ca și cea a acumulării, eventual numai a completării tezaurului de una sau două generații. Fibula Latène tîrziu ar indica sec. I î.e.n., probabil mijlocul sau a doua lui jumătate, ca dată de încheiere a acumulării tezaurului. Este posibil însă ca perioada de acumulare și chiar de confecționare a tezaurului să nu fi fost prea lungă. Un indiciu în acest sens l-ar da tocmai tehnica în care sînt lucrate piesele tezaurului, care implică cel puțin două explicații. Precum s-a văzut, toate piesele mari ale tezaurului sînt confecționate dintr-o sîrmă de aliaj de argint mai slab peste care s-a aplicat, prin ciocnîre, într-o tehnică impecabilă, o placă subțire de argint de bună calitate, ceea ce ar putea constitui un îndemn spre a crede, fie că viitorul proprietar al tezaurului nu a dispus de cantitatea necesară de argint de bună calitate, fie că meșterul s-ar fi pretat la substituirea unei părți de argint de bună calitate, cu alta, de argint mai slab. Fără a exclude una din cele două posibilități de mai sus, pare însă a fi mult mai probabil ipoteza potrivit căreia obiectele de podoabă din tezaur au fost confecționate într-o epocă în care argintul devenise mai rar în Dacia și atît proprietarul cît și meșterul se văzuseră obligați, prin forța împrejurărilor, să apeleze la o asemenea tehnică. Observații interesante de această natură ar putea fi prilejuite de o reexaminare atentă a tuturor tezaurelor de argint dacice, care ar duce, probabil, la constatarea că tezaurul de la Șarmășag nu reprezintă o descoperire izolată, deosebită, ca tehnică de confecționare a obiectelor de podoabă, de alte tezaure dacice³⁹. Pornind de la observațiile de natură tehnică și trecîndu-se la coroborarea lor cu observațiile privind natura aliajului monedelor care au circulat în Dacia s-ar ajunge, foarte probabil, la paralelisme interesante și, eventual, încadrări cronologice mai precise⁴⁰.

Revenind la datarea tezaurului de la Șarmășag, a cărui încadrare cronologică a fost stabilită pe baza fibulei de tip Latène tîrziu, este de menționat că datarea lui, la mijlocul sau eventual în a doua jumătate a secolului I î.e.n., este sprijinită și de datarea celorlalte tezaure dacice în care s-au aflat piese analoge cu cele de la Șarmășag⁴¹.

Este interesant de remarcat, în general, în legătură cu datarea tezaurelor de argint dacice, imposibilitatea stabilirii mai precise a datei confecționării lor, cu atît mai mult, cu cît tezaurele în care s-au aflat și monede conțin mai ales denari republicani romani și monede ale orașelor Dyrrhachium și Apollonia, databile în secolul I î.e.n. Foarte probabil unele din tezaure sau obiecte din unele tezaure sînt

³² Studii și referate... XI—XII, p. 36, 38, 52.

³³ Studii și referate..., I, 1954, p. 92.

³⁴ *Getica*, p. 534.

³⁵ *Dacia*, XI—XII, p. 62; *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 196.

³⁶ V. Pârvan, *Getica*, p. 536—537; D. Popescu, în *Dacia*, VII—VIII, p. 183—189; N. Fettich, *op. cit.*, p. 156.

³⁷ N. Fettich, *op. cit.*, p. 156, 157, Pl. XXVII/6, XXVIII/5—6.

³⁸ D. Popescu, în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 181, fig. 23/3, 24/3; *Inventaria Archaeologica*, fasc. 3, 1967, fig. 18.

³⁹ Afirmația lui N. Fettich, *op. cit.*, p. 173, potrivit căreia obiectele din tezaurele de argint dacice ar fi fost confecționate numai din argint de bună calitate trebuie revizuită.

⁴⁰ Sugestia tov. E. Chirilă.

⁴¹ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 535—536; D. Popescu, în *Dacia*, XI—XII, p. 68—69; în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 194; în *OmD*, p. 452; O. Floca, *op. cit.*, p. 17, 33—34.

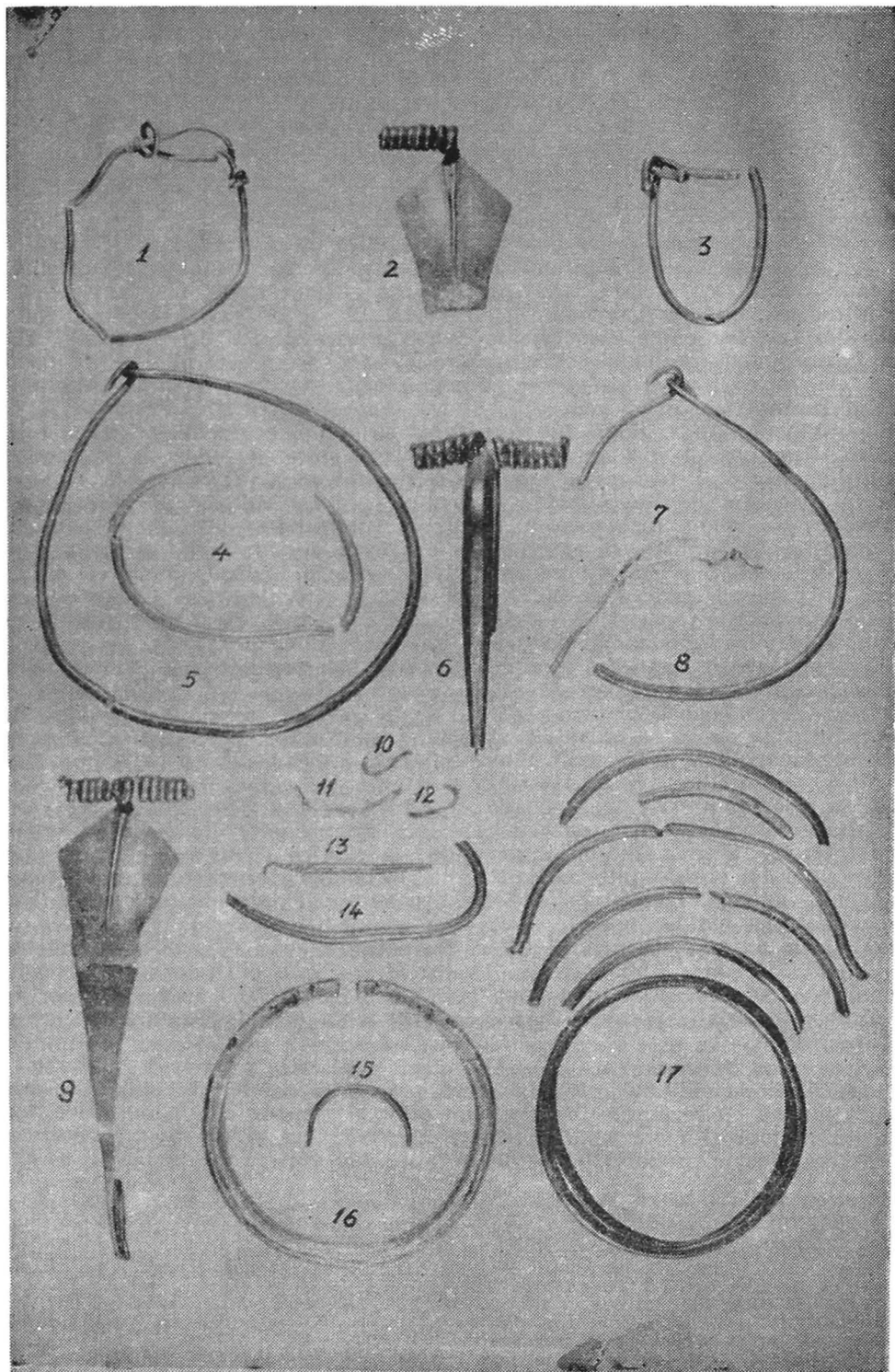

Fig. 4. Tezaurul dacic de la Șarmășag.

mai vechi, dar determinarea lor ca atare este mai mult decât dificilă. În același timp pare aproape inexplicabil faptul că în secolele anterioare celui din urmă al erei vechi nu s-au îngropat tezaure cu monede. Se menționa mai sus utilitatea coroborării observațiilor tehnice privind calitatea argintului tezaurelor de obiecte de podoabă și a celor monetare. Nu este exclus ca tezaurele sau o parte a tezaurelor, care conțin numai obiecte de podoabă, fără monede, să dateze dintr-o epocă în care în Dacia se afla argint suficient, tot așa cum cele ce conțin monede, să dateze dintr-o perioadă în care argintul era mai rar și monedele constituiau o materie primă excelentă și la îndemână pentru confecționarea obiectelor de podoabă.

De prisos a se mai insista asupra atribuirii acestor tezaure din epoca Latène târzie, aflate în pământul Daciei, autohtonilor daci. Discuțiile s-au purtat la vremea lor ca urmare a unor încercări de a atribui aceste tezaure altor popoare decât dacilor sau de a găsi ateliere de confecționare în afara Daciei⁴². La multe dintre obiectele de podoabă dacice se constată inspirații și influențe eterogene, ca de altfel și la alte produse ale culturii materiale dacice. Asemenea influențe au fost cu atât mai firești, cu cât este cazul unor obiecte de podoabă, supuse modei și gustului celor care le purtau. Indiferent însă de sursa lor de inspirație, de originea și ornamentica lor, ele deveniseră produse specifice dacice, confecționate și utilizate de daci, stînd mărturie a tehnicii desăvîrșite și artei în metal prețios a geto-dacilor⁴³.

I. GLODARIU

DER DAKISCHE SILBERFUND VON ŠARMĂŠAG

(Zusammenfassung)

Vermutlich gelangte nur ein Teil des dakischen Schatzfundes aus Šarmășag (Bezirk Sălaj) in den Besitz des Historischen Museums in Cluj. Der Verwahrfund enthält 2 Armringe aus einfachem Draht (Abb. 1/6, 4/5, 1/2, 4/8), 2 offene Armringe, deren Enden stilisierte Tierköpfe tragen (Abb. 1/3, 1/3a, 3, 4/16, 2/6, 4/4), 2 weitere Armringe mit eingerollten Enden (Abb. 1/4, 4/1, 1/5, 4/7), eine Armspirale (Abb. 2/9, 4/17), einen Armring mit konisch verdickten Enden (Abb. 1/7, 4/3), 3 Fibeln — zwei davon sind Knotenfibeln (Abb. 2/7, 4/9, 1/1, 4/2) und eine vom Spätlatenetypus (Abb. 2/8, 4/6) — und einige andere kleinere Gegenstände.

Die Mehrzahl der Stücke wurde aus einer Silberlegierung hergestellt, über die ein dünnes Silberblech gehämmert wurde. Dieses Verfahren würde auf eine Periode hinweisen, in der das Silber in Dazien seltener wurde.

Der Verwahrfund kann auf Grund der spätlatènezeitlichen Fibel und den Entsprechungen mit anderen Schatzfunden in die Mitte, vielleicht in die zweite Hälfte des 1. Jhs. v.d.Z. datiert werden.

⁴² I. Paulovics, *Dacia keleti határvonala és az úgynevezett „dák” ezüsttárgyak kérdése*, Cluj, 1944, p. 104–116. E. Patek, in *AntHung.*, III, 1949, p. 119 sqq.; N. Fettich, *op. cit.*, p. 169 și urm.

⁴³ Pentru argumentele privind atribuirea tezaurelor de argint din Dacia geto-dacilor, D. Popescu, în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 204–206.

ANEXĂ

Buletin de analiză

privind fragmentele de argint cu numerele de inventar: IV. 5515 exterior, IV. 5515 interior și IV. 5523 a.

I. Compoziția chimică

Conținutul de argint al celor 3 probe:

IV. 5515 exterior: 68,9% Ag (=16,6 carate),

IV. 5515 interior: 58,7% Ag (=14,1 carate),

IV. 5523 a : 87,8% Ag (=21,1 carate).

II. Analiza metalografică

indică pentru toate trei probele o compoziție neomogenă, formată dintr-un dispersat de cupru foarte fin: sub 0,005 mm diametrul, răspândit într-un fond de argint.

III. Analiza röntgen—structurală

pune în evidență la probele IV. 5515 exterior și IV. 5523 a numai spectrul cristalografic al argintului (tabel 1), iar pentru proba IV. 5515 atât spectrul argintului cât și spectrul cuprului (tabel 1), cu indicii respectivi ai planelor reticulare care produc spectrul röntgen.

Constanta reticulară „a” pentru cuprul din acest aliaj este 3,63 Å, iar pentru argint este 4,06 Å, valori influențate de existența amestecurilor izomorfe, între Ag și Cu.

d/n la Ag în Å	2,328	2,015	1,432	1,236	1,175	1,018	0,935	0,912	Apar la toate 3 probele
d/n la Cu în Å	2,071	1,805	1,284	—	1,050	—	—	—	Apar numai la proba IV. 5515 interior
indicii care dau reflexele	(111)	(200)	(220)	(311)	(222)	(400)	(331)	(420)	

IV. Concluzie

în interiorul obiectelor se întrebuiștea un argint cu finețea redusă (14 carate).

28 XII 1967

Prof. E. STOICOVICI

INTERPRETĂRI ARHEOLOGICE

Recent au fost publicate și analizate unele materiale arheologice, aparținând mileniului I. e.n., care privesc o arie mai întinsă din bazinul carpato-dunărean și ridică anumite probleme de ordin istoric. Ele se pretează fie la aprofundarea interpretării lor istorice, fie la prezentarea unui punct de vedere deosebit de cel susținut la publicarea lor. În ambele cazuri ele pot să scoată din nou în evidență utilitatea valorificării izvoarelor arheologice pentru adâncirea sau lămurirea unor probleme istorice. Semnalarea acestor posibilități în studiul de față este cu atât mai indicată, cu cât el apare într-un volum dedicat septuagenarului academician C. Dai-coviciu. Tocmai cel omagiat a subliniat în lunga și prodigioasă-i activitate științifică necesitatea interpretării istorice a datelor arheologice și a valorificat numeroasele sale săpături pentru reconstituirea istoriei Daciei libere și romane.

1. Ceașca dacică de la Müllendorf din Austria

Încă înaintea primului război mondial, între anii 1902—1905, colecționarul S. Wolf din Eisenstadt a efectuat săpături într-un cimitir roman, situat pe pășunea comunei Müllendorf. Cu această ocazie a fost găsită ca o „descoperire anexă din necropola romanilor“, o tipică ceașcă dacică, publicată recent de St. Foltiny cu un amănunțit comentariu¹. Bazat pe bibliografia de specialitate, în deosebi lucrările lui M. Párducz și A. Točík, autorul încadrează descoperirea în contextul ei teritorial și cronologic, ajungând la o concluzie ce se rezumă în felul următor: „Vermutlich am Anfang der Kaiserzeit stand sie in Gebrauch. Für eine genauere Datierung haben wir keinen Anhaltspunkt. Moderne Forschungen werden vielleicht auch auf dieses Problem neues Licht werfen“². Urmind oarecum acest îndemn și continuând cele expuse de autor se va încerca aici delimitarea mai precisă a datării piesei și explicarea apariției acestei mărturii despre prezența și înmormintarea unui dac pe teritoriul provinciei Pannonia, la vest de Lacul Neusiedel.

După cum constată și St. Foltiny, datele despre importanta descoperire sînt lacunoase și puțin grăitoare. Au trecut probabil cîteva decenii după înființarea provinciei, pînă ce au început înmormintările în cimitirul de la Müllendorf, încît data lui cea mai timpurie poate fi fixată pe la 30—40 e.n. Într-un mediu cultural străin tehnica lucrării unui vas atît de caracteristic, ca factură și formă, nu putea să se mențină un timp prea îndelungat, încît nu este verosimil ca data lui cea mai tîrzie să depășească cu mult primul secol al erei noastre. Astfel datarea poate fi restrînsă probabil pe un interval de timp de aproximativ un secol, deci circa între a. 30—130 e.n. Din punct de vedere teritorial, descoperirile cele mai apropiate, care indică expansiunea dacilor spre apus, sînt, pe malul stîng al Dunării, cele din Slovacia, unde ajung pînă la valea Nitrei și Vahului³. Pe malul drept al Dunării,

¹ St. Foltiny, în *Festschrift Alphons A. Barb*, Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Heft 35, Eisenstadt 1966, p. 79—90.

² St. Foltiny, *loc. cit.*, p. 88.

³ A. Točík, *AR*, XI, 1959, p. 841—874 amintește din Slovacia de sud-vest următoarele localități cu descoperiri dacice: 1. Besenov. 2. Bratislava-Devin. 3. Hradec. 4. Chotin. 5. Ipelské Předměstie. 6. Iza. 7. Jelšovce. 8. Kamenin. 9. Madarovce. 10. Malé Krstenany. 11. Malé Uherce. 12. Nitra. 13. Nitranský Hrádok. 14. Ondrochov. 15. Ostrov. 16. Púchov. 17. Sarovce. 18. Trencianske Teplice. 19. Vycopy-Opatovce. La aceasta se mai adaugă din Ungaria 20. Budapest—Tabán. 21. Szőny-Brigetio și din Austria 22. Müllendorf. Despre daci în Slovacia, cf. și A. László, în *Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași*, secț. III, a. Istorie, XI, 1965, p. 107—116.

ca o prelungire a ariei de locuire dacice din cîmpia Tisei, se poate aminti așezarea de la Tabán — Budapesta⁴ și ceștile găsite la Szöny — Brigetio⁵. Acestea reprezintă mai de grabă o iradiere a dacilor din Slovacia, decît o prelungire a zonei locuite de daci din Cîmpia Tisei. Ceașca de la Müllendorf, cu toate că este descoperită și ea într-o localitate de pe malul drept al Dunării, se leagă mai mult de ramura mai apropiată a dacilor din Slovacia, decît de cei din Cîmpia Tisei, fiind separată de aceștia din urmă prin teritoriul deluros și accidentat din dreapta Dunării (Dunántúl).

Din datele ce pot fi deduse din răspîndirea apuseană a materialelor dacice și din condițiile de descoperire rezultă că ceașca de la Müllendorf atestă aici prezența unui dac, originar din Slovacia apuseană, care a fost înmormîntat aproximativ între 30—130 e.n.

Există însă anumite indicii, de ordin arheologic și literar, care permit să se restrîngă timpul și să se specifice împrejurările în care persoana de origine dacică a putut să ajungă lingă lacul Neusiedel. În această regiune ceașca dacică nu este singura descoperire de origine barbară. Pe o arie restrînsă, de la vest de lacul Neusiedel pînă la Leitha — și *numai aici* — apar pe teritoriul provinciei și alte descoperiri de factură străină, și anume germanică sau inscripții cu nume germanice, conturate în mediul cultural roman ca un intrus originar din nordul fluviului, ce alcătuia frontiera imperiului. Ele datează, de asemenea din secolul I e.n. și sînt de origine quadă, dar se sesizează printre acestea și înfrîuriri vandale. Ele au atras mai de mult atenția cercetătorilor și au fost discutate în repetate rînduri, fiind cunoscute din următoarele localități:

1. *Au a.d. Leitha*. Fragmente ceramice de factură germanică⁶.
2. *Eisenstadt*. Mormintul de incinerare al unui războinic cu o urnă, cu vase de bronz romane, resturile unui scut, un vîrf de lance, unul de sulită și o monedă de bronz a lui Augustus⁷.
3. *Grosshöflein*. Mormînt de incinerare⁸.
4. *Katzelsdorf*. O piatră funerară amintește de un german liber, Scalleo, care nu putea să se așeze în această regiune limitrofă a provinciei, fără vreo aprobare a oficialităților romane⁹. Tot de aici se cunoaște și o urnă cu capac și o ceșcuță¹⁰.
5. *Lichtenwörth*. Piatra funerară a unui sclav, după nume, de origine quadă¹¹.
6. *Mannersdorf*. Printre morminte din alte epoci a fost descoperit și un mormînt de incinerare cu un *umbo* de fier, o foarfecă și o urnă¹².
7. *Müllendorf*. Din aceeași localitate, de unde provine și ceașca dacică, se menționează fragmente ceramice dintr-o așezare germanică¹³.
8. *Neudörfel*. Din tumuli romani, situați între această localitate și Katzelsdorf, au apărut și vase de factură germanică și un *umbo* de fier¹⁴.
9. *Oslip*. Ceramică de factură germanică dintr-o așezare¹⁵.
10. *Sopron și împrejurimi*. Vase de diferite forme, achiziționate din locuri și la date deosebite¹⁶.

La vest de lacul Neusiedel se aglomerează, prin urmare, mai multe descoperiri germanice, atribuite quazilor, dar care trădează și influențe vandale¹⁷, la care se

⁴ L. Nagy, *ArchÉrt.*, LX, 1942, p. 167 și pl. 2.

⁵ Cf. pentru aceasta L. Barkóczi, *Brigetio*, Budapest, 1951. *DissPann.*, II, 22, p. 27 și St. Foltiny, *op. cit.*, p. 85.

⁶ L. Franz, *BerRGK*, XVIII, 1929, p. 138. E. Beninger, *Die Quaden*, în H. Reinerth (Hsg.), *Vorgeschichte der deutschen Stämme*, Leipzig — Berlin, 1940, vol. II, p. 677.

⁷ J. Hampel, *ArchÉrt.*, XIX, 1899, p. 74. E. Beninger, *loc. cit.*, p. 678. I. Bóna, *ActaArchBp.*, XV, 1963, p. 244 și 256—258.

⁸ B. Saria, *RE*, VIII A/1, 343.

⁹ *CIL*, III, 11301. Cf. și E. Polaschek, *JÖAI*, XXVI, 1930, Beibl. 208—210; R. Egger, *Laureae Aquincenses*, Budapest, 1938, I, p. 150.

¹⁰ E. Beninger, *loc. cit.*, p. 677 și pl. 280/1—3.

¹¹ R. Egger, *loc. cit.*, p. 147—150.

¹² A. Seracsin, *WPZ*, III, 1916, p. 86—91. L. Franz, *BerRGK*, XVIII, 1929, p. 138. E. Beninger, *loc. cit.*, p. 677 și pl. 279/1—4.

¹³ L. Franz, *loc. cit.*, p. 138. E. Beninger, *loc. cit.*, p. 678.

¹⁴ L. Franz, *loc. cit.*, p. 246—247 și 260—263.

¹⁵ E. Beninger, *loc. cit.*, p. 678 și pl. 280/4—5.

¹⁶ I. Bóna, *loc. cit.*, p. 246—247 și 260—263. E. Beninger, *loc. cit.*, p. 678 și pl. 279/5.

¹⁷ Pentru discuțiile privind influența vandală cf. L. Franz, *loc. cit.*, 138, K. Tackenberg, *Die Wandalen in Niederschlesien*, Berlin, 1928, *passim*; E. Beninger, *MAGW*, LXII, 1932, p. 78; I. Bóna, *loc. cit.*, p. 255.

adaugă acum, ca o nouă componentă, și cea dacică. Explicația constituirii acestei enclave barbare și a pătrunderii, în secolul I, a influențelor culturale neromane pe teritoriul provinciei o dau evenimentele ce se petrec în prima jumătate a secolului menționat pe malul opus al Dunării, amănunțit descrise de Tacitus¹⁸.

Aproximativ în anul 21 e.n. imperiul organizează, din suita regilor germani Marbod și Catualda refugiați la romani și sub conducerea lui Vannius (un membru al familiei regale quade), un stat clientelar în nordul Dunării, cunoscutul „Vannianum regnum”¹⁹. Delimitarea lui teritorială a provocat discuții îndelungate în legătură cu interpretarea pasajelor respective de la Tacitus și Plinius²⁰. Nelămurită este în deosebi problema zonei în care se afla teritoriul acestui stat: la vest sau, după cum se admite astăzi aproape unanim, la est de Marus (astăzi Morava). În sprijinul părerii din urmă se pot invoca acum și argumente arheologice. Din harta de răspîndire a descoperirilor dacice din Slovacia, întocmită de A. Točík, rezultă că ele nu depășesc, în general cursul râului Nitra, situat la est de Morava, probabil tocmai din pricina opririi înaintării dacilor spre apus de către stăpînirea lui Vannius. Dimpotrivă, descoperirile quade nu trec spre est dincolo de aceeași linie²¹. După trei decenii, în anul 50 e.n., datorită unor certuri interne și invidiei vecinilor săi, Vannius este atacat și învins, fiind nevoit în cele din urmă să se refugieze la Dunăre. Romanii n-au intervenit direct în conflict, ci s-au mulțumit doar să întărească paza fluviului și să pună la dispoziția regelui fugar o flotă care să-l treacă, împreună cu oamenii lui, pe teritoriul provinciei. Ei au fost așezați în Pannonia și au primit pămînturi, „secuti mox clientes et acceptis agris in Pannonia, locati sunt”, cum scrie Tacitus. Aproape fără excepție, cercetătorii care s-au ocupat cu descoperirile din zona restrînsă la apus de Lacul Neusiedel (O. Menghin, L. Franz, E. Beninger, R. Egger, E. Swoboda, B. Saria, I. Bóna ș.a.), sînt de acord să le atribuie oamenilor lui Vannius colonizați în această regiune.

În lumina evenimentelor descrise și apariția nemijlocită și izolată a ceștii dacice de la Müllendorf găsește o explicație plauzibilă. Ea a fost îngropată în același interval de timp și pe același teritoriu, pe care se sesizează și elementele barbare atribuite oamenilor lui Vannius, printre care erau mai ales quazi. Este pe deplin firesc ca dintre ei să fi făcut parte și un dac originar de pe teritoriul învecinat cu statul lui Vannius, care a intrat în serviciul lui și după înfrîngerea stăpînului său, s-a refugiat împreună cu el în Pannonia. Murind acolo, după anul 50 e.n., el a fost înmormîntat, corespunzător obiceiului strămoșesc, împreună cu un vas specific etnicului său.

Apariția ceștii dacice de la Müllendorf nu se datorește, prin urmare, unei simple întîmplări, ci reflectă, în lumina datelor arheologice și a izvoarelor literare, un eveniment istoric bine cunoscut și precis databil.

Ceașca reprezintă, totodată, și sub raport metodologic o piesă interesantă, fiind cea mai vestică atestare a acestui fel de descoperiri, care se găsesc în număr atît de mare pe teritoriul Daciei și ajung, printr-o ramificație izolată și îndepărtată, pînă în Austria. Dacă se admite caracterul ei *neindoielnic dacic*, nu se va mai putea contesta nici originea norico-pannonică a farfuriei cu trei picioare (Dreifusschale), întîlnită în cimitirele de la Cașolț și Calbor. Harta de răspîndire a acestei forme de vas arată o imagine identică, dar opusă ceștii dacice. Centrul ei se află pe teritoriul Noricum-ului și Pannoniei și ajunge printr-o ramificație izolată, pînă în Transilvania, datorită unor evenimente, de asemenea, cunoscute și bine databile, anume așezarea unor coloniști norici—pannonieni în Dacia cucerită de Traian²².

¹⁸ Tacitus, *Annales*, XII, 29—30.

¹⁹ Din bogata bibliografie privitoare la Vannius și statul lui cf. printre altele B. Saria, *loc. cit.*, 338—346; R. Hanslik, *RE*, VIII A/1 346—347; I. Bóna, *loc. cit.*, p. 303—306; E. Swoboda, *Carnuntum*, Graz-Köln, 1964, p. 39, 42, 239—240; J. Fitz, *Alba Regia*, IV—V, 1963—1964, p. 77—79.

²⁰ Tacitus, *Annales*, II, 63. Plinius, *Naturalis Historia*, IV, 81. Cf. și B. Saria, *RE*, VIII A/1, 339—341.

²¹ Cf. lista lor la I. Bóna, *loc. cit.*, p. 292, fig. 12.

²² Din bibliografia mai nouă privitoare la interpretarea necropolei de la Cașolț cf. M. Macrea, *Dacia*, I, 1957, 207—214, *idem*, în *IstRom*, I, p. 391—392; K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bukarest, 1958, p. 31—34; S. Morintz, *Materiale*, VII, 1961, p. 445; *idem*, *Dacia*, V, 1961, 4. 407; D. Protase, *Dacia*, VI 1962, p. 188; *idem*, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismatiei*, București, 1966, p. 22, 29; C. Daicoviciu, *StCl.*, VII, 1965, p. 247; P. Alexandrescu, *Histria*, II, București, 1966, p. 264.

2. Săbiile și spadele din secolul X în bazinul carpatic

Principalele categorii de arme constituie, în toate perioadele, un mijloc sensibil pentru precizări cronologice și pentru sesizarea unor transformări de ordin cultural, strategic și politic. Această constatare este îndeosebi valabilă pentru armele de lovit, indispensabile în lupta corp la corp, care se modifică la intervale mici și se deosebesc prin anumite particularități specifice forme și execuției lor. Încă acum trei decenii P. Paulsen s-a ocupat, într-o lucrare cu titlul sugestiv „Spadă și cruce la germanii de nord“ (Berlin, 1939), cu problemele spadelor de pe la sfîrșitul mileniului întii din Europa de Nord. Recent, K. Bakay a publicat un studiu în care discută spadele cam din aceeași perioadă, găsite în bazinul carpatic. El valorifică, sub titlul „Archäologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung. Angaben zur Organisierung des fürstlichen Heeres“²³, spadele pentru analiza transformărilor legate de întemeierea statului maghiar și de organizarea oastei princiare, deci a transformărilor în structura politică și socială a ungarilor din secolul X.

Fără îndoială lucrarea reprezintă o îmbogățire remarcabilă a literaturii de specialitate privind problemele arheologice ale bazinului carpato-dunărean de pe la sfîrșitul mileniului întii, indiferent dacă se admit sau nu concluziile istorice ale autorului. Adunarea materialelor arheologice este exhaustivă, prezentarea și sistematizarea lor este reușită, iar datarea lor, în măsură în care se poate efectua, este corectă. Catalogul descoperirilor cuprinde 76 de spade și spade-săbii, dintre care doar 33 sînt însă asociate cu alte obiecte și permit interpretarea lor mai aprofundată.

În cadrul acestei ultime grupe se analizează asocierea spadelor cu alte categorii semnificative ale inventarului funerar: scărițe, arcuți și garnituri de centură. Aproximativ jumătatea spadelor descoperite pot fi încadrate după tipul lor și datele corespunzător clasificării lui J. Petersen.

O interesantă formă intermediară o reprezintă spadele-săbii, la care lama devine dreaptă, dar se păstrează mînerul oblic al sabiei. Rămîne încă de văzut dacă aceste piese sînt produse locale, așa cum presupune autorul, oglindind tocmai și trecerea de la săbii la spade, sau dacă sînt importate din răsărit.

Pentru completarea catalogului se mai pot menționa, de pe teritoriul României două spade, două descoperiri izolate, care se încadrează în același context.

1) În Muzeul de la Oradea se păstrează o spadă cu un buton final segmentat, care aparține în măsura cît starea ei de conservare permite o încadrare, probabil tipului S al lui Petersen. A fost găsită înainte de 1862 împreună cu un vas care s-a pierdut, o scăriță de fier și un fragment de scăriță care nu se mai pot identifica în colecțiile muzeului. De sabie ține și un fragment de lamă, care nu continuă însă imediat partea lamei de la mîner. Sabia provine, eventual, de la Biharea, din apropierea Oradei. Lungimea păstrată 31,00, lungimea mînerului împreună cu butonul 13,3, lungimea gîrzii 12,00, grosimea ei 1,8 cm. Actualul nr. de inventar 2400 (fig. 1).

2) Celălalt exemplar a fost găsit încă în secolul trecut la Morești²⁴. Butonul mînerului lipsește, ceea ce îngreunează sau face chiar imposibilă încadrarea lui tipologică. Cu ocazia curățirii lui au apărut, dedesubtul gîrzii, pe lamă, ornamente incrustate cu bronz. Lungimea păstrată 68,00, lungimea limbii mînerului 8,5, lungimea lamei 57,5, a gîrzii 9,8, lățimea lamei sus 8,00 cm. Muzeul de Istorie Cluj, nr. inv. IV 1920 (fig. 2)²⁵.

Materialul bogat și interesant pe care îl prezintă K. Bakay ilustrează, după părerea lui, constituirea oastei princiare în cursul secolului X, devotată stăpînitorului și dependentă de el. Ea „se recrutează din unguri liberi, dar nu nobili“ (p. 164). „Organizarea oastei princiare de tip nou, înarmată cu spade cu două

²³ *ActaArchBp.*, XIX, 1967, p. 105–173. Lucrarea a apărut mai întii în limba maghiară, sub titlul *Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéseihöz*, în *Dunántúli Dolgozatok*, I, Pécs, 1965.

²⁴ *SCIIV*, III, 1952, p. 329 fig. 10. *IstRom*, II, fig. 10/4. Pentru locul de descoperire cf. discuția între K. Horvát și N. Vlassa, *ActaMN*, IV, 1967, p. 509–512.

²⁵ Eventual se mai poate încadra în intervalul de timp tratat aici și sabia de la Ernel, N. Vlassa, *ActaMN*, II, 1965, p. 669–671.

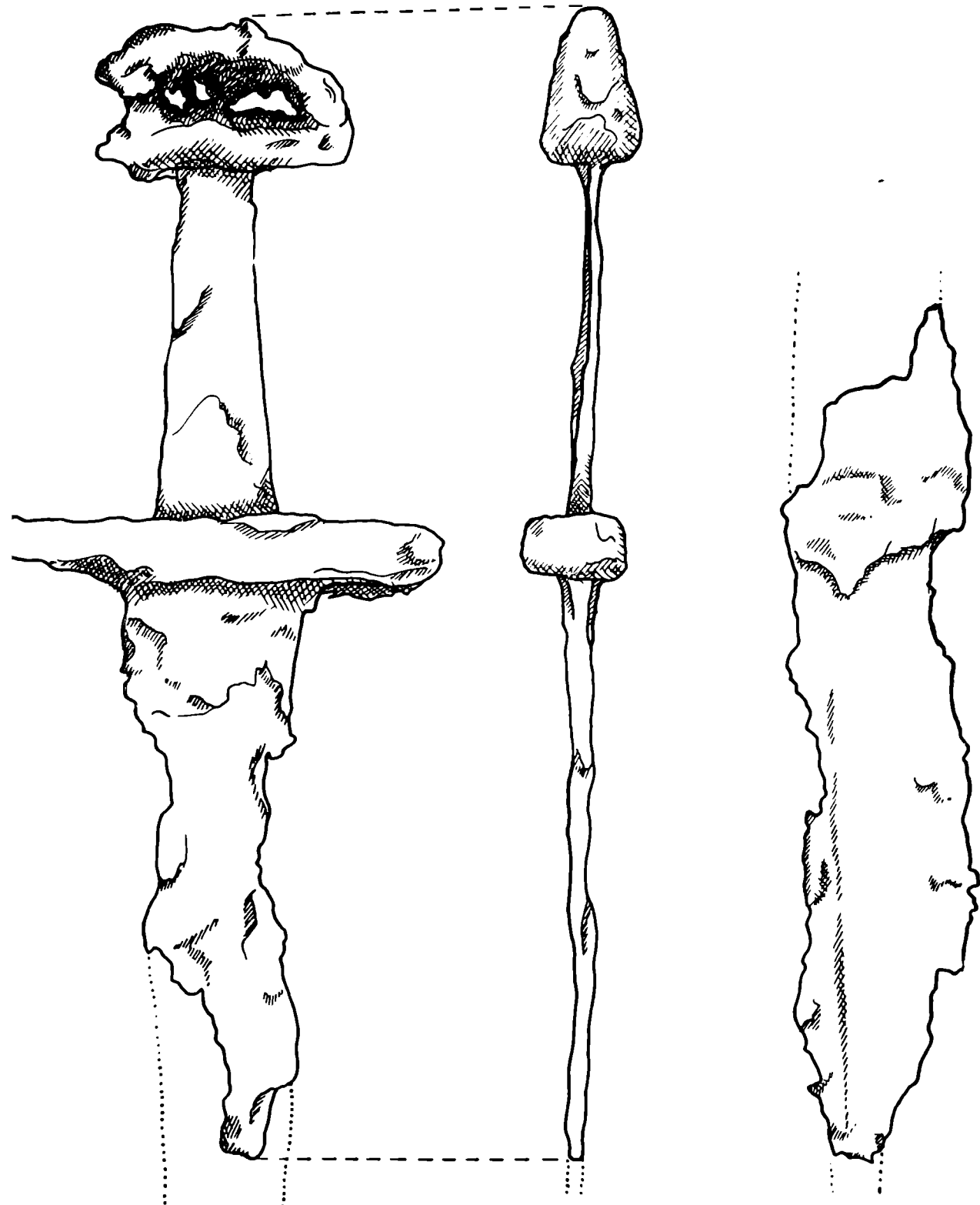

Fig. 1. Sabia de la Biharea (?). Muzeul Oradea.

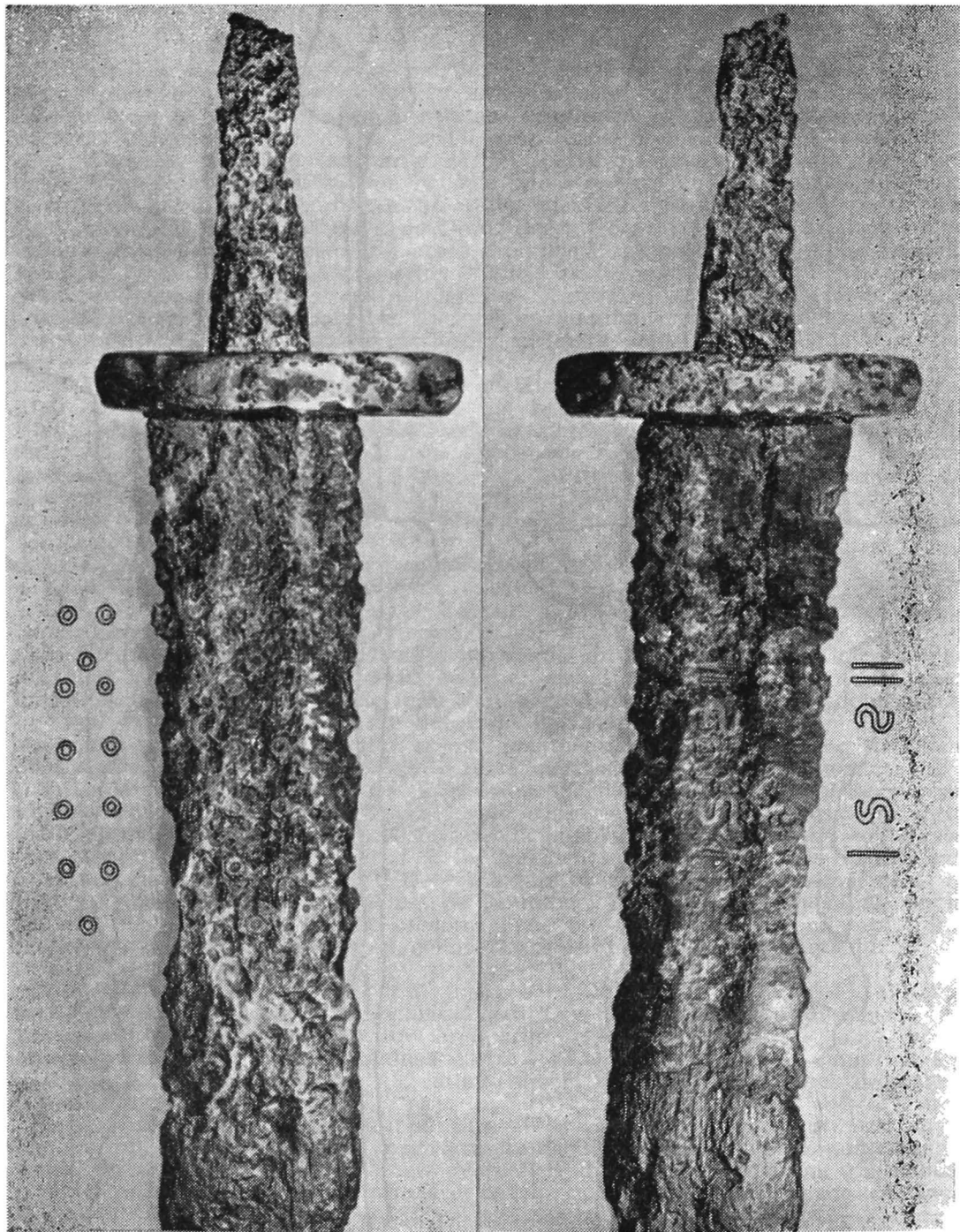

Fig. 2. Sabia de la Morești. Muzeul de Istorie Cluj.

tăişuri, se leagă de ducele Géza. Suita înarmată compusă din unguri permite ducele lui Géza, apoi regelui Ștefan I, să înlăture puterea vechei pătri conducătoare" (p. 157). Corespunzător unui curent care se manifestă mai nou în istoriografia maghiară, se accentuează importanța unei pătri conducătoare de origine tiurcă. Aceasta se înmormîntează în cimitire restrînse și izolate, rezervate pentru fiecare mare familie în parte, pe cînd poporul de rînd se inhumează, de obicei, în necropole cu morminte așezate în șiruri (p. 108). Inventarele funerare caracteristice, care în trecut au fost atribuite în totalitatea lor ungurilor din timpul ocupării patriei (honfoglaláskör), (săbii, scărițe, garnituri de centură) sînt atribuite acum numai acelei pătri conducătoare tribale tiurce, pentru restul ungurilor arma caracteristică rămînînd doar spada. Pe măsură ce ducele și oastea lui reușesc să desființeze puterea aristocrației tiurce, se înlocuiește și sabia cu spada. Atît săbiile, cît și spadele sînt, prin urmare, proprii ungurilor, iar schimbarea folosirii lor oglindește doar transformările politice și regrupările de ordin social din cursul secolului X.

Față de această teză, care nu ține seamă de posibilitatea interpretării etnice a celor două categorii de arme, vom încerca să motivăm aici o altă explicație pentru alternarea întrebuițării săbiilor și spadelor în secolul X în bazinul carpatic. Pentru o argumentare exhaustivă ar fi de dorit ca autorul să fi tratat în mod amănunțit și săbiile contemporane, trîgînd concluziile sale din confruntarea ariei de răspîndire a celor două categorii de arme. Săbiile apar cu precădere în părțile de nord-est ale bazinului carpatic, acolo unde ungurii s-au așezat mai întîi după trecerea Carpaților. Pînă acum săbiile acestei perioade au contat ca unele dintre cele mai caracteristice arme ale ungurilor, ceea ce la o populație călăreață este explicabil și de așteptat. Apartenența etnică a sabiei ca o armă caracteristică maghiară este evidentă și de netăgăduit. În schimb, spada cu două tăişuri posedă, în bazinul carpatic, o arie de răspîndire mai cuprinzătoare și mai densă, după cum arată tocmai harta utilă întocmită de autor. În această situație se pune întrebarea: care a fost arma de lovit, specifică populației locale, pe care au întîlnit-o ungurii la sosirea lor în cîmpia Tisei și în Pannonia. Cronicarul Anonim descrie în mod amănunțit numeroasele lupte pe care le-au dus ungurii, în diferite regiuni, cu populația locală, cu precădere slavă, în expansiunea lor spre sud și vest. Analogiile cu Polonia și Rusia Chieveană, analizate de autor, arată că slavii foloseau în secolul X spade. De aceea spadele ar trebui interpretate, în primul rînd, ca mărturii ale populației locale, în opoziție cu ungurii, care purtau săbii. În felul acesta, interpretarea politică și socială a celor două grupe se deplasează pe teren etnic și alternarea nu este reprezentată de aristocrația tribală tiurcă a ungurilor, cu săbii, și de ungurii de rînd, înarmați cu spade, ci unguri în totalitatea lor, folosind săbii, și populația locală, luptînd cu spade. Desigur nu se poate contesta că ungurii, ca urmare a contactelor cu Rusia Chieveană, încă înaintea trecerii Carpaților, au putut să facă cunoștință cu spadele și să le poarte în mod izolat. În majoritatea lor precumpănitoare însă spadele timpurii, din bazinul carpatic, trebuie atribuite populației locale slave. Apoi în cursul secolului X spada, într-adevăr, înlocuiește sabia, dar acest proces se desfășoară într-un cadru mai cuprinzător și are cauze cu mult mai complexe. Populația călăreață, de păstori nomazi, a început să se adapteze modului de viață al populației locale sedentare și să devină mai accesibilă influențelor apusene în ceea ce privește armele. În aceeași măsură renunță la cultura ei materială, specifică unei populații călărețe răsăritene și o preia pe cea a slavilor cu care conviețuiește sau pe cea care pătrunde în Ungaria din țările apusene. Așa se explică pierderea importanței sabiei în cursul secolului X și înlocuirea ei cu spada. Această situație oferă adevărata explicație a unui fenomen pe care autorul îl interpretează în mod deosebit. Pe măsură ce cultura materială maghiară își pierde caracterul ei specific răsăritean și se adaptează populației locale, din punct de vedere etnic procesul se desfășoară invers, slavii maghiarizîndu-se. Corelația complicată, ce se poate sesiza între cultura materială și apartenența etnică, scoate în evidență dificultatea interpretării etnice a materialelor arheologice. Cu toate că la sudul Dunării, în Bulgaria, au existat premise egale, rezultatele procesului asemănător au fost opuse celor din bazinul carpatic. Bulgarii tiurci au pierdut cultura lor

materială și s-au slavizat, ungurii în schimb au fost puternic influențați în cultura lor materială de către slavii supuși, dar i-au maghiarizat pe aceștia.

Cu problema conviețuirii maghiaro-slave s-a ocupat încă răposatul G. Fehér într-una din ultimele sale lucrări²⁶ și concluziile lui generale par să fie valabile și pentru cazul special al spadelor și săbiilor din secolul X din bazinul carpatic. Încercarea de a aduce, pe baza unor materiale arheologice clar conturate, o contribuție la problema înființării statului maghiar este meritul studiului temeinic și interesant discutat aici, dar în lumina datelor arheologice și istorice, concluziile sale se pretează la o altă interpretare, mai apropiată, probabil, de realitate.

K. HOREDȚ

ARCHÄOLOGISCHE DEUTUNGEN

(Zusammenfassung)

1. Die dakische Tasse aus Müllendorf in Österreich

Um das weit nach Westen vorgeschobene vereinzelt Auftreten dieser kennzeichnenden Gefäßform zu erklären, wird darauf hingewiesen, dass sie neben dem Neusiedler See in einem Gebiet gefunden wurde, woher auch quadische Funde gleicher Zeitstellung bekannt sind. Übereinstimmend wurde bisher dieser germanische Fundstoff mit dem Gefolge des Vannius in Zusammenhang gebracht, das nach der Niederlage im Jahre 50 auf Reichsgebiet in Pannonien angesiedelt worden war. Zu diesem gehörte vermutlich auch der Daker, in dessen Grab die Henkeltasse gefunden und der nach dem Jahre 50 u.Z. bei Müllendorf bestattet wurde.

2. Schwert und Säbel während des 10. Jhs. im Karpatenbecken

Kennzeichnende Waffen bilden zu allen Zeiten einen empfindlichen Masstab für chronologische Bestimmungen und kulturelle, politische oder strategische Veränderungen. Im besonderen gilt diese Feststellung auch für die im Nahkampf unentbehrlichen Hieb Waffen, die Schwerter, in ihrer so vielgestaltigen, nach Material und Form unterschiedenen Ausführung. Bereits vor einigen Jahrzehnten veröffentlichte P. Paulsen unter dem beziehungsreichen Titel „Schwert und Kreuz bei den Nordgermanen“ (Berlin, 1939) eine Arbeit, die sich mit den Schwertern im nordgermanischen Raum während des ausgehenden ersten Jahrtausends beschäftigte. Die Schwerter etwa des gleichen Zeitraums aus dem Karpatenbecken behandelt K. Bakay in einer Untersuchung, die den Titel trägt „Archäologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung, Angaben zur Organisation des fürstlichen Heeres“. Er verwertet diese kennzeichnende Fundgruppe um gewisse politische und soziale Veränderungen im Herrschaftsgefüge der Ungarn während des 10. Jhs. zu verfolgen und zu erklären.

Unabhängig davon, ob man den Ergebnissen und geschichtlichen Folgerungen des Verfassers zustimmt oder nicht, bedeutet die Arbeit von K. Bakay eine Bereicherung der Fachliteratur über archäologische Fragen der Jahrtausendwende. In methodisch sauberer und erschöpfender Weise wird das einschlägige Fundmaterial vorgelegt, gegliedert und datiert. Der Fundkatalog umfasst 76 Schwerter und Säbelschwerter, wobei aber nur bei 35 Stücken nähere Angaben vorliegen, die sich für eine eingehendere Auswertung verwenden lassen. Aus Rumänien können noch die Schwerter aus Biharea und Morești (Abb. 1—2), vielleicht auch aus Ernei, in diesem Zusammenhang genannt werden.

²⁶ G. Fehér, *ActaArchBp.*, VIII, 1958, p. 269—318.

Bei den näher bestimmbaren Stücken wird ihr Fundzusammenhang mit anderen kennzeichnenden Teilen der Grabausstattung, wie Steigbügel, Bogen, Gürtelgarnituren, untersucht. Etwa die Hälfte der gefundenen Schwerter können nach der Einteilung J. Petersens typologisch gegliedert und datiert werden. Eine interessante Zwischenform bilden die Säbelschwerter, bei denen die gekrümmte Säbelklinge dem geraden Schwert angepasst, aber der schräggestellte Säbelgriff beibehalten wird.

Das aufschlussreiche und schöne Fundmaterial veranschaulicht nun nach der Ansicht des Verfassers die Bildung eines dem Herrscher ergebenen und vom ihm abhängigen Fürstenheeres während des 10. Jhs., das sich „aus freien, jedoch nicht vornehmen Ungarn rekrutierte“ (S. 164). „Die Organisierung des mit zweischneidigen Schwertern bewaffneten fürstlichen Militärs von neuem Typ knüpft sich demnach an den Fürsten Géza. Das aus Ungarn bestehende bewaffnete Gefolge ermöglichte dem Fürsten Géza, sodann dem König István I., dass die Macht der alten Führungsschicht gebrochen werden konnte“ (S. 157). Entsprechend einer Richtung, die sich neuerdings in der ungarischen Forschung stärker bemerkbar macht, wird innerhalb des landnehmenden Ungarntums eine türkische Führungsschicht unterschieden, die in schwachbelegten, für jede Grossfamilie gesonderten Friedhöfen begraben wurde, während das Volk sich meist in Reihengräberfeldern bestatten liess (S. 108). Die bisher für die landnahmezeitlichen Madjaren in ihrer Gesamtheit in Anspruch genommenen Grabinventare mit Säbeln Steigbügeln, Gürtelbeschlägen u.s.w. werden demnach neuerdings nur der türkischen Führungsschicht zugewiesen, während für die übrigen Ungarn, eben das gemeine Volk, die zweischneidigen Schwerter kennzeichnend sind. In dem Masse, in dem es dem Fürsten und seinem Heere gelang die Macht der türkischen Stammesaristokratie zu brechen und auszuschalten, tritt auch in der Bewaffnung des Heeres an Stelle des Reitersäbels das zweischneidige Schwert. Säbel und Schwert sind demnach in gleicher Weise für das Ungarntum kennzeichnend und ihre wechselnde Verwendung spiegelt nur politische Umgestaltungen und eine bestimmte soziale Umschichtung wieder, die sich während des 10. Jhs. im Ungarntum vollzogen.

Gegenüber dieser Auffassung, die eine möglicherweise ethnische Deutung der beiden Fundgruppen nicht in Betracht zieht, soll versucht werden, für die wechselnde Verwendung von Säbel und Schwert im Karpatenbecken im 10. Jh. eine abweichende Erklärung vorzuschlagen. Für eine erschöpfende Beweisführung wäre es nützlich gewesen, wenn der Verfasser in seiner Fundzusammenstellung auch die Säbel berücksichtigt hätte und aus dem Vergleich des Kartenbildes ihrer Verbreitung seine Schlüsse gezogen hätte. Die Säbel treten vorwiegend in den nordöstlichen Teilen des Karpatenbeckens auf, eben dort, wo die Ungarn nach ihrer Landnahme zuerst Fuss fassten. Bisher galt der Säbel der Landnahmezeit als eine der kennzeichnendsten ungarischen Waffen, wie dieses für eine Reiterbevölkerung zu erwarten und erklärlich ist. Die ethnische Zuweisung des Säbels an die Ungarn ist demnach offensichtlich und unbestreitbar. Demgegenüber besitzt aber das zweischneidige Schwert im Karpatenbecken ein viel umfassenderes Streugebiet, wie eben die nützliche Fundkarte zeigt, die der Verfasser zusammengestellt hat. Es erhebt sich nun die Frage, welche Hieb Waffen die lokale Bevölkerung in der Zeit der Landnahme und des Vordringens der Ungarn im Karpatenbecken trug. Gerade die Chronik des Anonymus berichtet ausführlich von zahlreichen Kämpfen in verschiedenen Gebieten zwischen den einheimischen, weitgehend slawischen Bewohnern und den vorwiegend nach Süden und Westen sich ausbreitenden Ungarn.

Auch die vom Verfasser eingehend erörterten Analogien mit Polen und dem kiewischen Reich zeigen, dass die slawischen Völker des 10. Jhs. das zweischneidige Schwert verwendeten. Demnach wird man in den Schwertern des 10. Jhs. in erster Reihe ein Zeugnis für die lokale slawische Bevölkerung im Karpatenbecken erblicken müssen, im Gegensatz zu den säbeltragenden Ungarn. Die politische und soziale Deutung der beiden Fundkategorien erhält somit einen ethnischen Inhalt. Die Alternative lautet in diesem Fall nicht säbelführende, türkische Stammesaristokratie des Ungarntums und gemeinfreie Ungarn, die Schwerter tragen, sondern

ursprünglich mit Säbeln bewaffnete Ungarn und Slawen, die mit Schwertern kämpften. Es soll nicht geleugnet werden, dass als Folge der noch vor der Landnahme mit dem kiewischen Reich bestehenden Kontakte vereinzelt auch von Ungarn Schwerter getragen werden konnten, in ihrer überwiegenden Mehrheit wird man aber bis zum ausgehenden 10. Jh. die Schwerter für die slawische Bevölkerung des Karpatenbeckens in Anspruch nehmen müssen. Zweifellos wurde dann der Säbel durch das Schwert ersetzt, ein Vorgang, auf dem der Verfasser seine Ausführungen gründet. Dieser Wechsel vollzog sich aber in einem viel umfassenderen Rahmen und hatte komplexe Ursachen. Die nach Art der Reiter-nomaden bewaffneten und lebenden Ungarn begannen sich der Lebensweise einer sesshaften Bevölkerung anzupassen und wurden immer stärker westlichen Einwirkungen zugänglich. In dem gleichen Masse gaben sie ihre für eine östliche Reiterbevölkerung kennzeichnende Sachkultur auf und übernahmen das Kulturgut der mit ihnen zusammen lebenden Slawen oder das sie im Westen kennen lernten. So ist es erklärlich, dass während des 10. Jhs. auch der Säbel an Bedeutung verlor und das Schwert bevorzugt wurde. Dieser Umstand bietet die eigentliche Erklärung für eine Erscheinung, die der Verfasser in seinen Ausführungen zu deuten sucht, dabei aber zu abweichenden Ergebnissen gelangt. Während die materielle Kultur der Ungarn ihr ursprüngliches östliches Gepräge verlor und sich der einheimischen Bevölkerung anpasste, vollzog sich in ethnischer Hinsicht der umgekehrte Vorgang, indem die Slawen der Theisesebene und Pannoniens madjarisiert wurden. Gerade die komplizierte Wechselwirkung zwischen dem Sachgut, das archäologisch fassbar ist und der Volkszugehörigkeit, die in der Sprache zum Ausdruck kommt, zeigt erneut die Schwierigkeit der ethnischen Deutung von archäologischen Materialien. Bei den Bulgaren südlich der Donau trat unter gleichen Voraussetzungen das entgegengesetzte Ergebnis ein. Die Türkbulgaren verloren ihre eigene Sachkultur und wurden slawisiert, die Ungarn übernahmen die Kultur der unterworfenen Slawen, die sie aber madjarisierten.

Mit der Frage des ungarisch — slawischen Zusammenlebens in archäologischer Schau beschäftigte sich noch Gy. Fehér in einer seiner letzten Arbeiten und seine Folgerungen im allgemeinen scheinen auch für den Sonderfall von Säbel und Schwert im Karpatenbecken während des 10. Jhs. gültig zu sein. Es ist der Verdienst des Verfassers in seiner gründlichen und anregenden Arbeit an Hand von archäologisch klaren und aufschlussreichen Leitformen einen interessanten Beitrag zum Problem der ungarischen Staatsgründung gegeben zu haben. Seine Ergebnisse lassen aber im Licht der geschichtlichen Tatsachen eine andere, und wohl zutreffendere, Deutung zu.

TEZAUURUL MONETAR DE LA DOBÎRCA, SEC. II Î.E.N.—I E.N.

Tezaurul studiat în articolul de față a fost descoperit în primăvara anului 1967 pe tarlaua GAS Miercurea, în hotarul satului Dobîrca, jud. Alba, cu ocazia unor lucrări de nivelare. Se compune din 37 denari republicani și imperiali care se aflau, pare-se, într-o pungă de piele sau într-o bucată de pînză care s-a distrus, deoarece pe locul descoperirii nu s-a aflat nici o urmă de vas în care să fi fost depozitate monetele. Piese tezaurului se păstrează în Muzeul Sebeș. Lista lor este următoarea¹:

Denari republicani

1. *M. Iunius Silanus*. B, II, 8; S, 408; 137—134 î.e.n. G=3,380; D=17; emis la Roma.

2. *L. Antestius Gragulus*. B, I, 9; S, 451; 133—126 î.e.n. G=3,450; D=18; emis într-un atelier la nord de Roma. Pe avers contramarcă în formă de Z și două contramărci în formă de semilună. Pe revers contramarcă în formă de semilună.

3. *L. Minucius*. B, II, 15; S, 470; 133—126 î.e.n. G=3,385; D=17; emis într-o monetărie din Italia, nu la Roma. Pe avers două contramărci în formă de semilună și două în formă de puncte.

4. *Q. Fabius Labeo*. B, I, 1; S, 532; pe la 109 î.e.n. G=3,370; D=17; emis în Italia de Nord sau în Gallia Cisalpină. Pe avers trei contramărci: Q, E, K inversat. Pe revers contramarcă în formă de unghi.

5. *M. Calidius—Q. Metellus—Cn. Fulvius*. B, I, 1; S, 539; pe la 106 î.e.n. G=3,365; D=18. Emis în Italia de Nord sau Gallia Cisalpină. Pe avers contramarcă în formă de Q, una în formă de cerc cu linie, una în formă de S, două în formă de triunghi, una în formă de K; pe revers o contramarcă formată din două linii.

6. *T. Mallius*. B, II, 2; S, 570 a; pe la 106 î.e.n. G=3,250; D=18. Emis la Roma. Pe avers contramarcă în formă de gamma; pe revers contramarcă în formă de semicerc.

7. *L. Flaminius Cilo*. B, I, 1; S, 540; pe la 106—105 î.e.n. Emis în Italia de Nord sau în Gallia Cisalpină. Pe avers contramarcă în dreptul urechii, alta sub bărbie, în formă de F.

8. *L. Marcus Philippus*. B, II, 12; S, 551; pe la 105—104 î.e.n. G=3,435; D=19. Emis într-o monetărie din Italia. Monograma de pe avers se citește ROMA. Inițiala din cîmp din dreapta se referă la numele Philippus.

9. *D. Iunius Silanus*. B, II, 17; S, 645 b; 90—89 î.e.n. G=3,350; D=18. Emis la Roma. Simbolul de pe revers pare a fi diferit de cel dat de Babelon, care reprezintă o lăcustă. Pe revers o contramarcă în formă de E (?).

¹ În lucrarea de față folosim următoarele abreviațiuni: B = E. Babelon, *Description historique et chronologique des monnaies de la République Romaine*, vol. I—II, Paris-Londres, 1885—1886; S = E.A. Sydenham, *The coinage of the Roman Republic*, London, 1952; G = Greutatea monetei în grame; D = diametrul monetei în milimetri. În ce privește cronologia ne referim numai la cea dată de Sydenham. În ce privește tipurile de monete trimitem și la lucrarea mai veche a lui Babelon, pentru că tipurile de denari din tezaur riși găsesc uneori analogii mai exacte la el decît la autorul britanic.

10. *C. Vibius Pansa*. B, II, 2; cf. S, 684; 89—88 î.e.n. G=3,170; D=19. Emis într-o monetărie auxiliară din Italia. Pe avers o inciziune neregulată care nu se datorește stanței.

11. *Același*. G=3,200; D=17. Pe avers contramarcă în formă de E și una în formă de punct.

12. *Același*. G=3,375; D=18. Simbolul de pe avers este diferit de cel al nr. 10—11.

13. *L. Titurtus Sabinus*. B, II, 3; S, 698 b; 88 î.e.n. G=3,370; D=16; emis la Roma. Pe avers contramarcă în formă de linie, alta în formă de unghi.

14. *Vergilius*. B, II, 1; S, 721 d; pe la 85—83 î.e.n. G=3,350; D=18. Emis la Roma. Contramarcă în formă de semicerc, alta în formă de cerc, ambele pe avers.

15. *C. Naevius Balbus*. B, II, 6; S, 769 b; pe revers, sus în cîmp, LXXX. Cifra L în formă de T inversat. 78—77 î.e.n. G=3,490; D=17. Emis într-o monetărie auxiliară din Italia. Denarul nr. 15 este un *serratus*.

16. *L. Rutilius Flaccus*. B, II, 1; S, 780; pe la 75 î.e.n. G=3,170; D=16. Emis la Roma.

17. *C. Calpurnius Piso Frugi*. Cf. B, I, 24; dar pe avers A cu semn de aspirație, pe revers S; pe avers contramarcă în formă de punct, alta în formă de unghi. S, 851; pe la 64 î.e.n. G=3,320; D=17. Emis la Roma.

18. *P. Plautius Hypsaesus*. B, II, 12; S, 911; 58 î.e.n. G=3,110; D=18. Emis la Roma. Pe avers contramarcă în formă de λ .

19. *L. Cassius Longinus*. Cf. B, I, 10, dar pe revers III. V; S, 935; pe la 52—50 î.e.n. G=3,205; D=19. Emis la Roma. Pe avers contramarcă în formă de Z inversat.

20. *Același*. G=3,350; D=19. Pe avers o contramarcă în formă de cerc, alta în formă de semicerc.

21. *L. Hostilius Saserna*. B, I, 4; S, 953; pe la 48 î.e.n. G=3,280; D=18. Emis la Roma. Sydenham, p. 160, crede că figura de pe avers reprezintă Gallia, nu pe zeița Pavor. Pe avers o contramarcă în formă de semilună. Pe revers o contramarcă asemănătoare cu cea de pe aversul piesei nr. 7 (?).

22. *Manius Cordius Rufus*. B, I, 1; S, 976 c; pe la 46 î.e.n. G=3,320; D=12. Emis la Roma. Pe avers contramarcă în formă de I.

23. *C. Considius Paetus*. B, I, 2; S, 991; pe la 45 î.e.n. G=3,180; D=17. Emis la Roma. Pe avers două contramărci în formă de cerc, de mărimi diferite; pe revers contramarcă F.

24. *T. Caristus*. B, I, 3; S, 985; pe la 45 î.e.n. G=3,300; D=17,5. Emis la Roma. Pe revers contramarcă în formă de unghi.

25. *P. Clodius Turrinus*. B, I, 14; S, 1116; pe la 41 î.e.n. G=3,410; D=17. Emis la Roma. Pe avers contramarcă în formă de două cercuri, unul lângă altul.

26. *M. Antonius*. Leg. VII. B, I, 113; S, 1224; 32—31 î.e.n. G=3; D=16,5.

27—28. *Același*. Leg. XIX. B, I, 133; S, 1242; 32—31 î.e.n. G=3,180; D=17; G=2,880; D=17.

29. *Același*. Leg. XXI. B, I, 136; S, 1244; 32—31 î.e.n. G=2,720; D=20.

Denari imperiali

30. *Augustus*. Cohen I, 47; Cf. RIC I, 247 (dar denar); emis la Caesaraugusta (Saragosa), probabil între 27 î.e.n. — 2 î.e.n. (v. mai jos). G=3,330; D=18,5.

31. *Același*. Cohen I, 40; RIC I, 348; 12—11 î.e.n. G=3,550; D=18. Emis la Lugdunum (Lyon). Pe avers contramarcă în formă de lambda.

32. *Același*. Cf. Cohen I, 42 (dar denar); RIC I, 350; 2 î.e.n. — 14 e.n. Emis la Lugdunum. G=3,400; D=19.

33. *Tiberius*. Cohen I, 16; RIC I, 3; G=2,655; D=18. Emis la Lugdunum.

34. *Claudius*. Cohen I, 61; RIC I, 33; 49 e.n. G=3,450; D=20. Emis la Roma.

35—36. *Nero*. Cohen I, 314; RIC I, 52; 63—68 e.n. G=2,670; D=20; G=3,130; D=18. Emiși la Roma.

37. *Nerva*. Denar hibrid. Av. IMP NERVA CAES AVG PM TRP COS II PP. Capul împăratului, cu lauri, spre dreapta. Cf. Cohen, I, 16. Rv. Scut (cu o figură umană ?) susținut de doi capricorni. Sub scut un glob. Tipul reversului în cerc de perle. Reversul pare a fi luat de la denarul lui Vespasian: Cohen I, 497; RIC II, 64. Denarul de la care provine aversul este emis în 96 e.n. $G=2,480$; $D=17,5$.

După cum arată lista monetelor, tezaurul constă din 29 denari republicani și 8 imperiali.

Piesa nr. 2 poartă pe avers în locul unui X un X cu bară orizontală, în legătură cu revalorizarea denarului la 16 ași în loc de 10. Unele dintre piesele care urmează poartă pe avers tot semnul X, fără ca acest semn să aibă altă valoare decît cea de tradiție. În jurul anului 90—89 î.e.n.² orice semn în legătură cu valoarea denarului dispăre.

Un mare număr de denari republicani (20 din 29) și unul imperial (nr. 31), sînt contramarcăți cu una sau mai multe contramărci. Piesa nr. 5 are nu mai puțin de șase contramărci pe avers. După cum s-a arătat în lista monetelor, contramărcile sînt variate și numeroase. Într-un singur caz, la piesa nr. 2, apar două contramărci identice pe aceeași monetă, lucru care prezintă o abatere de la ceea ce pare a fi o normă generală, anume de la faptul că, obișnuit, nu apar două contramărci identice pe aceeași monetă³. Foarte probabil că cele două cercuri alăturate ce apar pe reversul monetei nr. 25 reprezintă o singură contramărcă, iar cele două cercuri de pe aversul piesei nr. 23 sînt diferite ca mărime, deci reprezintă două contramărci diferite. Piesele contramarcate ale tezaurului aduc o contribuție interesantă la completarea repertoriului de contramărci de pe monetele republicane descoperite în Dacia, problemă căreia a început să i se acorde o atenție deosebită în ultimul timp⁴.

Monetele imperiale din tezaur sînt emise de Augustus (nr. 30—32), de Tiberius (nr. 33), de Claudius (nr. 34), de Nero (nr. 35—36) și de Nerva (nr. 37).

Piesa nr. 30 nu este datată și nu este menționată în RIC. Titlul de Caesar Augustus plasează moneda după 27 î.e.n.⁵, iar faptul că (judecînd după emisiunile prezentate de Cohen) acest titlu nu mai apare singur după data cînd Augustus devine *pater patriae*, deci după 2 î.e.n.⁶, permite să se plaseze cu probabilitate emiterea acestei piese între 27 î.e.n. — 2 î.e.n.

Tipul Salus de pe monetele lui Nero trebuie pus în legătură cu scăparea împăratului de conjurația lui Piso⁷.

După cum s-a mai spus, denarul lui Nerva este un tip hibrid care (judecînd după execuția bună) pare a fi fost emis în imperiu.

Tezaurul se încheie cu o monetă de la Nerva și din acest punct de vedere el își găsește analogii mai mult sau mai puțin apropiate cu tezaurele de la Orăștie, Pasul Vilcanului, Poiana și Tulcea, care sfîrșesc cu Domitian⁸, cu cel din fostul județ Hunedoara și de la Gușterița, care sfîrșesc cu Nerva⁹, și cu cele de la Grădiștea Muncelului și Orăștie, care sfîrșesc cu Traian¹⁰, primul cu o piesă dinainte de războaiele dace, al doilea cu o piesă din 98—99, cînd Traian este consul II¹¹. Monetele imperiale din tezaurul de la Dobîrca sînt puține, abia opt, dar distribuția lor pe împărați (v. lista monetelor) pare a confirma constatarea

² Babelon, vol. I, p. XXIII; Sydenham, p. XXIX.

³ B. Mitrea, *Legăturile comerciale ale geto-dacilor din Muntenia*, în SCN, II, 1958, p. 148.

⁴ B. Mitrea, SCN, II, p. 147—149, cu o amplă bibliografie; M. Chițescu, *Un depozit de monede republicane romane descoperit în Muntenia*, în SCIV, 17, 1966, p. 250—252, cu o succintă și documentată trecere în revistă a problemelor contramărcilor.

⁵ RE, II, col. 2370, s.v. *Augustus*; M. Bernhardt, *Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit*, Textband, Halle a. Saale, 1926, p. 268.

⁶ Bernhardt, *op. cit.*, p. 268.

⁷ RIC, I, p. 140.

⁸ C. Deculescu, *Un tezaur de denari romani din timpul împăratului Claudius descoperit în Dobrogea*, în SCIV, 17, 1967, p. 585—587; B. Mitrea, *Penetrazione commerciale e circolazione monetaria nella Dacia prima della conquista*, în EDR, X 1945, p. 105; C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Le trésor dace de Poiana-Gorj*, în Dacia, VII—VIII, 1937—40, p. 208—216.

⁹ B. Mitrea, EDR, X, p. 107; I. Winkler, *Despre activitatea numismatică a lui M. Pap Szathmári*, în SCN, III, 1960, p. 443—444.

¹⁰ EDR, X, p. 106—107.

¹¹ Bernhardt, *op. cit.*, p. 283.

că la tezaurele monetare mixte (cu denari republicani și imperiali) din Dacia monetele împăraților Tiberius, Caligula și Claudius sînt mai puțin numeroase decît cele ale lui Augustus sau ale împăraților de după Claudius¹².

În linii mari modestul tezaur monetar de la Dobîrca verifică deci și completează cu cîteva elemente noi datele referitoare la circulația monetară în Dacia în ajunul izbucnirii primului război al lui Traian cu dacii.

EUGEN CHIRILĂ — IOAN A. ALDEA

DER MÜNZHORT VON DOBÎRCA, 2. JH.V.U.Z. — 1. JH.U.Z.

(Zusammenfassung)

Der Münzhort, den wir in vorliegendem Artikel untersuchen, wurde in der Nähe des Dorfes Dobîrca, Bezirk Alba, gefunden. Die 37 Hortmünzen (29 republikanische, 8 kaiserzeitliche Denare) befanden sich vermutlich in einem Lederbeutel oder einem Stück Leinwand, wovon nichts erhalten blieb. Der Hort wird im Museum von Sebeș aufbewahrt. Die republikanischen Fundmünzen beginnen mit einem Denar von M. Iunius Silanus (137—134 v.u.Z.) und enden mit Denaren von M. Antonius (32—31 v.u.Z.). Die kaiserzeitlichen Münzen beginnen mit einem Denar (Nr. 30) von Augustus, den RIC nicht anführt und den die Verfasser zwischen 27—2 v.u.Z. ansetzen. Der Schatz schliesst mit einem hybriden Denar von Nerva, dessen Original im Jahre 96 u.Z. geprägt ist. Die Verfasser fügen eine Tabelle der zahlreichen und verschiedenartigen Gegenstempelungen bei, sowie eine Liste der gemischten Horte (bestehend aus republikanischen und kaiserzeitlichen Denaren) aus Dazien, die mit Stücken von Domitian, Nerva und Trajan enden, vor den dakischen Kriegen ausgegeben wurden und zu denen der Hort von Dobîrca gewisse Analogien aufweist (siehe die Anm. 8, 9, 10).

¹² Vezi C. Deculescu, în *SCIV*, 17, p. 587—89, care prezintă concis și temeinic cîteva aspecte ale problemei circulației monetare în Dacia în sec. I e.n.

Pl. I. Monetele tezaurului de la Dobîrca

că la tezaurele monetare mixte (cu denari republicani și imperiali) din Dacia monetele împăraților Tiberius, Caligula și Claudius sînt mai puțin numeroase decît cele ale lui Augustus sau ale împăraților de după Claudius¹².

În linii mari modestul tezaur monetar de la Dobîrca verifică deci și completează cu cîteva elemente noi datele referitoare la circulația monetară în Dacia în ajunul izbucnirii primului război al lui Traian cu dacii.

EUGEN CHIRILĂ — IOAN A. ALDEA

DER MÜNZHORT VON DOBÎRCA, 2. JH.V.U.Z. — 1. JH.U.Z.

(Zusammenfassung)

Der Münzhort, den wir in vorliegendem Artikel untersuchen, wurde in der Nähe des Dorfes Dobîrca, Bezirk Alba, gefunden. Die 37 Hortmünzen (29 republikanische, 8 kaiserzeitliche Denare) befanden sich vermutlich in einem Lederbeutel oder einem Stück Leinwand, wovon nichts erhalten blieb. Der Hort wird im Museum von Sebeș aufbewahrt. Die republikanischen Fundmünzen beginnen mit einem Denar von M. Iunius Silanus (137—134 v.u.Z.) und enden mit Denaren von M. Antonius (32—31 v.u.Z.). Die kaiserzeitlichen Münzen beginnen mit einem Denar (Nr. 30) von Augustus, den RIC nicht anführt und den die Verfasser zwischen 27—2 v.u.Z. ansetzen. Der Schatz schliesst mit einem hybriden Denar von Nerva, dessen Original im Jahre 96 u.Z. geprägt ist. Die Verfasser fügen eine Tabelle der zahlreichen und verschiedenartigen Gegenstempelungen bei, sowie eine Liste der gemischten Horte (bestehend aus republikanischen und kaiserzeitlichen Denaren) aus Dazien, die mit Stücken von Domitian, Nerva und Trajan enden, vor den dakischen Kriegen ausgegeben wurden und zu denen der Hort von Dobîrca gewisse Analogien aufweist (siehe die Anm. 8, 9, 10).

¹² Vezi C. Deculescu, în *SCIV*, 17, p. 587—89, care prezintă concis și temeinic cîteva aspecte ale problemei circulației monetare în Dacia în sec. I e.n.

Pl. I. Monetele tezaurului de la Dobîrca

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

13

14

15

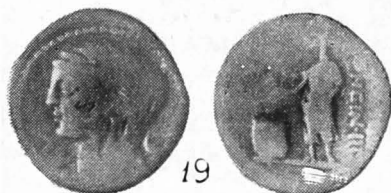
16

17

18

19

20

21

22

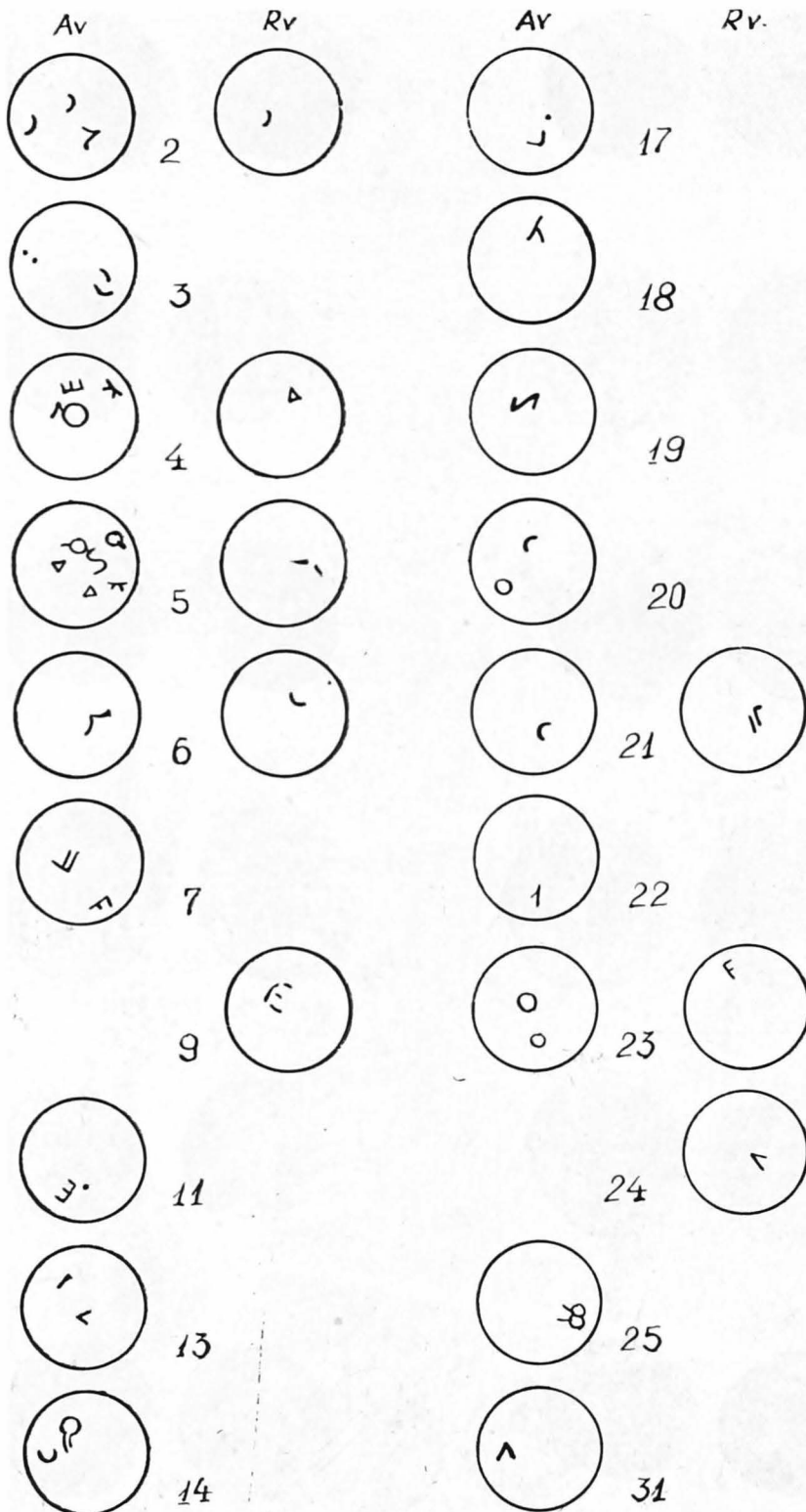

23

24

Pl. III. Monetele tezaurului de la Dobîrca

Pl. IV. Contramărcile de pe monetele tezaurului de la Dobîrca

DATE PRIVITOARE LA CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DE LA GRĂDIȘTEA MUNCCELULUI ÎN ANUL 1803

I

În cele ce urmează începem publicarea acelor date prezentînd interes pentru istoria științelor istorice din țara noastră, de care am amintit în articolul precedent cu privire la descoperirea cetății dacice de la Grădiștea Muncelului și primele cercetări arheologice întreprinse acolo¹. De data aceasta publicăm rapoartele oficiale contemporane în legătură cu descoperirea cetății și a sistemului de fortificații ce o înconjura, în muntele Orăștiei, precum și cele asupra cercetărilor efectuate în anul 1803. Rapoartele despre săpăturile cu mult mai sistematice din anul 1804 vor constitui materialul unei comunicări următoare.

Monedele de aur Lysimachos și Koson găsite în cantități mari pe muntele Muncel, reprezentînd și o valoare materială apreciabilă, au constituit o preocupare vie atît pentru autoritățile din Transilvania cît și pentru cele din Viena. În același timp cercetările arheologice începute au produs animație în rîndul intelectualilor care se interesau de istoria Transilvaniei. Ca urmare volumul urmelor scrise în legătură cu descoperirile și cercetările de la Grădiște se poate aprecia la mai multe mii de pagini. Din volumul considerabil de acte, noi vom publica însă, ca un mănunchiu din bogățiile acestor izvoare, numai rapoartele despre cercetări. Excludem deci de la început din această comunicare materialul anchetelor în legătură cu tezaurul descoperit, material bogat sub aspectul istoriei folclorului, care de-a dreptul se îmbie spre a fi valorificat chiar și în beletristică.

Grosul materialului arhivistic pomenit mai sus a fost păstrat în arhivele autorităților din Transilvania și Viena, competente în cauză; dar oferă amănunte interesante și corespondențele contemporane, succesiunile arhivistice ale unor personalități intelectuale din Transilvania, precum și arhivele organizațiilor și instituțiilor științifice din acea vreme. Cele mai importante și directe izvoare ni s-au păstrat în arhiva Tezaurariatului Transilvaniei, care a finanțat și a dirijat cercetările. Arhiva Tezaurariatului monetar și montan (în continuare se va cita: Mont. Thes.), care a supravegheat săpăturile, se păstrează la Arhivele Statului Cluj, iar actele Tezaurariatului cameral (în continuare: Cam. Thes.), competent în problema tezaurului descoperit, se află la Arhiva Națională Maghiară (Budapesta). Materialele privind problema pe care o tratăm se găsesc în această arhivă în primul rînd în seriile *Acta generalia*, *Praesidialia* și *Protocolla sessionum*. Asupra anchetelor cu privire la tezaurul descoperit mai oferă informații și arhiva Directoratului Fiscal și cea a Guberniului, ambele păstrate tot la Budapesta. La Viena se găsesc acte referitoare la această problemă în seriile *Münz- und Bergwesen*, respectiv *Acta*

¹ S. Jakó, *Cercetări arheologice la cetatea Grădiștea Muncelului, în anii 1803—1804*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 103—120

Cameralia Transsilvanica din Hofkammerarchiv (în continuare: HKA) precum și în materialele arhivistice din Archiv der Antikensammlung des Kunsthistorischen Museums și Kriegsarchiv².

1

1803, iulie 4, Hunedoara.

Paul Török, procurator domenal, informează Tezaurariatul Transilvaniei asupra investigațiilor făcute în legătură cu tezaurul de monede găsit pe muntele Muncel și despre descoperirea ruinelor de la Grădiște.

Copie oficială contemporană, Arh. Mont. Thes., 2381/1803. O altă copie, de asemenea oficială contemporană: Arh. Cam. Thes., Acta gen., 3673/1803.

Incltya Caesareo-Regia Montano-Cameralis Administratio!

In alpibus ad hocce VHunyadiense fiscale dominium spectantibus in antiquis aureis Graecis monetis thesaurus inventus exstitit binis jam vicibus; scilicet juxta inventorum affirmationem prius anni proxime praeteriti 1802 autumnu, vice secunda autem modo elapsi mensis Junii die 16-ta. Anterior inventor fuit Kis-Oklosiensis providus Arimie Popa, posteriores erant ex Jo-Valtsel, ejas Valachorum disunitus parochus Popa Gyorgye cum quinque suis sociis. Hi dicunt se thesaurum reperisse in alpibus Muntsel, per Kitidienses in arenda haberi solitis, signanter autem in loco Gregistya, administraruntque incltyo Albo-Carolinensi Monetario Officio die 30-a eiusdem mensis Junii tales quadringentos aureos. Ille vero, nimirum Arimie Popa, asserit se aurum in alpibus Kis-Oklosiensi communitati in arendam elocatis et Csátá nuncupatis, specialiter autem earundem alpium in parte Kulma Arieszului vocitari consueta, invenisse, qui praesente anno, die 12-a Martii, praelaudato Officio Monetario 280 aureos transposuit.

Ego qua fiscalium alpium alter inspector, posteaquam de thesauri huius tam prima, quam secundaria inventionem successive nuntium acceperissem, suis viis et modis sciscitatus fui: an maior thesaurus non sit inventus illo, qui in praeexpositis summis administratus esse legitimatus habetur? ac utrum in dictis plane locis existat repertus, vel vero alibi? His ex causis ad ipsas alpes etiam binis occasionibus jam exivi et illud solum certum observare mihi hucdum licuit, quod utroque in loco, ubi primi inventores thesaurum reperisse se declarant, postea alii quoque quaeaverint et per unum, duo, tria, quattuor, quinque aut etiam sex frusta invenerint, hique particulares et successivi inventores tam hic, quam ibi singillatim ultra sexaginta aureos quoque obtinuerint, sed singillatim considerando similes aureos pro thesauro non habentes, illos apud diversos privatos commutaverint.

Quoad ipsos primos inventores porro non levis subversatur suspitio, quod hi nec in indigitatis per ipsos locis et neque illa solum in quantitate, qua administrationem fecerunt, sed notabiliiori summa aurum invenerint.

² *Correspondențele oficiale sau uzuale ale denumirilor care figurează în textele publicate:*

Alba-Carolina (ACarolina) = Alba Iulia
Csátá = Ceata
Gregistya (Gregistya) = Grădiște
Huniad = Hunedoara
Jovaltsel (Jo-Valtsel) = Vilcelele Bune (jud. Hunedoara)
Kisoklos (Kis-Oklos) = Ocoluș Mic (jud. Hunedoara)
Kitid = Chitid (jud. Hunedoara)
Koszdesd = Costești (jud. Hunedoara)
Kulmya Arieszului = Culmea Arieșului
Ludesd = Ludești (jud. Hunedoara)
Muntsel = Muncel
Nagyág = Săcărimb (jud. Hunedoara)
Orostyora = Orăștioara (jud. Hunedoara)
Sebeshely (Schebesell) = Sibiel (jud. Hunedoara)
Szászváros = Orăștie
Szekeremb = Săcărimb (jud. Hunedoara)
Városvize = Apa Orașului
Veltset = Vilcelele Bune (jud. Hunedoara)
VHunyadinum = Hunedoara

Horsum sequentes deserviunt praesumptiones:

a) Ipsi primi inventores, aequae ac reliqui successive eo inviati, dicunt adinventae monetae partem supra herbam, partem autem ultra tres digitos haud profundius dispersam in terra reperisse; quod tamen inconceptibile est, ut tanti ponderis moneta per longius tempus supra herbam perseverare potuisset, quin vel in terram pedetactim immersa, vel per alios inventa esset. Ideo ea est suspitio, quod ipsi primi inventores alibi maiorem thesaurum detexerint et in designatis ab ipsis locis eo fine nonnihil exposuerint, ut illa invalescat opinio, quasi ibidem invenissent, realis inventionis locus maneat tantum ipsis notus, ut abinde pro lubitu thesaurum exportare ac clam ad exteras quoque oras, cum proprio solum emolumento, distribuere queant, si altissimum Aerarium pro summis eo administratis juxta conceptam spem non solverit.

b) Omnes supra herbam, in terra et etiam in luto repertae monetae ea prodiverunt facie, tanquam continuo in sicco provide conservatae fuissent, ubi tamen, utut aureae, saltem inter ipsis impressas litteras et alias, quas exhibent, formas per striaturas aliquid de terra et luto attrahere a tanto tempore debuissent, si ab ipsarum aetate semper ibi habitae fuissent.

c) Ex Jo-Valseliensibus inventoribus quattuor statuti et ad examen attracti, singillatim examinati circa inventum per ipsos thesaurum meris contradictionibus involutas fassiones protulerunt, quod haud fecissent, si in veris versarentur assertis.

d) Dum ultima vice, die quippe 1-a currentis, hoc in negotio ad alpes iter suscepissem, in alpibus Muntsel, ibidemque in loco Gregystia, ingens spectaculum et nec in patriis annalibus hucdum annotatum antiquitatis monimentum conspicuum se mihi reddidit. Hoc in loco, qui ab oppido isthoc reliquas inter alpes quinque circiter milliariis distat, eiusdem longitudo iter trium horarum complectitur, latitudo superior, quae ab utrinque in valles rivulis gaudentes desinit, spatium unius horae dimetitur, inferior autem inter eosdem rivulos in angulum terminatur; hoc — inquam — in loco antiquae et amplae cuiusdam civitatis arcisque rudera visuntur. Arcis fossae et e muris decidui politi lapides portarumque dirutae columnae circa circum jacent, sed cuncta in pinacei (!) vicinitate praealtae vetustissimaeque faginae arbores ac vastissimae silvae occupant. Isthuius loci quacunquē in parte si fodiciatio fiat, per validorum laterum frusta ac per imbrices perque alia fragmenta moesta antiquitatis vestigia se exhibent. Imo eversae per ventum e terra arbores suis radicibus ferramenta iam consummata secum extollunt, prout mea quoque in praesentia talis eversae arboris inter radices adstans Valachus argenteae fibulae particulam detexit.

Inscriptiones in lapidibus nullas adhuc observare valui, unde antiquae ejatis coloniae natio et civitatis nomen appareret. In certo, laterem repraesentante, frusto reperiuntur inversae Latinae litterae, quae molli obiecto impressae accurate exhibent hoc: *PER SCO RILLO*, id quod laterarii nomen esse potest et cum monetarum litteris in combinatione sumtum, simul Romanum populum Graeco thesauro quoque auctum arguunt, sedes suas quondam ibidem fixisse atque superba suae culturae ibi etiam documenta dedisse.

Sed haec ea quoque intentione recensere sustineo, quia antiqua haec et oblivione sepulta civitas quoquo fato interire debuit, eiusdem cellaria et arcis cuniculi aperti hucusque non videntur et hucdum, exceptis modernis binis casibus, neque secus apparet thesaurus quaesitus haberi. Ac quia talis exculta et potens colonia divitias post se relinquere omnino debuit, sicque probabile mihi videtur, quod hi thesaurum invenientes ad alicuius cuniculi, cellarii aut alterius recessus aditum penetraverint ac inde aurum exportent.

Ego quemadmodum hucusque, ita deinceps etiam omnem possibilem operam dabo, quatenus ipsam realitatem eruam et summi Aerarii praeiudicium damnumque inde avertam; sed contingere potest, ut ipsi nominati inventores successive quidquid reliquum adhuc ibidem esset, id totum clancularie expolient, vel etiam alii ad illum locum perveniant atque inventum secum auferent. Nam sparso talis thesauri rumore, iam undiquaque illuc concurrunt et ex aliquo tempore dietim etiam ultra ducentos omnis generis homines thesaurum ibidem continuo quaesiverunt, donec ego illos die 1-a praesentis abinde prohiberi feci ac ex alpestribus vicegorniconibus

vigiles ordinavi; verum hi quoque moderno propriae aeconomiae labori intenti continuas vigilias servare nequeunt, quo taliter lucro inhiantes secure inde impediri nequeunt, nisi de alia congrua medela tempestive dispositum fuerit.

Itaque necesse est, ut per inclytas excelsasque Superioritates per expedienda illuc individua prohibitio contra extraneos salva servetur ac de thesauri in rationem altissimi Aerarii, ductu etiam repetitorum inventorum idoneis mediis eo adstringendorum, exquirendi modalitate efficaces edantur dispositiones et per vicinas utpote huius inclyti comitatus et inclytae sedis Saxonicalis Szászváros jurisdictiones, unde hucusque homines ad dictum locum confluere caeperunt, publicatio instituat, ne ipsi jurisdictionati amplius illuc penetrare audeant.

VHunyad, 4-ta Iulii 1803.

Paulus Török m.p. regius fiscalis

Tezaurariatul monetar și minier a discutat raportul de mai sus al lui Paul Török în ședința din 7 iulie (Arh. Mont. Thes., 2381/1803) și a dispus următoarele în legătură cu cercetările ce urmau să se facă la ruine: Întrucît, după cum rezultă din raport, „ein prachtvolles Schauwerk, nämlich eine verfallene wichtige Stadt und ein merkwürdiges Schloss in dem Fiskalalpengebürge Muntzel und Gredistya entdeckt haben soll, in welches schon Leute einen Eingang gemacht, darin Goldmünzen gefunden... haben... Um aber die Alterthümer des sehr wichtig haltenden alten Schlosses und einer für merkwürdig erklärten alten Stadt zu entblößen und etwaige Sehenswürdigkeiten aufzufinden“ hutmanul șef Bernhard Aigler din Săcărîmb, care părea a fi persoana cea mai potrivită („ein geschickter, zur Erstattung diesfalls nötiger Berichte geeigneter“) a primit ordin ca neîntîrziat („allsogleich, in dem keine Zeit versaumet werden darf“) să se deplaseze la Grădiște însoțit de doi mineri și opt zileri. În continuare s-a dispus inspectorului domenal din Hunedoara ca „von Schebesell aus der Kontrolor Bodoky alle 14 Tage dahin zu senden seye, um über das Entblösste mit dem Nagyager Huttman eine Relazion abzustatten und über das Sehenswürdige eine Zeichnung beizulegen; wenn aber Bodoky die Zeichnung nicht erwünscht zu befolgen wissen sollte, so würde man... ein hierin vollständiger kündiges Individuum seiner Zeit dahin zu beordern nicht ermanglen“. „Weil man aber besorget, dass sich die dahin strömenden Leute nicht anderst, als durch eine im obberührten Alpengebürge aufzustehende Militärwache vom Schatzgraben werden abhalten lassen wollen“, au cerut comandamentului suprem militar din Transilvania să dispună trimiterea a „so viel Mannschaft als nötig seyn dürfte in die erwähnte Gebürgegend zur Assistenzleistung“. Acești soldați „anfänglich unter Zelten, bis für selben Erdhütten oder Baraquen hergerichtet werden könnten, ihre Unterkunft haben können“. În vederea asigurării gărzii divizionul din Hațeg al regimentului I român de graniță a primit ordin încă în 10 iulie (Arh. Mont. Thes., 2449/1803). Și Guberniul a dispus încă la 15 iulie comitatului Hunedoara să ia toate măsurile pentru salvarea „antichităților și obiectelor casnice, a rămășițelor de construcții“, care se vor descoperi cu prilejul cercetărilor „...Az iránt is foganatos rendelésekert tenni el ne mulassa, hogy ezen kintsnek találása vagy az után való nyomozása alkalmatosságával más valami régiségekre, házi eszközök vagy épületek ruderaira nem akadtanak-é, s ha igen, azok miből állanak? Azon esetbe, ha valami a féle találatott volna, szorgalmatos gondgya lévén arra, hogy az ollyatén régi ritkaságok magok valóságokban meg tartassanak...“ (Arh. Gub., Presid., 171/1803.)

Funcționarii străini de la Hofkammer care priveau problema numai sub aspectul beneficiilor materiale ce puteau fi scontate, în rescriptul din 3 august au calificat aceste măsuri ca excesive și costisitoare, remarcînd „dass auf die blosse Anzeige entdeckter Ruinen sogleich einen Huttman mit 10 Arbeitern zur Entblösung der Altertümer dahin abzusenden überflüssig war, da vorerst 2 Arbeiter mit dem Huttman hinlänglich gewesen wären, um zu untersuchen und zu erfahren, ob es auch der Mühe werth sey mehr Kosten zu verwenden“ (Arh. Mont. Thes., 2910/1803). Această atitudine a autorităților din Viena a fost însă în curînd schimbată, în urma intervenției hotărîte a președintelui Camerii aulice, Carol Zichy. Anume, în rescriptul adresat Tezaurariatului la 16 august, Zichy și-a

insușit următoarea părere: „dass allda nachgegraben und Nachforschungen angestellt werden sollen, ist ganz zweckmässig, nur hat dasselbe bei der angeordneten Nachgrabung alle mögliche Vorsicht gebrauchen zu lassen und nöthigenfalls auch ein mit den erforderlichen Kenntnissen begabtes Individuum zur Leitung der Arbeit an Ort und Stelle auszusenden, damit nicht etwa durch die Arbeiter die vor-handene Denkmähler des Altertums zerstöhret und unbrauchbar gemacht werden“ (Arh. Cam. Thes., Acta gen., 4761/1803).

2

1803 (între 1 și 5 august, Grădiștea Muncelului).

Raportul lui Bernhard Aigler despre cercetările efectuate la Grădiște în inter-valul de la 15 pînă la 31 iulie.

Copie oficială contemporană, Arh. Mont. Thes., 2944/1803. Cite o copie, de ase-menea oficială contemporană: Arh. Cam. Thes., Acta gen., 4680/1803 și HKA, Acta Cam. Trans., rote Nr. 331, Fasc. 15, Subd. 2, Zahl 3/IX. 1803.

Gehorsamster Bericht.

Die Ereignisse bey Untersuchung der Alterthümer im VHunyader Alpengebirg vom 15-ten bis inclusive 31-ten July 1803 betreffend.

Vom 15-ten bis 21-ten July bey diesen Verrichtungen und vorzüglich bey Erwartung des Herrn Kontrolors, welcher in dienstlichen Angelegenheiten die Gebirge beritt, verwendet. Vom 21-ten bis 31-ten wurde mit Graben an einigen der bestimmt gewesen Oerter verwendet, ohne etwas merkwürdiges entdecken zu können. Eine Menge Trümmer von erdenen Geschirre, etwas Schlakken, einige ganz unbedeutende Stückchen von Eisen und Kupfer waren hier die Produkte. Es ist hier an einigen Orten über eine Klawter niedergegraben worden, ohne dass man auf einen festen Grund kommen könnte. Da man um 5 Schuh unter der dermaligen Oberfläche ein Gewölb von dauerhaften Ziegeln stand, unter den noch immer Schotterwerk befindlich ist; da man in einigen umher befindlichen Absenken den ehemaligen festen Grund höher siehet, so ist hier ganz sicher ein Keller gewesen, der ziemlich weitläufig seyn musste. Während besagter Zeit unterbrach der eingestellte Regen öfter die Arbeit sehr beträchtlich, besonders am 26-ten und 28-ten, da man dieses Hindernisses wegen wenig unternehmen konnte.

Ueberhaupt aber habe ich nöthig geglaubt folgendes unterthänigst vorstellen zu müssen. Es sind nun ausser einem Orte, welcher vielleicht der merkwürdigste ist, der aber aus verschiedenen Ursachen noch nicht hinlänglich hat untersucht werden können und davon. das Umständliche künftig erscheinen soll, bereits fast alle Orte hier bekannt, die etwas sonderbares an sich haben; aber nur bey einigen kann man nicht Grundversuche machen, diese aber müssen auf eine überzeugende Art geschehen, als verschieden eher durch Privatleute hier unter-nommen worden, welche höchstens 3 Schuh bis unter die dermalige Oberfläche reichen, denn hat man hier vor Alters Schätze oder sonst Sachen von einigen Werth aufbewahret, so wird man selbe natürlich auf den damaligen Grund, oder vielleicht noch unter selben gelegt haben, weil man ganz sicher schon damal unterirdische Gebäude hatte. Folglich ist es nöthig bis auf diesen Grund zu gehen und da es hier nicht wie beim Bergbau beschaffen ist, wo man fast jederseits einige Leitfaden hat: so ist nöthig, wo man nämlich ein beträchtliches Gebäud bemerkt, das doch nicht vom gar zu grossen Umfang ist, denn in diesem Falle würde der Aufwand zu gross seyn, die Gegend mit Kreuzschanzen zu unter-suchen, weil ein glücklicher Erfolg beim gerad Niedergraben, ungeacht man hiebey verschiedene Punkte wählt, immer mehr von dem Ungefähr abhängt, als bei vorgedachter Verfahrungsart, aber hierzu ist nun freylich mehrere Zeit und Leute nöthig.

Bey dermaliger Beschaffenheit der Sache wird man kein grossen Fortschritte machen können. Statt 10 hieher bestimmt gewesen Männer habe ich bis nun kaum 6 erhalten können und auch hievon wollten die 2 von Nagyag mit mir gekom-

menen schon einigemal zurückkehren und ich musste alle mögliche Mittel anwenden, selbe aufzuhalten. Ja ich dürfte in dieser Absicht bisweilen einen kleinen Zusatz von eigenem nicht ansehen; unlängst sagten sie mir trocken, dass ich sie unglücklich zu machen suche, in dem ich sie hier mit Gewalt zurückhielte und es war in der That nicht zu viel gesagt. Der Nagyager Häuer kann sich bei einer Verwendung vom ganzen Tage auf 30 bis 36 Kreuzer Verdienst hinaufschwingen und geniesst hiebei Ordnung und Ruhe. 20 Kreuzer sind bei dermaliger Theuerung in dieser unbewohnten [un]wegsamen Gegend zum genauesten Unterhalt nicht hinreichend. Wenn man die Beschwerden erwäget, die in dieser Wüsteney zu tragen sind, Beschwerden, welche die dauerhafteste Gesundheit schwächen können und welche hier umständlich zu schildern ich mir die Freiheit nicht nehmen darf: so wird jedermann gestehen, dass dieses Leben nun die elendeste ist, die sich denken lässt. Ich hätte unter andern einen Zeugschmidt zur Reparation der abgenützten Stücke hier unumgänglich nöthig, aber niemand will sich für einen Taglohn von 20 oder 17 Kreuzer herbeilassen.

Eine Hochlöbliche k.k. Landesstelle möchte gnädigst zu vergeben geruhen, wenn die Ausdrücke zu frey sind; ich bedaure dass die schöne Zeit vorüberstreicht ohne etwas verrichtet zu haben, und ich glaubte verpflichtet zu seyn, die Ursachen davon anzeigen zu müssen.

Bernhard Aigler m.pr.

3

1803 august 6, Sibiușel.

Raportul lui Iosif Bodoki către administrația domeniului fiscal Hunedoara asupra deplasării făcute spre a controla cercetările în curs la Grădiștea Muncelului.

Original, HKA, Acta Cam. Trans., rote Nr. 331, Fasc. 15, Subd. 2, Zahl 3/IX. 1803. Cite o copie, de asemenea contemporană oficială: Arh. Mont. Thes., 2944/1803 și Arh. Cam. Thes., Acta gen., 4680/1803. Publicat în formă de rezumat: ArchÉrt, XXXVI (1916), 14—15.

Löbliche k.k. Berg- und Herrschafts Administration!

Gemäss einen unterm 13-ten v.M. mir zugestellten Löblichen Administrations Auftrag die im Muntseller Alpengebirge befindlichen Alterthümer durch die hınbeordneten Nagyager Bergleute und einigen hier aufgenommenen Schichtler mit Grabungen untersuchen zulassen und von zu Entdecken kommenden Merkwürdigkeiten jederzeit eine Zeichnung beizulegen, habe folgendes zu berichten:

Dass vom Gipfel vorgedachten Fiscal-Gebirges Muntsell durch einen steilen Abhang von Mitternacht gegen Mittag zu, etwa in Entfernung von 1/4 Stunde, einen mit hohen Buchen dicht bewachsenen, in der Mitte die grösste Saigershöhe besitzende, beiderseits aber, wo die Thäler formiret sind, mit zween vorbeifliessenden Bächen, die sich an jenseitigen Fusse des Berges vereinigen und längst einem Thale nach gegen Abend zu, über die Dörfer Koszdesd, Ludesd und Orostyora ihren Fortlauf bis zum Marktflecken Szászváros fortzusetzen haben, umgebene Waldung zu sehen sey, in deren Mitte sich der eigentliche Gegenstand der vorzunehmenden nähern Untersuchung, nämlich Spuren einer allda gewesenen Festung, die man aus der noch bis heute beibehaltenen illyrischen Benennung Gredistye zu schliessen hat, deren Umkreis einen dem Augenmass nach regelmässigen Zirkel bildet, anzutreffen sind. Die in der Grundmauer theils noch schlichtenweis aufeinander gelegt zu sehenden, theils aber durch die Länge der Zeit auseinander gestürzten schön behauten parallelepipedischen Sandsteinen, die ausserhalb der Ringsmauern befindlichen, aus Granit mit grossen Unkósten polirten zylinderrörmigen Thorsäulen, die hie und her ebenfalls mit prächtig behauten Steinen ausgelegten Wasserkanäle, einige etwa den flächen Inhalt nach 6 Klafter tragende Vertiefungen, Trümmer von Schlacken, Schmölggefässen, entdeckten irdenen Röhren und eine steinerne Wasserboding flössen dem Sachforscher den Gedanken ein, hier den gehabten Aufenthalt eines ansehnlichen Mannes, der die Absicht gehabt haben mag, seine gewohnte Ertze hier verschmölzen zu lassen, zu vermuthen.

Uebrigens findet man ausser den angemerkten Trümmern keine andere Merkmale von einem je hier gewesenen Bergbau, es wäre dann, dass die Pingen oder allenfalls betriebenen Stolle durch einen erlittenen Umsturz und angewachsenen Bäume dem Gesichte entliefen und aus denen allhier von einigen Veltseiler Inwohnern gefundenen Ducaten ist auf die Chronologie zu schliessen dass solche etwa vor dreihundert Jahren vor Christi Geburt geprägt worden seyen, wenn übrigens die Behauptung stattfindet, sie für Münzen des nach Alexander dem Grossen regirten thrazischen Königs Lysimach anzuerkennen, welchem Königreich zugleich auch das heutige Siebenbürgen einverleibt worden ist. So was aber zu behaupten scheint aus der Inschrift eines von Unterzeichneten bei Händen gehabt Ducaten, wo folgendes zu lesen war: βασιλεὺς ἐν τῷ λυσιμαχίᾳ, das heisst: König in Lysimachien, nachdem, wie es aus denen Geschichten erhellet, Thracia auch Lysimachia genannt wurde, nicht ausser allen Zweifel gesetzt zu seyn.

Um nun dem hohen Auftrag genüge zu leisten, hat Unterzeichneter wegen abgefällten Bäume, einen ihm verdächtig vorgekommenen Ort, unter Aufsicht des Nagyager Oberhutmanns, Herr Aigler, durch mehrere Abteufungen sondiren lassen. Die pro ductu gemachten Entdeckungen sind indessen unter einen mitfolgenden Verwendungs Berichten, umständlich beschriebener, enthalten; dass aber die Fortsetzung dieser Untersuchung im ganzen Umkreise der Festung unternommen werden solle, wurde die ungegründete Hoffnung, jehmals auf einen verborgenen Schatz kommen zu können, durch den zu dieser Unternehmung erforderlich werden den Aufwand übersteigen werden, wo mehrere Arbeiter und zwar gegen einen dem unwegsamen, unbewohnten, mit keinen Lebensmitteln versehenen Orte anzumessenden billigen Lohn angestellt werden müssten, nachdem die itzigen hiezu bestimmten Arbeiter nur durch Versprechungen eines bessern Taglohns Erwirkung bisher beizubehalten waren. Die Zuführung der nöthigen Victualien, wozu die hiesigen Kohltragpferde mit Nachtheil und Hemmung der ohnehin an Kohlenmangel leidenden Werker und grössten Verdruss des hiesigen Kohlportators, die mit Prügel, Drohungen zur Herbeilassung ihrer Pferde verhalten werden müssen, verwendet worden sind, von hieraus nicht weiter bewerkstelliget werden könne.

Man ist daher zu bitten benöthiget, im Falle der fortzusetzenden Untersuchung, sowohl wegen Erwirkung eines grösseren Taglohns gehörigen Orts einzuschreiten, als auch von andern die Zuführung der Lebensmittel betreffenden Dispositionen gütigst bedacht zu seyn wollen, wobei es Unterzeichnetem an keiner Willfährigkeit gebrechen wird, sich den höhern Befehlen mit gehorsamer Befolgung zu unterziehen, und auch gedachten Ort, wo sonst die Beschreibung nicht hinlänglich war, und Eine Löbliche Administration dieses Geschäft keinem andern zu übertragen willens ist, bei Erhaltung des dazu nothwendigen Schienzeuges aufzunehmen.

Sebeshely, den 6-ten August 1803.

Joseph Bodoki m.pr.
Controllor

4

(1803 în jurul lui 6 august, Grădiștea Muncelului).

Raportul recapitulativ al lui Bernhard Aigler asupra cercetărilor efectuate la Grădiștea Muncelului, pînă la data întocmirii raportului.

Copie oficială contemporană, Arh. Mont. Thes., 2944/1803. Cite o copie, de asemenea oficială contemporană: Arh. Cam. Thes., Acta gen., 4680/1803 și HKA, Acta Cam. Trans., rote Nr. 331, Fasc. 15, Subd. 2, Zahl 3/IX. 1803. Publicat în formă de rezumat: ArchÉrt, XXXVI (1916), 15.

Gehorsamster Bericht.

An den morgenseitigen Theil des sogenannten Gebirgs Gredistye, welcher jedoch nur etwas tiefer seines Zug mittelst einen anfänglich schmalen Rücken fortsetzet, befindet sich ein ansehnlicher Ort, welcher bey gebahnten Weege in einer Stund umgangen werden könnte. Der mittägige Theil dieses Ortes, der ungefähr zwey-drittheil desselben, gegen Mitternacht ist ein sanfter Hügel, von welchem die

Aussicht auf die umliegende Gegend schön seyn würde, wenn zu dichte Waldung es nicht hinderte. Ausser der Abendseite, nach welcher man auf einem etwa 7 Klafter breiten Rücken eben hingeht, hat besagter Ort gegen Morgen einen geringen und sanften, gegen Mittag steilern und tiefen, und gegen Mitternacht sehr steilen und eben so tiefen Abhang. Rings um an den äussersten Rand dieses Orts war, wie die Ruinen itzt zeigen, eine von fast durchgehends kubikmässig behauenen Steine errichtete starke Mauer gezogen. Alle diese Steine sind von einer Gattung milden, grobkörnichten Sand, der sich nicht behauen lässt, und wovon sehr viele mit 3 bis 4 Zoll breiten und tiefen Fugen versehen, vermutlich um ineinander gefügt werden zu können. An dem mittägigen Abhang dieses Gebirgs bemerkt man noch ganz gut den Fuhrweg, welcher zum morgenseitigen Theil der Festung führte.

Etwas unter den morgenseitigen Theil dieses Ortes an dem mittägigen Abhang des Gebirgs, der hier einen Absatz macht, welcher eine kleine, ungleich breite Ebene bildet, die in einer etwas fallenden Richtung sich forthännet, befindet sich bis auf eine Entfernung bey nahe 300 Klafter 7 bis 8 kleine Vertiefungen, die Naturkesseln ähnlich sind. Man findet in selben grosse Quaderstücke, fast 3 Schuh lang, 6 Zoll dick und 9 Zoll breite Säule, cillinderförmige Säule, fast durchgehends 4 Schuh lang und im Durchmesser $2\frac{1}{2}$ Schuh dick, an beiden Enden platt, vermuthlich um auf einander gestellt werden zu können. Diese Steine sind von sehr harten Granit und ihrer gehabten Bestimmung gemäss ganz gleich zu gearbeitet. Ich zweifle, dass sowohl diese, als vorbesagte Steine aus diesen Gebirgen sind, welches so viel bekannt, keinen Felsen hat und dass wenigstens dessen Oberfläche durchgängig aus Schiefer und solchartigen Thon besteht.

Vorgedachte Vertiefungen nun können nichts anders als Schmelzhütten gewesen seyn. Schlacken, einige nicht gänzlich geschmolzene Theile, halbverbrannte Ziegel, Kohlen, Trümmer von Tägeln, worinn vermuthlich die Alten ihre Metalle haben flüssen lassen und vorher aus der feinsten Erde nach der gewöhnlichen Art in Ziegel-Ofen gebrannt worden, Trümmer von Wasserleitungs Rinnen, die aus mehr erwähnten mildern Gestein ausgehauen sind, meist eine Tiefe von 16 bis 18 Zoll und auch eine solche Breite haben, und mehrere derlei überzeugende Beweise, die man hier neben diesen Vertiefungen findet, sprechen dafür. Woher man das Wasser hinzugeleitet, lässt sich mit Gewissheit nicht bestimmen, vermuthlich geschah selbes auf den morgenseitigen Rücken dieses Gebirgs, der mit dem weit höheren Muntsel zusammen hängt. Dass aber diese Schmelzmachine wirklich durch Wasser bewegt worden sind, zeigen die bei jeder Hütte noch gut zu bemerkende Abflüsse. Selbst in der Festung muss man derlei Manipulations Werke gehabt haben, weil man ungeacht der Ruinen mehrere dergleichen Abflüsse bemerkt. Es ist sehr wahrscheinlich, dass eine von der Morgen- bis zur Abendseite des Hügels an den innern Theil der Ringmauer sich befindliche Vertiefung einst ein grosser Wassergraben gewesen sey, weil das Wasser vom obgedachten Gebirgs Rücken in diesen tiefen Theil der Festung zu leiten wohl noch möglich war.

Ausser bisher erwähnten Gebäuden findet man etwa 20 Klafter unter oft gedachter Ringmauer, an dem mittägigen Abhang dieses Gebirgs, das Gebäude, in dessen Bezirk, wie im Verwendungsberichte gedacht wird, ohne zweckmässigen Erfolg gegraben worden. Aus allen obangeführten Merkmalen, die von der Wahrheit da befindlich gewesener Schmelzhütten zeigen, und welche sich hier eben zu finden, aus zwey grossen ausser der Durchlöcherung denen Mühlsteinen ziemlich ähnlichen Steinen, aus der innern Beschaffenheit des Gebäudes selbst und andern dergleichen Umständen kann man schliessen, dass hier ein vorzüglich beträchtliches Manipulationswerk und vielleicht zugleich Metalls Depositorium müsse gestanden seyn.

Ausser diesem muss noch ein Gebäude an dem Rand der obgemeldten kleinen, ungleich breiten Ebene, unweit der ersten Schmelzhütte gewesen seyn. Man findet zwar davon keine andere Spur, als die an dem steilen Abhang sich aufgehaltene Steine, die mit jenen der Ringmauer von gleicher Beschaffenheit sind. Ausser diesen Gebäuden sind nirgends Spuren von Gegenständen bisher besagter Art zu finden, obwohl ich das Gebirg nach allen Gegenden untersucht habe.

Ob nun schon in dem begränzten Platz selbst ausser dem Ueberbleibsel einer zertrümmerten, 4 Schuh langen und fast 3 Schuh breiten, vom festen Granit verfertigten und inwendig eyförmig wohl pollirte Schüssel, die 4 Zoll dick und derer äusserer Bodenblatt ist und etwelchen einzelnen Steinen kleine Alterthümer findet; so ist doch unglaublich, dass ein so grosser, vortheilhafter, fest beschlossener und annehmlicher Platz ganz ohne Gebäude sollte gewesen seyn. Ein besonders Schicksal, vielleicht die Ursache seiner Zerstörung nur, und die manchfältige Veränderung durch so viele Jahrhunderte können selbe unbemerkbarer als anderseits gemacht haben. Da man nun hier Metalle geschmolzen, da man in der Festung auch vielleicht Geld gemünzet hat, da man ausser der Festung nur jenes als ein beträchtliches Gebäude bemerkt, davon oben erwähnt worden, so muss ja die Festung der eigentliche Sammelplatz aller Kostbarkeiten gewesen seyn. Wenn nun dieser Ort nicht etwa nach gewaltsamen Uebergang an irgend einen Feind geblindert (!) worden ist, so müssen diese Kostbarkeiten daselbst noch zu finden seyn, und zwar auf, oder auch vielleicht unter den ehemaligen Grund liegen. (Denn dass ein so beträchtlich scheinender Ort ganz geldlos sollte gewesen seyn, ist unglaublich, und ich wollte viel lieber annehmen, dass das seit einiger Zeit hier gefundene Geld in diesem Bezirk, in irgendeiner Oefnung befindlich warn, die man nun nicht entdecken kann, als auf dem angegebenen Ort, wo man keine Spurn eines Alterthums findet, als einige dahin geworfene Trümmer von erdenen Gefässen, um dadurch ein Blendwerk zu erregen).

Es folgt demnach, dass hier, aber nachdrücklich zu graben wäre. Da aber, wie gedacht, dieser Platz sehr weitläufig ist, da der ehemalige Boden vielleicht an einigen Orten hier tief vergraben seyn kann: so würde zu Untersuchung der Alterthümer daselbst nach der im letzten Berichte angeführten Art, nämlich mittelst Kreuzschanzen ein entsetzlicher Aufwand erfordert, obwohl man freylich hiebei am sichersten gieng (!), indessen könnte nach einer anfangs willkürlich angenommenen Linie absenken in einer Zwischen-Entfernung etwa 3 bis 4 Klafter von einander bis auf den alten Grund niedergegraben werden, mit welchen oftgedachten Ort ins Kreuz von einen Theil der Mauer bis zum andern müsste fortgefahren werden. In Paralell Linien müsste sodann natürlich die nämliche Arbeit unternommen werden und diese wären eben in vorgedachter Entfernung anzulegen. Die Erfahrung beim Graben selbst würde die nöthige Verbesserung oder Abänderung angeben. Da aber die Ausführung dieses Unternehmens in jedem Falle grossen Aufwand und viele Zeit erfordert, so warte ich mit schuldigsten Gehorsam eine gnädige Bestimmung hierüber.

Bernhard Aigler m.p.

Primul căruia i-au ajuns în mină rapoartele de mai sus ale lui Bodoki și Aigler a fost tezaurul Iosif Bethlen, care tocmai se afla la Hunedoara, în trecere. Acesta le-a transmis imediat, în copie, Camerei aulice la Viena, a majorat diurna muncitorilor de la Grădiște și la 14 august — printre altele — a luat următoarele hotărâri importante: „Diese Nachforschungen nicht so sehr als eine Schatzgraberey zu betrachten sind, sondern vielmehr in der Absicht gemacht werden, um sich näher von der Beschaffenheit dieses Orts zu überzeugen, aus diesen Überzeugungen Folgerungen zu ziehen und sohin erst zu bestimmen, ob es wohl mühelöhnig seye, auf weitere Grabungen grössere Kosten auszulegen... Die Leitung der daigen Nachforschungen wäre sohin dem Nagyager Oberhuttmann Aigler anzuvertrauen... Da in dem Bodokischen Bericht erwähnt wird, dass prächtig gearbeitete Steinstücke, dann Trümmer von alten Gefässen gefunden worden, die einige besser conservirte kleinere sich zu kommen machen und bey wohlfeilerer Gelegenheit solche an das k. Thesaurariat zur weitem Einsicht und Beurtheilung, in wie ferne solche verdienen höchsten Orts unterleget zu werden, einschicken“. (Arh. Mont. Thes., 2944/1803. Copia oficială contemporană se păstrează și în celelalte două arhive menționate mai sus.) În sensul rezoluției lui Bethlen, Thesaurariatul, la 25 august, i-a dispus lui Bodoki: „von den inzwischen vorgefundenen Merkwürdigkeiten, nach Erforderniss, Zeichnungen zu verfertigen, wie denn derselbe von den Verzierungen der bisher entdeckten Säulen und von der Gestalt der verschiedenen ausgehauenen

Steinen und Ruinen, wie auch von den anderen entdeckten Merkwürdigkeiten bereits die richtigen Zeichnungen nach einem richtigen Maszstabe hätte verfassen sollen. Die Aufnahme und Zeichnung des merkwürdigen Ortes und der entdeckten Ruinen aber bis zur Zeit, wen für heuer die weitere Entblössung der Jahreszeit und Witterung halber einstweil wird eingestellt werden müssen, verschoben bleiben“ (Arh. Mont. Thes., 2944/1803).

5

(1803, în jurul lui 16 august, Grădiștea Muncelului).

Raportul lui Bernhard Aigler către administrația domeniului fiscal Hunedoara asupra cercetărilor efectuate la Grădiștea Muncelului în intervalul de la 1 pînă la 15 august.

Original, Arh. Mont. Thes., 3534/1803.

Gehorsamster Bericht.

Die Ereignisse bey Untersuchung der Altertümer in Huniader Alpengebürge von 1-ten bis inclusive 15-ten Augusty 1803 betreffend.

Von 1-ten bis 5-ten wurde mit Graben in Bezirk eines Gebäudes fortgesetzt, welches, wie aus denen Ruinen zu bemerken, ungefähr 12 Klafter lang und 8 Klafter breit sein möchte, und dessen Standpunkt, wie in vorgehenden Bericht angezeigt, an dem mittägigen Abhang des Gebürges, unter der daselbst oft angeführten Ringmauer befindlich ist. In diesem geschahn an 18 Orten, folglich in geringer Entfernung von einander die Versuche, jederseits bis auf den ehemahligen Boden, der hier von 4 bis 7 Schuh unter der dermahligen Oberfläche ist. Hiebey wurden gantz unbedeutende Dinge, als eine Menge Drümmen von erdenen Gefässen, Theile von gebrannten erdenen Röhren, die 4 bis 5 Zohl im Durchmesser hatten, dicke Bodensätze von Schlacken, einige Stückchen blaues Glass, Kohlen und d(er)g(leichen) ausgegraben. Das merkwürdigste hiebey sind viele hier entblösste Tafelsteine, durchgehends 8 Zohl dick, fast 2 Schuh breit und 5 bis 6 Schuh lang, von mässig festen Sandstein sehr glatt bearbeytet. Die Verschiedenheit ihrer Laage in Ansehung ihrer Richtung, Zerstreung und Tiefe, einige sehr lockere Überbleibsel des entdeckten Gemäuers, selbst die hier sehr höckerichte (!) mit mehreren gleich daran befindlichen Vertiefungen unterbrochene Oberfläche, lassen mit vieler Wahrscheinlichkeit vermuthen, dass dieser Ort einst eine starke Erschütterung erlitten habe. Während angeführter Zeit unterbrach eingefallener Regen durch 2 halbe Tage die Arbeit.

Von 6-ten bis inclusive 15-ten wurde an den Inneren oftbesagter Ringmauer, und zwar von der Morgen-Seite gegen Mittag, in einer Länge von bey nahe 30 Klafter, theils mittelst kurtzen Schantzen, theils mit Absenken die in kurtzer Entfernung und in nämlicher Richtung angelegt wurden, gegraben. Hier wurden eben nichts als Schlacken, Kohlen, mehrere von Rost fast gantz verzehrte grosse Nägl und andere dergleichen Stückl Eisen gefunden. Dann wurde, um beträchtlichern Entdeckungen zu machen von besagten Graben in zwey paralel laufenden Kreuzlinien, nämlich gegen Abend, die Arbeit nach eben vorgedachter Art bis auf eine Entfernung von 6 Krafteu berichtet. In einem dieser Absenken wurden in einem lockern Schiefer 2 1/2 Schuh unter der Oberfläche einige runde Stücke Schlacken gefunden. Die Schwere zweyer derselben veranlassete mich sie näher zu untersuchen, und ich fand an selben reines Ertz. Hier wurde mit Graben bis auf eine Klafter nieder fortgesetzt, als ein gut bereiteter fester Boden entdeckt wurde. Da aber der Grund desselben von gleicher Beschaffenheit mit dem höheren Theil ist und ziemlich hohl klingt, so wäre nöthig tiefer fortzusetzen, welches aber dermahlen aus Mangel an Leuthen, vorzüglich aber an hiezu nöthigen Werkzeugen nicht möglich ist.

Vorgedachtes Ertz ist schwer, fest, derb, schwartzbraun und sehr kleinspeisig und gleicht den bannatischen, gut kupferhältigen und dort sogenannten Weisslechertz sehr, doch lässt sich dem äusseren Ansehen nach nicht sicher bestimmen, was für Metall es enthalte. Wenn bey den mir obliegenden Geschäfte die Absicht

wäre, Klüfte oder alte Grubengebäude zu entdecken, so könnte man hier verschiedene Betrachtungen anstellen, wenn vorausgesetzt der innere Werth dieser Ertze dem äusseren Ansehen gleicht, denn dasselbe in diesen Gebürge und vielleicht nahe zuhaus sind, ist fasst ausser Zweifl wenn man die Beschaffenheit der Gegend betrachtet und andere auf diesen Gegenstand passende Umstände erwäget, ungeacht man hierüber dermahlen keine deutlichen Spuren bemerket. Indessen habe ich besagte Stoffen bis auf weiter diesfälligen Befehl besonders aufbewahret.

Ich habe gehorsamst anzuzeigen, dass ich mich nun nur mit 3 Arbeiter hier befinde, wovon ich einen noch zu Überbringung der Victualien verwenden muss. Ich erwarte also mit schuldigsten Gehorsam eine weitere diessfällige Bestimmung. Sollte es gefällig sein zu befehlen, dass ich mich in dieser Laage noch länger hier verharren solle, so bitte ich unterthänigst um Erlaubnüss von hier abgehen zu dürfen, so bald üble Witterung, die man auf diesen Gebürge nun bald zu erwarten hat, kein längeres Bleiben gestattet, weil es unmöglich sein würde fast unter freyen Himmel, wie wir uns hier befinden, selbe erst sodann zu erbitten und hier abwarten zu können.

Bernhard Aigler.³

S. JAKÓ

³ Știm încă de două rapoarte întocmite de Aigler despre cercetările efectuate în intervalul de la 16 pînă la 31 august și de la 1 pînă la 11 septembrie pe care Tezaurariatul monetar și montan le-a transmis cu nr. 3674/1803 Tezaurariatului cameral (Arh. Mont. Thes., 3523/1803). Nu am reușit să dăm de urma nici unuia din aceste rapoarte.

AȘEZAREA DACO-ROMÂNĂ DE LA ROȘIA (JUD. SIBIU)

În urma unor lucrări cu caracter agricol, efectuate în primăvara anului 1958¹ pe hotarul comunei Roșia (jud. Sibiu) au apărut la suprafață o mulțime de vestigii ale unei așezări vechi². Această așezare este situată la o depărtare de cca 250 m de ultimele case ale comunei (fig. 1), în dreapta drumului care duce din Roșia spre Cornățel³. Suprafața teritoriului pe care se întind resturile de locuire este relativ plană, terenul fiind rezervat de timp îndelungat culturilor agricole.

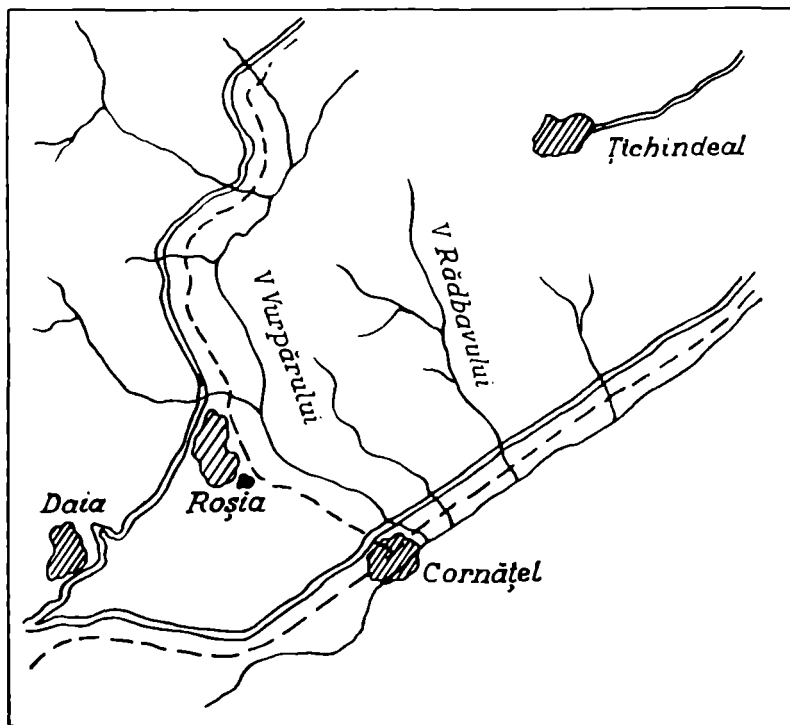

Fig. 1. Schița teritoriului cu amplasarea comunei Roșia și a localităților învecinate.

¹ Faptul ni s-a adus la cunoștință de Hans Otto Stamp, originar din com. Roșia (jud. Sibiu), pe atunci elev la liceul nr. 2 din Sibiu. Cu acea ocazie ne-a fost predată o secure de fier cu gaură de înmănușare verticală, descoperită la suprafața terenului, în urma tractorului, de către unchiul fostului elev Stamp, Michael Gotschling.

² Deplasarea a fost efectuată la data de 17 mai 1958. Am fost însoțit de Iuliu Paul, șeful Secției de istorie a Muzeului Brukenthal. Pe teritoriul așezării am fost conduși de învățătorii Constantin Manu și Ioan Sasu, precum și de către preotul evanghelic Andreas Herbert, toți din localitate. Între zilele de 3–6 iunie 1958, a fost executat un sondaj arheologic, care alături de celelalte observații și note de teren, cărora li se adaugă descrierea unora dintre cele mai reprezentative materiale, formează obiectul prezentului articol. Materiale arheologice provenind din așezarea de la Roșia se păstrează în Muzeul Brukenthal din Sibiu.

³ Locul pe care se află așezarea este denumit „Kramor” și „Kannerech”.

Aria principală de răspîndire a fragmentelor, ieșite în urma arăturii de tractor, prezintă o formă ovală cu axa lungă de cca 160 m, iar axa scurtă de cca 100 m. Fragmente de vase se mai extind, sporadic, în direcție estică pe aproximativ alți 100 m. Se pare că acest fapt se datorește ușoarei înclinări a terenului care favorizează și scurgerea apelor de ploaie în aceeași direcție. Menționăm, de asemenea, că așezarea a fost secționată de un șanț executat în scopul aducțiunii gazului metan spre vatra actuală a comunei Roșia. Șanțul a fost săpat după ce se arase terenul cu tractorul.

În centrul ariei de răspîndire a resturilor așezării, în locul unde acestea erau mai numeroase, a fost executată o secțiune lungă de 15 m și lată de 1 m, orientată NNE—SSV. În adîncime, secțiunea a atins pămîntul viu, care apare la 0,80 m de la actualul nivel de călcare. Structura pămîntului negru-cenușiu se schimbă la această adîncime, devenind virtos și de culoare galben-ruginie. Arătura tractorului a atins adîncimea de 0,30 m. Datorită acesteia stratul de cultură a fost total răsturnat, săpătura sondajului nemaioferind posibilitatea de a se obține observații stratigrafice. La o adîncime de peste 0,30 m urmele deveneau din ce în ce mai sporadice și constau din mici pete de arsură, fragmente ceramice și de chirpic ars la roșu, mult mai mărunte și mai puțin concludente decît cele culese de la suprafață și din porțiunea în care a pătruns fierul plugului.

Materialele recoltate din această așezare constau, după cum s-a amintit, din fragmente de vase, din bucăți de chirpic și din oase și fragmente de oase de dimensiuni mari, provenind de la bovine. Pe lângă acestea au mai fost descoperite: o secure de fier cu gaură de înmănușare verticală, o daltă de fier al cărei toc prezintă o cavitare în formă conică, precum și o piesă, probabil de harnașament, lucrată din foaie de bronz.

Pentru determinarea caracterului așezării, cele mai importante materiale rămîn cele ceramice. În cea mai mare parte acestea aparțin, din punctul de vedere al tehnicii și facturii, precum și din punct de vedere stilistic, epocii La-Tène, epocii romane a Daciei, precum și feudalismului timpuriu.

Menționăm apoi că printre aceste materiale au fost recoltate și cîteva fragmente ceramice care prezintă caractere evident hallstattiene timpurii. Ele provin de la vase de dimensiuni mari și sînt lucrate dintr-o pastă poroasă, prezentînd în secțiune culoarea cenușie-negricioasă. În exterior sînt decorate cu caneluri a căror lățime atinge pînă la 11 mm. Unul din fragmente prezintă o culoare cărămizie-cenușie în exterior și cafenie pe suprafața interioară. Celelalte sînt negre pe suprafața exterioară, prezentînd luciul specific.

Ceramica epocii La-Tène manifestă toate caracterele ceramicii dacice, cunoscută și din celelalte așezări (fig. 2). Ea este confecționată în cea mai mare parte din pastă poroasă, ordinară, de culoare cenușie, cenușie-negricioasă, uneori cu straturi superficiale cărămizii. În componența pastei se găsesc pietricele și uneori bucăți mărunte de la vase ieșite din uz și pisate, ca degresant folosindu-se nisip în care apar de obicei mici firișoare de mică. Aceste fragmente de vase sînt de obicei slab arse; ele provin atît de la vase lucrate cu roata, cît și de la vase lucrate cu mîna. Există și fragmente ceramice dintr-o pastă mai bună, cu lustru negru la suprafață, de culoare cenușie-negricioasă, lucrate cu mîna. Ele se încadrează în categoria ceramicii mai vechi dacice și manifestă sub acest raport analogii cu ceramica cunoscută din așezările dacice din alte stațiuni (Sighișoara — Dealul Turcului (Wietenberg), Tilișca etc.). Pastă de calitate se întîlnește și la unele oale cenușii și mai ales la fructiere.

În repertoriul formelor se înscriu vasele borcan, cu buza mai mult sau mai puțin evazată (fig. 2/1, 2, 3, 7), fructierele și cămile cu o singură toartă (fig. 2/12, 13). Numeroase fragmente provin și de la vase mari de provizii, prevăzute cu suport inelar sau avînd fundul bombat spre interior. Unul din fragmentele ceramice se pare că provine de la o ceașcă dacică.

Ornamentele constau din briuri alveolate, aplicate și călcate cu degetul (fig. 2/8, 11) sau din briuri obținute din peretele vasului (fig. 2/6). Pe lângă acestea apar și liniile în val (fig. 2/2, 4, 7), realizate în pasta moale și dispuse, ca de obicei, pe porțiunea superioară a vasului. Fragmentul din fig. 2/4 mai prezintă sub linia ondulată o bandă aplicată, decorată cu unghia, precum și un decor foarte asemă-

nător celui cu măturicea. Tot cu funcție decorativă, dar în primul rând utilitară, mai amintim butoanele apăsate în mod egal pe întreaga suprafață exterioară (fig. 2/1, 10) sau apăsate în mai multe locuri cu degetul, atît pentru a fi fixate, cît și pentru a fi decorate (fig. 2/5, 14). Se întîlnesc și butoane cu un ornament în cruce (fig. 2/16). Se remarcă apoi, că în numeroase cazuri briul alveolat pleacă de lângă buton (fig. 2/3, 11).

Securea de fier prezintă, de asemenea, o formă cunoscută și frecventă în așezările de tip La-Tène (fig. 2/17). Este prevăzută cu tăiș lat și curb (înălțimea: 7 cm; lățimea tăișului: 10 cm; lățimea tocului de înmănușare: 3,50 cm). Dalta de fier (fig. 2/18) are înălțimea = 13 cm; dm. găurii de înmănușare = 1,8 cm; lățimea tăișului = 1 cm.

Ceramica de factură romană-provincială recoltată din așezare (fig. 3/1—7) este confecționată din pastă fină, bine frământată și arsă pînă la rezonanță. Ea este în general de culoare gălbuie-roșiatică și prezintă adesea urme de vopsea roșie-vișinie, mergînd spre castaniu, vizibilă de obicei pe fragmentele provenind din partea superioară a vaselor. Această observație nu exclude existența unor fragmente cu urme de vopsea care fac parte însă din partea inferioară a vaselor (fig. 3/1).

Materialul ceramic provincial-roman ne indică oale cu suport inelar, puternic bombate și de dimensiuni mijlocii (fig. 3/1) sau cu corpul relativ sferoidal (fig. 3/2). Există și fragmente care provin de la oale bombate avînd gîtul de formă larg-tubulară, gros în doagă, prezentînd caneluri concentrice pe suprafața lată a buzei ușor înclinată spre interior și prevăzute cu una sau cu două toarte masive, fixate imediat sub buză (fig. 3/4). Aceste toarte se ridică uneori pînă la înălțimea buzei sau chiar o depășesc (fig. 3/5). Pe peretele interior al gîtului apar în anumite cazuri mai multe șanțuri late care se succed unul sub celălalt (fig. 3/5). Menționăm de asemenea străchini cu profil unghiular și cu buza ușor răsfrîntă spre exterior, precum și ulcioare cu o toartă plată prevăzută cu șanț lat median, avînd buza dreaptă (fig. 3/6). Ornamentele se restrîng la mici caneluri (șanțulețe) orizontale (fig. 3/2, 7), la canelurile de pe buză (fig. 3/4) sau la impresiuni mici, de forma unor puncte, dispuse oarecum liniar (fig. 3/3).

Fragmentul de vas (fig. 3/9) de culoare cenușie, confecționat dintr-o pastă de calitate bună și bine ars, provenind de la o oală cu corpul relativ bombat și cu buza evazată pînă spre orizontal, manifestă pregnante tradiții autohtone, atît în formă, cît și în factură și ar putea fi încadrat din punct de vedere cronologic înpre sfîrșitul secolului III și începutul secolului IV.

Piesa de harnașament (?), lucrată din foaie de bronz (fig. 3/8), prezintă un toc tubular și o prelungire ornamentală care se termină într-un virf ascuțit. La baza prelungirii ornamentale, în jurul tubului, se observă trei șanțulețe paralele.

Ceramica tirzie, aparținînd feudalismului timpuriu (fig. 3/10—14) este confecționată la roată, din pastă aspră cu mult degresant și prezintă culoare negricioasă, cafenie sau cărămizie. Arderea este adesea neomogenă, fapt care face ca fragmentele să prezinte culori diferite de la o porțiune la alta. Aceste fragmente ceramice provin de la oale de dimensiuni mijlocii și prezintă, evident, caracterele epocii. Prin analogiile pe care le manifestă cu ceramica cunoscută din alte așezări, ele se datează în secolele XII și XIII⁴.

După cum s-a arătat mai sus, materialele ceramice formează o mărturie că pe acest teritoriu se afla o așezare cu patru faze de locuire. Prima, cea hallstattiană, și ultima, cea feudală, reprezintă, prin materialele foarte puține, scurte faze de locuire, a unor populații care sub raport numeric n-au putut fi decît restrinse. Cu toate acestea nu excludem puțința ca în ceea ce privește orizontul hallstattian să fi existat o așezare mai importantă undeva în imediata apropiere, de unde să

⁴ Cf. K. Horedt, *Mittelaltärezeitliche Siedlungen aus Siebenbürgen*, în *Alteuropa*, Teil II, p. 56, fig. 2; vezi și Ion Berciu, *Descoperiri din epoca feudală timpurie în raionul Alba-Iulia*, în *Materiale*, IV, 1957, p. 335—360 (cu planșe); Gheorghe Anghel, muzeograf la Muzeul județean Alba-Iulia, a prezentat în cadrul Sesiunii științifice a muzeelor din decembrie 1966 un material asemănător, provenind din Alba-Iulia, datat în secolul XII. Menționăm de asemenea că Thomas Nägler, muzeograf principal la Muzeul Brukenthal, a descoperit la Vințul de Jos, cartierul Ciangăi, într-un sondaj efectuat în așezarea datînd din acest timp, fragmente ceramice analoge, datate în secolul XII pe baza unor fragmente de căldărușe „pecenege”.

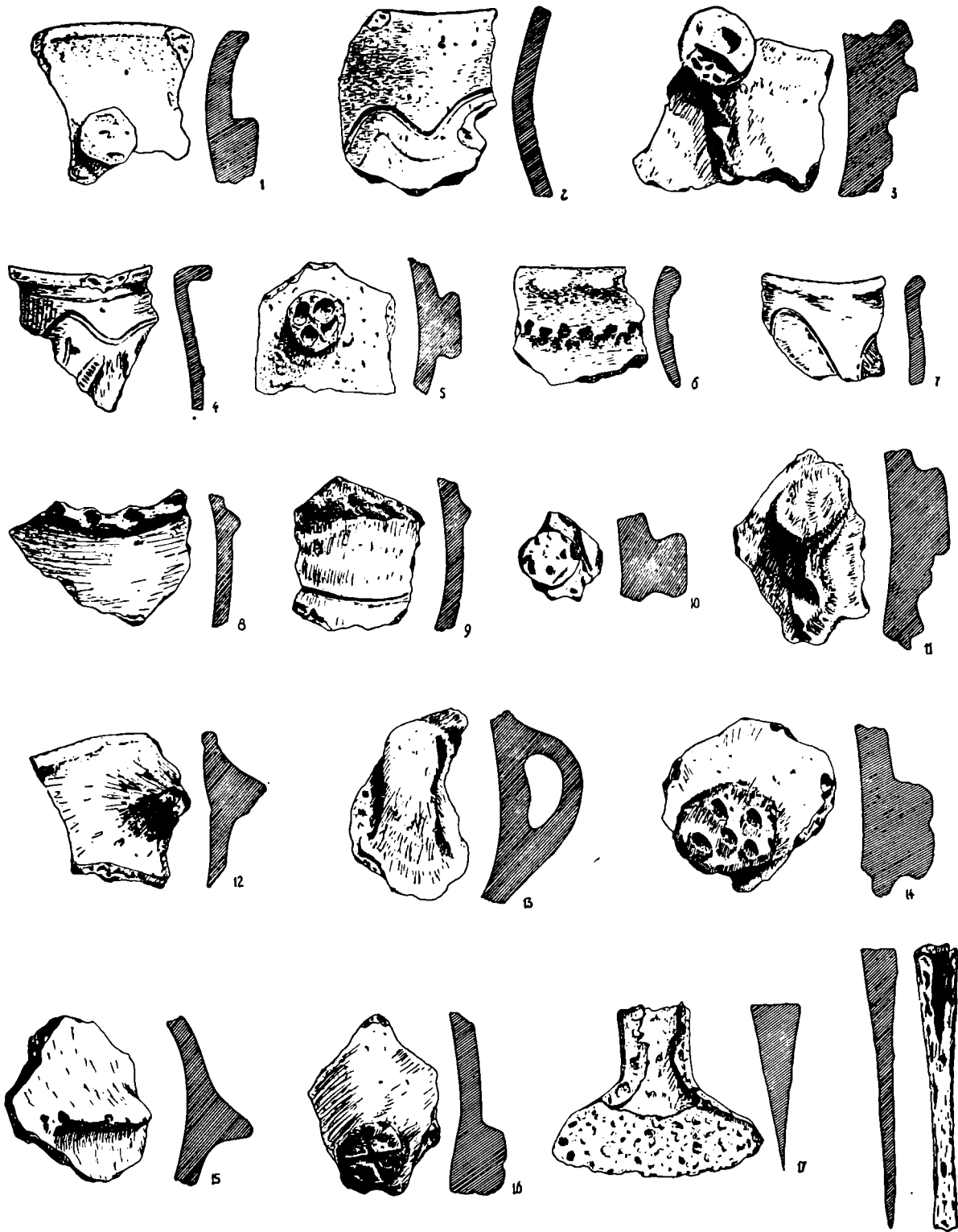

Fig. 2. Fragmente ceramice și piese de metal provenind din epoca a II-a a fierului (Roșia).

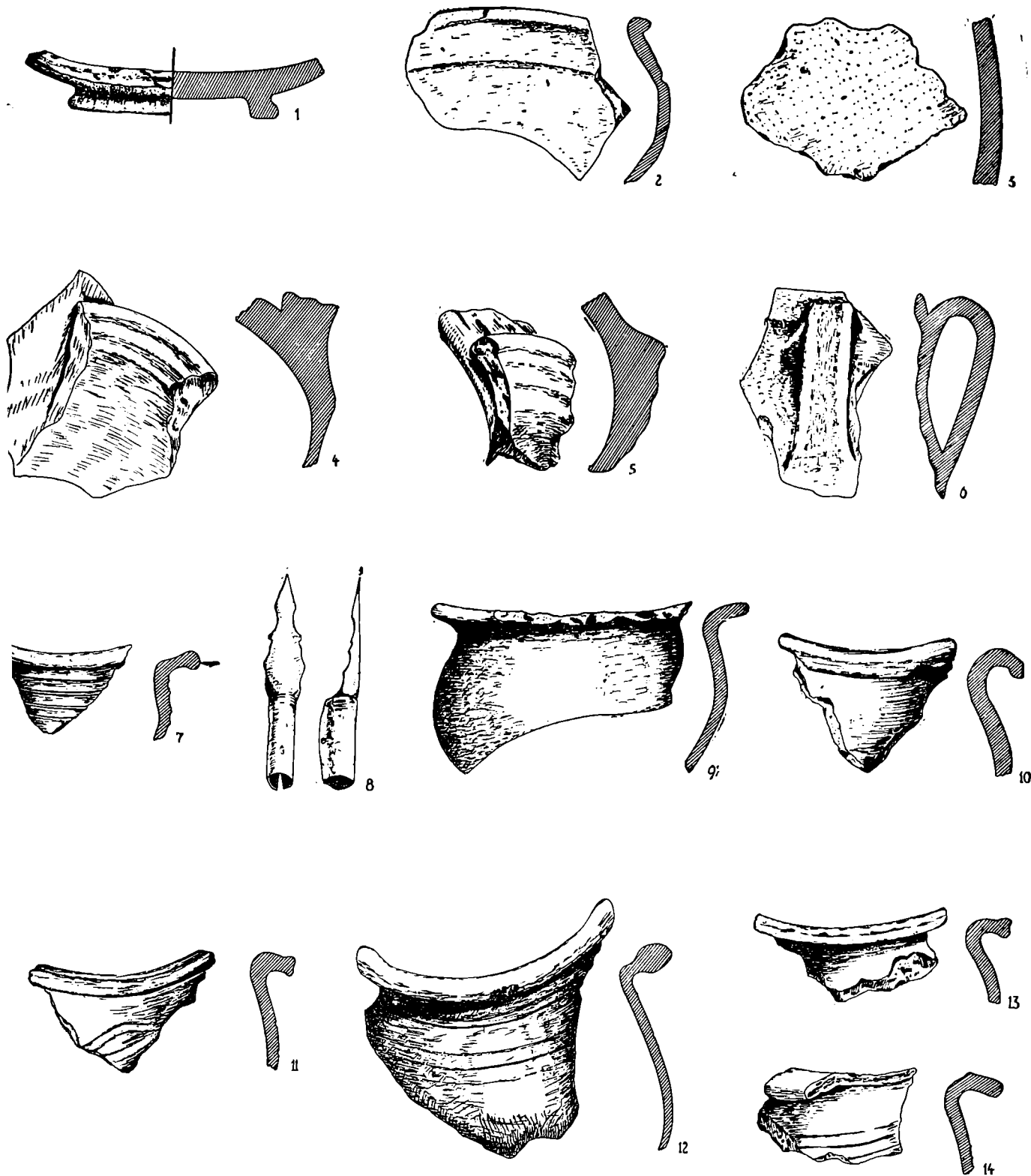

Fig. 3. Fragmente ceramice provenind din epoca romană și din cea feudală timpurie (Roșia)*

provină (într-o formă pe care n-o putem întrevedea deocamdată) cele câteva fragmente de vase.

Cert este că locuirile cele mai intense se dovedesc a fi acelea din epoca dacică și din cea următoare, respectiv din epoca romană a Daciei. Deși piesele ceramice provenind din aceste două orizonturi cronologice au fost găsite amestecate prin forța împrejurărilor, caracterul ceramicii latene este atât de pregnant încât nu o putem înscrie numai în rîndul ceramicii dacice din epoca romană. Ea își găsește începuturile în cea de a doua vîrstă a fierului. Spre această concluzie ne îndreaptă și prezența unor fragmente cu lustru cenușiu închis în exterior, lucrate cu mîna, care se încadrează în categoria vaselor mai vechi dacice și care în latene-ul tîrziu nu se mai întîlnesc de obicei, ele manifestînd mai ales trăsături care le leagă de sfîrșitul epocii precedente.

În privința ceramicii romane din așezarea de la Roșia, observăm în general forme relativ puține, iar din punct de vedere cantitativ ea se află cu mult sub nivelul celei de factură dacică. Atare observație ar pleda pentru o locuire mai puțin intensă în acest loc, în timpul Daciei romane, în comparație cu epoca Daciei libere. Constatarea este explicabilă. Ceea ce apare însă deosebit de important este că pe acest teritoriu materialele de tip latene și cele de tip provincial-roman nu lasă nici un hiatus cronologic între ele și că, de fapt, sîntem puși în fața unei așezări aparținînd autohtonilor daci care au continuat, pe acest loc retras, să trăiască și în epoca romană a Daciei. Există de altfel și unele piese ceramice care manifestă mai degrabă o tradiție latene decît o proveniență latene și ele trebuiesc puse pe seama celor care, viețuind aici în epoca romană, continuau să confecționeze piese de tradiție locală, alături de care și-au procurat și vase calitativ superioare care circulau în acest timp.

Chirpicul ars la roșu, cu urme de nuiel groase uneori de 2,50 cm în diametru, indică existența unor locuințe de suprafață construite și ele după tehnica locală, constatate în numeroase așezări dacice din epoca La-Tène care aparțineau populației de rînd. În sondajul efectuat de noi, ca și în profilul șanțului de aducțiune a gazului metan, nu au fost descoperite urme de bordeie. Arderea uneori pînă la zgurificare a chirpicului ne dovedește că așezarea din epoca romană s-a sfîrșit printr-un puternic incendiu.

Puținele fragmente ceramice din epoca feudalismului timpuriu, care se încadrează cronologic în secolele XII—XIII, manifestă analogii pregnante cu ceramica altor așezări datate în această epocă. Ele reprezintă deci dovada de locuire a acestui teritoriu și în perioada care premerge invaziei tătare de la anul 1241.

Semnăind descoperirea așezării de la Roșia considerăm utilă reluarea săpăturilor pe teritorii respectiv, în scopul îmbogățirii observațiilor și a culegerii unor materiale care să ofere o succesiune cronologică mai strînsă.

NICOLAE LUPU

DIE DAKISCH-RÖMISCHE SIEDLUNG VON ROȘIA (SIBIU)

(Zusammenfassung)

Bei landwirtschaftlichen Arbeiten im Jahre 1958 auf der Gemarkung der Gemeinde Roșia (Rotberg), neben Sibiu, wurden an dem Orte „Kramor“ oder „Kan-nerech“ Überreste einer alten Siedlung entdeckt. Die Tiefackerung hatte die ganze Kulturschicht umgelegt, so dass der vorgenommene Grabungsschnitt keine stratigraphischen Beobachtungen zuließ.

Am bedeutendsten für die Forschung bleiben die von der Oberfläche geborgenen Funde der Siedlung. Es handelt sich um Keramik und einige Metallgegenstände (eine Axt, ein Stemmeisen und ein Pferdegeschirrteil [?]).

Die Tonware deutet auf folgende vier, chronologisch verschiedene Horizonte: Hallstatt, La Tène, Römerzeit in Dazien und Frühmittelalter. Die Funde der Hallstatt-Epoche und des frühen Mittelalters sind weniger zahlreich. Der Grossteil der Keramik stammt aus dem La Tène und der Römerzeit in Dazien und beweist eine fortdauernde Siedlung in den beiden Epochen.

NOTE EPIGRAFICE*

Inscripții din Dacia Porolissensis

În funcție de intensitatea desfășurării romanismului și de propagarea culturii romane cu vorbirea și scrierea limbii oficiale și populare latinești, potrivit dezvoltării tehnicii constructive și plasticii cu gustul pentru monumental și fastuos, — materialul epigrafic relativ abundent și variat se repartizează în chip disproporționat asupra diferitelor zone ale provinciei Dacia. S-a relevat mai demult și se verifică în fiecare an faptul că pînă cînd, în partea de sud-vest și centrală a Transilvaniei (la importantele centre civile meșteșugărești ori negustorești, militare ori miniere de la ULPİA TRAIANA, APULUM, AMPELUM, ALBURNUS MAIOR ș.a.) ori mai spre nord începînd de la POTAİSSA, NAPOCA și Gherla, chiar POROLISSUM, Căseiu-SAMUM ori Ilișua pe linia Someșului, abundă materialul epigrafic (alături de cel arheologic în sens larg, ca și numismatic), — în zonele rurale periferice ori mai îndepărtate de marile centre urbane și militare, de căile cu mare circulație din preajma celor mai multe castru de trupe auxiliare la „limes“-ul de est și nord al provinciei în spațiile largi dintre ele (de ex. teritoriile lipsite de piatră, între Someșul Mare, Mureș și Someșul Mic, așa-numita „Cîmpie a Transilvaniei“), inscripțiile sînt mult mai rare și scurte, laconice ori fragmentare, cu lacune și formule greu de soluționat, indescifrabile și în general prea puțin cuprinzătoare și concludente. Raritatea lor relativă (ori lipsa totală, pe alocuri) nu este, însă, un indiciu că populația ar fi fost aici mai rară sau romanitatea mai puțin viguroasă, adică proporționată numărului și valorii documentare mai modeste a pieselor epigrafice ieșite pînă acum la iveală; căci acestea constituie numai niște „probe“, elemente sporadice, am zice chiar un fel de eșantioane indicînd unele forme social-culturale superioare, „moda“ scrierii și mijloacele materiale-technice echivalente fiind ceva mai reduse, posibilitățile respective mai mici decît în marile centre urbane; cu toate că în cuprinsul Daciei romane așezările sînt peste tot numeroase, fie castru sau orașe, fie mai ales localități rurale ceva mai modeste¹. Asemenea este situația în majoritatea teritoriului Daciei Porolissensis, districtul de nord, la extremitatea provinciei și totodată a împărăției romane, învăluită de „barbaricum“ pe trei laturi și închisă printr-un lanț de castru, de lîngă cursul de sus al Someșului Mic (Gilău) și Crișului Repede (Bologa), „limes“-ul de la Meseș, Someșul (Tihău, Samum-Căseiu, Ilișua), Bistrița (Livezi-Iadu, Orhei) și Mureșul Superior (Brîncovenesti)². În acest teritoriu (corespunzînd în linii mari întregului județ Cluj, sud-estului jud. Sălaj, sudului jud. Bistrița-Năsăud, vestului jud. Mureș), materialul epigrafic „sporește“ ceva mai lent cu descoperiri, unele mărunte, făcute în săpături sistematice sau fortuit (mai ales în lucrări agricole, gospodă-

* *Seria XI. — Seria I* în *Dacia*, XI—XII 1948, p. 269—270; *II* în *Epigraphica* (Milano), X 1950, p. 14—20; *III* în *Godišnik-Plovdiv*, 1954, p. 199—201; *IV* în *SCIV*, X 1959, p. 139—143; *V* în *SCIV*, XI 1960, p. 405—409; *VI* în *StCom*, 12 1965, p. 205—210; *VII* în *ActaMN*, I 1964, p. 477—481; *VIII* în *StCl*, VIII 1966, p. 221—228; *IX* în *ActaMN*, III 1966, p. 451—8; *X* în *SCIV*, XVIII 1967, p. 167—181.

¹ Documentarea amplă și multilaterală arheologică-epigrafică asupra tuturor așezărilor (urbane și rurale) și a castru, ca și a descoperirilor mărunte, izolate în cuprinsul întregii provincii Dacia, se află în *Repertoriul arheologic al României* (ms. la Institutul de Istorie și Arheologie, Cluj) și mai sumar (schematic) în harta arheologică a împărăției romane, *Tabula Imperii Romani*, fasc. I, 34 (Budapest, 1968) și I, 35 (București, 1969), ca și în K 34, K 35.

² Despre Dacia Porolissensis, atestată mai întîi cu numele în celebra diplomă militară romană de la Gherla, din a. 133 (descoperită la 1960, în castru): *ActaMN*, I, p. 163—178 (C. Daicoviciu-D. Protase); *Exercitus Daciae Porolissensis* în *Dacia*, N.S., VIII, 1964, p. 145—160 (M. Macrea). Cf. harta fig. 1.

rești, constructive, industriale) din cursul ultimelor decenii, în puncte unde anterior asemenea materiale lipseau total ori erau foarte puține; la piesele inedite se adaugă unele apărute în cursul sec. XIX-lea sau mai înainte, dispărute între timp și abia semnalate uneori în vreun manuscris ori notiță bibliografică lacunoasă și sărăcăcioasă, dar unele reapărute în locuri diferite³.

Modestele produse ale scrierii oamenilor simpli, de jos, din societatea provincială daco-romană, fără multă știință de carte — cu deosebire în mediul rural — alături de unele documente oficiale mai ales în unitățile militare, între ostași și veterani, sînt resturile directe, cele mai autentice (deși laconice și lacunoase, potrivit condițiilor materiale-tehnice ale epocii și felului cum s-au păstrat documentele pînă azi) și deosebit de „elocvente“ ale vieții populare de la periferia provinciei

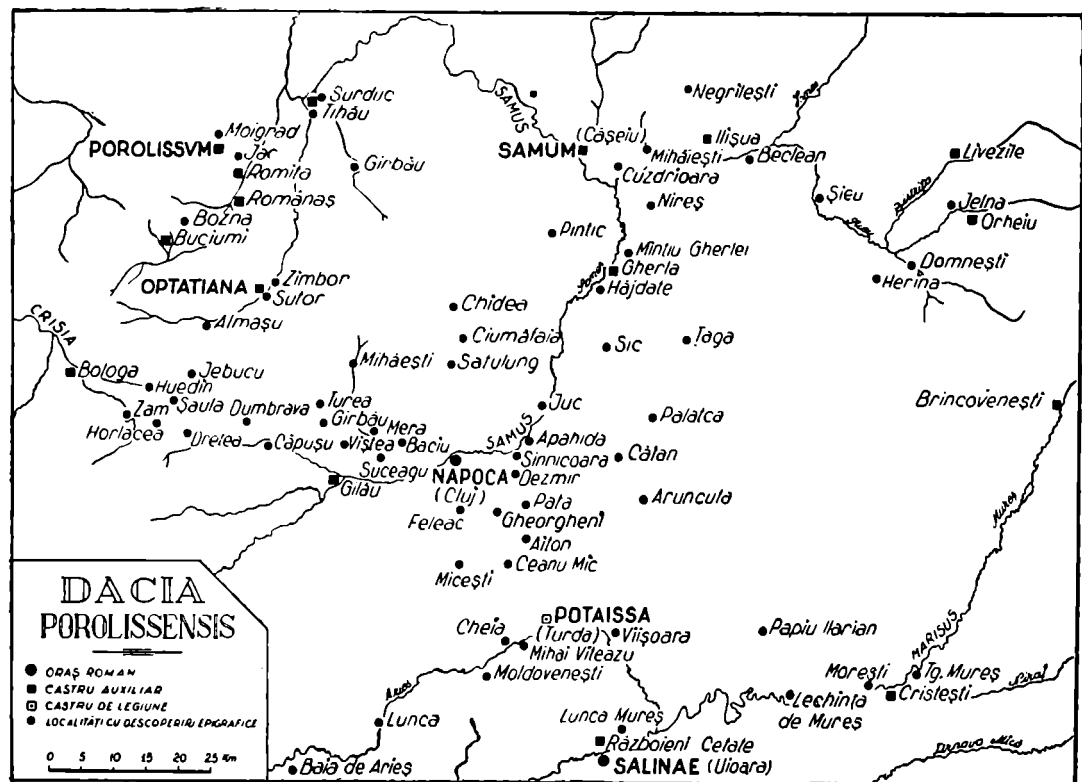

Fig. 1. Harta teritoriului Daciei Porolissensis.

și a lumii romane. În consecință, ele trebuie să fie relevate și ilustrate spre informare și studiu cu atât mai mult, cu cît unele constituie „noutăți“ pe harta arheologică-epigrafică a provinciei, comportînd un interes nu numai prin conținutul lor epigrafic (inclusiv forme paleografice și filologic-lingvistice particulare, aberante) și social-istoric, dar și prin simpla lor apariție și aspectul arheologic ori gliptic

³ Numeroase piese epigrafice (ca și cele sculpturale, ori arheologice, numismatice), mai ales în zona dintre Cluj și Huedin bogată în materiale romane, au dispărut în cursul secolelor, unele chiar cu cîteva decenii sau ani în urmă, din cauza incuriei cercetătorilor-arheologi, muzeografi și forurilor administrative-culturale din orînduirea burgheză trecută; sînt între ele și documente de excepțional interes istoric, ca de ex. miliarul de la Almaș (Huedin) care ar fi purtat mențiunea „Resculum vicus Anartorum“ (?) din vremea împăratului Maximinus Thrax (CIL, III 8060; ca și miliarul de la Aiton, a. 108, CIL, III 1627), pentru a nu mai vorbi de unele inscripții și fragmente descoperite prin anii 1870—1880, semnalate sau descrise de C. Torma, *A limes dacicus felső része* (Budapest, 1880), passim, în satele dintre Huedin și Cluj, ca și la nord-vest de acest oraș (materiale sparte, distruse ori utilizate în construcții, pavaj etc., astfel cele mai multe definitiv pierdute pentru știință).

ce îmbogățesc harta cu punctele rurale avînd descoperiri cu importante materiale documentare ce sînt inscripțiile. Ca atare, ele implică și necesită (unde este posibil și util) descrieri mai ample și precizări asupra punctelor respective, topografice și arheologice, oferind astfel niște cărămizi tari la edificiul istoriografic pentru reconstituirea dezvoltării societății în procesul de propagare a romanismului cu limba latină în zonele rurale și periferice ale Daciei carpatice.

Între cele 13 piese descrise în prezenta serie, 6 (1, 5, 6, 9, 11, 12) sînt „noi”, inedite (cu unele elemente informative istorice, epigrafice sau onomatologice de interes), 7 revizuite, oferind ca atare puțința de a recupera unele date ce erau deformate de neglijența și neatenția superficială (uneori nu numai din incompetența profesională, ci mai ales din indolența comodă, cu un regretabil dispreț pentru aspectul paleografic și chiar filologic-lingvistic al textelor epigrafice) cum unii ceretători (chiar în ultimele decenii) au citit și publicat epigrafele fragmentare. De relevat însă în același timp acuratețea și chiar „acribia” filologică (generate de un sentiment al pietății) cu care unii „amatori” și anticari de circumstanță pe la a. 1800(!) și următorii copiau și comunicau texte epigrafice „erudiților” vremii care le-au păstrat în manuscrise (exemplu tipic, chiar „clasic” de acest fel este piesa nr. 8).

POROLISSUM (Moigrad—Jac, jud. Sălaj)⁴

1. — *Altar votiv (ăra)* de gresie calcaroasă, dimensiuni 74×35×30 cm, litere înalte 4 cm; existent în anii din preajma celui de al doilea război mondial în colecția arheologică din Zălau; textul și date după o copie-facsimil a prof. N. Vasiliu (Cluj); literele în r. 3—4 corodate; în r. 2 posibil ligatura T + I:

S I L V A N O	Silvano
D O M E S T I C	Domest(i)c(o)
S A C R V M	sacrum
V A L T H E M	Val(erius) Them(o?)
V E T D E C	vet(eranus) dec(urio)
M V N I C I P	municip(ii)
S L M	[v(otum)] s(olvit) l(ibens) m(erito).

Dedicațiile lui *Silvanus*, mai ales *Domesticus* (protectorul casei și gospodăriei, al avutului și producției agrare, domestice) sînt din cele mai frecvente în toate zonele Daciei⁵ și ale împărăției; dedicantul este un personaj nou, cu nume semnificativ pentru obîrșia etnică și condiția juridică: *Them(o)* sau *Them(es?)*, semit sirian; analogiile din Dacia cunoscute pînă acum sînt: M(arcus) Cocceius *Themo*, CIL, III 1346 (Micia); P. Ael(ius) *Theimes*, 7954 (= ILS, 4341 = OmD, p. 34; Muz.Deva), CIL, III 1472 și 7896; altul omonim 12587; Aurelius *Themaes* și derivatul romanizat Aurelius *Thementianus* filius, 804 (Ilișua)⁶. Valerius *Them(o,es?)*, veteranus cu siguranță din unitatea auxiliară siriană staționată la Porolissum: *Numerus Palmyrenorum Porolissensium*, după încheierea serviciului militar în această unitate și „încetățenirea” cu luarea unui nomen gentilicium roman-italic *Valerius*, păstrînd vechiul său nume individual „național”-etnic *Them(o)* drept cognomen, ajunge membru în consiliul popular al municipiului (decurio municipii) Porolissum, ca mulți alții dintre foștii lui ortaci de arme.

2. — *Altar votiv* de piatră calcaroasă, 48×43×23 cm, litere înalte 4 și 3,5 cm, fragmentar, la sfîrșit lipsind acum cîteva rînduri (2—3?); descoperit la 1938 în pavajul pretoriului la castrul mare Porolissum (Muz. Zălau; din fosta colecție „Astra”); semnalat de J. Szilágyi, *KözlCluj*, III, 1943, p. 96, nota 68 „Apollini / ex viso / coh. I. Brito/num X eq. / p.f.c.R [c]vi. praeest / ...vtidius / [...v.s.l.m?]”;

⁴ Istoria generală și arheologia localității *Porolissum* (în teritoriul actualelor sate Moigrad și Jac, jud. Sălaj): RE XXII (1953), col. 265—270 (C. Daicoviciu); *Materiale*, VII, 1961, p. 380—384, VIII, 1962, p. 484—501 (săptămîri 1958—9); Repertoriul arheol. citat, nota 1.

⁵ *Zur Frage des Ursprungs und des sozialen Hintergrunds des Silvanuskultes in Dazien*, in *ActaClassDebr.*, III, 1967, p. 77—84 (Tóth St.), cu unele lipsuri (de ex. *ProblMuz*, 1964, p. 19; *ArchÉrt*, XXXII 1912, p. 401 este „Sil(vano) Dom-(estic) [Au]r(elius) Praesent...”, SCIV, XVIII 1967, p. 170).

⁶ De ex. H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen in den griechischen Inschriften und Papyri des vorderen Orients*, Leipzig, 1930, p. 53—54.

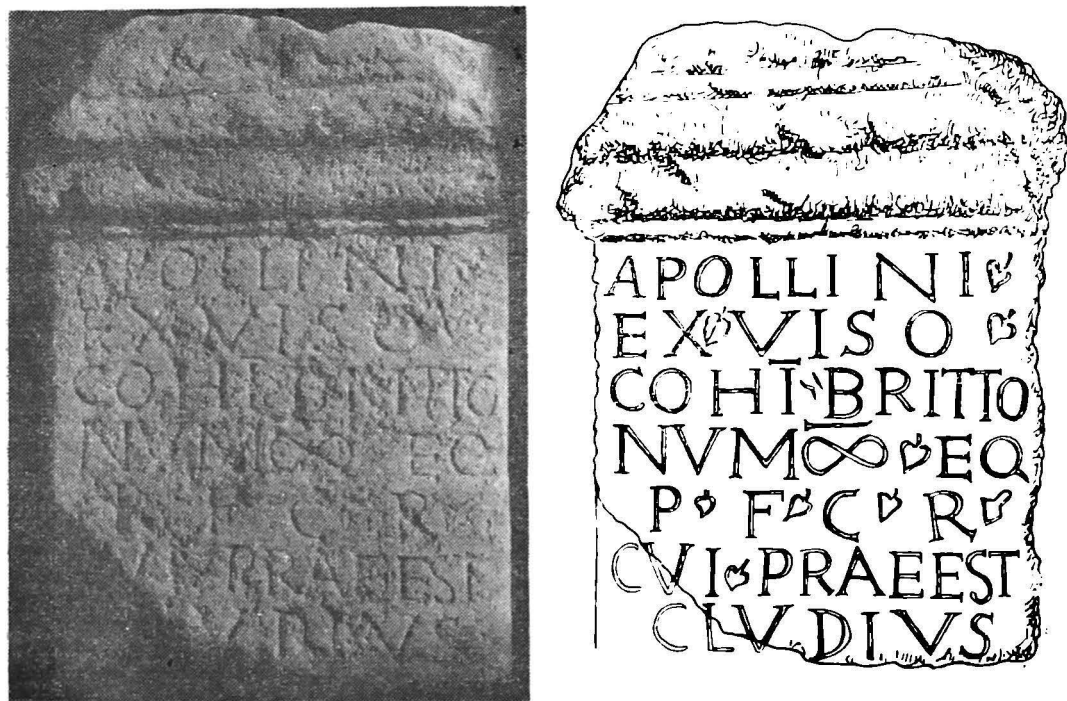

Fig. 2. Altar votiv pus de coh. I Brittonum miliaria; din Porolissum (Muz. Zălau).

reluat cu un comentariu mai amplu de A. Radnóti, *ArchÉrt*, 1944—5, p. 150—151, foto pl. XV 2, lectura: „Apollini / ex viso coh(ors) I Britto/num ∞ eq. / p.f.c.R. / [c]ui praeest / [...] iudius / [...] v.s.l.m.?” și observația că numele mutilat al comandantului era alcătuit din două elemente, dar la întregirea *nomenului* sintem „reduși numai la ghicitori”⁷; ținând seamă însă de literele rămase și de dispozitivul lor (fig. 2), „ghicitul” poate să meargă într-un singur sens: sigure sînt în r. 7 literele —VDIVS, înainte de care se vede capătul de sus al unei „haste” verticale, considerată de editor ca rest din I, L, N sau H. Din patru eventualități numai a doua duce la o soluție acceptabilă: —LVDIVS, care este *nomen* gentilicium *Cludius*, variantă a lui *Clodius* atestat epigrafic în Italia și provincii: CIL VI 4550 „Ti. Cludio Eustocho, Cludia Chrysis”; 15858 *Clutius*; X 2304, 6945; II 4206; VIII 5912; III 7532 (Tomis) *Cludius Secundus*; Papyri Oxyrh. VI 916,11 (Τιβεριος Κλουδιος Γεμενος) etc.⁸. Comandantul (praefectus) cohortei I Brittonum de la Porolissum, cu *nomen* gentilicium *Cludius*, avea în inscripție probabil și *praenomen*, cu siguranță *cognomen* în r. 8 (dispărut, împreună cu formula de încheiere, în fractura altarului); desigur un italic (sau descendent din italic), aparținînd ordinului ecvestru din care se ridicau cei mai mulți comandanți de unități militare auxiliare.

3. — *Stelă funerară*, fragment de gresie calcaroasă (marginea dreaptă cu un chenar simplu), din două bucăți ce existau cu vreo trei decenii în urmă în „colecția muzeală Astra” (resp. la liceul) din Zălau; textul reprodus mai întîi de J. Szilágyi, *A daciai erődrendszér helyőrségei és a katonái téglabélyegek* (DissPann, II 21, Budapest, 1946), p. 13, nota 60 cu lacune: [...]VS. VET / ...VL. XXXV. MIL / ...ASSER. SIG / ...X AN. XXXIV. AEL / ...XVII. AVR. / ...MIL. N.P.P. VIX / ...SABINA. ET. AV. / ...S. ACTARIVS...(?), cu scurt comentariu epigrafic, onomatologic-prosopografic și datarea la începutul sec. III. Fragmentul infe-

⁷ „A parancsnok neve valószínűleg kéttagú volt, a *nomen* kiegészítésénél csak találgatásokra vagyunk utalva...”, *ArchÉrt*, 1944—5, p. 151.

⁸ W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen* (1904, 1933), p. 150; *Thesaurus Linguae Latinae*, onom., II C (1907—1913), col. 505.

rior (b), regăsit în Muzeul Zălau (unde se află acum), avînd dimensiunile $40 \times 32 \times 20$ cm, litere înalte 4,5—4 cm, este reprodus într-un desen deformat și greșit (cu lipsuri și fără „punctuația” tipică și abundentă; evident după un crochiu schematic din „a doua mînă”) de M. Macrea, *ActMuz*, 1956, p. 112—114, observînd că „între timp unul din fragmente, cuprinzînd primele trei rînduri, s-a pierdut, nemaiputînd fi găsit”, — ceea ce pînă acum se pare că rămîne adevărat. Dar o bună fotografie mai veche, primită de la prof. N. Vasiu și un facsimil prezintă cele două fragmente alăturate (scris rudimentar, litere nesimetrice, dar corecte) permițînd o restituire în cea mai mare parte a structurii principalelor elemente ale epitafului porolissens. Fără alte comentarii de amănunt, este prezentată fotografia și reconstituirea grafică ce oferă o lectură mai amplă, ameliorată cu unele „amănunte” neglijate total de cele două publicații citate. Textul epigrafic în fragmentele păstrate constă din 9 rînduri, lipsind la început sigur cel puțin unul cu formula *D(is) M(anibus)*, eventual două (?), dacă numele veteranului de 85 ani terminat în —VS nu încăpea în r. 1 al fragmentului sau înainte de el mai există un nume(?). În schemă, după grafic, textul se prezintă (fig. 3):

Fig. 3. Stelă funerară, fragment; din Porolissum (Muz. Zălau).

[D(is) M(anibus)]
 [Aur(elius)? ...]us vet(eranus) ex
 [dec.? vix(it) a]n(nos) LXXXV, mil(itavit)
 [an... ?Aur. P]asser s i g(nifer)
 [?N(um.) P.P.vix.] an(nos) XXXIII, Ael(ia)
 [?Sura vix(it) a]n(nos) XVII, Aur(elius)
 [cogn. viri] mil(es) N(umeri) P(alm.) P(orol.) vix(it)
 [an... ?Aur.] Sabina et Au-
 [rel(ius)]us actarius
 [NPP?] B(?)...

Cum s-a observat în publicațiile citate, este epitaful unei familii numeroase de militari sirieni, din *Numerus Palmyrenorum Porolissensium*, cu nume prevalent (dacă nu exclusiv) romane (nomina *Aelius*, -a, *Aurelius*, din sec. III; cognomina *Passer*, *Sabina*, eventual vreun cognomen siro-palmyrean, în lacună?). Pot fi identificate vreo șase personaje, toate cu numele fragmentar (incomplet) păstrate: 1 un veteran foarte bătrîn [*Aurelius*? ...]us de 85 ani; 2 [*Aur.*? *P]asser*, *signifer* (stegar) în *Numerus Palmyrenorum Porol.*(?); 3 *Aelia* [Sura?] de 17 ani; 4 *Aurelius* [...] soldat în *Numerus Palmyr. Porol.*, mort la ...ani; 5 [*Aurelia*?] *Sabina* și 6 *Aurelius* [...]s, *actarius*, în aceeași unitate auxiliară, cu cognomen ceva mai lung (sirian?), din vreo 6—7 litere; dintre toți aceștia (se pare că alții nu figurau pe epitaf), primii patru erau morți, iar nr. 5—6 (*Aurelia Sabina* și *Aur. ...s, actarius*) puneau epitaful.

4. — *Stelă funerară* de piatră calcaroasă, fragment cu partea inferioară din dreapta (sfârșitul primelor 5 rînduri de text), încadrat de o colonetă cu viță de vie; dimensiuni 50×34×14 cm, litere înalte în r. 1 de 10, în r. 2—4 de 6,5, în r. 5 de 6 cm. Suprafața scrisă este corodată de ploaie; din Porolissum (Muz. Zălau); publicată în *ActMuz*, 1956, p. 112, fig. 8 (desen aproximativ, parțial), cu observația pripită, superficială „s-a păstrat numai partea inferioară din dr., cu sfârșitul ultimelor patru rînduri ale inscripției, prea mutilată pentru a putea întregi textul”; ceea ce este fals: în fiecare din cele 5 rînduri se deslușește „cite ceva” util, putîndu-se restabili întreg dispozitivul împreună cu elementele textului epigrafic funerar în ansamblu. În r. 1, litera desenată (*ibid.*, fig. 8) ca IVI este un foarte mare M (înalt de peste 10 cm), limpede vizibil (cu toate că are puțin vîrfurile superioare rupte), din formula abreviată și obligatorie pe epitafe [D(is)] M(anibus); în r. 3 literele desenate ca IICE reprezintă numele grecesc NICE, iar în r. 4 LIAE este sfârșitul cuvîntului [*filiae*]; restul textului se integrează ușor în schema aproximativă (fig. 4):

[D(is)] M(anibus)
 [nomen + cogn.]A VIX(it)
 [ann. ...?Ael.] NI CE
 [?mater ... fi]L I A E
 [b e n e m e r i] T A E
 [p(onendum) c(uravit)].

Este epitaful unei fete (numele dispărut, r. 2), pus de mama sa ?*Aelia Nice*, nume (cognomen) grecesc⁹ indicînd obîrșie greco-orientală. Ar putea fi chiar o familie siriană (palmireană), din numeroasele atestate la Porolissum.

⁹ Este al patrulea exemplu în provincie, după *Aelia Nice*, *Dacia*, VII—VIII, p. 324 (= *AnnEp*, 1944, 48; revizuit); *Castena Nice*, CIL, III 1530; *Aelia Nice*, 1548. Antroponimele grecești (unele utilizate drept cognomen) în *Dacia* sînt în număr de 405 (după ultima numărătoare).

Fig. 4. Stelă funerară, fragment; din Porolissum (Muz. Zălau).

CERTIAE (Romita, Romlott, jud. Sălaj)

5. — *Altar votiv* din piatră calcaroasă, așezat ca picior al prestolului în vechea bisericuță de lemn românească a satului Romita¹⁰, înfipt și puternic fixat în padiment; baza altarului roman pare să fie ruptă, lipsă, lipsind ceva din text, partea finală; înălțimea (cît se vede deasupra podelei) 83, lățimea 55, grosime 35 cm. Profilatura e simplă, de execuție neîndeminatecă, la fel ca scrierea rudimentară, rînduri nealiniate, literele nesimetrice sînt mult corodate, cu spărturi care fac dificilă lectura, întregirea imposibilă în r. 7—8; sfîrșitul textului e greu de stabilit. Cazurile (nu toate cunoscute epigrafiștilor) de utilizare a altarelor romane epigrafice ca picior al mesei în altarul bisericii românești (mai ales de lemn) în Transilvania sînt frecvente, în satele apropiate din zonele arheologice ale marilor localități și castru romane¹¹. Faptul că pînă în 1968 textul epigrafic romitan a rămas „tănuț” vederilor arheologice și epigrafiștilor care vor fi trecut pe la modesta bisericuță ori chiar au intrat pînă în altar, se poate explica foarte plauzibil prin ... optica în care este plasat cîmpul inscripției: lumina căzînd prin ferestruica de est direct și perpendicular pe text face ca literele să fie aproape invizibile;

¹⁰ Satul Romita, atestat la 1408 (C. Suciu, *Dicționarul istoric al localităților din Transilvania*, vol. II, București 1968, p. 83); istoria lui pînă la a. 1900: Petri M., *Szilágy vármegye monographiája* (Budapest), IV 1902, p. 298—302. — Biserica de lemn din a. 1740; renovată în 1939 (existase și alta mai veche); dimensiuni 11 × 5 × 18 m; briul cioplit în frînghie; în 1911 a fost acoperită cu tablă (inform. prof. At. Popa-Cluj, care ne-a semnalat existența inscripției din altar). — Castrul roman la Romita se află la est de sat, avînd 280 × 200 pași; cărămizi cu ștampilă *coh. II Britannica*, CIL, III 8074, 11; epitaf al unui centurion al cohorții I Batavorum miliaria, CIL, III 839 (MuzIstCluj); epitaf CIL, III, 7643, fragment de inscripție imperială *Dacia*, VII—VIII p. 322, monumente funerare cu reliefuri, cărămizi, țigle, mortar, vase, monete, arme etc.

¹¹ Cîteva exemple binecunoscute (în afară de piesa de mai jos nr. 13): *Călanul Mic*, CIL, III 1407; *Tuștea* (lingă Hațeg), CIL, III 1423; *Zlatna-Pătrînjeni*, CIL, III 7836; unele detectate în ultimul deceniu: *Zlatna-Negraia*, *Materiale*, VI, 1959, p. 887—8; *Gălda de Jos*, CIL, III 1598 (*Apulum*, V, p. 190); *Poiana* (jud. Hunedoara), *ActaMN*, III p. 452—3 (Muz. Orăștie); *Almașu Mic* de Munte (jud. Hunedoara), *Apulum*, V, p. 551—2; *Almașu Mic* (lingă orașul Hunedoara), *ActaMN*, III p. 453—4; *Mintia* (jud. Hunedoara), CIL, 1426; *Șoimuș* (jud. Hunedoara) altar *DEO/INVICTO/ [P.] AEL(ius) EVPHO/RVS PRO SALVTE SVA /ET SVORUM/ TEMPLVM A SOLO / FECIT* (același *Euphorus* în CIL, III 1363, SCȘCluj, VII 1956, p. 10); *Curechiu*, CIL, III 940 (descoperit de O. Floca, lectura corectă *NYMPHIS AVG PRO SALVTE* etc.); *Almașu de Mijloc* (jud. Hunedoara) etc. Epigrafele romane în ziduri („la vedere”) în alte biserici vechi (Densuș, Strei, Streisîngeorgiu etc.) se cunosc, publicate în CIL, III ori periodice (*SCIV* ș.a.); *Sargetia*, V, 1968, p. 88.

ele pot fi „zărite“ și descifrate numai prin luminarea piezișă, laterală, cu care (în 7 IV 1968) s-a reușit (în foarte grele condiții de spațiu, la strîmtoare, cu lumina artificială improvizată) a se face o fotografie mediocră, puțin diformantă, iar după ea un desen al textului altarului roman (ce nu poate fi scos deocamdată la lumina zilei din altarul românesc; fig. 5 a—b). Ligaturi: r. 3 A+N+T, 4 A+V, r. 5 A+N+T (T din eroare, în plus, inutil), 6 A+V:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno)
 pro s(alute) d(omini) n(ostri)
 M(arci) A n t(oni) G o r -
 diani p(ii) f(elicis) aug(usti)
 et S a b(iniae)? T r a n <t> -
 qu illin (a) e a u g(ustae)
 Sol-? S c r[.... ?]inus
 T e r[... ?cum] suis(?)
 [v. s. l. m. ?]

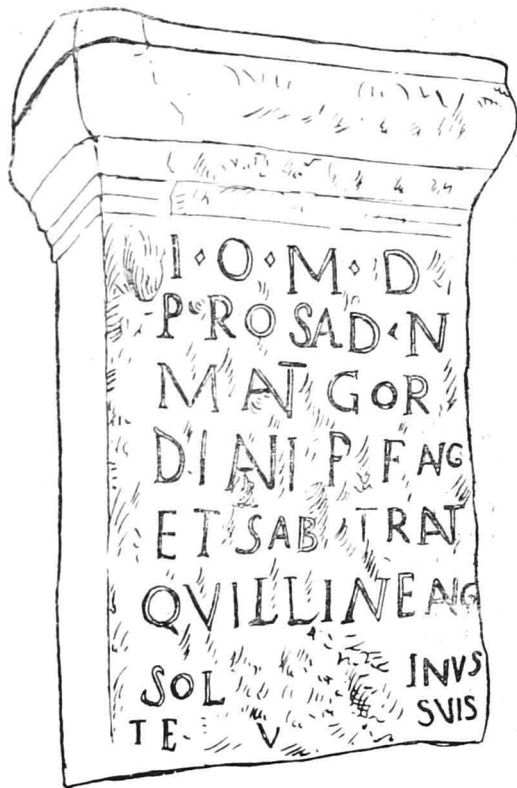

Fig. 5. Altar votiv, Romita (Sălaj).

Este o dedicație a unui personaj *Scr...inus Ter...(?)*, foarte probabil militar, de la castrul Romita (de unde provine epigrafa), lui *Iupiter Dolichenus*, zeul *Baal* în orașul sirian Doliche (Commagena), identificat cu Zeus-Iupiter, ca atare divinitate supremă a cerului, protector al militarilor; răspîndit în zonele vestice ale imperiului începînd din sec. I e.n., colportat mai ales de sirienii încorporați în formațiile de „Commageni“, de la care pătrunde repede și ușor în alte auxiliii, ca și în legiuni, avînd un caracter pronunțat militar: în sec. III este recunoscut oficial între „dii militares“ ai castrelor romane; a fost adoptat și de particulari,

de sclavi și de alte pături ale populației¹². Numeroasele lui atestări în Dacia (epigrafe și sculpturale) în toate zonele provinciei sînt înregistrate în repertoriul lui Merlat (1951), la care se adaugă: din Oltenia, *Apulum*, IV (Studii și comunicări) 1961, p. 145—9; din Transilvania: *EmlKel*, p. 105, din *Apulum* sau *Ulpia Traiana* (Muz. Blaj); *Materiale*, I, 1953, p. 763 Micia; Săcădate (jud. Sibiu), descoperit în săpătura N. Pușcașiu (București), 1967 (Muz. Sibiu); la *Apulum*, *Latomus*, XXIII, p. 473 (= *Apulum*, V, 1965, p. 172); la *Ampelum* (Zlatna, descop. 1966; Muz. Deva) „IOMD pro salute imp(eratoris) perpetui M. Antoni Gordiani aug(usti) Aur. Gai(us) b(enef)(iciarius) co(n)s(ularis) v.p.m.“; la *Porolissum* un relief (Muz. Zălau): călăreț la pas spre stînga, alături un personaj călare pe taur spre dreapta ținînd în mîna dreaptă ridicată un topor cu două tășuri (posibil *Dolichenus*).

Dedicațiile în cinstea împăratului Marcus Antonius Gordianus (238—244)¹³ cunoscut: pînă acum în Dacia sînt în număr de șapte: CIL, III 858 (Napoca) „IOM, Iunoni Reginae, Minervae pro salute DNM. Ant. Gordiani PF aug. et Sabiniae Tranquillinae augustae L. Lael. Terentianus dec. col. aed. praef.“; 1017, 1159 (la *Apulum*), 1175, 1454 (*Ulpia Traiana*); piesa din Napoca (ce era considerată „falsă“ pînă în a. 1949) CIL, III 837* „Imp. caesari Marco Antonio Gordiano pio felici invicto aug. p[on]tif. ma[x.]“, fragment incastrat și acoperit parțial cu tencuială în clădirea Muzeului de Istorie Cluj (Institutul de Studii clasice; fața interioară a zidului, spre curte), copiat greșit de o baronesă Josika pe la a. 1830, dar corect de un arhitect clujean pe la 1837 și de Jakab E. la 1870 (*ActaMN*, I, p. 478), remarcat de N. Gostar în 1948, după care a fost „reabilitat“ de M. Macrea, AISC, V, p. 297—300. A șaptea piesă este altarul dedicat tot lui IOMD pentru Gordianus, la *Ampelum* (Zlatna). Aspectul deocamdată „indescifrabil“ al ultimelor 2—3 rînduri împiedică a stabili persoanele și motivele dedicației (care dealtfel se încadrează în acțiunea generalizată de atașament și devoțiune față de tînărul împărat roman, ca și de împărăteasa) din timpul scurtei domnii a lui Gordianus. Menționarea numelui împărătesei Sabinia Tranquillina, cu care junele Antonius Gordianus s-a căsătorit în a. 241, arată că dedicația de la Romita este dintre a. 241—244.

OPTATIANA (Sutoru, Zutor, jud. Sălaj)

6. — *Altar votiv* de piatră calcaroasă, fragment înalt 50, lat 45, gros 45 cm, litere înalte de 5 cm; descoperit în pămînt cu prilejul unor lucrări agricole, prin a. 1959, în locul numit „Gura Căpușului pe șes“, vreo 50 m la vest de drumul Sutor—Cuzăplac, în perimetrul castrului roman, pe terenul lui Constantin Alexe, de către țăranul muncitor Vasile Cosma (Sutor, casa nr. 66, unde în sept. 1961 am văzut și fotografiat piesa ce ne-a fost semnalată de prof. N. Șteiu, Huedin; în anii următori fragmentul epigrafic n-a mai putut fi regăsit, dispărînd „dus la Huedin“?). Capitelul altarului are în centru un ornament în unghiul din șase linii frînte, iar la colțuri acrotere; profilatura din cinci ciubucuri desparte cîmpul inscripției, din care patru rînduri sau locul lor, cu lipsuri și o puternică marte-lare făcută cu mult zel și integral (excluzînd puțința identificării vreunei litere) în r. 3—4; în r. 1 lipsește litera inițială I, în r. 2 literele PR, r. 3 lipsește complet, în r. 4 la sfîrșit se mai vede grupul de litere (A+V ligatură) AVG (fig. 6). Lectura fără întregirea numelui de împărat (total șters) este:

I O M	[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo)
. . O SAL D N	[pr]jo sal(ute) d(omini) n(ostri)
. AVG	 aug(usti)
.	

¹² RE, V (1903), 127:—1281 (Cumont); *Dizionario Epigrafico* (De Ruggiero), II p. 1930—6; H. Demircoglu, *Der Gott auf dem Stier*, Berlin, 1939; A. H. Kan, *Iuppiter Dolichenus* (Sammlung der Inschriften und Bildwerke, mit einer Einleitung), Leyden, 1943 (cf. *Dacia*, IX—X, 1941—4, p. 560—1); Pierre Merlat, *Répertoire des inscriptions et monuments figurés de Jupiter Dolichenus*, Rennes, 1951; RA, 1954, I, p. 177—197 („notes dolichéniennes“); *Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse*, Paris, 1960, 231 p.; *ArchErt*, 1946—8, p. 183—8 („minile votive“). *Caruntum* (1964), p. 293. *Latomus*, XXIII 1964, p. 473—7 (= *Apulum*, V, p. 172); SCIV, XV 1964, p. 535—541; XVIII 1967, p. 707—711; E. — J. R. Harris, *The oriental cults in roman Britain*, Leiden, 1965, p. 55—73 (Jupiter Dolichenus).

¹³ Despre împăratul M. Antonius Gordianus: RE, I (1894), 2619—2628 (Rohden); Furia Sabinia Tranquillina: RE, VII (1910), 370—375, nr. 98 (Stein).

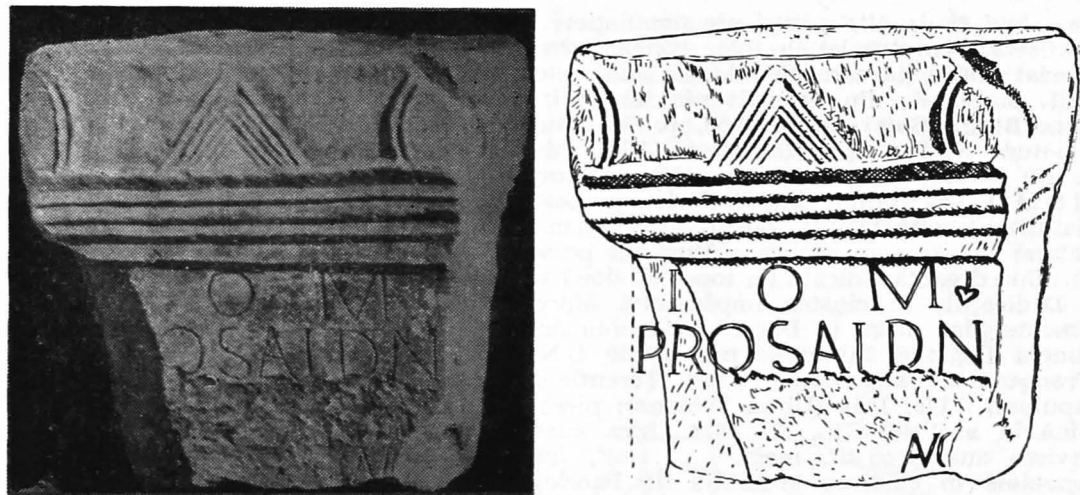

Fig. 6. Altar votiv, fragment; din Optatiana (Sutor).

Este o dedicație din cele „curente”, obișnuite, în care lipsește din cauza martelării numele „domnului nostru augustul” împărat, care a fost șters prin dispoziția *damnatio memoriae*¹⁴ și în partea pierdută numele dedicantului (eventual vreun alt element în plus). *Dominus noster augustus* este un împărat din sec. III-lea, după începutul „dominatului”, ca *Elagabalus*, *Severus Alexander* etc., iar dedicantul trebuie să fi fost unitatea militară ce staționa în castrul [în care s-a găsit epigrafa, foarte probabil în loc secundar, reutilizată] de la Sutor, fie *Ala miliaria*¹⁵, fie mai curând *Numerus Maurorum Optatianensium*, care a lăsat urme scrise despre staționarea și activitatea sa aici, mai important epitaful descoperit la începutul sec. al XX-lea, semnalat tot atunci¹⁶, dar publicat integral abia la 1932, cu amplu comentariu¹⁷: „D M, Ael(ia) Prisosta vix[it] ann. XXXIII, Aur[el]ia Bassina filia vix. ann. VII, Aurel. Denzi vix. ann. LXXX, Aurel. Bassus sign(ifer) N M O coniugi et filis b.m.p.”, deci un ostaș din această trupă auxiliară cu nume roman corect *Aurelius Bassus* (sec. III), copii cu numele gentilic de la tatăl lor *Aurelius*, *Bassina* derivat din *Bassus*; *Denzi* și *Prisosta* antroponime trace¹⁸ (cifra LXXX a anilor e greșeală de incizare). La proprietatea moșierească din Zimbor a fost adusă această valoroasă piesă epigrafică împreună cu două reliefe (aedicula) funerare de la Sutoru, cum informă incomplet același autor român¹⁹. Informația suplimentară dată la Sutoru (17 IX 1961) de amintitul C. Alexe (fost primar în 1941–4) „la curtea lui Osvadă se aflau trei pietre cu scrisoare și figuri, găsite înainte de primul război mondial de către gospodarul Alex. Cîmpianu în grădina sa de la sud de biserica veche de lemn din Zimbor, într-un teren ce ținea de hotarul Zutorului” arată că epitaful și aedicula funerară publicate în *ACMIT*, 1930–1, p. 91–94 prin donația familiei Osvadă din Zimbor au fost găsite „în situ” pe teritoriul dintre

¹⁴ *Damnatio memoriae*, în RE, IV (1901), 2059–2062 (Brassloff), articol schematic, expeditiv, cu lipsuri; citează lucrarea lui G. Zedler, *De damnatione memoriae quae dicitur* (Leipzig, 1884); cf. F. Vittinghoff, *Der Staatsfeind in der römischen Kaiserzeit*, Berlin, 1936 (Neue Deutsche Forschungen, Abteil. Alte Geschichte, Bd. 2, citat în *AISC*, IV, 1944, p. 240).

¹⁵ CIL, III 7644 (= EDR, IV, p. 85, nr. 12; MuzIstCluj) „D M, Aurel. Masinni dupl. al(a)e ∞ vixit annis XXXVI, Iulia Severa coniux et Fl(avius) Saturninus heres ob merita posuerunt f(aciendum) c(uraverunt)”. Cognomen *Masinnus* ar putea fi celtic.

¹⁶ *ArchAnz*, 1905, col. 102 (G. Finály), „in Magyarnagyszombor bei Zutor-Largiana sind zwei Grabreliefsplatten und eine Inschrift gefunden worden. Die Inschrift spricht von Aurel. Bassus sign. N(umeri) m(ilitum) O(sroenorum)”.

¹⁷ Em. Panaitescu, *Monumente inedite din Largiana*, în *ACMIT*, 1930–1 (1932), p. 86, fig. 2 (= *AnnEp*, 1932, 81; MuzIstCluj, achiziționată de E. Panaitescu (1885–1958), fost profesor de Istorie Antică la Universitatea din Cluj și director al Școlii Române din Roma—Accademia di Romania).

¹⁸ *ActaMN*, IV, p. 90, 92.

¹⁹ Panaitescu, *ACMIT*, 1930–1, p. 87, nota 1, „la Jimbor locuitorii în frunte cu preotul ne-au afirmat că pietrele au fost aduse în parcul proprietății de la Jimbor”, după conținutul epigrafei fiind evident de la castrul-ășezare din teritoriul satului Sutoru. La biserica din acest sat se află un fragment de stelă funerară cu medalion (sus lei funerari) și un leu funerar, fixate în zidurile împrejmuitoare.

cele două sate, în locul unui mic cimitir al așezării militare și civile de la Sutoru, unde staționa *Numerus Maurorum* O. cu numele abreviat la fel pe materialul tegular: N M O (CIL, III 1633=8074, 27; ACMIT, 1930—1, p. 87; MuzIstCluj; Szilágyi, *op. cit.*, pl. XVIII. nr. 271—2, p. 57; un exemplar la protop. T. Budelecan, Sutoru). Lectura și interpretarea corectă (resp. cea mai verosimilă) este în legătură cu un „numerus” de *Mauri* care și-a luat epitetul „Optatianensium” după localitatea unde a staționat mai mult și care era identică cu Sutoru²⁰. Castrul unității (în interiorul căruia s-a aflat altarul votiv martelat și fragmentar) era așezat spre vest de satul actual și la vest de șoseaua spre Almaș (Huedin); piatra din ziduri a fost scoasă în mari cantități la a. 1873 pentru drumul de aici, iar o inundație în a. 1879 a dislocat mult din resturile zidăriei²¹. O cercetare sistematică ar da desigur rezultate utile și importante.

Bologa (jud. Cluj)

7. — *Stelă funerară*. În a. 1878, harnicul explorator erudit al nord-vestului Daciei romane C. Torma²² a descoperit la D. Barcsay în Huedin un fragment de lespede cu relief și început de inscripție, pe care l-a semnalat fără zăbavă în *AEM*, III 1879, p. 94 „Fragment eines Basreliefs von Kalkstein, daran zwei Personen, Mann und Weib zu sehen sind. Neben dem rechten Fusse des Weibes: D=D(is) [M(anibus)]”, iar în lucrarea despre „Limes-ul de nord-vest” o descrie din nou mai amănunțit: „fragment de inscripție (epitaf) pe care sînt bustul unui bărbat, dedesubt o femeie în tunică încinsă cu brîu (lucrări rudimentară), descoperit în a. 1877 de locuitorul D. Monchiș pe locul arabil numit 'la dosu Bichii', sub castru²³, spre est²⁴. Neîntîlnind cu-prinsă în CIL, III (partea 3—4; din cauză probabil că Domaszewski nu considera literă acea „jumătate de D”), piesa sculptată de la Bologa (existentă în lapidarul MuzIstCluj, „locul descoperirii necunoscut”) trebuie semnalată și chiar „publicată” din nou, nu numai pentru jumătatea de literă ce mai păstrează, ci prin faptul că este o lucrare interesantă epigrafic și gliptic totodată, fiind un „punct” în plus al repertoriului epigrafic-arheologic al zonei. Dacă aportul epigrafic al acestei părți păstrate este aproape nul, din punct de vedere al tipului de monument sculptural-funerar piesa (cu tot caracterul fragmentar și valoarea artistică disparentă, ca modest relief de la periferia lumii romane provinciale) prezintă interes în ansamblu, ca dispozitiv și compoziție, asemenea unui perete de aedica funerară cu inscripție. Fragmentul de 75 × 37 × 5 cm (fig. 7) în dos este fracturat prin despicarea în două (deci original avea grosime mai mare) dispunîndu-se în trei registre: I bustul de

Fig. 7. Lespede funerară, fragment ; din Bologa (MuzIstCluj).

²⁰ C. Daicoviciu, *ACMIT*, 1930—1, p. 88, nota 5; *AISC*, I/2 (1933), p. 52. C. Torma, *Magyar Akadém. évkönyve* XI 2 (1863), p. 11 propunea lectura „Numerus Maurorum miliaris” interpretînd pe O ca semnul ∞ pentru „miliaria”; M. J. Ackner—F. Müller, *Die römischen Inschriften in Dazien* (Wien, 1865), nr. 933 citeau „Numerus militum ordinatorum” cf. nota 16.

²¹ C. Torma, *A limes dacicus felső része*, p. 28—29.

²² Carol Torma (1829—1897) a fost profesor la universitatea din Cluj și la Budapesta (despre el: *SCIV*, X 1959, p. 308, cu bibliografie).

²³ Castrul de la Bologa (Sebesváralja), dimensiuni 204 × 121 m; garnizoană: *coh. I Aelia Gaesatorum*, *coh. II Hispanorum*; săpături arheologice a. 1936 M. Macrea—G. Pintea; *ACMIT*, IV 1938, p. 197—233 (M. Macrea); săpăturile reluate în a. 1967.

²⁴ C. Torma, *op. cit.*, p. 51.

bărbat (capul complet mutilat), *II* o femeie, în colț rosetă, jos un scaun cu spatele înalt, pe el litera D(?); *III* cîmpul inscripției (după D M) se afla dedesubt, sub relief, separat probabil printr-un listel (ca de ex. la stela funerară din Potaissa, CIL, III 13766—7 = JÖAI, V 1902, Bbl. 107 = SCIV, XVIII 1967, p. 179—180).

8. — *Altar funerar*, epitaful lui Aelius Tato, descoperit în a. 1808 la Bologa, este publicat în CIL, III 843 cu numeroase erori de amănunt, necesar a fi rectificate în baza „originalului” ieșit din nou la iveală cu cîțiva ani în urmă: acesta arată că din cele 8 rînduri ale textului, în 7 lectura lui Mommsen diferă față de grafia epitafului și de variantele prezentate de cei care anterior publicaseră epigrafa; deformările aduse în CIL, III provin nu numai din faptul că Mommsen n-a văzut piesa, ci și din „intervențiile” făcute de marele epigrafist german neîncrezător în acribia copiștilor predecesori pe care i-a „emendat” cu mici erori. Cele trei „versiuni” de lectură în care a fost publicat epitaful lui *Aelius Tato* la 1851, 1856 (1865) și 1873: [I] J. F. Neigebaur, *Dacien* (Brașov, 1851), p. 242—3, [II] M. J. Ackner, *Jahrbuch der Centralcommission* (Wien), 1856, p. 35 și Ackner-Müller, *Die römischen Inschriften in Dacien* (Wien, 1865), nr. 748, [III] CIL, III 843 sînt

[I]	[II]	[III]
D. I. M	D. I. M	D (frunză) M
A.LV.TATONI	AELI · TATONI	AEL · TATONI
DEC.CO.H.II.HIS	DEC·CO·H·II·HIS	DEC · Co·H · II · HIS
VIX·AN·XI·AEL	VIX·AN·XL·AEL ·	VIX · AN · XL · AEL
IVLIANVS · SO	IVLIANVS · SO	IVLIANVS · SO
CER ET HER	CER · ET · HER	CER · ET · HER
AET SILVANA·CoN	AET SILVANA·CON ·	AEL·SILVANA·CON
GEMF. C	BEMF·C ·	BE M F C
(frunză)	1. wol D · M	(frunză)
	7. ET	

Versiunile *I* (Neigebaur) și *II* (Ackner) se bazează pe o copie fidelă a textului, descoperită între materiale manuscrise numite „Keményiana”, copie care dă pînă și ligaturile cu „punctuația” antică originală: este un facsimil primit de la vreun intelectual localnic de către Cserey Farkas și comunicat într-o scrisoare datată din Tășnad (Sălaj), 17 ian. 1808 „à Monsieur G. de Aranka assesseur actuel de la Table Royale Transylvanienne” la Tîrgu Mureș²⁵; versiunea copistului „anonim” de la 1808 este atît de apropiată de originalul lapidar, încît apare inutil a o mai reproduce, fiind suficient a trimite la imaginea fotografică și desenul făcut după aceasta (fig. 8) a epitafului care este un masiv altar de piatră calcaroasă (fracturat la marginea dreaptă, lipsind cîteva litere), 120 × 85 × 53 cm, litere înalte de 7 cm, existent în Huedin, str. Horea nr. 62 (semnalat în a. 1959 de prof. N. Șteiu). Deosebiri de lectură față de CIL, III 843: r. 1 este *D(is) I(nferis) M(anibus)*, formula cu „Inferis” fiind mult mai rară decît cea scurtă „Dis Manibus” adoptată de Mommsen prin înlocuirea lui *I* cu o „frunză” mică; r. 2 are AEL\ ; r. 3 D+E ligatură; r. 4 cifra XL (nu XI, Neigebaur) e clară; r. 6 E+T și H+E ligaturi; r. 7 AE+T ligatură, iar „aet” este de interpretat mai curînd ca formă populară („vulgară”) de scriere „inversă” în loc de *et* „și”, cum citea Ackner²⁶, decît *Ael(ia)* cum propunea Mommsen (CIL, III).

²⁵ „Cserey Farkas à Monsieur G. de Aranka assesseur actuel de la Table Royale Transylvanienne, Marosvásárhely” (în: Mike Sándor gyűjtemény, Erdélyi orsz. Múzeum Könyvtára, Cluj, Arhiva Academiei R.S. România): „e napokba kaptam meg írásba egy inscriptiót, melyet Kolozsvármegyébe a Kalotaszegen Sebes várának omladéki közt talált követen olvasni — levelem tulsó lapjára le írva kívántam azzal a Mgs. urnak kedveskedni”. Textul epitafului este păstrat și în manuscrisul lui Lugosi Fodor A. I., p. 97 (64) cu lectura greșită D M/AEL C. TATARI / DEC·CO·H·II·HIS / VIX · ANN XI, AEL IVLIANVS / SACER ET / HERA ET SILVANA / CON·BE·M·P.

²⁶ H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman* (București, 1960), p. 76 exemple de *e* scris ca „ae”.

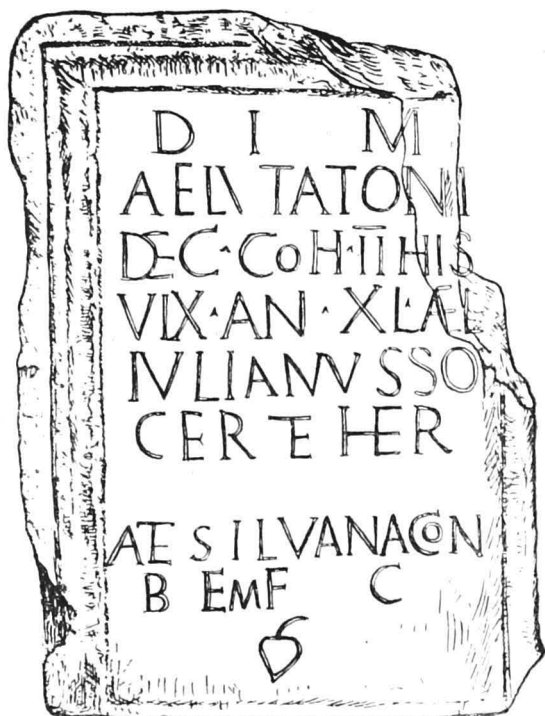
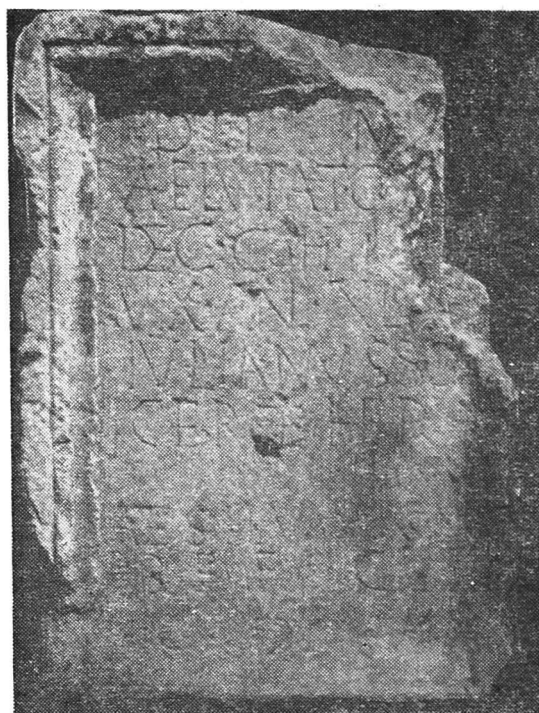

Fig. 8. Altar funerar, CIL, III 843; din Bologa (Huedin).

Horlacea (jud. Cluj)

9. — *Lespede funerară* de piatră calcaroasă, fragment înalt 68, lat 92, gros 19 cm, litere înalte de 6 cm; se păstrează partea de jos cu pivotul de fixare în pământ sau într-un bazament, două rînduri de text și un spațiu gol în care mai era loc pentru trei rînduri ce n-au fost scrise, dar locul lor este marcat cu o „liniatură” sgîriată asigurînd alinierea rîndurilor. Fragmentul a fost descoperit cu vreun deceniu în urmă (probabil în a. 1958) pe teritoriul comunei Horlacea (Jákótelke, sud de Huedin) și adus la muzeul din Huedin, de unde în 1967 a ajuns în grădina castelului-muzeu memorial „O. Goga” la Ciucea (fig. 9). Caracterul funerar (ca piatră de mormînt) al textului este evident; dar înafară de numele AVREL VER- în rîndul penultim și SORORIS DOLENTIS în r. ultim nu e posibil a recupera ceva sigur. Deși nu se poate stabili nici rostul sintactic al textului și raportul între antroponimul roman (foarte probabil masculin) AVREL VERO(?) și formula finală „sororis dolentis” (a(l) surorii îndurerate) și cu toată modestia, caracterul său lacunar și lacunos, — fragmentul epigrafic este important din punct de vedere arheologic și social-istoric²⁷, atestînd o așezare romană rurală (poate vreo „villa rustica”) în teritoriul satului Horlacea, unde alte descoperiri, ca piatra cu chenar dar fără text, păstrată în sat²⁸, arată o locuire intensă a unor romani „Aurelii” (numele indică o datare în sec. III), care vorbeau și scriau în limba latină, cum este piesa de față pe care o femeie îndurerată (sororis dolentis) o pune fratei-lui sau surorii sale decedate și înmormîntate după datina romană, cu piatră de mormînt și inscripție.

²⁷ De la Zam (Sincrai, lângă Huedin, aproape l. Horlacea) se poate menționa alto-relieful funerar (soț și soție) de excepțional interes documentar-arheologic și chiar glptic, pentru plastica provincială, *ActaMN*, III 1966, p. 459—463 (L. David—V. Pintea; MuzIstCluj).

²⁸ Această placă de piatră, cu chenar de tip roman, fără text ori cu textul antic martelat și înlocuit cu unul modern(?), adusă din hotarul „Borzakut” de la est de sat, se află în stradă la Horlacea, pe artera principală (semnalată de A. Eged, Cluj).

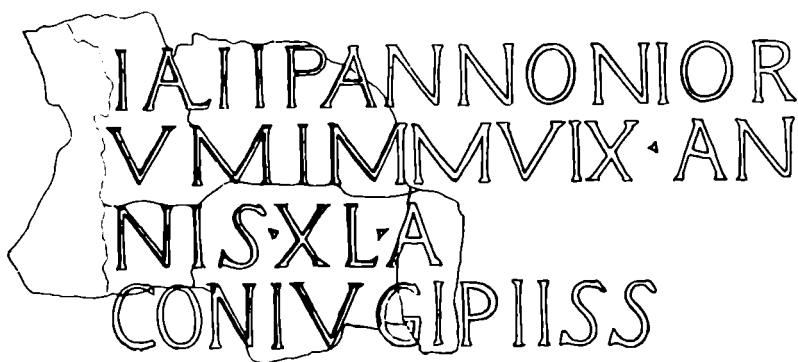
Fig. 9. Stelă funerară, fragment; din Horlacea (Muz. „O. Goga”, Ciucea).

Gherla (jud. Cluj)

10. — *Epitaf* fragmentar, ca și majoritatea pieselor din bogatul material epigrafic (o parte inedit, în Muz.Gherla)²⁹ de la castrul auxiliar (ala II Pannoniorum) și localitatea în jurul lui pe malul drept al Someșului Mic; compus din două bucăți, fragmentul are $24 \times 33 \times 0,8$ cm, litere înalte de 5 cm, patru rînduri de text (MuzIstCluj, nr. inv. D 1073 și 1076); publicat de I. Ornstein în 1903 (JÖAI, VI Bbl. 118, fig. 40 foto), cu lectură numai pentru r. 2—3
abreptu]m im[matura morte?
vixit an]nis XI....

²⁹ Ultimele publicații cu inscripții din Gherla: *Materiale*, VI 1959, p. 873—5 (trei altare votive); JRS, LI 1961, p. 63—73 = *ActaMN*, I 1964, p. 163—178 (supra, nota 2); *ProblMuz*, 1964, p. 177—181; SCIV, XIX 1968, p. 338 344.

deci eventual un text cu ceva nuanțe și ecouri de „poezie funerară”. Bucata de jos cu r. 3—4 a fost descoperită și „publicată” din nou ca ceva inedit de către G. Téglás, *Klio*, XI 1911, p. 505 astfel „im Besitze des Staatsgymnasiums [Gherla] sah ich im J. 1903 ein Grabdenkmalfragment aus grobem Dacittuf: annijs XLV/NIV”. Dar acest fragment de patru rinduri nu este decât colțul stîng de jos, cu marginea unui epitaf ce poate fi restituit grafic (fig. 10) după fotografia dată de Ornstein (ceva mai amplă decât apare în starea actuală a fragmentului) astfel: r. 1 A+L ligatură, urmat de I PA, r. 2 VMIM, r. 3 NIS XL A..., r. 4 ...NIVG (incomplete); deci lectura fără nuanțe poetice, numai cu date pozitive și prozaice:

I AL(ae) II PA[nnonior-
VM IM[m(unis) vix(it) an-
NIS XL A[*nomen, cogn.fem.*
co]NIVG[i piissi?].

Fig. 10. Epitaf, fragment; din Gherla (MuzIstCluj).

Este epitaful unui ostaș din *ala II Pannoniorum* de la Gherla, cu calitatea de *immunis*³⁰, epitaf pus de soția sa cu numele în lacuna din r. 3 începînd cu litera A-.

Gheorgheni (Cluj)

11. — Satul Gheorgheni (Györgyfalva), lîngă principalul drum roman (un fel de „șosea nr. 1” a Daciei romane) care lega Potaissa de Napoca, are descoperiri arheologice numeroase din perioada preromană (neolitic, eneolitic, probabil și dacic), dar și din cea romană: substrucții de ziduri din piatră, ceramică; deci foarte probabil o așezare rurală mai de seamă în teritoriul orașului Napoca. La 1948 a fost descoperit în fundamentul bisericii vechi situată la vreo 1500 m spre est de sat, în locul numit Pusta (Pusztă; unde ar fi fost anterior satul vecin Pata)³¹ un fragment epigrafic de piatră calcaroasă 28 × 24 × 21 cm, litere înalte 5,5 cm, existent prin anii 1950 la gospodarul I. Luca în Gheorgheni, casa nr. 12 (ne-a fost semnalat de prof. G. Entz, Cluj); fragmentul este tăiat simetric, dovadă că a fost utilizat în vreo construcție, poate chiar și în zidul bisericii amintite; se pot citi doar cîteva litere (fig. 11):

ITVI (?)
MVN
NATV

³⁰ *Immunis* (sau *munere vacantes*) erau o categorie de ostași, „privilegiați” prin scutirea de anumite munci și corvezi în cadrul serviciului de cazarmă (castru), ca: gardă (santinelă sau plantoane), lucrări de sapă, transportul apei, tăiatul lemnului, furajarea etc., „conditio aliquam vacationem munerum graviorum tribuit” (Tarruntenus Pater-nus, *Digest.* I, 6, 7); DA, III p. 415; RE, IX (1914), 1133—1134 (Fiebiger); *Dizionario Epigrafico*, IV 38; *Thesau-rus Linguae Latinae*, VII (1932), 503—7.

³¹ Descoperiri arheologice din epoca romană, între ele un interesant relief funerar: *ActaMN*, IV 1967, p. 477—480 (V. Vasiliev).

Fig. 11. Fragment epigrafic; Gheorgheni (Cluj).

(1851), p. 206, nr. 46, cu lectura: D M / — T S / B S C, acceptată și reprodusă de Ackner-Müller (*op. cit.*, nr. 691). Văzînd piesa (la același „parochum reformatum” în Turda) la 1857, Mommsen o reproduce în CIL, III nr. 890 cu lectura: „[i(ovi)] O(ptimo) M(aximo) C T S / B S C” interpretînd literele ultime ca „fortasse Beneficiarius S... Consularis”. Prin a. 1950 epigrafa a fost transportată la Muzeul Turda, unde reexaminarea slovelor păstrate fragmentar arată că lectura lui Mommsen în r. 2—3 trebuie corectată astfel: înainte de T e loc și poate fi integrat un E, obținîndu-se conjuncția lat. *et* „și”, încît litera stingheră „S” trebuie să fie (după I O M) a doua zeitate (la care se închină „credinciosul” potaissens cu numele în r. 3), eventual tot romană și anume *S(ilvanus)*, unul din cei mai populari zei în toată împărăția; r. 3 reprezintă numele dedicantului, cu praenomen sigur, restul probabil, astfel: *P(ublius) S... C...* (fig. 12). Schema epigrafei ar fi cam aceasta:

[I] O M
[e] T S
P S C

[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo)
[e]t S(ilvano ?)
P(ublius) S(eptimius?) C(onstans?) *ex.gr.*

Dacă atare probabilă restituire a formulei votive este reală, avem unul din cazurile cele mai „laconice” în repertoriul de formule lapidare în provinciile romane, cu niște „litterae singulares” de un caracter „telegrafic” destul de rar întîlnit chiar la romanii care nu făceau lux de vorbe. Dacă lectura *S(ilvano)* nu este acceptată, se poate adopta o altă zeitate, ca *S(ol)*, soarele „nebiruit” (Mithras) ori altul.

Lunca Mureșului (jud. Alba)

13. — *Altar votiv* de conglomerat calcaros gălbui, nisipos, fixat puternic și destul de adînc (cel puțin 1/3 din înălțimea totală) în dușumea, servind ca excelent picior al prestolului în vechea bisericuță românească de lemn din satul Lunca Mureșului (fost Cucerdea Secuiască, Székelykocsárd, la nord de Mureș)³², așezată

Literele MVN par a fi din *mun(icipium)*, înainte de el eventual C, deci *[de]c(urio)?*; NATV poate fi rest din antroponimul roman frecvent (mai ales la sclavi și liberti) *Fortunatus(?)*. Dacă aceasta este adevărat, ar putea fi vorba de o epigrafă pusă pentru sănătatea (în cinstea?) vreunui magistrat al municipiului Napoca, de vreun sclav sau libert devotat și recunoscător, *Fortunatus*, cum sînt cunoscute numeroase cazuri la Napoca și în alte zone ale Daciei.

O descoperire cu indicații vagi am primit în satul Gheorgheni la 1950 de la cetățeanul Sajgó Ștefan (Gheorgheni, str. de sus, nr. 89): s-au aflat o piatră cu scrisoare, două monete de argint și un... „cîine de fier”.

POTAISSA (Turda)

12. — *Altar votiv* de piatră calcaroasă, 75 × 35 × 34 cm, litere în trei rînduri de text înalte de 7,5 (r. 1) și 7 cm (r. 3), descoperit în a. 1847 „bei dem reformierten Pfarrer in Thorda” (azi str. Ioan Rațiu, nr. 44, Turda) și publicat de J. F. Neigebaur, *Dacien*

³² Lunca Mureșului localitate veche, menționată încă din sec. XIII (a. 1291) „terra Kichard”, 1332 „sacerdos de Kuchard” etc., C. Suciu, *op. cit.*, I (1967), p. 367.

Fig. 12. Altar votiv, CIL, III 890; Potaissa (Muz. Turda).

pe o terasă dominantă la marginea de nord a satului³³. Partea vizibilă a monumentului antic (detectat în 13 III 1966; examinat mai deaproape în 5 V 1966, împreună cu arheologii I. Mitrofan și Z. Milea) este în stare de conservare destul de bună, avînd dimensiunile: înălțime 75, capitelul cu latura din față de 52, adîncimea 35 cm, cîmpul inscripției lat de 42, adînc 28 cm, litere înalte 6,5 cm. Textul în partea vizibilă este bine păstrat, legibil întreg, cum se vede și în fotografia mediocră executată în condițiile de optică deosebit de grele ale obscurității micii bisericuțe a luncanilor, de unde nu s-a putut încă obține scoaterea integrală la lumină a epigrafei (fig. 13):

I O M	I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
CASSIVS	Cassius
SEVERIN	Severin(us)
7 LEG VM	(centurio) leg(ionis) V M(acedonicae)

În partea acoperită de podeaua bisericii poate să mai conțină eventual un epitet al unității militare („pia constans“ etc.) ori motivul personal pentru care a fost pusă inscripția etc., spre a sfîrși cu formula dedicatorie generală și consacrată

³³ Biserica de lemn de la Lunca Mureșului este din a. 1721, zugrăvită în 1810 de meșterii Nicolae Pană, Bila Chida și Valerie Borza, greci, probabil ortodocși (inform. prof. At. Popa, care ne-a semnalat epigrafa romană). Biserica românească de aici este menționată și de baronul Orbán Balázs, *A Székelyföld leírása* [Descrierea Secuimii], Pest, V (1871), p. 75 „nehány elszékelyesedett [fals] oláh család is lakik itten kiknek kis kápolnája is van a faluban, ezek különben földesurak által betelepített jobbágyok voltak”; se vede că, în perieghenzele sale „siculice” prin estul și centrul Transilvaniei, baronul O. B. n-a ostenit ori n-a avut vreme să intre în bisericuța valahilor („capela mică”) la Lunca Mureșului ori n-a observat elementele construcției, căci (în general, atent și sensibil la orice materiale arheologice antice) nu ar fi trecut fără să remarce epigrafa romană: peste tot în cuprinsul opere sale asupra „pămîntului secuiesc (Székelyföld)” însemnările arheologice și epigrafice romane se bucură de o cinste deosebită, fiind pînă azi o sursă bună de informare pentru arheologi și chiar pentru epigrafiștii Daciei romane. Sau este de admis că altarul roman a fost adus de cucerzani în altarul bisericii lor românești numai după a. 1870? Este o chestiune de amănunt ce nu poate fi elucidată cu mijloacele documentare disponibile și care poate că în ultimă instanță nici nu prezintă prea mare însemnătate, cel puțin din punct de vedere strict epigrafic, dacă nu se dă o indicație măcar asupra locului de proveniență a altarului roman.

Fig. 13. Altar votiv, în Lunca Mureșului (biserica românească).

V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito) sau o variantă mai scurtă (V S, V P etc.). Dedicățiile lui *Iupiter Optimus Maximus*, zeitatea supremă a lumii romane, sînt cele mai numeroase, cu sutele și miile, în toate provinciile; dar dedicantul este un personaj ce apare acum pentru prima dată, fără praenomen (omis frecvent în sec. III e.n., fără să însemne însă că nu-l avea!), cu cele două nume ce sînt rare în asemenea asocieri³⁴. *Cassius Severinus* era foarte probabil un italic, cum îl indică numele gentiliciu roman-italic³⁵ și pare a fi al doisprezecelea centurion al legiunii V Macedonica, cunoscut cu numele pînă acum³⁶.

Descoperită în loc secundar, inscripția cu caracter votiv (religios), pusă de un ofițer activ al legiunii V Macedonica de la Potaissa, nu poate proveni din teritoriul satului Lunca Mureșului, ale cărui descoperiri arheologice modeste³⁷ nu justifică

³⁴ Cf. de ex. un „[?Cas]SIO SEVERINO [... leg. ... G P F ...]” în Noricum, CIL, III 14369, I.

³⁵ Despre ginta plebeică romană *Cassia*, cf. Schulze, *op. cit.* index; un tabel de „Cassii” în Dacia: A. Kerényi, *A daciai személynévek* (DissPann, I 9, Budapest, 1941–2), nr. 573–577, 586–591; N. Gostar, *Sargeția*, IV, p. 62–63. Ultimul „Cassius” apărut în documentarea epigrafică a Daciei din ultimii ani este chiar un „camarad” al lui *Cassius Severinus* și egal în grad la aceeași mare unitate de la Potaissa, C. *Cassius Vitalis* din epigrafa turdeană devenită celebră: „Deo Forti Phoebo Apollini Parthico, C(aus) Cassius Vitalis (centurio) l(egionis) V M(accedonicae) p(iae) c(onstantis) l(ibens) p(osuit)”, *ProblMuz*, 1964, p. 31 (Muz. Turda).

³⁶ Centurionii din legiunea V Macedonica cunoscuți cu numele pînă acum (în ordinea alfabetică a numelor gentilicii): Ti. Cl(audius) Ambrelianus, CIL, VI 1408; Aurelius C..., CIL, III 1603; C. *Cassius Vitalis* (supra, nota 35); Cl. *Claudianus*, CIL, III 14479; Q. *Cornelius Silvanus*, 1077 = 7764; T. *Flavius Saturninus*, A. Stein, *Dacien nach dem Bruderkrieg* (Sibiu, 1943); C. *Iulius Antigonos*, CIL, III 881; *Iulius Maximinus*, 7627; *Iulius Proculus*, CIL, VIII 2627; *Iulius Tacitus*, III 7741 = 14479; C. *Iulius Valens* (domo Amasia), 14214, 10; *Serenius Martinianus*, 7692; *Trostius Crispus*, AISC, III, p. 327; *Valerius Maximus*, Klio XI 1911, p. 501 = *ArchÉrt*, XXIV 1904, p. 411; M. *Valerius Superstes*, CIL, III 12574 = *AnnÉp*, 1912, 304 (cf. A. Stein, *Die Reichsbeamten der Provinz Dazien*, 1944, p. 46–48; Ritterling, RE, XII 1584–5; Kerényi, *op. cit.*, p. 231–2).

³⁷ La est de Lunca Mureșului, pe înălțimea „Fîntîna de piatră (Kökut)” de lângă „Valea bună (Jópaták, Fennyenforró)” o mare cantitate de țigle romane dintr-o așezare întinsă, iar pe o înălțime mai mare „Cetatea stejarului (Cserevár)” resturi din clădiri, fragmente de țigle și ceramică, observate de Orbán B. (*op. cit.*, p. 70), care presupune că în primul punct era așezarea civilă, în al doilea o fortificație („citadelă”); din aceleași locuri sau din apropiere sînt cărămizile cu stampla I V M, un fragment I E (Klio, XI, p. 503); dintr-o grădină în vatra satului un coif roman din bronz, înalt 20 cm, ornamentat cu un șarpe în relief, avînd pe lama gîtarului cifra XVIII răsturnată (CIL, III 8079, 4; *ArchÉrt* VIII 1888, p. 184–185; BpR, VII 1900, p. 75; Muz. Aiud).

prezența unui punct militar unde un ofițer legionar să fi stat și să închine altare zeului suprem al lumii romane. Ca în alte cazuri, altarul de la Lunca este adus din alte părți, de la vreo așezare cu ruine bogate, resturi arhitectonice, sculpturale și epigrafice, — care în cazul prezent apare puțin verosimil să fie așezarea (castru auxiliar?) de la Războieni-Cetate³⁸; mai probabil ruinele marelui castru legionar și întinsa zonă romană de la Potaissa, a cărei bogăție arheologică și epigrafică este binecunoscută. Aici legiunea V Macedonica (transferată prin a. 167 din Moesia Inferior) a clădit marele castru legionar pe platoul „Cetate”³⁹, staționând permanent timp de peste un secol, desfășurând o vastă activitate constructivă la Potaissa și în teritoriile din jur⁴⁰ și fiind nucleul armatei din zona de nord a Daciei, în districtul Porolissensis.

I. I. RUSSU

INDICE

(cifrele 1—13 arată numărul de ordine al inscripțiilor)

actarius 3
P. Ael(ius) Euphorus [nota 11]
aet v. et
ala II Pannoniorum 10
M. ANTONIVS GORDIANVS AVG 5
Aurelius Gaius 5
Aurel. Ver- 9
beneficiarius cos. 5
C... (cognomen) [12]
Cassius Severinus 13
centurio leg. V Maced. 13
Cludius 2
coniux 10
decurio municipii 1
Deus Invictus [nota 11]
Dis Inferis Manibus 8
dolens, v. soror
Dolichenus, I O M 5
dominus noster aug. 5, 6
et (scris „aet“) 8
Euphorus, P.Ael. [nota 11]
filia 4
Fortunatus(?) 11
Gaius [5]
GORDIANVS, v. M.ANTONIVS

immunis (alae) 10
Inferi Manes, v. Dis Inferis Man.
Invictus, Deus —
Iupiter Optimus Maximus 6, 12, 13;
Dolichenus 5
Legio V Macedonica (centurio) 13
municipium, v. decurio; Napoca(?) 11
Nice 4
Numerus Maurorum O. 6
Numerus Palmyrenorum Porolissensium
 1(?), 3
Nymphae Aug. [nota 11]
Pannoni, v. Ala II Pannoniorum
P(ublius) S. ... C. ... 12
SABINIA TRANQVILLINA AVG 5
Severinus [13]
Silvanus(?) 12; *S.Domesticus* 1
Sol (Invictus?) 12; cf. *Deus Invictus*
soror dolens 9
templum (Dei Invicti) [nota 11]
Them(o?) [1]
Valerius Them(o?) 1
Ver... [9]
veteranus, 1, 3

NOTES ÉPIGRAPHIQUES (XIe SÉRIE)

Inscriptions de la Dacia Porolissensis

(Résumé)

Après quelques observations sur l'importance et la répartition du matériel épigraphique latin sur le territoire de la province romaine de Dacie, on présente dans cette série un groupe de treize pièces de la Dacia Porolissensis (carte, fig. 1), dont 6 inédites et 7 textes révisés.

1. — Porolissum; autel votif: *Silvano Domestico sacrum, Val. Them(o?)*

³⁸ Ultimele cercetări la Războieni-Cetate: *ActaMN*, II 1965, p. 63—70 (I. H. Crișan).

³⁹ Despre castrul legiunii V Macedonica, ultimele informații: *Materiale*, VII 1961, p. 431—7.

⁴⁰ Numeroase materiale de construcție (țigle, cărămizi etc. șampilate L V M); RE, XII 1572—1589; *AI SC*, III 1941, p. 325—330 în legătură cu altarul votiv „Herculi Invicto sacrum, Trosius Crispus (centurio) leg(ionis) V Mac(edonicae) p(iae) c(onstantis) v. s. l. m.”.

vet(eranus) dec(urio) municip(ii) [v.] s.l.m. — Le cognomen est sémitique-syrien (palmyrénien), d'un thème bien connu aussi en Dacie (*Themes, Theim-*, etc.).

2. — Porolissum; autel votif; *ArchErt*, 1944—5, p. 150—151, pl. XC 2 (Musée de Zălau); le nom fragmentaire —IVDIVS est lu [C]ludius (fig. 2), gentilice italique fréquent, du commandant de la cohorte, officier de l'ordre équestre, dont le cognomen est perdu.

3. — Porolissum; épitaphe fragmentaire en deux pièces, publiée avec des erreurs, *ActMuz*, 1956, p. 112—114 et restituée dans un dessin (fig. 3); il s'agit de la famille nombreuse d'un vétéran du *Numerus Palmyrenorum Porolissensium*.

4. — Porolissum; épitaphe, fragment, *ActMuz*, 1956, p. 112, restituée avec l'identification du nom gréco-oriental Nice (fig. 4).

5. — Certiae (?), Romita, dép. Sălaj (dans l'église roumaine); autel votif: *I O M D(olichen) pro s(alute) d(omini) n(ostri) M(arci) Ant(oni) Gordiani p(ii) f(elicis) aug(usti) et Sab(iniae) Tran<t>quillin(a)e aug(ustae) Scr... inus Ter... suis(?)*...

6. — Optatiana (?), Sutoru, dép. Sălaj; autel votif en pierre calcaire dédié à [I.] O. M. [pr]o sal(ute) D(omini) N(ostri) ! ! ! ! ! ! ! ! ! ! Aug(usti)..., empereur du IIIe s. dont le nom a été martelé par *damnatio memoriae* (fig. 6). Le dédicant est probablement le *Numerus Maurorum Optatianensium* (ou bien l'*Ala Miliaria*?) qui tenait garnison dans le camp de Sutoru.

7. — Bologa (dép. Cluj); AEM, III 1879, p. 94, stèle funéraire en pierre (fig. 7; *MuzIstCluj*), intéressante pour la composition du relief en forme d'aedicula avec une inscription dont il ne reste probablement que la lettre D de la formule *D(is) M(anibus)*.

8. — Bologa; CIL, III 843, autel funéraire, retrouvé dans la ville voisine de Huedin (Cluj; fig. 8); on fait des rectifications en éliminant les 7 erreurs de lecture du CIL.

9. — Horlacea (dép. Cluj); stèle funéraire, fragment très abîmé (fig. 9) dont des restes du texte présentent le nom AVREL VER... et les mots SORORIS DOLENTIS, ceux-ci assez rares dans l'épigraphie.

10. — Gherla (dép. Cluj); JÖAI, VI 1903, Bbl. 118, fig. 40 (= *Klio*, XI 1911, p. 505), fragment d'épitaphe dont les restes de lettres (fig. 10) indiquent le nom du corps auxiliaire *ala II Pannoniorum* et le mot *immunis*.

11. — Gheorgheni (ville de Cluj); fragment avec le mot *municipium*? et le nom *Fortunatus*?, probablement d'une personne de condition servile (fig. 11).

12. — Potaissa (Turda); CIL, III 890, autel votif dont le texte consiste seulement en „litterae singulares“, abréviations que nous lisons (fig. 12): [I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) [e]t S(ilvano?) P(ublius) S(...) C(...), — les trois dernières lettres étant les praenomen, nomen et cognomen du dédicant provincial.

13. — Lunca Mureșului (dép. Alba), dans l'église roumaine, autel votif en pierre (fig. 13; provenant de Feldioara-Războieni ou plutôt de Potaissa): *I O M Cassius Severin(us) (centurio) leg(ionis) V M(acedonicae)*...; reste du texte illisible, étant enfoui sous le plancher de l'autel de l'église, d'où on n'a pas encore réussi à le transporter au musée.

Addenda ad ActaMN, IV p. 101

În repertoriul de reliefe și statui ale „Eroului-cavaler trac“ descoperite în Dacia romană, este de intercalat o piesă (omisă din eroare dactilografică) descoperită la Bolduț, nord de com. Vișoara (Agîrbiciu, Egerbegy, est de Turda):

Placă de piatră, 19 × 24 × 2 cm, cu ramă lată de 2 cm, fragmentară: călărețul (pe cal) are în mîna dreaptă lancea, pe cap (cu păr stufos) o șapcă, chlamida largă acoperă parțial umărul figurii din spatele calului (capul ei dispărut); din figura din fața calului se vede numai părul și mîna dreaptă cu care apucă dirlogii; deasupra capului calului semiluna; sub cal, din cîinele care fuge, numai o mică parte s-a păstrat (descriere făcută de I. Téglás, *ArchErt*, XXIX 1909, p. 437, în a cărei colecție arheologică în Turda se afla piesa descoperită într-o importantă așezare rurală cu ziduri, cărămizi, țigle și alte materiale de construcție în mari cantități, împreună cu morminte romane de cărămidă, în teritoriul satului Bolduț).

UNITĂȚILE MILITARE DIN CASTRUL ROMAN DE LA TIBISCUM

Pe drumul roman dintre *Dierna* (Orșova) și *colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa* cea mai importantă localitate, la confluența râurilor Bistra și Timiș (în antichitate *Tibisis*) era *Tibiscum* (pe teritoriul satelor Jupa, Ciuta și Iaz din jud. Caraș-Severin). Încă din secolul trecut, pe locul ruinelor acestei localități, cercetătorii identifică existența unui castru roman, ale cărui dimensiuni însă nu erau cu destulă certitudine precizate¹. În 1923—1924 G. G. Mateescu întreprinde aici săpături cu rezultate rămase însă necunoscute. La îndemnul și stăruința acad. C. Daicoviciu, în toamna anului 1964, Marius Moga, directorul Muzeului din Timișoara, începe cercetarea sistematică a castrului și a așezării civile de la *Tibiscum*, cercetări continuate și în anii 1965—1967.

Ca rezultat al cercetărilor din ultimii ani s-a putut constata că acest castru, la început de pământ, datează încă din vremea primului război dacic (anii 101—102), după care mai târziu a fost ridicat din piatră. Pe lângă materiale ceramice și monede au fost aflate câteva inscripții, în stare fragmentară, una bilingvă (latină și palmyreniană), precum și mai multe cărămizi și țigle cu trei ștampile, care, după aprecierea conducătorului săpăturilor, cel puțin două dintre ele, aparțin unităților auxiliare cu garnizoana în castrul de la *Tibiscum*².

Din izvoarele epigrafice, unitatea cunoscută cu destulă certitudine, ca staționând la *Tibiscum*, este un *numerus Palmyrenorum*³, atestat sub acest nume în două inscripții funerare din această localitate⁴, în altă inscripție funerară, la *Apulum*, unitatea apare sub numele complet de *n(umerus) Palmyren(or)um Tibiscensium*⁵. O inscripție cu numele zeului palmyrenian *Malachbel*, precum și câteva antroponime palmyreniene pe pietrele funerare de la *Tibiscum* duc la aceeași concluzie⁶. În sfârșit o diplomă militară din 31 ian. sau 12 febr. 126, aflată în 1960 la *Tibiscum*, a fost eliberată lui *Perhev Athenatan* (*ilius*) din unitatea de *Palmyreni sagittarii*⁷.

În inscripțiile de la *Tibiscum*, în afară de acest *numerus*, nu se menționează vreo altă unitate auxiliară. Dar o inscripție onorifică, pusă în cinstea unui cavaler roman și aflată tocmai în *Caesarea Mauretaniei*, este dedicată printre alții și de un oarecare *Marius Domesticus praefectus n(umeri) Mauret(anorum) Tibiscensium*⁸; este deci prima dovadă certă că la *Tibiscum* staționa și un *numerus Mauretanorum*. Unitatea a fost identificată și pe o piatră funerară, văzută ultima dată în parcul castelului familiei *Mocsony* din *Foeni* (jud. Timiș); numele unității aici

¹ B. Milleker, *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből*, II, Timișoara, 1897, p. 95; C. Daicoviciu, *Analele Banatului*, III, 4, 1930, p. 10 și urm.; M. Fluss, *RE*, VI A (1936), 813—814, articol prea redus pentru *Tibiscum* în epoca romană; V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 131, dimensiunile castrului: 160 x 140 m.

² M. Moga, *Tibiscum*, în *RevMuz.* II, 1965 (număr special), p. 433.

³ G. Cantacuzino, *Cîteva corpuri barbare din armata romană de la Augustus la Gallienus*, București, 1929, p. 73; H. T. Rowell, *RE*, XVII (1937), 1335, 2550; V. Christescu, *op. cit.*, p. 199; W. Wagner, *Dislokation*, p. 213; J. Szilágyi, *A dáciai erődrendszér helyőrségei és a katonai téglablátégek* — *Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel*, *DissPann.* II, nr. 21, Budapesta, 1946, p. 28; G. Forni, *Athenaeum*, N.S. XXXVI, 1958, p. 214—215.

⁴ *CIL*, III, 7999, 14216 (= *SCIV*, XVIII, 1967, p. 168—169).

⁵ *ArchÉrt.*, XXXII, 1912, p. 274; *ArchAns.*, 1913, p. 333; *AnnÉp.*, 1914, 102.

⁶ N. Gostar, *ArkMold.*, II—III, 1964, p. 299—305.

⁷ C. Daicoviciu, L. Groza, *ActaMN*, II, 1965, p. 135—139.

⁸ *CIL*, VIII, 9368 = 20944.

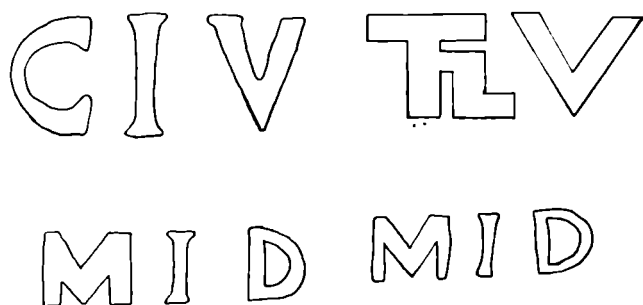

Fig. 1. Tibiscum. Ștampile pe țigle și cărămizi.

era N M TIB, adică *n(umerus) M(auretanorum) Tib(iscensium)*⁹. Împreună cu mai multe unități auxiliare, numele aceleiași unități apare și într-o inscripție de la Micia din timpul împăratului Septimiu Sever, în prescurtarea N.M.TII— = *n(umerus) M(auretanorum) Ti(biscensium)*¹⁰.

Din descoperirile mai vechi, dar mai cu seamă în urma săpăturilor conduse de M. Moga se cunosc de la Tibiscum trei ștampile pe țigle și cărămizi, care, după părerea noastră, aduc dovezi relativ la garnizoana romană de la Tibiscum: ștampilele CIV, MID¹¹ (fig. 1) și AIM¹². Ștampilele cu siglele CIV și AIM au fost aflate în secțiunile de pe latura de est, singurele săpături din anul 1964. Cealaltă ștampilă, cu sigla MID, a fost aflată atît pe latura de est a castrului cît și în așezarea civilă¹³. Din informațiile ulterioare (de la F. Medeș, care sub conducerea lui M. Moga a luat parte activă la săpăturile de la Tibiscum), cele trei ștampile au fost aflate și în săpăturile de după anul 1964 și în majoritatea cazurilor în castru și mai puțin în așezarea civilă. Primele două ștampile pot fi văzute acum în Muzeul din Timișoara, alte câteva în Muzeele din Lugoj și Caransebeș, iar ultima în Muzeul din Timișoara și descoperită numai în săpăturile recente. Țiglele sau cărămizile cu primele două ștampile sînt mai numeroase, ultima ștampilă apare ceva mai rar. Toate trei sînt cu litere adîncite și lipsite de cartuș, ca dovadă că imprimarea s-a făcut cu un tipar de metal cu litere în relief. Și forma literelor pare să dovedească folosirea unor tipare de metal și probabil că toate cele trei tipare aparțin aceluiași atelier; în consecință, au fost întrebuințate simultan cu aceleași ocazii. S-ar putea spune însă că aceste trei ștampile pot fi atribuite unor ateliere particulare. Dar deoarece, din informațiile pe care le deținem, majoritatea lor sînt aflate în castru și în imediata apropiere a castrului, ștampilele în cazul acesta aparțin cu mai multă probabilitate unor unități militare decît unor întreprinderi particulare¹⁴.

Prima ștampilă, CIV, este de întregit prin *c(ohors) I V(indelicorum)*¹⁵, unitate cunoscută ca *milliaria* în diplomele militare din Dacia la 2 iulie 110 (CIL, XVI, 163) și din Dacia superior la 23 febr. 144 (CIL, XVI, 90) și la 13 dec. 156 sau 157 (CIL, XVI, 107)¹⁶. Epigrafic cohorta mai este identificată pe o plăcuță de bronz aflată în castrul de la Vărădia¹⁷ și într-o inscripție de la Micia¹⁸ alături de alte

⁹ CIL, III, 1556 = 8004 = 12595. S-ar putea ca inscripția să fi fost dusă la Foeni de la Tibiscum.

¹⁰ CIL, III, 1343; *Analele Științifice ale Univers. Iași*, sect. III a, tom. XIV (1968), p. 93—102; C. Daicoviciu, *ACMIT*, 1930—1931, p. 23—24; V. Christescu, *op. cit.*, p. 198; W. Wagner, *op. cit.*, p. 209—210.

¹¹ CIL, 8074, 25 d; C. Daicoviciu, *ACMIT*, 1929, p. 315; Szilágyi, *op. cit.*, p. 54, 59, pl. XVI, 235 și XX, 304; Moga, *op. cit.*, p. 433.

¹² Moga, *ibidem*.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Ștampilele CIV (CIL, III, 8074, 25) de la Valea Singeorgiului (jud. Hunedoara) și Tîrnăveni (jud. Mureș), nefiind aflate în castelele sau castelele Daciei, nu pot avea caracter militar și sînt mai curînd ștampilele unor oficine particulare. La fel și ștampa M.I.D de la *Apulum*, cunoscută într-un singur exemplar (Szilágyi, *op. cit.*, p. 59, pl. XX, 305), pare să aparțină tot unei oficine particulare.

¹⁵ Cichorius, *RE*, IV (1900), 350; V. Christescu, *op. cit.*, p. 191; *ACMIT* 1929; W. Wagner, *op. cit.*, p. 198; Moga, *ibidem*; nu poate fi întregită și prin *c(ohors) I(Ubiorum)*, cum preconiza Szilágyi, *op. cit.*, p. 54, deoarece pentru această unitate se folosea sigla CIVB, iar castrul ei nu a fost Tibiscum (Dacia, N. S., VI, 1962, p. 507—508).

¹⁶ C. Daicoviciu, D. Protase, *ActaMN*, I, 1964, p. 177.

¹⁷ Gr. Florescu, *Istros*, I, 1934, p. 69.

¹⁸ CIL, III, 1343.

multe trupe din diferite garnizoane. Diploma din 13 dec. 156 sau 157 (CIL, XVI, 107), aflată la Tibiscum, a fost eliberată veteranului *Barstmsus Callistenis f(i)lius*, originar din *Caes(are)a Palestinei*, care făcea parte din *coh. I Vindellicorum*. Diploma aduce deci dovada că sigla CIV abreviază numele acestei *coh. I Vindellicorum* și deci garnizoana unității poate fi cu certitudine stabilită la Tibiscum.

Ștampila MID este mult mai dificil de explicat¹⁹. Încercarea lui Al. Borza, de a întregi sigla prin *m(ilitēs) I d(ecuriae)* ? sau *D(acicae)* ?²⁰, după cum s-a arătat, este pe cât de neverosimilă pe atât de hazlie²¹. La Tibiscum a staționat însă *n(umerus) Mauret(anorum) Tibiscensium*²², deci o trupă formată din elemente aduse din Mauretania. În diploma militară de la Cristești, din 8 iul. 158 (CIL, XVI, 108), printre unitățile Daciei Superior sînt amintiți *vexil(larii) Afric(ae) et Mauret(aniae) Caes(ariensis) qui sunt cum Mauris gentilib(us)*. În această curioasă și neîntîlnită denumire pentru trupele auxiliare care figurează în diplome, trebuie de fapt să distingem două unități: prima formată din *vexillarii Africae et Mauretaniae Caesariensis*, adică din soldații unor trupe auxiliare, sau mai curînd *tineri recrutați* dintre populațiile indigene din provinciile *Africa proconsularis* și *Mauretania Caesariensis*²³. Aceștia au fost aduși în Dacia în vederea participării la un război²⁴ în care era amenințată provincia, probabil cu puțin înainte de eliberarea diplomei (8 iul. 158). Cealaltă unitate este formată din *Mauri gentiles*²⁵ și deci deosebiți de *vexillarii Africae et Mauretaniae Caesariensis*. Maurii în trupele auxiliare de cavalerie sînt cunoscuți ca participanți la războaiele dacice sub comanda lui Lusius Quietus²⁶ și au putut fi identificați cu destulă ușurință pe una din scenele Coloanei lui Traian²⁷. Nu avem certitudinea că după războaiele dacice trupele maure să fi rămas în Dacia. De altfel pe Lusius Quietus îl regăsim în Orient la războiul cu parții și în calitate de comandant împotriva răsculaților din Palestina, Egipt și Cyrenaica²⁸. Diploma fragmentară de la Răcari dintre anii 138—161 (CIL, XVI, 114) este în numele *Mauris equit(ibus) et pedit(ibus) qui sunt in Moesia superior(iore)*²⁹, ceea ce constituie o dovadă că cel puțin o parte din trupele maure au fost retrase din Dacia în Moesia superior³⁰, probabil după anul 110. Faptul că diploma a fost aflată în castrul de la Răcari, unde găsim ștampilele NMΣ, adică *n(umerus) M(aurorum) Σ(—)*³¹, este dovada că la acest castru era un detașament de mauri cu care a venit și maurul veteran posesor al diplomei. Dar starea fragmentară a diplomei nu permite datarea mai exactă a staționării trupelor de mauri în Moesia superior și revenirea lor în Dacia. Cealaltă diplomă însă, de la Cristești (CIL, XVI, 108), care poartă data, anul 158 și în care sînt amintiți *Mauri gentiles*, este o dovadă că în acest an trupele maure erau restabilite în Dacia. Deci, cu excluderea alor și cohortelor, existau în Dacia două feluri de

¹⁹ După Al. Borza, *Banatul în timpul romanilor*, Timișoara, 1943, p. 70, 91, cărămizi cu această stampilă s-ar mai fi aflat și la Zăvoi (jud. Caraș-Severin), între Tibiscum și colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Tot Borza, *op. cit.*, p. 68, 92, afirmă că la Tibiscum s-ar mai fi găsit cărămizi cu stampila MAZY, necunoscute însă lui Moga.

²⁰ Borza, *op. cit.*, p. 69, 91.

²¹ C. Daicoviciu, *AISC*, IV, 1941—1943, p. 307.

²² CIL, VI, 9368=20944, din Caesarea Mauretaniei; R. Cagnat, *L'armée romaine d'Afrique et l'occupation militaire de l'Afrique sous les empereurs*, Paris, 1892, p. 306, nota 4 (nu ne-a fost accesibilă ediția a doua); Cantacuzino, *op. cit.*, p. 68; Christescu, *op. cit.*, p. 198; Rowell, *op. cit.*, 2546, n. *Maurorum Tibiscensium*; Wagner, *op. cit.*, p. 209—210; Szilágyi, *op. cit.*, p. 28; Forni, *op. cit.*, p. 216, posibil și *Mauret(anus)*. În inscripțiile (dispărute) CIL, III, 1294 „N MAVR HISP” și 1149 „N M HISP” unii (E. Ritterling, W. Wagner etc.) au încercat să interpreteze pe HISP ca „TIBISC” ceea ce este greșit, cum a dovedit altarul votiv descoperit în 1966 la Ampeium (Zlatna) „Fortunae Reduci et genio N(umeri), Aur. Redux praef. N(umeri) M(aur). H(isp.) d(onum) l(ibens) p(osuit)” (Muzeul Deva).

²³ Wagner, *op. cit.*, p. 209.

²⁴ Cantacuzino, *op. cit.*, p. 65; Wagner, *ibidem*.

²⁵ Cantacuzino, *op. cit.*, p. 65—66; Christescu, *op. cit.*, p. 166—167; Rowell, *op. cit.*, 2546; Wagner, *op. cit.*, p. 207; Forni, *op. cit.*, p. 20 și urm.

²⁶ Cass. Dio, LXVIII, 8, 3; 32, 4—5; H. Dessau, *PIR*¹, II, 325 I; Ed. Groag, *RE*, XIII (1927), 1876—1878; J. Carcopino, *Istros*, I, 1934, p. 5—9.

²⁷ C. Cichorius, *Die Reliefs der Traianssäule, Textband*, II, Berlin, 1896, p. 292—296; *Tafelband*, I, Berlin, 1896 pl. LXIV scenele 156, 157.

²⁸ Groag, *op. cit.*, 1878—1886.

²⁹ Wagner, *op. cit.*, p. 207.

³⁰ D. Tudor, *Oltr*³, p. 278, se îndoiește dacă în diplomă este [*Moe*]sia sup[er(iore)], deoarece trupele maure ar fi staționat numai în Dacia superior; dar fotografia din articolul lui V. Pârvan, *ARMSI*, XXXVI, 1913, p. 15, este îndeajuns de clară, încît nu poate plana nici o îndoială asupra lecturii [*moesia*] SVPer.

³¹ Cantacuzino, *op. cit.*, p. 69; Gr. Florescu, *Castrul roman de la Răcari-Dolj*, Craiova, 1931, p. 18—20; Christescu, *op. cit.*, p. 198; Wagner, *op. cit.*, p. 208; Gostar, *SCIV*, V, 1954, p. 607—610; Tudor, *Oltr*, p. 207, 421.

trupe africane: *vexillarii Africae et Mauretaniae Caesariensis* și *Mauri gentiles*, mai corect numiți *Mauri equites et pedites*.

Luind în considerare numai inscripția CIL, VIII, 9368 = 20944, din Caesarea Mauretaniei, Wagner a făcut din toți *numeri* africani *numeri Mauretanorum*³². Dar pe baza unei inscripții de la Micia, s-a dovedit că majoritatea acestor trupe africane nu sînt „Mauretanorum” ci *numeri Maurorum*³³. Cele două diplome arată de asemenea că în Dacia existau trupe formate din recruți din provinciile *Africa proconsularis* și *Mauretania Caesariensis* și alte trupe, formate din *Mauri gentiles*. Cu ajutorul inscripțiilor și a ștampilelor din Dacia putem acum stabili că *Mauri* au fost trimiși în următoarele castre: Răcari³⁴, Craiova (*Pelendava*?)³⁵, Micia³⁶, *Optatiana*³⁷, *Sinpaul*³⁸ și undeva în regiunea auriferă a Munților Apuseni³⁹ (în *castellum* de la Abrud ?). La Tibiscum însă au rămas *vexillarii Africae et Mauretaniae Caesariensis* (probabil că nu toți), deoarece inscripția CIL, VIII, 9368 = 20944 din Caesarea Mauretaniei amintește unitatea *n(umerus) Mauret(anorum) Tibiscensium*, cu care de altfel se pot identifica o parte din *vexillarii* din diplomă.

Două din inscripțiile aflate tot la Caesarea Mauretaniei ar putea să vină în ajutorul dezlegării siglei MID de la Tibiscum. Sînt doi *tituli honorarii* în amintirea lui T. *Licinius Hierocles*, care în cariera lui ecvestră a avut și comanda unei unități maure, anume *praepositus equitum itemque peditum iuniorum Maurorum iure gladii*⁴⁰. Din epigrafă reiese că T. *Licinius Hierocles* a deținut comanda între anii 222–235. Deși calificativul de *iuniores* pentru anumite unități devine frecvent numai începînd cu Dioclețian⁴¹, vedem totuși că pentru trupele Mauretaniei *Caesariensis* el este folosit încă în prima jumătate a sec. III. Tot în Mauretania *Caesariensis* este întîlnit un *sesquiplicarius Osdroenorum iuniorum*⁴² și tot din sec. III, în orice caz numai începînd cu anii de domnie a împăratului Caracalla. Ținînd seama că pentru anumite trupe din inscripțiile aflate în Mauretania *Caesariensis* se folosea calificativul de *iuniores*, bănuim că și *Mauretani* din Dacia au putut primi o asemenea denumire. Nu vedem deci deocamdată o altă probabilitate de întregire a siglei MID de la Tibiscum decît cea de *M(auretani) i(iuniores) ?) D(—)*. Aceștia fiind însă stabiliți în Dacia, pentru a fi deosebiți de *Mauretani* din alte provincii și în special din cele africane, probabil că litera D din sigla de la Tibiscum să fie inițiala pentru *Dacia*, deși nu avem analogii. În atare caz ar fi posibil ca sigla MID să fie inițialele pentru *M(auretani) i(iuniores) ?) D(aciae?)*.

Ultima siglă AIM este tot atît de dificilă. M. Moga a propus aici întregirea *a(la) I M(aurorum)*; dar o unitate cu acest nume nu este cunoscută printre auxiliile Daciei; deci nu e verosimilă o asemenea lectură. Vedem însă că în această ultimă siglă apar din nou literele I și M, în sens invers decît în sigla doua. Dacă se admite lectura propusă de noi pentru sigla doua atunci în acest ultim caz am avea din nou *i(iuniores?) M(auretani)*. Litera A este însă greu de explicat. Nu pare nicidecum posibil ca această literă să fie inițiala pentru *Afri* sau *Africani*, camarazii mauretanilor din diploma CIL, XVI, 108, de la Cristești. S-ar putea însă propune aici cuvîntul *ala*, mai greu *auxilium*. Este preferabil deci cuvîntul *ala* sau chiar *alarii*. Cuvîntul *alarii* este folosit pentru soldații unităților auxiliare de cavalerie⁴³ și chiar în inscripția CIL, VIII, 20996 = ILS, 1356, din Caesarea Mauretaniei,

³² Wagner, *op. cit.*, p. 208 și urm.

³³ C. Daicoviciu, *Sargetia*, II, 1941, p. 120; Forni, *op. cit.*, p. 215–216. Lectura lui Cichorius, *RE*, I (1893), 1250–1251, PRAEP. N. MAVR. ET. TIBISCENSIVM, adică *praep(ositus) n(umeris)* sau *n(umero) Maur(orum) et Tibiscensium* nu a fost acceptată.

³⁴ Nota 31.

³⁵ *Oltr.*, p. 278, 418.

³⁶ CIL, III, 6267, 7695; *Sargetia*, II, p. 120.

³⁷ C. Daicoviciu, *AISC*, I, 2, 1928–1933, p. 52–53; *ActaMN*, V, p. 464.

³⁸ C. Daicoviciu, *Dacia*, VII–VIII, 1937–1940, p. 320 (= *AnnEp*, 1944, 46); G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Male-riale*, VIII, 1961, p. 401–405.

³⁹ Nota 22.

⁴⁰ CIL, VIII, 20996 = ILS, 1356; H. D'Escourac Doisy, *Mélanges d'archéologie et d'histoire offerts à André Piganiol*, Paris, 1966, p. 1202–1204.

⁴¹ Rosenberg, *RE*, X (1917), 959–960; Ett. De Ruggiero, G. Cardinali, *Dizionario Epigrafico di antichità romane*, IV, fasc. 7, Roma, 1945, p. 959–960.

⁴² CIL, VIII, 9829; J. Carcopino, *Syria*, VI, 1925, p. 134.

⁴³ CIL, III, 14 = 6581 = ILS, 2543; CIL, VIII, 20996 = ILS, 1356; C. De la Berge, *DA*, I (1877), p. 174.

în onoarea lui T. *Licinius Hierocles* — *praepositus equitum itemque peditum iuniorum Maurorum* este pusă de M. *Aelius Saturninus ex dec(urione) alarius*, deci de cel care a servit în calitate de *decurio alarius* în unitatea maură indicată în inscripție. În consecință sigla AIM poate fi întregită fie prin *a(la) i(uniorum ?) M(auretanorum)*, fie prin *a(larii) i(uniores?) M(auretani)* sau *M(auretaniae)*. Am avea deci una și aceeași unitate, cunoscută sub numele de *vexillarii Africae et Mauretaniae Caesariensis* în diploma de la Cristești din anul 158 (CIL, XVI, 108), *M(auretani) i(uniores?) D(aciae?)* și *a(la) i(uniorum?) M(auretanorum)* pe ștampilele de la Tibiscum și însfîrșit *n(umerus) Mauret(anorum) Tibiscensium* în inscripția CIL, VIII, 9368=20944, din Caesarea Mauretaniei⁴⁴. Ar fi deci o unitate formată din *equites* și *pedites*, fenomen cunoscut la aceste trupe cu nume atît de diferite, care în a doua jumătate a sec. II sau în sec. III primesc calitatea de *numeri*. O formație de *alarii* la Tibiscum era de altfel necesară și deci explicabilă.

Schimbarea de nume, pentru unitățile din această ultimă categorie de trupe auxiliare, nu este ceva neobișnuit în Dacia. Pînă a obține calificativul de *numeri* ele puteau primi denumiri dintre cele mai variate. Astfel unitatea auxiliară, care se va stabili la Germisara după cucerirea Daciei⁴⁵, în diploma din anii 103/106 (CIL, XVI, 54), cînd încă se afla în Moesia Superior, poartă numele de *pedites singulares Britannici*, apoi în celelalte diplome, cînd se afla în Dacia, din 17 febr. 110 (CIL, XVI, 57) *pedites singulares Britannici*, din 2 iul. 110 (CIL, XVI, 163) *pedites Britannici*⁴⁶; în inscripțiile de la Germisara: *n(umerus) Brit(annicorum)*⁴⁷, *n(umerus) s(ingularium) B(ritannicorum)*⁴⁸, *n(umerus) s(ingularium) Brit(annicorum)*⁴⁹ și *n(umerus) s(ingularium) p(editum) B(ritannicorum)*⁵⁰; pe ștampilele de la Germisara: *s(ingulares) p(edites) B(ritannici)*, *n(umerus) p(editum) s(ingularium)*, *n(umerus) B(ritannicorum)* și *n(umerus) s(ingularium) B(ritannicorum)*⁵¹. La fel pentru unitatea illyrică din Dacia, cu garnizoana la Brincovenești, care în diploma din 22 mart. 129 (CIL, XVI, 75) este *vexillatio equitum Illyricorum*, care în diploma din 13 dec. 140 s-a devinut *numerus equitum Illyricorum*⁵², în inscripții însă *n(umerus) Illyricorum*⁵³, *numerus equitum electorum ex Illyrico*⁵⁴ și *ala I Illyricorum*⁵⁵; pe țigle apare însă ștampila AL N ILYR⁵⁶, citită fie *al(a) n(ova ?) Il(l)yr(icorum)*⁵⁷ fie mai curînd *al(a) n(umeri) Il(l)yr(icorum)*⁵⁸.

În afara celor trei ștampile de la Tibiscum, discutate mai sus, în Muzeul din Lugoj se păstrează un fragment de țiglă cu ștampila TLV, cu T+L în ligatură (fig. 1), cu indicația că obiectul a fost aflat în ruinele acestei așezări romane. Nu avem nici o informație dacă alte țigle cu asemenea ștampilă au fost sau nu aflate în săpăturile de la Tibiscum în anii din urmă. S-a propus lectura *t(egulae) l(egionis) V (?)*⁵⁹ pentru această ștampilă; dar s-a arătat imposibilitatea unei asemenea lecturi⁶⁰. Din desenul ștampilei se poate vedea că de fapt T este legat de L în așa fel încît prima literă poate avea valoare și de T și de F. În consecință ștampila se poate citi *T(itus) L(———) V(———)* sau mai degrabă *T(itus) Fl(avius)*

⁴⁴ Dacă *vexillarii* — — — — *Mauretaniae Caesariensis* din diploma de la Cristești (CIL, XVI, 108) devin *M(auretani) i(uniores?) D(aciae?)* și *a(la) i(uniorum?) M(auretanorum)* în ștampilele de la Tibiscum și apoi *n(umerus) Mauret(anorum) Tibiscensium* în inscripția CIL, VIII, 9368 = 20944 din Caesarea Mauretaniei, nu putem face nici o deducție cu privire la *vexillarii Africae* din aceeași diplomă. S-ar putea ca ei să fie întru totul asimilați cu *Mauretani*, sau poate în cele din urmă să formeze o *cohors Afrorum*, deoarece dintr-o inscripție se cunoaște un *praefectus cohortis Afrorum in Daciam* (CIL, VI, 3529) pe la sfîrșitul sec. II sau începutul sec. III; totuși cu greu s-ar putea admite o asemenea transformare.

⁴⁵ N. Gostar, *Sargetia*, III, 1956, p. 74 și urm.

⁴⁶ C. Daicoviciu, *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 333—336.

⁴⁷ CIL, III, 1396 = ILS, 2630.

⁴⁸ *Materiale*, I, 1953, p. 756.

⁴⁹ *Sargetia*, III, p. 72.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 69.

⁵¹ *Ibidem*, p. 75.

⁵² B. Gerov, *Klio*, 37, 1959, p. 210.

⁵³ CIL, III, 1197; VIII, 9358 = ILS, 2738.

⁵⁴ CIL, XI, 395 = ILS, 2739.

⁵⁵ CIL, VI, 3234 = ILS, 2209.

⁵⁶ CIL, III, 6294 = 8074, 7; Szilágyi, *op. cit.*, pl. XIV, 200.

⁵⁷ Wagner, *op. cit.*, p. 52.

⁵⁸ *ActMuz*, 1956, p. 130; *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 361.

⁵⁹ Borza, *op. cit.*, p. 69, 92.

⁶⁰ C. Daicoviciu, *AISC*, IV, 1941—1943, p. 307.

V(———), o șampilă a unei oficine particulare și nu are nici o legătură cu unitățile militare de la Tibiscum.

O ultimă chestiune referitoare la unitățile militare de la Tibiscum este datarea staționării lor aici. Ar fi posibil ca ridicarea castrului să se fi făcut de soldații legiunii IV *Flavia felix*, a cărei staționare în Banat și în sud-vestul Transilvaniei, în primii ani după cucerire, este acum pe deplin dovedită⁶¹. Se menționează, ca fiind aflată aici, o cărămidă cu șampila acestei legiuni⁶², deși astăzi planează îndoieli, mai cu seamă că în descoperirile din ultima vreme nu figurează o asemenea șampilă⁶³. În ce privește *coh. I Vindellicorum* probabil că la început staționa la Vărădia (Arcidava)⁶⁴, iar la 157 se găsea în castrul de la Tibiscum. După această dată este menționată numai într-o inscripție de la Micia, din anii 198—208, împreună cu alte trupe din diferite garnizoane ale Daciei⁶⁵. N-ar fi însă exclus ca și la această dată unitatea să se afle tot la Tibiscum. În orice caz unitatea nu poate fi identică cu cohorta din inscripția din anii 222—235 din castrul de la Rîșnov⁶⁶, cum încerca să argumenteze A. Alföldi⁶⁷, deoarece toate unitățile din sud-estul Daciei au ținut de Dacia inferior, pe cînd *coh. I Vindellicorum* este cunoscută numai în Dacia superior⁶⁸. Unitatea de *Palmyreni sagittarii*, mai târziu *numerus Palmyrenorum Tibiscensium*, este prezentă la Tibiscum în anul 126⁶⁹. Antroponimele palmyreniene, ca *Aur. Barbarcas* și *Au[r](eliu)s Barsemia*, arată că unitatea se găsea încă aici în sec. III. Acelaș lucru ne arată și inscripția cu numele zeului palmyrenian *Malachbel*, dedicată de unul sau mai mulți *veterani ex optione*, datînd din anii 209—211⁷⁰. *Numerus Mauretanorum Tibiscensium* este sigur atestat la Tibiscum numai spre sfîrșit de sec. II sau început de sec. III. Nu avem dovada dacă *vexillarii Africae et Mauretaniae Caesariensis*, la 158 (data eliberării diplomei) staționau sau nu la Tibiscum. De asemenea nu avem ideie dacă ștampilele MID și AIM sînt mai vechi sau mai noi decît diploma, dar în orice caz ar putea fi anterioare datei cînd unitatea devine *numerus*. Două inscripții cu acest *numerus* se pot data numai în sec. III⁷¹, iar inscripția CIL, III, 1343, de la Micia, unde figurează această unitate, datează între anii 198—208.

Cronologia celor trei unități auxiliare de la Tibiscum se va putea mai bine stabili cînd vom cunoaște nivelul în care au fost găsite materialele de construcție cu aceste ștampe, deoarece săpăturile au dovedit patru faze succesive în castru⁷².

E natural că încercarea noastră de dezlegare a siglelor MID și AIM nu o considerăm ca o soluționare absolută și definitivă. Numai eventuala descoperire a unor noi monumente epigrafice la Tibiscum, de unde să se poată deduce cu mai multă certitudine adevăratul nume al unității înainte de a deveni *numerus*, va putea dovedi în ce măsură poate fi considerată justă sau eronată explicația propusă.

NICOLAE GOSTAR

⁶¹ I. Glodariu, *ActaMN*, III, 1966, p. 429—435; D. Protase, *ActaMN*, IV, 1967, p. 47—70.

⁶² Milleker, *op. cit.*, p. 95.

⁶³ *ActaMN*, IV, p. 57, 61.

⁶⁴ K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau* (Dissert. Bernenses, ser. I, fasc. 3), Berna, 1951, p. 192, datează plăcuța cu inscripția de la Vărădia pe la mijlocul sec. II. După Protase, *op. cit.*, p. 68, această cohortă ar fi construit castrul de la Vărădia și apoi, la începutul domniei lui Hadrian, s-a mutat la Tibiscum; după acad. C. Daicoviciu și H. Daicoviciu, *ActaMN*, IV, 1967, p. 77, cohorta putea fi la Tibiscum după anul 106.

⁶⁵ CIL, III, 1343.

⁶⁶ *Coh. VI nova Cumidavensium Alexandriana* (M. Macrea, *AISeC*, IV, 1941—1943, p. 234 și urm.; C. Daicoviciu, *TransAnt*, 1945, p. 118—119).

⁶⁷ A. Alföldi, *Magyarok és románok*, I (sub red. I. Deér și L. Gáldi), Budapesta, 1943, p. 44.

⁶⁸ A se vedea și argumentele invocate în *ArhMold.*, IV, 1966, p. 180—181.

⁶⁹ C. Daicoviciu, L. Groza, *ActaMN*, II, 1965, p. 135 și urm.

⁷⁰ Gostar, *ArhMold.*, II—III, 1964, p. 299 și urm.

⁷¹ CIL, VIII, 9368 = 20944; III, 12595; Wagner, *op. cit.*, p. 208—210.

⁷² Moga, *op. cit.*, p. 433.

DIE MILITÄREINHEITEN IM RÖMISCHEN LAGER VON TIBISCUM

(Zusammenfassung)

Einige Inschriften aus Dazien und eine aus Mauretanien (Mauretania Caesariensis) bezeugen in Tibiscum einen *numerus Palmyrenorum Tibiscensium* (CIL, III 7999, 14216; *AnnÉp*, 1914, 102; *ActaMN*, II 1965, p. 135—138) und einen *numerus Mauretanorum Tibiscensium* (CIL, III 1343, 12595; VIII, 9368=20944). Der *numerus Mauretanorum* scheint mit der Truppe *vexillarii Africae et Mauretaniae Caesariensis* aus dem Militärdiplom CIL, XVI 108, von 158 aus Dacia Superior identisch zu sein. Wahrscheinlich erscheint der Namen derselben Truppe auf mehreren Ziegelstempeln aus dem Lager von Tibiscum mit den Anfangsbuchstaben M I D und A I M. Für die erste Signatur wird die Ergänzung *M(auretani) i(uniores) D(aciae?)* und für die zweite *a(la) i(uniorum?) M(auretanorum)* vorgeschlagen. Folgender Ziegelstempel C I V, ebenfalls aus Tibiscum, wurde *c(ohors) I V(indelicorum)* ergänzt und bezieht sich auf eine Einheit, die 110 in Dacia (CIL, XVI, 165) und 144 und 156 oder 157 in Dacia Superior (CIL, XVI 90, 107) angetroffen wird.

Das Militärdiplom CIL, XVI 107 von Tibiscum wurde einem Veteranen aus dieser Auxilia verliehen. Der Ziegelstempel T L V (T + L in Ligatur) dürfte das Erzeugnis einer privaten Werkstatt sein und könnte T(itius) L(...) V(...) oder eher T(itus) FL(avius) V(...) ergänzt werden.

MONUMENTE SCULPTURALE ROMANE DIN NAPOCA

Lucrările edilitare și descoperirile întâmplătoare din Cluj, căci cercetări arheologice sistematice nu s-au putut efectua decât restrâns în anul 1963¹, au scos la iveală un număr mare de monumente epigrafice și sculpturale din epoca romană. La mulțimea pieselor cunoscute — și a căror strângere într-un corpus² ar fi deosebit de utilă — se adaugă câteva monumente din Napoca — prezentate în articolul de față —, care, descoperite în prima jumătate a secolului al XX-lea, au rămas inedite, deși unele dintre ele constituie dovezi ce atestă existența unui atelier de pietrărie în marele centru urban al Daciei Prolissensis. Problema de altfel a fost discutată într-o oarecare măsură în studiile de specialitate³. Sînt, în afară de sarcophagele⁴ și diferitele vestigii arhitectonice (coloane, capiteliuri)⁵, următoarele piese sculpturale păstrate în lapidarul roman al Muzeului de Istorie Cluj:

1. *Pilastru* (fig. 1a-b)⁶, din calcar, descoperit la începutul secolului XX probabil în Piața Libertății⁷. Piesa, conservată fragmentar (se păstrează în întregime cîmpul sculptural superior și patru bucăți din cel inferior), a fost reconstituită, iar întregirea ornamentului în relief s-a făcut prin desen (în fig. 1b părțile lipsă au fost hașurate). Înălțimea monumentului este de 280 cm, lățimea de 58,8 cm. Partea anterioară a piesei sculpturale — pe care se găsesc elementele figurative — are o lățime de 38,8 cm și grosime de 15,5 cm; este încadrată de un chenar dublu (lat de 7 cm) și divizată la mijloc de o bandă (înaltă de 4,5 cm). Spatele piesei, applatizat, se încadra într-un zid. În cele câteva găuri din părțile laterale se prindeau canaturile porții.

Cele două registre centrale (cel de sus are înălțimea de 115 cm, cel de jos de 128 cm) sînt împodobite cu motive sculpturale, reliefate cu 3 cm în afara suprafeței plane a piesei. În partea superioară se observă un vrej de viță de vie (al cărui vîrf se pierde în cîmpul cadrului), cu frunze, doi ciorchini de strugure și cîțiva cîrcei, compoziție ce se desprinde dintr-un mînunchi de frunze de acant.

Reconstituirea registrului inferior al pilastrului s-a făcut pe baza fragmentelor păstrate (fig. 1b), obținîndu-se un decor aproape identic cu cel din partea de sus a monumentului, exceptînd doar faptul că vrejul de viță răsare din gura largă a unui vas cu două toarte. Aceste elemente decorative (vrejul de viță de vie, ciorchinii de strugure, frunzele de acant etc.) sînt des întîlnite în arta romană a secolelor II—III⁸.

¹ I. Mitrofan, în *ActaMN*, I, 1964, p. 206, nr. 6, fig. 7, p. 209 și nota 27.

² Despre unele monumente din Napoca descoperite mai de mult, astăzi dispărute: E. Jakab, *Kolozsvár története*, I, Buda, 1870, p. 116 sqq.

³ Dintre studiile mai recente care au atins tangențial această problemă, vezi A. Bodor, în *OmD*, 1960, p. 44 și 47.

⁴ Despre sarcophagele mai vechi aflate în Cluj: N. D. Covaciu, în *ACMIT*, I, 1926—1928, p. 220—223; O. Floca, în *Sargelia*, II, 1941, p. 13—19; A. Bodor, în *OmD*, 1960, p. 47, iar despre descoperirile mai noi: *ActaMN*, I, 1964, p. 208, nr. 13.

⁵ Numeroase capiteliuri și coloane romane se păstrează în lapidarul roman al MuzIstCluj.

⁶ Nr. inv. IN. 21618.

⁷ Informație de la prof. M. Macrea.

⁸ Asemenea ornamente se pot vedea pe câteva monumente provenite din Dacia. Printre ele amintim patru coranamente funerare în formă de trunchi de piramidă arcuită de la Apulum și unul probabil de la Germisara. Am utilizat articolul pe care prof. H. Daicoviciu a avut amabilitatea de a ni-l pune la dispoziție: *Coronamentele în formă de trunchi de piramidă arcuită pe teritoriul provinciei Dacia*, sub tipar la *Apulum*, VII, în care se ocupă de acest tip de piese sculpturale.

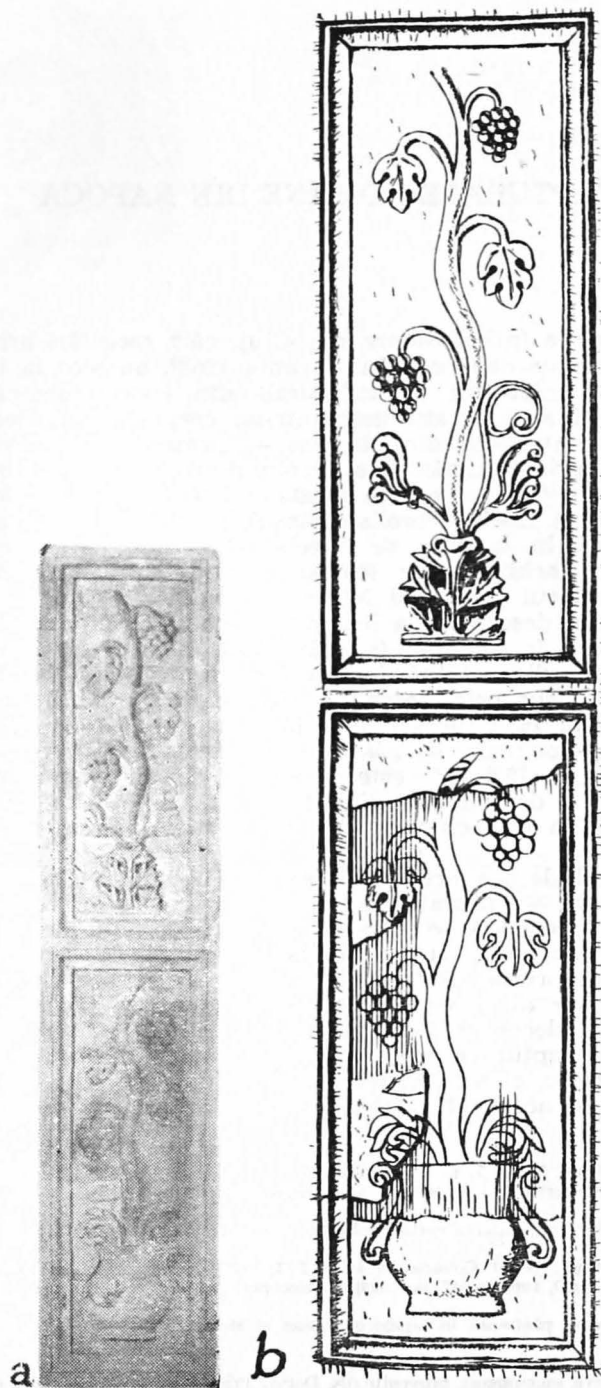

Fig. 1a—b. Pilastru de poartă (Cluj).

Fig. 2. Pilastru de poartă
(publicat de A. Buday).

Ca element arhitectonic pilastrul descoperit în Piața Libertății din Cluj are analogii cu o altă piesă din Dacia (fig. 2), al cărei loc de proveniență este necunoscut. Ea se păstrează de asemenea în lapidarul roman al cunoscutului muzeu transilvănean. Monumentul cu interesante reprezentări mitologice în partea centrală avea în registrul de sus înfățișați pe zeul *Dionysos-Bacchus*, pantera și vrejuri de viță de vie, iar în cel de jos pe *Hercules* (stînga) și zeul *Mercurius* (dreapta)⁹. Cu această ocazie, considerăm că unele precizări în legătură cu terminologia și definirea rolului ce l-au avut acești pilaștri într-un cadru arhitectonic dat sînt binevenite.

A. Buday, ocupîndu-se de stilul cu scene mitice, crede că el ar fi îndeplinit funcția de *antae* (ung. ajtófé¹⁰), care înseamnă „ușor de ușă”. Dar cuvîntul *antae* designează un element arhitectonic alcătuit din piloni patrulateri care decorează și fortifică extremitățile unui perete, desîntîlnit la templele grecești și romane, în special în compunerea pereților laterali ai „capelei sacre”, fiind

prelungiți pînă la fațada clădirii¹¹. Pilaștrii au mai fost întrebuințați la ornamentarea caselor particulare¹² sau a mausoleelor, ca de pildă cele două piese din Roma (în Muzeul Lateran), provenite de la mormîntul familiei *Hateria* (fig. 3a-b)¹³. Acești pilaștri funerari ca formă și dimensiuni, fără însă a avea o porțiune care să se încastreze în perete, sînt asemănători cu piesele descoperite în Dacia. Dar în provincia nord-dunăreană astfel de monumente sepulcrale grandioase deocamdată nu se cunosc. Avînd în vedere faptul că cei doi pilaștri din Muzeul de Istorie Cluj au fost angajați în masa unei zidării, din care se detașează jumătate, că au dimensiuni mari și prezintă în părțile laterale găuri în care se fixau canaturile ușii, credem că nu greșim considerîndu-i ușorii unui edificiu (care însă nu poate fi o

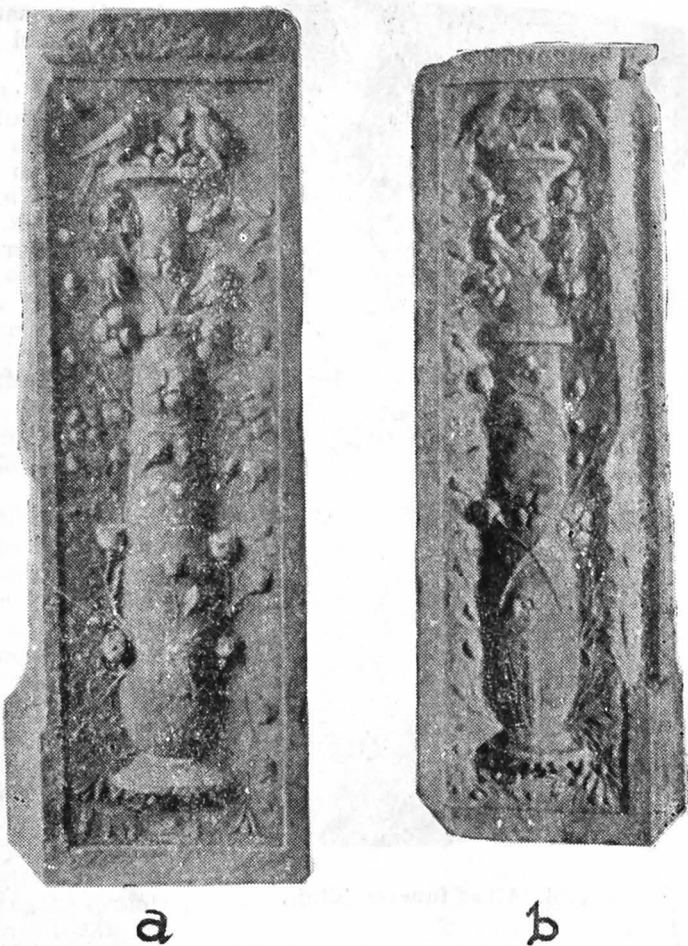

Fig. 3a—b. Pilaștri de la mormîntul familiei *Hateria* (Rom.).

⁹ A. Buday, în *DoljCluj*, VII, 1916, p. 81 sqq., fig. 22. Monumentul mai este amintit de A. Bodor, în *Studia*, ser. IV, fasc. 1 *Historia*, 1960, p. 32 și nota 44, fig. 6; *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 217 și nota 42, fig. 9.

¹⁰ *DoljCluj*, VII, 1916, p. 81.

¹¹ DA, I, p. 280.

¹² DA, I, p. 282.

¹³ R. Cagnat, V. Chapot, *Manuel d'archéologie romaine*, I, Paris, 1916, p. 551, fig. 302.

Fig. 4. Altar funerar (Cluj).

șează momentul în care fiara întăritată este gata să-și apere prada de un dușman nevăzut. Execuția piesei este reușită, detaliile anatomice ale animalului fiind scoase în evidență de artist.

4. *Fragment statuar* (fig. 6)¹⁸, din calcar gălbui, descoperit împreună cu monumentele nr. 2 și 3. Are înălțimea de 60 cm, lățimea maximă de 40 cm, grosimea de 16 cm. Piesa sculpturală a fost ruptă în trei bucăți, acum restaurată. Statuia reprezintă un bărbat tânăr, nud (capul distrus), care ține în mîna stîngă, făcută căuș, niște fructe. În jurul încheieturii mîinii se observă restul unui veșmînt. Celălalt braț al personajului lipsește de la umăr. Centrul de greutate al trupului este plasat pe piciorul stîng (păstrat doar pînă la mijlocul gambei), iar piciorul drept (numai coapsa a rămas) este puțin îndoit și adus în față. Identificarea personajului este dificilă. Deși fructele pe care tînărul le ține în mînă ar putea indica pe *Priapus*, credem că proporțiile reduse ale organelor genitale sînt un indiciu pentru a nu considera sculptura ca reprezentînd această divinitate a fecundității.

Execuția piesei este destul de greoaie, cu accentuată notă de primitivism.

*aedicula*¹⁴, din cauza înălțimii mari a pi-laștrilor), sau a unei case particulare. În acest caz ei au rol nu de *antae*, cum presupunea A. Buday, ci de *postis*¹⁵.

2. *Altar funerar*, simplu (fig. 4)¹⁶, din calcar de culoare gălbuie, găsit în punctul unde strada Gheorgheni (fostă Oășanu) se întretaie cu strada Amurgului, în dreptul imobilului nr. 21. Dimensiuni: 125 × 57 × 57 cm. Starea de conservare este foarte bună. Latura centrală prezintă în partea superioară un fronton împodobit cu acrotere și cu un motiv floral, care are în mijloc o rozetă. În cîmpul inscripției apar doar literele *D(is) M(anibus)*, de 13 cm înălțime, îngrijit incizate. Piesa face parte din categoria monumentelor expuse spre vînzare, lucru dovedit de spațiul mare gol din cîmpul inscripțional, acolo unde ar fi trebuit să se insereze textul epitafului comandat și care din motive necunoscute n-a mai fost cu pu-tință să fie incizat.

3. *Leu funerar* (fig. 5)¹⁷, din calcar gălbui, aflat în același loc cu altarul descris mai sus. Dimensiuni: înălțimea 115 cm, lățimea 147 cm, grosimea 22 cm. Monumentul rupt în două a fost restaurat. Spatele nu este prelucrat, piesa se fixa în perete. Pe un postament oblic, înalt de 10 cm, animalul este spre dreapta, culcat pe burtă, cu capul spre privitor; gura larg deschisă, limba lungă (vopsită cu miniu) atîrnă. Sub laba dreaptă anterioară se găsește capul unui bovideu, îndreptat în sus. Scena sculpturală înfățișează

¹⁴ *DolgCluj*, VII, 1916, p. 83.

¹⁵ Vezi s.v. *postis*, în *Dicționar latin-român*, București, 1962; DA, III, p. 607.

¹⁶ Nr. inv. IN. 39.

¹⁷ Nr. inv. IN. 1300. Fotografia monumentului vezi în Șt. Pascu, I. Pataki, V. Popa, *Clujul. Ghid istoric*, Cluj, 1957, fig. 2.

¹⁸ Nr. inv. IN. 40.

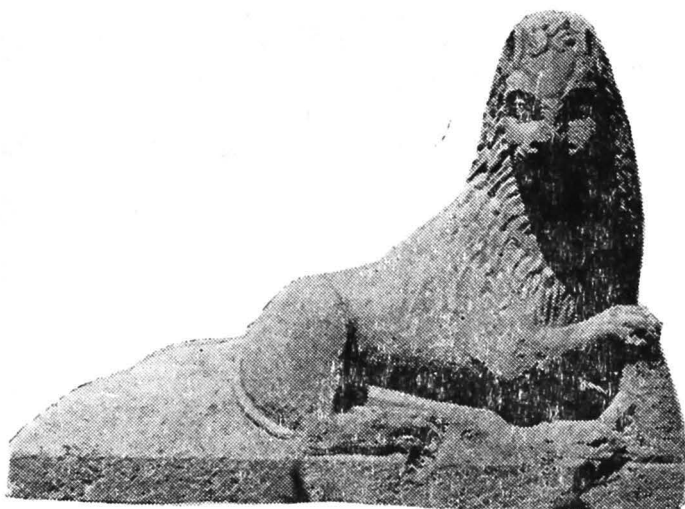

Fig. 5. Leu funerar (Cluj).

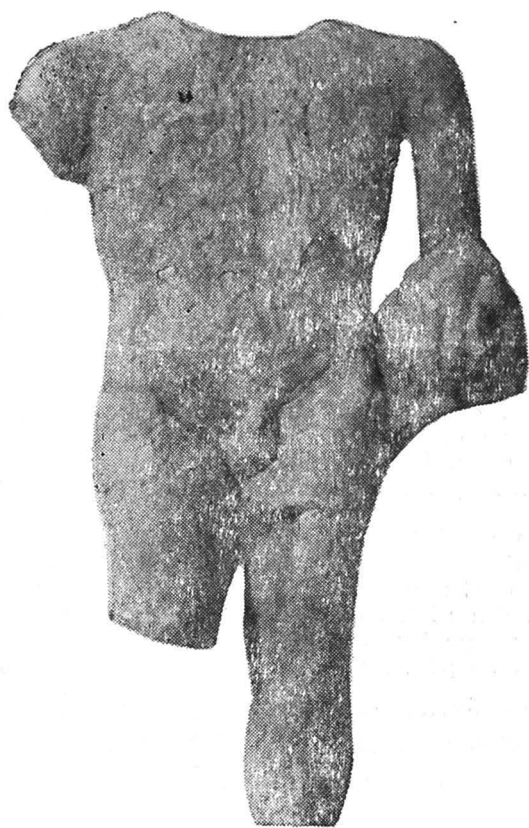

Fig. 6. Fragment statuar (Cluj).

Fig. 7. Statuie feminină acefală (Cluj).

5. *Statuie acefală* (fig. 7)¹⁹, din piatră calcaroasă de culoare gălbuie, găsită în strada Émile Zola (fostă General Neculcea), cu ocazia lucrărilor de fundație a clădirii Telefoanelor. Dimensiuni: înălțime 117 cm, lățime 45, soclul: înălțime 10 cm, lungime 45 cm, lățime 35 cm. Piesa prezintă peste tot urme accentuate de eroziune.

Statuia, fracturată în două și restaurată, înfățișează o femeie îmbrăcată într-o *palla*, cu falduri bogate, care îi înveșmintează trupul de la gît pînă la pămînt. Virfurile încălțămintei ies de sub această haină. Sub sîni se vede un cordon. Peste umeri poartă o *chlamys* care îi acoperă spatele, fiind apoi petrecută în față peste mijloc, iar marginile ei atîrnă peste mîna stîngă a personajului. Brațul drept este complet rupt. Această statuie este de tipul celor întîlnite la Turda²⁰.

6. *Fragment arhitectonic sculptural* (fig. 8), din calcar, descoperit în Cluj²¹. Dimensiuni: 65 × 77 × 35 cm. Partea superioară a piesei este retezată, iar spatele aplătizat. Starea de conservare este bună.

Fig. 8. Fragment arhitectonic sculptural (Cluj).

Pe o bordură, care se detașează cu 15 cm din masa blocului, se vede în dreapta un basorelief reprezentînd bustul unei femei, cu fața parțial distrusă. Din fizionomie se păstrează doar ochii mari, obrații rotunzi și rădăcina nasului. Pe gît are un colier gros. Îmbrăcămintea este compusă dintr-o haină pînă la gît, foarte drapată. Capul este acoperit cu un văl gros, tivit, care atîrnă peste umeri și ale cărei margini stîngi sînt ținute de femeie în mîna dreaptă, brațul fiind îndoit la piept. Acest văl seamănă foarte mult cu o broboadă. Îmbrăcămintea care nu pare a fi romană poate constitui un indiciu ca personajul feminin reprezentat să întruchipeze o localnică.

În partea inferioară, sub bordură, piesa prezintă cîteva praguri oblice, care ne fac să credem că acest fragment sculptural putea să fie un coronament de monument, sau un element arhitectonic în genul unei metope.

7. *Fragment de stelă funerară* (fig. 9)²², din piatră calcaroasă gălbuie, descoperit cu ocazia săpării unei fundații de imobil de pe Bulevardul Lenin nr. 6²³. Dimensiuni: 85 × 90 × 16 cm. Din stela originală se păstrează doar partea de sus ornamentată, cîmpul inscripției fiind rupt.

Un chenar lat de 3 cm înscris în registrul superior cîte un *genius* funerar în zbor, plasați simetric în stînga și în dreapta, cu fața spre privitor, îmbrăcați în

¹⁹ Nr. inv. IN. 1354a-b.

²⁰ *ProblMuz*, 1964, p. 27, nr. 14, fig. 14, p. 27, nr. 15, fig. 15.

²¹ Nr. inv. IN. 44. Inventarul nu precizează locul descoperirii în Cluj a piesei.

²² Nr. inv. IN. 7697.

²³ Fragmentul este amintit de N. Vlăsa, în *ActaMN*, II, 1965, p. 36 și nota 63.

Fig. 9. Fragment de stelă funerară (Cluj).

haine lungi și strânse peste mijloc. Ei prind cu mâna stângă și respectiv dreaptă o *corona* din frunze de laur, cu o rozetă în mijloc și care este prinsă de o *taenia*, după cum se poate vedea în partea inferioară a coroanei, unde panglica este petrecută în jurul ornamentului vegetal de șase ori. În celelalte mâini personajele țin în sus, spre spate, câte o coroană mai mică. Jos, în fața lor, se află culcați pe burtă, lateral, câte un leu funerar cu limba scoasă.

În centrul registrului inferior este o nișă înconjurată de o coroană din frunze de laur și un chenar rotund. Medalionul funerar prezintă un grup familial. În stînga se găsește o femeie, avînd fața deteriorată, într-o *tunica*, cu tiv în jurul gîtului și falduri numeroase, care are peste umeri o *palla* ale cărei margini se împreunează deasupra pieptului. În dreapta este un bărbat (capul complet distrus), îmbrăcat într-un *sagum*. Jos, între cei doi părinți se observă capul unui copil. În partea superioară medalionul e încadrat de câte un delfin cu coada în sus.

8. *Statuie fragmentară* (fig. 10), din calcar, înfățișîndu-l pe *Hercules*, descoperită împreună cu bucăți de chenar dintr-o inscripție, țigle și cărămizi romane, datorită unor lucrări edilitare din centrul orașului Cluj, pe locul actualelor peluze de flori din fața statuii lui Matei Corvin²⁴. Dimensiuni: înălțime 25 cm, lățime 21,5 cm, grosime 12 cm.

Eroul mitic, cu capul și picioarele lipsă (din cel drept se păstrează doar coapsa), se sprijină sub brațul stîng de măciuca noduroasă, acoperită lateral de blana leului din Nemea. Brațul drept, în poziție de odihnă, este dus la spate, în pumn ținînd un obiect rotund de forma unui măr.

Statuia vădește un deosebit gust artistic, părțile mușchiuloase ale corpului ieșind în evidență.

Dintre recente monumente romane descoperite pe teritoriul orașului Cluj, semnalăm un capitel compozit și un coronament funerar în formă de con de pin, găsiți în vara anului 1967 cu ocazia construirii noii clădiri a Arhivelor Statului-Filiala Cluj, de pe strada Mihail Kogălniceanu, nr. 6²⁵.

*

²⁴ Informație N. Vlăsia.

²⁵ Lucrările de construire a noii clădiri au fost permanent supravegheate de către un colectiv compus din I. Mitrofan, P. Gyulai și Fr. Pap de la MuzIstCluj. Informație de la P. Gyulai.

Fig. 10. Statuie fragmentară înfățișând pe Hercules (Cluj).

Avînd la dispoziție un material documentar suficient, vom încerca să arătăm că ipoteza existenței unui atelier de pietrărie în Napoca se bazează în primul rînd pe descoperirea unor piese semifinite. Este vorba de mulțimea de *arae* anepigrafe²⁶, de altarul funerar cu inscripția *DM*, care aștepta cumpărătorul (vezi monumentul descris la nr. 2) și în sfîrșit de cele cîteva fragmente de sarcofage romane semiprelucrate, găsite în vara anului 1967 în fundația zidului de incintă medieval al cetății Clujului, cu prilejul construirii noii clădiri a Centralei Telefonice²⁷. Ba mai mult, abundența monumentelor provenite din Napoca duce la concluzia că practic era imposibil ca ele să fi fost confecționate într-un singur atelier de pietrărie și ca urmare putem admite ipoteza ca în orașul antic de pe malurile rîului Someș să fi existat mai multe ateliere de acest gen. De altfel nici nu este de conceput ca cel mai important centru urban din Dacia Porolissensis, care devine *colonia* pe timpul lui *Marcus Aurelius* sau *Commodus*²⁸ să fie lipsit de astfel de oficine. De asemenea, în apropierea Clujului sînt cariere de piatră calcaroasă²⁹ — tocmai materialul din care au fost confecționate piesele epigrafice și sculpturale provenite din Napoca — exploatate din plin încă din epoca romană, cum sînt cele de la Gura Baciului³⁰, Suceag³¹, Gilău³², astfel că și problema identificării locurilor de unde se extrăgea roca pentru prelucrare este rezolvată. Mai puțin verosimilă ni se pare ipoteza ca piatra să fi fost adusă din carierele de la Turda³³, fiindcă cele

²⁶ Cîteva dintre altarele anepigrafe au fost publicate de I. Mitrofan, în *ActaMN*, I, 1964, p. 199, fig. 2 și p. 207.

²⁷ Informația o deținem de la colegul P. Gyulai care împreună cu N. Edroiu de la Facultatea de istorie a Universității Clujene au supravegheat lucrările de construcție.

²⁸ Pentru *colonia Aurelia Napoca*, vezi CIL, III, 963 = 7726; CIL, VI, 269. Pentru titlul de *Colonia Napoca* sau *colonia*, vezi CIL, III, 865 datată între anii 185–192, cf. M. Fluss, s.v. *Napoca*, în RE, XVI, col. 1694.

²⁹ Mulțumim în mod deosebit prof. Șt. Ferenczi căruia îi datorăm explicația naturii calcarului din carierele din împrejurimile orașului Cluj, ca fiind straturi eocene de tip *Hoia*.

³⁰ K. Torma, *A limes dacicus felső része*, Budapesta, 1880, p. 21; A. Bodor, în *Studia*, ser. IV, fasc. 1 Historia, 1960, p. 26; *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 211; I. Mitrofan, *op. cit.*, p. 213.

³¹ V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, p. 42; A. Bodor, în *OmD*, 1960, p. 47.

³² A. Bodor, în *OmD*, 1960, p. 47.

³³ V. Christescu, *op. cit.*, p. 42.

Fig. 11. Relief votiv (Stolna).

din împrejurimile Clujului erau în măsură să satisfacă necesitățile urgente ale oficinierilor din Napoca.

Dar o bună funcționare a unui sau a unor ateliere presupune o riguroasă organizare a lor, de unde n-ar fi exclusă posibilitatea ca meșterii lapicizi din Napoca să fi fost asociați într-un *collegium lapicidarum* — asemănător celui de la Micia³⁴ —, e drept încă neatestat epigrafic aici.

Stilul unor monumente napocense pune în fața cercetătorilor istoriei artei romane o serie de probleme referitoare la tehnica prelucrării pietrei, la concepția artistică comună a meșterilor. Desigur trebuie să fi existat în capitala Daciei Porolissensis o școală de sculptură, cu un „stil”³⁵ bine conturat, care să influențeze prin stilistica și modelele sale atelierele locale din împrejurimi. Din aceste oficine ale Napoei au ieșit unele opere, demne a sta alături de cele mai remarcabile vestigii sculpturale ale antichității romane provinciale. Ne referim spre exemplu la peretele lateral al unei *aedicula*, reprezentînd o „tînără pereche”³⁶, la basorelieful zeului *Priapus*³⁷, la fragmentul de stelă cu medalion funerar și călăreți³⁸ etc. De altfel considerăm că tot aici se lucrau și o serie de monumente figurate, descoperite în cîteva localități din apropierea orașului Cluj. Într-un atelier mărginaș nu era posibil să se fi executat sculpturi superioare din punct de vedere artistic, ca de pildă relieful găsit la Gilău, înfățișîndu-l pe *Apollo* într-o curioasă ipostază a „Cavalerului trac”³⁹, ci să fi fost confecționate o serie de piese sculp-

³⁴ *Ibidem*, p. 82; A. Bodor, în *Omd*, p. 47.

³⁵ A. Bodor, în *Omd*, p. 44 și p. 47; L. David, V. Pintea, în *ActaMN*, III, 1966, p. 462.

³⁶ J. F. Neugebauer, *Dacien*, Brașov, 1851, p. 227, nr. 22; R. Münsterberg, J. Oehler, în *JÖAI*, V, [1902, Bbl. col. 96, fig. 20; Gr. Florescu, în *EDR*, IV, 1926–1927, p. 82, fig. 5; A. Bodor, în *Omd*, p. 45 sqq., fig. 5.

³⁷ Manuscrisul lui Lugosi Fodor András despre antichitățile din Transilvania, în Biblioteca Centrală Universitară din Cluj, Secția manuscrise, mss. 754, vol. I–VIII; A. Buday, în *DolgCluj*, VII, 1916, p. 167 sqq., fig. 14; C. Pop, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 491 sqq., fig. 4–5.

³⁸ *JÖAI*, V, Bbl. col. 94 sqq., fig. 19; *EDR*, IV p. 100, fig. 34.

³⁹ A. Buday, în *DolgSzeged*, II, 1926, p. 9 sqq., fig. 2; I. I. Russu, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 101, are dubii în privința ipostazei de „cavaler trac” a lui *Apollo*.

Fig. 12. Cap bacchic fragmentar (Cluj).

tehnică este deci familiară meșterilor lapicizi din marile centre de prelucrare a pietrei în Dacia, deci și celor din Napoca. Spre exemplificare prezentăm un nou monument cu aceleași caracteristici, dar de alt tip. Este vorba de capul fragmentar al zeiței *Libera*⁴⁰ — fig. 12 (despre care noi înclinăm să credem că îl reprezintă pe *Liber Pater*, datorită vigoriei capului statuar)⁴¹, descoperit în anul 1959 cu ocazia restaurării bisericii franciscanilor din Cluj, care are de o parte și de alta a urechilor câte un ciorchine de strugure, acoperit cu o frunză de viță cu baza lobilor trepanați (vezi fig. 12).

Cu această ocazie găsim nimerit să arătăm că știind locul de descoperire a două monumente (pilastrul descris mai sus, nr. 1 și fragmentul sculptural legat de cultul lui *Dionysos-Bacchus*) din cele trei, care reprezintă un astfel de decor vegetal cu detaliu particular, credem că nu greșim a localiza tot în Cluj și pilastrul de care s-a ocupat A. Buday și a cărui proveniență nu o cunoștea⁴². El poate fi considerat un produs de execuție superioară al unui atelier de pietrărie din Napoca.

Particularitățile de ordin stilistic, ornamentarea și tehnica executării unor detalii de pe monumentele sculpturale napocense pot constitui un punct de plecare

turală într-o tehnică și într-un stil mai primitiv, ca în genul *plăcii votive* (fig. 11)⁴⁰, inedită, aflată la Stolna (jud. Cluj).

Fragmentul de relief din calcar gălbui, destul de aplatizat, cu dimensiunile: 45 × 50 × 12 cm, înfățișează într-un chenar oblic, lat de 6 cm, un grup de cinci fecioare (cele din partea stângă i s-a păstrat doar capul, aici fiind ruptura piesei), privite frontal, cu cosițe ce atârnă pe umeri în două bucle, îmbrăcate în veșminte lungi, prinse peste mijloc. Toate se țin de mâini, sugerând parcă o *saltatio*. Placa are spatele nelucrat, iar în găurile de pe corpul piesei se introduceau cuie care o fixau de perete. Monumentul prezintă interesante analogii cu tăblițele votive din R. P. Bulgaria, de la Sliven⁴¹, Brezovo⁴² și Malko-Drjanovo⁴³.

Referindu-ne la stilul monumentelor din Napoca, o atentă analiză a celor doi pilaștri din lapidarul roman al Muzeului de Istorie a Transilvaniei (vezi monumentul nostru nr. 1 și cel de care s-a ocupat A. Buday), permite remarcarea unei particularități interesante a ornamentului vegetal în formă de vrej de viță de vie, ale cărei frunze prezintă la baza lobilor niște adâncituri, sub forma unor puncte, obținute prin sfredelirea pietrei (vezi fig. 1-ab și 2).

Observația este se pare generală pentru piesele sculpturale originare din Dacia, care au ca ornament vegetal frunza viței de vie. Această

⁴⁰ Nr. inv. IN. 298.

⁴¹ L. Botușarova, în *Godišnik Plovdiv*, 1954, fig. 3.

⁴² *Ibidem*, fig. 5.

⁴³ *Ibidem*, fig. 14.

⁴⁴ A. Bodor, în *Studia*, ser. IV, fasc. 1 Historia, 1960, p. 26 sqq. și nota 4, fig. 1–3; *Dacia*, N. S., VII, 1963, p. 211 sqq. și nota 2, fig. 1–3.

⁴⁵ C. Pop, Z. Milea, în *ActaMN*, II, 1965, nota 55.

⁴⁶ A. Buday, în *DolGCluj*, VII, 1916, p. 81.

în formularea unor teorii — bazate pe o minuțioasă studiere a materialului — privind trăsăturile caracteristice, proprii, ale metodelor de lucru folosite în cadrul atelierelor de piatrărie — și de ce nu? — ale școlii de sculptură din Napoca.

C. POP

MONUMENTS SCULPTURAUX ROMAINS DE NAPOCA

(Résumé)

On décrit et on interprète un nombre de 8 monuments sculpturaux romains, inédits, découverts à Napoca.

L'auteur est amené vers des observations sur le style de trois monuments, qui lui permettent d'identifier tout une manière spécifique, caractéristique au „style Napoca“ en sculpture.

DOUĂ PLĂCI DE LA DROBETA REPREZENTÂND CAVALERII DANUBIENI

Încă din 1958 reluarea săpăturilor de la castrul Drobeta a prilejuit descoperirea unui relief al cavalerilor danubieni. Continuarea săpăturilor avea să aducă, în 1963, descoperirea a încă două fragmente de monument de același gen, găsite ambele în *retentura sinistra*, în pământul recent depus, pe locul unei săpături mai vechi a profesorului Alexandru Bărcăcilă.

1. Primul relief, executat pe o placă de plumb prin stanțare, este împărțit în patru registre și măsoară 8 cm înălțime și 3,6 cm lățime. Nu se păstrează decît jumătatea din dreapta a plăcii. Registrul superior, care împrumută forma triumphiulară a unui fronton delimitat de două linii reliefate, simple, era probabil compus simetric. În colțul din dreapta se distinge un șarpe, iar aproape de ruptură bustul radiat al soarelui. Urmău probabil bustul lunii și al doilea șarpe. În registrul central, de formă aproximativ dreptunghiulară, mărginit de o bară groasă relativ lătită la partea superioară, ca și cînd ar sugera o coloană cu un capitel, se păstrează imaginea unui cavaler cu mantia fluturîndă, schematic redată și cu bonetă frigiană. Deasupra capului calului, luna. În continuare, afectată într-o oarecare măsură de ruptură, imaginea zeiței care ține calul de căpăstru¹. Registrul următor are forma unei *tabula ansata*. Se disting, de la dreapta spre stînga, cele trei pîini, deasupra unei bare orizontale în relief, care ar putea fi corpul dușmanului pe care cavalerul îl calcă în picioare².

Asemenea inversări ale ordinei naturale a prezentării se mai întîlnesc pe tabletele de plumb, de exemplu la Romula, unde imediat sub picioarele calului este figurat șarpele și abia apoi corpul dușmanului învins³. Urmează altarul schematic redat și o imagine fragmentară întreruptă de fractura plăcii, care ar putea fi eventual tripiedul, dar care nu se poate desluși⁴.

Ultimul registru se prezintă ca o fișie dreptunghiulară în care se disting, de la dreapta la stînga, leul (?) mergînd de la dreapta spre stînga, apoi o pasăre spre dreapta, mai degrabă un corb decît un cocoș, în sfîrșit din nou o imagine întreruptă și prea puțin clară⁵.

În ansamblu, piesa se distinge prin stilul rigid al figurilor și prin schematizarea foarte avansată a o serie de trăsături, cum ar fi, între altele, reprezentarea dușmanilor ca niște bare orizontale sau reprezentarea pîinilor ca niște cercuri. Maniera cu totul convențională a mișcării cailor sau tratarea în mici volume adesea liniare, lipsite de legătură, a unora dintre figuri, sînt toate caracteristici ce se regăsesc la mai toate plăcile de metal ale cavalerilor danubieni din Oltenia și îndeosebi de la Romula⁶. În ceea ce privește forma generală a tabletei, ea se deosebește de celelalte prin compunerea liniară a registrelor, reproducînd dispoziția

¹ D. Tudor, *I cavaleri Danubiani*, în *EDR*, VII, 1937, p. 189–356; VIII, 1938, p. 445–448; *OLR*, p. 299–301; *OmD*, p. 519–522; *Dacia*, N. S., IV, 1960, p. 333–362; V, 1961, p. 317–343; *Das Altertum* (Berlin), VIII, 1962, p. 234–243; *Corpus monumentorum religionis Equitum Danubiorum*, 3 vol., Amsterdam, 1968; N. Gostar, *Anuarul Institutului de istorie și arheologie*, Iași, II, 1965 [1966], p. 252; *ActaMN*, IV, p. 95; *RevMus*, 1968, nr. 2, p. 356.

² *EDR*, VII, p. 278 și 283.

³ *EDR*, VII, catalog, nr. 23, pl. II/1.

⁴ *EDR*, VII, p. 283 și 284.

⁵ *EDR*, VII, p. 258, 254 și 262.

⁶ *EDR*, VII, catalog, nr. 22, 23, 26, 27, 29, 30, 32.

Fig. 1. Placă de plumb, de la Drobeta.

generală a unei stele, schemă ce se întâlnește pe o serie de tablete de marmură din Moesia⁷, dar este mai rară în produsele panonice. Asemănarea ei pînă la identitate cu o piesă întreagă de la Orlea demonstrează că pentru ambele piese s-a folosit aceeași matriță și că avem de-a face cu un produs al unui atelier de la Dunărea de jos căruia îi aparțin probabil și tabletele amintite de la Romula, dar care, în cazul piesei noastre, a reproduș un model moesic și nu unul panonic⁸.

2. Al doilea relief este executat pe o placă de marmură, tot fragmentară. El măsoară 11,6 cm înălțime și 12,5 cm lățime. Nu se poate preciza dacă la origine a fost un disc sau o stelă cu marginea superioară arcuită, întrucît îi lipsește partea de jos. Se păstrează aproape integral registrul superior și o parte din registrul al doilea. Din pricina rupturii nu se poate preciza cîte registre avea. În registrul superior, care constituie și registrul principal al piesei, sînt reprezentate sus, imediat sub arc, simetric dispuse de axa plăcii, două proeminente rotunde, turtite, figurînd probabil soarele și luna. Chiar pe axă, zeița reprezentată foarte schematic și cu draperia hitonului sugerată numai printr-o linie adîncită, care ar vrea să indice centura de sub sîni. În partea inferioară a costumului zeitei două bare horizontale par să indice mai degrabă masa rituală, căreia i-ar lipsi picioarele, decît detalii de draperie sau costum⁹. De o parte și de alta a zeitei, cei doi cavaleri cu barbă; ambii ridică mina dreaptă, respectiv stînga, îndoind-o din cot. Cel din dreapta poartă pe cap o bonetă frigiană, iar cel din stînga un coif conic cu apărătoare de ceafă. Se distinge pliul pe care-l face

tunica, îndoindu-se pe spinarea calului. Caii sînt înfățișați stînd, dar încordați, cu gîtul încovoiat. Botul și pieptul cailor acoperă o parte din trupul zeitei. Caii sînt înfățișați, ca și călăreții, în profil riguros, nefiind înfățișate toate membrele, ci numai de pe latura vizibilă a corpului. Coadă lungă e desenată sinuos¹⁰. Între coada și crupa calului la călărețul din dreapta apare o nouă proeminență, probabil indicația acolitului care-l urma pe jos¹¹. Porțiunea corespunzătoare de la cavalerul din stînga este deteriorată; nu se mai distinge nimic. Acest registru este separat de cel de jos de o bară în relief. Din registrul inferior se disting doar două proeminente rotunde, turtite, probabil indicația capetelor a doi din grupul celor trei miști¹².

Lucrat în tehnica obișnuită a discurilor de marmură, relieful prezentat este caracterizat prin adîncirea conturilor cu profil în V, plecînd de la un singur plan, fără diferență de adîncime între fond și figuri. El prezintă numeroase asemănări în ceea ce privește tratarea figurilor, în primul rînd în vederea cailor, stînd, nu în mișcare, și în silueta zeitei, cu un disc de marmură provenind din Transilvania¹³.

⁷ G. Mihailov, *JGB*; T. Ivanov, *Abrittus*.

⁸ *EDR*, VII, catalog, nr. 26.

⁹ *EDR*, VII, catalog, nr. 19.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *EDR*, VII, p. 215-216.

¹² *EDR*, VII, p. 272-274.

¹³ *EDR*, VII, catalog, nr. 19, cf. nr. 55.

Fig. 2. Placă de marmură, de la Drobeta.

Tehnica aceasta, caracteristică pentru discurile și tabletele cavalerilor danubieni, este probabil de origine intracarpatică. În aceste condiții, relieful descris, ca de altfel și cel descoperit în 1958, apare ca piesă de import, produs al unui centru din podișul carpatic, deși, dacă ținem seama de factura mai îngrijită a celui mai vechi, nu neapărat al aceluiași atelier.

Cele două noi reliefuri ale cavalerilor danubieni atestă la Drobeta, odată mai mult, existența unui important centru de cult al acestor divinități sincretiste, probabil de origine locală.

M. DAVIDESCU—R. FLORESCU

DEUX TABLETTES DE DROBETA DES CHEVALIERS DANUBIENS

(Résumé)

Les auteurs présentent deux tablettes fragmentaires de „Chevaliers danubiens“ découvertes au cours du dégagement de la terre récemment déposée d'une ancienne fouille de Al. Bărcăcilă, dans la *retentura sinistra* du castellum romain de Drobeta.

Le premier des reliefs, exécuté sur une plaque de plomb (8×3,6 cm), était divisé en quatre registres verticales, présentant des analogies importantes avec une pièce de Orlea. Il y a des ressemblances assez remarquables surtout quant à la composition et l'iconographie.

D'après le style, à figures rigides, schématisme avancé, mouvement conventionnel, etc., le relief s'inscrit dans une certaine série de représentations similaires, fréquemment rencontrée en Olténie. Précisément par ce fait il pourrait être le produit d'un atelier local.

Le deuxième relief, disque ou stèle-tablette avec le bord supérieur arqué, en marbre (11,6×12,5 cm), était aussi divisé en registres. On peut encore en distinguer deux. Le relief plat, à modelée pauvre, le schématisme avancé des figures, la technique de la „taille“ de la pierre, sont des caractères spécifiques pour une série entière, dont on rencontre des exemplaires dans toute la Transylvanie du sud.

La pièce présente des ressemblances poussées jusqu'à l'identité avec un disque de Transylvanie. C'est pour ça qu'on lui attribue une origine locale.

On distingue donc deux séries de pièces, provenant des deux centres, toutes les deux situées en Dacie.

En rapportant les nouvelles découvertes à d'autres pièces connues auparavant on peut même avancer l'hypothèse de l'existence des plusieurs ateliers dans chacun de ces centres.

NOTE ASUPRA ARTEI ROMANE PROVINCIALE

Pe marginea cărții prof. J. M. C. Toynbee

După cel de-al doilea război mondial, cercetările de istoria artei antice se orientează, îndeosebi, spre arta romană provincială. Studiarea ei a fost stimulată de ideea că rădăcinile artei europene moderne, prin arta populară, cel puțin în unele regiuni, se găsesc în bogata artă provincială romană și că tocmai această bază îndepărtată determină trăsăturile caracteristice ale artei la unele popoare. Totodată devine din ce în ce mai evident că arta provincială reflectă, chiar dacă nu prin date concrete, nu numai toată viața economică, socială, demografică și culturală a provinciei respective, ci și influențele reciproce ale elementului autohton și ale cuceritorilor romani, apoi, înrîuririle grupelor etnice sosite din diferitele direcții, precum și asimilarea modului lor de gândire și de exprimare cu ambianța locală. Cu toate acestea, arta fiecărei provincii, fie ea orișicât de originală, sau de o înaltă perfecțiune și de o bogată varietate, în ultimă instanță este o variantă locală a formelor de exprimare artistică romane.

Dominația formelor greco-romane, fapt care dă o notă unitară întregii arte provinciale, nu însemnează că aceasta ar fi caracterizată de monotonie, ci, dimpotrivă, tocmai afirmarea tradițiilor locale și a influențelor dinafară determină caracterul specific al artei din fiecare provincie. Se poate deci afirma că, în esență, arta provincială se formează din împletirea, din sinteza următoarelor trei elemente: greco-romane, autohtone și înrîuriri externe, adică cele venite din alte provincii. Pe cât de ușoară și evidentă pare această constatare, pe atât de grea este separarea diferitelor elemente și stabilirea, pe baza lor, a caracteristicilor locale. O asemenea strădanie presupune cunoașterea temeinică a artei greco-romane în dezvoltarea ei de-a lungul secolelor, a vieții culturale și a tradițiilor artistice locale, precum și a diferitelor influențe externe, venite prin intermediul altor provincii. Aceste elemente de origini diferite vor determina atât conținutul, cât și forma artei diferitelor provincii.

Pentru studierea acestor probleme o inițiere valoroasă ne oferă cartea profesoarei de la Cambridge, I. M. C. Toynbee, intitulată *Art in Roman Britain* (Arta în Britania romană, London, Phaidon Press, ed. 2, 1963, care tratează într-o formă concisă arta provinciei Britania, cu o bogată ilustrare a celor mai caracteristice și valoroase piese. Deoarece în carte se fac unele referiri și la Dacia romană, mai întâi vom prezenta metoda folosită de către autoare, ca apoi să ne ocupăm cu câteva monumente de la noi care au o tangență cu problemele ridicate în studiu.

Cartea a fost elaborată datorită unei inițiative demne de urmat. În anul 1960—61 Societatea pentru Promovarea Studiilor Romane (The Society for Promotion of Roman Studies) și-a sărbătorit centenarul. Cu această ocazie la Londra a fost organizată o expoziție prezentînd arta romană din Britania. Lucrarea a fost întocmită pe baza catalogului de expoziție, reușind să dea o interpretare subtilă și judicioasă a artei britanice din perioada romană.

Ea se împarte în mai multe capitole. În prefață sînt discutate, sistematizat, dar accesibil și unor cercuri largi de cititori, problemele majore ale artei din această perioadă. Partea a doua cuprinde reproducerea impecabilă a 235 de piese, în următoarea grupare: statui (1—64), reliefuri (65—93), reliefuri arhitectonice (94—103), armură de paradă (104—110), obiecte metalice de artă (111—158), obiecte de sticlă

cu figuri (159—161), ceramică (162—194), fresce (195—205), mozaicuri (206—235). Ca o completare se publică și un material comparativ, compus din 26 de piese (236—262). După cum reiese din enumerarea titlurilor, lucrarea îmbrățișează toate ramurile artei plastice. Problemele sînt prezentate multilateral și ilustrate cu o bogată documentare, așa încît cititorul poate să-și formeze o imagine clară și cuprinzătoare asupra artei din această provincie, de la începuturile ei pînă la sfîrșitul dominației romane. Planșele sînt urmate de „catalog” care, sub capitolele de mai sus, prezintă separat, într-o descriere amplă, piesele publicate în planșe. Între „catalog” și planșe este o oarecare deosebire, deoarece capitolele din catalog se împart în mai multe subdiviziuni. Astfel de pildă în cadrul sculpturii se găsesc următoarele subtitluri: portretele persoanelor imperiale, portretele persoanelor private, zeități greco-romane, zeități orientale, zeități celtice, figuri funerare, scene de gen; iar în cadrul reliefulilor: zeități greco-romane, cele orientale și celtice, monumente funerare. La fel sînt împărțite și obiectele de metal artistice în următoarele subdiviziuni: obiecte de argint figurative, obiecte de bronz figurative, obiecte de tinichea figurative și lucrări din diferite metale sau din alte materiale.

În prezentarea monumentelor, după indicarea numelui piesei, se dă locul și data de descoperire, materia, dimensiunile obiectului și locul de depozitare. Urmează apoi descrierea monumentului, aprecierea istorică și artistică, analogii (firește dacă ele există) și bibliografia.

Sîntem de părere că atît împărțirea lucrării, cît și metoda de prezentare a monumentelor pot servi ca model atît pentru clasificarea materialului muzeistic, cît și pentru prezentarea diferitelor obiecte. Mai puțin practică este numerotarea, deoarece deosebirea între numerotarea planșelor și a pieselor din catalog îngreunează folosirea cărții și citirea continuativă a ei.

În încheiere sînt explicați termenii tehnici latini și grecești și se dă o bibliografie succintă, indicînd cele mai însemnate lucrări privind arta romană.

Artă provincială din Britania, în prezentarea autoarei, are următoarele trăsături caracteristice:

Ea își are începuturile cam cu o jumătate de veac înainte de cucerirea romană (anul 43 e.n.). Atare fenomen se explică prin faptul că nobilii și căpeteniile de trib din regiunea de sud-est a insulei au cumpărat și importat cu predilecție, firește în primul rînd din Gallia învecinată, produsele meșteșugarilor romani: diferite obiecte de bronz, vase, statui, ceramică de lux, *terra sigillata*. În această perioadă șefii de trib locali, „regii” imitau pe monedele lor modele greco-romane. Prin urmare influența culturală s-a înfiripat cu multă vreme înainte de cucerire, dar înrîurirea artistică greco-romană, în sensul adevărat al cuvîntului, se dezvoltă numai după cucerirea părților de sud ale Britaniei. Militarii și civilii romani așezați pe insulă importă sau sculptează la fața locului statui monumentale, își ridică casele după cerințele arhitecturii romane și, în același timp, dau un impuls pentru dezvoltarea picturii murale și a artei mozaicului. Acum se înrădăcinează pentru prima oară formele reprezentative și naturaliste ale artei romane, iar tradiția ce se formează în această vreme — după părerea autoarei — va avea efect asupra conținutului și formei artei de mai tîrziu a insulelor britanice, începînd din veacul al VII-lea pînă la arta propagată de curențele abstracte ale perioadei moderne.

Pe de altă parte autohtonii insulei și-au creat, cu aproape două secole și jumătate înainte de cucerirea romană, arta lor originală, de o viguroasă inspirație artistică, caracterizată nu atît prin naturalism, cît prin schematicism. Această artă locală autohtonă a celților a continuat să aibă o mare influență și după cucerirea romană. Astfel, artă provincială în Britania oglindește tocmai acele căi și metode variate cu care autohtonii, folosindu-se de tradițiile lor valoroase, au răspuns la provocarea artei romane. Sub influența ei au fost preluate principiile artei noi, iar omul, animalele, plantele n-au mai fost redată ca simple scheme, ci ca ființe vii. În același timp influența tradiției autohtone s-a manifestat în menținerea unor motive caracteristice celților; de exemplu, la înfățișarea omului s-au scos în relief ochii, părul, s-au simplificat trăsăturile complexe ale obrazului lăsînd la o parte sau executînd numai cu superficialitate unele amănunte. Astfel operele create de meșterii acestei arte au devenit sobre, de o nuanță solemnă și plină de demnitate, deși, de multe ori, ele se caracterizează printr-un izbitor primitivism.

Artistul celtic a schematizat formele statuilor de zei, le-a făcut mai dinamice, dându-le o expresie vie, specifică tradiției locale.

Datorită acestor condiții, arta din Britania romană este un rezultat provenit din împletirea elementelor celtice cu cele greco-romane, iar atare caracteristică a ei, după părerea autoarei, se va reflecta în toată arta din Anglia. Deși în perioada invaziei anglo-saxone, adică între anii 450 și 600 e.n. se prezintă un hiat, o lacună, deoarece în cursul acestei vremi, în urma invaziilor externe și a luptelor interne, creațiile monumentale ale artei sînt distruse, totuși plastica minoră continuă să persiste, iar tradițiile romane la populația celtică sînt alimentate de monumentele funerare, de statuile diferitelor zeități, chiar dacă majoritatea acestora zac în ruine.

Factorii purtători ai artei romane din Britania, pe baza studiului, pot fi grupați în următoarele categorii:

1) Opere aduse direct din zona Mării Mediterane, adică din teritoriul de origine al artei greco-romane.

2) Importul creațiilor artistice din provinciile învecinate, în special din Gallia și Germania.

3) Crearea unor ateliere locale, în primul rînd în jurul castrelor militare, în care lucrau mai cu seamă meșteri-militari.

4) Organizarea unor ateliere pe lîngă așezările civile sub conducerea unor meșteri imigrați.

5) Ateliere militare și civile cu meșterii locali care însă au preluat și modelele greco-romane, dar, în același timp, s-au ghidat și după tradiția autohtonă.

Printre produsele provenite din ateliere ale regiunii Mării Mediterane se găsesc cîteva piese deosebite, inspirate din arta clasică greco-romană, care satisfac toate exigențele artistice. Un exemplu strălucit al acestor produse este statuia de marmură găsită în vila de la Lullingstone (10—6), o capodoperă a artei din faza incipientă a perioadei Antoninilor. În această categorie se înșiră și splendidele statui din mitreul de la Walbrook, unde pe lîngă piesele de origine externă, mediteraniană, au fost descoperite mai multe statui executate la fața locului. Toynbee presupune că în a doua jumătate a veacului al II-lea acest mitreu se afla sub controlul unor patroni străini. O bună parte a statuilor au fost executate din marmură italică și ne surprind prin perfecțiunea executării lor, precum și prin atașarea lor la formele clasice. Deosebit de reușite sînt: capul lui Mithras (36—41), apoi, statuia Minervei (24—28), Serapis (38—43), mîna unei zeități fluviale (29—35), precum și o enormă mînă a lui Mithras (37—40). Pe lîngă statuia de piatră aduse din Italia sau din Gallia, au fost importate și statui de metal, ca de pildă statuia de bronz a Venerei de la Verulamium, datată în secolul II e.n. (28—18), analogia căreia se află și la noi, apoi, statuia Cupidinei de la Cirencester (Corinium, 13—32). Tot în această categorie se înșiră și vulturul de bronz de la Silchester și, în special, tezaurul de argint de la Traprain-Law (107—120—123), precum și tezaurul descoperit în 1946 la Mildenhall (106—113—19, 124) care constă din mai multe farfurii de argint, fabricate pentru uz casnic și datate în secolul IV e.n. Figurinele înfățișînd un thiasos bacchic ne amintesc de tezaurul de la Apahida.

După cucerire, aristocrația romană locală în curs de formare a importat ulcioare de factură italică, decorate cu figuri omenști (114—130, 115—131), care într-un veac au inundat toate așezările civile, mai ales în partea de sud a țării; au fost importate în număr din ce în ce mai mare vase arretine, sau pseudo-arretine, cele dintîi din Italia, cele din urmă din Gallia de sud, însă din atelierele meșterilor italici (148—160). De asemenea, au fost descoperite obiecte de sticlă provenite tot din Italia (140—160). Din lumea greco-romană, sau poate chiar din provinciile învecinate, au fost aduse modele ale unor figurine de teracotă. De acest caracter sînt figurinele găsite într-un mormînt de copil de lîngă Colchester. Ele reprezintă, cu toată probabilitatea, scene de banchet funebru și sînt executate ingenios, cu mult umor. În aceste figurine, chiar dacă ele au fost confecționate în Britania, tradiția locală nu se afirmă de loc, deoarece ele sînt executate după modele stereotipe, identice în toate provinciile imperiului. În schimb, toarta unui castron

înfățișând pe Diana, pe Mercurius și scene bacchice cu delfini, provenită din tezaurul descoperit la Capheaton și datată în secolul II e.n. (105—122), este executată după un model extern, probabil din Gallia. Ea pare să fie un fragment dintr-un vas ritual. Deși tema ei este cu totul diferită, totuși ne amintește torțile de vase de la noi.

Pe lângă ceramica importată din Italia și Gallia, au fost aduse multe produse din zona Rinului, executate *en barbiton*, adică ornamentarea vaselor se făcea după aplicarea vopselei, folosindu-se în acest scop o pastă groasă, aparentă, pictînd cu ea ornamentații florale și inscripții joviale (154—192). Fabricarea ceramicii de acest tip s-a înrădăcinat apoi și în ambianța locală.

Din cele expuse se poate constata că monumente ale artei greco-romane au ajuns în provincia cucerită fie din importantele centre sudice, fie din provincii învecinate, în special din Gallia și din regiunea Rinului. Acestea din urmă purtau și amprenta artei celtice; tocmai din această cauză în cercul populației autohtone ele au găsit un sol fecund.

În afară de influențele externe, un rol deosebit îl aveau creațiile executate pe insulă, după modele romane. Sub atare aspect exista o strînsă legătură între cei care dădeau comanda, adică patronii, și cei care o executau, adică meșterii. Această relație totodată reflectă și diferitele faze ale romanizării. Primii patroni au fost soldați așezați în Britania imediat după cucerire, sau care serveau încă în unitățile lor militare. În mod corespunzător primii meșteri erau meșterii militari care lucrau în atelierele militare. A doua fază este indicată de meșterii militari, cînd patronii sînt funcționari, negustori, în general, oamenii bogați ai coloniilor. Pentru deservirea lor se organizează ateliere locale, dar meșterii lor încă nu sînt de origine autohtonă. În faza a treia atelierele satisfac gustul și cerințele aristocrației locale care între timp însă și-a însușit manierele și moda romană, adică și-a romanizat traiul. Meșterii din această fază, în majoritate, provin din rîndurile populației autohtone, și îmbină tradiția locală cu exigențele artei romane. Asemenea dezvoltare internă este din timp în timp accelerată și dotată cu un ritm plin de vervă de către meșterii migratori, care sînt întotdeauna reprezentanții „ultimei mode” în artă, ai gustului contemporan din Roma, sau din centrele de sud și de est ale imperiului.

Primele opere executate în provincie sînt monumente funerare militare. Firește nu dispunem de spațiu ca să ne ocupăm de ele aici, nici chiar cu cele mai importante; totuși, socotim necesar să amintim pe cele care prin formă și conținut, mai ales, prin simboluri, par a fi legate cu zona Dunării de Jos.

Monumentul cel mai vechi, executat în Britania, este epitaful lui M. Favonius Facilis, centurion din legiunea a XX-a. Monumentul a fost găsit pe locul primei colonii din Britania, la Colchester (Camulodunum) și se presupune că soldatul reprezentat a căzut în cursul războiului de cucerire, adică încă înaintea întemeierii coloniei, deci înainte de 49—50 e.n.

De asemenea, este de origine timpurie sfînxul (46—50) sculptat, cu toată probabilitatea, de un meșter italic, ca și monumentul funerar de la Glouchester (Glevum) al călărețului traco-roman Rufus Sita (82—87). Calul lui strivește un briton, iar sfîncșii așezați pe monument trădează caracterul monumentelor noastre de la Deva reprezentînd sfîncși. De o execuție similară, din perioada cuceririi, este monumentul funerar al unui alt călăreț trac din Serdica, Longinus Sdapezematygi, descoperit la Colchester (83—92), sculptat probabil în atelierul legiunii; sfînxul așezat pe creștet, între doi lei, oglindește rolul important al acestei figuri mitologice în cultul funerar.

O parte a artei provinciale timpurii constă din „echipamente de sport”, echipamente ale turnirelor: coifuri de paradă, apărători de coif, decorate cu figuri tinere, purtate de ostașii trupelor auxiliare, cu ocazia concursurilor hipice (99—104, 100—105, 98—106, 103—107, 101—108). Fabricate din bronz sau fier, ele au fost ornamentate cu diferite figuri mitologice. Arrian afirmă că aceste concursuri — ἵππικὰ γυμνάσια

— romanii le-au preluat de la iberi și celți (*Tactica*, 34 și urm.). Obiecte similare au fost scoase la iveală și în provinciile dunărene și renane. Astfel de exemplu, coiful de la Newstead este aidoma coifului descoperit la Nicopolis ad Istrum, și se poate presupune că ambele provin din același atelier. O altă mască de față, de asemenea, are o analogie în Tracia, găsită la antica Bizye. Aceste analogii întâlnite pe o distanță atât de mare pledează pentru faptul că purtătorii coifurilor în Britania erau cavaleriști romani de origine tracică.

Lipsa de spațiu nu permite o confruntare amplă a artei din Britania cu cea din Dacia romană. Chiar o simplă răsfoire a cărții prof. Toynbee ne convinge de asemănări evidente ce există între arta celor două provincii. Ne gândim la monumentele sculpturale înfățișând diferite zeități, ca de pildă la monumentele funerare, la cele ale lui Mithras, dar, în special, la plastica minoră care prezintă zeități și eroi ca Mercurius, Hercules, Minerva etc. Desigur, aceste analogii sînt rezultatul direct al modelelor și al ideologiei comune în toate teritoriile cucerite de Roma; totodată asemănarea poate să fie și de un alt caracter, și anume, de cel etnic, fapt care va reieși tocmai din confruntarea de mai jos. Fără să ne referim la toate analogiile, vom insista doar asupra a două piese, și anume, sfînxul de la Colchester și grupul dionysiac descoperit în mitreul de la Walbrook.

Figura de sfînx (50—12) descoperită la Colchester (Camulodunum) este datată la sfîrșitul secolului I e.n., cel mai tîrziu din timpul domniei lui Traian. Este făcută din „piatră britanică”. Capul, umerii, pieptul cu două mamelle au un caracter uman, dar mîinile (picioarele de dinainte) se termină cu copite; în partea de sub piept sînt sîni de felină, de asemenea și picioarele de dinapoi sînt de caracter felin. Din umeri se ridică două aripi bine dezvoltate. Între picioarele de dinainte ține un cap de om vîrstnic, ras, cu frunte încrețită și obraji cărnoși, dînd impresia unui portret naturalist. Nu încapă îndoială că portretul reprezintă pe defunct. Sub sîni se află cite o mînă pe ambele părți și lîngă ele sînt așezate niște oase de om. După cum se constată, sfînxul, în cazul de față, nu reprezintă monstrul din legenda tebană, ci este simbolul enigmatic al morții, ocrotitorul mormîntului. Sculptorul, cu toată probabilitatea, a fost de origine italică și un adevărat artist (fig. 1).

În Dacia romană se cunosc mai multe monumente de sfînx, dintre care patru, provenite din jurul orașului de odinioară, Ulpia Traiana, se găsesc în muzeul de la Deva¹; mai multe în muzeul din Alba Iulia. Proveniența acestora din urmă este mai discutabilă; dar, după cum reiese din literatura de specialitate, ele au fost descoperite în regiunea de centru a Daciei Superioare. Fără să intrăm în detalii, figurile de sfînx de la noi pot fi împărțite în trei grupe: 1) unele, cu o executare schematică, fără aripi, prezentate numai din vedere frontală, cu toată siguranța, au servit ca decoruri pe monumente funerare (fig. 2), fiind așezate pe mijlocul acoperișului, iar pe cele două laturi au fost puși doi lei, sau alte simboluri funerare. O asemenea prezentare se găsește pe monumentul funerar din Gloucester al călărețului trac Rufus Sita (87—82). 2) Grupei a doua îi aparțin acele figuri de sfîncși care, reprezentate cu sau fără aripi, între picioarele de dinainte au un cap de meduză, un alt simbol funerar, accentuînd și prin aceasta caracterul de păzitor al mormîntului. La muzeul din Deva sînt trei piese de acest tip, iar la muzeul din Alba Iulia tot trei (fig. 3—4). 3) În sfîrșit grupa a treia cuprinde monumentele similare cu cel din Colchester. Toynbee le amintește pe baza lucrării

¹ Nu este în intenția noastră să ne ocupăm aici cu toate problemele legate de monumentele sfîncșilor, descoperit în Dacia romană. Aceasta o vom face într-o lucrare mai amplă. Aici ne mulțumim să dăm doar cîteva referir bibliografice.

R. Münsterberg și J. Oehler, *Antike Denkmäler in Siebenbürgen*, în *JÖAI*, V, 1902, Bbl. 94—138 (*Hunyadmegye római régiségei*, în *HRTÉ*, 1902, nr. 4, p. 121—137). Din relatarea autorilor reiese că multe din aceste monumente au fost descoperite la Sarmizegetusa, Zlatna, Vințul de Jos și la Turda.

Dionys Thälson, *Sphinx bei Torda in Siebenbürgen ausgegraben*, în *Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde*, 1846, 45 și 1847, 41; J. Jerney, *Az erdélyi érc Sphinx-ekről*, în *Nemzeti Társalkodó*, 1848, nr. 10, și în *A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője*, 1847, p. 36—43; Bobrik, *Ueber die bei Torda aufgefundenen Sphinx*, *Illustrierte Zeitung*, Leipzig, 1847, p. 202; Cserni Béla, *Apulumi maradványok*, în *AFÉv*, 1891, p. 5—41; Silvio Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933, p. 423.

Fig. 1. Sfinxul descoperit la Walbrook.

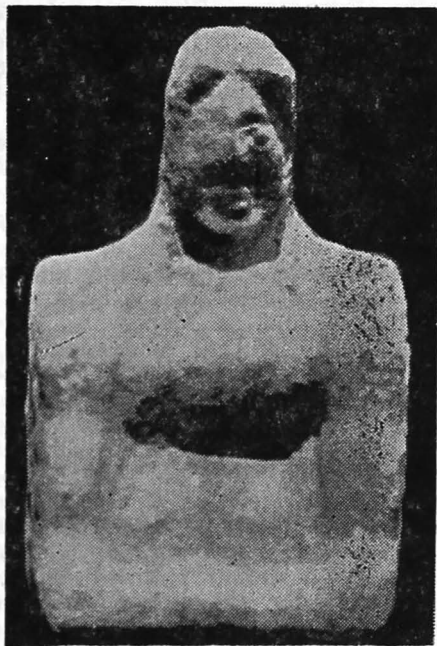

Fig. 2. Un sfinx cu cap de meduză de la Muzeul din Alba Iulia.

Fig. 3. Un sfinx cu cap de meduză de la Muzeul din Deva.

Fig. 4. Un sfinx fără cap de meduză de la Muzeul din Deva.

lui Silvio Ferri². Desigur, cu asemănarea, sfincșii din Alba Iulia (fig. 5) au o executare mai puțin artistică, fiind opera unui meșter provincial care lucra însă pe baza modelelor provenite poate chiar din Italia. În orice caz, figura dintre labele sfinxului reprezintă portretul defunctului, într-o executare mai dură. Astfel analogiile din Dacia ne permit clasificarea figurilor de sfincși găsite la noi.

Al doilea monument care are o importanță și mai mare pentru arta din Dacia este grupul dionysiac găsit în mitreul de la Walbrook, confecționat din marmură italică și datat la mijlocul secolului al III-lea e.n. (fig. 6). Acest grup dionysiac prezintă o asemănare uimitoare cu cel din Turda (fig. 7). Figura centrală este Bacchus nud, ținând capul spre dreapta, ca și cel din Turda, mina dreaptă o ridică în sus, ținând cu ea un șarpe. La dreapta lui Bacchus, sub trunchiul unui arbore se află Silenus stînd călare pe un măgăruș, jumătate gol, ținând cu ambele mîini o cupă cu vin. Deasupra lui, agățat pe copac este Pan, însă într-o stare deteriorată. La stînga lui Bacchus se află un Satyr care-l prinde de spate. La stînga lui stă o menadă, îmbrăcată cu o haină lungă, ținînd o *cista mystica*, o casetă tainică, iar între aceste două figuri stă culcată o panteră privind spre Dionysos.

Pe soclul monumentului se află următoarea inscripție: HOMINIBUS BAGIS BITAM, descifrarea căreia a stîrnit multe discuții între specialiști. În citirea lui Toynbee ar însemna: „Să dai viața (eternă) muritorilor care se rătăcesc“.

Asemănarea monumentului cu cel de la Turda o recunoaște și autoarea. Înainte de a da o explicație mai amplă asupra acestui fapt, sînt citate constatările ei: „Această prezentare a lui Bacchus nu este larg răspîdită în lumea romană și paralelele cele mai apropiate cunoscute acestui autor sînt două reliefuri de piatră, ambele prezentînd scene bacchice în cadrul unei nișe scunde și arcuite una de la Turda din România, iar cealaltă de la Hissar din Bulgaria³. Și aici Bacchus ocupă centrul cîmpului. Dar pe reliefurile cel dintîi, nuditatea lui este alterată cu încălțăminte și cu o *nebris* (piele de căprioară), iar greutatea este pe piciorul stîng. Mina dreaptă și-o ridică deasupra capului, fiind încolăcită de un șarpe foarte mare pe care îl prinde cu mîna dreaptă... O ramură de viță de vie și un ciorchine

Fig. 5. Un sfincș din Alba Iulia cu capul defunctului.

² S. Ferri, *op. cit.*, p. 283.

³ Toynbee citează pentru monumentul de la Turda pe A. Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres*, 1895, pl. 3, fig. 4, p. 54, nota 229, și pe Gr. G. Tocilescu, *MonEpSc*, București, 1902, p. 26–27, iar pentru monumentul de la Hissar: *RD*, 1958, p. 38–40, fig. 4.

Fig. 6. Grupul dionysiac de la Walbrook.

se văd lângă capul zeului, gravate printr-o reliefare subțire pe fundal. Din stînga celui care privește este un trunchiu de copac pe care se agață Pan cu barba, ținînd un *syrinx* (fluierul lui Pan). La piciorul copacului este Silenus, jumătate îmbrăcat, chel, în acest caz nu călare pe un măgăruș, ci mergînd cu ajutorul unui băț, spre dreapta. Pantera stă culcată pe partea dreaptă, în spatele piciorului stîng al zeului și privește spre stînga, către stăpînul său. Menada lipsește, dar Satyrul loial este prezent, pășind spre dreapta, purtînd o manta scurtă și ținînd *pedum* (bîta de păstor încovoiată de aruncat) în mîna stîngă, iar cu mîna dreaptă spatele lui Bacchus, a cărui mîna stîngă este aruncată peste umerii lui. Pe relieful din Bulgaria, Pan se agață în colțul superior al trunchiului de copac, dar sub el o menadă bate *timpanum* (tamburina), iar un Satyr jucînd cu pantera ia locul lui Silenus. În extrema stîngă apare menada cu *cista mystica*, pe cînd Bacchus își ridică mîna încolăcită de șarpe deasupra capului și poartă o *nebris*.... Este probabil că șarpele pe toate aceste scene simbolizează pe mortul fericit.

Pietrele din Turda și Hissar sînt opere ale unor sculptori provinciali de rînd și, după Domaszewski, cel puțin nouă reliefuli similare au fost cunoscute pînă în anul 1895⁴. Ca creație artistică grupul de la Walbrook este superior celui de la Turda și pieselor similare... Iar sub aspectul relațiilor provinciale ale acestui tip de artă, cu o oarecare considerație, îi poate fi atribuită o origine balcanică⁴.

Am citat mai pe larg observațiile lui Toynbee, deoarece acestea, în esență, justifică concluziile la care am ajuns în legătură cu cultul lui Dionysos-Liber, și anume,

⁴ A. Domaszewski, *op. cit.*, p. 54, nota 229.

că prezentarea în acest mod a lui Dionysos este caracteristică lumii daco-tracice⁵. În studiul la care ne referim ne-am străduit să adunăm inscripțiile și monumentele materiale legate de cultul lui Dionysos-Liber. Cele înșirate acolo au fost amplificate în studii noi⁶. Astfel despre prezentarea lui Bacchus în forma grupului de la Colchester, pe lângă monumentele cunoscute pînă atunci (monumentul de la Turda, cel de la Alba-Iulia și de la Surduc, amintit de Domaszewski⁷), au fost descoperite sau semnalate piese noi, dintre care una provine de la Baurene în Bulgaria⁸, iar altul de la Gradsko (Stobi)⁹ în Macedonia (R.S.F. Iugoslavia). Două sînt amintite de Toynbee, în parte, pe baza comunicării lui M. I. Vermaseren, ca adaus la monumentul de la Colchester¹⁰. Primul dintre acestea a fost găsit la Șiștov în Bulgaria și, în prezent, se află în Muzeul Național din Sofia. Acesta reprezintă o variantă a aceleiași grup: Bacchus ține cu mîna un șarpe, iar pe lângă el stau un satyr, Pan și Silenus¹¹.

Fig. 7. Grupul dionysiac din Turda.

Al doilea provine din Ankara: Bacchus stă în mijlocul cîmpului între Pan și Silenus, cel din urmă stă călare pe o panteră și se sprijină de un trunchi de copac¹².

Tot Toynbee amintește, drept completare, și un grup dionysiac confectionat din ambră, de circa 15 cm înălțime, descoperit lângă Esch în Olanda. Bacchus este prezentat cu tyrsul și cu un corn de băut, susținut de un satyr și de o panteră, culcată în partea dreaptă a zeului, iar fundalul este format dintr-o viță de vie¹³. Deși grupul nu este reprodus de Toynbee, totuși din descriere pare să fie o prezentare similară cu cea de la Alba-Iulia¹⁴.

În concluzie, se poate constata că toate monumentele de acest gen provin de pe teritorii locuite de semințiile tracice. Ele reprezintă cultul lui Dionysos—Sabazius

⁵ Cf. A. Bodor, *Der Liber- und Libera-Kult. Ein Beitrag zur Fortdauer der bodenständigen Bevölkerung im römischen Dazien*, în *Dacia*, NS, VII, 1963, p. 211 și în *Studia*, series *Historia*, 1960, fasc. 1, p. 54.

⁶ C. Pop-Z. Milea, *Monumente sculpturale din Dacia romană în legătură cu cultul lui Liber Pater*, în *ActaMN*, II, 1965, p. 195—208; *Apulum*, VI, 1967, p. 169—180.

⁷ A. Domaszewski, *op. cit.*, p. 54.

⁸ Zl. Rakeva-Morfova, în *Razkopki i proučvaniia*, Sofia, 1948, p. 129—130, fig. 94. Autorul afirmă că în Bulgarie au fost găsite mai multe monumente bacchice cu această temă.

⁹ I. Vulić, *Anticki spomeniki naše zemlje*, în *Spomenik*, LXXXV, partea a doua, Belgrad, 1933, p. 28, nr. 79.

¹⁰ Toynbee, *op. cit.*, p. 130.

¹¹ Cf. F. Saxl, *Mithras: typengeschichtliche Untersuchungen*, 1931, fig. 73.

¹² Cf. G. Mendel, *Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines*, III, 1914, p. 602—604, nr. 1392.

¹³ Cf. Central Noordbrabant Museum, *Den Bosch: Bulletin van de Vereeniging tot Bevordering der Kennis van de antieke Beschaving te 'S-Gravenhage*, XXXVII, 1962, p. 61—67, fig. 1—2.

¹⁴ A. Bodor, *op. cit.*, fig. 12.

și se pare că în acest cult în perioada romană se ascunde o veche tradiție locală. Cartea despre arta romană în Britania, deși în mod indirect, justifică atare presupunere, în același timp constituie un exemplu grăitor pentru împletirea tradiției locale cu elementele greco-romane.

ANDREI BODOR

REMARKS ON THE ROMAN PROVINCIAL ART

About Prof. J. M. C. Toynbee's Book

(Abstract)

Reviewing I. M. C. Toynbee's book about the art in Roman Britain, the author of the article deals with some problems referring to the Roman provincial art and mainly with its constituent elements, such as the Roman and autochthonous elements, the foreign influences arriving mostly through the neighbouring provinces.

Then some analogies are presented between the art in Britain and that one in Dacia, namely some figures of Sphinx from the museums of Deva and Alba Iulia. These figures show three different groups of monuments: some of them are represented without the head of a medusa, others with it and someones represent the dead's head. This last group shows an evident similarity with the figure of Sphinx from Walbrook.

There is an obvious analogy between the Dionysiac group from Colchester (tablet nr. 50 and number 12 in the Catalogue) and the similar group from Turda. Both represent Bacchus with a snake in his hands, accompanied by his acolytes: Satyros, Pan Silenus and a Maenad. The author thinks that this Dionysiac group is of Balkanic origin. The reviewer mentions similar groups discovered mainly in this region such as the group from Surduc, quoted by Domaszewski, and the similar representations found in Bulgaria (Hissar, Șistov, Baurene), in Jugoslavia (Gradsko-Stobi), in Turkey (Ankara), in Holland (Esch), and arrives to the conclusions that all Dionysiac groups have their origin on territories inhabited by Thracian clans and tribes and, with all probability, they represent a local tradition.

OBSERVAȚII ÎN LEGĂTURĂ CU AȘEZĂRILE RURALE DIN DACIA ROMÂNĂ

Așezările rurale din Dacia romană nu au format în trecut obiectul unor preocupări stăruitoare și bine definite. Dacă ruinele castrelor și ale orașelor romane, prin caracterul lor monumental și prin materialul documentar-istoric de prim ordin, au atras — cum era și firesc — atenția călătorilor străini, a oamenilor de cultură și îndeosebi a specialiștilor care le-au explorat pe scară largă, cercetarea satelor a căzut, în schimb, pe un plan cu totul secundar¹. Repertoriul descoperirilor și fondul de date informative existente astăzi cu privire la satele provinciei Dacia reprezintă fie rodul unor sondaje organizate, fie rezultatul unor semnalări și recunoașteri pe teren, consemnate fugitiv în diferite publicații ale vremii de către specialiști sau anumiți oameni care au manifestat interes pentru vestigiile romane din ținuturile carpatice. În general, se poate spune că mediul rural al Daciei romane și toate formele lui de viață sînt astăzi extrem de puțin cunoscute. Totuși, în ultima vreme, se remarcă o orientare pronunțată a cercetărilor și spre lumea sătească, menite să lărgască, sub toate aspectele, imaginea istorică asupra mediului rural al provinciei².

O constatare ce se impune a fi subliniată din capul locului rezidă în numărul mare, impresionant de mare, al locurilor cu urme romane de tot felul, presărate cu densitate variabilă pe tot spațiul rural al provinciei, de la granița ei de vest pînă la Carpații Orientali și de la Dunăre pînă pe cursul superior al Mureșului și Someșului. O statistică provizorie pe care am întocmit-o arată că, în afară de orașe, stațiuni balneare și de castele trupelor auxiliare, vestigii de cultură materială de epocă romană (sec. II—III), indiferent de natura lor, sînt cunoscute și semnalate în aproximativ 400 de locuri. Cele mai multe dintre acestea se află în Transilvania, apoi în Oltenia și mai puține în Banat³. Repartiția lor inegală în cele trei părți ale provinciei, atît sub raport numeric, cît și ca importanță social-economică, poate reflecta fie o situație istorică reală, fie numai consecința gradului de intensitate a cercetărilor și a consemnării descoperirilor arheologice din cursul timpului în ținuturile menționate. Desigur că această frecvență mare a vestigiilor romane în mediul rustic prezintă însemnătate pentru desimea populației, iar repartiția lor în aria geografică dată indică popularea mai slabă sau mai puternică a anumitor zone, cu o anumită formă de relief, mai bogate sau mai

¹ Considerațiile cu caracter general, pe care le facem aici, referitoare la așezările rurale din Dacia romană, se întemeiază, în primul rînd, pe un material informativ lacunar și disparat, dar relativ bogat și, poate, nu totdeauna cu competență necesară înregistrat și apoi publicat, începînd încă din secolul trecut. În al doilea rînd, ele se bazează pe rezultatele puținelor săpături și cercetări sistematice din ultimii 15 ani, făcute în cuprinsul unor așezări sătești, mai cu seamă pe teritoriile romane intracarpătice. Precizăm că aici avem în vedere numai așezările rurale propriu-zise, nu și stațiunile balneare ori așezările civile (canabele), dezvoltate în apropierea nemijlocită a castrelor trupelor auxiliare și dependente direct de acestea.

² Despre cercetările întreprinse în timpul din urmă în mediul rural roman, vezi lucrarea noastră *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966, p. 15—72, 203—205, precum și M. Macrea — I. H. Crișan, în *ActaMN*, I, 1964, p. 349—364.

³ Referitor la așezările rurale romane din Transilvania și Banat, am consultat *Repertoriul arheologic al României* (manuscris) și M. Macrea — I. H. Crișan, *op. cit.*, iar pentru cele din Oltenia, D. Tudor, *Oltr.*, ed. a II-a, București, 1958, p. 178—191 (și harta anexă) și *Tabula Imperii Romani, Drobeta-Romula-Sucidava*, București, 1965, p. 10—25 și harta. (Cf. C. Daicoviciu, în *ActaMN*, II, 1965, p. 651—653.) Vezi de asemenea C. Daicoviciu, în *AISC*, III, 1941, p. 231; *TransAnt*, p. 131, unde se subliniază numărul foarte mare al așezărilor romane de tot felul.

sărace în resurse ale solului și subsolului. Dar desimea lor are o deosebită însemnătate, pe de o parte, pentru urmărirea prezenței și numărului elementelor etnice autohtone, iar pe de altă parte, pentru procesul de colonizare romană în afara centrelor urbane și a celor cu caracter militar.

După cum se știe, resturile arheologice care indică, pe locul lor de găsim, existența unei așezări omenști din epoca romană sînt uneltele agricole și meșteșugărești, pietrele de rîșniță, zidăria cu mortar, opaițele de lut ars, ustensilele de uz curent, diverse matriale de construcție și alte obiecte. Dar sub unele din aceste elemente de cultură materială, insuficient cercetate și observate la locul descoperirii, se pot ascunde nu numai rămășițele unor așezări civile, ci și obiective cu alt caracter, bunăoară turnuri de pază și burguri militare, ferme rurale agricole-pășorești etc. De aceea, nu totdeauna se poate stabili sigur și ușor, mai ales după diferitele însemnări și relatări din literatura arheologică mai veche, neverificate pe teren, dacă în toate cazurile semnalate avem de-a face cu o așezare rurală. Nu încapă îndoială, însă, că foarte multe din cele circa 400 de locuri cu urme romane reprezintă vetre de sate (*vicus*, *pagus*) din vremea respectivă. Cercetări viitoare, amănunțite, vor putea stabili adevăratul caracter civil-rural al diferitelor așezări omenști de epocă romană, permițînd gruparea lor și din acest punct de vedere, prin examinarea materialului existent în publicații și muzee, precum și prin unele verificări la fața locului.

Privite prin prisma ocupației de bază a locuitorilor, așezările rurale din Dacia romană pot fi clasificate în două categorii mari: 1) așezări cu caracter agricol-pășoresc, 2) așezări de lucrători la exploatarea metalelor (aur, fier etc.), în carierele de piatră și în ocnele de sare. La acestea se adaugă apoi unele așezări, cum este, de pildă, cea de la Cristești, în care olăritul a luat o mare dezvoltare.

Temelia vieții rurale romane în Dacia o constituie desigur așezările de agricultori și crescători de vite, care sînt cele mai numeroase, și care împînzesc teritoriul provinciei de la un capăt la altul. Acestea se află în regiunile de deal și cîmpie, de-a lungul cursurilor de apă, pretutindeni unde natura oferea pămînt bun pentru agricultură și pășuni bogate pentru vite.

Resturi de așezări ale lucrătorilor din exploatarea metalelor, ocnele de sare sau din carierele de piatră sînt mult mai puține și ele se aflau — lucru firesc — în zonele bogate și azi în aur, fier, piatră de construcție și sare. Astfel, *așezări de aurari* erau în masivul Munților Apuseni (Almașu Mare, Căinelu de Sus, Băișoara, Căraciu, Poiana, împrejurimile Zlatnei și Roșiei Montane, Săcărîmb, Brad, Teche-reu, Baia de Criș, Băița etc.); *de pietrari* la: Ionești (jud. Harghita), Cîrjiți (jud. Hunedoara), Rapoltu Mare, Strei-Săcel, Uroiș (jud. Hunedoara), Ighiu (jud. Alba); *ale muncitorilor în minele de fier* la: Alun, Cinciș, Fizeș, Ghelar, Teliuc (jud. Hunedoara), Ciclova, Dognecea, Moravița (în Banat), iar *ale celor din ocnele de sare* la: Sic (jud. Cluj), Domnești (jud. Bistrița-Năsăud), Ocna Sibiului, Ocna Mureș (jud. Alba), Mărtiniș (jud. Harghita) și în alte părți⁴. Vor fi existat, desigur, și așezări, destul de numeroase, a căror populație era ocupată în exploatarea forestiere, dar urmele arheologice nu ne îngăduie precizarea lor din acest punct de vedere.

Cît privește denumirea antică a așezărilor rurale, din *Tabula Peutingeriană*, din *Geographia* lui Ptolomeu și cea a anonimului din Ravenna, din tăblițele cerate și din inscripții pe piatră se cunosc mai multe nume de localități, care nu au avut caracter militar și care nu au ajuns la rangul de municipiu. Dintre acestea amintim: *Alburnus Maior* (care presupune și existența unui **Alburnus Minor*), *Vicus Pirustarum*, *Germisara*, *Deusara*, *Imenosum Maius* (prin opoziție cu **Imenosum Minus*)⁵, *Resculum*, *Cedonia*, *Caput Stenarum*, *Salinae*, *Petrus*, *Certiae*, *Centum Putei*, *Masclianis*, *Blandiana*, *Brucula*, *Aquae* etc. În genere, numele satelor din Dacia romană rămîn necunoscute, întrucît ele nu ne-au fost transmise de documentele epigrafice, iar localizarea unora dintre cele pe al căror nume îl cunoaștem nu e totdeauna posibilă sau sigură.

⁴ Aceste localități sînt menționate aici după *Repertoriul arheologic al României* (manuscris).

⁵ Pentru existența unui *Alburnus Minor* și *Imenosum Minus*, vezi C. Daicoviciu, în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 263 p. 263 și nota 28 (cu bibliografie).

Despre organizarea și administrarea satelor din Dacia romană, din pricina lipsei unor documente epigrafice mai numeroase și mai explicite, știm astăzi prea puține lucruri certe. De aceea, a fost nevoie să se recurgă deseori la analogii din alte provincii ale imperiului⁶, ceea ce a dus la unele divergențe de opinii în această problemă.

Regretatul profesor Gr. Florescu, punînd la contribuție două inscripții, descoperite mai demult la *Micia* (Vețel)⁷ și Tihău în zona *Porolissum*⁸, susținea că în administrarea *comunelor* din Dacia, acolo unde dreptul roman era în vigoare, nu se aplica principiul colegialității și eligibilității, ci se recurgea — ca, în general, în *vici* — la sistemul de a se numi o singură persoană (*princeps*), însărcinată cu administrarea *comunei* și a celui *territorium* în fruntea căruia ea se afla, așa cum se făcea în Mauretania și în alte regiuni cu aglomerări de elemente de origine diferită, încă neromanizate⁹. După unele analogii din Moesia Inferior, acest *princeps* se pare că avea și în Dacia o situație juridică aparte, fiind conducătorul unui *locus* (*princeps loci*), adică a unei comune autonome cu un întins teritoriu propriu, de care depindeau administrativ anumite sate (*vici*)¹⁰.

D. Tudor consideră că administrația în *vici* și *pagi* se făcea de către organele și serviciile orașului pe teritoriul căruia ele se aflau, iar funcționarii (*magistri*) sau delegații cu sarcini administrative în acești *vici* și *pagi* din *territoria* municipiilor erau lipsiți de putere și inițiativă în problemele importante și că ei lucrau după instrucțiunile și dispozițiile venite direct de la oraș. Pe de altă parte, se crede că în cazul satelor înglobate în *territorium militare* al unui castru administrația era dirijată de comandantul garnizoanei, ajutat probabil de un consiliu format din anumiți proprietari rurali, locali, oameni de încredere ai autorităților romane¹¹.

M. Macrea, sprijinindu-se pe informațiile documentare existente, face de asemenea unele constatări și ipoteze verosimile, referitoare la felul de viață și organizare al satelor din Dacia romană. Astfel, observă că termenul de *pagus* — întâlnit, deocamdată, în Dacia numai în teritoriul Ulpiei Traiane — se pare că indica o comună rurală de tip roman, constituită pe teritoriul unei colonii. Așa era *pagus Aquensis* (Călan), condus de un *praefectus*¹² și *pagus Miciensis* (Vețel)¹³, dezvoltat din canabele importantului castru de acolo și avînd în frunte doi *magistri*. Denumirea de *vicus*, însă, întâlnită în restul Daciei, desemna o comună rurală sau un sat mai mic, tot cu organizare de tip roman, populat de coloniști (cetățeni și, îndeosebi, necetățeni), cum era, bunăoară, *vicus Pirustarum* de la *Alburnus Maior* (Roșia Montană)¹⁴, sat de mineri illyri aduși din Dalmația pentru exploatarea aurifere. Tot *vici* se crede că vor fi fost și acele localități mici, purtînd nume dacice și fiind locuite în cea mai mare parte de băstinași. În zonele lipsite sau depărtate de centre urbane, se apreciază că satele sau cătunele autohtone au fost organizate în teritorii rurale, cu centrul într-un sat mai mare sau că — în locurile mai retrase — ele și-au păstrat probabil și vechea organizare în *obști satești*, fără a adopta imediat organizarea comună după model roman¹⁵.

În Dacia mai sînt atestați și alți *vici*. Pe teritoriul orașului actual Turda exista un *vicus Patavissensium* (sat de autohtoni), care a precedat faza de municipiu a Potaissei¹⁶ și care — după cum remarcă C. Daicoviciu¹⁷ — nu putea fi altul decît cel menționat, în anul 107—108, pe miliarul de la Aiton, în forma „a Potaissa

⁶ Pentru *vicus* și *pagus* în general, vezi DA, s.v.; A. W. Van Buren, în RE, VIII A (1958), col. 2090—2094 (*vicus*); E. Kornemann, *ibidem*, XVIII (1942), col. 2318—2339 (*pagus*).

⁷ CIL, III, 7856.

⁸ CIL, III, 838.

⁹ Gr. Florescu, în *Balkanica*, VII, 1, 1944, p. 53.

¹⁰ Gr. Florescu și colaboratori, *Capidava*, vol. I, 1958, p. 19—21.

¹¹ D. Tudor, *OKR*, ed. II, p. 178 și 190—191.

¹² CIL, III, 1407.

¹³ CIL, III, 7847 (= 1405) și Oct. Floca, în *Sargetia*, I, 1937, p. 64—65.

¹⁴ CIL, III, p. 944, cer. VIII. După Mommsen (CIL, III, p. 214) și J. Jung (*Fasten der Provinz Dacien*, Innsbruck, 1894, p. 162), *Vicus Pirustarum* ar fi identic cu *Alburnus Maior*. Dar *Vicus Pirustarum* a fost fie un cartier din *Alburnus Maior*, fie un sat din apropierea acestei localități, ceea ce este mai aproape de realitate. Vezi C. Daicoviciu, în *Apulum*, IV, 1961, p. 52, nota 7 și p. 56, nota 4, și în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 260 cu nota 11.

¹⁵ M. Macrea, în *IstRom*, vol. I, 1960, p. 368—369.

¹⁶ Ulpianus, *Digest.*, I, 15, 1; cf. CIL, III, p. 169.

¹⁷ *ActaMN*, III, 1966, p. 169.

Napocae¹⁸. Pe granița de vest a Daciei, probabil în apropierea castrului roman de la Bologa (jud. Cluj), este pomenit, în timpul lui Gordian III (a. 239), un *vicus Anartorum*¹⁹ (=R[esc]ul(um)?), constituind eventual centrul unei „regio Anartorum” (neatestată)²⁰, similară ca organizare și geneză cu acea *regio Ans(amensium?)*²¹, foarte probabil sub supraveghere și jurisdicție militară²², documentată epigrafic sub Gordian III, în zona castrului roman de la Căței, lângă Dej. Deși neatestat, aici se presupune, ca și la *Cumidava* (Rîșnov), existența unui *vicus*, al tribului localnic *Ans(amenses?)*²³. Numele probabil al acestui presupus *vicus* era *Samum*, care figurează în două inscripții de la Căței²⁴.

Ocupîndu-se de unele aspecte ale colonizării romane în Dacia, cu o specială privire la ținutul Munților Apuseni, C. Daicoviciu arată că minerii illyri din Dalmația, acei *Pirustae* și *Baridustae* din zona *Alburnus Maior* — *Ampelum* și-au păstrat formele de organizare a așezărilor rustice din patria lor de origine. Este vorba de „*castella*”, după noua lectură propusă de C. Daicoviciu — *K(astellum) Ansum*, *K. Avieretium*, *K. Artum*, *K. Baridusta(rum)* — prin care trebuie să înțelegem așezări rurale (cătune), chiar dacă ele vor fi avut și o notă militarizată, în condițiile exploatării aurului prin arendași organizați în *collegia*. Aceste „*castella*” dalmatine vor fi avut aspectul unor cătune de munte, similare celor actuale, iar în fruntea mai multor astfel de „castele” învecinate se afla un „princeps”²⁵.

Nu puține vor fi fost așezările sătești situate în apropierea fermelor rurale (*villae rusticae*). Situația juridică a acestor sate nu o cunoaștem, dar s-ar putea presupune că proprietarii respectivi și serviciul lor administrativ au exercitat o anumită influență asupra conducerii treburilor publice din acele așezări. Într-o astfel de situație se pare că erau așezările rurale autohtone de la Lechința de Mureș (jud. Mureș) și Cinciș (jud. Hunedoara)²⁶.

Sub raportul abundenței, varietății și valorii materialului, precum și a felului locuințelor, se poate observa o substanțială diferențiere între satele provinciei. În bibliografia arheologico-istorică veche, dar și în cea nouă, precum și în urma recunoașterilor pe teren, se semnalează locuiri rurale romane în care, pe lângă olăria obișnuită, se găsesc: ruine de construcții din piatră sau cărămidă, olane și țigle de acoperiș, fragmente de *terra sigillata*, inscripții, monumente sculpturale, monede, obiecte de sticlă, opaițe de lut, diferite piese de podoaă corporală și vestimentară, piese de mozaic, instalații de hypocaust și chiar conducte de apă. În altele, însă, construcțiile de zid lipsesc și în locul lor se întîlnesc bordeie săpate în pămînt, colibe ori modeste locuințe din lemn sau nuiele împletite și lipite cu lut, construite la suprafața solului, iar materialul arheologic se prezintă foarte sărăcăcios: pietre de rîșniță, olărie obișnuită, unelte agricole și obiecte mărunte de uz gospodăresc, fără pretenții de lux și fără valoare intrinsecă deosebită. Inscripțiile lipsesc cu desăvîrșire, monedele apar doar sporadic sau nu apar de loc, iar opaițele, sticlăria, obiectele de artă, sigillatele, sculpturile sînt veritabile rarități. Evident că această stare de lucruri, ce se constată în numeroase locuri din spațiul Daciei romane, își are explicația, înainte de toate, în condiția social-economică a fiecărui sat în parte, în situația materială a locuitorilor.

Dar să vedem dacă factorul social-economic nu acopere cumva, măcar în parte, și alte realități istorice, bunăoară de natură etnică.

Săpăturile arheologice și recunoașterile pe teren întreprinse în ultimul deceniu și jumătate la Lechința de Mureș, Sf. Gheorghe-Iernut (jud. Mureș), Cașolț (jud. Sibiu), Obreja (jud. Alba), Sic (jud. Cluj), Ciunga și Noșlac (jud. Alba), Ocna Sibiului, Archiud, Șieu-Odorhei (jud. Bistrița-Năsăud) și în alte părți din Transilvania romană au avut darul să demonstreze în mod convingător că în locurile

¹⁸ *CIL*, III, 1627.

¹⁹ *CIL*, III, p. 1379 și nr. 8060; *ActaMN*, V, p. 452, n. 3.

²⁰ C. Daicoviciu, *loc. cit.*

²¹ *CIL*, III, 827 = 7633; I. I. Russu, în *ActMuz* (II) 1956, p. 120–123; C. Daicoviciu, în *op. cit.*, p. 164–168.

²² M. Macrea, în *op. cit.*, p. 358.

²³ C. Daicoviciu, în *op. cit.*, p. 167 și 169.

²⁴ Vezi nota 21 și, în special, C. Daicoviciu, în *op. cit.*, p. 168.

²⁵ C. Daicoviciu, în *Apulum*, IV, 1961, p. 57.

²⁶ D. Protase, *op. cit.*, p. 30–31 și 36. Așezarea de pe „Săliștea” Lechinței se găsește la numai 2 km, în linie dreaptă, de *villa rustica* (acum distrusă) de la Iernut („Cînepiști”), cu care ar putea fi pusă în legătură. Despre descoperirile de la Cinciș, Oct. Floca, în *ActaMN*, II, 1965, p. 163–193.

amintite ne întâmpină așezări mai mari sau mai mici ale populației băștinașe dace sau, cel puțin, așezări în care elementul autohton este prezent în proporție mare. Dovada peremptorie o formează perpetuarea unor forme de cultură materială și spirituală din timpul Daciei independente, care se întilnesc, în același strat de cultură romană, în aceeași locuință sau groapă de păstrare a proviziilor, laolaltă cu noile produse, superioare, aduse sau făcute în Dacia de romani. Vestigiile culturii materiale în așezările din urmă, felul locuințelor, întreg inventarul arheologic prezintă o învederată notă de sărăcie, — fapt care îndreptățește ipoteza că însăși starea economică mizeră, așa cum se oglindește ea în rămășițele locuirii, poate constitui, în majoritatea cazurilor, un indiciu demn de luat în seamă pentru atribuirea unor atare așezări localnicilor²⁷. În schimb, așezările cu o situație social-economică mai bună, reflectată într-un material arheologic bogat și variat, în construcții trainice de piatră ori cărămidă arsă, în instalații, ustensile și obiecte ce denotă bunăstare, simț artistic relativ dezvoltat, condiții și pretenții de lux ori confort, au luat naștere, în general, prin colonizarea romană.

Făcînd, în principiu, această distincție, nu înțelegem că au existat de o parte așezări alcătuite exclusiv din autohtoni, iar de alta așezări locuite numai de coloniști, fără legături și amestec între ei. Așezările „mixte”, de autohtoni și coloniști, trebuie să fi fost foarte numeroase în Dacia. Dar depistarea lor pe teren și dovedirea cu probe documentare concrete, peremptorii, a prezenței concomitente a băștinașilor și coloniștilor în astfel de așezări nu este deplin posibilă acum, ea rămînînd un obiectiv însemnat al cercetărilor arheologice viitoare.

Sub înfățișarea economică diferită a vieții rurale romane, cel puțin în lumina vestigiilor ajunse pînă în zilele noastre, deseori se ascund, deci, și realitățile etnice. Această constatare vine să sprijine, cu date materiale concrete, intuiții remarcabile și păreri mai vechi, anume că, cu toate golurile apreciabile produse în sinul populației *prin* și *după* cele două războaie de cucerire, dacii au continuat să trăiască în număr mare, mai ales în ținuturile rurale ale provinciei romane, în condițiile de inferioritate impuse de noua stăpînire²⁸.

Cît privește *durata* așezărilor rurale avute aici în vedere, investigațiile de pînă acum permit să se întrevadă că — cu unele excepții — existența lor efectivă și neîntreruptă, pe același loc, nu depășește, în genere, două secole. Este cazul așezărilor mai îndeaproape observate sau în care s-au executat săpături sistematice: Lechința de Mureș, Cașolț, Sf. Gheorghe-Iernut, Sic, Mugeni, Noșlac Ciunga și altele.

Referitor la continuitatea așezărilor dacice din Latène-ul tîrziu sub ocupația romană, știm astăzi prea puține lucruri. Totuși, cel puțin deocamdată, pe teritoriul provinciei nu se cunoaște încă nici o așezare (sau cimitir) a cărei existență să poată fi dovedită în mod indiscutabil că se prelungește din vremea dacică și în epoca romană. *Sigur* și *bine stabilit* este faptul că cetățile și marile așezări dacice, cum sînt cele cercetate în Munții Orăștiei și Sebeșului, la Bedeháza (jud. Covasna)²⁹, Sighișoara („Wietenberg”)³⁰, Arpașul de Sus (jud. Brașov)³¹ și altele mai mici, bunăoară cea de la Cuciulata (jud. Brașov)³², situată la numai 4 km de castrul roman de la Hoghiz³³, își încetează existența la cucerirea romană sau îndată după aceea. Același fenomen se remarcă și în cazul unor cimitire dacice, cum sînt cele de pe dealul „Măgura” de la Porolissum³⁴ și de pe Dealul Turcului („Wietenberg”), lîngă Sighișoara³⁵.

²⁷ Lista și descrierea acestora se află în lucrarea noastră citată în nota 2 de mai sus. — Vrednică de subliniat este și afirmația — care va trebui verificată și documentată prin săpături și cercetări pe teren — făcută de D. Tudor (*op. cit.*, p. 191) că în ținutul deluros-muntos al Olteniei dintre Jiu și Olt există numeroase așezări dacice de epocă romană (sec. II—III), în care ceramica și alte urme de cultură materială sînt *dacice*, romane fiind numai monedele.

²⁸ C. Daicoviciu, în *AISC*, III, 1941, p. 231 și *TransAnt*, p. 120—123; I. I. Russu, în *Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara*, Deva, 1956, p. 53; M. Macrea, în *IstRom*, I, 1960, p. 390—391.

²⁹ K. Horedt, în *Materiale*, II, 1956, p. 7—16 și 19—21.

³⁰ C. Seraphim, în *Sitzungsberichte der anthropolog. Gesellschaft*, Wien, 1904, p. 65—66; 1907—1908, p. 35.

³¹ M. Macrea, în *Materiale*, IV, 1957, p. 145—148.

³² Gh. Bichir, în *Materiale*, VII, [1961], p. 351—355.

³³ K. Horedt, în *Materiale*, I, 1953, p. 785—798.

³⁴ M. Macrea, D. Protase, M. Rusu, în *Materiale*, VII, [1961], p. 362—371; M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 485—492.

³⁵ Vezi mai sus, nota 30.

Pe de altă parte, așezările și cimitirele autohtone din perioada romană, cercetate pînă acum, se constată că încep cel mai devreme sub domnia lui Traian sau Hadrian. Dar din sfîrșitul brusc al cîtorva așezări sau cimitire dacice la cucerirea romană nu se poate trage concluzia generală a discontinuității dacilor sub romani. Încetarea *pe același loc* a unor așezări dace preromane credem că nu trebuie numădeci generalizată, căci ea nu pare a fi decît consecință mutării acestor așezări în alte părți din interiorul provinciei, unde le constatăm arheologic în primele decenii ale dominației romane. Strămutarea așezărilor dintr-un loc în altul, determinate de motive economice sau de evenimente politico-militare, strategice, este un fenomen observat în toate timpurile și în multe locuri. În Dacia, se știe că cetățile din Munții Orăștiei și Sebeșului, centrul de rezistență al dacilor în al doilea război dintre Traian și Decebal, a fost evacuată³⁶. De asemenea au avut loc unele transplantări de populație locală din anumite teritorii de însemnătate strategică pentru apărarea Daciei și din cele cu pămînt fertil, care au fost distribuite în loturi coloniștilor³⁷. Se admite îndeobște că o parte a populației dace învinse a fost dislocată din vechile ei așezări și mutată în zonele care puteau fi permanent supravegheate de autoritățile civile și mai ales de cele militare. Nu este întîmplător faptul că multe sate băstinașe se găsesc în locuri mănoase, *nepopulate înainte*, situate în zona castrelor trupelor auxiliare (Medișorul Mare (?)³⁸, De-drad(?)³⁹ sau a legiunilor ori orașelor (Obreja⁴⁰). În cazul acestor constatări, este necesar să avem mereu în vedere și împrejurarea că cercetările arheologice sistematice privind mediul rural sînt abia la început și că ele nu pot oferi, în momentul de față, decît frînturi din imaginea de ansamblu ce trebuie să ne-o facem asupra realităților istorice, în general, și a laturii etnice, îndeosebi, din Dacia romană.

La mutări de populație dintr-o zonă în alta, în interiorul regiunilor cucerite, romanii au recurs — minăți de interese economice, strategice-militare sau politice — nu numai în Dacia, ci și în alte părți ale Imperiului. Astfel, se știe că Agrippa, în anul 19 î.e.n., a transplantat pe cantabri și asturi din regiunile muntoase la cîmpie⁴¹, iar mai tîrziu, între anii 12 î.e.n. și 1 e.n., Publius Sulpicius Quirinus, guvernatorul Siriei, după exemplul lui Pompeius, a strămutat de la munte în orașele din apropiere (în Gallatia) pe toți homonadensii capabili să poarte armele⁴². De asemenea, în Gallia, Augustus a silit pe locuitorii din Bibracte să se mute la Augustodunum și tot din porunca lui eraviscii de la Aquincum și regiunea înconjurătoare au fost nevoiți să plece în alte locuri din Pannonia⁴³.

Cu privire la sfîrșitul așezărilor rurale, săpăturile arheologice din ultima vreme au adus iarăși contribuții prețioase. Nu stăruim aici asupra acestei probleme, deoarece importanța ei pentru continuitatea în Dacia după Aurelian este evidentă, ci ne mărginim să menționăm că în așezările romane de la Obreja, Mugi și Archiud resturile culturii materiale atestă desfășurarea în continuare a vieții și după retragerea armatei și oficialităților romane din ținuturile respective, pînă în sec. IV⁴⁴. Fenomenul nu poate fi singular, izolat, ci el trebuie să aibă o mai

³⁶ C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, București, 1954, p. 124. Cf. și observațiile lui H. Daicoviciu (*Dacia*, N.S., II, 1959, p. 311—323) în legătură cu scenele CLIV/CLV de pe Columna lui Traian, interpretate nu ca o alungare a populației autohtone peste granițele țării ocupate de romani, ci numai ca o evacuare a dacilor din zona muntoasă a Orăștiei și mutarea lor la cîmpie, din motive de siguranță politică.

³⁷ Cf. M. Macrea, în *IstRom*, I, 1960, p. 359; D. Tudor, *ibidem*, p. 397.

³⁸ Z. Székely, în *Materiale*, VII (1961), p. 186—187.

³⁹ I. Glodariu, în *SCIV*, 17, 1966, p. 19—30.

⁴⁰ D. Protase, *op. cit.*, 42—45 și 122—123. — Cu privire la existența viciilor, de coloniști și băstinași ori „mixte”, a recrutării brațelor de muncă pentru lucrarea pămîntului și modul în care se făcea repartiția produselor agricole într-un vicus de pe teritoriul afectat legiunilor (*prata legionum*), în provinciile dunărene ale Imperiului (sec. II—III), vezi M. Rostovzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford, ed. a II-a, p. 244—245. Despre formarea principalelor categorii ale proprietății funciare în Dacia romană, a se vedea studiul lui A. Bodor, în *A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem (1945—1955)*, Cluj, 1956, p. 209—221; M. Macrea și D. Tudor, *loc. cit.*

⁴¹ Cassius Dio, *Hist. Rom.*, LIII, 29; XLIV, II; Florus, *Epitome*, II, 33; Velleius Paterculus, *Hist. Rom.*, II, 90; Horatius, *Epistulae*, I, 12, 26. Cf. L. Homo, *Haut-Empire*, Paris, 1933, p. 117.

⁴² R. Syme, în *Klio*, 1934, p. 232 și urm. Cf. N. A. Mașkin, *Principatul lui Augustus* (traducere din l. rusă), București 1954, p. 463.

⁴³ Eva B. Bónis, în *Archaeologische Funde in Ungarn*, Budapest, 1956, p. 156—157. Cf. C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, 1960, p. 314 (fenomen analog și în Dacia, la cetățile din Munții Orăștiei, după ocuparea regiunii de către romani).

⁴⁴ D. Protase, *op. cit.*, p. 42—45, 106—107, 119—121.

mare amploare în lumea rurală romană. Indiciile existente în multe alte locuri urmează să fie verificate, sub acest raport, prin viitoare cercetări.

Referitor la problema romanizării Daciei în cei 165 de ani de existență a provinciei, arheologia poate aduce și ea oarecare lumină. Firește că materialul arheologic, singur, nu este în măsură să ne spună nimic despre romanizarea *prin limbă*, dar el furnizează date interesante despre romanizarea autohtonilor *prin cultură*. Sub acest raport, putem afirma că felul de viață *roman-provincial* a pătruns adânc în rîndul populației autohtone din cuprinsul Daciei, mai puțin în părțile ei răsăritene (cursul superior al Tîrnavelor și Oltului ardelean și fișia dintre limesul alutan și cel transalutan, anexată mai târziu), unde elementele de cultură materială romane provinciale sînt mai rare și mai slabe, iar cele locale tradiționale, rustice, apar mai persistente. Din punct de vedere cantitativ, observăm că în toate complexele autohtone cunoscute astăzi, produsele dacice, în speță ceramica, se găsea în proporție redusă față de cele romane, care formează majoritatea copleșitoare. Aceasta este dovada optimă că dacii subjugați nu s-au arătat refractari față de cultura și civilizația romană, dar și-au păstrat anumite tradiții, obiceiuri și produse proprii, prin care se trădează pentru noi ca element etnic.

Din observațiile și considerațiile de mai sus socotim că rezultă cu prisosință necesitatea și importanța cercetării stăruitoare a vieții satești din vremea romană în Dacia, care oferă mari resurse documentare, nu numai pentru problemele etnice și social-economice sau pentru anumite aspecte ale gradului de romanizare a localnicilor *prin cultură*, ci și pentru înțelegerea deplină a perioadei prefeudale timpurii în ținuturile fostei provincii. Fără cercetarea și cunoașterea temeinică a realităților din mediul rustic roman nu vor putea fi interpretate just fenomene și rezolvate bine probleme esențiale din perioada migrațiilor, deoarece — cum se știe — orașele își pierd rolul cultural-politic, social și economic⁴⁵, iar *viața rurală în ansamblu*, cu felurile ei particularități și tipuri de așezări este aceea care stă la baza prefacerilor din Dacia prefeudală.

D. PROTASE

BEMERKUNGEN ZU DEN DÖRFLICHEN SIEDLUNGEN IM RÖMISCHEN DAZIEN

(Zusammenfassung)

Da die Lebensweise der Landbevölkerung im römischen Dazien systematisch noch wenig erforscht ist, beschränkt sich der Verfasser auf einige Überlegungen allgemeiner Natur über die bäuerlichen Siedlungen im eigentlichen Sinne, innerhalb der Provinz, unter Ausschluss der Cannabae und Badeorte.

Die Feststellungen und Beobachtungen betreffen die Bauart, den antiken Namen, die Verbreitung, Anzahl, Dauer, Organisation und Verwaltung der Dörfer des römischen Daziens, sowie die Funde, die für gewöhnlich in ihrem Bereich gemacht werden. Auf Grund der Haustypen und des archäologischen Materials ist der Verfasser der Ansicht, man könne Dörfer der bodenständigen Daker und Dörfer der römischen Kolonisten voneinander unterscheiden. Gleichzeitig betont er, dass die Intensivierung der archäologischen Forschungen in den Dörfern des römischen Daziens weitreichende Aufschlüsse über die ethnischen und sozialökonomischen Probleme der Römerzeit geben könnte und für ein besseres Verständnis der frühmittelalterlichen Periode auf dem Gebiet der einstigen römischen Provinz von Bedeutung sei.

⁴⁵ C. Daicoviciu, Em. Petrovici, Gh. Ștefan, în *IstRom*, I, 1960, p. 799–802; *La formation du peuple roumain et de sa langue*, Bucarest, 1963, p. 48 și urm.; Vezi și M. Macrea, *IstRom*, I, p. 616–620.

VESTIGII DACO-ROMANE DIN SECOLUL IV E.N. LA SUATU

Pe locul numit „Somoșa” din hotarul comunei Suatu (jud. Cluj)¹, au fost descoperite întâmplător, în anul 1961, cu ocazia unor lucrări gospodărești, două morminte de înhumatie.

Informațiile de care dispunem în legătură cu această descoperire precizează doar adâncimea la care se aflau scheletele — circa 1,50 m de la suprafața actuală a solului —, precum și compoziția inventarului celor două morminte². În lipsa unor observații amănunțite și competente, nu cunoaștem orientarea și poziția scheletelor, distanța exactă dintre cele două morminte, și nici amplasarea precisă a obiectelor de inventar.

În primul mormânt și anume sub picioarele defunctului, au fost aflate două fragmente dintr-o rîșniță de evidentă factură romană, confecționată din tuf vulcanic de culoare cenușie deschisă, avînd diametrul de 43 cm și grosimea de 6,5 cm. Descoperirea fiind întâmplătoare, este greu de precizat în ce măsură fragmentele de rîșniță găsite sub schelet pot fi considerate ca piese de inventar. Fîrîște, eventualitatea folosirii unei pietre — sau fragmente — de rîșniță ca obiect de inventar este posibilă³, după cum prezența acestor fragmente poate fi pur întâmplătoare și fără legătură cu mormîntul descoperit.

Nu avem nici un element de datare mai precisă a acestui mormînt. Totuși, împrejurarea că ambele morminte sînt de înhumatie, că au fost găsite la aceeași adîncime, și la mică distanță unul de celălalt, face posibilă contemporaneitatea lor, iar inventarul extrem de interesant al mormîntului nr. 2, permite încadrarea lui cronologică.

În al doilea mormînt, în jurul părții superioare a scheletului, au fost descoperite șase piese:

1. *Fibulă de bronz* cu piciorul întors pe dedesubt, lungă de 4,9 cm, executată dintr-o placă lată de 6 mm și groasă de 1,4 mm, păstrată fragmentar (nr. inv. IN. 19681). Resortul este scurt, iar curbura arcului e destul de puțin pronunțată. Piesa este ornamentată cu patru linii incizate, una pe picior și trei pe arc, dispuse la distanțe inegale. Arcul e prevăzut pe o porțiune cu o nervură longitudinală realizată prin țesirea muchiilor (fig. 1,4).

2. *Fibulă* de același tip și variantă, aproape identică ca formă, mărime și execuție (nr. inv. IN. 19682). Se deosebește de primul exemplar doar prin lipsa nervurii de pe arc și prin numărul diferit de linii incizate, una pe arc și două pe picior (fig. 1,3).

3. *Vas de lut* — găsit fragmentar și apoi întregit —, lucrat la roată din pastă zgîrîțuroasă amestecată cu nisip, bine ars (nr. inv. IN. 19679); este îngust în partea inferioară și bombat în partea superioară, avînd diametrul maxim în zona umerilor. Gîtul, separat de corp printr-un prag, e arcuit, buza evazată, iar fundul drept (fără inel). Culoarea variază de la cenușiu negricios la brun roșcat (com-

¹ Pentru descoperirile semnalate anterior pe teritoriul comunei Suatu, vezi: *ErdRep*, p. 278, nr. 255 și *Repertoriul arheologic al României*, ms. la Institutul de istorie și arheologie din Cluj.

² Obiectele descoperite au fost salvate și donate Muzeului de Istorie din Cluj de căp. I. Săcărea. Datele asupra acestor descoperiri le deținem de la prof. K. Horedt și D. Protase, cărora li se aduc mulțumiri.

³ Pentru ilustrarea acestei posibilități, menționăm piatra de rîșniță descoperită pe dealul Măgura de lângă Porolissum (Moigrad), în groapa dacică nr. 55, datînd din perioada preromană și considerată a fi mormînt de incineratie. M. Macrea, M. Rusu, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 206.

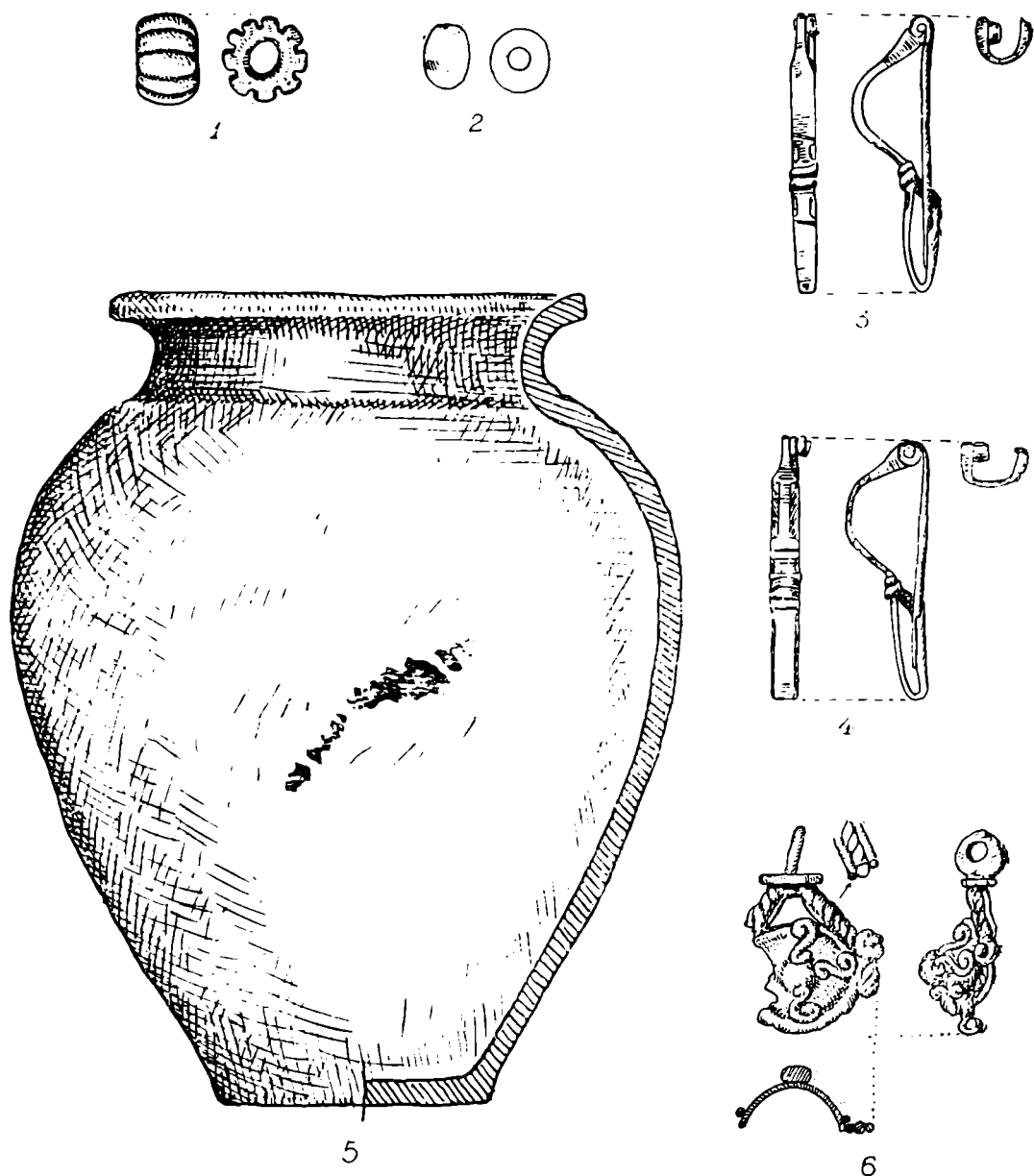

Fig. 1. Inventarul mormintului nr. 2 de la Suatu: 1—2, mărgelile din sticlă; 3—4, fibule din bronz cu piciorul întors pe dedesubt; 5, vas de lut; 6, fragment dintr-un obiect nedeterminat (fibulă, pandantiv?).

bustie inegală?); dimensiuni: diam. max. 24 cm; diam. fundului 10,8 cm; diam. gurii 17,5 cm; I 29,6 cm (fig. 1,5). În afară de acest vas, în mormînt se aflau și alte fragmente ceramice, de culoare roșie-cărămizie, nerecuperate.

4. *Mărgea* de pastă sticloasă, mată, albă-cenușie, cu trei ochi dispuși asimetric, de culoare albastră (nr. inv. IN. 19683). Dimensiuni: diam. 1,1 cm; grosimea 0,7 cm (fig. 1,2).

5. *Mărgea* din sticlă de culoare verde, în formă de pepene (melon), cu caneluri transversale adânc incizate (nr. inv. IN. 19684). Dimensiuni: diam. 1,7 cm; grosimea 1,1 cm (fig. 1,1).

6. *Fragment* dintr-un obiect de bronz greu de identificat, provenind foarte probabil de la o fibulă sau pandantiv (nr. inv. IN. 19680; fig. 1,6).

Hotărâtoare pentru datarea mormîntului sînt cele două fibule cu picior întors pe dedesubt⁴. Deși tipul ca atare este atestat și în descoperiri datînd din epoca romană a Daciei⁵, cele două exemplare prin caracteristicile lor și anume, resortul scurt, curbura relativ redusă a arcului, piciorul puțin îngustat, se încadrează într-o variantă considerată mai tîrzie și datată în sec. IV e.n.⁶ Fibulele descoperite la Suatu își găsesc cele mai bune analogii în două exemplare cu totul asemănătoare ca formă, mărime și ornamentație, unul descoperit la Tîrșor (mormîntul 182)⁷, al doilea găsit întîmplător pe teritoriul necropolei cerniahoviene de la Sîntana de Mureș⁸.

Cele două fibule ne determină să considerăm mormîntul de la Suatu ca fiind aproximativ contemporan cu cimitirele cerniahoviene de la Tîrșor și Sîntana de Mureș, în cadrul cărora își găsesc de altfel și analogiile cele mai bune⁹. El datează deci aproximativ din secolul IV e.n.

Mărgelile de tipul celor descrise mai sus se întîlnesc în numeroase descoperiri¹⁰. Răspîndite pe un spațiu vast, în diferite medii culturale și pe o lungă perioadă de timp, ele nu au practic o semnificație etnică sau cronologică precisă; astfel că, pentru problemele ce ne interesează și anume datarea și încadrarea etno-culturală a descoperirii, valoarea lor este neglijabilă.

În ceea ce privește însă atribuirea etnică a acestei descoperiri, semnificativă apare prezența vasului în mormînt. Acest vas, după toate caracteristicile sale, este de pregnantă factură și tradiție provincial-romană. Vase asemănătoare sau aproape identice au fost descoperite, printre altele, la Lechința de Mureș¹¹, la Soporul de Cîmpie¹² etc. În schimb și atare amănunt e deosebit de grăitor, vase de acest fel nu se întîlnesc în complexele gotice din România. Faptul că vasul aflat în mormînt găsește analogii în ceramica provincial-romană, dar e cu totul străin de cea cerniahoviană, este deosebit de important. Desigur, prezența celor două fibule, cu analogiile cele mai apropiate în morminte cerniahoviene nu poate fi neglijată, importanța lor pentru datarea descoperirii fiind relevată mai sus. Dar, pentru încercarea de atribuire etnică, concludent este vasul de evidentă tradiție provincial-romană, deoarece, spre deosebire de obiectele de podoabă, ceramica este mai strîns legată de mediul care a produs-o.

Ca o primă posibilitate trebuie să presupunem deci, că defunctul va fi fost un provincial daco-roman sau, ca să folosim un termen mai general, un „romanic”. Ritul înhumăției nu contravine acestei atribuirii etno-culturale pe care o sugerează prezența vasului. De pe teritoriul fostei provincii romane se cunosc, din descoperiri mai vechi, cîteva morminte de înhumăție, datînd din a doua jumătate a secolului III sau din secolul IV e.n. și care prin inventarul lor nu pot fi atribuite decît unei populații daco-romane, rămasă pe loc după părăsirea provinciei. Astfel, din a doua jumătate, poate chiar de la sfîrșitul secolului III, datează

⁴ Despre această categorie de fibule în general: I. Kovrig, în *Diss Pann.*, S. II, 4, 1937, p. 21 și urm.; E. Patek, în *Diss Pann.*, S. II, 19, 1942, p. 62; T. Kolnik, în *SlouArch.*, XII, 2, 1964, p. 408 și urm.; A. K. Ambroz, în *Arheologija S.S.S.R.*, D1 — 30, Moscova, 1966, p. 64 și urm. și pl. 11, 15.

⁵ K. Horedt și colaboratorii, în *SCIV*, III, 1952, p. 324; IV, 1953, p. 282, fig. 5, 8; D. Protase, în *Materiale*, VII, 1961, p. 426, fig. 4, 2, 10, 14; I. H. Crișan, în *Materiale*, VII, 1961, p. 437, fig. 10, 1; K. Horedt, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 300, fig. 4, 3; *Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara*, Deva, 1956, p. 104, fig. 2, 1 etc.

⁶ Cf. Gh. Diaconu, *Tîrșor. Necropola din secolele III—IV e.n.* București, 1965, p. 93—94 și B. Mitrea, C. Preda, *Necropolele din secolul al IV-lea e.n. în Muntenia*, București, 1966, p. 137—138.

⁷ Gh. Diaconu, *op. cit.*, pl. CXIII, 1.

⁸ I. Kovács, în *DolGCluj*, III, 1912, p. 324, fig. 104, 1 a—b.

⁹ Cf. I. Kovács, *op. cit.*, p. 338 și urm.; Gh. Diaconu, *op. cit.*, p. 122—123, nota 53; B. Mitrea, C. Preda, *op. cit.*, p. 145—148; I. Ioniță, în *ArhMold*, IV, 1966, p. 240 și urm.; K. Horedt, în *SCIV*, 18, 1967, p. 581 și urm.

¹⁰ Vezi de exemplu M. Macrea, D. Berciu, în *SCIV*, VI, 1955, p. 595—597, fig. 13, 21; D. Protase, în *Materiale*, VI, 1959, p. 387—388, fig. 5, 11, etc.

¹¹ D. Protase, N. Vlăsa, în *Materiale*, VI, 1959, p. 447, fig. 2.

¹² D. Protase, în *Materiale*, V, 1959, p. 429, fig. 6, 3; VI, 1959, p. 384, pl. I, 2, 5, 8; VII, 1960, pl. 326, fig. 3, 7 etc.

mormîntul de la Proștea Mică¹³. Mormintele de înhumatie descoperite în ruinele termelor de la Apulum (Alba Iulia), la sfîrșitul secolului XIX de către Béla Cserni, se eșalonează, așa cum indică monedele descoperite, la sfîrșitul secolului III, pînă la sfîrșitul secolului IV e.n.¹⁴.

Firește, eventuala folosire a unui vas de ofrandă de tradiție daco-romană într-un mormînt cerniahovian poate fi, cel puțin teoretic, admisă ca posibilă deși faptul ar apare cu totul singular. Dar, admițînd numai și această posibilitate, descoperirea de la Suatu nu-și pierde cu nimic importanța. Chiar dacă originea romanică a celui înhumat ar fi pusă la îndoială, perpetuarea acestei categorii ceramice pînă în secolul IV inclusiv, nu poate fi explicată fără prezența unei populații daco-romane care să continue și după părăsirea provinciei să producă și să folosească astfel de vase¹⁵. Descoperirea întîmplătoare de la Suatu atestă deci un nou punct de pe teritoriul fostei provincii romane în care se sesizează continuitatea unei populații daco-romane, rămasă pe loc după abandonarea Daciei de către Aurelian, la a. 271.

VALENTIN VASILIEV

DAKISCH-RÖMISCHE SPUREN AUS DEM 4.JH.U.Z. IN SUATU

(Zusammenfassung)

Im Jahre 1961 wurden auf dem Gemeindegebiet von Suatu (Kreis Cluj) durch Zufall zwei Skelettgräber entdeckt.

In dem einen Grab fanden sich, unter dem Skelett, zwei Bruchstücke einer Handmühle römischer Arbeit, in dem anderen zwei Fibeln mit umgeschlagenem Fuss, ein Tongefäß, zwei Glasperlen und ein Bruchstück von einem Bronzegegenstand (Fibel, Anhänger?). Obwohl keine sicheren Beweise vorliegen, ist die Zeitgleichheit der beiden Gräber doch sehr wahrscheinlich (derselbe Ritus, dieselbe Tiefe — 1,5 m — und der geringe Abstand zwischen ihnen).

Die Bedeutung dieses Fundes liegt in dem Nebeneinander — in Grab Nr. 2 — der beiden Fibeln aus dem 4.Jh.u.Z. und des typisch provinzialrömischen Gefäßes. Das Fehlen von Gefäßen dieser Art in den Friedhöfen der Cerniahov-Kultur in Rumänien weist mit ziemlicher Sicherheit auf die dakisch-römische Abstammung des Toten hin.

Der Fund bezeugt demnach das Fortbestehen derartiger dakisch-römischer Tonware auch im 4.Jh.u.Z., was sich ohne die tatsächliche Anwesenheit einer dakisch-römischen Bevölkerung nicht erklären liesse. Diese Bevölkerung fährt fort, auch nach der Aufgabe Daziens, solche Gefäße herzustellen und zu gebrauchen.

¹³ N. Lupu, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 5, București, 1961, p. 160—161.

¹⁴ Pentru această descoperire: K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, București, 1958, p. 49—70, și D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismatice*, București, 1966, p. 104.

¹⁵ Cf. N. Vlăssă, în *SCIV*, 12, 1962, p. 155.

UN MORMÎNT DIN PERIOADA PREFEUDALĂ DESCOPERIT LA SĂCUIENI

În vara anului 1964, cu ocazia exploatării nisipului, muncitorii de la G.A.S. Săcuieni au descoperit în apropierea staulelor, la punctul numit „Horo“, oase umane și de animale și mai multe antichități. Locul descoperirii se află la circa 4 km nord-vest de Săcuieni (jud. Bihor), într-o dună de nisip de formă neregulată, aplatizată în zona vestică. Cu ocazia exploatării nisipului, majoritatea dunei a fost răvășită.

Dintre materialele găsite la „Horo“ și predate ulterior Muzeului de Istorie din Săcuieni, reținem în mod deosebit un vas mic de lut și o fibulă digitată¹. Din informațiile ulterioare a rezultat că fibula a fost găsită într-un mormînt de inhumatie, în dreptul coastelor, împreună cu mai multe mărgelile de diferite culori, de mărimea și forma unor simburile de cireșe. Vasul în care se mai păstrau cîteva obiecte de bronz, după cît ne indică urmele de patină verde din interiorul lui, s-a găsit în groapa mormîntului, lângă picioarele scheletului. Piese de bronz din interiorul vasului și mărgelile nu au putut fi recuperate. Scheletul, orientat vest-est, se afla într-o groapă adîncă de 60—80 cm, situată în porțiunea nordică a dunei.

Cu ocazia săpăturilor de salvare întreprinse de Muzeul județean Bihor în colaborare cu Muzeul de Istorie Săcuieni, nu s-a mai descoperit un alt mormînt asemănător.

Vasul (nr. inv. 1295/742, fig. 1) de tipul vasului borcan mai scund decît lat, are corpul ușor bombat, gîtul scund, gura largă, buza cu un profil neregulat, slab răsfrîntă în afară. Fundul ușor profilat are un diametru aproape egal cu diametrul deschizăturii gurii (6,4 cm și respectiv 6,5 cm, înălțimea 8,6 cm, diametrul maxim 9,3 cm). Vasul, lucrat cu mîna dintr-o pastă

Fig. 1. Vasul de la Săcuieni.

¹ Din informațiile anterioare rezulta că fibula s-a găsit în interiorul vasului care constituia urna unui mormînt de incineratie. Informația a fost preluată de M. Comșa în articolul: *Sur la romanisation des territoires nord-danubiens aux IIIe — VIe siècles de n.è.*, în *Nouvelles études d'histoire*, 1965, nr. 65.

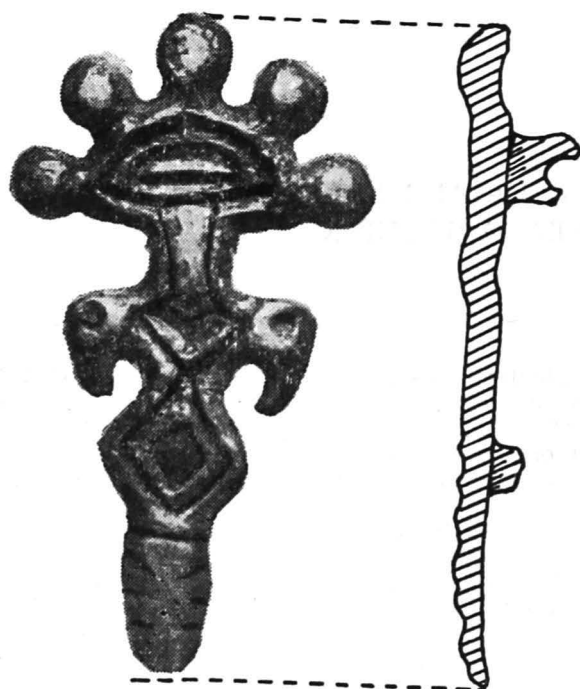

Fig. 2. Fibula digitată de la Săcuieni.

de culoare cafeniu-roșcată cu pete mai închise, bogată în impurități (nisip și pietricele) este confectionat neîngrijit. Pereții sînt relativ subțiri, îngroșindu-se ușor spre fund.

Fibula (nr. inv. 1294/741, fig. 2) de tipul celor digitate, este executată din bronz, prin turnare într-un tipar monovalv. Placa fibulei, de formă semidiscoidală, are cinci butoni dispuși radial, butonul central fiind cel mai mare. Placa este decorată cu un semicerc traversat de o nervură orizontală. „Degetele” ovale ale fibulei se leagă de placa semidiscoidală printr-un gît foarte scurt. Arcul de legătură este plat și ornamentat în porțiunile laterale cu două nervuri verticale. De partea inferioară a arcului se leagă o placă triunghiulară cu vârful îndreptat în jos, iar unghiurile de la bază se termină cu câte un „cap de pasăre” cu ciocurile încovoiate în jos și ochii marcați prin două cercuri adîncite. Placa triunghiulară are în interior un decor în formă de V. Piciorul este alcătuit dintr-o placă romboidală prelungită în unghiul inferior cu un apendice.

Placa piciorului este ornată cu două motive rombe concentrice. Apendicele este delimitat de picior printr-o linie orizontală în relief, sub care este redat, bine stilizat, un cap de animal ai cărui ochi sînt delimitați de două linii oblice care formează aproape un unghi. Decorul fibulei este executat în relief, prin turnare. Pe dosul plăcii semidiscoidale și al aceleia a piciorului au fost fixate la turnare o urechiușă pentru resortul acului de fier și portagrafa situată în stînga axului fibulei. Ambele au fost știrbite din vechime. Pe dosul fibulei se pot sesiza pete de rugină, provenite probabil de la acul de fier. Pe suprafața „degetelor”, a „capetelor de păsări” și a suprafeței piciorului terminal se văd urmele piliturii grosolane a descoperitorilor (lungimea fibulei, 4,6 cm).

După cum reiese din descriere, fibula digitată de la Săcuieni, din punct de vedere tipologic, reprezintă o etapă relativ avansată a unui proces de degenerare și simplificare a tipului. Acest lucru se manifestă prin aplatizarea elementelor proeminente (butoni și arc), în redarea sumară a elementelor decorative și în miniaturizarea formelor. Fibulele digitate, cunoscute în general sub denumirea de tip „slav”, sînt răspîndite pe teritoriul României în: Muntenia, Oltenia și Banat, mai rar documentate în Transilvania și foarte sporadic în Moldova².

Analizînd fibula din punct de vedere al formei, ornamentației și al altor detalii, nu-i găsim corespondente identice sau foarte mult asemănătoare, pe toată aria de răspîndire a fibulelor cunoscute sub denumirea de tip „slav”. Fibula noastră reprezintă, credem, o descendentă a unui prototip sau al mai multora. În acest sens, cele mai apropiate analogii, pentru formă, le găsim la grupul de fibule de tipul cu „liră”. Fibula de la Săcuieni se intercalează sau este o descendentă a seriei de fibule cu „liră” descoperite la Daumen, Scheufelsdorf și Kellaren³. Aceeași

² I. Nestor, *L'établissement des slaves en Roumanie...*, în *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 436—447.

³ J. Werner, *Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts*, în *Reinecke Festschrift*, Mainz, 1950, p. 153 și urm., pl. XXIX/22, 23, 24.

tratare liniară simplă a decorului de pe fibulă o întâlnim la seria de fibule descoperite în Iugoslavia la Negotin și Novi Banovci⁴.

Fazele succesive, apropiate, ale procesului de creare a fibulei de la Săcuieni sînt greu de precizat în stadiul actual al cercetărilor, dar este neîndoielnic că cele două tipuri sau serii de fibule au participat (ori au influențat) la geneza fibulei de care vorbim. Combinația elementelor sesizate, precum și prezența sau lipsa unor elemente, forma mai mult patrată decît rombică a plăcii piciorului ar putea indica un tip aparte de fibule. Lipsa unor descoperiri similare nu permite să legăm însă descoperirea noastră de un tip de fibule reprezentat prin mai multe exemple.

Privitor la datele, majoritatea cercetătorilor ce s-au ocupat de evoluția acestor podoabe vestimentare sînt de acord să le plaseze în secolele VI—VII. Simptomele vădite ale degenerării tipului, prezente pe fibula noastră, ne fac să înclinăm mai mult spre datarea ei în prima jumătate a secolului VII. Analogiile prezentate converg și ele spre aceeași dată.

Una din cele mai importante probleme pe care o ridică mormîntul de la Săcuieni este, fără îndoială, aceea a apartenenței etnice. Problema fibulelor digitate a făcut obiectul unor discuții controversate în nenumărate studii apărute în ultimele decenii, fiind declarate ca „elemente etnice” semnificative pentru diferite complexe culturale⁵. Precum este știtut, au dominat două poziții, și anume: teoria slavistă și cea germanistă. Într-o serie de studii apărute recent în țara noastră, cercetătorii români argumentează teza conform căreia prezența fibulelor de tip „slav” nu indică întotdeauna și prezența unei populații slave⁶. Noua descoperire de la Săcuieni confirmă pe deplin acest lucru. Fibula de tip „slav” găsindu-se într-un mormînt de înhumatie infirmă prezența unei populații slave, deoarece este bine cunoscut că în toată aria lor de răspîndire din secolele VI—VII, slavii au folosit exclusiv ritul incinerăției⁷.

Putem presupune însă că mormîntul aparținea unui gepid, ținînd cont, pe de o parte, de poziția geografică a localității Săcuieni, aflată în aria de răspîndire a lumii gepide, și pe de alta, de motivele ornamentale a capetelor de pasăre, de proveniență germanică. Dar și împotriva acestei atribuirii se pot ridica mai multe obiecții. Puterea gepidă a fost distrusă încă în secolul al VI-lea, deci nu mai putem vorbi de o stăpînire propriu-zisă, ci doar de prezența izolată a unor grupuri de gepizi, de prezența unor enclave, în lumea avară sau autohtonă daco-romană. De asemenea, tipul de fibulă surprins la Săcuieni este cu totul străin lumii germanice (gepide sau longobarde)⁸.

Toate acestea ne duc la presupunerea că mormîntul a aparținut probabil unui autohton. Fibulele de tipul cu „liră”, prototip folosit și de meșterul care a lucrat fibula noastră, își au originea în repertoriul obiectelor din atelierele bizantine, balcano-dunărene, unde atare motiv, perpetuat de secole, este frecvent întâlnit⁹. Aceste piese se confecționau sub forma producției-marfă destinată, în primul rînd, lumii din afara granițelor imperiului. Prototipul bizantin pe care-l găsim răspîndit pe arii întinse din lumea „barbară”, a fost copiat și transformat ulterior, în concepție proprie, de către un meșter local. Acest lucru s-a realizat în intervalul de timp cuprins între a doua jumătate a secolului VI și prima jumătate a secolului VII, prin simplificarea treptată a tipului, prin reducerea dimensiunilor și adăugarea de noi elemente împrumutate de la alte prototipuri. Atît tipul aparte al fibulei de la Săcuieni, cît și tehnica în care este lucrată, precum și combinația motivistică, pledează pentru posibilitatea confecționării fibulei într-un atelier local puternic influențat de atelierele bizantine. Prezența fibulei la Săcuieni, indiferent dacă a fost confecționată într-un atelier bizantin sau că este replica locală a

⁴ Aurelian Petre, *Fibulele digitate de la Histria*, în *SCIV*, XVI, 1965, p. 279, fig. 2/8—10.

⁵ H. Kühn, *Die Germanischen Bügelfibeln*, Bonn, 1940; J. Werner, *op. cit.*

⁶ I. Nestor, *op. cit.*, p. 447—448.

⁷ M. Comșa, în *IstRom*, I, 1960, p. 734—738.

⁸ D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken*, Budapesta, 1961.

⁹ I. Nestor, *op. cit.*, p. 444; Aurelian Petre, *Atelierele romano-bizantine și unele tipuri de fibule digitate*, în *SCIV*, XVII, 1966, p. 268.

prototipului bizantin, ne sugerează inerent ideea unei legături între populația romanizată de pe teritoriul Crișanei și lumea bizantină.

Cealaltă piesă din inventarul mormântului de la Săcuieni, vasul de lut, prin factura sa se deosebește de vasele slave timpurii de tip Praga¹⁰ și face o notă aparte de vasele lucrate cu mâna din cimitirele gepide, deși ca pastă prezintă asemănări cu unele vase denumite impropriu gepidice¹¹. Am indica și pentru vas aceeași confecționare a lui de către un băștinaș. În județul Bihor, la Șimian, Galošpetreu, Oradea, Valea lui Mihai, Socodor, Șiclău, Șimand¹², etc., iar în Transilvania la Noșlac, sau găsit fragmente sau chiar vase întregi similare nedecorate, lucrate cu mâna dintr-o pastă amestecată cu nisip și pietricele. La locul de găsit a mormântului, la punctul „Horo“ de la Săcuieni, s-au mai găsit două vase și mai multe fragmente ceramice¹³, care indică același grup etnic și orizont cronologic. Deși nu s-a surprins așezarea și din punct de vedere stratigrafic, prezența ceramicii o indică sigur.

În cimpia munteană, la Tei, Dămăroaia și Soldat Ghivan¹⁴ avem cazuri identice ca la Săcuieni, găsindu-se fibule digitate miniaturale împreună cu o ceramică autohtonă datată în secolele VI—VII.

Firește, atribuirea etnică a mormântului de la Săcuieni trebuie făcută cu multă precauție, deoarece pe baza unui singur mormânt cu un inventar relativ sărac și cu o piesă de o largă circulație în medii etnice diferite, încă nu se pot trage concluzii ferme asupra unui aspect istoric și arheologic atât de complex. Cercetările viitoare vor contribui desigur și la elucidarea unor probleme și aspecte legate de istoria perioadei prefeudale, lămurind și aspectul sesizat la Săcuieni.

NICOLAE CHIDIOȘAN — ZOLTAN NANÁSSY

EIN GRABFUND DES 7. JH. U.Z. AUS SÄCUIENI

(Zusammenfassung)

In der Nähe der Ortschaft Săcuieni, Bezirk Bihor, auf dem Flurteil „Horo“, wurde 1964 in einer Sandgrube ein Skelettgrab entdeckt. Von dem Grabinventar konnte eine kleine, flache Sprossenfibel aus Bronze und ein handgearbeiteter Topf aus braunem, grobem Ton gerettet werden. Grüne Patinasuren im Inneren des Gefäßes müssen von anderen Bronzegegenständen herrühren. Die Fibel gehört zur Gruppe der „Lyrafibeln“ vom Typus Daumen, Scheufelsdorf und Kellaren, zu der sie die nächsten Beziehungen aufweist. An der Entstehung der Fibel aus Săcuieni wirkte auch die Fibelserie Negotin, Novi Banovci mit.

Die Fibel und das Gefäß datieren das Grab in das 7. Jh. Da die für „slawisch“ gehaltene Fibel in einem Skelettgrab gefunden wurde, ist die Zuweisung an eine slawische Bevölkerung nicht zu vertreten. Die Verfasser weisen das Grab vielmehr der bodenständigen Bevölkerung zu. Diese verwendete eine byzantinische, südlich der Donau hergestellte Fibel oder veränderte sie nach eigenem Geschmack. Nach Ton und Form könnte das Gefäß auf die gleiche Bevölkerungsschicht deuten. Sichere Schlüsse über die ethnische Zuweisung des Grabes können erst gezogen werden, wenn ähnliche neue Funde die hier vertretene Hypothese stützen.

¹⁰ I. Borkovsky, *Staroslovanská keramika ve střední Evropě*, Praga, 1940.

¹¹ D. Csallány, *op. cit.*, pl. CLVI/1.

¹² M. Rusu, *Contribuții arheologice la istoricul cetății Biharea*, în *AIIC*, III, 1960, nr. 37. Materiale aflate în posesia Muzeului județean Bihor.

¹³ Materiale aflate în posesia Muzeului județean Bihor.

¹⁴ Anrelian Petre, în *SCIV*, XVI, 1965, p. 283—284.

ASPECTE ALE COLABORĂRII DINTRE MUZEOGRAFI ȘI RESTAURATORI

În cursul activității lor științifice, urmărind cu atenție starea și soarta obiectelor muzeale de la descoperire sau achiziționare pînă la depozitare sau expunere, muzeograful sînt nevoiți să colaboreze cu restauratorii în vederea restaurării și conservării (restabilirea formei cît se poate de apropiate de original) a pieselor. Fără îndoială, cu cît operațiunile de salvare se fac mai din vreme, cu atît ele vor păstra mai mult din esența pieselor și vor fi mai reușite. Totuși, în prezent, în majoritatea muzeelor noastre colaborarea se limitează numai la predarea și primirea materialului de restaurat, însoțită eventual de lămuriri sumare, verbale, privitoare la executarea lucrărilor. Cu scopul de a lărgi sfera acestei colaborări restrînse, ne vom referi doar la cîteva aspecte și exemple elocvente care demonstrează clar necesitățile și posibilitățile amplificării, respectiv ale completării reciproce a colaborării. Exemplele ce urmează dovedesc totodată că printr-o organizare mai bună părțile ar avea numai de cîștigat.

Sînt cazuri cînd obiectele descoperite în cursul săpăturilor ar trebui *conservate la fața locului*, sau cînd simpla ridicare, fără degradare, a unor obiecte slabe și friabile de ceramică, de lemn, de os sau metalice fără miez etc. solicită unele cunoștințe speciale, unelte și materiale adecvate și, mai ales, multă răbdare.

Nu o dată obiecte valoroase, neconservate în mod provizoriu pe șantier sau ridicate în grabă, ajung în laboratoarele de restaurare într-o stare în care, cu tot efortul și sacrificiul multor ore de lucru, nu se mai pot reconstitui de loc sau conservarea și restaurarea lor trebuie să se rezume la unele operațiuni de stabilizare, descoperirile pierzînd astfel din valoarea lor muzeală și chiar științifică. Timpul și energia consumate pe șantier pentru conservarea lor provizorie s-ar recîștiga într-o măsură incomparabil mai mare în laborator prin obținerea unor obiecte calitativ superior restaurate sau prin salvarea altora, apreciate ca ne-restaurabile.

Restauratorii specializați în *conservările preventive* ar trebui să lucreze în perioada săpăturilor pe lîngă muzeograful pe șantierele arheologice mai importante. Pe de altă parte, cunoscut fiind faptul că numărul restauratorilor competenți este redus, ar fi necesar ca și muzeograful, respectiv arheologii să cunoască atît teoretic, cît și practic unele metode moderne de conservare preventivă, pe locul descoperirii, cît și de ridicare a obiectelor¹. În posesia acestora, muzeograful care nu dispune de restaurator pe șantier ar putea interveni pentru îmbunătățirea condițiilor în care obiectele arheologice urmează să fie conservate.

De aceea este necesară organizarea unui curs de specializare cu lecții practice pentru muzeograful și restauratorii fără experiență în acest domeniu, iar studenților facultății de istorie, care doresc să lucreze la muzee, să li se predea aceste cunoștințe în cadrul facultății. Pe lîngă acestea — în mod firesc — fiecare șantier ar trebui să fie înzestrat cu unelte manuale și materiale corespunzătoare pentru executarea conservării preventive.

¹ H. J. Plenderleith, *The Conservation of Antiquities and Works of Art*, London, Oxford, University Press, 1957 și 1962; H. J. Ersfeld, *Funde der Vorzeit*, Weimar, 1955, p. 7—21; A. N. Rosenquist, *New Methods for the Consolidation of Fragile Objects*, Recent Advances in Conservations, Contribution to the I. I. C. Rome Conference, 1961, London, 1963, p. 141—144; etc.

Examinarea anumitor procedee folosite în prezent pe șantiere la săparea unor obiecte de ceramică friabilă sau obiecte metalice mult degradate ilustrează utilitatea celor propuse. De multe ori un vas care la descoperire avea toate cioburile susținute de masa de pământ din interior, turtit și crăpat în zeci de bucăți de presiunea pământului, nu poate fi reconstituit, cu toate insistențele restauratorului, deoarece în urma dezvelirii și curățirii in situ pe partea lui exterioară, cioburile din pastă slabă, în contact cu aerul, se usucă prea brusc, se fisurează și se deformează. Pe de altă parte, cioburile desprinse de masa de pământ din interior și împachetate în hârtie, în urma trepidațiilor și șocurilor suferite cu ocazia transportului și a manipulării, frecându-se între ele, se macină încetul cu încetul pe linia spărturilor, astfel că nu se mai potrivesc și nu se mai pot lipi în mod corespunzător, sau cele ce se lipesc totuși, avînd spărturile rotunjite, roase, se desfac ușor la prima manipulare neatență. În consecință, acest vas, care la descoperire era considerat propriu-zis întreg, nu mai poate fi reconstituit de loc sau reconstituirea lui va fi foarte șubredă, cu toată atenția ce i se acordă.

La descoperirea unor obiecte de metal fără miez sau cu miez puțin rezistent, se încearcă ridicarea împreună cu o bucată de pământ de dedesubt sau se riscă ridicarea lor directă fără nici o consolidare. În primul caz, pământul pe care se sprijină obiectul, uscîndu-se, se contractează, produce crăpături care de obicei se transmit și pieselor metalice transformate în minereu². La împachetare și în timpul transportului, fragmentele se desprind de pământ și se deplasează. Fixarea lor și reconstituirea obiectului în laborator în general nu se mai poate efectua perfect, chiar cu prețul unei munci neobișnuit de prelungite, ca de exemplu în cazul decorului fragmentar, format din sute de piese de bronz, al unei centuri din perioada daco-romană (fig. 1 și 2). În al doilea caz, obiectul poate să se desprindă

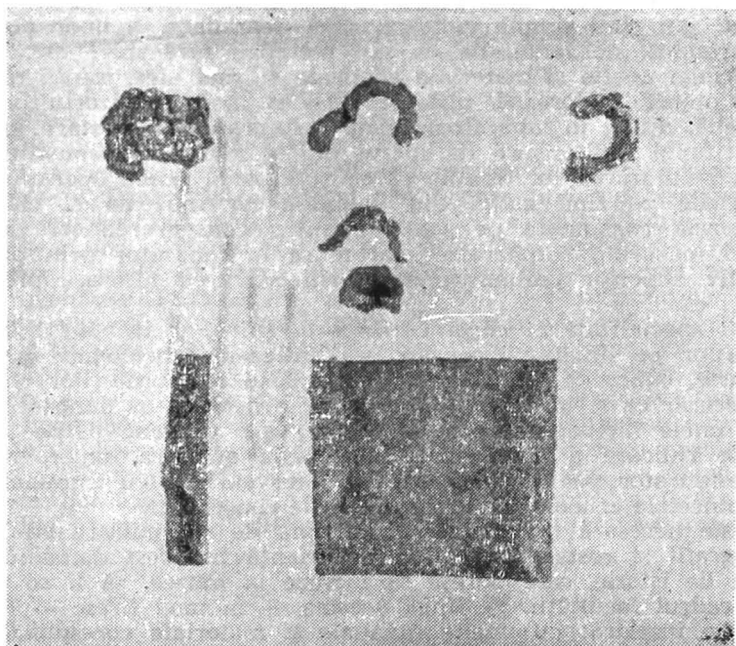

Fig. 1. Piesele decorului de centură.

² R. I. Gettens, *Mineral Alteration Products on Ancient Metal Objects*, Recent Advances in Conservations, Contribution to the C. Rome Conference, 1961, London, 1963, p. 89-93.

Fig. 2. Decorul centurii înainte de restaurare.

În bucăți chiar în cursul operațiunii de ridicare, ca în cazul cataramii aparținătoare centurii de mai sus (fig. 3).

Restauratorul de pe șantier, sau, în lipsa acestuia, muzeograful, în posesia unor cunoștințe practice, poate să prevină chiar la dezvelire degradarea obiectelor descoperite, prin aplicarea unor metode foarte simple de conservare preventivă. Astfel, în cazurile susamintite, vasul cu pastă friabilă poate fi consolidat prin îmbibarea suprafeței cu o soluție de impregnare, de preferat reversibilă. După uscare, mai ales dacă în interior vasul conține pământ, cenușă, oase etc. care prin greutatea lor ar putea să provoace spargerea și dezmembrarea cioburilor, ele, nedesprinse încă de suportul de pământ, pot fi împachetate în ceară³ sau înfășurate cu panglici (fașe) umede de hîrtie, de pînză sau combinate, avînd grijă

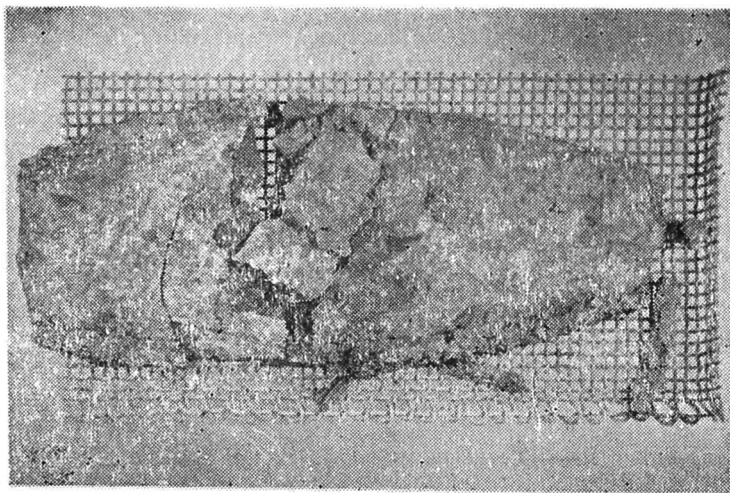

Fig. 3. Catarama centurii, stabilizată, înainte de restaurare.

³ H. J. Ersfeld, *op. cit.*, p. 7.

ca acestea să adere la suprafața vasului⁴. Panglicile de hîrtie sau de pînză, umede, uscîndu-se, se contractează și string perfect cioburile care nu se mai desprind și nu se mai deplasează în cursul transportului și nici spărturile nu se macină. În cazul unor vase mai mari sau cu dimensiuni neobișnuite, „pansamentul” de pînză poate fi îmbibat după uscarea cu lapte de ipsos pentru a se întări și mai mult. Cu una din aceste operațiuni de prevenire a deteriorării putem salva orice vas chiar din pastă friabilă și economisim un timp considerabil, necesar reconstituirii ce urmează să fie executată în laborator și care în acest caz va fi mult mai bună și simplă, reducîndu-se eventual numai la impregnarea interioară a vasului. După uscarea acesteia „pansamentul” se îndepărtează fără riscul de a degrada vasul.

După curățire și îmbibarea cu un material impregnant reversibil (de exemplu polimetacrilat de metil soluție), decorul centurii și catarama amintită puteau fi ridicate prin introducerea unor „proteze” de țesătură din sîrmă mai rezistentă în stratul de pămînt de dedesubt, iar segmentii și piesele mărunte ale învelișului trebuiau fixate după îmbibare prin aplicarea, cu lipici solubil, a unor panglici de pînză. Ridicarea și transportul obiectelor în asemenea condițiuni se făcea fără riscuri, iar în laborator munca de restaurare și conservare s-ar fi redus la dizolvarea și îndepărtarea impregnantului, a rămășițelor de pămînt și a sărurilor solubile printr-o baie de deionizare, impregnarea în vid pentru consolidare, curățirea mecanică și acoperirea cu strat protector. Centura originală complet descompusă putea fi înlocuită cu o bandă de stîplex. Dezlipirea panglicilor de pînză fiind o ultimă operație, piesele decorului s-ar fi păstrat nedeplasate.

În starea în care obiectele se aflau la primire, tratarea lor cu solvenți sau reducerea electrolitică fiind exclusă din lipsă de miez metalic, nu rămînea altceva de făcut decît curățirea, aranjarea și fixarea segmentilor, a țintelor și a inelelor de bordură de pămîntul suport. Însă această operație migăloasă, în special aranjarea celor cîteva sute de cioburi metalice neobișnuit de mărunte, a solicitat circa 250 ore de lucru. Fragmentele cataramii, deionizate electrolitic⁵, au fost de asemenea aranjate, lipite și apoi obiectul întreg a fost curățit mecanic. Ca operație finală, ambele piese au fost consolidate și s-au acoperit cu strat protector prin impregnare în vid⁶ (fig. 4, 5).

În general obiectele de metal provenite din săpături arheologice sînt de cele mai multe ori degradate de oxidare; în urma schimbării mediului, în contact cu aerul, ele se degradează într-un ritm mai accentuat chiar în condiții muzeale. În scurt timp oxidarea, coroziunea, pătrunzînd înspre interior, devine atît de accentuată, încît frumusețea obiectelor va dispărea fără să fie bănuită măcar și fără ca tehnica de execuție să stirnească vreo atenție din partea cercetătorilor. În urma tratării lor întîrziate, în mod insuficient sau într-un fel impropriu⁷, obiectele se vor distruge, la aceasta contribuind de multe ori și păstrarea lor într-un mediu necorespunzător. De aceea, restaurarea și conservarea obiectelor de metal constituie o problemă de primă urgență⁸.

Pentru a putea rezolva această problemă, muzeograful, în colaborare cu restauratorul, trebuie să planifice pentru tratare, în primul rînd, obiectele metalice. Această planificare ar fi necesar să fie făcută periodic (trimestrial) pe întreg muzeul, în funcție de capacitatea laboratorului, de utilajul disponibil, precum și de pregătirea restauratorilor. Pe baza acestei planificări este bine ca muzeograful să dezbată cu restauratorii problemele de restaurare și conservare a obiectelor ce

⁴ J. Banner și colaboratorii, *Régészeti kézikönyv*, Budapesta, 1954, p. 261—262.

⁵ V. Cupr, J. B. Pelikán, *Muzejni práce, Základy konzervace kovu v muzeích*, Praha, 1963, p. 26—42; M. Kenttämä, *Das elektrolytische Reinigungsverfahren bei der Konservierung von im Boden gefundenen Metallgegenständen*, in *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskja*, XII, 2, Helsinki, 1938, p. 3—30.

⁶ E. L. Holland-Merten, *Tehnica vidului*, București, 1958, p. 741—820.

⁷ I. Koródi, *Restaurarea și conservarea unui scut dacic*, in *ActaMN*, IV, 1967, p. 513.

⁸ A. Moldoveanu, *Coroziunea obiectelor metalice și mijloace de apărare contra ei*, in *RevMux*, 1964, nr. 2, p. 153—158; I. Koródi, *Restaurarea și conservarea obiectelor de metal la Muzeul de istorie Cluj*, in *RevMux*, 1966, nr. 1, p. 50.

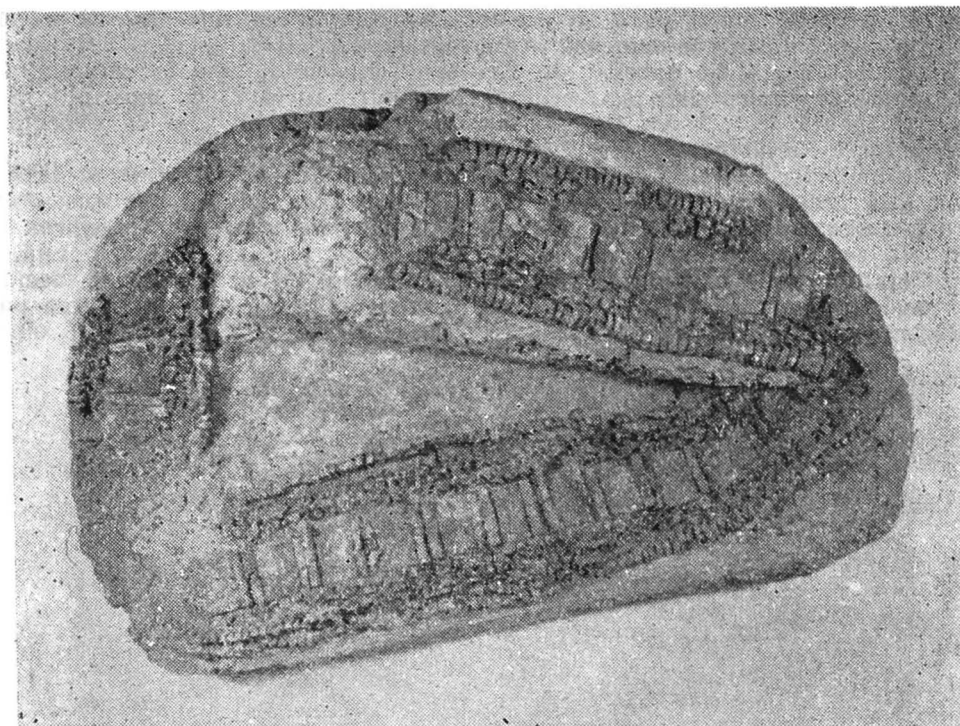

Fig. 4. Decorul centurii după reconstituire și conservare.

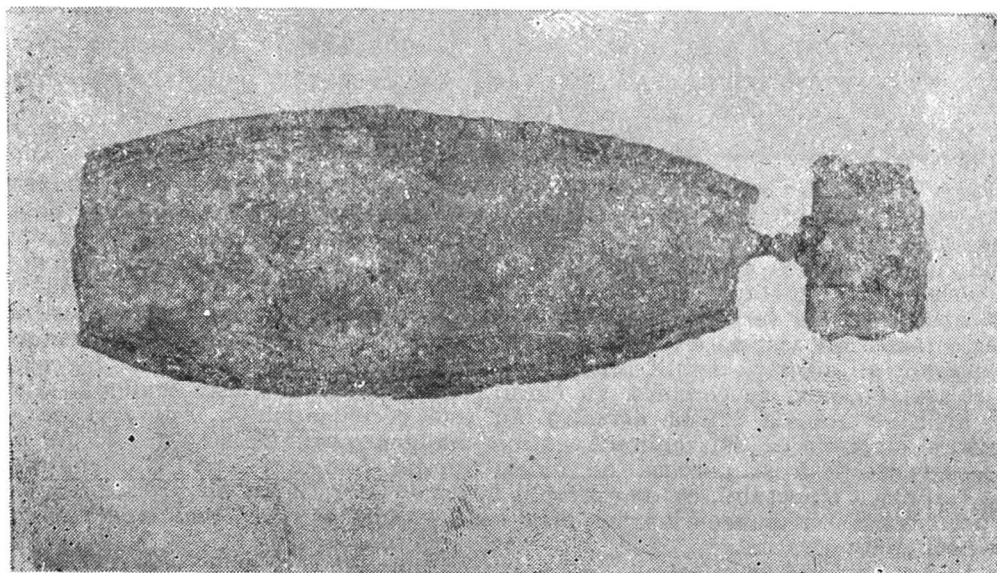

Fig. 5. Catarama după restaurare și conservare.

intră în competența lui și pe baza acestora să completeze *referatul de necesitate* (anexa 1) pentru lucrările ce urmează să fie executate.

Referatul trebuie să fie aprobat de directorul muzeului, care la cererea muzeografului poate să indice data sau ordinea executării lucrării, de exemplu în felul următor: „Urgența I”, „Se va executa conform planificării”, „Se va executa fără să afecteze lucrările planificate”.

Cel mai important aliniat al referatului de necesitate este *descrierea tehnică* a lucrării. Aici muzeograful ar trebui să precizeze cum ar dori ca piesa să fie restaurată-conservată. De exemplu, în cazul vaselor de ceramică: întregirea să se facă în alb sau colorat etc., sau, la obiectele de bronz cu patină nobilă, care acoperă detaliile unor ornamentații estetice, muzeograful ar trebui să decidă ce anume consideră mai important: dezvelirea ornamentației prin îndepărtarea patinei sau păstrarea acesteia pentru frumusețea ei și pentru faptul că protejează obiectul.

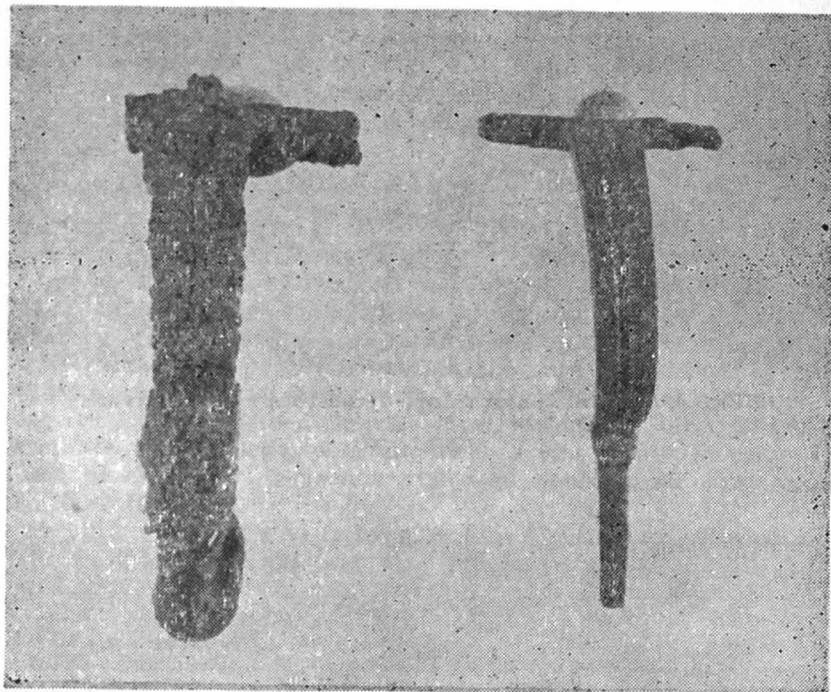

Fig. 6. Fibulă de bronz înainte și după restaurare.

Am ales acest ultim exemplu deoarece problema păstrării sau îndepărtării patinei, în întregime a ei sau parțial, constituie subiectul unor discuții permanente între arheologi și restauratori. Primii, în general, doresc să păstreze aproape în toate cazurile patina verde a obiectelor de bronz. Însă atare dorință apare justificată numai atunci când patina este într-adevăr nobilă, lucioasă, cu aspect de smalt și când aceasta nu acoperă detalii importante de ornamentație sau scriere. În cazurile când stratul de oxizi se combină cu clorul, deci când patina este malignă, dorința de a menține această crustă agresivă nu este recomandabilă. Adevărat că prin deionizare electrolitică sau chimică patina malignă poate fi stabilizată, dar dacă crusta zgrunțuroasă și poroasă de oxizi, numită impropriu patină, denaturează forma inițială a obiectului, ca de exemplu în cazul unor fibule fin lucrate (fig. 6, 7), este preferabilă restaurarea formei prin îndepărtarea parțială sau chiar integrală a așa-zisei „patine”.

Ar fi de dorit ca la referatul de necesitate muzeograful să anexeze și fotografiile cerute, reprezentând obiectul înainte de restaurare, fotografiile fiind necesare și la întocmirea *fișei de restaurare*.

Această fișă (anexa nr. 2), pe lângă datele de identificare a obiectului, cuprinde descrierea lui înainte și după restaurare și, ceea ce este mai important, precizează metodele și operațiunile consecutive, utilizate la tratarea lui. Aceste date sînt necesare atît pentru controalele ulterioare, periodice, cît și pentru o eventuală nouă conservare a obiectului⁹. Nici o metodă de conservare nu poate fi considerată absolut perfectă și definitivă. Pe zi ce trece se descoperă și se aplică procedee și materiale noi, mai bune; vor fi cazuri cînd vom reveni și vom trata unele obiecte pe baza acestora. Noile operațiuni nu se vor putea executa în condiții optime decît în posesia datelor privitoare la prima conservare.

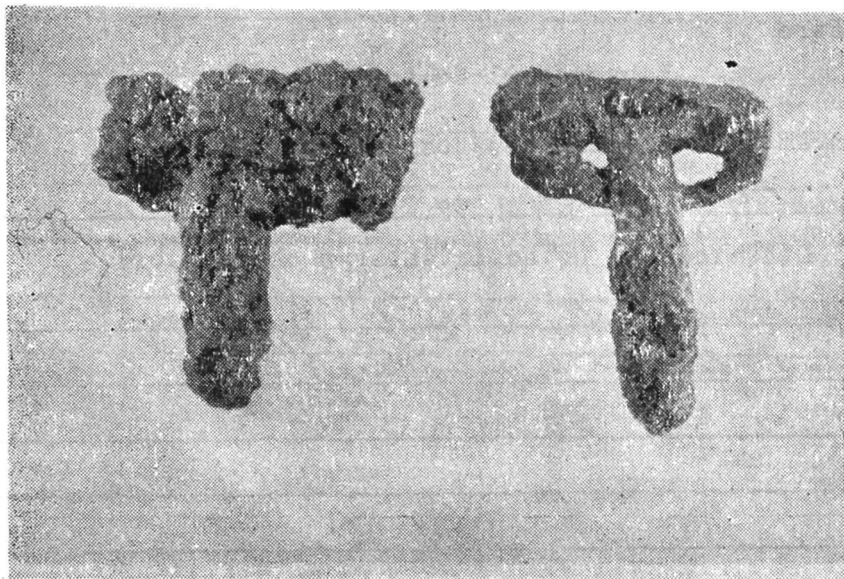

Fig. 7. Fibulă de fier înainte și după restaurare.

Muzeograful cunoscînd teoretic și în linii mari metodele moderne de restaurare, ar putea să urmărească cel puțin fazele principale ale restaurării și conservării materialului predat laboratorului și să consulte și fișele de restaurare pentru a cunoaște cît mai temeinic materialul pe care îl prelucurează. Iar restauratorul ar trebui să posede pe lângă cunoștințele tehnice profesionale și noțiuni de arheologie, istorie, respectiv etnografie.

Pe baza celor expuse se poate afirma că prin *cunoașterea și aprecierea reciprocă a domeniilor de specialitate*, măcar în linii esențiale, atît munca muzeografului, cît și cea a restauratorului s-ar îmbunătăți simțitor, iar păstrarea patrimoniului muzeal s-ar bucura de o atenție mai mare care ar contribui la asigurarea existenței sale cît mai durabile.

IOSIF KORÓDI

⁹ I. Koródi, *Restaurarea și conservarea unui scut dacic*, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 513.

ANEXA I (avers)

Muzeul de istorie
Cluj

Se aprobă,
Director adj.,
M. G. Protopopescu

REFERAT DE NECESITATE

Nr. 7 din 4 ian. 1968

Către

Laboratorul de restaurare

Rugăm a ne executa următoarele lucrări:

Curățirea, conservarea și lipirea

a) Denumirea și nr. de inventar a obiectelor:

fibule romane de bronz și fier, provenite din
săpături (fără nr. de inventar), total 16 buc.

b) Locul și data descoperirii: Soșor, 1956-1960.

c) Proprietatea: Muzeului de istorie Cluj.

Scopul lucrării: publicarea și expunerea în muzeu

Descrierea tehnică a lucrării: îndepărtarea patinei ma-
lignee, care acoperă ornamentația; colorarea
chimică a pieselor de bronz.

Anexe: 2 buc. fotografii înainte de restaurare.

Nr. și data fișei de restaurare: 36/1968

Semnătura,

M. G. Protopopescu

ANEXA I. (revers).

- 2 -

Materiale consumate:

Hidroxid de sodiuAzotat de cupruAcid aceticPolimetacrilat de metilAlc. etilic.

Sef secție de restaurare,

F. I. I. I.

CERTIFICAT DE PRIMIRE A LUCRĂRII

Prin prezenta s-a preluat lucrarea care a fost executată
întocmai și în bune condițiuni.

Data: 25 ian. 1968

Semnătura,

M. I. Protase

Nr. curent
36

FIȘĂ DE RESTAURARE

Nr. inventar		Indice
vechi	noi	
f. n.		

Denumirea obiectului	Starea obiectului înainte de restaurare	Data începerii lucrării de restaurare
<i>Fibulă romană</i>	<i>Fibula este acoperită de crustă zgomenturoasă de oxid de cupru în combinație cu clor, - este ruptă în bucăți - ornamentația este acoperită aproape complet.</i>	<i>8 ian. 1968</i>
Locul descoperirii	Starea obiectului după restaurare	Data terminării lucrării de restaurare
<i>Sopor, 1956-1960</i>	<i>Fibula este curățită complet; ornamentația în smur răsunat este perfect vizibilă; fragmentele s-au lipit; are culoare verde.</i>	<i>16 ian. 1968</i>
Materialul din care este făcut	Metoda de restaurare aplicată:	Materiale folosite
<i>Bronz</i>	<i>la curățire: reducere electrolitică și - mecanică, - deionizare (met. Kenttämsä) la uscare: - alc. etilic, rază infraroșie la colorare: - arosat de cupru și ac. azotic la acoperire: polimetacrilat de metil</i> Restauratorul	<i>Hidroxid de sodiu Arosat de cupru Acid acetic Polimetacrilat Alc. etilic</i> <i>F. Horváth</i>

Jurnalul lucrării

Curățirea 8.I.

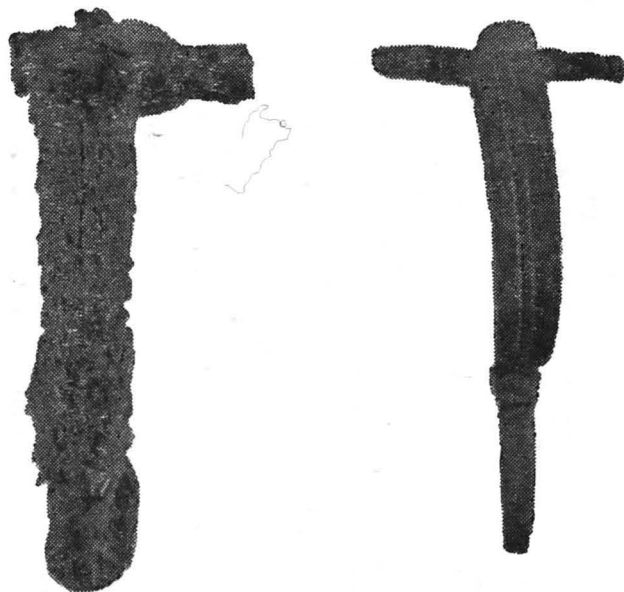
Desale. 9-12 I.

Uscarea 13 I

Colorarea 13-15 I.

Acoperirea 16 I.

Fotografii

Recepționat

La data de 25. I. 1968

De către D. Protase

Fișa a fost
întocmită

La data de 23. I. 1968

De către T. Kovodi.

Observații

THE NEED AND SOME ASPECTS OF COLLABORATION BETWEEN MUSEUMGRAPHERS AND RESTORERS

(Abstract)

Following with attention the condition of the museum-objects, as well as the museumgraphers' (museumkeepers') and the restorers' activity, the author proves in the light of some eloquent examples the need and the possibility of widening the collaboration between restorers and museumgraphers.

As there are cases when the objects discovered during excavations should be conserved at the spot, or when the lifting of some pieces without degrading them needs special qualification, instruments and suitable material, restorers specially trained in preventive conservation should be present at the most important archeological camps. On the other hand museumgraphers and archaeologists themselves should know the modern methods of preventive conservation. In the absence of a restorer they should personally intervene for the salvation of feeble and frail objects. The organization of special courses with practical lessons for museumgraphers and restorers and the delivering of some lectures in the faculties about preventive conservation for students who wishes to work in the fields of museums, would sensibly remedy the situation.

Taking into account that the restoration and the conservation of some objects — mainly of the metal ones — constitute a problem of vital importance and of urgent need the author proposes a planning regarding to the successive order in which objects should be restored. Accordingly should be made the reports of necessity, executed the works and completed the sheets of restoration for a subsequent supervision and for an eventual new conservation of the objects.

By mutual knowledge and appreciation of the branch of speciality the museumgraphers' as well as the restorers' work could essentially be improved, at least in its great lines, and this would contribute to a more lasting existence of the museum-objects.

TIPARUL SIGILIULUI MARE AL DOMNULUI ȚĂRII ROMÂNEȘTI PĂTRAȘCU CEL BUN

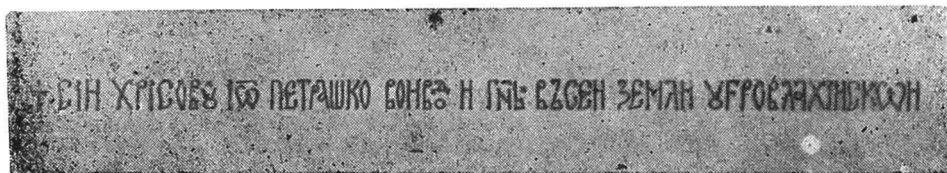
În patrimoniul secției de istorie medie a Muzeului de Istorie Cluj se păstrează un tipar de sigiliu din bronz aurit (fig. 1)¹. Diametrul tiparului este de 10,1 cm, discul său, de formă rotundă, are grosimea de aproximativ 4—5 mm și greutatea de 277 g (fig. 2).

Reversul discului nu este aurit; el prezintă ușoare pete de cocleală neagră-verzuie din cauza oxidării metalului în timpul cît tiparul a stat în pămînt. Pe revers, un mîner arcuit, de aproximativ 4—5 mm grosime este sudat la cîțiva mm de marginea discului tiparului. Pe un capăt al mînerului sînt încrustate patru linii orizontale paralele, prin care se indica poziția în care trebuia ținut la imprimare.

Amprenta, ca și tiparul, este de formă rotundă, cu diametrul de 10 cm (fig. 3).

Un cerc bine reliefat separă legenda de marginea sigiliului. Spre interior legenda este separată de cîmpul sigiliului prin două cercuri liniare simple, cel interior fiind mult mai adînc săpat decît cel exterior.

În spațiul de aproximativ 1 cm format de aceste ornamente sigilare se află legenda circulară, scrisă cu majuscule, în limba slavonă. Începutul legendei este marcat printr-o cruce. Textul legendei este următorul:

Legenda sigiliului mare al lui Pătrașcu cel Bun (vezi fig. 2).

adică:

ACEASTĂ PECETE [ESTE] A LUI IO PETRAȘCO
VOIEVOD ȘI DOMN A TOATĂ ȚARA UNGROVLAHIEI

Legenda, care prezintă o serie de particularități lingvistice și paleografice asupra cărora nu vom insista, cuprinde: apelativul tipului sigilar, atributul teocratic, numele domnului însoțit de titlul de voievod și calitatea de domn, precum și numele țării, lipsind însă formula de devoțiune.

Tiparele sigiliilor domnești, cît și întipărirea sigilară a acestora, apar sub diferite denumiri². Pătrașcu cel Bun folosește numele de *pecete* pentru sigiliul mic³, iar pe acest sigiliu mare apare mențiunea: *hrisovul*, ceea ce arată că pînă în secolul al XVI-lea inclusiv sigiliul mare domnesc se numea și „hrisovul”⁴.

¹ MuzIstCluj, nr. inv. I 566.

² E. Vîrtosu, *Din sigilografia Moldovei și a Țării Românești*, în *Documente privind istoria României, Introducere*, vol. II, p. 334—335.

³ Legenda sigiliului mic vezi la I. Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în sec. XV și XVI*, vol. I, București, 1905, p. LXV—LXVI.

⁴ E. Vîrtosu, *op. cit.*, p. 335.

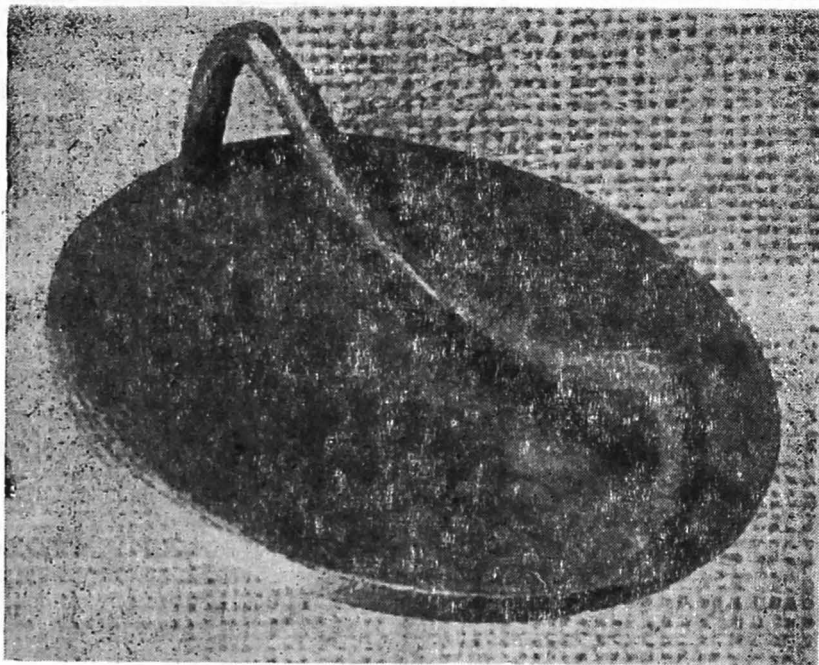

Fig. 1. Tiparul sigiliului mare al lui Pătrașcu cel Bun. Revers.

Fig. 2. Tiparul sigiliului mare al lui Pătrașcu cel Bun. Avers.

Fig. 3. Sigiliul mare al lui Pătrașcu cel Bun. Mulaj executat din material plastic.

În câmpul cu diametrul de aproximativ 7 cm format de cercul liniar interior se află un scut heraldic, cu latura superioară dreaptă, cele două laterale convergînd, în partea lor superioară, spre interior, la mijlocul scutului ele fiind destul de pronunțat rotunjite spre exterior și unindu-se jos în direcția diametrului vertical.

În câmpul scutului se află o acvilă cu aripile desfăcute, privind spre dreapta, în cioc cu o cruce. În colțul stîng al scutului este așezat soarele (de forma unei stele cu șase raze), iar în colțul din dreapta o lună, crai nou. La înălțimea ciocului acvilei, în stînga, se deslușește o stea cu șase raze, iar dedesubtul soarelui și al semilunei, aproape de marginile laterale ale scutului, precum și în partea inferioară a acestuia, la stînga de picioarele acvilei, este reprezentată cîte o stea, tot în șase colțuri. Acvila din câmpul scutului iese foarte puternic în relief față de restul reprezentărilor, fiind mai adînc gravată.

Scutul este înconjurat de un cadru lobat, format din șase semicercuri mai mult sau mai puțin simetrice, ca niște arcade, și unite între ele prin unghiuri ascuțite.

În interiorul acestor unghiuri, la punctele de întâlnire ale arcaadelor cu cercul liniar interior, ca și în spațiul liber din câmpul sigiliului se găsesc ornamente florale stilizate și vrejuri frumos arcuite.

Deși observăm o oarecare asimetrie în așezarea lobilor din câmpul sigiliului și la linia celor două margini laterale ale scutului etc., totuși, privind în ansamblu execuția reușită, aranjarea literelor legendei, precizia gravării acestora, constatăm că cel care a executat tiparul a fost un meșter priceput în tehnica gravării.

Examinând sigiliul din punct de vedere al tipului, al mărimii și al formei, se observă că este un sigiliu mare, de formă rotundă, al domnului Țării Românești și, ca în general sigiliile mari, este un sigiliu heraldic⁵. Sigiliul mare domnesc apare de obicei pe hrisoavele solemne slavo-române⁶, — în Țara Românească fiind atârnat de aceste hrisoave⁷. Sigiliul mare heraldic este sigiliul domnului și al țării în același timp, ceea ce înseamnă că stema țării face parte în mod obligatoriu din câmpul sigiliului, iar legenda cuprinde întii numele domnului și în al doilea rând numele țării⁸.

Deși pînă la întocmirea unui album sigilografic — a cărui apariție se impune tot mai mult — nu se poate enunța o părere sau o constatare definitivă, totuși materialul sigilografic care ne stă la dispoziție ne permite să afirmăm că în perioada din care datează și acest tipar de sigiliu (adică secolul al XVI-lea) — în țările apusene perioadă de declin a heraldicii clasice — și în Țara Românească se observă tendința de a nu se mai ține seamă de regulile tradiționale, arhaice, existente pînă atunci în alcătuirea sigiliilor domnești⁹.

Privind sigiliul descris mai sus, observăm anumite schimbări față de sigiliile anterioare, din secolul al XIV-lea, al XV-lea și chiar față de cele din prima jumătate a secolului al XVI-lea¹⁰. În primul rând, față de acestea pe care acvila este reprezentată cu aripile strînse, pe sigiliul studiat de noi acvila este înfățișată cu aripile desfăcute. Crucea care însoțește acvila aici este pusă în ciocul ei. Soarele și luna sînt despărțite, soarele fiind în colțul stîng, iar luna în colțul din dreapta. Scutul triunghiular, caracteristic sigiliilor mari din Țara Românească în veacurile XV—XVI¹¹, are o formă evoluată, mai elegantă. O altă schimbare ce se observă este că în loc de patru lobi care înconjoară scutul, aici sînt șase lobi (arcade)¹².

Conform mențiunii aflate în registrul inventar, tiparul a fost găsit la Gilău în grădina locuitorului Balogh János și a fost inventariat în anul 1901 ca fiind donat de istoricul Szádeczky Lajos.

Acest sigiliu a fost semnalat pentru întia oară de A. Veress¹³, care a publicat și o fotografie de mărime aproape naturală executată probabil după un mulaj în ghips. După A. Veress îl semnalează și Ioan Bogdan¹⁴, reproducînd numai legenda. După descoperirea tiparului sigilar s-au executat cîteva mulaje în ghips, unul dintre acestea găsindu-se și astăzi la Muzeul de Istorie Cluj; altele au fost dăruite de A. Veress Academiei Române¹⁵ și probabil și Arhivelor Statului din București. După acesta din urmă — credem — C. Moisil¹⁶ descrie sumar sigiliul, dînd și el o reproducere fotografică. Apoi îl mai semnalează și Damian P. Bogdan care

⁵ Damian P. Bogdan, *Diplomatica slavo-română*, în *Documente privind istoria României, Introducere*, vol. II, p. 149.

⁶ *Ibidem*, p. 155.

⁷ *Ibidem*, p. 157; *Diplomatica slavo-română din secolele XIV—XV*, în *RIR*, V—VI (1935—1936), p. 252.

⁸ E. Virtosu, *op. cit.*, p. 385.

⁹ Cf. I. Bogdan, *op. cit.*, p. LXVIII.

¹⁰ Vezi sigiliile lui Mircea cel Bătrîn din 1390, 1391, 1409, 1411; al lui Vlad I din 1396, al lui Vlad Dracul din 1437; al lui Radu cel Mare din 1497 etc., la C. Moisil, *Sigiliile lui Mircea cel Bătrîn*, în *RvArh*, VI, 2/1945, pl. I, fig. 1—2, pl. II, fig. 1—2, fig. 6—7; *Stema României, originea și evoluția ei istorică și heraldică*, București, 1931, p. 1—3, fig. 1—4.

¹¹ Damian P. Bogdan, *O străveche matrice de pecete românească*, în *SMIM*, I (1956), p. 250.

¹² Disponerea celor șase lobi în câmpul sigiliului era o practică în ornamentarea sigiliilor domnești din Moldova, începînd din secolul al XIV-lea (Cf. Ioan Bogdan, *Album paleografic moldovenesc*, București, 1926).

¹³ Veress Endre, *Izabella királyné 1519—1559*, în *Magyar történeli életrajzok*, Budapesta, 1901, p. 423, fig. 127.

¹⁴ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p. LXVI.

¹⁵ Cf. I. Bianu, în *Analele Academiei Române*, seria II, t. XXVIII (1905—1906), p. 39. Pe lângă acest mulaj, A. Veress a dăruit și un alt mulaj executat după un tipar de sigiliu ce se afla de asemenea în colecția Muzeului Ardelean, avînd următoarea legendă: PETRVS VOIVODAE PRINCEPS DE VALACHIA. I. Bianu atribuie și acest sigiliu lui Petrușcu. După cum am mai arătat (*ActaMN*, II, 1965, p. 679—681), înclinăm spre părerea că acesta din urmă aparține lui Petru Cerel.

¹⁶ C. Moisil, *Stema României, originea și evoluția ei istorică și heraldică*, p. 3, fig. 5.

constată cu regret pierderea acestei piese prețioase¹⁷. Deci, cu excepția lui A. Veress (și el reproduce însă numai amprenta sigiliului), autorii amintiți nu cunoșteau tiparul și astfel se explică faptul că el a rămas necunoscut și n-a fost reprodus nici pînă astăzi.

Cu ocazia verificării tezaurului muzeal restituit din Ungaria unde a fost dus în 1944, s-a constatat că de fapt tiparul nu s-a pierdut, ci, după peregrinări de cîțiva ani, acest obiect prețios a ajuns din nou la Muzeul de Istorie Cluj.

Tiparul lui Pătrașcu se situează între foarte puținele tipare sigilare care ni s-au păstrat din această perioadă îndepărtată¹⁸. Pînă în prezent nu cunoaștem mențiuni documentare despre pierderea vreunui sigiliu nici în Moldova și nici în Țara Românească¹⁹. Nici despre pierderea acestui sigiliu nu avem știri documentare, însă împrejurările în care a ajuns la Cluj tiparul de sigiliu aflat în patrimoniul Muzeului de Istorie ne sînt lămurite de evenimentele politice petrecute în Transilvania în anul 1556. În toamna acestui an, regina Isabela, cu fiul său Ioan Sigismund, se întoarce din Polonia pentru ca acesta din urmă, prin hotărîrea dietei de la Sebeș (12 martie 1556), să fie instalat ca principe al Transilvaniei. Escorta militară care trebuia să conducă pe Isabela și pe tînărul principe în Transilvania fu îndreptată lui Pătrașcu cel Bun și Alexandru Lăpușneanu, domnii Țării Românești și Moldovei²⁰, care conduceau fiecare un corp de oaste. Unele izvoare narative, contemporane, relatează că Pătrașcu avea cu el 10.000 de ostași cărora li s-a adăugat și cavaleria moldovenească condusă de Alexandru Lăpușneanu. Alte izvoare vorbesc însă de o armată de aproximativ 40.000 de oșteni²¹, ceea ce ni se pare exagerat pentru vremea aceea²².

Pentru a asigura buna primire a Isabellei și a fiului ei, Pătrașcu cel Bun și Alexandru Lăpușneanu se aflau, la sfîrșitul lunii septembrie 1556, în Satu Mare, împreună cu oștirile lor. Sub paza oștirii domnilor Țării Românești și Moldovei, Isabela și Ioan Sigismund, trecînd prin Dej, sosesc la Cluj, la 22 octombrie 1556²³. Trupele lui Pătrașcu au fost așezate la nord-vest de orașul Cluj, în cîmpia dintre Gilău și Cluj-Mănăstur, iar în apropierea taberei, poate în satul Gilău, va fi fost reședința domnului Țării Românești. După obiceiul timpului, domnul, cînd cu-treiera țara sau lua parte la expediții militare, chiar și în afara țării, era însoțit de sfatul său, de cancelaria domnească, de marii demnitari printre care și marele logofăt, șeful cancelariei, păstrător, din secolele XV—XVI, al sigiliilor domnești²⁴. Foarte ușor se putea întîmpla ca, în vîltoarea evenimentelor, prin împrejurimile Gilăului să se piardă sigiliul domnesc. La cîteva zile după sosire, Pătrașcu și Alexandru Lăpușneanu ridică tabăra de lîngă Cluj. Nu peste mult timp (la 26 decembrie 1557) domnul Țării Românești moare la mănăstirea Dealu.

Tiparul fiind găsit la Gilău, credem că nu greșim socotind că pierderea sa se leagă de expediția întreprinsă pentru instalarea lui Ioan Sigismund. Astfel înregistrăm pînă acum unicul caz cînd împrejurările pierderii unui astfel de obiect ne sînt lămurite prin înșeși evenimentele politice ale vremii.

Tiparul prezentat are o valoare deosebită din punct de vedere sigilografic, fiind unicul tipar sigilar cunoscut pînă astăzi al unui sigiliu mare domnesc din secolul al XVI-lea.

MAGDALENA BUNTA

¹⁷ Damian P. Bogdan, în *SMIM*, I (1956), p. 248.

¹⁸ Cf. lista publicată de E. Virtosu, *Din sigilografia Moldovei și a Țării Românești*, p. 389. În afară de tiparul de sigiliu al lui Pătrașcu cel Bun se mai menționează aici existența a numai trei tipare și a unui inel sigilar din secolele XV—XVI. La această listă se mai poate adăuga un tipar de sigiliu pe care l-am atribuit lui Petru Cercel (cf. *ActaMN*, II, 1965, p. 679—682; vezi nota 15).

¹⁹ *Ibidem*, p. 389.

²⁰ Veress, *op. cit.*, p. 421.

²¹ *Ibidem*, p. 421—423. Verancsics Antal *Összes Munkái*, în *Monumenta Hungariae Historica, Scriptorum*, II, p. 98—99; Bethlen Farkas *Erdélyi históriája*, I, p. 594—596; Emich Gusztáv, *Két magyar krónika*, în *Történelmi Társ*, 1891, p. 62—69.

²² Domnii Țării Românești și Moldovei participau la expedițiile din Polonia, Ungaria, Transilvania etc. cu o oaste de cîteva mii de oameni. Rycout dă cifra de 7—8000 de ostași de fiecare domnitor, alte izvoare arată mai puțin (cf. Constantin C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. III, partea II, București, 1946, p. 460—461).

²³ Veress, *op. cit.*, p. 423.

²⁴ Damian P. Bogdan, *Contribuțiunile a studiul diplomatiei vechi moldovenești*, în *RIR*, IV (1934), p. 132.

DAS GROSSE PETSCHAFT DES FÜRSTEN DER WALACHEI PĂTRAȘCU CEL BUN

(Zusammenfassung)

In den Beständen der Sektion für mittelalterliche Geschichte des Historischen Museums in Cluj befindet sich ein Petschaft aus vergoldeter Bronze, das dem Fürsten der Walachei Pătrașcu cel Bun gehörte. Der Durchmesser des Petschafts beträgt 10,1 cm und seine rundgeformte Scheibe hat eine Dicke von ungefähr 4—5 mm und ein Gewicht von 277 g.

Auf der Rückseite ist ein gebogener Griff von ungefähr 4—5 mm Dicke, im Abstand von einigen Millimetern vom Rande des Petschafts, angelötet (Abb. 1).

Der Abdruck ist, wie auch das Petschaft, von runder Form mit dem Durchmesser von 10 cm.

Das Siegel hat eine Inschrift in slawonischer Sprache (Abb. 4). Im Felde des Siegels befindet sich ein heraldischer Schild und in dessen Felde ein Adler mit ausgebreiteten Flügeln, nach rechts blickend, mit einem Kreuz im Schnabel. In der linken Ecke des Schildes sieht man eine Sonne und in der rechten Ecke eine Mondsichel.

Was Grösse, Form und Typ betrifft, ist es ein grosses Siegel von runder Form, dem Fürsten der Walachei gehörig und — wie im allgemeinen die grossen Siegel — ist es ein heraldisches Siegel¹.

Nach einer Anmerkung im Inventarregister des Museums wurde das Petschaft anlässlich von Grabungen in einem Garten von Gilău, in der Nähe der Stadt Cluj, gefunden. Die Umstände, durch die dieses Petschaft nach Gilău gelangte, erklären sich durch die politischen Ereignisse des Jahres 1556 in Siebenbürgen. Im Herbst dieses Jahres kehrt die Königin Isabella mit ihrem Sohn Johann Sigismund aus Polen zurück, damit dieser als Fürst von Siebenbürgen eingesetzt werde. Die Militäreskorte, die Isabella und den jungen Fürsten nach Siebenbürgen geleiten sollte, war Pătrașcu cel Bun und Alexandru Lăpușneanu, den Fürsten der Walachei und der Moldau anvertraut, von denen jeder eine Heeresabteilung führte. Das Truppenlager Pătrașcu befand sich im Nordwesten von Cluj und der Standort des Fürsten der Walachei dürfte im Dorfe Gilău gewesen sein. Da das Petschaft in Gilău gefunden wurde, glauben wir in der Annahme nicht fehlzugehen, dass sein Verlust mit der Expedition zur Einsetzung des Johann Sigismund im Zusammenhang steht. So vermerken wir den einzig dastehenden Fall, wo — obzwar es keine Schriftquellen über den Verlust eines Siegels gibt — die Umstände dieses Verlustes durch das politische Zeitgeschehen erklärt werden.

PSALTIREA LUI DIMITRIE PANDOVICI

Contribuție la Bibliografia românească veche

Fondul de cărți românești vechi al Bibliotecii Academiei R. S. România, Filiala Cluj păstrează două exemplare ale unei tipărituri românești necunoscute de vasta *Bibliografie românească veche* a lui Bianu, Hodoș și Simonescu și nementionate nici în vreo contribuție bibliografică ulterioară. Unul dintre ele, fost în proprietatea unui colecționar particular care ne-a pus la dispoziție cartea spre a fi determinată bibliografic, a trecut de curînd în posesia Bibliotecii Academiei¹. Este un exemplar foarte deteriorat, fără foaie de titlu și fără filele de la sfîrșit. Cel de al doilea exemplar², mai bine păstrat și mai puțin defectuos, dă o prețioasă indicație bibliografică: pe ultima filă existentă a acestui exemplar s-a păstrat începutul colofonului, ce menționează: „Sfîrșitul și lui Dumnezeu laudă / De Dimitrie Pandovici“. Cartea constă din kathisme — psalmi prescurtați³ —, fiind așadar o psaltire, a cărui tipăritor a fost Dimitrie Pandovici, amintit în colofon.

Reconstituirea paginajului — pînă la ultima filă păstrată — s-a putut face prin confruntarea celor două exemplare. Cartea, tipărită în negru, are formatul în 8°. Pagina, neîncadrată, are 17 rînduri, cu caractere de o singură mărime. Exemplarul mai puțin defectuos cuprinde — cu multe lacune — 31 de coli mici (de cite 8 file, din care primele 4 numerotate). Fila 8 din coala 31 lipsește. Probabil că textul mai continuă pe cîteva file, cu Pascalia sau alte adăugiri, după care urmează, de bună seamă, formula cererii de iertare a tipografului pentru greșelile de tipar, precum și colofonul complet. Coperta exemplarului Bibliotecii Academiei, originală sau, în orice caz, contemporană cu cartea, este de piele aplicată pe lemn, fiind ornamentată. Se mai păstrează rămășițe ale cataramelor prinse de copertă pentru a închide cartea.

Ornamentația Psaltirii nu este prea bogată. Ornamente se găsesc doar la colontitluri și înaintea fiecărei kathisme; cartea mai are și cîteva frontispicii și inițiale ornamentate cu motive florale. Exemplarul BRV 399 are inițialele și începutul kathismelor vopsite ulterior, de mînă, în culoare roșie.

Structura cărții este cea obișnuită la tipăriturile de acest gen. Înaintea celui dintîi psalm citim: „A lui D[a]v[i]d Pro[o]r[o]culu[i] și împăratului, psalmul lui David, nescris de la Jidovi“ (fig. 1). Urmează cele 20 de kathisme, pînă la fila 8-r a colii 26. Pe fila 8-v a aceleiași coli începe „Cîntarea lui Moisi după ce s-au afundat Faraon de la ieșire“, cuprinzînd cîntările 1—9. Urmează, pe fila 6-r a colii 29, „Polieleu ce să cîntu la toate praznicile ceale împărătești și la sfinții cei mari“ (fig. 2). „Înadins am pus acești 2 psalmi slovenește — se arată în continuare —, împreună cu psalmi izbrani pentru darea îndemină a cîntării“. În continuare sînt tipăriți, în slavonește, psalmii 134 și 135. Pe prima filă din coala 30 citim: „*Psalmi izbrani* ce se cîntă după Polyeleu“, urmat de textul corespunzător, iar pe fila 6-v a colii 31, despărțită de textul anterior prin obișnuitul ornament-

¹ Biblioteca Academiei R. S. România, Filiala Cluj, BRV 551. Exemplarul provine din moștenirea lăsată de Nerva Hodoș. Moartea sa prematură îl va fi împiedicat pe coautorul *Bibliografiei românești vechi* să comunice existența cărții, iar posesorii ulteriori ai exemplarului nu i-au dat atenție.

² Biblioteca Academiei R. S. România, Filiala Cluj, BRV 399 (Fond Blaj).

³ Ne exprimăm recunoștința prof. dr. doc. Dan Simonescu (București), pentru indicațiile bibliografice date.

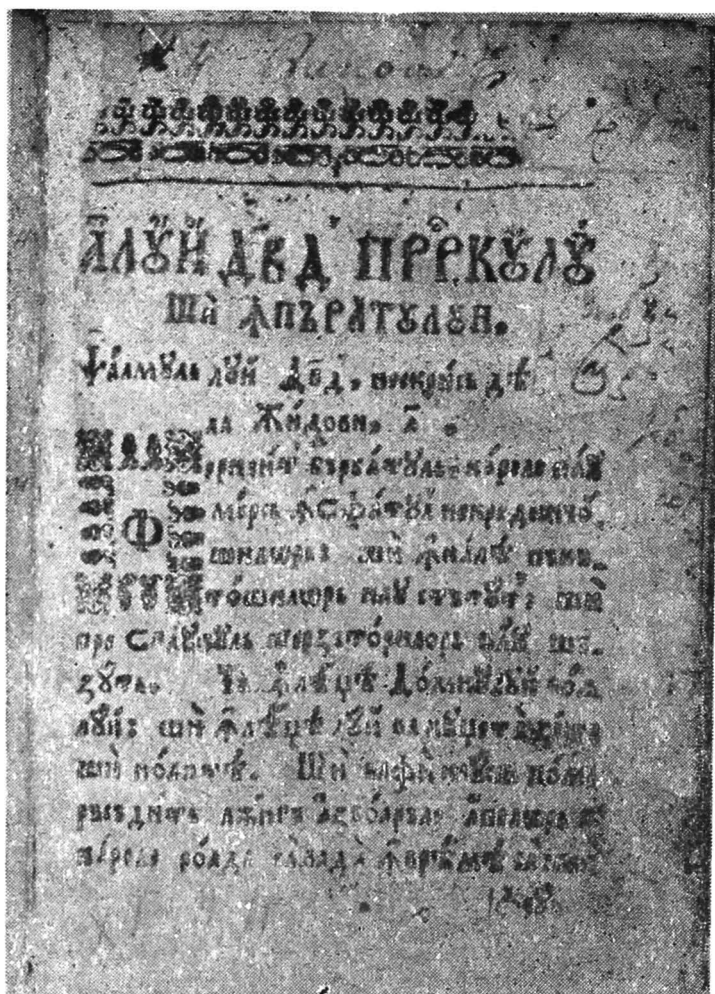

Fig. 1. Psaltirea lui Dimitrie Pandovici. Fila 1.

frontispiciu, începe „*Invățătură* cum să cade a să citi Psaltiria în postul cel mare, și peste tot anul”. Pe verso-ul filei următoare, a 7-a — ultima filă în exempliarul Bibliotecii Academiei — se află însemnarea amintită „*Sfîrși[tul] și lui d[u]mnezeu laudă / De Dimitrie Pa[n]dovi[ci]”*.”

*

Dincolo de însemnătatea sa bibliografică, Psaltirea lui Dimitrie Pandovici prezintă interes pentru istoria culturii noastre în secolul al XVIII-lea, atît prin versiunea românească a textului ei, cît și prin însemnările manuscrise inserate pe marginea unor file tipărite sau pe file albe.

Pentru a putea preciza data și locul tipăririi Psaltirii, am examinat aspectul grafic al cărții, în toate detaliile sale, comparîndu-l cu opere lucrate în diverse centre tipografice românești. O indicație bibliografică de mare importanță a constituit-o cunoașterea persoanei tipăritorului.

Bibliografia românească veche a lui Bianu, Hodoș și Simonescu îl menționează pe Dimitrie Pandovici ca tipăritor a cinci lucrări: *Antologhionul* imprimat la Rîmnic

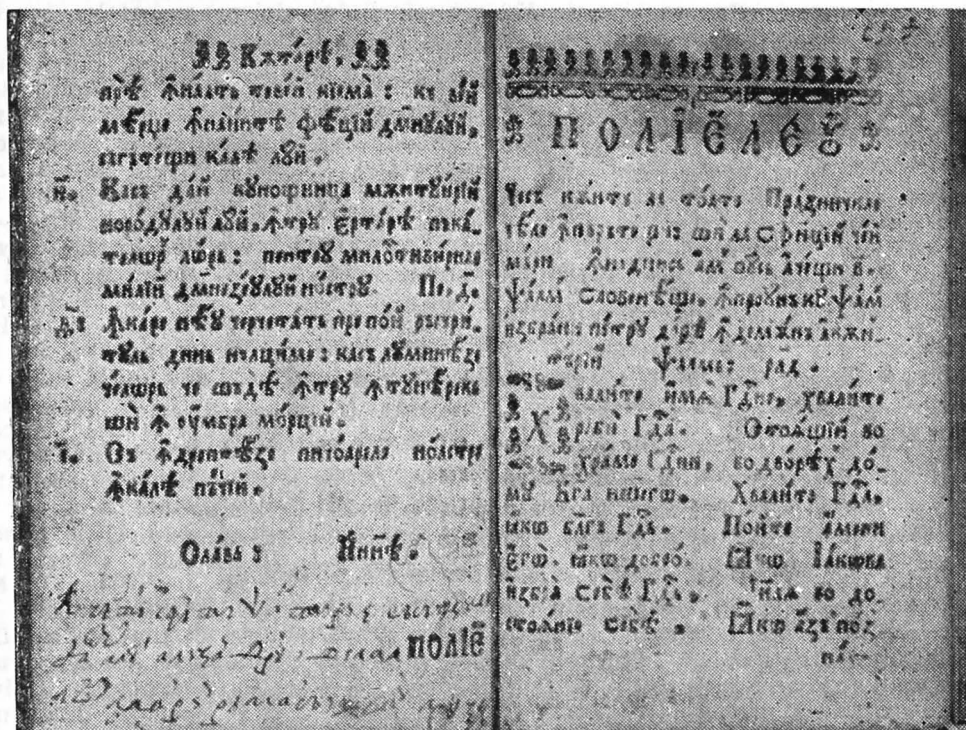

Fig. 2. Psaltirea lui Dimitrie Pandovici. Coala 29, fila 6-r.

în 1737⁴, *Catavasiarul* de la București din 1742⁵, *Apostolul* apărut tot la București în 1743⁶, *Ceaslovul* tipărit din nou la Rîmnic în 1745⁷ și, în sfîrșit, *Porunca* Mariei Terezia pentru interzicerea circulației banilor austriaci în țările otomane supuse, foaie volantă tipărită la Blaj în 1747, considerată ca cea dintîi tipăritură de la Blaj⁸. Activitatea lui Dimitrie Pandovici apare astfel ca extinzîndu-se pe aproape un deceniu și desfășurîndu-se la Rîmnic, la București, din nou la Rîmnic și, în cele din urmă, la Blaj, la tipografia nou înființată pe lîngă episcopia unită⁹.

Confruntarea tipăriturii noastre cu produsele tipografice ale celor trei centre ne duce în primul rînd spre literale tipografiei de la Rîmnic, înființată de Antim Ivireanul pe cînd era episcop de Rîmnic¹⁰ și în mod strălucit dezvoltată sub ocîrmuirea urmașilor săi Damaschin, Inochentie și Climent. Antologhionul, de o splendidă execuție tipografică atît în ce privește aspectul ordonat al paginării, cît și ornamentarea, este tipărit, fără îndoială, cu un tip de litere foarte asemănător celui al Psaltirii. Un aspect grafic foarte asemănător au și o serie de tipărituri anterioare anului 1737: *Ceaslovul* din 1724, *Molitvenicul* din 1730, *Triodul* din 1731, *Liturgia* din 1733. Literele acestor cărți au însă tiparul mult mai clar, fiind în mai bună stare decît cele ale Psaltirii, iar o deosebire categorică o constituie ornamentația

⁴ *Bibliografia românească veche* (în continuare: BRV), nr. 215.

⁵ BRV, nr. 222.

⁶ BRV, nr. 229.

⁷ BRV, nr. 240 și vol. IV, Îndreptări.

⁸ BRV, IV, Adăogiri, nr. 99 (titlul este dat prescurtat). Cf. N. Iorga, *Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene*, I, p. 46, nr. XCI.

⁹ Despre activitatea lui Dimitrie Pandovici vezi mai amănunțit la Tit Sîmedrea, *Tiparul bucureștean de carte bisericească în anii 1740–1750*, în *Biserica ortodoxă română*, LXXXIII, 1965, nr. 9–10, p. 906–912.

¹⁰ Cf. *IstRom*, III, București, 1964, p. 277; N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, I, București, 1901, p. 422.

cărților rimnicene apărute înainte de 1737: nu întâlnim aici ornamentele caracteristice, repetate, ale Psaltirii. Cărui fapt se va fi datorind această deosebire?

După ce în 1742 tipărește la București, cu același tip de litere, Catavasiarul, îl găsim pe Pandovici imprimând două cărți de un caracter grafic cu totul deosebit, una apărută tot la București, în 1743, alta din nou la Rîmnic, în 1745. În jurul anului 1738 — poate cu ceva timp înainte de această dată — episcopul Climent reformează tipografia din Rîmnic¹¹, de sub teascurile căreia iese acum ca primă tipăritură tocmai Antologhionul amintit¹². Unele tipărituri rimnicene anterioare Antologhionului, dar în special cele apărute după 1737—1738, prezintă — pe lângă un alt tip de litere, care apare la Rîmnic în această vreme — vechiul caracter grafic, ceea ce înseamnă că pentru matrițele noi au fost luate ca model cele întrebuițate înainte vreme în aceeași tipografie. Acest tipar nou se păstrează și în anii de după 1747, deci după ce Pandovici nu mai lucrează în atelierul episcopiei de la Rîmnic. În întreg acest răstimp, deci din 1724 pînă în 1750, observăm că tiparul cărților din Rîmnic este mai proaspăt, în mai bună stare decît cel al Psaltirii¹³. De asemenea, în acest interval de timp și ornamentația tipăriturilor din Rîmnic rămîne în general neschimbată, deosebindu-se net de cea a cărților studiate. Prin urmare, există posibilitatea apariției Psaltirii cu puțină vreme înainte datei la care a fost reînnoit materialul tipografic la Rîmnic. Tipăritorul, Pandovici, lucra — se pare — în atelierul din Rîmnic încă înainte de anul 1736. Un indiciu îl constituie semnătura „demiter — 7238“ (=1729 sau 1730) care însoțește un ornament des repetat în Molitvenicul din 1730, ornament cuprins și în Triodul din 1731 și Antologhionul tipărit în 1737; tot așa, gravura Sfîntului Nicolae, inserată în primele două cărți mai sus amintite și în Liturgia din 1733, iscălită Δημου/ΤΡΕΙΣ¹⁴. Întrucît pentru acea perioadă nu cunoaștem nici un alt Dimitrie sau Dumitru tipograf la Rîmnic, este probabil ca autorul acestor gravuri să fie Dimitrie Pandovici, care să fi colaborat la execuția tipăriturilor activului meșter Ieremia Atanasievici din Rîmnic, devenind meșter tipograf independent probabil numai după anul 1730.

Literele Psaltirii, prezentarea sa grafică (paginarea mai neglijentă, aspectul uzat al literelor) și mai ales ornamentele folosite apropie însă cel mai mult, din punct de vedere grafic, această tipăritură de unele produse ale tipografiei de la Blaj din șirul celor dintîi cărți imprimate în acest nou centru tipografic, și anume de Ceasoslovul din 1751 și Strastnicul din 1753.

O confruntare amănunțită a caracterelor tipografice ale Psaltirii lui Pandovici cu caracterele Ceasoslovului (fig. 3) și Strastnicului (fig. 4) este edificatoare. Cu toate deosebirile de paginare (oglinnda și compartimentarea paginii), literele cu care au fost tipărite aceste trei cărți sînt identice sau foarte asemănătoare între ele¹⁵. În afară de litere, găsim și unele ornamente identice atît în cuprinsul Psaltirii, cît și al Ceasoslovului și Strastnicului (fig. 2, 3, 4), ornamente ce nu apar în paginile cărților tipărite la Rîmnic ce le-am cercetat¹⁶. Această observație de ordin grafic impune o a doua ipoteză — mai verosimilă decît prima — în ce privește datarea cărții. De vreme ce după anul 1745 caracterele tipografice întîlnite înainte de reînnoirea tipografiei rimnicene nu mai apar la Rîmnic (utilizîndu-se aici matrițe noi ce dau imprimării un aspect grafic proaspăt), în schimb în deceniul al cincilea ele apar — împreună cu ornamente de un tip specific — în paginile unor tipărituri blăjene timpurii, e foarte probabil ca la Blaj, imediat după deschiderea noii tipografii și pînă ce au fost turnate aici matrițe noi, să se fi utilizat materialul tipogra-

¹¹ N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, I, p. 519.

¹² Idem, *Istoria literaturii românești*, II, ed. II, București, 1928, p. 578.

¹³ În ceea ce privește starea de păstrare a literelor, o singură tipăritură rimnică din cele cercetate este apropiată de Psaltire: *Învățătură în postul mare* a episcopului Climent, datată de *Bibliografie* între anii 1737—1749 (BRV, IV, Adăogiri, nr. 72).

¹⁴ Cf., pentru ambele indicii, Tit Simedrea, *op. cit.*, p. 906—908, pl. VI fig. 9 și pl. VII fig. 10.

¹⁵ Datorită procedurii manual de făurire a poansonelor și matrițelor, precum și turnării anevoioase a slovei, nici în cadrul aceleiași cărți nu există identitate absolută între aceleași litere. Cf. T. Simedrea, *op. cit.*, p. 877—879.

¹⁶ Ceaslovul din 1724, Psaltirea din 1725, Molitvenicul din 1730, Triodul din 1731, Liturgia din 1733, Antologhionul din 1737, *Învățătură în postul mare* (1737—1749), Octoiul din 1742, Penticostarul din 1743, Antologhionul din 1745, Ceaslovul din 1745, *Evanghelia* din 1746, *Apostolul* din 1747, un *Catavasier* cu data neprecizată aflat în posesia Bibliotecii Universitare Cluj (BRV, nr. 252 A), *Liturgia* din 1747, *Acatistul* din 1747 (?), *Cazaniile* din 1748, *Preoția* din 1749, *Catavasierul* din 1750, *Octoiul* din 1750 și *Psaltirea* din 1751.

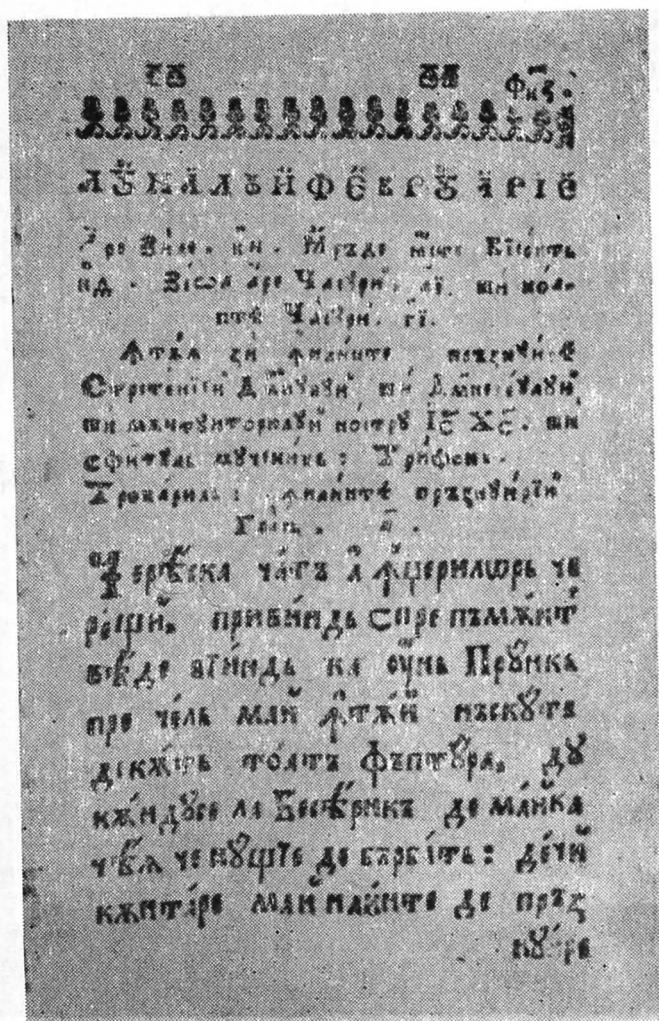

Fig. 3. Ceasoslov tipărit în 1751 la Blaj. P. 527.

fic vechi, uzat, adus de la Rîmnic de tipografi și gravori veniți de acolo. Acest material îl va fi utilizat în primul rînd chiar Pandovici, care a executat prima lucrare ieșită de sub teascurile noii tipografii, amintita *Poruncă* a Mariei Terezia, isprăvită de tipărit la 27 august 1747¹⁷. Așadar, ca termen *post-quem* pentru apariția Psaltirii putem fixa anul 1747. Pentru a determina data *înaintea* căreia trebuie să fi apărut Psaltirea, recurgem în primul rînd tot la criteriul grafic. Ultima tipăritură blăjeană cunoscută pînă azi care utilizează vechile matrițe, probabil rîmnicene, este Strastnicul din 1753. Pe de altă parte, se știe că în februarie 1755 episcopul Aron se adresează prefectului tipografiei academice din Cluj cu rugămintea de a-i vinde matrițe din materialul său tipografic, pentru a se putea turna din el, la Blaj, litere noi¹⁸. La 1755—1756, tipografia Blajului era deja „stabilită, notabiliter

¹⁷ Vezi nota 8. Singur N. Iorga a cunoscut și descris un exemplar, care însă s-a pierdut ulterior, neștiindu-se unde se află în prezent.

¹⁸ Cf. A. Bunea, *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisie Novacovici*, Blaj, 1902, p. 358—359.

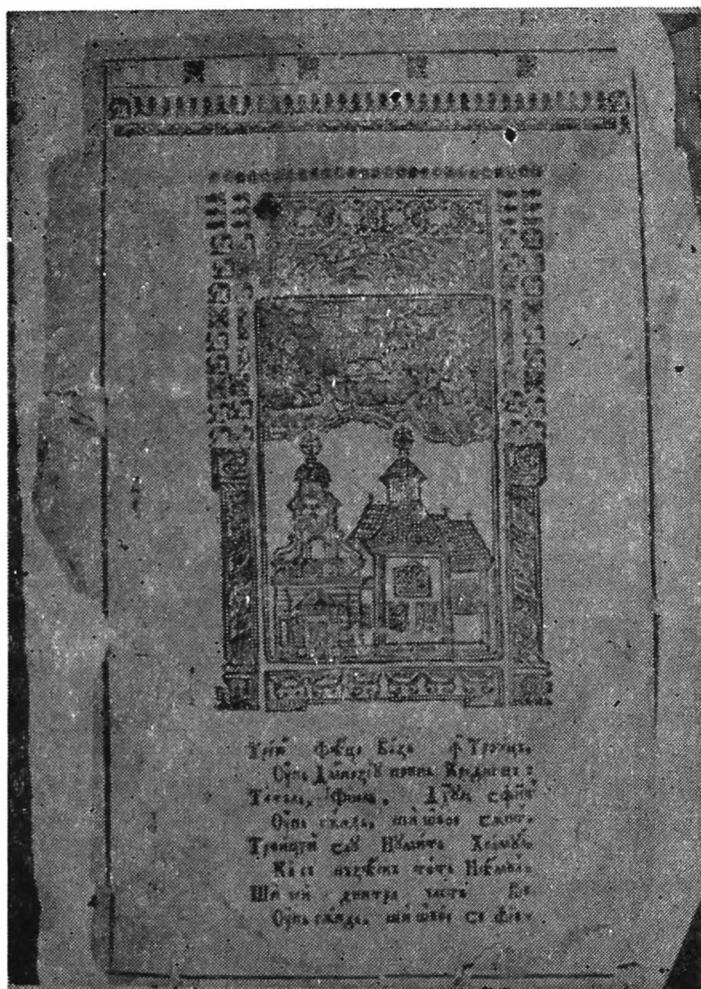

Fig. 4. Strastnic tipărit în 1753 la Blaj. Verso-ul foii de titlu, reprezentînd mănăstirea Sfintei Troițe.

erecta, aucta, ampliata¹⁹. Așadar, Psaltirea trebuie să se fi tipărit înainte de această dată. Dat fiind că după anul 1750 (an în care apare *Floarea adevărului*) numele tipografului nostru nu mai e menționat în *BRV*, lucrările sale trebuie să fi văzut lumina tiparului blăjean între anii 1747—1750.

Un argument ce pare a infirma cele arătate este legat de textul Psaltirii. Anume, dat fiind că practica liturgică catolică nu îngăduia ca slujba să fie ținută, integral sau în parte, în slavonă sau greacă, este foarte greu de imaginat ca sub oblăduirea bisericii unite să se fi tipărit o psaltire cuprinzînd pasaje în slavonește. Acest considerent — care nu poate fi trecut cu vederea — ne pune în fața unei vădite contradicții între aspectul grafic al Psaltirii, foarte asemănător cu cel al unor cărți tipărite la Blaj în perioada începuturilor tipografiei de aici, și versiunea textului său, cu unele, puține, elemente slavone (psalmii 134 și 135 din Polieleu), versiune ce ne duce cu gîndul spre un centru ortodox de tipărire (care ar fi, în

¹⁹ T. Cipariu, *Acte și fragmente* ..., p. 57, citat de A. Bunea, *op. cit.*, p. 360.

acest caz, Rîmnicul). Pentru a rezolva contradicția, trebuie să examinăm — în limita competenței noastre, deci fără a putea angaja o discuție filologică și rămînînd la argumente de ordin istorico-cultural — *versiunea* de text cu care avem de-a face în cazul Psaltirii lui Pandovici.

Confruntînd textul acestei cărți liturgice cu cel al lucrărilor analoge apărute în veacul al XVIII-lea, am ajuns la concluzia că Psaltirea lui Pandovici reprezintă reeditarea unei versiuni de psaltire pe care pînă acum Bibliografia românească veche o cunoștea numai printr-o singură lucrare de acest gen, anume *Psaltirea de la Tîrgoviște*, apărută în 1710²⁰.

Această lucrare ocupă un loc deosebit printre tipăriturile liturgice din secolul al XVIII-lea. Este cea dintîi traducere de psaltire realizată sub influența — mai mult sau mai puțin directă — a lui Antim Ivireanul (dacă facem abstracție de Psaltirea apărută în 1694, a cărei tălmăcire românească e datorată, se pare, chiar ostenelii personale a lui Antim) și tipărită de vrednicul său discipol Gheorghe Radovici în tipografia de la Tîrgoviște, înființată de Antim și unde au apărut numai lucrări inițiate de acest mare reprezentant al culturii românești. Nici Psaltirea de la Rîmnic, din 1725 (prima ce a urmat celei din 1710), nici tipăriturile analoge apărute după această dată, la Iași, București sau tot la Rîmnic²¹ nu sînt reeditări ale versiunii din 1710. Cărui fapt se va fi datorat că, de vreme ce existau versiuni mai noi, cu texte integral românești, ale psaltirii, s-a recurs totuși la re-tipărirea unei versiuni mai vechi și cu anumite părți în slavonește? Faptul ni se pare explicabil numai prin necesitatea de a da neîntîrziat cărți liturgice confesiunii greco-catolice, chiar utilizînd tipărituri ortodoxe și omițîndu-se pasaje neconforme cu liturgia greco-catolică. Activitatea de tipărire fiind la primele sale începuturi în Blaj, era posibilă — credem — chiar acceptarea vremelnică a unei versiuni de carte liturgică cu anumite părți în slavonește. Nu este exclus ca în acele condiții unica versiune aflată la îndemîna poate singurului tipograf între anii 1747—1750 la Blaj să fi fost tocmai aceea de la Tîrgoviște, din 1710. După 1750, cînd vin la Blaj alți tipografi și gravori, ca Popa Vlaicul sau Vasilie Costandin, care dau impuls imprimării de cărți religioase, se va fi înlesnit și tălmăcirea și publicarea cărților. În adevăr, după această dată se intensifică din ce în ce mai mult activitatea de imprimare la Blaj.

Examinarea *însemnărilor manuscrise* trecute pe diferite pagini ale exemplarului mai puțin defectuos (BRV 399) al Psaltirii lui Dimitrie Pandovici oferă informații demne de atenție.

Lăsînd la o parte completările scrise de mîină ale unor pagini ce lipsesc din carte, însemnările manuscrise sînt de două categorii: cele care se referă la proprietarii succesivi ai cărții și notațiile de natură mnemotehnică reproducînd un fel de mostre de isoane.

Însemnarea cea mai veche asupra proprietății cărții (fila 5-v din coala 29) dă de știre: „Această sfîntă Psaltirie să știe că iaste a lui Alexandru, de la a Loghii [?] Marin [?] rămasă ș[i] s-au scris [însemnarea] în anu[l] 1764“ (fig. 2). Aceeași mîină notează deasupra colontitlului filei a cincea a colii 2: „Cinstit ș[i] al meu ca un frate Du[mitru ?] a holo[.] stane [?] să[n ?]tate[?] cartea ce a trimis“. Deși nu am putut descifra integral textele, reiese din ele faptul că la 1764 cartea a fost în proprietatea unui anume Alexandru căruia i-a fost trimisă (se pare) de Dumitru (?). Ambele însemnări au fost făcute de o persoană obișnuită cu scrisul, de bună seamă preotul bisericii în proprietatea căreia se afla Psaltirea la 1764.

Cronologic următoarea însemnare manuscrisă se află pe partea interioară a ultimei file netipărite lipite de coperta din spate (fig. 5). Cu un scris neglijent se menționează: „Cinstiților carii vă aflați în ținutul Brașov“, cu un alt scris:

²⁰ BRV, IV, Adăogiri, nr. 46. Exemplar fotocopiat aflat la Biblioteca Academiei București.

²¹ Cf. BRV, II și IV, *passim*, cu bibliografie.

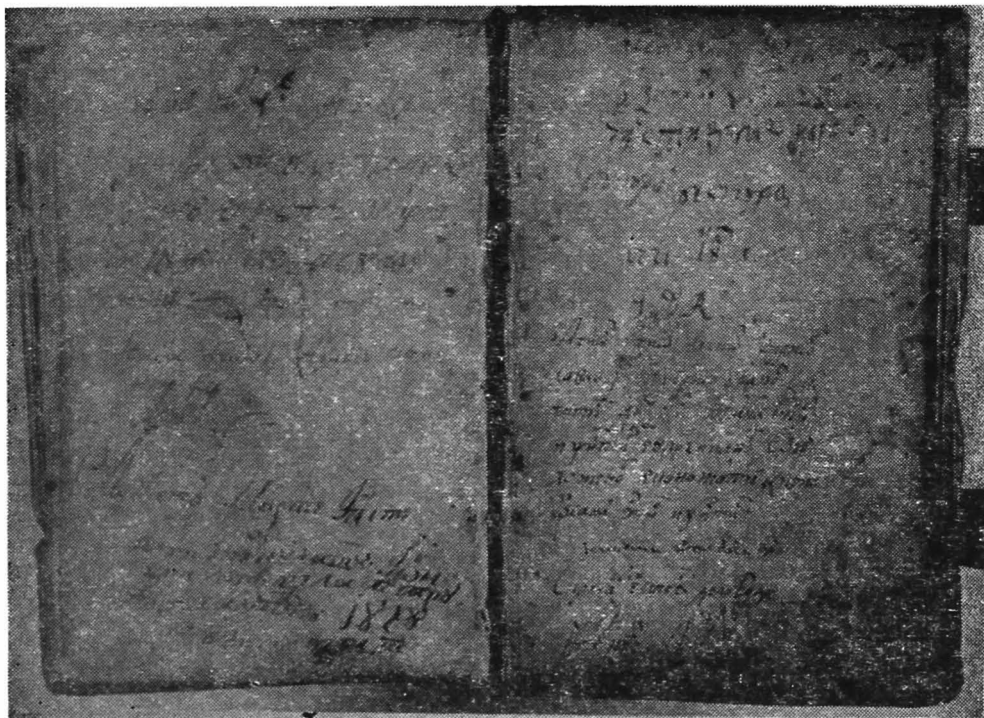

Fig. 5. Psaltirea lui Dimitrie Pandovici. File cu însemnări manuscrite.

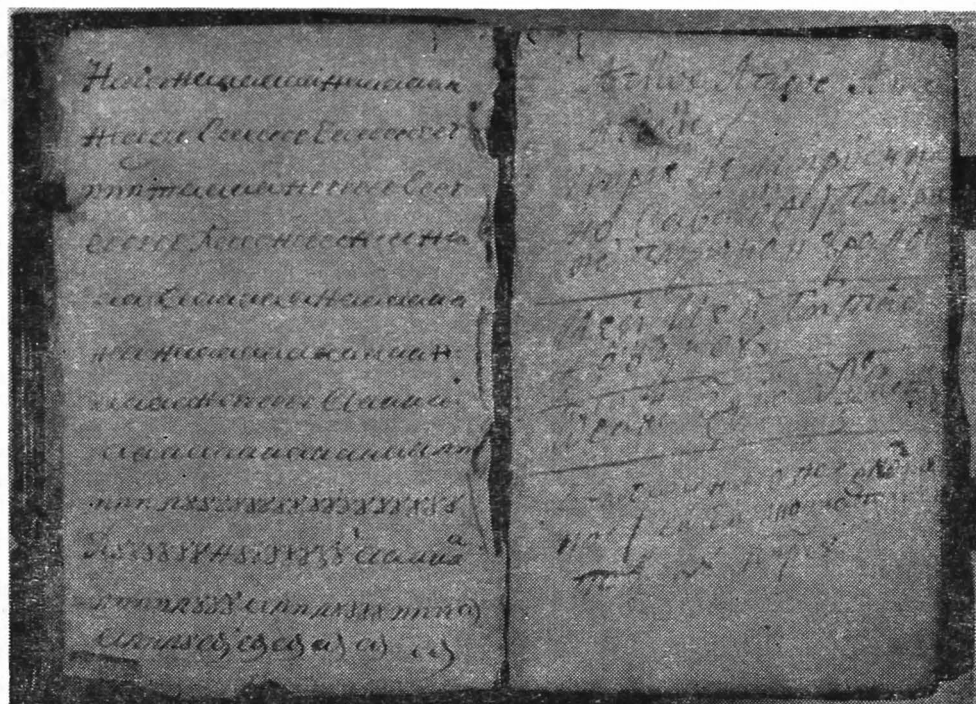

Fig. 6. Psaltirea lui Dimitrie Pandovici. File cu însemnări manuscrite.

Fig. 7. Psaltirea lui Dimitrie Pandovici. File cu însemnări manuscrise.

„Cinstiților carii vă am bucura” și, probabil rămasă dintr-o a treia însemnare: „bucura[t?]”; dedesubt, scrisă de altă mână, data 1771 (cu cifre arabe) iulie (cu litere chirilice) 1 (cifră arabă), sub care, cu litere latine, inițialele G.D.R. (fig. 5, fila din dreapta). Fragmentul „bucura[t?]”, probabil mai vechi decât celelalte mențiuni, pare scris de aceeași mână și cu aceeași cerneală ca nota de pe reversul copertei din față, care încunostiințează pe cititor: „Această psaltire iaste /a sfintei bisereci/ la Bod /dată de Mitru Pitiș (poate identic cu acel Dumitru din nota înainte amintită) /Cine s-ar ispiti a o/ î[nstr?]²²ăina să fie supt / blestemul [sf]²³in-ților / părinți[lor de la Nic]²⁴ea 314” (fig. 6, fila din stînga).

Urmează în ordine cronologică, tot pe partea interioară a copertei din dos, după însemnări liturgice, nota: „Scris-am eu Stoia[n?] de la Bod / Anul 1783” (deasupra se repetă, cu cifre arabe: „1783”) (fig. 5, fila din dreapta). Ultima însemnare de acest gen, pe verso-ul filei precedente celei pe care se află textele susamintite, arată: „Această carte iaste /a lui Niculașu Ion / din Cetea de la Petru / Pop Papaviciu 1828 / atunci au dat” (fig. 5, fila din stînga).

Din însemnările manuscrite se poate reconstitui traseul pe care l-a parcurs Psaltirea lui Dimitrie Pandovici. Atît cuvintele adresate „cinstiților” din „ținutul Brașov”, cît și menționarea satului Bod (județul Brașov) și a satului Cetea (probabil cel aparținător comunei Benic, județul Alba) indică faptul că tipăritura în discuție a fost utilizată timp de multe decenii în biserici din Transilvania.

În sfîrșit, sînt de amintit *notațiile liturgice*. Acestea sînt trecute pe fila a doua, netipărită, ce urmează după coperta din față în exemplarul mai puțin defectuos, precum și pe filele 1, 2 și 4, de asemenea netipărite, cu care se încheie același exemplar. Autorul acestor notații va fi fost unul din proprietarii cărții, preot de țară

²² Hîrtia ruptă.

²³ Hîrtia ruptă.

²⁴ Hîrtia ruptă.

fără școli prea înalte, care căuta, de bună seamă, să-și ușureze îndatoririle în cadrul slujbei religioase alcătuiindu-și modele de psalmodie. Lungirea vocalelor este marcată în două feluri: fie prin repetarea lor de câte ori este nevoie (fig. 6, fila din dreapta; fig. 7, fila din stînga), fie printr-un număr de linioare trase deasupra vocalelor ce trebuiau lungite. De observat că primul procedeu este aplicat la fragmente de psalmi în românește, iar cel de al doilea la modele grecești și slavonești. Avem de-a face cu notații liturgice de natură mnemotehnică, utilizate de psalt nu ca un sistem încheiat de notare a duratei muzicale, ci doar ca un auxiliar al memoriei²⁵. Asemenea însemnări, care apar în foarte puține cazuri pe cărți vechi românești, ilustrează adaptarea textelor românești, cît și a celor slavonești și grecești la cîntarea bisericească. Tocmai prototipul Psaltirii noastre, aceea de la Tîrgoviște, prin textul identic inserat după Polieleu, indică efortul ce trebuia depus pentru a efectua această potrivire a textului cu cîntarea²⁶. Însemnările liturgice amintite sînt o mărturie a acestui efort.

*

Cu toate că versiunea de text a Psaltirii lui Pandovici prezintă influența tipăriturilor liturgice ortodoxe, aspectul grafic al cărții și considerentele de ordin istoric mai sus înfățișate fac să înclinăm pentru imprimarea Psaltirii cu literele tipografiei din Rîmnic în tipografia de la Blaj, în perioada de început a activității acesteia din urmă. Deși găsirea unui exemplar din amintita *Poruncă* a Mariei Terezia ar aduce lămuriri suplimentare în această problemă, cartea în discuție demonstrează, oricum, și ea influența profundă pe care au exercitat-o asupra culturii românești transilvănene — chiar și religioase — factorii culturali din Țara Românească în secolul al XVIII-lea.

FR. PAP

LE PSAUTIER DE DIMITRIE PANDOVICI Contribution à l'étude de l'ancien livre roumain

(Résumé)

On présente un ancien livre roumain, inconnu jusqu'à présent aux auteurs des publications bibliographiques roumaines. L'auteur connaît deux exemplaires du *Psautier de Dimitrie Pandovici*, tous les deux se trouvant dans la possession de la Bibliothèque de l'Académie de la R.S. de Roumanie, Filiale de Cluj. Après avoir fait la description bibliographique, l'auteur se propose de préciser la date et de déterminer le lieu de parution de cet ouvrage. En partant des dates bibliographiques connues, auxquelles il ajoute des arguments concernant la version du texte du Psautier, l'auteur admet que son impression fut possible aussi avant 1737/38 à Rîmnic (Valachie); malgré cela, une comparaison rigoureuse des ouvrages imprimés à Rîmnic et à Blaj (Transylvanie) avec le livre en question, corroborée avec des données connues sur l'activité de Pandovici à Blaj et sur l'histoire de l'imprimerie de Blaj, a mené à l'hypothèse beaucoup plus probable que ledit Psautier fut imprimé dans ce dernier centre typographique, entre 1747—1750.

Le texte de cet ouvrage reproduit celui du *Psautier de Tîrgoviște paru en 1710*, une version roumaine des psaumes à l'exception des psaumes nos 134 et 135, qui sont imprimés en slavon. Cette édition est due à l'influence de Antim Ivireanul,

²⁵ Prof. Romeo Ghircoiașiu (Cluj) și prof. Gheorghe Ciobanu (București) ne-au dat prețioase informații în legătură cu aceste procedee de notare a cîntării bisericești.

²⁶ Cf. Dan Simonescu, în *BRV*, IV, Lămuriri, f. XI.

métropolitain de la Valachie, qui a eu un grand rôle dans le renouvellement de la langue littéraire roumaine au commencement du XVIIIe siècle. Le fait qu'un tel Psautier a été imprimé à Blaj semblerait tout d'abord étrange. En effet, la liturgie gréco-catholique n'admet pas l'insertion dans les livres de culte des textes slavons ou grecs. Toutefois, on peut expliquer cette transgression des règles par la pressante nécessité d'imprimer le plus tôt possible des livres liturgiques roumains en Transylvanie à cette époque.

L'auteur s'occupe ensuite des notations manuscrites sur quelques pages des exemplaires étudiés. Certaines d'entre elles sont des mentions concernant les propriétaires successifs du Psautier et offrent des renseignements sur sa diffusion. Une autre sorte de notations, d'ordre mnémotechnique, servent comme des modèles pour les chants psalmodiques. Elles reproduisent de petits passages de psaumes en indiquant la durée de l'intonation de certaines syllabes soit par la répétition des voyelles, soit par un nombre d'accents tracés au-dessus des voyelles respectives. Cette manière de notation liturgique est extrêmement rare dans l'histoire de la musique liturgique roumaine.

Bien que les problèmes que pose le Psautier de Dimitrie Pandovici ne peuvent pas être considérés comme solutionnés, il apparaît certain que l'impression et la diffusion de cet ouvrage en Transylvanie démontrent une fois de plus l'unité de la culture roumaine en deçà et en delà des Carpathes, dans la première moitié du XVIIIe siècle.

DESPRE FAȚADA BISERICII ORTODOXE DE PE STR. DR. PETRU GROZA DIN CLUJ

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în arhitectura Transilvaniei un rol de prim rang l-a jucat activitatea de arhitect și constructor a lui Johann Eberhard Blaumann¹. Născut în 1733 la Böblingen (Württemberg), în familia unui negustor, J. E. Blaumann se stabilește în Transilvania, la Sibiu, primind drept de cetățenie la 13 noiembrie 1765 în calitate de „constructor și cioplitor în piatră”. Cunoaște cîteva ani greutățile unei vieți lipsite de ocupație sigură, despre care scrie la începutul anului 1769 împărătesei Maria Terezia, insistînd îndeosebi asupra numărului extrem de redus al comenzilor de sculptură în piatră și menționînd că unica lui șansă de a activa este aceea de a-și folosi calitățile de constructor. Din scrisoarea aceasta — la care adaugă un plan conform căruia ar putea construi cîteva case însemnate la Sibiu, cerînd să fie angajat ca Provinzialbaumeister — putem deduce că meșterul se socotea în primul rînd sculptor și că ar accepta numai obligat lucrări de arhitectură. În urma cererii sale, este angajat la 26 martie 1770 în calitate de constructor al orașului, cu un salariu de 150 de florini. Deși obligațiile sale de serviciu sînt tot mai numeroase după această dată, iar comenzile ce i se fac sînt tot mai importante, Blaumann acceptă în curînd oferta foarte seducătoare a contelui Gheorghe Bánffy de a construi pentru acesta la Cluj un amplu și pretențios palat în locul caselor pe care viitorul guvernator le avea în oraș.

Captivat de munca desfășurată în Cluj, Blaumann se dezinteresează de îndatoririle oficiale de la Sibiu, ceea ce determină demiterea lui la 9 noiembrie 1776, fapt care nu mai poate afecta prestigiul arhitectului, care devine în scurt timp unul din meșterii cei mai cunoscuți și mai solicitați din Transilvania. În perioada cînd pe șantierul palatului Bánffy (realizat între 1774 și 1785) lipsesc materialele, Johann Eberhard Blaumann acceptă alte comenzi de mare amploare, cum sînt castelul de la Bonțida², turnul bisericii minoriților din Cluj, poate castelul din Jibou³. Pretutindeni unde lucrează meșterul se preocupă de pregătirea terenului și săparea fundațiilor, proiectează și înalță în calitate de arhitect pereții, conduce lucrările de boltire. Documentele arată însă că, în același timp, se ocupă personal de efectuarea ancadramentelor de la ferestre și uși, nescăpînd nici un prilej de a interveni în efectuarea lucrărilor de sculptură pentru care se socotea în mod deosebit competent⁴. Din păcate, activitatea sa efervescentă și multilaterală, importantă pentru viața artistică a Transilvaniei și prin influența pe care opera lui o exercită asupra a numeroși meșteri, este curmată brusc prin moartea prematură survenită la 5 februarie 1786, pe cînd arhitectul împlinea abia 53 de ani.

Activitatea sa pe șantierul bisericii minoriților din Cluj, actualmente biserica ortodoxă de pe strada Dr. Petru Groza, începe într-un moment critic pentru desti-

¹ Biró József, *A kolozsvári Bánffy-palota és tervező mestere, Johann Eberhard Blaumann, Erdélyi tudományos füzetek*, nr. 63/1933; Nagy Margit, *Unele aspecte din istoricul construirii palatului Bánffy din Cluj*, în *SCIA*, nr. 2/1959, p. 105—120.

² Biró József, *A bonczhidai Bánffy-kastély, Erdélyi tudományos füzetek*, nr. 75/1935.

³ Nagy Margit, *op. cit.*, p. 108.

⁴ Biró József, *A kolozsvári Bánffy-palota ...*, p. 11.

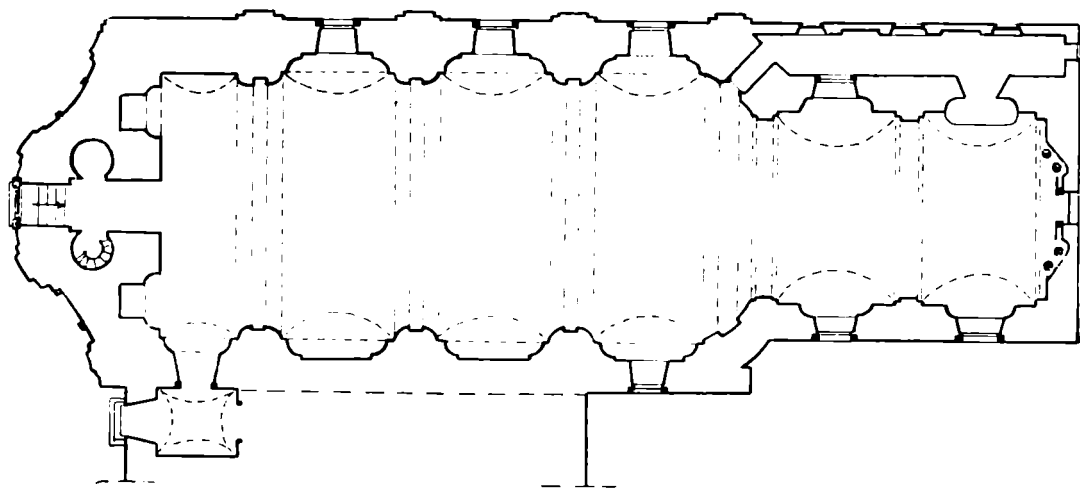

Fig. 1. Cluj. Biserica ortodoxă de pe strada Dr. Petru Groza. Planul.

nul construcției. Ordinul minoriților primise în 1724 dreptul de a-și reîncepe activitatea în oraș⁵ cu condiția de a se stabili în afara incintei și de a locui într-o simplă clădire de lemn. Achiziționând cu timpul casa Henter de pe actuala stradă Dr. Petru Groza, minoriții formulează cererea — întâmpinată la început cu puțernică ostilitate — de a li se îngădui să construiască aici o biserică și o mănăstire. După îndelungi insistențe, li se îngăduie doar să ocupe această casă. Începe acum un lung șir de tratative cu proprietarii locurilor și caselor învecinate, tratative care urmăresc ca, prin schimb și cumpărare, terenul viitoarei construcții să se mărească, iar pe de altă parte se adresează cereri insistente oficialităților pentru subvenții. Tirguiele și schimburile au loc însă în condițiile unei neconținute tergiversări din partea vechilor proprietari⁶. Din fondurile acumulate de ordin de la reinstalarea sa pe teritoriul orașului, cât și folosind însemnate subscripții particulare, construcția bisericii începe în sfârșit. Nu se știe cine a proiectat și cine a condus lucrările de înălțare a ei în această fază. În orice caz, lucrările înaintază cu destulă repeziciune, clădirea luînd forma — cu excepția turnului, asupra căruia vom reveni mai jos — pe care o cunoaștem azi. Dat fiind faptul că, deși monument însemnat al arhitecturii bisericești a provinciei din perioada barocului târziu, biserica ortodoxă de pe strada Dr. Petru Groza din Cluj n-a fost încă publicată (lucrările citate în note cuprind numai informații cu caracter pur istoric), dăm mai jos, însoțite de un plan și de o secțiune, o succintă descriere și câteva date tehnice cu privire la arhitectura ei.

Fațada principală a bisericii (care este orientată spre sud din cauza formei terenului de construcție), lată de 15,44 m, se deschide spre strada Dr. Petru Groza, iar fațada laterală estică, lungă de 44,25 m, se află pe strada Tomis. Înspre vest, biserica e lipită parțial de corpul de clădire al fostei mănăstiri a minoriților, cu care comunică printr-o ușă așezată în sectorul primei unități de boltire a navei.

În plan, clădirea este o biserică-sală (fig. 1), cu un altar simplu, dreptunghiular în exterior, cu o retragere în planuri oblice și articulat cu două perechi de coloane în interior. Cu altarul, înspre est, de-a lungul întregii sale lungimi, face corp comun încăperea îngustă și alungită a sacristiei, care comunică direct cu acesta,

⁵ Minorii s-au stabilit pentru prima oară pe teritoriul Clujului în 1486, cînd primesc pe actuala stradă Kogălniceanu loc pentru construirea bisericii și mănăstirii. În 1556, ca urmare a pătrunderii reformei, sînt scoși de aici și obligați să părăsească orașul; v. Kelemen Lajos, *A kolozsvári minorita templom és rendház, în Pásztoriújs, X, 1924, nr. 10, p. 47—48. Cf. și Virgil Vătășianu, Istoria artei feudale în țările române, I, București, 1959, p. 538.*

⁶ Jakab Elek, *Kolozsvár története, III, Budapest, 1888, p. 376—379.*

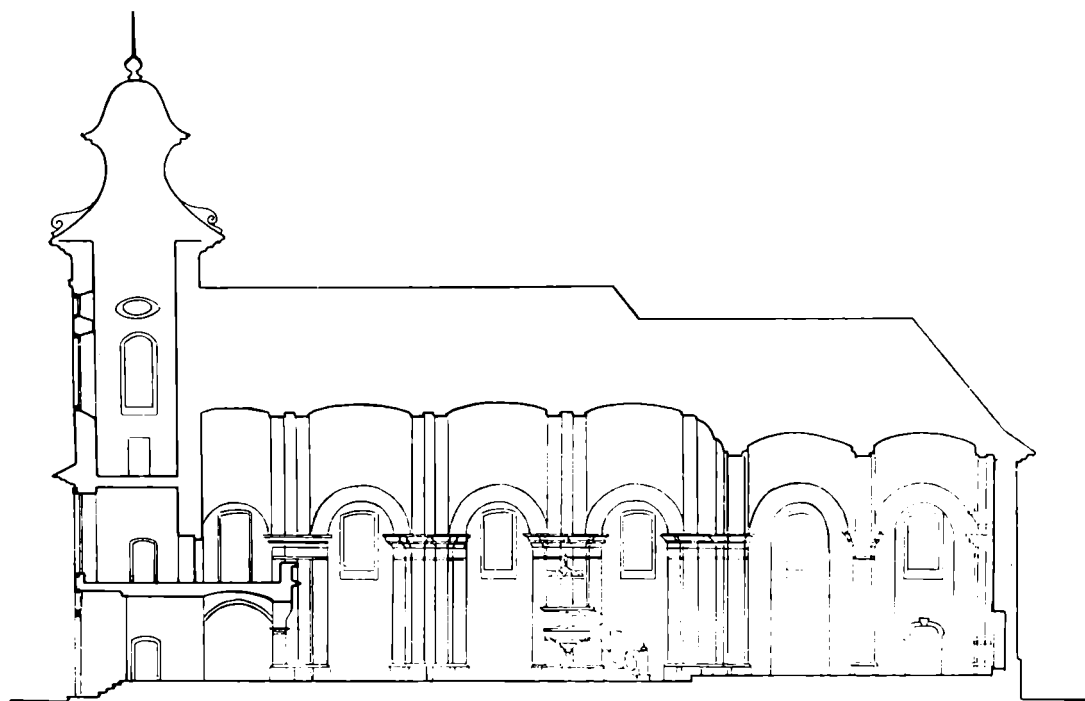

Fig. 2. Cluj. Biserica ortodoxă de pe strada Dr. Petru Groza. Secțiune longitudinală.

cît și cu nava. Pereții interiori sînt articulați cu pilaștri proeminenți, bogat profilați, pe care se sprijină console masive, constînd dintr-un ciubuc în retrageri succesive, care susțin dublourile, așezate cîte două și servind ca elemente de susținere pentru calotele suspendate mult alungite. Lungimea bisericii, de la capătul coridorului intrării pînă la peretele de sud al altarului, este de 37,00 m, lățimea navei de 12,70 m, iar a altarului de 7,82 m. Punctul de pornire a bolții din navă ($h=12,60$ m) se află cu circa 0,50 m deasupra punctului de pornire a bolții altarului (fig. 2), lucru care de altfel se vede și în exterior, datorită diferenței de înălțime a acoperișului în cele două sectoare. Pereții navei și altarului, străpunși de ferestre terminate în segment de arc, cu bolțarul median marcat, sînt articulați în exterior cu pilaștri continui, cu capiteluri doric, peste care se află, pînă la cornișa acoperișului, cîte o platbandă decorativă dublă.

Aceasta trebuie să fi fost în mare înfățișarea bisericii și la 22 septembrie 1779 cînd, aproape terminat, turnul inițial — pe care nu-l cunoaștem nici din descrieri nici din desene — s-a prăbușit din cauza proiectării greșite, afectînd grav și porțiunea dinspre fațadă a bisericii deja acoperite⁷. Fondurile pentru construcție, adunate cu mari dificultăți de către minorii, se secătuiseră; reconstruirea turnului și terminarea construcției necesitau o însemnată sumă de bani. Ordinul adresează în aceste condiții cereri de ajutor împărătesei Maria Tereza care, după numeroase amînări, la 8 aprilie 1780 dispune alocarea a 7000 de florini⁸, cu condiția ca înălțarea noului turn să fie încredințată unui om priceput⁹. Cum tocmai în această perioadă, din cauza lipsei de fonduri substanțiale, lucrările de construcție stagnau atît pe șantierul palatului Bánffy din Cluj, cît și pe șantierul palatului Bánffy din

⁷ Kelemen Lajos, *op. cit.*, p. 47.

⁸ O inscripție incizată pe peretele fațadei amintește această donație: „ISTHAEC. TVRRIS. ERAT. TRISTI. PROSTRATA. RVINA./RESTITVIT. CLEMENTE./AVGVSTA THERESIA. DONO” (Era acest turn căzut într-o tristă ruină. Augusta Tereza printr-un dar mărinimos l-a refăcut.)

⁹ Biró József, *op. cit.*, p. 12.

Fig. 3. Johann Eberhard Blaumann: fațada principală a bisericii ortodoxe de pe strada Dr. Petru Groza din Cluj (foto Al. Molnar).

Bonțida, pe care le conducea, arhitectul Johann Eberhard Blaumann acceptă oferta de a proiecta și conduce el lucrările de înălțare a turnului¹⁰. Faptul că s-a apelat fără ezitare la serviciile lui nu poate de loc surprinde, știindu-se că, anterior, arhitectul fusese angajat într-o calitate oficială la Sibiu numai după ce s-au luat în considerare cererile pe care le adresase Mariei Tereza¹¹.

În persoana lui Blaumann, constructorul abil și instruit era dublat de un artist autentic, cu un simț deosebit al proporțiilor și cu permanentă grijă atât pentru calitatea detaliilor cât și pentru înfățișarea de ansamblu a lucrărilor pe care le

¹⁰ *Idem*, p. 5; Balogh Jolán, *Kolozsvár műemlékei*, Budapest, 1935, p. 34.

¹¹ Biró József, *op. cit.*, p. 5.

realiza. Felul cum a înțeles să termine fațada dinspre strada Dr. Petru Groza a bisericii ni se pare în acest sens deosebit de semnificativ. Înainte de toate, se cere remarcat faptul că arhitectul proiectează și construiește o fațadă unitară în întregimea ei ca și concepție, realizată deci din temelii conform unei logici a stilului baroc ce poate fi descifrată cu ușurință. Din planul inițial al fațadei, Blaumann hotărăște să scoată intrarea într-un rezalit extrem de puternic (fig. 3), arcuit înspre afară și legat de colțurile fațadei, față de care se află la o distanță de 3,60 m, prin planuri verticale curbe, realizând un pregnant element dinamic, conform cu cerințele barocului — amplificat de pilaștri dublați și amplu desfășurați de la soclurile puternice pînă sub cornișa proeminentă, aflată la o înălțime de 10,10 m de bază. Pilaștrii au capitelluri dorice simplu profilate, deasupra cărora însă, de-a lungul fațadei și urmînd toate curbele în plan ale acesteia, fuge o asiză decorativă lată, introdusă prin retrageri succesive, ceea ce crează un nou element de mișcare, dublat de balustrada bogat profilată, decorată cu un motiv aparent de panglici împletite, care formează elipse și cerculețe, identică cu cea de la palatul Bánffy, dispusă deasupra cornișei fațadei constînd dintr-un registru foarte plastic de retrageri succesive. Această balustradă are de altfel și rolul de a lega fațada monumentală, a cărei articulare complexă se remarcă, credem, cu ușurință, cu turnul propriu-zis.

Avînd împreună cu acoperișul său o înălțime de 25,58 m de la baza clădirii¹², turnul este în plan de formă eliptică, pereții lui fiind articulați de patru pilaștri dubli, dispuși simetric. Doi dintre pilaștri continuă, prin intermediul unor dublări ale balustradei și cornișei, pilaștrii monumentali ai rezalitului intrării, ceea ce, împreună cu articularea pe aceeași direcție, în registrul inferior, a acoperișului de la turn¹³ — crează un accent vertical neîntrerupt, deosebit de puternic, aflat în efectiv contrast cu desfășurarea orizontală a cornișei și balustradei, cît și cu registrul de metope și triglife dispuse sub acoperișul turnului.

În fine, un alt element dinamic al fațadei îl constituie legarea pereților turnului cu colțurile superioare ale fațadei prin intermediul a două porțiuni de zidărie de formă unor triunghiuri curbe.

Cum se vede, arhitectul Johann Eberhard Blaumann realizează aici o fațadă a cărei monumentalitate se derivă din dimensiunea și forma rezalitului central, din integrarea acestuia în contextul fațadei prin intermediul unor planuri verticale curbe și din masivitatea și bogăția elementelor de articulare. Dinamismul formelor, concentrat în jurul raportului ce se crează între orizontalitatea cornișei și balustradei și verticalismul pilaștrilor, este amplificat de încă un element: varietatea de forme pe care le îmbracă relativ puținele deschideri ale fațadei și turnului: portalul dreptunghiular al intrării este încălecat de o fereastră elipsoidală deasupra căreia se află o altă fereastră, amplă, terminată într-un semicerc, la fel cu cele două ferestre, de aceeași dimensiuni, dispuse în planurile curbe laterale; turnul are spre fațadă o fereastră semicirculară alungită, așezată sub o alta de formă rotundă.

În comparație cu fațada laterală dinspre strada Tomis — terminată deja cînd Blaumann a preluat conducerea șantierului — fațada principală denotă o concepție arhitectonică și plastică deosebită, în care arta arhitectului constructor se regăsește în adevăratele ei valori, în consens cu alte realizări care au făcut din el unul din reprezentanții cei mai de seamă ai arhitecturii Transilvaniei din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Ceea ce vrem să subliniem în mod deosebit comparînd cele două fațade, este abilitatea cu care Blaumann a știut să evite discrepanțele de limbaj. Astfel, soclul de bază, existent în fațada laterală într-o formă atenuată (fig. 4), este reluat în fațada principală în forme mai proeminente, care devin și mai sugestive prin faptul că deasupra lor este dispus un tor cilindric, care articulează zidul pe întreaga lui lățime. Deși la palatul Bánffy, de pildă, folosește prevalent capitelluri compozite, mult mai plastice și mai bogate ca

¹² Toate dimensiunile cuprinse în acest articol au fost stabilite prin operațiile de măsurare făcute de către arh. Ioan Sóvágó de la D.S.A.P.C. Cluj, cărui i se datorează de asemenea planul și secțiunea longitudinală.

¹³ O fotografie de la sfîrșitul secolului trecut, publicată de Kelemen Lajos în articolul citat, dovedește că la acea dată turnul avea un simplu acoperiș conic. O refacere ulterioară a dat turnului actuala înfățișare tipic barocă.

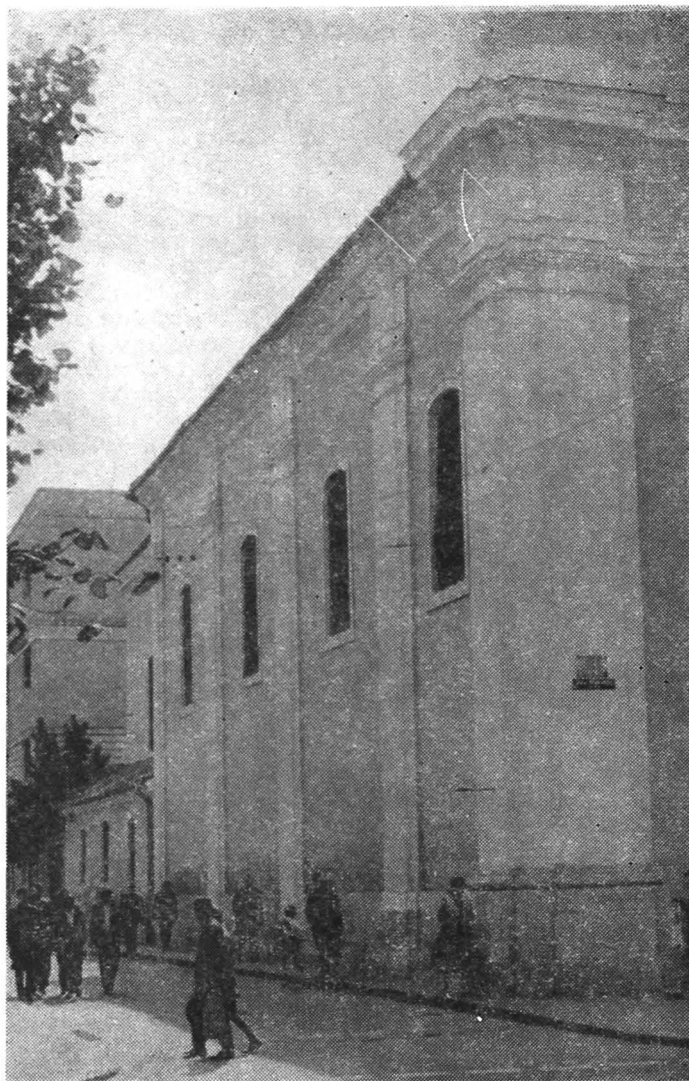

Fig. 4. Biserica ortodoxă de pe strada Dr. Petru Groza din Cluj. Fațada laterală (foto Al. Molnar).

posibilități de sugestie, arhitectul reia în fațada principală capitелurile dorice ale fațadei secundare, amplificându-le însă plasticitatea printr-o tratare ceva mai incisivă. Găsind în fațada laterală, deasupra capitелurilor, cite o platbandă decorativă dublă, de aceeași lățime cu cea a pilaștrilor, Blaumann reia și acest motiv, investindu-l însă cu o certă valoare estetică prin profilarea lui bogată și prin transformarea lui într-un veritabil antablament care încoronează festiv întreaga fațadă principală. Alături de motivul ferestrelor semicirculare, folosite prevalent în acest sector, remarcăm terminarea în segment de cerc, cu bolțarul median marcat, a portalurilor, închise în prezent, dispuse în stînga și dreapta intrării, care ne amintesc forma ferestrelor din fațada laterală.

Rezultă că, în ansamblu, fațada bisericii ortodoxe de pe strada Dr. Petru Groza din Cluj, mai puțin studiată pînă în prezent sub aspectul valorii sale artistice, este una dintre lucrările de seamă ale lui Johann Eberhard Blaumann, în care calitățile de constructor și arhitect ale meșterului se regăsesc deplin.

MIRCEA ȚOCA

ÜBER DIE FASSADE DER ORTHODOXEN KIRCHE IN DER DR. PETRU GROZA-STRASSE IN CLUJ

(Zusammenfassung)

In der Architektur Siebenbürgens aus der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts nimmt das Schaffen Johann Eberhard Blaumanns (1733—1786) eine hervorragende Stellung ein. Zu seinen bedeutendsten Bauwerken gehören das Palais Bánffy in Klausenburg und das Palais in Bonțida.

Ein seltener erwähntes Werk Blaumanns ist die Fassade der orthodoxen Kirche (die frühere Minoritenkirche) in der Dr. Petru Groza-Strasse in Cluj, an der er in den Jahren 1780—1782 arbeitet. Der Architekt übernimmt Elemente der seitlichen Fassade, die schon zur Zeit seiner Anstellung fertiggestellt war, und versteht es, der Hauptfassade besondere Monumentalität zu verleihen. Diese wird durch den gewaltigen Resalit des Eingangs, durch die Fülle und Ausmasse der betonten Teile, durch das Verhältnis zwischen horizontalen und vertikalen Elementen zum Ausdruck gebracht.

VESTIGII ALE TRADIȚIILOR MILITARE ROMÂNEȘTI ÎN MUZEUL DE ISTORIE CLUJ

Muzeul contemporan de istorie este o instituție științific-culturală cu care vin zilnic în contact masele de oameni ai muncii — vizitatorii —, asupra cărora are o influență directă și nu de mică importanță, constituind un factor care, în contextul general al actualității, are rolul său bine precizat în procesul de creștere a conștiinței socialiste a maselor.

Pentru a-și îndeplini rolul de educator colectiv, muzeul prezintă publicului într-o ambianță științifică-atractivă dovezile materiale concrete de care dispune — exponatele — așa fel încât acționînd direct asupra conștiinței vizitatorilor, să-i mobilizeze la sporirea activității patriotice depuse în opera de desăvîrșire a construcției socialismului.

Cu alte cuvinte, pentru a-și îndeplini rolul ce îi revine, muzeul contemporan de istorie trebuie să facă apel la toate resursele ce-i stau la îndemînă: științificul, esteticul, psihologicul, patriotismul etc., prezentîndu-se ca o școală accesibilă tuturor nivelelor, o școală bazată însă pe concret și care apelează în cel mai înalt grad tocmai la cel mai uzitat simț uman: vederea.

Din acest context larg de probleme care formează obiectul muzeografiei contemporane, facem apel în prezentul material la sfera mare și complexă a problemei educației patriotice și din ea încercăm să privim într-o optică mai largă o trăsătură mai puțin sau aproape de loc discutată și anume: trecutul militar al poporului nostru.

Acesta, deși se înscrie în sfera educației patriotice și este indisolubil legat de luptele pentru libertate și independență națională și pentru dreptate socială ale poporului român, are unele particularități care merită a fi cercetate și subliniate, are coloratura sa specifică ce ridică cu multe note peisajul minunat al tradițiilor poporului nostru.

Cunoașterea de generațiile de azi a trecutului multimilenar al patriei, presărat la tot pasul cu evenimente eroice care s-au înscris cu litere de aur în marea carte a istoriei poporului nostru, ca niște clipe nemuritoare ale luptei sale pentru libertate, independență și dreptate socială, este un lucru mareț.

Citind cunoscutele versuri ale lui Mihai Eminescu: „Cînd privesc zilele de-aur a scripturilor române, / Mă cufund ca într-o mare de visări dulci și senine”¹, simți acele vremi. Îți amintești de victoria din 10 octombrie 1394 de la Rovine (loc situat pe drumul dintre Turnu și Curtea-de-Argeș)², așa de minunat „pictată” de marele Eminescu, ori vezi aidoma cețoasa dimineată de 10 ianuarie 1475 cînd la sud de Vaslui, pe o vreme de dezgheț neobișnuit, în zona mlăștinoasă de la confluența pîrului Racova cu riul Birlad³, Ștefan cel Mare obținea strălucita victorie antiotomană care îl făcu pe polonezul Dlugosz să-l socotească „cel dintîi dintre principii lumii, care a repurtat în zilele noastre o victorie atît de strălucită împotriva turcilor”⁴, ori îl vezi în fața ochilor pe Mihai — viteaz, iscusit, neînfri-

¹ Mihail Eminescu, *Epigonii*, vol. *Poezii*, București, 1961, p. 13.

² Șt. Pascu, I. Ionașcu, C. Cibodaru, G. Georgescu-Buzău, *Istoria medie a României (sec. 'X-XVI)*, București, 1966, p. 168.

³ *Ibidem*, p. 230.

⁴ *IstRom*, II, București, 1962, p. 515.

cat — ducîndu-și mica dar cutezătoarea oaste la victorie la Călugăreni în cea vestită zi de 13/23 august 1595⁵, iar gîndurile, parcurgînd mai departe filmul minunat al zbuciumatului trecut al patriei, se opresc în ziua fierbinte, tot de 23 august dar a anului 1944, cînd insurecția armată victorioasă, pregătită și înfăptuită de masele populare conduse de eroicul partid al comuniștilor, marca în istoria patriei o etapă nouă — începutul revoluției populare — care ne-a dus la România Socialistă de azi, nu poți să nu te simți înaripat, să nu fii mîndru de marele trecut al patriei, de minunatul prezent, să nu fii un pion activ al marii construcții conduse de partid.

Dar toate aceste file din cartea minunată a istoriei patriei s-au scris prin luptă și jertfa poporului nostru. Toate aceste pagini de luptă alcătuiesc minunatul obelisc al tradițiilor militare românești. Pe el sînt încrustate numele marilor locuri, unde poporul român a luptat și s-a jertfit pentru libertate și dreptate, iar chenarul îl formează frunzele de stejar ale codrilor patriei ce s-au înfrățit cu poporul în lupta sa pentru libertate și dreptate; monument măreț al tradițiilor militare ale poporului nostru, cheazăie a prezentului și orizontul viitorului.

Iată de ce considerăm necesar să pătrundem pe cît posibil în specificul tradițiilor militare românești, să continuăm și pe acest făgaș tradițiile cercetării, pentru a oferi — pe cît posibil — elemente noi de considerare a trecutului, pe care muzeul contemporan le poate folosi cu succes în marea sa operă educativă.

În această optică minunată — căci ce poate fi mai minunat decît să-ți iubești patria, să-ți prețuiești strămoșii, să le cultivi amintirea printr-o activitate constructivă cît mai eficientă — Muzeul de istorie a Transilvaniei din Cluj cultivă prin unele din exponatele sale tradițiile militare ale poporului nostru. Sînt multe acestea, noi nu vom prezenta decît pe cele caracteristice dintr-o perioadă sau alta a istoriei patriei și, bineînțeles, numai pînă la exclusiv revoluția de la 1848, deci atît cît este organizat în prezent muzeul clujean.

Rățiuni economice și politico-militare determinară războaiele daco-romane (din 101—102 și 105—106 e.n.), care au dus în final la cucerirea statului dac al lui Decebal de către Roma.

Însă istoria dacilor nu se termină aici. Mai mult, în viața acestui popor s-a deschis atunci un drum nou — drumul romanizării sale⁶, temelie pe care se va forma, în veacurile următoare ale primului mileniu al e.n., un popor nou — poporul român.

În marea înclăștare dintre armatele Romei cuceritoare și dacii care luptau pentru a-și apăra libertatea și vetrele lor strămoșești, a reieșit pregnant în evidență forța eroică de rezistență a dacilor, izvorită tocmai din faptul că își apărau patria, ducînd un război drept, eliberator, forță care le-a dat posibilitatea de a rezista cu eroism, aproape trei ani, celei mai formidabile armate pe care a cunoscut-o lumea antică — armata romană — condusă de unul dintre cei mai mari generali pe care i-a avut Roma: împăratul Traian⁷. Cunoscuta și frumoasa lucrare „Dacii” aparținînd tinărului și talentatului cercetător clujean Hadrian Daicoviciu (cărui îi aduc și pe această cale călduroase mulțumiri pentru materialul pus la dispoziție) lămurește problematica complexă legată de viața și lupta pentru libertate a marilor noștri înaintași. Menționînd lucrarea de mai sus, trebuie să arăt că ea lămurește și tema tradițiilor militare dacice, pe lîngă cele romane, așa cum ele apar în muzeul nostru, unde sala daco-romană, fruct al strădaniilor arheologice de aproape o jumătate de veac, depuse de colectivul de arheologi și istorici clujeni sub conducerea acad. Constantin Daicoviciu pentru a da patriei oglinda fidelă a vieții strămoșilor noștri, în special în zona Munților Orăștiei și a Transilvaniei, în general este o mare și grandioasă frescă a celor care au pus pe fronțișciul zbuciumatei noastre istorii temelii de granit ale poporului român (fig. 1).

Nu pot să trec însă cu vederea cîteva probleme de ordin militar care se desprind din aceste războaie, deoarece ele vor forma obiecte de tradiție pentru veacurile următoare și se vor transmite marilor conducători militari ai poporului român nu

⁵ Șt. Pascu, I. Ionașcu, C. Cihodaru, G. Georgescu-Buzău, *op. cit.*, p. 343.

⁶ H. Daicoviciu, *Dacii*, București, 1965, p. 237.

⁷ *Ibidem*, p. 211.

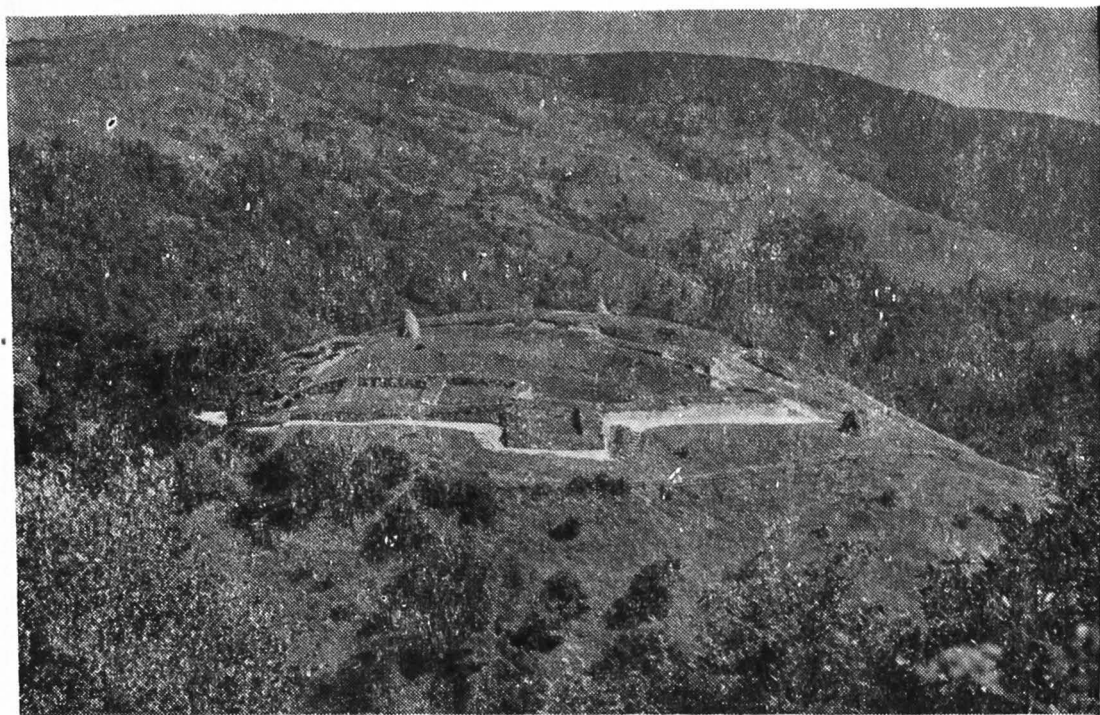

Fig. 1. O cetate dacică din Munții Orăștiei—Blidaru (Costești).

pe calea scrisă a tratatelor de artă militară, ci pe calea tradiției populare — din tată în fiu.

În primul rînd, Decebal, abilul rege și comandant al dacilor, nu dă bătălia în cîmp deschis, ci probabil numai hărțuiește inamicul cu cete ușoare de călăreți, atrăgîndu-l spre sistemul puternic fortificat din Munții Orăștiei, unde spera, tocmai bazat pe acest sistem, să poată, după ce a epuizat forțele romane net superioare, să treacă la contraofensivă pentru a zdrobi pe atacatori. Evitarea luptei în cîmp deschis față de forțe invadatoare superioare și crearea acestui „gol” în care inamicul este hărțuit și pus în situația de a nu se putea aproviziona, urmată de lovitura nimicitoare, va fi trăsătura caracteristică operativ-strategică și în veacurile următoare. Ea a fost parată de Traian, datorită înaintării sale metodice, organizîndu-și în spate castele de apărare pentru siguranța comunicațiilor și a liniilor de aprovizionare, iar în cel de al doilea război construind vestitul pod de la Drobeta și combinînd lovitura principală dată de la Dunăre prin Banat, poarta de fier a Transilvaniei spre cetățile din Munții Orăștiei cu două lovituri secundare: una prin Oltenia, fie prin pasul Turnu Roșu, fie prin pasul Vilcan, acționînd apoi direct înspre Munții Orăștiei, alta prin Muntenia, pătrunzînd poate prin pasul Bran apoi spre Munții Orăștiei, iar în al doilea război prin Moldova pe la Angustiaie (pasul Oituz), spre același obiectiv.

În al doilea rînd, subliniem faptul că Decebal în toamna lui 101, încercînd să scape din cleștele roman, profită de slăbirea Moesiei și după ce încearcă încheierea unei mari coaliții antiromane — încercare reușită numai parțial —, atacă, fără succes, castelele romane de pe linia Dunării. Această mare încercare a dacilor de diversiune în spatele operativ roman va fi totuși apreciată la justa ei valoare de Traian, care va ridica în cinstea victoriei sale monumentul triumfal de la

Adamclisi⁸, însă ea va fi preluată de conducătorii militari români și folosită cu mici schimbări de formă.

Iată dar numai două trăsături ale artei militare daco-romane, care își vor pune amprenta lor de tradiție pe arta militară a poporului român. De la Hanibal și Cezar numai avem de a face în arta militară cu atita genialitate în acțiunile și reacțiunile ducerii războiului, și numai abilitatea lui Traian, marele efort militar al Romei, trădarea inevitabilă a unei părți a nobilimii dace care dorea să-și păstreze privilegiile și unele erori făcute în sistemul fortificat din Munții Orăștiei (în special aprovizionarea cu apă) au determinat înfrângerea lui Decebal și cucerirea parțială a teritoriului Daciei de către Roma. Fotografiiile, machetele, armele etc. din muzeu demonstrează cele arătate mai înainte.

Aceste lucruri le spune îndrumătorul vizitatorilor și considerăm că ele fac un serviciu favorabil cauzei tradițiilor poporului nostru.

Veacurile trec. Paginile istoriei se întorc repede. Acvilele legiunilor romane se înclină din ce în ce mai mult pentru a dispărea în cele din urmă în bezna fără sfârșit a istoriei. A apărut o „lume nouă“. Este lumea feudală. Pe teritoriul patriei din mici și răspândite organizații de tip statal s-au format cele trei state feudale românești, cuprinzând aproape totalitatea pământurilor locuite de români: Țara Românească, Moldova și Transilvania — ultimul cucerit de regatul ungar, între sec. X—XIII.

La Dunăre însă a apărut un nou pericol la viață, independența și libertatea țărilor românești: pericolul otoman.

Începînd cu veacul al XIV-lea și pînă la finele veacului al XIX-lea, deci vreme de o jumătate de mileniu, românii se vor lupta pentru libertate, independența sau ușurarea vieții lor cu imperiul semilunii. Dirzenia poporului nostru în această luptă își găsește ușor mărturiile: victoriile antiotomane și faptul că nici una dintre țările românești n-a fost vreodată transformată în pașalic turcesc.

Unul dintre eroii transilvăneni care a dus o crîncenă luptă antiotomană este Iancu de Hunedoara⁹, devenit pentru meritele sale deosebite voievod al Transilvaniei (1441) și guvernator al Ungariei (1446). Marile sale victorii antiotomane, culminînd cu cea de la Belgrad din iulie 1456, au întîrziat invazia turcească înspre centrul european cu cel puțin o jumătate de veac. Moartea sa în tabăra de lângă Zemun (11 august 1456) nu a putut stinge faptele lui glorioase, care-l încădreză în șirul marilor personalități istorice: Mircea, Ștefan, Ion Vodă, Mihai Viteazul. Muzeul de istorie a Transilvaniei îi păstrează amintirea într-o serie de exponate (fig. 2). Între acestea subliniem harta operațiunilor sale militare împotriva turcilor, fotocopia după documente din vremea sa, între care remarcăm scrisoarea din 5 iulie 1450 a domnului Moldovei Bogdan al II-lea, prin care acesta îl recunoaște pe Iancu de Hunedoara drept „părinte al său“, iar cele două țări — unite împotriva dușmanului comun — Imperiul otoman —, precum și o interesantă stampă din 1823, în color, a castelului Huniazilor de la Hunedoara.

Iancu de Hunedoara aduce, în ce privește arta militară, o serie de elemente noi, și ele obiecte de tradiții pentru veacurile următoare. În primul rînd, în plină epocă feudală, Iancu folosește curent în armata sa mica nobilime în special hunedoreană și bănățeană și adesea chiar iobagi și mercenari plătiți de el personal. Atare mod curajos de-a înarma masele se bazează tocmai pe dorința acestora de a lupta împotriva pericolului otoman, de a-și apăra vetrele împotriva inenicerilor. Și nu trebuie uitat faptul că masele se aflau numai la cîțiva ani după răscoala de la Bobilna și cruntele represiuni nobiliare ce i-au urmat. Cu această armată Iancu a luptat cu succes împotriva Imperiului otoman, din 1440 pînă în 1456, oprind drumul spre inima Europei al lui Murad al II-lea și apoi al vestitului și ambițiosului Mahomed al II-lea, cuceritorul Bizanțului. Cînd, cîțiva ani mai tîrziu, Ștefan îi va urma exemplul, lumea va rămîne din nou uluită și va nutri iarăși speranțe ca după Belgrad, în fața mării victorii de la Vaslui.

În al doilea rînd, Iancu, cunoscător perfect al artei militare contemporane — fusese doar pentru acest scop între 1431—1433 în serviciul ducelui de Milan

⁸ *Ibidem*, p. 221—237.

⁹ Șt. Pascu, I. Ionașcu, C. Cihodaru, Georgescu-Buzău, *op. cit.*, p. 199—208; v. și *IstRom*, II, p. 432—446.

Fig. 2. Muzeul de Istorie Cluj. Colțul lui Iancu de Hunedoara.

și participase apoi între 1433—1434 în Cehia la războiul împotriva husiților — îi aduse aceștia o serie de elemente noi. Astfel, în „campania cea lungă” din 1433, acționează fulgerător, cucerind Nișul apoi Sofia și fiind oprit de venirea iernii și de greutatea de aprovizionare la Zlatița în inima Balcanilor. Elementul surpriză a fost catastrofal pentru turci. Acțiunile fulgerătoare bazate pe surprinderea inamicului vor constitui un factor esențial și vor caracteriza lupta de apărare anti-otomană a țărilor române. Dar nu numai atât. Iancu demonstrează că numai ofensiva bazată pe acțiuni fulgerătoare, prin surprindere, poate aduce victoria. Izbirea prin surprindere, în locul și momentul voit, vizându-se în special flancurile și spatele inamicului cu tăierea liniilor sale de comunicații, va deveni un principiu imuabil al artei militare românești, având în Ștefan și Mihai pe cei mai iluștri reprezentanți. De fapt, aceste acțiuni gândite din timp și adaptate apoi eventualelor condiții de moment, schimbate, constituie manevra — elementul superior al artei militare, datorită căruia oștiri românești ce reprezentau numeric abia 1/4 din numărul invadatorilor au reușit să obțină succese strălucite asupra acestora, oprind veacuri de-a rândul înaintarea oștilor semilunii la Dunărea de Jos. În timp ce românii manevrează și obțin prin aceasta mari succese, occidentul european luptă conform sistemului berbece — izbirea frontală —, iar Varna (1444) este un exemplu nefericit

al acestei „arte militare“. Combinarea fericită a apărării de moment cu ofensiva hotărîtoare este și ea o caracteristică a artei militare a lui Iancu. În 1448 la Kossovopolje, trădat, el se apără, încercuit fiind, bazat pe tabăra de căruțe — sistem husit, sprijinit de focul artileriei și contraatacă cu cavaleria ușoară. Fiind inferior numericeste nu obține victoria. În schimb, la Belgrad în 1456 se apără perfect bazat pe puternica cetate, reușește să distrugă flota turcă, să respingă asaltul general turcesc din 21 iulie reluat la 22 iulie și trecînd imediat la contraofensivă în 22 iulie să provoace dușmanilor pierderi uriașe și să-i pună în derută, repurtînd o strălucită biruință. Socotim că prezentarea în linii generale a artei militare a lui Iancu este nu numai o necesitate istorică, dar și un imperativ muzeistic, care mărește ponderea tradițiilor artei militare românești în contextul general al educației patriotice a maselor de vizitatori.

Pe lângă lupta antiotomană, Muzeul de istorie a Transilvaniei concretizează în expoziția sa de bază și multe alte aspecte ale trecutului transilvănean. Din punct de vedere al tradițiilor militare reamintim marea răscoală din 1437—1438¹⁰, care a marcat unul dintre cele mai frumoase și luminoase capitole ale luptei pentru dreptate socială a poporului nostru de pe străvechiul pămînt transilvan. Harta întinderii răscoalei este o dovadă elocventă în acest sens. Din punct de vedere militar, subliniem însă faptul că răsculații au folosit în lupta de pe dealul Bobilna (sfîrșitul lunii iunie 1437) metoda organizării taberii după cunoscutul sistem husit, datorită cărui fapt coroborat cu hotărîrea lor de luptă au și obținut o mare și strălucită victorie împotriva armatei nobiliare, formată din cavaleri îmbrăcați în armuri grele și deci puțin manevrieră. Impozantul diapozitiv din muzeu oglindește aceasta.

Un alt moment important prezentat în muzeul clujean este războiul țărănesc din 1514 condus de Gheorghe Doja¹¹, materializat prin: arme, documente, stampe, instrumente de tortură și prin faimoasa legiuire feudală a lui Ștefan Werbőczy — *Tripartitum* — de la începutul secolului XVI.

În ce privește arta militară care se desprinde din studierea acestei răscoale îmi permit să subliniez unele observații socotim general-valabile cînd este vorba de răscoale țărănești. Astfel, țărani răsculați, plini de ură împotriva nobilimii exploatare, laice și ecleziastice, își manifestau resentimentele atacînd castelele, abațiile, conacele nobiliare, dîndu-le foc și trecînd prin sabie pe supraviețuitori. Mai mult, acțiunile lor de răfuială cu seniorii locali împotriva cărora își îndreptau ura și resentimentele îi angajau pe plan teritorial într-o zonă limitată. Reiese pregnant în evidență elementul de disociere a potențialului de luptă care conexat cu cel al folosirii unui armament de slabă calitate (în majoritate coase, topoare, furci etc.) ducea în final la înfringerea răsculaților de către armatele nobiliare bine înarmate și superioare numericeste — nobilimea concentrîndu-se repede, pe baza relațiilor de clasă și a pericolului ce-l prezentau răsculații. Totuși, subliniem faptul că, atunci cînd armatele țărănești reușesc să se concentreze (Bobilna 1437, Cenad 1514 etc.) și sînt sprijinite de populația țărilor, orașelor și cetăților, uneori de mica nobilime, folosesc artilerie, arme de foc etc., obțin succese de mare răsunet, dătătoare de multe speranțe. O metodă folosită de către răsculați în 1437 este aceea a apărării bazate pe tabăra de căruțe de formă circulară consolidate între ele cu legături de lanțuri, care oferea posibilitatea apărării în toate direcțiile cu armament de o calitate mai slabă și care oprea atacul cavaleriei feudale îmbrăcate în armuri grele (fig. 3). Sistemul fusese larg folosit în Cehia de către răsculații husiți și introdus pe diferite căi în Transilvania. Înțelegînd necesitatea concentrării forțelor, atît cei 11 și apoi 16 conducători ai răsculaților din 1437—1438 cit și Gh. Doja, conducătorul principal al răscoalei din 1514, au încercat s-o realizeze, reușind chiar s-o facă în unele momente cînd s-au înregistrat mari succese. Socotim că pentru a înțelege necesitatea acestui element de bază ne putem folosi de exemplul oferit în 1514 de către răsculați. Astfel, ei se împart de la plecarea de pe cîmpul Rákos, din apropierea Budei, în mai multe cete. Una, sub conducerea lui Ambroziu Száleresi, este lăsată pe loc pentru supravegherea nobilimii și

¹⁰ *Ibidem*, p. 192—197; v. și *IstRom*, II, p. 399—416.

¹¹ *Ibidem*, p. 258—266; v. și *IstRom*, II, p. 595—610.

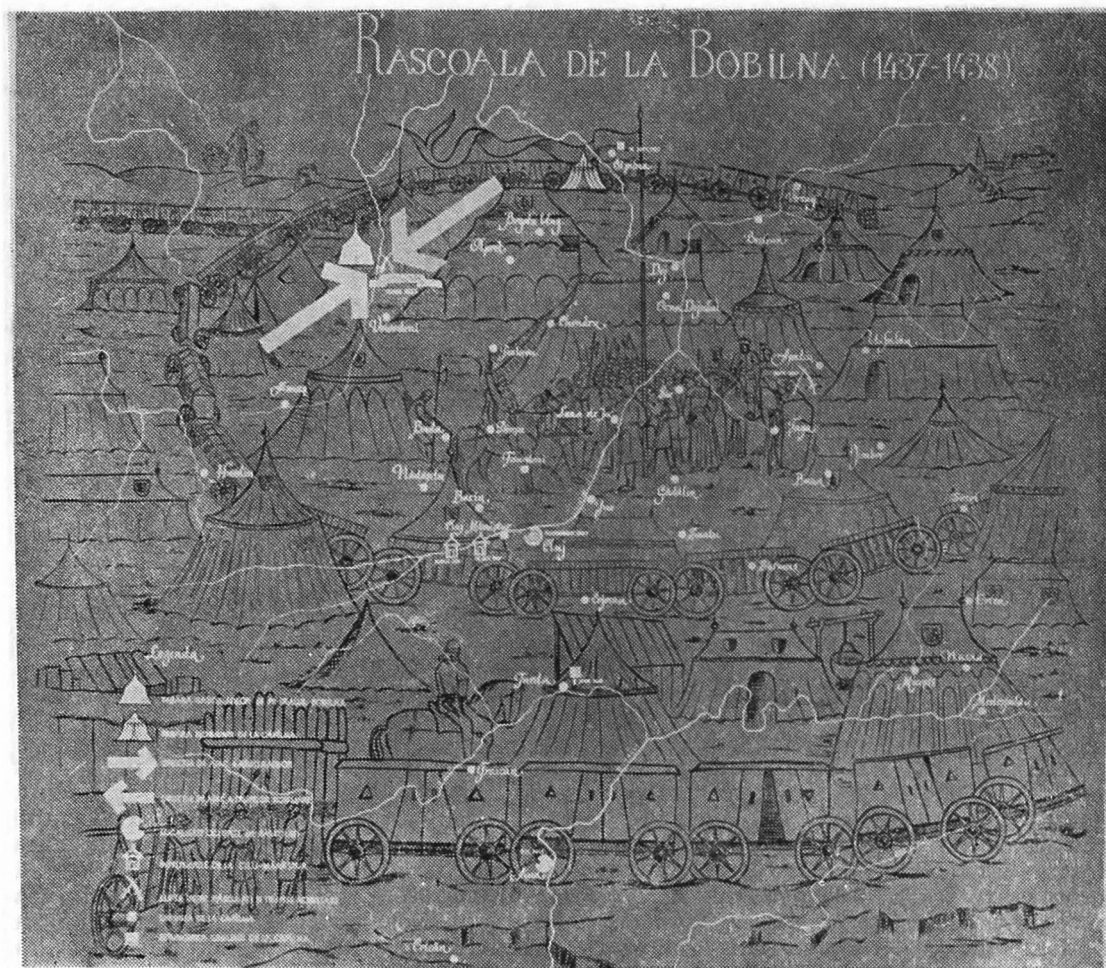

Fig. 3. Muzeul de Istorie Cluj. Planul taberei de la Bobilna.

orășenimii bogate din Buda. Alte două, sub conducerea lui Laurențiu Mészáros și respectiv Barabás, sînt trimise spre nord și spre sud, pentru a răscula poporul, iar ultima, reprezentînd în mare măsură grosul forțelor, sub conducerea fraților Gheorghe și Grigore Doja și a diacului Balogh pornește spre Transilvania. Se observă cu claritate cîteva fapte semnificative între care vom sublinia unele ce ni se par esențiale. Forțele sînt divizate de la început, lucru ce va oferi armatelor nobiliare posibilitatea de a realiza superioritatea asupra coloanelor răsculaților într-un moment sau altul, ele fiind separate în spațiu și neputîndu-se ajuta reciproc în momentele dificile, mai ales că acționau divergent de la început, și a le zdrobi succesiv, lucru ce s-a și întîmplat. De asemenea, este de subliniat și faptul că cetele acționează tot pe principiul răfuieiilor locale, ceea ce face ca risipirea lor să se mărească. Consider însă ca pe una din principalele greșeli militare pe aceea că conducătorii răscoalei, deși aveau totalitatea forțelor concentrate inițial la doi pași de capitala statului feudal — în tabăra de la Rákos —, o părăsesc, lăsînd puține forțe pentru o încercuire hotărîtă, forțe pulverizate ulterior de către nobilii și orășenii bogați din Buda cu ocazia încercării reușite de a ieși din încercuire. Obiectivul era ușor de cucerit în faza inițială, deoarece avînd în mînă totalitatea forțelor și dispunînd de o mare superioritate morală — luptau pentru o cauză

dreaptă, eliberatoare, iar dușmanii erau înfricoșați —, conducătorii răscoalei luind cu asalt capitala — centrul politic, administrativ și religios al statului —, ar fi paralizat viața acesteia, putând apoi acționa direct împotriva celui de-al doilea mare obiectiv — Transilvania —, lăsând la urmă răfuilele locale. Se pare chiar că unii dintre conducători au înțeles necesitatea acestei orientări, dar nu au reușit să-și impună punctul de vedere maselor de țărani dornice de răfuiele locale imediate. De altfel, o încercare de regrupare și reorganizare a forțelor a preocupat și pe Laurențiu Mészáros după înfrângerea din 15 iulie 1514 de la Timișoara și prinderea lui Doja, însă fără succes. Se desprinde clar concluzia că, numai eroismul singur, ori cât ar fi el de mare, izvorit din dreptatea cauzei pentru care luptau răsculații, nu a putut aduce victoria. Artă militară cu complexitatea ei organizatorică, de armament și de manevră este aceea care aduce deciziunea. Este o concluzie, socotim, de mare importanță. Dacă ar fi fost înțeleasă în 1514, Ștefan Werbőczy nu și-ar mai fi putut compune represivul său Tripartit, socotit pentru sălbătăcia măsurilor sale ca scris cu sânge de iobag.

Furat de mirajul trecutului de aur al patriei, cel ce vizitează muzeul clujean are mult de văzut și mult de reflectat asupra evenimentelor, oamenilor și zbuciumului lor vijelios pentru libertate socială și independență națională.

Aceste gânduri își ating culmea în sala unde străjuiesc în veac relicvele materiale ce concretizează epoca marelui meteor al istoriei patriei, a aceluia care în pragul a două veacuri (XVI—XVII) a realizat pentru o clipă visul de aur al tuturor românilor — unirea lor, sub conducerea sa. Este ușor de înțeles cine este acest meteor: Mihai Viteazul¹² pornit din inima Olteniei să înscrie pe răbojul istoriei românești faptele care au zguduit lumea europeană de la Înalta Poartă otomană până în somptuoasele cabinete ale lui Rudolf al II-lea (fig. 4). Sînt suficiente cîteva „amintiri” lăsate istoriei patriei de acest deschizător de drumuri. Călugăreni (1595), Șelimbăr (1599), iată nume ce trebuiesc știute de orice copil și om matur pentru că reprezintă simboluri istorice. Harta cu luptele lui Mihai conținînd în fond atîta originalitate tactică și strategică și atît eroism și dîrzenie în lupte, este un mozaic de strădanii cu paloșul în mînă pentru a realiza ceea ce apare pe sigiliul său din 1600: stema celor trei țări românești unite. Va muri, trădat, în colbul pămîntului transilvan pe cîmpia de lingă Turda, dar va trăi în veci în inimile românilor de pretutindeni. Poeții înfiorați de caldul său patriotism îi vor închina versuri, marele Bălcescu îi va da suprem omagiu — opul —, pe care moartea-i prematură îl va lăsa neterminat, N. Iorga îl va așeza pe înălțimile veacului în care și-a desfășurat epopeea, istoricii noștri actuali se străduiesc, privindu-l prin optica marxist-leninistă, să-i înfățișeze faptele așa cum el le-a săvîrșit acum aproape patru veacuri. Muzeul clujean, preluînd vechea fortificație medievală cunoscută sub numele de bastionul croitorilor în care a fost închis și apoi ucis cunoscutul căpitan al lui Mihai — Baba Novac — va organiza în acest turn, împreună cu Muzeul militar central, o expoziție de istoria artei militare transilvănene, în care se va afla la locu-i cuvenit arta militară a celui ce a fost Mihai Viteazul — unificatorul din 1600 al celor trei țări locuite de români.

A analiza complexitatea artei militare a lui Mihai Viteazul în limitele spațiale ale prezentului articol pare un act de impietate la adresa marelui domn. De aceea, mă voi opri la sublinierea cîtorva concluzii, operînd comparativ între bătălia de la Șelimbăr — deosebit de interesantă prin consecințele ei pentru Transilvania și cea de la Călugăreni, deosebit de interesantă la rîndu-i prin consecințele ei pentru Țara Românească. La Călugăreni, Mihai dispune de cca 16.000 de oameni, între care se găsesc mercenari și aliații săi: contingentul moldovean, trupe de cazaci și trupele ardelene conduse de Albert Király, cumpărat cu bani de partida boierilor turcofilii trădători și care a avut o atitudine pasivă ce în momentele critice ale bătăliei era cît pe aici să fie fatală lui Mihai. La Șelimbăr, Mihai dispune de cca. 20.000 de oameni între care mercenari.

Observăm întotdeauna mercenari în compunerea armatei lui Mihai, caracteristice timpului său, dar și un puțin cu două tășuri, care de multe ori se întorcea asupra conducătorului, lucru ce l-a pățit și Mihai.

¹² *Ibidem*, p. 338—368 și *Ist Rom*, II, p. 949—1016.

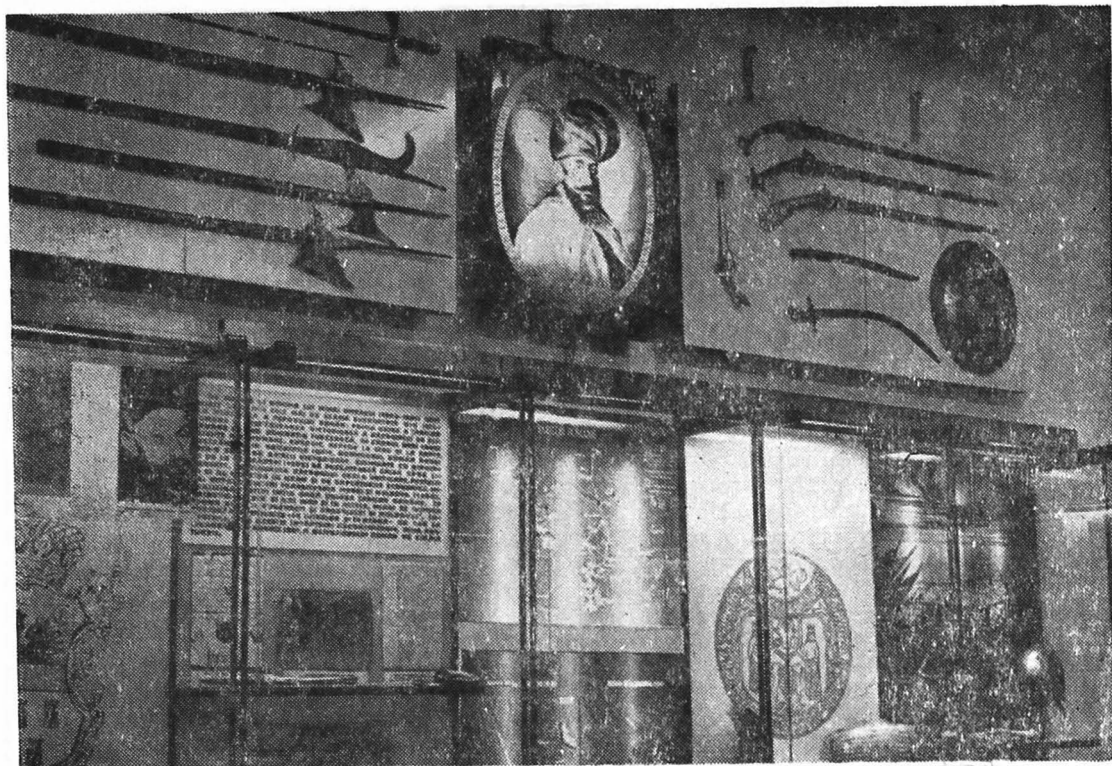

Fig. 4. Muzeul de Istorie Cluj. Exponate privind lupta lui Mihai Viteazul.

Deci, la prima vedere s-ar părea că forțele folosite în ambele bătălii ar fi aproape egale, totuși factorul calitate — înțelegând prin el: spiritul combativ, atașamentul față de cauză etc. — diferă. La Călugăreni, dacă desprindem din oastea lui Mihai trupele comandate de Király, vom observa că luptătorii reali de abia depășesc 10.000 de oameni, iar excelenta artilerie ardeleană nu intervine hotărâtor în luptă datorită defecțiunii comandantului său. De aceea, elementul esențial al victoriei rămâne manevra executată cu mult eroism personal de Mihai și bazată tocmai pe folosirea justă a terenului acoperit, vitreg unei desfășurări largi de forțe inamice. Străpungerea flancurilor turcești printr-o dublă învăluire aplicată inamicului net superior numericeste, care trecând Neajlovul ocupase satul Călugăreni și pătrunsese în centrul dispozitivului românesc, deși riscantă în condițiile efectuate, este — și o spunem cu tot curajul — comparabilă celei executate de Hanibal la Cannae asupra armatei romane. Observăm însă că manevra nedispuind de forțe și mijloace suficiente, bazându-se în esențial numai pe factorul psihologic al surprizei, este limitată, ea ajunge la podul de peste Neajlov, oastea turcă este aruncată în mlaștini și pulverizată. Mihai este însă prudent. El știe că corpul ienicerilor nu intrase în luptă, că existau uneltiri ale boierilor turcofilii împotriva sa, că turcii nu au fost deci zdrobiți complet. Ca urmare, el nu va urmări pe turci pentru a-și definitiva victoria, așa cum de altfel a făcut Hanibal la Cannae. Poate că este și o greșală, la Hanibal a fost sigură, însă Mihai probabil că a cumpănit bine situația și a apreciat că o urmărire în câmp deschis cu mica sa oaste ar fi fost un risc prea mare. De aceea, s-a retras spre Stoienești, în Munții Muscelului, lângă Rucăr, pentru a-și întări forțele în special cu trupele ardeleni în componența cărora intra și un contingent de iscusiți artileriști toscani. Va relua ofensiva de abia la primirea ajutorului ardelean — în octombrie —, când executând o splendidă urmărire paralelă îi va surprinde pe turci pe podul de vase

de la Giurgiu unde va obține o nouă strălucită biruință (15/25 oct. 1595). Cele două victorii se completează reciproc. Manevrele executate sînt de o mare originalitate, dovedesc analiza realistă a situației de luptă. Și nu știu dacă nu pot afirma că Mihai a cunoscut cite ceva sau mai mult din biografiile marilor săi precedenți în domeniul artei militare. Pentru această teză pledează și mi-a dat de gîndit următorul pasaj al lui Nicolae Iorga, scris pe marginea și pe baza notelor de călătorie în țările române ale lui Jacques Bongars, unul dintre cei mai importanți oameni de știință din a doua jumătate a veacului XVI, „Petru Cercel e fratele lui Mihai Viteazul, unul din frații lui, căci era și un altul care purta același nume de Pătrașcu ca și tatăl lor, Pătrașcu cel Bun; i se zicea Pătrașcu cel din Cipru. *O familie foarte bine înzestrată* (sublinierea mea), unii într-un sens alții într-altul. Știm ce a făcut Mihai; Pătrașcu din Cipru a scris o gramatică grecească, pe care am găsit-o sînt mulți ani de atunci, la Biblioteca regală din Dresda, purtînd chiar în titlu însemnarea celui care a făcut-o. Cît despre Petru Cercel, el a avut o viață foarte zvînturată. Fusese o bucată de vreme în Damasc, cum spune însuși într-o plîngere a lui, pe la 1579, către regele Franciei, pomenind de nenorocirile copilăriei și tinereței lui. Reclama încă de atunci dreptul de moștenire la tronul muntean, cerînd sprijinul regelui Henric¹³. Deci, provenind dintr-o astfel de familie, este clar că Mihai avea multe preocupări intelectuale și ca atare avea posibilitatea să acumuleze multe cunoștințe. De fapt, teza este demonstrată și de îndeminarea sa politică și diplomatică, manifestată cu prisosință în activitatea sa de domn și conducător al luptei antiotomane.

În schimb, la Șelimbăr, inamicul este inferior numericeste, iar mare parte din forțele sale sînt de cavalerie, dar dispune de o foarte bună artilerie. De fapt, în prima parte a bătăliei, artileria ardeleană produce panică în rîndurile oastei lui Mihai, iar cavaleria se aruncă în spărtura centrală produsă, pentru a pulveriza trupele lui Mihai. Dispozitivul luat inițial, cu două aripi tari, în special cea stîngă condusă de Baba Novac, și cu o puternică rezervă comandată de Mihai axată spre centru și stînga, îi dă posibilitatea acestuia să treacă cu mult eroism la contraatac, să invăluie oastea ardeleană și s-o nimicească în perimetrul: pantele vest D. Bucata, marginea nord și nord-est satul Șelimbăr, șesul Cîbinului. Deci, și la Șelimbăr, hotărîtoare sînt aceleași elemente ca la Călugăreni: manevra bazată pe o idee operativă pentru atingerea obiectivului principal — zdrobirea forțelor dușmane, eroismul personal al comandantului, inițiativa fulgerătoare în funcție de condițiile concrete ale bătăliei. O singură deosebire, la Călugăreni prudența — se pare justificată — îl oprește pe Mihai să urmărească pentru desăvîrșirea victoriei, la Șelimbăr o face, pulverizînd oastea transilvăneană și intrînd triumfal la 1 noiembrie în Alba Iulia.

Dacă mai remarcăm și clarviziunea cu care Mihai și-a ales drumul spre Șelimbăr — coloana principală sub comanda sa pătrunde în interiorul arcului carpatic prin colțul sud-estic (v. Buzăului, zonele secuiești, apoi Brașov, Făgăraș) unde urmărirea atragerea secuilor, favorabili lui Mihai datorită promisiunilor făcute de a le reda vechile privilegii, iar coloana secundară, sub comanda boierilor Buzești și a Banului Udrea, pe valea Oltului —, unirea acestor coloane la Tălmăciu, apoi alegerea justă a drumului: Sibiu—Alba Iulia, pe care trebuia să întîlnească și deci să învingă oastea transilvăneană, înțelegem în întreg crepusculul său de lumină arta militară a lui Mihai Viteazul, geniul său politic și militar, frumusețea și originalitatea activității sale de comandant de oști comparabilă numai cu a marelui Ștefan.

Oferind vizitatorului aceste cîteva concluzii pe marginea exponatelor prezentate, îndrumătorii muzeului clujean considerăm că fac o mare operă de educație patriotică.

Nu pot încheia aceste rînduri fără a sublinia și faptul că muzeul nostru acordă un loc de cinste răscoalei din 1784, condusă de Horea, Cloșca și Crișan¹⁴ (fig. 5). Gravura contemporană făcută de I. M. Will din Augsburg ne înfățișează un Horea hotărît și autoritar, dar senin prin dreptatea cauzei pentru care a luptat. Harta

¹³ N. Iorga, *Istoria Românilor prin călătorii*, I, p. 201—202.

¹⁴ *IstRom*, III, București, 1964, p. 744—790.

Fig. 5. Muzeul de Istorie Cluj. Horea, Cloșca și Crișan. (*ActaMN*, IV, p. 559.)

desfășurării răscloalelor, sau gravura contemporană ce reprezintă pe răsculați atacînd și incendiind tîrgul Trascău (Rimetea) sub privirile lui Horea și Cloșca, mărturisesc amploarea răscloalei, dirzenia și hotărîrea răsculaților.

Prinderea prin trădare a conducătorilor și martiriul acestora, demne de politica fără scrupule și cruzimea Habsburgilor — și notăm că vorbim despre unul din reprezentanții săi considerat ca un suveran „iluminist“, este vorba de Iosif al II-lea —, sînt concretizate în Muzeu. Reamintim ca o dovadă a celor arătate de noi scrisoarea aflată în muzeu în fotocopie, adresată în 1785 de Jean-Pierre Brissot — viitorul șef al girondinilor francezi — lui Iosif al II-lea, pentru sprijinirea cauzei lui Horea. Cauza lui Horea a învins prin veacuri de lupte grele. Astăzi, orice călător care coboară din tren în gara Cluj va afla în piața din spatele ei iradiind parcă energie și hotărîre ochii lui Horea care te privesc de pe soclul unde a fost așezat bustul său, opera sculptorului clujean R. Ladea.

Din punct de vedere al artei militare, răscloala condusă de Horea poartă pecetea cadrlui și manifestărilor general-valabile pentru toate răscloalele țărănești din evul mediu. O singură remarcă: operațiunile militare duse contra armatei habsburgice se desfășoară, în majoritate, în munți, caracterizîndu-se prin specificul acestui fel de luptă: baricade pe văi, lansări de avalanșe de pietre, încercuiri în

defilee, atacuri prin surprindere de zi și de noapte. Lipsa armamentului, a unității de acțiune, a unei pregătiri și experiențe de luptă și în special lipsa artileriei au dus la nimicirea răsculaților. Prin ridicarea lor însă, și acesta este cel mai important element al răscoalei, țărani au zguduit puternic, pentru moment, întreg edificiul orînduirii feudale din Transilvania. Acțiunea lor temerară își va găsi împlinirea în veacul următor.

Muzeul de istorie a Transilvaniei din Cluj este o instituție de știință și cultură care păstrează cu dragoste și profunde sentimente patriotice, între zecile de mii de exponate, pe acelea care vorbesc de tradițiile militare ale poporului nostru. Pe măsura completării sale organizatorice — muzeul ajungînd acum numai pînă în ajunul revoluției de la 1848 —, oglinda se va întregi devenind retrospectivă. Aceste tradiții sînt mîndria colectivului nostru, el le cultivă, folosindu-le ca prețios auxiliar educativ pentru masele de vizitatori, considerîndu-le ca cele mai minunate perle ale marelui colier ce formează istoria patriei, istoria poporului român, acest harnic și talentat popor care astăzi după veacuri de obidă și-a construit o țară nouă și minunată prin care curg apele sale — șuvoaie de cristal —, freamătă străvechii codri, fug ochii pe cîmpiile mînoase, se înalță furnalele veșnic fumegînde, se întretaie pe cerul azuriu pînjeniișul firelor de înaltă tensiune sau turnurile sondelor de petrol — România Socialistă.

GEORGE A. PROTOPOPESCU

ZEUGNISSE DER RUMÄNISCHEN KRIEGSKUNST IM HISTORISCHEN MUSEUM VON CLUJ

(Zusammenfassung)

Um seine erzieherischen Aufgaben erfüllen zu können, muss ein Museum seine Ausstellungsgegenstände in einer wissenschaftlichen und anziehenden Form ausstellen, um auf jede Weise auf das Bewusstsein der Besucher zu wirken und sie zur patriotischen Tätigkeit im Rahmen des sozialistischen Aufbaues anzuregen. So ist das geschichtliche Museum der Gegenwart eine Schule geworden, die jeder Alters- und Bildungsstufe zugänglich ist, da sie in konkreter Weise gerade das Auge anspricht. Eine der wichtigsten Aufgaben des vielfältigen Tätigkeitsbereiches der historischen Museen ist die patriotische Erziehung, in deren Rahmen der Verfasser eine bis jetzt wenig hervorgehobene Seite unterstreicht und zwar die militärische Vergangenheit des rumänischen Volkes. Von dieser leitenden Idee ausgehend, zeigt der Verfasser, wie im Museum Denkmäler der rumänischen Kriegskunst dargestellt sind. Er beginnt das Thema mit der Zeit der dakisch-römischen Kriege (101—102, 105—106) und unterstreicht einige Züge der Kampfweise, die das rumänische Volk — die romanisierten Nachfolger der Daker — im Kampfe für Freiheit und Unabhängigkeit anwendeten: so die richtige Auswertung eines Rückzuges unter Belästigung des Feindes bis in natürlich oder künstlich befestigte Gegenden, wo eine Verteidigung leichter war, Kampfhandlungen im Rücken des Feindes usw.

Es werden weiter einige Fragen der rumänischen Kampfweise aus der Zeit der Türkenkriege behandelt, mit besonderer Hinsicht auf Transsilvanien: der Kämpfe Iancus von Hunedoara und Michaels des Tapferen.

Gleichzeitig streift der Verfasser die Militärtechnik der transsilvanischen Bauernaufstände von 1437—1438, 1514 und 1784 und macht in diesem Zusammenhang einige kritische Bemerkungen.

Als Schlussfolgerung weist der Verfasser auf die Notwendigkeit hin, in den Schausammlungen die rumänische Kriegskunst darzustellen, was ein interessantes und noch mit manchen Schwierigkeiten verbundenes Aufgabenbereich unserer Museographie ist. Gleichzeitig bildet diese Veranschaulichung ein wichtiges Element der patriotischen Erziehung von besonderer Anziehungskraft für die Massen der Besucher.

DIN LEGĂTURILE SPIRITUALE ALE ROMÂNILOR ÎN SECOLUL XVIII

Constituit dintr-un conglomerat de state și popoare, imperiul habsburgic era frământat de numeroase contradicții de ordin politic, economic, social, care îi slăbeau coeziunea. Pentru frînarea tendințelor centrifuge, Habsburgii promovau o riguroasă politică centralistă. Unul din instrumentele de consolidare a dominației lor în Transilvania a fost catolicismul, căci o religie unică era menită să constituie un element politic de coeziune și dominație.

În Transilvania terenul pentru catolicizare era considerat prielnic, deoarece poporul român și religia sa ortodoxă erau excluse din rîndul națiunilor și al religiilor recepte, fiind socotite doar „tolerate”. Prin cîștigarea românilor de partea sa, stăpînirea Habsburgilor s-ar fi întărit și totodată și-ar fi putut mai lesne întinde antenele peste Carpați. Dar reacțiunea împotriva unirii n-a întîrziat să se producă. Masa poporului a rămas refractară unirii, opunindu-i tot timpul o rezistență îndîrjită. Nemulțumirile au dat naștere mișcărilor religioase, care au frământat Transilvania pe la mijlocul secolului XVIII și care au reflectat în fond luptele sociale ale epocii.

Se ridică împotriva unirii lumea ortodoxă, mitropolitul și domnul Țării Românești, legați de Transilvania prin partea ortodoxă, neunită a românilor de aici.

Împotrivirea cea mai mare și care se sfîrșește cu biruință veni din partea brașovenilor și în general a celor din sudul Transilvaniei, aceasta și pentru că erau mai aproape de graniță, deci în stare să primească necontenit îndemnuri și îndrumări din Țara Românească. Din Scheii Brașovului trecu munții David Corbea, care, ajuns „ceauș” la curtea lui Brîncoveanu, ducea împreună cu acesta o acțiune de sprijinire a luptei românilor din Transilvania și îndeosebi a celor din Brașov împotriva dominației habsburgice, în general, și împotriva presiunii de catolicizare exercitate de Curtea din Viena, în special. De la curtea munteană le trimetea David Corbea manifeste redactate în latinește și românește, ca fiind „din partea țării”, adică a tuturor românilor din Transilvania, pentru a fi prezentate la sinodul general de la Alba Iulia din septembrie 1700.

O serie de emisari din Muntenia, sub pretextul că împart indulgențe de la patriarhul Antiohiei, agitau poporul contra unirii.

Toate aceste agitații și acțiuni țărănești, la început cu un caracter local și spontan, s-au contopit în mișcarea din 1744 prilejuită de propaganda călugărului Visarion Sarai. În istoriografia noastră s-a încetățenit părerea că Visarion ar fi fost trimis să predice împotriva unirii de către patriarhul sîrb Arsenie IV Ioanovici, de la care călugărul primise și pașaport. Fără îndoială nu se poate contesta inițiativa patriarhului de la Karlovitz, nu a fost însă singura. În cronica lui Nicolae Stoica¹ se găsește un fragment revelator în această privință. Descriindu-l pe sihastru, arată că vorbea „ceva rumânește, că au fost vr-un an [în] Țara Românească”². Putem face deci supoziția că îndemnul de a predica printre uniții din Transilvania l-a primit în primul rînd din Țara Românească, fiindcă numai acolo și-a putut însuși informațiile necesare în legătură cu viitoarea sa misiune. Numai prin legă-

¹ Nicolae Stoica s-a născut la Mehadia în 1751. Cronica a scris-o în ultimii ani ai vieții, terminînd-o în 1827.

² Bujor Surdu, *Știri noi despre Visarion Sarai*, în *ActaMN*, II, 1965, p. 696—697.

tura strînsă cu cercurile bisericești din Muntenia și îndeosebi ținînd seama de condițiile favorabile propagandei anticatolice oferite de însăși Transilvania se poate explica succesul cuvintelor lui printre românii de-aici. Astfel mișcarea lui Visarion nu trebuie judecată aparte, ci urmează să fie încadrată în marea luptă contra unirii, începută de voievodul Constantin Brîncoveanu și apoi continuată pe plan local de călugărul Sofronie, care-și va găsi adăpost în vremuri de restriște tot în Țara Românească. Prin aceasta, o dată mai mult s-au concretizat legăturile strînses dintre românii ardeleni și cei de la sud și est de Carpați.

Unul din scopurile de căpetenie urmărite de Habsburgi în cele șase decenii de la proclamarea unirii a fost fără îndoială de a tăia firul oricăror relații ierarhice ale românilor din Ardeal cu biserica din principate. Dar acest scop nu l-a realizat niciodată Curtea din Viena. Și după unire a existat întotdeauna în Transilvania un însemnat număr de preoți ortodocși hirotoniți dincolo de munți. Astfel, dintr-o listă redactată de episcopul P. P. Aron, rezultă că în anii 1754—1755 au fost primiți, adică constrinși a se converti la unire, nu mai puțin decît 345 preoți ortodocși, sfințiți în Muntenia și Moldova³. Este un fenomen firesc ca după anul 1744, cînd, prilejuită de propaganda călugărului Visarion, a reinviat mișcarea pentru biserica ortodoxă, comunicarea cu ierarhii din Muntenia și Moldova să devină mai vie. Însuși regimul catolicizant o află și năzuiește spre luarea unor dispoziții categorice și aplicarea de măsuri drastice. Preoții ortodocși care se aflau în țară, dar care în prealabil au trecut munții spre a primi acolo hirotonia, vor fi arestați de autoritățile locale și obligați la plata unei amenzi, după care vor fi tolerați să rămînă în orașe și sate, dar vor avea regimul contribuenților, adică vor fi supuși tuturor sarcinilor fără nici o excepție. Aceste prevederi se referă însă numai la preoții „schismatici” care se găsesc deja în Transilvania, deoarece celor care de acum încolo vor încerca să obțină preoția de la lumea ortodoxă, li se interzice cu desăvîrșire să funcționeze sau să se bucure de imunități.

În temeiul unor asemenea măsuri s-a pornit prigoana împotriva preoților ortodocși, prigoană care a atins apogeul în timpul episcopului unit P. P. Aron, pentru care preoții sfințiți în Moldova și Muntenia erau „popi de peste gard, cari și tilhari îi cunoaște evanghelia”⁴. Un exemplu elocvent al modului în care episcopul Aron înțelegea să acționeze împotriva acestor preoți îl constituie cazul preotului Ioan Molnar din Sadu, devenit unul dintre conducătorii mișcării de rezistență împotriva unirii, a cărui propagandă se desfășoară paralel cu acțiunile călugărului Sofronie, la începutul verii anului 1760 pe cursul superior al Mureșului și în cîmpia ardeleană. Ioan Molnar, după șase luni de învățătură la Cozia, fu uns preot de mitropolitul din București în 1757. Doi ani a servit ca preot în Sadu, apoi episcopul din Blaj, Aron a pus să-l aresteze împreună cu preotul Ioje din Ocna, care a primit hirotonia tot în Țara Românească și într-o zi de tîrg l-a tuns el însuși în piața Sibiului. „Pre acesta — ne istorisește Petru Maior în Istoria sa bisericească⁵ — pentru că s-au fost hirotonit preot în Țara Românească preste poruncile împărătești și tocmealele canonicesti, l-au fost tuns Vlădica Aron”. Această degradare nu l-a descurajat pe inimosul și îndrăznețul preot, care a devenit un dușman neîmpăcat al unirii.

Teroarea nu a izbutit însă să întrerupă legăturile firești dintre românii de pe ambele versante ale Carpaților, căci crezul strămoșesc s-a transmis și continuă să se transmită generațiilor: „Aceasta încă o știți, dintre cei mai bătrîni, cum că Țara Ardealului viețuia cu blagoslovenia Maicei Bisericii Răsăritului, prin sfînta Mitropolie din Țara Muntenească și mulți dintre preoții voștri și dintre voi ați trimis și acum trimiteți pe fiii voștri ca să ia preoția de la arhieriei țării Moldovei și țării Muntenești”⁶.

Nici pînă la sfîrșitul anului 1757 măsurile luate de Curtea Vienei și de Guberniul Ardelean nu au fost eficace pentru liniștirea „spiritelor” și pentru „restabilirea păcii în sinul bisericii unite”. Unirea pierdea din ce în ce mai mult

³ Augustin Bunea, *Episcopii Petru Pavel Aron și Dionisie Novacovici*, Blaj, 1902, p. 383.

⁴ Biblioteca Fil. Acad. Cluj, Secția de manuscrise, ms. rom. 248, fila 106—107.

⁵ Petru Maior, *Istoria bisericii românilor*, Buda, 1813, p. 111.

⁶ Nicolae Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, I, București, 1915, p. 431.

teren, ceea ce necesită luarea de măsuri în anul următor de a se obliga preoții uniți la prestarea unor jurăminte de fidelitate pentru credința greco-catolică, jurăminte care împiedecau cu desăvîrșire revenirea la ortodoxism. Din anul 1758 se cunosc o serie de astfel de acte de credință⁷ față de unire, venite mai ales din partea protopopilor, prin care se angajau ca nu numai ei, ci toți enoriașii din eparhia lor să respecte „sfînta unire cu beserica Rîmului vechi în toate puncturile, pentru care lucru nicidecum nu voi suferi din eparhia mea au să treacă într-alte țări la popie, au cei ce au trecut să slujească fără voia celor mai mari a episcopiei noastre și fără slobozia lor“.

Așadar, semnatarii acestor jurăminte, printre care-i găsim pe protopopii Gherontie Cotore și Ioan Săcădate, nu vor permite hirotonirea preoților în Țara Românească și Moldova (căci la acestea se referă documentele), iar dacă totuși se vor semnala astfel de cazuri, clericii superiori ai eparhiilor nu le vor îngădui propovăduirea credinței ortodoxe. Cu toate acestea preoții continuă să se sfințească dincolo de granițele Transilvaniei, astfel că un document⁸ datat chiar în anul 1758, anul atîtor jurăminte de credință, ne semnalează cazul a patru preoți hirotoniți „peste hotar“, dintre care unul este preotul Ioan din Crihalma. În scrisoarea adresată episcopului Aron, ca răspuns la sesizarea acestuia, protopopul Nicolae Vinețeanul îi face cunoscut că, după ce „destul i-am dojenit că au trecut hotarul fiindcă din mila lui Dumnezeu avem arhieru“, i-a silit pe cei patru preoți „să vie la măria ta“ pentru a primi o nouă hirotonie. În fața deselor insistențe și poate a amenințărilor proferate de protopop, preoții au făgăduit să se prezinte în fața episcopului unit, căci altfel, mărturisește Nicolae Vinețeanul, „ar fi cercat tisturile varmeghiei pentru ajiștanție“. Desigur că preoții nu s-au înfățișat lui Petru Pavel Aron, ei nu aveau de gînd să treacă la greco-catolicism, hirotonia lor peste munți reprezentînd tocmai o formă a refuzului de a accepta unirea.

Mișcările religioase din Transilvania care, în ciuda tuturor măsurilor restrictive venite din partea autorităților, au continuat, luînd un curs tot mai primejdios, vor convinge cercurile imperiale că acordarea toleranței religioase nu mai poate fi aminată, fără a submina prestigiul stăpînirii austriece în Transilvania. Primul pas pe calea retractărilor este decretul din 13 iulie 1759 dat de Maria Tereza, prin care se recunoaște existența legală a religiei ortodoxe în Transilvania, dar pe viitor se oprea cu desăvîrșire renunțarea la unire. Deci românii obținuseră libera exercitare a cultului religios, dar era o libertate îngrădită, condiționată. De aceea trebuie privită ca un fenomen firesc izbucnirea cu și mai mare forță a mișcării în 1759 sub conducerea călugărului Sofronie.

Și Sofronie, alias Stan Popovici, fostul iobag al baronului Barcsai, a primit hirotonia tot în Țara Românească, unde a stat mai mult timp și unde și-a cîștigat atîta brumă de cultură, cîtă putea culege un cleric român în secolul al XVIII-lea. Timp de doi ani, pînă la 1761, cînd călugărul și-a găsit adăpost tot în Țara Românească, mișcarea s-a desfășurat cu o deosebită intensitate și a avut o arie de răspîndire foarte largă, cuprinzînd și ținuturi unde pînă atunci a domnit o liniște, cel puțin aparentă. Continuînd formele vechi de rezistență, Sofronie îndemna pretutindeni poporul să alunge preoții sfințiți la Blaj, ale căror slujbe nu au nici o valoare, ei fiind „papistași nemțiți“, „oameni cu două legi“ și să primească preoți sfințiți dincolo de Carpați, după rîtul ortodox.

În toilă acestor lupte din Transilvania s-a manifestat cu pregnanță un fenomen care a creat mari dificultăți fîscului ardelean în secolul XVIII: tendința de emigrare a populației românești spre principate, fenomen care a devenit foarte acut în perioada cînd în fruntea mișcării se afla Sofronie. Arhivele Guberniului sînt pline cu corespondența autorităților din Ardeal, care-și dau silința să stăvilească asemenea emigrări. Firește că, într-un spațiu de timp atît de întins, trebuie să presupunem un întreg complex de motive care determină părăsirea vetrelor strămoșești și refugiul peste Carpați, dar fără îndoială că și prigonirile religioase au întetit dorul de pribegie.

⁷ Arh. Ist. Fil. Acad. Cluj, Fond Blaj, doc. nr. 274.

⁸ Arh. Ist. Fil. Acad. Cluj, Fond Blaj, doc. nr. 384.

Cînd în 1759 românii adresează o petiție împărătesei, în care se plîngeau pentru persecuțiile la care sînt supuși, ei declară că, dacă nu vor fi îndreptățiți, se vor refugia peste graniță „unde vom putea să ne ținem legea și să avem pămînt ca să trăim”⁹. Din afirmațiile lui Petru Pavel Aron aflăm unele din cauzele care au determinat emigrarea în 1761 a unor români din ținutul Bistriței spre Moldova: „unii învinovăteau robota domnească, alții suferințele din pricina unirii și îndeobște se răspîndise faima că voievodul de acolo le-a pus în vedere tot felul de libertăți și scutirea totală de impozite pe un termen de 7 ani”¹⁰. Astfel țările române au oferit multă vreme ultimul refugiu românilor ardeleni în fața dublei exploatare: sociale și naționale.

Unul din motivele pentru care Maria Tereza a numit în 1761 ca episcop neunit pe Dionisie Novacovici a fost și acela de a opri emigrările poporului român în țările vecine și astfel de a împiedeca scăderea „erariului viu” (*vivum aerarium*), cum era considerat poporul iobag. Dar împărăteasa s-a înșelat, căci de la intrarea lui Dionisie în Transilvania, atîtea mii de români au trecut în Moldova și Muntenia, încît cei din aceste țări spuneau: „tot Ardealul vine la noi”¹¹. Văzînd că nici în felul acesta nu a putut fi soluționată problema, Curtea vieneză a luat măsuri mai eficace; deoarece organizația plăieșilor români era cu totul insuficientă și mai ales nesigură, s-a ajuns la înființarea regimentelor de graniță, care ar fi avut și menirea de a stăvili bejenia țărănimii ardeleni în Moldova și Muntenia, exod care scădea populația producătoare și contribuabilă. Erau de primă necesitate aceste măsuri spre care se orientează Habsburgii, pentru că trebuia rupt contactul prea strîns între cele două versante ale Carpaților, trebuia stăvilită această osmoză populară permanentă, care, în timp ce circulația culturală cultiva unitatea poporului român în paturile suprapuse, îi întreținea unitatea chiar în temeliiile sale, osmoză atît de primejdioasă și pentru unire.

Mișcarea condusă de Sofronie luînd o amploare tot mai mare, este trimis în Transilvania generalul Buccow cu misiunea „pacificării” răsculaților iobagi. În fața trupelor generalului, a energiei cu care acesta proceda împotriva celor ce rezistau, Sofronie a găsit oportun să se refugieze în Muntenia, însoțit fiind de un mare număr de iobagi. La sfîrșitul lui august 1761 el era deja la Rîmnic și apoi la mănăstirea domnească din Argeș, unde și-a depănat restul zilelor lîngă Nicolae Pop Balomireanul, fostul vicar al episcopului Inochentie Micu, fugit încă pe la 1748 în Muntenia.

Dar Sofronie a întreținut și mai departe legături cu aderenții săi de peste munți. Din corespondența trimisă din Țara Românească și interceptată de autorități reiese limpede nădejdea reîntoarcerii pentru a stîrpi cele două forme de servitute impuse poporului său, iobăgia și unirea. „De aceea acum stați uniți și gătiți-vă de război, ca să gonim unirea și iobăgia din țară”¹², grăiește una din „scrisorile sofroniene”. Sofronie este bănuît că îndeamnă țărănimea să se refugieze dincolo de Carpați. Augustin Bunea afirmă chiar că Sofronie în înțelegere și cu autorizația domnului muntean „de la fiecare emigrant încasa cîte 1 leu sub titlul de dare în favorul voievodului și cîte unu! în favorul său. Despre cei emigrați în Muntenia purta protocol de evidență pe care-l prezenta voievodului”¹³. În consecință autoritățile iau măsuri de întărire a pazei granițelor Transilvaniei, fiind interzis românilor de a purta arme și de a li se vinde praf de pușcă.

Încep să circule în Transilvania diferite zvonuri: că Sofronie ar fi trecut munții prin Țara Oltului și a străbătut pînă la Cohalm; alții afirmă că Sofronie a luat parte la cîteva acțiuni haiducești de pildă pe domeniul baronului Barsai, al cărui iobag fusese. Desigur că Sofronie n-a mai cîștigat să revină în Transilvania unde-l aștepta o condamnare de cinci ani muncă silnică, dar zvonurile care circulau sînt semnificative: dovedesc că mitul despre Sofronie a continuat ani de-a rîndul,

⁹ Silviu Dragomir, *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal*, II, Sibiu, 1930, p. 297.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Augustin Bunea, *op. cit.*, p. 259.

¹² Nicolae Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, p. 275–276.

¹³ Augustin Bunea, *op. cit.*, p. 222.

mișcarea românilor ortodocși avînd prelungiri pînă în această perioadă și chiar mai tîrziu.

În 1764 orice schimb de scrisori cu Sofronie este oprit sub cele mai grele pedepse, totuși în anul următor sînt descoperite o serie de astfel de „scrisori sofroniene“ (*litterae soffronianae*). În 1766 cîrmuirea este înștiințată despre „uneltirile tainice“ a doi „șpioni“ Teodosie și Efrem, care, deși expulzați în Țara Românească, se reîntorc la scurtă vreme în Ardeal. În anul 1774 protopopul din Sebeș e trimis la Sibiu și i se opresc hîrțile pentru că stătuse în schimb de scrisori, de „țidule viclene“ cu „acel cunoscut înșelător Sofronie, care începe din nou a răspîndi otrava legii românești schismatice în această țară“¹⁴. Se îndirji și prigoana împotriva călugărilor care au stat în relații cu țările române, călugări ale căror mănăstiri fuseseră dărîmate, iar ei în cea mai mare parte aruncați peste hotare. Cu durere și mînie cei de la Rîmeți însemnau pe o carte bisericească munteană, pe care știură să o ascundă: „cînd au stricat necredincioșii mînăstirea de la Rîmeți și cea de la Geoagiu la ani 1762 în august 23, într-o zi de sîmbătă spre pierirea lor“¹⁵.

La mănăstirea Silvaș din Prislop, mănăstire care a fost de asemenea distrusă, iar călugării izgoniți, unul dintre ei deplînge soarta acestei vestite obști și înfierează actul unirii:¹⁶

„Să se răsnească
De frații din Țara Românească
Și din Țara Moldovenească,

frați care, din nefericire, nu sînt destul de puternici ca să pună capăt situației din Transilvania:

„Am așteptat să vie de peste munte
Fiii mei români, să ne ajute,
Dar țeara lor era cotropită
De turci și de greci jefuită“¹⁷.

Din aceste versuri ca și din toate acțiunile desfășurate de românii din Ardeal în secolul XVIII, răzbate ideea unității de neam, a legăturii indestructibile dintre românii de pe cele două versante ale Carpaților, idee care prinde rădăcini tot mai adînci în popor, nu numai în păturile suprapuse, ci chiar în temelii sale. Dar abia după două veacuri de luptă de emancipare, acest popor va reuși să-și înfăptuiască mărețul ideal al unei patrii unice, materializarea legăturilor dintre românii celor trei provincii, legături care s-au născut de fapt o dată cu poporul român.

VIORICA POP

QUELQUES ASPECTS DES LIAISONS SPIRITUELLES ENTRE LES ROUMAINS AU XVIII-ÈME SIÈCLE

(Résumé)

On examine quelques aspects des liaisons spirituelles entre les trois pays roumains au XVIII-ème siècle. Il s'agit d'un phénomène répandu en Transylvanie: la réaction des roumains contre l'union avec l'église catholique qui a trouvé un large écho et un important appui dans le monde orthodoxe de l'autre côté de Carpates. C'était un fait naturel l'existence de ces liaisons des roumains des deux versants des montagnes, cette osmose populaire permanente qui entretenait l'unité du peuple roumain dans ses fondements-mêmes.

¹⁴ Nicolae Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, p. 282–283.

¹⁵ Nicolae Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, I, Vălenii de Munte, 1908, p. 137.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Idem*, p. 138.

CONTRIBUȚIA LUI AARON FLORIAN LA DEZVOLTAREA ISTORIOGRAFIEI NAȚIONALE

Profesorul de istorie Aaron Florian, cu toate meritele pe care le-a avut în anii premergători revoluției de la 1848, a fost umbrat foarte curînd de prestigiul marilor săi contemporani, Mihail Kogălniceanu și Nicolae Bălcescu. Deși mai tineri, opera lor a venit cu un plus de adîncime, cu o mai mare înțelegere, astfel că s-a păstrat în opinia posterității ca deschizătoare de noi drumuri în istoriografia românească. A contribuit desigur la această ierarhizare și prestigiul lui Nicolae Iorga, care l-a subapreciat la un moment dat într-o judecată grăbită, asupra căreia a revenit în anii ce au urmat¹. Prima apreciere însă s-a impus și dascălul ardelean, cu toate meritele, a rămas din păcate un nume în fața căruia cărturarii ezită². Incontestabil, opera lui Mihail Kogălniceanu cu ideile sale directe și strălucirea scrisului lui Nicolae Bălcescu au eclipsat pe bună dreptate contribuțiile lui Aaron Florian. Și totuși profesorul de istorie universală de la Sf. Sava a avut un rost pe care l-a împlinit în cultura românească și un loc bine precizat în istoria istoriografiei noastre. Înainte de toate nu i se pot ignora ideile despre istoria națională și, cu atît mai puțin, viziunea nouă, romantică, pe care o inaugurează la o dată cînd nu se afirmaseră marii lui contemporani. S-au trecut cu vederea două din textele fundamentale pentru definirea profesorului de istorie: *Precuvîntare la Idee repede de istoria prințipatului Țării Românești* (1835)³ și *Cuvîntul...* rostit de Aaron Florian la serbarea școlară de la Sf. Sava în 1837⁴, care precede *Cuvîntul pentru deschiderea cursului de istorie națională...* a lui Mihail Kogălniceanu. O istorie a istoriografiei românești nu poate însă trece cu ușurință peste opera de istorie națională a cărturarului ardelean, după cum nu s-a putut ocoli nici contribuția sa de istorie universală, apreciată de specialiști. Îndoeși Prefața la *Istoria lumii* ne introduce în miezul unei noi problematice istorice, atentă la progresele pe care istoriografia le înregistrase în prima jumătate a veacului trecut⁵. Este desigur o datorie a istoriografiei noastre noi să stăruie mai îndeaproape pe marginea scrisului său pentru a-i pătrunde semnificația istorică și națională. Să nu uităm că Aaron Florian este un premergător al istoriografiei romantice⁶ la noi, că prin el se face trecerea de la epoca luminilor la istoriografia pașoptistă, că în opera lui idealul unirii românilor din deceniul al patrulea promovat în cadrul acțiunii lui I. Cîmpineanu își găsește o corespondență fericită în istoriografie. Ideile lui Aaron Florian, contribuția lui la progresul istoriografiei naționale justifică pe deplin o nouă și necesară insistență.

¹ P.P. Panaitescu, *Contribuție la o biografie a lui N. Bălcescu*, București, 1923, p. 12. Panaitescu socotea că „în orice caz vocația n-o căpătase de profesorul său de istorie Florian Aaron, care vorbea de istoria Assirienilor”.

² Pentru discuția în jurul numelui său: D. St. Petruțiu, *Aaron Florian și orientarea literară a „Telegrafului Român”*, în *Gînd Românesc*, 1933, p. 17.

³ *Idee repede de istoria prințipatului Țării Românești* de F. Aaron, profesor de istorie generală în Colegiul național Sf. Sava din București, Tomul I, București, în tipografia lui I. Eliad, 1835, *Precuvîntare*, p. V—XXIV.

⁴ *Cuvîntul ce s-a zis de d. Medelniceșul F. Aaron, vice-direcșorul Colegiului Național și profesorul de istorie generală*, în V. A. Urechia, *Istoria școalelor de la 1800—1864*, București, 1892, Tomul II, p. 13—25.

⁵ A. Oțetea și V. Netea, *O sută de ani de predare a istoriei universale la Universitatea din București*, în *AUPar. hon. Ser. Științe Sociale Istorie*, XIII, 1964, p. 23—24.

⁶ Șt. Pascu — E. Stănescu, *Istoriografia modernă a României, încercare de periodizare și fixare a principalelor curente și tendințe*, în *Studii*, XVII, 1964, nr. 1, p. 137.

Dascălul ardelean originar din ținutul Sibiului și-a legat numele de marile înfăptuiri ale unei epoci în plină transformare, aducând în Țara Românească de timpuriu idealul generației luministe încă viu întreținut de o adevărată școală în mediul universitar al Budei⁷. Discipolii și entuziaștii tineri care învățau aici propagă cu rară stăruință ideile lui Petru Maior, cărora le asociază curind valorile noii culturi romantice europene. Un Teodor Aaron, Damaschin Bojincă, Eftimie Murgu, Pavel Vasici aduc în cultura românească a deceniilor trei și patru ale secolului al XIX-lea și noile temeuri ale culturii naționale clădite pe interesul pentru studiul poporului în toată complexitatea sa⁸. În personalitatea lui Aaron Florian trăiesc mai cu seamă în prima epocă valorile iluminismului materializate în activitatea lui școlară la Golești, dar și viziunea romantică ce își face loc cu acești ani în cultura românească a celor trei provincii istorice. Nu e mai puțin adevărat că elementele iluministe se estompează treptat, făcând loc activității revoluționarului, angajat în lupta de emancipare națională, dăruit ridicării neamului său prin o activitate exemplară desfășurată de o parte și alta a Carpaților. Indiscutabil ardeleanul Aaron Florian a fost unul din primii daco-români, un precursor al unității noastre, o personalitate atașată ideilor de emancipare a națiunii române. Impune în mod deosebit activitatea lui desfășurată în timpul revoluției din 1848 când în Țara Românească și Transilvania el se face purtătorul de cuvânt al ideilor de dreptate socială și libertate națională⁹. Încercând să descifrăm sensurile activității lui istorice, concepția despre istoria națională, metodologia lui istorică și ideile social-politice pentru care a militat, vom putea desprinde o continuitate de idei remarcabilă în activitatea desfășurată în preajma revoluției, în timpul marelui eveniment și în anii ce au urmat.

Strădanile lui Aaron Florian ca profesor de istorie acoperă o perioadă relativ lungă de timp, din deceniul trei al secolului al XIX-lea, cu intermitențe, pînă în anul 1865 cînd o încheie ca profesor la facultatea de litere și filozofie din București. Istoriografia s-a oprit în mai multe rînduri la activitatea istorică a cărturarului, încercînd să-i fixeze contribuția la dezvoltarea istoriei naționale. Din păcate cercetările de pînă acum nu au depășit un anumit descriptivism, insuficient pentru o apreciere științifică, ce trebuie să năzuiască la stabilirea locului și rolului profesorului de istorie în fluxul istoriografiei naționale.

Aaron Florian și-a început activitatea ca profesor de istorie la Golești și Craiova, pentru a o continua la colegiul de la Sf. Sava, în calitate de titular al catedrei de istorie universală și în cele din urmă la facultatea de litere din București, premergătoarea imediată a viitoarei Universități. Dascălul ardelean a fost deci înainte de toate un profesor de istorie și numai în al doilea rînd un cercetător al trecutului nostru. Autor de manuale și cursuri, a semănat multe idei îndrăznețe pe parcursul timpului și mai cu seamă a căutat să impună o nouă viziune asupra istoriei românești, în concordanță cu progresele pe care acestea le făcea pe planul mai larg al științei europene. Opera lui de istoric este cuprinsă în *Idee repede de istoria prințipatului Țării Românești*, în *Elemente de istoria lumii* și în *Cursul de istoria românilor* profesat după revoluție și semnalat de Nicolae Iorga¹⁰. Un loc aparte, de valoare deosebită metodologică, îl ocupă în cadrul preocupărilor sale *Cuvîntul ce s-a zis de d. Medelnicerul F. Aaron, vicedirectorul Colegiului Național și profesorul de istorie generală*, comparabil sub multiple aspecte cu vestitul *Cuvînt* rostit de M. Kogălniceanu în 1843 cu prilejul deschiderii cursului de istorie națională la Academia Mihăileană.

⁷ I. Breazu, *Doctorul Pavel Vasici [1806–1881]*, în ms. Cf. G. Bogdan–Duică, *Eftimie Murgu*, București, 1937 p. 23–31.

⁸ Mihail Dan, Ion Cicală și Pompiliu Teodor, *Contribuția istoriografiei ardeleni la dezvoltarea științei și culturii noastre*, în *AIIC*, IX, 1966, p. 34.

⁹ V. Netea, „România”. *Primul cotidian al poporului român*, în *Studii*, 19, 1966, nr. 1, p. 47–58; cf. și V. Popa, *Aaron Florian [1805–1887]*, în *Buletinul Universităților V. Babeș și Bolyai*, Ser. Științe sociale, vol. I, 1956, nr. 1–2, p. 225–240; N. Regleanu, *Aaron Florian ca participant la revoluția din 1848 în Țara Românească*, în *RevArh*, București, 1958, nr. 2, p. 32–50.

¹⁰ *Idee repede de Istoria Prințipatului Țării Rumânești*, București, 1835–1838, tom. I–III; *Elemente de istoria lumii pentru trebuința tinerimii începătoare din așezămintele de învățură și creștere publice și private*, București, 1845, ed. II, 1846, ed. III, 1847; N. Iorga, *Cursul de istoria românilor al lui Florian Aaron*, în *RI*, 1927, p. 256–272.

Prin urmare, studiul activității istorice a lui Aaron Florian are în vedere manualele sale, la care adăugăm atît menționatul *Cuvînt*, cît și cursul profesat la București după 1856. Întemeiați pe textele în circulație, vom încerca o analiză a concepției sale despre istorie și în aceeași vreme o apreciere critică a expunerilor consacrate istoriei naționale și universale.

Aaron Florian prin formația sa intelectuală aduce în istoriografia noastră profilul spiritual al iluministului ardelean pentru care cultura și valorile ei constituie un element primordial și susceptibil de a fi difuzat în păturile cele mai largi ce trebuiau ridicate la nivelul unei conștiințe active. Cultul pentru școală, pentru ideea latină se împletește și la el cu atașamentul pentru istoria națională, văzută în cadrele largi ale Daciei de odinioară. Școlaritatea în Transilvania și Pesta unde trăiește vie amintirea operei istorice și culturale a Școlii Ardelene a contribuit la fixarea orientării lui de mai tîrziu. Dar și ecourile venite din zonele romantismului european influențează formația sa intelectuală, așa cum, de altminteri, ele pot fi remarcate și la alți membri ai generației ce a urmat lui Petru Maior, la Damaschin Bojincă, Eftimie Murgu etc. „Iubirea patriei și dorirea cea necurmată de a mișca fericierea nației românești este îndemnul acel prelaudat, pentru care dumnealui boiarul Constantin Goleșcul, marele logofăt al prințipatului Valahiei, au întemeiat școală în limba națională, italienească, nemțească și grecească la moșia dumnealui Golești în județul Muscelului, spre a se împărtași plăcutul gust al științelor cu fiii nației românești”¹¹. Dacă studiul limbii latine „ce este prea de lipsă, românilor să se învețe, pentru că românii și sînt strănepoții romanilor” ne indică filiația iluministă ardeleană, tendința manifestă de cultivare a limbii naționale, cu vădite scopuri politice, precum și programul școlii „după sistema scolasticească a altor înalte școli”, întreaga viziune națională anunță o epocă nouă care se cristalizează sub semnul romantismului în cultura românească. De fapt viziunea națională a romantismului la noi în țară pornește tot din moștenirea iluministă care în spațiul nostru istoric se colorează puternic național-politic. Aaron Florian a contribuit substanțial, pe urmele lui Gheorghe Lazăr, Vasile Popp, Vasile Fabian Bob, Damaschin Bojincă, la difuzarea ideilor Școlii Ardelene, îndeosebi a lucrării lui Petru Maior în ambianța culturală a principatelor. La Golești dascălul ardelean a predat *Istoria pentru începutul românilor* a lui Petru Maior, istoria romanilor și „Istoria noroadelor celor mai vestite din Europa”, cu alte cuvinte un curs de istorie universală.

Pregătirea în domeniul istoriei universale i-a fost desigur înlesnită de studiile făcute la Universitatea din Pesta, prin mijlocirea interesului mai larg european pentru istoria generală promovată de istoriografia iluministă, de iluministii români chiar, un Samuil Micu și Ioan Piuaru Molnar¹². Studiul atît de actual în această vreme al istoriei naționale stă însă direct sub semnul istoricilor Școlii Ardelene, de opera cărora istoricul ia act încă din timpul studiilor sale superioare. O analiză a ideilor despre istorie oglindite în opera lui ne va îngădui, alături de analiza critică a scrisului său, o mai întemeiată imagine asupra profesorului de istorie de la București. Dacă Aaron Florian în prima etapă la Golești utiliza pentru lecțiile sale *Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, la București începînd cu deceniul patru el parcurge o epocă de căutări și cercetări în vederea elaborării manualelor, în special a celui de istorie a Țării Românești. Aici erau necesare noi investigații, un apel la surse mai diverse pentru a realiza expunerea istoriei principatului, din cele mai vechi timpuri pînă în vremea lui. Planul lui Aaron Florian urmărește istoria Țării Românești de la evenimentele care au dus la colonizarea romană pînă la 1830, deci istoria veche și medievală, ajungînd cu narațiunea la epoca contemporană lui. De altminteri profesorul de istorie periodizează istoria Țării Românești în istoria veche „de la descălecarea coloniilor romane în Dacia și de la începutul rumânilor de la acele colonii romane pînă la formarea statului Țării

¹¹ G. Fotino, *Școala din Golești [1826]*, în *Din istoria pedagogiei românești*, vol. II, București, 1966, p. 225.

¹² Pentru traducerea din istoria universală la noi în țară v. A. Oțetea și V. Netea, *op. cit.*; C. Cîmpianu, *Opere necunoscute a lui Samuil Micu: „Hronologhiia împăraților turcești*, în *SCSCLuj*, VIII, 1957, p. 213–231; Livia Grămadă, *Istoria lui Millot în tălmăcirea lui Ioan Piuaru Molnar*, în *Studii, Philologia*, 1960, fasc. 2, p. 161–175.

Rumânești sub cel dintâi prinț al său Radul Negru sau de la anul 105 după Hr. pînă la anul 1290" — „periodul I”; Istoria de mijloc „de la formarea statului Țării Rumânești pînă la căderea lui sub mai multă influență a Porții otomane, dar tot cu prinți pămînteni; sau de la anul 1290—1526; Periodul III de la căderea prințatului sub mai multă influență a Porții otomane, pînă la pierderea de dreptul de a avea prințatului prinți pămînteni și trimiterea de prinți străini de la Constantinopol, sau de la anul 1526—1716; Periodul IV de la trimiterea de prinți streini de la Constantinopol pînă cînd prințatul iar dobîndi dreptul de a avea prinți pămînteni; sau de la anul 1716—1822. În sfîrșit istoria nouă, a domniilor pămîntene, pînă la „noua reformă în Constituția prințatului”, 1822—1830, constituind al cincilea „period” și, în sfîrșit, al șaselea de la 1830 „pînă în zilele de acum”¹³. De observat este faptul că periodizarea în linii mari se inspiră din lucrarea lui J. Chr. von Engel, *Geschichte der Moldau und Walachey*, Halle, 1804, unde întîlnim aceeași periodizare a istoriei Țării Românești, în sensul că și el stabilește o primă perioadă între 1290—1526, deci întemeierea în vremea ipoteticului Radu Negru și lupta de la Mohács, cînd consideră începutul noii istorii a Valahiei pînă la întoarcerea domniilor fanariote. Aaron Florian are o viziune mai apropiată de realitate, atunci cînd socotește istoria nouă începînd doar cu revenirea la domniile pămîntene. Astfel ne găsim în preajma unei prime încercări de periodizare la noi care se inspiră din schema lui Engel¹⁴. Se poate remarca la Aaron Florian o concepție etatistă în materie de periodizare, la modă în istoriografia europeană, pe care însă a adaptat-o datelor istoriei noastre naționale. Și tot așa nu trebuie omis nici faptul că profesorul de istorie de la București este, poate, primul care introduce la noi noțiunile de istorie veche, de mijloc și nouă, prin care se apropie sensibil de punctul de vedere acceptat cu mult înainte în istoriografia europeană.

Problema care interesează în mod deosebit este, însă, aceea a izvoarelor pe care s-a întemeiat în elaborarea istoriei Țării Românești, aspect nesesizat și nerezolvat de istoriografia noastră. Din confruntarea datelor lui Aaron Florian cu lucrarea lui Engel, ne-am putut convinge că a urmărit ca izvor principal lucrarea istoricului menționat, de la care preia întocmai succesiunea domniilor și în bună parte însăși cronologia domniilor Țării Românești. Deci în timp ce cunoscuta istorie a lui Engel are în vedere o prezentare critică a datelor, cu multe trimiteri la surse pe care le discută, Florian renunță atît la aparatul științific cît și la ipotezele pe care istoricul german le formulează¹⁵. De remarcat că în *Idee repede* există capitole mai bogate, cu date suplimentare față de modelul german, cum este bunăoară domnia lui Mihai Viteazul, care ia proporțiile în tomul II ale unei adevărate monografii¹⁶. Aici istoricul a avut în vedere istoriografia transilvăneană și lucrarea lui Gebhardi¹⁷, din care împrumută fapte numeroase ce îmbogățesc expunerea cu date noi. Confruntările noastre, prin urmare, evidențiază și confirmă o apreciere mai veche a lui N. Bălcescu, care a semnalat încă în secolul trecut asemănarea lucrării lui Florian cu ale celor doi istorici germani¹⁸. Pozitiv la profesorul de istorie de la Colegiul Național este însă spiritul de independență în interpretarea istoriei vechi rumânești unde el se afirmă ca un continuator al *Școlii Ardelene* și viziunea națională a istoriei pe care o scrie din unghiul de vedere al patriotului. Izvoarele lui sînt însă mult mai bogate; cunoștințele lui în domeniul istoriografiei naționale cuprind pe istoricii *Școlii Ardelene*, cărora le fixează locul în istoria istoriografiei rumânești. De altminteri el socotea că izvoarele istoriei naționale sînt cuprinse în „cronografurile țării și istoriile străine”, în istoriile țărilor vecine mai cu seamă. Aaron Florian a cunoscut bine cronicile interne, istoriile veacului al XVIII-lea,

¹³ *Idee repede de Istoria prințatului Țării Rumânești*, București, 1835, p. XXIII—XXIV.

¹⁴ Că prima periodizare a istoriei rumânești îi aparține lui Engel v. și D. Onciul, *Epocile istoriei române și împărțirea ei. Discurs rostit la 22 martie (4 aprilie) 1906 în ședința solemnă, în Opere complete*, Tomul I, Ed. critică adnotată de A. Sacerdoțeanu, București, 1946, p. 14.

¹⁵ J. Chr. von Engel, *Geschichte der Moldau und Walachei*, Halle, 1804.

¹⁶ *Idee repede* ..., II, p. 114—322.

¹⁷ L. Albr. Gebhardi, *Geschichte des Reiches Hungarn und der damit verbundenen Staaten*, Leipzig, 1782, vol. IV.

¹⁸ A. T. Laurian și N. Bălcescu, [*Prospect pentru Magazinul istoric*], în N. Bălcescu, *Opere*, Tom I, partea I^a, *Scriseri istorice, politice și economice*. Ediție critică adnotată cu o introducere de G. Zane, București, 1940, p. 101,

literatura istorică maghiară și germană. A năzuit să dea pe baza acestora o istorie a patriei, o expunere preliminară, cu scopul de a netezi drumul învățaților spre o istorie „critică”. El însuși a încercat în cursul din preajma lui 1859 și după această dată, la facultate o nouă expunere întemeiată pe izvoare numeroase și însoțindu-și prelegerile de observații critice, de discuții pe marginea surselor puse la contribuție.

Cercetarea lui Aaron Florian ne-a pus însă în contact cu concepția lui istorică, nouă, romantică, de deosebită valoare pe care o ilustrează și care anunță afirmarea ei plenară, de către Kogălniceanu și Bălcescu.

Aaron Florian și-a expus concepția despre istorie în 1835 cu prilejul publicării primului volum din *Idee repede...*, într-o *Precuvîntare* substanțială, text care conține o seamă de idei generale. A urmat în 1837 *Cuvîntul...* rostit la examenul din Colegiul Național și *Precuvîntarea* din 1838 a tomului III, la care putem adăuga considerațiile pe care le face în cursul ținut în jurul anului 1859 studenților bucureșteni. Din toate aceste texte se detașează o imagine bine precizată a unei noi concepții istorice care se înscrie în aria culturii romantice europene. Prin ideile generale despre scrisul istoric Aaron Florian este anterior ca manifestare lui Mihail Kogălniceanu și Nicolae Bălcescu, chiar dacă opera lui nu se ridică la profunzimea și ținuta științifică a pomeniților istorici.

Profesorul Colegiului național proclamă încă din 1835 un principiu național în evaluarea trecutului, aducînd în prim planul desfășurării procesului istoric națiunea, poporul cu tradițiile și creațiile lui. „Nimic nu poate fi la o nație mai scump decît începutul său, numele ce-l poartă, pămîntul pe care-l locuiește, starea întru care se află cum și grija de ceea ce poate să fie în vremea viitoare. La niște fii adevărați ai nației pe cari i-au ajutat natura și au primit o creștere bună, încă nimic nu poate fi de mai mare interes decît cunoștința de acele lucruri scumpe care fac ființa nației și pe a lor însuși”¹⁹. Istoria patriei este „oglină cea magică a veacurilor trecute, icoana cea adevărată a vremii de acum, și cheia cea de mare preț cu care se descurcă oarecum și ascunsurile viitorului”²⁰.

Aaron Florian socotește că în istoria națională „ca într-un hrisov sigur sînt scrise cu slove de aur drepturile unei nații pentru începutul, numele și pămîntul său...”, că aci se află „deosebitele acele întîmplări și împrejurări care au adus nația la starea aceea de cultură sau de barbarie, de lumină sau de întuneric, de fericire sau de nefericire...”. Prin istorie se poate pătrunde și în „întunericul viitorului și să se apropie cu idee de soarta ce așteaptă pe acea nație”²¹. Prin urmare istoria nu este „icoana vremii trecute” cum spunea Ranke și cum definea istoria Kogălniceanu, fără însă a urma definiția, ci „icoana cea adevărată a vremii de acum”. Și la el istoria capătă, ca și la romantici, o funcție importantă națională și socială, pătrunsă de caracterul politic democratic, istoria fiind preocupată în mod deosebit de istoria națiunii. Este necesară înainte de toate istoria națională, deoarece „nația fără istoria patriei este pierdută între celelalte nații, streină chiar în pămîntul său, necunosătoare de drumul pe care a umblat mai înainte și rătăcită în calea pe care a apucat acum”²². Angajat în emanciparea națiunii, în lupta pentru făurirea unui stat național, Aaron Florian considera că istoria poate dovedi drepturile națiunii. În aceasta rezidă „trebuința și importanța istoriei patriei”²³, într-o vreme cînd adevărul acesta se simți toate națiile”²⁴.

Concepția despre istorie la Aaron Florian este romantică, dominată de spiritul național, de tradițiile și valorile trecutului propriu, iar istoria susceptibilă de a fi călăuza vremii viitoare. Orientarea lui spre faptele evului mediu, spre rosturile istoriei naționale îl așează în cadrul romantismului vremii care caută, după prăbușirea experiențelor ce ieșiseră din raționalismul secolului al XVIII-lea, temeiurile unei noi organizări statale în tradiția națională. Istoriografia romantică sugerează o istorie națională care trebuie să arate omului de stat limitele de neschim-

¹⁹ *Idee repede...*, Tom. I, *Precuvîntare*, p. V.

²⁰ *Ibid.*, p. V-VI.

²¹ *Ibid.*, p. VI.

²² *Ibid.*

²³ *Ibid.*, VII.

²⁴ *Ibid.*

bat ale puterii sale de acțiune, care trebuie să-l învețe pînă unde poate merge pentru a nu intra în conflict cu tradiția autohtonă. Lucrurile mari și durabile se pot ridica numai rămînînd fidele naționalității; iar acestea nu pot fi cunoscute decît prin istoria națională²⁵. Vorbînd în 1838 despre însemnătatea istoriei naționale²⁶, Aaron Florian o subliniază în termeni romantici: „Această carte ce este atît de veche ca și românii, a fost față la ivirea lor pe teatrul lumii, a fost martoră la toate prefacerile și schimbările lor; ea i-a întovărășit în toată vremea de la începutul lor și pînă în ziua de astăzi: numai ea dar știe toate, numai ea cunoaște toate: într-însa trebuie să caute adevărurile acele prețioase, cari ating așa de aproape însuși ființa românilor. Cu inima bătîndă și cu mîna tremurătoare deschizînd-o românul, privește pe nația românească la începutul ei, și scoborîndu-se pe scara anilor, vine cu dînsa pînă în zilele de acum”²⁷. Semnificativ că această pledoarie pentru istoria națională venea într-un moment cînd teoretic atari teze încă nu se afirmau și într-o instituție de învățămînt unde Aaron Florian preda de fapt istoria universală. Dascălul ardelean încerca într-o împrejurare solemnă să justifice necesitatea studiului istoriei naționale, așa cum va proceda și Mihail Kogălniceanu în 1843 la Academia Mihăileană.

Cu aceeași orientare istorică scrie despre Aurelian²⁸, susținînd continuitatea elementului roman în vremurile migrației popoarelor. „Rădîcind așadar legioanele romane în care coloniștii romani își privea mîntuînța, le trecu Dunărea în Misia care își primi nume de Dacia lui Aurelian, iar Dacia lui Traian plină de locuitori romani o lăsă pradă geților...”²⁹.

Un moment însemnat al acestei evoluții îl constituie întemeierea principatului. Acum „naționalitatea românilor din Țara Românească triumfă”, învrednicindu-se de o soartă mai bună „decît toți ceilalți frați ai lor din celelalte părți ale Daciei”. Întemeierea o consideră pe urmele tradiției în 1290 prin descălecarea lui Radu Negru din Făgăraș. „Cu această epohă se părea că românii scăpînd de grozăviile barbarilor au dobîndit toate înlesnirile de a începe și desfășura o viață nouă în suflețită cu neatîrnarea politică și cu cultura ce putea acum să se dezvolteze fără nici o zădărnire”³⁰. Istoria medievală a românilor însemna în opinia lui Aaron Florian o luptă pentru „apărarea naționalității”, carele aduce un statut favorabil, în orice caz o „supunere mai dulce” în comparație cu alte popoare. În timp ce statele europene, în plină expansiune europeană a turcilor, în „veacurile eroice ale lor”, nu reușeau să le opună un front unitar, românii înscriu epopeea marcată de faptele lui Vlad Dracul și Vlad Țepeș, ale lui Ștefan cel Mare care îndepărtează pericolul pașalicului³¹. Momentul de apogeu al istoriei de mijloc îl constituie însă Mihai Viteazul prezentat ca un erou pentru care „cîncisprezece veacuri au lucrat ca să facă mărirea lui”³². Tonul romantic învăluie întreaga epocă cuprinsă în paginile aproape ale întregului tom doi din *Idee repede*... „Arătarea lui Mihai în mijlocul lor a fost ca un fulger strălucitor care dete duhului rumănesc amorțit o lovitură electrică; rumânii se deșteptară, cunoscură trimiterea lui din ceriu, și alergară la glasul lui cel propoveduit de mîntuînțe. El era eroul, era idolul lor, era viața și fericirea lor, era rumânul care făcea cît toți rumânii. Sub comanda lui, rumânii cu armele în mînă dezvoltară o putere destoinică de a supune pe vrăjmași, destoinică de a trage admirarea și lauda celorlalte nații, vrednică de numele și sîngele ce-l purta în vinele lor și de drepturile ce dorea să dobîndească. Acestea era vremile cele eroice ale rumânilor. Geniul lui Mihai croia, și rumânii punînd în lucrare făcea minuni. Unind pe toți rumânii într-un stat, făcu o nație

²⁵ Ed. Fueter, *Histoire de l'historiographie moderne*, Paris, 1914, p. 517–519.

²⁶ Cuvîntul ce s-a zis de d. Medelnicerul F. Aaron, vice-directorul Colegiului Național și profesorul de istorie generală, în V. A. Urechia, *Istoria școalelor de la 1800–1864*, Tom. II, București.

²⁷ *Idem*, p. 15.

²⁸ *Idee repede*..., p. 16.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ *Ibid.*, p. IX–X.

³¹ F. Aaron, *Cuvînt*..., p. 20.

³² *Idem*, *Idee repede*..., II, p. 319.

mare, vrednică de recunoașterea altor nații, destoinică de a se apăra și în stare de a se civiliza. Aceasta era vremea cea mai slăvită pentru rumâni, era o epohă care prevestea pentru dînsa un veac de aur. Încă puțin și rumânii s-ar fi fericit." Mihaî Viteazul este pentru Aaron Florian figura centrală a istoriei noastre medievale fiindcă în fapta lui se poate regăsi idealul generației sale, unirea românilor într-un singur stat. „Niciodată Țara Rumânească n-a fost mai slăvită și mai vrednică de respectul și cinstea altor state ca în vremea lui”³³. Concluzia profesorului este fără echivoc: „Rumânii cată a se mîndri cu eroul acesta care se luptă ca un leu pentru pricina cea sfîntă a desrobirii și a slobozeniei lor. Aducă-și aminte de ceea ce poate face o nație unită cînd este norocită ca să se nască dintr-însa un om mare”³⁴.

Aceeași tonalitate ne întîmpină și în 1838 cînd, în fața unui auditoriu numeros, rostea idealul unirii românilor. „Îndemnat de duhul cel războinic ce a știut să însufle românilor a croit un proiect mare de a uni pe toți rumânii într-un stat, de a forma din ei numai o putere și de a le înlesni astfel mijloacele siguranței și fericirii lor. Armele românești ca fulgerele trecură peste hotare, împlîntară steagurile biruinței în Moldova și Transilvania, și românii ce de mai multe veacuri erau despărțiți, acum se înfrățiră iar sub o căpetenie mărită, vrednică de a face slava și fericirea a toată nația românească”³⁵.

Viziunea istorică a lui Aaron Florian este romantică, după cum tonalitatea scrierilor sale se integrează în aceeași arie a culturii europene, care împrumută istoricului pînă și limbajul caracteristic acestei istoriografii. În spiritul acestui curent profesorul de istorie s-a îndreptat spre zonele istoriei culturii, ale literaturii române. Dacă iluminismul european a făcut loc pentru prima dată literaturii într-o operă istorică, ca și la noi de altminteri, romantismul cultivă cu precădere studiul literaturii naționale vechi cu gîndul că arta modernă nu-și poate găsi salvarea decît adresîndu-se inspirației naționale³⁶; iar Aaron Florian insistă pe lung asupra istoriei culturii în lucrările sale, semnalînd o întreagă problematică cercetării, începînd cu marile realizări ale veacului de mijloc. Bunăoară epoca lui Matei Basarab îi apare ca deosebită și pentru că „limba românească se desrobi, se ridică la cîntea ce i se cuvenea și întemeindu-se o tipografie rumânească, rumânii începură mai mult a fi rumâni cunoscîndu-și drepturile naționalității. Începutul acesta sfînt se sprijină de trei prinți rumâni puternici, de duhul veacului și al civilizației Europei despre Apus, de o putere înarmată ca care niciodată nu mai avu Țara Rumânească și de însuflețirea cea nouă ce o luară toți boierii țării dimpreună cu tot norodul. Atunci limba rumânească dobîndi întîndere, îndrăzneală și zbor”³⁷. Studiul limbii și literaturii naționale, inspirația națională sînt caracteristic romantice, dovîndu-ne odată mai mult orizonturile formației intelectuale a lui Aaron Florian. Unitatea națiunii române nu derivă așadar numai din originea comună latină, ci și din studiul limbii și al literaturii, fiindcă „rumânii se pot înțelege prin aceeași limbă, deși sînt diferite dialecte, care diferă foarte puțin unul de altul”.

În preajma Unirii din 1859 studiul istoriei românilor e sensibil evoluat, ideile noi, renunțări pe tărîmul latinismului purist, nu fac decît să crească valoarea noilor încercări istorice. În primul rînd expunerea lui acum năzuiește la o istorie unitară românească, la o sinteză³⁸. Prin urmare în cursul universitar pe care l-a profesat la facultatea bucureșteană el încearcă prelegeri generale românești, depășind istoria principatului Țării Românești. Dar acum sînt evolute înseși punctele de vedere, concepția istorică, care se reflectă într-o nouă încercare de definire. „Istoria românilor e o înfățișare sau o înșirare sistematică de toate evenimentele

³³ *Ibid.*, p. 321.

³⁴ *Ibid.*, p. 322.

³⁵ *Cuvînt* ..., p. 21.

³⁶ Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 534.

³⁷ *Ibid.*, p. XIV.

³⁸ N. Iorga, *Cursul de istoria românilor al lui Florian Aaron*, în *RI*, 1927.

care au avut mai multă sau mai puțină influență asupra schimbării românilor³⁹. De la concepția romantică a anilor 1835—1838 istoricul, se poate observa, face pași sensibili pe drumul unei istoriografii pozitive, critice. Este interesantă acum viziunea lui despre civilizația dacilor pe care o consideră „cultură înaintată”, nu numai agrară și pastorală, ci și orășenească. („Dară orășenii erau industriali“.) Ceea ce spune acum Aaron Florian despre Dacia este incontestabil la un alt nivel, superior, celui pe care l-am putut întâlni înainte de 1848. Cunoaște mult mai temeinic stările anterioare întemeierii principatelor, cucerirea Ardealului de către maghiari, pe care o consideră că a prilejuit „fatala împărțire a Daciei”. Aaron Florian consideră în vechime o Dacie unitară, așa cum o considera și școala umaniștilor și istoricii iluminiști. Trăiește însă cu nădejdea în viitorul stat românesc: „viitorul ni dă speranțe mari și când românii se vor reuni într-un singur stat, atunci fericirea lor va fi la culme. Gloria trecută se va reîntoarce și subț cerul cel senin al libertății, fie, într-un imn divin, inimile patriotice să înalțe la Dumnezeu sublimile lor bucurii”⁴⁰. Această idee a unirii românilor străbate întregul ciclu de lecții, autorul încercând să dovedească înainte de întemeiere, cum spunea Iorga, „o existență neîntreruptă a domniei românești, între Carpați și Dunăre”⁴¹. În orice caz acum ne întîmpină istoricul informat, discuțiile ample despre Radu Negru, controversale inevitabile. Cu alți termeni spiritul critic.

În același mod discută întemeierea Moldovei, luptele cu vecinii și în special cu turcii, epoca lui Mircea și Ștefan cel Mare, covârșit și acum de ideea unirii românilor care domina epoca sa. Interesant că istoricul totuși observă despre vremurile războaielor fratricide că „pe atunci românii n-aveau acele sentimente de naționalitate cum le vedem astăzi: ei se considerau (moldovenii și românii) ca niște străini și chiar ca inamici”⁴². Și pe acest teren romantismul în jurul anului 1859 cedează în fața spiritului critic, modern al istoriografiei europene. Deci se poate spune că prin cursul lui Aaron Florian cu „probleme văzute bine și discutate serios” istoriografia română ajungea la o „sinteză chibzuită” (Iorga).

Aaron Florian ca istoric a parcurs un drum ascendent de la *Idee repede*... la cursul de istorie din preajma Unirii principatelor. Studiile pe care le-a făcut, lecturile de istorie universală, finalizate în cartea consacrată acestei problematice și intitulată *Istoria lumii*, contactele cu izvoarele istoriografiei europene și naționale au determinat o fericită evoluție, apreciată de un istoric de talia lui N. Iorga. A început prin a publica *Idee repede* consacrată Țării Românești, și a sfârșit prin a cuprinde întreaga istorie a românilor într-o sinteză. Gîndul lui s-a mărginit la începuturi la istoria Țării Românești pe care a conceput-o în opt tomuri, din care au văzut lumina tiparului numai trei, ultimul în 1838. Cu prilejul imprimării acestuia el notează într-o *Precuvîntare*: „Mi-ar plăcea să isprăvesc un lucru ce l-am început; aş dori să am mulțumirea de a da afară și acele cinci tomuri ce mai lipsesc și aş vrea să îndestulez pe deplin dorirea acelor cititori buni care vor să dobîndească o idee întreagă de toate întîmplările Țării Românești de la început pînă în zilele noastre”⁴³. Proiectul, după cîte se știe, nu s-a realizat, astfel că tomurile promise, care trebuiau să ducă expunerea aproape de „vremile noastre de acum”, au rămas fie în stadiul de proiect, fie neterminate. În orice caz profesorul de istorie le-a utilizat, probabil, în cursul de istorie la facultatea de litere din București.

Activitatea istorică națională a lui Aaron Florian, adînc patriotică și dominată de ideea unirii românilor, s-a completat armonios prin preocupările sale în domeniul istoriei universale. Profesor de istorie generală la Colegiul Sf. Sava, a predat elevilor un curs în care a încercat să prezinte, după o tematică prestabilită, evoluția istorică a umanității.

³⁹ *Ibid.*, p. 256.

⁴⁰ *Ibid.*, p. 263.

⁴¹ *Ibid.*, p. 266.

⁴² *Ibid.*, p. 270.

⁴³ *Idee repede* ..., Tom. III, București, 1838, p. I—IV.

În 1845 a publicat o lucrare de istorie universală, intitulată *Elemente de istoria lumii*, urmînd, în curînd, alte două ediții, una în 1846, alta în 1847. Aaron Florian prin acest manual, nu atît original, cît prezentat într-o expunere originală, a depășit „tot ce se realizase pînă la dînsul prin publicări și traduceri”⁴⁴. *Prefața* și *Introducția* reprezintă un moment indiscutabil însemnat în evoluția științei istorice la noi. Venind după *Arhiva Românească* și aproape paralel cu *Magazinul istoric*, Aaron Florian semnaleză însemnătatea istoriei universale și îndeosebi istoria acelor „state și nații, ale cărora întîmplări și fapte au influență asupra soartei noastre”⁴⁵. De observat că profesorul de la București începe povestirea cu „începutul omenirii și schimbările pămîntului”, pentru a termina cu „întemeierea și guvernul statelor din timpul de acum”⁴⁶. *Introducția* are însă o valoare întru totul particulară, fiindcă autorul ei este preocupat, pe larg, de problema izvoarelor și a disciplinelor auxiliare. Izvoarele istoriei Aaron Florian le vede în „tradiții sau spuneri prin grai”, în „Cîntecele istorice”, în „monumente mute precum statui, monete, diplome, și alte acte publice”, „scriitori contemporani patrioți și străini”. Astfel, pentru ultima categorie citează „*etnografiile*”, istoriile speciale ale statelor, istoriile culturii, istorii particulare „care înfățișează întîmplările unor societăți, corporații sau clase ale unui popor” și în sfîrșit în „biografii și caracteristici”⁴⁷.

Impresionează plăcut aria largă de informație și totodată interesul pentru istoria economică și socială, evident în cazul istoriilor particulare. În pas cu evoluția istoriografiei pe calea spiritului critic, Aaron Florian a atras atenția asupra științelor auxiliare, ca genealogia, eraldica, numismatica, epigrafia, diplomatica, sfragistica și istoria călătoriilor. Cu același prilej amintește rolul cronologiei și al geografiei pentru studiul istoriei. Afirmarea aproape concomitentă a preocupărilor lui Laurian și Bălcescu în peisajul istoriografic pentru metodologia istorică ne dovedește, o dată mai mult, nivelul la care se plasează istoriografia română modernă, prin încercările de a-și lărgi sfera informativă și paralel mijloacele de investigare. Cu aceasta, desigur, cel puțin ca intenție narațiunea nesemnificativă este părăsită tot mai mult, scrisul nostru istoric evoluînd spre zonele istoriografiei continentului. Ca istoric a fost preocupat și de maniera de expunere a istoriei, încercînd o înșiruire a diferitelor formule: istoria geografică, cronologică, sinoptică, etnografică, pragmatică și politică. În sfîrșit, Aaron Florian a fost preocupat de utilitatea istoriei, pe care o tratează în spirit romantic. „Supuși și cetățeni fiecărui stat, fiecărei țări, din istorie învață a-și cunoaște și a-și iubi patria, văzînd estimațiile sale, începutul constituției sale de acum, legile, facerile de bine ce au primit de la dînsa și datoria cea sfîntă ce au de a-i sluji. Neguțătorul vede în istorie ca într-o oglindă în ce chip comerțul său, făcut cu înțelegere și cu dreptate, leagă pe oameni între dînșii, în ce chip înaintează și sprijinește starea înflorită și puterea populilor și cîteodată chiar libertatea lor”⁴⁸. Istoria, pe urmele lui Kogălniceanu, este și obiectul inspirației creatorilor de literatură fiindcă „cuprinde o comoară nemăsurată de persoane și de fapte...”⁴⁹.

Contribuția lui Aaron Florian în cîmpul istoriografiei naționale și universale, în lumina acestor constatări ne apare încărcată de valorile culturilor pe care le străbate. Plecat din zonele istoriografiei iluminate ardelene, el ajunge în Țara Românească să afirme printre primii ideile romantismului în cultura noastră. Ca istoric a descris în timp o evoluție bogată în sensuri prin apelul la o informație istorică largă, întemeiată pe tradițiile istoriografiei interne, la care a adăugat rezultatul cercetărilor externe. Fără să fie un cercetător original, Aaron Florian s-a impus, mai cu seamă, prin ideile naționale, care i-au apropiat opera de mișcarea națională din jurul anilor 1834—1848 aflată sub semnul acțiunii lui Ion Cîmpineanu⁵⁰. Într-un fel se poate afirma că lucrările sale istorice sînt expresia

⁴⁴ A. Oțetea și V. Netea, în *AUParhon, Ser. Științe Sociale, Istorie*, XIII, 1964, p. 23—24.

⁴⁵ *Elemente* ..., p. 3—4.

⁴⁶ *Ibid.*, p. 5.

⁴⁷ *Ibid.*, p. 6.

⁴⁸ *Ibid.*, p. 5—8.

⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁰ Pentru mișcarea lui I. Cîmpineanu : C. Bodea, *Lupta românilor pentru unitatea națională, 1834—1849*, București, 1967, p. 3—32.

ideologică a mișcării naționale din anii 1834—1840. Îndeosebi pledoaria pentru unitate statală din capitolul despre Mihai Viteazul și în egală măsură din *Cuvîntul*... rostit la serbarea școlară în 1837 reprezintă țelurile acțiunilor politice întreprinse în țările române. Opera lui Aaron Florian, în sfîrșit, prin vehicularea idealului unirii naționale, a contribuit la progresul ideii în societatea românească în preajma Revoluției din 1848.

POMPILIU TEODOR

AARON FLORIAN'S CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF NATIONAL HISTORIOGRAPHY

(Abstract)

In his paper the author tries to re-evaluate the work of a historian of the 19th century. Chronologically Aaron Florian belongs to the period of the crystalization of Romanticism in Romanian historiography.

Owing to the problems he dealt with he preceeded Mihail Kogălniceanu and Nicolae Bălcescu, two historians of great fame in whose work the Romantic vision has reached a large scope. The critical study of Aaron Florian's works have made clear the distinctive features of Romantic historiography in his tendency for positive appreciation of the middle ages and of the national traditions in the political and cultural fields.

Researcher but professor of history first of all, Aaron Florian has the merit of having attempted the *first devision* into periods of Romanian history, having as its starting point the scheme established by the historian Engel in his „Geschichte der Moldau und Walachey“ (1804).

Thus he has given a new devision into periods of Romanian history which is closer to reality, based on the evolution of Romanian history.

It is his historical Romantic conception that is so remarkable; it is reflected in the preface to his textbook „A Brief account of the History of the Principality of Valaechia“ and in his speech delivered in 1838 at the national College Sf. Sava. Aaron Florian's tendency of turning to account national traditions and rights, as well as his idea that history can be a guide to future epochs is donn right impressive. In 1838 speaking about the importance of national liberty he underlines it in Romantic terms. It is in history that „these precious truth which so closely touch the Romanian existence itself“, must be found.

Hence his apology to Mihai Viteazul for having united the Romanian principalities into one state Aaron Florian's work brings new methodological points of view in writing history showing that is should make use of the sources employed by the European historiography of that epoch. The professor of history of Bucarest has covered a happy evolution from the ideals of the Enlightenment to these of the Romanticism which he adopted. Aaron Florian was, through his work, the herald of the movement for national emancipation which is illustrated by his democratic and revolutionary activity.

PROBLEMA DESFIINȚĂRII RAPORTURILOR CU CARACTER FEUDAL ÎN SATELE DE „HORTICULTORI” DIN TRANSILVANIA

Problema desființării iobăgiei și a raporturilor cu caracter feudal între jelerii alodiali și moșierii din Transilvania a constituit, în trecut, subiectul de cercetare pentru mulți istorici¹, care au relevat că legile agrare ale revoluției din 1848, precum și patentele din 1853—54 au fost măsurile de bază în rezolvarea sarcinilor ce stăteau în fața societății transilvănene, din punct de vedere al dezvoltării vieții agrare la mijlocul secolului al XIX-lea.

Continuînd tradițiile progresiste ale istoriografiei române, cercetătorii zilelor noastre au făcut eforturi să lărgască munca înaintașilor pe tărîmul clarificării problemei ștergerii iobăgiei și a servituților tuturor categoriilor de țărani. În lucrările apărute după 23 august 1944 se arată că deși în 1848 și în 1853—54 s-a legiferat desființarea iobăgiei în Transilvania, totuși robota și o serie de alte servicii cu caracter feudal au mai persistat, decenii întregi, în economia agrară a Transilvaniei. Analizînd temeinic această problemă în lumina materialului documentar, credem că nu este greșită afirmația că legile cu caracter agrar din 1848 și decretele imperiale din 1853—54 constituie numai primii pași, e adevărat pași uriași, decisivi, ai unui lung proces de lichidare totală a raporturilor feudale dintre moșieri și țărani în Transilvania. Problema ștergerii diferitelor servicii cu caracter feudal și a recunoașterii proprietății asupra pămînturilor pe care țărani le foloseau mai înainte a stat în atenția maselor de la sate și a elementelor progresiste burgheze și în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, iar după 1867 parlamentul maghiar a adus încă o serie de legi importante spre completarea legislației din 1848 și a patentelor din 1853—54.

Această situație nu e specifică și exclusivă pentru Transilvania. În majoritatea țărilor europene relațiile feudale nu au dispărut dintr-odată, iar folosirea brațelor de muncă libere în agricultură, mai precis răspîndirea relațiilor capitaliste la sate pe tot teritoriul unei țări are loc treptat, cuprinzînd o perioadă mai lungă.

În lucrarea de față este analizată una din măsurile luate în vederea lichidării raporturilor vechi feudale în Transilvania, cea a satelor înființate la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și în prima parte a secolului al XIX-lea pe baza unor raporturi specifice între țăranii acestor sate și moșieri.

Prima lege adusă în problema lichidării raporturilor vechi feudale din Transilvania la 1848 a șters robotele și serviciile legate de pămînturile urbariale ale iobagilor și ale jelerilor urbariali cu despăgubirea moșierilor, plătită de stat². Decretele imperiale din 1853—54, primul referitor la Banat, Crișana și Maramureș, iar al doilea privind Principatul Transilvaniei³, au făcut posibilă răscumpărarea personală a serviciilor așa-numiților jeleri alodiali, lichidînd astfel, în principiu,

¹ Gh. Barițiu, *Iobăgia veche și iobăgia nouă*, în *Gazeta Transilvaniei*, XXXIX (1876), nr. 1—5; *Urbăriile în Transilvania*, în *Gazeta Transilvaniei*, XXXIX (1876), nr. 6—9; *Studiu istoric asupra raporturilor agrare din Ungaria și țările adnexe*, în *Transilvania*, XV (1884), nr. 9—10; G. Maior, *Politica agrară la români*, București, 1906; Petru Suciu, *Proprietatea agrară în Ardeal. Scurt istoric al dezvoltării ei*, Cluj, 1931.

² *Corpus Iuris Hungarici 1000—1873*, Budapesta, 1912, p. 282—284.

³ *Országos Kormánylap* (Foia guvernamentală), 1853; *Buletinul Guberniului Provincial pentru Marele Principat Transilvania în cursul anului 1854*.

un alt tip de relații feudale dintre moșieri și țărani. Au rămas însă și după aceste măsuri în dependență un număr destul de mare de țărani transilvăneni, deoarece raporturile feudale erau mult mai complexe decât cele dintre iobagi, jelerii urbariali, jelerii alodiali și moșieri. Țăranii care trăiau pe proprietatea fiscului de exemplu aveau o situație aparte, de asemenea populația regiunilor grănicerești, iar starea țăranimii colonizate pentru grădinarit nu se poate asemăna nici cu starea țăranimii așezate pe moșiile particulare, nici cu starea celor care au trăit pe domeniile fiscului. Din punct de vedere al jurisdicției feudale coloniștii nu erau considerați legați de glie, ci se bucurau de un regim special în cadrul raporturilor feudale⁴. Astfel nici legile anului 1848, nici patentele din 1853—54, care erau chemate să lichideze numai raporturile net feudale ale țăranilor față de moșieri, nu s-au atins de situația lor.

De la început trebuie subliniat că în Transilvania secolelor XVIII—XIX au existat două perioade de colonizări: cele efectuate până la desființarea iobăgiei din 1848, deci în condițiile relațiilor feudale⁵ și cele din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, perioada capitalistă. Caracterul colonizărilor în aceste două perioade diferă în mod esențial. Așezarea țăranilor de către moșieri sau fisc înainte de 1848 servea la completarea brațelor de muncă ale locurilor devenite pustii în urma scăderii populației sub ocupația turcească. S-a mai ținut cont în colonizările din această perioadă și de necesitatea specialiștilor pentru cultivarea plantelor industriale, în special a tutunului, șofranului și a legumelor, culturi care s-au răspândit deosebit de mult pe meleagurile noastre în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. Moșierii și fiscul au mai urmărit prin colonizările din acea vreme și problema asigurării lucrătorilor pentru munca în manufacturile înființate. În schimb, colonizările de după 1848 aveau la bază interese politice⁶.

Deosebirile nete între colonizările celor două perioade se manifestă și în faptul că până la 1848 erau așezați țărani de diferite naționalități, astfel țărani români, maghiari din regiunile Voivodinei, slovaci din fostele comitate Heves, Nógrád, germani din părțile vestice ale Ungariei sau din Germania, italieni, spanioli, iar în deceniile ce au urmat după revoluția din 1848 au fost colonizați în Transilvania aproape exclusiv țărani maghiari, cu scopul maghiarizării⁷. O altă deosebire e aceea că acești din urmă coloniști au fost improprietăți cu loturi țărănești din moșiile fiscului sau din moși particulare, parcelate, în unele cazuri chiar din pământurile folosite în comun ale țăranilor români băștinași⁸. Astfel acești coloniști au devenit proprietari liberi și se bucurau de prevederile legilor burgheze maghiare. Țăranii aduși în Transilvania în prima perioadă a colonizărilor au fost așezați pe pământurile fiscului sau ale moșierilor în condițiile raporturilor feudale, cu obligații asemănătoare cu ale iobagilor, jelerilor urbariali, jelerilor alodiali. A existat însă o pătură a coloniștilor care în schimbul unui lot de pământ primit în folosință, în general, nu a îndeplinit robota și alte servicii, ci era obligată să plătească numai o rentă în bani. Majoritatea acestor coloniști se ocupau cu cultivarea tutunului, a șofranului, legumelor. În multe locuri acești țărani legumicultori erau numiți și grădinari, iar așezările lor sate de grădinari (horticulture). Unele surse vorbesc despre ei ca despre țărani arendași. Aici va fi analizată exclusiv situația acestei categorii de țărani colonizați (arendăși, grădinari, cultivatori de tutun) și desființarea serviciilor lor cu caracter feudal în anul 1873.

Satele colonizate pentru cultivarea plantelor industriale au fost înființate în sud-vestul Transilvaniei. Astfel până la introducerea urbariului în Banat (1780) au luat ființă în aceste regiuni 3 sate: Pordeanu, Rabe, Cristur. În ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea, când în urma scăderii traficului de tutun din America în Europa a apărut o cerere accentuată pe piață a acestei plante, au mai

⁴ *Corpus Iuris Hungarici*, p. 945.

⁵ Cele mai intense colonizări au avut loc în Banat în timpul administrației militare austriece (1716—1751), între 1751—1779, sub administrația camerală și în deceniile 2—4 ale secolului al XIX-lea (George Popovici, *Istoria românilor bândăreni*, Lugoj, 1904, p. 310, 337—338).

⁶ Petru Suciu, *op. cit.*, p. 80—81.

⁷ *Din istoria Transilvaniei*, vol. II, p. 290.

⁸ *Foaia Poporului*, Sibiu, nr. 47 din 18 nov. — 1 dec. 1901, p. 553; nr. 8 din 18 febr.—3 mart. 1905, p. 85.

fost întemeiate o serie de sate. Cele mai importante dintre ele erau: Mănăstur, Uivar, Uihei, Otelec. În prima jumătate a secolului al XIX-lea apar încă vreo 20 asemenea sate (Pustiniș, Varnița, Mailat, Răuți etc.), numărul lor ajungând în Banat, Crișana și Maramureș, până în 1848, la circa 30—35, iar al populației lor la circa 40.000—45.000. Proporția țăranilor colonizați pentru cultivarea plantelor industriale și a legumelor față de celelalte categorii de țărani era înfimă (circa 2%) — multe sate după o existență de câteva decenii au și dispărut — totuși, ele fiind preocupate de cultivarea noilor plante, de grădinărit și folosind metode înaintate, corespunzătoare nivelului de dezvoltare de atunci, istoriografia trebuie să se ocupe cu situația lor din acea vreme și cu problema desființării, mult timp după 1848, a serviciilor cu caracter feudal⁹.

Din punct de vedere juridic, între aceste sate colonizate exista o diferență destul de importantă. Astfel unele au fost înființate pe baza unui contract, fără fixare de termen (*contractus assecutionalis*), ceea ce însemna că țăranii au primit pământul în folosință, arendă veșnică, cu drept de moștenire. La această categorie putem încadra și pe acei țărani care au primit pământul până la moartea ultimului bărbat în linie directă, precum și pe țăranii așezați fără specificarea duratei contractului. În realitate această categorie de contracte putea fi valabilă maximum 99 de ani. O altă categorie de așezare era aceea cu contract temporar (*contractus temporaneus*). Aici se încadra majoritatea satelor colonizate¹⁰. Diferențe esențiale între cele două categorii de colonizări, din punct de vedere al pământurilor primite și al serviciilor țăranilor, nu existau. Totuși aceștia din urmă vor ajunge într-o situație mai grea decât cei din prima categorie în urma legii din 1873.

În general fiecare țăran colonizat primea o sesie întreagă, adică 24 iugăre pământ arabil, 1 iugăr grădină, 6 iugăre livadă și 3 iugăre pășune. Pentru aceasta ei plăteau anual o rentă în bani, fixată o dată până la expirarea contractului. Dar în unele locuri acești țăărani erau obligați și la robote, mai ales în perioadele grele ale muncii agrare, la arat, recoltat. Cîteva sate mai dădeau și găini, unt, ouă și 30 de fumuri anual un vițel, după prevederile urbariului bănățean.

Renta plătită în bani pentru pământul folosit aproape că corespundea cantității prestațiilor iobagilor cu sesii întregi. Ce a îndemnat totuși pe acești țăărani să accepte să fie rupți din mediul unde au trăit și să fie așezați coloniști? În primul rînd faptul că față de iobagi ei erau scutiți în general de îndeplinirea robotelor grele obișnuite în tot cursul anului, apoi că ei nu trebuiau să plătească impozit după pământ. Pe lîngă acestea, ei erau într-o măsură mai mică sau mai mare independenți de moșieri. Dacă au plătit renta și au îndeplinit unele sarcini, robote, în timpul aratului și recoltatului — acestea însă se cereau numai în unele locuri — ei nu depindeau de moșieri. Însă ceea ce a îndemnat pe acești țăărani să accepte să fie așezați coloniști era speranța într-un cîștig provenit din vînzarea unei părți a tutunului, șofranului, legumelor produse de ei. De obicei țăărani coloniști erau obligați să dea moșierului valoarea jumătății recoltei. În multe locuri țăărani au fost obligați să dea moșierilor o cantitate de tutun înainte fixată în contract, care însă nu întrecea greutatea de 25 măji după o sesie întreagă.

Atare obligație nu era apăsătoare, deoarece în acea vreme un iugăr de pământ producea circa 10 măji de tutun, astfel cu produsul a 2,5 iugăre țăranul putea să-și achite datoria. Nu era mai grea nici sarcina țăranului care dădea moșierului jumătatea recoltei. Din 24 iugăre de pământ el trebuia să folosească pentru cultivarea tutunului numai 8—10 iugăre, restul arabilului îi rămînea pentru cultivarea cerealelor. Sarcinile erau asemănătoare și la celelalte produse, la șofran, legume.

⁹ Ilie Ghenadie, *Colonizările în Banat în secolul XVIII—XIX*, în *Analele Banatului*, 1930; George Popovici, *Istoria românilor bănățeni*, p. 309—310, 337—338; A. Vlad, *A român nép és ügye* (Poporul român și cauza sa), Lugoj, 1863, p. 135—136; Ioan Lotreanu, *Monografia Banatului*, vol. I, p. 331, 275, 429, 23—24, 335. Pînă la 1848 au avut loc colonizări și în partea estică a Transilvaniei, în primul rînd în fostul județ Ciuc (11 sate). Vezi Orbán Balázs, *A Székelyföld leirása* (Descrierea Secuimii), vol. II, p. 77, 134; *Jurnalul dielei*, 1872, II, p. 270. Avînd o situație aparte față de coloniștii arendași din Banat, aici nu ne ocupăm cu acest tip de așezări.

¹⁰ Carolus Pauly, *Constitutio rei urbarialis regni Hungariae*, Viennae, 1817, p. 134—135.

Cultivarea acestor plante aducea un câștig frumos atât țăranului cât și moșierului: astfel, de exemplu, la începutul secolului al XIX-lea colonistul putea să câștige după un iugăr de pământ plantat cu tutun circa 75 de florini, iar moșierul 44 florini, sume considerabile în acea vreme¹¹.

*

Considerând raporturile acestor țărani colonizați ca fiind de drept privat, legea din 1848 nu a adus nici o hotărâre în privința lor. Patentele din 1853—54 au prevăzut posibilitatea răscumpărării serviciilor lor ca jeleri alodiali, dar țăranii colonizați bucurându-se de un alt regim, nu au recurs la această procedură; în schimb în cele mai multe locuri au refuzat să mai plătească renta fixată în contracte. Drept pildă amintim că restanța țăranilor colonizați din fostul județ Arad a atins, până la 1867, suma de 3 milioane, din care motiv moșierii în repetate rânduri au încercat să-i alunge cu ajutorul organelor locale¹². Privind atitudinea în general a țăranilor grădinari, plantatori de tutun, semnificativă este observația ziarului contemporan „Erdészeti Lapok” (Foaia Forestieră) care scria: „Îndeplinirea sarcinilor în multe cazuri mai ales cu ocazia crizelor politice se face de către țăranii colonizați numai sub presiunea autorităților”¹³. În deceniile 5—6, agitația țăranimii colonizate era deosebit de puternică, datorită și ecoului în rândurile tuturor păturilor țărănești transilvănene al evenimentelor din România, unde în 1864 a avut loc reforma agrară, cu improprietărirea țăranilor. Ziarele vremii din Transilvania comentau pe larg politica de mare importanță a lui A. I. Cuza în legătură cu îmbunătățirea situației țăranimii. „Numele lui Cuza era atât de popular la țăranii din Transilvania — scria Gazeta Transilvaniei în 1866 — nu numai la români ci și la străini, ca și odinioară a lui Iancu. Această popularitate, cu ocaziunea improprietării țăranilor din România a crescut și mai mult”¹⁴. Astfel nu e întâmplătoare afirmația unui contemporan că între 1863—64 mișcările țărănești din Transilvania au ajuns la o amploare nemaicunoscută până atunci¹⁵. Desigur, țăranii satelor colonizate nu au luptat izolat, ci împreună cu celelalte categorii de țărani, eliberate în 1848 fără pământ. Atacul acestor mase s-a îndreptat împotriva jandarmilor care au încercat să silească pe țărani la plata taxelor, iar în unele locuri să-i alunge.

Unele sate colonizate au recurs la forurile superioare cu cereri în vederea rezolvării situației lor: astfel de exemplu locuitorii din Otelec, Uivar, Pustiniș, care au cerut micșorarea taxelor, prelungirea contractelor lor, mărirea teritoriului arendat; alte sate au pretins posibilitatea răscumpărării sau chiar improprietărirea fără răscumpărare a celor lipsiți de pământ. Deseori mai multe sate au elaborat cereri comune; acestea au fost mai mult acte de acuzare la adresa moșierilor și statului. Locuitorii din Zimandul Nou, în octombrie 1869, în cererea lor către parlament, scriau că în urma nerezolvării raporturilor lor cu moșierii, copiii lor vor ajunge la sapă de lemn, ceea ce ei nu pot să admită stînd cu brațele încrucișate. Adresele înaintate diferitelor foruri au atras atenția întregii opinii publice și a deputaților progresiști din parlamentul maghiar, după pactul dualist din 1867, asupra problemelor satelor colonizate. În astfel de condiții cererile conducătoare maghiare au fost silite să se ocupe și cu problema satelor colonizate; cu ocazia reglementării din anii 1867—1896 a tuturor raporturilor cu caracter feudal, s-a dat atenția cuvenită acestor probleme nerezolvate între 1848—1854¹⁶.

Inițiativa a fost luată încă în 1868 de către fisc, o dată cu expirarea duratei contractelor țăranilor colonizați pe moșiile de stat. Fiscul a încercat să rezolve această problemă, dar nu în favoarea coloniștilor. Deputatul Vicentiu Bogdan, în ședința parlamentului din 10 decembrie 1872, cu ocazia dezbaterii proiectului de lege privitor la lichidarea dependenței țăranilor coloniști, spunea: „Eu văd în

¹¹ Gyimesi Sándor, *A telepítvényes falvak „felszabadítása”* („Eliberarea” satelor colonizate), în *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában* (Țărănimea în Ungaria în perioada capitalismului), Budapesta, 1965, vol. I, p. 167—172.

¹² *Magyar Gazda* (Economul Ungar), XVIII (1875), nr. 12, p. 847.

¹³ *Erdészeti Lapok* 1864, p. 79.

¹⁴ *Gazeta Transilvaniei*, XXIX (1866), nr. 23.

¹⁵ Ürmösy Lajos, *Tizenhét év Erdély történetéből* (Șaptesprezece ani din istoria Transilvaniei), Timișoara, 1884, vol. II, p. 176.

¹⁶ *Képviseleti napló* (Jurnalul dietei), 1867, II, p. 184; 1869, II, p. 32, III, p. 51, 170, 342, 417.

legea aceasta realizat un principiu, pe care din punct de vedere de drept nu-l aprob. Se începe la paragraful 9 (acesta era în discuție), în care se spune, că în cazul dacă coloniștii sînt colonizați prin contract pe vecie, dar nu vreau să se folosească de dreptul de a-și răscumpăra datoria¹⁷, proprietarul de pămînt să-i poată da afară, să-i scoată din casele lor și din extravilanele lor și să rămîină proprietatea sa¹⁸.

Cele mai mari nemulțumiri proveneau din faptul că legislatorii au pretins pentru posibilitatea răscumpărării contracte scrise. Însă majoritatea locuitorilor satelor colonizate s-au angajat numai pe baza contractelor verbale. Moșierii au încercat să folosească această situație pentru a răpi pămînturile date în folosința țăranilor colonizați. Reprezentanții lor din parlament propuneau ca coloniștii să-și dovedească drepturile cu scrisori. Împotriva acestei propuneri s-a ridicat deputatul Mircea B. Stănescu, spunînd: „În cazul că s-ar primi această propunere cade întregul principiu și atunci, coloniștii n-ar căpăta nimica pentru că nimica n-ar putea să dovedească în scris...” El mai spunea: „Înainte de 1848 contractele scrise n-au fost în uz, ori au fost rare”. Orbán Balázs, deputat maghiar din Transilvania, sublinia de asemenea că coloniștii „au legat cu primăriile comunelor numai învoiele verbale”¹⁹.

În urma activității hotărîte a deputaților progresiști sala de ședințe a parlamentului de la Pesta a devenit teatrul unor lupte accentuate de păreri în problema țărănească. Și deoarece majoritatea proiectelor de lege din acea vreme se referea în primul rînd la Transilvania, fruntașii luptei au devenit deputații români, în majoritate de origine țărănească, nu de mult ruși din rîndurile maselor populare, intelectuali progresiști cu modeste venituri. Deși acești deputați aparțineau curentului activist, concepția lor în problema țărănească nu se deosebea cu nimic de concepția pasiviștilor. Mai mult, activiștii și pasiviștii colaborau strîns în lupta pentru lichidarea raporturilor feudale dintre moșieri și țărani. Pe lîngă faptul că pasiviștii care au avut o legătură mai directă cu populația satelor informau în convorbirile lor particulare pe deputații activiști de greutățile țărănimii, mai elaborau și adevărate studii privind mersul procesului de lichidare a raporturilor feudale în Transilvania. Conținutul majorității discursurilor parlamentare ale deputaților români, legate de problema țărănească, se baza pe astfel de materiale.

Fruntașii politici români nu se fereau să arate nemulțumirile maselor și la ce se puteau aștepta din partea lor, a căror situație nu s-a rezolvat nici după două decenii de la desființarea iobăgiei. Prin aceste discursuri, deputații români căutau a forța parlamentul maghiar să voteze legi pentru lichidarea tuturor raporturilor cu caracter feudal, deci și ale țăranilor coloniști. În această vreme se sublinia din partea fruntașilor români transilvăneni: „Cine se va putea deci mira, că amărăciunea și înverșunarea poporului cauzată prin atîtea legi asupritoare și ostile au ajuns la culme și cine mai știe la ce desperare poate ajunge însă poporul din cauza mai virtos, că sistema actuală încărcată de atîtea păcate bazate pe instituțiuni ostile, rezimate pe legi egoiste, nu este în stare de a vindeca ranele, de a stîrpi răul din organismul cangrenat”²⁰.

După lungi discuții a fost prezentat în 1868 un proiect de lege din partea unui grup de specialiști în care se prevedea posibilitatea răscumpărării de către țărani colonizați pe pămînturile fiscalului, a teritoriilor lor intravilane și a încă 2 iugăre de pămînt extravilan²¹, deci numai o parte înfimă a întregului teritoriu primit în folosință de țăranul colonist. Suma de răscumpărare prevăzută corespundea sumei de arendă pentru 10 ani a pămîntului și ea trebuia plătită în 20 de ani cu o dobîndă de 50%. Deputații progresiști, români, maghiari, slovaci au refuzat acest proiect, găsindu-l prea limitat și din cauză că el nu prevedea posibilitatea răscumpărării și a coloniștilor așezați pe moșiile particulare. În aprilie 1870 s-a făcut o nouă

¹⁷ În multe locuri țărani coloniști, de teamă că vor fi înșelați, se fereau de răscumpărarea neoficială aprobată cu mult înainte de prevederile patentei din 1853-54.

¹⁸ T. V. Păcățian, *Cartea de Aur*, VI, p. 133.

¹⁹ T. V. Păcățian, *Cartea de Aur*, VI, p. 136.

²⁰ *Memorial compus și publicat din însărcinarea conferinței generale a reprezentanților alegătorilor români adunați la Sibiu în 1881*, p. 104.

²¹ În teritoriul intravilan se cuprindea 1 iugăr grădină, iar extravilanele erau: pămînturile arabile (de obicei 24 ugăre), livadă (6 iugăre) și pășune (3 iugăre).

propunere care prevedea că toți țărani colonizați, indiferent că au fost așezați pe pământurile fiscolei sau pe moșii particulare, alodiale, se bucurau de dreptul de răscumpărare a întregii sesii dacă moșierul nu poate dovedi că pământul folosit de țăranul colonist a fost dat pentru un timp limitat. Acest proiect însă a fost respins de membrii Casei magnaților, găsindu-l prea democrat.

În sfârșit, la 2 iunie 1873 a fost votată legea privitoare la reglementarea raporturilor dintre țăranii coloniști și proprietari. Ea prevedea posibilitatea răscumpărării serviciilor în legătură cu acele pământuri care au fost date în folosința coloniștilor în mod definitiv sau pînă la moartea ultimului reprezentant bărbătesc al ramurii de familie. Acești țărani puteau să răscumpere tot teritoriul intravilan și extravilan folosit de ei. Dacă țăranul colonist avea în folosință pământul numai pentru un timp nedeterminat (*contractus temporaneus*) el putea să răscumpere numai teritoriul intravilan. Astfel legea a dat posibilitatea moșierilor să răpească pământurile extravilane de la această categorie de coloniști, care — după cum s-a mai subliniat — era în majoritate. Valoarea de răscumpărare în bani a fost fixată într-o sumă egală cu de douăzeci de ori valoarea rentei de 1 an calculată din suma globală a rentei plătite între 1858—1867. Suma trebuia achitată în 20 de ani în rate eșalonate, cu o dobîndă de 5%²².

Suma de răscumpărare fixată a fost foarte mare²³, încît numai puțini țărani coloniști erau în stare să se răscumpere. Astfel legea din 1873 a rezolvat numai în principiu problema coloniștilor. Unii deputați, în cuvîntările lor ținute mai tîrziu în parlament, spuneau că coloniștii trăiesc în continuare ca niște servitori. Situația lor a devenit tot mai grea, ceea ce s-a manifestat în scăderea numerică a acestor familii după masive emigrări în America. Drept pildă amintim că între 1872—1912 numărul populației la Uihei a scăzut cu 6,3%, la Breștea cu 11,4%, la Sînmihaiu German cu 30,1%.

În vederea ajutorării țăranilor coloniști, parlamentul a votat pentru acoperirea sumelor de răscumpărare în formă de credit 6.500.000 florini. Dar acest ajutor a fost folosit de marii moșieri, acționari ai acestor bănci. În mod arbitrar băncile de credit au ridicat în multe locuri, sub diferite pretexte, sumele de răscumpărare, astfel încît ele deseori au întrecut valoarea întregii averi a țăranilor. Ca semn de protest reprezentanții țăranimii satelor colonizate s-au întrunit în toamna anului 1893 la Arad, la o conferință unde și-au analizat situația și au elaborat un memorandum. În el se cerea micșorarea sumelor de răscumpărare, precum și a dobînzii. După noi memorii în 1905 guvernul a adus o înlesnire în achitarea sumelor de răscumpărare, prelungind-o cu 50 de ani. Multe sate au scăpat astfel de sarcinile grele de răscumpărare numai după unirea Transilvaniei cu România, cu ocazia reformei agrare din 1921—23.

I. KOVACS

ÜBER DIE FRAGE DER BESEITIGUNG FEUDALER BEZIEHUNGEN IN GARTENBAUDÖRFERN SIEBENBÜRGENS

(Zusammenfassung)

Der Aufsatz untersucht die Frage, wie einige Zustände feudalen Charakters beseitigt wurden, die unter den am Ende des 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jhs. angesiedelten Gartenbauern im Banat, in der Crișana und Maramureș verbreitet waren. Die Zahl dieser Landwirte war gering, ungefähr 40.000—45.000 in 30—35 Dörfern. Sie beschäftigten sich mit dem Anbau von Tabak, Safran und Gemüse, auf den Bodenflächen, die sie von den Gutsherren für eine Geldabgabe erhielten. Da ihre Lage sich nach der Bodenreform aus dem Jahre 1848 und durch das Patent von 1853 nicht gebessert hatte, sah sich das ungarische Parlament genötigt, einzugreifen, indem es 1873 das Gesetz bezüglich der Regelung der Verhältnisse zwischen diesen Kolonisten und ihren Gutsherren herausgab.

²² *Corpus Iuris Hungarici*, 1000—1873, p. 845—851.

²³ Unele familii trebuiau să plătească 1200—1500 florini.

DIN ACTIVITATEA SECȚIEI DIN ANVERS A LIGII CULTURALE

În condițiile de înăsprire a asupririi naționale și sociale mai accentuate în vremea dualismului, românii din Transilvania caută și găsesc sprijin tot mai substanțial în mișcarea culturală și politică din România. Intelectualii români trec în număr tot mai mare munții cu dorința de a-și completa studiile și de a-și valorifica cunoștințele. Atmosfera patriotică ce domnea la Universitatea din București la sfârșitul secolului al XIX-lea, precum și interesul permanent manifestat de opinia publică cu privire la lupta românilor din Transilvania determină pe noi sosiți a propune colegilor și profesorilor lor crearea unei societăți care să devină apărătoarea și purtătoarea de cuvânt a tuturor celor loviți de opresiunea națională¹. Astfel ia naștere la București la începutul anului 1891² *Liga pentru unitatea culturală a românilor*, organizație menită să aducă un remarcabil aport în unitatea de vederi cultural-politice ale românilor de pe ambele versante ale Carpaților și să contribuie nemijlocit la opera desăvârșirii unității de stat a României.

În cele ce urmează vom căuta să punem în lumină câteva date necunoscute privitoare la înființarea și primii ani de activitate ai secției din Anvers a Ligii culturale, așa cum sînt menționate într-un raport din anul 1892³ și în corespondența contemporană⁴. La publicarea acestor date ne-a îndemnat și dorința de a aduce o contribuție, cît de modestă, la mai buna cunoaștere a mișcării național-culturale promovate de Ligă, moment de seamă în procesul îndelungat al pregătirii și desăvârșirii unității noastre statale. Aceasta cu atît mai mult, cu cît este cunoscută lipsa materialului documentar privitor la activitatea Ligii, distrus în mare parte în timpul ocupației germane din 1917—1918.

Vestea înființării Ligii prilejuiește manifestări de adeziune mai ales în rîndurile tineretului transilvănean. Aflați în țară sau la studii în străinătate, studenții ardeleni salută cu entuziasm „mișcarea începută... în favorul românilor din Monarhia habsburgică“.

La scurtă vreme după înființare, Liga culturală procedează la organizarea mai multor filiale, la început în principalele orașe, apoi în toate capitalele de județ, ajungînd sub președinția lui Nicolae Iorga să aibă filiale aproape în toate orașele și ținuturile din țară, ba chiar și în câteva comune⁵. Cum însă unul din principalele sale obiective era de a prezenta în fața opiniei publice europene situația românilor din imperiul habsburgic, precum și de a întreține și sprijini lupta pentru apărarea naționalității, limbii și culturii românilor din Transilvania, trebuiau alcătuite și organe care să dea viață, să pună în aplicare aceste deziderate. În acest scop sînt

¹ V. Netea, *Les antécédents et la lutte de la „Ligue culturelle” pour l’unité nationale*, în *RevRHist*, nr. 3/1965, p. 553.

² Liga culturală ia ființă în 2 ianuarie 1891, iar oficial în 24 ianuarie 1891 cînd îi apare statutul, cu ocazia aniversării Unirii principatelor, cf. V. Netea, *op. cit.*, p. 553.

³ *Raport despre întemeierea Secțiunei Anvers a Ligii pentru unitatea culturală a românilor, citat în ședința extraordinară a Secțiunei din 9/12 Aprilie 1892 de G. Moroianu*, în Arhiva Muzeului județean Brașov, fondul G. Moroianu, dosar II (Acte oficiale), ms., 16 p. În continuare vom cita: *Raport*.

⁴ Întreaga corespondență la care ne referim se află în Arhiva Muzeului județean Brașov, fondul G. Moroianu, dosar V (corespondență), acte nenumerate.

⁵ V. Netea, *op. cit.*, p. 554.

înființate, chiar din primele luni ale anului 1891, de tinerii români aflați la studii în străinătate, filiale — așa numitele „secțiuni” — ale Ligii, în principalele metropole europene. Ne vom opri la secțiunea din Anvers a Ligii culturale, înființată în 8/20 martie 1891.

Ca și în alte orașe din străinătate, în Anvers exista o „Societate a studenților români” înființată în 1886⁶ care, fără a avea un program atât de bine definit cum va fi cel al Ligii, era receptivă la lupta de emancipare națională dusă de poporul român din Transilvania. Încă din luna octombrie 1890, cu prilejul revizuirii statutelor⁷, „Societatea studenților români din Anvers” hotărăște, în mijlocul unui entuziasm general, ca banii ce vor rezulta din cotizațiile membrilor să fie trimiși în fiecare an „Asociației pentru literatură română și cultura poporului român din Transilvania” (ASTRA)⁸. Hotărârea studenților români din Anvers se materializează în luna iulie 1891 cu prilejul încheierii anului de activitate a Societății (1890—1891), când se expediază *Astreii* suma de 181 franci⁹. La cererea societărilor¹⁰ presa românească din Transilvania (*Gazeta Transilvaniei* și *Telegraful român*) publică atât scrisoarea adresată de aceștia *Astreii*¹¹, cât și răspunsul președintelui George Barițiu¹², comentind călduros, în ambele ocazii, pilduitoarea inițiativă a celor dornici „de a vedea pe părinții și frații [lor]... adunați în număr cât se poate mai mare sub steagul cultural al Asociațiunii”¹³. Astra se bucură însă și de ajutoare acordate de persoane particulare. Așa de pildă Vasile Capșa, student la Anvers¹⁴, donează din Anvers bibliotecii „Asociațiunii” două din cele mai competente lucrări de economie politică apărute în occident. Același privește ca o „norocire” posibilitatea de a lua contact prin colegii ardeleni cu realitățile transilvănene, despre care „cei mai mulți dintre noi — scrie V. Capșa imputându-și lacuna — știam puțin de tot”¹⁵.

Cu același entuziasm răspund studenții români din Anvers și apelului lansat de ziarul *Adevărul*, care deschide o listă de donații în favorul Ligii¹⁶, acțiune pentru care ei strâng și trimit în patrie suma de 242,50 fr.¹⁷.

Aceste acțiuni par a fi de bun augur înființării „secțiunii”. Contrar așteptărilor însă, inițiativa întemeierii ei, luată chiar la sfârșitul lunii ianuarie 1891, este primită de către studenți — după cum se menționează în Raport — „cu răceală”. Recent înființată, Liga culturală și mai ales programul ei se vede că erau încă puțin cunoscute studenților români din Anvers care în mare majoritate își desfășoară activitatea numai în cadrul „Societății”.

Dintre ei se desprinde însă un grup de cinci studenți, hotărâți de la început să desfășoare o largă activitate în vederea înființării secției din Anvers, să facă cunoscută și să apere cauza românilor din Transilvania. În acest scop ei iau legătura cu personalități progresiste marcante din Belgia. Primul dintre acestea a fost profesorul de literatură franceză de la „Academia Regală” Louis Van Keymeulen care, manifestându-și interesul pentru cauza românilor ardeleni, solicită să fie pus la curent cu situația acestora. Întemeiat pe materialele furnizate de studenții români, profesorul Van Keymeulen, apreciat publicist, colaborator al mai multor ziare și reviste politice și literare din Belgia, Franța etc., publică un competent articol în ziarul local *Le Précurseur* din 16 mai 1891, încheiat cu un

⁶ *Gazeta Transilvaniei*, 1891, nr. 167, p. 1.

⁷ *Ibid.*

⁸ *Raport*, p. 2; cf. *Gazeta Transilvaniei*, l.c.

⁹ Scrisoare din 22 iulie 1891 a „Societății studenților români din Anvers” către G. Barițiu, președintele *Astreii*, publicată în *Gazeta Transilvaniei*, 1891, nr. 167, p. 3.

¹⁰ Scrisoare nedată la a lui Vasile Capșa, student la Anvers, către redacția ziarului *Telegraful român* din Sibiu.

¹¹ Vezi nota 11.

¹² *Gazeta Transilvaniei*, 1891, nr. 176, p. 1—2.

¹³ Vezi nota 11.

¹⁴ Originar din România veche, secretarul secției din Anvers a Ligii culturale.

¹⁵ Scrisoare din 12/24 octombrie 1891 a lui Vasile Capșa către C. Diaconovici (Sibiu).

¹⁶ *Adevărul*, 1891, nr. 757, p. 2.

¹⁷ *Raport*, p. 2; știrea este publicată și în *Gazeta Transilvaniei*, 1891, nr. 54, p. 2, unde sînt trecuți nominal străinii care au contribuit.

impresionant apel adresat lumii civilizate: „Europa occidentală nu trebuie să uite că poporul român este sentinela avansată a civilizației în Orient și în lumina acestui fapt, ea nu va putea privi cu ochi indiferenți ce se petrece în acest moment la picioarele Carpaților”¹⁸. Apariția acestui articol atrage din nou atenția mai multor personalități politice importante asupra problemei românești din Transilvania, personalități care se grăbesc să-l felicite pe autor¹⁹.

Insuflețit de acest prim succes, grupul celor cinci, compus din G. Moroianu, A. Arionovici, Bragadir, Gr. Al. Eremia și V. Capșa, se întrunește în ziua de 8/20 martie 1891 pentru a pune bazele *Secțiunii din Anvers a Ligii culturale*²⁰. Înființarea secției este adusă la cunoștința „centralei” din București printr-o scrisoare, ce rezumă lapidar crezul și țelul întemeietorilor ei: „Deși deocamdată puținii la număr, dar uniți și pătrunși de sentimentele care au inspirat pe întemeietorii »Ligei«, declarăm sărbătorește că vom lupta cu inimă pentru ca să facem într-un cerc cât mai larg cunoscută cauza noastră”²¹.

Cu toate strădaniile depuse de primii săi membri, secția din Anvers n-a putut atrage în rândurile sale — pînă în luna octombrie 1891 — decît un singur membru. Acest lucru nu împiedică însă tînăra organizație să desfășoare o bogată activitate. La curent cu mersul evenimentelor, secția își propune ca primă sarcină difuzarea în cercuri cât mai largi a *Memoriului studenților universitari români privitor la situația românilor din Transilvania*, publicat în 1891. Succesul acestei acțiuni trebuia asigurat printr-o temeinică pregătire prealabilă a presei occidentale. Colaboratorii principalelor ziare solicitînd material informativ autentic, li se pune la dispoziție *Memorialul* întocmit de G. Barițiu ca urmare a hotărîrii Conferinței de constituire a Partidului Național Român unitar din 1881, memorial pe care membrii secției îl solicită întîi *Astreii*, apoi Bibliotecii Academiei Române, de unde-l și primesc prin mijlocirea lui Ion Bianu²².

Însoțit adesea de scrisori în limbile franceză și engleză, în care se schița scopul acțiunii²³, *Memorialul studenților români*... este distribuit diferitelor personalități și asociații din Anvers, Bruxelles, Liège etc., ba chiar și în afara granițelor Belgiei, în Olanda, Danemarca, Anglia, Spania, Portugalia și Argentina²⁴. Secțiunea dă apoi informații ample despre Ligă și situația românilor din Transilvania, tuturor acelor care le doresc. Printre cei mai bine informați se numără „Societatea generală a studenților de la Academia din Anvers”. Într-o ședință extraordinară, în care s-a citit *Memorialul studenților români*, membrii acestei societăți votează „între salve nesfîrșite de aplauze” cum arată *Raportul*, trimiterea unei telegrame de azeziune și simpatie pentru cauza românilor transilvăneni, la București²⁵.

Concomitent, membrii secției continuă să țină la curent presa românească din Transilvania cu evenimentele și mai ales cu ecurile înregistrate de opinia publică ca urmare a activității lor. Simple note informative, reproduceri din presa străină sau articole autonome fac din ei adevărați colaboratori ai ziarelor *Gazeta Transilvaniei*, *Telegraful român*, *Tribuna* etc., care începînd cu anul 1891, pe măsură ce informațiile sporesc, reușesc să țină la curent tot mai competent cititorii despre atitudinea opiniei publice față de problema românilor transilvăneni. Pe lîngă informația propriu-zisă, valoarea acestei activități își sporește considerabil dimensiunile prin contribuția adusă efortului comun de păstrare a încrederii în forțele proprii și de stimulare a luptei naționale, purtată deopotrivă de toate păturiile societății românești din Transilvania.

¹⁸ Apud G. Moroianu, *Les Luites des Roumains Transylvains pour la Liberté, et l'Opinion Européenne*, Paris, 1933, p. 74.

¹⁹ *Raport*, p. 3.

²⁰ *Raport*, p. 6; știrea apare și în *Gazeta Transilvaniei*, 1891, nr. 58, p. 2.

²¹ *Gazeta Transilvaniei*, l.c.

²² Referitor la obținerea „Memorialului” vezi scrisorile: din 3 octombrie 1891 a lui C. Diaconovici (Sibiu) către G. Moroianu (Anvers); din 6 octombrie 1891 a lui G. Moroianu către Ion Bianu (București) și 2 scrisori din 13 octombrie 1891 ale lui I. Bianu către G. Moroianu.

²³ Scrisoare în limba engleză din 22 decembrie 1891 semnată de G[eorge] M[oroianu], „Președintele secției de la Anvers a Ligii Naționale Române”, adresant necunoscut (copie).

²⁴ *Raport*, p. 6.

²⁵ *Raport*, p. 7; cf. G. Moroianu, *op. cit.*, p. 73.

O dată cu vacanța de vară (1891) majoritatea membrilor comitetului părăsesc Anversul, secția rămânând reprezentată doar prin două persoane (G. Moroianu — președinte și V. Capșa — secretar) care continuă să activeze în numele ei. Ca urmare, ei reușesc să trezească interesul pentru cauza transilvănenilor și altor persoane influente, printre care publicistul P. De'Mey, redactor al ziarului *Het Handelsblad van Antwerpen*. Rezultatul nu s-a lăsat prea mult așteptat; în luna septembrie — după o temeinică documentare — De'Mey publică în răspînditul său ziar mai multe articole din care, cum se arată în Raport, „transpiră o nemărginită iubire de dreptate și libertate și o simpatie vie pentru cauza noastră”²⁶ (a românilor n.n.). Bucurîndu-se de un „puternic răsunet” în Belgia, articolele publicistului De'Mey sint trimise — conform indicațiilor primite de la „centru” — și presei românești din Transilvania, care le reproduce de cele mai multe ori în întregime²⁷.

În același fel procedează membrii secției și cu publicistul G. Lorand, redactor șef al ziarului *La Réforme* din Bruxelles, care publică mai multe articole „scrise cu toată imparțialitatea” în propriul său jurnal și în cotidianul italian *Il Secolo* din Milano²⁸.

Între timp în țară Liga culturală ia amploare, cauza ei fiind îmbrățișată de pături tot mai largi. Această stare de spirit, precum și o mai bună cunoaștere a scopului mișcării, generează o nouă orientare în atitudinea tinerimii studioase față de Ligă și secțiile sale. Întorși la studii (octombrie 1891), studenții români din Anvers aderă în unanimitate la Ligă, devenind membri ai secției²⁹ fără însă a se retrage din vechea „Societate a Studenților Români din Anvers” care își continuă activitatea paralel cu secția Ligii. Deși nominal existau două societăți ale studenților români la Anvers, în realitate, prin unificarea personală a conducerii lor ca urmare a ședinței de constituire a biroului „Societății” din 5/17 octombrie 1891³⁰ și prin țelurile comune, secția Ligii și Societatea Studenților formau de fapt o singură organizație care înmănușia într-un singur tot întreaga activitate românească din Anvers.

De la înființare și pînă la încheierea Raportului de care ne ocupăm (9/21 aprilie 1892), secția din Anvers a ținut 18 ședințe de lucru și a serbat aniversarea zilei de 24 Ianuarie printr-o ședință festivă³¹. Tot festiv s-a serbat și aniversarea primului an de existență și activitate a secției (în 8/20 martie 1892) cînd se alege și noul comitet de conducere³². Prilej de noi manifestări naționale și de concordare a activității diferitelor centre pentru viitor oferă și sărbătorirea zilei de 3/15 Mai (1892), cînd secția din Anvers delegă pe președintele ei G. Moroianu „să meargă la Paris și să salute în numele ei Liga de acolo, care va serba cu mare solemnitate această zi”³³. Sărbătorirea zilei de 3/15 mai dovedește o dată mai mult că tradiția revoluției românești din Transilvania rămîne vie în conștiința generației care pregătește Unirea. „Diferitele ședințe [de lucru] — arată Raportul — s-au ocupat mai mult cu studierea mijloacelor cu care s-ar putea asigura o reușită mai repede și mai bună lucrărilor... pe terenul propagandei naționale”³⁴. Această profesiune de credință își găsește concretizarea în această vreme, în activitatea depusă de membrii secției din Anvers în vederea imprimării și răspîndirii *Replicii*, unul din cele mai importante acte premergătoare Memorandului. Redactată de un comitet studențesc condus de Aurel C. Popovici, Replica prezintă opiniei publice europene cu competență și curaj situația nedreaptă impusă națiunii române din Transilvania de clasele stăpînitoare din monarhie. La curent cu desfășurarea lucrărilor de redactare a *Replicii*, secția din Anvers a Ligii culturale își oferă serviciile în vederea răspîndirii și la nevoie chiar a tipăririi

²⁶ Raport, p. 7–8.

²⁷ *Gazeta Transilvaniei*, 1891, nr. 228, p. 2–3 și nr. 230, p. 1–2.

²⁸ Raport, p. 10–11.

²⁹ *Ibid.*, p. 11.

³⁰ *Gazeta Transilvaniei*, 1891, nr. 254, p. 2.

³¹ Raport, p. 13; cf. *Gazeta Transilvaniei*, 1892, nr. 19, p. 2.

³² *Gazeta Transilvaniei*, 1892, nr. 65, p. 2.

³³ *Ibid.*, nr. 99, p. 4.

³⁴ Raport, p. 13.

ei în Anvers³⁵. Pentru a-i asigura o răspîndire mai largă și eficacitate sporită, membrii secției din Anvers propun tipărirea Replicii și în limba engleză. Astfel, în urma mai multor consultări și schimburi de păreri, cu asentimentul comitetului redacțional, secția din Anvers este însărcinată de către conducerea centrală a Ligii culturale din București cu traducerea și tipărirea lucrării în limba engleză³⁶.

Ca și în cazul răspîndirii Memoriului studenților români, se desfășoară o acțiune largă menită să obțină adresele personalităților marcante, societăților și asociațiilor progresiste³⁷. Avînd un număr cît mai mare de asemenea adrese, răspîndirea ei putea fi asigurată, contribuind astfel la crearea unei opinii favorabile, înainte ca autoritățile austro-ungare să poată contracara propagandistic acțiunea. Legăturile secției din Anvers cu Comitetul de redactare a Replicii de la Graz (locul unde își făceau studiile principalii ei autori) sporesc la începutul anului 1892 cînd — probabil în urma unui denunț — autoritățile austriece sînt pe punctul de a descoperi activitatea comitetului redacțional³⁸. Ca urmare, tipărirea actului în Transilvania cum fusese preconizat devine problematică, dacă nu — pentru moment — chiar imposibilă. În această situație comitetul redacțional se orientează din nou spre Anvers, făcînd propuneri și dînd instrucțiuni precise în vederea tipăririi ei³⁹.

Relațiile secției din Anvers sînt departe însă a se rezuma numai la colegii din Graz și activitatea ei la o singură problemă. Corespondența consultată atestă legăturile secției cu mai toate organizațiile similare din metropolele europene, precum și cu diferite organizații studențești străine⁴⁰.

Printre subiectele care au prilejuit un intens schimb de păreri între secțiile Ligii culturale din străinătate, a fost propunerea făcută de secția din Anvers privitoare la convocarea la Paris, în 3/15 mai 1892, a unui „Congres național al studenților români de la diferitele universități europene”. Întrunirea preconizată urma să pună bazele unei mai bune colaborări, a unei colaborări organizate, între filialele Ligii culturale și diferitele societăți ale studenților români din străinătate, pentru stabilirea unei unități de vederi și mai ales de acțiune, pentru triumful cauzei comune. Centrul de coordonare a întregii activități urma să fie Secția din Paris a Ligii culturale, în sarcina căreia cădea și editarea unui organ de presă menit „a se ocupa de soarta românilor” din imperiul habsburgic⁴¹. Larg popularizată în presa românească din Transilvania și în România, și sprijinită la Comitetul central al Ligii⁴², ideea întrunirii Congresului studenților la Paris este bine primită de majoritatea organizațiilor românești din străinătate. Cu toate acestea, Congresul preconizat nu s-a ținut. Știri lacunare, apărute ceva mai tîrziu în aceleași publicații, anunțau amînarea lui pe „motiv” că, fiind luna mai, studenții sînt ocupați cu examenele⁴³. Deși motivarea amînării Congresului părea plauzibilă, acest lucru trebuie pus și în legătură cu tema justificată de a nu atrage atenția autorităților austro-ungare, acum, înainte de definitivarea și răspîndirea Replicii.

O dată cunoscută de către cercurile politice occidentale, problema românilor transilvăneni devine obiectul unor aprinse discuții și polemici purtate în cadrul diverselor întruniri și congrese europene. Astfel, cu ocazia Congresului internațional de pace ținut la Roma în 1891, moțiunea în favoarea popoarelor oprite și a românilor din Transilvania în special, prezentată de delegatul român N. Fleba, a fost viu susținută de o mare parte dintre delegați, printre care s-au remarcat deputații italieni Renato Imbriani, Bonghi și Menotti Garibaldi⁴⁴. Atitudinea de-

³⁵ Scrisoare din 22 octombrie 1891 a Secției din Anvers a Ligii culturale adresată „Comitetului studențesc pentru redactarea Replicii” din Graz (ciornă).

³⁶ *Raport*, p. 13–14.

³⁷ Scrisoare din 4 octombrie 1891 a lui I. Lupulescu, secretar al Ligii culturale din București, către G. Moroianu (Anvers).

³⁸ Scrisoare din 27 ianuarie 1892 a lui A. C. Popovici (Graz) către G. Moroianu (Anvers).

³⁹ *Ibid.*

⁴⁰ *Raport*, p. 6, 7, 9, 11, 12.

⁴¹ *Gazeta Transilvaniei*, 1891, nr. 55, p. 2.

⁴² *Ibid.*, 1892, nr. 81, p. 2.

⁴³ *Ibid.*, nr. 89, p. 2.

⁴⁴ G. Moroianu, *op. cit.*, p. 103.

putaților italieni este primită cu simpatie de către opinia publică europeană și călduros salută — prin telegrame și scrisori — de numeroase personalități și organizații din România, de Liga culturală și, la indicațiile acesteia, de către filialele Ligii din străinătate⁴⁵. Secția din Anvers expediază o telegramă de mulțumire celor trei deputați italieni, „generoși sprijinitori și apărători ai principiului de naționalitate”⁴⁶.

Cu intenția de a menține în atenția opiniei publice cauza românilor transilvăneni, studenții din Anvers leagă și întrețin relații cu diferite asociații studențești din străinătate. În acest sens ei adresează o scrisoare de mulțumire și recunoștință „Asociației studenților universitari din Neapole” care, în urma dezbaterilor din cadrul Congresului de pace de la Roma (1891), hotărăște organizarea unei conferințe cu scopul de a face mai bine cunoscută opiniei publice italiene situația românilor din Transilvania⁴⁷.

Dar legăturile cele mai strînse le are secția din Anvers cu Comitetul central al Ligii din București. De menționat însă că la început aceste legături — cum reiese din Raport — nu sînt în măsură să satisfacă cerințele și nevoile secției care în primele șase luni nu beneficiază de sprijinul efectiv al centralei⁴⁸. Această situație trebuie explicată, credem, pe de o parte prin faptul că secția din Anvers, compusă doar din cinci membri, atrage la început mai puțin atenția centralei, iar pe de altă parte prin situația internă a Ligii culturale însăși în care primul ei secretar N. Barbu, preocupat de alte probleme, nu se arată a fi la înălțimea chemării sale, activînd — după cum reiese din corespondența contemporană — fără tragere de inimă⁴⁹. Deși demoralizatoare, această stare de fapt nu descurajează pe inimoși membri ai secției din Anvers. Activînd cu perseverență și tenacitate sub îndrumarea președintelui și animatorului lor, George Moroianu, membrii secției se impun prin muncă. Primele lor succese coincid fericit cu alegerea ca secretar general al Ligii a lui Ion Lupulescu, care reia și intensifică legăturile „centralei” cu toate filialele din străinătate⁵⁰. Ca urmare se normalizează și relațiile cu secția din Anvers care este ajutată a duce la bun sfîrșit ultima din cele mai importante misiuni ale sale: tipărirea în limba engleză și răspindirea Replicii⁵¹.

Plecarea lui George Moroianu la Paris în vara anului 1892 aduce o oarecare diminuare a activității secției din Anvers, care însă continuă să rămînă și în anii următori, după cum reiese din corespondența contemporană⁵², una din filialele cele mai însemnate ale Ligii în străinătate.

Amploarea pe care o ia lupta națională a românilor din Transilvania concretizată în mișcarea memorandistă și activitatea propagandistică legată de ea impune însă concentrarea celor mai valoroase și devotate forțe într-un centru european de primă importanță. Acest centru nu putea fi altul, pentru vremea aceea, decît Parisul. Spre Secția din Paris a Ligii culturale converg — mai ales din anul 1892 — toate dezideratele impuse de noile obiective ale mișcării naționale a românilor transilvăneni. Ea va deveni, alături de celelalte filiale dinăuntrul și din afara granițelor României vechi, unitate propagandistică de o deosebită însemnătate, prin care Liga își va aduce remarcabilul său aport la pregătirea desăvîrșirii unității noastre de stat.

ȘERBAN POLVEREJAN

⁴⁵ Două scrisori din 16 și 24 decembrie 1891 ale lui I. Lupulescu către G. Moroianu.

⁴⁶ Raport, p. 11; după cum arată *Raportul*, telegrama a fost publicată de ziarul *Il Diritto* din Roma.

⁴⁷ Scrisoare nedată a Secției din Anvers a Ligii culturale către „Asociația studenților universitari din Neapole” (copie).

⁴⁸ Raport, p. 15.

⁴⁹ Scrisoare din 1 ianuarie 1892 a lui I. Lupulescu către G. Moroianu.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Tipărirea exemplarului în limba engleză al Replicii se încheie la Anvers în 11 ianuarie 1893, cf. Scrisoare oficială (nr. 7) din 14 ianuarie 1893 a Comitetului Central al Ligii culturale din București către Titus Andreescu, președintele Secției din Anvers a Ligii culturale, la Muzeul de Istorie Cluj, nr. inv. M. 388.

⁵² Ms. rom. 4853—4856, în Biblioteca Academiei R. S. România, București, secția manuscrise.

ASPECTS DE L'ACTIVITÉ DE LA SECTION D'ANVERS DE LA LIGUE CULTURELLE

(Résumé)

Sur la foi d'un matériel inédit, l'auteur met en lumière quelques aspects de l'activité de la Section d'Anvers de la „Ligue pour l'unité culturelle des roumains“, fondée en 1891.

Après sa fondation, la Ligue culturelle procède à l'organisation de plusieurs filiales, tant dans l'intérieur du pays qu'à l'étranger. Ainsi, à 8/20 mars 1891 prend naissance la Section d'Anvers, ayant le but de porter une contribution à la lutte nationale des roumains de Transylvanie.

Entretenant des amples relations avec des organisations similaires des métropoles européennes et avec des organisations étudiantes étrangères, la Section d'Anvers réussit d'assurer une large diffusion tant au *Mémoire des étudiants...* de 1891, qu'à *La Réplique* publiée en 1892. Par sa laborieuse activité propagandistique, la Section d'Anvers s'inscrit parmi les plus remarquables filiales de la Ligue culturelle à l'étranger.

CONFERINȚA EXTRAORDINARĂ A PARTIDULUI NAȚIONAL ROMÂN DIN TRANSILVANIA (23—24 iulie 1893)

Lupta națională a românilor transilvăneni a crescut în intensitate în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, culminând cu mișcarea memorandistă. Aceasta explică și justifică interesul manifestat de istoriografia noastră pentru perioada respectivă în general și pentru Memorandum în special. Într-adevăr, anii 1892—1895 au constituit obiectul multor cercetări cu caracter general sau special, abordând o serie de probleme cu privire la lupta românilor în perioada memorandistă¹.

Amintită în general în istoriografie, conferința extraordinară a partidului național din 23—24 iulie 1893 n-a format încă subiectul unui studiu special, cu toate că ea ocupă un loc bine definit, prin desfășurarea și hotărârile sale în evoluția mișcărilor prilejuite de înaintarea memorandumului către curtea Vienei.

Necesitatea unei conferințe extraordinare se impunea datorată situației în care se găsea conducerea partidului național român din Transilvania în vara anului 1893. În fața amploarei pe care a luat-o lupta națională a românilor, a ecoului stîrnit de aceasta, autoritățile au hotărît s-o lichideze prin mijloace energice. În acest sens, urmărirea judiciară a lui Eugen Brote pentru delictul de agitație antistatală se extinde la 13 mai 1893 asupra tuturor membrilor comitetului central al partidului².

Prin împreresuarea conducătorilor partidului național, autoritățile urmăreau nu atît pedepsirea semnatărilor memorandumului, cît mai ales înscenarea unui proces politic prin care să demonstreze că cei 25 de fruntași politici au acționat ca persoane particulare, iar memorandumul și mișcarea prilejuită de el ar fi opera doar a instigațiilor unor „agitatori” alimentați de mișcarea iredentistă din România. Dacă acțiunea guvernului ar fi reușit, lupta națională în general și mișcarea memorandistă în special ar fi primit o lovitură considerabilă. Partidul național a recurs însă și de această dată, prin convocarea conferinței, la sprijinul maselor populare, izvorul succesului activității sale în toată această perioadă³.

După emiterea decretului de urmărire judiciară, comitetul central ales de conferința întrunită în 20—21 ianuarie 1892 convoacă la 5 iunie „pe toți membrii conferinței naționale într-o adunare extraordinară care se va ține la Sibiu, duminică 27 iunie (9 iulie) și zilele următoare”⁴. Din acest moment, în toate circumscripțiile electorale au avut loc adunări ale cluburilor partidului pentru a desemna delegații pentru conferința de la Sibiu. Conferința necesita o pregătire deosebită, deoarece se impunea o atitudine hotărîtă și unitară a tuturor delegaților. Era nece-

¹ E. Brote, *Cestiunea română în Transilvania*, București, 1895; I. Georgescu, *Dr. Ioan Rațiu (1828—1902). 50 de ani din luptele naționale ale românilor ardeleni*, Sibiu, 1928; V. Netea, *Istoria memorandumului*, București, 1947; Șt. Pascu, *Din răsunetul procesului memorandist în masele populare*, 1944; I. Papp, *Procesul memorandumului românilor din Transilvania, Acte și date*, Cluj, 1932; Rubin Patitia, *Amintiri din timpul memorandumului*, în *Transilvania*, nr. 45/1944; Z. Pclîșanu, *Guvernele ungurești și mișcarea memorandistă a românilor din Ardeal*, în *Revista Fundațiilor*, nr. 5—7, 1934; cf. *ActaMN*, V, p. 265—272.

² Z. Pclîșanu, *op. cit.*, p. 341—342.

³ Șt. Pascu, *op. cit.*, *passim*.

⁴ *Gazeta Transilvaniei*, LVI (1893), nr. 120 din 3/15 iunie.

sar să se evite discuțiile iscate în conferințele anterioare între majoritatea delegaților și gruparea din jurul lui Alexandru Mocioni în legătură cu oportunitatea momentului prezentării memorandumului la împărat. Sesizând această cerință, cei din gruparea lui Mocioni iau legătură cu comitetul central pentru a se prezenta uniți la conferință⁵. Lucrul acesta a fost ușurat, deoarece între cele două orientări nu existau deosebiri de fond.

Paralel cu acțiunile întreprinse în Transilvania, peste Carpați, în România se desfășoară o mișcare largă de sprijinire a luptei românilor din Ardeal, prilejuită de improcesuarea memorandumistilor și de convocarea conferinței naționale. În cursul lunii iunie și la începutul lunii iulie, în toată România au avut loc adunări cu participare foarte numeroasă care se solidarizează cu luptele ardelenilor, adresînd comitetului central telegrame de încurajare. Deosebit de puternice au fost manifestațiile organizate în 14 iunie 1893, la București și Iași, cu ocazia aniversării unui an de la evenimentele din Turda⁶. Hotărîrea studenților din București de a ține conferințe pe teme naționale în principalele localități a fost primită cu mult interes și a avut un succes deosebit. În localitățile Ploiești, Brăila, Galați, Buzău, Craiova, Birlad, Slatina, Focșani etc. au loc alte întruniri de protest împotriva asupririi naționale a românilor din Transilvania. Mesaje de îmbărbătare sînt adresate comitetului partidului național⁷.

Manifestările de solidaritate din România cu mișcarea națională s-au intensificat în vara anului 1893, avînd drept scop stimularea participării cît mai masive la conferința din Sibiu⁸.

Presa română din Transilvania publică știri cu privire la desfășurarea acestor manifestații; reproduce telegramele și semnăturile. Mai mult, în periodice se deschide o rubrică specială, „mișcarea națională din România”⁹. Toate acestea au avut darul de a încuraja partidul național în acțiunile sale, contribuind la întărirea legăturii existente între românii extra- și intracarpatici.

Nu numai opinia publică din România manifestă interesul arătat, ci chiar și unii oameni politici de mare prestigiu. Se pare că participarea lui Gheorghe Cantacuzino la conferință se datorește convenirii dintre el, Dimitrie Sturdza și Alexandru Beldiman. Cei din urmă, găsindu-se în străinătate, au înaintat un memoriu ministrului de externe al Germaniei pentru a arăta daunele aduse Triplei Alianțe de politica de asuprire națională a guvernului austro-ungar¹⁰. Gheorghe Cantacuzino trebuia să furnizeze celor amintiți date noi privind lupta transilvănenilor „care nu se pot vedea în ziare sau cîteva indicațiuni utile lucrării ce am întreprins aici”¹¹.

În fața acestei efervescențe prilejuite de convocarea conferinței naționale de o parte și de alta a Carpaților, guvernul și autoritățile locale au devenit deosebit de precaute. La cererea primarului din Sibiu, dr. Ioan Rațiu înaintează la 24 iunie 1893 ordinea de zi a lucrărilor conferinței: 1) deschiderea adunării prin președintele comitetului de 25; 2) constituirea adunării; 3) raportul comitetului de 25 despre executarea mandatelor primite de la conferința din 1892 și în special despre cele întimplite în afacerea așternerii memorandumului la prea înaltul tron; 4) propuneri din partea delegaților; 5) alegerea unei comisii pentru studierea raportului comitetului și propunerilor prezentate; 6) raportul acestei comisii și luarea concluziilor; 7) închiderea conferinței¹². Prefectul Sibiului înaintează această ordine de zi ministerului de interne, solicitînd părerea guvernului asupra ținerii conferinței. La 1 iulie, ministerul răspunde că poate avea loc adunarea, cu condiția să nu participe decît cetățeni maghiari. Pe baza acestui ordin, prefectul Sibiului anunță la 3 iulie Comitetul Central că se „interzice ținerea adunării programate pe data de 9 iulie 1893”, deoarece „la această adunare poporală plănuită aci, voiesc să se prezinte și să participe și deputați din țara învecinată, România, ceea ce, după

⁵ Biblioteca Centrală Universitară Cluj, corespondențe, Aurel Mureșanu, ms. 4120, f. 12.

⁶ *Gazeta Transilvaniei*, LVI (1893), nr. 133 din 18/30 iunie; *supra*, p. 266 și n. 5.

⁷ *Idem*, nr. 148 din 8/20 iulie.

⁸ *Tribuna*, X (1893), nr. 136 din 2 iulie.

⁹ *Foaia Poporului*, I (1893), nr. 28 din 23 iulie, cf. *Gazeta Transilvaniei*, LVI, 1893, nr. 133 din 18/30 iunie.

¹⁰ Bibl. Acad. R. S. România, secția mss., Fond Gheorghe Gr. Cantacuzino, ms. 88675.

¹¹ *Idem*, ms. 88674.

¹² Z. Păclișanu, *op. cit.*, p. 349–350.

conceptele și considerațiunile mele de drept public, nu se pot îngădui nicidecît¹³. A doua zi, înainte de a trimite protestul său, Ioan Rațiu primește din partea primăriei adresa sub nr. 52/1893 prin care se îngăduie ținerea conferinței, condiționând-o însă și de astă dată de o serie de măsuri pe care trebuia să le ia comitetul: interzicerea participării la conferință a cetățenilor din afara statului austro-ungar, împiedecarea demonstrațiilor în oraș etc. La acestea răspunde, în 7 iulie, Ioan Rațiu, respingând toate condițiile impuse de primărie ca nelegale și nejustificate¹⁴.

În aceeași zi, comitetul de 25, aprobat în conferința din 21—22 ianuarie 1892, enunță o nouă convocare a conferinței, prin următoarea înștiințare: „După ce conferința extraordinară, convocată pentru 9 iulie a.c., a trebuit să fie amân timeră din cauza intervenției arbitrare a autorităților administrative, ale căror ordine ilegale sînt cunoscute din ziare, convocăm acuma din nou pe toți domnii delegați ai alegătorilor români la o conferință extraordinară care se va ține irevocabil în Sibiu la 23 iulie a.c. și în zilele următoare”¹⁵.

Atitudinea autorităților din Sibiu față de conferință, a făcut să crească interesul pentru aceasta. Cu cîteva zile înainte de deschiderea ei, spre Sibiu se îndreaptă numeroși participanți din Transilvania și din România. Înseși ziarele străine observă interesul mare pentru conferință. „Sînt încă patru zile întregi pînă la adunarea de duminică a românilor — scria *Pesti Napló* — și cu toate acestea orașul este invadat din toate părțile țării. Hotele și case particulare sînt pline de străini care au venit pentru conferința de duminică și pentru conciliabilele prealabile. Atîția preoți și învățători români poate că niciodată n-au fost în Sibiu, iar trenurile ce sosesc aduc într-una noi și noi grămezi de oameni. Femei de asemenea sosesc în număr foarte mare”¹⁶.

Pentru a face față acestei aglomerări, la Sibiu s-a organizat un comitet de primire compus din 25 membri, în majoritate studenți. Aceștia aveau sarcina de a caza pe cei sosiți, de a menține ordinea, de a organiza festivitățile. La conferință au sosit, pe lîngă cei 216 delegați aleși, peste 3.000 de persoane¹⁷. Presa vremii evidențiază prezența la conferință a unui număr mare de țărani, deși perioada de vîrf a muncilor agricole nu constituie un timp potrivit. Mai ales moșii din Abrud, Bucium, Cîmpeni au venit în număr mare, ceea ce a impresionat în mod deosebit. Țăranii din jurul Sibiului au sosit la conferință în grupuri mari, cu steaguri. Unele ziare apreciază numărul participanților la 6—8.000 de persoane¹⁸.

La conferință au fost prezenți în număr mare oaspeți din România. Pe lîngă reprezentanții universităților din București, Iași, ai Ligii Culturale, ai presei, au luat parte și personalități politice ca: Gheorghe Cantacuzino, Ion Grădișteanu etc.¹⁹ Prin prezența lor la conferință, mișcarea memorandistă era o acțiune nu numai a românilor din Austro-Ungaria, ci și a celor din România. Faptul acesta a neliniștit mult guvernul austro-ungar care a urmărit cu atenție deosebită orice pas făcut de cei veniți de peste munți. Telegramele din 3, 21, 22 iulie, trimise de guvernul primăriei din Sibiu, conțineau dispoziții speciale privind urmărirea activității „străinilor”, interzicerea participării lor la lucrările conferinței, cenzurarea telegramelor venite din străinătate, reținînd la poștă pe cele „nepatriotice”²⁰.

În urma acestor pregătiri intense, conferința se deschide la 23 iulie, ora 10.15, în sala Gesellschaftshaus. Cuvîntul de deschidere l-a rostit Ioan Rațiu. În prima parte prezintă succint istoria Transilvaniei după anul 1848, subliniind eforturile depuse pentru recunoașterea drepturilor politice ale poporului român din Transilvania, mai ales după instaurarea dualismului austro-maghiar. „Poporul român — arăta I. Rațiu — în decurs de 28 de ani n-a încetat de a-și reclama drepturile

¹³ *Gazeta Transilvaniei*, LVI (1893), nr. 138, 24 iunie/6 iulie.

¹⁴ *Tribuna*, X (1893), nr. 141 din 9 iulie.

¹⁵ *Gazeta Transilvaniei*, LVI (1893), nr. 144 din 3/15 iulie.

¹⁶ În *Tribuna*, X (1893), nr. 151 din 22 iulie.

¹⁷ Rubin Patitia, *op. cit.*, p. 285.

¹⁸ *Tribuna*, X (1893), nr. 154 din 26 iulie.

¹⁹ Ion Georgescu, *op. cit.*, p. 158, cf. *Tribuna*, X (1893), nr. 154 din 26 iulie.

²⁰ Z. Picișanu, *op. cit.*, p. 350.

ce i se cuvin și cu deosebire autonomia Transilvaniei²¹. Se oprește apoi asupra activității desfășurate de comitetul ales în 21—22 ianuarie 1892, sfătuiind conferința să se consulte și să chibzuiască pentru a găsi cele mai potrivite mijloace prin care să se poată dezvolta o activitate și mai intensă, în așa fel încît să se ajungă la aspirațiile urmărite, „căci — încheie vorbitorul —, ca cetățeni liberi și egali îndreptățiți și mai presus de toate ca români și numai ca români, voim să trăim și să murim“. După cuvîntul introductiv, I. Rațiu declară conferința deschisă și dă cuvîntul lui D. Comșa, secretar prim al comitetului Central electoral, pentru a propune prezidiul. Ca președinte este ales Ioan Rațiu. După ce se alege și comisia de verificare a delegaților, D. Comșa, în numele comitetului celor 25, dă citire raportului asupra activității desfășurate de comitet de la ultima conferință²². Raportul motivează că numai chestiuni foarte importante pentru mișcarea națională a românilor au determinat convocarea conferinței „într-un timp cînd partea cea mai mare a populațiunii e cuprinsă de lucrările secerișului“. Trece apoi în revistă activitatea generală a partidului în timpul scurs de la ultima întrunire, tratînd pe larg evenimentele legate de prezentarea memorandumului la Viena și urmările acestuia. Încheie arătînd că membrii comitetului, ca reprezentanți ai poporului român, își iau întreaga răspundere a faptelor săvîrșite.

O comisie formată din 40 de persoane trebuia să redacteze o rezoluție de apreciere a activității comitetului și de trasare a directivelor pentru perioada următoare. În mod special comisia trebuia să se pronunțe asupra acțiunii memorandiste. La alegerea acestei comisii s-a pus problema componenței ei. Unii, printre care Ioan Rusu-Șirianu, au propus ca în comisie să intre toți membrii Comitetului Central. Alții, grupați în jurul lui Hossu Longin, s-au opus, optînd pentru o comisie în care să nu intre conducerea partidului. Discuțiile au încetat prin intervenția lui Ioan Rațiu, care și-a însușit părerea ca membrii Comitetului Central să aibă doar vot consultativ pe lingă comisia aleasă. Acestea au fost singurele discuții contradictorii în tot timpul celor două zile. Faptul că membrii Comitetului Central nu au fost aleși în comisia de 40 a conferit rezoluției un mai mare grad de obiectivitate și principialitate. De data aceasta hotărîrile aparțineau tuturor delegaților ce reprezentau pe toți românii din Transilvania. Comisia a funcționat în 23 iulie d.m. și în 24 iulie a.m. În după masa zilei de 24 iulie s-a întrunit din nou conferința plenară care a ascultat raportul comisiei de 40 și s-a pronunțat asupra rezoluției alcătuite.

Rezoluția propusă de comisie cuprindea 6 puncte și se referea la principalele aspecte ale luptei naționale din perioada respectivă și următoare²³. Fără să i se aducă vreo completare sau amendament, ea a fost acceptată de delegați în unanimitate. Analiza rezoluției ne oferă posibilitatea de a dezvălui semnificația deosebită a conferinței. În primul punct conferința declară nu numai că acceptă activitatea depusă de Comitetul Central, dar accentuează că se identifică cu acțiunile acestuia, considerînd memorandumul ca emanație a întregului partid, a întregului popor român. Mulțumind Comitetului Central pentru activitatea depusă, conferința protestează energic împotriva urmăririi judiciare întreprinse în contra acestuia de autorități. În punctul 4, delegații reafirmă menținerea și pe mai departe, în întregime, a programului național stabilit și acceptat în conferințele anterioare, încredințînd Comitetului sarcina de a lupta pentru realizarea lui. Ultimul punct exprimă acordul conferinței cu acțiunile întreprinse de membrii Comitetului Central în vederea unirii forțelor cu naționalitățile asuprite din imperiul austro-ungar, în lupta pentru eliberarea națională și îi autorizează să continue „pertractările în această direcție“.

Conferința se încheie în seara zilei de 24 iulie, prin cuvîntul de închidere rostit de Ioan Rațiu. În semn de prețuire pentru persoana președintelui, delegații și oaspeții prezenți în Sibiu defilează prin fața casei acestuia. Entuziasmul era

²¹ *Tribuna*, X (1893), nr. 153 din 25 iulie.

²² *Ibidem*.

²³ T. V. Păcățian, *Cartea de aur*, VII, p. 570—571; cf. *Foiaia Poporului*, I (1893), nr. 29 din 30 iulie.

deosebit. Conferința reușise pe deplin. „Nici una dintre numeroasele întruniri politice de la 1848 încoace ale românilor — scria *Tribuna* — nu se poate măsura cu aceasta din urmă nici în privința măreției, nici în privința entuziasmului”²⁴.

Rezoluția adoptată, lucrările conferinței au avut un ecou larg în opinia publică internă și externă. Presa vremii acordă pagini numeroase conferinței și urmărilor ei. Numeroase personalități politice se opresc asupra celor întâmplate la Sibiu, încercând să întrevadă semnificațiile întrunirii românilor. Deputatul maghiar Szederkényi Nándor, referindu-se la conferință, în discursul rostit la 10 octombrie 1893 în Adunarea Deputaților, spunea: „Am îndrăzneala să prevestesc că urmările acestei conferințe vor juca, în istoria Ungariei, un rol însemnat încă mult timp. Așa a fost adunarea populară de la Blaj”²⁵.

Trei probleme au revenit mai frecvent în atenția contemporanilor, datorită semnificației și importanței lor: solidaritatea deplină exprimată de delegați în legătură cu memorandumul, prezența masivă la conferință a persoanelor din România, hotărîrea transilvănenilor de a conlucra cu toate naționalitățile asuprite.

Solidaritatea exprimată de toți delegații avea o deosebită importanță în evoluția evenimentelor, în condițiile urmăririi Comitetului Central al partidului de către justiție. În fața hotărîrilor clare, ferme, unanime ale conferinței, încercarea guvernului de a considera pe cei 25 de semnatari ai memorandumului simpli „agitatori” apărea arbitrară și forțată. Conferința i-a socotit pe cei 25 drept mandatarii ai unei populații ce depășea 3.000.000 de locuitori. Bazați tocmai pe hotărîrile conferinței, în procesul deschis la 9 mai 1894 acuzații au susținut că la Cluj nu erau judecați ei, ci întregul partid și, în consecință, întreaga națiune română. „Partidul întreg — spunea Vasile Lucaciu în timpul procesului — a acceptat memorandumul astfel precum este redactat, în unanimitatea sa partidul întreg a hotărît imprimarea, înaintarea și răspîndirea lui, așa cum e redactat. La toate acestea noi avem dovezi și dovezile noastre în privința acestora se cuprind în procesul verbal al adunării din 1893, conform căruia partidul nu numai acceptă unanim toate acestea, ci el se identifică cu ele întru totul”²⁶. Participarea în mare număr, hotărîrile luate de conferință au convins în același timp opinia publică europeană că mișcarea națională din Transilvania are cauze adînci, care necesită o atitudine din partea guvernului. Faptul acesta este notat în zilele imediat următoare de presa străină. „Allgemeine Zeitung” ce apărea la München remarcă: autoritățile „caută să micșoreze însemnătatea conferinței românilor în tot chipul și s-o prezintă ca opera unor capete înfierbîntate. Dar este neîndoios, că îndărătul concluziilor acestei conferințe stă întregul popor român. E foarte îngrijorător cînd un popor de peste 3 milioane își arată nemulțumirea sa cu starea lucrurilor într-un mod atît de neîndoios”²⁷. Amploarea luată de lupta românilor era reliefață și de ziarele germane din Transilvania. „Fără îndoială — se scria în „Siebenbürgisch Deutsches Tageblatt” — că atît tratarea curajoasă a chestiunii românilor în presa străină cît și ținuta demnă a conducătorilor români a surprins pe politicieni... Pînă aici ei desconsiderau importanța acestei mișcări și voiau s-o rezolve cu fraze banale; acum însă au venit la convingerea că stau în față cu o chestiune internă foarte serioasă și periculoasă, a cărei rezolvare reclamă cunoștință de cauză și tact”²⁸. Exemplele se pot îmbogăți cu extrase din numeroase cotidiane de mare prestigiu, cum ar fi „Times”, „Journal des Débats”, „L'Indépendance Belge” etc. Spațiul acordat de presa europeană conferinței, mișcării românești evidențiază nu numai amploarea acesteia, dar și rolul care i se atribuia pentru viitorul monarhiei austro-ungare.

Conferința s-a impus însă opiniei europene mai ales prin participarea numeroasă a românilor de peste Carpați, prin ecoul și sprijinul larg acordat de aceștia luptei transilvănenilor, conferinței. Cu prilejul conferinței s-a reliefa și mai clar identitatea intereselor românilor de pe cele două versante ale Carpaților, dorința Transilvaniei de a se uni cu România. Această tendință evidentă este

²⁴ *Tribuna*, X (1893), nr. 154 din 26 iulie.

²⁵ Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi Napló, XIII, p. 159.

²⁶ A. Iuga, *Vasile Lucaciu, Acte, documente, procese*, Baia Mare, 1940, p. 305.

²⁷ În *Gazeta Transilvaniei*, LVI (1893), nr. 171 din 5/17 august.

²⁸ *Idem*, nr. 163 din 27 iulie/8 august.

subliniată cu deosebire de presa maghiară și germană. Analizînd compoziția partidului național român, Jancsó Benedek observa „că atît în tabăra mocioneștilor cît și a tribunisților sînt mai multe curente. Și dincolo și dincoace sînt daco-români”²⁹. Luînd în discuție problema autonomiei Transilvaniei, înscrisă din nou și în rezoluția conferinței, L. Ováry spunea: „Agitatorii români nu țintesc la altceva, ei n-au altă țintă decît a anexa Ardealul la România și a face astfel Dacia”³⁰.

Transilvănenii, cu toată opreliștea impusă de autoritățile statale, au lăsat să respire această dorință nu în hotărîrile luate, ci în lucruri aparent fără importanță. Astfel, ei au împodobit sala cu trei steaguri colorate în roșu, galben și albastru. La intervenția reprezentantului guvernamental, ce asista la conferință, steagul albastru a fost arborat numai la intrarea în sală. Incidentul acesta a dat prilej lui Gheorghe Cantacuzino de a propune ca steagul albastru să fie predat tinerimii din România, care „să plece cu acest steag, din oraș în oraș, din sat în sat, din cătun în cătun, pînă cînd toată suflarea românească îi va subscrie, iar pînă atunci să aștepte frații de aici cu cele două culori momentul unirii și completării stindardului național”³¹. Propunerea a fost acceptată și în 30 iulie 1893 are loc la Predeal o întrunire a reprezentanților tinerimii universitare din Austro-Ungaria, București și Iași, cu scopul de a face un schimb cu drapelele care au împodobit sala „Gesellschaftshaus”. Cu această ocazie, în prezența președintelui Ligii Culturale, V. A. Urechia, tinerimea depune jurămint de a lupta pentru împlinirea idealului național, desăvîrșirea statului național român. În cuvîntul său, transilvăneanul Lazăr Popovici spunea: „Dintr-un stindard trei bucăți am ales, credem însă că nu e departe timpul cînd iarăși le vom reuni”³².

Venirea reprezentanților din România însemna pe de altă parte că acțiunea memorandistă era aprobată și sprijinită pe deplin nu numai din partea românilor transilvăneni, dar și a celor de peste munți. „Tribuna” considera înfrățirea dintre românii prezenți la conferință drept momentul istoric al acesteia. Românii s-au adunat „pentru a accentua solidaritatea tuturor românilor, dorința neînvinsă de a lucra întru întărirea neamului românesc...”³³. Atitudinea opiniei publice din România față de mișcarea transilvănenilor, intensificarea luptei acestora s-a impus ca o problemă de importanță europeană.

În condițiile accentuării luptei transilvănenilor, opinia publică din România era tot mai defavorabilă Puterilor Centrale. În fața acestei opinii, guvernul român aderent la Tripla Alianță se găsea într-o situație delicată. În anii 1893—1894 ministrul de externe Alexandru Lahovary interveni pe lîngă guvernul imperial german, cerînd să facă atent guvernul austro-ungar asupra consecințelor deosebit de grave pe care le are asuprirea națională a românilor asupra menținerii României alături de Tripla Alianță. Ministrul României arăta că dacă în timp de pace guvernul poate să nu țină seamă de opinia publică, în timpuri tulburi va fi greu de a orienta țara contrar spiritului său³⁴.

Alianța României la Puterile Centrale în această perioadă cînd se profila formarea celui alt bloc nu era de neglijat, ba chiar avea o foarte mare importanță. E explicabil deci interesul mare acordat de presa germană conferinței și mișcării românilor. O parte a presei, sesizînd acest rol al României, ia o atitudine critică față de guvernul austro-ungar. „Poziția României față cu Tripla Alianță este de cea mai mare însemnătate — se spunea în „Allgemeine Zeitung” — Tripla Alianță are un interes puternic de a înstrăina România de Rusia”³⁵.

Ziarele belgiene semnalează și ele urmările grave ale mișcării românilor pentru imperiul austro-ungar, arătînd că „statul ungar ar merge pe o cărare funestă dacă ar persista să refuze orice satisfacție unei populații, care prin numărul și activitatea ei, reprezintă unul din elementele cele mai viguroase ale regatului

²⁹ *Idem*, nr. 158 din 20 iulie/1 august.

³⁰ *Idem*, nr. 163 din 27 iulie /8 august.

³¹ *Tribuna*, X (1893), nr. 154, din 26 iulie.

³² Bibl. Acad. R. S. România, Arh. V. A. Urechia, XVIII, Imprimare I.

³³ *Tribuna*, X (1893), nr. 156 din 29 iulie.

³⁴ Bibl. Acad. R. S. România, Arh. D. A. Sturdza, XI, Varia 23.

³⁵ În *Gazeta Transilvaniei*, LVI (1893), nr. 164 din 28 iulie/9 august.

ungar³⁶. Însuși Jancsó Benedek evidențiază că alianța României la puterile centrale nu înseamnă nimic, deoarece se „știe — spunea el — că Carol de Hohenzollern numai pînă atunci poate sta pe tronul României pînă cînd Tripla Alianță e victorioasă³⁷.

O altă problemă care a avut o respirație foarte largă în presa europeană și mai ales a naționalităților asuprite, a fost participarea la lucrările ei a reprezentanților slavilor asupriți, precum și punctul 6 din rezoluție, care prevedea necesitatea unității de acțiune a naționalităților oprimate. Formarea frontului comun al tuturor asupriților împotriva opresorilor era de cea mai mare importanță pentru reușita luptei de eliberare națională. Acest front comun reprezenta un pericol real pentru statul austro-ungar. Presa maghiară considera participarea slavilor la conferință al doilea fapt grav. „Românii, slovicii panslaviști și opoziția croată — scria „Budapesti Hirlap” — s-au pronunțat la Sibiu pentru alianță. Scopul comun al acestora este descompunerea Ungariei și pentru ajungerea acestui scop vor lucra în același mod și cu aceleași mijloace³⁸.

Inițiativa românilor a fost primită cu vie satisfacție din partea naționalităților asuprite. Telegramele trimise conferinței, spațiul larg acordat acesteia de presa slovacă, croată, sîrbă sînt o dovadă a simpatiei lor față de lupta românilor, a dorinței de a da curs inițiativei transilvănenilor³⁹. Rezultatele nu s-au lăsat așteptate. Nu vor trece decît doi ani și în vara anului 1895 se va organiza la Budapesta congresul naționalităților, care va juca un rol deosebit în evoluția ulterioară a evenimentelor din monarhia austro-ungară.

Conferința națională extraordinară, hotărîrile luate, unanimitatea exprimată de delegații circumscriptiilor electorale, interesul manifestat de opinia europeană au avut darul de a neliniști autoritățile. El și-a dat seama că aceste hotărîri vor avea repercusiuni adînci în conștiința maselor românești, care nu vor privi cu pasivitate judecarea reprezentanților lor. De aceea, în perioada imediat următoare autoritățile vor încerca, prin diferite mijloace de corupție și intimidare, să izoleze pe cei urmăriți, să determine scăderea intensității luptei naționale a românilor. Autoritățile au încercat, la început, să corupă preoțimea ortodoxă, foarte influentă printre țărani, s-o desolidarizeze de mișcarea memorandistă. În acest scop se trimite o notă confidențială prin care se cerea prefecților să alcătuiască liste cu toți preoții români și sumele necesare pentru a-i putea corupe. Alitudinea preoților a fost atît de ostilă acestei încercări, încît guvernul este nevoit să revină asupra ei la sfîrșitul anului⁴⁰. Pe aceeași linie, în iarna anului 1893—94, s-a propus lui Ioan Rațiu și Iuliu Coroianu să renunțe la partidul național în schimbul sistării procesului⁴¹. Cei doi au refuzat însă categoric asemenea propuneri.

În fața acestor eșecuri, s-a trecut la măsuri represive. În ultimă instanță, după o perioadă de stagnare a urmăririi judiciare datorate conferinței, guvernul a hotărît continuarea acesteia și împrorocarea semnatarilor memorandumului.

Din cele expuse rezultă importanța conferinței în evoluția mișcării naționale a românilor din Transilvania. Ea a afirmat și a dovedit încă o dată sprijinul larg de care se bucură partidul național român în activitatea sa. Rezoluția adoptată a ajutat pe memorandiștii împrorocuați în apărarea lor în fața instanțelor judiciare. În privința țelului final urmărit de românii transilvăneni, desăvîrșirea unității statale, conferința a fost un prilej binevenit pentru a se accentua din nou unitatea de interese existentă între românii de pe cele două versante ale Carpaților. Ea a contribuit, prin hotărîrile luate în prezența delegaților naționalităților, la

³⁶ *Idem*, nr. 161 din 24 iulie/5 august.

³⁷ *Idem*, nr. 158 din 20 iulie/1 august.

³⁸ *Idem*, nr. 158 din 20 iulie/1 august.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ Z. Pclisanu, *op. cit.*, p. 353—358.

⁴¹ R. Patitia, *op. cit.*, p. 285.

realizarea frontului comun de luptă al popoarelor asuprite din monarhia austro-ungară. Pentru toate acestea conferința extraordinară a partidului național român din Transilvania se înscrie în seria evenimentelor deosebit de importante care au contribuit la intensificarea luptei naționale a românilor.

VASILE VESA

DIE AUSSERORDENTLICHE KONFERENZ DER NATIONAL-RUMÄNISCHEN PARTEI SIEBENBÜRGENS (23.—24. JULI 1893)

(Zusammenfassung)

Die ausserordentliche Konferenz der National-Rumänischen Partei (Partidul Național Român) aus Siebenbürgen, welche am 23.—24. Juli 1893 stattfand, nimmt einen besonderen Platz im Rahmen der Memorandumbewegung ein. Sie wurde einberufen, um die vollkommene Zustimmung des rumänischen Volkes mit der Tätigkeit des Zentralkomitees der N.R.P. im allgemeinen und mit der Memorandumbewegung im besonderen zu beweisen. Ihr Erfolg war vollständig. Die zahlreiche Teilnahme an der Konferenz, nicht nur der Delegierten, sondern auch der Bevölkerung, die einstimmige Billigung der Arbeiten der Konferenz und ihrer Beschlüsse zeigten die vollkommene Übereinstimmung zwischen der Tätigkeit des Zentralkomitees und den Rumänen Siebenbürgens. Deswegen bildete bei dem Prozess gegen die 25 Unterzeichner des Memorandums, die Resolution der Konferenz eine Stütze für die Angeklagten und die Verteidigung, um zu zeigen, dass die Memorandistenbewegung nicht das Werk einiger, den Massen entfremdeter Auf-rührer, sondern eine Bewegung aller Rumänen war.

Die Bedeutung der Konferenz reichte aber noch weiter und war umfassender. Die zahlreichen Teilnehmer von jenseits der Karpaten und die Propaganda in Rumänien unterstrich die rückhaltslose Unterstützung, deren sich die Bewegung der Siebenbürger im rumänischen Königreich erfreute. Die Konferenz hatte einen starken Widerhall in der europäischen Presse, und in jener der unterdrückten Völkerschaften. Sie zeigte die Stärke der rumänischen Bewegung in Siebenbürgen, ihre Wirkung auf die allgemeine Lage der österreichisch-ungarischen Monarchie, die durch die Anwesenheit der Vertreter der unterdrückten Völkerschaften bei der Konferenz noch hervorgehoben wurde. Der sechste Punkt der Resolution, welcher die Notwendigkeit gemeinsamer Aktionen aller unterworfenen Völkerschaften vorsah, hatte einen bedeutenden Einfluss auf den weiteren Verlauf der Ereignisse.

Die Konferenz, die Bewegung und ihr Widerhall beunruhigten die Budapester Behörden. Nachdem die Regierung, ohne Erfolg versucht hatte, die Abhaltung der Konferenz zu verbieten, suchte sie ihren Verlauf zu stören, was ebenso wenig gelang. Der Erfolg der Konferenz und ihre Beschlüsse verliehen ihr eine besondere Bedeutung und trugen dazu bei, den Kampf der Siebenbürger Rumänen für nationale und soziale Befreiung zu verstärken.

CONTRIBUȚIA SOCIALIȘTILOR ROMÂNI LA ÎNFĂPTUIREA UNIRII TRANSILVANIEI CU ROMANIA

O investigație în fenomenul istoric atât de important cum a fost actul Unirii ne conduce la constatarea evidentă că el a avut loc în condițiile afirmării din ce în ce mai pregnante a rolului proletariatului, forța cea mai înaintată a societății, purtătoarea consecvență a idealurilor de progres, de eliberare socială și națională a poporului român. „Prin natura sa de clasă — arată tovarășul N. Ceaușescu —, prin locul său în producția materială, proletariatul devine exponentul aspirațiilor întregului popor muncitor, interesele sale corespunzând pe deplin cu interesele tuturor oamenilor muncii, cu cerințele obiective ale dezvoltării societății”¹. Evident că această caracteristică își va pune și mai mult amprenta asupra evenimentelor istorice din deceniul al doilea al secolului nostru.

Mișcarea muncitorească din Transilvania și de pe întreg cuprinsul țării noastre se afirma cu putere către sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. Crearea, începând din anul 1890, în Transilvania a organizațiilor locale ale Partidului Social-Democrat, iar în 1893 a Partidului Social-Democrat al Muncitorilor din România, intensificarea relațiilor dintre socialiștii din România și cei transilvăneni, răspîndirea largă a marxismului în mișcarea muncitorească, lupta unită a proletariatului de diferite naționalități „au constituit factori care au favorizat dezvoltarea mișcării muncitorești, crearea unității naționale a poporului român”².

Contradicțiile interne sociale și naționale ale imperiului austro-ungar, șubrezenia sa lăuntrică s-au manifestat cu atîta putere, încît în perioada primului război mondial ele acționau și pregăteau prăbușirea lui inevitabilă, fapt realizat de masele populare de diferite naționalități în 1918. Fără îndoială, insuccesele și catastrofele militare ale armatelor austro-ungare pe diferite fronturi de luptă au accelerat descompunerea și dezagregarea acestui colos social construit pe baza asupririi sociale și naționale a popoarelor.

Necesitatea istorică obiectivă a eliberării popoarelor, scuturarea jugului asupririi naționale și formarea de state naționale independente și suverane erau pe primul plan al preocupărilor, luptelor și aspirațiilor seculare ale maselor din imperiul austro-ungar. Aceste mișcări au devenit atât de ascuțite în ajunul primului război mondial, încît nu întîmplător V. I. Lenin s-a ocupat de problema națională și de latura ei principală — constituirea statului național — tocmai în perioada aceasta, elaborînd lucrări ca „Note critice în problema națională”, „Despre dreptul națiunilor la autodeterminare”, „Despre problema națională și național-colonială” etc., atît de valoroase în definirea liniei strategice a partidelor muncitorești. În una din lucrările amintite, V. I. Lenin arăta că, „Întrucît burghezia națiunii asuprite luptă contra celei asupritoare, sîntem totdeauna, sîntem în orice caz, și mai hotărît decît oricine, pentru, căci noi sîntem cei mai curajoși și cei mai consecvenți dușmani ai asupririi... dacă nu vom lansa lozincă dreptului la despărțire de stat și nu vom face agitație în favoarea acestei lozinci, vom face nu numai jocul

¹Nicolae Ceaușescu, *Partidul Comunist Român — continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste din România*, București, 1966, p. 13.

²Idem, p. 17.

burgheziei, dar și al feudalilor și al absolutismului națiunii asupritoare³. Desfășurarea evenimentelor istorice, asupra cărora masele populare și-au pus definitiv amprenta, a determinat în anii de sfârșit ai războiului, pe ruinele imperiului, apariția unor state noi, cum a fost Cehoslovacia sau desăvârșirea unității naționale în Iugoslavia și România.

Intensificarea mișcărilor revoluționare interne, înfrângerea armatelor puterilor centrale pe front au dus în cele din urmă la prăbușirea monarhiei austro-ungare în octombrie 1918.

O mică parte a burgheziei și moșierimii române a fost împotriva luptei generale a maselor populare din Transilvania, pentru eliberarea lor națională și mai ales socială. Spre deosebire de atitudinea reacționară, înapoiată a unei părți neînsemnate a burgheziei și a moșierimii, o altă parte, cu vederi democratice, formînd majoritatea, milita deschis pentru despărțirea Transilvaniei de Austro-Ungaria și unirea ei cu România.

Radicalizarea unei însemnate părți din rîndurile burgheziei române din Transilvania și încadrarea ei în planul general al mișcării maselor spre eliberarea lor națională și socială este rezultatul luptelor întregului popor român, intensificate mult în lunile octombrie și noiembrie 1918. Ele au zguduit de fapt și au zdrobit în cele din urmă din temelii edificiul șubred al aparatului de stat austro-ungar.

O caracteristică a luptelor revoluționare din Transilvania în perioada respectivă constă în aceea că ele sînt pătrunse tot mai mult de formele și metodele de acțiune proletare, cum ar fi grevele generale, mitingurile, adunările de protest, manifestațiile de stradă, care vor imprima fără îndoială procesului revoluționar profunzime și o înaltă combativitate.

Muncitorimea din Arad a organizat la 10 octombrie 1918 o mare demonstrație, la care au luat parte peste 2.000 de muncitori, dintre care 600 muncitoare textile care rămăseseră fără lucru. Îndreptîndu-se spre primărie, muncitorii au scandat lozinci cu un pronunțat caracter de revendicări politice: „Jos războiul, trăiască pacea!“, „Vrem pîine și pace!“. „Drepturi pentru popor!“, „Vrem un stat democratic pentru popor!“⁴.

Acțiuni asemănătoare, îndreptate împotriva autorităților de stat austro-ungare, au avut loc în zilele de 6 și 20 octombrie 1918 la Timișoara, unde muncitorii au organizat puternice demonstrații. Cu ocazia mitingurilor și demonstrațiilor care s-au ținut lanț în întreaga perioadă a lunii octombrie 1918 în orașele Timișoara, Arad, Lugoj, Hunedoara, vorbitorii români, maghiari și germani cereau instaurarea unui guvern democratic și încheierea imediată a păcii. Aceeași poziție, îndreptată mai ales împotriva vechilor autorități austro-ungare, au avut-o mișcările desfășurate în regiunile miniere din Munții Apuseni (Brad, Zlatna, Cozlea ș.a.) și din Valea Jiului (Petroșani, Lupeni, Lonea)⁵. Lupta muncitorilor și țăranilor pentru înlăturarea autorităților burghezo-moșierești, instrumente ale asupririi sociale și naționale, s-a generalizat în preajma Unirii pe întreg cuprinsul Transilvaniei, ridicînd la o viață politică independentă toate clasele, păturile și straturile sociale. Grevele muncitorilor din Cluj, Oradea, Reșița și Brașov, mișcările țăranesti din Banat, Sălaj, Satu-Mare, Alba de Jos, Cluj și din alte regiuni ale Transilvaniei au măturat în lupta lor vechile autorități de stat, pregătind premisele materiale ale actului Unirii.

În lunile octombrie—noiembrie 1918 s-a desfășurat un puternic și rapid aflux al muncitorilor spre sindicate, „în fiecare oraș se înălțau sindicate... în care muncitorii veneau în mase“⁶, exprimînd prin aceasta tendința spre organizare a clasei muncitoare.

Organul de presă „Adevărul“ menționează că „peste 20.000 de băieși români sînt organizați în sindicate“⁷. Tendința spre organizare a maselor populare, afirmarea lor independentă pentru realizarea unirii și prin aceasta scuturarea jugului asupririi naționale s-a materializat, printre altele, prin crearea consiliilor muncito-

³ V. I. Lenin, *Despre problema națională și național-colonială*, București, 1958, p. 201.

⁴ *Arad és vidéke* din 10 oct. 1918, p. 3.

⁵ *Din istoria Transilvaniei*, vol. 2, ed. II, București, 1963, p. 419.

⁶ V. Liveanu, 1918, *din istoria luptelor revoluționare din România*, București, 1960, p. 487.

⁷ *Adevărul*, nr. 12—13 din 26 ian. 1918.

rești, a comitetelor țărănești, a organizațiilor profesionale muncitorești, a consiliilor naționale pe întreg cuprinsul Transilvaniei. Se adevărea și se traducea în fapt unul din principiile fundamentale ale materialismului istoric: că masele populare sînt făuritorii istoriei, concretizîndu-se în aceste împrejurări în înfăptuirea unității statale a românilor, năzuința de veacuri a poporului nostru. Clasa muncitoare și masele țărănimii de pe ambele versante ale Carpaților au constituit forțele motrice sociale în procesul realizării marelui deziderat național ce avea să se înfăptuiască la 1 decembrie 1918.

La Reșița, în perioada respectivă, muncitorii au înlăturat vechile autorități, iar conducerea administrației locale este preluată de sfatul muncitoresc⁸. Întreaga populație din Lugoj, în frunte cu muncitorii, a luat parte la răsturnarea autorităților vechi locale și instaurarea consiliului popular, care avea menirea să lupte pentru încetarea războiului, libertate națională și ziua de lucru de 8 ore⁹. La Oradea muncitorii organizează de asemenea un sfat muncitoresc, iar consiliul național român de aici a organizat adunări populare pe întreg cuprinsul comitatului în vederea alegerii delegaților care să participe la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia. Spre exemplificare, dăm mai jos cîteva localități unde au avut loc adunări populare la care „a participat întreaga populație”, cum ar fi Beiuș, Vascău, Aleșd, Beliu, Ceica etc.¹⁰.

La începutul lunii noiembrie 1918 muncitorii din Cluj, Brașov, Sighișoara, Dej și din alte localități reușesc să paralizeze puterea autorităților imperiale și să-și formeze sfaturi muncitorești.

Acțiuni de mare amploare au desfășurat muncitorii mineri din bazinele Valea Jiului, Munții Apuseni și Baia Mare. La Petroșeni muncitorii mineri au desființat jandarmeria, au alcătuit un consiliu muncitoresc și cu ajutorul gărzilor înarmate au instituit controlul muncitoresc asupra întregii activități. Din raportul misiunii militare franceze, care a vizitat Valea Jiului în decembrie 1918, rezulta că autoritatea Direcției minelor „de fapt nu mai există”. Consiliul muncitoresc a luat o serie de măsuri de competența unei puteri locale. Astfel, a intervenit în problema repartizării cărbunelui, a introdus ziua de muncă de 8 ore, a mărit salariile și a numit un „comisar al aprovizionării”, care avea sarcina să supravegheze menținerea prețurilor și să împiedice specula¹¹. Evenimente de seamă și lupte de amploare au avut loc în Munții Apuseni, Bihor, Sălaj, Baia-Mare, unde muncitorii mineri au încetat lucrul, au organizat puternice manifestații pentru încetarea războiului, pentru pace, pentru republică. În unele locuri s-au produs ciocniri sîngeroase între muncitorii mineri și autoritățile maghiare și austriace¹². O contribuție însemnată în lupta pentru zdrobirea puterii de stat austro-maghiare au adus-o muncitorii feroviari din Transilvania care, prin organizarea de greve și demonstrații în principalele centre din această parte a țării (Brașov, Cluj, Dej, Satu-Mare)¹³, au făcut să dispară pentru totdeauna edificiul putred al statului austro-ungar.

Lupta maselor populare împotriva autorităților imperiului austro-maghiar era indisolubil legată de lupta pentru eliberarea națională și socială, căci „în sînul fiecărui popor fierbea cu putere ideea independenței sociale, fiecare își pretindea egala îndreptățire în toate drepturile sale”¹⁴.

Acțiunile desfășurate de clasa muncitoare în perioada care a precedat unirea de la Alba-Iulia atît în România, cît și în Transilvania au avut drept rezultat o radicalizare a Partidului Social-Democrat de pe cele două versante ale Carpaților, exprimînd în programele lor tot mai adecvat năzuințele și idealurile de luptă ale maselor populare. „Procesul profund și rapid de radicalizare prin care trece mișcarea muncitorească din țara noastră în acești ani este însoțit de clarificări politice și ideologice, de hotărîrea de a rupe cu reformismul Internaționalei a II-a”¹⁵.

⁸ V. Liveanu, *op. cit.*, p. 480.

⁹ *Drapelul* din 5 nov. 1918.

¹⁰ *Tribuna Bihorului* din 25 nov. 1918.

¹¹ V. Liveanu, *op. cit.*, p. 483.

¹² *Adevărul*, nr. 49 din 9 dec. 1918.

¹³ *Loc. cit.*

¹⁴ *Adevărul*, nr. 11 din 17/30 dec. 1917.

¹⁵ Nicolae Ceaușescu, *op. cit.*, p. 23.

Din această perspectivă se desprinde cu mai multă claritate rolul pe care l-a jucat secția română a P.S.D. din Ungaria în sistemul relațiilor social-politice în preajma unirii Transilvaniei cu România. Organul de presă „Adevărul” al secției române a C.C. al P.S.D.U. a constituit o importantă tribună de răspundere în mase a ideilor și năzuințelor spre unitate statală. În decembrie 1917 apare în acest organ de presă un articol al scriitorului ardelean Emil Isac, de o însemnătate deosebită, prin care social-democrații români critică poziția Partidului Național Român din Transilvania și Ungaria, chemându-l în același timp la luptă activă pentru realizarea intereselor superioare ale națiunii române¹⁶. „Evenimentele politice mondiale — scria Emil Isac — nu mai pot scuza tăcerea partidelor politice și ierte-mă iubiiții mei prieteni mai bătrâni din comitetul național, dacă îi fac atenți la o mare și ireparabilă greșală a conducerii: a intra în pasivitate chiar atunci când n-ar ajunge nici efortul întreg al intelectualității, al energiei, al curajului, ca să poți împlini datoriile ce le ai față de neam și omenire... nu este dorința numai a social-democrației române, ci a tuturor românilor de bine ca partidul național să intre în acțiune”¹⁷.

Din inițiativa fruntașilor social-democrați români ia ființă la 30 octombrie 1918, la Budapesta, Consiliul Național Român, compus din cîte 6 reprezentanți ai celor două partide: Partidul Național Român și Partidul Social-Democrat (C.C. Român).

În scurt timp a luat ființă în orașele, comunele și satele din Transilvania consilii naționale, care au desfășurat o vie activitate în perioada lunilor octombrie și noiembrie 1918, pentru pregătirea ideologică a maselor în vederea Unirii.

Luptînd consecvent pentru realizarea unirii Transilvaniei cu România, secția română a Partidului Social-Democrat și-a afirmat poziția sa hotărîtă, patriotică, pentru înfăptuirea desăvîrșirii unității statale. Organul de presă al Partidului Social-Democrat din Ardeal, în cursul anului 1918, a publicat numeroase articole privind lupta socialiștilor români împotriva asupririi naționale, pentru desăvîrșirea unității sale statale. „Era de datoria social-democrației să lupte pentru unire — se menționează în unul din documentele P.S.D. secția română — căci ea recunoaște în modul cel mai hotărît dreptul fiecărui neam de a se dezvolta nestîngherit în cadrul său național... dar am făcut-o aceasta și pentru ca mai tirziu, cu atît mai ușor să putem lupta pentru nimicirea oricărei stăpîniri de clasă și pentru înfăptuirea societății socialiste”¹⁸.

Analiza făcută în lumina socialismului științific de poetul și publicistul socialist român Emil Isac, asupra realizării unității de stat a poporului nostru subliniază cît se poate de pregnant necesitatea obiectivă a acestui proces în viața fiecărei națiuni. „Vrem unirea tuturor elementelor românești, căci numai astfel sîntem asigurați că putem trăi viața unui popor civilizat și numai astfel ne este posibil ca, în sfîrșit, toată energia noastră să nu fie jertfită în lupta de rezistență, ci ca energia aceasta să poată fi folosită pentru progresul cultural, social și economic.

Un alt militant de seamă al social-democraților români din Transilvania, Ilie Cristea, precizează rolul pe care l-a avut secția română a P.S.D. în pregătirea Adunării Naționale de la Alba Iulia. El scria în noiembrie 1918 că „noi (social-democrații, n.n.) avem îndreptățirea a crede că sîntem fanfara prin care respiră sufletul acestui neam și, irezistibil instinctul nostru ne îndeamnă să strigăm în lumea largă că neamul românesc... vrea unirea sa desăvîrșită într-un singur stat național românesc, unitar și independent”¹⁹.

Organizațiile politice social-democrate române din Transilvania, conștiente fiind de importanța și semnificația mișcării întregului popor pentru eliberarea lui socială și națională, au desfășurat o activitate susținută pentru prefaceri sociale și pentru înfăptuirea unității statale.

Realizarea principiului autodeterminării națiunilor în imperiul austro-ungar, a eliberării popoarelor asuprite și constituirea lor în state independente și suverane au determinat — cum era și firesc — ca secțiile naționale ale partidelor social-

¹⁶ Miron Constantinescu, *Date noi cu privire la unirea Transilvaniei cu România*, în *Viața Românească*, nr. 12/1966, p. 143.

¹⁷ *Idem*, p. 144 și *Adevărul* din 2 dec. 1917; *op. cit.*, p. 519.

¹⁸ *Adevărul*, nr. 48 din 2/15 dec. 1918.

¹⁹ *Glasul Ardealului*, nr. 4 din 14 nov. 1918.

democrate (cehă, slovacă, sîrbă, română etc.) să sprijine activ mișcarea de eliberare, să fie în primele rînduri pentru înfăptuirea dezideratelor naționale și sociale ale popoarelor lor. „Ar fi fost un păcat de neiertat din partea noastră (dacă social-democrația română din Transilvania n-ar fi susținut activ mișcarea de eliberare, n.n.), căci am fi atras astfel asupra mișcării socialiste întreaga urgie a poporului român, pătruns de idealul național, și ar fi făcut cu neputință pentru un timp îndelungat orice mișcare liberă de agitație și organizare”²⁰ a maselor de oameni ai muncii din România. Atît în programul P.S.D., secția română, cit și în coloanele organului său de presă „Adevărul” sînt reproduse în mai multe rînduri indicațiile prețioase ale lui C. D. Gherea privitor la necesitatea desăvîrșirii unității de stat a tuturor popoarelor, ca o condiție fundamentală a dezvoltării lor sociale și culturale. „O țară ca un organism social — scria C. D. Gherea în anul 1911 — trebuie să se dezvolte ca un organism întreg în marginile sale etnice. Împărțită în mai multe părți, cum e Polonia sau cum e în parte România, dezvoltarea sa devine anormală și nesănătoasă în cel mai înalt grad”²¹.

Secția română a Partidului Social-Democrat, reprezentînd partea cea mai conștientă a clasei muncitoare și țărănimii muncitoare din Transilvania, a exprimat în programul său poziția cea mai înaintată în ansamblul relațiilor politice create în preajma convocării Adunării Naționale de la Alba Iulia. O astfel de poziție hotărîtă de a înfăptui unitatea statală în cadrul unei Românie democratice o afirmă „Adevărul” din 27 noiembrie 1918: „Partidul Social-Democrat Român din Ungaria și Transilvania stă pe baza dreptului de liberă dispoziție a popoarelor...”²².

Cu ocazia întrunirilor convocate de organizațiile social-democrate în scopul alegerii delegațiilor pentru Alba Iulia au fost exprimate de către conducători, de către muncitorii de rînd, poziții înaintate, formulîndu-se cerințe și revendicări care depășeau prin conținutul lor programele tuturor organizațiilor politice din Transilvania în acea perioadă. La o mare întrunire a Partidului Social-Democrat Român, ținută la Timișoara în luna noiembrie 1918, muncitorul Iacob Crețulescu spunea în discursul său: „Ne vom uni cu România bine înțeles, dar trebuie să-i punem și ei condiții ca să treacă în nota timpului, să înlăture pe ciocoi, și... să formăm — țară mare, liberă și democratică. Nu ne mai trebuie boieri, nici simbolul care i-a ținut pe ei la putere [monarhia, n.n.]”²³.

Necesitatea înfăptuirii unor transformări democratice cerute de masele populare a fost limpede formulată de către militanții de seamă ai social-democrației din Transilvania, ocupînd prin aceasta o poziție înaintată în ansamblul relațiilor politice ale vremii. Astfel, Ilie Cristea, în preajma Adunării de la Alba Iulia, scria: „De altfel situația politică generală e de așa natură, încît democratizarea vieții politice și primenirea vieții sociale se impun așa zicînd cu forța. În mijlocul marilor prefaceri mondiale evoluția istorică nu va cruța nici dominația boierească din România”²⁴.

La Marea Adunare Națională de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918, printre cei 1.228 de delegați aleși în circumscripțiile electorale din toate județele Transilvaniei de către organizațiile politice, economice, culturale, religioase etc. au fost prezenți 150 de delegați ai social-democrației române, reprezentînd peste 60.000 de muncitori organizați²⁵. Alături de numeroși oameni politici, intelectuali cu vederi înaintate ca Vasile Goldiș, Emil Petrovici, dr. Petru Groza, Ion Vidu, Augustin Bena, se afla marea majoritate a C.C. al Partidului Social-Democrat Român în frunte cu Ioan Mihuțiu, Tiron Albani, Enea Grapini, Bazil Surdu, Iosif Receanu și mulți alții. De asemenea, și-au trimis delegați organizațiile sindicale și numeroase reuniuni de meseriași, plugari și muncitori de pe întregul cuprins al Transilvaniei. În afară de delegații aleși în marele sfat al națiunii române din Transilvania au venit din toate straturile și categoriile sociale, din nordul țării de la Sighetul

²⁰ *Adevărul*, nr. 2 din 13/26 ian. 1919.

²¹ C. Dobrogeanu-Gherea, *Studiu care însoțește cartea lui K. Kautsky Bazele social-democrației*, București, 1911 p. 264.

²² *Adevărul* din 27 nov. 1918. Vezi și A. Deac, *Mișcarea muncitorească și Unirea Țărilor Române*, în *AIIP*, nr. 1/1966, p. 106.

²³ Citat după A. Deac, *art. cit.*, p. 105.

²⁴ *Glasul Ardealului* nr. 22 din 24 nov. 1918

²⁵ *Loc. cit.*

Marmației pînă la Oravița la Dunăre, de la Carei și Satu-Mare pînă la Brașov, din Valea Jiului, Hunedoara și Munții Apuseni, în număr de peste 100 de mii, pentru a hotărî unirea Transilvaniei cu România.

Documentele vremii subliniază hotărîrea fermă a maselor populare române de a fi prezente la Alba Iulia pentru a decide asupra destinului țării: „Mînați de o putere nevăzută, au plecat mii și zeci de mii de oameni spre Alba Iulia”²⁶. Toate suferințele de veacuri, toate gîndurile și zvîcnirile spre lumină, luptele și jertfele unui popor întreg au constituit mobilul principal care a determinat ca o populație de peste 100 de mii (după unele date peste 130 de mii) să participe nemijlocit la marea sărbătoare națională de la 1 decembrie 1918 la Alba Iulia. Trenurile soseau unul după altul în gara de la Alba Iulia și toate erau ticsite de oameni care fluturau steagurile tricolore, iar din piepturile lor răsunau cîntecele Deșteaptă-te române, Pe-al nostru steag, Hora Unirii²⁷. Populația vechii cetăți din Alba Iulia mărturisise că nu știa în acea zi memorabilă pe cine să admire mai mult, „pe blăjenii plini de însuflețire, sau pe sibieni, sălișteni, brașoveni, lugojeni, arădeni, beiușeni, care se nizuiau să se prezinte în modul cel mai demn”²⁸. Sosirea moșilor îmbrăcați în minunatele lor haine mocănești cu striele albe, minerii care sfredelesc pămîntul scoțînd din adîncuri nemăsurate bogății, „au produs un puternic entuziasm asupra mulțimii adunate la Alba-Iulia”²⁹.

Șiruri întregi de muncitori, țărani, tîrgoveți de pe tot cuprinsul Transilvaniei se scurgeau fără încetare spre Alba Iulia spre a ajunge în dimineața zilei de 1 decembrie 1918. „În fruntea fiecărui grup erau drapele naționale tricolore... Printre ele erau și grupuri cu drapele roșii. Erau delegații muncitorilor din Valea Jiului, de la Reșița, Bocșa, Anina, de la Brad, Roșia și Zlatna, de la Dej, Turda și Uioara”³⁰.

Neclintitele legi ale istoriei, voința și lupta poporului român pentru eliberarea sa socială și națională, potențată cu fiecare generație, avea să se împlinească și să devină o realitate o dată cu ziua de 1 decembrie 1918. Este demn de menționat evocarea emoționantă făcută zilei de 1 decembrie 1918 de Ilie Cristea în articolul intitulat simbolic „Învierea”, moment așteptat și pregătit de un neam întreg. „A sosit plinirea vremii! Azi stea dulce și fermecătoare îți cunoaștem taina! Azi știm, de ce-ți era legată venirea! Azi, cei cărora le aduci solia, sint pregătiți pentru primirea ta. Darul tău se revarsă nu numai asupra noastră, ci cuprinde cu razele ei alinătoare de dureri pe toți cei ce-au suferit”³¹.

În ședința preliminară din 30 noiembrie, precum și în cadrul Marii Adunări Naționale de la 1 decembrie, reprezentanții social-democrați au exprimat, în propunerile și discursurile lor, năzuințele maselor populare pentru desăvîrșirea unității statale a României și făurirea unui regim democratic, care să satisfacă cerințele arzătoare ale muncitorilor și țăranilor. „Cînd aderăm la unire — spunea unul din conducătorii secției române a P.S.D. — nu o facem numai pentru că în interiorul nostru există simțul acesta, ci și din convingerea fermă și conștiința clară că, prin postulatele luate în rezoluția prezentată, sint cuprinse toate celelalte garanții pentru democratizarea României”³².

Ioan Mihuț, în numele Partidului Social-Democrat Român, declara în ședința din 17—30 noiembrie 1918 de la Alba Iulia a Consiliului Național Român că Unirea decretată în punctul I numai așa se poate primi, dacă punctele II—VIII vor fi susținute ca bază a dezvoltării social-economice a păturilor de jos. Așa cum desprindem din lucrarea „Revoluția din 1918 și unirea Ardealului cu România”, Ioan Mihuțiu „combate teza entuziaștilor să alergăm cu brațele deschise, să ne unim fără nici o condiție. D-sa precizează că „Acea țărănime vine aici, vine cu gîndul să ducă de aici pămînt și drepturi și pe baza aceasta vrea să se unească; asuprea pe care a îndurat-o îl îndeamnă să vină aici pentru ca să fie om liber; nu vrea

²⁶ *Alba Iulia*, organ al proclamării unității naționale, nr. 1 din 27 nov. 1918.

²⁷ *Loc. cit.*

²⁸ *Loc. cit.*

²⁹ *Loc. cit.*

³⁰ T. Albani, *Doudzeci de ani de la Unire*, vol. 1, Oradea, 1938, p. 228.

³¹ *Glasul Ardealului* nr. 19 din 20 nov./3 dec. 1918.

³² *Românul* nr. 21 din 21 nov./4 dec. 1918.

să fie ca cei de dincolo, unde l-au privit pe țaran ca pe un dobitoc... aceasta nu înseamnă că noi nu vrem unirea; vrem simplu să avem dată condiția, ca nici posibilitatea asupririi țaranului să nu mai fie³³. În spiritul acordului general, inclusiv al delegației Partidului Social-Democrat, și-a găsit formularea aliniatul 1 și 2 din articolul III privitor la relațiile dintre națiunea română și minoritățile conlocuitoare, hotărînd deplină libertate națională pentru toate popoarele (minoritățile, n.n.) conlocuitoare... egală îndreptățire și deplina libertate autonomă confesională pentru toate confesiunile din stat³⁴.

O altă cucerire a forțelor democratice a constituit-o lărgirea dreptului de vot pentru ambele sexe în mod proporțional, așa cum rezultă din articolul al III-lea, aliniatul 3: „Votul obștesc, direct, egal, secret, pe comune, în mod proporțional, pentru ambele sexe, în vîrstă de 21 ani, la reprezentarea în comune, județe ori parlament³⁵.

Documentul istoric adoptat de Adunarea Națională reflectă din plin influența pe care a exercitat-o mișcarea revoluționară burghezo-democratică, precum și lupta militanților partidului social-democrat român din Transilvania. Cu toate că cele 12 puncte din hotărîrea Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia nu s-au concretizat în viață decît într-o formă ciuntită, forțele reacționare fiind interesate să le golească conținutul lor real, actul oficial al unirii rămîne ca o expresie a revendicărilor și aspirațiilor democratice ale poporului român.

Congresul Partidului Social-Democrat Român din Ardeal și Banat, ținut în zilele de 19—20 ianuarie 1919 la Sibiu, luînd act despre darea de seamă a comitetului, declară în unanimitate că delegații sînt „în deplin acord cu ținuta delegațiilor social-democrați, care, la Adunarea Națională de la Alba Iulia, în concordanță cu voința întregului neam românesc, au votat pentru unirea tuturor românilor³⁶. În noul program adoptat la Congres își vor găsi o formulare mai precisă, mai bine conturată, unele din cerințele și revendicările maselor muncitoare, constituind pentru Partidul Social-Democrat realizarea unor importanți pași înainte. Astfel, sînt prevăzute sarcini de realizat ca: reorganizarea învățămîntului public, etatizarea tuturor școlilor și excluderea învățămîntului religios din școală, învățămîntul primar gratuit și obligatoriu; hrană, îmbrăcăminte și material didactic gratuit pentru elevii săraci din rețeaua învățămîntului primar, mediu și profesional. Drepturi egale ale femeilor cu bărbații; opt ore de lucru pentru fiecare muncitor; vot universal direct și secret pentru toți locuitorii țării de la vîrsta de 20 de ani, fără deosebire de neam, religie, sex³⁷. Ca orice program, în general, al partidelor Internaționalei a II-a, nici noul program al Partidului Social-Democrat din Transilvania nu reușește să oglindească semnificația alianței clasei muncitoare cu țărănimea muncitoare, precum și mijloacele revoluționare de cucerire a puterii politice.

Secția română a Partidului Social-Democrat din Transilvania a primit un larg sprijin din partea mișcării muncitorești și socialiste din România. Luptele muncitorilor și țăranilor desfășurate în toamna anului 1918 în România, solidaritatea maselor populare din Țara Românească și Moldova cu mișcarea românilor din Transilvania pentru eliberarea lor națională și socială au creat un climat politic favorabil care a grăbit procesul de desăvîrșire a unității de stat a poporului român. Presa socialistă și democratică din vechea Romînie, precum și „conducătorii muncitori veniți din România în Ardeal³⁸ au desfășurat o vastă propagandă pentru unire, nu numai în cercurile muncitorești, ci și printre țărani³⁹. Așa cum subliniază organul de presă „Socialismul“, „Partidul Socialist din România, reprezentant al clasei muncitoare, își ia angajamentul de a lupta împreună cu muncitorimea din teritoriile alipite pentru respectarea libertăților și drepturilor cucerite și socotește ca un punct al său de onoare respectarea drepturilor minorităților de altă naționalitate pe toate terenurile, economic, politic și cultural⁴⁰.

³³ I. Clopoțel, *Revoluția din 1918 și Unirea Ardealului cu România*, Cluj, 1926, p. 114.

³⁴ *Din istoria Transilvaniei*, vol. 2, ed. II, p. 452.

³⁵ *Loc. cit.*

³⁶ *Adevărul* nr. 2 din 13/26 ian. 1919.

³⁷ *Loc. cit.*

³⁸ T. Albani, *op. cit.*, p. 205—206.

³⁹ *Loc. cit.*

⁴⁰ *Socialismul* nr. 37 din 17 febr. 1919.

În articolul „Unirea noastră a ieșit din adâncurile nepătrunse ale firii“, Ilie Cristea subliniază pe bună dreptate efortul, dorința și lupta coordonată a întregului popor român de pe întreg cuprinsul patriei pentru a realiza marele deziderat național — Unirea Transilvaniei cu România. „Adevărul e că nimeni dintre noi n-ar fi în stare să spună că această reînviere națională de care parte a Carpaților a fost mai adînc dorită. Cînd de pe un corp cad lanțurile robiei, cine ar putea spune care membru se bucură mai mult? Fericirea e aceeași a tuturor“⁴¹.

În primele zile după Adunarea de la Alba Iulia presa sașilor, comentînd principiile cuprinse în hotărîrea adoptată cu această ocazie, avea cuvinte de simpatie pentru unirea cu România. Organizîndu-se o mare adunare a sașilor la Mediaș în ziua de 8 ianuarie 1919, adunare la care a participat întreaga populație săsească, „rezultatul adunării a fost că reprezentanții poporului săsesc, împreună cu adunarea au hotărît unirea poporului săsesc cu România“⁴². Organul de presă al sașilor, „Schässburger Zeitung“ din Sighișoara, a publicat în ajunul adunării naționale de la Alba Iulia un articol ce sublinia cît se poate de favorabil mișcarea românilor pentru realizarea unității lor naționale. „Mîine, în 1 decembrie, o sută de mii de români se vor întruni în valea Mureșului la Alba Iulia. Reședința principilor ardeleni, bătrînul Bălgrad va fi martorul înălțării ce zguduie adîncuri sufletești într-un popor plin de viață și deșteptat la glasul de libertate. În fața tribunalului istoriei, românii cu gîndul înțelept că trebuie să-și asigure pentru toate veacurile dreptul naționalității lor, se desfac de Ungaria“⁴³.

Lupta revoluționară a poporului român în frunte cu clasa muncitoare și țărănimea muncitoare de pe ambele versante ale Carpaților a înfăptuit la Alba Iulia unul din cele mai înalte idealuri pentru care s-au adus jertfe secole de-a rîndul: desăvîrșirea unității de stat a României.

În cuvinte pline de emoție și de un cald patriotism, Ilie Cristea a surprins nu numai acțiunile factorului hotărîtor al dezvoltării istoriei — masele populare — în lupta pentru desăvîrșirea unității de stat, dar a atribuit și elementului natural o anumită semnificație istorică pentru destinele acestei națiuni. „Voi uriași Carpați, care cu crestele voastre tinere v-ați ridicat ca un blestem între noi, fiți de aici înainte măreața noastră cetate, așa cum v-a destinat firea, cum v-a înțeles Marele Strămoș. Voi țărîni mănoase! Lăcomia străină, care vouă v-au stors suc, iar nouă ne-a supt sîngele, a pierit ca un vis urît și dulcea noastră înfrățire e pe veci pecetluită. Voi rîuri dragi, care duceți pe unda călătoare șoaptele tainice ale inimilor noastre, celor care vă înțelegem graiul, duceți de aici înainte cîntecul biruitor al dreptății“⁴⁴.

Contribuția socialiștilor români din Transilvania la realizarea acestui deziderat național este cu atît mai valoroasă, cu cît ei au exprimat și formulat pentru masele populare revendicări ce depășeau limitele și orizontul strîmt al spiritului burghez. Ei au socotit pe bună dreptate că unirea va deschide larg drumul forțelor revoluționare din România.

„Înfăptuirea unității statului român — arată tovarășul Nicolae Ceaușescu — a realizat cadrul național și social-economic pentru dezvoltarea mai rapidă a forțelor de producție; înmănușarea laolaltă a energiilor și capacităților creatoare ale poporului nostru a creat condiții favorabile activității forțelor progresiste ale societății, mișcării muncitorești revoluționare“⁴⁵. Procesul de radicalizare a secțiilor române ale partidelor social-democrate și a Partidului Socialist din România în perioada avîntului revoluționar, capacitatea lor de a exprima în general just unele interese fundamentale ale maselor populare, printre care necesitatea înfăptuirii desăvîrșirii unității de stat, a dus în cele din urmă la transformarea partidului socialist din România în partid comunist, avangardă a clasei noastre muncitoare.

TROFIN HĂGAN

⁴¹ *Glasul Ardealului* nr. 20 din 21 nov./4 dec. 1918.

⁴² *Alba Iulia* din 15 ian. 1919.

⁴³ *Schässburger Zeitung* din 30 nov. 1918. Vezi și *Telegraful Român* nr. 134 din 11 dec. 1918.

⁴⁴ *Glasul Ardealului* nr. 24 din 27 nov./10 dec. 1918.

⁴⁵ Nicolae Ceaușescu, *op. cit.*, p. 21.

CONTRIBUTION DES SOCIALISTES ROUMAINS À L'ACCOMPLISSEMENT DE L'UNION DE LA TRANSYLVANIE AVEC LA ROUMANIE

(Résumé)

L'investigation du phénomène historique d'une telle importance comme l'Union de la Transylvanie avec la Roumanie en 1918 dirige l'auteur vers la constatation que l'accomplissement de l'unité statale du peuple roumain a eu lieu dans les conditions de l'affirmation de plus en plus accentuée du rôle du prolétariat, la force la plus progressiste de la société, représentente conséquente des idéals de progrès, de libération sociale et nationale du peuple.

Des brillants militants du Parti Social-Démocrate — section roumaine — de la Transylvanie, comme Ioan Mihuț, Tiron Albani, Enea Grapini, Bazil Surdu, Ilie Cristea, Iosif Receanu et encore plusieurs d'autres ont développé une intense activité politique et sociale en faveur de la réalisation de l'unité et ont préparé la Grande Assemblée Nationale de Alba Iulia du 1 Décembre 1918.

Le P.S.D. section roumaine de Transylvanie a été l'expression d'une position avancée qui a millité pour l'accomplissement des révéndications radicaux demandées par le peuple roumain de la Transylvanie.

UN ACT REVOLUȚIONAR: NAȚIONALIZAREA PRINCIPALELOR MIJLOACE DE PRODUCȚIE

Au trecut două decenii de la înfăptuirea actului revoluționar al naționalizării principalelor mijloace de producție — eveniment de mare importanță în viața poporului român, cu ample implicații asupra evoluției social-economice și politice a țării, a desfășurării revoluției socialiste.

Caracterizînd semnificația istorică a acestui eveniment, tovarășul Nicolae Ceaușescu sublinia: „Primul act care a avut un rol hotărîtor în desfășurarea revoluției socialiste l-a constituit trecerea principalelor mijloace de producție din industrie, la 11 iunie 1948, în mîinile poporului; naționalizarea a deschis o etapă nouă în istoria relațiilor de producție din țara noastră, a dus la lichidarea marii burghezii industriale și financiare, la crearea unui puternic sector socialist de stat în economie, a permis trecerea la conducerea planificată a economiei naționale¹.

Desființarea proprietății capitaliste și trecerea principalelor mijloace de producție în stăpînirea poporului a însemnat un mare rezultat al năzuinței pentru care a luptat timp de decenii clasa muncitoare din țara noastră.

*

Aplicînd creator adevărurile fundamentale ale învățaturii marxist-leniniste la particularitățile istorice și naționale concrete ale României, P.C.R. a condus clasa muncitoare și aliații săi la pregătirea și înfăptuirea naționalizării principalelor mijloace de producție.

Actul naționalizării a fost pregătit de întreaga desfășurare anterioară a revoluției populare și a fost înlesnit de intervenția tot mai activă a statului în economie, de controlul acestuia asupra rînduielilor privat-capitaliste².

Încă în prima etapă a revoluției populare, în condițiile în care clasa muncitoare nu deținea întreaga putere politică — însă proletariatul și aliatul său principal, țărănimea muncitoare, aveau un rol precumpănitor în guvernul democrat și în parlament —, iar principalele poziții economice se aflau în mîinile burgheziei, la inițiativa P.C.R. puterea de stat a adoptat o serie de măsuri cu un pronunțat caracter anticapitalist, care au constituit pași însemnați spre socialism. Printre acestea un rol deosebit de important l-au avut: etatizarea Băncii Naționale în decembrie 1946; extinderea și întărirea controlului de stat asupra producției, repartiției și circulației produselor, prin crearea oficiilor industriale în iunie 1947; reforma monetară din august 1947, — măsuri conforme cu linia stabilită încă de Conferința Națională a P.C.R. din octombrie 1945.

Datorită acestor măsuri, datorită eforturilor pline de abnegație depuse în condiții extrem de grele de masele populare, au fost obținute importante succese în reconstrucția economică a țării, care a întărit pozițiile clasei muncitoare și ale aliaților ei, a dus la consolidarea regimului popular.

¹ N. Ceaușescu, P.C.R. — *continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste din România*, București, 1966, p. 59—60.

² *Dezvoltarea economică a României, 1944—1964*, București, 1964, p. 55.

Șirul de măsuri anticapitaliste a îngrădit puterea economică a burgheziei și posibilitățile ei de a exploata; a pregătit condițiile pentru trecerea la etapa revoluției socialiste și la realizarea uneia din sarcinile sale esențiale — naționalizarea principalelor mijloace de producție.

Proclamarea R.P.R. a marcat cucerirea întregii puteri politice de către clasa muncitoare în alianță cu țărănimea muncitoare și instaurarea dictaturii proletariatului, începutul puterii democrat-populare, încheierea primei etape a revoluției populare și trecerea la îndeplinirea sarcinilor revoluției socialiste.

Cucerirea deplinei puteri politice și instaurarea dictaturii proletariatului a creat premisa fundamentală pentru trecerea la pregătirea și îndeplinirea naționalizării principalelor mijloace de producție în țara noastră.

Pornind de la analiza noului raport al forțelor de clasă, hotărîtor favorabil clasei muncitoare și aliaților săi, a situației social-politice și economice apărute ca urmare a cuceririi întregii puteri politice de către clasa muncitoare, Rezoluția Congresului al VI-lea al P.C.R. sublinia că: „se creează condițiile favorabile lichidării oricăror forme de exploatare și făuririi bazelor orînduirii socialiste în țara noastră”, „pentru organizarea planificată a economiei noastre...”³.

În aceste condiții, Partidul Comunist Român a hotărît trecerea la pregătirea și îndeplinirea naționalizării principalelor mijloace de producție, act revoluționar care reprezenta o necesitate obiectivă, o legitate a procesului revoluționar neîntrerupt ce se desfășura în țara noastră. În acest scop, Comitetul Central al P.C.R. a elaborat planul acțiunii de naționalizare în care se prevedeau trei faze distincte: „faza pregătitoare a operațiunii (care va dura circa 15 zile); ziua decretării naționalizării, în care va avea loc preluarea efectivă a întreprinderilor naționalizate; faza de depistare și încadrare în legea de naționalizare a întreprinderilor neidentificate pînă în ziua H”⁴.

Pentru pregătirea și îndeplinirea actului revoluționar al naționalizării principalelor mijloace de producție, pe baza hotărîrii Secretariatului C.C. al P.C.R. s-a constituit o comisie de partid, care avea ca sarcini: elaborarea planului operațiunilor de naționalizare, a proiectelor și instrucțiunilor necesare, precum și conducerea întregii acțiuni de naționalizare⁵.

Conform planului stabilit, aducerea la îndeplinire a dispozițiilor legii de naționalizare revenea guvernului prin Consiliul Superior Economic, care avea ca organe exterioare în fiecare județ, iar în unele cazuri pentru mai multe județe, cîte o comisie județeană de naționalizare.

Sarcina de a conduce efectiv, pe plan local, acțiunile de naționalizare a revenit birourilor comitetelor județene de partid. „Biroul județean de partid, în frunte cu secretarul — se arăta în cuprinsul planului stabilit — răspunde de îndeplinirea concretă pe teren a operațiunilor de naționalizare”⁶. Totodată se sublinia că partidul, prin organizațiile sindicale, avea sarcina de a mobiliza și antrena întreaga clasă muncitoare la îndeplinirea naționalizării principalelor mijloace de producție⁷.

Întreaga activitate a Consiliului Superior Economic era direct condusă și îndrumată de C.C. al P.C.R. prin intermediul comisiei de partid.

Pe baza planului stabilit și a instrucțiunilor C.C. al P.C.R. s-au constituit comisiile județene de naționalizare, care aveau sarcina de a duce la îndeplinire operațiunile de naționalizare în cuprinsul județelor respective.

Comisia județeană de naționalizare avea următoarea componență: „Secretarul comitetului județean de partid sau un înlocuitor al său ca delegat al Consiliului Superior Economic, în calitate de președinte al comisiei de naționalizare; prefectul județului; președintele sau secretarul Consiliului sindical județean; delegatul Direcției generale a controlului economic și administratorul financiar al județului”⁸.

³ *Rezoluții și hotărîri ale C.C. al P.M.R. 1948–1950*, București, 1951, p. 6, 8.

⁴ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 2, dos. nr. 24, fila 1.

⁵ *Ibidem*, filele 8–9.

⁶ *Ibidem*, fila 9.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*, fila 10.

„Comisia județeană de naționalizare ia ființă legală — precizau instrucțiunile — în momentul adoptării și publicării legii de naționalizare”⁹.

O importanță deosebită au avut instrucțiunile C.C. al P.C.R. cu privire la sarcinile și activitatea acestor comisii, în preziua și ziua naționalizării. Acestea cuprindeau indicații precise, un plan minuțios de activitate stabilit pe ore și coordonat cu activitatea organelor superioare de partid și de stat privind desfășurarea operațiunilor de naționalizare.

În zilele de 10—11 iunie 1948 a fost convocată Plenara C.C. al P.C.R., care a luat în discuție și a aprobat proiectul hotărârii cu privire la naționalizarea întreprinderilor industriale, miniere, bancare, de asigurări și de transporturi, prezentat de Biroul Politic al C.C. al P.C.R.

De asemenea, în ziua de 11 iunie 1948, între orele 10,30 și 11, a avut loc ședința Consiliului de Miniștri care, la propunerea P.C.R., a adoptat proiectul de lege pentru naționalizarea principalelor mijloace de producție, supunându-l spre deliberare și aprobare Marii Adunări Naționale. Apoi, pe baza hotărârii luate, în vederea păstrării integrității întreprinderilor și preîntâmpinării acțiunilor de sabotaj, s-a radiodifuzat ordinul guvernului de ocupare a întreprinderilor, de asigurare a pazei și patrimoniului acestora¹⁰.

În aceeași zi, la orele 13, a început ședința Marii Adunări Naționale pentru discutarea și aprobarea proiectului legii de naționalizare.

Pe marginea proiectului de lege pentru naționalizarea principalelor mijloace de producție au luat cuvântul deputați din partea Partidului Comunist Român, Frontului Plugarilor, Partidului Național Popular, Uniunii Populare Maghiare, Partidului Țărănesc-Democrat și a altor organizații de masă, manifestându-și bucuria și adeziunea față de acest act revoluționar.

Într-o atmosferă de înălțător entuziasm, la 11 iunie 1948 toți cei 400 de deputați ai Marii Adunări Naționale au votat în unanimitate Legea naționalizării întreprinderilor industriale, miniere, bancare, de asigurări și de transporturi.

În aceeași zi, în întreaga țară, pe baza planului operațiunilor de naționalizare și a instrucțiunilor C.C. al P.C.R., și-au început activitatea comisiile județene de naționalizare care au pus în aplicare prevederile legii de naționalizare. Au fost constituite colective care au preluat întreprinderile naționalizate, conducerea acestora fiind încredințată noilor directori, în majoritatea lor din rindurile clasei muncitoare.

Naționalizarea principalelor mijloace de producție în țara noastră a fost înfăptuită pe baza dispozițiilor constituționale și a legii adoptate pe baza acestor dispoziții. În rezoluția ședinței plene a C.C. al P.C.R. din 10—11 iunie 1948 se sublinia faptul că lucrările de pregătire a naționalizării întreprinderilor industriale, miniere, de transport, bancare și de asigurări au fost efectuate potrivit liniei Congresului al VI-lea al P.C.R. și a prevederilor Constituției¹¹.

Prima Constituție democratică a României, votată de Marea Adunare Națională la 13 aprilie 1948, oglindea schimbările importante petrecute în structura social-economică și politică a țării și deschidea perspectiva unor noi și importante măsuri revoluționare pe drumul construirii socialismului în patria noastră. Astfel, în articolul 11 al acestei Constituții se prevedea că, atunci „când interesul general cere, mijloacele de producție, băncile și societățile de asigurare, care sînt proprietatea particulară a persoanelor fizice sau juridice pot deveni proprietatea Statului, adică bun al poporului, în condițiile prevăzute de lege”¹².

Această prevedere a Constituției pregătea de fapt din punct de vedere juridic actul revoluționar al naționalizării, legifera voința poporului muncitor de a desființa proprietatea privat-capitalistă asupra principalelor mijloace de producție și de a stabili asupra lor proprietatea de stat, obștească.

⁹ Ibidem, fila 28.

¹⁰ G. Sonea, *Activitatea P.C.R. pentru pregătirea și înfăptuirea actului revoluționar al naționalizării principalelor mijloace de producție din 11 iunie 1948*, în *AISSP*, 3, 1963, p. 36.

¹¹ *Rezoluții și hotărâri ale C.C. al P.M.R. 1948—1950*, p. 24.

¹² Constituția R.P.R. din 1948, art. 11.

Pe baza legii votate de Marea Adunare Națională au fost naționalizate toate bogățiile subsolului care nu se găseau în proprietatea statului la data intrării în vigoare a Constituției R.P.R., precum și întreprinderile individuale, societățile de orice fel și asociațiunile particulare industriale, bancare, de asigurări, miniere, de transporturi și telecomunicații¹³. În total la această naționalizare au trecut în proprietatea statului 8.894 de întreprinderi, dintre care 3.560, fiind de interes local, au fost date în administrarea organelor locale ale puterii de stat.

Actul revoluționar al naționalizării principalelor mijloace de producție a produs în rîndul poporului muncitor o bucurie și un entuziasm nestăvilit — expresie vie a împlinirii unei mari năzuințe.

Notele telefonice adresate C.C. al P.C.R. de către comitetele județene de partid de pe întreg cuprinsul patriei, precum și rapoartele comisiilor județene de naționalizare relatau satisfacția și optimismul manifestat de către oamenii muncii de toate naționalitățile cu ocazia naționalizării.

În cadrul mitingurilor și adunărilor organizate în întreprinderile naționalizate, muncitorii își exprimau adevărată bucurie la actul revoluționar al naționalizării, încrederea nețărmurată în Partidul Comunist Român, atașamentul pentru regimul democrat-popular. Au fost adoptate moțiuni și telegrame adresate C.C. al P.C.R., exprimînd sentimente de bucurie și angajamente în producție, pentru dezvoltarea economică a țării. La aceste mitinguri și adunări un mare număr de muncitori au luat cuvîntul, luîndu-și angajamente înflăcărâte de a mări producția și productivitatea muncii, de a întări disciplina în muncă, de a păstra și apăra avutul obștesc. De asemenea, pretutindeni noii directori ai întreprinderilor naționalizate au fost primiți cu bucurie și încredere de către muncitori.

După naționalizare, chiar din primele zile, clasa muncitoare a pornit cu avînt la lupta pentru creșterea producției, s-a reliefat o nouă atitudine față de muncă, față de avutul obștesc; întrecerile socialiste, mișcarea raționalizatorilor și inovațiilor cuprindeau un număr din ce în ce mai mare de muncitori.

Naționalizarea principalelor mijloace de producție a găsit un larg ecou în rîndurile țărănimii muncitoare, intelectualității, micilor meseriași, funcționari, indiferent de naționalitate, care s-au angajat să sprijine cu energie acest act revoluționar în interesul propășirii economice și politice a țării.

Trecerea principalelor mijloace de producție din proprietatea capitalistă în proprietatea statului bun al întregului popor, ca urmare a naționalizării socialiste, a avut consecințe deosebit de importante pentru țara noastră.

Naționalizarea principalelor întreprinderi industriale, miniere, bancare, de asigurări și transport a dus la crearea unui vast și puternic sector socialist de stat în economie, cu rol hotărîtor pentru întreaga dezvoltare social-economică a țării. Astfel, la sfîrșitul anului 1948, sectorul socialist deținea 85% din întreaga industrie¹⁴.

Naționalizarea socialistă a pus capăt pentru totdeauna dominației economice a burgheziei în România. Burghezia industrială și financiară a fost astfel lichidată ca și clasă, iar clasa muncitoare, eliberată din cătușele exploatarei capitaliste, a devenit o clasă nouă, stăpînă pe roadele muncii sale, fapt care a dus la întărirea și creșterea rolului ei de clasă conducătoare în societatea noastră.

Cucerirea de către clasa muncitoare a întregii puteri politice și smulgerea din miinile burgheziei a principalelor mijloace de producție au creat condițiile pentru trecerea la crearea bazei economice și tehnice-materiale a socialismului în țara noastră.

Călăuzindu-se după învățătura marxist-leninistă și pornind de la realitățile țării noastre, partidul comunist imediat după naționalizare a pus în centrul politicii sale industrializarea socialistă a țării — condiție fundamentală a progresului economiei și culturii, ridicării nivelului de trai al poporului, dezvoltării multilaterale a societății, asigurării independenței și suveranității naționale.

¹³ Legea nr. 119 pentru naționalizarea întreprinderilor industriale, bancare, de asigurări, miniere și de transporturi, art. 1, în *Monitorul Oficial*, nr. 133 bis, din 11 iunie 1948.

¹⁴ *Dezvoltarea economică a României, 1944-1964*, p. 55.

În cele două decenii care au trecut de la actul revoluționar al naționalizării, industria a cunoscut un avânt remarcabil, devenind ramura conducătoare a economiei naționale, ponderea sa în crearea venitului național crescînd de la 30% în 1938 la cca. 50% în 1967. Proprietatea socialistă de stat din țara noastră s-a dezvoltat în proporții mereu crescînde. Au fost făcute în acești ani mari investiții, au fost create forțe de producție calitativ noi.

Rezultatul aplicării consecvente a politicii P.C.R. de industrializare se oglindește în dinamica producției industriale, în ritmurile înalte de dezvoltare industrială a țării noastre. Astfel, între anii 1848—1966 producția industrială a crescut de 12 ori. În anul 1967 producția a fost egală cu cea realizată în decursul primului plan cincinal; industria noastră a produs anul trecut în mai puțin de 4 săptămîni cît în întregul an 1948.

Industria de astăzi a României socialiste este o industrie modernă, utilată cu tehnică nouă de înaltă productivitate, profund diversificată, adaptată cerințelor de valorificare superioară a resurselor naturale.

Politica consecventă a P.C.R. de industrializare a țării a dat o temelie trainică independenței și suveranității naționale, a asigurat dezvoltarea României pe calea progresului și civilizației. Totodată, pe această bază s-au creat condiții optime pentru participarea tot mai activă a țării noastre la cooperarea și colaborarea economică internațională.

În cursul celor două decenii care au trecut de la naționalizarea principalelor mijloace de producție, poporul român sub conducerea partidului comunist a străbătut un drum glorios. Transformările profunde petrecute în toate domeniile vieții economice și sociale, succesele realizate de poporul muncitor au adus țara noastră într-o etapă superioară de dezvoltare, etapa desăvîrșirii construcției socialiste, caracterizată prin dezvoltarea susținută a forțelor de producție, prin perfecționarea relațiilor de producție și sociale socialiste, prin ridicarea neconținută a nivelului de trai al poporului.

Deținînd în mîinile sale puterea politică, mijloacele de producție și întreaga avuție socială, întregul nostru popor își concentrează în prezent toate eforturile pentru a traduce în viață programul elaborat de Congresul al IX-lea al P.C.R., măsurile stabilite de Conferința Națională a partidului din decembrie 1967, pentru dezvoltarea multilaterală a patriei în noua etapă de desăvîrșire a construcției socialismului.

VASILE AVRAM

UN ACTE RÉVOLUTIONNAIRE:

LA NATIONALISATION DES PRINCIPAUX MOYENS DE PRODUCTION

(Résumé)

L'article traite de manière succincte certains aspects concernant la réalisation de l'acte révolutionnaire de la nationalisation des principaux moyens de production, le 11 juin 1948 — événement d'une grande importance dans la vie du peuple roumain, avec d'amples implications sur l'évolution sociale-économique et politique du pays, sur le développement de la révolution socialiste.

Le problème principal qui ressort du contenu de cet article consiste dans la mise en évidence du procès concret de préparation et de réalisation de la nationalisation des principaux moyens de production, en soulignant, en ce sens, le rôle du Parti Communiste Roumain et de la classe ouvrière, l'enthousiasme et l'adhésion avec lesquels tous ceux qui travaillent en notre patrie ont reçu et soutenu cet acte révolutionnaire.

De même, on met en évidence le fait que l'acte révolutionnaire du 11 juin 1948 a été réalisé sur la base des décisions du VI-e Congrès du P.C.R. et des articles de la Constitution de la R.P.R. d'avril 1948.

Dans la partie finale on souligne que pendant les deux décennies qui ont passé depuis la nationalisation des principaux moyens de production, le peuple roumain sous la direction du P.C.R. a obtenu des succès remarquables dans le développement social-économique de la patrie et qu'à présent il dépose tous les efforts pour la réalisation des tâches du parachèvement de la construction du socialisme.

LISTA PRESCURTĂRILOR — ABRÉVIATIONS

ACMIT	== Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania. Cluj, I (1926—28), II (1929), III (1930—31), IV (1932—38).
ActaAntArch	== Acta Antiqua et Archaeologica Universitatis Szegediensis.
ActaArchBp	== Acta Archaeologica. Budapest, I (1951) și urm.
ActaClassDebr	== Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. Debrecen, 1965 și urm.
ActaMN	== Acta Musei Napocensis. Cluj, I (1964) și urm.
ActaMP	== Sbornik Národního Musea v Praze — Acta Musei Nationalis Pragae. Praha.
ActMuz	== Din activitatea muzeelor. Cluj, 1955, 1956.
AEM	== Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen. Wien, I (1877) — XX (1896).
AFÉvk	== Alsófehérmegyei Történeti, Régészeti és Természettudományi Egylet Évkönyve. I (1888) — XVIII (1917).
AFSB	== Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege. Berlin.
AIGR	== Analele Institutului Geologic al României. București.
AIIC	== Anuarul Institutului de Istorie Cluj. Cluj, I (1958) și urm.
AIIN	== Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj.
AIIP	== Analele Institutului de Istorie a Partidului. București, I (1955) și urm.
AISC	== Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj, I (1928) — V (1949).
AISISP	== Analele Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R. București.
AnnÉp	== Année Épigraphique. Paris.
AÖG	== Archiv für Kunde oesterreichischer Geschichtsquellen, Wien, I (1848) și urm.
Apulum	== Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia, I (1939—1943), II (1943—1945), III (1947—1949), IV (==Studii și comunicări, Acta Musei Regionalis Apulensis, 1961), V (1965), VI (1967).
AR	== Archeologické Rozhledy. Praha, 1949 și urm.
ArchAnz	== Archäologischer Anzeiger. Berlin, I (1889) și urm.
ArchÉrt	== Archaeologiai Értesítő. Budapest, 1869 și urm.
ArchHung	== Archaeologia Hungarica. Budapest, I (1926) și urm.
ArchKözl	== Archaeologiai Közlemények. Budapest, I (1859) — XXII (1899).
ArchPol	== Archaeologia Polona. Wrocław — Warszawa, I (1958) și urm.
ArhMold	== Arheologia Moldovei. București, I (1961) și urm.
ArhVest	== Arheološki Vestnik. Ljubljana.

- ARS = Analele româno—sovietice. București.
- AuParhon = Analele Universității București (denumirea anterioară: Analele Universității „C. I. Parhon“), Seria Științe sociale, Istorie. București, 1951 și urm.
- AVSL = Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
- BCTH = Bulletin Archéologique du Comité des Travaux Historiques.
- BerRGK = Bericht der römisch-germanischen Kommission. Frankfurt a/M., I (1904) și urm.
- BJ = Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und der Freunde und Förderer des Rheinischen Landesmuseums in Bonn. Bonn.
- BpR = Budapest Régiségei. Budapest, I (1889) și urm.
- BSH = Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine. București, I (1914) și urm.
- BSNR = Buletinul Societății Numismatice Române. București, I (1904) — XXXVI (1942).
- BulMuzMil = Buletinul Muzeului Militar. București, I (1937) și urm.
- CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin.
- CNA = Cronica Numismatică și Arheologică. București, I (1920) și urm.
- Cohen = Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain... (Henry Cohen), ed. II, Paris—Londra, I (1880) — VIII (1892).
- CRAI = Comptes Rendus des Séances. Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Paris.
- DA = Ch. Daremberg et Edm. Saglio, Dictionnaire des Antiquités. Paris, I—V, 1877—1919.
- Dacia = Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924) — XII (1948), N. S., Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București, I (1957) și urm.
- DissPann = Dissertationes Pannonicae. Budapest.
- DolgCluj = Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. Cluj, I (1910) — X (1919).
- DolgSzeged = Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből. Szeged, I (1925) — XIX (1943).
- EDR = Ephemeris Daco-Romana. Roma, I (1923) — X (1945).
- EmlKel = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Cluj, 1957.
- ErdMúz = Erdélyi Múzeum. Cluj, I (1860) — L (1945).
- ErdRep = Erdély régészeti repertórium. I. Öskor (Thesaurus antiquitatum Transsilvanicarum, Tom. I, Praehistorica), (Roska Márton). Cluj. (1942).
- ÉTTK = Értekezések a történeti tudományok köréből. Budapest.
- FolArch = Folia Archaeologica. Budapest, I (1939) și urm.
- Germania = Germania, Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt a/M., I (1917) și urm.
- HRTÉ = A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve. Budapest — Deva, I (1882) — XXII (1914).
- IGB = Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae (G. Mihailov), I—IV, Sofia (1956—1966).
- IstRom = Istoria României. București, I (1960), II (1962), III (1964), IV (1964).

- Istros = Istros, Revue roumaine d'archéologie et d'histoire ancienne. București, I (1934).
- IzvArchInst = Izvestija na Archeologičeskija Institut (Bulletin de l'Institut d'Archéologie). Sofia, I (1921) și urm.
- JÖAI = Jahreshefte des Österreichischen Archaeologischen Instituts. Wien, I (1898) și urm.
- JPME = Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. Pécs.
- JRS = Journal of Roman Studies. Londra, I (1911) și urm.
- KözlCluj = Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Erem- és Régiségtárából. Cluj, I (1940) — IV (1944).
- LexMyth = Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie (W. H. Roscher). Leipzig, I (1884) — VI (1937).
- Materiale = Materiale și Cercetări Arheologice. București, I (1953) — VIII (1962).
- MCC = Mittheilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler. Wien, I (1856) și urm.
- MIA = Materialy i issledovanija po arheologii SSSR. Moskva—Leningrad.
- MittBruck = Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum. Sibiu, I—XII.
- MonEpSc = Gr. Tocilescu, *Monumente epigrafice și sculpturale ale Muzeului Național de Antichități din București*. București (1902, 1908).
- Muz = Muzeul.
- MuzIstCluj = Muzeul de istorie Cluj (MAC, MIC).
- NumK = Numizmatikai Közlöny. Budapest, I (1902) și urm.
- OltR = D. Tudor, *Oltenia romană*. București (1942), ed. II (1958), ed. III (1968).
- OmD = Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani. București (1960).
- PA = Památky Archeologické. Praha.
- PrehIVyz = Přehled Výzkumu. Brno.
- ProblMuz = Probleme de muzeografie. Cluj (1960), (1964).
- PZ = Praehistorische Zeitschrift. Berlin—Leipzig, I (1909) și urm.
- Quaderni-Limes = Quaderni dell'impero. Il limes romano. Ed. Istituto di studi romani. Roma.
- RA = Revue archéologique. Paris.
- RE = Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Pauly-Wissowa). Stuttgart, 1893 și urm.
- RégFüz = Régészeti Füzetek. Magyar Nemzeti Múzeum — Történeti Múzeum. Budapest, 1955.
- RevArh = Revista Arhivelor. București, I (1924) — VII (1946/47); Seria nouă I (1958) și urm.
- RevMuz = Revista Muzeelor. București, I (1964) și urm.
- RevRHist = Revue Roumaine d'Histoire. București, I (1962) și urm.
- RI = Revista Istorică. București.
- RIC = H. Mattingly — E. A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*. London, I (1923) — V (1933), IX (1951).
- RIR = Revista Istorică Română. București, I (1931) — XV (1945).
- RLV = Max Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte*. Berlin, I (1924) — XV (1932).

- Sargetia — Sargetia, Buletinul Muzeului Regional Hunedoara. Deva, I (1937), II (1941), III (=Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara, 1956), IV (1966).
- SCIA — Studii și cercetări de istoria artei. București.
- SCIV — Studii și cercetări de istorie veche. București, I (1950) și urm.
- SCN — Studii și cercetări de numismatică, I (1957) — III (1960).
- SCSCluj — Studii și cercetări științifice. Cluj, I (1950) — VIII (1957).
- SCSIași — Studii și cercetări științifice. Iași, I (1950) și urm.
- SitzBer — Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Phil. Hist. Klasse. Wien.
- SlavAnt — Slavia antiqua. Poznan, I (1948) și urm.
- SlovArch — Slovenská Archeológia, Časopis slovenskej Akadémie vied. Bratislava (1953).
- SMIM — Studii și materiale de istorie medie. București, I (1956) — V (1962).
- Starinar — Starinar, organ srpskog arheološkog društva. Beograd, I (1884) și urm.
- StCl — Studii clasice. București, I (1959) și urm.
- StCom — Muzeul Brukenthal. Studii și comunicări, 12 Arheologie-Istorie, Sibiu (1965), 13 (1967).
- Strack — Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts (P. I. Strack). Stuttgart, I (1931) — III (1937).
- StudArch — Studia Archaeologica. Budapest.
- Studia — Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Cluj, I (1956) și urm.
- Studii — Studii, revistă de istorie. București, I (1948) și urm.
- TörtRégÉrt — Történelmi és Régészeti Értesítő. Timișoara, I (1885) — XXXIII (1917).
- TransAnt — C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*. București, ed. I (1938), ed. II (germ. și ital.) (1943), ed. III (1945).
- UngJb — Ungarische Jahrbücher. Budapest.
- VDI — Vestnik drevnej istorii. Moskva, I (1946) și urm.
- W. Wagner, *Dislokation* — W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*. Berlin (1938).
- WestdZ — Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst. Trier.
- WPZ — Wiener Prähistorische Zeitschrift. Viena.

INDEX 40 565